ALGEMEEN WOORDENBOEK VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

T – W.

ALGEMEEN WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

VOOR DEN BESCHAAFDEN STAND

EN TEN BEHOEVE DES GEZELLIGEN LEVENS,

ONDER MEDEWERKING VAN EEN AANTAL

VADERLANDSCHE GELEERDEN

BIJEENVERZAMELD

DOOR

G^T NIEUWENHUIS.

T—W

Te ZUTPHEN, bij
H. C. A. THIEME.
MDCCCXXVIII.

Heemert, (C. C. van) te Grave.
Heemſtra, (Jhr. S. van) Student te Franeker.
Hengst en Zoon, (P. den) Boekhandelaars te Amſterdam.
Hesterman, (N. C. H.) te Amſterdam.

Kesteren, (George van) Predikant te Nede.
Knaap, (H.) Kapitein te Namen.

Lochem, (J. B. van) Boekhandelaar te Haarlem.

Mansvelt, (G. J. van) te Utrecht.
Meer en Verbruggen, (Wedw. P. van der) Boekh. te Rotterdam
Menzel, (C. G.) Boekhandelaar te Leijden.
Mestdagh, (N. J.) Boekhandelaar te Vlisſingen.
Mesquite, (J. J. de) Solliciteur te Suriname.
Moolenijzer, (H.) Boekhandelaar te Amſterdam, 2 Exempl.

Paddenburg, (O. J. van) Boekhandelaar te Utrecht, 2 Exempl.
Pinard, (J. P.) te Suriname.

Schetsberg, (H. C.) Boekhandelaar te Leeuwarden, 4 Exempl.
Scholte, (D. D.) Ondermeester te Edam.
Stolte, (P. F. C.) 1ſte Luit. te Suriname.
Schooneveld en Zoon, (M.) Boekhandelaars te Amſterdam.
Smalt Wz., (A. W.) te Zutphen.
Smit, (M.) Boekhandelaar te Groningen.
Smith, (A. F. H.) Boekhandelaar te Rotterdam, 2 Exempl.
Sweerts de Landas, (P. Baron) te Nijmegen.

Vegelin van Claerbergen, (Jhr. Ph. E. A.) te Leeuwarden.
Veer, (C. L. de) te Suriname.
Viersſen, (L. van) te Leeuwarden.
Vrolijk, (J.) Onderwijzer te Suriname.

Zeehuizen, (J. L.) Boekhandelaar te Zwolle.

NAAMLIJST
DER
INTEEKENAREN,

welke na de uitgave des zesden deels *op dit Woordenboek hebben ingeteekend.*

Alma, (A.) Notaris te Bergum.
Arlaud, (M. A.) te Suriname.
Altheer, (J.) Boekhandelaar te Utrecht.

Baartz, (W.) te Rotterdam.
Bazendijk en Zoon, (J.) Kostschoolhouders te Tiel.
Bibliotheek (De) der Universiteit te Leuven.
Bibliotheek (De) van het 3de Batt. 8ste Afd. Nat. Inf., te Leeuwarden.
Bohn, (Erven F.) Boekhandelaars te Haarlem.
Bramm, (H. S. J.) Solliciteur te Suriname.
Brest van Kempen, Boekhandelaar te Brussel, 3 Exempl.
Breugel, (Jhr. Mr. J. F. van) Verificateur der Registratie der 2de Klasse, in de Provincie *Gelderland.*

Cleef, (Gebr. van) Boekhandelaars te Amsterdam.
Cleef, (Gebr. van) Boekhandelaars te 's Hage.
Coblijn, (N.) Secretaris te Japara.
Coster, (H.) Boekhandelaar te Alkmaar.

Dill, (A. W.) Onderwijzer te 's Hage.
Druijne, (H. J. van) Luit. Ingen. te Dendermonde.

Engelbrecht, (J. O. N.) te Suriname.

Flu, (S. F.) te Suriname.

Francken, (F. P.) te Samarang.

Groenenbergh, Kommies bij de Directe Belastingen te Leuven.

Haak, (J. G. van der) te 's Hage.
Harenkarspel, (Mr. Rd. Scheers van) Advocaat te Nijmegen.
Harmsen, (J. A. C.) te Lochem.
Heidweiler, te Suriname, 1 best pap.

T.

T. beteekent in Romeinſche opſchriften: *Titus*, *Tribunus*, *Turma*; T. C. *Testamenti Cauſa*; T. F. *Testamentum Fecit*, *Titulum Fecit*; T. P. *Titulum Poſuit*; T. R. E. S. P. R. *Terram Regestam Ex Sua Pecunia Reſtituerunt*; Op de Romeinſche munten duidt men door T. *Titus*, *Tiberius*; door Ter. *Terentius*; Temp. *Temporum*; T. Milit. *Tribunus Militum*; Triump. *Triumphator*; T. R. P. of Trib. Pot. *Tribunitia Potestate*, en door Treb. *Trebonianus* enz. aan. Bij de ouden gebruikte men de T. voor een cijferletter, beteekenende 150; doch met eene ſtreep er boven $\bar{T}$. 1,50,000. In de Toonkunst ſtaat T. voor *Tutti*, en op de Franſche munten is zij het kenmerk, dat zij te *Nantes* geſlagen zijn.

TAAG, (De) in het Portugeesch *Tejo*, is eene van de grootſte rivieren van het Pyreneesch Schier-eiland, welke bijna in het midden van *Spanje*, uit eene kleine bron, in het landſchap *Aragon*, op de *Sierra* van *Atbaraccin*, en in de gebergten van *Muela de San Juan*, die 8 maanden in het jaar met ſneeuw bedekt zijn, ontſpringt. Deze rivier breidt zich al vroeg uit, en ſtroomt door de vlakten, welke haren naam dragen, in de provincie *Cuenza*, die door haar van die van *Soria* en *Guadalaxara* wordt afgeſcheiden; vervolgens ſtroomt zij, na eenige bergen te zijn doorgedrongen, zachtkens door de provincie *Toledo*; beſproeit de ſchoone tuinen van *Aranjuez*; loopt rondom de muren van *Toledo*, voorts door de ſtad *Talavera*, vloeit door *Estremadura*, alwaar te *Alicante* eene prachtige brug, van 650 voet lengte, over dezelve ligt, en komt eindelijk, nadat zij *Spanje* 80 mijlen doorſtroomd heeft, in *Portugal*, waardoor zij eenen loop van 32 mijlen heeft. Bij *Salvaterra* verdeelt zij zich in 2 voorname armen, de nieuwe *Tejo*, of *Taag*, en het meer *del Pedro*; vereenigt zich bij *Villa-Franca*; verkrijgt eene breedte van 2 mijl, en ſtort eindelijk, beneden *Lisſabon*, in de *Atlantiſche zee*. De *Taag* vloeit van het Noord-oosten naar het Zuid-westen; is in *Spanje*, uit hoofde der menigvuldige klippen, onbevaarbaar, maar alleen in *Portugal* kan men haar tot boven *Abrantes* opvaren, en heeft zij tot *Santarem* ebbe en vloed. Haar water is gewoonlijk troebel, en treedt jaarlijks, vooral in *Portugal*, buiten zijne oevers. De voornaamſte bij-rivieren vindt men aan de Noord-

zijde, als: de *Xarama*, *Guadarrama*, *Alberche*, *Tintar*, *Alagon*, *Erras*, *Ponzul* en anderen; terwijl nog op de Zuidzijde de *Guadila*, *Algodor*, *Torcon*, *Sedana* enz. gevonden worden.

TAALKUNDE. (*Algemeene*) De oorſprong der Taal, hoe men zich dien ook voorſtellen moge, was nog verre verwijderd van eene Taalkunde. Immers, hetzij men onderſtelle, dat de mensch van zich zelve allengs uit ruwe kreeten meer zamenhangende klanken, en eindelijk uit dezen gearticuleerde toonen of lettergrepen en woorden heeft leeren zamenſtellen; hetzij men denke, dat eene liefderijke Godheid, niet te vrede met den mensch het dierlijke leven geſchonken te hebben, hem ook in het gebruik van dat leven, waartoe de omgang met zijns gelijken, door de ſtem, in de eerſte plaats behoort heeft, onderwezen — met één woord, dat het groote natuurkind van den besten Vader eene *opvoeding* heeft erlangd, gelijk onze kinderen die volſtrektelijk behoeven: — altijd zullen, in het eerſte geval, eeuwen op eeuwen hebben moeten verloopen, eer de mensch in ſtaat was, van zijne wonderbare uitvinding eene zamenhangende kunst te maken, en in het tweede zal de Godheid, die den mensch als redelijk wezen wilde behandelen, hem ſlechts de eerſte noodzakelijkſte grondſtoffen eener taal hebben doen kennen, ten einde hem een' eeuwen langen, of misſchien altijddurenden, dierlijken toeſtand te beſparen. Men moet dus in de eerſte tijden des menschdoms aan geene geregelde Taalkunde denken. Dat dezelve zich echter, zoodra de eerſte gronden der beſchaving eenmaal gelegd zijn, onder gunſtige omſtandigheden ſpoedig ontwikkelen kan, zien wij in twee der oudſte en gewis tevens de volmaaktſte talen, die wij kennen, het *Sanskrit* en het *Grieksch*, waarvan de oorſprong der eerſte zich geheel in den nacht der vroegere eeuwen verliest, en die der laatſte, ſedert de komst der Oosterſche volkplantingen uit *Egypte*, *Phenicië* en *Klein-Azië* tot op HOMERUS, dus naar gisſing in zes of zeven eeuwen, zich volmaakt gevormd heeft en in den hoogſten bloei is te voorſchijn getreden. Doch wij zeggen *onder gunſtige omſtandigheden*; want hetzij men in het *Sanskrit* nog een telg zie der alleroudſte menſchentaal, ſlechts ontwikkeld door het heerlijke klimaat, hetwelk den mensch, door welige vruchtbaarheid, weinig tijds tot zwaren ligchaams-arbeid afvergde en hem veel tijd tot nadenken gaf; hetzij een volk uit het hart van *Azië*, en dus uit het Noorden, die taal ingevoerd hebbe, van het Grieksch althans weet men zeker, dat hetzelve door volkplanters uit het Oosten gevormd is. Maar alleen bij beſchaafde volken, die eene meer of min beſchaafde taal bezitten, ontmoet men eene Taalkunde. De ruwe volken hébben die niet; het is hun genoeg, zich meer of min aan hunne makkers of huisgenooten verſtaanbaar te maken. Het is zelfs de vraag, of alle talen wel vatbaar zijn voor eene Taalkunde. Hoe rijk ook de *Noord-Amerikaſche* woorden aan lettergrepen zijn, die lettergrepen zijn, om zoo te ſpreken, *anorganisch*, dat is, voor geene ontleding, zamenſtelling of

ver-

verbindtenis vatbaar. Men vergelijke daarmede flechts het *Grieksch* en het *Duitsch*, zoowel in den *Hoog-* als *Nederduitfchen* taaltak.

De algemeene Taalkunde, eene der gewigtigfte, maar nog weinig beoefende gedeelten der menfchelijke kennis, heeft eensdeels den oorfprong en de afleiding der onderfcheidene rededeelen, anderdeels de befchouwing en vergelijking der verfchillende talen des aardbodems ten onderwerp. Het behoeft geen bewijs, dat hiertoe eene zeer uitgebreide kennis, een fchrander oordeel, en eene ftipte onzijdigheid behoort. Bij gebrek der laatfte zijn zoo vele groote geleerden gelijk GOROPIUS BECANUS, OLAUS RUDBECK en anderen, op het zonderlinge denkbeeld gekomen, dat hunne taal, hetzij *Nederduitsch*, *Zweedsch*, of uit eenig ander land, onmiddellijk van de wieg des menschdoms afkomftig en de oorfpronkelijke was, waaruit zij zelfs het *Grieksch* en *Latijn* wilden afleiden. Eerst in onze dagen, nu men met een navorfchend oog, en de noodige hulpmiddelen tot in het verst van *Azië* is doorgedrongen, en de hoogstmerkwaardige Indifche talen beoefent, nu zeereizigers in alle rigtingen eilandgroepen der ftille zee doorkruisfen, en zelfs *Duitfche* prinfen taalproeven bij de naakte *Brazilifche* wilden gaan zoeken, nu is het eenigzins mogelijk, de onderfcheidene talen te vergelijken.

Het oudfte rededeel, (indien het dien naam verdient) is de *interjectio* of de uitroep, verkeerdelijk volgens eene letterlijke Latijnfche vertaling *tusfchenwerpfel* genaamd. Dit kan ten minfte niet geloochend worden door hun, die de taalvorming der menfchen aan eigene bekwaamheid toefchrijven. Doch welk een onmetelijke ftap tot de andere deelen der redè? Was het *zelfstandige naamwoord* nu vervolgens het eerfte, dat de mensch ontdekte? Het fchijnt zoo, dat namelijk de voorwerpen, die den mensch omgaven, hem eerst moesten uitlokken, dezelve door klanken uit te drukken, en dit is ook zekerlijk in de meeste talen het geval geweest. In de *Hebreeuwfche* taal nogtans, eene der oudfte, en zusterlijk met het *Arabisch*, *Chaldeeuwsch* en *Syrisch* verwant, is het werkwoord zoo zeer het oudfte rededeel, dat volgens HERDER alle zelfstandige naamwoorden (want bijvoegelijke heeft zij bijkans niet) van de werkwoorden afgeleid, en bijna nog werkwoorden zijn. Wat zeggen wij? onze eigene taal heeft overvloedige voorbeelden van zelfstandige naamwoorden, door werkwoorden ontftaan; zoo als *loop*, *fpraak*, *gang*, *deugd*, *winst*, en onnoemelijk vele anderen. Doch hier zijn dit onbetwistbaar woorden, die eerst *na* de overige, die meer zinnelijke voorwerpen aanduiden, gevormd zijn. — Lang fchijnen intusfchen alle woorden van ééne lettergreep geweest te zijn; want de eerfte behoeften vereischten niet meer; en nog is de taal van *China*, welk rijk zekerlijk, wat deszelfs grondtrekken en ftaande befchaving betreft, tot de oudfte der wereld behoort, uit enkel woorden van ééne lettergreep zamengefteld.

Op het zelfstandig fchijnt het *bijvoegelijk naamwoord* fpoedig ge-

volgd te zijn, wanneer men niet enkel de *zaak*, maar ook hare eigenschappen verlangde uit te drukken. Misschien werd, gelijktijdig met hetzelve, ook in vele talen de *verbuiging* der naamwoorden naar geslacht, getal en naamval ingevoerd, eerst later door de *vervoeging* der werkwoorden gevolgd, welke echter ook in sommige talen van onbeschaafde volken zeer volmaakt is, b. v. volgens getuigenis van CHAMISSO, bij de *Tagalen*, oorspronkelijke bewoners der *Philippijnen;* doch deze taal is ook volmaakter dan hare zusteren, door de *Europeanen*, tot een stelsel gebragt, beschaafd, en door *Spaansche* geestelijken in wel zestien *Grammatica's* behandeld, (†) zoo dat men het bestaan van voegwoorden of voorzetsels in dezelve niet als een bewijs van vroegere volmaaktheid kan aanmerken, daar het zeer waarschijnlijk eene plant van *Europischen* bodem is.

De *voornaamwoorden* werden in plaats van het naamwoord gebezigd, om eene herhaling daarvan voor te komen. Zoo zeggen onze kinderen, die beginnen te spreken, nog lang: *Jantje wil dat hebben*, *mag Pietje wat eten* enz. tot dat, misschien, bij het ontwaken van het denkbeeld der persoonlijkheid, het de voornaamwoorden ook op zich begint toe te passen. Van lateren tijd schijnen de kleinere rededeelen, *particula*, te zijn, behalve sommige van *Adjectiven* gevormde bijwoorden. De andere *bijwoorden*, *voorzetsels* en *voegwoorden* zijn wel de jongste gedeelten der taal. Van de voorzetsels nogtans bedienen zich vele Noordelijke volken, om de verbuiging te maken, die andere meer Zuidelijk gelegene natiën, in hunne vroeger volmaakte talen, in de zelfstandige naamwoorden zelve vinden, zonder hulp van het voorzetsel. Daarentegen is aan de meeste, althans bekende en beschaafde, talen het lidwoord gemeen, als hulpmiddel ter aanduiding der geslachten en der verbuigingen. Bij de *Arabieren* dient het nogtans alleen ter aantooning van een zelfstandig naamwoord.

De vorming der geslachten in de meeste, zoo niet in alle beschaafde, talen is een opmerkelijk verschijnsel, en nog niet genoeg opgehelderd, gelijk zoo vele gedeelten der reeds gevormde taal, waarin een wijsgeerig doorzigt schittert, hetwelk men geenzins van zulke vroege eeuwen verwachten zou. Men weet, dat de geslachten doorgaans drie in getal zijn, het *mannelijke*, *vrouwelijke* en *onzijdige*. Sommige talen echter, gelijk het Fransch, kennen het onzijdige niet: in het Engelsch (en dit draagt tot de gemakkelijkheid der aanleering zeer veel bij,) is alles onzijdig, wat niet uit den aard der zake mannelijk of vrouwelijk zijn moet. Het verschil blijkt in de lidwoorden, en in de verbuiging der zelfstandige en bijvoegelijke naam- en der voornaamwoorden; in de overige gedeelten der taal is het niet zigtbaar.

Gaan wij thans over tot het tweede onderwerp der algemeene Taalkunde, namelijk de beschouwing en verdeeling der talen, zoo gevoelt de

(†) CHAMISSO, in het III. Deel van KOTZEBUES reis rondom de wereld, bl. 85—90.

de lezer terstond, dat wij ons slechts met enkele hoofdtrekken moeten vergenoegen, daar dit veld zoo onmetelijk ruim is, en door de geleerde nasporingen van eenen ADELUNG, VATER, W. VON HUMBOLDT, KLAPROTH, LEIJDEN, MARSDEN en anderen, naauwelijks ontgonnen is. — Zoo als gezegd is, behoort de *Chinesche* taal, die door een, sints onheugelijke tijden, op zich zelve staand volk in een hoek van *Azië* gesproken wordt, als geheel uit woorden van eene lettergreep bestaande, wel tot de oudste, maar ook uit haren aard minst ontwikkelde, minst beschaafde talen des aardbodems. Zij heeft eene menigte woorden, maar geen Alphabeth; elk woord beantwoordt aan een schrijfteeken, zoodat hij reeds zeer geleerd is, die een groot gedeelte der woorden van zijne eigene taal verstaat. — Zij heeft niet eens de letters b, d, r, x en z, en alle hare woorden bestaan uit een' klinker en een' medeklinker. — Merkwaardig is de overeenkomst der *eilandtalen*, die zich tusschen *Afrika* en *Amerika* in de Indische en Zuidzeeën uitstrekken, en dus van *Madagascar* tot het *Paasch-eiland*. Niet alleen telwoorden, maar ook een goed aantal wortelwoorden, die meestal de eenvoudigste denkbeelden uitdrukken, komen in alle deze talen overeen, en het is een opmerkelijk verschijnsel, dat zoo vele woorden, zoowel als zonderlinge gebruiken, dezelfde zijn in *Nieuw-Zeeland* tusschen den 40 en 50 gr. Zuider en de *Sandwichs*-eilanden op 20 gr. Noorderbreedte; iets, hetwelk bezwaarlijk anders, dan door gemeenschappelijke afstamming kan worden verklaard. Het schijnt, dat deze taalstam drie groote hoofdtakken heeft, de *Maleitsche*, *Tagasla* of *Tagalog*, (in de *Philippijnen*) en de *Tonga*, of de taal der oostelijke *Polynesiers*, op de *Vrienden-*, *gezellige Sandwichs*-eilanden en *Nieuw-Zeeland*. Van deze drie is de laatste de eenvoudigste; nogtans bezit zij het lidwoord, het voornaamwoord, en onderscheidt het meervoud door voegwoorden. Onder hare afzonderlijke talen is die der *Sandwichs*-eilanden, volgens CHAMISSO, de eenvoudigste, hoewel deze natie ver is, van op den laagsten trap van beschaving te staan. De *Amerikasche* volken zijn verbazend talrijk, en nogtans heeft elke stam zijne eigene, van zijnen nabuur soms zeer ver afwijkende taal, in welke geen gemeenschappelijk stelsel te ontdekken is. Hunne woorden zijn ongemeen lang. De *Afrikasche* talen zijn, behalve het *Koptisch* en *Ethiopisch*, zeer weinig bekend, en in *Noord-Afrika* veel met *Arabisch* gemengd. Doch keeren wij naar *Azië* terug.

Als geheel afzonderlijke talen, die tot geen gemeenschappelijk stelsel kunnen gebragt worden, noemt KLAPROTH die der *Anamiten*, (of bewoners van *Cochinchina* en *Tonquin*,) *Siammers*, *Birmans*, *Peguanen*, *Tibetanen*, *Japannezen*, *Koreanen*, *Kamtschadalen*, *Korjaken*, *Jukagiren*, *Kurilen* en *Anios*, in en omstreeks het schiereiland *Jesso*, *Tungusen*, (waaronder ook de *Mantchoux* behooren, die *China* veroverd hebben,) de *Tartaren* of *Mongolen*, volken van éénen stam uit de omstreken van het meer *Baikal* afkomstig, *Turken*, een uitgebrei-

breide volksſtam, die zich van den mond der *Lena* in *Azië* tot de *Adriatiſche zee* in *Europa* uitſtrekt, en overal door zijne taal kenbaar is, (anderen noemen dezen ſtam bepaaldelijk *Tartaren*). Een ander taalſtelſel is dat der *Finnen*, die het Noordelijkſte gedeelte van *Azië* in onderſcheidene kleine volkjes bewonen, en met wier taal ook die der *Hongaren* eene groote overeenkomst ſchijnt te hebben, zoodat ſommigen die voor een *Finſchen* tongval hebben verklaard. Van de *Finſche* taal is die der *Ostiaken* en die der *Samojeden* geheel verſchillend. Nog heeft *Azië* de talen der *Kaukaſiërs*, der *Georgiërs* en die van den *Semitiſchen* ſtam, dat is: het *Arabisch*, hetwelk in onderſcheidene tongvallen over een groot gedeelte van *Azië* en *Afrika* verſpreid is, en de drie thans uitgeſtorvene *Hebreeuwſche*, *Chaldeeuwſche* en *Syriſche* talen. Aan het gebied der *Arabiſche* taal grenzende, doch in oorſprong en uitwendig zamenſtel geheel daarvan verſchillend, is het gebied van den, door KLAPROTH, en op zijn voorbeeld door velen, dus genoemden *Indo-Germaanſchen* taalſtam, welken men ook, gelijk den vorigen, den *Semitiſchen*, den *Japhetiſchen* ſtam zou kunnen noemen, die een aanzienlijk gedeelte van *Azië* en bijna geheel *Europa* omvat; behoorende daartoe niet alleen de talen der *Hindoes*, waarvan het aloude *Sanskrit* de moeder is, maar ook die der *Afghans*, *Perzianen*, der oude *Meden*, der *Kurden*, *Osſeten*, *Armeniërs*, *Slavoniërs*, (*Rusſen*, *Polen*, *Bohemers*, *Serviërs*,) *Duitſchers*, *Nederlanders*, *Noormannen*, *Deenen*, *Zweden*, *Engelſchen*, *Grieken*, *Latijnen* en alle daarvan afstammende talen in *Europa*, namelijk het *Fransch*, *Italiaansch Spaansch*, en *Portugeesch*, waarbij men nog het oude *Celtisch* en misſchien *Iberisch* kan voegen.

Het ſchijnt in den eerſten opſlag zekerlijk zeer vreemd, dat de taal van *Hindostan* tot éénen ſtam met die van *Nederland*, zoowel als deze met het *Perzisch* en *Grieksch* zou behooren; doch wanneer men den verdienſtelijken arbeid van FR. SCHLEGEL *over de taal en wijsheid der Indianen* naziet, en daarin bevindt, dat het *Sanskrit* niet alleen eene menigte woorden, maar bepaaldelijk wortelwoorden, en daarbij geheele taalvormen, manieren van verbuigen en vervoegen, alle telwoorden enz. deels met het *Duitsch*, deels met het *Grieksch*, *Latijn* en *Perzisch* gemeen heeft; wanneer REITZ in zijne *Belga Graecisſans* eene ganſche menigte woorden opnoemt, die het *Grieksch* met het *Nederduitsch* gemeen heeft; wanneer men aan den anderen kant in onze verdienſtelijke taalonderzoekers, reeds in de 17de eeuw in VAN DER MIJLE, gelijk in de 18de in TEN KATE, de overeenſtemming van het *Perzisch* met het *Duitsch* ziet aangetoond: wanneer men in laatstgemelden zelfs eene kaart ontmoet, waarin uit *Perzië* een driederlei taalgebied uitgaat, het *Keltiſche*, waartoe TEN KATE *Grieksch* en *Latijn* met de afgeleide nieuwe taaltakken, oud *Spaansch* of *Cantabrisch*, *Britsch* en *Iersch* brengt; het *Teutoniſche*, waartoe hij alle de *Duitſchers*, en het *Kimbriſche*, waartoe hij alle de Noordſche talen betrekt; zoo kan dit ſtelſel, thans door de eerſte taalkundigen van

Eu-

Europa omhelsd, zoo wonderſpreukig niet meer voorkomen. De overgang geſchiedde hoogst waarſchijnlijk uit *Perzië* over de *Osſeten*; een volkje, Noordelijk van den *Kaukaſus*, wiens taal nog *Indo-Germaansch* is. Misſchien komen van hun de oude *Aſen*, of veroveraars van *Scandinavïe*, wier godsdienst en misſchien geſlacht ook in *Duitschland* veld won. Het is dan deze *Indo-Germaanſche* taalſtam, die van alle de andere verre weg het meeste beſchaafd en tot eene waarlijk bewonderenswaardige hoogte gebragt is. Ofschoon de oude *Duitſchers*, als tot ruwheid en onbeſchaafdheid vervallen, in hunne taal verre bij de *Grieken* ten achteren bleven, is nogtans de inwendige rijkdom, kracht en vruchtbaarheid van zamenſtelling en ſchepping van nieuwe woorden dier taal weinig minder, dan in hare *Griekſche* zuster, en hebben beide dit met hare *Sanskritſche* moeder gemeen. En wat de twee hoofdtakken betreft, waarin het *Duitsch* zich verdeeld heeft (*Opper-Duitsch*, thans door het zoo genaamde *Hoogduitsch*, eigenlijk de taal der *Sakſiſche Kanſelarij*, die LUTHER heeft overgenomen, verdrongen, en *Nederduitsch*,) zoo erkennen geleerde *Duitſchers* zelve, dat in het *Nederduitſche juist de oude vormen zich het best hebben bewaard.* (†) Dit *Nederduitsch* is niet bepaaldelijk de *Hollandſche* tongval of vorm, bij ons als ſchrijftaal aangenomen, maar die geheele klasſe van tongvallen, welke zich van *Duinkerken* tot *Memel* langs de kusten der Noord- en Oostzeeën, en ſomtijds tot diep in het land, meerendeels tot aan het gebergte, uitſtrekken, en van het *Opperduitsch* door meerdere zachtheid, behalve alleen in de keelgeluiden, door eene minder ſisſende uitſpraak, maar tevens door mindere buigzaamheid der zelfstandige naamwoorden, en minderen rijkdom aan *frequentativa* onderſcheidt; terwijl voor het overige de rijkdom van beide takken volkomen gelijk ſtaat, en zij, hoezeer in welluidendheid achter ſtaande bij het *Italiaanſche* en andere Zuidelijke talen, nogtans dezelve in kracht, nadruk, overvloed en andere eigenſchappen eener oorſpronkelijke, door een op zich zelve ſtaand volk geſprokene taal overtreffen, en ook daarin het *Fransch*, hetwelk geen kracht tot zamenſtelling uit eigenen voorraad bezit, verre achter zich laten. Ook bezit de *Duitſche* taal van beide hoofdtakken eene menigte bekwame en grondige onderzoekers van vroegeren en lateren tijd, die hare Taalkunde uitſtekend hebben beoefend. Van de *Duitſchers* hebben wij ADELUNG en VATER reeds genoemd, gelijk van de *Nederlanders* VAN DER MIJLE en TEN KATE, waarbij wij volſtrekt nog HUIJDECOPER, KLUIT, BILDERDIJK, WEILAND en SIEGENBEEK moeten voegen; mannen, door welke *onze* Taalkunde, hoezeer door het overige *Europa* op de onbegrijpelijkſte wijze veronachtzaamd, nogtans tot eene bepaaldheid, regelmatigheid en juistheid is opgevoerd, welke weinige talen in eene hoogere mate bezitten.

TA-

(†) F. SCHLEGEL, *Sprache und Weisheit der Indier*, *ſ.* 8.

TABAK, (*Nicotiana Tabacum*), is oorſpronkelijk een Amerikaansch plantgewas, hetgeen de Spaanſche monnik, ROMAN PANE, in 1496, op *Domingo*, in de provincie *Tabago*, ontdekte, van dat landſchap zijnen naam ontving, en ſedert het einde der 17de eeuw in vele landen van *Europa*, en ook in ons vaderland, inzonderheid in de omſtreken van *Amersfoort*, *Rhenen* en *Nijkerk*, verbouwd wordt. — De Tabak is eene éénjarige plant, met lange, breede, meestal van boven toegeſpitſte, weeke en vette bladeren, waarvan het zaad vroeg in het voorjaar, wanneer men voor geen nachtvorst meer te vreezen heeft, op eenen goed bemesten grond, of ook wel in warme bakken, ter verpoting in Bloeim., gezaaid wordt. Los en zandig land, dat in hooge en ſmalle bedden ligt, en met hoender- of duivendrek, ook met menſchendrek, ſchapen- of koemest, wel is toegemaakt, is voor de Tabaksteelt het best geſchikt; doch moet onder vlijtige bearbeiding volkomen ſchoon en losgehouden worden. Hoe langer achtereen op denzelfden, maar ſteeds welbemesten, grond Tabak verbouwd wordt, hoe beter dezelve is. Men poot de planten 2 tot 3 voet van elkanderen, verſchillend naar ſoort en grond. Om meer voedſel aan de bladen te geven, worden de bloeiknoppen afgebroken, behalve die, welke tot zaadwinning moeten dienen. In *Virginië* laat men, naar de bijzondere ſoort van Tabak, die men begeert, de onderſte, middenſte en bovenſte bladen ſtaan, en neemt de zuigers, die tusſchen de bladen uitſpruiten, alle weg. De onderſte bladen worden het grootst, en zijn malſcher en meer genegen, om geel te worden, dan de bovenſte. — In Oogstm. begint men de bladen af te plukken, en gaat hiermede tot de invallende Herfstvorst voort. Nadat dezelve eenigen tijd hebben uitgezweet, worden zij zamengebonden, en of op den ſchoonen grond, of in daartoe ingerigte Tabaksſchuren gedroogd.

Van de dus gedroogde bladeren bereidt men Rook- en Snif-Tabak. In het algemeen wordt de natuurlijke reuk en ſmaak van den Tabak, door ſauſen, aanmerkelijk verbeterd; doch inzonderheid heeft onze inlandſche Tabak noodig, van zijnen ſterken reuk en ſmaak gezuiverd, door kunstmiddelen beroofd, en meer verzacht te worden. Dit geſchiedt door uitloogen, uitbroeijen en ſauſen, waartoe men den Tabak in eene kuip doet, waaruit men het water van onder kan laten wegloopen, en waarop men zooveel water giet, dat hij genoegzaam doorweekt wordt. Men roert vervolgens den Tabak om, wringt dien uit, en na dit 2 of 3 maal herhaald te hebben, droogt men hem in de zon. Tot het broeijen bedient men zich veelal van pruimennat, vijgen, rozijnen, ſuiker, honig, zoete wijn en vlugzouten, zoo als ſalmoniak met potasch, zoutpekel, azijn, kalkwater enz. Daarenboven wordt vele Tabak met roode of geele aarde geverwd, en, wel gedroogd zijnde, met *Gummitragacanth*, in eenig welriekend water ontbonden, gegomd.

Voorheen dreven *Engeland*, *Spanje* en *Holland* den voornaamſten han-

handel in den Amerikaſchen Tabak, en van hier ging dezelve bijna tot alle volken van *Europa* over. De *Varinas-Kanaster* kwam reeds bewerkt en beſponnen in korven over, (van daar de naam *Kanaster*, van het Spaansch woord *Canasta*, een korf) en *Amſterdam* dreef daarmede weleer, voor *Duitschland*, bijna alleen den handel. Ook de Tabak uit de *Havana*, *Portorico*, *Braziliё*, *Domingo* en *Portocarero* is beroemd. De *Virginiſche* en *Marylandſche* komt, in bladen, zeer menigvuldig uit de Amerikaſche ſtaten van dien naam. De bladen zijn, als zij hier komen, gedeeltelijk geelachtig, gedeeltelijk bruin en zwart, ſommigen mager en anderen vetter. Uit de laatſten wordt de Snuiftabak gemaakt en van de eerſte *Swiſant*; een naam, waarſchijnlijk van het Engelſche *Sweet-ſcented Tabaco* (zoetruikende) ontleend. De *Hollanders* kregen voorheen ook veel Tabak uit de Engelſche *West-Indiën*, als: uit *Jamaika*, *St. Vincent*, *Antigoa Dominicque* en *Barmudes*. — Omtrent de voor- en nadeelen van den Tabak vindt men eene breedvoerige opgave bij CHOMEL, in zijn *Huishoudelijk Woordenboek*, Deel VI. Bladz. 3597.

TABAKSPIJPEN. (*Zie*: PIJPENBAKKERIJ.)

TABASCHIR, of *Tabaxir*. Zoo noemden de Ouden het ſap, dat van zelve uit het ſuiker-riet gedrongen werd, voor dat men nog wist, om er ſuiker uit te perſen, en hetgeen door de hitte der zon was hard geworden. Volgens eene aanteekening bij BLUMENBACH behoort dit *Tabaſchir* tot de meest verwonderenswaardige voortbrengſels der afscheiding bij de planten, en is bij een naauwkeurig onderzoek gebleken eene doorgaans melkblaauwe, aan de kanten doorſchijnende, half harde, ſtroeve zelfstandigheid te zijn, welke ſomtijds ook in enkelde leden van het bamboesriet gevonden wordt, en zoowel op het uiterlijk aanzien, en doordien zij in het water doorzigtig wordt, als wegens derzelver beſtanddeelen, naar den mineralen *Hydrophaan*, of het zoogenoemde *Werelds-oog*, gelijkt.

TABERNAKEL, beteekent oorſpronkelijk eene tent, in de Latijnſche overzetting van den Bijbel, den Tabernakel der *Israëliten*; een vervoerbare tempel, uit houten pilaren en fijn doek zamengeſteld, en met linnen en beestenvellen overdekt, die zeer gemakkelijk uit elkander genomen, en op hunne reis door de woestijn vervoerd konde worden. Rondom dezelve was eene ſoort van heining, ter lengte van 100 en ter breedte van 50 el, gemaakt van pilaren, waaraan ter wederzijden gordijnen geſpannen waren, en welke ruimte het *Voorhof* genaamd werd, waarin het groot altaar, waarop de offerhanden verbrand werden, benevens het koperen waschvat, onder den blooten hemel geplaatst ſtond. De tent zelve was in 2 vertrekken verdeeld, door een kostbaar gordijn of voorhangſel afgeſcheiden, waarvan het eene het *Heilige* en het andere het *Heilige der Heiligen*, genoemd werd, en waarin alle de overige gereedſchappen, tot den dienst des Allerhoogſten beſtemd, bewaard werden. Het *Heilige* ſtond dagelijks open, doch alleen voor de priesters, met uit-

uitſluiting van het gemeene volk; maar het *Heilige der Heiligen*, hetwelk de ark of kist des verbonds bevatte, mogt ſlechts eenmaal in het jaar, en alleen door den Hoogepriester in zijn plegtgewaad, betreden worden. Dit heiligdom der *Israëliten*, voor dat zij in *Kanaän* kwamen, en nog lang daarna, werd aldus genoemd, omdat het tot den dienst van God was afgezonderd, gelijk dan ook alle vaten en gereedſchappen *Heilig* genoemd werden. Om deze heiligheid des te nadrukkelijker af te beelden zalfde Mozes den Tabernakel, met alles wat er toe behoorde, niet alleen, maar God zelf vereerde deze tent met de *Schechina*, of het teeken zijner tegenwoordigheid, in de wolk- en vuurkolom boven dezelve, alsmede met het uit den hemel nederdalend vuur, hetwelk het eerſte offer op het brandaltaar verteerde. — Voorts noemt men ook Tabernakel het kleinſte altaar- of nisvormig, gewoonlijk rijk met goud en edelgeſteenten verſierd, ſakramentshuisje bij de Roomsch-Katholijken, waarin de gewijde hostie op het hoog-altaar in de kerken bewaard, ten toon geſteld, of bij plegtige omgangen rondgedragen wordt; alsmede een kleine, met zuilen en gevels verſierde, nis- of beeldblinde, waarin zij de beelden hunner heiligen plaatſen. Ook de *Methodisten* noemen hunne bedehuizen zoodanig; terwijl almede eene kleine verhevenheid op den achterſteven eener galei, waar de kapitein zijne plaats heeft, wanneer hij bevel voert, Tabernakel geheeten wordt.

TABOR. 1. Een berg in *Galilea*, op welken de discipelen van onzen Zaligmaker zijne verheerlijking aanſchouwden. 2. In het Slavisch een met muren en bolwerken bevestigd kerkhof, op eenen berg liggende, en 3. een verſchanst bergleger; en van hier, dat Ziska de bergvesting, in den Taborerkreits in *Bohemen*, tot eene wapenplaats der *Husſiten* door hem aangelegd, *Tabor* noemde, en deze aanhang naderhand den naam van *Taboriten* ontving.

TABULATUR, verkeerdelijk *Tablatur* genoemd, is een kunstterm, welke inzonderheid voorheen in de beoefende Toonkunst gebruikt werd, en waaronder men den geheelen omvang van alle muzijkale ſchriftteekens verſtond. De voornaamſte beſtonden eertijds in letters en cijfers, en in lijnen, die de octaaf aanwezen, waarin een toon moest genomen worden. De overige noodzakelijke teekens, ter aanduiding der pauzen en de waarde der nooten, vindt men in Walthers *Musikaliſches Lexicon*, Tab. XXI. Van dit muzijkale ſchrift door letters bediende men zich tot de 11de eeuw, wanneer het eigenlijk notenſchrift opkwam. Daar het laatſte eene Italiaanſche uitvindig was, werd het in tegenoverſtelling van het eerſte, de *Italiaanſche Tabulatur* geheeten; doch is deze benaming weldra in onbruik geraakt, en noemt men thans alleen het oude muzijkale letterſchrift *Tabulatur*, of *Duitſche Tabulatur*, uit welke men eenige, tegenwoordig nog gebruikelijke namen behouden heeft, waardoor men de octaaf bepaalt, waarin een toon behoort.

TA-

TACITUS. (Cajus Cornelius) Een beroemd Romeinsch Geschiedschrijver, die in de eerste eeuw onzer Christelijke jaartelling leefde. Onder Domitianus werd hij Praetor; verliet onder de regering van dit monster voor eenigen tijd *Rome;* maar keerde na zijne vermoording derwaarts terug, om onder het zachter bestuur van Nerva vrijer te kunnen ademen. Deze vorst beloonde zijne verdiensten met het Consulaat, in het jaar 97 onzer tijdrekening, hetgeen voor hem zoo veel te eervoller was, omdat hij tot opvolger van den grooten Virginius Rufus benoemd werd. Onder Nerva en Trajanus genoot hij de achting van de beste mannen van zijnen tijd. Met den jongeren Plinius leefde hij in de naauwste vriendschap, en beiden werden voor de grootste mannen hunner eeuw gehouden. Als pleitbezorger behandelde hij de gewigtigste regtszaken, en was de beroemdste redenaar. Ook in zijnen huisselijken kring was hij zeer gelukkig. Zijne echtgenoote, de dochter van Julius Agricola, was eene der deugdzaamste vrouwen van *Rome,* en bragt hem eenen zoon ter wereld; en het is zeer waarschijnlijk, dat de keizer Tacitus een nakomeling van den grooten Geschiedschrijver geweest zij. Hij verwierf door zijne Geschiedkundige werken eenen onsterfelijken roem, en 4 derzélven zijn er van bewaard gebleven, namelijk: *Annales* (jaarboeken), bevattende de gewigtigste gebeurtenissen van den dood van keizer Augustus tot op Nero's zelfsmoord, en dus een tijdvak van 54 jaar; doch dezelve zijn niet meer volledig, alzoo het verhaal van het voorgevallene van het jaar 37 tot 47, of de boeken van het 6de tot het 9de ingesloten, zijn verloren geraakt: zelfs zijn de eerste 5 boeken, eerst voor 300 jaar, door Angelo Arcomboldo, den schatmeester van Paus Leo X, in het klooster te *Corveij,* ontdekt geworden; ook is het slot van het geheele werk niet meer voorhanden, en eindigt in het 6de boek met het jaar 67. Een ander werk voert den titel van *Historiën,* waarvan Tacitus, de geschiedenis van zijnen tijd willende beschrijven, dezen veel beteekenenden naam gaf naar het Grieksche woord, dat *zelfonderzoeken* beteekent; doch ook dit heeft het blinde noodlot des tijds niet verschoond, maar ons van het grootste gedeelte van hetzelve beroofd, zoodat er slechts nog 4 boeken geheel, en het 5de gedeeltelijk, voorhanden zijn. Het begint met het jaar 69 onzer tijdrekening, toen Galba nog het purper droeg, en eindigt met dat van 71, terwijl Vespasianus den troon beklommen had. Dit werk bevat dus slechts een tijdvak van 2 jaar, en men kan hieruit tot deszelfs belangrijkheid, ten aanzien van leerrijke volkomenheid, besluiten. Het derde, een onschatbaar boekje, handelt over het land en de volken van *Germanië;* terwijl het vierde eene levensbeschrijving van zijnen schoonvader, Julius Agricola, bevat. Alle deze werken van Tacitus worden voor meesterstukken gehouden. De beste uitgave er van is die van Gronovius, *Amst.* 1685 2 deel. in 8°, of *Utrecht* 1721 in 4°: ook die van Ernesti, *Leipzig* 1801, 2 deel.

ver-

verdient aanbeveling. Den juisten tijd van TACITUS overlijden is moeijelijk, bij mangel aan de noodige berigten, te bepalen.

TAFELBAAI. Die groote zeeboezem aan de kaap *de Goede Hoop*, welke aan de heen- en weervarende Oost-Indiſche en andere ſchepen voor eene geſchikte haven dient, tot welker beſcherming de Nederlandſche Oost-Indiſche Compagnie eene vesting heeft aangelegd. Deze baai ontleent haren naam van het hooge gebergte, de *Tafel* genoemd, hetgeen men van verre in zee zien kan, en zich in de gedaante van een' tafel vertoont.

TAFFIA, beteekent bij de *Franſchen* op de Antilliſche eilanden hetzelfde, hetgeen de *Engelſchen Rum* noemen, den ſuikerbrandewijn, die van den afval van de ſuiker geſtookt wordt. De gewone Taffia wordt uit een mengſel van Melasſe, Siroop en Suikerwater bereid, en is niet zoo aangenaam van ſmaak en reuk, als de Rum.

TAIL. Een zilver gewigt bij de *Chinezen*, omtrent ter waarde van 13 Nederlandſche ſtuivers.

TAKEL, TAKELWERK. Hieronder behoort alles, wat tot de uitrusting en het beſtuur van een ſchip behoort; touwen, zeilen, masten, ankers, windasſen enz. Van hier, dat men door een ſchip *onttakelen* verſtaat, alle deze gereedſchappen er af te nemen, en in het tuighuis te brengen.

TAKTIEK. Is die wetenſchap, welke leeraart, om het krijgsvolk in den oorlog in zijne onderſcheidene bewegingen, verandering van ſtandpunt, marſchen enz. zoodanig te beſturen, als met het voorgeſtelde doel overeenkomt; alsmede de leer van alle die verrigtingen, welke den vijand kunnen afbreuk doen, en dikwijls in zijn gezigt, op den afstand van een kanonſchot, moeten ondernomen worden. Een veldheer moet dus niet alleen dezelve kennen, maar ook in praktijk weten te brengen, en in de Wis-, Meetkunde, en andere wetenſchappen wel bedreven zijn. Ook ter zee is eene behoorlijke kennis der Taktiek volſtrekt onontbeerlijk.

TALAPOINEN. Zijn Heidenſche priesters en monniken op het oostelijk Schier-eiland van *Oost-Indiën*, waar zij inzonderheid in *Pegu*, *Ava*, *Siam* en *Laos* gevonden worden. Sommigen leven in bosſchen als kluizenaars, anderen in kloosters: zelfs zijn onder hen nonnen, die eene vrij losbandige levenswijs leiden. Allen wordt, op ſtraf van verbrand te worden, de belofte van onkuischheid en den ongehuwden ſtaat opgelegd, en vertoonen voor het uiterlijke in hun gedrag eene groote mate van geſtrengheid en onthouding; gaan bloot voets, met een geſchoren hoofd en baard; eten ſlechts eenmaal daags; groeten niemand, zelfs niet den koning, enz. Zij vormen onder elkander verſcheidene orden; leven onder eene volkomene hierarchie (kerkelijk beſtuur); zijn niet minder talrijk, dan de monniken der Christenen, en niet alleen door hun bedelen den ſtaten tot eenen aanmerkelijken last, maar voeren ook een onbepaald gebied

bied over het volk, hetgeen zij onder het donkerst bijgeloof gekluisterd houden. Hunne godsdienstleer, die in het Oostelijk Schier-eiland van *Oost-Indiën* de uitgebreidfte is, noemen zij de *Talapoinifche:* zij bevat vele verwarde denkbeelden van de Godheid; erkent het veelgodendom; is met zeer vele bijgeloovigheden befmet, en heeft vele overeenkomst met die der *Hindus* en *Tibetanen*, ofschoon zij minder flecht dan de laatfte is, en ook vele goede, zedelijke grondbeginfels bevat. Niettegenftaande de *Talapoinen* weinige geleerdheid bezitten, houden zij echter hunne betere kundigheden voor het volk verborgen, en zijn alleen in het bezit der heilige boeken. Hun voornaamfte werk beftaat in het toezigt over de *Pagoden*, of tempels, en in het prediken, waarbij zij zich van de *Balifche* taal, die alleen voor de godsdienst gebruikt wordt, bedienen.

TALAR. Een lang, tot op de hielen hangend, mantelachtig kleed, zoo als gewoonlijk vorften en priesters in het Oosten dragen.

TALENT was bij de Grieken eene zekere fom gelds; doch beteekent eigenlijk, volgens het Griekfche woord, het werktuig, waarmede het geld gewogen werd, en hetgeen naderhand voor de gewogene fom gebruikt is. Ondertusfchen was de waarde van een talent zeer verfchillend: een *Attisch*, b. v. bedroeg 80 minen (ieder tegen 100 drama gerekend) en een *Alexandrijnsch* eens zooveel; doch een *Egyptisch*, hetgeen men wel van het laatfte moet onderfcheiden, 80 minen enz. In lateren tijd hebben Griekfche fchrijvers het woord *Talent* voor een pond genomen, fomtijds ook voor 100 pond, en ook wel alleen voor eene gouden munt. — Dat men door dit woord almede verftaat eenen zekeren natuurlijken aanleg, eene vatbaarheid voor iets, is bekend.

TALISMAN. Een voortbrengfel van Natuur of Kunst, hetwelk door zijne nabijheid in ftaat is, de invloeden der *Daemons* te weren, en dus de nadeelen, die zij zouden kunnen veroorzaken, af te wenden. Iets van gelijken aard verftaat men door het woord *Amulet*, en naauwelijks zal men nog tegenwoordig het onderfcheid van beteekenis tusfchen beide uitdrukkingen kunnen aanwijzen: misfchien is dit hierin gelegen, dat de *Talisman* eene grootere, meer uitgebreide kracht bezit. Daar beiden, ter verdrijving der grootfte, aardfche ongemakken, het meest echter van ziekten, mogelijk ook wel het vroegst, gebruikt werden, zoo vereenigt zich hunne gefchiedenis dikwijls met die der Geneeskunde, en wel van de oudfte tot de nieuwfte tijden af, en bijna onder alle volken, met dit onderfcheid nogtans, dat de *Talismans* zelve van eenen zeer verfchillenden aard waren. Zoo waren het bij de *Egyptenaren* de afbeeldfels van Goden en heilige dieren; bij de *Grieken* de Ephezifche woorden, op tafeltjes gefchreven; bij de *Romeinen* verfcheidene afgodsbeeldtjes, die men aan ketentjes altijd bij zich droeg; bij de *Arabieren* en *Turken* gefchrevene fpreuken uit den Koran; later, en in het *Westen* zelfs, gedenkpenningen van bepaalde metalen, onder bijzondere fterrenbeelden

den geslagen, en van tooverkunstige karakters voorzien, en eindelijk in de middeleeuw de reliquien, en derzelver kasten, de gewijde kaarsen, rozenkransen en dergelijke. Zelfs bediende men zich, en bedient men zich nog tegenwoordig, van steenen, kruiden en gedeelten van dieren tot *Am letten* en *Talismans* tegen velerlei, zelfs tegen aanstaande ziekten. In de middeleeuw maakte de Astrologie, en de kennis der *Talismans* en *Amuletten*, zelfs een gedeelte der wetenschappelijke Geneeskunde uit; tegenwoordig echter beschouwt men deze kennis als loutere kwakzalverij.

TALK. Eene steensoort, die vele Talkaarde bevat. Zij is meest zilverwit, tot in het bleek appelgroene, weinig doorschijnend, glanzig, en op het aanvoelen vetachtig. Men heeft er 3 soorten van, als: 1. *Aardachtige Talk*, in kleine schubbetjes, los of zamengebakken, die alsdan ligtelijk klein kan gewreven worden, tevens afververwend is, en onder anderen in *Groenland* wordt gevonden; 2. De *Gemeene Talk*, in velerlei trapswijze afklimmingen van groen, meest paarlemoer glanzig, krom bladderig en buigzaam. Hij gaat over in potsteen enz. En 3. *Talk-Schiefer*, die meest groenachtig graauw, vet, glanzig, schilferig is, dikwijls zwavelkies bevat, en in Chlorit-Schiefer overgaat. De zoogenoemde Russische Talk, die men in de plaats van glas tot vensterruiten gebruikt, is eene soort van *Glimmer*, die in groote bladen voorkomt.

TALKBOOM. Bij ons de naam van eenen boom, die in *Xansi*, een landschap van *China*, groeit, en aldaar *Kieujeu* genoemd wordt. Bladen en vrucht hebben vele overeenkomst met onzen perenboom. De vrucht is van buiten zwart, maar inwendig wit; bevat een' kern of zaad, en geeft, gekookt zijnde, veel vet van zich, hetwelk, gestold zijnde, als een ongel of talk is, welke tot kaarsen gebruikt wordt, die sneeuw wit zijn en helder branden. Uit het zaad perst men eene zekere olie, die men in de lampen gebruikt, en de bladen zijn een goed voedsel voor runderen en schapen.

TALMA, (Francois Joseph) een groot tooneelspeler in het Treurspel van onzen tijd, werd in Louwm. 1766, volgens anderen in 1760 te *Parijs* geboren. Zijn vader, een beroemd tandmeester, verkoos naderhand *Londen* tot zijn verblijf, en liet zijn' zoon in *Frankrijk* op eene kostschool, om aldaar zijn eerste onderwijs te ontvangen. Nog slechts 10 jaar oud zijnde, vertoonde zich bij den jongen knaap eene onweerstaanbare zucht voor het tooneel, zoodat hij toen reeds in een Treurspel, *Tamerlan* geheeten, door den hoofdbestuurder van het kollegie, waarop hij zich bevond, zamengesteld, eene hoofdrol speelde, en de hoogste toejuichingen ontving. Zijne voorafgaande oefeningen geëindigd zijnde, bragt hem zijn vader naar *Londen*, ter voltooijing zijner verdere opvoeding, alwaar hij met eenige jonge *Franschen* bekend werd, en met dezen eenige Fransche tooneelstukken uitvoerde, hetgeen aan dit gezelschap talrijke aanzienlijke personen verschafte, waaronder zich de prins van *Wallis*, thans ko-

koning van *Groot-Brittannië*, bevond. Van dien tijd af verwekte TALMA door zijn fpelen zoo vele opmerking, dat aanzienlijke perfonen bij zijnen vader aandrongen, om zijnen zoon tot het Engelsch tooneel te beftemmen, welk aanzoek zooveel te gereeder ingang vond, daar de jonge TALMA, die een gedeelte zijner jeugd in *Engeland* had doorgebragt, de Engelfche taal met eene voorbeeldige naauwkeurigheid en zuiverheid uitfprak. Ondertusfchen voerden hem familiebelangen en andere bijzondere omftandigheden naar *Parijs*, waar hij eenigen tijd de lesfen der koninklijke fchool van welfprekendheid bijwoonde, en voor de eerfte maal, in Slagtm. 1787, in de rol van *Seïde*, optrad. Aangemoedigd door de billijke en herhaalde toejuichingen, befloot hij, om zich verder in zijne kunst te oefenen, en zich alle die kundigheden eigen te maken, welke noodig waren, om eene geheel nieuwe manier voor het tooneel daar te ftellen. Hoe zeer ook met vooroordeelen te worftelen hebbende, gelukte het hem echter eindelijk, in het kostuum eene hervorming te weeg te brengen, welke LEKAIN en anderen vergeefsch beproefd hadden. TALMA verfcheen voor het eerst, in het Treurfpel *Brutus*, in eene wezenlijke Romeinfche Toga, en verwekte daardoor eene algemeene verwondering onder de aanfchouwers, die aan fatijne mantels, broeken met kniebanden, roode fchoenen, enz., gewoon waren. Naderhand, het Treurfpel *Karel IX*, bij herhaling vertoond wordende, waarin TALMA de rol van dien vorst fpeelde, deden eenige bisfchoppen, uit hoofde van den buitengewonen indruk, dien dit ftuk op het volk veroorzaakt had, aan den koning de voordragt, om verdere vertooningen van hetzelve te verbieden, waaraan die vorst uit zwakheid gehoor gaf; doch MIRABEAU, in het geheel niet in het gevoelen der geestelijkheid ftaande, en afgevaardigde ter Nationale vergadering wegens *Provence* zijnde, wist het door zijne lastgevers, waarvan zich velen op dien tijd in *Parijs* bevonden, en waarmede zich het publiek van die ftad vereenigde, zoo ver te brengen, dat het ftuk op nieuw gefpeeld werd. Dan hieruit ontftonden twee partijen, waarvan het gevolg was, dat de eene, met TALMA, MONVEL, DUGASON, Madame VESTRIS en eenige andere tooneelfpelers aan het hoofd, een tweede Fransch tooneel oprigtten, hetgeen weldra, door de meerdere talenten der fpelers, boven het andere den voorrang verkreeg, hetwelk zich dus genoodzaakt zag, om zich met hetzelve te vereenigen.

Op dezen tijd ftond TALMA met MIRABEAU in eene naauwe betrekking, en zag zich vereerd met de vriendfchap van VERGNIAUD, GUADET, CONDORCET, DE CLAVIÈRE en andere verdienftelijke afgevaardigden ter Wetgevende vergadering, tot de partij der *Girondisten* behoorende, hetgeen reeds genoeg was, om hem in ongenade bij het opgeruide volk te brengen, waarbij nog kwam eene luisterrijke maaltijd, welke hij aan DUMOURIEZ, den overwinnaar van *België*, gaf, en waarbij niet alleen verfcheidene afgevaardigden van de partij der *Girondisten* tegenwoordig

dig waren, maar ook Marat, die zich aan het hoofd der *Jakobijnen* bevond. Sedert had Talma alles van deze partij te vreezen, gelijk hij dan ook, een jaar daarna, bij het revolutionnair geregtshof werd aangeklaagd als medepligtig aan het gedrag der 21 afgevaardigden; en het was niet dan door toeval, dat hij het schavot ontweek, waarop de gemelde afgevaardigden de edelmoedige slagtoffers van de heilige zaak der menschheid, en van hunne beginsels werden.

Sedert wijdde zich Talma, die tot dus verre ook de hoofdrollen in het Blij- en Kluchtspel vervulde, door dien Larive het tooneel verliet, geheel aan het Treurspel; en het is van dit tijdstip af, dat de roem, dien hij verwierf, moet gedagteekend worden, en dat zijne alles overtreffende kundigheden in zijn vak, door aanhoudende oefening en waarnemingen verkregen, hem, binnen kort, tot dien trap van volkomenheid bragten, dat hij de eenige was, die de eer van het Fransche tooneel ophield. Napoleon uit *Egypte* teruggekomen zijnde, ontstond er tusschen hem en dezen eene naauwe betrekking, welke gevolgd werd door gesprekken, die voor de kennis van het karakter van dezen zonderlingen man merkwaardig zijn; doch die wij, om niet te uitvoerig te zijn, hier niet kunnen opgeven (*). Talma werd in 1804 door eene bedenkelijke zenuw-ziekte overvallen, waarvan hij echter wel herstelde, maar waarvan de gevolgen, op zijn aandoenlijk gestel, eenen nadeeligen invloed hadden. Hierbij kwamen zijne menigvuldige reizen door verscheidene deelen van *Frankrijk* en naar *Brussel*; de hoogste inspanning van geest en ligchaam, waarmede hij zijne rollen uitvoerde; zijne onafgebrokene studie in zijn vak, en, in den laatsten tijd van zijn leven, eene diepe droefheid over het verlies eener teederbeminde dochter, deed zijne gezondheid dermate afnemen, dat zijn toestand de levendigste ongerustheid verwekte. Op raad zijner geneesheeren begaf hij zich naar de baden van *Enghien* bij *Parijs*, doch vond hier geene de minste verligting, zoodat hij den 7den van Wijnm. 1826, weder naar die stad terugkeerde, alwaar hij den 19den daaraanvolgende, in den ouderdom van 67 jaar, stierf. Het verlies, dat de kunst door zijnen dood lijdt, is onherstelbaar, te meer, daar hem alleen het voorregt vergund scheen, dat zijn talent in den volsten glans, meer dan ooit, op eenen leeftijd schitterde, dat het anders gewoonlijk sterk afneemt. Het *Théatre Français* was tot na zijne begrafenis gesloten, welke, volgens zijne beschikking, op het kerkhof *du Père la Chaise* plaats had, werwaarts zijn lijk onmiddellijk van zijne woonplaats vervoerd en door duizenden gevolgd werd.

TALMUD. Deze behoort tot de latere schriften der Joden, welke tot hunne wetten en derzelver verklaring betrekking hebben. Het woord zelf beteekent eigenlijk zoo veel als *leer*, *aanwijzing*, van

(*) Men vindt dezelve opgeteekend in een stukje, getiteld: *Souvenirs historiques sur la vie et la mort de* Talma; *Brussel* 1826.

van het Hebreeuwfche *Lamad*, (hij heeft geleerd). De geheele *Talmud* beftaat uit twee hoofdafdeelingen: de *Mischna* en *Gemara*. De *Mischna* is eene, in de tweede eeuw onzer tijdrekening, bijeen gebragte verzameling van voorfchriften van Joodfche Rabbijnen (Wet-leeraren), en wordt genoemd de *mondelinge overlevering*, in onderfcheiding van die, welke in de Hebreeuwfche oorkonden der Openbaring fchriftelijk bewaard gebleven zijn. De Rabbijn Juda, de heilige bijgenoemd, maakte zich inzonderheid, 150 jaar na Christus, in het bijeenverzamelen van den Talmud verdienftelijk, en zijn werk verkreeg den naam van *Mischna*, of ook de *tweede Wet*. Zoowel gelijktijdige als latere Rabbijnen hielden zich nu met verdere uitleggingen en verklaringen der *Mischna* vlijtig bezig; doch inzonderheid de Rabbijn Jochanen, die in het jaar 230 onzer tijdrekening de *Gemara* (eene Chaldeeuwfche uitdrukking, van het woord *Gamra* afgeleid, *voltooijing*, *volmaking*, of, volgens andere uitleggers, *de leer*, *het onderwijs* beteekenende) zamenftelde, welke een bijzonder aanzien verkreeg. Genoemde *Mischna* en deze *Gemara* maakten te zamen den *Jeruzalemfchen Talmud* uit, die voornamelijk tot de Joden in *Palestina* betrekking had. Nadat de Joden zich, inzonderheid, naar *Babylon* begeven hadden, en de fynagogen van langzamerhand in *Palestina* verdwenen waren, bearbeidden de Babylonifche Rabbijnen eene nieuwe verklaring van de *Mischna*, die in het vervolg, van tijd tot tijd, meer en meer werd uitgebreid, en in het jaar 500 voltooid werd, zoodat men ook een' eigenen *Babylonifchen Talmud* had.

TAMBOERIJN. Eene foort van handtrom, behoorende ongetwijfeld tot een der oudfte fpeeltuigen, waarvan wij reeds in de Heilige Schrift, bij gelegenheid der vlugt van Jakob uit *Laban*, en bij den gelukkig volbragten doortogt van Miriam, de zuster van Aäron, door de *Roode zee* vinden gewag gemaakt. Onze tegenwoordige Tamboerijn, waarfchijnlijk eenigermate verfchillende van die der ouden, beftaat uit eenen metalen of houten cirkel, welke met een vel overtrokken, en rondom van kleine fchellen, of ook wel aan de achterfte zijde van klokjes voorzien is, die onder het befpelen tegen elkander flaan. Hoedanig dit inftrument befpeeld wordt, is genoeg bekend. De menigvuldigfte buigingen van de armen en het ligchaam zetten aan dit geheele fpel eene ongemeene bevalligheid bij, om welke rede men zelfs de Muze der danskunst gewoonlijk eene Tamboerijn in de hand geeft. De beste en fierlijkfte *Tambour de basque* (zoo noemt men de Tamboerijn in *Frankrijk*) vindt men bij Ecard te *Parijs*. — Ook wordt bij de vrouwen eene bijzondere foort van Naai- of Borduurraam, waarop de ftof, zijde, katoen enz., gefpannen wordt, eene *Tamboerijn* genoemd.

TAMERLAN, eigenlijk Timur, was een beroemd veroveraar van *Azië*. Hij zelf leidde zijne afkomst van Deschingis-khan af; doch anderen beweren, dat hij flechts van geringe geboorte, en de zoon

van eenen herder geweest zij. Hij was een Mogolsch-Emir, die, toen de familie-regering van DESCHACATY in verval geraakte, zich van de opperste magt meester, en de stad *Samarcand* tot den hoofdzetel van zijn nieuwe rijk maakte. Hij veroverde van tijd tot tijd *Perzië*, geheel *Middel-Azië*, en in 1398 *Indostan*, van den oever der *Indus* tot aan den mond der *Ganges*, en kenmerkte overal zijne veroveringen door moord en verwoestingen. Intusschen verspreidde zich zijn roem wijd en zijd, en de vorsten van *Klein-Azië*, die door den Osmannischen sultan BAJAZETH I, die sedert zijne overwinning bij *Nicopolis* in 1396 ook *Europa* met schrik vervulde, onder het juk waren gebragt, verzochten hem om hulp en bijstand, waarop TIMUR met een verschrikkelijk leger de staten van genoemden vorst in *Natolië* aanviel. In 1402 kwam het in de vlakte van *Ancyra*, het tegenwoordig *Angora*, tot eenen beslissenden slag, die voor het Osmannische rijk zeer nadeelig uitviel. Het leger van BAJAZETH werd volkomen geslagen, en hij zelf viel den overwinnaar in handen; doch het verhaal, dat deze hem in eene ijzeren kooi zoude gesloten, en in zegepraal rond gevoerd hebben, steunt op geene geschiedkundige bewijzen. TIMUR verwoestte nu, met zijne gewone wreedheid, de Osmannische staten, waarin eene volslagene regeringloosheid ontstond. De ondergang van het reeds verzwakte Grieksche keizerrijk werd hierdoor, nogtans slechts voor eenen korten tijd, verhoed; want TIMUR was op nieuwe veroveringen bedacht, en wilde eenen togt naar *China* ondernemen, maar stierf, te midden zijner toebereidselen tot dat einde in 1405, in het 69ste jaar zijns ouderdoms. Na zijnen dood werd zijn rijk door inwendige onlusten verscheurd, en in verscheidene deelen verdeeld. Een zijner opvolgers, BABUR (BABER), veroverde in 1498 *Indostan*, en werd de stichter van het rijk van den *grooten Mogol*. TIMUR was buiten twijfel een buitengewoon man, die de wetenschappen hoog schatte, en zelf geleerde kundigheden bezat, zoo als uit zijne *Institutiones* kan blijken; doch hij was enkel veroveraar, en zijne wreedheid kende geene palen: zijn grootste vermaak was, als hij eenen hoop afgehouwen hoofden zijner overwonnen vijanden voor zich zag op een stapelen.

TANCRED. Een edelman, uit het Noormansch geslacht, die zich, bij den eersten kruistogt, door zijne heldendaden onderscheidde, en dikwijls door dichters is bezongen geworden.

TANDEN. Onder alle menschelijke beenderen zijn de Tanden, met uitzondering van de gehoorbeentjes, de kleinste; doch desniettegenstaande voor de schoonheid en gezondheid van zeer veel belang: voor de eerste, omdat de ronding en volheid van het aangezigt van dezelve afhangt, en voor de laatste, omdat zij de spijzen eerst moeten kaauwen of malen, en slechte tanden van kwade sappen in den mond vergezeld gaan, welke zich aanstonds met het bovendien onvolkomen gekaauwde, en dus minder gemakkelijk verteerbaar voedsel vermengen. Ook kunnen verscheidene letters, zon-

zonder de Tanden, niet duidelijk worden uitgefproken, zoodat zij uit dien hoofde ook voor de uitfpraak van veel gewigt zijn. De meeste menfchen flaan geen' genoegzame acht op hunne Tanden, omdat zij dit nut voorbij zien; en van hier, dat er zoo weinige gevonden worden, die volkomen goede Tanden bezitten. Bij kinderen vertoonen zich de eerfte Tanden in den loop of op het einde der 6de maand, wanneer de eerfte *Snijtanden* te voorfchijn komen, die in het tweede half jaar door de overigen gevolgd worden. *Oogtanden* en *Baktanden* vertoonen zich in het derde en vierde half jaar; wordende alle deze Tanden *Melk-* of *Wisfeltanden* genoemd, omdat zij, van het 7de jaar af, van tijd tot tijd uitvallen, om voor diegene plaats te maken, welke men voor zijn geheele leven moet behouden. Het kind heeft flechts 20; doch een volwasfen mensch gewoonlijk 32 Tanden, namelijk: 8 Snij- en 4 Oogtanden; de overige heeten Baktanden of Kiezen, waarvan de twee achterfte de *Kiezen van verftand* genoemd worden, omdat zij zeer laat, dikwijls eerst met de 25 jaar, voor den dag komen. — Iedere Tand heeft eene *kroon* (zoo noemt men het boven het Tandvleesch uitftekend gedeelte), het ligchaam, den hals, die door het Tandvleesch bedekt is, en één of meer wortelen, die in de kasten van het kakebeen zijn ingeplant. De Snij- en Oogtanden hebben flechts éène, doch de Baktanden of Kiezen twee of drie wortels. De kroon der Tanden maakt het gewigtigfte gedeelte uit. Zij is met een porfeleinaardig email bedekt, dat zeer hard is, doch ook door buitengewone harde ligchamen, door koude en hitte, en door eene fnelle afwisfeling van beide ligtelijk bersten bekomt, waardoor dan de hieronder liggende beenachtige zelfstandigheid aan de buitenlucht wordt blootgefteld en weggevreten, hetwelk dan de meest gewone oorzaak van flechte, pijnlijke Tanden is. Daar zij echter in deze kroon van boven eene kleine holte hebben, waarin fijne zenuwen en bloedvaatjes liggen, zoo kunnen fcherpe vochten ligtelijk eene ontfteking en een bederf der Tanden van binnen te weeg brengen. Inzonderheid zetten zich rhumatismen, jichtftoffen, venerifche fcherpe vochten in de Tanden.

Om nu de Tanden in eenen gezonden ftaat te houden, moet men zich zoowel voor heete als voor koude dranken hoeden; vooral voor eene te fnelle afwisfeling van luchtgefteldheid, en voorts het bijten van harde ligchamen, b. v. het kraken van noten, vermijden, geenen draad afbijten, noch knoopen met de Tanden ontwikkelen, omdat door het eerfte het verglaasfel der Tanden benadeeld wordt, en zij door het laatfte tot in hunne holte worden aangedaan, en ook minder gefloten gehouden worden; terwijl het onderfte gedeelte der Tandwortelen eene *hoornachtige* zelfstandigheid bevat, welke weeker dan de overige is, en dus daardoor onmiddellijk lijden kan. Zuren van allerlei aard losfen het email der Tanden op, inzonderheid de fterkere, en moeten dus zorgvuldig vermeden worden.

Alle Tandmiddelen, die zuren bij zich hebben, brengen hierom, door de lengte van tijd, de gevoeligste nadeelen toe, ofschoon zij de Tanden voor het oogenblik zuiver houden. Daar nu het verglaassel door ruwe, scherpe dingen kan worden beschadigd, zoo moet men zich van alle metalen tandstokers, naalden of spelden, van tandpoeders van puimsteen, koralen, *Cremortartari* enz. zorgvuldig onthouden. Lieden, die veel vleesch en weinig brood gebruiken, en daarbij geene goede spijsvertering hebben en tabak rooken, ondervinden, dat het slijm in den mond zich aan de Tanden vastzet, en den wijnsteen voortbrengt; zijnde een nederplofsel van de aardachtige deelen, welke in het slijm vervat zijn. Dit nederplofsel tast voornamelijk de punten van die Tanden aan, die bij het eten het minst in aanmerking komen, en dus, over het algemeen, de onderste deelen, daarna de lagere punten, tusschen kroon en hals gelegen, en door het Tandvleesch bepaald wordende. Het laatste wordt hierdoor van langzamerhand van de Tanden losgemaakt, en bederf en een stinkende adem zijn hiervan de onvermijdelijke gevolgen, om welke voor te komen men de Tanden dagelijksch met een goed tandpoeder, laauw water, en een hard tandborsteltje moet reinigen. Waar het ongemak reeds plaats heeft, moet men door eenen kundigen tandmeester hetzelve trachten weg te nemen, en voor het overige de vernieuwing daar van op gelijke wijze pogen te verhoeden. Den brand aan de Tanden kan men dikwijls door uitvijlen van de brandige plaats, of door uitbranden, tegengaan, zoo dat de Tand of Tanden nog vele jaren kunnen gebruikt worden. Daar echter de pijnen, door den brand in de Tanden ontstaande, die ook echter dikwijls aan andere oorzaken zijn toe te schrijven, zoo onlijdelijk zijn, is het wegnemen der Tanden even zeer in gebruik, als het verlies der aangestokene daarvan het natuurlijk gevolg is. Dit verlies heeft men door Kunsttanden trachten te vergoeden, waartoe men zich gewoonlijk van Tanden van lijken van gezonde menschen, of ook wel tegenwoordig van walrus-, koetanden of van elpenbeen bedient, die door middel van een gouden of zilveren stiftje op den teruggeblevenen wortel geplant, of, zoo dit niet geschieden kan, aan den naast bijliggenden gezonden Tand, door eenen zijden- of gouden draad, worden vastgehecht. Daar echter deze Tanden weldra hunne kleur verliezen, en eenen onaangenamen reuk van zich geven, zoo vervaardigt men in *Dresden*, *Parijs* en *Munchen* tegenwoordig porseleinaardige, welke wel dit gebrek niet bezitten, maar waarvan men te vreezen heeft, dat zij door hunne hardheid de nabijstaande natuurlijke Tanden ligtelijk zullen beschadigen.

TANG. (De Verloskundige) (*Forceps obstetricia*). De verloskundigen bedienen zich van verschillende soorten van Tangen; doch die, welke, bij uitnemendheid, onder dezen naam bekend is, is een werktuig, geschikt, om het hoofd des kinds bij eene verlossing, als met kunsthanden, op zulk eene wijze te vatten, dat het daarmede,

de, onder de kunstmatige werking van den verloskundigen, zonder aan de moeder of het kind eenig nadeel toe te voegen, ter wereld kan gebragt worden. Alle andere Tangen, die in vroegere en ook nog wel in latere dagen gebruikt zijn, en de gezegde vereischten niet bezitten, b. v. zulke, die van ſcherpe haken voorzien zijn, en alleen dienen kunnen, om een dood kind uit het moederlijk ligchaam te verwijderen, gelijk mede alle Tangen, tot andere, dan de gezegde doeleinden in de beoefening der Verloskunst gebezigd, zoo als ſtuit-tangen, nageboorte-tangen enz., komen hier niet verder in aanmerking.

Doorgaans beſtaat de verloskundige Tang uit twee *takken;* aan elken tak onderſcheidt men den *lepel*, welke met den anderen hoofdzakelijk beſtemd is, om het hoofd der vrucht te vatten, en het *handvatſel;* terwijl de takken, nadat zij, elk afzonderlijk aangelegd en gemeenlijk kruiſelings over elkander gebragt zijn, door een zoogenaamd *ſlot* verbonden worden. — De verloskundige Tang wordt, met een uitſtekend voordeel, gebruikt in vele gevallen, waarin de verlosſing met ſpoed moet verrigt worden, en de krachten der Natuur niet toereikende zijn of te langzaam werken, om den afloop der verlosſing, zonder gevaar voor de moeder of het kind, of voor beiden, aan dezelve over te laten; of wanneer er een zekere graad van onevenredigheid tusſchen de grootte van het hoofd der vrucht en de ruimte des moederlijken bekkens plaats grijpt, waardoor de voortgang der verlosſing te zeer vertraagd, misſchien onmogelijk gemaakt wordt. Zij bevordert de geboorte des kinds op driederlei wijze, te weten: door eenige zamendrukking van het hoofd der vrucht, door de werking als van eenen hefboom, en door de trekkende kracht van den verloskundigen, en is, op zich zelve beſchouwd, een, voor moeder en kind, geheel onſchadelijk werktuig, wanneer zij, namelijk, alleen in de vereischte gevallen gebruikt wordt; ofschoon het niet kan ontkend worden, dat vele verloskundigen misbruik van dezelve makende, al te ſpoedig, of uit ongeduld, onbekendheid met de groote krachten der Natuur, zucht om, door kunstbewerking eenen naam te maken enz., zich van dezelve bedienen, en daardoor meermalen onheilen van verſchillenden aard ſtichten. Doch dit verwijt treft geenzins het werktuig, noch den redelijken en menſchelijken verloskundigen.

Het is niet onwaarſchijnlijk, dat ſommige verloskundigen zich reeds in vroegere dagen van Tangen bediend hebben; doch zij maakten dezelve niet bekend, en deze eer bleef voor eenen Nederlander Johannes Palfijn, eenen beroemden ontleed- en heelkundigen te *Gent*, bewaard, die, omſtreeks het jaar 1720, de zamenſtelling en het gebruik van zijn werktuig aan eenige kunstgenooten mededeelde, en daarom te regt als uitvinder der verloskundige Tang geacht wordt. Al ſpoedig dachten er velen aan, dit werktuig te verbeteren, en zulks gelukte, indedaad, aan ſommigen, in meer dan een opzigt.

Onder dezen muntte inzonderheid uit ANDRÉ LEVRET, *Accoucheur* der *Dauphine*, te *Parijs*, die, in 1751, zijne nieuwe verloskundige Tang beschreef en afbeeldde; zijnde de eerste, welke van de zoogenaamde *nieuwe bogt* of bekken-kromming voorzien was. De zamenstelling dezer Tang was zoo voortreffelijk, dat dezelve naderhand nog wel veranderd, en door sommigen, in een of ander opzigt, verbeterd is, maar toch reeds zoo voldoende bevonden werd, dat er zelfs heden ten dage nog vele verloskundigen zijn, die zich van deze nieuwe Tang van LEVRET bedienen. — Meer dan 80 verloskundigen hebben de door hen veranderde, maar niet altijd verbeterde, Tangen beschreven; eenigen nogtans hebben wezenlijke verbeteringen aan dezelve toegevoegd; enkelen maakten nog latere veranderingen, en beschreven eene tweede en derde, zoo dat het getal der thans bekende verloskundige Tangen wel ongeveer op 100 beloopt. Onder de *Nederlanders* hebben, na J. PALFIJN, G. LE DOUX en P. DE WIND, zich, in het verbeteren der verloskundige Tang, bijzonder verdienstelijk, gemaakt: A. VAN DE LAAR, P. W. SLEURS, J. MULDER, J. DE KONING en G. SALOMON. — Behalve de Tangen van den laatstgenoemden en van LEVRET worden, in ons vaderland, door velen gebruikt die van BAUDELOCQUE, DUBOIS, JOHNSON, VON SIEBOLD en anderen. — Men leze, wat het geschiedkundige der verloskundige Tang betreft, de verhandeling van Prof. J. MULDER, getiteld: *Historia litteraria et critica Forcipum et Vectium obstetriciorum*; *Franequerae*, 1794; en, wat hare eigenschappen aangaat, de bekroonde prijsverhandeling van Dr. C. VAN ELDIK, *Over de verloskundige Tang*, te *Amsterdam* 1824, mede te vinden in de *Nieuwe Prijsverhandelingen van het Genootschap ter bevordering der Heelkunde*, *te Amsterdam*, V. *deel.*

TANGENTEN. Zoo noemt men bij de onderscheidene klavieren de kleine, lijnregt staande, metalen of houten staafjes, die bij het bespelen tegen de snaren slaan; alsmede de hamertjes in een spelend horologie of klokkenspel, die door de stiften van den trommel gegrepen worden. In de Trigonometrie (driehoeksmeting) verstaat men door *Tangent* zoodanige linie, welke perpendiculair op de halve middellijn van eenen cirkel te staan komt; een punt dat de oppervlakte van eenen cirkel raakt.

TANTALUS. Een zoon van JUPITER, en koning van *Sipplus*, in *Phrygië*. De fabel schetst hem als een gunsteling der Goden, die dikwijls bij hem kwamen, maar wier gunst hij verloor. Over het misdrijf, waardoor dit zoude veroorzaakt zijn, stemmen de verhalen der ouden niet overeen. Volgens sommigen zoude hij JUPITER door verraad hebben beleedigd, volgens anderen den Goden heimelijk Nektar en Ambrosyn ontvreemd, of wel den eigen zoon van PELOPS geslagt en opgedischt hebben. Even zoo verschilt men omtrent de straf, die hij in de beneden-wereld lijden moest. Nu eens hangt men hem eenen geweldig zwaren steen boven het hoofd, die,

zon-

zonder dat hij het kan ontwijken, hem ieder oogenblik dreigt te verpletten, en dan weer — en dit is het gewone vertelsel — staat hij tot den hals toe in het water; terwijl boven hem de heerlijkste vruchten hangen, die echter, zoowel als het water, dadelijk terug wijken, zoo dikwijls hij zijnen brandenden dorst lesschen, en zijnen ondragelijken honger stillen wil. Indedaad, men kan welligt geen' pijnlijker toestand uitdenken, die alleen eeniger mate bij dien van iemand kan vergeleken worden, die met een onbevredigd verlangen een vurig begeerd voorwerp voor zich ziet, zonder het te kunnen bereiken.

TAPIJTEN. Derzelver vervaardiging, met teekeningen van natuurlijke grootte en kleuren, vereischt den hoogsten trap van volkomenheid in de weefkunst. De voornaamste Tapijten werden eertijds in de *Nederlanden*, inzonderheid te *Arras*, gemaakt, alwaar paus Leo X, in de eerste helft der 16de eeuw, de beroemde Rafaëlsche — aldus genoemd, omdat de figuren, volgens Rafaëls kartons er ingebragt zijn — liet vervaardigen, waarvan hij eenige derzelve aan de hoven van *Weenen* en *Dresden* ten geschenke zond. Zij bevinden zich nog aldaar, en die van het laatstgenoemde hof in eene afzonderlijke zaal van het Aartsbisschoppelijk paleis in het *Augusteum*; terwijl de vorige nog in *Rome* aanwezig zijn. Men noemt de Tapijten *hautelisse* of *basselisse*, naar het verschil van den weefstoel, waarop zij gewerkt worden. Bij de laatste loopt de ketting of schering waagregt, en is het weefsel meestal zijde-aardig; bij de eersten loodregt, en is de bewerking moeijelijker. De getouwen van de waagregte of lage schering worden plat en paralel met den horizon geplaatst; doch die van de loodregte of hooge schering perpendiculair opgezet. De schoonste Tapijten van deze soort worden in de voorstad *St. Marceau* te *Parijs*, in de fabrijk der Gobelins vervaardigd, welke door Colbert in 1667 werd aangelegd, die het bestuur daarvan aan den schilder le Brun toevertrouwde. Men heeft sedert, in het werktuigelijk gedeelte, vele veranderingen gemaakt, en de Tapijten, welke deze fabrijk levert, verdienen elks bewondering. Te *Rome*, *Petersburg*, *Berlijn* en *Munchen* heeft men ook Tapijtfabrijken van deze soort, ofschoon zij met de vorige niet kunnen wedijveren. De zoogenoemde Turksche en Perzische Tapijten, uit de fabrijk *Savonnerie*, te *Chaillot*, een dorp bij *Parijs*, verdienen onderscheiding. Men noemt deze Turksche Tapijten, omdat de *Saracenen*, onder Karel Martel, deze weverij naar *Frankrijk* zouden hebben overgebragt. Ook de *Engelschen* vervaardigen nog tegenwoordig uitmuntende Tapijten, en hebben deze fabrijk met de *Vlamingers*, in *Europa* het eerst aan den gang geholpen. In *Vlaanderen* heeft men uitmuntende Tapijtscheringen: de hoofd-fabrijken zijn te *Brussel*, *Antwerpen*, *Rijssel*, *Doornik* enz.

TARA of THARA. Eene benaming, uit het Spaansch afkomstig, beteekenende in den handel eene korting op het gewigt, die be-

beneden of van de 100 pond wordt genomen; alsmede eene aftrekking voor het gewigt van vaatwerk en andere embalage, wanneer de waren nog zijn ingepakt; en van hier de benaming van *Tara-rekening*. De Tara heeft alleen bij zoodanige waren plaats, die bij het gewigt verkocht worden.

TARENTUM, thans *Tarento* genoemd, eene ſtad in het koningrijk *Napels*, welke door uitgewekene *Lacedemoniërs*, de zoogenaamde *Partheniërs*, 700 jaar vóór onze tijdrekening geſticht werd. Zij was oudtijds beroemd door haar zacht en vruchtbaar klimaat; de voortreffelijkheid harer vruchten; den glans harer purper-verwerijen; wijd uitgeſtrekten handel; den rijkdom harer inwoners, en de prachtigſte onder alle Griekſche ſteden, die zij in *Italië* gevestigd hadden. ARCHYTAS, wiens ontdekkingen in de Wiskunde bij de ouden zeer geacht werden, gaf haar wijze wetten, en zoo lang zij deze opvolgde, was zij de bloeijenſte ſtad van *Griekenland* en *Italië*; doch eindelijk bragt de rijkdom de weelde voort en de weelde haar bederf. De verteederde ſmaak, en de vadzigheid harer inwoners waren ten ſpreekwoord geworden, en het *molle Tarentinum* gaf tevens een denkbeeld van alle verfijning der weelde, en van alle genietingen der wellust. In vervolg van tijd verloor zij, na het verlies van hare rijkdommen en zeden, ook kort daarna haren roem en hare vrijheid; wordende in het jaar 272 voor onze jaartelling aan de *Romeinen* onderworpen, die haar onder het juk bragten. Thans is *Tarentum*, of *Tarento*, eene kleine ſtad, waar men niet de minſte gedenkteekenen van haren ouden luister vindt; zoodat men hier met den Engelſchen ſchrijver, SWINBURN, zoude kunnen uitroepen: „ nooit is eene ſtad „ zoo volkomen van de aarde verdelgd geworden, dan *Tarentum*." Hare eertijds zoo bloeijende ſtreken dragen nog de diepe indrukſelen der vernedering; doch bevat het nog tegenwoordig een lazareth, zee-hospitaal, vondelinghuis, 2 Latijnſche ſcholen en 4000 inwoners, die in den handel, zeevaart en visſcherij hun beſtaan vinden. De golf van *Tarento* is wegens hare oesters, mosſelen en andere ſchelpdieren zeer beroemd. Men vindt er eene merkwaardige ſpin *Tarantula* geheeten, waaromtrent men art. SPIN kan nazien.

TARPEJA was de dochter van den Romein SPURIUS TARPEJUS, aan wien in den oorlog van ROMULUS met de *Sabijnen* de verdediging eener burg, op de Zuidelijke punt van den Kapitoliniſchen berg, werd toevertrouwd. TARPEJA liet zich van TATIUS, het legerhoofd der *Sabijnen*, omkoopen, om hem eenen geheimen weg tot dezen burg te openen; en hiervan verhaalt men, dat genoemde zijde van den berg den naam van *Tarpejus-mons* verkregen heeft. Intusſchen is het vrij zeker, dat deze naam reeds vóór ROMULUS beſtaan hebbe: en daar de overlevering zegt, dat *Rome* oudtijds ook *Tarpe* geheeten heeft, en dit woord van Keltiſchen oorſprong ſchijnt te zijn, zoo is het niet onwaarſchijnlijk, dat *Tarpe* (ons *Terp*) oorſpronkelijk niets anders beteekend heeft dan *berg*; en van hier de *Tarpeï-*

ſche

ſche rots. Het is bekend, dat de *Romeinen* de misdadigers van deze rots (*ſaxum Tarpejum*, *rupus Tarpeja*) nederſtortten. Dikwijls dreigden de volkstribunen perſonen van den eerſten rang met deze ſtraf, die zelfs ten tijde van HORATIUS nog niet was afgeſchaft, en TIBERIUS nog aan SEXTUS MARIUS liet voltrekken.

TARQUINIUS, naderhand PRISCUS (*de Oude*) bijgenaamd, de vijfde koning van *Rome*, was de zoon van DAMARATUS, een aanzienlijk balling uit *Corinthe*, die zich naar *Italië* begeven en in de Etruriſche ſtad *Tarquinië* nedergezet had. Deze DAMARATUS had twee zonen, LUCUMO en ARUNS; doch de laatſte vroeger overleden zijnde, benoemde de vader den eerſten tot zijnen eenigen erfgenaam, onbewust, dat ARUNS eene zwangere weduwe had nagelaten. Dus in het bezit van een aanzienlijk vermogen geraakt, ſchijnt het wel, dat juist daarom, dat het kind zijns broeders van zijn erfdeel verſtoken werd, LUCUMO in minachting bij zijne medeburgers geraakte, hetwelk hem, vooral op aandrijven van zijne heerschzuchtige echtgenoote TANAQUIL, bewoog, om zijne vaderſtad te verlaten, en zich met zijn geheel vermogen naar *Rome* te begeven, dat toen nog arm en in deszelfs opkomen den rijken, en met vele kunsten bekenden, vreemdeling de heerlijkſte gelegenheid aanbood, om eene ſchitterende rol te ſpelen. Zich dan in het nieuwe gebied onder den naam van LUCIUS TARQUINIUS gevestigd hebbende, kreeg hij al ſpoedig den gewigtigſten invloed, ook bij den koning ANCUS MARCIUS, die aan hem dan ook wel de onderſcheidene nuttige inſtellingen, onder zijne regering tot ſtand gebragt, zal te danken hebben gehad, waartoe vooral ook behoort het aanleggen van de zeehaven *Ostia* aan den mond des *Tibers*. Was het wel te verwonderen, dat de koning zulk eenen man tot voogd zijner kinderen aanſtelde? Was het ook wel te verwonderen, dat het Romeinſche volk, na den dood van MARCIUS, hem tot de koninklijke waardigheid verhief? Het is toch eene geheel ongegronde beſchuldiging, dat TARQUINIUS hierdoor den zonen van MARCIUS het grootſte onregt zou hebben aangedaan, als of hij hun het rijksgebied had ontroofd: immers was de koninklijke waardigheid te *Rome* geenzins erfelijk, maar verkieſelijk, zoo als de geſchiedenis der vroegere koningen duidelijk bewijst. Dat intusſchen de benoeming van eenen vreemdeling den grooten of Patriciërs minder aangenaam was, laat zich niet moeijelijk begrijpen; en om een tegenwigt tegen hunnen invloed te erlangen, benoemde TARQUINIUS honderd nieuwe ſenatoren, en dus nieuwe Patriciſche geſlachten, waardoor hij zijn gezag niet weinig verſterkte. Voorts breidde hij het Romeinſche gebied aanzienlijk uit, verſierde de ſtad door verſcheidene gebouwen en nuttige inrigtingen, en omringde haar met muren. Des niet te min konden de oude Patriciers, en daaronder de zonen van MARCIUS, hunnen wrok niet verduwen, vooral toen zij begonnen te vreezen, dat des konings ſchoonzoon SERVIUS TULLIUS, mede een vreemdeling (*zie aldaar*), eenmaal ook de koninklijke waardigheid

zoude erlangen. Hieruit ontſtond dan eindelijk, nadat men te vergeefs aan TARQUINIUS den dood van een' geliefden priester had willen aantijgen, eene zamenzwering: een paar huurlingen veinsden in de nabijheid van het paleis een' zwaren twist, en riepen den koning als regter en ſcheidsman in; doch bragten den 80jarigen grijsaard, terwijl hij bezig was naar hunne bezwaren te luisteren, eene wond toe, die ſpoedig bleek doodelijk te zijn. Dan de onverzaagdheid en ſchranderheid van TANAQUIL ontroofde den zamengezworenen dadelijk de vrucht van dezen moord, en SERVIUS werd koning. Uit het een en ander blijkt genoegzaam, dat eensdeels de haat der *Romeinen* tegen het geſlacht der TARQUINIUSSEN, veroorzaakt door de heerschzucht van den laatſten koning, en anderdeels de oude wrok der Patriciers, dezen TARQUINIUS, *den Ouden*, geenzins in dat gunſtig licht hebben geplaatst, waarop anders zijne groote verdiensten jegens den nog jongen ſtaat aanſpraak mogten maken.

TARQUINIUS SUPERBUS. De zevende en laatſte der oude Romeinſche koningen, die door zijne trotschheid en heerschzucht zich den billijken haat op den hals haalde, en benevens zijnen zoon SEXTUS (den ſchender van LUCRETIA) aanleiding gaf, dat *Rome* in eene republiek herſchapen werd. Reeds was zijne beklimming van den troon door den gruwelijken moord van zijnen ſchoonvader, den vorigen koning SERVIUS TULLIUS, gebrandmerkt, die men meent dat op aanraden van diens eigene dochter, zijne gemalin, gepleegd werd. Om zich van zijne willekeurige magt te verzekeren, liet hij zich door eene gewapende lijfwacht omringen, welke meestal uit buitenlanders beſtond. In verſcheidene oorlogen, met zijne naburen, vertoonde hij zich als een bekwaam en dapper krijgsheld; doch dit alles konde hem tegen de uitwerkſels van het misnoegen zijner, door hem onderdrukte, onderdanen, aan wier hoofd zich BRUTUS bevond (*zie aldaar*), niet beveiligen. Na 25 jaar geregeerd te hebben moest hij, in het 76ſte jaar zijns ouderdoms, met zijnen zoon vluchten. Hij poogde te vergeefs, door list en geweld, zich van zijne vorige heerſchappij weder meester te maken, waartoe hij eerst eene zamenzwering in *Rome* bewerkte, en, toen deze mislukte, vervolgens, onderſteund door den Etruskiſchen koning PORSENNA, en naderhand door de *Latijnen*, *Sabijnen* en andere naburige volken, de *Romeinen* beoorloogde. Toen echter in alle deze oorlogen de *Romeinen* overwinnaars bleven, moest TARQUINIUS eindelijk zijn opzet laten varen, en begaf zich naar *Cumae* tot den tiran ARISTODEMUS, waar hij in zijn 90ſte jaar, het 159ſte van *Rome*, overleed.

TARQUINIUS COLLATINUS. Was de zusterszoon van TARQUINIUS SUPERBUS, de echtgenoot van LUCRETIA, en daardoor deelgenoot van het verbond ter verdrijving van het koninklijk geſlacht, en te gelijk met BRUTUS tot conſul verkozen. Daar echter (zoo luidt het gewone verhaal) de naam van TARQUINIUS, en alles wat tot het koninklijk geſlacht betrekking had, te hatelijk waren in het

oog

oog der *Romeinen*, bewoog men COLLATINUS van zijne waardigheid vrijwillig afstand te doen. Maar daar BRUTUS even zeer met het koninklijk geflacht verwand was, zou ook in hem dezelfde reden beftaan hebben; en hierom krijgt het verhaal van anderen niet weinig waarfchijnlijkheid, dat namelijk COLLATINUS in verdenking zou gekomen zijn, als of hij zich met de TARQUINIUSSEN verzoend had, daar hij er zich zooveel aangelegen liet liggen, om de AQUILIUSSEN, zijne neven, die met de zonen van BRUTUS in de zamenzwering betrokken waren, te redden, terwijl BRUTUS zich hierin zoo uiterst ftreng gedroeg. Wat hiervan zij, COLLATINUS verliet de ftad, en ftierf in ballingfchap.

TARSUS. De oude, groote hoofdftad van *Silicië*, een geruime tijd de zetel van eigen koningen, die echter van de Perzifche heerfchappij afhankelijk waren. Onder de regering der *Seleuciden* kwamen vele *Grieken* derwaarts, die er zelfs eene foort van Hooge fchool voor het onderwijs in de Wijsbegeerte en Letterkundige wetenfchappen vestigden, welke ten tijde der Romeinfche keizers zeer beroemd was en haren meesten bloei genoot. De apostel PAULUS werd hier geboren, en ontving er zijne geleerde opvoeding. Thans is *Tarfus* eene arme plaats; doch getuigt de omvang der oude muren, nog tegenwoordig, van hare voormalige grootheid.

TARTAAN. Een klein, ligt, overdekt vaartuig, hetwelk voornamelijk in de *Middellandfche zee*, deels tot de visfcherij, deels tot den kusthandel, gebruikt wordt, flechts een groote en een fokmast, en drieboekige zeilen, doch bij ftorm een vierkant voerende.

TARTAREN, of TATAREN. Een zeer talrijk volk, dat in *Europa* en *Azië* in zeer vele takken verfpreid, en onder verfchillende namen bekend is; doch welks eigenlijke naam *Turk* of *Turkomannen* was. Eertijds, als gebieder en veroveraar, gevreesd door zijne naburen, en niet zonder befchaving, waarvan nog overblijfsels en gedenkteekens voorhanden zijn, gehoorzaamt het thans meestal vreemde regenten, en heeft flechts in eenige landftreken van *Azië*, die voor den veroveraar, uit hoofde van derzelver onvruchtbaarheid, niet aanlokkelijk, of ook wel wegens derzelver afstand moeijelijk te bereiken waren, nog zijne onafhankelijkheid behouden; doch is ook daardoor minder bekend geworden. In *Rusland* maken de *Tartaren*, uit hoofde van hun groot aantal, (men fchat dit op 3 millioen) een hoofdvolk onder de bewoners dezes rijks uit. De meeste hunner horden, in de Zuidelijke provinciën, zijn eigenlijke ftaatsburgers; hebben hunne vaste woonplaatfen; drijven een of ander handwerk, en zijn voor *Rusland*, hetwelk de *Mooren* voorheen in *Spanje* waren, namelijk ftille, vreedzame en vlijtige menfchen, die veel ter bebouwing van het land bijdragen. In de gouvernementen *Orenburg*, *Kafan* en *Tobolck* vindt men eenige Tartaarfche volkplantingen, die in Rusfifche dorpen verftrooid zijn: verfcheidene dezer horden zijn afhankelijk van het Rusfische rijk, en genieten alleen des-

deszelfs bescherming. De verschillende Tartaarsche volksstammen in hetzelve zijn: de eigenlijke *Tartaren*, de *Nogaiërs*, *Baschkiren*, *Kirgisen*, *Jakusen* en *Teleuten*. De eigenlijke *Tartaren* zijn afstammelingen van de beide groote horden, welke van de opvolgers van den Dschingis-Chan in *Siberië* en aan de *Wolga* afkomstig zijn, en onder dezen telt men de Kasansche, Astrakansche en Taurische *Tartaren*. Bij deze stammen ontdekt men nog, zelfs in het uiterlijke, het nationaal karakter. De echte *Tartaar* is wel gemaakt, van eene middelbare grootte, rank, heeft kleine, maar levendige, veel beteekenende oogen, een ovaal hoofd, donker haar, eene frissche en levendige kleur, en eene niet onbevallige, zelfs eenigermate deftige, houding, waarmede zijn gedrag overeenstemt. Daarenboven is hij openhartig, vriendelijk, deelnemend en gastvrij, vredelievend maar vol moed, en bemint het onderwijs, de kunsten, den landbouw en handwerken: ook het vrouwelijk geslacht is niet ontbloot van bevalligheid. Het vijfde gedeelte dezer *Tartaren* heeft de Christelijke godsdienst aangenomen, de overigen zijn nog Mahomethanen. Zij wonen in steden en dorpen; maar ook onder tenten, en leiden gedeeltelijk een zwervend leven. De in *Siberië* verstrooid levende *Tartaren* hebben, door vermenging met andere volken, hun eigendommelijk karakter verloren. Sommige van hun zijn gezeten landbouwers, doch de meesten zwerven rond, en zijn Mahomethanen of Heidenen. — De *Nogaiërs*, die in den omtrek van den *Kuban* en de *Wolga*, maar ook in andere streken, verstrooid wonen, den Mahomethaanschen godsdienst belijden, en een zwervend leven leiden, staan in ligchaamsbouw en beschaving ver achter de eigenlijke *Tartaren*. De *Baskiren* staan nog op eenen veel lageren trap; houden hun verblijf in de gouvernementen *Orenburg* en *Perum*; bestaan uit 27,000 huisgezinnen; zwerven in den Zomer rond, maar houden zich in den Winter in dorpen en in houten huizen op: zij hebben een burgerlijk bestuur, hetwelk met dat der *Kosakken* overeenkomt, en dienen even als deze in den oorlog. Zij onderscheiden zich over het algemeen door een plat gezigt, grootere ooren en grovere en vleeziger ledematen, dan de eigenlijke *Tartaren*; zijn zeer morsig, ruw, stout, oorlogzuchtig en onbuigzaam van aard, maar listig en gastvrij: vee- en bijenteelt maken hun hoofdwerk uit, en hunne godsdienst is de Mahomethaansche. De *Kirgisen*, die in de groote Orenburger woestijn zich ophouden, alleen van de veeteelt leven, onder tenten wonen en Mahomethanen zijn, komen in uitwendigen vorm, meer dan de overige, met de eigenlijke *Tartaren* overeen. De *Jakuten* en *Teleuten*, die de minst talrijke zijn, hebben bijna geene beschaving, zijn afgodendienaars, en leiden een zwervend leven. De in *Rusland* wonende *Bucharen* bezitten al de voorregten der echte *Tartaren*, houden hun verblijf meestal in steden en dorpen, en zijn naarstige werklieden.

TARTARIJE, het land der *Tartaren*, werd voorheen in het Euro-

ropisch en Aziatisch onderfcheiden, en het eerfte het *kleine*, het laatfte het *groote Tartarije* genoemd. Sedert 1784 echter, toen *Europisch Tartarije* onder Rusfifche heerfchappij kwam, heeft deze benaming opgehouden en maken de landen, tot hetzelve behoord hebbende, tegenwoordig de Rusfifche ftadhouderfchappen *Taurië*, *Cherfon* en *Jekatoriaslau* uit, waarvan het laatfte 1510 vierkante mijlen met 541,000 inwoners, het eerfte 1025 gelijke mijlen en 207,000, en *Cherfon* 904 vierkante mijlen met 300,000 ingezetenen bevat. Behalve de *Tartaren* wonen hier ook lieden van verfchillende natiën, die door den handel derwaarts gelokt zijn. — Het *Aziatisch Tartarije* grenst aan de provinciën van het *Aziatisch Rusland*, *Perzië*, *Tibet* en het *Chinefche* rijk. Het Noordelijk gedeelte (*Dfchagatai*) bevat groote woestijnen, en deszelfs bewoners leiden gedeeltelijk een zwervend leven. De volken, dit gedeelte bewonende, verfchillen merkelijk van elkander; worden grootendeels door eigen vorften (*Chans*) geregeerd, en fommige ftaan onder Rusfifche befcherming. Het Zuidelijk gedeelte van het laatstgenoemde *Tartarije* wordt het *groote Bucharije* genoemd (*zie aldaar*); zijnde een hoog liggend land, dat 200,000 vierkante mijlen bevat, bebouwd en wel bevolkt is. De handel, dien de *Rusfen* met hetzelve drijven, is van veel belang. Onder meerdere koopfteden is *Samarcand*, eertijds de zetel van TIMUR, eene der voornaamfte. *Klein Bucharije* ftaat onder Chineesch oppergebied.

TARTARUS. Zoo noemden de ouden de plaats der ftraf, waarin de *Titanen* en verdoemden opgefloten werden. Zij plaatften dezelve onder de aarde; ftelden zich haar voor als in een eeuwig duister gehuld, als het tegengeftelde van het *Elyfium;* omringd van eenen driedubbelden muur, en grenzende aan de vurige ftroomen de *Phlegethon* en *Acheron.* Men vindt van dit verfchrikkelijk verblijf eene breedvoerige befchrijving bij HESIODUS, eenen der oudfte Griekfche dichters, waarmede men voornamelijk die van VIRGILIUS, in het 6de boek der *Aeneis*, kan vergelijken, waarin de ftraffen der verdoemden omftandig befchreven worden.

TARWE. (*Triticum*) Het edelfte der graangewasfen, welker oorfpronkelijk vaderland ons met geene zekerheid bekend is. Zij levert het fchoonfte, fijnfte en voedzaamfte meel op, en vordert eenen kleiachtigen, vruchtbaren grond, die niet te vochtig moet zijn, omdat hierdoor ligtelijk den brand in dezelve ontftaat, noch ook nieuw bemest, vermits zij daardoor te veel in het ftroo wast. De Wintertarwe ftoelt fterk, en bedekt daardoor op eenen goeden grond des Zomers ligt den akker, waarop zij zich in het voorjaar zeer dun vertoonde; terwijl de zomertarwe eenen meer zandigen, veenachtigen, losfen grond voor lief neemt, minder ftoelen maakt en minder en ligter zaad oplevert. De kleur van blank, geel, ligtbruin is eene verfcheidenheid in de Tarwe, die grootendeels door grond en weersgefteldheid wordt veroorzaakt, en zich niet ftaande houdt.

Zij

Zij neemt zeer veel voedfel uit het land, en laat de verbouwing van een volgend wintergewas meestal niet toe. Op boonen volgt zij zeer goed, en beiden kunnen langen tijd op hetzelfde land, beurtelings, verbouwd worden. — Onder de verfchillende foorten van Tarwe houdt men de Zeeuwfche en Poolfche voor de beste. De laatfte heeft halmen van 5, en aren van eenen halven voet, die vol zijn van zeer zwaar zaad, waardoor de halmen, niettegenftaande hunne dikte, in den oogsttijd zich onder den last der aren krommen. Deze foort wordt inzonderheid in *Frankrijk* en *Lotharingen*, en in onze Zuidelijke provinciën verbouwd. De *Wonder- of Jozephs-tarwe (T. compofitum)*, voornamelijk in *Napels* en *Sicilië*, als ook in *Engeland* en *Hongarije* geteeld wordende, krijgt op éénen wortel zes tot tien zware halmen, waarvan iedere aar vier tot vijf kleine bijaren heeft. Met het verbouwen van eene andere foort, *Engelfche* of *gezwollene Tarwe (T. turgedum)* genoemd, heeft men in ons vaderland, en wel te *Utrecht*, zeer wel geflaagde proeven genomen (*).

TASSO. (TORQUATO) Deze, door zijne onfterfelijke werken, algemeen beroemde Italiaanfche dichter, was de zoon van BERNARDO TASSO, en werd in 1544 te *Sorento* geboren. Alhoewel door zijnen vader, ook als dichter bekend, tot eenen regtsgeleerden beftemd, was zijne neiging en aanleg voor de Dichtkunst zoo blijkbaar, dat hij reeds in den ouderdom van 17 jaar met een episch gedicht in 12 zangen, RINALDO getiteld, te voorfchijn trad, hetwelk in *Italië* met algemeene goedkeuring werd ontvangen, en zijn vader deed befluiten, om in dezen zijn genie te volgen. Sedert beoefende hij met eenen verdubbelden ijver de Letterkunde en Wijsbegeerte, doch, ten aanzien der laatfte, inzonderheid die van PLATO, welke het meest met zijne denkwijze ftrookte, en kwam, door zijn gemeld gedicht aan het hof van den hertog ALPHONSUS II van *Ferrara*, die, nevens zijnen broeder, den kardinaal van ESTE, (aan wien dat gedicht was opgedragen) in hem het rijpen voor eenen tweeden ARIOSTO befchouwde. TASSO leefde nu geheel op kosten van den hertog, en maakte hier reeds het plan tot zijn *bevrijd Jeruzalem*; doch ook werd hier de grond gelegd tot zijn volgend ongeluk, inzonderheid door zijne hartstogtelijke liefde, welke hij voor ELEONORA, de zuster van genoemden prins, opvatte. Van eene reize, die hij in 1572 met den pausfelijken Nuntius naar *Frankrijk* deed, keerde hij fpoedig naar *Ferrara* terug; doch ook nu berokkenden hem de begunftigingen van het hof vele benijders. Dit deed hem zijn geduld, hetwelk nimmer zijne deugd was, verliezen, en zijn gemoed in luide en openlijke fmaadredenen tegen ALPHONSUS en het geheele hof ontlasten. De hertog, in plaats van met den ongeluki-

(*) *Staat van den Landbouw* in 1817, in KOPS *Mag.* Deel IV. bladz. 141.

kigen, zwaarmoedigen TASSO medelijden te hebben, liet hem naar het hospitaal van *St. Anna* brengen, en aldaar als een' krankzinnigen opsluiten. Men heeft de oorzaak van dit hard en liefdeloos gedrag des hertogs uit de genegenheid van TASSO voor de prinses ELEONORA trachten te verklaren; doch men vindt nergens eenigen grond voor het vermoeden, dat TASSO immer in dit opzigt de palen van eerbied en bescheidenheid zou zijn te buiten gegaan. Het is mogelijk, dat zijne hevige liefde tot zijne krankzinnigheid hebbe bijgedragen, die hem ongetwijfeld somtijds overviel, en zoowel aan natuurlijke als zedelijke oorzaken kan worden toegeschreven, welke voor ons met eenen digten sluijer bedekt zijn; doch, hoe dit ook zij, de tegen hem in het werk gestelde maatregel moest natuurlijk zijnen toestand verergeren. Reeds de gedachte, dat hij in een krankzinnighuis werd gevangen gehouden, gepaard met de harde behandeling, die hij ondervond, moesten daartoe strekken; en echter vond deze zeldzame man, te midden van zijne vertwijfeling, nog bedaarde oogenblikken van geest, waarin hij zijne ziel nu eens in verzen, dan eens in wijsgeerige bespiegelingen, op het heerlijkst ontlaste. Het berigt, dat zijn dichtstuk in *Venetië* zeer verminkt was in het licht verschenen, was voor hem een nieuwe slag. Deze eerste uitgave werd spoedig door meerdere gevolgd, waarvan iedere laatste de vroegere in naauwkeurigheid en volledigheid overtrof, en aldus werden in 6 maanden even zoo vele uitgaven van zijn *bevrijd Jeruzalem* gedrukt en uitverkocht, waarbij zich de uitgever en ondernemer verrijkten; terwijl de ongelukkige dichter in zijnen bangen kerker zuchte, en van alle aangenaambeden en gerijfelijkheden des levens beroofd was. Alles wat hij, na verloop van 2 jaar, konde verwerven was, dat men hem, in plaats van één vertrek, meerder kamers inruimde. Thans genoot hij dan ook eene meerdere vrijheid; ontving bezoeken van vrienden en vreemdelingen, en mogt zelfs van tijd tot tijd, door een' enkel persoon vergezeld, uitgaan, om gezelschappen of andere plaatsen van vermaak te bezoeken. Zelfs liet hem de hertog eens bij zich brengen, bij gelegenheid, dat hij Fransche en Italiaansche edellieden ten zijnen huize had, behandelde hem vriendelijk, en beloofde hem spoedig zijne vrijheid; doch hij hield zijn woord niet, en TASSO zag zich, zelfs nog voor het einde van het jaar, van de genotene verzachting van zijn lot verstoken.

Onder deze treurige omstandigheden barste een nieuw onweder boven zijn hoofd los. Behalve andere schriften had het *bevrijd Jeruzalem* tot eene zamenspraak van CAMILLO PELLEGRINO, over de Epische Dichtkunst, aanleiding gegeven, waarin TASSO verre boven ARIOSTO verheven werd. Hieruit ontstond de hevigste twist met de akademie *del Crusca*, welker leden LIONARDO SALVIATIE en SEBASTIANO DE ROSSI, namens dezelve, de *Orlando*, ten minste zoo als men voorwendde, poogden te verdedigen, en daartoe het *bevrijd Jeruzalem* en deszelfs schrijver aanvielen. TASSO beantwoordde echter

ter de aanvallen zijner partij met eene waardigheid en gematigdheid, welke in zijnen toestand, door ziels- en ligchaamslijden zoo zeer verbitterd, gewisselijk de hoogste bewondering verdient. Ondertusschen vergat hij hierbij het beramen der noodige middelen niet, om zijne vrijheid te bewerken, hetwelk dan ook eindelijk, na eene zevenjarige gevangenis, door de krachtdadige tusschenkomst van verscheidene vorsten en aanzienlijke personen, in zoover gelukte, dat de hardvochtige ALPHONSUS des dichters persoon aan zijnen zwager VINCENT VAN GONZAGA, prins van *Mantua*, overgaf, die beloofde, zijnen schoonbroeder zoodanig te zullen bewaren, dat ALPHONSUS nimmer iets van hem te vreezen had.

TASSO vond te *Mantua* het minzaamst en vereerendst onthaal; doch zijne kwaal was te diep geworteld, om op een volkomen herstel te kunnen hopen. Desniettegenstaande hervatte hij zijnen letterkundigen arbeid op nieuw, en voltooide, onder anderen, de door zijnen vader reeds begonnen *Floridante*, welke hij, met eene opdragt aan den hertog van *Mantua*, te *Bologna* liet drukken; gelijk hij ook zijn treurspel *Torismondo* geheel op nieuw bearbeidde. In het volgend jaar (1587) bezocht hij *Bergamo*, waar hij in vroeger jaren eenigen tijd vertoefd had, en zijne komst door de geheele stad plegtig gevierd werd. De dood des hertogs van *Mantua* riep hem echter derwaarts terug. De zoon en opvolger van dezen prins bezat wel dezelfde goedhartigheid omtrent onzen dichter, maar niet de vriendschap en vertrouwelijkheid zijns vaders, zoodat *Mantua* hem niet langer beviel. Zijn ziekelijk gestel hem verhinderende, om een vereerend beroep tot hoogleeraar bij de akademie te *Genua* aan te nemen, besloot hij, om naar *Rome* te gaan, alwaar hij niet alleen door SCIPIO VAN GONZAGA, maar ook door verscheidene Kardinalen, Prinsen en Prelaten zoo bij uitstek vriendelijk ontvangen werd, dat hij nieuwe verwachtingen voedde; doch deze allen verijdeld ziende, reisde hij naar *Napels*, met oogmerk, om, zoo mogelijk, zich in het bezit van zijne ouderlijke, in beslag genomene, goederen te stellen. Hier hield hij zich met eene geheel nieuwe bearbeiding van zijn *bevrijd Jeruzalem* onledig, keerde vervolgens naar *Rome* terug, en vertrok ten laatste, op de vereerendste uitnoodiging van den groothertog, FERDINAND MEDICIS, naar *Florence*. Hij had alle reden, om over het onthaal van dezen vorst en zijne onderhoorigen te vrede te zijn; doch zijn oogmerk was niet, om in *Florence* te blijven, en hij keerde dus, met alle blijken van hoogachting en rijke geschenken, naar *Rome* terug, alwaar hij ziek werd. Hij was nog niet hersteld, toen hij, op dringend aanzoek van den hertog van *Mantua*, VINCENZO GONZAGA, derwaarts vertrok, en zoude het hier na zijn genoegen gehad hebben, indien niet zijne steeds afnemende gezondheid zijn verlangen naar *Napels* gevoed had. TASSO vertrok, op uitnoodiging zijner vrienden, in het begin van 1592 derwaarts; nam zijn' intrek bij zijnen begunstiger, den prins van *Conca*; legde de laat-

laatste hand aan zijn *bevrijd Jeruzalem* (zoo noemde hij het ombearbeide *Verloste*), en was bijna met hetzelve gereed, toen hij argwaan opvatte, dat de vorst zich van zijne handschriften wilde meester maken. Hij deelde zijne angstige bezorgdheid aan zijnen vriend MANSO mede, die hem, met bewilliging van den vorst, zonder dat daardoor de dankbaarheid en vriendschap geschonden werd, in een zijner huizen ontving, hetwelk de bekoorlijkste ligging aan het zeestrand had. Dit maakte den gunstigsten invloed op TASSO, die hier zijn tweede, *het veroverd Jeruzalem* geheel voltooide, en tevens zijn dichtstuk op *de zeven dagen der Schepping begon*; doch hetwelk door hem niet geheel voltooid werd.

Intusschen had HIPPOLYT ALDOBRANDINI, onder den naam van CLEMENS VIII, den pauselijken stoel beklommen, en TASSO dezen bij een heerlijk gedicht geluk gewenscht, waarvan het gevolg was, dat hij door den paus op het dringenst werd uitgenoodigd, om naar *Rome* te komen. TASSO voldeed aan zijnen wensch, en werd met de teederste en minzaamste blijken van oplettendheid ontvangen en behandeld, inzonderheid door den kardinaal CINTHIO ALDOBRANDINI, aan wien hij dan ook uit dankbaarheid zijn *veroverd Jeruzalem* opdroeg. Het terugkeeren zijner ziekte was alleen de oorzaak, dat hij weder naar *Napels* vertrok, alwaar hij 4 maanden gelukkig in den kring zijner vrienden doorbragt; terwijl inmiddels CINTHIO, ten einde hem weder naar *Rome* te lokken, voor hem bij den paus de plegtige krooning op het kapitool bewerkt had. TASSO reisde nu op nieuw derwaarts; doch men verschoof de plegtigheid tot in het voorjaar, om haar zooveel te meer luister bij te zetten. Ondertusschen nam zijne gezondheid gedurende den Winter zoodanig af, dat hij, zijn uiteinde voelende naderen, zich naar het klooster van *St. Onuphrio* liet brengen, en aldaar op den bepaalden dag zijner krooning, den 25sten van Grasm. 1595, stierf. De kardinaal CINTHIO liet hem in de kerk van genoemd klooster prachtig begraven, en 8 jaar daarna deed de kardinaal BEVILACQUA aldaar een gedenkteeken voor hem oprigten, hetwelk nog tegenwoordig in die kerk gevonden wordt. — TASSO verwierf ook als Lyrisch dichter veel roem. Men heeft van hem meer dan 1000 *Sonnetten*, en over de 300 *Madrigalen*, welligt de schoonste, die van deze soort voorhanden zijn; terwijl zijn Herders-drama, *Amynthas*, onder zijne klassieke werken geplaatst wordt.

TATOUËREN. Dit woord, van het Fransch afkomstig, beteekent zooveel, als het ligchaam beschilderen; eene gewoonte, welke bij vele Indiaansche volksstammen plaats heeft, en waarvan men zich bedient zoo wel om eenen hoogeren rang aan te duiden, als om zich eene grootere schoonheid bij te zetten. Men kent den rang of stand van iemand aan den aard en de wijze, waarop het ligchaam getatouëerd, en aan het meerder of minder getal van ledematen, waaraan dit geschiedt is. Zoo tatouëert de geringe *Indiaan* alleen

een of twee leden van zijn ligchaam; de aanzienlijken, daarentegen, laten dit meer of minder over het geheele lijf verrigten. Daar hiertoe zekere kunstgrepen en vaardigheid vereischt worden, zoo bedient men zich ook daartoe van bijzondere perfonen, die deze kunst als een handwerk geleerd hebben, en er zich voor laten betalen. Zij wordt kortelijk aldus uitgeoefend: de vooraf ontworpen teekeningen worden door punten en infnijdingen op de huid overgebragt, waarop men in de gewonde plaatfen allerhande vaste kleuren wrijft, waardoor deze wonden, genezen zijnde, voor altijd geverwd blijven.

TAURIS, thans *Tebris*. De hoofdftad der provincie *Aberbedfchan*, in het Westelijk *Perzië*, of het rijk *Iran*. Zij ligt in eene vlakte, waarin zich niet één boom bevindt, ofschoon de omtrek rijk is aan koren en vruchten, vooral abrikozen en druiven, aan de rivieren *Spintfcha* en *Atfchi;* heeft 300 karavansera's, 350 moskeën, 250,000 inwoners, en wordt door fteenen muren omringd, die door zware torens bevestigd zijn. Zij is in geheel *Azië* als koopftad beroemd: *Rusfen*, *Turken*, *Perzen* en *Indianen* drijven hier handel, en de magazijnen en winkels zijn met de rijkfte koopwaren gevuld. Men vindt er vele kunstenaars en handwerkslieden, waaronder de zijdewevers de voornaamfte zijn: ook vervaardigt men hier het fegrijn, waarvan geheel *Perzië* voorzien wordt, en waartoe veel noodig is, omdat een ieder, met uitzondering van de landlieden, fchoenen en laarzen van dat leder draagt. Men vindt in *Tauris* (waarfchijnlijk het in de H. Schrift voorkomende *Ecbatana*) nog overblijfsels van vele prachtige gebouwen, welke van den vorigen luister dezer ftad getuigen, zoo als de fchoone *Bafar*, een plein waarop wel 30,000 ruiters ftaan kunnen; de merkwaardige citadel *Ark ali-Schach*, baden enz. Zij heeft door aardbevingen en belegeringen veel geleden, en is tegenwoordig de zetel van den prins ABBAS MIRZA, erfgenaam van de kroon van *Iran*, wiens krijgsvolk volgens de Europifche wijze ingerigt en geoefend is.

TAURUS. Dezen naam voeren wel vele bergen in *Africa*, *Sicilië* en *Hongarije;* maar de meest beroemde is de bekende, ongemeen hooge bergketen, welke in *Natoliën*, bij de kusten van *Rhodus* zijnen aanvang neemt; *Azië* in twee deelen doorfnijdt, en vervolgens, aan de uiterfte grenzen van *Tartarije* en *China*, aan den oostelijken Oceaan eindigt. Men heeft de breedte van deze bergketen op 50 Engelfche mijlen, en de lengte op 1500, doch de hoogte zoo groot opgegeven, dat men 2 dagen noodig heeft, om den top te beklimmen.

TAYLOR. (JAMES) Een geleerd werktuigkundige, die in Herfstm. 1825 te *Cumnock*, in het 67fte jaar zijns ouderdoms overleed. Hij was de eerfte, die bedacht was, om de ftoomwerktuigen op de zeevaart toe te pasfen, en nam reeds in 1788, op het meer *Dalswilton*, gezamentlijk met den heer MILLER, de eerfte proeven met de ftoomboo-

booten, welke hij, daar deze wel waren uitgevallen, in het volgend jaar in het kanaal van *Forth* en *Clyde* vernieuwde, en daarbij van grooter vaartuig en grootere machine gebruik maakte. Ook deze tweede proefneming gelukte, daar de boot, waarvan men zich bediende, 7 mijlen in het uur aflegde. Gebrek aan vermogen belette TAYLOR, deze ontdekking zich ten nutte te maken; en langs dien weg hebben FULTON en BELL roem en voordeel van deze gelukkige toepasfing ingezameld.

TECHNOLOGIE. Deze wetenfchap leert ons de onderfcheidene bewerkingen en veranderingen, die de oorfpronkelijke voortbrengfels der Natuur door onzen arbeid en vlijt ondergaan, kennen, en ons bijzondere uitkomften, welke zij, aan zich zelven overgelaten, niet zouden voortbrengen, opleveren, en dus ter vervulling onzer behoeften, of ter veraangenaming van ons leven verftrekken. Het dier, b. v. komt gekleed ter wereld; de mensch moet voor zich de onderfcheidene kleedingsftoffen voor zijn gebruik bearbeiden: het dier gebruikt het fmakelijkst voedfel, zoo als het uit de hand der Natuur komt; doch voor den mensch moet alles eene bereiding, op onderfcheidene wijze, ondergaan; het dier heeft, in weinige oogenblikken, eene gepaste woning voor zich gereed, en verlangt geene andere, dan die, welke het daar vindt, waar het zich ter rust nederlegt; de mensch moet door veel arbeids en vereenigde krachten zich zelven een verblijf bezorgen, dat voor zijne belangen en zijne behoeften gefchikt is: eindelijk, het dier is volkomen bevredigd, en bereikt het doel van zijn beftaan, zonder ruwe ftoffen kunstmatig te bearbeiden, of aan de voortbrengfels der Natuur bijzondere eigenfchappen en hoedanigheden bij te zetten; de mensch daarentegen, wiens vermogens zich beginnen te ontwikkelen, die naar genoegens haakt, welke met den aanleg van zijnen geest overeenftemmen, en bij het leven ook het aangename van hetzelve wenscht te bezitten, is hierdoor in de noodzakelijkheid gebragt van te veranderen, om te zetten, en, om zoo te fpreken, te herfcheppen, ruwe voortbrengfels te bearbeiden, en door vlijt en kunst aan zijne bijzondere behoeften dienstbaar te maken. Ondertusfchen fchijnt het, uit dit alles, als of het dier boven den mensch bevoorregt zou zijn; doch bij eene nadere befchouwing blijkt het tegendeel. Eene wereld vol leven, waarin de Godheid zich als alom vertoont, was het laatfte doel harer verheerlijking nog niet. Dit befloot zij door een wezen, voor een gelijk genot van zaligheid vatbaar, te bereiken, en deelde daarin iets van haar fcheppend vermogen mede. Met dit vermogen kwam de mensch uit de hand van zijnen Schepper te voorfchijn, opdat hij deze zijne meerdere voortreffelijkheid en verhevener beftemming, boven alle andere fchepfelen, ook door de bewerking van de ruwe voortbrengfels der Natuur, overeenkomftig zijn verftandig nadenken en onderzoek, zoude aan den dag leggen, en deze door eigen arbeid aan zijne belangen dienst-

dienstbaar maken, ten einde de mensch zelf den wellust zijner verstandige werkzaamheid zoude genieten.

De Technologie begint dus, waar de Natuurlijke Historie eindigt. Zij beschrijft de voortbrengsels van menschelijken arbeid en kunst; terwijl zich de Natuurlijke Geschiedenis alleen tot de beschouwing van de werken der Schepping, zoo als zij zijn, bepaalt. Tot eene behoorlijke kennis en beoefening der Technologie behooren de Scheid- en Werktuigkunde; waarvan de laatste zich alleen tot de uitwendige gedaante en uitgebreidheid der ligchamen bepaald; terwijl zich de eerste tevens tot derzelver bestanddeelen en inwendige geaardheid uitstrekt. De Werktuigelijke bewerking der ligchamen, hoe kunstig ook dikwijls, is veel eenvoudiger dan de Scheidkundige, want zij heeft met de onderscheidene bestanddeelen niets te doen, en brengt eigenlijk geene nieuwe ligchamen, maar slechts nieuwe gedaanten voort. Zoo is het slaan van koper enz. alleen eene Werktuigelijke bewerking; doch de zamenstelling van geel uit rood koper en zink, het maken van spaanschgroen, en meer andere, eene Scheidkundige. Bij de eerste blijven de bestanddeelen der ligchamen dezelfde; doch bij de laatste ondergaan zij eene geheele omzetting. Beide bewerkingen vereischen onderscheidene werktuigen en middelen; doch dikwijls gaan zij ook met elkander gepaard, en dan dragen beider voortbrengsels den naam van *kunstvoortbrengsels*, waarin de mensch alleen, onder alle schepselen, die der Natuur kan veranderen. Aan hem alleen deelde de Godheid een scheppend vermogen mede, en niets bepaalt de beschaving en verlichting van een volk meer zeker, dan de volkomenheid van deszelfs kunstvoortbrengsels.

TE DEUM LAUDAMUS enz. dat is: *God! wij loven U*, is het begin van den zoogenoemden *Ambrosiaanschen Lofzang*, welke bij plegtige gelegenheden, b. v. van zege-feesten, zoo als ook op de hooge feestdagen, in de Katholijke kerk gewoonlijk gezongen wordt. Deszelfs koraal-muzijk behoort tot de oudste toonstukken, die wij uit vroegeren tijd bezitten. Onder de nieuwere zamenstellingen van dit gezang zijn die van Hasse, Nauman, Haydn en Danzi de beroemdste.

TEEKENKUNST is in den ruimsten zin die kunst, welke zoowel de enkelde, uitwendige omtrekken van ligchamelijke voorwerpen, als ook de verhouding der afzonderlijke deelen tot het geheel, door licht en schaduw aangewezen, op vlakten voorstelt. Het eigenlijk tijdstip harer uitvinding, ofschoon zich de *Grieken* deze verkeerdelijk toeschrijven, is onzeker. Waarschijnlijk gaf de afteekening van den omtrek der schaduw, welke eenig voorwerp, door de zon of eenig ander licht omschenen, op den grond of eenen muur wierp, tot dezelve aanleiding. Zij is de grondslag der graveer-, beeldhouw- en schilderkunst, die haar geen van alle kunnen ontberen, en waarvan de laatste, niet te vrede met het enkel daarstellen der omtrekken van het voorwerp, zich bovendien van die kleu-

kleuren bedient, welke aan hetzelve voegen. De tegenwoordige Teekenkunst bestaat in drie hoofdsoorten, als in het Teekenen met de *pen*, met *krijt* en in *gewasschene* Teekeningen. Men bedient zich deels van gekleurd, deels van wit papier; op het eerste worden de lichten met wit krijt gebragt, doch op het laatste worden zij uitgespaard. De Teekeningen met de *pen* hebben altijd iets hards, iets onbevalligs; doch geven aan de hand vastheid en vaardigheid, en deze manier is bijzonder voor het Teekenen van landschappen geschikt. Er zijn tweederlei soorten van deze Teekeningen: of zij worden aan de schaduwzijde door arceringen versterkt, of de omtrekken alleen worden met de pen aangewezen, en de schaduwen zachtjes gewasschen. Deze manier is inzonderheid voor bouwkundige Teekeningen, alsmede voor geschiedkundige schetsen geschikt. Het Teekenen met *krijt* is het gewoonlijkst, en voor leerlingen der kunst de beste manier, om dat men daar bij misslagen kan uitwisschen en bedekken. Men bedient zich bij deze soort van Teekeningen van zwart en rood krijt, en hoogt, zoo de grond gekleurd is, de lichten met witter krijt op. Wanneer men het krijt schaaft, en met kleine spitse rollen papier of leder er opbrengt, dan verkrijgt zulk eene Teekening een zeer zacht en bevallig aanzien, doch bezit minder gestrenge naauwkeurigheid. Deze manier noemt men *a l'estompe*, en kan inzonderheid dienen tot het aangeven van breede en dagschaduwen, en ter voortbrenging van een harmonisch uitwerksel van het licht. Men heeft ook krijt-teekeningen, waarin de hoofdkleuren der voorwerpen met veelkleurig teekenkrijt worden aangeduid. Deze soort is inzonderheid voor portretten geschikt, en tot dezelve behooren ook de Teekeningen met potlood en zilver-krijt op papier en perkement, die men *gecrayoneerde* noemt, en somtijds zeer fijn en met eene drooge verw vermengd zijn. Deze manier is meer geschikt voor miniatuurschilders en liefhebbers, dan voor meesters. Eindelijk geschiedt *het wasschen* door middel van het penseel op wit papier met uitgespaarde lichten, of met Oost-Indischen inkt, of met Sepia en Biester, met indigo of karmijn gemengd, en deze soort van teekenen laat de hoogste volkomenheid toe, en kan omtrent alle verschillende voorwerpen worden aangewend.

Men verdeelt alle Teekeningen in 5 klasfen, als: 1. in schetsen, welker doel alleen is, om de eerste nog ruwe denkbeelden te ontwerpen, en die, hoezeer men daar in geene juiste naauwkeurigheid of fijnheid verwachten kan, echter, altijd hoog geschat worden, wanneer zij door eenen meester met verstand en eene stoute teekenpen ontworpen worden; gelijk zij ook den grootsten rijkdom van de verzamelingen der handteekeningen uitmaken. (*) 2. In *uitgewerkte teeke-*

(*) In het kabinet van den Hertog van Albert van *Sakse-Tesschen* te *Weenen* vindt men eene der belangrijkste en schoonste verzamelingen van Handteekeningen van groote meesters, omstreeks 5000 stuks bevattende.

keningen, de zoodanige namelijk, die zorgvuldig voltooid, en in alle kleinigheden uitgewerkt zijn. 3. In *teekeningen van bijzondere deelen van voorwerpen*, die of naar het leven, of naar de rondingen (*d'apres la bosſe*) zijn vervaardigd, als: koppen, voeten, armen en ſomtijds ook geheele figuren. Hiertoe behooren mede de teekeningen van geraamten en ſpieren, voor de beoefening der Ontleedkunde geſchikt. 4. In *teekeningen naar een levend model*, hetwelk op ſchilders-akademiën geſchiedt. En 5. in *kartons*, zijnde teekeningen op graauw papier, van dezelfde grootte als het voorwerp, dat men wil afbeelden. De kunſtenaar vervaardigt dezelve voor dat hij zijn Fresco-ſchilderſtuk ontwerpt. Men hecht ze op den kalk van een' zoldering of muur vast, en loopt met een puntig ijzer over de omtrekken heen, ten einde zij in den kalk worden ingedrukt. Men maakt ook kartons, om er tapijten naar te werken, en bezit ook nog verſcheidene hulpmiddelen, om den omtrek van een ſtuk op een ander doek over te brengen, wanneer men het naauwkeurig kopiëren wil.

Men kan eenen leerling in het teekenen niet genoeg aanbevelen, om zich, van den beginne af, aan eene losſe en vrije hand te gewennen. Om volkomen meester van de teekenpen en het penſeel te worden, en eene naauwkeurige kennis van de ligchamelijke vormen te erkrijgen, moet men groote, in eenen breeden en bepaalden ſtijl, geteekende voorbeelden kopiëren. Bij het wasſchen moet men geen water ſparen, en zich van groote penſeelen bedienen, waaraan men even goed als aan de kleine punten kan maken. Alles, wat men door groot in het teekenen verſtaat, kunnen wij ook verkleinen; maar wie in eenen kleinen maatſtaf begint, zal nooit in eenen grooteren iets goeds leveren, maar altijd angstvallig arbeiden. Men moet zoowel de Natuur als goede navolgingen derzelve kopiëren; want, ofschoon de eerſte wel het hoogſte en het meest algemeene voorbeeld is, heeft het echter zijne nuttigheid, te zien, hoe en op welke wijze meesters haar hebben nagevolgd. Men heeft vrijheid, om vroegere manieren te verbeteren; doch moet die leeren kennen, en te gelijk de Natuur waarnemen, ten einde de misſlagen daarin te ontdekken, en derzelver verdiensten naar behooren te kunnen ſchatten. Behalve de kennis van de groote omtrekken, leeraart ons het wetenſchappelijk gedeelte der Teekenkunst, om, onafhankelijk van de ſchaduw, verſcheidene deelen te doen vooruitkomen, en anderen terugwijken. Dit leert men door lijnen; doch de afdalingen en ſchakeringen (*nuances*) der ſchaduwen, daartegen, door het luchtperſpectief. Wanneer het eerſte bij het afbeelden van gedaanten en bijzondere gedeelten derzelve wordt aangewend, noemt mén dit verkortingen. Eene grondige kennis der perſpectiven is volſtrekt noodig tot de volkomenhèid eener teekening, welke gelegen is in de juistheid der vormen, zoowel van enkelde voorwerpen, als in de juiste evenredigheid van velen te gelijk tot elkander. De gedenkſtuk-

ftukken uit het bloeijendst tijdvak der Griekfche kunst leveren ons onbereikbare voorbeelden van edele en juiste vormen op; het zijn derzelver fchatbare overblijfsels, waaruit de geheele nieuwe kunst ontftaan is, en de voortreffelijkfte fchilders van den nieuwen tijd zijn dit alleen door de vereenigde beoefening van Antiken en Natuur geworden.

TEEMS. (De) is de grootfte rivier in het eigenlijk *Engeland*, alhoewel haar loop zich flechts 30 Duitfche mijlen uitftrekt. Zij ontftaat uit de vereeniging van de *Thame* en de *Ife* bij *Dorchester*, in het graafschap *Oxfort;* ontvangt in haren loop verfcheidene kleine rivieren, en ontlast zich, 60 Engelfche mijlen beneden *Londen*, omftreeks *Gravefend*, in de *Noordzee*. Boven eerstgemelde ftad liggen aan beide oevers der *Teems* verfcheidene fteden; inzonderheid zijn hare boorden, van *Richmont* af tot *Londen*, met dorpen, fraaije landhuizen en tuinen bedekt. De ftad zelve ligt aan beide oevers dezer rivier, over welke 6 bruggen liggen, die de voornaamfte gedeelten van *Londen* met elkander vereenigen. De vloed der zee in *de Teems* ftrekt zich niet alleen tot die ftad, maar nog verder tot *Kingston* uit, waardoor groote en zwaar geladene fchepen bijna de *Londenfche* brug kunnen naderen. Beneden *Londen*, na den mond van de rivier toe, liggen de fteden *Greenwich*, met een voortreffelijk ingerigt hospitaal voor 1700 verminkte zeelieden, en een wereldberoemd obfervatorium, waarover de Engelfchen hunnen eerften meridiaan trekken en dat door HERSCHELL mede bekend is; *Deptford*, met een dok, waarin de koninklijke fchepen gebouwd en gekalfaat worden; *Woolwich*, mede met een dok tot het bouwen van oorlogfchepen, en met verfcheidene magazijnen voor krijgsbehoeften, en *Gravefend*, waar de fchepen zich nog gewoonlijk van verfche levensmiddelen en fterke dranken voorzien, voor dat zij zee kiezen. Bij deze ftad ligt een fort, waar de voorbijvarende fchepen moeten aanleggen, om onderzocht te worden, en tegen over hetzelve een ander, *Tilluway* geheeten. De invaart van *de Teems* is niet fterk verdedigd; en van hier, dat de ftoute Nederlandfche vlootvoogd, DE RUITER, in 1667, ofschoon men toen, over vlotten, eenen keten over die rivier gefpannen had, dezelve, in weerwil hiervan, tot *Chattam* opzeilde, en de fchoonfte oorlogs- en andere fchepen verbrandde, waarna de vrede van *Breda* getroffen werd. De uitvloeijing van de *Teems*, omftreeks de ftad *Sheernesz*, heet de *groote Nore*, waar gewoonlijk de *Oost-* en *West-Indië*-vaarders verzamelen, voor zij de reis aannemen. Op de zandbanken en ondiepten, welke in de *Nore* zich bevinden, liggen tonnen, die aan ankers gehecht zijn.

TEER en PEK worden uit geftorvene terpentijn-, lorken- en pijnboomen getrokken. Men geeft aan het hart derzelve, de knoesten, de wortels en het roode hout den voorrang, en werpt bast en bladen weg, als flechte Teer opleverende. Men kapt deze boomen in ftukken, nagenoeg van eene gelijke lengte en dikte; ftapelt dezelve roosters-

 wij-

wijze op elkander, en vult de tusfchenruimten met de fpaanders, en ook met het ftroo, waardoor men de hars had gefiltreerd. Deze houtmijn wordt nu van boven aangeftoken; doch de regeling van het vuur vereischt vele oplettendheid, vermits bij een te levendig vuur de hars verbrandt en verteert, een te fterk dezelve vlugtig maakt en een flechte Teer geeft, en een te bedompt en zwak vuur flechts een gedeelte der hars uittrekt, en te veel waterdeelen met het Teer verbonden laat. Om nu zoowel het vuur op zijn pas te regelen, als om de naar beneden loopende hars op te vangen, heeft men min of meer zamengeftelde ovens noodig. Het blijkt van zelf, dat het hout boven eenen ontvangbak moet geftapeld worden, waarin de Teer vloeit, en waaruit zij door een goot of riool loopt, om opgenomen en in vaten geftort te worden. Het hout moet van buiten gedekt, en voor de lucht gefloten zijn, opdat er geene geheele verbranding, maar flechts eene verkoling, plaats hebbe. De houtskolen worden of verkocht, of ter verkrijging van zwartfel verbrand. Ofschoon het Teer tot de harsachtige voortbrengfels des groeijenden rijks behoort, is het echter geenszins eene zuivere hars, maar met veel extractive en flijmerige deelen verbonden; en van daar, dat het water allengskens het Teer van het houtwerk neemt, door, namelijk, de flijmerige en gomachtige deelen op te losfen en af te fpoelen.

Gelijk de harsfen, welke men, door infnijding of vuur, uit de boomen trekt, verfcheiden zijn in zuiverheid, kleur en deugd, zoo verkrijgt men ook eene verfchillende foort van Pek door meerdere of mindere verdikking van deze hars of Teer door koking, als: wit, geel, bruin en zwart Pek. Het gewone, het fcheeps- of fchoenmakers Pek genoemd, wordt in *Zweden* en *Noorwegen* uit het zwarte Teer hard gekookt. — De kunst, om Teer en Pek te koken moet zeer oud zijn, zonder het gezegde bij *Genezis* VI vs. 14 hier bij te brengen, befchrijft PLINIUS de wijze van werking, zoo als die nog op vele plaatfen in gebruik is; terwijl de *Macedoniërs* volgens THEOPHRASTUS, daarmede op gelijke wijze handelden, als nog tegenwoordig de *Zweden* doen. Ook wist men toen reeds, dat de azijn het Pek harder maakt, zoo als men ook nu nog wel, daartoe, dit zuur bij het kokende Teer voegt. (*)

TEFTERDAR is in *Turkije* de benaming van den beftuurder van 's rijks geldmiddelen, bij ons minister van finantiën genoemd. Zijn ambt behoort onder de hoogften des rijks, en hij heeft zitting en ftem in den Divan. In iedere provincie van *Turkije* heeft men eenen

(*) De Heer L. DAGNEAU van *Duinkerken* heeft een wormverdrijvend, economisch Teer uitgevonden, ter vervanging van het koper bekleedfel der fchepen, gefchikt tot behoud derzelve en van allerlei hout, aan verrotting of wormfteking onderworpen, en hetwelk zeer goedkoop van zamenftel is. *Algem. Konst- en Letterb.* 1819 deel I.

nen aan dezen ondergeschikten *Tefterdar;* doch men moet van den opperſten ſchatmeester, of finantie-minister, wel onderſcheiden dien ambtenaar, (*Hazna Kiadajaſi*), die alleen 's keizers bijzondere ſchatkist beſtuurt, en alle uitgaven vóór het ſerail bezorgen moet.

TEGENVOETERS, *Antipodes.* Bij hetgeen wij, onder de laatſte benaming, reeds van dezelve gezegd hebben, voegen wij hier, ter nadere opheldering, nog het volgende. De Tegenvoeters wonen op gelijke, maar tegengeſtelde, Geographiſche breedten der aarde, en de Geographiſche lengten hunner ſtandpunten verſchillen nagenoeg 180 gr., zoodat de tijd van hunnen dag ſlechts bijna 12 uur van den onzen afwijkt, en hunne jaarſaiſoenen tegen de onze overſtaan. Wanneer de Lente bij ons haren aanvang neemt, begint bij hen de Herfst, en zij hebben middernacht, wanneer het bij ons middag is. De kogelvormige gedaante der aarde leidt ons van zelve tot het denkbeeld van Tegenvoeters, waaraan men reeds vóór CICERO gedacht heeft. De kerkvaders vonden hetzelve ſtrijdig met den Bijbel, en in de 8ſte eeuw werd de aartsbisſchop te *Salzburg*, VIRGILIUS, deswege in den ban gedaan; doch door het herhaald omzeilen der aarde, werd de zaak buiten allen twijfel geſteld, en hield de tegenſpraak van de gemelde gedaante der aarde, en van de Tegenvoeters op. Men moet echter met de laatſte niet verwarren de *Tegenbewoners*, die met ons eenerlei middaglinie en gelijke, maar tegenovergeſtelde breedten, hebben. Deze hebben met hunne tegenbewoners eenerlei middag, en dus eenerlei uren van den dag; maar tegen de onze overſtaande jaarſaizoenen.

TEIJSTERBAND was oudtijds eene *Gouw*, of grooter landſtreek, waarin verſchillende graven het bewind voerden. Dezelve wordt in 697 het eerst vermeld. Behalve een gedeelte van *Gelderland*, lagen *Buren* en *Culenburg*, de landen van *Vianen*, van *Arkel*, van *Altena*, en een gedeelte van het land van *Heusden* binnen hare grenzen. In de rijksverdeeling van 839 wordt aan *Teijsterband* de titel van graafschap gegeven. Ondertusſchen is het zeker, dat er wel graven *in* maar nimmer graven *van Teijsterband* zijn geweest; zoodat dan ook geen oud geſlacht zich naar deze Gouw heeft genoemd. Het ontbreekt evenwel niet aan beſpottelijke genealogiſche droomen van eene opvolging van graven, die *Teijsterband* erfelijk zouden geregeerd hebben, en van de graven van *Cleve* (om dit niet hooger dan tot in de elfde eeuw op te halen) zouden afstammen. Men kan de verzinſels dezen aangaande vinden in DITMARS *uitgave* VON TESCHENMACHER, *p.* 189; *bij* PONTANUS, *Hiſt. Gelr. p.* 53; *bij* SLICHTENHORST, *T. d. L. bladz.* 48, 53; *Geld. Geſch. bladz.* 37, 60; en verder daarover naſlaan v. SPAEN, *Inl. t. d. Hiſt. v. Gelderl.* III *deel p.* 128; *Hiſt. v. Gelderl. d.* 27.

TELCHINEN. Wie en wat eigenlijk deze *Telchinen* geweest zijn blijft een tot nog toe onbeſlist vraagſtuk. Uit *Peloponneſus* afkomſtig zouden zij, ten gevolge van eenen ongelukkig gevoerden krijg, naar

Rhodus gekomen zijn, waar zij zich een tijdlang opgehouden, en hetzelve eindelijk verlaten hebben uit zeker voorgevoel van eene naderende overstrooming, die dan ook dit eiland kort daarna trof. De *Telchinen* behooren geheel en al tot het duistere gedeelte der Grieksche mythologie, en worden ons beschreven als toovenaars of goochelaars, die door hunne kunstenarijen allerlei vreemde verschijnselen konden te weeg brengen, en aan wie zelfs de onbekende natuurkrachten ten dienste stonden. Naderhand zou JUPITER hen in steenrotsen herschapen hebben. Mogelijk waren zij wel uit *Egypte* afkomstig, en hebben zij in de onbeschaafde tijden van *Griekenland* eenigen invloed als kunstenaars gehad, welk gevoelen daardoor schijnt versterkt te worden, dat men aan hun de eerste afgodsbeelden bij de *Grieken* toeschrijft.

TELEGRAAF, Verschrijver, is een werktuig, geschikt, om op eenen aanmerkelijken afstand, door middel van daartoe bepaalde schriftteekens, met ongemeenen spoed, berigten over te brengen, die voor hen, welke deze teekens niet kennen, volstrekt onverstaanbaar blijven. *Grieken* en *Romeinen* kenden reeds deze soort van mededeeling, en bedienden zich daartoe van brandende vuren, die naar hunnen afstand van elkander, of naar de kanten, werwaarts zij brandden, zekere letters en woorden aanduidden; doch deze manier was niet veel in gebruik, uit hoofde van de menigvuldige beletsels, waarmede zij gepaard ging. Sedert nam men weinige proeven ter volmaking dezer kunst. De Engelschman HOOK legde wel in 1684 aan de Akademie der Wetenschappen, in *Londen*, daartoe een nieuw plan voor, doch dit geraakte in vergetelheid: ook het denkbeeld van den beroemden LINGUET, die in 1782 door zijn ontwerp zijne bevrijding uit de *Bastille* poogde te bewerken, onderging een gelijk lot. Eindelijk kwam de vestingbouwkundige CHAPPE met zijn nieuw plan te voorschijn, dat hij in 1792 aan de Nationale vergadering van *Frankrijk* mededeelde, waarop de Conventie, nadat hij met zijnen Telegraaf, in het volgend jaar, in *Parijs* eenige proeven genomen had, op een berigt eener door haar benoemde commissie van onderzoek, dadelijk tot de oprigting eener linie van Telegrafen tusschen *Parijs* en *Rijsfel* besloot. In *Parijs* staat een Telegraaf in de *Louvre* op eene sterrenwacht, een tweede op den toren van *Montmartre*, en zoo vervolgens op alle plaatsen, die met elkander in verband kunnen gebragt worden. De uitwendige zamenstelling van den Telegraaf is zeer eenvoudig: zij bestaat uit eenen regt opgaanden balk, waaraan een dwarsbalk van 9 voet lang, aan ieder punt van eenen arm van de helft dezer lengte voorzien, gehecht is. Deze 3 stangen zijn ligt beweegbaar, en vormen door hunne verschillende rigtingen, waarin men dezelve plaatsen kan, de meer dan 200 Telegrafische schriftteekens, waarvan men den sleutel alleen aan de eersten en laatsten Telegraaf noodig heeft; terwijl de bestuurders der tusschen beiden liggende alleen de gegeven teekens nabootsen, maar

die

die nooit ontcijferen. Seinen roepen eenen ieder op zijn' post, die dan aanstonds door zijnen Telegraaf de teekens aan den volgenden overbrengt, welke hij door eenen verkijker aan den voorgaanden heeft waargenomen.

Bij eenen in *Engeland* gebruikelijken Telegraaf maakt men de teekens door middel van achtkante, bewegelijke tafels: ook heeft men nog andere, die uit cijferplaten met beweegbare wijzers zijn zamengesteld. De Telegraaf, door den heer HOWE POPHAN, in 1815, uitgevonden, is zeer eenvoudig, niettegenstaande men er eenige honderd teekens meer door geven kan, dan door de tot hiertoe bekende. De Telegraaf, in 1818, op het Admiraliteitshuis te *Londen* opgerigt, is van eene nieuwe bouworde, en wordt *Semophore* (teekendrager) genoemd. Zijne teekens zijn kennelijker, dan vlaggen, kogels enz. en bestaan in letters of getallen, met 48 veranderingen, van welke altijd slechts één teeken, aan de beide armen van den Telegraaf, te gelijk gegeven wordt. De gouverneur HASTING heeft deze soort van Telegrafen ook in *Indië* ingevoerd. — In *Frankrijk* zijn de belangrijkste liniën: 1. die van *Parijs* naar *Calais*, op welke 27 Telegrafen een berigt binnen 3 minuten overbrengen; 2. van *Parijs* naar *Rijsfel*, waar dit door 22 in 2 minuten geschiedt; 3. van *Parijs* naar *Straatsburg*, van waar de berigten door 45 Telegrafen in 6½ minuut worden overgebragt; 4. van *Parijs* naar *Toulon*, van waar men daartoe met 50 van deze werktuigen 8 minuten noodig heeft, en 5. van *Parijs* naar *Brest*, van waar men door 80 Telegrafen in 15 minuten berigten kan ontvangen. — In *Spanje* heeft een zeker SALVA eenen elektrieken Telegraaf uitgevonden, en daarmede, in tegenwoordigheid van het hof, proeven genomen.

TELEMACHUS, een zoon van ULYSSES, koning van *Ithaca*, en PENELOPE, lag nog aan zijner moeders borst, toen zijn vader na den Trojaanschen oorlog ging. In zijne kindschheid viel hij in het water, maar werd door dolfijnen gered, om welke reden ULYSSES op zijn schild en in zijn wapen een dolfijn voerde. Bij HOMERUS trad hij, bij de terugkomst zijns vaders, als een volwasschen jongeling te voorschijn, aan wien MINERVA onder de gedaante van MENTOR, zijn' opvoeder den raad geeft, om zich de minnaars zijner moeder van den hals te schuiven, en naar huis te zenden. Wilde zijne moeder weder huwen, dan moest hij haar naar haar vaderlijk huis terugwijzen, en aldaar de bruiloft doen houden; terwijl hij zelf, met een schip van 20 riemen, naar *Pylus* bij NESTOR, en van daar naar *Sparta* bij MENELAUS zich moest begeven, ten einde zijnen vader op te zoeken. Vond hij hem echter dood, dan moest hij voor hem een gedenkteeken oprigten, zijne moeder uithuwen, en hare minnaars door list of geweld ombrengen. Op dezen raad gedroeg zich TELEMACHUS als heer van het huis, en hield zijn plan en zijne maatregelen voor de minnaars verborgen; doch daar deze zijne bevelen niet gehoorzaamden, zoo beklaagde hij

hij zich bij het volk, begeerde deszelfs bijſtand, en verklaarde, dat hij naar *Pylus* en *Sparta* zoude ſtevenen, om zijnen vader op te zoeken. Hij bereikte zijn oogmerk bij het volk niet; maar MINERVA verſcheen hem als MENTOR, op zijne ſmeekingen, en den volgenden morgen kwam hij gelukkig te *Pylus;* vertrok van daar in gezelſchap van PISISTRATUS naar *Sparta*, en vernam hier van MENELAUS, dat zijn vader nog, en wel bij *Calypſo*, leefde. Intusſchen was ULYSSES op *Ithaca* aangekomen, en MINERVA, die aan TELEMACHUS verſcheen, raadde dezen, om derwaarts terug te keeren. Aldaar gekomen, overlegde hij met zijnen vader, hoe of men zich van de minnaars van PENELOPE ontſlaan zoude. TELEMACHUS verſcheen hierop den volgenden dag gewapend in de ſtad, en liet insgelijks zijnen vader, in het gewaad van eenen bedelaar, derwaarts brengen, waarop hij den ongekenden ULYSSES, in dit zijn gewaad, met de minnaars van PENELOPE liet ſpijzigen, doch den laatſten alle ſpotternij en mishandeling verbood; maar dit baatte niet, want men geraakte weldra in hevigen twist, en TELEMACHUS en ULYSSES behaalden de overwinning. Eindelijk ſtreed de eerſte nog, aan de zijde zijns vaders, tegen de *Ithacenſers;* terwijl voorts verhaald wordt, dat de laatſte naderhand, argwaan tegen zijnen zoon opvattende, deze uit den lande bande. Na den dood van ULYSSES huwde hij, echter, CIRCE, bij welke hij 2 zonen verwekte; namelijk: LATINUS en ROME, van welken laatſten ſommigen meenen, dat de ſtad *Rome* haren naam zoude ontleend hebben. — FENELON heeft van de geſchiedenis van TELEMACHUS eenen zedelijken roman ontleend.

TELEÖLOGIE. Door dit woord, uit het Grieksch afkomſtig, wordt in de godsdienstige Wijsbegeerte verſtaan de leer van de verſtandige en doelmatige oogmerken, welke zich overal in de Natuur opdoen, en waaruit men dan, bij eene nadere beſchouwing derzelve, zoowel als van de gevolgen, welke uit deze inrigting der wereld voortvloeijen, het ſterkſte bewijs voor het beſtaan van God en zijne aanbiddelijke eigenſchappen ontleent. Men noemt dit bewijs het *Teleölogiſche*, hetwelk met het *Phyſicotheölogiſche* in een naauw verband ſtaat.

TELESKOOP. (Zie: SPIEGEL-TELESKOOP.)

TELL. (WILHELM) Een Zwitſers landman van *Burglen* bij *Altdorf*, die geſchiedkundig merkwaardig is, inzonderheid door de ontmenschte behandeling van den toenmaligen Oostenrijkſchen landvoogd, GESZLER. *Zwitſerland* beſtond in dien tijd uit eene menigte wereldlijke en geestelijke regtsgebieden, die gedeelteijk aan den keizer, en het Duitſche rijk onderworpen waren. ALBRECHT I, op dien tijd Duitsch keizer, zocht de zoogenoemde *Woudſteden* met zijne overige erfbezittingen te vereenigen; doch zijne pogingen daartoe waren vruchteloos; en nu werden zij door de van den keizer aangeſtelde landvoogden zoo zeer mishandeld en onderdrukt, dat

in

in 1307, tusfchen de kantons *Uri*, *Schweitz* en *Unterwald*, een verbond gefloten werd, aan welks hoofd WALLER FUROT, (fchoonvader van TELL) ARNOLD VAN MELCHTHAL en WERNER STAUFFACHER ftonden. Ook W. TELL floot zich aan dit verbond, meer echter, om kennis van zaken te nemen, dan wel, om daarin regtftreeks werkzaam te zijn. Dan, de landvoogd GESZLER dreef het in *Altdorf* zoo ver, dat de *Zwitsers* voor eenen hoed, — het teeken van het Oostenrijks huis — dien hij aan eenen paal had opgehangen, in het voorbijgaan, hunne hoofden moesten ontblooten. TELL, die hierin meermalen nalatig geweest was, werd veroordeeld, om eenen appel van het hoofd zijns zoons te fchieten, onder bedreiging, dat beiden, bij weigering zouden van kant geholpen worden. Hij volbragt deze moeijelijke taak; maar kwam nogtans daarmede niet vrij; want, daar hij bekende, dat een tweede pijl, die hij bij zich had, voor GESZLER zoude beftemd zijn, indien hij zijnen zoon getroffen had, zoo liet hem deze landvoogd aan handen en voeten binden en in een vaartuig brengen, hetwelk hij zelf met eenige leidslieden beklom, ten einde TELL over het *Waldftatter-meer* naar zijn flot *Kusnach* te voeren, en aldaar in verzekerde bewaring te houden. Gedurende deze vaart verhief zich echter zulk een hevige ftorm, dat GESZLERS geleiders aan hunne redding begonnen te wanhopen, zoo niet TELL, een fterk en ervaren roeijer, het vaartuig aan den oever konde brengen. GESZLER zag zich dus genoodzaakt, om hem los- en het beftuur van het vaartuig geheel aan hem over te laten. Hij bragt hetzelve nabij den wal, doch fprong, bij eene uitftekende rots komende, in eens met zijn wapentuig op dezelve; ftiet de boot van zich af, en verborg zich in eenen hollen weg, achter een digt bosch, van waar hij GESZLER, toen deze eindelijk aan land kwam, met zijnen pijl nedervelde. De dood dezes landvoogds was het fein tot eenen algemeenen opftand, en werd gevolgd door eenen zeer hardnekkigen ftrijd tusfchen alle Zwitferfche kantons en *Oostenrijk*, welke eerst in 1499 volkomen eindigde. TELL woonde nog den flag bij *Morgarten* bij, en men meent, dat hij in 1350, bij eenen hoogen watervloed, is aangekomen.

Zoodanig luidt het verhaal, hetgeen door velen is in twijfel getrokken; doch door JOHANNES VAN MULLER wederom voor waar is aangenomen. SARO GRAMMATICUS verhaalt, intusfchen, een bijna gelijkfoortig geval van een' Deenfchen koning, HERALD, en eenen zekeren THOLKOI, die, lang voor den tijd van TELL, door den eerften tot een gelijk waagftuk met het fchieten van een' appel zoude zijn genoodzaakt geworden, hetwelk almede tegen de waarheid der gebeurtenis is ingebragt geworden. Dan welligt kan dit verhaal uit het Germanisch *Duitschland* in het Noorden, door de Hanzeefteden, zijn overgebragt (*), en is er bovendien eene omftandigheid,

(*) Men zie: HAGEN's *Nordifche Heldenroman*, *Breslau* 1814, Kap. 14.

heid, welke genoegzaam is, om de geschiedenis van TELL, in de hoofdzaak, voor echt te houden, namelijk: dat, nadat de landvoogden verdreven en hunne sloten gestecht waren, er jaarlijks eene groote optogt naar het oord plaats had, waar TELL zich aan land gered had; alsmede, dat het kanton *Uri* in de nabijheid der rots, waarop hij door eenen stouten sprong ontkomen was, in 1388, dus 38 jaar na zijnen dood, de beroemde kapel liet bouwen, welke zijnen naam draagt, en waarin jaarlijks eene lofrede op hem gehouden werd; terwijl van de derwaarts reizende 114 TELL gekend hadden, met welke berigten ook alle oude kronijken overeenstemmen. — Voor het overige heeft SCHILLER zijn laatste meesterstuk, in de gewigtigste tooneelen, getrouwelijk naar de geschiedenis, inzonderheid volgens TSCHUDI en MULLER, bearbeid (*). — Ondertusschen wordt de geheele gebeurtenis ook van eenen zekeren W. TELL en eenen graaf van SEEDORF verhaald, die heer van een gedeelte van *Uri* was, maar in de 12de eeuw moet geleefd hebben; want volgens CONR. GESZLERS *Verzeichenisse edler oberdeutscher Geschlechter*, stierf zijn geslacht aldaar reeds uit. De fabel van TELL kan dus met de avonturen van eenen vroegeren, door tijd en plaats dikwijls met elkander te verwisselen, wel eenigermate opgesierd zijn.

TELLER. (WILHELM ABRAHAM) Opper-konsistoriaal-raad en Proost in *Berlijn*, een zeer verdienstelijk, en als een kundig en verlicht Godgeleerde, beroemd man, zag in 1734 te *Leipzig* het eerste daglicht, alwaar zijn vader als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en als predikant in hooge achting stond. Hij ging in 1762 als Generaal-Superintendent, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, en eerste predikant naar *Helmstadt*, en wees in 1764 het beroep naar *Halle*, in de plaats van BAUMGARTEN, van de hand; doch toen hij zich in eerstgemelde plaats gehaat en verketterd zag, nam hij dat naar *Berlijn* aan, alwaar hij zich eenen vrijeren werkkring, als Opper-konsistoriaal-raad en eerste leeraar bij de *Pieterskerk*, meende te mogen belooven. Hier arbeidde hij dan ook met allen ijver, tot dat het *Religions-edict*, in 1787, de godsdienstige vrijheid van denken aan banden legde. TELLER moest vele harde bejegeningen verduren, en werd zelfs, wegens zijne uitgebragte stem bij het kamergerigt, waardoor hij hetzelve zoude misleid hebben, met intrekking van zijne jaarwedde, voor 3 maanden in zijn ambt geschorst. In 1786 was hij bij de Akademie, en hier las hij in 1802 zijn, ook in druk uitgegeven, gedenkschrift op den gestorven minister van WÖLLNER voor, van wien hij zoo vele beleedigingen en onaangenaamheden ondervonden had, waarna hij in 1804, in den ouderdom van 70 jaar stierf.

TELLER was een Godgeleerde, met ongemeene kundigheden en een schrander oordeel toegerust. Behalve tot eene meer dan gewone Taal-

(*) Vergelijk het Duitsche tijdschrift *Minerva*, *Jahrg.* 1815.

taalkennis, had hij zijne ſtudiën inzonderheid tot de kerkelijke en letterkundige geſchiedenis bepaald, en in de eerſte plaats de oplettendheid gevestigd op de oordeelkundige pogingen ter verbetering van den tekst der boeken des Ouden Testaments. Hij was een der eerſten, die het ondernam, om de dichterlijke ſtukken van hetzelve in eenen verbeterden ſmaak te verklaren, en derzelver ſchoonheden aan te toonen: enkelde deelen der leerſtellige Geſchiedenis werden door hem met een ſchrander doorzigt bearbeid; doch inzonderheid bleek zijn vrije, onderzoeklievende geest uit zijn *Lehrbuch des Christlichen Glaubens* (1764), hetwelk hem zelven echter in lateren tijd zoo weinig voldeed, dat hij het niet weder liet drukken. Dit boek werd verketterd, verboden en beſtreden, en zelfs ging de regering van *Helmſtadt* zoo ver, dat zij zijne afzetting vorderde, welke echter door het Brunswijkſche ministerie niet bewilligd werd. In 1772 verſcheen zijn *Wörterbuch des neuen Testaments*; een werk, hetwelk, meer dan eenig ander van dien aard, ter uitbreiding van godsdienstige verlichting in zijne kerk bijgedragen, en zelfs onder de Katholijken eenen nieuwen lust, tot het beoefenen van den Bijbel, in *Duitschland* en elders heeft opgewekt. In elke nieuwe uitgave van dit Woordenboek, waarvan in 1805 de zesde verſcheen, vindt men ſporen van het ſteeds voortgaand onderzoek des ſchrijvers. Hoe weinig hij zich aan de ongunstige, uitwendige omſtandigheden ſtoorde, kan men daaruit opmaken, dat hij ten tijde van Wöllner het waagde, om zijne *Religion der Volkommern* (1792), en zijne *Anleitung zur Religion überhaupt, und zum Allgemeinen des Christenthums insbeſondre*, in druk uittegeven. Ondertusſchen verloor hij nooit het praktiſche en algemeen nuttige uit het oog, hetwelk aan zijn onderzoek veeleer ten rigtſnoer verſtrekte; en het is hieraan, dat wij verſcheidene ſtichtelijke boeken, waartoe ook vele gedrukte leerredenen behooren, te danken hebben. De laatſten munten uit in rijkdom van verbeelding, maar onderſcheiden zich door zuivere grondbeginſels, zedelijke ſtrekking en overtuigende, bevattelijke onderrigtingen. Ook zijn *Magazin für Prediger*, in 10 deelen van 1792 tot 1801 verſchenen, en door hem met meer andere godgeleerden uitgegeven, bevat eenen grooten ſchat van gegronde aanmerkingen en beoordeelingen, benevens voortreffelijk uitgewerkte verhandelingen over eenige Evangeliën enz. Als leeraar vond hij zoo weinig bijval, dat hij zich, reeds 15 jaar voor zijnen dood, aan het openlijk predikambt onttrok.

TELLURIUM. (Het) Eene afzonderlijke metaalſoort, welker eigenlijke aard het eerst door den Hoogleeraar Klaproth ontdekt, en nader onderzocht en bevestigd is geworden. Men kent er tot hiertoe de drie volgende ertſen van, die voorheen onder het goudgeſlacht geteld werden, namelijk: 1. *gedegen Tellurium*, het zoogenoemde *Wit-Guldenerts* (*Aurum paradoxum*, *metallum problematicum*) van eene tinwitte, in het loodgraauwe vallende, kleur, en ee-

eenen ſterken glans; bevattende, volgens genoemden Hoogleeraar, 92 deelen *Tellurium*, 7 ijzer en een weinig goud, en de *Futzebay* in *Zevenbergen* in graauwe, naar hoornſteen gelijkende, kwarts voorkomende; 2. *Schrift-* of *Karakter Goud-erts*, het *Aurum graphicum*, van eene tin-witte kleur, in dunne zuilen of tafelvormige kristallen, die veelal met eene zijvlakte op, en doorgaans met verſcheidene derzelve te zamen, door elkander gegroeid zijn. Het gehalte is, volgens KLAPROTH, = 60 *Tellurium*, 30 goud en 10 zilver, en het wordt bij *Offenbanja* in *Zevenbergen*, in kwarts en graauw-ſteen gevonden. En 3. *Bladvormige-erts*, of de zoogenoemde goud-erts van *Nagyag*, die in het loodgraauwe valt, meest bladderig van zamenſtel, week, eenigzins afverwend, en een weinig buigzaam is; houdende volgens opgave van den genoemden ſcheidkundigen = 33 *Tellurium*, 50 lood, 8,5 goud, 1 zilver en koper, en 7,5 zwavel. Deze ſoort vindt men bij *Nagyag*, in *Zevenbergen*, in kwarts en bruin-ſpaath.

In de ſterrenkunde verſtaat men door een *Tellurium* een werktuig, geſchikt, om de voordragt van de theoretiſche beweging der aarde om de zon, vooreerst beginnende, duidelijk te maken. Het heeft, namelijk, zijne betrekking tot de beſtendige *paralellismus* van de aardas, en de daaruit voortvloeijende gevolgen, ten aanzien van de verwisſeling der jaarſaizoenen, het korten en langen der dagen enz., waarbij de verbeeldingskracht, voornamelijk, door een model, moet geholpen worden. De as van den kloot, die den aardbol voortſteld, is onder eenen hoek van 66½° tegen deszelfs vlakte gekeerd, en wordt door eene keten zonder eind in deze rigting gehouden; terwijl men de aarde eenen omloop der zon, door eenen tweeden kloot voorgeſteld, laat beſchrijven. Uit dezen laatſten kloot komt eene bewegelijke, ſpitſe punt te voorſchijn, de zonneſtraal vertoonende, welke men tot den aardbol kan voortſchuiven, en daardoor dus aanwijzen, op welke punten de zonneſtraal, ten allen tijde, lijnregt (*vertikaal*) op den aardbol vallen moet.

TELLUS is de Latijnſche naam van de Aarde.

TELYN. Zoo noemde men de lier der *Barden*, en de Duitſche dichters bedienen zich nog ſomtijds van deze benaming.

TEMPE. Oorſpronkelijk een bevallig dal in het *Noord-Griekenland*, of *Thesſalië*, waar de aanzienlijkſte rivier, de *Peneus*, zich tusſchen de bergen *Olympos* en *Osſa*, eenen weg gebaand had. Door dit dal liep de hoofdweg van *Thesſalië* naar *Macedonië*, en wij vinden een vrij breedvoerig berigt van deze bekoorlijke landſtreek bij AELIANUS, in het eerſte hoofddeel van het derde boek zijner verſcheidenheden, alwaar hij dit dal, als met de voortreffelijkſte ſchoonheden der Natuur verſierd, beſchrijft. Hooge boomen overſchaduwden de oevers der ſchoone rivier; bedekten de ſteile rotſen, en leverden, door haar bevallig groen, aan het oog een in de daad bekoorlijk gezigt op; beminnelijke boschjes verſchaften den wandelaar, des

des zomers, eene verkwikkende schaduw, talrijke frisfche bronnen eene aangename en fterkende verkwikking, en de vogels verheugden zijne ziel door hun overeenftemmend liefelijk gezang; terwijl men op den zacht vloeijenden ftroom, onder het lommer der overhangende takken, omringd van wierookgeuren, die rondom van de altaren der offeraars hemelwaarts ftegen, een koel en aangenaam luchtje fchepte. Niemand behoeft zich dus te verwonderen, dat men den naam van dit aanminnig dal op foortgelijke bekoorlijke oorden heeft overgebragt, en men nog tegenwoordig aan een fchoon bergdal, van eene zachtvlietende rivier doorftroomd, den naam van *Tempe* geeft.

TEMPEL. Een woord, van het Latijnfche *Templum* afkomftig, oorfpronkelijk het gewelf des hemels, of een geheiligd oord in de vrije lucht beteekenende, hetwelk de wigchelaars als afbakenden, om daarin op bijzonderheden te letten, zoo als b. v. de vlugt der vogelen, waaruit de lotgevallen voorfpeld werden. Vervolgens noemde men elke, door de priesters, tot de heilige dienst gewijde plaats ook *Tempel*, en dus ook die, waarop godsdienftige gebouwen werden geplaatst; en van hier, dat eindelijk die gebouwen zelven *Tempels* zijn genoemd, waarin de afgodsbeelden en de offers op de altaren bewaard, en die meestal op hoogten werden opgerigt. De oudfte waren van boven open, zonder venfters, en van zoo vele fieraden voorzien, als de bouwmeester daaraan konde bijzetten; want men hield ze voor zoo veel te waardiger verblijfplaatfen voor de goden, naar gelang zij in meerderen luister boven de woningen der menfchen uitblonken. Hetgeen in den beginne flechts eene omheining, tent of hut was, zoo als het bij de zwervende en wilde volken nog is, veranderde naderhand, bij eene meerdere befchaving, in prachtige gebouwen, waaraan de bouwkunst de grootfte vorderingen maakte. De achterfte ruimte van het binnenfte gedeelte dezer Tempels, waar de afgodsbeelden ftonden, was als een voor het oog der menigte ondoordringbaar heiligdom (*Adyton*) van de voorfte ruimte afgefcheiden, en alleen voor den opperpriester toegankelijk; terwijl een geheimzinnig duister de plaats moest omringen, waar zich de goden van nabij openbaarden. De priesters beftuurden in de Tempels geregeld de godsdienst met hare mysteriën, de leeken kwamen flechts op zekere feesten en plegtige optogten binnen dezelve; want de godsdienftige vergadering werd voor de Tempels gehouden, dewijl zij nergens van binnen ruim genoeg waren, om de menigte te kunnen bevatten. Het veelgodendom vermeerderde het aantal dezer gebouwen, waarvan de overblijfsels, op den klasfieken grond van de befchaafde volken der oudheid, nog tegenwoordig van hunne godsdienst en befchaving getuigen.

In *Azië*, waar het getal der Tempels in evenredigheid minder was, dan bij de *Grieken* en *Romeinen*, verfpilden geheele natiën dikwijls hare krachten, kunst en welvaart aan het bouwen van eenen enkelen. Dus vonden de *Hebreeuwen*, die als aanhangers van de

leer van den eenigen waren God geene meerdere plaatſen ter vereering van dat Wezen konden dulden, het punt van vereeniging hunner godsdienstoefening en vaderlandsliefde in hun nationaal heiligdom te *Jeruzalem*. De eerſte Tempel, door SALOMO, den zoon en opvolger van DAVID, met de hulp van Pheniciſche bouwmeesters op den berg *Moria*, niet zeer ver van den berg *Sion*, binnen de wallen van *Jeruzalem*, uit de uitbundige ſchatten zijns vaders geſticht, was een ſteenen regthoekig gebouw van 60 el lang, 20 breed en 30 hoog. Hij was aan drie zijden door overdekte galerijen of zijvertrekken omgeven, waarvan er 3 boven elkander waren, die ter bewaring van de ſchatten en gereedſchappen des Tempels dienden, en prijkte aan de voorſte zijde met een voorhof ter breedte van 10 el, hetwelk door 2 zuilen van brons, JACHIN en BOAS (vastheid en ſterkte) verbeeldende, gedragen werd. Het binnenſte gedeelte beſtond uit het achterruim, van 20 el lang, het *Heilige der Heiligen* genoemd, waarin de ark des verbonds geplaatst, en door een voorhangſel was afgeſcheiden; alsmede uit het voorſte ruim, of het *Heilige*, hetwelk eene lengte van 10 el had, waarin de gouden kandelaars, de tafel der toonbrooden en het reukaltaar ſtonden. Het Heilige der Heiligen mogt alleen door den Hoogepriester, en ſlechts eenmaal in het jaar, en het Heilige alleen door de priesters, voor de Tempeldienst beſtemd, betreden worden. Het geheele gebouw omringde een binnenhof, waarin het brandoffer-altaar, het waschvat en andere gereedſchappen geplaatst waren, omdat hier de priesters moesten ſlagten, offeren en bidden; wordende dit binnenhof door galerijen, op pilaren rustende, en met deuren van brons afgeſcheiden, van het buitenhof voor het volk, hetwelk weder door eenen muur werd ingeſloten.

Deze boven alle verbeelding prachtige en kostbare Tempel werd, ten tijde van ZEDEKIA, door NEBUKADNEZAR, koning van *Babylon*, te gelijk met de ſtad *Jeruzalem*, geheel verbrand en verwoest, behalve deszelfs vaten en gereedſchappen, die hij, met de Joden, naar *Babylon* liet voeren; doch onder de regering van CYRUS, den grooten alleenheerſcher der *Perzen* en *Meden*, bouwden de uit de Babyloniſche gevangenis terug gekeerde Joodſche ſtammen, onder ZERUBABEL, met verlof van dezen vorst, eenen tweeden, nieuwen Tempel, die in den aanvang verre in pracht voor den eerſten moest wijken; maar allengskens, inzonderheid ten tijde, en door toedoen van HERODES *den Grooten*, uitgebreid en aanmerkelijk verfraaid werd. Hij werd door 4 terrasvormig opklimmende voorhoven omringd, waarvan het onderſte en buitenſte 500 el in het vierkant, en aan drie zijden van dubbele, doch aan de vierde- of zuidzijde van driedubbele galerijen voorzien was, en het voorhof der Heidenen genoemd werd, omdat hierin menſchen van allerlei natiën bidden mogten. Dit werd door een traliewerk en hoogen muur afgeſcheiden van een tweede, hooger liggend voorhof, 135 el in het vierkant beſlaande, en alleen voor vrouwen ingerigt.

Van

Van daar klom men langs 15 trappen naar het, mede binnen galerijen met kolommen besloten, groote voorhof van het tempelgebouw zelf, waarvan van voren een gedeelte, voor het voorhof der mannen, door een traliewerk van het binnenste voorhof der priesters was afgezonderd. In deszelfs midden stond de Tempel van wit marmer met rijk verguldsel, zijnde 100 el lang en hoog, 60 breed, en van een breed voorhof, met zijvertrekken, tot 3 verdiepingen hoog, voorzien. Deze Tempel, nog tegenwoordig onder de gebouwen der oudheid merkwaardig, ontving zijnen grootsten luister van de verschijning en de tegenwoordigheid van den MESSIAS, onzen Heer JEZUS CHRISTUS; doch werd almede, niet lang na 's Heilands hemelvaart, bij de eindelijke verwoesting van *Jeruzalem* en de verstrooijing des Joodschen volks, door den Romeinschen keizer VESPASIANUS, geheel vernield; hebbende men sedert vruchteloos getracht, om denzelven te herbouwen.

TEMPERAMENT. Alhoewel eene behoorlijke verdeeling en beschrijving der onderscheidene Temperamenten altijd eene moeijelijke zaak blijft, en vroegere en latere schrijvers omtrent dit punt ook aanmerkelijk verschillen, kan men echter de verdeeling in de 4 volgende Temperamenten, als de meest gebruikelijke, aannemen.

1. Het Bloedrijke stelt niet zoo zeer den volledigen, bloedrijken mensch voor, als wel den man in de volle kracht van zijn leven, bij wien het geheele slagaderlijk stelsel bijzonder werkzaam is, en door kracht uitmunt; bij wien alle organen op het volkomenst en steeds van het zuiverste bloed worden doorstroomd, gevoed en onderhouden, en bij wien dus het beeld der volkomenste gezondheid gevonden wordt. Een man van dit Temperament bezit eene overmaat van gevoel en vele vatbaarheid; maar niet ieder gevoel ontwikkelt zich tot eene blijvende, dieptreffende gewaarwording, omdat de eene de andere spoedig weder verdringt. Op gelijke wijze wordt ook het begeervermogen wel schielijk en dikwijls opgewekt; doch het komt mede niet tot eene aanhoudende werkkracht, vermits een nieuw voorwerp steeds weder eene nieuwe begeerte doet geboren worden, eer nog de vorige, wanneer zij aanhoudende werkzaamheid vordert, bevredigd is. De bloedrijke is vol besluiten, maar is niet zeer standvastig, om dezelve altoos uit te voeren; leerzaam, maar vergeet ook ligtelijk, hetgeen hij geleerd heeft; goedhartig, dienstvaardig en vrolijk in gezelschap; hij laat zich gemakkelijk overreden, ziet eenen beganen misslag spoedig in, en gevoelt er ook wel berouw over; maar het is zijne zaak niet, om er zich onophoudelijk over te kwellen. Bezigheden staan hem niet tegen de borst, wanneer zij schielijk en gemakkelijk volbragt zijn; doch voor aanhoudende vlijt is hij niet altoos berekend. Hij heeft aanleg tot een beminnelijk en edelmoedig karakter; maar ook tot zinnelijkheid en onbedachtzaamheid, welke beide den mensch van trap tot trap tot de grootste dwalingen kunnen brengen.

2. Het Oploopende Temperament. Dit vindt men inzonderheid bij menfchen, wier gal-afscheidingswerktuigen bijzonder in kracht uitmunten; en hieruit kan men dus afleiden, dat menfchen van dit Temperament ligteiijk tot hevige gramfchap worden opgewekt, die altijd met iets fcherps en bitters gepaard gaat. De oploopende helt meer tot haat dan tot liefde over, welke laatfte in hare hevigheid dikwijls aan den eerften gelijk is. Tegenftand is nieuwe opwekking voor zijn gevoel, hetwelk door toegeeflijkheid, daarentegen, zich zelf verteert; en van hier, dat liefde en haat bij hem hevig in derzelver uitwerkfels, doch kort van duur zijn. Beleedigingen doen zijnen toorn fel ontbranden; maar hij laat zich ook ligtelijk ter neer zetten. Hij maakt grootfche plannen; maar laat de uitvoering gaarne aan anderen over. Roem en eer zijn meestal de blinkende herfenfchimmen, welke hij met drift najaagt, en die hem hierin verhindert beleedigt hem op het gevoeligst. Hij bemint uitwendige pracht en fchitterenden luister; onderwerping en opwachting van anderen, die, tot zijne dienst beftemd, op zijne wenken moeten gehoorzamen; ontvangt dus gaarne de hulde van zijne minderen, en belooft hun vaardig zijne onderfteuning. Hij is dus edelmoedig; doch niet zoo zeer uit zuivere menfchenliefde, als wel om geprezen te worden; want hij is, aan den anderen kant, dikwijls, fchraapzuchtig, om zijne neiging tot fchitteren te kunnen bevredigen. Hij neemt waar men het niet ziet, en geeft, waar men het ziet. De onaangename aandoeningen worden bij hem meer dan de aangename opgewekt, en de laatfte alleen dan, wanneer zijne heerfchende neigingen, heersch- en baatzucht, bevredigd worden. Gramfchap en verdriet vinden dikwijls bij hem plaats, om dat zijn Temperament het meest anderen tegen hem in het harnas jaagt; en van hier, dat de oploopende veelal met andere menfchen in onophoudelijken twist leeft. Ondertusfchen heeft dit Temperament aanleg tot verhevene deugden, maar ook tot groote dwaasheden. Door de rede beftuurd, maakt het den mensch zijne vorming tot grootmoedigheid, dapperheid, heldenmoed en tot eenen gebieder gemakkelijk; terwijl het in den middelftand ligter tot een braaf en ijverig werkman, eenen kundigen beftuurder, en tot een waardig heer en meester opleidt. Wanneer de hartstogten, echter, den man van dit Temperament overweldigen, dan maken zijne onophoudelijke begeerten hem tot eenen tiran en willekeurigen gebieder, en zal hij, in den middelftand geplaatst, altijd met zijne vrouw, kinderen en verder huisgezin in twist leven, en zich, als een opgeblazen trotschaard, bij alle menfchen als een voorwerp van verachting, of als eenen belagchelijken zot kenmerken. Is de eerzucht bij hem, inzonderheid, eene heerfchende neiging, en flaat zij tot hoogmoed over, dan kan eene onvoorziene kwetfing van denzelven tot eene volkomene krankzinnigheid aanleiding geven, welke telkens tot woede overflaat.

3. Het Koelbloedige Temperament bezit eene meerdere werkzaamheid

heid van het opflurpend vaatgeſtel, hetwelk de waterachtige deelen, waarvan het geheele werktuigelijke rijkelijk voorzien is, naar zich neemt; het bloed ſtroomt bij den koelbloedigen langzamer, en de werkingen van het zenuwgeſtel zijn gematigd en geregeld. Van hier, dat hij geenen heerſchenden, ten minſte geenen hevigen, hartstogt bezit; meer naar rust, naar genot, zonder inſpanning, neigt; aan weinige aandoeningen onderhevig is, en die, zoo zij al bij hem plaats hebben, meer van eenen aangenamen, dan onaangenamen, aard zijn. Toorn, berouw of verdriet overvallen hem zelden; maar wordt zijn gevoel eenmaal opgewekt, dan is het duurzaam. In zijne bedrijven is hij langzaam, en handelt ſteeds met overleg en naar beginſels: hij wordt niet ligtelijk tot gramſchap opgewekt; door zijne neigingen en hartstogten niet verblind, en tot geenerlei onbedachtzame daad weggeſleept. Uit hoofde zijner gelijkmoedigheid en bedachtzaamheid biedt de koelbloedige minder activen, dan pasſiven tegenſtand aan onaangename invloeden en onbillijke aanmatigingen; wekt daardoor anderen minder tot tegenſtreven en vijandſchap op; handhaaft zich echter altijd bij eenen zekeren graad van achting, en houdt zich ſteeds op eenigen afstand. Hij is een getrouw vriend en een goed echtgenoot en vader; doch, niet altijd naar den wensch van het gezin, heer en gebieder, want hij bemint de orde, is moeijelijk te misleiden, en heeft zelden overijlde ſtappen door geſchenken goed te maken. Dit Temperament bezit den gelukkigſten aanleg tot ſtille deugd en tevredenheid, wanneer het in eenen behoorlijken graad voorhanden is, het gevoel niet te langzaam wordt opgewekt, of de werkkracht te zwak is. De koelbloedige verrigt zijne bezigheden uit beſef van pligt, de meer gemakkelijke zelfs met lust; doch die moeijelijke en aanhoudende inſpanning vorderen, met weerzin. Bezit hij echter dit Temperament in eene groote mate, dan kan het in gevoelloosheid of onverſchilligheid ontaarden.

4. Het Zwaarmoedige Temperament, eindelijk, vindt men eerder bij minder gezonde menſchen, bij diegenen, wier aderlijk bloed, inzonderheid in de buiksholte, trager en minder vrij omloopt, wier lever, of verdere ingewanden, aan eene of andere onregelmatigheid lijden. De tragere omloop van het bloed in het bijzonder, en voorts de minder goede gezondheid, veroorzaken de kennelijke donkere kleur van het bloed; doch of de beſtanddeelen van dit bloed met die van gezonde, bloedrijke menſchen verſchillen, en waarin dit verſchil moge beſtaan, dit is ons allen tot nog toe onbekend. Een mensch van een zwaarmoedig Temperament heeft weinig aandoeningen; maar wordt er dikwijls door verrast, en altijd meer door treurige dan blijmoedige. Heeft echter eene neiging bij hem eens ingang gevonden, dan duurt zij gewoonlijk lang. De moeijelijkheid eener zaak meer inziende, en door geene ſpoedig afwisſelende aandoeningen in zijne overleggingen verhinderd wordende, handelt de zwaarmoedige dus voorzigtig en bedachtzaam; geeft zich zelven aan gee-

 ne

ne vrolijkheid, nog minder aan uitbundige vreugde over. Zijne driften zijn niet onstuimig, noch vertoonen zich openlijk, maar beheerschen hem daarom niet minder. Hij is, uit hoofde zijner angstige bezorgdheid voor de toekomst, inzonderheid tot gierigheid geneigd; in zijne liefde getrouw; maar aan eene stille, zich zelve verterende, jalouzij onderhevig. Voor vriendschap is hij minder geschikt, omdat hij altijd argwaan in zijnen boezem aankweekt, en te veel op zijne hoede is. In zijne bezigheden is de zwaarmoedige vlijtig en naauwgezet, en schuwt den zwaarsten arbeid niet. Hij leert moeijelijk; doch heeft hij eens iets gevat, dan blijft het zijn eigendom. In zijn gedrag en zijne eischen omtrent anderen is hij gestreng, zonder toegeeflijkheid. Vermaken, inzonderheid de openlijke en luidruchtige, staan hem tegen; maar daarentegen bemint hij een stil genoegen met weinige, ernstige gesprekken, diepzinnige beschouwingen over een of ander onderwerp; zoekt de eenzaamheid, en verkiest die boven alle gezelschap. De man van dit Temperament heeft veel aanleg tot eenen bovennatuurkundigen wijsgeer, tot eenen bekwamen uitvinder en eenen naauwkeurigen waarnemer; maar ook tot menschenhaat en vooringenomenheid met zich zelven. Hij moet zich derhalve wachten, om zijner neiging tot eenzaamheid, afzondering van de menschen, en verachting van alle vreugde niet te veel bot te vieren.

Ondertusschen moet men zich niet verbeelden, dat ieder mensch van het Temperament, waaronder hij behoort, al de eigenschappen der opgegevene in de volste mate bezit, of dat die zich duidelijk merkbaar in hem moeten vertoonen; maar men moet in aanmerking nemen, welke afwisselingen, bepaling van graad, opvoeding, geboorte enz. kunnen te weeg brengen, zoodat het dikwijls moeijelijk valt, om het juiste Temperament te bepalen, door op te geven, welk der 4 genoemde Temperamenten hem bijzonder eigen is.

Intusschen is het zeker, dat de ligchamelijke eigenschappen, welke in den verschillenden leeftijd plaats hebben, de voorname verscheidenheid der Temperamenten daarstellen, zoodat in de kindschheid en jongelingschap het koelbloedige, in de huwbare jaren het bloedrijke, in de mannelijke het oploopend en in den ouderdom het zwaarmoedige in alle de werkingen, niet alleen van den geest, maar ook van het ligchaam, kenbaar zijn.

TEMPERATUUR is de gesteldheid van onzen dampkring ten aanzien zijner voelbare warmte. Zij wordt door een' warmtegraad uitgedrukt, welke op de schaal van eenen Thermometer, die aan de lucht is blootgesteld, wordt aangewezen. Wanneer een gezond, sterk en bedaard mensch de dampkringslucht koud noch warm vindt, dan zeggen wij, zij is van eene gematigde Temperatuur; doch wanneer zij kouder of warmer is, dan de natuurlijke warmte van ons ligchaam, dan noemt men den dampkring warm of koud. Deszelfs gematigde Temperatuur is 54 gr. Fahrenheit, of 10 gr. Reaumur,

de zomerwarmte op de schaal des eersten 64 — 100, en op die des laatsten 14 — 31 gr.; terwijl de winterkoude 20 — 4 op den thermometer van den eerstgenoemden, en 5 — 16 gr. op die van den laatstgemelden bedraagt. Het woord Temperatuur wordt voorts mede gebezigd, om den warmtegraad van eene beslotene lucht aan te wijzen. Eindelijk verstaat men er in de toonkunst door eene zekere inrigting van het geheele toonstelsel volgens bepaalde verhoudingen, waarbij de hoogstmogelijke geringe afwijking van de hoogste zuiverheid van toon plaats vindt. Zij dient ter bedekking van eenen misslag in den toonleider, namelijk van een quint, die slechts een comma te klein is, en dus eenen wanklank zoude veroorzaken. Om dit te vermijden, treft men op het klavier of orgel gewoonlijk zulk eene afmeting van intervallen, dat daardoor aan de eene iets van zijne juistheid ontnomen en bij de andere gevoegd wordt, opdat zij alle te zamen in de hoogstmogelijke harmonie blijven.

TEMPESTA, of ridder TEMPESTA (ridder *Storm*), een bijnaam, waaronder de door zijne zeestukken beroemde Hollandsche schilder PETER MOLIJN (ook PETRUS MULIER of DE MULIERIBUS) beter dan onder zijnen familienaam bekend is. Hij werd te *Haarlem* in 1637 geboren; doch van zijn leven, inzonderheid van deszelfs laatste gedeelte, weet men weinig met zekerheid. Men beschuldigt hem, dat hij zijne vrouw zoude hebben laten ombrengen, en meent, dat hij in de gevangenis, te *Milaan*, in 1701 zoude gestorven zijn. Hij verwierf, inzonderheid in *Rome*, veel roem, weshalve FIORILLO hem onder de schilders der Romeinsche school plaatste. Zijne stormen op zee kenmerken zich door kracht en Natuur, en munten verre boven zijne overige landschappen uit.

TEMPO, tijdmaat. In de toonkunst verstaat men door *Tempo* de bepaling van eenen graad van snelheid, waarin een muzijkstuk moet gespeeld worden. De tijdmaat of *Tempo* (ook wel beweging genoemd) hangt voornamelijk van den inhoud en het karakter van het stuk af, en zoo verscheiden deze in de verschillende soorten van toonstukken zijn, zoo kan en moet ook de tijdmaat verschillen, waarin zij worden voorgedragen. Gewoonlijk stelt men 5 hoofdgraden, namelijk: *Largo*, *Adagio*, *Andante*, *Allegro* en *Presto*, welke men, waar het noodig is, door meerdere bijvoegsels wijzigt. Beter is mogelijk de verdeeling in drie bewegingen, in de langzame, middelmatige of matige en in de snelle, van welke elke beweging wederom verscheidene afdalingen of graden heeft, waarvoor men gewoonlijk de volgende Italiaansche benamingen bezigt, te weten: 1. in de langzame beweging, *Largo*, *Lento*, *Grave*, *Adagio*, *Larghetto*. 2. In de middelste of matige, *Andante*, *Maestoso*, *Pomposo*, *Andantino*, *Moderato*, *Arioso*, of *Cantabile*, *Tempo giusto*, *Allegretto* enz. En 3. in de snelle beweging, *Allegro* (somtijds in den gebonden stijl ook *Allabreve*), *Vivace*, *Presto* en *Prestissimo*. Wanneer men den graad der hier opgegevene langzaamheid of snelheid vermeerde-

ren of verminderen wil, wordt het eerfte door de bijgevoegde woorden *Asfai*, *Molto* of *di Molto*, en het laatfte door die van *Poco*, of *un Poco, non tanto, non troppo*, enz. uitgedrukt, b. v. *Largo*, of *Adagio asfai*, of *di Molto*, voor de langzaamfte beweging; *Allegro* of *Vivace asfai*, of *Molte*, voor de fnellere, dan het enkele; *Allegro* of *Vivace*, *Presto asfai* voor de zeer fnelle beweging: voorts *Adagio non troppo*, of *Poco Adagio* voor de iets langzamere; *un Poco Allegro* voor de eenigzins fnellere; *Vivace non Tanto* voor de niet al te levendige beweging, enz. Men heeft ook verfcheidene werktuigen uitgevonden, waardoor het *Tempo* van een toonftuk, of van een vastftaand thema, kan gemeten worden, en onder den naam van *Chronometer* (*zie aldaar*) of tijdmeter, bekend is. De beste maatftaf echter in dezen is, en zal ook wel altijd blijven, de fmaak, kunde, een juist gevoel en ervaring.

TENEDOS. Een zeer beroemd eiland in de *Aegeïfche zee* of den *Archipel*, omftreeks de Aziatifche kust, niet ver van de plaats, waar eertijds *Troje* lag. Het had 80 ftadiën in den omvang en eenen APOLLO-tempel, en voert nog tegenwoordig zijnen ouden naam, die reeds bij HOMERUS bekend was. De wijnen maken bijna den eenigen koophandel van dit eiland uit, en men heeft er muskaatwijn, die voor dien van *Samos* niet behoeft te wijken. Het is, uit hoofde van deszelfs ligging, zeer gefchikt, om van dit punt eene belegering van *Konftantinopel* te ondernemen.

TENERIFFA. Het gewigtigfte der Canarifche eilanden, die aan *Spanje* toebehooren. De ouden hielden dezelve voor een gedeelte van een voorheen vast land, hetwelk, onder den naam van *Atlantis*, de wijde ruimte van de groote zee tusfchen *Afrika* en de nieuwe wereld befloeg. Ofschoon *Teneriffa* alleen uit vuurbergen beftaat, is dit echter het geval niet bij al de overige *Canarifche* eilanden, waarvan de meeste ook oorfpronkelijke bergen bezitten. De grond van dit eiland verheft zich amphitheaters-wijze, en bezit, gelijk *Peru* en *Mexiko*, ofschoon niet in dien hoogen graad, te gelijker tijd, al de luchtgeſteldheden van de hitte van *Afrika* tot de koude der hooge *Alpen*. Eene lange bergketen doorfnijdt het eiland, en ftrekt zich ten Westen en Noorden tot aan de zee uit. Tegen het Zuiden worden de bergen bijna nooit afgebroken, en de lucht is er zoo gezond, dat ANDERSON, de reisgenoot van COOK, aanraadde, om alle zieken derwaarts te zenden. De Oostkust is onvruchtbaar: men vindt er flechts fteile, zwarte, van bergftroomen doorfnedene rotfen, aan welker voet ellendige hutten, in den omtrek van allen groei ontbloot, hier en daar verftrooid liggen. Van dien kant zal dus niemand in *Teneriffa* een dier eilanden zoeken, welke de ouden de *gelukkige* noemden; doch bij *Orotawa*, waar de grond met de heerlijkfte gewasfen prijkt, levert het een bevalliger gezigt op: in het dal *Tacoronte* is de grond zoo heerlijk, dat reizigers er met verrukking van fpreken. De *Pic van Teide*, bij ons onder den naam van *Pick van Teneriffe* bekend, verheft zich boven al-

alle bergtoppen: hij werpt altijd eenen zwaveldamp uit, en men ziet, reeds op eenen verren afstand, zijne kruin zich boven den *Oceaan* verheffen. Volgens de nieuwste metingen bereikt hij 11,394 Parijsche voeten boven de zee, en de schitterende witte steensoort, welke men op zijne kruin vindt, geeft hem het aanzien, als of hij met sneeuw bedekt is. De Engelsche reiziger BENNET beklom den top van dezen berg in 1814: volgens zijn berigt is het opklimmen niet zeer moeijelijk, en dat gedeelte, hetwelk men te voet moet afleggen, vordert ten hoogste een tijdsbestek van 4 uur; leidende de beste weg van *Orotawa* derwaarts. De *Piek van Teneriffe* is vooral bij ons merkwaardig, omdat onze zeelieden, tot nu toe, over dezelve, den eersten meridiaan leidden. Het eiland bevat, op eene oppervlakte van 60 vierkante mijlen, meer dan 200 steden, dorpen en buurten, onder welke eerste *Lagona*, *Orotawa* en *Santa Cruz*, allen van zeehavens voorzien, de grootste zijn. Het getal der bewoners schat men op 100,000. De stam der *Guanen* (*Guaneschen*), of oorspronkelijke inwoners, die met zijne stormpalen en knodsen zich zoo moedig tegen de overmagt der *Europeërs* verzette, en zoo roemrijk voor dezelve bezweek, is bijna geheel, zoo door de inquisitie, als door huwelijken met de *Spanjaarden*, als heeren van het eiland, vernietigd; slechts eenigen er van zijn nog in de binnenste, ontoegankelijke bergen overgebleven. Er ligt ook nog eene stad *Teneriffa* in *Zuid-Amerika*, in het onder-koningrijk *Nieuw-Granada* en het gouvernement van *St. Martha*, niet ver van de plaats, waar zich de rivier van dien naam met die van *St. Magdalena* vereenigt.

TENIERS (DAVID), vader en zoon, beiden te *Antwerpen*, de eerste in 1582 en de laatste in 1610 geboren, waren uitmuntende schilders der Vlaamsche school. Van de schilderkunst des vaders kan, onder anderen, ten bewijze dienen, dat de vermaarde RUBENS hem onder het getal zijner leerlingen aannam. Ter verdere voortzetting zijner ongemeene vorderingen, welke hij onder dezen uitmuntenden leermeester gemaakt had, begaf hij zich naar *Rome*, alwaar hij, en in deze oorden van *Italië*, 10 jaar vertoefde. Hij behandelde de teekenpen bij uitstek keurig, en zijne schilderstukken in miniatuur behaalden eene algemeene goedkeuring. Inzonderheid bezat hij de kunst, om de oorspronkelijke stukken zoo juist na te bootsen, dat men die van de kopijen naauwelijks kan onderscheiden. Hij bereikte eenen hoogen ouderdom, en het was onder zijn opzigt, dat de galerij van den aartshertog LEOPOLD voltooid werd.

Zijn zoon, insgelijks DAVID geheeten, zag hem de kunst zoo volkomen af, dat hij het ontbrekende aan de schilderstukken zijns vaders, in zijne tafereelen, naar de kunst voltooide. Ook hij verkoos den grooten RUBENS ten voorbeelde, en overtrof dezen zelfs in licht en schaduw. Weinige schilders hebben de Natuur zoo getrouw nagevolgd, noch hem in teederheid van penseel of schoonheid van koloriet overtroffen. Zijne meest gewone voorwerpen waren vrolijke too-

tooneelen; doch ook in veldflagen, krijgstogten, dieren en zeeftukken flaagde hij niet minder gelukkig: zij verkregen onder zijne hand een nieuw leven, en eene eigendommelijke gedaante. Hoe talrijk zijne ftukken zijn, ftaan zij nogtans in hoogen prijs. Voor het overige leefde TENIERS in zeer gelukkige en aangename betrekkingen, meestal te *Antwerpen* en te *Brusfel*, en ftierf in laatstgenoemde ftad in het jaar 1694. Weinige zijner kunstgenooten deelden in eene ruimere mate in de gunst der grooten. PHILIPS van *Spanje* was met zijn werk zoo zeer ingenomen, dat hij aan zijn hof eene lange galerij liet maken, om alleen met ftukken van zijn penfeel behangen te worden; terwijl de koningin CHRISTINA van *Zweden*, ten blijke harer achting, hem met eene gouden medaille, met hare beeldtenis verfierd, en aan eene keten van hetzelfde metaal hangende, begiftigde.

TENOR. Is eene van de 4 hoofdfoorten der menfchelijke ftem, vooral aan iemand van rijpere jaren eigen. Zij bevat gewoonlijk den omvang van *d* in de kleine octaaf tot *f* in de eens geftrekene. Voor de *Solo-tenor* wordt eene grootere laagte en hoogte vereischt, namelijk van *e* in de kleine octaaf tot *a* en *b* in de discant-octaaf, en flechts zeldzaam is deze volle borstftem, maar grootendeels *Falfet* (*zie aldaar*). De opgegevene eigenfchappen dezer ftem maken haar gefchikt voor de uitdrukking van teedere en zachte gewaarwordingen van het mannelijke karakter. In het gewone vierftemmig gezang vormt zij de tweede middelftem, omdat zij dieper ligt dan de Alt; doch haar omvang nog boven de melodie van den Bas moet voortloopen. In het vierftemmig gezang, echter, hetwelk door mannelijke ftemmen gezongen wordt, vormt zij als eerfte ftem de hoofdmelodie, en als tweede de hoogere middelftem. De fleutel dezer ftem is de C fleutel.

TENTOONSTELLING (*Expofition*). Zoo noemt men eene openbare uitftalling of ontvouwing van voorwerpen van nationale nijverheid, door de hand en kunstvlijt der inwoners vervaardigd; het zij dezelve uit fabrijkgoederen van allerlei aard, of ook wel uit ftukken van beeldhouw-, fchilder-, graveer- en boetfeerkunst, of uit hout, marmer of metaal, alsmede uit welgekweekte plantgewasfen beftaan. De Franfche natie was de eerfte, welke, in het begin dezer eeuw, de voortbrengfels van het genie en de nijverheid harer handwerkslieden en fabrijkanten, inzonderheid van tapijten en porfeleinen, aan de openbare befchouwing aanbood. Andere plaatfen van *Europa* volgden eerlang haar voorbeeld, zoo als *Londen*, *Dresden*, *Zurich*, *Berlijn*, enz., in welke laatfte ftad in 1816 eene Tentoonftelling van fchilderftukken, beeldhouw- en graveerkunst plaats had, onder welke eerfte zich, onder anderen, twee portretten in olieverw bevonden, namelijk van de koningin der *Nederlanden* en de keurprinfes van *Hesfen*, die elken kunftenaar tot eer zouden verftrekken. Ook onze *Nederlanders* bleven te dezen aanzien niet ten achteren, maar legden van tijd tot tijd hunne voortbrengfels van nationale nijverheid

en

en kunstmin openlijk aan den dag, vooral in het vak van fchilderkunst. De eerfte Tentoonftelling, over meer algemeene voorwerpen loopende, en die tot roem onzer Nederlandfche kunftenaars en fabrijkanten verftrekte, had in 1808 te *Utrecht* plaats, en werd in 1809 door eene foortgelijke te *Amfterdam* opgevolgd, en federt meermaal herhaald. Later had men daar, en ook in meer andere plaatfen van ons rijk, Tentoonftellingen van onderfcheidene kunstwerken en fchilderftukken van levende meesters, alsmede van welgekweekte bloemen en plantgewasfen. Zoo werd in *Gent* verfcheidene jaren achtereen, en voorts in 1818 en vervolgens, in navolging van het luisterrijke voorbeeld dezer ftad, ook te *Haarlem*, onder toezigt van, en door de Nederlandfche Huishoudelijke Maatfchappij, en in 1824, 1825, 1826 en 1827 te *Utrecht*, door het departement derzelve, eene expofitie der best gekweekte plantgewasfen daargefteld, welke alle ten volle aan de verwachting beantwoordden. Voorts hield de Koninklijke Maatfchappij te *Brusfel* in 1818 eene openbare Tentoonftelling van ftukken van fchilder-, beeldhouw , teeken- en graveerkunst van levende kunftenaars, onverfchillig, welke ook hun vaderland of woonplaats mogt zijn; gelijk ook in *Antwerpen* en *Amfterdam*, in hetzelfde jaar, er eene van genoemde kunstvoortbrengfels, doch alleen van levende Nederlandfche meesters en kunstvrienden plaats had, en tot welke laatfte, met uitzondering van enkele, alle kunftenaars onzer Noordelijke gewesten medewerkten, om haar allen mogelijken luister bij te zetten, zonder dat fommige der Zuidelijke zich daaraan onttrokken. Ook in *Gent* werd in 1820, volgens befluit des konings, eene Tentoonftelling van voorwerpen van nationale nijverheid gehouden, die, hoe uitmuntend ook, echter door die van *Haarlem*, welke aldaar in 1825, volgens een gelijk befluit, plaats had, en zich ook tot ftukken van fchilder- en beeldhouwkunst, alle van Nederlandfche meesters en kunstlievenden uitftrekte, overtroffen werd. De talrijkheid, fchoonheid en nuttigheid der voorwerpen van nijverheid, in beide expofitiën voorhanden, en de ordelijke en fmaakvolle fchikking derzelve trokken een ieders aandacht. Die van Nelandfche nijverheid, waren te *Haarlem* in 12 zalen, van een daartoe gefchikt gebouw, geplaatst; beftonden uit ten minfte 5000 voorwerpen en 1000 inzenders, en bevatteden modellen, touwwerk, al wat van vlas, katoen en zijde is gefabriceerd, of van wol is verwerkt; voorts al wat lettergieterij, boekdrukkerij en papiermaken betreft; verder het leder-, bont- en hoedenmakerswerk; bewerkt metaal; anatomifche preparaten in was enz.; chemicaliën en glaswerk; tapijten, grove huisfieraden en rijtuigen; marmerfoorten en inlandsch aardewerk, en eindelijk ijzeren kagchels, vuurhaarden, drukpers, fpiegelteleskoop, enz. Het gezigt op dezen fchat van Nederlandfche nijverheid was treffend en verbijsterend, maar niet min verheugend en opwekkend voor elken *Nederlander;* gelijk ook de Tentoonftelling van fchilder- en beeldhouwwerken, op de fraaije zaal van het paviljoen in

in den *Hout* geplaatst, meer dan 500 voorwerpen opleverde, welke den Nederlandſchen ſchilderroem krachtdadig handhaafden. *Franſchen*, *Duitſchers*, *Engelſchen* en *Italianen* bezochten deze Tentoonſtelling, en niemand keerde terug, zonder zijne hoogſte tevredenheid en bewondering te betoonen. Na den afloop dezer belangrijke expoſitie, werden (zoo als bij ſoortgelijke voorgaande plaats had) door eene daartoe van 's lands wege aangeſtelde commisſie, eerbewijzen voor de best gekeurde ſtukken van nationale nijverheid aan derzelver vervaardigers plegtig uitgereikt, en die uit niet minder dan 11 gouden, 101 zilveren en 179 bronſen medailles beſtonden; terwijl van de ingezondene voorwerpen van ruim 240 perſonen eene eervolle melding gemaakt werd (*).

Soortgelijke Tentoonſtellingen, ſchoon niet allen van gelijken omvang en waarde, worden van tijd tot tijd, in onderſcheidene ſteden van ons rijk, daargeſteld, en door het uitreiken van eereblijken voor de best gekeurde ingezondene ſtukken, zoo van particuliere genootſchappen als van 's lands wege, aangemoedigd: en inderdaad, zoo iets in ſtaat is, om de nationale geestdrift en de ware liefde voor het vaderland, waarin wij geboren zijn, te ontvonken, zijn het deze inrigtingen. Welk dankbaar gebruik de Nederlandſche natie dan ook hiervan gemaakt, en welke edele opwellingen de bovengenoemde Tentoonſtelling te *Haarlem* in veler harten heeft te weeg gebragt, is, behalve door eenige dichterlijke uitboezemingen, inzonderheid gebleken uit de welgeſtelde redevoering, bij derzelver ſluiting, op den 10den van Oogstm. 1825, door den Heer Mr. ONDER DE WIJNGAARD CANZIUS uitgeſproken; alsmede uit het *vlugtig onderzoek van den zedelijken en politieken toeſtand onzer natie*, *gedurende de laatſte anderhalve eeuw*, *tot op het tijdſtip onzer Tentoonſtelling* (*).

TEPLITZ. Eene ſtad en beroemde badplaats in den Leitmeritzer kreits van het koningrijk *Bohemen*, liggende in eene bekoorlijke en vruchtbare vlakte, tusſchen het hooge ertsgebergte en de Boheemſche middelbergen. Zij is haar oorſprong aan de warme bronnen verſchuldigd, welke de ridder KOLOSTUG, zoo men zegt, hier in 762 ontdekte, en die er een ſlot liet bouwen, waaraan hij den naam van *Teplaulicze* gaf. De ſtad, 2500 inwoners bevattende, is niet regelmatig gebouwd; doch de huizen zijn fraai geſchilderd. Zij ſtaat onder het gebied van den prins CLARIJ, die er een naar den ſmaak gebouwd kasteel, met eenen heerlijken tuin, bezit, welke ſteeds voor eenen ieder open ſtaat. Men heeft er eenen ſchouwburg, een ſlot en eene kapittelkerk, welke laatſte in eene eenvoudigen ſmaak gebouwd zijn;

(*) Men vindt in den *Algem. Konst- en Letterbode* voor 1825, D. II. No. 32, 33 en 34 eene naamlijst van de perſonen, aan welke, en van de voorwerpen, voor welke de eereblijken zijn toegekend, of die eervolle melding zijn waardig gekeurd, wij hier den lezer verwijzen.

(*) Zie *Letterkundig Magazijn* voor 1825, Stuk II. *Mengelwerk*, Bladz. 601 en vervolgens.

zijn; terwijl het kerkhof met verscheidene aanzienlijke grafteekens pronkt. Het merkwaardigste van deze stad zijn de baden; men vindt er een groot voor mannen en twee voor vrouwen, en nog een voor de laatste in de voorstad, welke allen in 1580 zijn aangelegd. In lateren tijd zijn er nog meer andere bij gekomen, b. v. het warme, middelmatige en koude bad in het vorstelijk *Herrnhause*, met eenen fraaijen tuin, waarin onderscheidene bronnen gevonden worden. Zeven baden hebben afzonderlijke bronnen, namelijk het groote mannen- en algemeene vrouwenbad in de stad, het vrouwenbad in de voorstad, het diepe bad en de vorstelijke baden. De inwoners van *Teplitz*, die den lof van zindelijkheid en billijkheid verdienen, vinden hun bestaan niet alleen in de voordeelen, die hun de badgasten aanbrengen, maar ook in den landbouw en het vervaardigen van laken, linnen, wollen badmantels, broeken en kousen. Het nabij gelegen fraaije dorp *Schönau* wordt, uit hoofde der *steenslangen-* en *zwavelbaden*, door ziekelijke badgasten bewoond. Ook vindt men hier fraaije en ruime hospitalen voor behoeftigen en het krijgsvolk, b. v. de groote kazern voor de zieken der Boheemsche armee, die zich maandelijks afwisselen. In de bekoorlijke omstreken van *Teplitz* bezoeken de vreemdelingen den *Wacholderberg*, het dorp *Dorna* met eenen aangenamen tuin, den *Schlackenburg*, het Jezuïtenklooster *Mariaschein*, het dorp *Groupen* met de bouwvallen van eenen burg, het jagtslot *Dopperlburg*, het stadje *Bilin* met eene zuurbron, de ruïne van den slotberg bij *Teplitz*, het stadje *Dur* met eene verzameling van naturaliën, kunststukken en oudheden, en *Culm*, waar in 1813 een veldslag voorviel, tot welks aandenken de koning van *Pruissen* aldaar een, van ijzer gegoten, piramidaal gedenkstuk, met een eenvoudig opschrift, liet oprigten, hetwelk door Eijlert, bisschop van *Potsdam*, met eene toepasselijke redevoering werd ingewijd.

TERENTIUS, volgens zijnen geheelen naam Publius Terentius Afer, was een beroemd Romeinsch blijspeldichter, en werd in het jaar 192 voor onze tijdrekening geboren. Hij was van afkomst een *Afrikaan*, en werd reeds als een kind onder de Carthaagsche krijgslieden in *Numidië* ten verkoop aangeboden; doch door eenen Romeinschen raadsheer, Terentius Lucanus, gekocht, die hem met zich naar *Rome* nam, en voor zijne opvoeding zorgde. Toen deze hem zijne vrijheid schonk, nam hij den naam van zijnen voormaligen heer en weldoener aan. In de gulden dagen zijner vrijheid vervaardigde hij eenige blijspelen, verwierf door dezelve vermogen en vrienden, en werd inzonderheid met den jongen Scipio, naderhand de verwoester van *Carthago* en *Numantia*, bekend, wiens vriendschap hem op zijn landgoed dikwijls eene aangename uitspanning verschafte. Hij huwde vervolgens, en zijne dochter werd de gemalin van eenen Romeinschen ridder; ondernam eene reis naar *Griekenland*, waarschijnlijk om nieuwe bouwstoffen voor het tooneel te verzamelen; keerde van

daar,

daar, met de fchatten van MENANDER en andere Griekfche dichters beladen, fpoedig terug; doch leed fchipbreuk, en kwam bij, of na denzelven, om. Van zijne blijfpelen is nog een zestal bewaard gebleven. Zij werden door de befchaafdfte *Romeinen* zeer hoog gefchat, en zijn voor ons ook nog van vele waarde, ofschoon TERENTIUS daarin meer als een fierlijk overzetter, dan als dichter, uitmunt. De beste uitgaven derzelve zijn van LINDENBROG, WESTERHOF en BENTLEY.

TERING-ZIEKTE is een langdurige, ziekelijke toeftand, waarbij de krachten en het vleesch van den lijder langzaam afnemen. Ontftaat deze ziekte door gebrek van toevoer aan fappen en levenskrachten, welke men door het leven zelf dagelijks verliest, dan kan men haar *Atrophie* noemen; wordt zij door een overmatig verlies van fappen of van krachten te weeg gebragt, dan noemt men haar verzwakking, waaronder de zenuwachtige (*tabes nervofa*) behoort; is zij toe te fchrijven aan eene aanhoudende, ongeregelde prikkeling op het flagaderlijk geftel, dan heet zij teringkoorts (*hectiqua*), doch wordt zij te weeg gebragt door eene inwendige verettering, welke in het ligchaam zelf, door het gedurig voortbrengen van nieuwen etter, of ook wel door afzondering van flijm, welke al, wat tot eene gezonde voeding vereischt wordt, wegneemt, waardoor reeds deels eene vermindering van krachten, en deels eene aanhoudende fluipkoorts verwekt wordt, dan draagt zij den naam van uittering, die, wanneer zij uit een plaatfelijk ongemak aan de longen voortfpruit, gewoonlijk met den naam van longtering wordt beftempeld.

De *Atrophie* ontftaat bij kinderen, waarfchijnlijk, alleen in hun 10de of 12de jaar; en hier is de plaats der ziekte in de darmfcheelklieren (*glandulae prefentorae*), en beftaat in eene ongewone opzwelling, en gedurige ontfteking derzelve, welke meestal tot ettering, verlamming, of verharding overgaat, wanneer hiertegen niet tijdig genoeg behoedmiddelen worden aangewend. Onder een der verfchijnfels dezer foort van Teringziekte bij kinderen behoort, dat zij gewoonlijk veel eten, en evenwel daarbij in krachten en vleesch afnemen; alleen blijft de onderbuik onregelmatig dik, opgezet en elastiek gefpannen. Bij deze ziekte komt waarfchijnlijk de voedende ftof flechts fpaarzaam in het bloed, omdat de opflurpende melkvaten haar weinig uit de darmen opzuigen, en in het bloed overvoeren; terwijl ook de aangeftokene klieren dit melkfap niet opnemen en doorlaten, waardoor dan het weinige, dat er van in het bloed komt, niet alleen te gering is; maar ook als eene vreemdaardige ftof werkt. De verzwakking (*tabes*) ontftaat door te veel verlies van bloed, of andere edele en voor het ligchaam noodzakelijke fappen, zonder dat dit weder zoo fpoedig herfteld wordt, als de gezondheid vordert. Eene dikwijls voorkomende, en hiertoe behoorende, foort is de *zenuw-verzwakking*, of *zenuw-tering* (*tabes nervofa*), waarbij de vermagering het eerst, zonder plaatfelijk ongemak, dikwijls in den beginne zonder koorts, met een zeer bleek ge-

gelaat, eene aanmerkelijke zwakte, bijzonder in de enkels en beenen, met jeukte op den rug en in het kruis benedenwaarts, en met een onaangenaam gevoel van trekking en ſpanning op den eerſten gepaard gaat. De ſpijsvertering is hierbij gebrekkig, en neemt meer en meer af; de ſlaap is onrustig, en de kranke gevoelt er zich niet door verkwikt; ook het weer heeft op hem eenen blijkbaren invloed: bij eene vochtige, en nog meer bij eene warme en vochtige lucht, gevoelt hij zich zwakker, en in alle opzigten erger; terwijl een drooge Oostewind, daarentegen, het zenuwgeſtel eenigermate opbeurt. Deze toeſtand kan lang duren voor dat er koorts bij komt. De *teringkoorts* (*hectiqua*) heeft ten grondſlag eene algemeene ziekelijke geſteldheid in den omloop van het bloed, welke niet ſterk genoeg is, om eene kritiſche koorts te verwekken, maar ſlechts den bedaarden omloop door eene aanhoudende ſluipkoorts verhindert, zoodat er geene behoorlijke voeding van het ligchaam kan plaats hebben. Deze toeſtand wordt derhalve door eene gebrekkige menging der ſappen, door eene op de zenuwen van het bloedgeſtel geſtadig werkende, onregelmatige prikkeling veroorzaakt, die eene verborgene ontſteking en eene dagelijks wederkeerende koorts onderhoudt. Zij ontſtaat dikwijls uit verhardingen in de ingewanden, *chroniſche* ontſtekingen na genoegzame ontlastingen bij koortſen; voorts uit eene ſlechte geſteldheid van het bloed na eene te ſpoedige verdrijving van huiduitſlag, bijzonder van het ſchurft, en na de onderdrukking van gewone uitwaſeming en ſtoelgang. De *uittering* (*phthiſis*), eindelijk, wordt veroorzaakt door de verëttering van een inwendig deel, waarbij de etter in te groote hoeveelheid wordt afgezonderd, derhalve de voedende gelei van het bloed verteert, en ook de daarbij plaats hebbende ontſteking van het werktuigelijk deel, zoowel als de door opſlurping van den gevormden etter veranderde hoedanigheid en hoeveelheid van het bloed, geprikkeld wordt, en eene uitterende koorts voortbrengt. Van hier, dat deze ſoort van Teringziekte niet alleen geboren wordt uit eene verzwering in de long, maar ook in de lever, nieren en andere ingewanden kan plaats hebben; doch zij ontſtaat het meest in de longen, omdat dit werktuig, deels geheel tot de voortplanting der prikkelbaarheid beſtemd, en daardoor het meest voor ontſteking vatbaar is, en deels ook, omdat de andere ſoorten van tering meestal met een plaatſelijk gebrek in de longen gepaard gaan, en in eene *chroniſche* ontſteking en verettering derzelve uitloopen.

TERMINOLOGIE. De leer der kunstwoorden, welker beoefening van groot belang is, omdat door derzelver verkeerd gebruik, inzonderheid in afgetrokkene, niet zelden ook in *materieele* kunſten en wetenſchappen, groote misvattingen en verwarringen ontſtaan kunnen.

TERMINUS was, in de fabelleer, de beſchermer der grenzen, eene godheid der *Romeinen*, welker vereering door NUMA POMPILIUS werd ingevoerd, toen hij de akkers der burgers afzonderde, en door grensſteenen van elkander ſcheidde. Hij wordt gedeeltelijk als een ſtuk

ſtuk hout, met een mannelijk aangezigt en eenen grooten baard, zonder ſchouders, armen of voeten, gedeeltelijk als eenen vierkanten ſteen, waarop het hoofd van eenen PAN of SILVANUS rust, afgebeeld. Ook geeft men wel aan zulk eenen TERMINUS debeteekenis van eenen vasten onverzettelijken wil (*); en van hier, dat men er ook algemeen eenen grenspaal of grensſteen door verſtaat. Bij de oude *Romeinen* waren dezelve zeer heilig, en NUMA verordende, bij eene uitdrukkelijke wet, jaarlijkſche feesten (*Terminalia*), die ter eere van deze godheid moesten gevierd worden. Ook de mijlpalen, (*zie aldaar*) of zekere op hooge pilaren geplaatſte beelden, waardoor de mijlen en wegen werden aangewezen, droegen oudtijds den naam van *Termini*; en van hier, dat men nog tegenwoordig in de beeldhouwkunst zoodanige beeldzuilen (halve beelden, halve zuilen) *Termen* heet, waarvan het bovenſte gedeelte eene menſchelijke gedaante tot halverweg het lijf vertoont; doch het onderſte in eenen vierkanten, benedenwaarts ſmaller toeloopenden pilaar eindigt; hoedanige wel in tuinen in plaats van ſtandbeelden gevonden worden.

TERMITEN. *Zie:* MIEREN.

TERNATE. *Zie:* SPECERIJ-EILANDEN.

TERPANDER. Een beroemd Grieksch dichter en toonkunſtenaar, die waarſchijnlijk 636 jaar voor onze tijdrekening leefde, en te *Methymna*, of *Antisſa*, op *Lesbos*, geboren werd. Toen *Lacedemon* door onlusten verſcheurd werd, vroeg men het orakel, hoe men die best zoude kunnen ſtillen, en ontving ten antwoord, dat men een Lesbiſchen zanger moest ontbieden. TERPANDER kwam, liet zich door zijne liederen, van de citer vergezeld, hooren, en rust en eendragt keerden in *Lacedemon* weder. Zijne zangwijzen werden naderhand de *Lesbiſche* genoemd, en dienden langen tijd aan geheele volken ten voorbeelde. Ten aanzien van de verbetering der muzijk heeft hij groote verdienſten verworven, en men zegt, dat hij de lier, die voorheen ſlechts 3 of 4 ſnaren had, tot 7 gebragt heeft; doch ſchrijven andere berigten deze uitvinding aan ORPHEUS, AMPHION, ja zelfs aan APOLLO toe. Voor het overige is onder alle, aan hem toe geſchrevene, uitvindingen, zijne invoering van de muzijk-nooten, of toonteekens, eene der gewigtigſte. Sommigen ſchrijven dezelve wel aan den 100 jaar jongeren PYTHAGORAS toe; doch men heeft alle reden, om TERPANDER voor den uitvinder te houden. Volgens PLUTARCHUS zou hij *Nomen* (gezangen naar eene bepaalde wijs), in hexameterſche verzen, voor de citer vervaardigd, en deze, zoowel als de verzen van HOMERUS, in muzijk hebben gebragt. Eens behaalde hij in de Corinthiſche en viermaal in de Pythiſche ſpelen den prijs. De *Lacedemoniërs* zongen zijne liederen bij hunne gastmalen.

TERPENTIJN (*Therebentina*). Een dik of ook vloeibaar hars, het-

(*) De beroemde ERASMUS voerde in zijnen zegelring eenen *Terminus*, met dit omſchrift: *Cedo nulli*, dat is: *ik wijk voor niemand.*

hetwelk voornamelijk, uit den Terpentijnboom, die in het Oosten, *Perzië*, *China*, *Indië*, het Noordelijk *Africa*, en volgens sommigen op verscheidene Grieksche eilanden groeit, gewonnen, en waarmede een aanzienlijke handel gedreven wordt. De voornaamste soorten van Terpentijn zijn de Cyprische, Venetiaansche en Fransche; doch dien van het eiland *Chios* houdt men voor den besten, en wordt voornamelijk in *Turkije* verbruikt. De Cyprische Terpentijn is van tweederlei soort, waarvan die soort de beste is, welke door insnijdingen in den Terpentijnboom gewonnen wordt. De boom, die denzelven oplevert, is de *Pistacia Terebinthus L.*, waarvan elke stam niet meer dan 8 of 10 oncen geeft: eene der oorzaken van de zeldzaamheid van deze soort. De slechtste is die, welke uit de boomen op den grond nederdruipt, en daardoor met vele onzuivere stoffen vermengd wordt. Beide soorten stort men in aarden vaten van 20 pond, en brengt ze zoodanig in den handel; wordende 4 zoodanige vaten of potten in eene kist gepakt, en verzonden. De meeste Terpentijn gaat naar *Venetië*, *Marseille* en *Engeland*. Den zoogenoemden Venetiaanschen Terpentijn verkrijgt men van den Lorkenboom, *Pinus Larix L.*, wanneer men dien eenige voeten hoog boven den grond doorboord heeft, en ontvangt eeniglijk zijnen naam daarvan, dat de *Venetianen* dien het eerst hebben in den handel gebragt; doch dezelve wordt uit verschillende oorden van *Italië*, uit den *Archipel*, *Tirol*, het *Schwartzwald*, *Thuringen*, *Frankrijk* en *Amerika* aangebragt. De Fransche of gemeene Terpentijn is witachtig, zwaar van kleur, en wordt in *Dauphiné*, *Forez* en *Morancië* gewonnen. Ook wint men in het *Schwartzwald*, den *Elzas* en in *Savooije*, uit Pijn- en Sparreboomen, Terpentijn, die inzonderheid tot zegellak gebruikt wordt. De Terpentijn, van sparren gewonnen, is brandig, scherp, zuiverend; tot het genezen van versche wonden zeer dienstbaar; maakt het bestanddeel van sommige pleisters uit, en heeft ook ander geneeskundig nut. Van de wezenlijke olie van Terpentijn, die door overhaling verkregen wordt, bedienen zich de schilders, om hunne verwen vloeibaar te maken, en ook de hoefsmeden tot een artsenijmiddel voor de paarden, inzonderheid tot het genezen van de wormziekte aan de pooten. De hars, na het overhalen van de Terpentijnolie achterblijvende, wordt onder den naam van *Colophonium*, of *Viool-hars*, verkocht. De Canadasche Terpentijn, onder den naam van *witte canadasche balsem* bekend, is waarschijnlijk dezelfde, welken de *Engelschen* oneigenlijk *balsem van Gilead* noemen. Hij komt van de Noord-Amerikaanschen boom *Pinus Balsamea L.* Hij wordt, gelijk men wil, door ouderdom eerst geel van kleur. In de geneeskunde wordt zoo wel de Terpentijn, als de roodachtige en witte olie, *Terpentijngeest* of *aetherische olie* genoemd, in- en uitwendig veel gebruikt.

TERPENTIJNOLIE. *Terpentijngeest.* Deze olie wordt onder de vlugge aetherische olieën gerangschikt. Dezelve kan uit alle soorten van Terpentijn (*zie dat woord*) vervaardigd worden, en wel door

middel van overhaling, welke gewoonlijk in koperen toeſtellen ondernomen wordt, die tot 250 pond terpentijn kunnen bevatten, waarvan dan ongeveer 60 pond Terpentijnolie verkregen wordt. Den gezuiverden terpentijn brengt men te dien einde voorzigtig, doch ſpoedig, tot koken en onderhoudt dezen graad van hitte zoo lang, als er nog kleurlooze olie overkomt. Nu giet men het destillaat in fleſschen of kruiken en matigt het vuur, zonder het nog geheel uit te doven. Aldus voort destillerende, volgt weldra eene dikkere, gekleurde olieachtige, kleverige ſtof, onder den naam van *terpentijnbalſem* bekend. NEUMAN destilleerde, onder allengs vermeerderde hitte, van 16 oncen terpentijn 4 oncen kleurlooze aetheriſche olie, benevens 2 oncen en 1 drachma donker bruinroode brandige olie of balſem. De in den toeſtel, na afhaling van den balſem, terugblijvende masſa, nog ſteeds door de hitte vloeibaar gehouden, wordt door eene opening in den bodem des toeſtels, door buizen, in een houten vat gevoerd, hetwelk met vormen in verband ſtaat, die in den grond der werkplaats vastzitten. Na bekoeling wordt de ſtof uit dezelve genomen, en levert eene ſoort van harsbrooden op, die den naam van *gekookten terpentijn* dragen, broos en zwartachtig zijn. Zuivert men de vloeijende masſa met kokend water, dan verkrijgt men eene hars, die doorſchijnender is en met pijnhars (*colophonium*) gelijk ſtaat. De ondervinding heeft geleerd, dat door bijvoeging van water bij de geheele destillatie niet alleen eene zuiverder olie verkregen wordt, maar ook eene grootere hoeveelheid derzelve.

SCOPOLI gewaagt van een *terpentijnzuur*, hetwelk bij gemelde drooge destillatie des terpentijns zoude verkregen worden, benevens azijnzuur, hetwelk in eene ſoort van kristalvorm zoude voorkomen. De eigenaardigheid van dit zuur ſchijnt zich evenwel niet bevestigd te hebben.

Behalve door opgemelde manier erlangt men de Terpentijnolie ook nog als bijbeſtanddeel bij de bereiding van pik, teer, enz., doch alsdan veelal met empyreumatiſche olie bezwangerd.

Zuivere Terpentijnolie is zeer vlugtig en ligt; hebbende 0,792 eigendommelijk gewigt. De geur, die geheel eigenaardig is, onderſcheidt dezelve van alle overige aetheriſche oliën, weshalve deze het aanzijn van Terpentijnolie, bij vervalſching van fijne oliën met dezelve, weldra kenbaar maakt. Zij heeft geene kleur, is helder en doorſchijnend als water; de ſmaak is brandend, eigenaardig, niet wel anders, dan door het woord *terpentijnig* uit te drukken. Deze olie laat zich gemakkelijk met wijngeest verbinden, met water niet dan door middel van eenen eijerdoor, ſuiker, enz. Wordt ze zeer lang en ſtil bewaard, dan vormt zich een ſtroopdik, harsachtig bezinkſel; dampt men dezelve, in deze omſtandigheid, langzaam in een destilleertoeſtel uit, dan bemerkt men een kamferachtig aanzetſel.

Mengt men zwavelzuur en Terpentijnolie zamen, dan heeft er eene ſterke verhitting en een ontſnappen van zwaveligen damp plaats, terwijl de masſa zwartachtig en dik wordt. Van deze dus gevormde ſtof,

ſtof, met water behandeld zijnde, zondert zich eene taaije en vast wordende hars af, welke naar *dille* riekt. Door langzame bijvoeging met ſalpeterzuur volgt eene hevige werking en ſchuiming, leverende, met water behandeld, eene weeke, ſchoone, roodbruine, rosmarijnachtig riekende hars op.

In het bijzonder verdient de werking van het zoutzuur op de Terpentijnolie de aandacht der natuurkundigen en welligt ook die van geneeskundigen. Men wil, dat de verſchijnſels, die daarbij plaats hebben, bij geene andere aetheriſche olie geſchieden. Gaat er luchtvormig zoutzuur door de Terpentijnolie, dan volgt eene geheele opſlorping van dat zuur. De olie wordt eerst geelachtig, dan donkerder, bruinrood, en eindelijk zwartachtig; gedurende deze werking vormen zich aan den wand roodbruine, zure, olieachtige druppen. Laat men de bruinrood gewordene olie ſtil ſtaan, dan vindt men na 24 uur de geheele masſa kristalachtig verdikt; leverende, nadat het ongekristalliſeerde en vloeibare gedeelte, door perſen tusſchen vloeipapier, is afgezonderd geworden, eene witte, halfdoorſchijnende, kamfer- en terpentijngeurige masſa op. KIND, in *Eutin*, bemerktte dit het eerst, bij de vervaardiging van de *liquor arthriticus Potii.* De beroemde TROMMSDORF, de Franſche ſcheidkundigen CLUZEL, CHOMET en BOULLAY, de Duitſchers HAGEN, BRANDENBURG en GEHLEN hielden zich allen met deze zaak bezig, en bevonden hoofdzakelijk het bovengezegde. Zij lieten zoo veel gaz in de Terpentijnolie gaan, als een aan dezelve gelijk gewigt verknald keukenzout, met de helft zwavelzuur vergoten, bij verwarming, geeft. TROMMSDORF verkreeg uit 8 oncen Terpentijnolie, 2 oncen en 1 drachme dier kamferachtige ſtof; de Franſche ſcheidkunigen, uit 4 pond, 30 oncen: en BRANDENBURG uit 8 oncen, 1 once en $7\frac{1}{2}$ drachmen. Deze kamferachtige ſtoffe ſmelt en ſublimeert als gewone kamfer; ontvlamt, en geeft eenen geur, die het aanzijn van zoutzuur te kennen geeft. Zij lost minder in alkohol op, dan kamfer; bij warmte in die vloeiſtof opgelost zijnde, kristalliſeert zij in eene vederachtige gedaante en is wit van kleur. De bruine, doorſchijnende vloeiſtof, die, na afzondering van de kamferachtige ſtof terugblijft, is eene met veel zoutzuur vereenigde, in hare gronddeelen zeer veranderde olie, uit welke zich in de koude nog ten tweeden male eene portie kamfer laat afzonderen.

Door vloeibaar zoutzuur wordt de Terpentijnolie bruinrood gekleurd, waarbij ook kamfer zoude afgezonderd worden, doch hetwelk ſommigen proefnemers niet gelukte. Geoxideerde zoutzure lucht (*chlore*) of andere gazſoorten brengen de beſchrevene verandering niet te weeg.

Het gebruik, hetwelk men in het dagelijkſche leven tot bereiding van vernisſen, het maken van lak, enz., en in de geneeskunde van de Terpentijnolie maakt, is algemeen bekend. In onze apotheken komt, onder anderen, eene nuttige verbinding onder den naam van *gezwavelde Terpentijnolie* of *gezwavelden terpentijnbalſem* voor, beſtaande uit gezwavelde lijnolie en Terpentijnolie. De dames maken

van Terpentijnolie wel gebruik, om papier doorschijnend te maken, ten einde het tot het nateekenen van borduurpatronen te gebruiken.

TERPSICHORE. Eene der negen zanggodinnen, en wel die der toonkunst, aan welke men de uitvinding der danskunst en der Lyrische dichtkunst gewoonlijk toeschrijft. Zij wordt gemeenlijk in een luchtig gewaad, met bloemen bekranst, eene tamboerijn (*tympanum*) in de hand, en in de levendige houding eener dansende vrouw afgebeeld.

TERRA FIRMA, in het Spaansch *Terre-firme*, het vaste land, (in onderscheiding der reeds vroeger ontdekte eilanden) of *Nieuw-Kastilië*, is de oude naam van een groot landschap in *Zuid-Amerika*, thans in de republiek *Columbia* begrepen: grenzende aan het *Mar del Nord*, *Peru*, het land der *Amazonen*, het *Mar del Sud*, en de landengte van *Panama*. De *Spanjaarden* bezitten er de gouvernementen *Nieuw-Andalusië* of *Paria*, *Venezuela*, *Rio de la Hacha*, *St. Martha*, *Carthagena*, en *Terra Firma* in eenen meer bepaalden zin, *Popaijan* en *Nieuw Granada*, waarbij zij nog een gedeelte van *Guiana* gevoegd, en uit het geheel het onder-koningrijk van *Nieuw-Granada* gevormd hebben. In eenen meer bepaalden zin bevat *Terra Firma* de landengte tot aan *Panama*, tusschen den zeeboezem van *Darië* aan de *Noordzee* en de baai van *Panama* aan de *Zuidzee*.

TERRAS is in de tuinkunst eene langzaam opklimmende hoogte, die dikwijls nog in kunstig gemetselde steenen besloten, of door rozen en allerlei bloemen omringd is. In de schilderkunst verstaat men er een groot stuk gronds door, hetwelk den voorgrond van een schilderstuk uitmaakt.

TERRORISMUS. Zoo noemde men, in den loop der Fransche omwenteling, het schrikbewind, hetwelk MARAT en ROBESPIERE aan het hoofd had, en in het begin van Lentem. 1793, onder voorwendsel van daardoor het algemeene welzijn te zullen bevorderen, werd ingevoerd, doch in der daad strekte, om ieder Fransch burger in gestadige vrees te houden, elk oogenblik zijn vermogen, zijne vrijheid en zijn leven te zullen verliezen. Gelukkig was hetzelve niet van zeer langen duur, maar eindigde reeds, door den val en de teregtstelling van ROBESPIERE, in het laatst van Hooim. des jaars 1794, waarna het door een meer gematigd stelsel vervangen werd.

TERTULLIANUS. (QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS) Een beroemd kerkleeraar in de 2de eeuw. Als de zoon van eenen hoofdman te *Carthago*, was hij het heidendom toegedaan, en beoefende in den beginne het regtsgeleerde vak: het is echter nog zeer twijfelachtig, of de beroemde regtskundige TERTULLIANUS dezelfde geweest zij; ten minste wil men, uit het verschil van stijl, dezen voor eenen anderen gehouden hebben. Door de standvastigheid der toenmalige martelaars werden hem de oogen geopend: en hij ging omtrent het jaar 185 van onze tijdrekening tot het christendom over, en werd tevens een ijverig verdediger van deszelfs leer. Zijne groote geleerdheid en deugden verhieven hem eerlang tot priester, waarna hij, bij de he-

hevige vervolging der Christenen onder SEVERUS, die beroemde *Apologie* voor zijne geloofsgenooten fchreef, welke in hare foort een meesterftuk van welfprekendheid is, die zich door eene levendigheid en kracht, in al zijne fchriften doorftralende, onderfcheidde, en de bewondering van een ieder opwekte, alhoewel zijne taal, inzonderheid in zijne overige werken, iets hards en duisters heeft. Als een man, aan eene geftrenge leefwijze gewoon, en afkeerig van de bedorven zeden der Romeinfche geestelijkheid, hield hij zich aan de zijde van PROCLUS, eenen leerling van MONTANUS, wiens ftrenge leer het meest met zijne neiging ftrookte, en werd een nog ijveriger aanhanger van deze, toen hij deswege te *Rome* in den ban gedaan werd. De kerk bragt hierdoor, ongetwijfeld, zich zelve veel nadeel toe; ofschoon men, uit hoofde van het fchrander doorzigt van TERTULLIANUS, niet wel van dezen grooten man kan onderftellen, dat hij al de dwaalbegrippen van MONTANUS zoude hebben toegeftemd; maar veeleer, dat hij door de aanhangers van dezen misleid is. Of hij nog voor zijnen dood, die in het jaar 220, in eenen hoogen ouderdom, plaats had, met de kerk is verzoend geworden, weet men met geene zekerheid. Zijne fchriften zijn voor de kerkelijke gefchiedenis belangrijk, en het eerst door B. RHENANUS in 1521, daarna door R. RIGALDUS in *Parijs* 1675, en ten laatfte door J. S. SEMLER in *Halle* 1770 uitgegeven. Van zijne *Apologie* beftaat er eene uitgave door HAVERKAMP, *Leijden*, 1718. De *Tertullianisten*, zijne aanhangers, waren ten tijde van den heiligen AUGUSTINUS, die, benevens CYPRIANUS en HIERONIMUS, hem verdedigden, niet meer in wezen. — Voor het overige moet men dezen TERTULLIANUS niet met eenen heiligen van gelijken naam verwisfelen, die in het jaar 360 den marteldood geftorven is.

TERZET. Zoo noemt men in de muzijk een zangftuk voor drie concerterende ftemmen, hetwelk in kerkgezang zoowel als in opera's voorkomt. In de laatfte doen zij dikwijls eene uitmuntende werking (b. v. in die van MOZART); doch zijn ook voor den toonzetter zeer moeijelijk. De volkomenfte verhouding in een *Terzet* is, wanneer het voor de *Soprano*, *Tenor* en *Bas* geftemd is, om dat deze ftemmen in eene gelijke evenredigheid van elkander afstaan. Inftrumentale ftukken voor 3 ftemmen worden gewoonlijker *Trio's* genoemd.

TEST, TEST-AKTE. KAREL II, die in 1660 weder den Engelfchen troon beklom, was gedurende den tijd, dat hij als balling buiten *Engeland* leefde, heimelijk tot de Roomfche kerk overgegaan. Hij begunftigde uit dien hoofde de Katholijken, en poogde hun eene volkomene godsdienftige vrijheid te bezorgen. Dan het parlement verzette zich hiertegen, en voerde in 1673 bij eene akte eenen nieuwen eed in, dien allen moesten afleggen, welke eenig openbaar ambt wilden bekleeden, en die onder anderen, inhield: „ dat men „de *transfubftantiatie* bij het avondmaal niet geloofde, en de aanbid- „ding der heiligen verwierp." Men noemde dezen eed de *Test*, dat

is toetsfteen, omdat hij diende, om de Katholijken te kunnen kennen, en zij, welke dien weigerden, werden tot alle openbare bediening en de zitting in het parlement onbevoegd verklaard. JAKOB II. beproefde het wel in 1688, om de *Test* weder af te fchaffen, en voor de Katholijken grootere vrijheden te bewerken; doch deze poging moest hij kort daarna met het verlies van den troon boeten. De *Test-akte* is nog tegenwoordig in *Engeland* in kracht, en de Katholijken zijn door haar van vele openbare ambten uitgefloten.

TESTAMENT (Het Oude en Nieuwe). Het taalgebruik eener oude Latijnfche overzetting (de zoogenoemde *Versio Vulgata*) heeft, hoofdzakelijk, tot de gewoonte aanleiding gegeven, om de Hebreeuwfche en christelijke godsdienftige oorkonden de *Boeken des Ouden en Nieuwen Testaments* te noemen. In deze Latijnfche overzetting gaf men aan het woord *Testamentum* eene gelijke beteekenis, als aane ene Griekfche uitdrukking (*Diatheke*), eigenlijk een verbond, een verdrag en ook eene belofte aanduidende (*) en dikwijls zoo wel in de Alexandrijnsch-Griekfche overzetting der Hebreeuwfche, als in de christelijke oorkonden voorkomende. Door eene bijzonder weldadige en wijze inrigting der Goddelijke voorzienigheid, hechtte men reeds in de aartsvaderlijke tijden aan de openbaringen en onderrigtingen van God, welke de *Hebreeuwen* ontvingen, het verheven denkbeeld van een *verbond*, hetwelk God met de vrome aartsvaders en ook met het geheele volk oprigtte; zoo als blijkt uit het eerfte boek van MOZES XV, 4, 13 en verv., waar God de aan ABRAHAM gedane belofte van de geboorte van IZAÄK, en het bezit van *Palestina* door een plegtig verbond bevestigt. Met deze vroegere beloften, welke de aartsvaders, zoowel voor zich, als voor hunne nakomelingfchap, van God ontvangen hadden, ftond de wetgeving op *Sinaï*, en de daarop rustende Mozaïfche godsdienstleer en godsdienftige inrigtingen in een naauw verband, weshalve ook deze, overeenkomftig met den Goddelijken wil, uitdrukkelijk als een verbond tusfchen God en de Hebreeuwfche natie wordt voorgefteld; een verbond, waarbij de laatfte onder de heiligfte verpligtiging gelegd werd, om Jehovah, als den eenigen waren God alleen te aanbidden, en zijne geboden getrouwelijk op te volgen; terwijl zij daarbij tevens van God de belofte ontving, dat hij haar, wanneer zij hem getrouw en gehoorzaam bleef, als zijn uitverkoren volk zoude liefhebben en zegenen. (Men vergelijke hiermede het 2de boek van MOZES hoofdftuk XXIV en JEREMIAS XXXI. v. 32.) Bij het naauwe verband tusfchen de Mozaïfche godsdienst en de verhevener meer volkomene christelijke Openbaring, voor welke laatfte, volgens het plan der Voorzienigheid, de eerfte den grondflag moest leggen en ter voorbereiding dienen, kan het ons niet bevreemden, dat ook JEZUS en zijne Apostelen de nieuwe godsdienftige inrigting een

(*) Men zie, b. v. de Alexandrijnfche overzetting van het 1fte boek van MOZES, hoofd. XXI v. 27 en van Psalm LXXIV. v. 20.

een nieuw en volmaakter verbond noemden, door de tusfchenkomst van hem tusfchen God en het geheele menfchelijk geflacht (zonder onderfcheid van natiën) opgerigt. Het verhevene en heilige denkbeeld van zulk een verbond ftaat in de naauwfte betrekking tot den geheelen geest en het karakter, welke het christendom, als eene ftellige, geopenbaarde godsdienstleer, bijzonder kenmerken. Terwijl God door CHRISTUS aan alle menfchen, die door een vast, levendig, en door liefde werkzaam geloof aan JEZUS bezield zijn, de vergeving van zonden en eene eeuwige zaligheid toezegt, worden de menfchen door CHRISTUS tot de vervulling van deze voorwaarden ten duurfte verpligt. In dezen zin fpreekt men, in de godsdienftige oorkonden der christenen, op verfcheidene plaatfen, van een *oud* en *nieuw*, van een *eerfte* en *tweede* verbond, zoo als bij MATTH. XXVI v. 28, MARCUS XIV v. 24, HEBREËN VIII v. 8, 9 en 15, en GALATEN IV v. 24. Zoo ook worden de oorkonden' van de oudere Mozaïfche godsdienst in den 2den brief aan de *Corinthers*, hoofdft. III. v. 14, het *oude* verbond genoemd. Het blijkt dus uit het Bijbelfche taalgebruik genoegzaam, waarom reeds de oudfte christenkerk, nadat hare godsdienftige oorkonden verzameld waren, deze fchriften *de boeken des Nieuwen Verbonds* gewoonlijk noemde. Het Griekfche woord, daarvoor gebezigd, en een verbond, eene belofte beteekenende, wordt in de Latijnfche overzetting, de *Vulgata*, op verfcheidene plaatfen, b. v. in het 1fte boek van MOZES, door *Testamentum* vertaald; en op deze wijze ontftond reeds vroeg de kerkelijke uitdrukking van *boeken des Ouden en Nieuwen Testaments*, hetzelfde beteekenende, als de benaming van: *boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds*. Men behoeft dus, om deze Bijbelfche en kerkelijke manier van uitdrukking te verklaren, in geenen deele aan de beteekenis van een geregtelijk Testament te denken, maar het denkbeeld van verbond en belofte alleen in het oog te houden.

TESTAMENT. *Zie* UITERSTE WIL.

TETHYS. Eene dochter van URANUS en GEA (van hemel en aarde), en de gemalin van haren broeder OCEANUS, bij wien zij, volgens de fabelleer, eenige duizenden zonen en dochters ter wereld bragt, en uit welke rivieren, beken en bronnen voortfproten. Zij was eene van de godinnen der zee; doch men moet haar niet met THETIS verwisfelen (alhoewel dit dikwijls gefchiedt), die wel denzelfden rang bekleedde; maar eene van de dochters van NEREUS, of eene der *Nereïden* was. (Zie NEREUS).

TETRACHORDE, was bij de oude *Grieken* een gedeelte van hun toonftelfel, uit 4 fnaren of toonen beftaande. Zij verdeelden, namelijk, hetzelve in *Tetrachorden*, zoo als wij in octaven, en hadden dus in hunne zangfcholen voor het onderwijs flechts 4 nooten noodig. In dit toonftelfel lagen 2 kwarten, die de beide uiterfte toonen, b. v. *a*, *d*, *e*, *a*, vormden; en van hier, dat men hetzelve, of de verdeeling der toonen volgens kwarten, *Tetrachorde* noemde.

TETRADYNAMIA. Eene klasfe van planten volgens het ftelfel van LINNEUS, bevattende de *Viermagtige* gewasfen, die bloemen dragen met 6 ftofdraden, van welke 4 langer dan de 2 overige zijn. Dezelve wordt verdeeld in 2 orden, 1. *Siliculofa*, *haauwtjes dragende*, 2. *Siliquodra rhaauw dragende*; zij bevat voor het dagelijksch leven zeer nuttige gewasfen, zoo als: lepelblad, koolfoorten, mostaard, radijs, koolzaad, enz.

TETRANDRIA. Is in het ftelfel van LINNEUS eene klasfe van planten, de 4de in orde, bevattende de zoodanige, die tweeflachtige bloemen met 4 ftofdraden, of mannelijke deelen, in ieder hebben.

TEUTOBURGER-WOUD. Het tooneel van den beroemden veldflag tusfchen den Romeinfchen veldheer QUINCTILIUS VARUS, en HERMANN, den vorst der *Cheruskers*, welke in het 9de jaar onzer tijdrekening voorviel. De oorzaken, zoo wel als de heilrijke gevolgen van dezen flag voor *Duitschland*, hetwelk daardoor van het Romeinfche juk bevrijd werd, zullen wij onder het art. VARUS nader opgeven, en bepalen ons dus hier alleen tot de plaats, waar dezelve geleverd werd. Deze was, volgens het getuigenis van oude fchrijvers, het *Teutoner-Woud*; doch deze benaming, fchoon nog tegenwoordig gebezigd, en eene bergketen in het Lippifche aanduidende, bepaalt de plaats niet naauwkeurig, omdat de *Romeinen*, ongetwijfeld, daaronder eenen grooteren omtrek, dan deze bergketen, verftonden. Hieruit zijn verfcheidene gevoelens omtrent de plaats van het eigenlijke flagveld ontftaan, waarvan datgeen, buiten twijfel, het aannemelijkfte is, dat hetzelve in de nabijheid van de badplaats *Pyrmont*, en wel eenige uren ten Westen derzelve, heeft plaats gehad, vermits aldaar nog een aantal van namen en voorwerpen der oudheid gevonden worden, die alleen tot dien bloedigen flag kunnen betrekking hebben, en niet wel van eenige andere gebeurtenis kunnen verftaan worden. Hiertoe behooren, inzonderheid, de *Hermanns-berg*, ook *Arminius-berg* genoemd, 1½ uur van *Pyrmont* gelegen, waarop tegenwoordig de grenzen van dat land, van *Lippe* en *Pruisfen*, elkander ontmoeten, en men verhaalt, dat de burg van HERMANN aldaar zou geplaatst geweest zijn; voorts het *Varen-* of *Varus-bosch*, een kleine heuvel, waarop men meent, dat de tent van VARUS geftaan heeft; het *Krijgs-bosch*, de *Overwinnings-hoeve*, het *Overwinnings-veld*, de *Bloed-* of *Helden-beek*, enz., welke allen zich meer of minder in de nabijheid van den *Hermanns-berg* bevinden. Ook ziet men nog in hetzelfde oord vele fchanfen en grachten, en 2 rijen grafheuvels, waarin asch, beenderen en vazen gevonden zijn, welke laatfte naar diegene gelijken, die ontegenzeggelijk van Duitfchen oorfprong zijn. Tegenwoordig zijn al deze heuvels nog niet geopend; doch men vleit zich, dat men in het vervolg in dezelve nog vele oudheden zal ontdekken, welke tot dezen zoo beroemden veldflag betrekking hebben.

TEUTONEN. Een oorlogzuchtig volk, hetwelk met de *Kimberen*, *Ambronen* en *Tegurinen*, 110 jaar voor onze gewone tijdrekening,

ning, tegen *Italië* optrok. Zij bewoonden de Scandinavische eilanden, tusschen de uiterste kusten van het Zuidelijk *Scandinavië* en den Kimbrischen *Chersonesus;* bragten met hunne bondgenooten den *Romeinen* gewigtige nederlagen toe; doch werden door deze, onder CAJUS MARIUS, geheel ten onder gebragt. *Men vergelijke hierbij Art.* KIMBEREN.

TEXEL of TESSEL. Het Zuidelijkste der eilanden, hetwelk de *Noord*- van de *Zuiderzee* afscheidt. Het ligt ten Noorden aan den uithoek van *Noord-Holland*, waarvan het door het befaamde *Texelsche gat*, of het *Marsdiep*, is afgescheiden, zoo dat de Zuidzijde des eilands tegen over het dorp *de Helder* ligt. Ten Zuiden en Westen heeft *Texel* vrij zware duinen, die echter niet overal even breed zijn: aan den Zuidwest-kant heeft men de grootste breedte, en bij het Noordwaarts liggend dorp, *de Koog*, zijn zij zeer smal: terwijl de Oostzijde van duinen ontbloot is, en door dijken tegen de hooge vloeden moet beveiligd worden. Het eiland heeft aan de Oostzijde eene gemakkelijke reede, waar de Oost-Indische en oorlogschepen verzamelen, die door het opkomen van eenige banken hier veiliger liggen dan voorheen. Het bevat 6 dorpen, *de Burg*, *de Hoorn*, *Oosterënd*, *de Waal*, *Koog* en het *Oude Schild*, met 5000 inwoners, die voornamelijk van de schapenteelt bestaan, en daardoor eene aanmerkelijke verzending van lammeren, wol, en de beroemde Texelsche kaas hebben. Bovendien heeft men er goede bouw- en uitmuntende wei- en hooilanden, en gemeenlijk zwaar rundvee. Opmerkelijk is het, dat *Texel* slechts eenen enkelen keer, en toen nog voor eenen korten tijd, door de veepest is bezocht geweest. Ofschoon de schapenteelt wel den hoofdtak van bestaan uitmaakt, zijn er echter ook vele bewoners, die van de scheepvaart, visscherij, oestervangst en het lootsen van uitgaande en te huis komende schepen leven.

TEYLER VAN DER HULST. (PIETER) Een buitengewoon rijk burger van *Haarlem*, tot het Doopsgezinde kerkgenootschap behoorende, zag in 1702 aldaar het eerste daglicht, en stierf in die stad in Grasm. 1778. Door eigen lust genoopt, en door zijne onmetelijke rijkdommen in staat gesteld, beraamde hij reeds vroeg het plan tot het daarstellen van een genootschap, ter opwekking of aankweeking onder zijne landgenooten van eene gelijke zucht voor de aanmoediging van kunsten en wetenschappen, als hem bezielde. Bij 's mans laatsten wil bleek zijne begeerte, dat zijne geheele aanzienlijke nalatenschap, behalve eenige goederen, over welke hij eene afzonderlijke schikking gemaakt had, altijd zou blijven onder het opzigt en de beheering van 5 door hem benoemde personen en eenen boekhouder, met magt aan de eersten, om hunne opvolgers in den tijd zelven te verkiezen; dat de inkomsten zijner nalatenschap, onder anderen, voornamelijk moesten dienen en besteed worden tot onderhoud van twee altoosdurende genootschappen, ieder uit 6 personen, mede door den overledenen benoemd, bestaande, en wier getal, bij overlijden van een of meer

derzelve, telkens moest worden aangevuld; dat voorts het eerste dezer genootschappen zich ter behandeling van allerlei onderwerpen moest bepalen, *de waarheid en de vrijheid in de Christelijke godsdienst en den burgerstaat* betreffende, en het andere of tweede, van stukken, tot de natuur-, dicht-, historie-, teeken- en penningkunde behoorende. Om aan zijn loffelijk oogmerk te voldoen, bepaalde TEYLER, dat ieder genootschap, jaarlijks, eene vraag, gemelde onderwerpen betreffende, zoude uitschrijven, met uitloving van eenen gouden eerpenning, ter innerlijke waarde van 400 gulden voor den schrijver van het best gekeurde antwoord, over welks waarde, voor het eerste of Godgeleerde genootschap, de bestuurders der stichting, benevens de leden van dat genootschap alleen, doch voor het tweede dezelfde bestuurders met de leden van beide genootschappen te zamen, tot beoordeelaars benoemd werden. Wijders werd door hem aan bestuurders en den boekhouder, ter belooning hunner moeite, en aan de leden der beide genootschappen jaarlijks iets toegelegd; begeerende de overledene voorts uitdrukkelijk, dat het huis, door hem bewoond, en zijn eigendom, staande in de Damstraat, achter en digt bij de waag, altijd onverkocht en onvervreemd zoude blijven, ten einde tot eene vergaderplaats, zoo voor bestuurders als voor de leden der beide genootschappen, en tevens ter bewaring der boekerij, en der verzameling van teekeningen en prenten, door hem nagelaten, te dienen. Eindelijk stelde de stichter vast, dat al de leden daartoe eenen vrijen toegang, benevens vrijheid van behandeling en gebruik zouden hebben, en dat de verzameling telkens vermeerderd moest worden door den aankoop van zoodanige voorwerpen, als men oordeelde, dat tot nut en sieraad der beide genootschappen zouden kunnen strekken.

De benoemde bestuurders en leden sloegen dadelijk, na 's mans overlijden, handen aan het werk, en beraamden de meest gepaste maatregelen ter bevordering van een oogmerk, waaruit zij al aanstonds begrepen, dat zeer veel nut konde voortvloeijen. Na het bepalen en openbaar maken van prijsvragen, de beide genootschappen betreffende, was, onder anderen, eene der eerste werkzaamheden het beramen van het plan tot een *Museum* of bewaarplaats van kostbaarheden, deels door TEYLER zelven verzameld, deels van tijd tot tijd nog aan te koopen, ten dienste der stichting. De zaal, tot dit *Museum* ingerigt, mag inderdaad vorstelijk heeten. Zij bevindt zich onmiddellijk achter het huis van den stichter, tegenwoordig TEYLER's *Fundatie-huis* genoemd, en heeft de gedaante van een langwerpig rond. Gelijksgronds heeft men een aantal kasten met glazen ramen, ter berging van allerlei werktuigen, tot de wis- en proefondervindelijke natuurkunde behoorende, en met kleine laadjes voor ertsen, versteeningen en andere natuurlijke zeldzaamheden. Onder de natuurkundige werktuigen bewondert bovenal het kunstminnend oog een elektrifeer-werktuig van eene buitengewone grootte, met den rij-

rijken toestel, daartoe behoorende, voornamelijk de zoogenoemde batterij. In het midden der zaal, langs hare grootste middellijn, staat een mahoniehouten tafel van een keurig maaksel, waarop eene rijke verzameling van ertsen, van heele en halve metalen, in glazen kasten gezien worden. Boven genoemde kasten loopt rondom de zaal eene galerij, met even zoo vele kasten als beneden, geschikt voor eene verzameling van de uitgelezenste boeken in allerlei talen, wetenschappen en kunsten. Nog hooger zijn in den omtrek de glasramen, waardoor deze keurige zaal genoegzaam licht ontvangt, en boven op het dak heeft men eenen kleinen koepel, van waar men over den omtrek der stad *Haarlem* een verrukkend gezigt heeft. — Als eene vrucht der werkzaamheden van bestuurders en leden dezer stichting heeft men, van tijd tot tijd, niet alleen de belangrijkste vragen zien uitschrijven en beantwoorden, die allen blijken dragen van de geleerdheid en oordeelkunde der schrijvers, en uit dien hoofde met het uitgeloofde edele metaal te regt zijn bekroond geworden; maar tevens zijn ook de kabinetten van natuurkundige instrumenten en van delfstoffen aanmerkelijk verrijkt, en aan het gebouw een ruim en wel ingerigt *Laboratorium*, met den noodigen toestel tot natuur- en scheidkundige proefnemingen, gebouwd geworden, welke laatste door den bij de geleerde wereld bekenden Dr. VAN MARUM, aan wien sedert 1784 door bestuurders de directie der physische en naturaliën-kabinetten, alsmede die der boekerij, werd toevertrouwd, van tijd tot tijd genomen worden. Ook werd er sinds een paar jaren een nieuwe vleugel aangebouwd, ter bewaring der boeken, die geene bergplaats konden vinden, en tevens tot een leesvertrek, waarin sedert 1826 de boekerij, onder billijke voorwaarden, voor het publiek is opengesteld. Eindelijk voegen wij hier nog bij, dat bij deze stichting nog een hofje, of gebouw, behoort, onder dezelfde directie staande, waarin 24 oude vrouwen verzorgd worden.

TEZEL. (JOHANN) Een beruchte aflaat-kramer, te *Leipzig* geboren, waar hij zich in de godgeleerdheid oefende. In 1489 trad hij in de orde der dominikanen, en verkreeg vrijheid, om te mogen uitgaan en te prediken, waarna hij in 1502, door den Roomschen stoel, tot aflaatprediker benoemd werd, en sedert, 15 jaar lang, eenen zeer voordeeligen handel in deze papieren dreef, waarbij hij zich van de schandelijkste middelen bediende, om het volk te misleiden. Zijne zeden en zijn wandel waren zoo aanstootelijk, dat hij te *Inspruck*, uit hoofde van verboden omgang met eene getrouwde vrouw, in eenen zak gestopt en verdronken zou geworden zijn; doch op voorspraak nog met eene gevangenis voor zijn leven vrij kwam. Hieruit werd hij echter almede bevrijd, en nu begaf hij zich naar *Rome*, alwaar hij van paus LEO X. niet alleen aflaat verkreeg, maar zelfs tot apostolisch commissaris, en door den aartsbisschop te *Mentz* tevens tot kettermeester benoemd werd. Thans dreef hij den aflaathandel met nog meer onbeschaamdheid, en doorreisde *Saksen* in een rijtuig,

tuig, door ridders vergezeld, en van 2 groote kisten voorzien, waarvan de eene de aflaatbrieven, en de andere het daarvoor ontvangen geld bevatte. In vele steden ontving men hem onder statig klokkengelui, en overal vulde hij rijkelijk zijne geldkist; terwijl hij voor elken moord, meineed, echtbreuk, enz. vergeving aanbood. Deze kramerij van TEZEL duurde tot 1517, toen LUTHER zich openlijk door zijne bekende stellingen tegen dit schandelijk misbruik verklaarde, en de tegenschriften van den eersten door de studenten, op de markt te *Wittenberg*, openlijk verbrand werden. TEZEL stierf aan de pest in hetzelfde jaar en op denzelfden dag (4den van Hooim. 1519), waarop LUTHER het beroemde twistgeding met ECK hield, en werd in de *Paulinerkerk*, te *Leipzig*, begraven.

THAÏS. De beruchte maitres van ALEXANDER *den Grooten*, welke *Athene* tot hare geboorteplaats had. Ten einde zich over de vijandelijkheden te wreken, die XERXES eens tegen haar vaderland uitoefende, vorderde zij, bij gelegenheid van een gastmaal in het koninklijk paleis te *Persepolis*, dat de koninklijke burg zoude in brand gestoken worden, en bewoog den beschonken ALEXANDER, om dien aan te steken. Naderhand werd zij de minnares, en ten laatste de gemalin van PTOLEMEUS, koning van *Egypte*.

THALES. Een inboorling van *Milete* in *Ionië*, waar hij omstreeks 640 jaar voor onze tijdrekening het eerste daglicht zag. Hij was de oudste wijsgeer van *Griekenland*; van aanzienlijke afkomst, bekleedde in zijnen vroegeren leeftijd openlijke eereposten in den staat, doch legde dezelve naderhand neder, om zich in stilte aan de beoefening der wijsbegeerte, en inzonderheid der wis- en natuurkunde, toe te wijden. In lateren tijd reisde hij naar *Egypte*, en ontving vele onderrigting van de priesters te *Memphis* en *Diospolis*, en verwierf door zijne sterre- en meetkundige uitvindingen en ontdekkingen sedert zeer veel roem, zoodat men hem onder de zeven wijzen van *Griekenland* plaatste, onder welke hij de eerste was, die eene wijsgeerige sekte, de *Ionische* genoemd, stichte, met welke men de sterren als bloote ligchamen, en niet naar den volkswaan, als goden begon te beschouwen. Hij gaf algemeene denkbeelden van het heelal, en beweerde, dat een eenig opperst verstand al de bewegingen daarvan regelde; onderscheidde den wereldkloot in 8 kringen, en ontdekte de oorzaak van de verduistering der hemellichten, welke men in dezen tijd voor wonderwerken hield. Volgens het algemeene gevoelen stierf THALES 548 jaar voor onze tijdrekening, in eenen hoogen ouderdom.

THALIA. Eene der 9 zanggodinnen, die tevens als de uitvindster van den landbouw en de boomteelt vereerd werd. Gewoonlijk wordt zij als de zanggodin van het blijspel beschouwd, hetwelk zijnen oorsprong aan het landleven te danken had, en als eene jonge nimf, met klimop omkranst, lagchende, en met een masker in de hand afgebeeld. Ook eene der drie bevalligheden voert haren naam.

THAMYRIS of THAMYRAS. Een beroemd dichter of zanger uit *Thracië*, die voor HOMERUS leefde. Zijne ftem was zeer aangenaam, waardoor hij in de *Pythifche* fpelen den prijs behaalde; terwijl hij bij zijn gezang de citer fpeelde. PLATO plaatst hem naast ORPHEUS, LINUS en PHEMIUS, en zegt, dat hem niemand op de citer of in het gezang evenaarde, weshalve dan ook zijne ziel, na zijnen dood, in een' nachtegaal was overgegaan. Ook STRABO fpreekt even loffelijk van hem. Beroemd is de fabel van zijnen wedftrijd met de mufen. Trotsch op zijn fchoon gezang, daagde hij haar tot eenen wedftrijd uit, onder voorwaarde, dat hij, als overwinnaar, met de omhelzing van iedere mufe zou verwaardigd worden; doch zich, wanneer hij overwonnen werd, aan alle ftraffen zoude onderwerpen, welke de mufen hem zouden opleggen. Hij verloor de zaak, en de godinnen ftraften hem met blindheid, verbraken zijne citer, en beroofden hem van al zijne muzikale talenten. HOMERUS bezingt deze fabel in zijne *Iliade* II., v. 594. Men meent, dat hij de uitvinder der Dorifche toonfoort geweest zij. Zijne gedichten zijn alle verloren geraakt, als ook het treurfpel van SOPHOCLES, op hem vervaardigd.

THEBE. Van dezen naam heeft men verfcheidene fteden, waarvan de beide volgende de voornaamfte zijn. 1. *Thebe* in *Opper-Egypte*, volgens fommige Griekfche fchrijvers door OSIRIS, volgens andere door BUSIRIS gebouwd. Zij was oudtijds eene der grootfte en fchoonfte fteden en de hoofdftad van geheel *Egypte*; bevatte eene menigte prachtige en kolosfale gebouwen, waarvan nog tegenwoordig overblijfsels voorhanden zijn, en volgens HOMERUS, 100 poorten. Men vond er eenen tempel van 14 ftadiën (meer dan het 10de gedeelte van eene Duitfche mijl) in omtrek: de hoogte was 45 el, de muren hadden eene dikte van 24 voet, en van binnen was hij, op het rijkst, met kostbare fteenen, gouden, zilveren en elpenbeenen gereedfchappen voorzien. Nog tegenwoordig nadert men de bouwvallen van dit trotsch gebouw langs 8 ruime gangen: de deuren zelven zijn buitengewoon hoog en breed, piramidaal van rood, fijn gepolijst graniet gebouwd, overal, bij vakken, met hieroglyphifche figuren, en aan de zijden met kolosfale beeldzuilen en basreliefs verfierd. In de voorhoven van dezen tempel ftaan 60—70 voet hooge, geheel uit graniet gehouwen, en met hieroglyphen bedekte obelisken; terwijl het binnenfte gedeelte van denzelven op 134 kolommen rust. Onder andere bouwvallen dezer ftad zijn ook de begraafplaatfen der koningen merkwaardig, waarvan DENON er 8 bezocht heeft. Bij haren ingang vond hij in eene derzelve eene 12 voet lange en 20 voet hooge galerij; de muren waren vol befchilderde hieroglyphen, en in 6 der begraafplaatfen waren de kleuren, geel op eenen blaauwen grond, nog zeer levendig. Aan het einde der galerij ftonden farcophagen met dekfels, die allen met hieroglyphifche figuren pronkten; terwijl de meubelen, b. v. ftoelen, van verguld beeldwerk

werk voorzien waren. *Thebe* bloeide nog, toen het niet meer de zetel der koningen was; doch werd door CAMBYSES geheel verwoest. Het herstelde zich echter weder, en werd nogmaals, onder de PTOLEMEUSSEN eene der rijkste en bloeijendste steden, maar eindelijk door PTOLEMEUS LATHURUS, in het 80ste jaar voor onze tijdrekening, bijna tot den grond vernield. 2. *Thebe*, de hoofdstad van *Boeötie*, eene der beroemdste steden van *Griekenland*, aan den vloed *Ismenos*. Zij was de geboorteplaats van PINDARUS, EPAMINONDAS en PELOPIDAS, en men houdt CADMUS, omtrent het jaar 1520 der wereld, voor haren eersten stichter; ten minste werd de burg *Cadmea* door hem aangelegd. AMPHION, breidde in vervolg van tijd, rondom dezen burg, de stad verder uit, die nu, met denzelven, eenen omvang van 70 stadiën zal gehad hebben. Zij had 7 poorten, vele prachtige tempels, openbare gebouwen en beeldzuilen, en aan de oostzijde de beroemde bron *Oedipodia*, waarin OEDIPUS zich van zijnen vadermoord zuiverde. *Thebe* was in de vroegste tijden de hoofdzetel van een aanzienlijk rijk, toen *Athene* nog pas begon op te komen, en de Thebaansche oorlog was voor den Trojaanschen eene der gewigtigste gebeurtenissen uit den heldentijd der *Grieken*. Naderhand speelde *Thebe* eene min aanzienlijke rol tot op PELOPIDAS en EPAMINONDAS. In den strijd tegen PHILIPPUS en ALEXANDER was het nog eenigen tijd het bolwerk der Grieksche vrijheid; doch werd eindelijk door den laatstgenoemden veroveraar verwoest. Door eenen der volgende Macedonische koningen weder opgebouwd, bezweek het eindelijk in den oorlog der *Romeinen* tegen MITHRIDATES, en verdween sedert langzamerhand uit de geschiedenis; wordende ten tijde van PAUSANIAS de burg *Cadmea*, onder den naam van *Thebe*, nog maar alleen bewoond.

THEEBOOM. Deze heester, die eigenlijk *China* en *Japan* tot zijn vaderland heeft, doch ook in meerdere provinciën van het Chinesche rijk gekweekt wordt, bereikt de hoogte van 5 of 6 voet, is van onderen af van takken voorzien, die zich weder in verscheidene kleinere verspreiden; draagt een helder groen, glad, eirond blad en roode bloesems, met een zaadhuisje, hetwelk, als het volkomen rijp is, open springt. De zaadkorrels dienen tot voortplanting van den heester, waartoe zij 3 of 4 duim diep in den grond gestoken worden. In het 3de jaar draagt hij reeds rijkelijk bladen; maar na het 7de neemt hij in vruchtbaarheid af. Ondertusschen is de Theeboom overal in het Chinesche rijk niet even goed, en groeit op eenen steenachtigen grond beter, dan in eenen ligten; doch het is de grond niet alleen, maar ook het jaarsaizoen, waarin men de bladen inzamelt, hetwelk een aanmerkelijk verschil in derzelver deugd maakt. Deze inzameling geschiedt 3 maal in het jaar, namelijk: het eerst in het laatst van Sprokkel- of het begin van Lentem., de eerste maand van het Japansche jaar, wanneer men de nog zeer jonge, tengere blaadjes afplukt, die eenen bitteren smaak en eene bedwelmende kracht

kracht bezitten; voorts in het begin van Grasm., wanneer men de grootere bladen wegneemt, en eindelijk in Zomerm., wanneer de overige volkomen zijn uitgegroeid. De bladen dezer laatste inzameling leveren de slechtste thee; doch die der eerste de beste en duurste: deze wordt *Keizers-thee*, ook wel *Bloemen-thee*, genoemd, omdat zij inzonderheid door het keizerlijk hof, en de grooten en aanzienlijken des rijks gebruikt wordt. De afgeplukte bladen worden verlezen, en op blokken of ijzeren platen, boven een zacht kolenvuur geroosterd, en langzaam gedroogd, nadat zij vooraf zijn zamengerold; vervolgens worden zij op matten ter verdere drooging aan de lucht blootgesteld, en eindelijk, na verloop van een jaar, in kistjes, met dun lood bekleed, verzonden.

Men heeft eigenlijk maar 2 hoofdsoorten van thee: als groene (*thee-Hysfant*, ook *Singlo* of *Songlo* genoemd) en bruine (*Theeboei* geheeten), tot welke laatste de *Pecco* en *Congo-thee* behooren. De heesters dezer beide soorten zijn in hunnen groei tamelijk aan elkander gelijk, en onderscheiden zich alleen door het aantal kroonbladen der bloesems, die bij de bruine 6 en bij de groene thee 9 in getal zijn; terwijl de laatste ook nog bovendien langere bladen heeft. Het gebruik van thee was, sedert onheugelijke tijden in *China* en *Japan* reeds in gebruik, doch in de laatste provincie bereidt men die min of meer op eene andere wijze, en gebruikt ze meer tot poeijer gedroogd, even als wij de gemalen koffij doen. In *Europa* echter was de thee voor ruim 2 eeuwen nog niet bekend. De eerste werd in 1600 door Hollandsche Chinaasvaarders medegebragt, en men stond bij derzelver vertier zeer wel. Sedert wordt zij aldaar en in *Amerika* het meest en in de Noordelijke landen gebruikt. In verschillende streken van *Azië* bedient men er zich van tot overdaad toe: deszelfs Zuidelijke bewoners onthalen hunne gasten op koffij; maar de Noordelijke zetten hun thee voor. In *Thibet* en *Boston* wordt dezelve somtijds met meel, boter, zout, enz. vermengd. Ook die, welke men uit *China* over zee ontvangt, is niet altijd even zuiver, en verliest door den langen overtogt veel van hare zoutachtige bestanddeelen, die haar natuurlijk eigen zijn. De beste thee is die, welke de Russische kooplieden jaarlijks, met de naar *China* reizende karavanen, van daar in bussen terug ontvangen, en *Karavanen*-thee genoemd wordt.

De theehandel is voor *Engeland*, de *Nederlanden*, *Denemarken* en *Rusland* van groot belang; wordende door de kooplieden dezer natiën, jaarlijks, 18 tot 20 millioen pond thee naar *Europa* gebragt. In *Engeland*, waar men in evenredigheid meer thee gebruikt, dan in eenig land van genoemd werelddeel, onderscheidt men 3 soorten van groene thee, namelijk: de *Keizers*-, de *Hysfant*- en de *Songlo-thee*, en in 5 soorten de *Theeboei*, als: *Souchong*, *Cambo*, *Congo*-, *Pecco*- en de gewone *Theeboei*; terwijl eene bijzondere soort van groene thee, in de gedaante van kleine bolletjes, *Gun-Powder-Tea* genoemd

noemd wordt. Daar de goede thee in *China* eene bergplant onder *Corfika's* luchtftreek is, en de bergen van den Chinefchen theebouw lager zijn, dan op dat eiland, zoo heeft men geoordeeld, dat de *Pyreneën* dezelfde thee kunnen leveren; ook groeit reeds aan de Zuidelijke helling der *Cevennen* eene foort van Chinefche thee. Van hier, dat men in *Frankrijk* federt 1817, door de hulp van eenen *Rus*, proeven tot het aankweeken van de theeplant genomen heeft, met dat gevolg, dat men in 1819 reeds de op Franfchen grond gewonnen thee, onder den naam van *Xenophonia Tea Sinenfis*, verkocht.

THEMIS. De godin der geregtigheid en goede orde bij de *Grieken*, de dochter van URANUS en de *Aarde*, eene *Titanide*; doch volgens anderen eene dochter van HELIOS. Zij werd door JUPITER bemind, wien zij echter langen tijd ontvlugte, tot zij, in *Macedonië* achterhaald, eindelijk zijne gemalin werd, en bij hem de *Horen* en *Parcen* voortbragt. Volgens HOMERUS woonde zij in den *Olympus*, en had het toezigt over de gelijke verdeeling der fpijzen bij de maaltijden, en in het algemeen over alles, wat tot de orde behoort. ORPHEUS befchrijft haar (*Hymn.* 78) als de zwartöogige, hooggeborene godin, die in het eerst het Delphisch orakel voorftond, en zelfs aan de goden deszelfs uitfpraken mededeelde. APOLLO leerde zij regt en geregtigheid; onderrigte de ftervelingen in de heilige gebruiken der BACCHUS-feesten, en aan haar fchrijft men alle mysteriën en godsdienftige vereering toe. De tempel te *Delphi*, waarvan zij de voorftandfter was, was haar eigendom, en zij deelde aan JUPITER en NEPTUNUS de waarfchuwende godfpraak mede, om THETIS niet te huwen; terwijl zij tevens aan de Goden het lot van ACHILLES openbaarde. Volgens HOMERUS zit zij naast JUPITER, met wien zij in gefprek is.

THEMISTOCLES. Een beroemd Grieksch veldheer, de zoon van NEOCLES, een braaf ftil burger te *Athene*. Reeds vroeg betoonde hij eene zeer levendige geaardheid, bemoeide zich weinig met het onderwijs in de zedeleer en fraaije kunften, maar veel meer met alles, wat tot ftaatszaken betrekking had. De *Atheners* waren in twee partijen, de aristocratifche en democratifche, verdeeld: hij zocht de gunst der laatfte, terwijl ARISTIDES het met de eerfte hield. THEMISTOCLES klom nu fpoedig op tot openbare eerambten, en verwierf veel roem; doch zijne vaderlandsliefde was altijd ondergefchikt aan de zorg voor zijne eigene grootheid. Toen de inval der *Perfen* in *Griekenland*, door den flag bij *Marathon*, was verhinderd geworden, poogde hij, wel voorziende, dat de vijand den aanval zoude vernieuwen, de *Atheners* tot het vergrooten hunner zeemagt te bewegen, en hiertoe het bedrag van het zilver uit de mijnen, hetwelk zij voorheen onder zich verdeelden, te befteden. Men bewilligde in zijne voordragt, hetwelk hun naderhand in den oorlog tegen *Aegina* zeer te ftade kwam. Gedurende dezen tijd, in welken ARISTIDES gebannen was, ftond THEMISTOCLES in het hoog-

fte

ſte aanzien te *Athene*. Drie jaar daarna vatte XERXES op nieuw de wapenen op, en eischte van de *Grieken*, dat zij zich aan hem zouden onderwerpen; doch deze ſpanden al hunne krachten in tegen den algemeenen vijand, en droegen het opperbevel aan THEMISTOCLES op. Daar men echter zijnen raad, om de engte van *Thermopyle* te dekken, niet volgde, zoo namen de *Perzen* bijna geheel *Boeötie* in, en naderden reeds de ſtad. Vrouwen en kinderen ontweken dezelve; allen, die de wapenen konden dragen, begaven zich op de ſchepen, en *Athene* werd aan XERXES overgegeven. Intusſchen waren alle gebannen burgers, onder welke ook ARISTIDES, terug geroepen, die zijnen vorigen mededinger THEMISTOCLES onderſteunde, doch het opperbevel over de vereenigde vloot, meest uit Atheenſche ſchepen beſtaande, werd aan EURYBIADES, eenen *Lacedemoniër*, toevertrouwd. Het gevolg hiervan was, dat het bij *Salamis*, 480 jaar voor onze tijdrekening, tot een gevecht kwam, waarin de *Perzen* hunne vloot grootendeels verloren, en de *Grieken* van hunne onderdrukkers bevrijd werden. Door dezen zeeſlag, eenen der aanmerkelijkſte in de oude geſchiedenis, verwierven de *Grieken* eenen onſterfelijken roem, doch die der overwinning behoorde voornamelijk aan THEMISTOCLES, die even zoo veel dapperheid als krijgsbeleid daarbij aan den dag legde.

De *Atheners*, nu eene volkomene rust verkregen hebbende, bragten hunne vrouwen en kinderen naar de ſtad terug, welker wallen zij opbouwden, en die aanmerkelijk in uitgeſtrektheid toenam; waarna THEMISTOCLES de beroemde haven van *Athene*, *Piraeus*, op dezelfde wijze liet verſterken, als hij voorheen de ſtad gedaan had, en de *Atheners* overhaalde, om hunne vloot jaarlijks met 20 ſchepen te vermeerderen. Zijn oogmerk daarbij was, om de *Lacedemoniërs* van de meerderheid te berooven, welke zij tot hiertoe boven de andere ſtaten van *Griekenland* bezeten hadden. Dit plan reeds, doch nog meer het doen verwerpen van hun voorſtel, om de afgevaardigden van *Thesſalië*, *Thebe*, *Argos* en andere ſtaten, die zich aan XERXES onderworpen hadden, uit den raad der *Amphyctionen* te weren, verbitterde die van *Lacedemon* dermate tegen THEMISTOCLES, dat zij hem ſedert in alles dwarsboomden, en door hunne ſtreken de hand leenden tot zijne daarop volgende verbanning. Intusſchen begeerde het Atheenſche volk, de geheele magt van het bewind in handen te hebben, waartoe het voornamelijk door THEMISTOCLES werd aangezet; doch ARISTIDES, eenen burgeroorlog vreezende, bewerkte, dat het ambt van *Archont*, tot dus verre alleen aan de aanzienlijken en vermogenden geſchonken, voortaan verkrijgbaar zou zijn voor menſchen van allerlei rang, en deed hierdoor het volk voor ditmaal van hun ontwerp afzien. De *Atheners* echter, zich aan de blakende zucht van THEMISTOCLES naar gezag ergerende, en verſtoord over zijn herhaald geſnoef op zijne gedane dienſten, banden hem uit *Athene*, waardoor hij genoodzaakt was, de wijk naar *Argos* te nemen;

men; doch daar de *Lacedemoniërs* voorgaven, en aan de *Atheners* berigtten, dat hij aan het verraad van PAUSANIAS, zoo als hun uit diens nagelatene papieren gebleken was, deel had, zoo ging hij naar het eiland *Corcyra* en van daar naar *Epirus*. Zich hier echter even onveilig achtende, begaf hij zich naar het hof van ADMETUS, koning der *Molosſen*, en eindelijk, toen de *Atheners* op zijne uitlevering bij dien vorst hadden aangedrongen, naar dat van den Perziſchen koning ARTAXERXES, die hem met verbaasdheid en bewondering ontving, hem op de edelmoedigſte wijze behandelde, en hem door allerlei gunstbetoon aan zijne belangen poogde te verbinden: zelfs ging hij op de gemeenzaamſte wijze met hem om, en ſtelde in hem een onbepaald vertrouwen. THEMISTOCLES vestigde zijn verblijf te *Magneſia*, eene ſtad van *Klein-Azië*, en ſleet hier het overige van zijn leven; zijnde hem de inkomſten van 3 ſteden, tot zijn onderhoud, toegelegd. ARTAXERXES, intusſchen beſloten hebbende, om een aanzienlijk leger naar *Attica* te zenden, bood hem over hetzelve het bevel aan, hetwelk den aanzienlijken balling in de grootſte verlegenheid bragt, en hem ten laatſte deed beſluiten, om aan de liefde tot zijn vaderland en de dankbaarheid jegens zijnen weldoener, zijn leven op te offeren. Hij nam vergif, en ſtierf 466 jaar voor onze tijdrekening, in het 65ſte zijns ouderdoms. THEMISTOCLES bezat veel edelheid van ziel, eenen onverwinnelijken moed, eene ſterke zucht naar roem, een doordringend oordeel, eenen levendigen aard en een ſtandvastig karakter. Het was alleen de uiterſte noodzakelijkheid, en de verregaande ondankbaarheid zijner ſtad en landgenooten, die hem bij den vijand beſcherming deden zoeken; ſchoon zij aan hem alleen hunne overwinningen op den algemeenen vijand, en hunne ſcheepsmagt te danken hadden. — Men heeft 21 brieven op zijnen naam uitgegeven, die echter waarſchijnlijk verdicht zijn.

THEOCRATIE. Gods-regering, hoedanige eertijds bij de Joden onder het oude verbond plaats had, doch die naderhand onder het nieuwe een einde nam.

THEOCRITUS. De meester van het Herdersgezang, die 280 jaar voor onze tijdrekening te *Syracuſe* leefde, en van daar naar *Egypte* trok, waar hij door de koningen PTOLEMEUS LAGUS en PHILADELPHUS zeer wel ontvangen en met achting behandeld werd. Hij keerde echter weder naar *Syracuſe* terug; doch werd hier, zoo als men meent, door HIERO II., uit hoofde eener hem beleedigende ſatire, met den dood geſtraft. Wij bezitten van hem nog 30 Idyllen, of tafereelen uit het landleven, onder welke er echter vele zijn, die aan andere ſchrijvers worden toegeſchreven. Ofschoon hij bij ons voor den oudſten Idyllen-dichter gehouden wordt, was hij nogtans niet de eerſte. De meeste zijner Herdersgedichten zijn in eenen dramatiſchen vorm, en bevatten beurtgezangen; terwijl zijne taal, door den Doriſchen tongval, waarin hij

ſchreef,

ſchreef, eene meerdere welluidendheid verkrijgt, en de volle toonen dezer Griekſche ſpraak-muzijk ongemeen wel aan de natuurlijke eenvoudigheid van het landleven voegen. De beste uitgaven zijn van REISKE, (*Weenen* en *Leipzig* 1765—1766 in 2 deel.), WARTON (*Oxfort* 1770, 2 deel.), VALKENAER (*Leijden* 1779—1781, of 1810), en voorts van HARLES, STROTH, HEINDORF, SCHAEFER en HERMANN.

THEODICE of THEODICEA, is een Grieksch woord, zooveel als de regtvaardiging der Godheid omtrent de inrigting der wereld, met betrekking tot 's menſchen vrijen wil, en den oorſprong van het kwaad, beteekenende. Het woord is niet wel gekozen, voor zoo ver God geene regtvaardiging of verdediging behoeft, en het is derhalve veel meer eene verdediging van het gevoelen der *Deïsten* tegen dat der *Atheïsten*, welke LEIBNITZ het eerst in al hare uitgeſtrektheid ondernomen heeft. Deze diepdenkende wijsgeer gaf, in 1710, in de Franſche taal zijne proeve eener *Theodice* van Gods goedheid, 's menſchen vrijheid en den oorſprong van het kwaad in het licht, en beweerde daarbij, dat God, onder alle mogelijke werelden, die hij had kunnen ſcheppen, de beste gekozen heeft, en dat deze de onze is. Dit gevoelen, hetwelk men het *Optimismus* noemde, vond tot in de laatſte helft der vorige eeuw vele beſtrijders en verdedigers. VOLTAIRE poogde het, door zijne gewone wapenen van vernuft, in zijnen *Candide* te betwisten. Uz daarentegen heeft het wijsgeerig ſtelſel van LEIBNITZ in eene verhevene Ode, *Theodice* getiteld, met al de ſieraden der Dichtkunst omkleed, en J. I. WAGNER heeft eene nieuwere proeve eener *Theodice*, *Bamberg* 1809, geleverd. Ondertusſchen moeten alle *Theodiceën* van dien aard tot de *Teleologie* leiden, vermits de tegenwerpingen der *Atheïsten* uit het tegenſtrijdige der verſchijnſelen in de wereld genomen zijn, welke alleen door beſchouwing, en wel godsdienſtige beſchouwing, van het doel met de wereld en de menſchen, kunnen wederlegd worden.

THEODORICH, koning der *Oost-Gothen*, werd in het jaar 455 bij *Weenen* geboren, en kwam, nog zeer jong, als gijzelaar, voor de vervulling der vredesvoorwaarden, die keizer LEO met de *Gothen* geſloten had, aan het hof te *Konſtantinopel*, alwaar hij eene goede opvoeding genoot. Na verloop van 10 jaar werd hij zijnen vader, toenmaals als koning de *Oost-Gothen* regerende, terug gegeven, dien hij, na deszelfs overlijden, in 475, in het beſtuur opvolgde. Hij ſtond in een verbond met ZENO, die in eenen opſtand van zijnen troon beroofd, en op denzelven door hem weder herſteld werd; doch met wien hij naderhand in oorlog geraakte, waarbij aan THEODORICH eenige provinciën en andere voordeelen ten deel vielen. Vroeger had de aanvoerder der *Herulers*, ODOAKER, (*zie aldaar*) den laatſten Westerſchen keizer, AUGUSTULUS, van den troon verſtoken, en zich tot koning van *Italië* verheven; doch THEODORICH, beſloten hebbende, om dat rijk, het kostte wat het wilde, te heroveren,

 bragt

bragt het, na de uiterfte infpanning van krachten, eindelijk in 496 zoo ver, dat hij ODOAKER eene volkomene nederlaag gaf, en dezen niets overfchoot, dan om zich in het fterke *Ravenna* op te fluiten. De toenmalige bisfchop bewerkte wel een verdrag tusfchen hen beiden, volgens hetwelk zij met een gelijk regt in *Italië* regeren zouden; doch uit deze overeenkomst ontftond wederzijdsch mistrouwen, en ODOAKER werd, bij een gastmaal, vermoord, zoo als ook zijne geheele familie naderhand werd te regt gefteld. THEODORICH, nu volkomen meester van geheel *Italië*, nam den titel van koning aan, en bewees den Griekfchen keizer wel eenigen eerbied, maar bleef voor het overige van hem geheel onafhankelijk, en won de achting der *Romeinen*, door hen in al hunne regten te bevestigen. Hij vertoonde zich voor het overige in het vervolg zijner regering als een bezadigd vorst, die door al zijne onderdanen bemind, en, uit hoofde zijner magt, door buitenlanders gevreesd werd. Hij liet aan zijne *Gothen* het derde gedeelte der landen van *Italië*, die zij als leengoederen ontvingen, waarvoor zij tot krijgsdienften verpligt waren; bevorderde onder de *Italianen* de gunften des vredes en den handel; behield den voormaligen regeringsvorm, en dezelfde verdeeling der provinciën, zoo als onder de keizers plaats had, zoo dat de overgang van de Romeinfche heerfchappij tot die der *Gothen* naauwelijks merkbaar was; verbood ernftig, bij zijne komst in 500 te *Rome*, de vernieling of befchadiging van oude kunststukken, en wees inkomften aan, waaruit de openbare gebouwen moesten herfteld worden; terwijl andere fteden van *Italië*, onder zijn beftuur, vele nuttige en kostbare verbeteringen en verfraaijingen ontvingen.

Inderdaad, men moet erkennen, dat, na den bloeijendften tijd van *Rome*, dit fchoone land nooit zoo gelukkig en welvarend is geweest, als onder THEODORICH, die alles aanwendde, om zijne onderdanen gelukkig te maken. Om zich ter zee tegen vreemde vijanden te verdedigen, nam hij gepaste maatregelen; veroverde, bij eenen oorlog met de *Burgondiërs*, *Marfeille*, en de landfchappen, tusfchen de *Durance*, de *Alpen*, de *Middellandfche zee* en de *Rhone*, en behield in het Westen het evenwigt, tot dat het eindelijk, door de zegepraal van CLOVIS op ALARICH verbroken werd; doch hij befchermde zijn volk tegen de *Franken*, en fluitte hen in hunne veroveringen. THEODORICH behoorde, gelijk zijne voorouders, tot de fekte der *Arianen*, zonder echter den volken, die hij regeerde, zijn geloof te willen opdringen, en ftoorde nimmer de rust der katholijke kerk. De verkiezing van eenen paus befchouwde hij echter als eene belangrijke zaak voor het algemeen welzijn; behield eens uit twee mededingers naar den Roomfchen ftoel de keuze aan zich, en benoemde den waardigften. De regering van dezen gedenkwaardigen vorst verfpreidde eenen voorbijgaanden luister op den naam der *Gothen*, en fchiep een gelukkig tijdvak, hetwelk men met genoegen befchouwt, onder de ftormen en rampzalige tooneelen, die het verval van het

Romeinſche rijk vergezelden. Voor het overige bezat THEODORICH, die niet eens zijnen naam konde ſchrijven, niet de minſte wetenſchappelijke kundigheden; maar had aan CASSIODORUS en LIBERIUS twee verſtandige ſtaatsdienaars, die met hem in den roem zijner regering deelden. Hij ſtierf in den vollen glans van zijn geluk in het jaar 526, en werd, als koning der *Oost-Gothen*, door zijnen 10jarigen kleinzoon, ATHALARICH, onder de voogdijſchap zijner moeder, opgevolgd; doch het Gothisch rijk werd naderhand door inwendige twisten verſcheurd, en ten val gebragt. NARSOS, de veldheer van JUSTINIANUS, maakte er in 552 een einde aan, en ſedert verdween zelfs de naam der *Gothen*.

THEODOSIUS, (FLAVIUS) onder de Romeinſche keizers van dezen naam *de eerſte*, was een *Spanjaard* van geboorte. Hij werd reeds vroeg in de krijgsdienst geoefend en tot eenen veldheer gevormd; door den keizer GRATIANUS, uit hoofde zijner dapperheid, in 379 tot mede-regent verkozen, en te *Sirmio* met het purper omhangen. Zich hierop aanſtonds naar *Thracië* begevende, ſloeg hij de *Gothen*, en liet zich in het volgend jaar te *Thesſalonica*, alwaar hij ziek werd, doopen. Verſcheidene barbaarſche volken werden, met de grootſte dapperheid, door hem terug gedreven, en zijn naam werd in *Azië* geducht, zoo dat de *Perzen* zelfs hem tot eene alliantie aanzochten. Naderhand moest hij de wapenen opvatten tegen MAXIMUS, die GRATIANUS omgebragt, en zich zelven ten troon verheven had: hij ſloeg hem in *Hongarije* en *Italië*; vervolgde hem tot *Apuleja*, en drong de ſoldaten, om hem uit te leveren; doch deze vermoordden hem, tegen zijnen wil, in 388. THEODOSIUS, thans zijn rijk in het Oosten even zeer bevestigd hebbende, als dat van VALENTIANUS in het Westen, genoot in 389 de eer van zijnen triumf in *Rome*, waar hij tevens alle nog overgeblevene kenmerken van de afgodendienst vernielde. Hierna keerde hij naar *Konſtantinopel* terug; maar moest op nieuw tegen de rebellen te velde trekken. ARBOGASTUS, een *Galliër*, die VALENTIANUS omgebragt, en in zijne plaats zekeren redenaar, met name EUGENIUS, tot keizer had uitgeroepen, werd in 394, bij *Aquileja*, geſlagen, en EUGENIUS onthoofd; terwijl ARBOGASTUS zich zelven het leven benam. THEODOSIUS, nu alleenheerſcher van het Romeinſche rijk, en met den naam van *den Grooten* vereerd, werd, toen hij van deze behaalde zege terug kwam, te *Milaan* ziek, en ſtierf in 395, in den ouderdom van 60 jaar. Hij liet het rijk in handen van zijne onwaardige zonen, ARCADIUS en HONORIUS, wier zwakke en ongelukkige regering het verval der oude Romeinſche grootheid beſpoedigde.

THEOLOGIE. *Zie* GODGELEERDHEID.

THEOMANTIE was die ſoort van waarzeggerij, waarbij eene Godheid zelve den menſchen toekomende dingen openbaarde. Zij onderſcheidde zich daardoor van de Orakels, dat deze openbare, op beſtemde plaatſen en tijden, daartoe gemaakte inrigtingen waren;

 ter-

terwijl gene eene afzonderlijke zaak was, die den *Theomant* (zoo noemde men den perſoon, wien eene Godheid iets ingaf) overal wedervaren konde. De Theomanten, hoedanige er in alle tijden vele waren, gedroegen zich, wanneer zij waanden door de Godheid te zijn aangeblazen, deels als onzinnigen, die in verſchrikkelijke ſtuiptrekkingen vervielen, deels echter namen zij eene bijzondere bedaardheid aan, en bedienden zich gewoonlijk van wasſchingen, het opzetten van lauwerkranſen, berookingen en dergelijke, om zich tot het waarzeggen voor te bereiden. Van deze Theomanten had men, inzonderheid, 3 ſoorten: 1. de Bezetenen, dat is de zoodanige, die voorgaven of meenden, door daemons bezeten te zijn, en waarvan de meeste waarſchijnlijk buikſprekers waren; 2. de Enthuſiasten (*Enthuſiastae*, *Theopneuſtae*), welke eene zekere geestvervoering voorgaven, waarin de Godheid hen gebragt had, en 3. de Ecſtatiken, welke in eene verrukking van zinnen vervielen. Zij lagen als dooden of ſlapenden, zonder gevoel of beweging, en verhaalden, wanneer zij weder bij zich zelven kwamen, de zeldzaamſte dingen van hetgeen zij voorgaven gezien of gehoord te hebben. Men verklaarde dit verſchijnſel door de vooronderſtelling, dat de ziel het ligchaam konde verlaten, in de wereld rondwandelen, en zelfs in het verblijf der Goden en afgeſtorvenen doordringen. Voor het overige had men niet alleen onder de *Grieken* zulke onzinnigen en bedriegers, maar ook onder alle onbeſchaafde volken.

THEOPHILANTROPEN (dat is: vrienden van God en de menſchen) noemde zich een godsdienſtig genootſchap in *Parijs*, hetwelk in het begin van 1796 ontſtond, en de bevordering der zedelijkheid ten doel had. Bij de verregaande verachting, waarmede de voormalige *Jakobijnen* alle vrienden van godsdienst beſchouwden, en bij de pogingen eener andere partij, onder aanvoering van eenige dweepers, om de ſchijnvertooningen van het blinde katholicismus weder te herſtellen, oordeelden vijf vaders van huisgezinnen te *Parijs*, CHEMIN, MAREAU, JANES, HAUY (de opziener van het inſtituut voor blinden, en de broeder van den natuurkenner) en MANDER het noodzakelijk, om zich tot een genootſchap te vereenigen, en hielden in Winterm. des gemelden jaars hunne eerſte vergadering in het voornoemde inſtituut, welke godsvereering en onderwijs in den zin van de natuurlijke godsdienst ten doel had. Hunne bijeenkomſten werden onder gebeden, geſprekken, het lezen van zedekundige verhandelingen, en gezangen gehouden, en ſpoedig door een zoo groot getal nieuwe leden vermeerderd, dat het genootſchap meer dan éénc plaats voor zijne vergaderingen noodig had, en het *Directoire* aan hetzelve het medegebruik van eenige parochie-kerken te *Parijs* toeſtond. Eerst hielden zij hier hunne godsdienstoefening op de *Decaden*; doch naderhand op zondag middag na de katholijken. Hunne tempels hadden hunne eigene ſieraden, beſtaande in godsdienſtige en zedekundige bijſchriften, een antiek altaar, waarop een korf

met.

met bloemen ſtond tot een offer voor het Hoogſte wezen; voorts in eenen predikſtoel, zinnebeeldige ſchilderijen, vaandels met opſchriften, enz., alles naar den nieuwſten ſmaak ingerigt. Een afzonderlijke geestelijke ſtand werd bij hen niet geduld; doch zij hadden genootſchaps-bedienden, opzieners, voorlezers en ſprekers, die geenerlei voorregten hadden, of inkomſten genoten. Tot hunne geloofsbelijdenis behoorden alleen de leerſtukken van God en de onſterfelijkheid; doch voor het overige was hunne leer een *Deïsmus*, in het wezenlijke uit het Evangelie ontleend, vol van beoefenende zedekunde, welker beginſel alleen door het heerſchende *Eudaemonismus* (*zie aldaar*) van dat der Christelijke afweek. Hunne kerkgebruiken waren eenvoudig, zoo als bij de Protestanten; doch meer berekend, om het hart te roeren: opwekkingen en vermaningen tot verbetering van leven vereenigden zich daarin met ſtille beproevingen van zijn zedelijk gedrag. Men bad God tevens om vergeving van zonden; maar JEZUS, dien men onder de wijzen van alle eeuwen met achting noemde, beſchouwde men niet als Verlosſer. Het meest behandelden de ſchriften der *Theophilantropen*, waarvan CHEMIN de meesten uitgaf, de leer der pligten. Natuur-, vaderlandſche-, trouw- en ſoortgelijke feesten werden plegtig gevierd; de doop werd door eene inzegening, met vermaningen aan ouders en naastbeſtaanden vervangen; de confirmatie ging gepaard met beloften, en het huwelijk was eene zinnebeeldige vereeniging van het bruidspaar door ringen en linten, die om de handen geſlingerd werden. Andere gebruiken hadden bij hun genootſchap geene plaats. De kosten van de eeredienst moesten door inzamelingen en bijdragen van de leden worden goedgemaakt, waarbij echter het directoriaal beſtuur nog kleine ſommen voegde. Men beproefde wel in verſcheidene provinciale ſteden de godsvereering der Parijſche *Theophilantropen* in te voeren, en voedde daaromtrent reeds groote verwachtingen, doch die geen gevolg hadden. Over het algemeen was het Franſche volk niet rijp genoeg voor eene wijsgeerige godsdienst. Het concordaat met PIUS VII. zette aan het oude geloof een nieuw gewigt bij; en toen de Conſuls in 1802 de voortzetting van de vergaderingen des genootſchaps in de kerken verboden, ging deze inrigting, daar het reeds aanmerkelijk in leden verminderd was, als genootſchap beſchouwd, geheel te niet, ofschoon deszelfs gevoelens nog tegenwoordig door de meesten in *Frankrijk*, die zich wijsgeeren noemen, in ſtilte worden aangekleefd.

THEOPHRASTUS. Een beroemd Grieksch wijsgeer, in het 371ſte jaar voor onze tijdrekening te *Ereſus*, op het eiland *Lesbos* geboren. Na dat hij in zijn vaderland zijne eerſte opvoeding ontvangen had, zond zijn vader hem naar *Athene*, waar hij, volgens ſommigen, eerst een leerling van PLATO, en naderhand van ARISTOTELES werd, en zulke groote vorderingen in de wijsbegeerte en welſprekendheid maakte, dat de laatſte, toen hij naar *Chalcis* vertrok, aan hem het leeraar-ambt in de Peripatetiſche ſchool opdroeg. Hij verwierf in dien

 post

post zoo veel roem, dat hij eerlang 2000 leerlingen telde: ook buiten 's lands werd hij op het voordeeligst bekend, en ontving van PTOLEMEUS eene uitnoodiging naar *Egypte*, en van CASSANDER naar *Macedonië*. Tweemaal redde hij zijn vaderland van de onderdrukking der tirannen; ftond bij de *Atheners* in de hoogfte achting; droeg in eene ruime mate tot de kosten der openlijke wijsgeerige vergaderingen het zijne bij; verfcheen altijd in een kostbaar gewaad in de fcholen, en legde zich inzonderheid toe, om zich in zijne gefprekken op eene deftige en bevallige wijze uit te drukken. Hij ftierf in den ouderdom van 85 jaar, en het geheele Atheenfche volk woonde zijne begrafenis bij. THEOPHRASTUS was fchrijver van een groot aantal taal-, bovennatuur-, zede- en natuurkundige fchriften, waarin zich zijne gevoelens, in vele opzigten, van die van ARISTOTELES onderfcheiden; inzonderheid verdienen fommige zijner zedefpreuken onze opmerking, als: *acht u zelven, en gij behoeft voor geene anderen te blozen; de fchaamte is het kenmerk der deugd*, en meer andere. Van zijne werken, waarvan DIOGENES LAËRTIUS er 200 optelt, hebben flechts weinige onzen tijd bereikt. Het bekendfte voert den titel van: *Karakterfchetfen* (*Theophrasti Characteres*), met aanmerkingen overgezet van HÖTTINGER en JACOBS, en te vinden in WIELANDS *Attisch Mufeum*. Zij bevatten fchilderingen van menfchelijke dwaasheden en zeden, en zijn door verfcheidene fchrijvers nagevolgd geworden; doch door niemand mogelijk beter, dan door DE LA BRUYÈRE. Bovendien bezitten wij nog van hem eene *Natuurlijke Gefchiedenis der Planten*, benevens meerdere werken, tot de Natuurlijke Historie betrekking hebbende. De beste en volledigfte uitgaven van 's mans fchriften zijn die van D. HEINSIUS (*Lugd. Bat.* 1613 in folio), en van SCHNEIDER (*Leipzig* 4 deel in 8°), in het Grieksch en Latijn. Onder de uitgaven zijner *Gefchiedenis der Planten*, wordt die van BRODAEUS (*Amft.* 1644 in folio), in het Grieksch en Latijn, voor de beste gehouden.

THERAMENES, een *Athener*, een leerling van SOKRATES, en een groot redenaar, fpeelde aan het einde van den, voor *Athene*, zoo ongelukkigen Peloponnefifchen oorlog, met betrekking tot de ftaatkundige veranderingen in zijne geboorteftad, eene gewigtige, offchoon eenigzins dubbelzinnige rol. Hij was het, die met de *Spartanen*, als gevolmagtigde, over den vrede handelde, en dien onder harde voorwaarden voor *Athene* floot; en men fchreef aan hem de invoering der nieuwe, drukkende Oligarchie (regering van weinigen) onder de zoogenoemde 30 tirannen toe. Hij zelf was er een van; doch billijkte in geenen deele hun gedrag, hetwelk zijne openlijke aanklagte en zijnen geweldadigen dood ten gevolge had. Een zekere KRITIAS, een der voornaamfte van deze 30 dwingelanden, was zijn voornaamfte vijand en aanklager, en het gevolg was, dat hij, even als SOKRATES, den giftbeker moest drinken, hetwelk door hem met bedaarden moed gefchiedde. Het fchijnt, dat THERAMENES, wiens oor-

oorfpronkelijke gevoelens niet onëdel waren, en die bij zijne bekwaamheden zijnen invloed gevoelde, om eene aanzienlijke rol onder zijne medeburgers te fpelen, daardoor tot vele misftappen is verleid geworden, zonder daarbij het ongeluk zijner geboorteftad immer bedoeld te hebben. Mogelijk kan hem de toenmalige hagchelijke toeftand van *Athene* eenigermate verontfchuldigen, ofschoon dan al niet regtvaardigen.

THERAPIE. *Zie* HEELKUNDE.

THERESIA. (MARIA) *Zie*: MARIA THERESIA.

THERMEN waren oorfpronkelijk genezende bronnen, of warme baden, die in lateren tijd in prachtige badplaatfen hervormd werden, waarmede het fpel, ligchaamsoefeningen, de muzijk, boekerijen en wandeldreven verbonden waren, en die onder de zuidelijke luchtftreek van *Italië*, en bij de toenmaals bedorven zeden, tevens als openbare plaatfen van vermaak befchouwd werden. Onder de Romeinfche keizers waren het inzonderheid NERO, TITUS, CARACALLA en DOMITIANUS, die dergelijke badplaatfen aanlegden. De boekerij van die des laatften werd door MICHEL ANGELO in eene kerk, *St. Maria de gli Angioli*, herfchapen. De Thermen waren gedenkftukken van bouwkunst, waarop de oude Romeinfche kunftenaars zich te regt mogen beroemen.

THERMOLAMP. LEBON nam bij deze zijne uitvinding tot grondflag de brandbare eigenfchap van die lucht, welke uit water- en koolftof beftaat, en door het verkolen van hout en fteenkolen, bij het afsluiten der lucht, verkregen wordt. Men vult, namelijk, een vuurvast, luchtdigt vat, dat gefloten wordt met houts- of fteenkolen, en leidt de gaz-foorten, die zich ontwikkelen, door middel eener buis, in een of meerdere, insgelijks luchtdichte en geflotene vaten, die met water tamelijk gevuld zijn, zoo dat de buis onder hetzelve ligt, ten einde het gaz er door ftroome, en van alle riekende deelen gezuiverd worde. Deze zetten zich als teer op den bodem van het vat, en kunnen door eene kraan afgetapt worden. Het brandbare gaz, echter, dat in het water onoplosbaar is, klimt in hetzelve op, en wordt door eene, in het dekfel van het vat gebragte, buis, derwaarts geleid, waar men haar als lichtftof gebruiken wil. Daar de gaz nogtans altijd nog met gazfoorten, die niet branden en eenen onaangenamen reuk van zich geven, verbonden is, zoo onderneemt men nog eene tweede zuivering met haar door kuipen, met kalkwater gevuld, te drijven, en ze daarna eerst in een groot vat te verzamelen, van waar zij in de tot lichten beftemde buizen verdeeld wordt. De uit de buizen ftroomende lucht wordt aangeftoken, en brandt zoo lang als de toevoer duurt, die men door kranen kan aanvoeren of verhinderen. Voor het overige geeft men aan de einden der buizen of pijpen fomtijds de gedaante van kroonen, kandelaars, branches, enz., en verlicht daardoor geheele gebouwen, fabrijken en fchouwburgen, zoo als b. v. dien van *Coventgarden* in *Londen*. Ook kan men zich, volgens LAMPADIUS, van deze lampen tot verlichting van ftraten bedienen,

zoo als mede in die ſtad veelal geſchiedt. LAMPADIUS nam hiertoe eene ijzeren bus, die omtrent 6 pond ſteenkolen bevatte; plaatſte die tusſchen het vuur van zijnen haard; verhitte dezelve aldaar; leide de buis in het teervat, en van daar de brandbare lucht, door ſteeds opgaande pijpen, onder het glas eener ſtraat-lantaarn, die aan een koord, over rollen loopende, hing, en bevond, dat zulk eene Thermolamp een helderder licht gaf, dan eene met olie gevulde. In *Engeland* gebruikt men het product van verkoolde ſteenkolen tot onderſcheidene einden: de teruggeblevene, afgezwavelde kolen dienen tot *Coak;* de vloeibare teer tot gewoon gebruik; de vastere wordt door overhaling (*rectificatie*) in eene terpentijn-aardige olie en zwarte hars geſcheiden, welke, even als de barnſteen, van een nuttig gebruik is tot het vernisſen van blik; terwijl de lucht eindelijk de ruimte van het fabrijkgebouw verlicht en warm houdt.

Toen LEBON in het jaar 1800 zijne uitvinding bekend maakte, werd dezelve in *Frankrijk* niet gretig gevolgd. De *Engelſchen* intusſchen, maakten daarvan een zeer nuttig gebruik, en verbeterden de oorſpronkelijke Thermolamp van LEBON in vele opzigten. De verlichting der ſtraten, zoo wel als van gebouwen, is ſedert zeer algemeen geworden, en is, volgens gevoelen van velen nog verbeterd, ſedert men de gaz uit olie in plaats van uit ſteenkolen bereidt. Op vele plaatſen in *Frankrijk* en *Duitschland* maakt men van deze Thermolampen gebruik, om hout-azijn te vervaardigen: in dit geval wordt de oven met hout gevuld en tot gloeijens toe verhit, wanneer men bij zoodanig eene bewerking vele voorname produkten verkrijgt, namelijk: houtskool, hout-azijn, teer en brandbare gaz. Deze laatſte nu wordt gebruikt om te verlichten of te verwarmen; het licht, echter, dat de op deze wijze uit hout afgezonderde gaz geeft, is op verre na zoo ſterk niet, als uit olie- of ſteenkolen-gaz, waarom dan ook LEBON zeer vroeg het denkbeeld heeft laten varen, om door middel van deze gaz vuurbaken te verlichten.

THERMOMETER, warmtemeter, een werktuig, waardoor men de verſchillende graden van warmte van onzen dampkring, en van andere ligchamen, kan meten en bepalen. Deszelfs inrigting rust op de uitzetting der vloeiſtoffen, door opgenomene warmteſtof. Men bedient zich tot zulk een werktuig van eene glazen, overal even wijde, pijp, waaraan van onderen een bolletje geblazen is. Dit bolletje wordt met een gedeelte der pijp, met kwik of *Spiritus* gevuld, waarna de opening, om de drukking van den dampkring te weren, geſloten wordt. Wanneer nu de lucht, of eenig ander ligchaam, waarbij de pijp gebragt wordt, meer warmte heeft, dan het kwik, dat zich in die pijp bevindt, dan deelt zij warmteſtof aan het kwik mede, dat zich nu uitzet, en in het pijpje rijst; doch, omgekeerd, inkrimpt en in hetzelve daalt, wanneer de lucht minder warmte bezit. Alles komt echter, bij het meten der warmte, op de ſchaal aan, waaraan men de pijp vasthecht. Deze ſchaal waarop nog geene merkteekenen van

vorst

vorst, enz. ſtaan, plaatst men in water, dat begint te bevriezen; let dan naauwkeurig op, tot welke laagte het kwik of de *Spiritus* in het pijpje daalt, en maakt daar het merk van vorst, wanneer men dan kan verzekerd zijn, dat, wanneer in de open lucht zulk een Thermometer op dat punt ſtaat, het dan in dezelve zoo koud is, als in dat vriezend water, en het dus vriezen moet. Voorts plaatst men de ſchaal met de pijp in kokend water; teekent wederom het punt aan, tot hetwelk het kwik of de *Spiritus* gerezen is; verdeelt dan den afstand tusſchen deze beide punten in gelijke deelen, en de Thermometer zal dan geſchikt zijn, om warmte en koude, de *Temperatuur* genoemd, aan te wijzen; dragende bij natuur- en ſcheidkundigen het warme weder den naam van *hooge*, en het koude dien van *lage Temperatuur*.

Onze landgenoot, CORN. DREBBEL, van *Alkmaar*, was, omſtreeks de helft der 17de eeuw, de eerſte uitvinder van eenen Thermometer, die zich echter daartoe van water en gekleurd vocht bediende, waardoor hij eene ſoortgelijke uitkomst verkreeg. Sedert heeft men deze ontdekking tot meerdere volkomenheid gebragt, en geoordeeld, dat tot het meten der koude temperaturen, onder het punt van vorst, of het vriespunt, de wijngeest, doch daarentegen tot het meten van de warmte-graad, het kwik het meest geſchikt was. In *Italië* poogde men wel, den Thermometer te verbeteren; doch deze verbetering was van geene waarde, omdat men geene vaste ſchaal, dat is, geen punt van vriezend en kokend water had. FAHRENHEIT, een *Nederlander*, en REAUMUR, een *Franschman*, kwamen bijna gelijktijdig op hetzelfde denkbeeld; doch, hoe zeer hunne wijze genoegzaam dezelfde was, verſchilden zij nogtans in de verdeeling der ſchaal. REAUMUR, die zich van wijngeest, in plaats van kwik, bediende, plaatſte in het vriespunt de O, en verdeelde tot 80° het punt van kokend water; FAHRENHEIT, daarentegen, plaatſte zijn punt O in dat, tot hetwelk zijn kwik gedaald was, toen hij het in een mengſel van ijs en ammoniakzout geplaatst had, hetwelk hij, ſchoon te onregt, voor de grootſte koude hield; verdeelde dat punt tot het vriespunt in 32°, zoodat het laatſte bij hem 32, en het punt van kokend water 212° teekent, en hij de ruimte, tusſchen beide punten, in 180° verdeelt. Beide ſchalen vindt men aan de meeste Thermometers. Behalve deze verdeelingen heeft men nog andere. DE LUC gaat op gelijke wijze te werk; doch in *Zweden* bedient men zich van de in honderd verdeelde ſchaal van den Hoogleeraar CELSUS, waarop het vriespunt wel door O, maar het kookpunt door 100° wordt aangewezen. Eindelijk plaatst DE LILLE O voor het kookpunt, en houdt met 150° bij het vriespunt op. Daar intusſchen de zwaarte der lucht, die door den ſtand des barometers wordt aangewezen, de klimming tot het kookpunt vertraagt of beſpoedigt, zoo ziet men duidelijk, waarom Thermometers, bij eenen ongelijken barometer-ſtand vervaardigd, ook ongelijke punten moeten hebben, en het dus een vereischte

in

in eenen goeden Thermometer is, dat hij bij eenen bepaalden barometer-ſtand vervaardigd worde.

THERMOPYLAE. Woordelijk de *pas*, of de *poort tot de warme bronnen en baden*, die zich in de nabijheid bevinden. Deze enge pas, de eenige, welke uit *Thesſalië* door het gebergte *Oeta* naar *Hellas* voert, is beroemd door den heldendood van LEONIDAS en de regtbank der *Amphictyonen*, welke vroeger in hare nabijheid vergaderde (*Men zie beide Artikelen*). Ook in latere, en zelfs in onze tijden, was dit punt de ſchouwplaats van roemrijke wapenfeiten.

THESEUS. Een van de beroemdſte helden der oudheid, uit de 13de eeuw voor onze tijdrekening, toen de geſchiedenis nog met de fabel vermengd was. Hij was de zoon van AEGEUS, en gaf reeds vroeg blijken van zijne zucht, om in heldendaden uit te munten. Zijn vader benoemde hem tot zijnen opvolger op den troon van *Attica*, welken hij naauwelijks beklommen had, toen hij in eenen oorlog tegen zijne neven, de zonen van PALLAS, werd ingewikkeld, en hij dezen de nederlaag gaf. Vroeger had hij zich reeds bij zijn vaderland verdienſtelijk gemaakt door zijne dapperheid en onverſchrokkenheid: hij verdelgde de gedrogten, die het land benadeelden; doodde den ſtier van *Marathon*, en bevrijdde de *Atheners* van eene ſchatting, om 7 jongelingen en een gelijk getal jonge dochters op te brengen, welke MINOS, koning van *Creta*, die in hun land viel, hun had opgelegd. THESEUS won de genegenheid van ARIADNE, de dochter van MINOS; bevredigde door hare tusſchenkomst MINOS met de *Atheners*, bragt de jeugdige gevangenen in het vaderland terug, verloste hetzelve van de opgelegde ſchatting en huwde, na ARIADNE onedelmoedig verlaten te hebben, PHAEDRA, eene andere dochter van MINOS. Dit ſchijnt de eenvoudige waarheid van het gebeurde te zijn, waaraan de dichters eenen wonderbaren draai gegeven hebben. Na vervolgens den vaderlijken troon beklommen te hebben, bevlijtigde hij zich, om zijn land met wijsheid te beſturen; lokte de bewoners van *Attica* derwaarts, en veranderde het regerings-beſtuur in eene ſoort van gemeenebestregering; doch behield het bevel over de krijgsmagt en het handhaven der wetten voor zich. Hij deed hierop verſcheidene reistogten, tot het zoeken van nieuwe gelegenheden, om zijne dapperheid te toonen; had deel aan de overwinning der *Centauren*, en aan de beide oorlogen van *Thebe*. Na zijne terugkomst te *Athene* bevond hij, dat men, gedurende zijne afwezigheid, het gemeen tegen hem had opgeruid; doch het te laag voor zich achtende, om de *Atheners* te ſtraffen, verliet hij hun land, en trok naar *Scyros*, waar LYCOMEDES, bevelhebber van hetzelve, hem in eene hinderlaag lokte, en hem in zee liet werpen, waarin hij zijn graf vond, ſchoon anderen hem daar in vrede zijn leven laten eindigen. Zijne afstammelingen regeerden echter nog gedurende eene reeks van jaren het door hem hervormde Atheenſche gebied. PLUTARCHUS heeft zijn leven omſtandig te boek geſteld.

THESPIS. Een tijdgenoot van SOLON. Hij werd omtrent 5½ eeuw voor onze tijdrekening te *Ioaria*, eene ſtad in *Attica*, geboren, en wordt algemeen voor den uitvinder van het treurſpel gehouden, hetwelk vóór zijn' tijd eene ſoort van *Hymne* was ter eere van BACCHUS, en geſpeeld werd op openbare wegen en plaatſen, waar de meeste toeloop van volk was. THESPIS gaf er eene andere gedaante aan: hij voerde zijne ſpelers rond op eenen wagen, die hun tevens tot een tooneel diende, en bragt tusſchen de reijen een' perſoon in, die eene grootſche beſchrijving van eenig buitengewoon bedrijf gaf. Dat dit begin van het treurſpel zeer ruw en onvolkomen zal geweest zijn, kan men ligtelijk begrijpen.

THESSALIË. Eertijds een aanzienlijk landſchap van *Griekenland*, dat tegenwoordig, onder den naam van *Janiah* of *Janna*, een gedeelte van *Europeesch Turkije* uitmaakt, en tusſchen *Macedonië*, den *Archipel*, *Livadië* en *Albanië* gelegen is. *Lariſſa* is de hoofdſtad, en de *Peneus* de voornaamſte rivier van dit landſchap, welke tusſchen de bergen *Osſa* en *Olympus* heen loopt, en, met kleine bogten door eene landſtreek, vol van de bevalligſte verſcheidenheid, alsmede door bosſchen en weilanden vlietende, een hoofdſieraad uitmaakt van de bekoorlijke valei *Tempe*, die met zoo vele verrukking door dichters is beſchreven geworden. Onder de bergen van *Thesſalië* zijn de *Olympus*, *Helicon*, *Parnasſus* en *Pindus* de beroemdſte, en de Thesſaliſche vrouwen zijn door hare tooverkunſten zeer vermaard geworden. Het land heeft ſchoone bouw- en weilanden, en eene uitmuntende paardenteelt; gelijk ook deszelfs bewoners voor de beste ruiters, en zelfs voor de uitvinders der rijkunst gehouden worden.

THESSALONICA. *Zie*: SALONICHI.

THEURGIE, een woord uit het Grieksch, waaronder men verſtaat de voorgewende wetenſchap, om, door eenen bijzonderen, naauwen omgang met de goden en geesten, bovennatuurlijke werkingen te kunnen te weeg brengen, waartoe men zich van zekere handelingen en plegtigheden vooraf bediende. Zij heeft haren oorſprong bij de *Chaldeërs* en *Perzen*, alwaar de *Magi* er zich voornamelijk mede ophielden. Ook de *Egyptenaren* ſtelden er veel geheimzinnigs in, en hielden HERMES TRISMEGISTUS, doch de eerstgenoemden ZOROASTER, voor den eerſten uitvinder er van.

THIEME. (KARL TRAUGOTT) Een verdienſtelijk ſchoolleeraar, en voor elken opvoeder een zeer aanbevelenswaardig ſchrijver. Hij had in Louwm. 1745 *Kaniz*, bij *Oſchatz*, tot zijne geboorteplaats, waar zijn vader predikant was; ſtudeerde te *Meiszen* en *Leipzig*, alwaar hij Magister, en in 1772 namiddags-prediker bij de *Pieters-kerk* werd. Het onderwijs hetwelk hij hier bij eenige aanzienlijke familiën dezer ſtad gaf, had zijne *Erſte Nahrung für den geſunden Menſchenverſtand* ten gevolge; een ſchatbaar boek voor de beginſelen van onderwijs, waaruit men bij deszelfs eerſte verſchijning reeds den zelfdenkenden onderwijzer leerde kennen, en waarvan in 1817 de

de 8ste uitgave verscheen. Van 1776—1784 was hij rector aan het *Lyceum* te *Lubben*, in de *Neder-Lausitz;* werd vervolgens aan de Stiftschool te *Marburg* als zoodanig beroepen, en vertrok in 1790 in dezelfde hoedanigheid naar *Löbau.* Zijne beantwoording der in 1785 opgegevene prijsvraag — „ welke zijn, in den tegenwoordi- „ gen burgerlijken, kerkelijken, wetenschappelijken en gezelligen „ toestand der Duitsche natie, wezenlijk plaatshebbende hindernissen „ tot zelfdenken, en welke dwalingen, zwakheden en gebreken van „ het verstand brengt ieder der. hier optegevene gebreken en mis- „ bruiken in het bijzonder te weeg" — werd door 4 kundige beoordeelaars, EBERHARD, ENGEL, PLATNER en WEISHAUPT, de prijs toegekend. Deze verhandeling, in 1788 onder den titel: *Ueber die Hindernisse des Selbstdenkens in Deutschland* gedrukt, bewijst door hare duidelijke voordragt en wijsgeerige schranderheid, dat dit onderwerp den zelfdenkenden schrijver reeds lang heeft bezig gehouden. Ook zijne werkjes, *Ueber den herschenden Ton der Schulen; Ueber die Schädlichkeit unordentlicher Lectur junger Leute*, en andere, bevatten vele schrandere aanmerkingen. In 1793 verscheen zijn *Ideal eines Lesebuchs für Bürger- und Landschulen*, en vervolgens, dezelfde grondbeginsels bevattende, zijnen *Gutmann, oder der Sachsise Kinderfreund*, 2 deel. waarvan de 9de uitgave, door VON DOLZ overgezien, in 1824 te *Leipzig* verschenen is. Na den dood des schrijvers werd de *Gutmannische Schule*, een vervolg op het laatstgenoemde werkje, door GRUBE, uit de nagelatene papieren van THIEME uitgegeven, van wien nog bij zijn leven, in 1801, verscheen: *Erdmann, eine Bildungsgeschichte*, en eene nieuwe uitgave zijner *Aufmunterungen zum vernünftigen Denken und Handeln*, benevens eenige leerredenen, onder den titel: *Lehren vor der Gemeinde*, welke reeds in 1785 het licht zagen. Bovendien bezitten wij nog van hem *Grundlinien zu einer Geschichte aller positiven Religionen*, welke in 1803 zijn uitgegeven. Voor het overige erkent men in al de schriften van dezen geleerde den zelfdenker. Om in de laatste jaren zijns levens nader bij zijnen geneesheer te zijn, vertrok hij naar *Görlitz*, alwaar hij in Bloeim. 1802 stierf.

THIESZ, (JOH. OTTO) werd in 1762 te *Hamburg* geboren, waar hij zich reeds vroegtijdig in de godgeleerde letterkunde en kerkelijke geschiedenis oefende. In *Helmstadt*, alwaar HENKE en andere geleerde mannen zijne onderwijzers waren, besloot hij zijne akademische loopbaan met eene verhandeling: *de Evangelio Matthaei integritate, interpolando non corrupta*, waardoor hij bij HENKE zeer veel lof behaalde. Van het jaar 1785 af was hij akademisch leeraar te *Kiel*, verkreeg in 1790 de waardigheid van doctor in de godgeleerdheid, bragt de laatste jaren van zijn leven in stille rust te *Bordesholm*, nabij gemelde stad, door, en stierf aldaar in 1810. THIESZ behoorde tot de rekkelijke godgeleerden, en moest deswege menigen strijd doorworstelen. In een klein geschrift, *der Sturz des An-*

Ansehens Moses zie het nicht nothwendig den Sturz des Christenthums nach sich, (1783), nam hij de verdediging van Döderlein, door den bekenden ijveraar Melchior Götze in *Hamburg* aangevallen, op zich. Onder zijne overige talrijke schriften behooren: *Fundamenta theologiae christ. crito-dogmat. Leipzig* 1792; *über die biblische und kirchliche Lehrmeinung von der Ewigkeit der Höllenstrafen*, 1791; *Vorlesungen über die Moral für gebildete Leser in allen Ständen*, 2 *th.* 1810; *das N. Test. neu überfetzt, mit Erklärungen*, 4 *th.* 1794—1800; *Neuer kritischer Commentar über das N. Test.* 2 *th.* 1804—1806; *Handbuch zum richtigen Verstande und fruchtbaren Gebrauche der Sonn- und Festtags-Evangelien*, 1795; *Handbuch der neuesten Theol. Litteratur*, 2 *th.* 1792; *Einleitung in die neuere Geschichten der Religion, der Kirche und theol. Wissenschaften*, 1797; *Andachtsbuch für aufgeklärte Christen* 1797; *Communienbuch* 4de druk 1810, en *Christliche Lieder und Gesänge*, 1784 en 1785, waaruit eenige in nieuwere gezangboeken zijn overgenomen. Bovendien bezitten wij nog van hem: *Versuch einer gelehrten Geschichte von Hamburg*, 2 *th.* 1780; *Gelehrte Geschichte der Univ. zu Kiel*, 2 *th.*; eene Verhandeling *über die Magier und ihren Stern*, 1790; *Dr. M. Luthers Lehren, Räthe und Warnungen für unsere Zeiten* 1792 en meer andere.

THISBE. Een schoon Babylonisch meisje, bekend door hare ongelukkige liefde omtrent Pyramus. De ouders zich tegen hunne onderlinge verkeering verzettende, konden beide gelieven elkander niet anders spreken, dan door een gat in den muur, welke tusschen de naast elkander liggende huizen hunner ouderen was. Op zekeren tijd kwamen zij onderling overeen, dat zij buiten de stad, aan de gracht van *Ninus*, zouden bijeen komen. Thisbe verscheen hier het eerst; doch werd door de onverwachte verschijning eener leeuwin genoodzaakt, om zich in een nabijliggend hol te verbergen, waarbij zij door den spoed haren sluijer verloor, dien de leeuwin verscheurde. Pyramus vervolgens ter bestemder plaatse komende, werd op het gezigt van den sluijer op het vermoeden gebragt, dat zijne geliefde zelve eene prooi van het monster geworden was, en stortte zich uit wanhoop in zijn zwaard, waarop Thisbe, bij hare terugkeering uit het hol, haren minnaar in zijn bloed gewenteld vindende, zich met zijn eigen zwaard doorstak. Beiden bedekte één graf, en de moerbeziënboom, waaronder zij begraven werden, veranderde zijne witte bessen in roode. Van deze moet men de nimf Thisbe wel onderscheiden, van welke de stad *Thisbe* in *Boeötië* haren naam ontleend.

THOLEN, (Jacobus Pierson) werd den 20sten van Herfstm. 1764 te *Leeuwarden* geboren. Zijn vader, van een deftig Oostvriesch geslacht van dien naam afkomstig, was een man van zeer vele kunde in de vaderlandsche geschiedenissen, oudheden en charters, aan wiens verdienstelijke medewerking men inzonderheid het Vriesche charterboek verschuldigd is; zijne moeder was eene dochter van Jacobus Pier-

Pierson, predikant te *Harlingen*, die als rector te *Leeuwarden*, in den bloei zijns levens, der oude letterkunde ontrukt werd, en kleindochter van moeders zijde van den beroemden Nederlandſchen dichter en geſchiedſchrijver François Halma. Onze jonge Tholen was reeds op zijn 12de jaar ouderloos. Eenen gunſtigen aanleg en lust voor den geleerden ſtand bezittende, legde hij de eerſte gronden op de Latijnſche ſchool te *Leeuwarden*, inzonderheid onder den conrector J. Snoek en den rector V. Slothouwer, en werd in 1781 met lof tot de hooge ſchool bevorderd, waarop hij zich naar *Franeker* begaf, met oogmerk, om zich meer bijzonder tot de letterkunde te bepalen. De Romeinſche en Griekſche beoefende hij vlijtig onder Schrader en Wassenberg, en de Oosterſche onder Verschuur; doch, zich tevens op de wiskunde onder N. Ypey, en op de wijsbegeerte onder van Swinden toeleggende, nam zijn ſmaak voor deze beide wetenſchappen meer en meer toe, en hij gaf reeds in 1784 eenige uitgewerkte *Theſes Philoſophicae*, welke hij onder den hoogleeraar van Swinden met lof verdedigde, die toen reeds in zijnen ijverigen leerling zoo veel vertrouwen ſtelde, dat hij gedurende den vakantietijd, aan hem zijne dagelijkſche waarnemingen, omtrent de bewegingen der magneetnaald, met den ſtand van barometer en thermometer, windſtreek enz., liet aanbevolen. Bij deze zijne ſtudiën voegde hij naderhand, om zijnen bloedverwanten genoegen te geven, de beoefening der regtsgeleerdheid, onder H. Cannegieter en J. Valckenaar, en werd in 1786 tot doctor in de beide regten bevorderd.

Ondertusſchen was zijn hooggeſchatte leermeester in het voorjaar van 1785 naar *Amſterdam* vertrokken, hetwelk Tholen, uit hoofde zijner overhellende neiging voor de wis- en natuurkunde, deed beſluiten, om hem in den Herfst derwaarts te volgen, ten einde op nieuw 's mans onderwijs te genieten. Twee genoegelijke en nuttige jaren bragt hij hier door, inzonderheid onder zijne vrienden Kraaijenhof, destijds geneesheer, P. Nieuwland en A. van Bemmelen, en vormde zich geheel door hunnen zoo leerzamen omgang, doch vooral door dien van zijnen grooten leermeester, wiens achting en hartelijke vriendſchap hij zich voor altijd verwierf. Het was er echter verre af, dat Tholen de letterkunde geheel zoude vergeten; in tegendeel maakte hij daarin ook een bijzonder werk van de lesſen des toen in *Amſterdam* bloeijenden hoogleeraars Wijttenbach, en ſtond zelfs eenigen tijd in beraad, om van de gelegenheid tot een opengevallen rectoraat gebruik te maken. Dan, de leerſtoel der wiskunde aan *Vrieslands* hooge ſchool destijds open gevallen zijnde, zoo werd hij, in 1788, tot de volle werkzaamheid eens hoogleeraars in de wis- en vestingbouwkunde, ſchoon ſlechts onder den titel van *Lector* (*) geroepen. Hij

(*) Dit was ingevolge een beſluit van de ſtaten van *Vriesland* van 1774, waarbij werd vastgeſteld, om in het vervolg niet weder eenen gewonen hoogleeraar in de

Hij aanvaardde dien post, zoo zeer met zijnen heerfchenden fmaak overeenkomftig, na de Paaschvacantie deszelfden jaars; hield zich een goed deel van den Zomer nog in *Amfterdam* op, en keerde tegen den Herfst terug, om zijne lesfen te hervatten. Sedert bekleedde hij zijn ambt met den meesten ijver, roem en achting, waarvoor niet alleen curatoren hem hunne erkentenis betuigden, door zijne jaarwedde in 1791 te verhoogen; maar ook de akademifche fenaat, in Louwm. 1793, *honoris caufa*, hem de waardigheid van *A. L. M. et Philof. Doctor* opdroeg.

Bij de nieuwe inrigting, in 1797 aan de akademie te *Franeker* gegeven, verkreeg THOLEN den zoo lang verdienden rang, door de benoeming op den 20ften van Zomerm. tot gewoon hoogleeraar in de wis- en vestingbouw-, alsmede in de aardrijkskunde; werd reeds den volgenden dag in den fenaat ingeleid, en hield den 16den van Slagtm., ter aanvaarding van het hoogleeraar-ambt, eene redevoering: *over den invloed van de beoefening der wijsbegeerte op de menfchelijke maatfchappij en onze verftandelijke vermogens*, welke toen is uitgegeven. Hij zette met gelijken ijver, als voorheen, zijn onderwijs voort; bekleedde van Zomerm. 1807 tot 1808 den post van *Rector Magnificus*, en legde dien neder met eene redevoering: *de vero Philofophiae ftudio.* Hij vervulde ook verder met lust alle deelen van zijnen post, tot dat de zoo onverdiende vernietiging der akademie in 1811 plaats had. Gevoelig trof THOLEN deze gebeurtenis, waardoor hij tot eene zekere foort van rust gedwongen werd, voor eenen man van zijne werkzaamheid bijna ondragelijk. Het was hem derhalve zoo veel te aangenamer, bij de oprigting van 's rijks akademie te *Franeker*, in 1814, als gewoon hoogleeraar herfteld te worden. Bij het onderwijs in de wis- en natuurkunde, werd hem nu ook dat in de befpiegelende wijsbegeerte opgedragen; doch dit laatfte ftond hij aan eenen zijner ambtgenooten af, en behartigde het andere fteeds met zijnen gewonen ijver. In Herfstm. 1824 werd hij onverwachtst door eene ongefteldheid overvallen, die weldra tot eene flijmberoerte overfloeg, waaraan hij den 20ften dier maand, den dag zijner geboorte, in den ouderdom van juist 60 jaar, zachtelijk ontfliep. Hij is gehuwd geweest aan zijne volle nicht, ANNA ELIZABETH COULON, eene verftandige, deugdzame, door ware christelijke lijdzaamheid en onderwerping, voorbeeldelooze vrouw, welke hij als eene treurende weduwe, nevens eene eenige dochter naliet; doch die reeds, den 11den van Herfstm. 1825, haren dierbaren echtgenoot in het graf volgde.

THO-

de wiskunde aan te ftellen, maar flechts eenen *Lector*, die echter met de volle werkzaamheid van eenen gewonen hoogleeraar zou belast zijn. Dit befluit werd op den heer A. YPEY, die zijnen beroemden vader NIKOLAAS in 1785 opvolgde, niet toegepast, en nu eerst, bij de beroeping van den heer THOLEN, in 1788, in werking gebragt.

THOLEN was een man van uitgebreide kundigheden, en gedurende 36 jaar een fieraad van *Vrieslands* hooge fchool. Hij ftichtte gaarne door mondeling onderwijs; doch zedigheid weerhield hem, om dit door het uitgeven van fchriften te doen; gelijk er ook niets, althans met zijnen naam, van hem gedrukt is, behalve zijne intree-rede, welke hij nog noode ter perfe overgaf. Des te gereeder was hij, om zijnen vrienden, waar hij kon, fteeds met belangrijke bijdragen behulpzaam te zijn, of 's lands regering door zijne veelvuldige bekwaamheden te dienfte te ftaan. Zoo nam hij in 1796 de toen verlangde volkstelling van *Franeker* en de omftreken op zich, en volvoerde die met de meeste naauwkeurigheid. Later werd hij, met den hoogleeraar van SWINDEN en VAN BEEK CALKOEN, benoemd tot het onderzoeken der kweekelingen van 's lands artillerij-fchool te *Amersfoort*; terwijl hij, gedurende het Franfche bewind, lid was van den municipalen raad te *Franeker*, federt eenige jaren van de commisfie te *Leeuwarden*, ter regeling van de maten en gewigten in *Vriesland*, en finds 1815 lid van de ftaten van dat gewest wegens *Franeker*. In 1812 werd hij tot correspondent der eerfte klasfe van het inftituut van kunften en wetenfchappen te *Amfterdam* verkozen, alwaar hij tevens correspondent van het inftituut voor blinden was. THOLEN was niet alleen een uitmuntend geleerde en verdienftelijk mensch, maar ook een man van eene zeldzame rondborftigheid, en onkreukbare eerlijkheid in al zijne betrekkingen. Toen hem in 1819 de fmartelijkfte flag trof, van zijnen eenigen en alles belovenden zoon, NIKOLAAS, die, na een loffelijk afgelegd examen, op het punt ftond, om doctor in de geneeskunde te worden, aan eene fchielijk ontftane en toenemende ziekte te verliezen, droeg hij ook dit lot met eene gelatenheid, den wijsgeer en christen waardig. Des jongelings nagedachtenis werd zoo door een treurdicht vereerd van zijnen vriend D. BAX, als van zijnen neef N. VAN LOON, beiden gedrukt; doch inzonderheid door eene redevoering van zijnen grijzen leermeester, den hoogleeraar E. v. WASSENBERG, in eene vergadering der afdeeling, te *Franeker*, van de Maatfchappij tot Nut van 't Algemeen, in Herfstm. 1819 uitgefproken, en aldaar uitgegeven.

THOMAS. (ANTOINE LEONARD) Een Fransch fchrijver. Hij werd in 1732 te *Clermont*, in *Auvergne*, geboren; volgde, ofschoon tot den regtsgeleerden ftand beftemd, zijne geliefkoosde neiging voor de fraaije letterkunde, en werd bij het collegie *Beauvais*, te *Parijs*, tot hoogleeraar aangefteld. Naderhand werd hij geheimfchrijver bij den minister van buitenlandfche zaken, den hertog PRASKIN; ten laatfte bij den hertog van ORLEANS, en ftierf in het jaar 1785. THOMAS was een zeer braaf, grootmoedig man, en een uitmuntend fchrijver, van wien zijne lofredenen op groote mannen, waarvoor hij meermalen den prijs bij de akademie te *Parijs* behaalde, met roem bekend zijn. Bijna alle onderfcheiden zich door eene krachtige welfprekendheid, ftoute gedachten, en eene levendige zucht voor deugd,

kennis en menschlievendheid. Onder de uitstekendste telt men zijne redevoeringen op DESCARTES, SULLY, den maarschalk van *Sakſen* en den dauphin. Ook zijn *Esſai ſur les Eloges*, 2 deel. 8vo 1775, is een werk, waarvoor hij de hoogste goedkeuring wegdroeg. Minder belangrijk, echter, is zijn *Esſai ſur le caractère, les moeurs et l'esprit des femmes*, in 1772 en 1803 in 8vo uitgegeven. Onder zijne dichtstukken verdienen zijn *Epître au peuple*, zijne *Ode ſur le tems* en zijn *Poëme de Jumonville* den meesten lof.

THOMASIUS. (CHRISTIAAN) Een verdienstelijk wijsgeer en ijverig bevorderaar van verlichting, die in de laatste helft der 17de eeuw te *Leipzig* het eerste daglicht zag, oefende zich eerst aldaar in de wijsbegeerte, en vervolgens te *Frankfort aan den Oder* in de regten. Hij keerde in 1679 naar zijne geboortestad terug, en hield aldaar regtsgeleerde en wijsgeerige voorlezingen; doch haalde zich door zijne vrijmoedigheid en zijne pogingen, om de geleerde voordragt te hervormen, weldra zoo vele vijanden op den hals, dat hij zijn vaderland verlaten moest, alzoo men reeds tot zijne gevangenneming besloten had. Hij ging in 1696 naar *Halle*, alwaar hij op de ridderakademie zijne voorlezingen vervolgde, en de groote goedkeuring, welke hij wegdroeg, de naaste aanleiding was tot het oprigten eener hooge school in die stad. THOMASIUS werd op dezelve tweede, en naderhand eerste hoogleeraar in de regten, koninklijk Pruissisch geheimraad en bestuurder der universiteit, en zette zijne wetenschappelijke werkzaamheden met den meesten roem voort, tot aan zijnen dood, in 1728. Hij was een der ijverigste en gelukkigste bevorderaars eener algemeene wijsgeerige verlichting van zijnen tijd, een verachter van spitsvindige beschouwingen, een geoefend denker, en de eerste onder de Duitsche universiteits-leeraren, die zich van zijne moedertaal bij de geleerde voordragt bediende, en het meeste bijdroeg, om zijne tijdgenooten aan het juk der Aristotelsche schoolsche geleerdheid te onttrekken. Daar hij stoutmoedig al het schadelijke en nuttelooze poogde af te schaffen, en alles wat nuttig was in te voeren, zoo drong hij op het gebruik aan het natuurregt bij de geregtshoven, op de afschaffing van de heksen processen en de pijnbank, en op eene vrije denkwijze in het godsdienstige aan. Door zijne tallooze regtsgeleerde, wijsgeerige en andere schriften (waaronder zijne *Freymüthige Gedanken oder Monatsgeſpräche*, zijne *Geſchichte der Weisheit und Thorheit*, zijne *Vernünftigen und' Christlichen, aber nicht ſcheinheiligen Gedanken über allerhand vermischte Philoſophiſche und Juristiſche Händel*, de merkwaardigste zijn), werd zijn roem algemeen verbreid; doch hij haalde zich daardoor ook vele onaangenaamheden op den hals; terwijl zijne zucht tot verbetering overal tegenstand ontmoette. Zijn streven naar populariteit maakte echter, dat zijne wijsgeerige schriften in die deelen, welk eene meer afgetrokkene behandeling vorderen, dikwijls droog en voor wetenschappelijke beoefening weinig geschikt zijn. Hij

had zich in den laatsten tijd zijns levens het minst moeten wagen aan zoodanige wetenschappen, als natuur- en wiskunde, waarvan hij minder kennis had, en waardoor hij zijnen roem benadeeld heeft. Over het algemeen was de zucht naar oorspronkelijkheid een heerschende trek van zijn letterkundig en wijsgeerig karakter; en hieraan moet men niet alleen vele tegenstrijdigheden (*paradoxien*), maar ook zijne onerkentelijkheid omtrent zijne tijdgenooten, van welke hij niets leeren wilde, toeschrijven. Van zijne menigvuldige schriften is een catalogus voorhanden, die te *Halle* uitgegeven en meer dan eens herdrukt is. LUDEN heeft zijn leven beschreven, hetwelk in 1805 te *Berlijn* verschenen is.

THOMSON. (JAMES) Een beroemd Engelsch dichter der 18de eeuw, uit het Schotsche graafschap *Norburg*, en de zoon van eenen predikant. Te *Edinburg*, waar hij zich in de godgeleerdheid oefende, legde hij zich voornamelijk toe op de ontwikkeling van zijn dichterlijk talent en ging in 1725 naar *Londen*, waar hem door zijnen schoolvriend, D. MALLET, geraden werd, om zijn dichtstuk: *de Winter*, te laten drukken; doch eerst in het volgende jaar vond hij daartoe eenen uitgever, die hem slecht beloonde. Naderhand geraakte hij bekend met POPE, den kanselier TALBOT en andere uitmuntende mannen, waarop in 1728 zijne *Lente*, en in 1730 zijn *Herfst* verscheen, welke beide stukken echter, in dichterlijke waarde, dat van zijn' *Winter* niet kunnen evenaren. In 1740 gaf hij met MALLET het *Masker van* ALFRED in het licht, waarin het bekende volkslied: *Rule Britania* gevonden wordt. Onder zijne dramatische schriften onderscheidt zich, inzonderheid, zijn treurspel: *Tancred and Sigismunda*; doch over het algemeen ontwaart men in dit en zijne overige treurspelen eene sterke zucht voor het didactische en beschrijvende, en het ontbreekt dezelve ook niet aan uitmuntende plaatsen van dezen aard, die nogtans meestal te lang en te hoogdravend zijn; en van hier, dat zij meer aan den lezer, dan op het tooneel voldoen. Zijn allegorisch dichtstuk, in de manier en versmaat van SPENSER, *the Castle of Indolence*, hetwelk in 1746 verscheen, onderscheidt zich meer door enkele gelukkige plaatsen, dan wel door de voltooijing van het geheel.

Ondertusschen verdient THOMSON, wiens leven in 1748 op eene ellendige wijze eindigde, onder de Engelsche dichters, ongetwijfeld, eenen aanzienlijken rang. Hij bezat eene levendige en rijke verbeeldingskracht, en verrijkte de dichtkunst met eene menigte nieuwe en oorspronkelijke beelden, uit de natuur ontleent, of uit eigene waarnemingen ontworpen. Zijne *Jaargetijden* zijn zijn meesterstuk, en welligt onder alle beschrijvende dichtstukken der *Engelschen* de volkomenste. Voor het overige is zijn schrijftrant somtijds hard en onbehagelijk, hier en daar eenigzins zwellend en duister. Ook als lyrisch dichter neemt THOMSON onder de *Engelschen* de eerste plaats in. De fraaiste en volledigste uitgave zijner werken is getiteld: *the Works of* J. THOMSON, *with his last*

cor-

corrections, *London* 1755, 2 deel. in 4to; terwijl zich onder de uitgaven zijner Jaargetijden, *the Seafons* bij AIKIN, *London* 1778 in 8vo, door eene uitmuntende, oordeelkundige inleiding bijzonder aanbevelen. De laatfte zijn, onder anderen, door LUBLINK *den jongen* in het Nederduitsch en poëtisch proza, en door L. SCHUBART in het Hoogduitsch overgezet, met eene levensbefchrijving van den dichter en het gezang *aan God*. Van zijne treurfpelen heeft men eene prozaïfche vertaling met eene voorrede van LESSING, alsmede eene dichterlijke in rijmlooze jamben van J. H. SCHLEGEL. In zijne geboorteplaats in *Schotland* viert men jaarijks een feest ter zijner nagedachtenis, en heeft men tevens, bij infchrijving, voor hem een gedenkteeken opgerigt.

THONIJN (*Scomber Thynnus*). Deze zeevisch, tot het geflacht der makreelen behoorende, onderfcheidt zich voornamelijk van dezen door 8 bastaard-vinnetjes, welke zoo wel op den rug, als naar den ftaart, onder aan den buik, zich bevinden. Deze visch, die dikwijls de lengte van meer dan 6 voet, en fomtijds een gewigt van 4 tot 500 pond bereikt, komt in Bloei- en Zomerm., wanneer het zijn rijtijd is, bij geheele fcharen uit de Noordfche wateren naar de *Middellandfche zee*, aan welker kusten hij zijn kuite fchiet, en, uit hoofde van zijn uitmuntend vleesch, hetwelk men versch en gezouten gebruikt, met harpoenen of haken, zoo wel door de zeelieden als door de kustbewoners, menigvuldig gevangen wordt. In *Napels* en *Sicilië*, waar men zich het meest met de Thonijn-visfcherij ophoudt, noemt men den daartoe benoodigden kostbaren toeftel *Tonnaras*; gelijkende bijna kleine vestingen in het water, in vele fterke netten beftaande, die tusfchen de rotfen en eilanden, welke de Thonijnen het meest bezoeken, door ankers en gewigten, op den bodem der zee worden vastgemaakt. De *Tonneras* bevatten verfcheidene, door netten afgefcheiden, vertrekken, waarvan het achterfte de *doodkamer* genoemd wordt. De ingangen tusfchen de rotfen worden door netten gefloten; flechts eene, die naar de zoogenoemde zaal leidt, blijft open. De visfchers bevinden zich in de nabijheid op eene rots of in een vaartuig, om de Thonijnen af te wachten, en fluiten, zoo dra zij door eenen openen ingang in de zaal gekomen zijn, deze van voren en openen de deur van het tweede vertrek, dat onmiddellijk achter de zaal is. Heeft men nu een genoegzaam getal visfchen in dit vertrek opgefloten, dan drijft men dezelve in het laatfte, de doodkamer, die uit zeer fterke netten beftaat. Hierop naderen de visfchers in vaartuigen, en trachten de gevangenen met fperen en werpfpiefen te dooden. Zij weren zich dapper tegen hunne aanvallers, verfcheuren niet zelden de netten, en verpletteren dikwijls den kop tegen de rotfen en vaartuigen. (*)

THOON-

(*) Over de belangrijke Thonijn-visfcherij kan men nazien: HOUEL *Voyage pittoresque de Sicile*, *Parijs* 1782; alsmede SWINBURNS *Reifen durch beide Sicilien*, door J. R. FORSTER overgezet.

THOON- of ALUINAARDE. De zuivere is krijtwit, aardachtig van breuk, murw, afverwend, mager op het gevoel en meest in kleine nieren. Men vindt ze uitnemend zuiver bij *Halle*. Zij bevat, behalve de Aluinaarde een weinig koolzure kalk- en kiezelaarde, doch van de laatfte veel minder, dan de overige Thoonfoorten, waaronder behooren: de faffier, robijn, tourmalin, hoornblende, fchieferfpaath, glimmert of mica, veldfpaath, porfelein-aarde, leem, klei, aluin, lei, flijp- of wetfteen, fpekfteen, roode, gele en groene aarde, bafalt enz.

THORN. Eene ftad, in het *Marienwertfche* regeringsgebied der Pruisfifche provincie *West-Pruisfen.* Zij ligt aan den regter oever van den *Weichfel*, waarover eene houten brug ligt van 2500 voet lang; is tegenwoordig bevestigd; beftaat uit de oude en nieuwe ftad, die door muren en grachten zijn van elkander gefcheiden; heeft 5 kerken, 3 kloosters, een Luthersch gymnafium en eene Katholijke fchool, en bevat, behalve het krijgswezen, 9000 inwoners. In de JOHANNES-kerk bevindt zich het *Epitaphium* van den alhier geborenen, beroemden fterrekundige COPERNICUS. De ftad drijft eenen aanzienlijken koren- en houthandel, en hare peperkoeken, zoo als ook hare zeep en knollen, zijn genoeg bekend.

THOR. Was bij de oude *Gothen* en *Duitfchers* een afgod, bij hen de JUPITER der *Romeinen.* Hij werd afgebeeld met eene kroon en fchepter, omgeven door 12 fterren, zittende op eene kist, en met eenen langen rok en gordel omhangen. Men fchreef aan hem den donder en blikfem toe. De *donderdag*, nog tegenwoordig in fommige Noordfche talen *Thorsdag* (bij de *Engelfchen Thursday*) genoemd, ontleent van hem zijnen naam.

THOT, THOUTH, of THEUT. Eene aloude, eenigzins raadfelachtige, godheid der *Egyptenaren*, en tevens eene *Hieroglyphe*, waarmede zij het begin van een fterrekundig jaar aanduidden. Volgens hen was hij de uitvinder er van, die te gelijk de fterren en haren loop regelde. Men fchreef hem ook wel de uitvinding van het fchrift en de wetenfchappen over het algemeen toe; en van hier zijne gelijkvormigheid met den Griekfchen HERMES en den Romeinfchen MERCURIUS, waarmede CICERO (*de nat. deorum* III, 22) hem verbindt.

THOUIN (ANRÉ) volgde in 1768 zijn vader in den post van eerften tuinman van 's konings tuin te *Parijs* op. Hij liet dien door eenen muur omringen; legde terrasfen en eene groote zaadfchool aan, plantte vruchtboomen, en legde den grondflag tot eenen aekonomifchen plantentuin. LAMOIGNON DE MALESHERBES werd zijn vriend; de koninklijke maatfchappij van landbouw benoemde hem tot haar medelid, gelijk ook eenige jaren later door de akademie van wetenfchappen gefchiedde, waarna hij in 1793 aan het mufeum van natuurlijke historie tot hoogleeraar in de plantenkunde beroepen werd. Ontelbaar zijn de nuttige gewasfen, waarmede hij geheel

Eu-

Europa verrijkt heeft. Ook heeft hij veel geschreven; doch alles betrekkelijk zijn vak, de grondbeginselen of de praktijk van den landbouw. Zijne schriften zijn door alle groote verzamelingen verspreid, welke in der tijd verschenen zijn, als: de *Mémoires de l'Academie Royale des Sciences*, die van het *Institut*, van het *Muséum d'Histoire Naturelle*, en van de *Societé d'Agriculture*. In de *Annales du Muséum* onderscheidt men inzonderheid van zijne hand eene beschrijving van den tuin, de boomkweekerij, de school der cultuur, die van vruchtboomen, enz. Hij was een der medearbeiders aan de *Dictionaire d'Histoire Naturelle*, door DETERVILLE uitgegeven, alsmede van de nieuwe uitgave van den *Cours d'Agriculture* van ROSIER. Eindelijk gaf hij afzonderlijk een werk in 4to uit, hetwelk in 1800 onder den titel: *Monographie des Greffes*, verscheen. THOUIN stierf in Wijnm. 1824, wanneer de baron CUVIER eene welmeenende lofrede op zijn graf uitsprak. Hij was lid van het legioen van eer; doch meende, dat zulk eene orde op het kleed van een' tuinman niet voegde, maar alleen op de borst van krijgslieden behoorde te pronken, als een prijs hunner opofferingen voor het vaderland.

THRASYBULUS. Een edel *Athener*, die zich bij zijn vaderland, niet alleen als veldheer in den Peloponnesischen oorlog, maar bovenal door de verdrijving van de zoogenoemde 30 tirannen, zeer verdienstelijk maakte. Hij verliet met 30 burgers de ongelukkige stad; doch besloten hebbende, om haar te redden, verzamelde hij een klein leger, bood daarmede dat van de dwingelanden het hoofd, en veroverde zelfs de gewigtige haven *Piraeus*. Hierdoor bemoedigd, stonden eindelijk de burgers van *Athene* tegen hunne geweldenaars op, en dreven hen (403 jaar voor onze tijdrekening) uit de stad. THRASYBULUS, door den Spartaanschen koning PAUSANIAS ondersteund, herstelde nu in *Athene* de oude volksregering, en daarmede tevens de rust; verpligtende, ter krachtdadige verzekering der laatste, de burgers, om zich plegtig bij eede te verbinden, dat zij alle verledene verongelijkingen zouden vergeten, ten einde daardoor alle zaden van tweedragt en haat te verstikken, die anders onophoudelijk zouden hebben voortgeduurd, alzoo elk burger door de wet geregtigd was, om de zoodanigen te vervolgen, die den dood zijner bloedverwanten, in de laatste oneenigheden, hadden veroorzaakt. Naderhand ontstond er tweespalt op *Rhodus*. De eene helft der inwoners verklaarde zich voor de volks-, de andere voor de adelregering; de laatste verzochten de *Lacedemoniërs* om onderstand, die hun TELEUTIUS met 20 schepen zonden, ten gevolge waarvan de adelregering werd vastgesteld. De *Atheners*, begrijpende, dat het bewind van dit eiland aan hen toekwam, zonden THRASYBULUS derwaarts, die reeds verscheidene der voornaamste steden voor de *Atheners* genomen had, toen hij door de inwoners van de stad *Aspendos*, die aan het muiten waren geslagen, verraderlijk werd omgebragt. Zoodanig was het uiteinde van dien beroemden *Athener*, die een' schooner' dood verdiend

diend had. Zijn vaderland was aan hem zijne vrijheid verfchuldigd, en dit, benevens zijn grootmoedig en onbaatzuchtig gedrag, in dit hagchelijk tijdsgewricht, geeft hem regt op eene plaats onder de voornaamfte mannen van dien tijd; gelijk dan ook de *Atheners* voor hem een gedenkteeken lieten oprigten.

THUCYDIDES. Een der grootfte Griekfche gefchiedfchrijvers, die in het jaar 470 voor onze tijdrekening te *Athene* ter wereld kwam. Van 's vaders zijde was hij aan MILTIADES vermaagfchapt, en van de moederlijke een afstammeling der Thracifche koningen. In de krijgsdienst geoefend, trok hij als foldaat op onder de Atheenfche vaandels, en oefende zich intusfchen in de wijsbegeerte en welfprekendheid. Bij het uitbarften van den Peloponnefifchen oorlog werd hij gemagtigd, om foldaten voor de dienst des vaderlands te werven, en kreeg naderhand den last, om ter ontzetting van de ftad *Amphipolis*, door den Spartaanfchen veldheer BRASIDAS belegerd, toe te fnellen; doch werd, op de befchuldiging, dat hij haar niet tijdig genoeg was te hulp gekomen, tot ballingfchap verwezen. Deze duurde 20 jaar, gedurende welken tijd hij zijne uitmuntende *Gefchiedenis van den Peloponnefifchen oorlog* fchreef, en daarbij geene moeite noch kosten fpaarde, om echte en naauwkeurige berigten omtrent de geringfte omftandigheden in te winnen, die bij iederen veldtogt plaats hadden, en waarvan hij gedeeltelijk zelf ooggetuige geweest was. Intusfchen loopt dit zijn werk, dat uit 8 boeken beftaat, flechts tot het 21fte jaar van dien oorlog, terwijl men de befchrijving der 6 overige jaren aan THEOPOMPUS en XENOPHON verfchuldigd is. THUCYDIDES bediende zich van zijne aangeborene Attifche uitfpraak, als de zuiverfte en tevens de krachtigfte en nadrukkelijkfte. Zijn ftijl is keurig en klemmend; zijne aanmerkingen zijn juist en altijd wel geplaatst, en geen Grieksch fchrijver heeft zijn onderwerp ooit naauwkeuriger en onpartijdiger behandeld. Hij is fomtijds wel hier en daar eenigzins duister, doch de tegenwoordige tekst van zijn werk is ook vol fouten, waarmede onkundige affchrijvers hetzelve ontfierd hebben. Onder de verfchillende uitgaven van hetzelve is die van DUKER, *Amfterdam* 1735, in folio, de volledigfte, en op deze volgt de *Tweebrugfche*, 1788 en 1789, in 6 deelen, welke, inzonderheid uit hoofde der Latijnfche overzetting, zeer bruikbaar is. THUCYDIDES werd wel naar *Athene* terug geroepen, doch keerde weder naar *Thracië*, alwaar hij in eenen hoogen ouderdom ftierf.

THUMMEL. (MARIA AUGUST VON) Een uitmuntend Duitsch dichter, op het riddermatig goed *Schönfeld*, bij *Leipzig*, in 1738 geboren. In 1756 begaf hij zich naar de univerfiteit in die ftad, waar GELLERT zijn leermeester was, en WEISZE, RABENER en VON KLEIST zijne vrienden werden. Hij bekleedde van tijd tot tijd onderfcheidene posten bij den toenmaligen erfprins, naderhand hertog van *Sakfen-Coburg*; deed van 1775—1779 met zijnen ouderen broeder en diens echt-

echtgenoote eene reize door *Frankrijk* en een gedeelte van *Italië*, en huwde na den dood van dezen zijnen broeder met zijne weduwe, met welke hij tot aan haar overlijden (in 1799) in den gelukkigften echt leefde. Eenige jaren daarna onttrok hij zich aan alle openbare ambtsbezigheden, en hield zich nu eens op het familiegoed zijner vrouw, dan eens in *Gotha* op; terwijl hij den overigen tijd met reizen doorbragt, en eindelijk in 1817 te *Coburg* ftierf. — THUMMEL heeft als dichter en fchrijver eene lange baan, en niet ongelukkig, afgelegd. Het eerfte ftuk, waarmede hij te voorfchijn trad, was een komisch heldendicht in proza, WILHELMINE, *oder der vermählte-Pedant*, hetwelk, uit hoofde van zijnen bevalligen fchrijftrant, aardige vinding, en zijne fchilderachtige tooneelen uit het dagelijks leven, welken het niet aan vrolijke fcherts mangelt, eene algemeeme goedkeuring verwierf. Hierop volgde zijn *Inoculation der Liebe*, een verhaal in verzen, in den vorm van een brief aan WEISZE, waarin mede naïve boert met eene gelukkige *verfificatie* gevonden wordt. Zijn voornaamfte werk, echter, is zijne *Reife in die mittägigen Provinzen von Frankreich* in 1785 en 1786; een roman, dien hij met eenige herinneringen uit zijne vroegere reizen doorvlochten heeft. Dit werk verfcheen, met lange tusfchenpoozen, van 1791—1805, in 10 deelen, en bevat eene menigte der onderfcheidenfte waarnemingen, toeftanden en fchilderingen, welke nu eens met gemoedelijken, dan eens met aandoenlijken ernst, nu weer met vrolijke fpotternij, en dan weer met toomeloozen moedwil worden voorgedragen. Bovendien bezitten wij van hem verfcheidene kleine, meest Lyrifche gedichten, welke hij in de laatfte jaren zijns levens vervaardigde.

THYRSUS. Zoo noemt men den ftaf, met klimop en wijngaardranken omwonden, dien de Bacchanten op de feesten droegen, die ter eere van BACCHUS gevierd werden.

TIARA (De) is eigenlijk een hoofddekfel in de gedaante van eenen kegel, of Turkfchen tulband, met eenen van achter afhangenden, langen fluijer, hetwelk alleen door de koningen en aanzienlijken in *Perzië* gedragen wordt; doch draagt ook het bekende hoofdfieraad van den paus dien naam, zijnde eene hooge muts, op welke boven 3 gouden kroonen, geheel met edele gefteenten bezet, geplaatst zijn, en die met eenen kogel of ronden bol verfierd is, waarop een kruis ftaat, aan welks beide zijden een fnoer, insgelijks van edele gefteenten, afhangt. In het eerst droegen de paufen flechts eene fpits toeloopende muts; doch toen CHLODOWICH, de Frankifche koning, aan den paus SYMMACHUS eene gouden kroon fchonk, vereenigde deze dezelve met de muts. BONIFACIUS VIII. voegde er eene tweede bij, ten teeken zijner magt over geestelijke en wereldlijke zaken, waarna eindelijk BENEDICTUS XII., in de 14de eeuw, er nog eene derde aanhechtte, om daardoor de paufelijke magt in de lijdende, ftrijdende en zegepralende kerk in den hemel, op aarde en in de hel aan te duiden; doch mogelijk beteekenden deze drie kroonen ook wel de

toenmaals bekende 3 werelddeelen. Bij de wijding of krooning van den paus gebruikt men deze woorden: *Accipe tiaram tribus coronis ornatam, et fcias te esfe Patrem, Principem ac Regem Rectorem orbis in terra, Vicarium Salvatoris nostri* Jesu Christi.

TIBER. (De) Eene rivier in *Italië*, welke in het *Apennijnfche* gebergte ontfpringt, verfcheidene kleine rivieren ontvangt, door *Rome* ftroomt, en zich beneden deze ftad, bij *Ostia*, in de Thyrenifche zee ontlast. Zij heeft hare vermaardheid alleen aan de Romeinfche dichters te danken; want op haar zelve is zij flechts eene middelmatige rivier, altijd flijkerig, en alleen voor kleine fchepen bevaarbaar. Men heeft zich altijd verbeeld, dat de *Tiber* vele oudheden zoude opleveren, omdat men algemeen van gevoelen was, dat in vroegere tijden Gregorius de VII. de ftandbeelden en gedenkteekens der oudheid in den *Tiber* had doen werpen, om dezelve aan de oogen der godvruchtigen te onttrekken. Ondertusfchen heeft Fea in zijne *Novelle del Tevere*, *Rome* 1819, deze vermoedens wederlegd, en is van oordeel, dat men van nieuwe nagravingen en doorwoelingen van den flijkerigen grond des *Tibers* niet veel verwachten kan; gelijk ook trouwens dit zijn gevoelen door de uitkomst bevestigd wordt.

TIBERIUS, (Claudius Nero) de tweede Romeinfche keizer, geboren 42 jaar voor onze tijdrekening, was de zoon van eenen Romeinfchen patriciër van gelijken naam, en van Livia Drusilla, die naderhand de gemalin van keizer Augustus werd. Hij werd reeds in zijn 18de jaar tot *Quaestor* benoemd, en 4 jaar later naar *Azië* gezonden, om Trigranes op den Armenifchen troon te plaatfen; overwon de *Rhaetiërs* en *Vindeliciërs* (twee Alpijnifche volksftammen) andermaal, en verwierf daardoor zoo zeer de gunst van Augustus, dat deze hem toeftond, om van zijne gemalin Vipsania te fcheiden, en zijne ('s keizers) dochter Julia te huwen. Hij behaalde na malkander de luisterrijkfte overwinningen op de *Panoniërs*, die hij weder onder de heerfchappij der *Romeinen* bragt, en op de *Daciërs* en *Dalmatiërs*, met welke hij eenen gelukkigen vrede floot; genoot verfcheidene triumfen voor zijne zegepralen, en was voor de tweede maal tot conful verkozen, toen hij (7 jaar voor onze tijdrekening) op den zelfden dag, waarop hij deze waardigheid aanvaardde, als *Triumfator* binnen *Rome* trok. Na het eindigen dezer zijne ambtsbediening werd hij voor den tijd van 5 jaar tot *Tribuun* verheven; doch de uitfporige leefwijze zijner gemalin, en zijne jaloezij op Cajus en Lucius, beide aangenomen zonen des keizers, deden hem, met bewilliging van dezen, befluiten, om zich naar *Rhodus* te begeven, waar hij als een geheel ambteloos burger leefde, en zich van zijne gemalin Julia liet fcheiden. Na het einde van zijn tribuunfchap verkreeg hij verlof van Augustus, om naar *Rome* terug te mogen keeren, onder beding, dat hij hier als een afzonderlijk burger moest leven. Intusfchen ftierven Cajus en Lucius, en nu nam Augustus (4 jaar voor Chr.), niet uit toegenegenheid, maar om ee-

eenen helper in de regering te hebben, TIBERIUS tot zijnen zoon aan, die door zijne volgende overwinningen op de *Germanen*, *Pannoniërs* en *Dalmatiërs* niet alleen de eer van den triumf, maar ook de gunst des keizers verwierf, en door hem tot mederegent des rijks, met eene gelijke magt als de zijne, benoemd werd.

In het 14de jaar onzer tijdrekening volgde hij AUGUSTUS, na diens dood, in het rijksbeſtuur op, wanneer hij, om zich van den troon te verzekeren, AGRICOLA POSTHUMUS, den neef zijns voorgangers, en door dezen als zoon aangenomen, doch naderhand gebannen, liet van kant helpen. Hij droeg aan den ſenaat het regt over, om de *Praetors* te verkiezen, hetwelk voorheen aan het volk toebehoorde, en vernietigde daardoor alle ſporen van deszelfs invloed. Aan de conſuls bewees hij, in ſchijn, de grootſte achting, en wilde, wanneer zij bij het leger waren, dat zij niet met hem, maar alleen met den ſenaat, zouden handelen; terwijl hij tevens veel ijver voor de handhaving van het regt toonde, en zorgde, dat het volk, zelfs in de provinciën, door geene drukkende lasten bezwaard werd. Dan, eerlang ontmaskerde hij zijn eigenlijk karakter. Hij werd in den hoogſten graad jaloersch op zijne magt: overal werden ſpions gehouden en beloond, en ieder jaar kenmerkte zich door het rampzalig lot van beroemde perſonen, die ſchuldig of onſchuldig geſtraft, of van kant geholpen werden. Onder de laatſten behoorde zijn neef, GERMANICUS (*zie aldaar*), die zich door zijne behaalde overwinningen in *Duitschland* zoo zeer onderſcheiden had, de onbepaaldſte liefde van het volk en het leger genoot, en met zijne gemalin en zonen door vergif werd omgebragt: zelfs werd zijn grootſte gunſteling, de afschuwelijke SEJANUS, het ſlagtoffer zijner wreedheid. Eindelijk verliet hij in het 26ſte jaar onzer tijdrekening *Rome*, werwaarts hij nimmer terug keerde; deed eene reize door *Campanië*, en begaf zich ten laatſte naar het eiland *Caprea*. Hier bragt hij de overige jaren zijns levens, onder het bedrijven der ſchandelijkſte buitenſporigheden, en onder den zwartſten menſchenhaat door, en ſtierf, onder de ſchrikkelijkſte folteringen van zijn ſchuldig geweten, in het 78ſte jaar zijns ouderdoms, het 23ſte zijner regering, en het 37ſte na CHRISTUS geboorte, welke, zoo als bekend is, onder zijn bewind gekruiſigd werd. Het volk was zoo zeer tegen hem verbitterd, dat men zelfs zijn lijk, hetwelk naar *Rome* vervoerd was, in den *Tiber* wilde werpen. Ondertusſchen kan men, in weerwil van al de afschuwelijke trekken, welke het karakter van dezen vorst kenmerken, niet ontveinzen, dat hij een zeer bekwaam veldheer was, en zelfs vele verdienſten voor den ſtaat bezat, die echter door zijne verſchrikkelijke wreedheid, gierigheid en ſchandelijken wellust, met één woord door euveldaden van allerlei aard, zoo jammerlijk zijn ontluisterd geworden.

TIBET, of TANGUT. Een aanzienlijk rijk in *Azië*, ten Oosten aan *China*, ten Zuiden aan *Indostan*, *Ava*, enz., ten Westen aan

Ka-

Kaschemir en *Nepal*, en ten Noorden aan eene groote zandwoestijn grenzende, die het van *Barbarijë* fcheidt. Het is een der hoogfte landen van *Azië*, en mogelijk der geheele aarde, hetwelk men daaruit kan opmaken, dat de grootfte rivieren van het zuidelijk en oostelijk gedeelte van hetzelve, zoo als de *Indus*, *Ganges*, *Burremputer* en anderen hier haren oorfprong hebben. Dit land wordt op 18000 v. m. en 12 millioen inwoners gefchat: het zuiderdeel wordt *Bukan*, en het noorder bepaaldelijk *Tibet* genoemd, waarvan het laatfte het hoogfte gebergte van *Azië* bevat, en lange koude winters heeft, vermits de toppen der bergen altijd met fneeuw en ijs bedekt zijn. Niettegenftaande dit levert *Tibet* vele kostbare voortbrengfels op. Men verbouwt er koren en rijst, (doch niet genoeg voor de behoeften der inwoners), wijn, ooft, zuidelijke vruchten, rhabarber, en vindt er ook eenig houtgewas. Zoo wel de rijke mijnen, als het zand der rivieren, leveren veel goud op, hetwelk echter niet gemunt, maar naar het gewigt in den handel gebragt wordt; doch de borax of tinkal maakt een van de voornaamfte voortbrengfels van het delfstoffelijk rijk uit, hetwelk almede zilver, kwikzilver, ijzer, zwavel, falpeter, wit koper, fteenzout, aluin, lood, marmer, magneet, enz. oplevert. Onder de dieren zijn er eenige, die belangrijke artikelen voor den handel verfchaffen, als: het muskusdier, hetwelk den kostbaren bizam of muskus geeft, voorts eene foort van zwart rundvee, met zijdenharige ftaarten, waarvan de ftier *Yak* en de koe *Ohé* genoemd wordt. De langharige ftaarten dezer dieren worden door geheel het Oosten hoog gefchat, en men vindt ze in *Indië* in handen van den geringften ftalknecht en de eerfte ministers, en bedient er zich onder anderen van tot fieraad voor paarden en olifanten, en op de helmen van het krijgsvolk, tot welk laatfte gebruik de *Chinezen* ze rood verwen. De fchapen van *Tibet*, met hunne breede, 40 pond zware vetftaarten, leveren de fijnfte wol der wereld, waarvan de *Shawls* vervaardigd worden. De allerfijnfte echter worden van de wol van geiten gemaakt, waarvan men hier geheele kudden houdt. In de dalen, tusfchen de fneeuwgebergten, vindt men ook wilde paarden, hier *Gurkah* geheeten, en over het algemeen eene groote verfcheidenheid van wild, roofdieren, en ander vee; en van hier, dat de *Tibetanen* zich voornamelijk met de voortbrengfels hunner veeteelt voeden. De inwoners zijn niet zonder befchaving: zij zijn vlijtige landbouwers; kweeken in hunne tuinen voortreffelijk ooft; verftaan den bergbouw; vervaardigen metalen afgodsbeelden, fieraden voor tempels, wapens, wollen ftoffen, enz.; hebben eene menigte muzijk-inftrumenten, vele fchriften, die echter meestal tot hunne godsdienst betrekking hebben, en oefenen, federt oude tijden, de boekdrukkunst, maar niet met bewegelijke letters; zijnde dezelve, even als in *China*, in houten tafels gefneden.

De godsdienst des lands is de *Lamafche* of *Buddistifche*, aan wier hoofd *Dalay-Lama* en *Bogdo-Lama* ftaat, en waarbij eene talrijke gees-

geestelijkheid, met verscheidene kloosters, zelfs van nonnen, behoort. De regering van het land is in handen van beide genoemde hoofden, waarvan de eerste in de hoofdstad van het eigenlijk *Tibet*, *Lasſa*, en ook somtijds in het klooster *Putala*, niet ver van daar, en de laatste in de hoofdstad van *Butan*, *Tasſiſudon*, zijn verblijf houdt; doch de Chinesche keizer is schutsheer des lands, in welks voornaamste plaatsen hij ook bezetting houdt.

TIBULLUS. (Aulus Albius) Een der voornaamste Romeinsche minnedichters, uit den gouden tijd der Romeinsche letterkunde, van wiens leven ons niets meer bekend is, dan dat hij tot den ridderstand behoorde; in 711 na de bouwing van *Rome* geboren werd, en in het jaar 735 of 736 in den bloei zijns levens stierf. Wij bezitten nog van hem eene verzameling van *Elegiën* in 4 boeken, (waarvan het 4de nogtans verscheidene stukken bevat, die men aan hem niet toekent) die tot de voortreffelijkste gedichten behooren, welke, van deze soort, uit de klasſieke oudheid tot ons gekomen zijn, en die van Propertius, door beminnelijke eenvoudigheid, overtreffen. De beste uitgaven van Tibullus zijn van Broekhuisen, Heyne en Huschke, en die in het hoogduitsch van J. H. Vosz.

TIBUR. Eene der oudste en aanzienlijke steden van *Latium*, aan de rivier *Anio*, thans *Teverone*, in eene bevallige landstreek, waar tegenwoordig *Tivoli* ligt. Keizer Hadrianus had hier een prachtig landgoed (*villa*), waarvan wij nog vele oudheden bezitten.

TICHELAAR (Willem). Een man van een zeer slecht zedelijk gedrag, wondheeler te *Piershil*, een Zuidhollandsch dorp, in het land van *Putten*, waarvan de beroemde Kornelis de Wit, burgemeester van *Dordrecht*, de waardigheid van Ruwaard bekleedde. Hij behoorde dus onder diens gebied; werd zijn snoode aanklager, en beschuldigde hem bij den hove van Holland van eenen aanslag op het leven van den prins Willem III., tot welks uitvoering hij voorgaf, dat hem door den Ruwaard eene som van 30,000 gulden; benevens het baljuwschap van *Beijerland*, zoude zijn aangeboden. De Wit hierop, den 21sten van Hooim. 1672, door den advokaat fiskaal Joan Ruisch te *Dordrecht* opgeligt, en van daar naar *'s Hage* op de kanselarij van den hove gebragt zijnde, verscheen ook aldaar Tichelaar, met vrijheid echter, om te kunnen gaan en staan, waar hij wilde; zoo als hij dan ook, na de ondervraging van den Ruwaard door gemagtigden uit gemelden hove, naar *Piershil* keerde, zoo hij voorwendde, om nader bewijs te halen. Hij kwam den 6den van Oogstm. terug, en nu werd de Wit, en, op sterk aanhouden der regering van *Dordrecht*, ook hij, op de voorpoort van den hove in naauwe bewaring gesteld. Zoo dra echter was de eerste niet gevonnisd, of men ontsloeg Tichelaar, wien, volgens berigt van den historie-schrijver Wagenaar, door eenen der regters was voorgehouden, „ dat de Ruwaard gebannen zou worden; dat „ hij het niet verder had kunnen brengen; doch dat Tichelaar nu

„ naar

„ naar buiten moest gaan, en het volk ophitfen, om zulk een' „ fchelm, die den prins had willen vermoorden, van kant te helpen," waarbij hij voegen moest, „ dat men hem immers niet zou los „ gelaten hebben, zoo hij den Ruwaard valfchelijk had aangeklaagd; „ doch dat er meer aan het fchelmftuk vast waren, die men had „ willen verfchoonen." TICHELAAR gedroeg zich meesterlijk naar dezen fnooden raad; (zoo als uit de artikels K. en J. DE WIT nader zal blijken) doch leverde ook naderhand een treffend voorbeeld op, hoe het kwaad eindelijk zijnen meester loont. De genoemde historiefchrijver berigt ons hieromtrent de volgende bijzonderheden.

Niet lang na het ombrengen van de broeders DE WIT, kwam TICHELAAR aan het huis van den Heer VAN HEEMSTEDE, toen oudften rekenmeester van *Holland*, begeerende van hem het ambt, dat hem toegezegd was voor de dienst, die hij aan het land gedaan had. De Hr. VAN HEEMSTEDE vragende: *wie hem het ambt toegezegd had?* en ten antwoord ontvangen hebbende: de Hr. VAN ZUILENSTEIN, hernam hij: *ga dan naar den* Hr. VAN ZUILENSTEIN, *en laat die u het ambt geven.* De fnoode TICHELAAR werd eerlang ftedehouder van den Hr. JOHANN FRANÇOIS VAN SCHAGEN, Hr. van *Heenvliet*, die in de plaats van KORNELIS DE WIT Ruwaard van *Putten* geworden was; doch JOHAN BOREEL luitenant kolonel in ftaten dienst, naderhand Ruwaard geworden zijnde, gaf den prins te verftaan, dat hij met TICHELAAR niet te handelen wist, en hem gaarne met goedvinden van zijne hoogheid zoude afdanken; te gelijk vragende, of de prins zich ook iets aan dezen mensch liet gelegen zijn? Neen! was 's vorften antwoord, *geef den hondsvot een' voet in het gat, en laat hem loopen.* TICHELAAR werd kort hierna, om zeker misdrijf, afgedankt; doch het fchijnt, dat de prins, ook nadat hij koning van *Groot-Brittannië* geworden was, TICHELAAR nog met een jaargeld onderfteund heeft. Immers, ruim een jaar na 's konings dood, in den zomer van 1703, vervoegde hij zich bij GODART WILLEM VAN TUIL VAN SEROOSKERKEN, Hr. van *Welland*, toen wegens *Utrecht* voorzittende ter algemeene ftaatsvergadering, hem zeggende, „ dat hij, van „ wege zijne koninklijke majesteit, jaarlijks 800 gulden ontvangen „ had, in vergelding van de dienst, door hem in het jaar 1672 aan „ den lande gedaan; dat de akte, welke hij hiervan had, echter maar „ fprak van 400 gulden; willende zijne majesteit niet weten, dat „ hij hem jaarlijks zoo veel gaf:" verzoekende voorts, „ dat hun „ hoog mogenden, als executeurs van 's konings testament, hem, „ die nu oud en behoeftig was, uit 's konings domeinen, de jaarlijkfche 800 gulden lieten trekken als te voren." Men kan ondertusfchen ligtelijk begrijpen, dat zulk een verzoek toen geen' ingang vond. TICHELAAR verviel daarna tot de diepfte ellende. Men zag hem, in eenen hoogen ouderdom, op krukken in den *Haag* bedelen, zonder dat bijna iemand, die hem kende, zich zijnes ontfermde. Ook fleet hij zijne dagen in gedurige ongerustheid, en beken-

kende nu en dan, onder vier oogen, dat hij den Ruwaard valſchelijk beſchuldigd had, en oorzaak van den moord der twee broeders geweest was. Volgens ſommiger verhaal, is hij in of omtrent het jaar 1714 in den *Haag* geſtorven.

TIELLANDT is eene overoude Nederlandſche hofstad in de provincie *Utrecht*, nabij het dorp *Houten* gelegen. Dezelve was, voor de afschaffing der leenen, leenroerig van de heerlijkheid van *Vianen*, en behoorde omtrent den aanvang der 17de eeuw aan het geſlacht MABEUGE VAN ROIJENSTEIN, uit welk geſlacht eene dochter huwde met DIRK VAN WESTREENEN, waardoor deze bezitting in dat geſlacht overging, waarin dezelve nu ongeveer twee eeuwen is gebleven; zijnde de tegenwoordige eigenaar de beroemde oudheidkundige jonkhr. W. H. J. BARON VAN WESTREENEN VAN TIELLANDT.

TIENDE, is eene belasting in *natura*, welke van het ruw bedrag der oorſpronkelijke voortbrengſels, in evenredigheid eener bepaalde hoeveelheid, geheven wordt. Deze hoeveelheid bedraagt niet altijd, zoo als men uit derzelver benaming zoude kunnen beſluiten, het 10de, maar ſomtijds het 8ſte of 12de gedeelte, enz. Zij is zeer oud: de wetgever der Joden wijdde reeds de Tienden van alle vruchten en dieren des lands aan God, of liever aan de priesterſchap, de *Leviten*. De christelijke geestelijkheid, meenende in de plaats van deze getreden te zijn, matigden zich hierom, reeds zeer vroeg, nog voor CONSTANTINUS *den Grooten*, hetzelfde regt aan. In de ſchriften der godgeleerden en kerkvergaderingen van dien tijd werd, zelfs den geloovigen, de Tiendpligt op het ſcherpst ingeprent; doch werden de nalatigen alleen met goddelijke ſtraffen bedreigd. KAREL *de Groote*, echter, en zijne opvolgers verordenden, dat de geestelijke en wereldlijke overheid den geestelijken aan de naauwkeurige opbrengst der Tienden de behulpzame hand zoude bieden, wanneer men weigerde, die af te geven; en hierdoor verſpreidde zich dit regt der geestelijkheid over het grootſte gedeelte van het toenmaals beſchaafde *Europa*. De *Sakſen* verzetteden zich langen tijd tegen deze belasting, en zelfs later ontſtonden hierover in *Thuringen* en andere landſtreken hevige twisten, zoo dat zich nog tegenwoordig in *Duitschland* zeer veel tiendvrij land bevindt. Bovendien had men reeds toen ten tijde, gelijk ook tegenwoordig, Tienden, die door eigenaars van boeren-hofſteden aan partikulieren werden uitgekeerd, of door de geestelijkheid aan de leden waren afgeſtaan. In die tijden was niemand tiendvrij, wanneer hij niet, door privilegiën, verdragen, of verjaring, daartoe het regt verkregen had; doch tegenwoordig moet een geestelijke, ten minſte onder de Protestanten, wanneer hij Tiende vordert, daartoe zijn regt bewijzen.

De Tienden, bij ons te lande, althans in de provincie *Utrecht*, worden verdeeld in *grove*, *ſmalle* en in *krijtende* tienden; van de beide eerſten geniet de tiendheer van de daarin bezaaide weit, garst, ſpelt, rogge, boekwit, erwten, boonen, haver, wikken en lin-

linzen, alsmede van hennep en vlas, of hoedanig het ook genaamd wordt, de 10de hok of gerf; doch van raap- of koolzaad het 11de mud, uit hoofde van de onkosten voor den tiendpligtigen, wegens afdorſchen, te huis voeren en ſchoonmaken daarop vallende, en van aardappelen 56 cent van de 14 roeden en 18 ellen. Deze Tienden worden alleen van bezaaide landen geheven: bosſchen, boomgaarden, grienten en weilanden zijn er vrij van, zoo lang zij in dien ſtaat blijven; doch worden zij weder, na verloop van vele jaren, zelfs boven menſchelijk geheugen, onder den ploeg gebragt, dan zijn zij weder aan het Tiendregt onderworpen. Van tabakslanden betaalt de tiendpligtige, in plaats van tiende, 5 gulden per morgen, oude maat (*). De *Krijtende* Tiende wordt in de provincie *Utrecht* geheven zoo van lammeren, baggelen als bijen; moetende de eigenaar van de beide eerstgenoemde dierſoorten het 10de lam of baggel, en van de bijen den 10den korf aan den tiendheer of zijnen pachter afstaan (†). Eindelijk moet de tiendpligtige nog bovendien aan den eigenaar van het land ⅕ in de Tiend afstaan, ingevolge beſluit van den 21ſten van Winterm. 1811; bedragende van het koren de vijfde ſchoof, en van aardappelen 14 cent van de 14 roeden en 18 ellen. — In *Frankrijk* heeft men bij de omwenteling de Tienden afgeſchaft.

TIGER, (De) of *Tigris*, is eene der grootſte rivieren van *Azië*, die in *Armenië* ontſpringt; zich in verſcheidene armen verdeelt, en zich daarna met den *Euphraat* vereenigt. Zij vormt de oostelijke grenzen van *Meſopotamië*, en voert nog tegenwoordig haren ouden Mediſchen naam, eenen *pijl* beteekenende, om daardoor de ſnelheid van haren loop uit te drukken. Bij *Bagdad*, waar zij verſcheidene bijrivieren heeft opgenomen, bedraagt hare breedte, volgens NIEBUHR, 600 voet.

TIGRANES. Een beroemd koning van *Groot-Armenië*, die in de laatſte eeuw voor onze christelijke jaartelling leefde. Hij werd door zijn' vader ARTAVASDES als gijzelaar aan de *Parthers* overgeleverd, die hem, na den dood van dezen, weder op den troon plaatſten, waartegen hij hun een gedeelte van zijn land moest afstaan. Met MITHRIDATES, wiens dochter CLEOPATRA zijne gemalin werd, een verbond tegen de *Romeinen* geſloten, en *Cappadocië* veroverd hebbende, bewoog dit de *Syriërs*, om hem tot het in bezit nemen hunner landen uit te noodigen. Hij voldeed hieraan, veroverde een groot gedeelte van *Azië*, noch naderhand dwong hem POMPEJUS *Cilicië*, *Cappadocië*, *Syrië* en *Phoenicië* weder af te ſtaan, en zich met *Klein-Armenië* te vergenoegen: doch hij liet zich door MITHRIDATES niet tot een nieuw verbond tegen de *Romeinen* be-

(*) Men zie hierover, en over de invordering dezer Tienden, de ordonnantie van de ſtaten van *Utrecht*, van den 6den van Wijnm. 1718.

(†) Men vindt omtrent deze Tiende nadere bepalingen in het plakkaat en de ordonnantie van gemelde ſtaten van den 14den van Hooim. 1599.

bewegen, maar veroverde op de *Parthers* het afgeftane land, alsmede *Mefopotamië*, en *Mygdonië*, ontnam aan de *Seleuciden* het nog door hen bezeten deel van *Syrië* en een groot gedeelte van *Phenicië*, en matigde zich den trotfchen titel aan van *Koning der Koningen.* Eerlang echter vorderde LUCULLUS de uitlevering van den uit zijn land verdreven MITHRIDATES, wien TIGRANES onder zijne befcherming had genomen; doch deze zulks weigerende, kwam het tot eenen oorlog, waarin TIGRANES geflagen werd, die nu aan MITHRIDATES het beleid van den krijg overliet. Beiden werden in een hoofdtreffen andermaal verwonnen; maar in het volgende jaar, de ontftane onlusten onder de *Romeinen* te baat nemende, bragten de beide koningen *Armenië*, *Cappadocië* enz. weder onder hunne magt; maar de zoon van TIGRANES ftond tegen zijnen vader op, die den zoon overwon, en noodzaakte, om naar de *Parthers* te vlugten; doch deze kozen de partij van den laatften, en vielen in *Armenië*, terwijl MITHRIDATES te gelijk door de *Romeinen* geflagen werd, tot welken ook eindelijk de zoon van TIGRANES overging. Thans befloot TIGRANES, op de grootmoedigheid van POMPEJUS vertrouwende, om zich vrijwillig aan dezen over te geven, die hem nu een gedeelte van *Armenië* en *Mefopotamië* terug gaf, en zijnen zoon, op nieuw tegen hem en de *Romeinen* zamenfpannende, in ketenen floeg en naar *Rome* zond; terwijl TIGRANES, de vader, uit hoofde zijner dankbare gezindheid omtrent de *Romeinen*, den titel van vriend en bondgenoot van het Romeinfche volk verkreeg, en ook als zoodanig, in het 85fte jaar zijns levens, ftierf.

TIJDMETER (*Chronometer*). Bij hetgeen wij, onder de laatfte benaming, van dit werktuig gezegd hebben, voegen wij hier nog de belangrijke uitvinding, door PECHOT te *Parijs* in 1819 gedaan, van een' even zoo eenvoudigen, als zinrijken Chronometer, bij welken de tijdsbetaling door den wijzer zelven wordt aangewezen. Men heeft dien in *Munchen* vervolgens nagemaakt, en daardoor verbeterd, dat de wijzerplaat niet in ongelijke tusfchenruimten, maar gelijk op ieder gewone, gelijkvormig verdeeld is. Een horologiemaker te *Londen*, JOH. SCHMIDT, had reeds in 1808, en dus elf jaar vroeger dan PECHOT, een patent als uitvinder van dezen Chronometer verkregen. De befchrijving en afbeelding van zijne *Phantasmagorie-Chronometer*, *or nocturnal Dial*, vindt men in het 17de deel van het *Repertory of Arts.* De horologiemaker WEISZE in *Dresden* heeft een foortgelijk uurwerk, in 1817, in de gedaante van eenen pijl vervaardigd, en daaraan den naam van *Chronometrifche Pijl* gegeven.

TIJDREKENKUNDE (*Chronologie*). Door deze wetenfchap wordt de orde en duurzaamheid der op een volgende verandering der dingen, volgens eenen zekeren maatftaf, bepaald. Men bedient zich daartoe van de bewegingen der zon en maan, omdat deze door hare gelijkvormige en onafgebrokene wederkeering, boven alle anderen, tot zulk eenen maatftaf gefchikt zijn. Door de beide fchijnbare bewegingen der zon ontftaan dag en nacht, jaren en jaarfaizoenen, en

deze en gene leveren gefchikte en zekere punten op, om den tijd te verdeelen en af te meten. De maan heeft insgelijks twee zoodanige gelijkvormige bewegingen, de eene om de aarde binnen 24 uur, en de andere door den dierenriem, in den tijd van 27 of 28 dagen. Inzonderheid dient de laatfte beweging, gedurende welke de maan hare gedaante zoo blijkbaar verandert, wederom tot eenen gefchikten maatftaf voor de tijdsverdeeling, en bepaalt de maanden. De behoefte voor het dagelijkfche leven, nog naauwere en meer bepaalde verdeeling van tijd vorderende, (die echter alleen door kunstmiddelen konden afgemeten worden) veroorzaakte nog kleinere tijdsverdeelingen, namelijk die van jaren in maanden en weken, van den dag in uren, van uren in minuten, van minuten in feconden en van deze in tertfen. Men ziet hieruit, dat er eene dubbele verdeeling van tijd plaats heeft, eene natuurlijke en eene kunstmatige; doch ook in de natuurlijke verdeeling is iets willekeurigs, daar het van deze afhangt, welk punt men, bij de bewegingen der genoemde hemellichten, als het aanvangpunt verkiest te nemen, b. v., bij de dagelijkfche beweging der zon, haren opgang, middagftand of ondergang, of bij de jaarlijkfche beweging den langften zomer- of den kortften winterdag. Hierom bepaalden de eerfte wetgevers voor het dagelijkfche leven, wanneer het begin en het einde van het jaar, de maand en den dag zijn zoude; doch ook tevens, daar hiermede alleen de grootere tijddeelen waren aangewezen, in hoe vele kleinere deelen deze grootere zouden verdeeld worden. Uit dit onderfcheid der natuurlijke en kunstmatige, of burgerlijke tijdsverdeeling vloeit van zelve een verfchil in de Tijdrekening voort; onderfcheidende men dezelve in de *wis-* of *fterrekundige*, en *gefchiedkundige* Tijdrekening. De eerfte bepaalt de wetten of de duurzaamheid der natuurlijke tijddeelen, naar den aan den hemel naauwkeurig waargenomen omloop der fterren; de laatfte handelt over de burgerlijke verdeeling van den tijd, over de Tijdrekening der verfchillende volken, over de oude of beroemdfte tijdvakken, enz. Zonder dit nader te ontwikkelen, ziet men, dat ieder dezer Tijdrekeningen de andere noodig heeft, om verftaan te kunnen worden: alle gefchiedkundige Tijdrekening is op de fterrekundige gegrond; doch deze kan de duurzaamheid der tijddeelen niet bepaald opgeven, zonder zich van de burgerlijke tijdsverdeelingen te bedienen; en op beiden te zamen fteunt de inrigting van den *calender* of almanak, waartoe de wis- en fterrekundigen de deelen des tijds leveren, zoo als zij in de natuur door de bewegingen der zon en maan, volgens hunne wezenlijke duurzaamheid, worden aangewezen; wordende het aan de willekeur der volksbeftuurders overgelaten, om bij eene wet te bepalen, met welken dag het jaar beginnen, uit hoe vele dagen eene maand, eene week beftaan zou, enz. Deze wettelijke bepalingen maken den grondflag van den *almanak* uit, dat is, van de aanwijzing van alle bijzondere dagen, weken en maanden, die een *burgerlijk*

lijk jaar uitmaken, met aanwijzing van feestdagen, nieuwe en volle maan, zons- en maansverduisteringen, enz. Zoo ver moest de sterrekundige met de geschiedkundige Tijdrekening verbonden worden, die beide dus in dit opzigt van elkander onafscheidbaar zijn. Hoe echter de tijd bij verschillende volken verdeeld werd, leert ons de geschiedenis; en hierom draagt de geschiedkundige tijdrekening ons voor: 1. de jaarvormen bij verschillende volken, zoo als zij door wetgevers, stichters van eene godsdienst, en andere bestuurders der burgerlijke maatschappijen bepaald werden; 2. die gebeurtenissen, welke verschillende volken tot een tijdvak verkozen, dat is het beginpunt, volgens hetwelk zij naderhand de jaren telden, zoo als: volgens de schepping der wereld bij de Joden, de geboorte onzes Zaligmakers bij de Christenen, de hernieuwde invoering der olympische spelen bij de *Grieken*, de opbouwing van *Rome* bij de *Romeinen*, de *Hegira*, of vlugt van MAHOMETH, de Gregoriaansche, Juliaansche Tijdrekening, en vele andere. Daar hierbij, echter, zoo veel vreemds voorkomt, hetwelk de berekening moeijelijk maakt, zoo kiest men, 3. een' jaarvorm en tijdvak, om op deze de jaarvormen en tijdvakken der overige volken terug te brengen, ten einde de omstandigheden van alle volken en tijden, volgens het gekozen tijdperk en naar de jaren, te regelen. De hedendaagsche, Europesche Tijdreken- en geschiedkundige moet de opgave van den tijd, volgens ons vreemde tijdvakken en jaar-berekeningen, tot zulke terug voeren, als in het tegenwoordig *Europa* gebruikelijk zijn. — Onder de voornaamste werken, ter vereffening der verschillende Tijdrekeningen, behoort dat van den benediktijn CLEMENT: *de l'art de vérifier les dates des faits historiques, depuis la naissance de notre Seigneur etc., par un Religieux de la congrégation de St. Maur. reimprimé avec des corrections, et continué jusqu'à nos jours, par* M. DE ST.-ALLAIS, 9 *Vol.* 8vo, *Paris* 1818.

TIJGER, (*Tigris.*) Een viervoetig dier van het geslacht der katten, dat aan ieder poot vijf van elkander gescheiden vingers met gekromde nagels heeft, welke het dier kan intrekken of verbergen; de kop is rondachtig, de tong scherp als eene rasp; het heeft 6 scherpe voortanden, waarvan de buitenste de grootste zijn; de hoektanden staan alleen, en zijn in de bovenkaak van de voortanden, en in de onderste van de kiezen verwijderd. De Tijger heeft eenen langen zwart geringden staart, en de kop, het lijf en de dijen zijn met zwartbruine dwarsstrepen geteekend. Hij bewoont alleen *Azië*, en wel voornamelijk dat gedeelte, hetwelk tusschen *Bengalen* en *China* ligt; doch wordt ook op *Sumatra* enz. gevonden. Het is een prachtig, uitnemend schoon, regelmatig gestreept, maar vreesselijk dier: in woede zijnde ontziet hij zelfs het wijfje niet, en, honger hebbende, verslindt hij zijne eigene jongen, en valt, zonder onderscheid, menschen, leeuwen en andere zoogdieren aan; doch moet voor den olifant onder doen. Het wijfje brengt 4 of 5 jongen voort,

en is altijd in woede, welke inzonderheid alle palen te boven gaat, wanneer men haar hare jongen ontneemt. — Het ſprookje, dat de Tijger volſtrekt ontembaar zou zijn, is ongegrond. Zijn vel, vooral in *China*, alwaar men kop en ſtaart er aan laat, wordt vrij hoog geſchat. De krijgsmandarijnen bedekken er hunne rijtuigen bij openbare plegtigheden mede, en de vorſten ſtellen er hunnen roem in, op de Tijgerjagt te gaan.

TILLOCH, (ALEXANDER) de ſtichter en uitgever van het Engelſche maandwerk, *Philoſophical Magazine*, geheel aan de wetenſchappen toegewijd, werd te *Glasgow* op den laatſten van Sprokkelm. des jaars 1759 geboren. Van jongs af gewoon zelf te denken, daarbij tevens onderzoeklievend van aard, en doordrongen van vurige begeerte naar kennis, bepaalde hij zijne aandacht op de boekdrukkunst, welke hij meende, dat nog voor vele verbeteringen vatbaar was. Zelf niet tot boekdrukker opgeleid, nam hij zijne toevlugt tot den heer FOULIS, drukker der Glasgowſche univerſiteit, wien hij verzocht, eene nieuwe bewerkingswijze te beproeven, in niets minder beſtaande, dan de kunst van ſtereotypdrukken. De proeve gelukte, en de heer FOULIS, een zeer vernuftig man, werd dermate van de mogelijkheid en voortreffelijkheid daarvan overtuigd, dat hij eene compagnieſchap met hem aanging, om de zaak door te zetten. Zij namen patenten voor *Engeland* en *Schotland* beide, en drukten eenige kleine boekdeelen met Stereotypen platen. Weinige jaren later ontdekte Dr. TILLOCH, dat, ofschoon hij de ſtereotypie had uitgevonden, hij een tweede uitvinder van die kunst was, welke reeds omtrent 50 jaar vroeger door Mr. GED, een *Edinburgs* juwelier, was uitgeoefend. Deze omſtandigheid, zoo zij hem hiervan al niet afkeerig maakte, had ten gevolge, dat hij op die ontdekking veel minder prijs ſtelde, en kort daarna *Glasgow* met *Londen* als woonplaats verwisſelde. Hier werd hij een der eigenaars van het avondblad, de *Star*; maar de afleidingen van een dagblad, en de ſtaatkundige draaikring, waarin allen worden medegeſleept, die op hetzelve betrekking hebben, (want een tijd lang nam hij dadelijk deel aan de redactie), konden hem van zijne geliefkoosde naſporingen niet aftrekken. Hij zag met leedwezen, dat, terwijl er in *Londen* een heir van tijdſchriften beſtond, er maar één was, waarin de beoefenaar der wetenſchappen zijne eigene ontdekkingen konde plaatſen, en met die van anderen bekend worden, weshalve hij het plan tot het *Philoſophical Magazine* ontwierp en uitvoerde, hetwelk, alhoewel er meer dergelijke beſtaan, ſteeds zijn verheven karakter heeft gehandhaafd. Zijne wijsgeerige kennis, en uitgebreide ervarenheid in vele vakken der natuurkunde waren hiertoe zeer bevorderlijk, en verſcheidene ſtukken, in de vroegere deelen van zijne hand, waren zeer belangrijk; hebbende ſlechts de 3 laatſte jaren, uit hoofde zijner ongeſteldheid, welke in Louwm. 1825 zijn leven eindigde, hem niet toegelaten, om verder een werkzaam deel in de uitgave te nemen.

TIL-

TILLOCH besteedde zijnen meesten tijd aan de verbetering der
ommachines, en had een groot deel in die, welke *Woolfmachine*
noemd wordt. Deze heerschende zucht bleef hem tot aan zijnen
od bij, en zelfs nam hij nog 14 dagen, voor dat deze zijne oo-
n sloot, een nieuw patent voor eene stoommachine. TILLOCH
ijdde een lang leven aan de bevordering van kennis; was in zijnen
lisselijken kring minzaam; in de zamenleving scherpzinnig, snel van
vatting, en mededeelzaam; terwijl zich weinigen op een helderder
rstand en gevoeliger hart kunnen beroemen. Hij was een verdien-
lijk lid van verscheidene letterkundige en wetenschappelijke genoot-
happen, en zijn gesticht tijdschrift werd, na zijn overlijden, door
n heer R. TAYLOR voortgezet, die reeds eenigen tijd, met hem ge-
menlijk, deszelfs uitgave bezorgde.

TILLOTSON, (JOHN) aartsbisschop van *Canterbury*, een be-
emd Engelsch kanselredenaar, werd te *Sowerby* in 1630 geboren;
lbragt zijne studiën te *Cambridge*; werd vervolgens predikant
de *Laurentius*-kerk; verwierf door zijne uitstekende bekwaamheid
or den kansel, door zijne braafheid, gematigheid en bescheiden-
id vele vrienden en vereerders, en werd door WILLEM III. niet al-
n tot aartsbisschop van *Canterbury*, maar zelfs ook tot geheim-
ad benoemd. Hij was de laatste geestelijke, welke in het ministe-
verkozen werd; poogde zoo lang hij leefde, zoo wel ten aan-
n van het leerstellige, als met opzigt tot de kerkelijke orde, rust
eensgezindheid te bewaren; doch hij bereikte zijn oogmerk slechts
deele, en lang na zijnen dood, die in 1694 voorviel, werd
or sommige ijveraars zijne regtzinnigheid ontkend, en zelfs zijne
lijkheid verdacht gehouden. TILLOTSON was een der achtingwaar-
ste godgeleerden, en verwierf, ten aanzien van de kansel voor-
gt, groote verdiensten; want vóór zijnen tijd waren de meeste
rredenen der Engelsche geestelijken vol schoolsche spitsvindighe-
en gekunstelde godgeleerdheid. Zijne leerredenen maken wel
t altijd een schoon geheel uit, maar er heerscht toch in alle
o vele bevattelijkheid en duidelijkheid, en zulk een levendig gevoel
vroomheid, dat men hem met regt voor eenen der uitmuntend-
kanselredenaars, die *Engeland* immer opleverde, mag houden.
werden in 1757, te *Londen* in 8vo in 13 deelen uitgegeven,
door MOSHEIM in het Hoogduitsch overgezet; terwijl zijne ge-
nenlijke werken, meestal van eenen leerstelligen en zedekundigen
oud, meermalen, ook te *Londen* in 1728 in 9 folio-deelen, zijn
lrukt geworden.

TILLY (Graaf van) bekleedde den post van ritmeester in dienst
den staat, en lag in *'s Hage* in bezetting, ten tijde dat de broe-
s DE WIT, op de bekende rampzalige wijze, de slagtoffers der
kswoede werden. Terwijl het graauw omtrent de voorpoort za-
nrotte, en telkens nieuwe bedreigingen uitsloeg, ontving TILLY
riftelijk bevel, om zijne eigene compagnie ruiters, met nog twee

 an-

andere ten fpoedigfte te doen opzitten, de eerfte te plaatfen voor de hoofdwacht der ruiterij, en de laatfte op de plaats te doen post vatten, met last, om aldaar nadere bevelen van gecommitteerde raden af te wachten; wordende te gelijker tijd de trommel geroerd, om de fchutterij te doen in de wapenen komen. Kort hierop ontving TILLY last, om zich met zijne kompagnie buiten de gevangen poort, en de twee andere, de eene op den kneuterdijk, en de andere op het buitenhof, te plaatfen; doch twee burger-vaandels drongen zoo dicht op de ruiters van TILLY, dat de paarden zich naauwelijks konden bewegen, zonder de fchutters uit het gelid te dringen, waardoor van wederzijde nu en dan eenig gemor ontftond. Terwijl TILLY hier op zijnen post ftond, verfpreidde zich onder de burgers een gerucht, dat de DE WITTEN ontfnapt waren, waardoor het oproer vermeerderde, en men, ontevreden, dat men door de ruiterij in zijn oogmerk belet werd, dezelve poogde te doen aftrekken. De burgers begonnen te dreigen, en men werd bevreesd voor een bloedbad, toen er fchielijk een gerucht ontftond, dat een hoop boeren naar *'s Hage* in aantogt was. De burgers begeerden nu, dat de ruiters aftrokken, en bragten daartoe aan TILLY het mondeling bevel; doch hij weigerde, buiten fchriftelijken last, zijnen post te verlaten. Dezen, door den toenmaligen kommies DE WILDE opgefteld, en door de beide gecommitteerde raden VAN ASPEREN en BOSCHVELD geteekend, kort hierna ontvangende, zeide hij: Ik zal *gehoorzamen; doch nu zijn* DE WITTEN *doode luiden;* en de uitkomst heeft, helaas! deze zijne voorfpelling maar al te veel bewaarheid. — TILLY droeg dit bevel federt zorgvuldig bij zich in eene daartoe vervaardigde doos, en vertoonde het meermalen aan zijne vrienden, er bij voegende: „ Zie daar het papier, dat DE WITTEN gedood heeft." En waarlijk niet te onpas had deze krijgsman van dit papier zoo veel werks gemaakt; want na den dood van WILLEM III., in 1702, toen de hekken verhangen waren, werd hij (toen generaal majoor) tot rekenfchap gevorderd, waarom hij op den beruchten dag de gevangenpoort verlaten had; en zijn hoofd zoude er welligt mede zijn gemoeid geweest, indien zijn fchriftelijke last tot den aftogt hem niet geregtvaardigd had.

TIMBUCKTU. Een beroemd Neger-rijk, in het Afrikaanfche landfchap *Nigritië* of *Sudan*, liggende aan beide zijden van den *Niger*, waarop de Noord-Afrikaanfche kustbewoners door karavanen veel handel drijven; doch welke weg tot hiertoe aan de *Europeërs* nog niet volkomen bekend is, fchoon de laatfte berigten der Engelfche reizigers doen hopen, dat deze fluijer wel fpoedig zal zijn opgeligt. MUNGO PARK, die ten oogmerk had, om zoo ver door te dringen, ten einde den oorfprong van genoemde rivier op te fporen, miste zijn doel, en onlangs hebben Britfche reizigers op nieuw getracht, om dit, voor de aardrijkskundigen nog zoo raadfelachtig, landfchap nader te onderzoeken. De jongfte berigten over dit land, en deszelfs hoofdftad *Tombuck-*

bucktu, zijn van den Amerikaanfchen zeekapitein NILEY, die dezelve, gedurende zijne flavernij in de woestijn *Zahara*, van zijnen meester, eenen *Arabier*, ontving, en ze vervolgens mededeelde. Volgens dit berigt, in vereeniging met dat van den Amerikaanfchen matroos ADAMS, die eenige maanden in *Tombucktu* geweest is, is de grond van het rijk vruchtbaar, en levert Guineesch koren, gerst, rijst, dadels, vijgen, kokosnoten, erwten, aardappelen en boonen op. Onder de tamme dieren behooren runderen, geiten, welker vleesch hier het meest gebruikt wordt, ezels, kameelen, drommedarisfen, honden en konijnen, benevens eene kleine foort van kameel, hetwelk men hier *Heirie* noemt. Onder de wilde dieren vindt men olifanten, antilopen, wolven, bavianen, vosfchen, ftekel-varkens, tijgers en leeuwen. De Negers wonen in kleine fteden, die met riet omtuind zijn, en in kleine, ronde hutten van riet gebouwd, en met klei overtrokken. Zij worden door eenen koning, SHEGAER genoemd, zoo veel als fultan beteekenende, geregeerd. De hoofdftad des rijks, en de zetelplaats van den koning, is *Tombucktu*; eene zeer groote ftad, volgens de berigten van *Arabieren* zesmaal zoo veel inwoners bevattende, als *Sauera* in het rijk van *Marokko* (dus 216,000), waarmede de opgave van den Amerikaanfchen matroos ADAMS, die de bevolking met *Lisfabon* gelijk ftelt, na genoeg overeenkomt. Zij is op eene effene vlakte gebouwd, die aan alle zijden met heuvels omringd is, behalve aan den Zuidkant, waar zich de vlakte tot aan den oever der *Joliba*, of van den *Niger*, uitftrekt, van welke rivier de ftad een uur ten Noorden verwijderd ligt. Zij is met eenen fterken muur omringd, en aan de Westzijde loopt eene kleinere rivier. Behalve het huis des konings, dat zeer groot en hoog is, heeft men nog meer andere van fteen gebouwde huizen, die aan de eene zijde winkels zijn, waarin men zout, mesfen, blaauwe ftoffen, en eene menigte andere dingen, benevens vele gouden fieraden, verkoopt. De inwoners der ftad zijn, zoo als ook hun vorst, geene *Mahomedanen*; doch men heeft een gedeelte der ftad door eenen fterken muur voor deze afgezonderd, in hetwelk alle *Mooren* en *Arabieren*, die naar *Tombucktu* mogen komen, hun nachtverblijf moeten houden, of de ftad geheel verlaten. *Tombucktu* is zoo wel eene rijke als groote ftad, en heeft 4 poorten, die bij dag open ftaan en zorgvuldig bewaakt, maar des nachts gefloten worden. De inwoners drijven eenen levendigen handel met al de karavanen, die van *Marokko* en de kusten der *Middellandfche zee* komen. Van *Algiers*, *Tunis*, *Tripoli*, enz., worden alle foorten van wollen ftoffen, ijzer, zout, fnaphanen, kruid en lood, fabels, tabak, opium, fpecerijen, reukwerk, amberfnoeren en andere fieraden, enz. derwaarts gebragt, waartegen de kooplieden olifantstanden, goudftof, gewerkt goud, Senegalfche gom, ftruisvederen, zeer kunftig vervaardigde tulbanden, benevens flaven, die zeer goedkoop verkocht worden, weder naar hun land terug brengen. *Tombucktu* drijft bovendien nog eenen fterken handel met *Wasfanah* (eene ver zuidoostwaarts aan den *Niger* liggende, en nog

grootere ſtad) in alle zoodanige artikels, welke zij zelve eerst door de karavanen ontvangt, en die zij tegen ſlaven, olifantstanden, goud, enz. verwisſelt.

TIMOLEON. Een inboorling van *Corinthe*, niet minder groot als veldheer in den oorlog, dan als wetgever en regter in den vrede; bovendien een warm vriend der vrijheid en van zijn vaderland, even ſtreng omtrent de onregtvaardigheid van anderen, als van zich zelven; met één woord, zoo als NEPOS van EPAMINONDAS zegt, een man, dien alle deugden verſierden. Zoo vertoonde hij zich ook, onder alle omſtandigheden, tot het einde zijns levens: alleen was er ééne daad, die hem velen niet konden vergeven, en ook in der daad het beeld van dezen grooten man ontluistert; en deze was het vermoorden van zijnen broeder TIMOPHANES, waarvan hij getuige was, en waaraan hij zelfs deel had, ofschoon hij er niet regtſtreeks zijne hand toe leende. Intusſchen was de beweegreden tot deze daad van dien aard, dat zij eenige verontſchuldiging, in het geval van TIMOLEON, verdiende. TIMOPHANES had, namelijk, het heimelijke plan, om zich wederregtelijk tot gebieder van *Corinthe* te verheffen, en begon reeds den tiran te ſpelen. Alle vertogen van TIMOLEON waren vruchteloos, zoodat deze zelfs tot medepligtigheid aangerokt ten laatſte beſloot, om de vrijheid zijner medeburgers, indien het niet anders konde, zelfs met den dood zijns broeders, te koopen. Hij begaf zich met eenige gewapende manſchappen bij hem, en daar ook nu nog TIMOPHANES doof bleef voor alle ſmeekingen, bragten hem de ſoldaten om het leven; terwijl TIMOLEON ter zijde ſtond, en zijn aangezigt bedekt hield. Hoe verheugd men ook ware, van den tiran ontſlagen te zijn, behield echter, bij de meesten, het denkbeeld van broedermoord iets hatelijks: zelfs TIMOLEON deed zich omtrent deze daad de ſcherpſte verwijtingen, en ſtrafte zich zelven met eene vrijwillige verbanning uit zijne geboorteſtad, doch ook tevens, om allen ſchijn te vermijden, als of hij voor zich zelven eerambten en aanzien had gezocht. Twintig jaar daarna, toen de *Syracuſers* bij die van *Corinthe* hulp verzochten tegen den tiran DIONYSIUS *den jongeren*, riep men hem terug, en plaatſte hem aan het hoofd der hulpbenden. TIMOLEON werd overwinnaar; noodzaakte DIONYSIUS, om *Syracuſe* te ruimen, en dwong zelfs de *Carthagers*, omtrent 340 jaar voor onze rijdrekening, om hunne heerſchappij over *Sicilië* af te ſtaan. Nadat hij aldus de vrijheid weder herſteld, de gevlugtten en gebannenen weder terug geroepen, en van de verſterkingen, door de dwingelanden aangelegd, openbare gebouwen had laten oprigten, gaf hij tevens aan de burgers een nieuw, beter, en op vaste gronden rustend, ſtaatsbeſtuur; deed hierop van de geheele aan hem toevertrouwde magt, die hij ligtelijk had kunnen behouden, vrijwillig afstand, en keerde tot den ſtaat van een ambteloos burger terug. De *Sicilianen*, onder welke hij zijne overige dagen in rust doorbragt, betoonden hem eene algemeene achting, noemden hem openlijk hunnen

nen weldoener en vader, en bragten geene zaak van eenig belang tot besluit, zonder hem vooraf geraadpleegd te hebben. Deze kinderlijke eerbied duurde zelfs tot aan zijnen dood, die in eenen hoogen ouderdom voorviel. Geheel *Sicilië* betreurde hem, en eene talrijke menigte uit alle steden verzelde zijn stoffelijk deel grafwaarts, zoo als men ook jaarlijks te zijner eere een lijkfeest vierde.

TIMOTHEUS, aan wien de apostel PAULUS twee brieven schreef, welke een gedeelte van de H. Schriften des N. V. uitmaken, was afkomstig van *Derben*, eene stad in *Lycaönië*. Zijn vader was een Heiden, zijne moeder eene Jodinne. Van deze werd hij in de Joodsche Godsdienst onderwezen. Bij de verkondiging van de Christelijke Godsdienst in *Lystre*, mede eene stad in *Lycaönië*, deed hij belijdenis van die Godsdienst. PAULUS leerde hem vervolgens kennen, en nam hem als reisgezel met zich, om, bij de uitbreiding van het evangelie, zich van hem te bedienen. Nadat hij PAULUS op verscheidene reizen vergezeld had, liet hij hem eindelijk bij de gemeente te *Ephesus* achter, en stelde hem tot leeraar en opziener van dezelve. In die betrekking schreef PAULUS aan hem ten minste zijnen eersten brief: van den tweeden is dit minder zeker.

TIMON. Een Athener, die ten tijde van den Peloponnesischen oorlog leefde, en vooral om zijne norschheid en zwartgalligen aard zoo zeer bekend was, dat men hem bij uitnemendheid den *menschenhater* (*Misanthropos*) noemde Van dit zijn karakter maakte LUCIANUS een uitmuntend gebruik in zijne fijne satire *Timon* getiteld, van welke eene fraaije Nederduitsche vertaling te vinden is in de bibliotheek van oude letterkunde.

TIMUR. (Zie: TAMERLAN).

TIN (*Stannum*) maakt een afzonderlijk geslacht onder de metalen uit; is wit, eenigzins blaauwachtig als zilver van kleur, zeer buigzaam en rekbaar, maar weinig taai; knarst tusschen de tanden; kraakt wanneer het gebogen wordt, en geeft gewarmd of gewreven zijnde eenen eigen' reuk van zich. Zijn gewigt is = 7,291—7,475: het verkalkt zeer ligt tot Tinasch, die tot slijpen en polijsten van glazen, vele gesteenten en metalen gebruikt, en ook ter verkrijging eener schoone witte verf, *Tinwit* genoemd, bewerkt wordt. Het Tin wordt in koningswater opgelost, en alsdan door de verwers, tot verhooging van de roode kleur der cochenille, gebezigd. In *Europa* vindt men het in *Engeland*, *Boheme* en *Saksen*; in *Azië* op het schiereiland *Malacca* en in *China*, alsmede nog in andere Europesche landen, doch in minder hoeveelheid en niet zoo goed. *Engeland* heeft onder alle Europesche landen de oudste tingroeven. De *Feniciërs* dreven er reeds eenen grooten handel mede, en noemden dit land de Tin-eilanden, (*Cassiterides*). De voornaamste mijnen bevinden zich in de graafschappen *Cornwallis* en *Devonshire*, en leveren jaarlijks een aanzienlijk voordeel op. In *Duitschland* werd

door een Engelsch bergwerker, die uit ontevredenheid derwaarts gevlugt was, in de laatste helft der 13de eeuw, de eerste Tin-groeve geopend. Het Engelsche Tin is het beste van geheel *Europa*, ofschoon het Boheemsche, inzonderheid het Saksische, hetzelve in deugd zeer nabij komt; doch het Oost-Indische wordt onder alle Tinsoorten voor het uitnemendste gehouden.

Het Tin wordt met andere metalen vermengd, en levert daardoor verschillende zamenstellingen op. Meestal geschiedt dit met lood, waaruit dan het zoogenoemde Pond- tin (het gemeene Tin) voortkomt, hetwelk, naar gelang der menging, verschillende namen draagt. Behalve tot het vervaardigen van allerlei huisraad, gebruikt men dit metaal tot het vertinnen van geslagen ijzer, koperen vaten, paardenbitten, sporen, enz., om ze tegen den roest te bewaren. Tot zeer dunne blaadjes geslagen noemt men het *Staniool* (*zie aldaar*), en het dient alsdan tot het beleggen van spiegelglazen en Leidsche flesschen, enz. Onder alle vermengingen van het Tin met andere metalen, is de verbinding met koper de merkwaardigste: zij levert brons, spiegelmetaal, klokspijs en het metaal voor het geschut op. Het Tin, zelfs het beste, is niet vrij van *Arsenicum*. Niet zelden is het, zoo als b. v. het Engelsch Staaftin, met lood vermengd, zoo dat men de grootste voorzigtigheid in het gebruik van Tinnen of vertinde vaten niet genoeg kan aanbevelen, inzonderheid, daar het Tin zich zeer ligt oplost, om geene zoodanige spijzen, die ligtelijk scherp en zuur worden, daarin toe te bereiden, of ze er lang in te bewaren.

TINDAL. (MATTHEWS) Een geleerd en schrander Engelsch regtsgeleerde en schrijver, die in het begin der voorige eeuw, door zijne aanvallen op de stellige Christelijke godsdienst, veel opziens baarde. Hij ging tot de Katholijke kerk over, om de gunst van JAKOB II. te verwerven; was een groot vijand van de Engelsche geestelijkheid, en tastte hare regten en vrijheden in onderscheidene schriften aan. Bij het hof was hij zeer gezien, en bewees der kroon gewigtige diensten. Daar hij echter van hetzelve een aanzienlijk pensioen genoot, zoo keerde hij onder WILLEM III. weder in den schoot der Engelsche kerk terug, en genoot van dien vorst, zoo wel als van GEORGE I. en II., vele gunsten. Lang hield hij zijn *Dëismus* verborgen, doch in 1728 legde hij het meer openlijk aan den dag. Hij wilde uit de genoegzaamheid van de Natuurlijke godsdienst eerst de noodeloosheid en vervolgens de ongegrondheid der Goddelijke openbaring betoogen, en beproefde dit in zijn hoofdwerk, getiteld: *Christianity as Old as the creation; or the gospel a republication of the Religion of Nature*, *Londen* 1739. Ondertusschen schijnt het, dat TINDALS aanvallen meer tegen de vreemde, niet tot het wezen behoorende, bijvoegsels van de Christelijke godsdienst, dan wel tegen het ware wezen van dezelve, gerigt waren; althans hij erkende, dat het Christendom, bevrijd van de bijvoegsels, welke door staatkunde, dwaling en tijdsomstandigheden er bij gekomen waren, de heiligste godsdienst zij, wier wezenlijke leeringen zich als den

wil

wil van een oneindig wijs en goed Wezen aankondigden. Het 2de gedeelte van zijn werk is nimmer gedrukt geworden, vermits zijn erfgenaam, ERNST-BUDGELL, zich zelven verdronk; zijnde datgeen, hetwelk in 1750 als een vervolg verfcheen, onecht. Het boek werd door de Deïsten even gretig gelezen, als door de ijveraars der Orthodoxe partij befchimpt en wederlegd, en het is, inzonderheid bij de Engelfche Deïsten, nog tegenwoordig in groote achting. TINDAL ftierf te *Oxfort* in het jaar 1733.

TINKAL. Zie BORAX.

TINT is eigenlijk een oud Gothisch woord, en in de fchilderkunst de kunftige of zamengeftelde kleur, waardoor men de natuurlijke van een voorwerp tracht na te bootfen. De geheele kunst van het koloriet beftaat in eene juiste kennis der Tinten en halve Tinten, die gewoonlijk op het palet, fomtijds echter bij iedere ftreek, die men doen wil, op de punt van het penfeel gemengd worden.

TIPPO SAIB, of TIPPO SAHEB, was Sultan van *Myfore* en een zoon van HYDER ALI, die in 1782 den troon beklom, en op begeerte zijns vaders den *Britten* eenen onverzoenlijken haat gezworen had. Van hier, dat hij den oorlog tegen de *Engelfchen* voortzette, en dien, omdat de beloofde Franfche hulp achterbleef, en zich de *Maratten* aan de zijde van *Engeland* gevoegd hadden, zonder verlies, door den vrede van *Mangalaro*, in Lentem. 1784, eindigde. Zijn rijk bevatte toen eene oppervlakte van 4600 v. m., en 20 millioen daalders aan inkomften; terwijl zijn uitmuntend leger tot ettelijke honderd duizend man konde vermeerderd worden, het land voortreffelijk bebouwd was, en het volk, ofschoon tot den ftam der *Hindus* behoorende, met de Mahomedaanfche regering te vreden was. Dan, TIPPO's dweepzieke onverdraagzaamheid vertoonde zich eerlang: hij liet de Braminen half dood geefelen, of met geweld befnijden, wanneer zij niet goedwillig hun geloof wilden verzaken; de Christen-kerken in *Canora* en *Myfore* verbranden, en behandelde hen zoo hard, dat meer dan 70,000 de wijk naar elders namen. Om de *Engelfchen* uit *Oost-Indië* te verdrijven, en de Mahomedaanfche godsdienst te verfpreiden, wilde hij de magt van den grooten Mogol weder herftellen; doch den koning van *Candahar*, ZEMAUN-SCHAH, niet hunnende bewegen, om met hem eene gemeene zaak te maken, tastte hij eenen bondgenoot der *Britten*, den *Rajah* van *Travancore*, onder een nietig voorwendfel, aan, waarop de *Engelfchen* met de *Maratten* en den *Suhah* van *Decan* een verbond tegen TIPPO SAIB floten, en in 1790 en 1791 reeds verfcheidene vaste plaatfen in *Myfore* veroverden. In het volgende jaar drongen hunne bevelhebbers, lord CORNWALLES en ABERCROMBIE, tot *Seringapatnam* door; beftormden het leger van den fultan, en belegerden hem in zijne hoofdftad. Thans zocht TIPPO den vrede, die in Sprokkelm. 1794 tot ftand kwam, en waarbij hij voor de oorlogskosten 33 millioen ropijen aan de bondgenooten betalen, en hun de kleinfte helft zijner fta-

ſtaten, benevens de grensvestingen en bergpasſen, moest afstaan. De *Maratten* kregen hiervan 300, den *Nizam* 612, en de *Engelſchen* 352 v. m., welke gedeeltelijk bij *Madras* en gedeeltelijk bij *Bombay* getrokken werden. TIPPO, ondertusſchen, dit verlies niet kunnende verduwen, poogde de Indiſche vorſten tegen *Engeland* op te zetten, en zijne natuurlijk bondgenooten de *Maratten* en den *Nizam* van hetzelve af te trekken. Ook zocht hij de oude verbindtenis met *Frankrijk* weder te herſtellen; doch de *Engelſche* regering, van zijn plan genoegzaam onderrigt, wilde hem voorkomen, en verklaarde in het begin van 1799, met de *Maratten* en den *Nizam*, aan TIPPO den oorlog; doch moesten, daar deze hunne bondgenooten, uit hoofde van binnenlandſche onlusten, hunne troepen zelven noodig hadden, den ſtrijd alleen voeren. Twee legers, het Oostelijke van *Bombay* onder STUART, en het Westelijke van *Madras* onder HARRIS, drongen in de landen des ſultans, en ſloegen hem op den 4den en 6den van Lentem., waarop hij in zijne vesting *Seringapatnam* vlugtte; maar ook deze ſterkte, door het geheele Oosten voor onoverwinnelijk gehouden, werd den 4den van Bloeim. ſtormenderhand veroverd. De ſultan ſneuvelde op den wal, te midden van het krijgsrumoer, en *Sir* ARTHUR WELLESLEY (WELLINGTON) werd tot gouverneur der ſtad benoemd; waarna de *Britten*, uit ſtaatkunde, het rijk van *Myſore* met hunne bondgenooten deelden. De *Maratten* kregen voor hun aandeel 228, de *Suhah* van *Decan* 480, en de *Engelſchen* behielden voor zich 784 v. m. waarvan 324, met de hoofdſtad *Seringapatam*, aan BOMBAY, doch 440 aan *Madras* getrokken werden; terwijl de overige 1190 v. m. aan den jongen *Rajah*, KISNA, den eenigen zoon van den laatſten *Rajah*, wien het oude *Myſore*, als een erfgoed zijner familie, had toebehoord, doch nu ſtaatsgevangene was, als Britsch vasſal ten deel viel. Het preſidentſchap van *Madras* houdt ten zijnen koste eene bezetting in de vestingen van *Myſore*, en hij is verpligt, om, bij invallende oorlogen, met de O. I. compagnie een gedeelte der krijgskosten te dragen. Men vond in het paleis van TIPPO eenen verbazenden ſchat van goud, juweelen, zilver en ſtoffen, waarmede bijna alle vertrekken gevuld waren. Zijne boekerij is naar *Londen* gebragt, zoo als ook zijn Tijger, die een Britsch officier verſcheurd had, en een automaat, waarmede hij zich na den maaltijd verlustigde. Hij kenmerkte zich, ſinds hij den troon beklom, door eergierigheid, trotschheid en wreedheid; doch was voor het overige een uitſtekend krijgsman en dapper veldheer, wiens geliefkoosde bezigheden in oorlog en veldſlagen beſtonden, en die hierbij den dood niet vreesde. De *Mémoires* van TIPPO SAIB, *door hem zelven geſchreven*, en, door FAUTIN DESODOARDS, uit het Indisch in het Fransch vertaald, uitgegeven, zijn niet van hem, maar van een' ander', en bezitten bovendien niet de geringſte geſchiedkundige waarde.

TIRABOSCHI. (GIROLAMO) Een geleerd Italiaansch letterkundige, die

Bergamo tot zijne geboorteplaats had, en zich reeds vroeg door
uitmuntendste gaven van verstand en hart onderscheidde. Ruim
jaar oud beklom hij den leerstoel der welsprekendheid te *Milaan*,
ı de universiteit *Brera*; trad tevens als schrijver met verscheidene
rken te voorschijn, en werd door den hertog FRANS II. *van Es-*
tot opziener van de boeken te *Modena* beroepen. TARABOSCHI
ıvaardde dezen post, en maakte een vlijtig gebruik van de aanzien-
:e letterkundige hulpmiddelen, welke hem thans ter dienste stonden,
bearbeiding zijner beroemde *Storia della letteratura Italiana*,
·lke van tijd tot tijd in 14 deelen verscheen. Dit werk, hetwelk
veel omvattende geleerdheid, naauwkeurigheid en volledigheid, en
'ens in schoonheid van stijl, mogelijk geene wederga vindt, loopt
ı het begin der wetenschappelijke beschaving in *Italië* tot het
r 1700, en verwekte door zijnen rijken en schatbaren inhoud zoo
el te meer verwondering, daar hij hetzelve, binnen het korte tijd-
k van 10 jaar, tot stand bragt, en nog bovendien tijd vond, voor
ne uitspanningen, nog verscheidene andere werken te bearbeiden,
: in hunne soort niet minder voortreffelijk zijn, zoo als b. v. de
bliotheca Modenese en anderen. Hij stierf te *Modena* in 1794 in den
derdom van ruim 61 jaar.

TIRAN. Een woord uit het Grieksch afkomstig, waarin het
rspronkelijk zoo veel als den eersten, voornaamsten in eenen vrij-
staat beteekende, door wiens magt en invloed de zaken wor-
ı bestuurd, en hierom ook als een titel voor goede vorsten gebruikt
rd. In de jongste tijden noemt men dat hoofd van eenen staat
ı' Tiran, hetwelk van de magt, hem ter bereiking van de bedoe-
gen van den staat verleend, misbruik maakt en tot andere oogmer-
ı bezigt. Aan het einde van den Peloponnesischen oorlog (in het
e jaar der 93ste olimpiade) voerden de *Lacedemoniërs* de regering
r 30 Tirannen te *Athene* in, welke echter slechts 8 maanden duurde.
de Romeinsche geschiedenis geeft men den naam van Tirannen
ı de 19 veldheeren, welke onder de slechte regering van den kei-
r GALLIENUS (van 259—268 onzer tijdrekening), die, onverschillig
ıtrent roem en heerschappij, zich schandelijk aan brooddronkenheid
wellust overgaven, tegen hem opstonden, en zich tot onafhankelijke
bieders der provinciën, door hunne onderhoorige soldaten bezet
. v. *Gallië*, *Brittannië*, *Spanje*, *Rhaetië*, *Illyrië*, *Azië*, *Afrika*,
mede in *Italië*) verklaarden. Hieruit ontstond eene menigte van
:ine staten, welke het Romeinsche rijk met eenen volkomen onder-
ng dreigden; doch die van korten duur waren, alzoo de gewelde-
ars deels door hunne eigene legioenen ten val gebragt, deels door
GALLIENUS opvolgende keizers, CLAUDIUS en AURELIANUS, over-
›nnen werden.

TIROL is een Oostenrijksch vorstelijk graafschap, tot de staten
n het Duitsche keizerrijk behoorende, en een der merkwaardigste
:den van *Duitschland*, zoo wel uit hoofde zijner natuurlijke ge-
steld-

ſteldheid, als wegens zijne bewoners, die zich boven alle overige *Duitſchers*, in vele opzigten, inzonderheid door onwankelbare trouw omtrent hunne landsbeſtuurders, en eene zeldzame vaderlands liefde gunſtig onderſcheiden. *Tirol* grenst (met inſluiting van het *Vorarlbergſche* gebied), aan *Beijeren*, het land van de *Ens*, *Illyrië*, het *Lombardisch-Venetiaansch* koningrijk, *Helvetië* en aan de *Bodenzee*, en bevat eene uitgeſtrektheid van 520 vierkante mijlen, met 715,000 inwoners, die in 22 ſteden 36 marktvlekken en 3150 dorpen wonen. Het is een zeer bergachtig land, hetwelk men als eene voortzetting van *Zwitſerland* kan aanmerken. Men vindt er even zoo hooge bergen, die met eeuwige ſneeuw bedekt zijn, en tusſchen dezelve de verſchrikkelijkſte afgronden, watervallen, die met een donderend geluid naar beneden ſtorten, ijsvelden, ijsbergen (hier *Ferners* genoemd), en even zulke verwoestende ſneeuwvallen, ſteen- en zandslawinen, (hier *Lähnen* geheeten) als in *Zwitſerland.* De bergen in *Tirol* leveren dezelfde woeste en treffende gezigten op als daar, en het zou te dezen aanzien niet minder beroemd zijn, wanneer het zoo dikwijls bezocht en beſchreven ware geworden. De *Tiroler* bergketens, die grootendeels door het land van het Westen naar het Oosten loopen, zijn eene voortzetting der Rhetiſche *Alpen*; komen uit het Zwitſerſche kanton *Graauwbunderland*, met de rivier de *Inn*, in het land, en beſtaan meestal uit graniet en kalkſteen. Zoo als de *Gothard* in *Zwitſerland*, zoo is in *Tirol* de *Brenner* de grootſte, maar niet de hoogſte berg; bereikende deszelfs top ſlechts 6360 voet. De hoogſte bergen vindt men in het *Ortzdal* en aan de Westelijke grenzen des lands. De *Orteles*, de hoogſte berg niet alleen van *Duitschland*, maar ook van *Europa*, die voor den *Montblanc* weinig behoeft te wijken, meet 14,416, volgens anderen 14,016 voet, en werd in 1804 voor de eerſte maal door eenen Pesſeijer jager, Jozeph Pichler, na herhaalde vergeefſche proeven beklommen; doch hij konde het, met zijne geleiders, niet langer dan 4 minuten op deszelfs top uithouden. De meeste bergen zijn in deze ſtreken altijd met ijs en ſneeuw bedekt; doch de *Alpen* en ijsbergen in het *Ortzdal* zijn weinig bekend; en alhoewel zich uit dit dal verbazende bergen boven de wolken verheffen, is het echter nog aanmerkelijk boven de oppervlakte der zee verheven. Hoe dieper men in hetzelve komt hoe minder men ſporen van groeizaamheid ontdekt: eindelijk ſchijnt alle leven op te houden, en wanneer men aan den grooten ijsberg komt, die ten Noorden de *Inn* en ten Zuiden de *Etsch* heeft, ziet men niets dan blinkende ſneeuw en eeuwig ijs. Waar de *Alpen* *Tirol* verlaten, en zich naar het Oosten in het koningrijk *Illyrië*, en in het voormalig *Salzburgſche* uitſtrekken, en onder anderen de *Groſs-Glockner*, tusſchen *Tirol*, *Salzburg* en *Kärnthen*, zich 12,754 voet verheft, verkrijgen zij andere namen, en zetten onder dien van *Nariſche* en *Karniſche Alpen* de keten der *Tirolſche* bergen voort. Behalve deze hooge *Alpen*, welke *Tirol* inſluiten, vindt men er ook la-

lagere en vruchtbare, middenbergen genoemd, welke fchoone dalen vormen, en door de bergketen der *Alpen* omringd worden. Uit deze groote bergketens van *Tirol* ontfpringen verfcheidene rivieren, als: de *Lech*, in het *Vorarlbergfche*, de *Etsch*, *Eifak*, *Ilar*, *Drave*, *Sarca* en *Brenta*. De *Inn*, die insgelijks *Tirol* doorftroomt, heeft haren oorfprong niet in het land zelf, maar in *Zwitferland*: de *Rijn* raakt flechts de grenzen van den *Vorarlbergfchen* kreits. Voorts heeft men in *Tirol* eene menigte beken, waarvan zich de landman ter bewatering zijner landerijen met voordeel bedienen kan; doch die, inzonderheid de *Wildbeek*, fomtijds verfchrikkelijke verwoestingen kunnen veroorzaken.

De luchtftreek is in *Tirol* zeer verfchillende, naar mate der hoogere ligging, en den meerderen of minderen afstand van de ijsbergen. In de Noordelijke dalen is het weer altijd zeer ruw en koud, in het *Pusterdal* is de winter ftreng en langdurig; doch daarentegen in de Zuidelijk liggende, inzonderheid in de dalen der *Trientifche Alpen*, is de hitte in den zomer dikwijls zoo fterk, dat de inwoners genoodzaakt zijn, om gedurende dien tijd andere, frisfche en koele woningen in het gebergte te zoeken. Onder de winden is de Zuiderwind, *Sirocco*, door den gemeenen man *Fön* genoemd, uit hoofde van deszelfs uitwerkfels, zeer merkwaardig. Hij veroorzaakt matheid in de leden, drijft het bloed naar het hoofd, en verwekt meermaal eene hevige braking. Deze wind lost zich gewoonlijk omtrent het einde van den Zomer, inzonderheid in den Herfst, dikwijls door een' ongemeen fnelle fneeuw, in de gebergten op; en van hier, dat de *Wildbeek*, doorgaans om dezen tijd, opzwelt, en verwoestende overftroomingen in het land veroorzaakt.

De eigenlijke landbouw is zeer bepaald, vermits het grootfte gedeelte des lands uit verbazende bergen en rotfen beftaat, en de dalen ook meestal eenen rotsachtigen grond hebben. Men verbouwt wel, behalve het gewone koren, ook boekweit en Turkfche tarwe, doch in verre na niet genoegzaam voor eigen gebruik. Van meer belang is de veeteelt, alzoo de natuur de beste voeder-gewasfen voortbrengt. Ook teelt men vlas en hennip, en aan de Noordelijke grenzen veel tabak. De wijn is een gewigtig artikel; doch houdt zich niet lang goed. Ook de ooft-boomteelt levert aan de *Tirolers* een aanmerkelijk voordeel op, en maakt een aanzienlijk gedeelte van den handel uit, voornamelijk de appelen en citroenen, welke buiten 's lands verzonden worden. In de Zuidelijke ftreken rijpen, over het algemeen, de edelfte vruchten, waarmede insgelijks veel handel gedreven wordt. — Behalve de belangrijke runder-, fchapen- en paardenteelt, houdt de zijdeteelt verfcheidene duizend menfchen bezig. Aan wild en wild gevogelte heeft *Tirol* geen gebrek; ook vindt men er eenig goud, zilver, koper, ijzer, lood, kwikzilver, zout, aluin, falpeter, kalamijnfteen, die zeer hoog gefchat wordt, vitriool, marmer, albast, fteenkolen, oker, verwen en minerale baden; en van hier,

hier, dat de bergbouw aan vele handen werk verschaft. — Onder de fabrijken in *Tirol* zijn die van zijde, metalen waren, leder en linnen de voornaamste: ook vindt men er van mousselin, batist, katoen, laken, tabak en anderen. Met alle deze voortbrengsels wordt een tamelijk levendige handel buiten 's lands gedreven; terwijl het verlies van den grooteren in- dan uitvoer door het voordeel van den aanmerkelijken tusschenhandel, en den doorvoer van waren vergoed wordt, en de ligging van *Tirol*, tusschen *Duitschland* en *Italië*, een gemakkelijker weg over de *Alpen* en de wel onderhouden wegen dit land, boven andere westelijke, in dit opzigt niet weinig begunstigen. De *Tirolers* maken zelfs de meest schijnbare kleinigheden tot voorwerpen van handel, b. v. de kanarievogels, waarvan zij bijna geheel *Europa* voorzien, en de prenten en platen, waarmede zij de voornaamste steden van dat werelddeel doorreizen, welke beide artikels, benevens hunne koopmanschap in dekens en houtwaren, aan hen geen gering voordeel opleveren.

De inwoners van dit land zijn van Duitsche afkomst; alleen vindt men in de Zuidelijke streken *Italianen*, wier getal niet veel meer dan 150,000 zal bedragen. De heerschende godsdienst is de Katholijke. De *Tiroler* is vrolijk van aard, en zijn gelaat teekent getrouwen opregtheid. Het karakter der Zuidelijke bewoners verschilt echter van dat der Noordelijke. De eerste zijn matiger, minder bijgeloovig vroom, en minder opregt, dan de laatste. Allen zijn zij groote liefhebbers van de jagt; en reeds als knaap kent de *Tiroler* de behandeling van het geweer, en weet met eene verwonderlijke naauwkeurigheid, op eenen verren afstand, zijn doel te treffen. — *Tirol* werd in 1816 in zijne oude vrijheden en regten, door een nieuw regeringsstelsel, bevestigd, waarbij men de landstenden uit 4 klassen, namelijk, uit den geestelijken, den ridder-, burger- en boerenstand bestaande, behouden heeft; doch men heeft er de opschrijving der burgers tot de krijgsdienst (*conscriptie*) en het tolregt niet ingevoerd. Voor het overige kan men *Tirol*, welks jaarlijksche inkomsten op $2\frac{1}{2}$ millioen guldens geschat worden, uit hoofde zijner bergpassen en krijgszuchtige inwoners, als een' voormuur voor den *Oostenrijkschen* staat aanmerken. *Kuilstein* is de hoofdvesting des lands, en de zetel van deszelfs opperbestuur is te *Insbruck* gevestigd.

TISCHBEIN, (Johann Heinrich) de eerste of *oudere* genoemd, was een beroemd Duitsch schilder. Hij werd in 1722 te *Heyna* in *Hessen* geboren; genoot in *Kassel* eenigen tijd het onderwijs van den hofschilder Freese; ging in 1743 naar *Parijs*, waar hij zich tot 1748 bij een voornaam meester verder oefende; begaf zich vervolgens naar *Venetië*; vond hier in den schilder I. B. Piazette eenen leeraar en vriend, wiens onderwijs hij 8 maanden genoot; ging toen naar *Rome*, en keerde, na verloop van 2 jaar, naar *Venetië* terug, waar hij op nieuw van het onderwijs van zijnen genoemden leermeester gebruik maakte. In 1752 werd hij kabinets-schilder van den landgraaf

graaf van *Hesſen-Kasſel*, en ſedert leefde hij geheel voor zijne kunst, en ſtierf eindelijk in 1799 te *Kasſel*, als beſturend Hoogleeraar der kunst-akademie aldaar, en als lid van het inſtituut te *Bologne*. Hij onderſcheidde zich als kunſtenaar bijzonder in historie- en fabelſtukken, waaronder behooren een tafereel uit het leven van RINALDO en ARMIDA, volgens TASSO, dat zich op het ſlot te *Weiszenſtein* bevindt; zijn vertoornde ACHILLES, en de, op AGAMEMNONS last, weggevoerde BRISEIS; zijne ELECTRA, die den vermeenden dood haars broeders bij zijne lijkbus beweent; zijne ſtervende ALCESTE, enz. Onder zijne gemeenzame ſtukken en afbeeldſels telt men inzonderheid zijne eigene beeldtenis, een familie tafereel, en de afbeelſels van REINHARD, FORSTER, HEINE, GLEIM, PHILIPPINE ENGELHARD, geboren GATERER en meer anderen. Op het ſlot *Wilhelmsthal* bij *Kasſel* bevindt zich van hem eene verzameling van vrouwen-beelden, meestal van vorſtelijke en andere perſonen, welke voornamelijk uit hoofde hunner ſchoonheid gekozen zijn. Zijne SOPHONISBE, op het oogenblik, dat zij den giftbeker zal drinken, en zijn AENEAS, die op de wolken voor den troon van DIDO treedt, bevinden zich in *Rusland* in het kabinet der keizerin. Na TISCHBEINS dood kocht de keurvorst van zijne erfgenamen zijne nagelatene ſchilderſtukken, en ruimde daarvoor op het ſlot *Wilhelmsthal* eene zaal in, waar zij zich waarſchijnlijk nog bevinden.

TISSOT. (SIMON ANDRÉ) Een beroemd geneesheer, in een dorp, in *Pays de Vaud* geboren. Na zijne volbragte ſtudiën te *Montpellier*, oefende hij eenen geruimen tijd de praktijk te *Lauſanne*, ging in 1781 als hoogleeraar in de geneeskunde naar *Pavia*, en keerde in 1783 van daar naar *Lauſanne* terug, waar hij in 1797 ſtierf. Hij behaalde als geneesheer de hoogſte goedkeuring, en vreemdelingen uit alle natiën kwamen tot hem, om hem over den ſtaat hunner gezondheid te raadplegen. Zijne ſchriften vermeerderden nog zijnen roem; werden bijna in alle beſchaafde talen overgezet, en verſpreidden veel licht over onderſcheidene geneeskundige voorwerpen. De belangrijkſte zijn de volgende: *l'Onanisme, ou disſertation ſur les maladies produites par la masturbation; Avis au peuple ſur la ſanté*, 2 deel. 1792; *Traité de l'Epilepſie ; Traité des nerfs et de leurs maladies*, 1778, 4 deel. enz. Zijne ſchriften zijn gezamenlijk, in 1783—1795, te *Lauſanne* in 15 deel. in 12mo uitgeven, in het Hoogduitsch door I. C. G. ACKERMAN overgezet, en in 1784 te *Leipzig* in 7 deel. in 8vo verſchenen; waarna C. F. HELD in 1785, in 3 deel. 8vo, te *Gera* er een uittrekſel van geleverd heeft. — Een zijner bloedverwanten CLEMENS JOSEPH TISSOT, in 1750 geboren, is mede door een aantal geneeskundige ſchriften, en als een der eerste officieren van gezondheid bij de Franſche legers, in *Frankrijk* en buiten 's lands met roem bekend.

TITAN. Ofschoon de heer GREGOR dit metaalgeſlacht reeds in 1791, in den *Manacanit* meende te vinden, is deszelfs wezenlijk beſtaan,

ſtaan, nogtans, eerst in het jaar 1795, door den hoogleeraar KLAPROTH volkomen buiten allen twijfel geſteld. Het heeft in deszelfs metaalachtige gedaante eene donkere koperkleur; kan fraai gepolijst worden; is bros; zeer moeijelijk tot vloeibaarheid te brengen; heeft eene ſterke aantrekkingskracht tot de zuurſtof; wordt door de ſalpeter-, zout- en zwavelzuren gemakkelijk opgelost, en uit deze oploſſingen door loogzout wit, en door een afgietſel van gal-appelen, daarentegen, roodachtig bruin neergeploft. Tot hiertoe heeft men van dit metaal nog geen gebruik gemaakt.

Onder dit metaalgeſlacht behooren: 1 Het *Titanzand*, dat zwart, ondoorzigtig, dof of matglanzig is; uit kleine, ongelijkvormige, hoekige korrels beſtaat, welke op het eerſte aanzien naar grof korrelig buskruid gelijken, en hetwelk ſomtijds door den magneet aangetrokken wordt. Deszelfs gewigt is = 44,27, en deszelfs gehalte (volgens KLAPROTH) = 45,25 Titan-kalk, 51 ijzerkalk, 0,25 bruinſteen-kalk, en 3,50 kiezelaarde. Men vindt het, als een rivierzand, in het kerſpel *Manacan* in *Cornwalles*. 2. *Titan-ſpaath*, van de kleur als een kruidnagel, een weinig doorſchijnend, en kristalliſerende in korte, bijna linzenvormig platgedrukte, vierzijdige zuilen, die aan beide zijden in twee ſpitſe punten uitloopen. Volgens ALBILGAARD bedraagt het gehalte van het Noorweegſche = 58 Titan-kalk, 22 kiezelaarde en 20 kalkaarde. Men vindt het in *Pasſan*, en wel in eene gemengde bergſtof, uit eene daarin het overwigt hebbende veldſpaath met kwarts, hoornblende enz. beſtaande, alsmede in kwarts bij *Arendahl* in *Noorwegen*. En 3. *Titanſchorl*, welke bruinrood is, deels met eenen glans naar metaal gelijkende, en meestal naaldvormig. Deze ſoort komt vooral in en op het bergkristal, en op de gemeene kwarts voor; doch gedeeltelijk in grootere ſtangvormige, vierzijdige, over lang geſtreepte, zuilvormige kristallen, hoedanig men dezelve voornamelijk vindt bij *Boinik* in *Hongarije*, en wel in eene uit glimmerſchiefer en melkachtige kwarts geäderde bedding.

TITAN. Een zoon van URANUS en GEA. Als den oudſten zijner broeders behoorde hem het rijk; doch op de bede zijner moeder en zusters ſtond hij het aan zijnen jongſten broeder SATURNUS af, onder beding, dat hij geenen zijner kinderen zoude in het leven laten, ten einde de heerſchappij, na zijnen dood, weder aan de kinderen van TITAN mogt terug keeren; doch RHEA, de gemalin van SATURNUS, wist heimelijk eenige van hare zonen, JUPITER, NEPTUNUS, PLUTO, enz. in het leven te behouden, hetwelk TITAN niet zoo dra ontdekte, of hij gorde met zijne zonen de wapens aan, overwon SATURNUS en nam hem met zijne gemalin gevangen. Dan JUPITER, de zoon des laatſten, die zich in *Creta* ophield, overviel TITAN met een leger *Cretenſers*, behaa'de de overwinning, en gaf aan zijnen vader den troon terug.

TITANS. Zoo noemde men de zonen van URANUS en GEA, of *hemel* en *aarde*; volgens anderen waren zij zonen van TITAN en

den

den kleinzoon van URANUS HESIODUS, en de meeste fabelschrijvers bepalen hun getal op 6, als: CAEUS, CREUS, HYPERION, JAPETUS, OCEANUS en KRONOS; latere tellen 18 *Titans*, mogelijk, omdat zij eenige van de *Cyclopen* en *Centauren*, die ook zonen van URANUS waren, er onder rekenden. Over het geheel is de fabel der *Titans* met vele denkbeelden uit de Phenicische Cosmogonie vermengd, waartoe inzonderheid de verhalen behooren, dat door verscheidene der *Titans* nuttige uitvindingen gedaan, en zij de eerste kunstenaars, bouwmeesters, landbouwers, veehoeders en jagers zouden geweest zijn.

TITIAN. Een der beroemdste Italiaansche schilders, die in het laatst der 15de eeuw te *Cadore* in de *Alpen* van *Friaul* geboren, en door zijnen vader, uit hoofde van zijn bijzonder talent voor de teekenkunst, naar *Venetië* gezonden werd. Hij was hier een der leerlingen van GIOVANNI BELLINI, en maakte zulke verbazende vorderingen, dat hij zijnen meester, zoo wel als den niet minder beroemden GIERGONE, eerlang evenaarde, zoo al niet overtrof. Onder dit alles vergat hij ook andere voorwerpen van menschelijke kennis niet, en beoefende, namelijk, in zijne jeugd de dichtkunst met zulk een gelukkig gevolg, dat hij voor eenen der beste toenmaals levende dichters gehouden werd. Hij liet echter dit vak spoedig varen, en wijdde zich geheel aan de schilderkunst, en bragt het in landschappen, portretten en historiestukken tot eene zeldzame volkomenheid. Hij vereenigde met eene naauwkeurige en getrouwe waarneming der natuur, en eene bijna nooit bereikte schaduwing en kleurgeving, eene waarheid en kracht van voorstelling, welke zijne stukken de hoogste waarde bijzetten. In het koloriet houdt men hem over het algemeen voor den grootsten meester, en in het schilderen van portretten en landschappen wordt hij inzonderheid als onnavolgbaar bewonderd. TITIAN hield zijn verblijf voornamelijk in *Venetië*, en slechts nu en dan bezocht hij, daartoe uitgenoodigd, vorstelijke hoven. Toen zijn roem zich alom verspreidde, verzocht hem de hertog van *Ferrara*, om in zijn paleis eenige werken van BELLINI te voltooijen, waarbij hij eenige stukken van zijne eigene vinding voegde; terwijl hij tevens de portretten van den hertog, de hertogin en ARIOSTE, die zich toen aan het hof van *Ferrara* bevond, schilderde. In *Rome*, werwaarts hij door den kardinaal FARNEZE, onder de regering van PAUL III, geroepen werd, schilderde hij het portret van den paus levensgrootte. Ook KAREL V., toen hij naar *Italië* kwam, om zich te laten kroonen, liet TITIAN bij zich noodigen, om zijn portret te schilderen, en was over hetzelve zoo verheugd, dat hij hem tot ridder benoemde en tevens hem een jaargeld toelegde, hetwelk door PHILIP II. nog vermeerderd werd. TITIAN leefde luisterrijk, en op eene wijze aan zijne uitstekende verdiensten voegende; bereikte eenen voor kunstenaars, zeldzamen ouderdom, in welken hij zijne ziels- en ligchaams-vermogens behield, en stierf te *Venetië* in 1576, het 99ste zijns levens. Hij was beschei-

 den,

den, nederig en minzaam in den omgang met zijne leerlingen. Kerken, paleizen en beelden-galerijen pronkten door geheel *Europa* met zijne kunststukken, die ongemeen talrijk zijn. De *dood van* PETRUS, den martelaar; de VENUS, die AMOR de oogen blindt; een *Avondmaal*, in het reflectorium van het escuriaal, en een CHRISTUS met doornen gekroond, zich in eene der kerken te *Milaan* bevindende, telt men onder zijne beroemdste schilderstukken. In het laatste zijn de gestalte en houding van den Zaligmaker boven alle verbeelding schoon. De koperen platen, naar TITIANS schilderstukken vervaardigd, bedragen, met de landschappen en de houtsneden, meer dan 600. Zijne levensbeschrijving van TICOZZI is zeer gebrekkig: meer aanbeveling verdient AND. MAJER *dell' imitatione pittorica, dell' excelienzae e della opera di* TIZIANO, *Venetië* 1818.

TITSINGH, (SUSANNA REGINA) oudste dochter van den Heer W. TITSINGH te *Amsterdam*, en aldaar in het prilste harer jeugd, in Slagtm. 1776, slechts ruim 14 en een half jaar oud, aan de kinderziekte overleden, werd wegens hare zonderlinge vermogens van verstand en geest, en hare toen gemaakte vorderingen, door een ieder, die haar kende, te regt bewonderd. Op haar 10de jaar, wanneer zij reeds de Fransche taal volkomen magtig was, en deze, volgens de regelen der spraakkunst, sprak en schreef, begon zij het Latijn te leeren, en was bij haar overlijden daarin zoo ver gevorderd, dat zij de klassieke schrijvers, waar men die ook open sloeg, voor de vuist wist over te zetten. Bovendien was zij in de beginselen der wiskunde zoodanig bedreven, dat zij de moeijelijkste vragen uit *Euclides* konde betoogen. In het jaar van haar overlijden begon zij zich almede op de sterrekunde toe te leggen, en maakte daarin reeds aanmerkelijke vorderingen; terwijl zij niet minder in de toonkunst en eene vaardige behandeling van het klavier uitmuntte. Bovenal echter, hetgeen wel de voornaamste schoonheden van haren schranderen en zoo veel belovenden geest uitmaakte, bezat zij, bij eene geoefendheid en doorzigt in de waarheden van de godsdienst, welke men bij rijpe jaren slechts schaarsch aantreft, eene zoo groote mate van zedigheid en nederigheid, dat zij naauwelijks het zeldzame harer vermogens en bekwaamheden, door ieder, behalve door haar zelve, bewonderd, scheen op te merken (*).

TITUS, van wien nog een brief, aan hem door den apostel PAULUS geschreven, voorhanden is onder de H. schriften des N. V., was van geboorte een Heiden; doch zijne geboorteplaats is onzeker, gelijk ook wanneer hij tot het Christendom overging. Christen geworden, vergezelde hij den apostel PAULUS op eenige van zijne reizen,

(*) Men vindt deze en meer andere bijzonderheden van haar in eenen bundel van Latijnsche Nederduitsche lijkzangen, door eenigen harer bewonderaars vervaardigd, waarbij tevens eene Latijnsche lofrede gevoegd is van den Heer Mr. G. W. VAN OOSTEN DE BRUIN, welk een en ander, ofschoon niet openlijk gemeen gemaakt, in 1778 in druk verschenen is, onder den titel van: SUSANNAE REGINAE TITSINGHIAE, *Epicedia et Elogium. Haarlemi Typis Enschediorum.*

n, en kwam onder anderen ook met hem te *Creta*, waar zij
ɜds eene Christengemeente vonden. Daar het echter dezer ge-
ɜente aan eigene leeraars en opzieners ontbrak, liet PAULUS hem
| haar achter, en gaf hem in zijnen brief den last, om de belan.
n dezer gemeente op eenen regten voet te regelen en leeraars en
zieners bij haar aan te ftellen. Meer bijzonderheden zijn ons van
TUS niet met zekerheid bekend.

TITUS VESPASIANUS. De waardige zoon en opvolger zijns vaders
ɜSPASIANUS. Hij werd in het jaar 40 onzer tijdrekening geboren,
was een der waardigfte en uitftekendfte Romeinfche *Imperators*;
ɜttegenftaande zijn vorig ongeregeld, zedeloos gedrag geenszins ge-
ıikt was, om zich veel goeds van hem te mogen voorfpellen. On-
r zijn' vader tribuun bij den oorlog in *Germanië*, en naderhand in
ittannië, zette hij, toen deze Romeinsch keizer werd, (in 69),
belegering van *Jeruzalem* voort, welke, zoo als bekend is,
ıe der verfchrikkelijkfte en gedenkwaardigfte was. De hal-
ɜrigheid der belegerde en opgeruide Joden had eenen verfchrikkelij-
ı hongersnood ten gevolge, zoo dat men eene moeder haren eigen
on zag verflinden: de ftad werd verwoest; de tempel, fchoon TI-
s dien nog poogde te behouden, in de asfche gelegd, en de af-
ıuwelijkfte moorden en gruwelen, waarvan de gefchiedenis geen
ler voorbeeld oplevert, hadden hierbij plaats. Ofschoon het nu
l fchijnt, dat TITUS, onder al deze omftandigheden, zoo veel
nfchelijkheid poogde aan den dag te leggen, als mogelijk was,
›toch de kruifiging van eenige honderden gevangenen buiten den
atftaf eener te regtvaardige geftrengheid. TITUS kwam, na de
'woesting van *Jeruzalem* te *Rome* terug, en deed aldaar eenen luis-
rijken, zegerijken intogt. In het jaar 79 onzer tijdrekening, na
ıs vaders dood, verkreeg hij de keizerlijke waardigheid, en te ge-
;, met deze troonsverheffing, veranderde hij zijn geheel gedrag.
/eemaal gehuwd, en van zijne laatfte vrouw gefcheiden zijnde,
rd hij, in den Joodfchen oorlog, verliefd op BERENICE, de dochter
ı AGRIPPA I, koning der Joden. Zij volgde hem naar *Rome*; doch
; Romeinfche volk was over zijne verkleefdheid aan eene vorftin
ı een zoodanig twijfelachtig gerucht, zeer ontevreden, en men
'wachtte toenmaals, volgens SUETONIUS, dat hij een tweede NERO
ıde zijn geworden. Dan zijn gedrag was geheel veranderd: hij
'wijderde BERENICE, hoe zeer ook haar beminnende, oogenblikke-
; van het hof; fchafte alle overdaad op zijne tafel af; koos al-
n waardige vrienden, en onderfcheidde zich door edelmoedigheid,
ɜdheid en regtvaardigheid, zoo dat hij te regt den bijnaam van *amor*
deliciae humani generis (de liefde en het vermaak van het mensch-
n) verdiende. Met den aanvang zijner regering bekrachtigde hij
de verleende voorregten en gedane giften zijner voorgangeren;
'am zijn gegeven woord, als *Pontifex Maximus*, om nimmer zijne
ıden met burgerbloed te bezoedelen, getrouwelijk na, en niemand

 werd,

werd, gedurende zijn bestuur, ter dood vooroordeeld. Zijne vergevensgezindheid was een treffend voorbeeld voor allen. Toen twee Patriciërs tegen hem eene zamenzwering hadden tot stand gebragt, hield hij hun het dwaze van hun gedrag voor oogen; verzekerde hen in alle andere opzigten van zijne goedwilligheid, en noodigde hen den volgenden dag, bij een openbaar schouwspel, om naast hem te zitten. Ook de wetten tegen de misdaad van majesteitschennis, zoo door woorden als geschriften, welke onder de vorige regeringen eene bron van ongeluk en verderf voor vele aanzienlijke familiën geweest waren, werden door hem vernietigd. „ Wanneer ik „ onverdiend gelasterd worde," zeide hij, „ kan dit voor mij geene „ beleediging zijn; en is de laster gegrond, dan zou het de groot- „ ste dwingelandij zijn, om menschen te straffen, die voor de waar- „ heid uitkomen." Geen dag ging er voorbij, zonder dat hij den eenen of anderen iets goeds bewezen had; en zoo zich des avonds daartoe geene gelegenheid nog had aangeboden, zeide hij gewoonlijk: *Ik heb eenen dag verloren.* Hij zorgde tevens voor de genoegens zijner onderdanen, bouwde een der prachtigste openbare baden, en vergunde aan verscheidene van het volk, om van dezelve, met hem te gelijk, gebruik te maken; terwijl hij tevens het door zijnen vader reeds begonnen, beroemde amphitheater voltooide. Ondertusschen kenmerkte zich zijne regering ook door verscheidene gewigtige rampspoeden, zoo als de verwoesting van een gedeelte van *Campanië*, en het omkeeren der beroemde steden *Herculanum* en *Pompeji*, door de uitbarstingen van den *Vesuvius* veroorzaakt; eene vernielende pest; een verwoestende brand in *Rome*, waarbij onder anderen de schouwburg van POMPEJUS en een gedeelte van het kapitool in de assche werden gelegd, enz., onder alle welke verschrikkelijke gebeurtenissen zich de goedhartigheid van TITUS in haren vollen glans vertoonde; terwijl hij met opoffering van zijn eigen, afzonderlijk vermogen, overal, zonder onderscheid zijne hulp betoonde, waar hij maar konde. Dan, de *Romeinen* genoten zijn weldadig bestuur niet lang: na eene regering van drie jaren op eene reize naar het landschap der *Sabijnen* werd hij door eene doodelijke koorts aangetast, die hem op hetzelfde landgoed, waarop zijn vader gestorven was, in het 81ste jaar onzer tijdrekening, het 44ste zijns ouderdoms, uit het leven wegrukte, zonder mannelijke nakomelingen na te laten. Zijn dood werd in *Rome* algemeen betreurd, en hij, naar gewoon gebruik, onder de goden geplaatst.

TOALDO. (GIUSEPPE) Een beroemd Italiaansch wis-, sterre- en weerkundige, in welke beide laatste vakken hij in 1768 aan de universiteit te *Padua* als hoogleeraar beroepen werd. Door zijne bewerking werd aldaar eene sterrewacht gebouwd, en aan hem hebben verscheidene plaatsen van den toenmaligen Venetiaanschen staat de invoering der bliksem-afleiders, en de stichting van landhuishoudkundige akademiën te danken. Zijne wiskundige leerboeken onder-

derfcheiden zich door duidelijkheid en naauwkeurigheid, en werden in vele fcholen van *Italië* ingevoerd. Ten aanzien van de leer der weerkunde bezat hij vele verdienften. Eerst fchreef hij eene weerkundige verhandeling; vervolgens begon hij in 1773 een fterre-weerkundig journaal, hetwelk hij onafgebroken tot aan zijnen dood voortzette, en behaalde in 1774 den prijs bij het genootfchap van wetenfchappen te *Montpellier* op de uitgefchreven vraag: *Welken invloed heeft het weder op den groei der planten, en welke praktifche gevolgen kan men uit de tot dus verre gedane waarnemingen omtrent hetzelve trekken.* Deze zijne verhandeling werd in dat vak voor een klasfiek werk gehouden, en verfcheen, in het Hoogduitsch vertaald door J. G. Steudel, onder den titel: Toaldo's *Witterungslehre für den Feldbau*, 3de druk *Berlijn* 1786. Toaldo was een vlijtig en opmerkzaam waarnemer der natuur, en een naarftig fchrijver. Hij gaf nog verfcheidene andere fterre- en weerkundige fchriften in het licht; deed in 1788 eene geleerde reis door een groot gedeelte van *Italië*, en ftierf in Slagtm. 1798.

TOAST. Een Engelsch woord, welks werkwoord in de eerfte plaats *roosten* of *braden*, b. v. brood, doch ook het noemen van iemand bij name, voornamelijk van eene vrouw, beteekent, wier gezondheid men drinken wil. Het zelfstandig woord *Toast* beteekent derhalve niet alleen eene gezondheid, die men inftelt, maar ook in eenen bijzonderen zin de eene of andere beroemde fchoone, welker gezondheid meermalen in gezelfchappen gedronken wordt. Men verftaat echter door *Toast* niet flechts het inftellen van gezondheden, maar tevens de dusgenoemde gevoelens (*fentiments*), korte grondftellingen, die tot den een' of anderen perfoon betrekking hebben, alsmede de uitvoerige uitboezemingen, waarvan men zich bij plegtige maaltijden, bij het inftellen van *Toasts*, bedient. Bij geene natie is, bij elk gastmaal, het gebruik, om de gezondheid der aanwezenden te drinken, zoo algemeen als bij de *Engelfchen*, onder welke het eene volksgewoonte is, aan bepaalde regels gebonden. Geen gast mag bij eenen maaltijd, hoe dorftig hij ook zijn moge, het glas aan den mond brengen, voor dat de heer des huizes op de gezondheid van eene der aanwezende vrouwen gedronken, en deze zulks beantwoord heeft, waarop de overige gasten dit voorbeeld, langs de rij af, volgen. In later tijd dronk men ook de gezondheid van afwezenden, voornamelijk der koninklijke familie, waarbij dan de inftellerderzelve kortelijk zijne gevoelens, of wenfchen uitdrukte; wordende dit een en ander dan door eenen ieder met luider ftemme herhaald. Bij plegtige maaltijden, waarbij alleen mannen tegenwoordig zijn, ftelt de gastheer, of de voornaamfte van het gezelfchap, de eerfte *Toast* in, en daar het bij talrijk bezette tafels niet mogelijk is, dat ver af zittende alle woorden duidelijk verftaan kunnen, zoo worden deze fomtijds door eenen daartoe geftelden oppasfer met luider ftemme herhaald.

TOBOLSK. De hoofdſtad van een Rusſisch ſtadhouderſchap in *Siberië* van gelijken naam, aan de rivieren *Tobol* en *Irtisch*, door welke laatſte zij in de boven- en benedenſtad, waarvan de eerſte aan haren oostelijken oever ligt, verdeeld wordt. Beide bevatten te zamen ruim 2300, meestal houten huizen, 13 kerken, waaronder eene Hoogduitſche Lutherſche, 2 kloosters, 2 moskeën, en, behalve de herwaarts in ballingſchap gezondene, de ſoldaten en geestelijken, 17,000 inwoners, die uit *Tartaren*, *Rusſen* en *Duitſchers* beſtaan, van welke de eerſte meer dan een vierde gedeelte uitmaken. *Tobolsk* is de zetel van eenen gouverneur en Rusſisch-Griekſchen aartsbisſchop; heeft een godgeleerd ſeminarium, en is de ſtapelplaats van al de pelterijen, die door gebannenen gewonnen, en van hier naar *Moskou* gezonden worden. Men heeft er eene fabrijk van Rusſisch leder en vervaardigt heelkundige werktuigen voor het leger, de vloot en lazaretten. De handel met *China* is van veel belang, zooals ook met den Rusſiſchen *Noord-Archipel.* — Het *ſtadhouderſchap* of *gouvernement* van *Tobolsk* behoort tot *Azië*. De *Ob*, *Tobol*, *Irtisch*, *Iſchim*, *Tara* enz. zijn de voornaamſte rivieren. De luchtſtreek en grond zijn er onderſcheiden. In de zuidelijke en zuid-westelijke ſtreken is het in den zomer warm en aangenaam; zelfs in het middelſte gedeelte is het zeer gematigd, ofschoon men er des winters veel ſneeuw heeft. De grootere noordelijke helft is aan eene felle verſchrikkelijke koude onderhevig. In den korten zomer heeft men hier wel verſcheidene dagen ettelijke warme uren; maar naauwelijks blaast de wind van den kant der *IJszee*, zoo als dikwijls geſchiedt, of men heeft eene ſnerpende koude. Het zuidelijke en zuidwestelijke gedeelte van *Tobolsk* is zeer vruchtbaar, en levert veel koren en vlas op; terwijl deszelfs grazige weilanden de runder-, paarden- en ſchapenteelt, waarvan men hier veel werk maakt, aanmerkelijk begunſtigen. Hier en daar fokt men zelfs kameelen, en wild en visſchen zijn er in menigte. In het hoogere noorden is het land, in tegendeel, ter bebouwing geheel ongeſchikt: het is met digte moerasſige bosſchen bedekt, die nader aan de *IJszee* van langzamerhand ophouden, wanneer men naauwelijks meer een mosplantje of heester aantreft. Kostbare pelterijen, wild, visſchen en rendieren maken den rijkdom van dit gedeelte des lands uit. Behalve door *Rusſen* wordt het gouvernement *Tobolsk* door *Tartaren*, van verſchillende benamingen, bewoond.

TODI. (MARIA FRANCESCA) Eene der beroemdſte zangeresſen uit de 18de eeuw, te *Lisſabon* geboren. Zij zong te *Londen*, *Parijs*, *Potsdam* en *Petersburg* met ongemeen vele goedkeuring, inzonderheid in laatstgenoemde ſtad, waar zij het vleijendst onthaal en eene ruime belooning genoot. Van hier werd zij naar *Berlijn* beroepen op een jaargeld van 4000 rijksd., ſchitterde hier als ANDROMEDA, MEDEA, enz., en genoot het uitſtekendst eerbewijs; doch hare onverdragelijke trotschheid vond de bezoldiging te gering, en deed haar

haar op 6000 rijksd., of haar ontflag aandringen. De koning gaf haar het laatfte, en nu reisde zij door *Italië*, *Holland* en *Engeland*, en ftierf ten laatfte in haar vaderland in het jaar 1793, het 45fte haars levens. Hare ftem, meer *alt* dan *discant*, was fchoon, helder en wegflepend, en haar zuiver, kunstmatig en in de *adagio* zeer uitftekend gezang deed haar langen tijd met hare medekunftenaresfen wedijveren.

TOETSTEEN (*Lapis Lydeus*). Een zwarte, harde en korrelige, fchilferachtige fteen, die de kleur en den glans van goud en zilver aanneemt, wanneer er dit opgeftreken wordt, en dien de goud- en zilverfmeden tot het toetfen van deze metalen gebruiken. Dezen fteen vindt men in *Boheme*, *Sakfen* en *Silefië*: hij geeft geen vuur door het ftaal, noch wordt door de zuivere vochten ontbonden, en kan in het vuur tot geene kalk gebrand worden; maar verandert er in tot een poreus, bruin glas. Hij is mede gefchikt, om te polijsten.

TOGA. Een wijd opperkleed van wol, hetwelk de Romeinfche burgers in tijd van vrede droegen, en wel alleen de mannen: doch daar alleen vrijgeboren Romeinfche burgers de Toga mogten dragen, zoo was zij een eerekleed, en tevens een kenmerk, hetwelk de *Romeinen* van andere volken onderfcheidde: van hier *gens Togata* (het volk in de Toga) zoo veel als het Romeinfche volk. Daar echter dit kleed te gelijk alleen door de burgers in vredestijd gedragen werd, (de krijgslieden droegen in deszelfs plaats het *Sagum*), zoo beteekent het woord *Toga* ook fomtijds vreedzame burgers, en over het algemeen den ftaat van vrede, in tegenoverftelling van dien van oorlog. Voor het overige werd de Toga over den linker fchouder geflagen, en liep onderen den regterarm door, zoo dat deze geheel vrij bleef. Zij was van onder tot aan de borst toegenaaid, en de verfcheidenheid van kleur, de fijnheid der wol en de bijkomende verfierfels kenmerkten den ftand en toeftand der perfonen. Zij was gewoonlijk wit (*alba*): de rijken droegen eene wijde, de min gegoeden eene naauwe, en die naar een ambt ftonden gemeenlijk eene fchitterend witte (*Toga candida*); en van hier, dat men nog tegenwoordig diegenen, welke naar eene openlijke bediening dingen, *Candidaten* noemt. Rouwdragenden hadden eene zwarte, geregtelijk aangeklaagden eene vuile verfletene grijze, of over het algemeen onoogelijke Toga om (*Toga fordida*); doch was zij met purperen belegfels verfierd, hoedanig hooge overheidsperfonen en priesters die droegen, dan noemde men haar *Togata praetexta*, die tevens eene onderfcheiden dragt was voor jongelingen tot hun 17de jaar, wanneer zij die met de zoogenoemde *Toga virilis*, de mannelijke, dat is de gewone eenvoudige witte Toga, ook *pura* en *libera* genoemd, verwisfelden. De Triumphators droegen eene met goud en purper verfierde Toga, welke *Toga picta*, ook *palmata*, geheeten werd.

TOISE. Eene Fransche lengtemaat van 6 voet, in welker plaats naderhand de metre gekomen is, welke 3 Parijsche voeten en omtrent $11\frac{7}{16}$ liniën bevat.

TOKAI. Een marktvlek in *Opper-Hongarije*, aan de rivier *Bodrog*, ter plaatse, waar deze zich in de *Thiesz* ontlast, inzonderheid beroemd door deszelfs buitengewone vruchtbaarheid, alsmede door den beroemden *Tokaijer-wijn*, welken het oplevert. Deze zoete en krachtige wijn, die voor den kostbaarsten gehouden wordt, groeit in de omliggende wijnbergen van *Mada*, *Tarczal*, *Zombor* enz. waarvan ieder dezer plaatsen bijzondere soorten heeft, die zich door kracht, duurzaamheid, of fijnheid in smaak onderscheiden. Men rekent, dat er jaarlijks in het geheel van den Tokaijer-wijn 110,000 okshoofden gewonnen wordt. De stapelplaats is te *Weenen*, van waar dezelve naar buiten 's lands wordt verzonden; doch deze wijn behoort niet onder de gezondste, alzoo een enkel glas bij sommigen braking veroorzaakt.

TOLEDO. De hoofdstad der provincie van gelijken naam in *Nieuw-Castilië*, voorheen van geheel *Spanje*. Zij ligt op hooge rotsen, zoodat de *Taag* in eene diepe bedding wentelt, waardoor de straten ongelijk zijn, en het benoodigde water uit die rivier door ezels moet naar boven gebragt worden. De stad is met eenen dubbelen muur en verscheidene torens omringd; had voorheen 200,000 inwoners; doch telt er thans niet meer dan 25,000. Zij heeft 26 parochiekerken, 38 kloosters, 17 hospitalen en 12 kapellen; is de zetel van eenen aartsbisschop, die 8 bisschoppen onder zich heeft, en eertijds een jaarlijksch inkomen van 300,000 dukaten had. Onder de gebouwen munt voornamelijk uit de, in den Gothischen smaak gebouwde, aartsbisschoppelijke kerk, met eene aanzienlijke boekerij, waarin zich onder anderen 700 zeldzame handschriften bevinden; alsmede de *Alkazar*, of het voormalig residentieslot der moorsche vorsten, hetwelk thans tot een hospitaal en zeer nuttig arm- en weeshuis is ingerigt. De universiteit is sedert 1808 vernietigd. In de nabijheid der stad zijn nog overblijfsels van Romeinsche oudheden. Er zijn hier fabrijken van zijde, en eene koninklijke van degenklingen.

TOLLIUS, (HERMAN) geboren te *Bremen*, in Sprokkelm. 1742, was van een geleerd, in ons vaderland, niet onberoemd, geslacht afkomstig; hoorde aan de hooge school te *Leijden*, waar zijne moeder, na den dood haars echtgenoots, was gaan wonen, de lessen in de wiskunde, en daarmede verbondene en andere wetenschappen, der hoogleeraren VAN MUSSCHENBROEK en LULOFS, en maakte daarin ongewone vorderingen. In de regtsgeleerdheid waren RUCKER en SCHELTINGA, en in de Grieksche en Latijnsche taalkunde de onvergelijkelijke HEMSTERHUIS en RUHNKENIUS zijne leermeesters, welke beide laatsten, nadat hij in Zomerm. 1763 den rang van meester in de regten verkregen had, al aanstonds bedacht waren, om hunnen jeugdigen leerling, die zich meest met het letterkun-

kun-

kundige vak bezig hield, aan deze of geene akademie, of aan een vermaard atheneum, als hoogleeraar in de fraaije letteren te plaatſen, ten einde hem van den onzekeren uitſlag der beoefenende regtskunde en van de pleitzaal te bevrijden, en hem geheel aan de letterkunde te verbinden, waartoe de hoogleeraren GAUBIUS en SCHULTENS gaarne medewerkten. Het gevolg hiervan was, dat TOLLIUS binnen weinige jaren, na het vertrek van den beroemden hoogleeraar TIJDEMAN naar de hooge ſchool te *Utrecht*, in diens plaats, te *Harderwijk* den leerſtoel in de geſchiedenis, welſprekenheid en Griekſche taal beklom, welken post hij in 1767 aanvaardde met eene redevoering: *qua demonſtratur, etiamnum ſuperesſe in Graecis literis, ex quo graviores disciplinae decus ac praeſidium capere posſint.* Hij genoot hier eene algemeene toejuiching en het gemeenzaam verkeer met den Gelderſchen adel en andere aanzienlijken, vooral van de zulken, die de letteroefeningen beminden, en volhardde met lust en ijver in zijnen post tot in het jaar 1776, wanneer zijne genoegens op het onverwacht door het verlies zijner echtgenoote, eene zuster van den beroemden BENNET, geſtoord werden. Dit treurig ſterfgeval trof zijn gevoelig hart dermate, dat men verandering van luchtgeſteldheid en uitſpanning voor hem noodzakelijk oordeelde, weshalve hij, met verlof van curatoren, *Harderwijk* voor eenigen tijd verliet en naar *Parijs* vertrok, aldaar' bleef, en het oogmerk zijner reize bereikte; tewijl hij hier tevens den vrijen toegang verkreeg tot de rijke verzameling van Griekſche handſchriften, in de koninklijke en andere voorname boekerijen voor handen, van welke hij zich ter uitbreiding zijner letterkundige ondernemingen, inzonderheid ter verzameling van al het benoodigde voor de uitgave van *Apollonii Lexicon*, waarvan ſtraks nader, met de meeste vrucht bediende.

Terwijl hij te *Parijs* vertoefde, waar hij in een gemeenzaam verkeer en de vriendſchap van groote geleerden deelde, ontving hij berigt zijner aanſtelling tot hoogleeraar in de historiën en Griekſche taal aan het atheneum te *Amſterdam*, in plaats van den vermaarden P. BURMAN. Hoe groot ook de genoegens waren, welke hij te *Harderwijk* genoten had, was hem echter dit beroep alleraangenaamst, en hij aanvaardde dezen nieuwen post in Lentem. 1778 met het houden der keurige redevoering over den weergaloozen VOSSIUS: *de* GERARDO JOH. VOSSIO, *perfecto Grammatico*, die een der vroegſte en luisterijkſte ſieraden dezer doorluchtige ſchole geweest is. Ook hier, gelijk te voren te *Harderwijk*, hielden hem alle leergierige jongelingen in hooge waarde; terwijl hij tevens op verzoek van een groot aantal der aanzienlijkſte en kundigſte zijner ſtadgenooten, zoo als zijn voorzaat gedaan had, Nederduitſche lesſen over de vaderlandſche historie gaf, die door dezen, meest bejaarden en in 's lands geſchiedenisſen niet onkundig, getrouwelijk en met graagte werden bijgewoond. Ook verzuimde men niets, om de genoegens van hunnen braven leermeester, bij zijn verblijf in Hollands hoofdſtad, zoo veel mogelijk,

door

door kennelijke blijken te vermeerderen, waarbij nog kwam in 1778, de vernieuwing van zijn huisfelijk geluk door een tweede huwelijk met vrouwe J. C. SCHOORN, weduwe KLOEKHOF, waaruit hij 2 dochters naliet.

Amfterdam fcheen dus, ten minfte voor eenigen tijd, voor hem als eene rustplaats te zullen wezen; maar onvoorziens werd hij in 1785, na voorafgaande onderhandelingen, bij akte van zijne hoogheid, tot onderwijzer van de drie kinderen van den erfstadhouder aangefteld, en vertrok dus naar *'s Hage;* doch burgemeesteren van gemelde ftad boden hem, ten blijke van hunne tevredenheid over zijn gehouden gedrag, de terugkomst aan haar atheneum aan, zoo dra de loop der omftandigheden dit verkiesfelijk zoude maken. In *'s Hage* ondervond TOLLIUS geene mindere vleijende behandeling dan in *Amfterdam*, en had van zijne vorftelijke kweekelingen het grootfte genoegen. Intusfchen groeide de partijfchap in ons gemeenebest tot die hoogte, dat de prins erfftadhouder oordeelde, *'s Hage* te moeten verlaten, en zich naar *Gelderland* op *het Loo* te begeven. Hier bleef het onderrigt der vorftelijke fpruiten zijn hoofdwerk, doch met vele gewigtige, bijkomende bezigheden, uit zijne ftaatkundige fchriften bekend, en kreeg hij gelegenheid, door de omwenteling van Herfstm. 1787, om naar den *Haag* terug te keeren. Een jaar daarna ondernam hij eene reize met den jongen vorst naar verfcheidene hoven en erflanden, om hem meer tot wereld- en menfchenkennis op te leiden, en voordeel te zoeken bij het toenmalig onderwijs, inzonderheid bij de hoogleeraren van het beroemde *Carolinum* te *Brunswijk*. In Oogstm. 1789 ging de reis verder naar de Nasfaufche ftaten, en men kwam gelukkig te *Dillenburg*, waar de reisgenooten met de grootfte minzaamheid en hartelijkheid ontvangen werden. Na eenen gewenschten afloop dezer reize droeg de prins erfstadhouder aan TOLLIUS den post van raadsheer en rekenmeester der domeinen op, dien hij tot 1795 behoorlijk waarnam. Zijne aanftelling door den raad van ftaten, met goedvinden en op voorftel van den erfstadhouder, in Herfstm. van het vorige jaar, tot algemeenen commisfaris civiel van het Engelsch leger, zich toen hier ter afwering van de *Franfchen* bevindende, veroorzaakte hem vele moeijelijkheden, en berokkenden hem in lateren tijd eene vuile bron van onverdiend verdriet en boosaardige befchuldigingen van ontrouw, waartegen de eerlijke en naauwgezette man zich echter zeer wel wist te verdedigen. Deze post, door den inval der *Franfchen* in onze republijk, nutteloos zijnde geworden, en ook de prins erfstadhouder met zijn gezin de wijk naar *Engeland* genomen hebbende, befloot TOLLIUS, om dit land met vrouw en kinderen, en met achterlating zijner boekerij en bijna alle goederen, te verlaten, en zich naar *Osnabruck* te begeven, alwaar hij eenen zeer verpligtenden brief van de hertogin van *Brunswijk* ontving, waarin hem alle mogelijke hulp in zijne tegenwoordige en verdere ongelegenheden werd aangeboden, en die te gelijk met ee-

ne

ne dergelijke aanbieding van haren vader den hertog vergezeld ging. Tollius vertrok hierop naar *Brunswijk*, en vond aan dat hof, vooral bij de prinses Louise, toenmalige erfprinses van *Oranje-Nassau*, al die hulp en bewijzen van goedwilligheid, waarop hij en zijn gezin konden rekenen. Terwijl hij hier min of meer belangrijke commissiën voor het huis van *Oranje*, in *Engeland* of te *Hamburg*, waarnam, droeg hem de erfprins de bezigtiging en den koop der in *Polen* gelegene goederen van den vorst Jablonowsky op, welke hij in 1798 naar genoegen van zijnen doorluchtigen lastgever volbragt, die hem, onder den titel van geheimraad, dan ook het hoofdbewind over dezelve toevertrouwde.

Tollius moest nu in het voorjaar van 1800 met zijn geheele gezin naar *Polen* opbreken, in welk voor hem vreemd land hij niet zelden het moeijelijke van zijnen nieuwen post ondervond, inzonderheid sedert de erfprins in zijne gekochte landen eenige volkplantingen aanlegde, om voor zoo vele bewoners der Nassausche landen en van het overige van *Duitschland*, als zich derwaarts wilden begeven, eenen weg tot herstel der drukkende armoede te openen. De uitslag dezer onderneming, het uiteinde zijner omzwervingen, en het eindelijk lot, dat aan het huis van *Oranje* te duchten stond, deed hem dikwijls duister in de toekomst zien, toen hij onder al deze bekommerende gedachten, door zijne vrienden in *Holland*, het onverwacht berigt ontving, dat koning Lodewijk zijne terugkomst in dat rijk verlangde. Hij gaf dadelijk van den hem door dien vorst nader gedanen voorslag aan den erfprins kennis, met wiens goedkeuring hij in 1809 de terugreize naar het vaderland aannam. Reeds na tien dagen kwam hij te *Utrecht*, waar zich juist op dien tijd de koning bevond, die het aan zijne keuze liet, om in den staat, of aan de hooge school, in welk vak hij wilde, geplaatst te worden. Tollius verkoos den akademischen stand bij de universiteit te *Leijden*, en wel de statistiek, en werd kort daarop aldaar als hoogleeraar *Statistices et Diplomatiae* beroepen, welken post hij in Zomerm. 1809 openlijk aanvaardde met eene redevoering: *de fine Statistices, quae vocatur, hodiernae*, en welke met algemeen genoegen gehoord en gelezen werd. De naderhand gevolgde verandering in het bestuur van ons vaderland, en de wederkomst van eenen vorst, op wien hij sinds zoo vele jaren eene naauwe betrekking gekregen had, vervulden zijn hart met eene onuitsprekelijke blijdschap, weshalve hij dan ook niet de minste zwarigheid maakte, om in Lenm. 1814 te *Amsterdam* de groote vergadering der notabelen bij te wonen, den prins voor souverein vorst van dit gemeenebest te verklaren, en de beraamde grondwet voor 's lands bestuur goed te keuren.

Onder alle gunstige bestellingen der voorzienigheid, die hij middelerwijl ondervonden had, behoorde ook de vermeerdering van huisselijk geluk door zijn derde huwelijk, in 1813 aangegaan met zijne nicht S. E. Detmers, welker zorg, vooral in den hoogen ouderdom,

dom, dien hij bereikte, zijn voornaamste voorregt was. Bij de herstelling der Leidsche hooge school verwisselde hij zijn vorig vak met dat der Grieksche en Latijnsche letterkunde, en werd een der leermeesters van 's konings jongsten zoon, prins FREDERIK, zoolang deze zich aan de Leidsche akademie bevond.

TOLLIUS bekleedde niet alleen zijne onderscheidene posten met den grootsten roem; maar heeft ook zijnen naam door verschillende schriften vereeuwigd. Om niet verder te spreken van zijne reeds genoemde Latijnsche redevoeringen, te *Harderwijk*, *Amsterdam* en *Leijden* gehouden, maakte hij zich bij alle geletterden in *Europa* bekend en geacht door de keurige uitgave van *Apollonii Lexicon Homericum*, voorzien met de korte aanteekeningen van D'ANSSE DE VILLOISON, en met zijne eigene aanmerkingen, die beknopt maar zeer belangrijk zijn. Dit werk waaraan geen tijd en vlijt gespaard waren, verscheen in 1788, en werd aan zijne vorstelijke leerlingen, zoons van den erfstadhouder, opgedragen. Onder zijne Latijnsche schriften was de levensschets van den hoogleeraar N. PARADIJS, gevoegd achter de *Opuscula Academica*, in 1813 door dezen zijnen ouden vriend uitgegeven. Voorts schreef hij gedurende zijne uitlandigheid, in 1795 en naderhand, verscheidene belangrijke stukken, ons vaderland betreffende, doch die zonder zijnen naam in het licht verschenen. Zijn vertoog *over de rampen van Holland en de hulpmiddelen daartegen*, te *Antwerpen* (of elders) in 1796 in het Fransch en Nederduitsch gedrukt, draagt alle kenmerken van eenen verstandigen en bedaarden schrijver; zoo als ook een werk, in het volgend jaar uitgekomen, onder den titel: *Nederlands Staatsgebreken en derzelver geneesmiddelen.* Meer algemeen echter is onder ons bekend het regtsgeleerd advijs van B. VOORDA en J. VALKENAER in de zaak van den gewezen stadhouder, met wederleggende aanteekeningen gedrukt in 1796, die zoo bondig en met die kracht van waarheid, ter overtuiging van alle onzijdige lezers, geschreven zijn, dat deze wederlegging van het regtsgeleerd advijs buiten alle tegenspraak gebleven is. Ten hoogste belangrijk zijn verder de *staatkundige geschriften*, betreffende de *Vereenigde Nederlanden* in 1786 en vervolgens, door TOLLIUS in 1814 — 1816 in 3 deelen in het licht gegeven, en opgedragen aan hare koninklijke hoogheid Mevrouwe de douairiere *Oranje-Nassau.* Een groot deel der oorspronkelijke stukken, hier te vinden, was door hem zelven gesteld, en zijn onveranderd gedrukt. Zij leeren ons vele bijzonderheden omtrent de gebeurtenissen van dien tijd; doch waarvan eenige, naar het oordeel van sommigen, liever voor de latere nakomelingschap hadden moeten onbekend gebleven zijn. Vele andere taal-, oudheid-, geschied- en staatkundige schriften werden bovendien door hem geschreven, en der uitgave waardig gekeurd, en zouden, zoo zij eens het licht zagen, 's mans roem nog meer en meer bevestigen en uitbreiden.

Het karakter van TOLLIUS was in alle opzigten edel, beminnelijk en

en voorbeeldig. Hij bezat eene ongeveinsde hoogachting voor de geopenbaarde godsdienst, en eene bestendige zucht ter bijwoning van de openlijke eerdienst. Elk bewonderde in hem schranderheid van vernuft, fijn oordeel, vaardigheid van spreken en schrijven in verscheidene oude en hedendaagsche talen, aanhoudende werkzaamheid en uitstekende geleerdheid. Hij was getrouw en eerlijk in al zijne ambtsbedieningen, dienstvaardig voor allen, wien hij ergens in nuttig kon zijn, ook zelfs in zijnen hoogen ouderdom voor leergierige jongelingen, die zijn bijzonder onderwijs begeerden. Eenvoudige en ongemaakte nederigheid was zijn sieraad, zonder zich ooit met trotschheid op loftuitingen wegens zijne kundigheden, of op aanzienlijke eereposten te verheffen, en ware vaderlandsliefde, afkeerig van eigenbelang én onmatige zucht tot geld en eer, blonk in al zijne handelingen uit. Hij ontving, ten tijde zijner uitlandigheid, niet slechts van personen van den hoogsten rang en het aanzienlijkst vermogen, de grootste bewijzen van achting, maar ook aanbiedingen van aanzienlijke bedieningen en voorregten in *Duitschland*, *Engeland*, en *Polen*, welker aanneming hij, echter, uit hoofde zijner hartelijke verknochtheid aan zijn vaderland, zorgvuldig, met de hem zoo eigene zedigheid, ontweek. Dankbaarheid voor de veelvuldige genotene weldaden, in vroegeren leeftijd, te *Harderwijk*, *Amsterdam*, en aan verscheidene vorstelijke hoven, vervulde geheel zijn hart. In zijn bijzonder verkeer was hij bescheiden, vriendelijk, nooit twistgierig, voor oude vrienden onveranderlijk dezelfde, voor zijne echtgenoote, kinderen en verdere naastbestaanden een dierbaar pand in dit leven. Het kon niet wel anders, of een man van zulke verdiensten moest bij vele genootschappen van wetenschappen in aanmerking komen, zoo in als buiten ons vaderland. Vele zijner diplomata zijn door zijne langdurige uitlandigheid, en het verlies van een groot gedeelte zijner kostbare boekerij en verdere goederen, verloren geraakt; doch met zekerheid weet men, dat hij bestuurder geweest is van de menschlievende maatschappij van drenkelingen te *Amsterdam*, sedert 1809 lid van het koninklijk instituut van wetenschappen, alsmede van de Utrechtsche en Groningsche genootschappen, en een der oprigters van de Leidsche maatschappij van Nederlandsche letterkunde, van welke hij nu het oudste lid was. Zijn verdienstelijk leven eindigde den 29sten van Grasm. 1822, in den ouderdom van ruim 80 jaar, wanneer de heer J. H. Hoeufft het volgende bijschrift op hem vervaardigde:

D. M.
Viri Eruditissimi,
Hermanni Tollii,
Gulielmi I, *Belgarum Regis, quondam Institutoris.*
Te, licet extinctum, tot docti, Hermanne, labores
Interiisse vetent;
Talem Belgiadum populo formasse Monarcham,
Plus ego miror opus.

TOM-

TOMBACK, is een mengfel van fommige metalen, van eene roodachtige gele kleur, waarvan men de *Siammers* voor de eerfte uitvinders houdt. Zij nemen daartoe het beste Chinefche koper met eenig goud, en fchatten het nog hooger dan het laatfte metaal. In *Europa* werd het allereerst door een gezantfchap bekend en nagemaakt, hetwelk van daar aan Lodewijk XIV. gezonden werd. Tot het Europeesch *Tomback* neemt men koper, mesfing, en eenig goed tin of zink, hetwelk onder malkander gefmolten wordt.

TON, (Eene) beteekent: 1. een vat, van eene bepaalde maat, doch die in verfcheidene landen zeer verfchillende is; 2. eene Ton gouds, zijnde 100,000 gulden; 3. bij de fcheepvaart de maat van de ligchamelijke ruimte van een fchip, namelijk van 42 vierkante voeten; voorts de last of zwaarte, welke een fchip dragen kan, in welken zin een Ton zooveel is als een last van 2000 pond. Wanneer men derhalve zegt, dat een fchip 200 Ton voert, of 200 Ton groot is, dan beteekent dit zoo veel, als dat het eene lading van 400,000 pond kan dragen. Twee tonnen of 4000 pond maken een fcheepslast. Eindelijk beteekent eene Ton bij de fchippers eene Scheeps-Ton, een fterk met ijzeren hoepels beflagen vat, in de gedaante van eene gewone Ton, met dat onderfcheid, dat het aan het eene einde fpitfer dan aan het andere toeloopt. Men hangt aan hetzelve een anker of zwaren fteen, die men in de zee of in de monden der rivieren laat zinken, om door de op het water drijvende Ton het vaarwater aan te wijzen, en alzoo de fchippers te waarfchuwen. Deze tonnen hebben naar den aard der omftandigheden en de jaarfaifoenen eene verfchillende kleur, en zijn zwart, wit of rood geverwd.

TONG. (De) Dit belangrijk fpraak-werktuig van den mensch is in de holte van den mond geplaatst, met eene vleezige huid omgeven; men kan haar in den *wortel*, die in de keel aan het tongbeen gehecht is, in het *ligchaam* zelf, en in de *punt* onderfcheiden. De huid, die haar bekleedt, is eene verlenging van die, welke den mond van binnen, over het algemeen, overtrekt. Over het geheel is zij zeer vaatrijk, en op hare oppervlakte vochtig, omdat hare vaten vele fappen afzonderen, en het flijm in den mond haar bevochtigt. Van onderen vereenigt zich deze huid, en vormt den *tongriem*, die bij pas geboren kinderen fomtijds te ver voortloopt, en in dit geval eene kleine infnijding vordert. De Tong is het werktuig van den fmaak, waartoe haar van achteren de tong-wratjes dienen, die tusfchen de 7 en 12 van aanmerkelijke, en nog veel meer van mindere grootte aldaar, en over de ganfche bovenfte en zijdelingfche oppervlakte, tot zelfs aan de punt toe, bij haar gevonden worden. Deze wratjes beftaan uit fijne vaat- en zenuwpuntjes; doch de Tong zelve uit fpieren, die, daar zij alleen van achteren in de keel bevestigd is, haar veroorloven, om zich in den mond naar alle kanten te kunnen bewegen, en op allerlei wijze te veranderen, ten einde daaardoor niet alleen de fpijzen te fmaken; maar ook, om die tusfchen de tanden en

in de ſpeekſel-buis te brengen, en tevens, om tot het vormen der ſpraak te dienen, enz. Vaten en zenuwen bezit de Tong in menigte; onder de laatſte is er ſlechts eene, die men voornamelijk als eene zenuw voor den ſmaak beſchouwen kan, voor zoo ver zij zich, namelijk, tot de ſmaakwratjes voortzet.

TONGEN. Zoo werden de natiën of provinciën genoemd, waarin de Malthezer-orde verdeeld was. Zij waren *Provence*, *Auvergne*, *Frankrijk*, *Italië*, *Duitschland*, *Castilië* en *Engeland*.

TONICA. Door dit woord verſtaat men in de muzijk den blijvenden, of grondtoon van ieder ſtuk, waarin het gezang en de harmonie doorloopen en het thema beſluiten. De 5de toon (opwaarts gerekend) is de *Dominante*. Beide toonen hebben hunne akkoorden. Het akkoord der *Tonica* is altijd een volkomen drieklank. — In de geneeskunde noemt men *Tonica* (*remedia*), Toniſche middelen, de zoodanige, waardoor de verloren gegane veerkracht van de vezelen der maag en ingewanden, zoo wel als van het geheele ligchaam, moeten herſteld worden.

TOOK. (WILLIAM) Een zeer kundig ſchrijver en een goed geſchiedkundige, die in het laatst van 1820, in den ouderdom van 77 jaar, te *Londen* ſtierf. Ofschoon een geestelijke, deed hij zijne intrede in de letterkundige loopbaan met eenen roman, die in 1767 verſcheen, en ook de eenige is, dien hij geſchreven heeft. Als predikant aan de Engelſche faktorij te *Petersburg* verbonden, trok de Rusſiſche geſchiedenis weldra zijne aandacht, en hij gaf van 1780—1800 twaalf boekdeelen van dezelve in het licht, namelijk 4, bevattende de geſchiedenis van alle volken van dat rijk; 3, behelzende het leven van CATHARINA II.; 3, inhoudende een tafereel van de regering van die vorſtin tot aan het einde der 18de eeuw, en 2, waarin de geſchiedenis van *Rusland*, ſedert deszelfs ſtichting, tot de komst van CATHARINA II. tot den troon, verhandeld wordt. Gedurende zijn verblijf te *Petersburg* was hij zeer gemeenzaam geworden met de Duitſche taal, en het is aan hem, dat zijne landgenooten eene wel bearbeide vertaling van het tafereel van *Petersburg* van STORCH, en bijna van alle de werken van den beroemden leeraar ZOLLIKOFER verſchuldigd zijn. Bovendien was hij uitgever van het Algemeen Biographisch woordenboek, en medearbeider van het letterkundig Tijdſchrift, *the Gentlemen Magazine* genoemd.

TOON, TOONLADDER. Toon noemt men, in het algemeen, de werking van de trillingen van een geluidgevend ligchaam, welke in eene gelijke ruimte van tijd op elkander volgen. Het is bekend, dat eene geſpannen ſnaar, wanneer men haar beweegt, in eenen bepaalden tijd, een aantal van trillingen, dus eenen bepaalden *Toon*, voortbrengt, die naar mate de ſnaar langer, dikker of meer of minder geſpannen is, verſchilt; en dit verſchil van toonen wordt in de muzijk, voor zoo ver zij daarin bruikbaar zijn, door letters aangewezen, en tot een Toonſtelſel of Toonladder gebragt, waardoor men

eene opeenvolging van 8 op- of afdalende toonen, van den grondtoon tot deszelfs oktaven, verſtaat. Er zijn 3 ſoorten van zoodanige Toonladders, als: de *Diatoniſche*, de *Chromatiſche*, en de *Enharmoniſche*. Voor het overige bevat de reeks van alle toonen, op onze ſpeeltuigen voorkomende, 10 oktaven, waarvan echter de hoogſte en laagſte tot het gezang niet gebruikt worden, maar alleen tot verſterking der harmonie dienen. — In de redekunst verſtaat men door Toon den klank der ſtem, den Toon, waarop men iets voordraagt, welke een der noodzakelijkſte talenten in eenen redenaar uitmaakt; terwijl men in de ſchilderkunst het kenmerkende van het gekleurde licht er mede bedoelt, hetwelk in een ſtuk heerscht, en van de juiste menging en zamenſtelling der kleuren af hangt.

TOONEELKUNST. Deze is eene zinnelijke voorſtelling, of vertooning, van een dramatisch ſtuk, door middel van *Declamatie* en *Mimiek*. Men heeft in vroegeren tijd aan den tooneelſpeler den rang van eenen kunſtenaar getracht te betwisten, omdat de behandeling van het onderwerp niet zijn eigen werk, maar dat van den dichter of oorſpronkelijken ſteller was; doch, wanneer men overweegt, dat de gegevene rol, door de verbeeldingskracht, eerst in een volkomen beeld moet bevat worden, en het verſtand vervolgens over de middelen moet nadenken, welke ter verzinnelijking van dit beeld noodig zijn, dan kan men niet ontkennen, dat daarmede de edelſte vermogens van 's menschen geest in verband ſtaan, en hem dus de rang eens kunſtenaars met regt toekomt. De Tooneelkunst onderſcheidt zich van alle andere kunſten daardoor, dat de tooneelſpeler het kunstſtuk niet *buiten*, maar *in*, zich zelven voorſtelt, en deze eigenſchap maakt zijn vak tot de moeijelijkſte van alle kunſten; want penſeel en beitel volgen veel ligter de eiſchen der verbeelding, dan het menſchelijke ligchaam door houding, enz. het denkbeeld des kunſtenaars kan uitdrukken. Ziels- en ligchaamsvermogens moeten derhalve, bij de uitoefening der Tooneelkunst, vereenigd werken; en daar vereeniging van beide zeldzaam is, zoo vindt men ook weinig groote tooneelſpelers; zelfs de uitſtekendſte onder hen moeten zich alleen tot dat vak bepalen, waartoe zij, uit hoofde hunner vermogens, berekend zijn. Verbeeldingskracht en verſtand alleen, gepaard met een alles uitdrukkend gelaat, ſtem en ſpraak, waarbij hij zijne eigene perſoonlijkheid met die van een ander geheel verwisſelt, zijn de voornaamſte vereischten van eenen tooneelſpeler; en heeft hij, door eene gelukkige vereeniging van verſtand en ligchaam dit doel bereikt, dan kan men hem in zijn vak voor een bekwaam man houden.

Tot de Tooneelkunst behoort de kennis van de leer der *Declamatie* en *Mimiek*. De eerſte beſtaat in een gepast gebruik van den hoogen of lagen, ſterken of zwakken, ſnellen of langzamen toon, bij welk verſtandig gebruik der ſtem ook nog behoorlijke tusſchenpoozen moeten worden in acht genomen, omdat daardoor, en daardoor alleen,

leen, het dramatisch beeld eene gelukkige verdeeling van licht en schaduw, en ook zijn vol leven ontvangt. Gewoonlijk ziet de grootste menigte der aanschouwers de fijne schakeringen over het hoofd, die de kunstenaar door zijn' toon en stem bewerkt, omdat het hun aan een' gevormden smaak, ingespannen oplettendheid, en een fijn gehoor mangelt. — De gebaren van den tooneelspeler moeten zich zoo wel door waarheid als schoonheid kenschetsen. De eerste bereikt men door elke gemoedsbeweging, naar haren eigen aard, uit te drukken; door aanwijzing der veranderingen, welke zij door geslacht, jaren, stand en omstandigheden van het voorwerp, dat men vertoont, ondergaan, en door het in een smelten van, en den overgang tot andere gemoedsstemmingen; terwijl de laatste verkregen wordt door die zachte en buigzame matiging, welke altijd den middelweg tusschen te veel en te weinig houdt, en dat harde en scherpe buiten sluit, hetwelk dikwijls groote tooneelspelers in hunne gebaren aan den dag leggen. Ook moet elke gebaarmaking alleen de gewaarwording van het voorwerp uitdrukken, en niet het voorwerp zelf schilderen; een regel, die gedurig herhaald, maar steeds op het tooneel verwaarloosd wordt. *Mimiek* en *Declamatie* maken dus de beide hoofdbestanddeelen der Tooneelkunst uit, en verheffen haar tot eene kunst van ruimte en tijd; terwijl zij tevens den tooneelspeler tot een *Lirisch* en *Plastisch* kunstenaar vormen.

Vestigen wij nu de aandacht op het dramatisch karakter, hetwelk moet verzinnelijkt worden, dan blijkt uit het doel der kunst over het algemeen, om namelijk *ideälen* voor te stellen, dat dit karakter ook denkbeeldig en in deszelfs aard veredeld zijn moet. De kunstenaar moge nu in het treurspel de waarde van den mensch, met tegenspoeden worstelende, of in het blijspel deszelfs verkeerdheid ter bereiking van zijn levensdoel vertoonen, altijd zal hij bijzonderheden aan hare plaats laten, en algemeene vormen leveren, die de soort aanwijzen, alzoo wij, ja wel, een beeld, maar geene kopij van een beeld van hem zien willen, en ook deze laatste manier van voorstellen hem ter navolging der natuur voeren, en dus van de kunst verwijderen zoude. Hij, die bij de vertooning van den *Azijnverkooper* den stand doet uitkomen, *portretteert*, maar hij *ideäliseert*, wanneer hij zijne opregte vroomheid en grootmoedigheid voorstelt. Even zoo als een schilder zich als kunstenaar kenmerkt, wanneer hij in zijn portret niet de uiterlijke toevalligheden, maar den geest, dien in zijn af te beelden voorwerp huisvest, tracht af te malen, zoo vertoont de tooneelspeler ook alleen de heerschende neiging van het voorwerp door trekken, die de menschheid of soort aanwijzen. Welk tooneelspeler zal het, b. v. in het hoofd krijgen, om den MACBETH, naar het beeld van eenen geschiedkundigen ververaar te spelen? Vereenigt hij zich, door middel zijner verbeeldingskracht en zijn gevoel, met het denkbeeld des dichters, dan ontstaat in hem eene aandrift, waardoor hij de stoute reuzenstappen

van dezen bloeddorſtigen trotschaard ſterker en ſchooner zal vertoonen, dan waartoe de beſchouwing van de wereld der ervaring, en het nadenken over bijzondere perſonen (*individuën*) immer zou in ſtaat zijn. De tooneelſpeler wordt daardoor aan de wezenlijkheid niet ontrukt. Hij blijft door het gegeven karakter, door den ſtand, de jaren, het geſlacht en andere bepalingen ten naauwſte met haar verbonden. Deze allen drukken op de rol min of meer den ſtempel eener eigendommelijkheid, welke ons eene bepaalde geſtalte laat zien, die geen ideaal is, dat in rook vervliegt. Hierdoor wordt het algemeene weder tot het bijzondere terug gebragt, of de ſoort weder afgezonderd. Het is ſlechts eene ſchijnbare tegenſtrijdigheid, wanneer van den tooneelſpeler eene denkbeeldige en perſoonlijke voorſtelling te gelijk gevorderd wordt: beide moeten, zelfs meestal, in een vloeijen, en alleen in de theorie van elkander geſcheiden blijven. In den MACBETH wordt de vertooning algemeen of ideaal, wanneer de neiging van trotschheid, in ſtrijd met edeler beginſels, doch individueel, wanneer zij tevens met koninklijke waardigheid voorgeſteld wordt. In het eerſte geval vertoont men den mensch in den algemeenen vorm, in het laatſte den veldheer en koning onder eene bepaalde gedaante.

Vuur en leven, in verſchillende van het karakter afhangende graden, zijn voorts, bij elke vertooning, volſtrekt onontbeerlijk, hetzij de kunſtenaar zelf dit vuur al of niet bezit. Bedachtzaamheid en bewustheid kunnen in het hevigſte van den hartstogt eene groote werking voortbrengen, en zelfgevoel en eigen aandrift in beſlisſende omſtandigheden niet minder. Men verhaalt, dat de krachten van GARRICK, na de vertooning der karakters van SHAKESPEAR, waren uitgeput, en FLECK zich geſtadig door den hartstogt liet voortſlepen; doch SCHRÖDER zou bij de hoogſte aandoening zoo koel gebleven zijn, dat hij in hetzelfde oogenblik eenen zijner medeſpelers eenen vernuftigen inval konde in het oor luisteren. Dit zijn nu wel uiterſten, en echter waren alle drie mannen groote kunſtenaars. De waarheid zal derhalve ook hier, zoo als overal, in het midden liggen, en het zal het grootſte werk van den tooneelſpeler uitmaken, bedachtzaamheid en aandrift, verſtand en hart, geest en ziel te vereenigen, en deze allen zoodanig in een te ſmelten, dat zij aan zijne kunstvoortbrengſels even veel aandeel hebben, hetwelk zeker niet zeer gemakkelijk is.

TOONEELSPEL. Hierdoor verſtaat de kunstleer, in eenen ruimen zin, het dramatisch gedicht, ter openlijke voordragt beſtemd, van welken inhoud en vorm het dan ook wezen moge; doch in eenen meer bepaalden die tusſchenſoort van drama, welke tusſchen het blij- en treurſpel in ligt, en, zonder het treurig verhevene tot haar doel te ſtellen, door de ontwikkeling eener ernſtige handeling, het hart tot bezorgdheid en medelijden opwekt, en ten laatſte, door eene gelukkige uitkomst, opbeurt. Het onderſcheidt zich van het

het blijfpel door den ernst der behandeling, die echter door komifche bijzonderheden kan afgebroken worden; van het blij-eindend treurfpel daarentegen daardoor, dat hier de indruk van het verhevene wegvalt, welke in het Tooneelfpel of door de handeling zelve, of door eene gelukkige ontknooping, wordt te weeg gebragt. In de taal der tooneeloefening verdeelt men het Tooneelfpel in eenen ruimeren zin, in het treur-, blij-, zang-, het eigenlijk Tooneelfpel, ballet, enz.; doch aller doel is, om een beeld van het menfchelijke leven, en wel door *handeling*, te vertoonen, welke het gevolg is van die reeks van veranderingen, die door de werkzaamheid van werkende wezens worden voortgebragt. De eerfte eigenfchap der dramatifche handeling is, dat hetgeen gefchiedt, uit voorafgegane oorzaken, en onder de bepaalde voorwaarden had moeten volgen, ofschoon dit dan ook niet in den kring van *algemeene* werkzaamheid der menfchen moge gelegen zijn. Hierin beftaat het ware *natuurlijke* der handeling, zonder welke zij geene belangftelling kan verwekken. De handeling moet uit het karakter en de omftandigheden der perfonen voortvloeijen, en *belangrijk* zijn door hare betrekking op het eene of andere der menschheid waardige denkbeeld, waardoor de geest van den aanfchouwer onophoudelijk in fpanning en verwachting moet gehouden worden; doch bovenal moet zich het dramatisch gedicht door *éénheid* van handeling kenmerken. Voorts moet hetzelve flechts ééne hoofddaad ten grondflag hebben, waarin zich het denkbeeld, dat men verzinnelijken wil, klaar en duidelijk vertoont, en waarop alle bijkomende handelingen betrekking hebben, op dat de belangftelling niet verdeeld of geftoord worde. Ook moet de handeling *geheel* en *volledig* zijn, zoo dat men het begin, de drijfveren en den voortgang derzelve kan waarnemen, en wij over niets in het onzekere blijven. Offchoon éénheid van tijd en *plaats* thans minder wordt in het oog gehouden, dan bij de *Grieken* en *Romeinen*, uit hoofde van de inrigting hunner tooneelen, noodzakelijk was, moet echter de *wezenlijke* tijd der voorftelling van het fchijnbaar tijdsverloop der geheele handeling worden onderfcheiden. De dichter moet herhaalde veranderingen van de plaats des tooneels, gedurende den loop van het ftuk, zoo veel mogelijk vermijden; ten minfte behooren zij niet plotfeling te gefchieden, of in het onwaarfchijnlijke te vallen. Om aan een dramatisch geheel zamenhang te geven, is het noodig, dat een wel overdacht, in alle zijne bijzonderheden geregeld plan, de bearbeiding van het dramatisch gedicht vooraf ga; terwijl in de uitvoering al het tegenftrijdige, gekunftelde en onwaarfchijnlijke, benevens alle gefprekken, welke noch in de handeling noch in het karakter der perfonen hunnen grond hebben, moeten vermeden worden; want niets doet aan de werking van een dramatisch gedicht meer nadeel op het tooneel, dan langwijlige en overtollige gefprekken, die den voortgang der handeling vertragen, waarvoor zelfs de fchoonfte gezeg-

den den aanfchouwer niet kunnen fchadeloos ftellen. Uit de hindernisfen, welke de hoofdhandeling van het drama in den weg ftaan, vloeit de opfchorting van de ontknooping voort, welke een noodzakelijk vereischte, in ieder Tooneelfpel is, wanneer het de oplettendheid der toehoorders zal opwekken. De *ontknooping*, door het uit den weg ruimen der hindernisfen, die de hoofdhandeling in den weg ftonden, te weeg gebragt, moet niet op eens door een tooneelcoup, maar langzamerhand gefchieden, en de zaden er van moeten reeds in de hoofdhandeling zelve, in het karakter der perfonen en hunne omftandigheden liggen. Voorts wordt het getal der perfonen in een Tooneelfpel door derzelver noodzakelijkheid ter uitvoering van de hoofdhandeling bepaald; doch meer, dan hiertoe vereischt worden, zijn overbodig, verftrooijen de aandacht van den toefchouwer, en verijdelen altijd de bereiking van het hoofddoel. Inzonderheid moet de dichter in de *karakters*, wanneer hij in een tooneelftuk een dichterlijk beeld des levens wil voorftellen, de *natuur* volgen, en de gefprekken en handelingen der perfonen naauwkeurig met derzelver gezindheden doen overeenftemmen; doch bovenal naar die *dramatifche objectiviteit* ftreven, welke ons alleen de ten tooneel gevoerde perfonen, naar hunne gezindheden en omftandigheden, en niet flechts den dichter, doet befchouwen en hooren. Ofschoon de karakters, zoo wel goede als flechte, fcherper moeten geteekend zijn, dan zij zich in de wezenlijke wereld vertoonen, moeten zij echter, wanneer zij deelneming zullen verwekken, niet tot het louter denkbeeldige overflaan: ook hier moet de menfchelijke natuur getrouwelijk, ofschoon dan ook in hare vertooning meer in een gedrongen, worden voorgefteld. Heeft nu de dichter de perfonen uit de ware gefchiedenis genomen, dan geeft hij hun een gefchiedkundig karakter, doch het ftaat hem vrij, zoo ver dit met zijn doel overeenkomt in min wezenlijke bijzonderheden van de gefchiedenis af te wijken. Van de omftandigheden of toeftanden, waarin hij zijne perfonen plaatst, hangt ook inzonderheid de vertooning en ontwikkeling hunner karakters af, en derhalve moeten deze toeftanden krachtig, naar waarheid en levendig gefchetst zijn. Niet het contrast alleen tusfchen de verfchillende foorten van karakters, maar datgeen, waarin zij zich ten aanzien van hunne toeftanden bevinden, maakt een dramatisch tooneelftuk zoo aantrekkelijk. Ondertusfchen kan ook het contrast der karakters zelven zeer voordeelig werken; doch zij moeten niet te zeer tegen elkander afsteken. Niet minder dan tot eene juiste teekening der karakters van de voorgeftelde perfonen, is de dramatifche dichter verpligt tot het in acht nemen van de eeuw en zeden, waarin zij optreden, inzonderheid, wanneer zijn onderwerp uit de ware gefchiedenis genomen is; en hier moeten de denk- en handelwijze, de zeden en gewoonten, en over het algemeen alles, wat aan den tijd en de natie eigen was, zoo veel mogelijk, worden in het oog gehou-

uden; zelfs moeten de kleeding der fchouwfpelers en de tooneel. raden hiermede overeenkomen, wanneer de begoocheling der aanıouwers, omtrent de wezenlijkheid van het Tooneelfpel, niet zal rloren gaan of geftoord worden.

De uitwendige, wezenlijke vorm van een Tooneelfpel is een *dra-'tisch gefprek*, dat is een zoodanig, waarin gedurende en door ddel van hetzelve, tusfchen de fprekende perfonen, eene hande-g of verandering van hunnen toeftand ontftaat en voorgedragen ırdt. Het moet dus eene *tegenwoordig* gefchiedende handeling ten derwerp hebben, dezelve uitvoeren, en de denkwijze en ge-ıedsgefteldheid der fprekende perfonen juist voordragen; terwijl de tfte zoo moeten fpreken en zich zoodanig uitdrukken, als zij in : wezenlijk geval, onder dezelfde omftandigheden en met hetzelf-karakter, doen zouden. Hierdoor verkrijgt het gefprek *verfchei-theid*, *waarheid* en *individualiteit*, en derhalve moet de dramati-e dichter ten uiterfte oplettend zijn op het gedrag en de uiter-lijke gemoeds-aandoeningen der menfchen, hunne verfchillende be-kkingen, jaren en temperament. Voor het overige moet het ge-ek *natuurlijk* en *eenvoudig* zijn, en in eene juiste verhouding tot handeling, tot eenen meerderen of minderen graad van hartstogt, tot den in- en uitwendigen toeftand der perfonen ftaan. Eene ıoorlijke uitvoering van een tooneelftuk brengt, verder, veel :, om de belangftelling in hetzelve te verhoogen. *Monologiën* of fgefprekken, waarin flechts één perfoon voor zich zelven, of tot leren fpreekt, die niet tegenwoordig zijn, of er geen onmiddellijk :l aan nemen, moet de dichter alleen dan in zijn ftuk brengen, nneer de ingevoerde fprekende perfoon zich in zoodanigen harts-;telijken toeftand bevindt, of zoo geheel in gedachten over h zelven en zijnen toeftand verzonken is, dat het uitberften der doeningen hierover, welke echter aan niemand kennelijk zijn, op punt is, en waarfchijnlijk wordt. Meerder waarde hebben ech-zoodanige alleenfpraken, wanneer zij tot voortgang der hande-g, of ter ontwikkeling van den hartstogt van den fpreker me-werken, en de zoodanigen moeten ten aanzien van de bewoordin-ı niet geregeld afloopend noch uitvoerig, maar kort, afgebroken, , even als de uitgedrukte gevoelens, krachtig en fnel voortgaande n. Door de Mimiek, welke gebaren en beweging des ligchaams t het gefprek vereenigt, verkrijgt de dramatifche voorftelling meer endigheid, en maakt meer indruk; en van hier, dat de fchouw-ldichter, zoo hij op het *tooneel* wenscht te voldoen, altijd haar ıoort voor oogen te houden. Voor het overige wordt ieder Too-elftuk in *bedrijven* en *tooneelen* verdeeld, waarvan het getal en de igte onbepaald is. Ieder bedrijf, wanneer een Tooneelfpel uit meer ı één beftaat, heeft zijn bepaald deel aan het geheel. Het eer-maakt den aanfchouwer eenigermate met den inhoud van het ık, en de deelnemende perfonen bekend, waardoor de handeling

 moet

moet worden uitgevoerd. Dit geschiedt het best door gesprek en werkzaamheid van de personen zelven, niet door beschrijving en verhaal, en wordt de inleiding van het stuk genoemd. Ook moet in het eerste bedrijf de handeling zich reeds beginnen te ontwikkelen. Personen, van welke niet reeds in dit bedrijf gesproken is, mogen volgens den regel niet in de volgende optreden. In het laatste neemt de ontwikkeling toe; de handeling wordt levendiger; de aandacht en de verwachting der toehoorders worden meer gespannen, tot dat zij door de *ontknooping* van het stuk, welke eerst aan het einde van het laatste bedrijf moet plaats hebben, bevredigd worden. Voor het overige zijn de *tooneelen* niet enkel als afzonderlijke deelen en stukken van een bedrijf, maar als gezamenlijk tot het geheel medewerkende, te beschouwen: zij moeten derhalve op het naauwst met elkander verbonden worden; in het voorgaande moet altijd den grond liggen tot het volgende, en dit moet wederom als een noodzakelijk, nogtans natuurlijk, gevolg uit het vorige voortvloeijen. Zonder genoegzame aanleidingen, mogen over het algemeen geene personen optreden of afgaan, ook mag aan het einde van een tooneel, hetwelk niet het slot van een bedrijf uitmaakt, het theater niet ledig blijven, want hierdoor wordt de handeling blijkbaar afgebroken en haar voortgang onwaarschijnlijk. — Ten slotte merken wij nog aan, dat de benaming van tooneel eene ruimere beteekenis heeft, dan het denkbeeld, dat wij er aan hechten. Men verstaat er niet alleen het bovengenoemde gedeelte van eene dramatische vertooning door, maar ook den schouwburg zelven, en in eenen nog uitgestrekteren zin zelfs de plaats en het land, waar de handeling van het Tooneelspel voorvalt.

TOONKUNST. Deze kunst schijnt den mensch overal, zoo wel onder de streken van het barre Noorden, als onder de verzengde streken van den evenaar, eigen te zijn. Zij bestaat in het voortbrengen, door de zangstem of speeltuigen, van toonen, welke gewaarwordingen en hartstogten schilderen, verwekken en onderhouden. Haar oorsprong moet men in de eerste natuurlijke uitdrukking van het gevoel zoeken; en dit zelfde hartstogtelijk gevoel, hetwelk zich door eigene toonen, die als toonbeelden van levendige aandoeningen in de natuur van den mensch zelven liggen, openbaart, wordt in de ziel van hem, die dezelve verneemt, op gelijke wijze opgewekt. De natuur schijnt tusschen de ziel en het gehoor een onmiddellijk verband gelegd te hebben, en dit edel zintuig is ook het meest geschikt, om aandoeningen en hartstogten gaande te maken, terwijl door toonen op het ligchaam en de ziel een aanmerkelijke invloed wordt te weeg gebragt. Daar de Toonkunst voornamelijk op 's menschen gevoel werkt, zoo komt het met dit haar doel overeen, wanneer wij door haar gedachten en denkbeelden trachten daar te stellen, en ieder muzijkstuk, dat geene aandoening verwekt, is geen werk van echte Toonkunst. Voorts komen hierbij de middelen in aanmerking, op wier kennis en gebruik deze kunst berust. Zij zijn drie-

driederlei: de *melodie*, (dikwijls in den ruimeren zin ook *gezang* genoemd) en met haar de toonfoort, de *rhytmus* en de *harmonie*. De *melodie* is de opeenvolging van enkelde toonen, die naar den bijzonderen aard der gewaarwording langzamer of fneller voortloopen, gefleept of geftooten, in grootere of kleinere intervallen van elkander gefcheiden, fterker of zwakker, hooger of lager, met meer of minder eenvormigheid van gang worden voorgedragen. Uit verfchillende zoodanige toonen nu, die in en op zich zelven tot een geheel verbonden zijn, ontftaan melodifche *pasfages* en uit verfcheidene, van deze, waarvan ieder het kenmerk van gevoel draagt, beftaat de melodie. De toonfoort, waarin de melodie wordt voorgefteld, is dus van zeer veel belang, omdat iedere toonladder haar bijzonder karakter heeft. De gewaarwordingen der ziel hebben eenen zeer fterken invloed op het werktuigelijke der ftem; zoo als wij b. v. bij iemand ontwaren, die men in drift hoort fpreken, of die door blijdfchap als opgetogen, of door bittere droefheid aangedaan is. Wanneer men dus, onder de menigvuldige toonladders altijd de zoodanige kiest, welker ftemming met elke opgewekte gewaarwording overeenkomt, dan wordt de wezenlijke uitdrukking van het gevoel daardoor verfterkt.— De *rhytmus der melodiën* dient, om eenheid en verfcheidenheid in dezelve te bewaren, en daardoor verkrijgt het gezang dat bekoorlijke, waardoor het gehoor wordt opgewekt, om op de gevolgen van hetzelve bij voortduring te letten. Ondertusfchen bezit de *rhytmus* ook veel kracht tot het uitdrukken der gewaarwordingen, omdat deze, over het algemeen, eene fneller of langzamere beweging der toonen te weeg brengen.— De *harmonie*, eindelijk, dat is, dat gedeelte der muzijk, welke in de gelijktijdige toonen en toonrijen beftaat, en de melodie onderfteunt, bezit zeer veel kracht, om dezelve uit te drukken; want volgens haren inwendigen aard zijn er gerustftellende en verontrustende harmoniën, en hierdoor kan rust en onrust, fchrik of blijdfchap in de gemoederen der toehoorders verwekt worden; doch zij moet de ziel ten laatfte in volkomen rust brengen.

Deze zijn, over het algemeen genomen, de middelen, door welker vereeniging de Toonkunst hare onverklaarbare werkingen voortbrengt, ten aanzien van welke laatfte de Toonkunst zelve onverklaarbaar is. Gelijk ieder andere kunst meer of min tot het verftand fpreekt, dat zich de ontvangene indrukken fteeds bewust is, en de gronden daarvoor kan aanwijzen, zoo werkt de Toonkunst, daarentegen, voornamelijk op het hart, en is in ftaat, om hetzelve tot de hoogfte hartstogtelijkheid te ontvlammen. Zij verwekt in ons geene voor het verftand bevattelijke gezindheden en gevoelens, en is er ver af van logifche denkbeelden in onze ziel te verwekken: maar werkt veel meer op het onbewuste, op ons bloot inwendig gevoel; en dit is het oneindig gebied, waarin de muzijk hare verwonderlijke, ongekende heerfchappij uitoefent. Ondertusfchen moeten wij hierbij aanmerken, dat de vatbaarheid, om door de Toonkunst geroerd en getroffen

te worden, veel meer van eene bijzondere natuurlijke bewerktuiging afhangt, dan wel bij andere werken van kunst het geval is. Bij vele menſchen ſchijnt hiertoe de behoorlijke wijziging (*modificatie*) van het werktuigelijk geſtel of geheel niet, of ſlechts in eenen geringen graad, voorhanden te zijn, hetwelk meer algemeen voor waarheid zoude erkend worden, wanneer het groote getal van perſonen, van welke men met grond kan vooronderſtellen, dat zij die vatbaarheid misſen, of ſlechts in eene geringe mate bezitten, openhartig erkenden, wat zij bij zich zelven voor waar houden. — Bij de werken der Toonkunst maakt men een onderſcheid tusſchen de *compoſitie*, in den eigenlijken zin, (tot welker kennis de aesthetiſche en techniſche voorwaarden der Toonkunst en een muzikaal genie behooren) en de *uitvoering*. De laatſte hangt van de eerſte af, en geſchiedt door de *ſtem*, of door *ſpeeltuigen*, of ook wel door beiden te gelijk. — Met opzigt tot de plaats der uitvoering, en het bijzondere oogmerk, hetwelk men daarbij heeft, verdeelt men de Toonkunst in *kerk-* of geestelijke, en *wereldlijke* muzijk, tot welke laatſte de *tooneel* , *concert-* en *dans-muzijk* behoort.

De Toonkunst ſchijnt bij de vroegſte volken der oudheid aanmerkelijke vorderingen gemaakt te hebbben. De ſtemmelijke muzijk, of het uitbrengen van muzikale toonen door de menſchelijke ſtem, is welligt de oudſte; en de eerſte ſoort van ſpeeltuigen ſchijnt in het ſtille herdersleven, in het blazen van den wind in een riet, in het geluid eener ſnaar, op de ſchaal van eene verdroogde ſchildpad geſpannen, of in eenige andere toevallige aanleiding, te moeten gezocht worden. Bij de *Hebreeuwen*, die hunne muzijk van de *Egyptenaren* leerden, waren dichters en zangers in éénen perſoon vereenigd, en bij hen vinden wij reeds vele afwisſelende liederen-koren, die door de harp, citer, trompetten en pauken, of trommels vergezeld werden. Men houdt voor een der oudſte gezangen, onder het geleide van ſpeeltuigen uitgevoerd, den lofzang van MIRIAM, de zuster van MOZES, gezongen bij gelegenheid van den doorgang door de *Roode zee*. Ten tijde van DAVID en SALOMO bereikte de Toonkunst bij de *Hebreeuwen* haar hoogſte toppunt: zij maakte niet alleen een gedeelte hunner godsvereering uit, waarbij men plegtige psalmen, onder het geleide van ſpeeltuigen, aanhief; maar men bediende er zich ook van bij burgerlijke feesten, lijkſtaatſiën, enz. en had reeds eigene, alhoewel zeer gebrekkige, muzijkteekenen, die boven den dichterlijken tekst geplaatst werden. Godsdienſtige en feest-gezangen, benevens krijgsliederen, zijn dus de oudſte toonkundige oefeningen, welke wij in de geſchiedenis aantreffen; doch men had langen tijd reeds gezangen en muzijk gehad, voor dat men op het denkbeeld kwam, om de betrekkingen en den overgang der nooten te bepalen, en onder regelen te bevatten. Van dit werktuigelijke der kunst waren de *Grieken* de uitvinders, die haar daardoor merkelijk verbeterden. Van de Toonkunst der *Romeinen* valt weinig te

te zeggen: zij was Griekfche kunst, op *Latiums* bodem overgeplant, en werd alleen door lijfeigenen uitgeoefend. In de 5de eeuw, toen de kunften in *Italië* in verval geraakten, vonden zij alleen in het Griekfche keizerrijk nog eene vrijplaats, en eerst in later' tijd verfpreidde zich van *Konftantinopel* een nieuwe dageraad over den Zuidelijken en Westelijken gezigteinder van *Europa*. Paus GREGORIUS I., legde, omtrent het einde der 6de eeuw, den eerften grond ter verbetering van het gezang; rigtte eene zangfchool op, en kenmerkte de toonen door de 7 eerfte letters van het alphabet. Hierop bragt de Benediktijner monnik GUIDO, uit *Mezzio*, in de 11de eeuw eene der merkwaardigfte hervormingen in de Toonkunst te weeg: hij verbeterde het toonfchrift; veranderde het geheele toonftelfel der *Grieken*, hetwelk hij met nieuwe toonen verrijkte, en gaf, voor het gemak zijner leerlingen, aan de toonen de benaming van *ut*, *re*, *mi*, *fa*, *fol*, *la* en *fi*. In de 15de eeuw nam de toon-, te gelijk met de dichtkunst, eene hoogere vlugt, en vond in *Italië* hare eerfte verbeteringen, die zich naderhand ook tot andere landen uitftrekten. De kunst zelve klom fteeds tot hoogere volkomenheid; doch inzonderheid in de 17de en 18de eeuw ftreefde zij met reuzenftappen naar de volmaaktheid, en onze leeftijd heeft daarin alle vorige eeuwen overtroffen. Men denke hier flechts aan de *Schepping* van HAYDN, en nooit hebben de ouden, met hunne onvolkomen fpeeltuigen, iets kunnen voortbrengen, dat hiermede in de geringfte vergelijking zoude mogen gebragt worden.

TOOVERKUNST, of *Magie*. Tot deze behooren al die kundig- en vaardigheden, welke tot het voortbrengen van bovennatuurlijke werkingen en krachten vereischt worden. Naar mate daartoe geheime, doch in de natuur verborgen liggende, middelen gekozen, of goede of kwade geesten gebruikt werden, onderfcheidde men, in de donkere tijden der vorige eeuwen, de *Magie* of Tooverkunst, in de *witte*, de *natuurlijke* en *zwarte*, over welke 3 foorten wij onder het art. BETOOVEREN breeder gefproken hebben; weshalve wij dan ook daartoe onze lezers verwijzen. Wij voegen er alleen nog bij, dat, hoezeer men ook in onze dagen van de ongegrondheid van *geheime* wetenfchappen behoorde overtuigd te zijn, en hoe weinig ook de ware verlichting met het geheimvolle duister eener zoogenoemde verborgen wijsheid overeenftemt, er nogtans ligtgeloovige dwazen, onder de hoogere en lagere ftanden, gevonden worden, die begeerig naar de kennis der bovenzinnelijke wereld vorfchen, en zich ter verkrijging derzelve aan de ligtzinnigfte leidslieden overgeven. — Behalve de bij het boven aangehaalde art. alsmede onder dat van BIJGELOOF genoemde mannen, die zich reeds vroeg tegen dit kwaad verzetteden, hebben WIGLEB, ROSENTHAL, HALLE, HELMUTH, FUNK en anderen, door het meer algemeen maken der zoogenoemde natuurlijke magie, het geloof aan tooverij krachtdadig tegengewerkt.

TOPAAS. Deze wordt gewoonlijk onder de edele gesteenten gerekend. Hij is geel in menigerlei afklimming; doch somtijds valt hij ook in het zeegroene, het blaauwachtige, enz., en ontleent zijnen naam van een eiland in de *Roode zee*, door de *Romeinen* en *Grieken*, *Topazos* genoemd; maar de ouden gaven aan dezen steen niet den naam van *Topaas*, maar dien van *Chrysolith*, en verstonden onder den laatsten naam den eersten. Hij behoort tot het kiezelgeslacht: de breuk, in de lengte, is schulpachtig en over dwars bladerig. Doorgaans is hij gekristallifeerd, en wel gewoonlijk als eene vier- of achtkantige zuil, die bij de Brazilische met 4, 8 of wel 9 kanten is toegespitst, doch bij de Saksische meestal zeskantig is afgestompt. Het gewigt van de Brazilische is = 3515 L., en het is ook deze, bij welken men de elektrieke kracht van den *Tourmalin* bespeurt. De Topaas wordt in *Europa* gevonden bij *Auerbach* in het *Voigtland*, op den zoogenoemden *Sneckenstein* in *Sakse* en wel in de *Topaas-rots*; in *Azië*, voornamelijk, bij *Mukla* in *Natolië*, en bij den *Ural* in *Siberië*, alsmede in *Amerika* en de *Braziliën*, welke laatste, benevens die van *Natolië*, het hoogst geschat worden.

TOPOGRAPHIE. Hierdoor verstaat men de beschrijving van een land, stad, dorp, of ook wel van een klein gedeelte lands, welke in aller derzelver deelen zoo uitvoerig is, dat zij in geene gewone aardrijksbeschrijving kan geplaatst worden. Zij maakt een bijzonder gedeelte der aardrijkskunde uit, en behoort tot de grondstoffen dezer wetenschap. Onder eene topographische teekening verstaat men diensvolgens eene zoodanige, waarbij al de deelen van een land, stad, dorp, enz., rivieren, bergen, bosschen, wegen, bruggen, straten, en wat meer van dien aard is, bepaaldelijk en naauwkeurig, in de grondtrekken worden aangewezen. — In de geneeskunde beteekent *Topographie* de beschrijving eener plaats, ten aanzien van zulke plaatselijke omstandigheden en betrekkingen, als den staat der gezondheid en het geneeskundig bestuur derzelve betreffen.

TORA, in het Hebreeuwsch *Hathorah*, of de wet, waaronder men verstaat de 5 boeken van MOZES, omdat daarin eigenlijk de beschrevene wet der Joden vervat is. In de synagogen verstaat men door de *Tora* de perkament-rollen, waarop deze boeken geschreven zijn, en waaruit op den sabbat een gedeelte voorgelezen of gezongen wordt. Deze geschrevene wet is van de *Cabbala*, of de mondelinge overleveringen, onderscheiden, welke God aan MOZES op *Sinaï*, zoude hebben medegedeeld, en naderhand in den *Talmud* zijn bij een verzameld. Men heeft van de *Tora* eene overzetting van MOZES MENDELSSOHN, welke benevens de *Nebiim* (profeten) en *Ketubim* (*Hagiographen*), dat is de Heilige Schriften van het oude verbond, die noch tot de Mozaïsche noch Profetische behooren, (zoo als de Psalmen en Spreuken van SALOMO) welke door HEINEMAN, voor de scholen der Israëliten, vertaald, en in *Berlijn* in 1815 verschenen zijn.

TORGAU. Eene ſterk beveſtigde ſtad aan de *Elbe*, waarover eene half ſteenen en half houten brug ligt. Zij ligt in het *Merschburger* regerings-distrikt van de Pruisſiſche provincie *Sakſen*; is de hoofdſtad van eenen kreits; behoorde tot 1815 tot het koningrijk van dien naam; telt 4000 inwoners, behalve de bezetting, en heeft 7 kerken, benevens een lyceum. *Torgau* leed in den 30jarigen oorlog, alsmede in dien van 1813, zeer veel. In den laatſten werd het door de *Pruiſen* belegerd, en de *Sakſen* moesten haar eindelijk in 1815 aan dezelve overgeven. Binnen de ſtad ligt het ſlot *Hartensfeld*, en niet ver van daar het fort *Zinna*. Hier vervaardigde LUTHER en zijne vrienden in 1529 de bekende *Torgauſche artikelen*, den grondſlag der Augsburgſche confesſie, en werd tevens het *Torgauſche boek*, hetwelk tegen het *Crypto Calvinismus* gerigt was, door meer dan 8000 geestelijken onderteekend en bekend gemaakt. De lakenfabrijken en brouwerijen waren hier in vroeger tijd aanzienlijk, en het bier was algemeen beroemd. De eerſte hebben zich nog tot heden ſtaande gehouden, doch de laatſte zijn in verval geraakt. De handel op de *Elbe* is aanmerkelijk, en heeft, ten aanzien van ſommige artikelen, ſtapelregt.

TORRICELLI. (EVANGELISTA) Een beroemd wiskundige en wijsgeer in het begin der 17de eeuw te *Faenza* geboren. Hij legde zich reeds vroeg op de wiskunde toe, ging met zijn 18de jaar naar *Rome*, alwaar hij onder de leiding van BENEDETTO CASTELLI, hoogleeraar in die wetenſchap aldaar, zich verder in dezelve oefende. Door zijne uitmuntende verhandeling *over de beweging* bij GALILEÏ bekend geworden, ging hij op diens uitnoodiging naar *Florence*, alwaar hij, na den dood van dezen zijnen begunſtiger, door den groothertog FERDINAND II., tot hoogleeraar in de wiskunde en wijsbegeerte benoemd werd; doch in 1647, in den ouderdom van 39 jaar ſtierf. Ofschoon reeds vroeg aan de wetenſchappen ontrukt, heeft hij echter genoeg gedaan, om onder de uitſtekendſte natuurkundigen geplaatst te worden. In 1644 gaf hij zijne bovengenoemde verhandeling *over de beweging*, verbeterd met andere wis- en natuurkundige werken, in het licht. In deze verzameling vertoont hij zich niet ſlechts als een waardig navolger van GALILEÏ; maar heeft ook door zijne eigene ontdekkingen de natuurkundige wetenſchap aanmerkelijk uitgebreid. De mikroskopen, die hij vervaardigde, waren van eene ongewone volkomenheid, en ook tot het maken van linſen-glazen voor het teleskoop, tot welks zamenſtelling hij zich zeer vele moeite gaf, bezat hij eene zeldzame bekwaamheid. Zijne gewigtigſte ontdekking, echter, was de ware theorie van den barometer, (hierom ook wel de *Torricelliſche buis* genoemd). Zijn groote voorganger, GALILEÏ, had wel reeds waargenomen, dat het water in de zuigpompen niet boven de 32 voet rijst; maar tot de gronden voor dit verſchijnſel had zich zijn geest nog niet kunnen verheffen. TORRICELLI kwam op het gelukkig denkbeeld, om dezelve van de druk-

drukking der lucht af te leiden, en bediende zich, bij zijne veelvuldige proeven hieromtrent, in plaats van water, van kwikzilver, waarmede hij eene behoorlijk lange van boven toegesmolten, glazen pijp, op gelijke wijze als onzen tegenwoordigen barometer, vulde. Het ledige, bij deze proefneming in het bovenste gedeelte der buis ontstaande, wordt van hier het *Torricellisch ledige* genoemd. De meer naauwkeurige opgave van deze en andere van 's mans uitvindingen, vindt men in de *Lezioni academiche*, door TOMASO BONAVENTURI in 1715 te *Florence*, met eene levensbeschrijving van TORRICELLI, uitgegeven.

TORIES en WHIGS. Twee partijen in *Engeland*, welker oorsprong onder JAKOB I. te zoeken is, die van de koningen en hunne magt zeer overdreven begrippen vormde en daardoor een groot gedeelte der Engelsche natie tegen zich had; doch nog vele hovelingen vond, die zijne grondstellingen billijkten. Onder zijnen zoon KAREL I., verspreidde zich het kwaad verder, en men noemde nu, bij de binnenlandsche twisten, die tusschen hem en het parlement plaatst grepen, de aanvangers van het laatste de koningsgezinde *Tories*, (een Iersch woord, zooveel als *roovers* beteekenende) waarmede men inzonderheid de rooverbenden en oproerigen in *Ierland* bedoelde, welke door den koning, zoo als men hem te laste legde, bij den toenmaligen opstand, begunstigd werden. Daarentegen gaf de koningsgezinde partij aan hare tegenstanders den naam van *Whigs*, een (schotsch woord, eenen *kleinen hoed* aanduidende), en doelde daarmede op hunne verbindtenis met de *Schotlanders*; inzonderheid op de partij der *Puriteinen* in *Schotland*, die zich door hare hoeden onderscheidde, en reeds tegen JAKOB I. de wapenen had opgevat. Beide partijen zochten sedert, bij elke staatsverandering, elkander de meerderheid te betwisten, hetwelk niet zelden tot de onwelvoegelijkste en schandelijkste tooneelen aanleiding gaf. Tegenwoordig is het getal der *Tories* zeer gering, ofschoon hun aanhang in de vorige eeuw aanmerkelijk versterkt werd. Daarentegen zijn de *Whigs*, onder de tegenwoordige regering, de talrijkste en magtigste partij; doch daar zij onder elkander twee tegengestelde partijen uitmaken, zoo kunnen zij nimmer met zoo veel kracht werken, als wanneer zij onderling vereenigd waren. Zij verdeelen zich, namelijk, in *oude* en *nieuwe Whigs*, van welken de laatste, bij de Fransche omwenteling, het geheel met de grondstellingen van de democratische partij in *Frankrijk* hielden; terwijl de eerste hun stelsel daardoor in den grond zagen aangetast, en op losse schroeven gesteld. Zoo zeer de *Tories* en *Whigs* in staatkundige denkbeelden van elkander verschillen, zoo zeer heeft dit ook ten aanzien van het kerkelijk bestuur plaats. De eerste beweren, te dezen aanzien, de noodzakelijkheid van het bisschoppelijk bewind, de laatste, in tegendeel, ijveren voor de gelijkheid van allen en van ieder kerkdienaar, en voor het bestuur der kerkelijke zaken door middel van consistoriën: zelfs gaan de driftigste onder

de

de *Tories* zoo ver, dat zij de Engelſche kerk voor de eenige zaligmakende houden, over andere Protestanten zeer liefdeloos denken en ſpreken, en aan de Katholijken boven hen den voorrang geven; waartegen de *Whigs* eenen overdrevenen afkeer hebben van alles, wat pauſelijk is, en de overige Protestanten voor hunne geloofsgenooten erkennen. Dan, hoe zeer zich de driftigen van beide partijen, ten aanzien van ſtaats- en kerkbeſtuur, ook van elkander verwijderen, naderen zich nogtans de meer gematigd denkenden onder hen tot elkander, en zijn er heden ten dage weinige, die hunne grondſtellingen tot het uiterſte drijven.

TORSO. Een Italiaansch woord, waarmede men den romp van een ſtandbeeld, zonder hoofd, armen of voeten, aanduidt. De *Torſo* van HERCULES, in het vatikaan te *Rome*, het meest beroemde overblijfsel van een der ſtandbeelden van dien naam, wordt door kunstkenners voor een van de grootſte meesterſtukken der oudheid gehouden, en men zou bijna zeggen, dat deze HERCULES uit een vroeger tijdperk der kunst is, dan de APOLLO. Een Grieksch bijſchrift noemt den kunſtenaar APOLLONIUS als den vervaardiger van dit meesterſtuk, hetwelk omtrent het einde der 15de eeuw te *Rome* gegevonden werd.

TOSCANE. Een groot hertogdom, in het middelſte gedeelte van *Italië*, grenzende aan de *Tyrrheniſche* of *Tusciſche zee*, *Modena*, *Lucca* en den *Kerkelijken Staat*, en bevattende, op eene oppervlakte van 410 v. m., 30 ſteden, 87 marktvlekken of dorpen en 2559 kerſpelen, benevens 1,25,000 inwoners, waaronder 16000 Joden, die meest in *Livorno* hun verblijf houden. De tegenwoordige groothertog FERDINAND III., broeder van keizer FRANS I., van *Oostenrijk*, regeert met eene onbepaalde magt; hebbende het land geene ſtaatsregeling noch bevoorregte ſtanden. De heerſchende godsdienst is de Roomsch-Katholijke. De inkomſten beloopen 5 millioen guldens, en de landsſchuld, alhoewel onder het Franſche beſtuur uit de domeinen verminderd, is nog aanmerkelijk. De troepen beſtaan, behalve de landweer, uit 6000 man; de zeemagt is vernietigd, doch *Toscane* is in den ſchutsbrief, dien *Oostenrijk* van de *Porte* tegen de Barbarijſche mogendheden verkregen heeft, mede begrepen.

Toscane is een heerlijk land, dat door de natuur met al hare bekoorlijkheden is toegerust. De luchtſtreek is er zeer zacht, en in den winter is de koude zoo gering, dat er in verſcheidene huizen geene ſchoorſteenen gevonden worden. De lucht is er voor het grootſte gedeelte gezond, behalve in de moerasſige ſtreken in den omtrek van *Siena*; doch de winden, de *Sirocco* en *Libeccio*, zijn zeer lastig. De *Apennijnen* verſpreidden hunne takken in verſcheidene rigtingen over het land, hetwelk ongemeen vruchtbaar en uitmuntend bebouwd is, en overvloed aan rivieren heeft, waarvan echter de *Arno* alleen bevaarbaar is. Onder de meren is het *Lago di Castiglione del Peſcaja*, omtrent 20 mijlen in den omtrek, het voornaamſte. Het plantenrijk levert alle ſoorten van voortreffelijke granen, wijngaarden

en olijfboomen op, wier voortbrengfels fterk verzonden worden; alsmede de meeste ooftfoorten, amandelen, kastanjes, de broodvrucht der bergbewoners, en oranjeappelen, citroenen, meekrap, faffraan, vlas, meloenen, enz. Aan hout heeft het land genoegzamen voorraad, en in de bergftreken een bijzonder goed grasgewas. De berg *Montenero*, bij *Livorno*, is wegens zijne zeldzame planten beroemd. In het delfstoffelijk rijk vindt men koper, ijzer, lood, kwikzilver, vermiljoen, zwavel, vitriool, aluin, kalk, gips, jaspis, lazuurfteen, chalcedon, fteen- en zeezout, benevens eene niet onaanzienlijke hoeveelheid fteenkolen; terwijl de bergen uit graniet, kalk, gips, zand, tufsteen, enz. beftaan, en er fomtijds holen en plaatfen in gevonden worden, uit welke verftikkende en zwaveldampen oprijzen. — In het dierenrijk vindt men goede paarden, uitmuntend rundvee, buffels, fchapen, zwijnen, maar weinig wild, en onder het gevogelte ortolans, fnippen, leeuwrikken, veldhoenders, vele foorten van watervogels, enz.

De *Toscaners* zijn wel gemaakte menfchen; bezitten bevallige gelaatstrekken; zijn, onder de overige Italiaanfche volken, het meest tot kunften en wetenfchappen genegen en niet zonder aanleg tot de dichtkunst. Bovendien zijn zij goedhartig, vriendelijk, welgemanierd, vrolijk en echter arbeidzaam. Hunne fpraak wordt voor den fchoonften en zuiverften tongval van geheel *Italië* gehouden. In de landhuishoudkunde onderfcheiden zij zich van eene voordeelige zijde, waartoe de maatfchappij van den landbouw veel bijdraagt: de volkplantingen van *Val di Chiama*, bij *Arezzo*, door den groothertog Leopold aangelegd of uitgebreid, zijn voor ieder landhuishoudkundige en ftaatsman belangrijk. Men heeft in *Toscane* veel zijdeteelt; maar de bergbouw bevindt zich in eenen jammerlijken toeftand. Onder de fabrijken zijn die van zijdeftoffen de voornaamfte; ook vervaardigt men kostbare bloemen en ftroohoeden, en telt 80 papiermolens; terwijl de handel, inzonderheid op de *Levant*, aanmerkelijk is. — In de Toscaanfche fteden bevinden zich te *Florence*, de hoofdftad des lands, (*zie aldaar*) te *Pifa* en *Siena* univerfiteiten, met wetenfchappelijke en kunst-verzamelingen. In eerst genoemde ftad is de Florentijnfche akademie en die der fraaije kunften en in *Pifa* eene fterrewacht. Men heeft meer andere genootfchappen voor kunften en wetenfchappen, welker voormalige bloei ons aan Dante, Petrarca, Galileï, Cimabue, Lenardo da Vinci, Michel Angelo en anderen herinneren, wier vaderland *Toscane* was. Ook heeft men hier voorbereidings-fcholen; doch voor het volksonderwijs ontbreekt het zoo geheel aan de noodige inrigtingen, dat men in 1818, in dit meest befchaafde land van *Italië*, 750,000 menfchen telde, (dus bijna drie vierde van de geheele bevolking) die lezen, fchrijven noch rekenen konden; en het is van hier, dat men het plan gevormd heeft, om volksfcholen, naar de Lancasterfche leerwijze op te rigten.

TO-

TOTILA, Koning der *Oost-Gothen* in *Italië*, beklom in het jaar 41 onzer tijdrekening den troon; floeg de Romeinfche legers; trok s overwinnaar door *Italië*, en maakte zich niet alleen meester van ən groot gedeelte van hetzelve, maar ook in 546 van *Rome*, waarbij el, door tusfchenkomst van PELAGIUS, het leven der inwoners en eer der vrouwen ontzien, doch de ftad aan de foldaten ter plundeng werd overgegeven. Alhoewel vele *Gothen* op de geheele flechng van het eertijds zoo vermaarde *Rome* aandrongen, haalde TOTI flechts eenige muren omver, verliet de ftad, en trok vervolgens ıar *Lucanië*, waarop BELISARIUS, de beroemde veldheer van JUSINIANUS, dadelijk van dezelve weder bezit nam, en de muren t herftellen TOTILA verfcheen wel, op bekomen berigt hieran, weder voor *Rome*, om de ftad op nieuw te veroveren; doch oest met groot verlies terug trekken. Ten laatfte kwam hij met euwe verfterkingen terug, en nu viel *Rome*, door verraad, weder zijne handen. JUSTINIANUS aan zijnen eisch, tot volkomen afstand n *Italië*, niet willende voldoen, rustte TOTILA eene aanzienke vloot uit; nam *Rhegium* (*Reggio*) en *Tarentum* weg, en ftak over ar *Sicilië*, welk eiland hij aan zich onderwierp. Hij vermeesterde er groote fchatten; veroverde vervolgens *Sardinië* en *Corfica*, verwoestte de zeekusten van *Griekenland*. Te gelijker tijd begerden zijne troepen *Ancona*; doch daar zijne vloot door die n JUSTINIANUS geheel geflagen werd, moest hij het beleg opbren. Sedert keerde TOTILA's krijgsgeluk hem den rug. NARSES, n dapper en kundig veldheer van JUSTINIANUS, trok met een talrijk ger naar *Italië*, en regtftreeks op *Rome*, welke ftad hij eindelijk ıam, en de *Gothen* geheel overwon. TOTILA, zich verloren ənde, nam met 5 leidslieden de vlugt, maar werd door eenen belhebber der *Gepiden* achterhaald, en, zonder dat hij hem kende, t eene lans doorftoken. Hij ftierf in 552 aan zijne wonden, en t hem fnelde ook het Gothisch rijk naar zijnen geheelen onderɪg.

TOULON. Eene der fraaifte fteden van het voormalig *Provence Frankrijk*, thans de hoofdplaats van een arrondisfement in het de'tement de *Var*. Zij is eene belangrijke fterke zeeftad, in een oon, vruchtbaar oord, aan de *Middellandfche zee* gelegen; telt ,000 inwoners, en is bijzonder merkwaardig wegens hare voortreflijke haven, die door hare vestingwerken onoverwinnelijk, en in oude en nieuwe verdeeld is, welke door een kanaal met elkander neenfchaap hebben, en door eene fchoone kaai en twee fteenen nmen ingefloten worden. Men vindt aan dezelve het groote zeeənaal, uitgeftrekte magazijnen, de fcheeps-timmerwerven, en de rkplaatfen van al de handwerkslieden, die voor de vloot arbeii. Ieder oorlogfchip heeft hier zijn afzonderlijk magazijn; doch kanonnen en zeilen zijn op bepaalde plaatfen bij elkander. Het emeen magazijn, met zijne bewonderenswaardige inrigting en aan-

 zien-

zienlijken voorraad, ruime werkplaatfen voor den fcheepsbouw, en de 300 vademen lange gebouwen ter vervaardiging der touwen en zeilen, vinden nergens hun wederga. Ieder der beide havens heeft eenen naauwen ingang, en wordt door batterijen gedekt. Vóór de haven ligt de voortreffelijke reede, die mede in de oude en nieuwe verdeeld wordt, tusfchen welke een fterke toren ftaat. — Voor het overige heeft *Toulon* eene gefchutgieterij, eene kweekfchool voor 300 jongelingen, die hier in de zeevaartkunde onderwezen worden, en welke in 1810 werd opgerigt; voorts eenen botanifchen tuin, bierbrouwerijen, enz. De fabrijken, waaronder die van zijden ftoffen en hoeden, zijn thans van weinig belang; werkende de groote zeildoek-fabrijk en touwflagerij alleen ter dienst van het zeewezen; doch van meer beteekenis is de visfcherij en handel, welke op de *Levant* en *Amerika* gedreven wordt. De uitvoer van wijn en olie is aanmerkelijk. — *Toulon* werd in Oogstm. 1793, door de inwoners en foldaten, die tegen de toenmalige regering opftonden, vrijwillig aan de vereenigde Engelfche en Spaanfche vloten overgegeven; doch een republikeinsch leger van 40,000 man, beftormde, na eenen hardnekkigen en algemeenen aanval, de vestingwerken der *Engelfchen*, en nam in Winterm. van dat jaar de ftad weder in bezit. De vijand verwoestte, voor zijnen aftogt, een groot gedeelte der arfenalen; verbrandde 20 oorlogfchepen en fregatten, en voerde de overgeblevenen met zich. Hierdoor, en nog meer door de daarop gevolgde harde tuchtiging van den kant der republikeinfche regering, verloor *Toulon* veel in welvaart en bevolking, en vele menfchen verloren hun leven. De arfenalen werden federt herfteld.

TOULOUSE. De hoofdftad van het departement *Haute-* of *Opper-Garonne* in *Frankrijk*. Zij ligt in eene fchoone, vruchtbare vlakte aan de bevaarbare rivier de *Garonne*, alwaar het groote Zuider-kanaal begint, en heeft ruim 30,000 inwoners. De *Garonne*, over welke hier eene fraaije brug ligt, van 800 voet lang en 72 breed, verfierd met eenen triumfboog, fcheidt de ftad van de voorftad *Cyprië*. Men vindt in deze oude ftad 8 poorten, welgebouwde kerken en huizen, doch meestal kromme en naauwe ftraten, eene koninklijke munt, hoogefchool, akademie van wetenfchappen, kunften en opfchriften, een genootfchap voor den landbouw en de geneeskunde, eene kamer van koophandel, eene fterrenwacht, openbare boekerij en verzameling van fchilderijen en Romeinfche oudheden, benevens eenen botanifchen tuin. Onder de merkwaardige gebouwen behooren het paleis van den aartsbisfchop, het prachtige raadhuis, een der fraaifte van geheel *Frankrijk*, de groote fchouwburg, de kapucijner-kerk met eene merkwaardige *Crypta* (onderaardfche begraafplaats), de dominikaner-kerk, met de farcophaag van THOMAS VAN AQUINO, enz.; alsmede verfcheidene overblijfsels van Romeinfche oudheden en waterleidingen. Men vindt voorts in *Touloufe* eene gefchut-

ſchutgieterij, een kruidmolen, katoenverwerijen, koper-, glas-, porcelein-, geel koper-, zijden-, wol- en leder-fabrijken. De handel in koren, meel en timmerhout, in Spaanſche wol en eigen vervaardigde lakens, zijden en katoen ſtoffen, is vrij aanmerkelijk, en wordt door de *Garonne* en het kanaal van *Lauguedoc* veel begunſtigd, offchoon dezelve met de gunſtige ligging der ſtad in geene evenredigheid ſtaat. — In 1762 werd hier de ongelukkige CALAS, om zijne protestantſche gevoelens, door het parlement ter dood verwezen; in 1814 viel er, daar men geen tijdig berigt van den afstand van NAPOLEON had, in Grasm. een veldſlag, tusſchen de vereenigde *Engelſchen*, *Spanjaarden*, *Portugezen* en *Franſchen* voor, waarbij de eerſten kort daarna de ſtad innamen, welke twee jaar later door het ſpringen van een' kruidmolen en kruidmagazijn, op het naburig eiland *Augloumene*, vele ſchade leed.

TOURMALIN. Deze ſteenſoort, door ſommigen onder de edele gerangſchikt, behoort tot het thoon-geſlacht. Hij heeft 3 hoofdkleuren, zwart, bruin en groen in verſchillende afdalingen; is deels glas- en deels vetglanzig; meest ſchulpachtig van breuk; doorgaans in 3, 6 of 9 zijdige, over langs geſtreepte zuilen, met eene driezijdige, korte punt aan het einde, en bezit, zoo als ook verſcheidene bijſoorten, de zonderlinge elektrieke kracht, dat hij, tot eenen zekeren graad van warmte gebragt zijnde, asch enz. aantrekt en wegſtoot, waartoe men hem ſlechts 1 of 2 minuten in heet water behoeft te leggen, wanneer hij deze kracht op ſoortgelijke ligchamen beurtelings zal uitoefenen. Ondertusſchen vertoont hij deze elektrieke kracht alleen bij eene warmte van 30—80° REAUMUR, welke echter bij eene meerdere warmte afneemt. Niet alle *Tourmalinen*, echter, bezitten eene gelijke mate van elektrieke kracht; doch de bruine en hyacintroode het meest. Men vindt denzelven in *Ceilon*, *Braziliё*, *Spanje*, *Frankrijk*, *Zwitſerland*, *Duitschland* en andere landen. De witte bergkristallen, waarin zwarte, naaldvormige tourmalin-kristallen gegroeid zijn, noemt men *Haarſteenen*.

TOURNEFORT. (JOSEPH PITTON DE) Een beroemd kruidkundige, in 1656 te *Aix* in *Provence* geboren. Reeds in zijne kindschheid vond hij veel vermaak in het verzamelen van planten, zoodat hij, zonder de minſte aanleiding, in korten tijd met alle bekend werd, die in den omtrek van zijne geboorteſtad groeijen. Hij verkreeg in het collegie der Jezuïten zijn eerſte onderwijs, en oefende zich vervolgens te *Montpellier* in de godgeleerdheid, ontleed- en genees-, doch voornamelijk in de kruidkunde. De dood zijns vaders in 1676 hem volkomen in de opvolging zijner geliefkoosde neiging vrij latende, deed hij verſcheidene reizen door *Frankrijk*, *Pruisſen*, *Engeland*, *Holland* en *Spanje*, en eene andere, op kosten van den koning, naar de *Levant*. Na zijne terugkomst werd hij in 1683 tot hoogleeraar in de kruidkunde bij den koninklijken tuin te *Parijs* aangeſteld, om welken met nieuwe planten te verrijken hij

verscheidene reistogten deed. Hij werd hierop in 1692 tot lid van de akademie der wetenschappen benoemd, en gaf vervolgens in 1694 zijn eerste werk: *Elemens de Botanique, ou Methode pour connaître les plantes*, in 3 deel. in 4°, met verscheidene platen, in het licht. TOURNEFORT behaalde door dit zijn stelsel van kruidkunde eenen onsterfelijken roem, vermits daardoor eene betere bepaling der plantensoorten, welker kenmerken inzonderheid uit de gedaante der bloemen zijn afgeleid, werd ingevoerd. Het bleef tot op LINNEUS het meest gezochte, en eene menigte van planten zijn er hare namen aan verschuldigd. In 1700 verscheen eene vermeerderde uitgave van zijn genoemde werk, onder den titel van: *Institutiones rei herbariae*, 3 deel. in 4°, en in 1709 eene andere van ANTON JUSSIEU, met 489 platen, welk werk gevolgd werd door zijne *Histoire des plantes, qui naissent aux environs*, enz. *Parijs*, in 12°, en voorts door zijne: *Relation d'un voyage du Levant*, *Parijs* 2 deel. in 4°. In al de werken van TOURNEFORT straalt een wijsgeerige geest door, hetwelk hunne waarde aanmerkelijk verhoogt. Door het wiel van een voorbijsnellend rijtuig tegen eenen muur geworpen, en in de borst gekwetst, stierf hij aan de gevolgen van dit ongeval in het jaar 1708.

TOURNOOISPEL. Een ridderlijk steekspel, uit vermaak te voet of te paard geschiedende, waarbij man tegen man in volle wapenrusting met lans of zwaard tegen elkander vocht. Deszelfs eerste oorsprong is onzeker. In de 9de of 10de eeuw ontving het bij de *Franschen* zijne volkomene inrigting, en het lijdt geen twijfel, of dit spel is bij deze natie het eerst in zijne volgende gedaante bekend geweest. Een Fransch edelman, GODFRIED VAN PREULLY, was omstreeks het jaar 1066 de eerste, die de wetten en gewoonten van het Tournooispel bijeen verzamelde, welke in de 12de en 13de eeuw ook bij andere natiën werden aangenomen. Dat de Duitsche keizer HENDRIK I. dit spel zoude hebben uitgevonden, is ongegrond. SEBASTIAAN MUNSTER, een niet geheel verwerpelijk getuige, berigt in zijne aardrijksbeschrijving, dat het eerste groote Tournooispel reeds in 1036 in *Maagdenburg* plaats had. De wetten bij de Tournooispelen waren in de hoofdzaak overal dezelfde; maar in deze en gene bijzonderheden, voornamelijk wat de inrigtingen van burgerlijk bestuur betrof, dikwijls zeer onderscheiden. Behalve de ridderlijke afkomst, was een doorgaans onbesproken wandel eene volstrekte voorwaarde, om tot de Tournooispelen toegelaten te worden. Het schijnt echter, dat men deze wet niet altijd zeer streng heeft in acht genomen, alzoo men anders vele ridders zoude hebben moeten weren. Bij de oudere Tournooispelen streden een aantal ridders tegen elkanderen; bij de nieuwere vocht men man tegen man. Tot de groote Tournooispelen, welke een vorst of iemand van hoogen adel instelde, werden de naburige vorsten en ridders zeer plegtig uitgenoodigd, zoo als ook de kampregters, of Tournooi-koningen op gelijke wij-

ze verkozen werden. In *Duitschland* werden deze ſpelen gewoonlijk op de markt, of op eenige andere vrije plaats in de ſteden, gehouden; doch in *Frankrijk* in het open veld, in de nabuurſchap eener ſtad, waartoe afzonderlijke plaatſen werden ingerigt en afgeſloten. Daags voor het Tournooiſpel moesten diegene, welke er deel aan wilden nemen, wanneer het geene vorſtelijke perſonen of reeds bekende ridders waren, hunne adellijke afkomst bewijzen. De aanlegger van het ſpel bepaalde niet alleen den prijs voor de overwinnaars, maar droeg ook al de overige kosten er van, en onthaalde ſomtijds de vreemde gasten ongemeen prachtig (*). Behalve deze plegtige Tournooiſpelen eischten ook ſomtijds bijzondere ridders anderen daartoe uit, ten einde voor geſchonden eer of iets anders te ſtrijden. Zij trokken daartoe verſcheidene landen door, en werden *dolende* of *reizende* ridders genoemd.

De wapens, waarvan men zich bij de Tournooiſpelen bediende, beſtonden in het eerst uit onbeſlagene handſchoenen en ſtompe zwaarden; doch vervolgens, en bijna zonder uitzondering, uit lanſen of ſperen; en hoe grooter het getal der verbrokene lanſen was, die een ridder bij een Tournooiſpel konde aanwijzen, zoo veel te hooger rees zijn roem. Men noemde deze wapens *ſtompe wapens* (*armes courtoiſes*, *gracieuſes*). Naderhand kwamen ook *ſcherpe wapens* in gebruik, en nu werden de Tournooiſpelen bloedig en moorddadig; en het was om deze reden, en uit hoofde van de buitenſporige weelde, welke daarbij dikwijls plaats had, dat koningen, pauſen en kerkvergaderingen de Tournooiſpelen op zware ſtraf verboden; doch zij duurden, in weerwil hiervan, nog langen tijd voort. De invoering van het buskruid, welke de tot hiertoe gewone wapenrusting der ridders nutteloos maakte, de geheel veranderde manier van oorlogen, en mogelijk ook verandering van ſmaak en mode — dit eene en andere veroorzaakte, dat de Tournooiſpelen in de 16de eeuw langzamerhand ophielden. In *Frankrijk* geraakten zij door het ongelukkig uiteinde van Hendrik II., in 1559, in algemeenen haat. Men vernieuwde dezelve, in later tijd, wel hier en daar, doch alleen voor vermaak. De Carroſels (*zie aldaar*) vervingen naderhand hunne plaats. Bij ſommige Duitſche hoven werden nog tot in de 18de eeuw Tournooiſpelen te voet gehouden, die geheel in den ſmaak van vroegere tijden waren; doch alleen voor vermaak geſchiedden. Het laatſte bekende feest van dien aard had aan het hof van den koning Augustus II., in Zomerm. 1709, op de markt te *Dresden* plaats: officieren van gelijken rang ſtreden tegen elkanderen met zwaard en lans; terwijl de formaliteiten, daarbij plaats hebbende, geheel naar de oude manier waren ingerigt.

TOUSSAINT L'OUVERTURE. Zie: St. DOMINGO.

TO-

(*) Men vindt daarvan eene beſchrijving in Beckers *Weltgeſchichte*, IV *Theil*. S. 476.

TOWER. Eene foort van citadel, aan de Oostzijde der ftad *Londen*, niet ver van de rivier de *Theems*. Zij ontleent haren naam van den toren, dien koning WILLEM van hardfteen, ter bewaring van de rust in de hoofdftad, liet bouwen, en werd van tijd tot tijd vergroot en fterker bevestigd. Het geheel beflaat 12 morgen oppervlakte, en wordt door eenen fteenen muur en diepe grachten omringd. Onder de merkwaardigheden van den *Tower*, voor vreemdelingen, behooren de *wilde dieren*, als: leeuwen, tijgers enz.; het *Tuighuis*, een verbazend groot gebouw van 2 verdiepingen hoog, en van eene uitmuntende wapenzaal voorzien, welke 350 voet lang en 50 breed is, en waarin zich fnaphanen, fabels en piftolen voor 200,000 man bevinden, die in eene geregelde orde en met veel fmaak hier ten toon gefteld zijn; de *wapenkamer voor de ruiterij*, vertoonende al de Engelfche koningen, van WILLEM *den veroveraar* tot op GEORGE II., in hunne volle wapenrusting te paard, naar het leven; de *Spaanfche wapenkamer*, bevattende de wapens en toerusting, welke in 1588 op de onoverwinnelijke Spaanfche vloot veroverd, en naar *Londen* gebragt zijn; de *nachtelijke wandelftok* van HENDRIK VIII., waarin zich 3 piftolen bevinden, en de *bijl*, waarmede ANNA BOLEYN onthoofd werd. Voorts zijn in dit gebouw de Engelfche rijks-kleinooden, die echter alleen achter traliewerk vertoond worden; terwijl men zich nog daarenboven, gedurende den tijd der bezigtiging, moet laten opfluiten, vermits een Engelfche overfte, BLOOD, onder KAREL II., zich door geweld van dezelve poogde meester te maken. Deze rijkskleinooden beftaan in eenige kroonen van groote waarde, een' fchepter, een doopbekken voor de koninklijke familie, eenen gouden adelaar, waarin de olie ter zalving der koningen en koninginnen bevat is, enz. Al het Engelfche geld wordt in den *Tower* gemunt, en er is verder geene munt in het geheele koningrijk; behalve de munt-machine van een partikulier in den omtrek van *Birmingham*, welke alleen voor kleine muntfpecien dient. In den *Tower* vindt men ook een groot en veilig kruidmagazijn, benevens eene kerk, waarin vele aanzienlijke perfonen, die hier onthoofd zijn, begraven liggen, zoo als ANNA BOLEYN en CATHARINA HOWARD, beide gemalinnen van HENDRIK VIII., en anderen. Ook heeft men in dit gebouw eene verzameling van handvesten, onder welke berigten en oorkonden van den tijd van koning JOHAN tot op RICHARD II., gevonden worden, welke men voor eene kleinigheid kan nazien. Voor het overige gebruikt men den *Tower* voor eene ftaatsgevangenis, en zijn achter denzelven, aan de *Theems*, 60 ftukken gefchut geplaatst, die alleen bij plegtigheden gebruikt worden.

TRABANTEN, of TRAWANTEN (in het Latijn *Satellites*), zijn: 1. die hemelfche ligchamen, die wel hun licht en warmte van de zon van hun ftelfel ontvangen, doch alleen middellijk zich om haar bewegen; terwijl hun onmiddellijke loop rondom derzelver plane-

neten gefchiedt. Men kent ze ook onder den naam van maan- of aardplaneten. Onze aarde heeft er eene; JUPITER 4; SATURNUS 7, en URANUS 2: 2. Verftaat men onder Trabanten eene lijfwacht van eenen vorst, te paard, waartoe men gewoonlijk groote en welgemaakte jongelingen verkiest.

TRADITIE. (Zie: OVERLEVERING.)

TRAJANUS, (MARCUS ULPIUS) een beroemd Romeinsch keizer, de zoon van een uitftekend veldheer van dien naam, die in den Joodfchen oorlog, onder VESPASIANUS, het bevel voerde, en door hem tot hoogen rang en aanzienlijke waardigheden verheven werd. De jonge TRAJANUS, in *Spanje* geboren, verzelde zijn' vader in eenen veldtogt tegen de *Parthers* aan den *Euphraat*, diende ook aan den *Rijn*, en verwierf, zoo door zijnen moed, als door zijn minzaam gedrag, uitftekende verdienften, zoodat hij, toen de voortreffelijke, doch reeds bejaarde, keizer NERVA den troon beklom, door dezen, in het jaar 97 onzer tijdrekening, tot zijn' mederegent verkozen, als zoon aangenomen, en tot CESAR verheven werd. TRAJANUS nu 42, volgens anderen 45, jaar oud, dwong aanftonds de Pretoriaanfche lijfwacht, die NERVA gedwongen had, om de moordenaars van DOMITIANUS uit te leveren, en liet de hoofden der oproerigen ftraffen. Na den kort daarop gevolgden dood van NERVA (in 98,) beklom TRAJANUS, met algemeene goedkeuring, den keizerlijken troon, en onderfcheidde zich door goedertierenheid en minzaamheid omtrent allen. Ten einde *Rome* van eenen genoegzamen voorraad van koren te voorzien, ftelde hij deszelfs invoer volkomen vrij, en bewerkte daardoor en door het aanleggen van magazijnen, dat deze ftad *Egypte*, bij eene aldaar ontftane duurte, van koren konde voorzien. Omtrent aanbrengers en verklikkers was hij onverbiddelijk geftreng, en bande allen, die onder de zachtmoedige regering van NERVA niet behoorlijk geftraft waren, naar hetzelfde onvruchtbare eiland, werwaarts de flagtoffers hunner boosheid, onder DOMITIANUS, waren verwezen geworden. Hij was ten uiterfte matig en fpaarzaam, en konde daardoor zijne onderdanen van vele belastingen ontheffen, zonder de inkomften van den ftaat te verminderen; gaf aan alle mannen van kunde en verdienften den voorrang, en vertrouwde aan hen de belangrijkfte ftaatsbedieningen. Toen hij aan SABURANUS, als pretoriaansch prefekt, het ambtszwaard overhandigde, zeide hij: „ Dit zwaard geef ik u ter „ mijner verdediging, zoo ik wel, maar om het tegen mij te ge„ bruiken, zoo ik flecht regere." — Hij ging met raadsheeren en lieden van aanzien vriendfchappelijk om; bezocht ook zijne vrienden aan hunne huizen even als een ambteloos burger, en zijne vriendfchap was zoo veel te onbaatzuchtiger, daar hij eenen ieder vrij liet, om al of niet in zijne dienst te treden. Verre verwijderd van de weelde en overdaad van vorige keizers, was zijne leefwijze, en waren inzonderheid zijne maaltijden, hoogst eenvoudig

en matig; en ofschoon in zijn vroeger krijgsmans leven geene geleerde opleiding ontvangen hebbende, kende hij echter de waarde der wetenschappen; was een hoogschatter van derzelver beoefenaren; legde boekerijen aan, en die takken van letterkunde, welke onder DOMITIANUS waren in verval geraakt, herkregen, onder zijne bescherming, eenen nieuwen bloei. Zoo vele deugden van dezen voortreffelijken regent, die alleen het geluk van zijn volk bedoelde, gaven den senaat aanleiding, om hem eenparig met den bijnaam van *Optimus* (de beste) te vereeren: zelfs was de liefde en achting der *Romeinen* zoo groot, dat de senatoren, 250 jaar na zijnen dood, bij de troonbeklimming van eenen nieuwen keizer, dezen toewenschten, „ dat zijne regering gelukkiger, dan die van AUGUSTUS, en nog be- „ ter, dan die van TRAJANUS mogt zijn."

Ook als krijgsheld onderscheidde zich TRAJANUS gedurende zijne regering. Hij overwon de *Daciërs* en maakte hun land tot eene Romeinsche provincie; veroverde *Armenië*; onderwierp geheel *Mesopotamië* aan zijn gebied; sloeg in 115 eene brug over den *Tiger*; bragt geheel *Assyrië* tot onderwerping; zeilde met eene vloot die rivier af tot daar, waar zij zich in den Perzischen zeeboezem ontlast, en was de eerste en laatste Romeinsche veldheer, die dezelve bevoer. De roem van ALEXANDER zweefde destijds onophoudelijk voor zijnen geest; doch, in weerwil van den luister van zijn krijgsgeluk, is het te bejammeren, een verstandig en menschlievend vorst in eenen eerzuchtigen veroveraar veranderd te zien, die, hoe zeer daarbij ook de uitbreiding van het Romeinsche rijk bedoelende, nogtans de regten der natiën, en de dierbaarste goederen van zijn eigen volk alleen aan zijnen persoonlijken roem opofferde. Terwijl de senaat bezig was, om hem, bij zijne terugkomst, nieuwe eerbewijzen te betoonen, werd hij in zijnen loop gestuit. Nadat hij verscheidene volken onder zijne heerschappij gebragt, de *Parthers* van het rijk afhankelijk gemaakt, en hun eenen koning gegeven had, belegerde hij *Atra*, de hoofdstad van eenen Arabischen volksstam; doch moest het beleg opbreken, en in 117 naar *Syrië* terug trekken. Toen hij zich met zijn leger weder naar *Mesopotamië* wilde begeven, werd hij door eene ziekte overvallen, die hem in *Selinus*, (*Trajanopel*) in *Cilicië*, kort daarna, in het 64ste zijns ouderdoms en het 20ste zijner regering, uit het leven wegrukte. — Behalve zijne zucht voor den oorlog, bezat TRAJANUS, als regent, geene wezenlijke gebreken. De beschuldiging, als of hij een vervolger der Christenen zou zijn geweest, wordt door eene briefwisseling, door hem met PLINIUS gehouden, tegengesproken; ten minste verzoekt hij daarin dezen beroemden geschiedschrijver, toen zijn stadhouder, om geene pogingen ter ontdekking van hunnen aanhang te doen, en ze slechts te bestraffen, wanneer zij, evenwel, voor zijnen regterstoel gebragt werden. Voor het overige zorgde hij voor de stipte nakoming der wetten, en zoo veel mogelijk voor de wel-

vaart

vaart zijner onderdanen; legde nieuwe steden, gebouwen en havens aan; begunstigde handel, kunsten en wetenschappen, en zorgde als een vader voor het onderhoud en de opvoeding der weezen. Ondertusschen is het te bejammeren, dat hij zijn karakter, als mensch, door eenige gebreken en buitensporigheden bezoedelde; doch, in weerwil hiervan, blijft hij altijd een der merkwaardigste Romeinsche keizers. Zijn stoffelijk deel werd naar *Rome* gevoerd, en begraven onder de Trajaansche zuil, eenige jaren vroeger ter zijner eere opgerigt, en nog als een heerlijk overblijfsel der oudheid aanwezig is.

TRAJECTORIA. Wanneer een ligchaam door eene gelijktijdige werking van onderscheidene krachten bewogen wordt, dan beschrijft het, onder zekere omstandigheden, eene kromme lijn, die men zijne *Trajectoria* noemt, welke benaming van het Latijnsche woord *trajicere* (van de eene plaats naar de andere oversteken) wordt afgeleid. Een steen b. v., door de kracht van den worp in beweging gebragt, wordt door de, bovendien, op hem werkende zwaartekracht van zijne oorspronkelijke, regtlijnige rigting, ieder oogenblik afgebragt, en, voor zoo ver de worp slechts niet vertikaal geweest is (want dan valt hij in dezelfde rigting weder naar beneden), ter beschrijving eener parabolische, gekromde linie, als zijne *Trajectoria*, gedwongen.

TRANQUEBAR, of TRANKEDAR. *Tranquebar* is eene stad en vesting op de kust van *Coromandel*, in den staat van *Tanjore*, in *Oost-Indië*. Zij behoort aan de *Denen*, en ligt ten Zuiden aan de river *Kolaru*. Het Deensche gebied bevat, behalve de stad, en het fort *Dansburg*, het vlek *Porejaru* en 80 dorpen, welke de kroon gedeeltelijk pandswijze van den *Rajah* bezit, wien zij daarvoor 9650 rijksd. betaald heeft. Het geheel is 20 vierkante mijlen groot, die door 50,000 zielen bewoond worden, waarvan de stad alleen 15,000 telt. Zij is de zetel van een zendelings-genootschap, door koning Ferdinand IV., ter bekeering der Heidenen opgerigt. In het jaar 1706 gingen de eerste zendelingen van *Koppenhage* derwaarts; doch hadden in het eerst met zeer vele zwarigheden te worstelen, tot dat zij eindelijk eene kleine, steeds toenemende gemeente verkregen. Van tijd tot tijd, door aanzienlijke sommen uit *Denemarken*, *Engeland* en *Duitschland* ondersteund, legden zij sedert eenen geruimen tijd eene eigene drukkerij te *Tranquebar* aan, in welke stad zich 5 Heidensche tempels, eene Mahomedaansche moskee, eene Luthersche hoofdkerk met 2 leeraren, eene Deensch-, Malabaarsche-, zendelings- en eene Katholijke kerk bevinden; gelijk ook in *Porejaru* de zendelingen eene kerk voor die gezindheid hebben. Koninklijke Deensche Luthersche zendelingen gaan tevens, in de overige dorpen en aangrenzende landen, gestadig voort met de bekeering der Heidenen; zelfs heeft men uit de Malabaarsche natie landpredikers, godsdienstonderwijzers en schoolleeraren gevormd en aangesteld. — Voor het overige is *Tranquebar* de hoofdplaats der Deensche bezittingen in *Oost-Indië*, waar zich ook de

gouverneur ophoudt, en drijft eenen vrij aanzienlijken handel. Ook heeft men hier katoendrukkerijen en zoutziederijen.

TRANSITO-HANDEL. Deze bestaat eigenlijk in het trekken van koopwaren uit afgelegene oorden, en het vervoeren derzelve naar andere landen met voordeel; dus in een' handel van *doorvoer*.

TRANSSUBSTANTIATIE. Hierdoor verstaat men dat leerstuk der Roomsche kerk, waarbij men aanneemt, dat het brood en den wijn, bij het avondmaal, door de zegening (*consecratie*) in het ligchaam en bloed van JEZUS CHRISTUS veranderen. Zij behouden na de zegening alleen de gedaante en figuur van brood en wijn; doch hunne zelfstandigheid, hun wezen, is eene andere, is de zelfstandigheid en het wezen van het ligchaam van CHRISTUS geworden. Alhoewel dit gevoelen in de 11de eeuw, in BERENGARIUS van *Tours*, leeraar in de wijsbegeerte aldaar, eenen sterken tegenstander vond, werd het echter spoedig algemeen aangenomen, en in 1215 door den paus INNOCENTIUS III., op het 4de Lateraansche synode, plegtig bekrachtigd. Uit dit leerbegrip vloeide gedeeltelijk de aanbidding der *Hostie*, in welke men nu de tegenwoordigheid van God meende te beschouwen, en gedeeltelijk de gewoonte voort, om aan de leeken den kelk te onthouden, vermits men besloot, dat daar, waar het ligchaam van JEZUS aanwezig was, het ook zijn bloed zijn moest (men noemde deze vereeniging *Concomitans*), en dus het genot van den wijn niet noodzakelijk tot de viering van het avondmaal behoorde. Nog vroeger, dan de aanneming van dit leerstuk, had men reeds het avondmaal als een offer beginnen te beschouwen, en hieruit ontstond de afzonderlijke *Misse*, dat is die plegtige handeling, waarbij de priester het ligchaam van CHRISTUS als een bloedeloos offer Gode aanbiedt. Sedert het gevoelen van het vagevuur ontstond, bragt men ook dit met het opgegeven begrip omtrent het avondmaal in verband, en nu werden hoofdzakelijk missen gehouden, om de zielen der afgestorvenen uit het vagevuur te verlossen; hoedanige reeds in de 7de eeuw hier en daar reeds plaats hadden, en sedert de 9de genoegzaam overal zijn in gebruik geraakt.

Zoo werd dan het avondmaal, in den loop der tijden, geheel iets anders, dan deszelfs gezegende Insteller wilde, dat het zijn zoude, namelijk: eene gemeenschappelijke en dankbare gedachtenis-viering van Hem en zijnen dood; achtervolgens 's Heiland verklaring zelf, bij de instelling, *doet dit tot mijne gedachtenis;* alsmede tot een openbaar blijk van onze onderlinge gemeenschap, als Christenen met elkander. Reeds vóór de hervorming, namelijk in de 15de eeuw, werd door de *Husſiten* het opgegeven gevoelen der Roomsche kerk bestreden, en moest het synode van *Bazel* hun ook het gebruik van den beker veroorloven. De hervormers klaagden op nieuw, dat de wijze, waarop de kerk het avondmaal vierde, van het oogmerk des Zaligmakers en het voorbeeld der apostolische tijden afweek, en beide de Saksische en Zwitsersche kerkverbeteraars verwier-

wierpen de *Transsubstantiatie* en de mis, en beweerden, dat het avondmaal door de gezamenlijke gemeente gevierd, en onder beiderlei gedaante moest genoten worden. LUTHER en ZWINGLIUS verschilden in de verklaring van de woorden der instelling: *dit is mijn ligchaam*, welke door den eersten in eenen eigenlijken, doch door den laatsten in eenen oneigenlijken zin werd opgevat, en ingevolge hiervan het brood en den wijn alleen voor zinnelijke teekenen hield van het ligchaam en bloed des Heeren. Over dit stuk werd zoo wel tusschen LUTHER en ZWINGLIUS, als ook later tusschen Luthersche en Gereformeerde godgeleerden, veel en hevig getwist; doch de opgave van alles, wat daartoe betrekking heeft, gedoogt ons bestek niet. Genoeg is het ons, dat de meeste Protestanten tegenwoordig het avondmaal, overeenkomstig het ware oogmerk van deszelfs Insteller beschouwen, en allen verschil hieromtrent onder de onderscheidene gezindheden heeft opgehouden. De Katholijke kerk blijft echter bij haar gevoelen volharden; de Grieksche heeft het niet in zijnen geheelen omvang aangenomen, en de Oostersche Christenen onderscheiden zich, voor het overige, in de viering dezer plegtigheid, alleen daardoor van de Westersche, dat zij gezuurd, en niet, gelijk deze, ongezuurd brood gebruiken, en ook de kinderen deze heilige maaltijd toedienen.

TRAPEZUNT, in het Fransch *Trebizonde*, in de Turksche taal *Tarabosan*, is eene stad in *Klein-Azië*, in het tegenwoordig *Natolië*, in de Turksche provincie *Amasan*. Zij is de zetel van een' *Paschalik*; ligt aan de *Zwarte zee* tusschen twee hooge rotsen, en heeft eene groote uitgestrektheid uit hoofde van de menigte tuinen, die zij bevat; doch telt slechts 15000 inwoners. De haven wordt door de schepen, die op de *Zwarte zee* handel drijven, veel bezocht, omdat zij eene der beste in deze oorden is: ook nemen reizigers dikwijls hunnen weg van *Konstantinopel* over *Trapezunt* naar *Erzerum*, hetwelk er slechts 5 dagreizen van verwijderd is, en vervolgens naar *Perzië*. Men vindt er eene scheepstimmerwerf, verwerijen en koperslagerijen. Deze stad was eertijds in groot aanzien, toen zij in de 13de eeuw de zetel van het zoogenoemde *Trapezuntsche keizerrijk* was. ALEXIUS COMNENUS, een keizerlijk Grieksch prins, en voorheen hertog of stadhouder van *Trapezunt*, trok na de verovering van *Konstantinopel*, door de kruisvaarders, in 1204 derwaarts, en rigtte een prinsdom op, hetwelk zich over de landschappen *Pontus* en *Colchis* uitstrekte. Toen nu *Konstantinopel* in 1250 weder verloren ging, namen de opvolgers van genoemden prins den titel van *keizer van Trapezunt* aan, waarvan de 12de en laatste, DAVID COMNENUS, toen MAHOMETH II., in 1461 de hoofdstad te water en te land had ingesloten, uit vrees, een verdrag tot overgave sloot, en zich zelven en zijne familie gevangen gaf. Zijn land werd in het Turksche rijk ingelijfd; doch hij met al de zijnen, nadat de sultan hem te *Konstantinopel* in triumf had rondgevoerd, van kant ge-

geholpen. — Onlangs echter is de omſtandigheid, dat hij met zijne *geheele* familie zou zijn te regt geſteld, betwijfeld, en door DEMETRIUS COMNENUS uit *Corſica*, reeds in 1782 bij een decreet van LODEWIJK XVI. voor een edel afstammeling der Byzantiniſche COMNENUSSEN erkend, beweerd geworden, dat alleen 2 zonen van de 7 toenmaals met hunnen vader zijn omgekomen. Men kan hiervan, gelijk omtrent de latere afstammelingen van dat huis, een nader berigt vinden in No. 109, van *der Zeitung für die Elegante Welt* van het jaar 1808.

TREBELLIUS POLLIO. Een Romeinsch geſchiedſchrijver uit de 3de eeuw, die de levensſchetſen der keizers, van PHILIPPUS tot CLAUDIUS, heeft opgeſteld. Van dit werk, hetwelk ſlordig geſchreven en zeer omſlagtig is, hebben wij ſlechts nog één deel over.

TREERAD-MOLEN, (*Treading Mill*). Een werktuig, thans in vele gevangenisſen ingevoerd, en door WILLIAM CUBITT van *Ipswich* uitgevonden. In velerlei ſoorten van kranen heeft men zulke raden, welke door het gewigt van menſchen of dieren worden bewogen; doch dezelve verſchillen daarin van het Treerad der Engelſche gevangenisſen, dat bij de eerſte de menſchen *in* het Treerad gaan, terwijl zij bij het laatſte *buiten* hetzelve, aan den omtrek, hunne krachten uitoefenen. Zoodanige kranen, waarin een of meer menſchen gaan, vindt men in verſcheidene vaderlandſche ſteden; doch de ondervinding leerde reeds voorlang, dat op deze wijze niet alleen de beweegkracht zeer onvoordeelig werd beſteed, maar ook de arbeid in zulke Treeraden zeer vermoeijend voor de werklieden is; en het was hierom, dat ELVIUS reeds aanried, om de perſonen, die het Treerad zouden bewegen, buiten aan den omtrek te doen werken (*).

Men ziet ſommige kranen met Treeraden, aan welker omtrek de werklieden geplaatst zijn, te *Parijs* op de *quai de Louvre;* doch al deze inrigtingen zijn, zoo wel wat het oogmerk van het werktuig als deszelfs zamenſtel betreft, wezenlijk onderſcheiden van het Treerad van W. CUBITT. Hetzelve beſtaat hoofdzakelijk uit een' hollen cilinder van 7 of 10 meters lang, naar mate men meer of minder gevangenen te gelijk op hetzelve werk wil verſchaffen, en van omtrent 1 m. 5 diameter. Deze cilinder wentelt om eene horizontale as, waaraan het radwerk is bevestigd. Op den buitenſten omtrek van dit cilindervormig rad zijn treeborden of planken, evenwijdig met de as geplaatst, waarop de gevangenen naast elkander geſteld worden. Dus bevinden er zich 20 of 30 op het Treerad te gelijk, hetwelk zij door hun gewigt doen omdraaijen. Wanneer het treebord, waarop zij ſtaan, onder hen wegdraait, ſtappen zij allen te gelijk in cadans op het volgende, zoodat hun arbeid op het beklimmen van een eindeloos getal van trappen neerkomt. Boven den cilin-

(*) *Schwediſche Abhandlungen*, 6. *pag.* 100, en VAN SWINDEN *Pet.-Phys.* 1. § 125. *pag.* 222.

linder is eene leuning, welke dient, om hen eenigermate te onderfteunen, en in eene regtopftaande houding te bewaren; terwijl men ook de zulken met de hand er aan vast maakt, die weigeren mogten, het rad te beklimmen, wanneer hun geene andere keuze overblijft, dan om te treden, of met de hand aan het rad te hangen.

In de gevangenis van *Colbathfields* heeft men op elke plaats zulk een molen. De gevangenen, die er op werken, of achter rusten, worden door een afdak voor den regen befchut, en zien van het geheele werktuig niets, dan den cilinder, welke het doet rondgaan; bevindende zich al het overige der machinerie in van hen afgefcheidene lokalen. Aan het eene einde van het rad komen de gevangenen op, en verlaten hetzelve aan het andere, om te rusten. Zonder dat het rad ftil ftaat, laat men aan het eene einde er 5 of 6 aftreden, wanneer hetzelve een zeker getal omwendingen heeft gedaan, terwijl er te gelijkertijd aan het andere weder een gelijk getal opkomen, zoodat men, indien het noodig is, den arbeid naar de krachten der tuchtelingen regelt, en hen ook, als ftraf, langer, dan hunne makkers, op het treerad kan doen vertoeven. — De verfchillende Treerad-molens in eene gevangenis kunnen zich vereenigen, om eene zelfde machinerie te drijven, wanneer de gevangenen te zamen dan de beweegkracht opleveren; ofschoon zij onderling geene gemeenfchap behoeven te hebben, en mannen, vrouwen, jongens, grootere en kleinere misdadigers van elkander kunnen gefcheiden blijven. Het is niet noodzakelijk, dat de fabrijk of mafchinerie, welke door de gevangenen wordt bewogen, *in* de gevangenis zelve zij; zij kan zich in een afzonderlijk gebouw naast de gevangenis bevinden, zonder dat er tusfchen beide inrigtingen eenige andere gemeenfchap, dan eene ijzeren as, door eene der muren gebragt, behoeft plaats te hebben (*).

TREMBLEY. (ABRAHAM) Deze groote natuurkundige werd te *Geneve* geboren, en had zich van zijne eerfte jeugd af, met een gelukkig gevolg, op de wiskundige wetenfchappen toegelegd. Zijn geluk in andere gewesten willende beproeven, begaf hij zich naar *Holland*, en werd aldaar onderwijzer van den jongen graaf van BENTINK. Sedert 1736 beoefende hij inzonderheid de natuurlijke-historie, waartoe hij door de fchriften van REAUMUR was aangemoedigd, en kwam reeds in 1740 op de ontdekking der polypen, welk onderzoek hij federt onafgebroken voortzette, en met den gelukkigften uitflag bekroond zag. REAUMUR, wien hij zijne waarnemingen mededeelde, fchatte dezelve op hare waarde, en moedigde hem aan, om daarmede beftendig voort te varen. Hierop vertrok hij naar *Engeland*, waar hem een jaargeld werd toegelegd, en ontmoette in *Frankrijk* bij de heeren REAU-

(*) Men zie verder omtrent den Treerad-molen, bijzonder over dien in de gevangenis van *Coldbathfields*, het berigt van den hoogleeraar G. MOLL te *Utrecht*, geplaatst in de *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1823 No. 19.

REAUMUR en JUSSIEU de zoo billijk verdiende achting. Zijn omgang was zonder gemaaktheid of hoogmoed, eenvoudig, edel, dienstvaardig, en hij bezat een levendig gevoel voor al, wat fchoon, goed en nuttig was. Naderhand bevond hij zich in het gevolg van den hertog van RICHMOND op deszelfs reis in *Duitschland* en *Italië*; huwde eindelijk in zijne geboortestad, en werd een uitmuntend opvoeder voor zijne kinderen, waarvan zijne *Instructions d'un Père a fes Enfants, fur la Nature et la Religion*, in 2 deel. ten bewijze verftrekken. De oneenigheden, welke in dien tijd zijne geboorteftad verdeelden, en tot welker bevrediging hij onophoudelijk, alhoewel vruchteloos, zijne pogingen aanwendde, bragten hem ten laatfte in Bloeim. 1784 ten grave.

TREMOLIT. Eene fteenfoort, tot het talkgeflacht behoorende. Hij breekt doorgaans in eenen moederfteen van witte, korrelige, fomtijds ook zandachtige kolenzure-kalk. Men onderfcheidt denzelven in de volgende 3 foorten: 1. *Gemeene Tremolit*, welke meest graauwachtig, fomtijds fneeuw-wit van kleur, weinig doorfchijnend, maar glanzig als zijde, doorgaans ongevormd, fomwijlen in 6 zijdige zuilen gekristallifeerd, gemeenlijk met dwarsftreepjes, doch zelden ftervormig is. Volgens LOWITZ is zijn gehalte = 14 talk-, 60,50 kiezel- en 23,25 kalkaarde. Met eene naald gekrast, geeft hij eene lichtende ftreek, en men vindt hem vooral in het dal van *Tremola* aan den *St. Gothard*, en in het Zuidwesten van den *Buikal*. 2. De *talkachtige Tremolit* valt in het zilverwitte; is paarlemoerglanzig, bijna ondoorzigtig, fomtijds bladerig, op het gevoel vetachtig, zilver-wit afgevende, week, niet phosphoruscerende, zoo als de vorige foort, waaruit hij mogelijk door verwering ontftaan is, en wordt in het dal van *Tremola* gevonden. 3. De *glasachtige Tremolit*, van eene graauw- en geelachtig witte kleur, is doorfchijnend, glasglanzig, ruw en hard, en de overlangfche breuk gaat uit het vezelige tot in het fplinterige. Hij geeft een fterk licht, wanneer hij op de gemelde wijze gekrast wordt, en komt, onder anderen, op *Ceilon* voor.

TRENTE. (in het Latijn *Tridentum*, en in het Italiaansch *Trento*). Eene ftad in het graafschap *Tirol*, welke federt 1814 weder onder Oostenrijksch gebied behoort. Zij ligt in een laag dal, door hooge bergen omgeven, aan de rivier de *Etsch*, over welke eene 146 fchreden lange brug voert; is onaanzienlijk, fomber en morfig, en bevat 9000, volgens LICHTENSTERN tusfchen de 14 en 15,000 inwoners. De Kathedrale kerk is bezienswaardig, en in die van *Santa Maria* vindt men een belangrijk fchilderftuk, benevens vele portretten van de voornaamfte leden, welke de beroemde kervergadering alhier, omftreeks de helft der 16de eeuw, hebben uitgemaakt. Men vindt in *Trente* een lyceum, waarbij 13 hoogleeraren in de Wijsbegeerte en Godgeleerdheid onderwijs geven. De ftad drijft eenen fterken handel, waartoe de hier reeds bevaarbare *Etsch* veel toebrengt, en heeft zijde-fabrijken en zijde-twijnerijen.

TREPANEREN. Eene bewerking der wondheelers, in het doorboren der herſenpan, door middel van een daartoe bijzonder ingerigt werktuig, beſtaande, hetwelk men *Trepaan* noemt. Hetzelve is eigenlijk een cirkelvormige zaag of een holle ijzeren cilinder, van omtrent een duim in middellijn, welks onderſte rand, *de kroon* genoemd, van zaagvormige, zeer ſcherpe tanden voorzien is. In het midden van den trepaan loopt een zeer ſpits toeloopend, ſtalen ſtift naar beneden, met de kroon bijna gelijk, dat de *pyramide* geheeten wordt, en rondom hetwelk de kroon beweegbaar is. Boven is de trepaan van een' knop voorzien, waarmede de pyramide in de beenderen wordt vastgedrukt, en waaraan de kroon in eenen cirkel kan worden bewogen. De bewerking zelve wordt inzonderheid dan noodzakelijk, wanneer zich, na ontvangen kwetſingen aan het hoofd, en ontſteking der hersſenhuid, onder de ſchedelbeenderen eene uitſtorting van etter, of, reeds vóór de ontſteking, een overloop van bloed gevormd heeft; alsmede, wanneer een beenſtuk van de herſenpan is neergedrukt, en er in dezelve zich reten of ſplinters vertoonen; doch alle aan te wendene middelen, om het kwaad weg te nemen, moeten in alle gevallen eerst beproefd worden, voor dat men tot deze bewerking overgaat.

TRESSAN. (Louis Elizabeth de la Vergne, *graaf van*) Een beroemd Fransch dichter en ſchrijver, uit eene Languedocſche familie afkomſtig. Reeds vroeg kwam hij te *Parijs*, en geraakte hier met Voltaire, Fontenelle en andere groote en beroemde mannen bekend, die zijne zucht tot de fraaije letteren aanmoedigden. In den oorlog van 1741 woonde hij al de veldtogten in *Vlaanderen* bij, en klom van adjudant van Lodewijk de XVI. tot den rang van luitenant-generaal op. Na den vrede begaf hij zich naar *Luneville* aan het hof van den koning Stanislaus Leczinski, en ſchitterde hier, door zijnen geest en zijne talenten, als een der voornaamſte ſieraden van dezen kleinen, doch uitgelezenen hofstoet. Na den dood van dezen vorst leefde de graaf in ſtille afzondering, en beſteedde zijne laatſte levensjaren aan het vervaardigen van een groot aantal ſchriften van verſchillenden aard, en ſtierf in 1782. Zijne zucht en talenten voor de Dichtkunst bleven hem tot zijnen dood bij, en la Harpe heeft, in zijne *Correspondence Literaire*, van Tressan, een kort voor zijn overlijden vervaardigd, bevallig dichtſtuk bewaard, waarin hij zijn verblijf in *Franconville*, in het dal *Montmorency*, bezingt. Zijne ſchriften zijn zeer talrijk. Onder dezelve onderſcheiden zich inzonderheid de *Amadis van Gallie* en zijne overzetting van Ariosto. Van zijnen *Chevalier du Soleil*, 2. deel. in 12°, verſcheen te *Leipzig* in 1781, en van zijnen *Chevalier* Robert te *Pirna* in 1803 eene Hoogduitſche vertaling. Door zijne *proeve over de elektrieke vloeiſtof* in 2 deel. vertoonde zich Tressan tevens als een zeer kundig natuurkenner. Zijne ge-

gezamenlijke schriften zijn in *Parijs* van 1780—1791, in 12 deel. in 8vo verschenen.

TREURSPEL (*Tragedie*). Het is vrij zeker, dat het Treurspel bij de *Grieken* geboren werd, en zijne geboorte aan het geval verpligt is. Bijna allen, met de oudheid genoegzaam bekend, om hierin te kunnen beslissen, zijn het vrij eens, dat de feesten, ter eere van BACCHUS gevierd, er de eerste aanleiding toe gaven. De Grieksche naam *Tragedie*, eigenlijk *Bokszang* beteekenende, bevestigt dit genoegzaam. Volgens BATTEUX noemde men dus de hymnen, die tot lof van den God des wijns, door het volk en de priesters, onder het offeren van eenen bok werden opgezongen, en die eigenlijk slechts lierzangen waren, welker verschillende coupletten door één gedeelte des volks, door grijsaards en jongelingen, door vrouwen en maagden, in twee reijen verdeeld, beurtelings aangeheven werden; doch anderen leiden, met meer grond, den oorsprong van het Treurspel af van de oude feestliederen ter eere der goden, en bewijzen uit een aantal plaatsen van de beste schrijvers der oudheid, dat de onbeschaafde gezangen der landlieden bij gelegenheid van den wijnoogst en hunne wedstrijden er de eerste aanleiding toe gaven. Een *bok* plagt daar de gewone belooning te zijn, en men kon dus de zangen, naar dezen prijs dingende, met regt *Bokszangen* noemen. Derzelver oudste onderwerp was BACCHUS en de saters. Zij bestonden eerst uit een enkel koor, hetwelk echter waarschijnlijk in twee of meer partijen verdeeld was, die elkander antwoordden, en eindelijk werd alles al zingende en dansende voorgesteld.

De vervelende eentoonigheid, echter, van eenen langdurigen zang, die geene andere verscheidenheid toeliet, dan die somtijds uit de vereeniging der beide rijen, of het koor van het geheele volk, ontstond, bragt THESPIS toen deze feestzangen van het land naar de stad waren overgebragt, het eerst op het denkbeeld, om er eene personaadje in te voeren, die eenig verhaal deed; eerst waarschijnlijk alleen de daden, die men aan BACCHUS toeschreef, en vervolgens ook eenig ander onderwerp betreffende. De menigte juichte deze nieuwigheid toe, vooral toen THESPIS eindelijk zijn verhaal verdeelde, en bij beurten zang en verhaal deed afwisselen. Deze verandering konde nogtans daar zij nog ruw was, en de sporen van haren vroegeren oorsprong met zich droeg, zoo als de bijzonderheid bewijst, dat THESPIS zijne geheele tooneelvertooning op een kar rondvoerde, op den duur niet behagen. De eentoonigheid was wel minder, doch de verscheidenheid was nog niet zeer groot. Er was slechts ééne personaadje; de zamenspraak ontbrak dus nog, zonder welke het wezen des Tooneelspels nog niet daar was. THESPIS had veel gedaan, maar de schepping van het eigenlijk Treurspel was voor ESCHYLUS bewaard. Deze waarlijk groote man vond eene tweede personaadje uit, en liet door beiden eene handeling voorstellen, waarin zich een knoop en eene ontwikkeling be-

bevond. Nu was het ruwe, maar toch werkelijke, Treurfpel daar, en het koor, dat oorfpronkelijk de grondflag van alles geweest was, werd nu flechts een met de handeling zamenhangend gedeete; eene voorftelling des volks namelijk, hetwelk een werkzaam deel in de nabootfing der groote bedrijven des levens, gelijk in die bedrijven zelven had. Eindelijk verhief SOPHOCLES het Treurfpel tot die hoogte, waarop het bij de *Grieken* immer geweest is. Zijne werken zijn tot op dit oogenblik het voorbeeld van het ware fchoone in dit vak, en geven den wijsgeer aanleiding, om er de wezenlijke regelen der kunst uit af te leiden.

Bij de ouden, en ook grootendeels nog tegenwoordig, zijn de hoofdregels van het Treurfpel: eenheid van daad, van tijd en plaats. De eenheid van daad is een wezenlijk vereischte van het Treurfpel, en zij is één, wanneer men zich één hoofddoel voorftelt, waarop al de middelen, die men bezingt, uitloopen. Deze middelen mogen veel of weinig zijn, dit doet niets ter zake, alzoo elke perfonaadje, op eene verfchillende wijze, en met verfchillende oogmerken, iets tot de zaak kan bijbrengen: het hoofddoel alleen verzamelt en vereenigt al de betrekkingen. Deze daad moet in een Treurfpel een goed geheel uitmaken, dat is: zij moet een begin, midden en einde hebben, en heeft dit, wanneer het eerfte bedrijf niets voor zich vooronderftelt, en het laatfte niets meer te wenfchen overlaat. — De eenheid van plaats, de tweede hoofdregel, beftond bij de ouden daarin, dat de daad, welke zij vertoonden, op eene plaatst, in een' tempel, paleis, fomtijds op eene markt, voorviel, waaruit dan de eenheid van tijd volgde, en er natuurlijk mede gepaard ging. Al deze dingen lagen in den aard der tooneelinrigtingen bij de *Grieken* of *Ouden*, die geene verdeeling in bedrijven, of tusfchenpoozen kenden, maar bij welke het tooneel altijd open en of door de fpelers, of door den rei, bezet was.

Men verdeelt de dramatifche voorftelling in bedrijven, en ieder bedrijf in tooneelen. Een bedrijf is eene handeling, welke een wezenlijk deel eener andere uitmaakt, en tot een middel verftrekt, om een nog verwijderd einde te bereiken; in één woord, eene zoodanige, welke andere handelingen, voor of na zich, vooronderftelt. De vijf bedrijven, waarin gewoonlijk een Treurfpel verdeeld is, hebben hunne eigene regels, welker inachtneming van het uiterfte belang is, indien men wil behagen. Het eerfte, dat de ouden *Protafis* noemden, omdat het de voorftelling van het onderwerp behelst, moet de zaak, waarop het aankomt, duidelijk aan den aanfchouwer mededeelen; ons alle de perfonadien en een gedeelte van hun karakter doen kennen; de verwarring moet in hetzelve eenen aanvang nemen, of de knoop beginnen gelegd, en de ontknooping of ontwikkeling voorbereid worden; doch echter zoo, dat deze voorbereiding niet al te merkbaar zij. In het tweede, derde en vierde bedrijf moet zich de knoop gedurig meer toetrekken, en de ontroering en

ongerustheid van den aanfchouwer geftadig vermeerderen. Dan, daar eene en dezelfde aandoening niet onafgebroken kan toenemen, zoo moet men haar door andere aandoeningen verpoozen; en hierom geeft men het hart tusfchenbeiden aan vrolijke en hoopvolle uitzigten voor eenige oogenblikken over. Deze verheffen de ziel, om haar vervolgens des te dieper te doen nederzinken. Het vijfde bedrijf moet het vurigfte en levendigfte van allen zijn; want hoe langer de aanfchouwer gewacht heeft, hoe ongeduldiger hij is, en hoe minder hij langer wachten wil. Men zou dus ongetwijfeld mishagen wanneer men eene lange tusfchenruimte tusfchen het vierde en vijfde bedrijf wilde brengen. Alles moet met het einde van het vierde bedrijf tot de uitbarfting gereed zijn; het begin van het vijfde moet het begin van de uitkomst wezen, en, zoo mogelijk, moet de ontwikkeling met het laatfte tooneel eindigen. Het is een regel in dit bedrijf, dat het lot van alle perfonaadjen van gewigt, die in het ftuk voorkomen, in hetzelve beflist worde, en daar zij deel aan de handeling gehad hebben, zoo is het billijk, dat zij ook deel aan de uitkomst hebben; gelijk ook het lot der vertrouwden in het Treurfpel, die met het geluk van hen, wier raadgevers en werktuigen zij waren, verbonden zijn, met dat van hunne meesters voor beflist moet worden gerekend.

Gelijk de dramatifche handeling uit bedrijven is zamengefteld, zoo is ieder bedrijf weder verdeeld in tooneelen. Een bedrijf heeft, even als de geheele handeling, zijn begin, midden en einde. Deze deelen zijn onder de verfchillende perfonaadjen in de onderfcheidene tooneelen verdeeld, die met elkander op zulk eene wijze moeten verbonden zijn, dat men eene natuurlijke en genoegzame reden ontwaar wordt, waarom de eene perfoon opkomt en de andere vertrekt.

Ondertusfchen ziet men uit het eene en andere, hoe veel kunst er vereischt wordt, om een Treurfpel naar de regels te vervaardigen. In onze moderne ftukken acht men het genoeg, dat eene rol op zich zelve iets belangrijks bezitte, en in het ftuk worde ingedeeld, om het even, of zij er mede in betrekking fta of niet. Bij de Ouden mogt geene perfonaadje worden ingevoerd, die niet volftrekt tot het ftuk noodzakelijk was, en niet wezenlijk vereischt werd, om de ontwikkeling van hetzelve te bevorderen. In het eerfte bedrijf (of hetwelk wij zoodanig noemen) moest de aanfchouwer met al de perfonen, die de dichter wilde gebruiken, bekend zijn, en van dat oogenblik af moest alles natuurlijk tot de ontwikkeling, die uit den knoop zelven moet ontfpruiten, medewerken. Zoo gemakkelijk het aan den eenen kant is, om het publiek een paar uur met eenige vertooningen bezig te houden, die niets met elkander gemeen hebben, en, hoe belangrijk ook op zich zelven, de bereiking van het hoofddoel niet alleen niet bevorderen, maar zelfs noodeloos ophouden en vertragen, zoo moeijelijk is het aan den anderen kant

om een belangrijk ſtuk te leveren, dat van het begin tot aan het einde belangſtelling verwekt, waarin echter maar één hoofddoel is, en geene enkele perſonaadje voorkomt, of zij is ter bereiking van dit hoofddoel noodzakelijk, en zoo noodzakelijk, dat zij er niet uitgenomen kan worden, of het geheele ſtuk valt er mede in duigen. Ondertusſchen is deze regel op de natuur gegrond; want zoo dra wij in de bereiking van een oogmerk een levendig belang ſtellen, (hetwelk een treurſpeldichter, reeds in het eerſte bedrijf, moet trachten te verwekken) is alles, wat ons aftrekt, zoo dra het niet in het naauwſte verband met dat oogmerk ſtaat, hoogst onaangenaam.

TRIANDRIA. Volgens LINNEUS eene klasſe van planten, de 3de in de orde, waartoe alle die behooren, waarvan de bloemen tweeſlachtig, en ieder van 3 ſtofdraden, of mannelijke deelen, voorzien zijn.

TRIBONIANUS. Een beroemd regtsgeleerde onder de regering van keizer JUSTINIANUS, te *Side* in *Pamphilië* geboren, die door zijne uitgebreide geleerdheid, inzonderheid door zijne kennis van de regts-wetenſchap, de gunst van dien vorst verwierf, en tot de hoogſte ſtaatsbedieningen opklom. Hij was *Magister officiorum*, *quaestor ſacri palatii et conſul;* doch maakte zich door zijne ondeugden gehaat, werd uit hoofde van eenen volksopſtand, in het jaar 532 onzer tijdrekening, van zijne posten ontzet, en was buitengewoon gierig en omkoopbaar. JUSTINIANUS, wiens vertrouwen hij bezat, droeg hem met nog 9 andere regtsgeleerden het bijeenbrengen der verſcheidene verzamelingen van wetten op, die het grootſte deel van het Justiniaanſche wetboek, of het *Corpus juris civilis*, uitmaken. Men legt hem te laste, dat hij een vijand van het christendom was, en het *atheïsmus* zou zijn toegedaan geweest; doch mogelijk rust dit alleen op onregtvaardige beſchuldigingen zijner bijgeloovige tijdgenooten. Hij ſtierf 546 jaar na 's Heilands geboorte.

TRIBUNE, (De) of het ſpreekgeſtoelte, verkreeg in de Franſche omwenteling eene belangrijke beteekenis. Zij was, namelijk, in de nationale conventie, en ook in andere volksgezelſchappen, die verhevene plaats, van welke de redenaars over de gewigtigſte voorwerpen der regering, over de regten van menſchen en volken, over zede- en ſtaatkunde ſpraken.

TRIBUNUS. Dit woord beteekende bij de *Romeinen*, in het algemeen, een' openbaar' perſoon, een' beſtuurder; doch niet altijd had het eene gelijke beteekenis, maar men moet uit het daarbij gevoegde woord opmaken, van welken Tribuun geſproken wordt. Zoo had men Tribunen van oorlog en van de openbare ſchatkist, (*Tribuni militares* en *Aerarii*), waarvan de eerſte bevelhebbers eener afdeeling van een legioen en de laatſte den *quaestor*, voornamelijk in de betaling der ſoldij, behulpzaam waren. Bijzonder merkwaardig en belangrijk, echter, waren de Volks-tribunen (*Tribuni plebis*), die, ter handhaving van de regten der *Plebejers* en het gemeene volk tegen de aanmatigingen der *Patriciërs*, uit de eerstgenoemden gekozen

 wer-

werden, en in den beginne althans wel niet eigenlijk onder de overheidspersonen behoorden, maar dikwijls eene belangrijke rol speelden, en niet zelden eenen aanmerkelijken invloed op den loop der openbare zaken hadden. Het wijken der *Plebejers* naar den heiligen berg, uit hoofde van de onderdrukking en onregtvaardige behandeling, die zij vande *Patriciërs* moesten ondervinden, gaf, kort na de invoering der vrije staatsgesteldheid onder de consuls, tot de instelling van soortgelijke Tribunen aanleiding. Zij konden aan eene staatsverordening, welke zij oordeelden met 's volks welzijn te strijden, door hare tegenkanting de bekrachtiging weigeren; en dikwijls sloegen zij zelven ook wetten voor, die weder tegen het belang der *Patriciërs* schenen aanteloopen, door welk een en ander deze oorspronkelijk weldadige en welgemeende inrigting, meermalen aanleiding gaf tot hevige twisten en onlusten, inzonderheid, daar niet zelden partijschap en driften daarbij in het spel kwamen. Het getal der Volkstribunen werd later tot 10 bepaald, en daar zij niet onder de magistraatspersonen gesteld werden, zoo genoten zij ook geene dier openbare eerbewijzen, die aan het overheidsambt verknocht waren.

TRIBUS, (ROMULUS) verdeelde de inwoners van *Rome* in 3 afdeelingen, die hij *Tribus*, *afdeeling*, noemde. Ieder had zijnen bestuurder, *Tribunus*, en was in 10 *Curiën* verdeeld. SERVIUS TULLIUS verdeelde in lateren tijd de bewoners, naar de 4 wijken der stad, in 4 deelen, welke den naam van *Tribus* behielden, en *Tribus urbanae* genoemd werden, bij welke nog de *Tribus rusticae* kwamen, waarin de landbewoners verdeeld waren, en die allengskens tot het getal van 31 vermeerderden, zoo dat het geheele getal der *Tribus* 35 bedroeg, waarvan de *Rusticae* het beste en voornaamste gedeelte der burgen bevatte, terwijl in de *Urbanae* slechts handwerkslieden, kunstenaars, enz. werden opgeschreven.

TRIBUUT, (*Tributum*) was bij de *Romeinen* eene schatting in geld, die, naar de daarstelling der *Tribus* werd ingevoerd, en een ieder, naar zijn vermogen, aan den staat betalen moest. Zij hing dus van den *Census* of de schatting af, en men had er 3 soorten van. De eene werd, zonder onderscheid, naar de hoofden geheven, en had onder de koningen plaats; de andere werd naar het vermogen bepaald, en werd naar de instelling der *Census*, onder SERVIUS TULLIUS, ingevoerd; de derde werd alleen bij buitengewone gelegenheden en in dringende omstandigheden gevorderd, was aan geen regel gebonden, werd dikwijls vrijwillig opgebragt, en menigmaal weder terug gegeven.

TRIER, (in het Latijn *Trevisum*, naar eenen Gallischen volksstam, welke in die landstreek woonde) is eene oude, ten tijde der *Romeinen*, en naderhand onder de Frankische koningen, zeer aanzienlijke stad. Zij ligt in een bekoorlijk dal, hetwelk door 2 bergen, met wijnstokken beplant, gevormd wordt, aan de *Moezel*, over welke eene oude, op 8 bogen rustende, steenen brug ligt. Zij was eertijds de hoofdstad van het groothertogdom *Trier*; kwam bij den vrede van *Luneville* in 1801, met een groot gedeelte des lands, aan

Frank-

Frankrijk; doch behoort, federt den vrede van *Parijs*, tot het Pruisfisch groothertogdom *Neder-Rijn*, waarvan zij de hoofdplaats van het derde regerings-district dezer provincie, en den zetel der regering uitmaakt. De ftad is zeer uitgebreid, uit hoofde der onderfcheidene groote tuinen, die zij bevat; doch telt flechts 1200 huizen met 12,700 inwoners, die fabrijken van gekleurd papier, koufen en witlooijerijen hebben, en aanzienlijken handel drijven. De oude keurvorftelijke refidentie, thans eene kazern; de fraaije Lievevrouwenkerk, een heerlijk gedenkftuk van Duitfche bouwkunst; de cathedrale kerk, wel van eenen onregelmatigen vorm, doch pronkende met fraaije altaren en eene galerij van marmer; de kerk aan den heiligen SIMEON gewijd, een overoud gebouw, hetwelk reeds voor de *Galliërs* tot hunne comitiën, en voor de *Romeinen* tot een kapitool zoude gediend hebben, — deze alleen zijn der bezigtiging waardig. Over het algemeen vindt men in *Trier* nog verfcheidene Romeinfche oudheden, als: het amphitheater, thans bijna geheel verwoest; de thermen, in de nabijheid van den kruisberg, enz. Ruim een uur van de ftad, bij het dorp *Igel*, is de *Igelftein*, het maufoleum der familie van de SECUNDINEN, hetwelk zich, in den vorm van eene obelisk, 72 voet hoog verheft. Het gymnafium bezit eene aanzienlijke boekerij, en door een genootfchap van geleerden zijn eenige wetenfchappelijke en oudheidkundige verzamelingen aangelegd.

TRIEST (in het Latijn *Trigestum*). Eene beroemde zee- en koopftad, tot den Oostenrijkfchen ftaat, en wel tot het, in 1815, nieuw daargefteld koningrijk *Illyrië* behoorende. Zij is tegenwoordig de hoofdftad van het gouvernement *Triest*, ligt open, aan den Triester-boezem der *Adriatifche zee*, en wordt in de oude en nieuwe ftad verdeeld. Zij heeft 31 openbare pleinen, 10 kerken, waaronder ook eene Lutherfche, Gereformeerde en Griekfche, en bevat verfcheidene openbare gebouwen, waartoe de Katholijke kerken, de beurs, de *Pelazzo*, het tolambt, de fchouwburg, enz. behooren. Zij telt 36,000 inwoners, een mengfel van *Duitfchers* en *Italianen*, welke men in hun karakter en bedrijf zeer wel van elkander kan onderfcheiden. Keizer KAREL VI. verklaarde *Triest* in 1719 voor eene vrije haven, welke vrijheid door zijne dochter MARIA THERESIA nog verder werd uitgebreid. Alle waren, met uitzondering van eenige weinige, kunnen tolvrij worden uitgevoerd; en van hier, dat de handel hier zeer levendig is, en men *Triest* als de eerfte handelplaats van het geheele Oostenrijksch gebied mag befchouwen, waarin bijna alle Europefche natiën zich door confuls vertegenwoordigen. Men heeft in *Triest* 17 banken en asfurantie-compagniën, omtrent 1000 kooplieden in onderfcheidene vakken, en 1700 makelaars. De handel wordt er in het groot gedreven, en neemt van jaar tot jaar toe, zoo dat men reeds in 1804 deszelfs bedrag op 20 millioen guldens ftelde. In 1815 liepen er 7676 fchepen binnen, en de geloste en verder vervoerde koopwaren bedroegen $5\frac{1}{2}$ millioen cent-

ner. De ftad heeft eene goede haven, die door eene zware batterij gedekt wordt, doch waarin de fchepen niet volkomen tegen ftorm beveiligd zijn; 4 fcheepstimmerwerven, waarop geftadig fchepen gebouwd worden, en 2 lazaretten bij de haven tot het houden van quarantaine voor ongezonde of uit verdachte landen komende fchepen. Onder de fabrijken munten inzonderheid uit de 13 van *Rofoli*, waarvan eene derzelve jaarlijks omtrent 2000 okshoofden van deze likeur vervaardigd. Voorts heeft men in *Triest* eene fuikerrafinaderij, eene fabrijk van loodwit, aardewerk en fpeelkaarten, benevens eene roodgaren-verwerij, eene rumbranderij, en onderfcheiden confituur-fabrijken, enz. De zoutwerken bij *St. Servolo*, een uur van *Triest*, leveren jaarlijks eene aanzienlijke hoeveelheid zeezout op, en in den omtrek der ftad groeijen verfcheidene ligte defertwijnen. De heuvels, die de ftad omringen, voor 70 jaar nog woest en kaal, zijn thans met fraaije lusthuizen en tuinen bedekt, en leveren een aangenaam gezigt op. — Na den vrede van *Weenen* (1809) werd *Triest*, met haar gebied, bij *Illyrië* gevoegd; doch federt 1814 is het weder onder zijnen vorigen gebieder terug gekomen.

TRIGLAS. Eene godheid der *Wenden*, die haar' tempel op den *Harlingsberg* had, en aan welke een zwart paard was toegewijd, waarvan de verzorging aan eenen priester was aanbevolen. Wanneer een oorlog werd begonnen, legde de priester 9 pijlen, eene el van elkander, op den grond, leidde er ieder paard over, en wanneer geen er met zijnen voet tegenftiet, dan voorfpelde hij daaruit, dat de oorlog gelukkig zou afloopen.

TRIGONOMETRIE. Driehoeksmeting, of dat gedeelte der meetkunst, hetwelk ons leert, om alle driehoeken, of driekante figuren, naar hunne hoeken en zijden, te meten. (*Zie ook* DRIEHOEK.)

TRILLIOEN. Een millioen billioenen, of een millioen in de derde *magt*, zoo dat men, om haar in getallen uit te drukken, daartoe eene één met achttien achtereenvolgende nullen noodig heeft.

TRILROG of KRAMPVISCH. (Zie ROG.)

TRINIDAD, in het Fransch *la Trinité*, is een eiland van de *Antilles*, bij den mond der groote rivier *Oronoko*; wordende alleen door den zeeboezem van *Paria* van het vaste land afgefcheiden. Het werd in 1498 het eerst door COLUMBUS ontdekt, die er dien naam aan gaf, waarna de *Spanjaarden* er eene volkplanting aanlegden, ten einde van dit eiland eene gemeenfchap met het vaste land te onderhouden. Zij bleven in deszelfs bezit tot in 1595, waarna de *Engelfchen* het veroverden, doch bij den vrede weder terug gaven. In 1676 maakten zich de *Franfchen* er meester van, die het plunderden en verwoestten, en in Sprokkelm. 1797 werd het, ten gevolge van den oorlog tusfchen *Engeland* en *Spanje*, zoo verderfelijk voor de zeemagt van het laatfte rijk, bij verdrag, met de bezetting van 600 man, veel gefchut en 2 millioenen aan geld, aan de *Britten* overgegeven, aan wie het in 1802, bij den vrede van *Amiens*, in vol-

len eigendom en souvereiniteit werd overgelaten. — *Trinidad* bevat 33,000 inwoners, en heeft verscheidene havens, als: die van *Chagaramus* voor groote oorlogschepen; van *Puerto de Espanua*, die de hoofdhaven uitmaakt, aan de westzijde van het eiland ligt, en eene der veiligste en ruimste baaijen der aarde heeft, en anderen. De luchtstreek wordt voor ongezond gehouden, doch is dit alleen voor vreemdelingen; terwijl de inboorlingen eene gewenschte gezondheid genieten en velen eenen hoogen ouderdom bereiken. De grond van dit eiland is vruchtbaar, ofschoon men er groote moerasfen en *Lagunen* aantreft, die vele nuttige gewasfen opleveren. In den droogen tijd veranderen deze *Lagunen* in heerlijke weilanden, waarop het vee rijkelijk voedsel vindt. *Trinidad* brengt suiker, uitmuntenden tabak, indigo, gember, Indiaansch koren, vele soorten der beste vruchten, bijzonder schoone boomwol, veel gevogelte, aardschildpadden, enz. voort, en levert veel hout, inzonderheid mahoniehout, op. In het binnenste des lands ligt de voormalige hoofdstad *St. Jozeph d'Oruna*, met 2000 inwoners; thans is de hoofdstad *Spanish-town*. Nog een eiland in de straat *Magellaan*, eene stad op *Cuba*, eenige zendelings-posten en rivieren in *Zuid-Amerika*, dragen dien naam.

TRINITARISSEN. Zoo noemt men diegenen, die het geheimzinnig leerstelsel der *Drieeenheid* voorstaan en verdedigen, in tegenoverstelling van anderen, die hetzelve, vooral in dien zin, zoo als de eersten het verklaren, ontkennen.

TRIOMF (De) was het grootste eerbewijs, hetwelk aan een zegevierend veldheer in het oude *Rome* kon ten deele vallen, en in eenen statigen en prachtigen optogt binnen die stad bestond. Men had eenen *grooten* en *kleinen* Triomf. Beiden moesten door den senaat en het volk bewilligd worden, en zelfs werd de eerste, volgens de wet, alleen aan eenen dictator, consul of praetor vergund, die als opper-veldheer (*suis auspiciis*) eener provincie, in eenen regtvaardigen oorlog tegen buitenlandsche vijanden, en tevens vrije lieden, de zege behaald had, waarbij ten minste 5000 vijanden op het slagveld moesten gebleven zijn. De veldheer moest, volgens de wet, aan het hoofd van zijn leger voor *Rome* (*ad urbem*) verschijnen, en in den tempel van BELLONA, aan den aldaar vergaderden senaat, de voordragt tot zijnen Triomf doen. Werd nu zijn verzoek door den raad en het volk bewilligd, dan had de plegtigheid plaats. De Triomfator riep vooraf in zijn plegtgewaad, met den lauriertak in de hand, het volk bijeen, en deelde onder zijne soldaten geld, eereteekens, enz. uit, waarna de geheele senaat den overwinnaar te gemoet ging, die nu op eenen vergulden wagen, gewoonlijk met 4 witte paarden bespannen, gekleed met eene witte purpere *Tunica* (*T. palmata*) en eene geborduurde Toga (*Toga picta*), en versierd met eenen lauwerkrans en eenen elpenbeenen schepter, met den adelaar, in de hand, van den *Campus Martius*, door de fraai versierde straten der stad, naar het kapitool reed. Vooraf gingen zangers en speellieden; hierop volg-

volgden de fraai verſierde, uitgelezene offerdieren; daarna de gemaakte buit, met de afbeeldſels der overwonnen ſteden en landen; voorts de gevangen vorſten en veldheeren, in ketenen geboeid, ten laatſte de overwinnaar, die door zijne bloedverwanten en vrienden en eenen langen trein van andere burgers in plegtgewaad, onder louter vreugdegeroep, en eindelijk door het geheele overwinnend leger, te voet en te paard, met lauwerkranſen en de ontvangene eereteekens verſierd, *Io triumphe!* uitroepende, en velerlei vreugde- en ſpotliederen zingende, werd geſloten. Volgens eene oude gewoonte, die in de daad iets aandoenlijks had, bevond zich, kort achter den zegevierenden veldheer, een ſlaaf, die eene gouden, met edele geſteenten omzette, kroon in de hand hield, en hem bij herhaling de ernſtige woorden moest toeroepen: *zie achter u, en bedenk, dat gij een mensch zijt!* Op het kapitool dankte de overwinnaar openlijk de goden voor de behaalde zege; liet de offerdieren ſlagten, en wijdde aan JUPITER de kroon en een gedeelte van den buit. Hierop gaf hij gewoonlijk eenen grooten maaltijd, naar welks afloop hij door de verzamelde menigte, met fakkels, en onder vrolijk gejuich, naar huis geleid werd. — Men behoeft zich niet te verwonderen, dat ieder *Romein* naar de eer van den Triomf ſtreefde, en het voor de grootſte onderſcheiding hield, wanneer hij daarmede verwaardigd werd. Die de vijanden ter zee overwonnen had, hield een' *Triumphus navalis*, zoo als voor de eerſte maal DUILLIUS, toen hij de zege op de *Carthagers* bevochten had: ook genoten diegenen, die overwonnen hadden, (*viri Triumphales*) nog bijzondere onderſcheidingen, zoo als b. v. een' eerepost, enz. Bij de kleine Triomfen (*ovatio* genoemd, waarſchijnlijk naar *Ovis*, een ſchaap, omdat dit daarbij geofferd werd) reed de veldheer niet op eenen prachtigen zegewagen, maar deed zijnen intogt te voet of te paard, en was met de *Toga praetexta* en eenen mirten-krans verſierd. Deze min ſtatige en luisterrijke Triomf werd dan bewilligd, wanneer de behaalde zege niet zoo belangrijk was, dat de imperator, van regtswege, op de hoogſte onderſcheiding konde aanſpraak maken. — Sedert AUGUSTUS werden weinige Triomfen gehouden, en dan nog alleen door de keizers zelven; wordende aan andere veldheeren zegeteekenen geſchonken.

TRIOMFBOGEN zijn eene ſoort van eerepoorten, die ter eere van den zegevierenden veldheer bij zijnen plegtigen intogt binnen *Rome* werden opgerigt. In het eerst waren zij eenvoudig; doch naderhand niet zelden van marmer, en met beeldwerk en bijſchriften prachtig verſierd, hoedanig zij, inzonderheid, voor de keizers beſtemd werden. Men vindt nog gedeeltelijk overblijfſels derzelve te *Rome*, als: van CONSTANTINUS, GALLIENUS, SEVERUS en TITUS. De Triumfboog des laatſten, is inzonderheid, daardoor merkwaardig, dat de uitmuntend bearbeide *basreliefs*, die er aan gevonden worden, op de overwinning over de Joden en de verovering van *Jeruzalem* betrekking hebben.

TRIPEL. Eene fteenfoort, tot het kiezelgeflacht behoorende, welke meestal van eene geelachtig graauwe kleur, aardachtig, mager en week is. Zij ontleent haren naam van de ftad *Tripoli*, in *Afrika*, van waar zij het eerst is bekend geworden; wordt tot het polijsten van verfcheidene fteenfoorten, van glaswerk en metalen gebruikt, alsmede tot het maken van vormen voor fijne metalen afgietfels. Men vindt den Tripel in *Lucern* in zware lagen of beddingen, in *Boheme*, *Engeland*, *Auvergne* en in de fteenkolenmijnen van andere landen.

TRIPOLI. Eene van de Barbarijfche ftaten op de Afrikaanfche kust, tegen over het eiland *Maltha*, ten Oosten aan *Barca* en ten Westen aan *Tunis* grenzende. Dezelve wordt in het eigenlijk *Tripoli*, *Gademes* en *Fezzan* verdeeld, en bevat in zijen omtrek 8837 vierkante mijlen, met 2 millioen inwoners, waarvan de meesten van den roof leven. De handel is bijna geheel in de handen der Joden. De Dei heeft nog eenen Pacha aan zijne zijde, die in naam een onderdaan van de *Porte* is, doch met den eerften eene bijna onbepaalde magt uitoefent. De Dei onderhoudt eene ftaande krijgsmagt van 3000 man, behalve de ruiterij en gehuurde troepen. De zeemagt beftond in 1815 in 13 kleine oorlogfchepen, behalve de kapers, die allen de eigendom van den Pacha zijn. — De hoofdftad des lands, mede *Tripoli* geheeten, bevat 20,000 inwoners, een hospitaal voor zieke Christen-flaven, en belangrijke fabrijken. Aan haren ingang ftaat een triumfboog van MARCUS AURELIUS, en ook Oostwaarts langs de kust der groote *Syrte*, voornamelijk te *Labida* (*Laptis magna*) vindt men prachtige overblijfsels van waterleidingen, amphitheaters en gebroken zuilen van porphier en *verde antico*. Van beeldhouwwerk heeft men flechts weinige brokken gevonden; doch de kust van de kaap *Ban* tot *Alexandrie* is ook nog weinig onderzocht. De ftad *Tripoli* heeft eene fchoone haven aan de *Middellandfche zee*, fraaije huizen, maar gebrek aan water. De meeste Europefche natiën hebben er hunne confuls.

TRIPPEL. (ALEX.) Een der beroemdfte beeldhouwers van de vorige eeuw, in 1747 te *Schaffhaufen* geboren, en in 1793 te *Rome* geftorven. Men bewondert in zijne ftukken, die allen van zijne diepe kennis der antiken getuigen, eene fcheppende verbeeldingskracht, de hoogfte gepastheid in uitdrukking, de naauwkeurigfte afmeting in de omtrekken, en de teederfte behandeling van het marmer in het naakte.

TRIPTOLEMUS, de zoon of kleinzoon van ELEUS, leerde den *Grieken* het eerst den landbouw; en van hier, dat de dichters van hem verhalen, dat CERES, die hem had opgevoed, hem op eenen wagen, met vliegende draken befpannen, door de geheele wereld liet rondvoeren, om de menfchen te leeren, hoe zij den grond moesten bebouwen, het koren zaaijen, enz.

TRITONS. Zoo noemt men in de fabelleer de geleiders en dienaars van NEPTUNUS, die tevens, met de *Nereïden*, als de gezel-

linnen, naast zijnen wagen zwommen, en op zeefchelpen bliezen. Het zijn eigenlijk zeegoden, die hunnen naam ontleenen van TRITON, welke, volgens de overlevering der meesten, een zoon van NEPTUNUS en AMPHITRITE was, wien hij als heraut diende, en op wiens fchelphoorn hij blies, om de komst van NEPTUNUS aan te kondigen, en de bruifende golven der zee te bedwingen. De *Tritons* worden aan het hoofd en bovenlijf als menfchen, doch met blaauwachtige fchubben, en aan het onderlijf als visfchen, met eenen krans van fchelpen om het hoofd, en den fchelphoorn in de hand, afgebeeld en men vindt hen altijd in het gevolg van NEPTUNUS.

TRIUMVIRAAT. Bij de *Romeinen* had men verfcheidene ambten, waarvan de gemeenfchappelijke waarneming aan 3 perfonen werd toevertrouwd. Men kende in *Rome* twee merkwaardige *Triumviraten*. Het eerfte werd door CAESAR, POMPEJUS en CRASSUS, en het tweede door ANTONIUS, LEPIDUS en OCTAVIANUS, naderhand keizer AUGUSTUS, opgerigt. Beiden bragten den Romeinfchen ftaat op den rand van zijn verderf, en een groot getal edele burgers verloren daarbij het leven. De *Triumvirs*, in plaats van het welzijn der republijk te bevorderen, betwistten elkander de opperheerfchappij, en waren flechts zoo lang vrienden, als men gemeenfchappelijke vijanden, echte republikeinen, zoo als CATO, BRUTUS en anderen te beftrijden had. (*Men vergelijke hierbij het art.* DRIEMANNEN.)

TROGLODYTEN. Onder dezen naam verftaat men in het algemeen die volken, welke voornamelijk in fommige deelen van *Azië*, in holen en onder den grond woonden; ook in *Aethiopië* kenden de ouden zulke *Troglodyten*. — Ook in de oude Kerkelijke gefchiedenis komen, onder den naam van *Troglodyten*, zekere ketters voor, die van alle overige partijen verftooten waren, en daarom hunne godsdienftige vergaderingen in holen houden moesten. Gelijken naam gaf men ook aan Joden, welke men befchuldigde, dat zij in geheime holen afgoderij pleegden. — Eindelijk heeft men in de natuurlijke hiftorie aan den Afrikaanfchen boschmensch den naam van *Troglodyt* gegeven.

TROICAR. Een Fransch woord, waardoor men een wondheelers werktuig verftaat, om het water af te tappen. Het is eene driefnijdende punt of naald, in eene buis van verfchillende lengte fluitende. Men ftoot de punt, te gelijk met de buis, ter noodige diepte, op de bepaalde plaats; haalt dan de punt er uit, en laat de buis fteken, waardoor dan bij waterzuchtigen het water afvloeit, of bij rundvee, door te veel versch voeder opgeblazen, de lucht uit de buiksholte en de ingewanden kan weggenomen worden.

TROJE of TROJA. Geene ftad der grijze oudheid is wel menigvuldiger genoemd, en door dichters in hunne gezangen verheerlijkt geworden, dan deze; alhoewel latere fchrijvers wel eens getwijfeld hebben, of zij immer beftaan hebbe. De eigenlijke oude naam der ftad was *Ilios* of *Ilium*, en *Troja* beteekent ook de landftreek rond-

rondom de ſtad; doch *Troja* of *Troje*, als naam der ſtad zelve, is bij latere ſchrijvers ten minſte, het meest in gebruik. Zij lag in *Phrygië*, in het landſchap *Troas*, op eene hoogte, tusſchen de rivieren *Strymon* en *Skamander* of *Xanthus*, niet ver van de zeekust, en aan den voet van den berg *Ida*. Volgens het verhaal der fabel, zoude hare naam *Troja* of *Troas* afstammen van *Tros*, een' zoon van ERIHCTONIUS, die zijn rijk het eerst zoodanig noemde; aan KALIRRHOË, de dochter van SKAMANDROS, huwde, en ILUS en andere kinderen verwekte; terwijl de vijandſchap met TANTALUS den eerſten grond tot de latere ongelukkige lotgevallen van *Troja* zouden gelegd hebben. Als de zetel van eenen kleinen vorst, den koning PRIAMUS, zoude zij door de *Grieken* naauwelijks zijn genoemd geworden, indien niet de ontvoering der ſchoone HELENA, door PARIS, den zoon van eenen Trojaanſchen vorst, tot den tienjarigen oorlog van het vereenigd *Griekenland* tegen *Troje*, daartoe aanleiding gegeven had. Dezelve eindigde met de verovering en verwoesting der ſtad, en is door HOMERUS in zijne *Ilias* bezongen; doch reeds de keuze van het onderwerp is een bewijs, dat deze krijg, door het volksverhaal, bereids vroeger, eene meer algemeene en grootere deelneming verwekt heeft. De ſtad was, voor het overige, met zulke ſterke muren omringd, dat men hare bouwing aan de Goden toeſchreef. Naauwkeurig kan men den tijd van dezen oorlog niet bepalen; het jaar 1184 voor onze jaartelling wordt door nieuwere ſchrijvers voor dat geen opgegeven, waarin *Troje* is verwoest geworden. Vroeger meenden anderen, dat deze ſtad reeds door HERCULES veroverd werd; doch welke verovering, bij latere ſchrijvers, bij de naderhand voorgevallene, onder AGAMEMNON, koning van *Mycene*, onder aanvoering van het vereenigde Griekſche leger, weder aanmerkelijk is verduisterd geworden.

Onder de helden van *Troje* behoort, behalve anderen, voornamelijk HECTOR, de zoon van PRIAMUS, als een der edelſte en dapperſte (*zie aldaar*), en voorts AENEAS, die, inzonderheid door zijne uitwijking naar *Italië*, en als held van het *Virgiliaansch heldendicht* is beroemd geworden. — Voorts merken wij nog aan, dat de hooger gelegene burg van *Troje*, de *Acropolis*, *Pergamos* genoemd wordt, en dat, in lateren tijd, in den omtrek der verwoeste ſtad, eene nieuwe, kleinere ontſtaan is, die den ouden naam voerde, en, even als de vorige, aan PALLAS was toegewijd. De ſtad *Nieuw-Ilium*, insgelijks van lateren oorſprong, meent men, dat niet op de plaats van het oude *Troje*, ofschoon dit een gewoon gevoelen zelfs bij de inwoners was, gelegen heeft. In lateren tijd hebben reizigers, ter plaatſe zelve, een naauwkeurig onderzoek gedaan naar de ware ligging van het oude *Troja*, en wel inzonderheid twee *Franſchen*, de graaf CHOISEUL GOUFFIER en LE CHEVALIER, die ook nog gedeeltelijk overblijfsels van hetzelve meenen ontdekt te hebben. Volgens den laatst genoemden reiziger ſtond het oude *Troja* of *Ilium* daar, waar zich tegenwoordig het dorp *Bunarbaſchi* bevindt. — Men vergelijke hierbij: *Rei-*

ſe

se nach Troas, oder Gemählde der Ebene von Troja, van LE CHEVALIER naar het Fransch door LENZ, met platen en kaarten, *Altenburg* en *Erfurt* 1800; alsmede *die Ebene von Troja*, volgens CHOISEUL-GOUFFIER en andere nieuwe reizigers, door LENZ, *Neu-strelitz* 1798; vindende men tevens in WOODS *Essay on the Original Genius and Writings of* HOMER uitmuntende aanmerkingen over deze oude klassieke landstreek.

TROMMELVLIES. (*Membrana tympani*) Hierdoor verstaat men dat vlies, hetwelk aan het einde van den uitwendigen gehoorweg gevonden wordt, en dezen van de daarop volgende holte van de trommel afscheidt. Deszelfs gedaante is even als die van den gehoorweg zelven, namelijk bijna rond: het is in eene in de rondte loopende groef, welke voor derzelver aanhechting bestemd is, gespannen; is zeer dun en veerkrachtig, en, ontleedkundig onderzocht, heeft men hetzelve in drie vliesjes kunnen scheiden. De meening van sommigen, dat dit vlies eigenaardige spiervezelen zoude bezitten, is niet volkomen bewezen, immers niet van dat van den mensch. Intusschen heeft HOME in *Engeland* bevestigd, dat dit vlies bij den *Olifant* spiervezelig en met zamentrekkingskracht bedeeld was: bij den volwasschen mensch is hetzelve wegens de gedaante van het oor, in de lengte van den uitwendigen gehoorweg, moeijelijk te zien; bij de vrucht intusschen, waarbij de uitwendige gehoorweg slechts eenen beenigen ring vormt, is dit vlies zeer gemakkelijk te onderkennen.

Het nut van dit vlies bestaat niet alleen in het afscheiden van het uitwendig oor van het meer inwendige, maar in het vergrooten van het gehoor zelf. De klank namelijk, of het geluid, is die gewaarwording, welke wij gevoelen, wanneer de trillingen van een veerkrachtig ligchaam zich mededeelen aan die ligchamen, welke hetzelve omringen; en deze zijn de veerkrachtige deeltjes van de dampkringslucht: de geluidstralen zijn derhalve niets anders dan rijen van luchtdeeltjes, welke zich van het geluidgevende ligchaam tot aan het oor voortplanten, door hetwelk deze worden opgezameld, en in den uitwendigen gehoorweg overgebragt. Deze, eenigzins gekromd zijnde, kaatst de geluidstralen heen en weder, tot dat dezelve tegen het Trommelvlies stooten, hetwelk hierdoor in eene trillende beweging geraakt, door welke de meer inwendige deelen des gehoors aangedaan worden, zoo dat eindelijk, door verdere voortplanting tot de zenuwen, de opgevatte geluidstralen aan onze ziel worden medegedeeld. — Opdat het Trommelvlies in eenen gespannen staat zoude zijn, heeft men in de holte van de trommel, eene opening, welke met de keelholte gemeenschap heeft, en de *buis van Eustachius* genoemd wordt. Door deze opening dringt gedurig versche lucht in de trommelholte, en deze, daarmede opgevuld, is het Trommelvlies, even als bij eene gewone trommel, in eenen gespannen toestand. Dan het zoude ondoelmatig zijn, dat dit vlies altoos even zeer gespannnen was, zoo als het zeer verkeerd zoude zijn, dat de

de pupil (oogappel) altoos even wijd open ftond; maar dewijl deze zich naar de meerdere of mindere fcherpte der lichtftralen verwijden en vernaauwen kan, zoo kan ook het Trommelvlies zich naar den meerderen of minderen klank der geluidftralen fpannen en ontfpannen; en had dit geene plaats, dan zouden de te fterke geluidftralen ons gehoor zeer nadeelig aandoen, of hetzelve geheel vernietigen. — Dikwijls intusfchen wordt dit vlies door de nederzetting van ziekteftof, of iets anders, ziekelijk aangedaan en verdikt, waaruit eene onherftelbare hardhoorigheid volgt, even gelijk men zulks ook waarneemt, wanneer door keelontftekingen of andere oorzaken, b. v. ophoopingen van flijm, enz., de buizen van *Euftachius* verftopt geraken, in welke gevallen het Trommelvlies aan de inwendige zijde door de lucht niet gefpannen wordt, waaruit hardhoorigheid, fuizen in de ooren en wanklanken ontftaan. Door de opmerking, dat menfchen, bij welke het Trommelvlies beleedigd was geworden, het gehoor bijna ongefchonden behielden, terwijl bij hen, bij welke de buizen van *Euftachius* verftopt waren, het gehoor bijna geheel was verloren gegaan, kwam men op het denkbeeld, om in die gevallen, waarin het Trommelvlies ongefchikt was, of de buizen van *Euftachius* verftopt waren, dit vlies doorteboren.

Astley Cooper in *Engeland* heeft deze kunstbewerking, in het jaar 1800, het eerst voorgeflagen en in het werk gefteld, en fpoedig daarna werd van deze bewerking in *Engeland* en *Frankrijk* veel roems verfpreid en door velen gelukkig verrigt. Hunald verrigte in het jaar 1806 deze bewerking aan 8 menfchen, waarvan 7 terftond het gehoor weder kregen: ook Maunoir en Collich opereerden verfcheiden menfchen met gelukkig gevolg. Niet altoos echter is men hiermede even gelukkig geflaagd. Prof. Dubois b. v. opereerde 4 menfchen met een ongelukkig gevolg.

TROMMIUS. (Abraham) Een man, die door ongeloofelijke naarftigheid en onvermoeide vlijt, in het zamenftellen der bekende *Concordantiën*, zich verdienftelijk gemaakt heeft. Hij werd in 1633 te *Groningen* geboren. Zijn vader, een man van eenig aanzien in den burgerftand, heette Joannes Trom, en bekleedde den post van gezworene. Na het fchoolftof te hebben afgefchud, genoot hij het hooger onderwijs van Maresius, Alting, Andreas, Schoockius en andere hoogleeraren in de taalkennis, wijsbegeerte, gefchiedenis en andere voorbereidende wetenfchappen; legde zich vervolgens meer bepaald op de godgeleerdheid toe, en werd reeds in zijn 22fte jaar onder het getal der proponenten aangenomen. Hierop deed hij, volgens vrij algemeen gebruik van dien tijd, eene buitenlandfche reize; bezocht een gedeelte van *Duitschland;* vervolgens *Zwitferland*, inzonderheid het laatstgenoemde gewest, om hier door den vermaarden Buxtorf in de Oosterfche talen verder te worden onderwezen, en keerde over *Frankrijk* en *Engeland*, in welke rijken hij zich eenen geruimen tijd ophield, met eenen fchat van geleerdheid naar

Groningen terug. Kort na zijne terugkomst aanvaardde hij het leeraar-ambt in de gemeente te *Haren*, een dorp in *Groningerland*, waar hij tot in 1671 de dienst waarnam, wanneer hij naar zijne geboorteſtad beroepen werd. Gedurende zijn verblijf op zijne eerſte ſtandplaats, begon TROMMIUS, in het jaar 1662, aan zijne Concordantie van het Oude Testament, waartoe waarſchijnlijk aanleiding gaf een ſoortgelijke arbeid van het Nieuwe Testament, door zijnen ſchoonvader JOHANNES MARTINUS in het zelfde jaar ondernomen. In 1665 werd deze door den dood in zijn nuttig werk geſtoord, waarop TROMMIUS te rade werd, om zijn eigen werk te ſtaken, tot dat hij dat des overledenen zoude voltooid hebben, waarvan dan ook in Sprokkelm. 1672 de eerſte uitgave in folio, van meer dan duizend bladzijden, verſcheen. Intusſchen had hij zijne eigene taak niet uit het oog verloren, maar bragt ook deze, met een onbeſefbaar geduld, in 28 jaar ten einde. Het eerſte deel zijner Concordantie van het Oude Testament, *de Historiſche boeken* bevattende, kwam in 1685 in het licht; het andere, de zoogenoemde *Leer-* of *Prophetiſche boeken*, van JOB tot MALEACHI, in 1690; beſlaande te zamen bij de drieentwintig honderd bladzijden in folio. Na dit werk voltooid te hebben, ondernam de werkzame TROMMIUS eenen ſoortgelijken arbeid, ten aanzien der Griekſche overzetting van het Oude Verbond, gewoonlijk die der zeventigen genoemd. Ook hieraan had hij in 1710 reeds de laatſte hand gelegd; doch eenige vertragingen der drukpers veroorzaakten, dat het niet vroeger dan in 1718, in twee deelen in folio, in het licht verſcheen. Reeds meer dan 80 jaar oud zijnde, maakte TROMMIUS een plan van verbeteringen van zijne Nederduitſche Concordantie; doch verſcheidene beletſels verhinderden daarvan de volvoering. Ter erkentenis en openbare betuiging van het nuttige van 's mans arbeid, ſchonk hem de hooge ſchool van *Groningen* de waardigheid van doctor in de Godgeleerdheid: eene geringe belooning voorzeker, voor eene zoo lastige onderneming! — TROMMIUS was een vredelievend en beſcheiden godgeleerde, die den ontijdigen ijver van ſommigen meermalen beteugelde. Hij is viermaal gehuwd geweest, en ſtierf in het jaar 1714, het 81ſte zijns werkzamen en nuttigen levens.

TROMP, (MARTEN HARPERTZ.) een der beroemdſte Hollandſche zeehelden en vlootvoogden, werd in 1597 in den *Briel* geboren, en was nog maar 9 jaar oud, toen zijn vader, kapitein HERBERT MARTENSZ, hem mede naar zee nam. Deze, in den vermaarden ſlag van *Gibralter* over een fregat het bevel voerende, geraakte kort daarna op de kust van *Guinée* ſlaags met eenen roover, waarbij hij eerst in de kajuit gekwetst, en vervolgens door midden geſchoten werd. Zijn zoontje, nu 11 jaar oud, en hierbij tegenwoordig, riep, ſchreijende het volk toe: *zult gij mijns vaders dood niet wreken?* doch moest, na het nemen van zijns vaders ſchip, den roover ruim 2 jaar als kajuitwachter dienen, voor dat hij middel vond, om te ontkomen.

Sedert

Sedert klom de jonge TROMP allengskens van de laagste diensten op; werd in 1622 luitenant op een oorlogschip; verkreeg, na verloop van 2 jaar, van prins MAURITS, het bevel over een fregat van 40 stuk, en gaf sedert overal proeven van zijne dapperheid. De admiraal PIET HEIN, in 1629 zich op zijn schip, als het best bezeild, begeven hebbende, sneuvelde naast zijne zijde, en kort hierop werd ook hem zijn schip ontnomen, hetwelk TROMP dermate trof, dat hij de zee verliet. In 1637 werd hem echter dit ongeluk rijkelijk vergoed door zijne aanstelling tot luitenant-admiraal van *Holland*, in welken post hij sedert de grootste blijken van dapperheid en beleid aan den dag legde. Hij veroverde in 1639 twee Spaansche schepen, tot eene vloot behoorende tegen de *Nederlanden* uitgerust, en joeg de overige naar binnen, waarvoor hij met eenen gouden ketting beschonken, en tevens kort daarna door den Franschen vorst, LODEWIJK XIII., tot ridder van de orde van *St. Michiel* verheven werd. In Herfstm. deszelfden jaars ontmoette hij de Spaansche vloot, die sedert uit de *Corunna* in zee was gestoken, bij *Bezier*. Zij bestond uit 33 groote Spaansche galjoenen, en 34 zware oorlogschepen, te zamen 25,000 man aan boord hebbende, en waarover de Spaansche admiraal Don ANTONIO D'OQUENDO, het bevel voerde. De vloot van TROMP, die hij bij zich had, was slechts 12 schepen sterk; doch hield, in weerwil van 's vijands groote overmagt, met hem schutgevaarte, tot dat zij door nog 17 schepen versterkt werd, wanneer zij de *Spanjaards* noodzaakte, om met groote schade, en achterlating van een groot galjoen en nog een ander schip, die beide naar het vaderland werden opgezonden, in *Duins* binnen te loopen; doch de Hollandsche vlootvoogd bezette hier den vijand, met oogmerk, om hem op de reede ingesloten te houden, of, zoo hij uitkwam, slag te leveren. Onder dit alles gaf de koning van *Engeland* duidelijke blijken van zijne Spaanschgezindheid; maar de staten, in aanmerking nemende, hoe veel er hun aan gelegen was, dat den vijand het gedurig overvoeren van krijgsvolk naar *Duinkerken* belet werd, waarin de *Engelschen* hem begunstigden, en daartoe zelfs schepen aan hem verhuurden, gaven den luitenant-admiraal bevel, den vijand, zonder plaats of persoon te ontzien (want de *Engelschen* hadden, tusschen de Spaansche en Staatsche vloot 15 schepen gelegd, en TROMP door hunnen admiraal doen aanzeggen, dat hij zich op de kusten van *Grootbrittannië* van vijandelijkheden had te onthouden), aan te tasten. TROMP, wiens vloot, door nieuwe versterking, tot 70 schepen was aangegroeid, besloot den 21sten van Wijnm. tot den aanval; terwijl de vice-admiraal WITTE CORNELISZ. DE WITTE last ontving, om de Engelsche vloot in het oog te houden. In het eerst kwam het tot geenen algemeenen zeeslag, alzoo D'OQUENDO, bemerkende, dat het den onzen ernst was, de meeste zijner schepen digt naar de kust liet loopen, waarop vele verbrijzelden. TROMP en de vice-admiraal JAN EVERTSZOON zonden nu ettelijke branders op het vreesselijk gevaarte

vaarte van den Portugefchen vlootvoogd af, dat met een verfchrikkelijk geweld in de lucht fprong, en waarvan naauwelijks 100 van 1500 man het leven reddeden, waarna een gedeelte der vijandelijke vloot, onder bedekking van eenen zwaren mist, uit *Duins* naar *Dover* week, door TROMP echter in wanorde gebragt werd; doch, onder de begunftiging van den nacht, terug keerde, en met den admiraal D'OQUENDO behouden te *Duinkerken* aankwam. Twaalf of dertien galjoenen, met eenige andere konings fchepen, die met den aanzienlijken buit naar het vaderland werden opgezonden, waren de vrucht dezer onderneming, welke door de algemeene ftaten door voortreffelijke gefchenken erkend werd; doch waarvan de goede uitflag voornamelijk aan den ongeloofelijken fpoed werd toegefchreven, waarmede men 's lands vloot, binnen weinig meer dan 14 dagen, met omtrent 60 fchepen verfterkt had.

De volgende krijgsbedrijven van onzen Nederlandfchen zeeheld waren niet minder roemrijk. Behalve, dat hij in 1650, langs de Vlaamfche kusten, eenige vijandelijke koopvaardij- en 3 koninklijke fchepen veroverde; in het volgend jaar den Spaanfchen eenen buit van 4 millioen ontjoeg; van 11 fchepen, die uit *Spanje* vele zilveren platen en kostbare waren naar *Duinkerken* voerden, 10 wegnam en naar *Zeeland* opzond, en nog 4 koninklijke Engelfche fchepen, die hun tot geleide dienden, naar huis liet zeilen — moest hij nog in 1652, onder de regering van CROMWEL, de *Engelfchen* ter zee bevechten. TROMP verkreeg het opperbevel over 150 fchepen, welke de ftaat befloten had, in zee te brengen, waarvan hij met 42 van *Scheveningen* tot tusfchen *Duinkerken* en *Nieuwpoort* zeilde; terwijl de Engelfche admiraal R. BLAKE over 50 het bevel voerde. Beide vloten ontmoetten eerlang elkander, en het kwam, op den 29ften van Bloeim. tot een hevig gevecht, hetwelk alleen door den invallenden nacht geëindigd werd, en waarbij 's lands vloot flechts één fchip verloor en een ander zeer zwaar befchadigd was. Kort daarna ontving TROMP last, om de Engelfche vloot aan te tasten, en alle mogelijke afbreuk te doen. Hij nam in Hooim. 1652 twee Engelfche visfchers; doch BLAKE maakte zich naderhand meester van een groot getal haringbuizen en 13 fchepen, die tot derzelver geleide dienden, hetwelk voor 's lands ingezetenen een zwaar verlies was. TROMP, van deze ramp berigt ontvangende, maakte zich dadelijk gereed, om BLAKE aan te tasten, doch werd door eenen zwaren ftorm overvallen, waarbij meer dan de helft der vloot van hem afdwaalde en verfcheidene fchepen zonken. Na het onweder zocht hij de Engelfche vloot te vergeefsch op, en keerde derhalve met zijne zwaar befchadigde vloot naar de havens dezer landen terug. Hier zag hij echter fpoedig, dat de hekken merkelijk verhangen waren. Sedert zijne ontmoeting met BLAKE en het hem overkomen ongeluk in den jongften ftorm, was hij bij vele leden der vergadering in ongunst geraakt; zelfs hielden fommigen hem verdacht, dat hij uit

zucht

zucht voor het huis van *Oranje* den ſtaat in eenen oorlog met *Engeland* had getracht te wikkelen; althans men vond goed, om 's lands vloot, onder het beleid van een' ander, in zee te brengen, en droeg het bevel aan MICHIEL DE RUITER op. 's Mans ongeluk was echter van korten duur; want nadat 's lands vloot tot twee malen met die van den vijand was ſlaags geweest, en men het geraden oordeelde, om de zee te ruimen, verkreeg hij op nieuw het opperbevel. JAN EVERTSZOON, DE WITTE, DE RUITER en PIETER FLORISZOON zouden onder hem gebieden; doch DE WITTE bleef door ziekte aan land, en DE RUITER verkreeg het bevel over zijn ſmal deel. TROMP ſtak hierop met de geheele vloot, omtrent 70, meest gehuurde en ten oorlog uitgeruste, ſchepen ſterk, in zee, waarbij zich bijna 300 koopvaarders voegden, die hij tot bij kaap *Lezard* en *Engelands-einde* moest geleiden; doch op den 10den van Winterm. ontdekte hij, tusſchen *Douver* en *Falſton*, de Engelſche vloot onder BLAKE, met welke hij ſpoedig ſlaags geraakte. Het gevecht was hevig; doch BLAKE moest tegen den avond naar de *Theems* wijken, maar TROMP zelf hield zee. Twee vijandelijke ſchepen werden in dezen ſlag veroverd, en den volgenden dag werd nog een Engelsch oorlog- en een koopvaardijſchip genomen; terwijl van de zijde der ſtaten een ſchip in brand geraakte, en met man en muis verging. Onze Hollandſche held, nu de zee ruim hebbende, geleidde de koopvaardij-vloot naar het eiland *Rhee*, en voerde een groot getal ſtraatvaarders, wijn- en zoutſchepen veilig van daar naar het vaderland terug.

Met den aanvang van 1653 vertrok TROMP weder, met 63 ſchepen, naar het eiland *Rhee*, om 150 koopvaarders van daar af te halen, en anderen derwaarts te geleiden. Hij ontmoette op zijne terugreis, omſtreeks *Portland*, de Engelſche vloot, onder BLAKE, omtrent 70 oorlogſchepen ſterk; liet 10 of 12 bij de koopvaarders, en ging met de overigen op den vijand los. Het gevecht was hevig en duurde 3 dagen, waarbij de ſtaatſchen 9 en de vijand 6 oorlogſchepen verloren. Na dezen merkwaardigen zeeſlag, waarin velen der onzen de hoogſte dapperheid getoond, doch anderen zich lafhartig gedragen hadden, werd 's lands vloot zoo veel mogelijk weder in ſtaat geſteld, om zee te kiezen, en het opperbevel op nieuw aan TROMP opgedragen, hetwelk hij echter nu, uit hoofde van het gering getal en den ſlechten ſtaat der ſchepen, met weerzin aannam. Hij ſtak dan in zee, onder anderen met last, om 200 koopvaardijſchepen, achter *Engeland* en *Ierland* om, naar *Spanje* en *Frankrijk* te geleiden. Hij bragt dezelve, zonder er een ſchip van te verliezen, bij het Noordeinde van *Hitland*, en kwam met het einde van Bloeim. 1653 op de Hollandſche kust bij *Texel*, waar hij eene verſterking van 17 oorlogſchepen ontving. TROMP zocht nu de Engelſche vloot, die inmiddels onder den generaal G. MONK en den admiraal R. DEANE was in zee geſtoken, op, en ontmoette haar den 12den van Zomerm. op de hoogte van

Nieuwpoort. Zij beſtond uit 95 of 100 zeilen, en was wel voorzien van volk en geſchut; de Hollandſche uit 98 oorlogſchepen van veel ligter ſoort en 6 branders. Reeds door een der eerſte ſchoten der onzen ſneuvelde de Engelſche vlootvoogd; men vocht van weerskanten met de grootſte hevigheid, doch de *Engelſchen* moesten eindelijk wijken. Den volgenden dag hervatteden zij, den wind gewonnen hebbende, den ſtrijd, wanneer er verſcheidene ſchepen zwaar beſchadigd werden. Slecht zag het er toen bij de ſtaatſche vloot uit; doch het gevecht werd evenwel 's anderen daags bij *Duinkerken* op nieuw begonnen, en duurde, met de grootſte hardnekkigheid, tot dat de duisternis de ſtrijdenden ſcheidde. Onze vlootvoogd kreeg nog wel den volgenden dag de *Engelſchen* in het gezigt, doch vond zijne vloot, bij gebrek aan krijgsbehoeften, in zulk een' ſtaat, dat hij het geraden oordeelde, om zich binnen de gronden van *Wielingen* te begeven, en drong, nevens de andere opperhoofden, bij 's lands ſtaten aan op verſterking, welke hij dan ook verkreeg. Zes weken had hij zich in *Zeeland* opgehouden, waarna hij met 80 of 90 zeilen weder in zee ſtak, en den vijand den 8ſten van Oogstm. op de hoogte van *Katwijk* ontmoette. De Ruiter en de vice-admiraal Jan Evertszoon kwamen het eerst in het gevecht; doch Tromp ſnelde te hunner hulpe, en de *Engelſchen* behaalden weinig voordeel. Den volgenden dag, uit hoofde van den ſterken wind, de ſtrijd van beide kanten niet kunnende hervat worden, kreeg de vice-admiraal de Witte hier door gelegenheid, om met zijne vloot zich bij die van Tromp te kunnen voegen, die, nu 106 zeilen ſterk, het dadelijk tegen de *Engelſchen* wendde. Den 10den van Oogstm. 1653 geraakte hij voor de *Maas*, op de hoogte van *Scheveningen*, met den vijand ſlaags, ſloeg door zijne vloot heen, en wendde er terſtond weder in; doch op dit oogenblik werd hij, met een musket-kogel, door de linker borst, in het hart getroffen en viel dood ter neder. Het gevecht ging, intusſchen, zijnen gang en eindigde niet voor 's middags. 's Lands vloot had tot 4 maal toe door de Engelſche heen geſlagen: vele bevelhebbers, en onder deze de Ruiter en Jan Evertszoon, gaven treffende blijken van dapperheid; doch eenigen waren lafhartig den ſtrijd ontweken, en ontvingen ook naderhand hunne welverdiende ſtraf. Sommigen werden gekielhaald, en anderen met den ſtrop om den hals te pronk geſteld, en daarna in een tuchthuis gezet; terwijl een van hen de degen voor de voeten gebroken, en als ſchelm weggejaagd werd. Men ſchreef zich van weerskanten de overwinning toe, ſchoon de *Engelſchen* erkenden, dat zij die duur betaald hadden. Zeker is het, dat zij 8 ſchepen van oorlog hadden verloren, en 400 dooden en 700 gekwetſten telden; terwijl van onzen kant 9 of 10 ſchepen gemist werden, en het getal der geſneuvelden en gekwetſten genoegzaam gelijk ſtond; doch de *Engelſchen* hadden ruim 700 gevangenen bekomen, die door hen naar *Londen* gebragt, en aldaar hard behandeld werden. Het verlies van den

lui-

luitenant admiraal TROMP was, echter, voor den lande het grootste, en gaf den vijand de meeste stof tot blijdschap. Zijn lijk werd, met ongemeene staatsie, in de oude kerk te *Delft* begraven, waar de staat eene marmeren graftombe voor hem deed stichten, en 's mans diensten sedert aan zijne nakomelingschap erkenden.

TROOST. (KORNELIS) Een beroemd, nog heden bij velen geacht, Nederlandsch kunstschilder, in 1697 te *Amsterdam* geboren. De natuur had hem tot de kunst gevormd, waarin hij niet langer dan ruim 2 jaar het bepaald onderwijs van den vermaarden ARNOLD BOONEN genoot. Sedert nam hij eene zoo hooge vlugt, dat hij eerlang op de lijst der beroemdste Nederlandsche portret- en historieschilders geplaatst werd. Behalve door andere kleinere stukken gaf hij de eerste openbare proeven zijner ongewone vorderingen in 1721, wanneer hij de vijf toenmalige opzieners van het *Collegium Medicum*, in zijne geboortestad, met name de doctoren HENDRIK VAN BRONKHORST, KASPARUS COMMELIN, en DANIEL VAN BUUREN, benevens de twee apothekers JERONIMO DE BOSCH en MARTINUS HAASBAART, meesterlijk schilderde. Bovendien heeft men nog van hem de afbeelding van den gildeknecht, JOOST VAN PELKWIJK, in het schilderstuk, waarmede de vergaderplaats van gemelde genootschap pronkte. Ook schilderde hij, voor de regenten-kamer van het aalmoezeniers-weeshuis van de twee groote stukken, verbeeldende ieder 8 regenten, benevens de hoofdprovoosten, den secretaris en boekhouder het eene, en nog een ander voor de regenten-kamer van het oudezijds-zittenhuis, hetwelk hij in 1740 voltooide. Bovendien liet TROOST eene menigte teekeningen na, waarvan eenigen, van tijd tot tijd, in het koper gebragt, en vervolgens in het licht verschenen zijn. Hij stierf in 1750 in den ouderdom van ruim 52 jaar.

TROPEËN, zijn gedenkteekens eener behaalde zege, die uit de veroverde wapens zijn zamengesteld. De oude volken rigtten dezelve gewoonlijk op ter plaatse, waar men de overwinning bevochten had. Men hakte van den naastliggenden boom de takken af, op eenige weinige na, waaraan schilden, zwaarden, spiesen, enz. werden opgehangen; terwijl op den top des booms een helm, en aan deszelfs stam een pantser of harnas geplaatst werd. In lateren tijd maakte men soortgelijke Tropeën van metaal, of ook wel van marmer, en ook dikwijls waren zij een voorwerp, waarvan men zich op munten bediende. De zinnebeelden der overwonnene landschappen of steden werden onder aan den stam des booms, in eene treurende houding, geplaatst, en bij het geheel werd een bijschrift gevoegd, dat met korte woorden de behaalde zege aanduidde. Ook bij triumfen werden dergelijke zegeteekenen gedragen, voor den veldheer, die overwonnen had. — In de Bouwkunst heeft men naderhand, in navolging der Tropeën, allerhande sieraden in hout of steen aan de gebouwen, of derzelver pilaren of muren gebragt.

TROPICI. (*Zie:* KEERKRINGEN.)

TROUBADOURS waren in de middeleeuwen de beroemdfte dichters der *Franfchen*, waarvan men twee foorten had, namelijk: de *Provençale dichters*, of de *eigenlijke Troubadours*, in het Zuiden van *Frankrijk*, van de oevers der *Loire* tot aan de *Pyreneën* en de *Middellandfche zee* (welk toenmaals *Provence* heette) te huis behoorende, en de *Trouveres*, in het Noordelijk *Frankrijk* gevonden wordende. De *Provençale* dichters fchreven in hunnen, aanmerkelijk van het noordelijk Fransch afwijkenden, en uit de overblijfsels der oude land- en Romeinfche volkstaal gevormden tongval, veel krachtiger en bevalliger, federt het begin der 10de eeuw, dan de *Trouveres*, en vormden zich ten deele naar de Romeinfche klasfieke dichters; terwijl door vele, toenmaals medewerkende, oorzaken hunne gedichten zoo zeer in trek geraakten, dat zij eerlang in den uitgebreidften roem, in het geheele westelijk en zuidelijk *Europa*, deelden. Zoo heeft men nog *Provençale* verzen van ROGER van *Napels*, ALFONZUS van *Arragon*, RICHARD LEEUWENHART, keizer FREDERIK, en zelfs van MARIA STUART, enz. (Men vergelijke hierbij het art. PROVENÇALEN). De provençaalfche dichtfoort was wel bij hare tijdgenooten in hooge waarde, omdat zij de taal, de zeden en de vermogens der ziel ontwikkelde, de zucht voor de wetenfchappen het eerst opwekte, der vrouwen de uitoefening van vrouwelijke deugden ten fterkfte aanprees, en de ridders tot dapperheid en edelmoedigheid aanvuurde; maar voor ons zijn deze dichtftukken, ofschoon zij vele uitmuntende plaatfen bevatten, en fommige meesterftukken kunnen genoemd worden, over het geheel van veel minder belang: de meesten zijn, zoo als zij in die tijden, waarin men meer de verbeelding dan het verftand volgde, niet wel anders zijn konden, zonder geest of fmaak; de daarin voorkomende denkbeelden zijn alledaagsch en zonder afwisfeling, en de minnezangen, inzonderheid, zijn niet zelden in eenen te hoog gefpannen teederen toon gefteld, alhoewel er fomtijds fterke en zelfs echt platonifche denkbeelden van liefde in voorkomen. (*Men zie verder over deze foort van Dichtkunst* HERDERS *Briefe zur Beforderung der Humanität* 7te *Samml.*; RAYNOUARDS *Grammaire Romane*, *ou Grammaire de la langue des Troubadours*, benevens zijne *Choix des Poefies originales des Troubadours*, beide 1816, en A. W. SCHLEGEL in zijne *Obfervations fur la langue et la Litterature Provençales*, *Parijs* 1818). — De *Trouveres*, in het noordelijk *Frankrijk* te huis behoorende, hadden minder waardij dan de Provençale dichters uit het zuidelijk gedeelte. Hunne taal, de oude Franfche, is veel onbefchaafder, en bovendien zonder kracht; hunne zucht voor het wonderbare is veel fterker, en het ontbreekt hun geheel aan fmaak. Niettegenftaande zij de Provençalen verachtten, hadden zij echter nagenoeg dezelfde dichtfoorten; doch daarenboven nog ontelbare romans, een mengelmoes van onzin, avonturen, fprookjes en verliefde kluchten. De *Trouveres* ontftonden in het be-

gin der 13de eeuw; bloeiden inzonderheid onder KAREL VI.; vonden in *Engeland* vele aanhangers; hadden insgelijks *Menetriërs* (minnezangers), goochelaars en speellieden in hun gevolg, en hielden zich, voornamelijk door hunne romans, gedurende de middeleeuwen, staande.

TROUCHIN (THEODOOR) werd in 1709 te *Geneve*, uit eene oude adelijke familie, oorspronkelijk uit *Avignon* afkomstig, geboren, en was uit hoofde zijner weldadigheid, nuttige kundigheden en voortreffelijke hoedanigheden van geest en hart, een waardig voorwerp van achting en bewondering. Zijn vader was een rijk man, doch verloor genoegzaam zijn gansche vermogen, hetwelk hij in de publieke fondsen van *Frankrijk* en *Engeland* geplaatst had, bij de omwentelingen in het finantiewezen. De zoon, die door de Natuur met eene schoone gestalte en veel verstand begaafd was, moest dit verlies weder goedmaken, en men beloofde zich veel van hem in de toekomst. Hij was 19 jaar oud, toen hij zijn vaderland verliet, en, op uitnoodiging van lord BOLINGBROKE, eenen zijner bloedverwanten, naar *Londen* ging, in hoop op een bestaan. Deze beroemde staatsman, toen vrij van alle beroepsbezigheden, doch eenen grooten invloed behouden hebbende, had het plan, om zijnen jongen vriend bij de thesaurie te plaatsen; maar eene bil van het parlement, waardoor de vreemdelingen van alle bedieningen werden uitgesloten, vernietigde hetzelve. BOLINGBROKE zocht nu het fortuin van zijnen vriend op eenen meer afgelegenen weg te bevorderen, en bragt hem in gezelschap van SWIFT, ADDISON en POPE. Deze mannen wisten menschen te waarderen, en zagen weldra, wat in den jongen TROUCHIN zat. POPE ried hem, te *Cambridge* in het stille studeervertrek af te wachten, waarvoor zijn genie zich verklaarde. Hij volgde dan ook dien raad, en ging op reis; en, inderdaad, *Cambridge* was de plaats, waar zijne geliefkoosde neiging ontwaken, en tot zijn hart spreken moest. Bij geval kreeg hij een werk van BOERHAVE in handen, en, na deszelfs herhaalde lezing, verliet hij ijlings *Cambridge* en ging naar *Holland*, om de talrijke toehoorders van dezen Leidschen geleerde te vermeerderen.

BOERHAVE onderscheidde weldra den jongen TROUCHIN, wien hij, na verloop van 4 maanden, reeds een gedeelte zijner verrigtingen toevertrouwde. Hij genoot eenige jaren het onderwijs van dezen uitmuntenden leeraar, die hem tot zijnen navolger verordende. Gedurende, dat TROUCHIN toebereidsels maakte, om naar *Engeland* terug te keeren, nam hij hem mede naar *Amsterdam*, en vertoonde aan een ieder zijnen geliefden kweekeling. „ Hij is mijn ander ik", plagt hij te zeggen: „ men kan mij in het toekomende raadplegen, „ zonder uit *Amsterdam* te gaan. Men vrage slechts hem." — TROUCHIN huwde in gemelde stad aan eene nicht van den beroemden JAN DE WIT, en bragt reeds daar de nieuwe methode in zwang, om de kinderpokjes in te ënten, welke hem altijd gelukte; doch toen nog

zoo nieuw, zoo buitengewoon voorkwam. Na 19 jaar in *Amsterdam* vertoefd te hebben, gaf hij eindelijk gehoor aan de herhaalde en dringende uitnoodigingen zijner landslieden, en begaf zich naar *Geneve*, alwaar hem eene leeraarsplaats in de Geneeskunde werd opgedragen. Hij hield openbare voorlezingen, ter welker bijwoning ontelbare vreemdelingen, van wijd en zijd, naar *Geneve* kwamen. Verscheidene vorsten van *Europa* zochten hem door voordeelige aanbiedingen tot zich te lokken; doch niets van dit alles was in staat, om hem te bekooren: hij moest in zijn vaderland leven, of in *Frankrijk*. In 1755 kwam hij te *Parijs*, om den hertog van CHARTRES en mademoiselle van ORLEANS de pokjes in te ënten. Hier stond zijne deur geen oogenblik stil; alles kwam in grooten aandrang naar hem toe. Hij zag hierbij de ongemeene gevoeligheid der Fransche natie, welke hij beminde; wist alles als wijsgeer op zijnen regten prijs te schatten, en hield *Parijs* voor het geschikte schouwtooneel, om er zijne bekwaamheden en weldadige neigingen op te vertoonen. Reeds stond hij in verbindtenis met den hertog van ORLEANS, die hem vervolgens, na den dood van den Hr. PETIT, tot zijnen eersten lijfarts benoemde.

Frankrijk heeft aan TROUCHINS moed en bekwaamheid de voortgangen te danken, die de inenting der kinderziekte, in weerwil van alle hindernissen, aldaar gemaakt heeft, en men is ook aan hem de heilzame veranderingen verschuldigd, die de geneeskundige wetenschap ondergaan heeft. Zijne zinspreuk was die van zijnen grooten leermeester: *Simplex sigillum veri.* Eenvoudigheid en waarheid kenmerkten hem zoo wel in zijn gedrag, als in de oefening zijner wetenschap, hetwelk hem eene algemeene achting en een onbepaald vertrouwen deed verwerven. Hij volgde de Natuur, hielp haar in haren gang, dien zij altijd gewoon is, en noodzaakte haar nimmer eenen anderen te nemen; gebruikte zeldzaam middelen, die de zieken afmatten en de krachten verminderen, en spaarde dezelve voor heete ziekten. Nooit had hij twee personen, die dezelfde ziekte hadden, op dezelfde wijze behandeld. Hij hield zich overtuigd van den onvermijdelijken invloed, welke alles, wat ons omringt, onze leefwijze en zelfs onze hartstogten, op ons hebben; en van hier, dat hij, toen hij *Amsterdam* met *Geneve* verwisselde, zijne geneeswijze verzachtte, en nog zachter maakte, toen hij zich te *Parijs* ophield. In den beginne vond zijne nieuwe manier wel hevige tegenstanders; maar hij bleef onder den nijd even gelaten, als bij eene vleijende lofspraak, en beschouwde den nijd als een wrevelig kind, dat men alleen daardoor tot zwijgen brengt, dat men op zijn schreeuwen geen acht geeft. De tegenspraak, en zelfs de laster, dien hij moest ondervinden, konden zijne sterke ziel niet aan het wankelen brengen; anders was hij zeer gevoelig, en mogelijk hebben vorige bekommeringen, de onlusten in zijne vaderlijke stad, het verlies van eenige hem waardige zieken, en het aandeel, dat hij aan het lijden van anderen nam,

het einde van zijn aardsch leven verhaast, hetwelk in den nacht tusſchen den laatſten van Slagt- en den eerſten van Winterm. 1781 voorviel, toen hij den ouderdom van bijna 73 jaar bereikt had.

Verſcheidene akademiën hadden TROUCHIN tot medelid verkozen, en de akademie der wetenſchappen te *Parijs* nam hem in 1778 onder hare 8 buitenlandſche correspondenten op. Men kent ſlechts zeer weinige ſchriften van hem; maar hoe konde hij, die zijnen tijd alleen aan de oefening der Geneeskunde en weldadigheid beſteedde, ook ſchrijven? Alle avonden liet hij arme zieken bij zich komen, genas hen, of bezorgde hun ten minſte verzachting, even als aan zoo vele anderen, die niet ziek, maar ellendig waren; terwijl zijne ſchoonſte dagen diegenen waren, waarop hij het meest uitdeelde. Dikwijls, zelfs nog in het laatſte van zijn leven, klom hij naar kamers op de vijfde verdieping, om zieken en ellendigen te bezoeken en te vertroosten, en behandelde zulke ongelukkigen met eenen ijver, eene vriendelijkheid en voorinnemende bevalligheid, welke hij bij aanzienlijken nooit vertoonde. Hij bezocht altijd de aanzienlijkſte gezelſchappen, alwaar men hem begeerde; doch de omgang met zijne familie was hem aangenamer dan alles, en in derzelver ſchoot leefde hij welvoegelijk en zonder eenig vertoon; de gevolgen eener republikeinſche eenvoudigheid, die zich bij hem met een warm gevoel en juist doorzigt vereenigde.

TRUFFELS zijn eene ſoort van zwammen, van eene bijna kogelvormige gedaante, die uitwendig zwartbruin van kleur, en inwendig vol aders en cellen zijn. Men houdt ze voor eene lekkernij, en vindt dezelve in verſcheidene bosſchen, naast de wortels der boomen onder den grond; doch men houdt die, welke onder de eiken worden ingezameld, voor de beste. Evenwel is het opmerkelijk, dat zij verdwijnen, wanneer het hout gekapt wordt. Men zoekt de Truffels door middel van honden, welker ſcherpe reuk dezelve weet te ontdekken, hetwelk anders moeijelijk zou zijn. Bijzonder zijn hiertoe de poedels geſchikt, welke men daartoe afrigt door een' Truffel in linnen te naaijen; den hond daarmede te laten *apporteren*; die vervolgens in den grond te ſtoppen, en daarna door hem te laten opzoeken. Op deze wijze gewent zich het dier gemakkelijk aan het opſporen van Truffels; doch men moet, voor dat men op de jagt gaat, den hond alleen eenige ſtukken brood te eten geven. — In *Frankrijk* laat men de Truffels ook door varkens, daartoe bijzonder afgerigt, opdelven, en gewent hen daartoe, door de gevondene Truffels tegen eikels, of nog ſmakelijker voeder, te verwisſelen. Men weet, dat in *Meckelenburg* en *Pommeren* de Truffels niet door honden, maar door menſchen-handen gezocht worden, en men eenen van boven eenigzins opgeretenen grond voor een kenmerk van derzelver ligplaats houdt. Ook zegt men, dar er een zeker inſect, van de ſoort der vliegen, onophoudelijk boven de plaats zweeft, waar zij liggen. Wanneer het in het laatst van Oogst- en in Herfstm. bij aan-

houdendheid regent, vermenigvuldigen zij ſterk. De voornaamſte Truffels komen uit *Italië*, inzonderheid *Piemont*, waar ieder ſomtijds verſcheidene ponden weegt.

TSCHAIKEN, of *Sayken*. Een Turksch woord, zoo veel als een ſchip beteekenende. Men noemt alzoo eene ſoort van kleine galeijen in *Hongarijë*, die op den *Donau* gebruikt worden, van zeilen en riemen voorzien zijn, en zich zeer ſpoedig en gemakkelijk, zelfs tegen wind en ſtroom, laten bewegen. Zij zijn van verſchillende grootte, van 2 tot 12 ſtukken geſchut, en van 10 tot 100 man. De ſoldaten, welke tot de dienst op deze ſchepen gebruikt worden, heeten *Tschaikisten;* behooren tot de Hongaarſche grenstroepen, en vormen een bataljon, hetwelk 1100 man ſterk moet zijn. Hunne wapens beſtaan in ſnaphanen, ſabels en lanſen, en zij dienen ter beſcherming van den *Donau*, de *Save* en *Theisz* tegen de ondernemingen der *Turken*. Prins EUGENIUS maakte, in zijne veldtogten, er een voordeelig gebruik van.

TSCHIRNHAUSEN. (EHRENFRIED WALTER, Graaf van) Een beroemd wis- en natuurkundige, te *Kislingswald* in *Opper-Lauſitz*, in 1651 geboren. Hij beoefende aan onze vaderlandſche hoogeſchool te *Leijden* met den meesten ijver het eerstgenoemde vak; was ſedert 1672 achttien maanden vrijwilliger in Hollandſche dienst; reisde hierop door *Frankrijk*, *Italië*, *Sicilië* en *Maltha*, en hield zich inzonderheid op te *Weenen* aan het hof van LEOPOLD I. Overal hield hij zich met de wetenſchappen onledig, inzonderheid met de Wiskunde, en werd, toen hij *Parijs* voor de derde maal bezocht, aldaar in 1682 tot lid van de akademie der wetenſchappen aangenomen. Van daar keerde hij weder naar zijne goederen in *Sakſen* terug, alwaar hij als Keur-Sakſisch raad in 1708 ſtierf. TSCHIRNHAUSEN bezat als natuuronderzoeker, wiskundige en wijsgeer vele verdienſten. Hij bragt door zijne wis- en gezigtkundige kennis den grootſten, tot hiertoe bekenden, brandſpiegel tot ſtand, waarmede hij den magneetſteen in ijzer, asch, en aardgewasſen in glas veranderde, en dingen, die in het water lagen, in brand ſtak. Ook was hij de ontdekker der brandlinie (*Linea reflectionis*), waarvan de eigenſchappen echter door hem, als weinig belang bij de differentiaal-rekening ſtellende, niet zoo naauwkeurig, als door de gebroeders JACOB en JOHANN BERNOUILLI, zijn bepaald geworden. Hij rigtte de eerſte glashutten in *Sakſen* op, en men meent, dat hij ook het vervaardigen van eene ſoort van porſelein heeft opgegeven. Zijnen roem als wijsgeer en zelfdenker bevestigde hij door zijne *Medicina Mentis* (*Tentamen genuinae Logicae*) *Amſt.* 1687, *Lips.* 1605, 1695 en 1753 in 8vo.

TUBA was bij de *Romeinen* een blaasſpeeltuig, hetwelk in den oorlog gebruikt werd, en bij onze bazuinen of trompetten kan vergeleken worden, ofschoon deszelfs gedaante eenigzins anders was.

TUBINGEN. Eene ſtad aan den *Neckar*, in het koningrijk *Wurtemburg*, liggende 6 uur ten Zuid-oosten van *Stuttgart*. Zij ligt

ligt in eene fchoone, door wijnbergen omringde landftreek; telt meer dan 6000 inwoners; heeft eenen aanmerkelijken graan- en wijnhandel, en belangrijke wolverwerijen; doch is bovenal beroemd door hare hoogefchool, in 1477 door EBERHARD I. van *Wurtemberg* gefticht, en naar hem *Eberhardina* genoemd. Zij bezit zeer vele voorregten en inkomften, en heeft 7 hoogleeraren in de Godgeleerdheid, 6 in de Regtsgeleerdheid, 5 in de Geneeskunst, en 11 die tot het Wijsgeerig vak behooren, benevens 2 kameralisten; voorts een godgeleerd *Seminarium*, het *Clinicum*, eenen botanifchen tuin, en eene boekerij ten gebruike der ftudenten, welke laatfte wel niet van de grootfte is, maar veel merkwaardigs bevat.

TUBUS. Zoo noemt men over het algemeen iedere buis van papier, hout, metaal, enz., doch inzonderheid eenen fterrekundigen verrekijker, welken men ter waarneming van den hemel gebruikt.

TUCHTHUIZEN zijn, zoo als de benaming zelve reeds aanduidt, inrigtingen, ten doel hebbende, om ftrafschuldige leden der burgerlijke maatfchappij, door een' bepaalden arbeid en eene geftrenge orde te *verbeteren.* Intusfchen zijn zij van dit laatfte doel nog verre verwijderd. Men heeft dikwijls genoeg de gegronde, en bij herhaalde ondervinding geftaafde aanmerking gemaakt, dat de Tuchthuizen de misdadigers zoo al niet flechter, ten minfte weinig zedelijk beter maken. Men vermengt de nog niet geheel bedorvene, mogelijk alleen ligtzinnige, kwaaddoeners met de fnoodfte booswichten; de jongen van jaren worden door oudere en meer bedrevene misdadigers onderrigt, en, na hun ontflag, voor den ftaat dubbel gevaarlijk; en zelden zal men eenen beruchten booswicht vinden, die niet meer dan eens de Tuchthuis-ftraf ondergaan heeft. Zelfs de godsdienstoefeningen, in deze inrigtingen plaats hebbende, noch de ijverigfte pogingen der Tuchthuis-predikers, kunnen zelden bij den eenen of anderen eene zedelijke verbetering bewerken. Onder deze bedroevende omftandigheden is er geen ander middel, om eene grootere zedeloosheid in deze huizen zelven, en de gevolgen daarvan bij ontflagenen te verhoeden, dan, om aan dezelve eene betere inrigting te geven, en ze tot eigenlijke *verbeterhuizen* te maken. Sedert de menschlievende pogingen van den edelaardigen HOWARD hieromtrent, hebben verfcheiden andere menfchenvrienden, aangaande de meer doelmatige inrigting der gevangenhuizen tot plaatfen van verbetering, goede voorflagen gedaan, en in *Parijs*, zoo als ook in ons vaderland, heeft zich daartoe een bijzonder gezelfchap van kundige mannen vereenigd, van welker menschlievende pogingen te dezen aanzien men alles goeds kan verwachten. — Een voorbeeld voor alle inrigtingen van dezen aard is het gevangenhuis te *Philadelphia*, door CALEB LEWNES, eenen kwaker, gefticht, die het hoofd van een genootfchap was, hetwelk zich in 1790 vereenigde, om, zoo als reeds vroeger door PENN, Dr. RUSH en anderen was voorgeflagen geworden, de ellende der gevangenisfen te ver-

zachten. De Gevangen- en Tuchthuizen in genoemde ſtad zijn wezenlijke huizen ter verbetering, en ten aanzien van zindelijkheid, leefwijs, ziekte, godsdienſtig onderwijs, arbeid en toezigt, zeer doelmatig ingerigt. Over het algemeen gelijken zij meer naar werk- dan ſtrafplaatſen. Ligchamelijke tuchtiging is, zonder eenige uitzondering, verboden, en de geſtrengſte opſluiting, de eenzame kerker, heeft reeds menig verharden booswicht tot den arbeid, de orde, gehoorzaamheid en eene betere gezindheid terug gebragt. — Men vindt van deze inrigting eene beſchrijving in het werk van den hertog de LA ROCHE FOUCAULT: *Sur les Priſons de la Philadelphie, par un Européen* 4 *Edit. Parijs* 1819.

TUDOR (*Het huis*) bekleedt in de regerings-geſchiedenis van *Engeland* eenen aanzienlijken rang, alwaar het van 1485 tot 1603 heerschte. Hetzelve was uit *Wallis* afkomſtig, en bragt zijnen oorſprong tot op de oudſte Britſche koningen terug. De weduwe van HENDRIK V., CATHARINA VAN VALVIS, huwde, na den dood van dezen haren gemaal, aan eenen Walliſer edelman, OWEN TUDOR geheeten; doch het hof, over dit huwelijk ten hoogſte ontevreden, liet hem, na haar overlijden, gevangen nemen, en hij werd in 1468, op last van EDUARD IV., onthoofd. Zijn oudſte zoon, EDMUND TUDOR, graaf van *Richmond*, verwekte HENDRIK, die naderhand aan den wreeden RICHARD III., in 1483, het door geweld vermeesterde rijksgebied ontrukte, en onder den naam van HENDRIK VI. de heerſchappij van het huis van *Tudor* in *Groot-Brittanje* vestigde, hetwelk dan ook den grond tot de zeemagt en den uitgebreiden handel van dat rijk legde.

TUFSTEEN is meest aschgraauw van kleur, in het gele bruine, enz. trekkende; aardachtig van breuk; van eene verſchillende vastheid; deels ſponsachtig en deels vast te zamengebakken; doorgaans week, brokkelig, ligt; ſomtijds van eenen vulkaniſchen oorſprong; doch ook wel uit verweerden baſalt ontſtaan, waarom hij ook gewoonlijk op baſalt- en vuurſpuwende bergen gevonden wordt. Een paar bijſoorten zijn, uit hoofde van derzelver gebruik tot waterwerken, merkwaardig, als: 1. de *Puzzolana*, v n eene aschgraauwe kleur, deels ſtofachtig en deels in brokken. Zij wordt voornamelijk in *Putzuelo* gevonden. 2. de *Tras* of *Cement*, die van geelachtigen blaauwen mergel weder is te zamen gebakken, vele ſtukjes puimſteen, en ſomtijds ook kleine takken of ſtammen van verkoold hout bevat. Deze wordt in menigte, vooral bij *Andernach* aan den *Rijn*, gevonden; ook bij ons tot metſelwerken onder water, boven andere ſpeciën, met het beste gevolg gebruikt, en, vooral naar *Dordrecht* gevoerd, om aldaar gemalen te worden. De gemalen tras, zoo als door de metſelaars gebruikt wordt, is eene op het gevoel eenigzins ſcherpe ſtof, van eene donkerbruine of in het gele vallende kleur, waarvan men gewoonlijk één deel bij twee deelen kalk voegt, wanneer dit mengſel, na behoorlijke bewerking,

de

de eigenſchap verkrijgt van in den grond, en ook onder het water, tusſchen de daarmede gelegde ſteenen, tot eene harde en vaste zelfſtandigheid over te gaan. (*Vergelijk hierbij het art.* CEMENT.)

TUILERIËN. Deze benaming (afkomſtig van het woord *tuile*, eene dakpan, omdat hier voorheen eene pannenbakkerij was) voert het beroemde reſidentieſlot van den Franſchen monarch. Het ligt aan den oever der *Seine* te *Parijs:* deszelfs bouwing werd door CATHARINA DE MEDICIS, gemalin van FRANS II., in 1564 begonnen, en door HENDRIK IV. voortgezet, die er de galerij aanbragt, welke dit ſlot met de *Louvre* moest verbinden, en die ter woning voor 24 kunſtenaars beſtemde. LODEWIJK XIV., die het gebouw tevens vergrootte, voltooide in 1654 de groote galerij. De voorgevel van het gebouw, naar den kant der *Louvre*, beſtaat uit 5 paviljoenen en 4 hoofdgebouwen; doch de tegengeſtelde zijde heeft ſlechts 3 paviljoenen. In dat van *Flora* woonde eerst NAPOLEON, en is tegenwoordig het verblijf van den regeerenden vorst. Het uitwendige der *Tuileriën* is zonder behoorlijke overeenſtemming, omdat er op verſchillende tijden, en naar onderſcheidene teekeningen is aangebouwd geworden; maar het binnenſte is boven alle verbeelding prachtig. De galerij, welke dit paleis met dat van de *Louvre* moet verbinden, is aan den kant der *Seine* voltooid: het benedenſte gedeelte derzelve beſtaat uit opene bogen, en bevat de verzameling van beelden. De tweede gaanderij, aan den kant van het plein *Rivoli* en de ſtraat *St. Honoré*, werd in 1808 door NAPOLEON begonnen, doch niet voltooid. Bij dit paleis is een fraaije tuin, die een vierkant vormt, 1800 voet lang is, en aan beide zijden door lange terrasſen, waaronder dat aan den kant van *de Seine* een uitnemend ſchoon gezigt oplevert, en door ijzeren hekwerk wordt ingeſloten. Deze tuin, welke LODEWIJK XIV. door den beroemden bouwmeester LE NOTRE liet aanleggen, en in lateren tijd aanmerkelijk verfraaid werd, is in den Franſchen ſmaak, en bevat lanen van oranje- en andere boomen, lommerrijke partijen, bloemſtukken, bloeijende heesters, gewasſen, fonteinen, vijvers voor zwanen en goudvisſchen, een groot aantal vazen, en meer dan 80 ſtandbeelden, meestal naar de antiken gevormd. Hij is den geheelen dag met wandelaars vervuld, en van ſtoelen ten gebruike voorzien; terwijl, bij het terras *Rivoli*, een aanzienlijk koffijhuis gevonden wordt.

TUINEN. (Hangende) (Zie: BABYLON.)

TUISCO (*Taut*, *Teut* enz.) was bij de Noordſche volken, *Galliërs* en *Duitſchers* die godheid, waaraan zij hun aanwezen toeſchreven. TUISCO had met de aarde (ARTHA of HERTHA) de menſchen voortgebragt; en van hier, dat zij zijne kinderen zonen van *Teut* of *Teutonen*, noemden; doch eigenlijk droegen de bewoners der Scandinaviſche eilanden, tusſchen de uiterſte kusten van *Scandinavië* en den Kimbriſchen *Cherſon*, dien naam. — De oude *Duitſchers* vereerden TUISCO als eenen man, met eenen langen grijzen baard, gehuld

in

in de ruwe huid van een wild dier, houdende eenen fchepter in de regterhand, en ftrekkende de linker, met uitgefpreide vingers, voor zich uit. Volgens JULIUS CAESAR zouden zij hem menfchen geofferd, en de *Druïden* deze in donkere bosfchen geflagt hebben.

TULA. Eene gewigtige koopftad in *Rusland*, eertijds tot het Muskovisch gouvernement behoorende; doch federt 1783 de hoofdftad van een bijzonder gouvernement van gelijken naam uitmakende. Zij ligt aan de rivier *Upa*, die hier de *Tuliza* ontvangt; telt 18,000 (volgens CLARKE 30,000) inwoners; heeft 26 kerken, 2 kloosters, 17 huizen voor behoeftigen, een *feminarium*, een' fchouwburg, en een vondelings- en tuchthuis. De geweerfabrijk is de gewigtigfte in geheel *Rusland*, en houdt ruim 5500 menfchen aan het werk. Zij levert niet alleen fnaphanen en andere geweren van eene uitftekende fchoonheid en deugd; maar ook fijne ijzer-, ftaal- en galanterij-waren. Bovendien zijn hier 2 ijzergieterijen, 600 fmederijen, looijerijen, juchtfabrijken en talkfmelterijen, welke laatfte jaarlijks 50,000 pond talk vervaardigen. De overige fabrijken beftaan in die van wollen ftoffen, linnens, lak, blanketfel en berlijnsch blaauw, welke allen eenen aanmerkelijken handel opleveren.

TULBAND, in het Turksch *Dulband*, is een band of foort van muts, welken de *Turken* en de meeste Oosterfche volken dragen. Hij beftaat uit een ftuk linnen of taf, hetwelk verfcheiden maal om eene muts gewonden is. Die van den fultan is zeer dik, en pronkt met 3 bosfchen reigerveren, benevens vele diamanten en andere edele gefteenten, en de *Turken* houden hem zoo zeer in eere, dat zij dien naauwelijks durven aanraken. De grootvizier heeft op zijnen Tulband 2 gelijke vederbosfen, doch geringere bevelhebbers flechts eenen, of geheel geenen. De Emirs dragen groene Tulbanden, welk voorregt zij als naastbeftaanden van MOHAMMED en ALI genieten.

TULP. (De) Deze bloemfoort, thans bijna in alle tuinen te vinden, werd eerst in 1559 in *Europa* bekend, wanneer de gewone Tuin-tulp het eerst in *Augsburg* bloeide, en er door den beroemden kruidkundigen, KONRAD GESZNER, er een berigt van gegeven werd; doch was door den Oostenrijkfchen gezant te *Konftantinopel*, BUSBECK, het eerst naar *Duitschland* overgebragt. Men gaf haar den naam van Tulp, uithoofde van hare gelijkheid met den tulband der *Oosterlingen*. Ofschoon deze bloem in alle Oosterfche tuinen nog vroeger algemeen was, dan in de Europefche, is zij echter niet uit den klasfieken grond van *Griekenland* en *Klein-Azië*, maar uit *Taurië* en de *Krim* afkomftig, waar PALLAS en MARCHALL VAN BIBERSTEIN haar in het wild zagen groeijen. Van hier, dat zij ook bij de ouden nooit voorkomt, alhoewel andere Tulpfoorten in *Griekenland*, *Italië* en het zuidelijk *Europa* in het wild groeijen. — Over den uitzinnigen Tulpenhandel, welke eenen tijd lang gedreven werd, zie men: BLOEMENHANDEL in *Holland*.

TULPENBOOM. Deze is uit *Virginië* afkomftig; doch men kan dien ook in ons vaderland aankweeken. Hij is een der fraaifte boomen, die men tot fieraad in de tuinen kiezen kan; verkrijgt eene verbazende hoogte en dikte, en heeft even zoo fchoone bladeren, als die van den Westerfchen plataanboom. De bloemen van den Tulpenboom, die zeer groot en fraai zijn, hebben vele overeenkomst met de Tulpen: zij zijn groot, een weinig langwerpig, rondachtig aan het uiteinde, en rooswijze gefchikt. Op de bloemen volgen langwerpige en fmalle zaadhuisjes, die, allen vereenigd zijnde, fchulpachtige vruchten vormen, eenigermate met de kegels van dennenboomen overeenkomende. De bladeren zijn groot, vast, uitgefneden en fchoon groen, en worden door lange fteeltjes dermate onderfteund, dat zij niet afhangen. Deze boom bemint bovenal vochtige gronden. Men kan dien van zaden aankweeken, die men uit *Louifiana* en *Canada* bekomt, alwaar men denzelven *geel hout* noemt, en hij voor een' van die boomen wordt gehouden, die het meest gefchikt zijn, om kanoes uit een eenig ftuk te vervaardigen.

TULT. Eene Perziaanfche munt, zijnde het vierde van eenen rijksdaalder.

TUNGUSEN. Een talrijk volk in *Siberië*, van Mandfchufche afkomst, hetwelk in de lagere ftreeken van *Jenifei*, aan de rivier *Tungusca*, aan de *Lena* en *Amur* tot aan den Penfinskifchen zeeboezem, ja tot aan de *IJszee* toe, verftrooid wordt aangetroffen. Die aan gene zijde der rivier *Amur* ftaan onder Chinefche, doch die zich aan dezen kant derzelve ophouden onder Rusfifche befcherming. Sommigen van de *Tungufen* zijn gedoopt, en drijven den landbouw; de meeste echter zijn Schamanifche Heidenen, en zwerven fteeds met paarden, rendieren of honden rond, die hunne fleden trekken, en hun tot fpijze dienen, en wel zoodanig, dat zij gewoonlijk niet langer dan één', op zijn hoogst twee nachten op eene plaats vertoeven. De jagt, visfcherij, en ook gedeeltelijk de veeteelt, maken hun bedrijf uit. Zij worden in *Bosch-* en *Steppen-Tungufen*, naar de ftreken, waar zij zich ophouden, verdeeld. De eerften onderfcheiden zich, volgens hunne leefwijs, in rendier-, jagt- en visch-*Tungufen*; de laatften zijn herders, worden in het gemeene leven paarden-*Tungufen* genoemd, en bezitten, behalve deze dieren, die hunnen voornaamften rijkdom uitmaken, en fomtijds 1000 beloopen, runderen, fchapen, bokken en kameelen. Zij zijn een moedig en fterk volk, hebben een plat gezigt en kleine oogen, die echter niet zoo kenteekenend als bij de *Kalmukken* zijn. Van geld en het gebruik van goud en zilver hebben zij geen denkbeeld; hunne fchatting betalen zij in fabelvellen en andere pelterijen, volgens de bepaling, door de Rusfifche kroon voorgefchreven; doch fommi'ge zwakke ftammen zijn hiervan bevrijd, en dienen daarvoor als ligte troepen aan de Mongolifche grenzen. Men weet hun aantal niet

naauw-

naauwkeurig: volgens WICHMANN zijn zij voor 26,404 hoofden in de fchatting aangeflagen; doch onder welke alleen de volwasfene mannelijke perfonen geteld zijn. De *Tungufen* in de Jakutifche landftreken van *Ocheks* aan de zee heeten *Lamûten*, in hunne taal, (waarin het woord *Lam* zooveel als zee beteekent) lieden aanduidende, die aan de zee wonen. Deze zijn inzonderheid de zoodanige, welke zich voor hunne fleden en tot hunne fpijze van honden bedienen.

TUNICA. Een onderkleed, dat bij de *Romeinen* door beide geflachten, onder de *Toga*, op het bloote lijf gedragen werd. Het was gewoonlijk van wol en wit, reikte tot over de knie, en men droeg ook meer dan eene *Tunica* over elkander. Dit gewaad werd alleen openlijk door de flaven en zeer geringe lieden gedragen; doch binnen 's huis droegen de *Romeinen* meestal alleen de *Tunica;* maar zonder gordel, welke alleen dan gebruikt werd, wanneer men in het openbaar verfcheen, of zich aan den arbeid moest begeven; en van hier, dat de uitdrukking *zich gorden* zooveel beteekent, als zich gereed maken, zich toerusten. De *fenatores* (raadsheeren) droegen eene *Tunica* met ééne breede, purperen ftreep (*clavus*) belegd; de ridders eene foortgelijke met twee fmallere ftrepen; en van daar de benaming *Laticlavii* en *Angusticlavii*. De vrouwen droegen, onder eene andere, eene foort van *Tunica* met mouwen van linnen, welke *Indufium* genoemd werd, en bijna geheel met ons hemd overeen kwam.

TUNIS. Een ftaat in *Barbarijë*, grenzende aan de *Middellandfche zee*, ten Oosten aan *Tripoli* en ten Westen aan *Algiers*. In het Zuiden heeft men dor land; doch in het Westen en langs de kusten eenen vruchtbaren grond, die door de rivier *Medfcherda* of *Bagrader*, den Nijl des lands, doorftroomd wordt. *Tunis* is rijk aan granen van allerlei foort, behalve aan haver; aan tuingewasfen, heerlijke boomvruchten en druiven. De veeteelt is er van veel belang: men heeft er goede paarden, inzonderheid fchoone ezels, muilezels, runderen en uitmuntende vischfoorten. Jaarlijks worden er 20,000 centner wol, en omtrent 100,000 ftuks huiden uitgevoerd; terwijl zich met de koraalvisfcherij 150 vaartuigen ophouden, die allen van *Sicilië* of *Napels* komen. — De bewoners van *Tunis*, wier getal tusfchen de 2 en 3 millioen bedraagt, zijn *Mooren*, *Beduïnen*, *Berberen*, *Joden*, *Turken* en *Christen-flaven*.

De hoofdftad des lands, van gelijken naam, ligt aan de zuidzijde der zeeengte van *Goletta;* heeft 1 Duitfche mijl in den omtrek; is van muren en eene citadel voorzien, en bevat 150,000 inwoners, waaronder 30,000 Joden, die hier 8 fynagogen hebben. Men heeft in deze ftad verfcheidene fabrijken van linnens, eenige zijden ftoffen, en ook van marokijnleder. De belangrijkften, echter, zijn die van de Tunefer mutfen, welke door alle klasfen van Moslims, Joden en Christenen, die zich het hoofd fcheren, gedragen worden. Voorheen

heen verschaften al deze fabrijken aan 50,000 menschen werk, en men gebruikte daartoe 3000 balen Spaansche wol; doch zij zijn tegenwoordig op een derde gebragt. — *Tunis* is het middelpunt van den handel des geheelen lands: men voert uit: koren, olie, wol, huiden, was, zeep, en voortbrengsels van het binnenste gedeelte van *Afrika*, die in *Tunis* uit de naburige staten worden aan- en aldaar ter markt gebragt, als: dadels, zenuwbladen, meekrap, aftreksel van rozijnen, koralen, struisvederen enz.; en van hier, dat zich ook in deze stad, belangshalve, consuls of agenten van verscheidene Europesche natiën ophouden. — De haven ligt tamelijk verwijderd van de stad, en heeft van den kant der *Middellandsche zee*, door het kanaal van *Goletta*, eenen smallen ingang, hetwelk voor groote schepen niet diep genoeg is, en die dus in kleinere vaartuigen moeten overladen, om hunne waren van en naar de stad te brengen.

Nadat de *Turken* zich, na vele voorafgegane vroegere pogingen, eindelijk in 1574 zoowel van *Tunis* als *Goletta* hadden meester gemaakt, waarbij zij wel van hunnen kant veel volk verloren, doch ook de Spaansche soldaten deels ombragten en deels tot slaven maakten, werd er in dit landschap eene Turksche regering en krijgsbestuur ingevoerd. De Divan, het voornaamste collegie, verkreeg eenen *Aga* tot voorzitter, die 6 maanden bleef; terwijl een *Pacha*, in naam van den grooten Heer, de hoogste magt uitoefende. Omtrent 15 of 16 jaar hadden zich de *Aga's* in hunne posten gehandhaafd, toen er door eenen opstand onder het krijgsvolk eene verandering werd te weeg gebragt, waarbij een *Dei* voor altoos aan het hoofd van het staatsbestuur geplaatst werd. Sedert werd het land door inwendige onlusten verdeeld; de *Algerijnen* maakten zich zelfs, in 1686, meester van hetzelve, en pleegden velerhande wreedheden. Tegenwoordig staat een *Dei* aan het hoofd van het Aristocratisch bewind van *Tunis:* hij is geen *Turk*, maar een *Moor;* heeft zijne waardigheid erfelijk gemaakt, eenen Divan van 37 leden aan zijne zijde, en erkent wel het gezag der *Porte* als schutsheer, maar neemt geene harer bevelen aan. Men schat zijne jaarlijksche inkomsten op 600,000 daalders; zijne landmagt bestaat uit 15,000 man, en zijne zeemagt uit 20 kapers; terwijl hij bovendien 50,000 ongeregelde *Beduïnen* kan op de been brengen. — In 1728 werd een Fransch smaldeel naar *Tunis* gezonden, om voldoening te eischen wegens eenige door de kapers van dezen staat gepleegde onbetamelijkheden; doch *Tunis* zocht spoedig den vrede; beloofde eene vrije scheepvaart; vergoeding van schade; dat de kapers voortaan niet meer langs de Fransche kusten zouden kruisen, en men zelfs een gezantschap naar *Frankrijk* zoude zenden, om den koning vergiffenis te smeeken.

TUNKIN of TONQUIN. Een koningrijk aan gene zijde van het schiereiland van *Oost-Indië*. De naam beteekent in de Chinesche taal zoo veel als *Oostelijke landstreek*, om dat *Tunkin* voorheen een landschap

fchap van *China* was; maar tegenwoordig maakt het met *Cochin-china* een keizerrijk uit, hetwelk *Anam* heet, en zijnen naam draagt van *Nuoc-Anam*, hoedanig de inboorlingen van *Tunkin* hun land noemen. Het rijk vormt een' driehoek, met de punt naar het Zuiden gekeerd; heeft tot zijne zuidelijkfte grenzen *Cochin-china*, en paalt ten Noorden aan *China*. Het wordt door verfcheidene rivieren doorfneden, waarvan de 2 voornaamfte, *Holi-Kiang* en *Lesi-Kiang*, van de gebergten af komen, en de dalen doorftroomen. De grond is ongemeen vruchtbaar, en de landen geven eenen dubbelen, fomtijds driedubbelen oogst. De rijst, inzonderheid, tiert er bij uitftek; aranea-noten, fuiker, kaneel-, vernis- en talboomen, katoen, oranjeappelen, benevens vijgen, ananasfen en granaatappelen vindt men er in overvloed. De bosfchen leveren het voortreffelijkst fcheeps-timmerhout, en bevatten vele wilde dieren, als: neushorens, de koninklijke tijgers en olifanten, benevens onderfcheidene foorten van apen, buffels en paarden: de zwaluwen, waarvan de Indiaanfche eetbare nesten afkomftig zijn, zijn zeer beroemd. De bergen zijn wel rijk aan edele (inzonderheid goud) en onedele metalen; doch de bergbouw is hier weinig bekend. De hoofdftad van *Tunkin* heet *Cecho*, door anderen *Backing* genoemd.

TURF. Over den oorfprong dezer brandftof in het algemeen, en van die in ons vaderland in het bijzonder, is veel gefchreven en getwist; doch door latere waarnemingen is men volkomen verzekerd geworden, dat het veen geheel uit het groeijend rijk afkomftig, en op de eigen plaatfen ontftaan is, waar het zich thans bevindt; immers kent men eenige planten, die, naar den grond zinkende, zich zamenpakken en tot de zelfstandigheid der Turf overgaan. De Turf- of veengrond beftaat uit zamengepakte, doch niet tot rottende gisting overgegane, plantaardige zelfstandigheden, die met aardharfen doortrokken zijn, of veelal koolftof-, azijn-, zwavel-, doch voornamelijk phosphorzuur bevatten, en daardoor even zeer de rottende gisting van andere dierlijke en plantaardige ligchamen verhinderen, als zij zelven deze weerftaan, en niet tot *humus* (*zie aldaar*), waarvan zij alle beftanddeelen bezitten, overgaan. Van dezen veengrond wordt, ter verkrijging der zoogenoemde turfaarde, de bovenfte korst, als onbruikbaar, om tot Turf bewerkt te worden, afgeftoken, waarna men aan het veen komt, dat, naar de onderfcheidene ligging der plaatfen, omtrent van 7 tot 12 voet diep is, en uit verfcheidene lagen beftaat, die ten getale van 5 tot 12, fomtijds nog van meerder, op elkander liggen. De baggerlieden halen vervolgens dit veen met baggernetten van onder het water van daan; ftorten de netten uit in pramen, en fpreiden het voorts, met water gemengd, zoo dik over het veld uit, dat het, genoegzaam gedroogd en getreden zijnde, de dikte van een turf behoudt, die op haren kant ftaat. Eerst ligt het veen op het land, om te droogen tot dat het lijvig genoeg is, om getreden te worden, hetwelk met plankjes, onder de voeten gebonden,

den, *treeborden* genoemd, geſchiedt, waarmede men, al trippelende zijwaarts uit, het veen al vaster en vaster in eentreedt. Dit herhaalt men zoo dikwijls, tot dat het, drooger en vaster geworden, door ſcherpe en breede ijzers, *graven* genoemd, van het eene tot het andere einde van het veld, ter grootte van eene turf, in eene regte lijn, tot op den grond wordt doorgeſtoken, hetwelk, nadat men het veen nog wat heeft laten uitdroogen, ook overdwars geſchiedt, dat men *ſlikken* noemt. Hiermede is het eigenlijke turfmaken voltooid; moetende de Turf nog maar alleen zoo lang blijven ſtaan, om te droogen, tot dat zij, zoo als men het noemt, *opgebroken* kan worden. Men legt dezelve nu in rijen plat op elkander langs het geheele veld; zet ze van tijd tot tijd om, en daarna, om geheel uit te droogen, op groote ronde, of langwerpig vierkante hoopen met riet gedekt, en bergt dezelve eindelijk voor den winter, of tot dat zij door de turfschippers wordt afgehaald, in ſchuren, die van planken, met tusſchenruimten, getimmerd zijn. — De veengronden groeijen wel weder aan, wanneer men het veen niet te diep, en dus de wortelen der plantgewasſen wegneemt, die hetzelve leveren; doch deze groei gaat langzaam, en vordert vele jaren. Dat men echter een ſtuk lands, hetwelk tot hiertoe geen turfmoer bevat heeft, tot veengrond zoude kunnen maken, komt ons ongeloofelijk voor, vermits derzelver eigenaardige planten, zoo wel als het hun bijzonder eigen water, bezwaarlijk door kunst kunnen worden voortgebragt.

TURGOT, (Anne Robert Jaques) baron van *Aulne*, was een vaderlandlievend en verlicht Fransch ſtaatsdienaar, die zich in zijne jeugd tot den geestelijken ſtand bepaalde, en *Parijs* tot zijne geboorteſtad had. Hij beoefende in de *Sorbonne* de Godgeleerdheid; hield in zijn 22ſte jaar twee redevoeringen: *Over de voordeelen, welke het Christendom aan het menschdom verſchaft heeft*, en vertaalde, 2 jaar later, het gedicht van Virgilius *over den Landbouw*, hetwelk waarſchijnlijk aanleiding gaf, dat hij van plan veranderde, en zich aan de beoefening der Staatkunde, inzonderheid Staatshuishoudkunde, waarbij Quesnoi aan het hoofd ſtond, toewijdde. In 1761 verliet hij dus de *Sorbonne*, verzelde vervolgens den handel-intendant Gournaij op zijne reizen, en werd in 1764 tot intendant van *Limoges* benoemd, welken post hij 12 jaar, ten meesten genoege van de inwoners dier provincie, waarnam. Hij leefde voor zich zelven zeer ſpaarzaam, doch was zeer ruim in het bewijzen van weldaden aan anderen, en zorgde volijverig voor de werkzaamheid en het beſtaan zijner onderhoorigen. Hij ſchafte alle, door misbruik ontſtane, belastingen af, en was de eerſte, die op het denkbeeld viel, om weldadige huizen tot den arbeid daar te ſtellen. In 1774 werd hij door Lodewijk XVI aan het hoofd van 's rijks finantiën geplaatst, en gaf, in dezen zijnen meer uitgebreiden kring van werkzaamheid, de treffendſte blijken van zijne edele zucht tot het invoeren van wezenlijke verbeteringen in het beſtuur; verminderde de tollen op den

invoer der noodzakelijke behoeften des levens, zonder dat 's rijks inkomften daardoor minder werden; bevrijdde den handel van zijne kluisters; moedigde de handwerken op alle mogelijke wijze aan; bevorderde den landbouw door vermindering van lasten; maakte het plan tot eene verandering in de leenregten, waarbij de leenheeren en hunne vasfalen zoo wel geftaan hadden; wilde het zout in *Frankrijk* tot een vrij artikel van handel maken, en de kosten van 's konings huishouding bepalen; doch dit laatfte, inzonderheid, haalde hem reeds den onverzoenlijken haat der koningin op den hals, waarvan het eerfte gevolg was, dat zijne ontwerpen, openlijk, in een belagchelijk licht werden voorgefteld.

Ondertusfchen bragt TURGOT verfcheidene zijner weldadige plannen tot ftand. De *Garonne* en de haven van *Marfeille* werden voor den uitvoer der inlandfche wijnen geopend; de vrijheid van den graanhandel, door den abt TERRAY in 1772 vernietigd, werd herfteld, enz. Niemand overtrof hem in werkzaamheid. „ Voor mijnen huisfelijken „ kring," zeide hij eens, „ leef ik niet langer dan 50 jaar: een „ paar heb ik nog voor mij zelven over, en moet dus niets onvol„ tooid laten." Hij ftierf in 1781 in het 54fte jaar zijns levens, nadat hij reeds vooraf het beftuur van 's rijks finantiën had moeten nederleggen. Na dien tijd, tot aan zijnen dood, hield hij zich met letterkundige werkzaamheden onledig. LA HARPE geeft van hem de volgende fchets: „ hij was een man van een vast karakter, die „ zich door niets, zelfs niet door het hof en zijne uitgebreide aan„ zienlijke betrekkingen, van zijne braafheid liet afbrengen; bezat, „ onder alle tegenkantingen en onaangenaamheden in zijn beftuur, „ eene door niets te verftoren gelijkmoedigheid, en tevens eene ar„ beidzame geaardheid en eenen werkzamen geest, welke zelfs door „ geene ziekte konde verminderd worden. Hij had flechts twee nei„ gingen, namelijk, tot geleerdheid en behartiging van het geluk „ des volks." — Men heeft TURGOT, en bijna allen Franfchen wijsgeeren en geleerden van zijnen tijd, te last gelegd, dat zij de eerfte oorzaken der Franfche omwenteling waren, en hij door zijne nieuwe inrigtingen ter gunfte des volks, het laatfte naar grootere voorregten zoude hebben begeerig gemaakt; doch op deze wijze kan men elke nieuwe menschlievende en gepaste inrigting zulk eenen blaam opleggen. — TURGOT was voor het overige een, over het geheel, zeer deugdzaam man, en een hartelijk vriend der wetenfchappen, inzonderheid der fraaije Letterkunde. Hij was de eerfte, die *Frankrijk* met OSSIAN's gedichten bekend maakte, en die, behalve het genoemde dichtftuk van VIRGILIUS, ook nog de *Pastor fido* van GUERINI uit het Italiaansch, benevens de *Mesfias* van KLOPSTOCK en *de dood van* ABEL van GESZNER, uit het Hoogduitsch overzette. In zijn vrijmoediger. Opmerkelijk was het, dat hij, in weerwil van zijnen uiterlijk voorkomen was hij eenvoudig en vriendelijk; in groote gezelfchappen eenigermate fchroomvallig; doch in den raad zoo veel te vroe-

vroegeren ijver voor de Christelijke godsdienst, en niettegenstaande de zijne, zich steeds gelijk blijvende, ongehuichelde vroomheid, in gevorderde jaren, de Christelijke eerdienst als het werk van een dwaas bijgeloof beschouwde.

TURIN. De hoofdstad der Sardinische staten, en eene provincie in hetzelve, de residentie des konings, der hooge geregtshoven en van eenen aartsbisschop van het hertogdom *Piemont*. Zij is eene der schoonste en regelmatigste steden van *Italië*, liggende aan den linkeroever van den *Po*, over welken eene fraaije steenen brug voert, in een ongemeen aangenaam en ruim dal, dat aan de eene zijde door heuvels, met kloosters, kasteelen en landhuizen bebouwd, omgeven wordt. *Turin* was eertijds eene sterke vesting en werd in 1706 vruchteloos door de *Franschen* belegerd; doch tegenwoordig zijn al de sterkten geslecht, en in wandelplaatsen veranderd: ook heeft de stad geene muren meer, en alleen nog eene poort (*Porta nuova*) aan de zuidzijde. De stad heeft 30 hoofdstraten, die allen regt loopen, en elkander in regte hoeken doorsnijden, en vele prachtige huizen, die meestal 4 en 5 verdiepingen hoog, en van steen gebouwd zijn, en waarvan vele, bijzonderlijk in de *Po-straat*, welke de fraaiste is, vooraan eene galerij van bogen hebben, waarin de winkels geplaatst zijn. Onder de 6 openbare pleinen is het vierkante *Konings-* of *Karels-plein* het schoonste en grootste, en van fraaije gebouwen voorzien, waaronder de kerk van *St. Carle*, het koninklijk slot en de opera bijzonder uitmunten. Bij het slot is een fraaije tuin, die tot eene openbare wandelplaats dient, en van waar men een overheerlijk uitzigt heeft. Het gebouw der Universiteit is insgelijks zeer aanzienlijk: bij dezelve is eene boekerij, eene sterrenwacht, een kabinet van Natuurlijke historie, en een Botanische tuin; verder heeft men er nog 42 kerken en 67 kapellen, verscheidene kloosters en liefdadige gestichten, waarvan het hospitaal *della Carita* 2500 personen kan bevatten. Verders goede kazernen, eene akademie der wetenschappen, verscheidene collegiën, eene militaire school, enz. *Turin* bevat tegenwoordig 88,600 zielen, en ligt, als hoofdweg uit *Frankrijk* naar *Italië*, voor den handel zeer gelegen, die meestal in Piemontesche zijde gedreven wordt. Men vindt er ook belangrijke fabrijken van zijden stoffen, tapijten, tabak, porcelein en geweren; doch het ontbreekt, volgens de verzekering van nieuwere reizigers, den ingezetenen aan genoegzame nijverheid. — In het jaar 1796 werd *Turin* door de Fransche republikeinen veroverd; doch in 1799 door de *Oostenrijkers* en *Rusfen*, onder SUWAROW, weder ingenomen. Na den slag bij *Marengo*, in 1800, viel de stad weder in Fransche handen, en was de hoofdplaats van het departement *de Po*, tot dat zij in 1814 aan haren vorigen heer, den koning van *Sardinië*, werd terug gegeven.

TURKEN. Zijn een Tartaarsch volk, oorspronkelijk in de vlakten (*steppen*), die zich van het meer *Altai* tot aan de *Kaspische zee* uitstrekken, te huis behoorende, en waarvan tegenwoordig nog aan

verwante ſtammen, de *Kirgiſen*, *Bucharen*, *Usbeken* en *Turkomanen*, aldaar gevonden worden. Of zij een en hetzelfde volk zijn, hetwelk de *Romeinen* onder den naam van *Turca* kenden, en onder de *Sauromaten* plaatſen, is zeer twijfelachtig. Zij komen het eerst in de geſchiedenis met de 6de eeuw voor, wanneer zij in de naburige provinciën der *Romeinen* en *Parthers* vielen, en zich in *Khoraſan* en *Armenië* poogden te vestigen, ſedert welken tijd wij hen in geſtadige twisten met deze volken ontmoeten. Later ſchijnen ſommige van hunne horden onder het juk der *Arabieren* geraakt, en door dezen tot de aanneming van de Mahomedaanſche godsdienst gedwongen te zijn; ten minſte waren zij van de 10de tot de 12de eeuw krijgsgenooten der *Arabieren*, bij welke zij zich ſpoedig onderſcheidden, den kaliſen tot lijfwacht dienden, en aan het leger aanvoerders leverden. Twee door hen, in dit tijdvak, geſtichte, zelfstandige rijken hadden, ondertusſchen, ſlechts een kort aanwezen: dat der *Gaznamiden* in *Khoraſan* ontſtond in het jaar 1000 en duurde naauwelijks eene halve eeuw, dat der *Sceltſchlukiden*, in *Anatolië* en *Armenië*, in 1035 daargeſteld, werd door den inval der *Mongolen* vernietigd. — Of de *Osmanen* eene dezer Turkſche horden hebben uitgemaakt, dan of zij van de *Mongolen* afstammen, of wel overblijfsels zijn van de voor deze gevlugte *Cumanen*, is geheel onzeker: waarſchijnlijk beſtond de ſtam uit een mengſel van verſcheidene geſplitſte horden, die zich onder een gemeenſchappelijk opperhoofd van op nieuw verzamelde Turkſche, Tartaarſche, en Caukaſiſche horden vereenigd hadden. Deze aanvoerder nu heette OSMAN, een gelukkig krijgsman, die zich, omtrent het midden der 13de eeuw, in de gebergten van *Taurus* nestelde, van daar in de vlakten *Agadolus* afzakte, en in 1285 *Bithynië* veroverde; vervolgens den titel van *Sultan* aannam, en aan zijne krijgsgezellen zijnen naam overliet, die hen van de overige Turkſche ſtammen onderſcheidde. Hij is dus de eigenlijke ſtichter van het *Osmaniſche rijk*, en de ſtamheer der nog tegenwoordig beſtaande dynastie der Sultans.

TURKIJE. Dit uitgebreide rijk, ook wel het *Osmaniſche* of *Ottomanniſche* genoemd, wordt thans op eenen omvang van na genoeg 42,400 vierkante mijlen, met omtrent 24 millioen inwoners, geſchat. Het *Europeesch Turkijë* grenst aan *Rusland*, *Zevenbergen*, *Hongarijë*, *Gallicië*, *Illyrië*, *Dalmatië*, de *Ioniſche Republijk*, en de *Adriatiſche*, *Ioniſche* en *Middellandſche zee*. De heerſchappij over de *Zwarte zee* deelt de *Porte* met *Rusland*; doch de *Bosphorus*, de zee van *Marmora* en de ſtraat der *Dardanellen* ſtaat, benevens de Griekſche wateren, voor alle Europeſche koopvaarders, die naar Rusſiſche havens beſtemd zijn, open. De ligging des lands, dat in 25 ſtadhouderſchappen verdeeld wordt, is uit hoofde van zijne uitgebreide kusten, en menigvuldige inhammen, voor den Levantſchen handel hoogst gewigtig, en wordt even zeer

door

door de dalen der *Save* en *Donau* aan de grenzen, als door den bergketen van *Balkan* (*Haemus*), die zich van de kaap *Emineh* tot de Illyrische gebergten uitstrekt, en waarmede weder andere, die *Griekenland* doorsnijden, zamenhangen, beveiligd. De *Monte Santo* of de berg *Athos*, 5000 voet hoog, met 65 groote kloosters, 500 hermitages en 6000 geestelijken, kluizenaars, enz. ligt geheel afzonderlijk. *Aziatisch Turkijë* grenst aan *Perzië*, het Russisch *Kaukasië*, *Arabië*, de landengte van *Suez*, die het met *Egypte* verbindt, en aan de *Middellandsche zee*. De *Euphraat* en *Tiger* stroomen van de bergen van *Armenië* af, en ontlasten zich als ééne rivier bij *Basfora* in den Perzischen zeeboezem. In *Anatolië* is de *Kisil-Irmack* (*Halys*), die in de *Zwarte zee* stort, merkwaardig, zoo als ook in *Palestina* de *Jordaan*, die de meren van *Menom* en *Genezaret* (de zee van *Tiberias*) vormt, en in de *Doode zee* valt. De voornaamste bergen zijn: in *Natolië* de *Taurus*, in *Syrië* de *Libanon* en *Anti-Libanon*, de *Tabor* en *Olijfberg* in *Palestina*, en meer andere. De vlakste provincie is *Irac-Arabi*; bevindende zich in het Zuid-Oosten uitgebreide woestijnen, die zich tot het Arabisch Schiereiland uitstrekken. Over het *Turksch Afrika* zie men de art. EGYPTE en NIJL.

De luchtstreek van *Turkijë* is in de Noordelijke landstreken gematigd, zacht en verfrisschend in de middelste, en heet in de Zuidelijkste. *Hellas*, of *Hellen*, ligt met zijne eilanden onder de gelukkigste: menschen en dieren zijn er uitstekend schoon, en het plantenrijk levert eenen rijken oogst op. In *Mesopotamië* en *Egypte*, waar de verslappende *Samum* of *Samiel* over de brandende woestijnen waait, en de pest te huis behoort, is de lucht het drukkendst. Elke luchtstreek brengt hare voortbrengsels met eene ongemeen weelderige kracht voort, als: *Rum-Ali*, de tarwe; het Zuiden van *Haemus* en *Egypte* den rijst; *Attica* de olijfolie; *Makdonia* tabak en boomwol; *Anaut* en *Anatolië* de zijde; *Morea* de krenten, de vijgen, saffraan, galnoten en meerschuim; *Egypte* de meekrap; *Boeotië*, de zenebladen, en de salmoniak; *Saki* (*Chios*) de mastik; *Cyprus* den wijn, enz. Het haar van de geiten van *Angora*, de honig van *Hymettus* (bij *Athene*, jaarlijks 360,000 pond opleverende), de Naptha uit *Mesopotamië*; de wol uit *Wallachië*, benevens meer andere, zijn stapelwaren voor buiten 's lands. Bovendien heeft men nog opium, Lemnische aarde, salpeter, marmer, inzonderheid *Parisch*, en andere voortbrengsels van het delfstoffelijk rijk, die derwaarts zeer getrokken worden. Voor het overige wordt er in het geheele land weinig verwerkt; doch men heeft enkelde fabrijken van Turksch leder (*Saffiaan*), eene roodverwerij van garen (inzonderheid in *Thessalië*), weverijen van zijden en katoenen stoffen en tapijten, en staalfabrijken bijzonder in uitmuntende sabelklingen. De *Turk* veracht den landbouw, en laat dien aan de onderdrukte volken over, welke hij uitplundert, zoo dra hij slechts rijkdom en welvaart bij hen ontdekt. Alleen daar, waar de barbaar geene magt bezit,

zoo als in het land der *Drusen* op den *Libanon*, of waar geen *Osman* zijne voeten zet, zoo als op sommige eilanden van den *Archipel*, vindt men eene gelukkige nijverheid. In *Azië* heeft men alleen landbouw in de nabijheid der steden; wordende de uitgebreide vlakten aan de oevers der rivieren door zwervende horden bedekt, die rooven, waar zij kunnen. — De zeehandel berust grootendeels onder de *Europeërs*, waarbij zij de *Grieken*, *Armeniërs* en *Joden* tot makelaars gebruiken. De belangrijkste markten zijn, in *Europa*, *Salonici* en *Konstantinopel*; in *Azië*, *Ismir* (*Smirna*) en *Basra*, en in *Egypte* *Skanderik* (zie: *Alexandria*). Die onder de Turksche vlag de *Middellandsche zee* bevaren, zijn meest al *Hydrioten*, of schippers van de eilanden van den *Archipel*. De landhandel dezer zeeplaatsen heeft, door *Aleppo*, *Damaskus*, *Mosul*, *Cairo* enz., door middel van karavanen, met *Perzië*, *Indië*, *Arabië* en het binnenste van *Afrika* gemeenschap. Bij de menigte der rijke voortbrengsels van het Oosten, en de weinige behoeften van dezelfs bewoners, slaat de balans van den handel tot de *Osmanen* over; bedragende de jaarlijksche uitvoer, b. v. uit *Griekenland*, 9, en de invoer daarentegen slechts 5 millioen piasters.

De 24 millioen bewoners van *Turkijë* bestaan uit een mengsel van de verschillendste, elkander hatende of verachtende, volken, die alleen door dwang en vrees vereenigd blijven, als: *Arabieren*, *Turkomanen*, *Tartaren*, *Kurden*, *Grieken*, *Armeniërs*, *Kopten*, *Slaven*, *Arnauten*, *Duitschers*, *Joden*, *Wallachiërs*, *Zigeuners*, enz., waarvan sommigen weder afzonderlijke stammen uitmaken. De Osmanische *Turken* zijn, onder alle, een door de Natuur sterk volk, dat nog steeds door staatkundige en godsdienstige dweeperij gedreven wordt. Zij bedragen naauwelijks het vierde der bevolking, en zijn het talrijkste in de Noordelijke Aziatische landschappen. Zij verachten de bij hen zoogenoemde ongeloovigen, even als honden of zwijnen, onder welke zij de woeste rol der eerste veroveraars nog immer blijven voortspelen. Het karakter van dit volk bestaat uit louter tegenstrijdigheden. Zij zijn te gelijker tijd, naarmate uiterlijke omstandigheden op hen werken, dapper en lafhartig, goedhartig en wreed, sterk en zwak, ondernemend en traag, naauwgezet en onnatuurlijke wellustelingen, verwijfd en gehard. De grooten aan het hof, bij het leger en in de provinciën zijn trotsch en laaghartig, mistrouwend en ondankbaar. Over het algemeen zijn de *Turken* even zoo onkundig, als ongevoelig en onverschillig. (*Over de* TURKSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE *zie men aldaar.*)

De hoofdgodsdienst in *Turkijë* is de Mahomedaansche, en wel de bij de *Turken* heerschende partij der *Sunniten*. Van de *Scythen*, die in *Perzië* de overhand hebben, zijn verscheidene sekten. De belijders van de Christelijke en Joodsche godsdienst bezitten geene burgerlijke regten; de Katholijken hebben 2 aartsbisschoppen, 10 bisschoppen en verscheidene kloosters, en ook vindt men er Lutherschen en Gere-

re-

reformeerden. Onder de Oosterfche christenen vindt men *Nestorianen*, *Monophofyten*, *Maroniten*, en meer andere aanhangen, onder de Joodfche fekte de *Samaritanen*, waarvan 30 familiën in *Jaffa* en *Naplus* gevonden worden, en eindelijk de fekte der *Nazareërs*. — De regeringsvorm berust op zeven verzamelingen van ftaatkundige wetten. De keizer vereenigt, als kalif, de hoogfte geestelijke waardigheid met de hoogfte wereldlijke magt; gebiedt willekeurig over het goed en leven zijner onderdanen, die alle zijne flaven zijn, inzonderheid van hooge ftaatsambtenaren; geeft wetten, zonder er zelf aan onderworpen te zijn, en alleen de vrees voor het openbaar gevoelen, wanneer het zich in oproeren doet hooren, benevens de koran, kunnen zijnen wil aan banden leggen. De opvolging op den troon is in de mannelijke nakomelingen van Osman erfelijk, en dikwijls beflist hier de keuze des volks. De keizer houdt zijne refidentie in het ferail te *Konftantinopel*, heeft eene lijfwacht van 2000 man (*Bostangis*), en een hof, dat, met gefnedenen, vrouwen, enz., uit omtrent 10,000 perfonen beftaat, en de *Porte* genoemd wordt. De heerfchappij der vrouwen van den *Harem*, en de opvoeding van den troonopvolger zijn de voorname oorzaken van het verval des Osmanifchen rijks, welks inkomften, volgens Eton, 40½ millioen guldens bedragen. De fchatkist van den ftaat (*Miri*), waarin dezelve gebragt worden, bedroeg in 1807 na genoeg 107 millioen guldens. De keizer heeft eene afzonderlijke fchatkist, welke zeer aanzienlijk is, en waarin de inkomften uit zijne domeinen, de gefchenken, en het verbeurd verklaarde vermogen der afgezette ambtenaren worden geftort. — De landmagt beftaat uit 124,000 man voet- en even zoo veel paardevolk, waarbij in oorlogstijd nog de contingenten der *Tartaren* en van *Moldavië* en *Wallachië* komen. De grootvizier is opperveldheer; de afzonderlijke deelen van het leger ftaan onder bevel der aga's, en de provinciale troepen onder dat der pafcha's en fandfchaks, of vaandels. De tegenwoordige fultan heeft federt 1826 begonnen met de daarftelling van een leger, op den Europefchen voet geoefend, en fchijnt hierin beter te flagen, dan zijn voorganger Selim III. Voor de officieren der zeemagt, die in 1806 uit 20 liniefchepen, 15 fregatten en 30 kleinere vaartuigen beftond, welke 2,156 kanonnen en 4000 matrozen voerden, heeft laatstgenoemde vorst eene fchool voor de Wiskunde opgerigt. — Daar de geborene *Turken* een militair gezag in de republijken *Algiers*, *Tunis* en *Tripoli* (*zie deze artikelen*) uitoefenen, en hier den meester fpelen, zoo ftaan ook deze ftaten, fchoon voor het overige zoogenoemd onafhankelijk, onder het oppergebied van den fultan, die ten minfte, door bijzondere firmans, hun alle kaperij tegen fchepen, onder Rusfifche, Oostenrijkfche en Pruisfifche vlag, verboden heeft. — (*Men zie verder:* S. v. Hammer *des Osmanifchen Reichs Staatsverfasfung und Verwaltung*, *dargeftelt aus den Quellen feiner Grundgefetzen*, *Wien*. 1815, 2 *deel*; Mo-

RADGEA D'OHSSON *Tableau gen. de l'Empire Ottoman*, *Parijs* 1787-1790, 2 *deel*; LINDNER'S *Gemählde der Europ. Turkei*, *Weimar* 1813.)

TURKOMANEN (Het land der) is, inzonderheid, de naam van twee Aziatische landen, welke door de *Turkomanen*, of liever *Truchmenen* (een volk, dat zich ook nog in verscheidene andere landen van *Azië* verspreid heeft,) bewoond worden. Het eene *Turkomanië*, of het land der *Truchmenen*, maakt een gedeelte van het vrije *Tartarijë* uit, en ligt aan de Oostzijde van de *Kaspische zee*, tusschen deze en het *Aral-meer*, is meest zandachtig, en gedeeltelijk eene onvruchtbare woestijn, alwaar gebrek aan water is, doch ook enkele, tamelijk vruchtbare, en ook gedeeltelijk bergachtige, landstreken gevonden worden. Het brengt koren voort, en heeft veeteelt, die belangrijker dan de landbouw is: zelfs vindt men er kameelen, paarden, rundvee, schapen, geiten, wild, en aan gevogelte en visch heeft men geen gebrek. De inwoners, de *Truchmenen*, gewoonlijk *Turkomanen* genoemd, zijn van eenen Tartaarschen stam afkomstig, zeer ruw, onkundig, onbeschaafd, vrijheidlievend, en met wetten onbekend; leiden meestal een zwervend leven, en slechts weinige zijn landbouwers of handwerkers. Zij hebben noch vorsten noch adel, maar staan alleen onder de oudsten van hunnen stam, die echter weinig aanzien of magt bezitten; kunnen omtrent 40,000 man in het veld brengen, en belijden de Mahomedaansche godsdienst. Tot dit gedeelte van *Turkomanië* behooren de *Kulalische eilanden* in de *Kaspische zee*, waar de *Russen* vele zeehonden vangen; het gebied van *Mangischlak*, met de haven *Katschalk-Kultuk*, die voor eene der beste aan genoemde zee gehouden, en uit hoofde van den handel veel door Russische schepen bezocht wordt. — Het tweede *Turkomanië*, ook Turksch *Armenië* genoemd, bevat het Turksche aandeel aan dat land, waarvan het Oostelijk gedeelte aan *Iran* of *Perzië* behoort. Het ligt in het Zuidelijk deel van *Aziatisch Turkijë*, tusschen *Iran*, de Russisch-Kaukasische landen, *Natolië*, *Syrië* en *Kurdistan*. Het is een tamelijk woest bergland, waar de takken van den *Taurus* en *Kaukasus* in elkander loopen; de hooge *Ararat* zijne kruin verheft, en de rivieren de *Tiger*, *Euphraat* en *Kur* ontspringen. De grond is er, over het geheel, niet zeer vruchtbaar, zoo dat deszelfs bebouwing eene aanhoudende vlijt vordert; nogtans vindt men, voornamelijk in het Zuidelijk gedeelte, schoone streken, die, onder anderen, vijgen, amandelen, granaat-appelen, enz. voortbrengen. De alhier wonende *Turkomanen*, of *Truchmenen* (behalve welke men er ook *Armeniërs* vindt) zijn insgelijks een zwervend volk, dat in horden verdeeld is, en ieder een opperhoofd hebben. Hun rijkdom bestaat meestal in vee, buffels, kameelen, geiten en inzonderheid schapen. De vrouwen spinnen wol en weven tapijten; de mannen doen niets, dan tabak rooken en het vee hoeden. Zij zitten bestendig te paard; hebben hunne lans over den schouder; de kromme sabel op zijde; de pistolen in

in den gordel, en zijn dappere foldaten, die door de *Turken* gevreesd worden. Dit Turksch *Armenië*, of *Turkomanië*, is in 3 Paſchaliks, *Arzerum*, of *Erzerum*, *Kars* en *Wan*, verdeeld, en bevat de tamelijk aanzienlijke ſteden *Arzerum*, *Bajazet* en *Wan*.

TURKOOIS, is een verſteend been van een dier, en van een hemelsch blaauwe, eenigzins naar het groene hellende kleur, welke laatſte het waarſchijnlijk verkrijgt door het indringen van vitrioolachtig koperwater, dat over dezelve ſtroomt. Men kan door kunst Turkooiſen vervaardigen, wanneer men in eene oplosſing koper, door geest van hertshoorn te weeg gebragt, gecalcineerd elpenbeen legt, en daarin eene week lang, in eene matige warmte, ſtaan laat. Het beste middel, om deze van de echte te onderſcheiden, is dat men ze met een pennemes ſchraapt, wanneer de natuurlijke een fijn ſtof, doch de nagemaakte kleine ſplinters zullen afgeven. De eerſte komen uit *Turkijë*, van waar zij ook hunnen naam ontleenen; doch vindt men ze ook in *Perzië*. Men hield de Turkooiſen langen tijd voor edele geſteenten, die duur betaald werden.

TURKSCHE MUNTEN. Deze vindt men, inzonderheid ſedert de verovering van *Konſtantinopel*, door MAHOMETH II. in het jaar 1453, ſinds welken tijd de *Turken* hunne eigene munten hadden. Die van vroegeren tijd zijn of Perziſche met eenen Turkſchen ſtempel, of Kufiſche met oud Arabisch ſchrift, welke de kalifen van *Bagdad*, *Damaskus* en *Kufa* (van hier den naam van *Kufiſche* munten,) lieten ſtempelen, of andere ſoorten, die in *Azië* en *Afrika*, als ook in *Cordova* in *Spanje*, geſlagen werden. Onder de Turkſche muntſteden zijn *Konſtantinopel*, *Alexandrië*, *Bagdad*, *Cairo*, *Algiers*, *Tunis*, *Tripoli*, enz. de meest bekende. In het Turkſche rijk heeft men geen vasten ſtandaard, dien de ſtadhouders in de afgelegene provinciën dikwijls naar welgevallen veranderen. De Mahomedaanſche godsdienst alle afbeeldſels van perſonen verbiedende, zoo vindt men die ook niet op hunne munten, maar alleen op de eene zijde derzelve den naam en eereteekens van den ſultan, en aan de andere eene ſpreuk uit den koran; wordende het jaargetal volgens de *Hedſchra* opgegeven. De meest bekende Turkſche munten, naar welke ook gerekend wordt, zijn de *piasters*, de *paras* en *asper*; de *piaster* doet 40, de *paras* 3 *aspers*, de *asper* is ongeveer 4 van onze centen.

TURKSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE. Gelijk de *Turken* of *Osmanen* van eenen Tartaarſchen ſtam afkomſtig zijn, zoo is ook hunne taal een Tartaarſche tongval. Zij verſchilt in hare geheele zamenſtelling zoowel van de Perziſche als Arabiſche, en andere met deze verwante talen; heeft voor het gehoor iets voltoonigs, maar tevens iets ruws en ernſtigs; is wel in hare gramaticale zamenſtelling zeer regelmatig, doch op zich zelve arm, welk gebrek de *Turken* echter daardoor verholpen hebben, dat zij zich den geheelen Perziſchen en Arabiſchen ſpraakſchat hebben toegeëigend, en dermate in hunne taal verſmolten, dat men, zonder kennis dezer beide talen, de

Turkſche bezwaarlijk in den grond kan leeren; want eigenlijke Turkſche, Arabiſche en Perziſche woorden en geheele ſpreekmanieren wisſelen zoo wel in de taal van het dagelijkſche leven, als in allerhande ſchriften elkander af. Het Perziſche is voor de *Turken* noodzakelijk, om aan hunne taal in de zamenleving, in de Dichtkunst, en in alles wat tot den beſchaafden ſmaak behoort, bevalligheid en ſierlijkheid bij te zetten; doch het Arabiſche, om wetenſchappelijke en godsdienſtige denkbeelden uit te drukken. De *Turken* bedienen zich, met eenige verandering, van Arabiſche letters, en lezen en ſchrijven ook, gelijk de *Joden* en *Arabieren*, van de regter- naar de linkerhand. Het papier krijgen zij uit *Europa*, meestal uit *Venetië*; doch laten het, voor dat zij het gebruiken, glanzen, even als ons gewascht linnen. Hunne pennen zijn van een fijn riet; hun inkt gelijkt naar dien van onze boekdrukkers, en zij ſchrijven op de knien. De klinkers of vokalen, die in kleine, regte of kromme ſtrepen beſtaan, en nu boven dan onder de medeklinkers geplaatst worden, zijn, behalve in den koran, zelden er bijgeſchreven. Bovendien wordt het lezen door de vele ongelijke alphabetten en karakters, waarvan men zich in het ſchrijven bedient, nog moeijelijker; want men gebruikt in de kanſelarij, in brieven, in geregtelijke ſtukken, in wetenſchappelijke opſtellen, tot rekeningen, enz. voor ieder dezer voorwerpen een ander alphabet, zoo dat iemand, het eene vaardig kunnende lezen, van een ander dikwijls geen woord lezen kan.

In de 13de eeuw was er nog geen ſpoor van eenig geſchreven gedenkſtuk voorhanden, waaruit men kan vermoeden, dat zich de *Turken* met letterkundige wetenſchappen niet bemoeid hebben: eerst na de vestiging van hun rijk door OSMAN, op de puinhoopen van het Griekſche keizerrijk *Bizantium*, begonnen zij van langzamerhand de behoefte van wetenſchappelijke kennis te gevoelen, en OSMANS opvolger, de ſultan ORKHAN, ſtichtte, reeds in 1336, een wetenſchappelijk onderwijzers-inſtituut te *Brusſa* in *Natolië*, dat door de kunde der daarbij aangeſtelde leeraren zoo beroemd werd, dat zelfs de *Arabieren* en *Perzen* zich hun onderwijs niet ſchaamden. De vorſten uit de dynastie van OSMAN hebben, volgens Turkſche geſchiedſchrijvers, tot op ACHMET I., ofſchoon het beſtuur van allen zich niet, in eene gelijke mate, door roemrijke ondernemingen en vorſtendeugd kenmerkt, nogtans door hunne liefde tot de wetenſchappen, en de haar verleende aanmoedigingen, uitgemunt. De gouden eeuw der Turkſche Letterkunde was, echter, in het midden der 16de eeuw, onder de regering van SOLIMAN, eenen achterkleinzoon van MAHOMETH II., wiens overwinningen aan het Romeinſche rijk een einde maakten. — In de Turkſche ſcholen, en bij de hoogere inrigtingen van onderwijs, die gewoonlijk met moskeën verbonden zijn, en welker getal in *Konſtantinopel* eenige honderden bedraagt, wordt hoofdzakelijk onderwijs gegeven in de *Arabiſche ſpraakkunst*, *redeneerkunst* en *welſprekendheid*, volgens leerboeken, die door *Arabieren*, in

in de middeleeuwen, in hunne taal, zijn opgesteld. Over het algemeen zijn de *Arabieren* der door ons zoogenoemde middeleeuwen nog steeds de leermeesters der *Turken* in de vakken van *Wijsbegeerte*, *Wis-*, *Natuur-*, *Heel-*, *Regtskunde* en *Godgeleerdheid*, boven welke zij zich niet kunnen verheffen. Schriften over de *sterrewigchelarij*, *droom-uitleggingen*, en alle soorten van *waarzeggerij* maken een aanzienlijk gedeelte der Turksche Letterkunde uit, en worden nog steeds beoefend. Inzonderheid is de sterrewigchelarij bij deze natie, nog bij voortduring, niet alleen in groot aanzien, maar heeft ook eenen gewigtigen invloed op alle staats-, en bijzondere zaken van aanbelang. Zelfs heeft men aan het hof eenen sterrewigchelaar, die het tijdstip der belangrijkste gebeurtenissen bepaalt, en onder wiens opzigt ook de jaarlijksche kalender vervaardigd wordt; doch met de werktuigen, zonder welke de nasporingen van den schranderste natuurkundige onvolkomen blijven zouden, zijn de *Turken* of geheel onbekend, of zij kennen die alleen als kinderlijk speeltuig, dat eene kinderachtige verwondering opwekt, of eene ijdele nieuwsgierigheid bevredigt. Het teleskoop, mikroskoop, de elektriseermachine, en andere werktuigen voor de natuurkundige wetenschappen, weten zij niet doelmatig te gebruiken; zelfs bedienen zij zich van het kompas, bij hunne scheepvaart, niet algemeen, zoo dat het natuurlijk bij hen slecht moet uitzien met de zeevaart-, sterre-, aardrijks-, schei- en landbouwkunde, alsmede met al die wetenschappen, welke in de laatste twee eeuwen bijna eene geheele herschepping ondergaan hebben. — Met het vak der *Geschiedenis* hebben zij nog al veel op; maar hunne geschiedkundige werken zijn meestal in een drooge kronijk-, of in eenen dichterlijk-prozaïschen stijl geschreven. Een hunner oudste en meest geachte jaarboek-schrijvers is SAND ED-DIN, die in 1599 als mufti te *Konstantinopel* stierf, nadat hij leermeester en opvoeder van twee sultanes geweest was. Zijne kronijk voert den titel: *Tadsch- et Damarich*; loopt van den oorsprong der *Osmanen* tot den dood van SELIM I., in 1520; wordt bij de *Turken* als een klassiek werk beschouwd; is door LAUNCLAVIUS in het Latijn, door BRATUTTI in het Italiaansch, en door PODESTA in de Hoogduitsche en Latijnsche taal overgezet, en door latere Turksche schrijvers tot 1727 vervolgd. HADSCHI CHALFA, die in 1627 te *Konstantinopel* stierf, muntte onder de Turksche geleerden inzonderheid uit door zijne buitengewone geschied- en letterkundige kennis, en schreef een veel bevattend encyclopedisch en bibliographisch werk, waarin de namen van alle door de *Arabieren*, *Perzen* en *Turken* beoefende wetenschappen, en de titels van alle in deze drie talen geschrevene werken, van het 1ste tot het 1050ste jaar der *Hedschra* (1640 onzer jaartelling) worden opgegeven. Dit werk diende J. VON HAMMER ten grondslage tot zijne *Encyclopädische Ueberſicht der Wissenschaften des Orients*, *Leipzig* 1804, waarvoor de levensbeschrijving van HADSCHI CHALFA, door hem

hem zelven vervaardigd, geplaatst is. De laatstgenoemde heeft, onder meer andere fchriften, ook nog gefchreven *Chronologifche Tafelen*, loopende van ADAM af tot het jaar 1640, waarvan de Latijnfche overzetting van REISKE nog ongedrukt in de koninklijke boekerij te *Koppenhage* berust. — In de *Dichtkunst*, welke bij de *Turken* hoog gefchat wordt, volgen zij, zoo als in de wetenfchappen, mede de *Arabieren* en *Perzen*. Hunne dichtftukken bepalen zich grootendeels tot geheimzinnigheden, zedekunde en liefde: ook raadfels, logogryphen, chronogrammen, enz. zijn bij hen zeer in trek. Onder hunne vroegere dichters zijn BAKI, EFFENDI, NEFI, MESIHI, KASIM en MISRI, welke laatfte onder ACHMET II. leefde, en onder de lateren NADI EFFENDI en RAHIL PASCHA, de meest beroemde. Men heeft te *Konftantinopel*, onder meer anderen, eene akademie van dichters, waarin alleen die leden worden opgenomen, die in goede gedichten hebben uitgemunt. De Turkfche gedichten bezitten, even als die der *Arabieren* en *Perzen*, een onnavolgbaar coloriet hunner uit de natuur gekozene beelden, en geheel eigene nationale fchoonheden, die zekerlijk, overeenkomftig de Aziatifche verrukking, maar al te dikwijls de palen der matigheid te buiten gaan. JONES heeft ons, onder andere Aziatifche dichtftukken, eene vertaling in het Latijn geleverd van eene Turkfche Idylle van MESIHI, welke ons hiervan kan overtuigen, en te vinden is in zijn' *Poefeos Afiaticae*, Cap. XI, pag. 222—227, *edit. Lips.*

Men vindt in *Konftantinopel* 13 openbare boekerijen, die over het algemeen niet dan Arabifche, Turkfche en Perzifche boeken over hunne godsdienst en regtsgeleerdheid, de redenkunst en wijsbegeerte, de fterre-, natuur-, meet-, rekenkunde en toonkunst, artfenij-wetenfchap, zede- en ftaatkunde, en vele geleerde Arabifche reisbefchrijvingen bevatten. De boekerij van het ferail is tot hiertoe voor de geleerden een geheim gebleven; doch meent TODERINI, dat zich in dezelve ook Griekfche *Codices* en Latijnfche handfchriften bevinden. — Reeds op het einde der 15de eeuw heeft men te *Konftantinopel* boeken gedrukt, waarvan het eerfte een Hebreeuwsch woordenboek was: in 1556 werden hier de boeken van MOZES in de Chaldeeuwfche, Perzifche, Arabifche en Hebreeuwfche taal, voorts nog, in de vorige eeuw, vele andere Griekfche en Oosterfche boeken opgelegd; doch geene in de Turkfche taal tot op het jaar 1728, waartoe twee jaar vroeger eene afzonderlijke drukkerij, onder het opzigt van IBRAHIM EFFENDI, eenen geleerden Hongaarfchen renegaat, werd aangelegd. Tot op 1742 werden op dezelve 17 werken in 23 deelen en 13000 exemplaren gedrukt; doch na den dood van IBRAHIM, in 1756, geraakte deze drukkerij in verval, en eindelijk in 1758, door de onkunde van zijnen kweekeling CAPI IBRAHIM geheel te niet. Eindelijk werd zij in 1784 door den fultan ABDUL-HAMED weder herfteld, en den ondernemer het uitfluitend voorregt vergund, om, met uitzondering van godsdienftige, alle an-

de-

dere Turkſche, Perziſche en Arabiſche boeken te mogen drukken; doch zij werkte zeer langzaam, bleef ſlechts weinige jaren aan den gang, en ſtond vervolgens weder eenen geruimen tijd genoegzaam geheel ſtil, tot dat zij in 1793 door ABDOR-HAMAN, een verdienſtelijk Turksch meetkundige, op nieuw werd in werking gebragt, ſedert welken tijd, tot op 1806, 27 werken uit dezelve te voorſchijn kwamen. Bij de ſtormen der omwentelingen van 1807 en 1809 werd echter ook deze drukkerij verwoest; maar dadelijk door den thans regerenden ſultan MAHOMETH IV. weder herſteld. Men vindt in de Leipziger *Litt. Zeitung* no. 42 van het jaar 1813 en in 197 en 198 van 1814, eene volledige opgave van VON HAMMER van alle de werken, welke tot 1813 te *Konſtantinopel* gedrukt zijn; waarmede men vergelijken kan TODERINI'S *Turkſche Letterkunde* en LUDEKE'S *Beſchreibung des Türkiſchen Reichs.* Ten aanzien van de beoefening der Turkſche taal hebben wij aan FRANS VAN MESGNIEN MERINSKI de beste Turkſche ſpraakkunst, in het Latijn het eerst te *Weenen* in 1680 uitgegeven, en naderhand in 1756 door KOLLAR aanmerkelijk vermeerderd, benevens een volledig Turksch woordenboek, door JENISCH, op keizerlijke kosten, (*Weenen* 1780—1803, op nieuw uitgegeven, te danken. In de Franſche taal heeft men Turkſche ſpraakkunſten, waarin de Turkſche woorden met Latijnſche letters gedrukt zijn, als: van PREINDL (*Berlijn* 1789) en van VIGNIER (*Konſtantinopel* 1790), beiden met een bijgevoegd woordenboek; terwijl MURADGA D'OHSON, J. C. CLODIUS, GELDERMAN en VON DIETZ, als Turkſche taal- en letterkundigen, zich mede verdienstelijk hebben gemaakt.

TUSCULANUM. Een landgoed bij *Tuſculum* (het tegenwoordig *Fraſcati*), in de nabijheid van *Rome*, het gelief koosde verblijf van den beroemden CICERO, die hier eene aanzienlijke boekerij had; onderwijs in de Wijsbegeerte gaf; zich met zijne vrienden en leerlingen in geleerde geſprekken verlustigde, en waaraan zijne *Disputationes Tusculanae* haren oorſprong verſchuldigd zijn. Toen JULIUS CESAR in *Rome* de overhand verkreeg, begaf CICERO zich, uit verdriet, naar dit zijn landgoed, hetwelk, na zijne verbanning, door zijne vijanden in brand geſtoken, doch naderhand, op kosten van den ſtaat, door den ſenaat weder herſteld werd. *Tusculum* zelf was eene der voornaamſte ſteden van het oude *Latium*, van *Rome* af ten Noorden over *Alba* in eene alleraangenaamſte landſtreek gelegen, en werdt, volgens de fabel, door den zoon van ULYSSES en CIRCE gebouwd. *Tusculum* was het vaderland van verſcheiden beroemde Romeinen, zoo als b. v. van M. PORCIUS CATO.

TUTTI, (het meervoudig van het Italiaanſche woord *tutto-alle*) is een kunstterm in de muzijk; beteekenende, dat alle ſpeeltuigen of ſtemmen van ééne ſoort, nadat zij zich vooraf ieder afzonderlijk hebben doen hooren, te gelijk moeten invallen.

TWEEGEVECHT. De naam wijst reeds de zaak aan, waarvan de

de oorfprong in de grijze oudheid te zoeken is. De oude gefchiedfchrijvers verhalen ons echter flechts voorbeelden van zulke Tweegevechten, die in het oog van twee tegen elkander overftaande legers gefchiedden, en waardoor de twist tusfchen twee volken moest beflist worden; en een zoodanig Tweegevecht werd tusfchen de *Horatiërs* en *Curiatiërs* geleverd. Geheel verfchillend van deze waren de *geregtelijke* Tweegevechten der *Duitfchers*, welke de regters verpligt waren, om in twijfelachtige en moeijelijk te beslisfen gevallen aan partijen op te leggen, die dan in hunne tegenwoordigheid het gefchil door de wapenen moesten beflechten. Men vooronderftelde, namelijk, hierbij, dat God als beftuurder der wereld de onfchuld befchermen, en derhalve ook, door zijne onmiddellijke tusfchenkomst, de waarheid of valschheid eener volgehoudene zaak, of de fchuld of onfchuld van iemand, zoo dikwijls de menfchen dit verlangden, aan het licht zoude brengen. Men was dus van gevoelen, dat deze geregtelijke Tweegevechten hetzelfde uitwerkfel hadden, als men aan de zoogenoemde *godsgeregten* of *ordaliën* toefchreef. Wanneer de gewoonte dezer Tweegevechten ontftaan zij, is onzeker. Zij fchijnt ten tijde van TACITUS nog niet in gebruik geweest te zijn, vermits zij anders, in zijne uitvoerige befchrijving van de geregtelijke inrigting der *Duitfchers*, zijner oplettendheid niet zoude ontfnapt zijn. Van de *Franken* echter is het zeker, dat zij het Tweegevecht, eerst na de verovering van *Gallië*, van de *Bourgondiërs* hebben overgenomen, en onder zich ingevoerd. Daar het karakter dezer natiën door aanhoudende oorlogen verwilderd was, en dapperheid boven alles in aanmerking kwam, zoo viel men zeer ligtelijk op het denkbeeld, dat de dappere ook altijd het regt aan zijne zijde had; en zoo kwam men dan tot de barbaarfche gewoonte, om zich, ten bewijze van de gegrondheid zijner gevoelens, op zijn zwaard te beroepen, hetgeen nu, bij een volflagen gebrek aan eene behoorlijke regtspleging en bepaalde wetten, voor het eenige rigtfnoer van regt of onregt gehouden werd.

Ondertusfchen waren deze Tweegevechten aan zekere bepalingen gebonden, die naauwkeurig moesten worden in acht genomen. De regters drongen of zelven op het Tweegevecht aan, of de beleedigde daagde er zijne partij toe uit, om zijne onfchuld te bewijzen: zelfs moesten de getuigen hunne gezegden door hetzelve bevestigen. Wanneer nu partijen op den bepaalden dag en plaats verfchenen waren, had men kampregters, die naauwkeurig acht moesten geven, dat geene der ftrijdende eenig voordeel boven den anderen had. De wapens werden onderzocht, en zon en wind onder beiden verdeeld, opdat zij den een niet meer dan den anderen hinderen mogten. De overwonnene, of die zich aan den overwinnaar overgaf, werd voor eerloos gehouden en gebannen, en dikwijls, met verlies van zijne goederen, vogelvrij verklaard; terwijl de aanklager, indien hem dit lot trof, nog bovendien aan den regter en den aangeklaagden eene geld-

geldboete moest betalen. Wanneer de overwonnene, echter, in het Tweegevecht sneuvelde, werd hij niet voor eerloos gehouden, en verkreeg eene behoorlijke begrafenis. Het stond voorts den overwinnaar vrij, om den overwonnenen, zoo deze niet om het behoud van zijn leven of om verschooning bad, den laatsten doodelijken stoot te geven. Het waren niet alleen de edellieden, maar over het algemeen alle vrijgeborenen, die het regt hadden, om hunne zaak door het Tweegevecht te beslissen, omdat aan een vrij man geene lijfstraffen mogten opgelegd worden. Hij, die het Tweegevecht weigerde, werd dadelijk voor schuldig verklaard, en de zoodanige, die niet vechten konden, zoo als geestelijken, vrouwen, grijsaards en zwakken, moesten anderen voor zich in de plaats stellen. Deze geregtelijke Tweegevechten duurden langen tijd voort, niettegenstaande men het barbaarsche en ondoelmatige er van erkende. De keizers legden zelfs geprivilegieerde Tweegevechten aan, waarvan dat te *Hall* in *Zwaben* het langste stand hield; kunnende een ieder zijne partij op eene zoodanige plaats daartoe uitdagen. Door de invoering der pausselijke decreten, in 1235, en eene betere regtspleging, werden de geregtelijke Tweegevechten, benevens de *ordaliën*, van langzamerhand afgeschaft. In de 11de eeuw, toen de ridderstand meer en meer in beschaving toenam, kwamen ook *niet-geregtelijke* Tweegevechten in gebruik, die in tegenwoordigheid van, door partijen zelven gekozene, scheidregters gehouden werden, om over zaken, de eer betreffende, te beslissen. Ook deze hielden in het vervolg op; doch in derzelver plaats kwamen de *duëllen*, of die soort van Tweegevechten, welke nog tegenwoordig in alle beschaafde landen meer of min plaats hebben, en noch door wetten, noch door bedreigde straffen geheel hebben kunnen onderdrukt worden. — Over de geregtelijke Tweegevechten zie men: MEJER's *Geschichte der Ordaliën. Jena* 1795.

TWIST (ALBERTUS JACOB DUYMAER VAN) werd geboren te *Puttershoek*, niet ver van *Dordrecht*, den 3den van Louwm. 1775, en had tot zijne ouders den weleerwaarden heer JOANNES DUYMAER VAN TWIST, destijds aldaar predikant, en mejufvrouw ANNA LAMBARTA GRAADT. Na onder het geleide van zijnen vader goede vorderingen in de Latijnsche en Grieksche taal, wijsbegeerte en verdere voorbereidende wetenschappen gemaakt te hebben, begaf hij zich in het jaar 1791 naar de Leidsche Hooge school, en genoot aldaar het onderwijs, eerst van den beroemden DAVID RUHNKENIUS, en naderhand in de Regtswetenschap dat der hoogleeraren N. SMALLENBURG, D. G. VAN DER KEESSEL, W. F. PESTEL, en in het jaar 1795 ook dat van den hersteldan Hoogleeraar BAVIUS VOORDA. Na verloop van vijf jaar verkreeg hij den graad van meester der beide regten, na de openbare verdediging op den 30sten van Slagtm. 1796 zijner *Dissertatio inauguralis: de mulieris in repetenda dote privilegio, ejusque usu in foro Hollandico.* Hij legde zich dadelijk in *'s Gravenhage* op de praktijk

toe; doch werd, uit hoofde van zijnen reeds verkregenen roem, naauwelijks eene maand later, aangesteld tot hoogleeraar in de Regten aan het *Athenaeum* te *Deventer*, en aanvaardde zijnen post op den 13den van Grasm. 1797, met eene inwijdings-redevoering: *de juris Romani addiscendi utilitate ac necessitate summa, etiam, composito novo legum civilium Codice, apud Belgas minime cessatura.* Met eer en nut hier werkzaam zijnde, werd hij in het jaar 1801 aan de akademie te *Harderwijk* beroepen tot opvolger van den naar *Groningen* vertrokkenen hoogleeraar S. GRATAMA; doch vond het geraden, dat beroep van de hand te wijzen. Een jaar daarna, evenwel, aan de Groningsche hoogeschool tot opvolger van den hoogleeraar L. C. SCHROEDER aangesteld, nam hij dit beroep aan, en hield bij de aanvaarding van zijnen post eene redevoering: *de sapiente legislatore ad communem utilitatem civium mores componente.* Hier onderwees hij eerst het Romeinsche regt, en na het jaar 1804 ook het hedendaagsche privaatregt. Toen in het jaar 1809 het hedendaagsche privaatregt vervangen werd door het wetboek van NAPOLEON, ingerigt voor het Koningrijk *Holland*, gaf zulks aan VAN TWIST gelegenheid tot eene redevoering, bij het nederleggen van het akademisch rectoraat, den 12den van Wijnm. 1809 uitgesproken: *de iis, ad quae Codicis Napoleontei Hollandi Doctor, ad saluberrimum Regis, hunc perferentis, consilium sua docendi ratione adjuvandum inprimis attendat.* Onder de Fransche heerschappij werd hem het onderwijs in het Romeinsche regt opgelegd, en na de herstelling in ons vaderland, dat in het hedendaagsch privaatregt in deszelfs geheelen omvang, op hetwelk hij zich vroeger, schoon alleen met het onderwijs in het Romeinsche regt belast, met allen ijver had toegelegd, en waartoe hij zich de noodige hulpmiddelen met veel zorg en kosten had aangeschaft. In dezen werkkring was hij tot kort voor zijnen dood ijverig en tot groot nut van vele leerlingen bezig; doch werd nog in de kracht van zijn leven, door eene geweldige ziekte, aan zijne betrekkingen en aan de hoogeschool ontrukt; hebbende slechts den ouderdom van ruim vijf en veertig jaar bereikt.

Behalve zijne veelvuldige werkzaamheden als hoogleeraar, besteedde hij ook eenen aanmerkelijken tijd aan het opstellen van regtsgeleerde advijzen, welke hij, hetzij alleen, hetzij met anderen, geleverd heeft, en die zoo veel vertrouwen inboezemden, dat daardoor vele kostbare pleitgedingen werden voorgekomen.

In het jaar 1800 had hij zich in het huwelijk begeven met mejufvrouw JUDITH VAN LOGHEM; waaruit drie zoons en eene dochter zijn overgebleven, van welke de oudste, JAN DUYMAER VAN TWIST, die thans den post van Hoogleeraar in de regten aan het *Athenaeum* te *Deventer* bekleedt, en, zoo als met grond te verwachten is, zich zijnen naam waardig zal betoonen. — Men zie verder over den Hoogleeraar A. J. DUYMAER VAN TWIST: *Hulde aan nu wijlen den*

Hoog-

hoogleeraar A. J. DUYMAER VAN TWIST, door Mr. T. HAAKMA TRESLING, 1821; — *Leerrede*, bij *gelegenheid van het afsterven van zijnen ambtgenoot* A. J. DUYMAER VAN TWIST, uitgesproken door H. MUNTINGHE, den 3den van Wintermaand 1820; — *Redevoering over het Staatswezen, den Akademischen regts-leeraar, en de regtsgeleerde verdiensten van den Hoogleeraar* A. J. DUYMAER VAN TWIST, *door* S. GRATAMA, uitgesproken den 9den van Louwm. 1821; alle welke Redevoeringen te *Groningen* bij J. OOMKENS zijn uitgegeven.

TYCHO BRAHE. Deze, een beroemd sterrekundige, uit een oud adellijk geslacht afkomstig, werd op zijns vaders landgoed, bij *Helzingeur* in *Schonen* in 1546 geboren. Van zijne vroegste jeugd af gaf hij blijken eener onbepaalde zucht voor de beoefening van wiskundige wetenschappen, inzonderheid voor de sterrekunde, aan welke hij zich dan ook in zijnen volgenden leeftijd genoegzaam geheel toewijdde. Nadat hij eenige jaren de hoogeschool te *Leipzig* bezocht had, deed hij verscheidene reizen naar *Italië* en *Duitschland*, wees de aanzoeken van eenige vorsten van de hand, doch nam eindelijk dat van FREDERIK II., koning van *Denemarken*, aan, die hem een aanzienlijk jaargeld toelegde, en het kleine, sedert 1658 aan *Zweden* behoorende, eiland *Hween* in de *Sond*, gedurende zijn leven, aan hem afstond. Hier bouwde hij, op koninklijke kosten, het slot *Uranienburg*, benevens eenige sterrewachten, en bearbeidde het wereldstelsel, dat nog onder zijnen naam bekend is. Hij nam daarbij voor waarheid aan, dat de aarde in het middelpunt van hetzelve onbewegelijk vast staat; doch dat de zon en alle overige ligchamen zich om haar bewegen. Hij wilde dus het oude stelsel van PTOLOMEUS verbeteren; maar het zijne werd te regt, door volgende sterrekundigen, verworpen, en aan het stelsel van COPERNICUS den voorrang gegeven. Door zijnen ijver ter volmaking der sterrekunde, offerde hij daaraan aanzienlijke sommen op, en men is ook daardoor aan zijne onafgebrokene waarnemingen eene meer juiste aanwijzing der vaste sterren, verscheidene gewigtige waarnemingen omtrent den loop der maan en der kometen, omtrent de straalbreking, en gewigtige verbeteringen van sterrekundige werktuigen verschuldigd; gelijk zij dan ook aan KEPPLER tot eenen grondslag gediend hebben, waarop hij zijn schoon sterrekundig gebouw heeft opgetrokken.

TYCHO was bij dit alles een bekwaam scheikundige, een beminnaar der fraaije wetenschappen, en beoefende de dichtkunst tot zijne uitspanning. Van de kenmerkende karaktertrekken zijner eeuw, neiging tot astrologie en bijgeloof, was hij echter niet vrij. Zijn driftig oploopend karakter, en zijne neiging tot spotternij over anderen, haalden hem vijanden op den hals, die het eindelijk zoo ver bragten, dat de opvolger van FREDERIK II., CHRISTIAAN IV., zijn jaargeld introk. Hij verliet nu, in 1596, zijns ondanks, zijn vader-

land; nam een eervol beroep van keizer RUDOLPH II. aan, die een groot vriend der sterrekunde en astrologie was; werd aan het hof van dien vorst te *Praag* zeer wel ontvangen en rijkelijk betaald, en genoot alle mogelijke vrijheden en ondersteuning, om zijne studiën ongestoord te kunnen voortzetten; doch hij stierf reeds in Wijnm. 1605. — TYCHO was, met al zijne zwakheden en gebreken, een groot en uitstekend man voor zijne eeuw. Zijne werken, meestal van eenen sterrekundigen inhoud, zijn alle in de Latijnsche taal geschreven; maar zijne nog voorhanden zijnde Latijnsche gedichten bezitten weinig dichterlijke waarde. Zijne kostbare astronomische en andere werktuigen werden door RUDOLPH II. gekocht, doch na den slag bij *Praag*, in 1620, grootendeels vernield; terwijl zijne beroemde koperen hemelglobe, van 6 voet in middellijn, na velerlei lotgevallen, in *Koppenhagen* weder terug kwam; maar ook hier, bij den fellen brand van 1728, verloren ging. Van het door hem gebouwde slot *Uranienburg*, op het voornoemde eiland, zijn mede nog alleen eenige bouwvallen over.

TYCHSEN, (OLAUS GERHARD) was een der beroemdste Oosterlingen. Hij werd te *Tonnern* in *Schleeswijk*, in 1734, uit behoeftige ouders geboren; genoot tot zijn 17de jaar het onderwijs in het Latijn in zijne geboortestad, en verwierf een jaargeld voor het gymnasium te *Altona*, alwaar de beroemde MATERNUS DE CILA, gedurende 4 jaar, op zijne Oostersche studiën den beslissendsten invloed had; terwijl hij aan den hoogleeraar STICHT zijne grondige kennis van het Rabbijnsch, en de beginsels van het Arabisch had te danken. Ook hoorde hij de lessen van den geleerden opperrabijn, JONATHAN CYBESCHUTZ, over den Talmud, en hield menigvuldige gesprekken met geleerde Joden, waardoor hij eene zeldzame vaardigheid in het Joodsch duitsch verkreeg. Aan zijn verblijf in *Halle*, van 1755—1759, was hij zijne buitengewone kennis van het Hebreeuwsch verschuldigd, en werd een medearbeider van het plan van Dr. CALLENBERG ter bekeering van Joden en Mahomedanen, waartoe hij sedert door *Duitschland* en *Denemarken* reisde, zonder één' enkelen Jood tot het Christendom gebragt te hebben. Hij werd echter, bij deze gelegenheid, bij den hertog FREDERIK van *Mecklenburg Schwerin* bekend; in 1760 als *Magister legens* aan de nieuwe op te rigten universiteit te *Butzow* beroepen, en, na verloop van eenige jaren, tot gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen bevorderd, sedert welken tijd zich zijn roem, door zijnen zoo menigvuldigen als zeldzamen letterarbeid, door geheel *Europa* verspreidde. Toen in 1789 de gemelde universiteit weder ontbonden werd, vertrok hij als hoogleeraar, opperboekbewaarder en opziener van het museum naar *Rostock*, alwaar hij in 1815, in het volle bezit zijner ligchaamskrachten en zielsvermogens, geëerd en bemind van allen, zachtkens ontsliep.

TYCHSEN trad het eerst als schrijver op met eene zamenspraak in het En-

Engelsch, tusfchen eenen geleerden Jood en eenen Christen. Zijn belangrijkfte werk is: *Butzowifche Nebenftunden*, van 1765 tot 1769 in 6 deelen verfchenen, welke eene rijke ftof voor de gefchiedenis en kennis van het Jodendom bevatten. Niet minder gewigtig zijn zijne beide, thans zeer zeldzaam gewordene, verhandelingen: *Abbreviaturarum Hebraicarum, Supplementum primum et fecundum*, in 1768 en 1769 uitgegeven, en uit gedrukte werken en handfchriften getrokken. Voorts verzamelde hij met veel moeite, voor de bijbelfche letterkunde, varianten uit Baschi; vergelijkingen van oude overzettingen met den Hebreeuwfchen grondtekst; naauwkeurige befchrijvingen van de merkwaardigfte uitgaven des bijbels, enz.; terwijl zijne twistfchriften tegen Kennicott den weg hebben aangewezen tot vaste grondregels in de bijbelfche kritiek. Om zich den voortgang in de Aziatifche Palaeographie gemakkelijker te maken, liet hij zich door eenen bekwamen Joodfchen zegelfnijder en eenen hofschilder in *Schwerin* in het raderen onderwijzen, en gaf reeds in 1767 twee welgelukte platen met Joodfche grafschriften in het licht. Tychsen was zeer bedreven in de Kufifche of Oud-Arabifche fchriftteekens, en hem komt de roem toe, het eerst de Palaeographie op vaste grondflagen gevestigd te hebben. Hij ontving bij aanhoudendheid uit de afgelegenfte landen van *Europa* Arabifche opfchriften en Mahomedaanfche munten, en overtrof in het aanwijzen der juiste beteekenis van de karakters der Phenicifche taal al zijne voorgangers. Ook de Perfepolitaanfche opfchriften maakten verfcheidene jaren een voorwerp van zijn vlijtig onderzoek uit, en hij was de eerfte onder de leeraren van alle Duitfche univerfiteiten, die over de Oosterfche Palaeographie voorlezingen hield. Hij hield briefwisfeling met eenen prins van *Torromuzzo*, eenen onderkoning van *Sicilië*, en eenen aartsbisfchop van *Palermo*; zelfs ftond de toegang tot den paus, en den kardinaal Borgio voor hem open; terwijl de beroemdfte geleerden van *Spanje* zijne correspondenten, en S. de Sacy, Langes, Thunberg, Pallas en andere kundige mannen zijne vrienden waren. — De groothertog bewilligde eene fom van 5000 daalders tot aankoop der gezamenlijke, nagelatene letterkundige fchatten van Tychsen, ten behoeve van de univerfiteit te *Rostock*. Dezelve zijn zeer rijk in manufcripten en zeldzaamheden van allerlei aard, waaronder alleen 4000 brieven, welke hij aan Christelijke en Joodfche geleerden gefchreven heeft.

TYDEMAN (Meinard) werd den 20ften van Lentem. 1741 te *Zwolle* geboren, had tot zijnen vader Hendrik Willem Tydeman, luit.-kolonel bij het voetvolk in 's lands dienst; een deftig, verftandig en godsdienftig man, in de Latijnfche taal en andere wetenfchappen bedreven; en tot zijne moeder Johanna Onkruidt, eene aangename, huishoudelijke en godvruchtige vrouw. Zijne ouders, zijne gefchiktheid tot de letteroefeningen ontwarende, leidden hem

wijsfelijk daartoe op, en beftelden hem op de Latijnfche fchool zijner geboorteftad, van waar hij met zijn 14de jaar tot de akademie bevorderd werd. Onze TYDEMAN bragt eerst 2 jaar aan de doorluchtige fchool te *Deventer* door, waar hij met veel vrucht de lesfen van de hoogleeraren JACOBUS DE RHOER, GEORGIUS JORDENS en NIKOLAAS HEINEKEN hoorde. Van hier vertrok hij naar de hoogefchool te *Utrecht*, alwaar toen, onder meer andere beroemde mannen, de vermaarde PETRUS WESSELING leeraarde, en hij van 1757 tot 1762 zijne letteroefeningen voortzette. Hier genoot hij in de eerfte plaats het onderwijs van dezen geleerden in de historiën, het natuur- en volkenregt, in de kennis der onderfcheidene regeringsvormen, volgens het bekende werk van OTTO, en in de Griekfche letterkunde; voorts van den geleerden CH. SAXE dat in deze en de Latijnfche letterkunde, van de hoogleeraren JACOBUS VOORDA en HOUCK in het Romeinfche en hedendaagfche regt, en van J. D. HAHN in de natuurkunde, waarbij hij nog van bijzondere perfonen onderwijs in de wiskunde en Engelfche taal ontving. Ook beoefende hij de Nederduitfche taal- en dichtkunde, voor welker grondige kennis, befchaving en uitbreiding hij in eene edele geestdrift blaakte, en rigtte met eenige edelaardige jongelingen een gezelfchap op tot derzelver beoefening, onder de zinfpreuk: *Dulces ante omnia Mufae*, van welks nuttigen arbeid, onder den titel van *Proeve van Taal- en Dichtkunde*, 2 deelen, in het licht verfchenen, waarin verfcheidene belangrijke ftukken, en onder deze verfcheidene van onzen TYDEMAN, gevonden worden. Nog aan de hoogefchool verkeerende, fchreef hij eenen brief aan J. D. VAN HOVEN, over eene plaats uit de *Epist. ad Famil.* van CICERO, geplaatst in de *Nederlandfche geleerde Fama* van 1759, en door den oordeelkundigen VAN BERGEN in zijne *Obfervationes Criticae* met lof vermeld.

Zeven jaar had nu TYDEMAN, zoo te *Deventer* als te *Utrecht*, aan voorbereidende oefeningen befteed, wanneer hij door zijnen geliefden leermeester WESSELING tot doctor in de regten bevorderd werd, na de voorafgaande verdediging eener doorwrochte verhandeling *de L. Ulpii Marcelli ICti vita et Scriptis*, welker waarde daaruit genoegzaam kan blijken, dat dezelve door den geleerden G. OELRICHS in het 1fte deel van zijn' *Thefaurus novus Disfertationum in Academiis Belgicis habitarum* werd opgenomen. Nadat onze TYDEMAN zich nog een jaar te *Utrecht*, onder het geleide van den bekwamen G. MUNNIKS, in de praktijk geoefend, en inmiddels eene hem gedane aanbieding, om als huisonderwijzer van den zoon des gouverneurs-generaal van *Neerlands Indiën* naar *Batavia* te vertrekken, en eene andere, om zijnen vriend KLUIT als praeceptor op de Latijnfche fcholen te *Rotterdam* op te volgen, beleefdelijk had van de hand gewezen, werd hem reeds in het volgende jaar 1763 eene aangenamere, en met zijne kunde en verdienften meer overeenkomende, ftandplaats aangeboden, daar hij tot rector en gymnafiarch te *Leeu-*

Leeuwarden benoemd werd. Hij aanvaardde zijnen post met eene fraaije redevoering *over het noodzakelijke der vereeniging van de ſtudie der beſchaafde Letteren met beſchaafdheid van Zeden;* en was hier tot uitgebreid nut van anderen en tot genoegen van zich zelven werkzaam; doch *Leeuwarden* mogt zich niet lang in het bezit van een zoo bekwaam ſchoolbeſtuurder verheugen. Reeds in 1765 aanvaardde hij het hem opgedragen hoogleeraarambt, in de hiſtoriën, welſprekendheid en Griekſche taal, aan de Gelderſche hoogeſchool, en hield bij die gelegenheid eene Latijnſche redevoering *over de noodzakelijkheid, dat in Nederland de Hiſtoriën, Welſprekendheid en Griekſche taal beoefend worden, om uitſtekende Burgers voor hetzelve te vormen.* Slechts een jaar echter mogt de Harderwijkſche hoogeſchool hem bezitten, toen hij aan die van *Utrecht* tot opvolger van zijnen grooten leermeester Wesseling werd aangeſteld. Hij trad lezen nieuwen en luisterrijken werkkring in met het uitſpreken ee-ıer ſchoone en belangrijke redevoering *over het regelen van de gren- ;en der Natuurlijke Regtsgeleerdheid;* had hier het voorregt, on-ler zijne eerſte leerlingen te mogen tellen de ſedert in onderſcheide-ıe vakken beroemd gewordene mannen Hieronymus van Alphen, ᵓieter Leonard van de Kasteele, J. Both Hendriksen en Jo-ıannes Kneppelhout, en ſmaakte tevens het genoegen, dat zijne esſen *over het Natuurregt* niet ſlechts door beoefenaars der regts-;eleerdheid, maar ook door de bekwaamſten van hen, die zich tot ;odgeleerden vormden, met ijver werden bijgewoond. Behalve de ;enoemde wetenſchap verklaarde hij nog, in zijne bijzondere les ɜn, het beroemde werk van de Groot, *over het regt van vrede en orlog*, en een gedeelte van het bekende werk van Otto, ten titel oerende: *Notitia Rerum publicarum;* terwijl hij in zijne openbare ɜſſen handelde over het *Staatsregt van het Roomsch-Duitsch Keizer-ijk*, en over de *Hiſtorie der Natuurlijke Regtsgeleerdheid.* Voorts ras hij te *Utrecht*, door zijn uitmuntend en doelmatig onderwijs, iet alleen werkzaam ten nutte der wetenſchappen, maar ook be-acht, om door de uitgave van geleerde werken zijn' eigen roem, ı dien der hoogeſchool, aan welke hij tot luister ſtrekte, te bevorderen. 'etuige hiervan zijn, onder meer andere ſchriften, (want ons beſtek at niet toe, ze alle te noemen) de belangrijke voorrede en geleerde ınteekeningen, waarmede hij de door hem verbeterde vertaling van ʜaws *Reizen door Barbarije en het Oosten* verrijkt heeft; het door ɜm in het licht gegevene *Syntagma Disſertationum ad Philoſophiam oralem pertinentium;* de nieuwe uitgave van het beroemde werk ın Grotius *de Jure belli et pacis*, door hem bezorgd; zijn *Enchiri-on ſtudioſi Jurusprudentiae Naturalis*, en eindelijk de duizend *ɦeſes et Aphorismi ex Jurisprudentia Naturali*, welke uit zijn we-ɜlijks dispuutcollegie geboren werden. Tweemaal bekleedde hij n de Utrechtſche hoogeſchool de waardigheid van *rector mag-'ficus*, welke hij telkens, naar gewoonte, met eene redevoering ne-

derlegde, van welke redevoeringen alleen de eerste, *over de Weelde als schandelijk voor de Burgers en den Staat*, door hem werd uitgegeven; terwijl hij het niet geraden vond, om de tweede, *over de ware Staatkunde*, uit hoofde van het, vooral in de jaren 1786 en 1787, plaats hebbend verschil in staatkundige beginsels door den druk gemeen te maken. De stad zijner woning rijkelijk in de beroeringen en twisten deelende, die het gevolg van dit verschil waren, oordeelde hij het in het laatst genoemde jaar raadzaam, om zijne tegenwoordige standplaats voor die van hoogleeraar in de regten te *Harderwijk*, door het vertrek van professor ROSCAM naar *Utrecht* opengevallen, te verwisselen. TYDEMAN aanvaarde zijnen post met eene redevoering, *over eenige oorzaken van het bederf der Regtsgeleerdheid*; hield een jaar lessen over de *Instituten* en *Pandecten*; bezorgde de akademische verhandeling van J. WESTENBERG, *de Usu Juris Romani in Trans-Isalania*, en vertrok in het volgend jaar weder naar *Utrecht*, waar hij zijne vroegere werkzaamheden hervatte, na dat de hoogleeraar J. VALCKENAER, die in zijne plaats beroepen was, ten gevolge der inmiddels plaats gehad hebbende omkeering van zaken, die stad had verlaten.

Niet lang echter bleef onze TYDEMAN in den post, dien hij, vele jaren achtereen, met den grootsten roem voor zich zelven en geen' geringen luister voor de hoogeschool bekleed had, werkzaam; maar trad in 1790 eene nieuwe nog aanzienlijker loopbaan in, hem door zijne benoeming tot griffier van de staten van *Overijssel* geopend. Hij nam den hem opgedragenen post, met de uiterste getrouwheid, tot aan de groote verandering van zaken in 1795 waar; doch meende toen, dat de bij deszelfs aanvaarding afgelegde eed hem verbood, dien nu langer te bekleeden, en leide denzelven dus neder; doende daardoor een' stap, die te meer eerbied verdiende, naar mate dit offer, aan hetgeen zijn geweten hem als pligt voorschreef, hem, als vader van een talrijk gezin, en niet zeer ruim met tijdelijke middelen bedeeld, te bezwaarlijker moest vallen. Hij verliet *Deventer*, waar hij het laatst zijn verblijf gehouden had, in Slagtm. 1795, en trok met zijn huisgezin naar *Kampen*, waar hij zich tot 1801 onthield; bestedende een groot gedeelte van zijnen tijd aan de vorming van bij hem inwonende jongelingen tot het akademisch onderwijs. In het laatst genoemde jaar vestigde hij zich binnen *Leijden*, ten gevolge van een bij hem gedaan aanzoek, door toenmalige bezorgers der hoogeschool, om, onder billijke voorwaarden, een' catalogus te vervaardigen van de boeken, in de rijk voorziene, openbare boekerij voorhanden; eene lastgeving, eerst voor een bepaald getal van jaren geschied, maar sedert van jaar tot jaar vernieuwd, en ook tot de handschriften uitgestrekt. TYDEMAN, in wien bezorgers tot deze moeijelijke en gewigtige taak den regten man gevonden hadden, hield zich dan ook daarmede rusteloos en onvermoed bezig, en schreef niet alleen den titel en inhoud van alle boeken, zelfs de kleinste en met an-

andere in denzelfden band verscholene, zeer naauwkeurig op; maar verrijkte deze opgave bij vele ook met min of meer uitvoerige aanteekeningen, ter aanwijzing van derzelver aard en waarde dienende. Gedurende de reeks van jaren, die hij aan deze taak besteedde, was hij ook nog, in andere opzigten, voor de wetenschappen nuttig, waarvan zijne verscheidene belangrijke uittreksels en berigten uit en omtrent regtsgeleerde en andere schriften in de *Jaarboeken van Kunsten en Wetenschappen voor het Koningrijk Holland*, onder toezigt van den heer J. MEERMAN uitgegeven, en de schoone oudheidkundige Verhandeling: *de Burggraviata Leidensi*, van W. MUSKETIER VERGENST, doch meest van onzen TYDEMAN, en eindelijk zijne fraaije en bondige verhandeling *over den oorsprong der spraak en den Cratylus van* PLATO (*), kunnen getuigen. De herstelling van ons vaderland in het jaar 1813 bragt ook eene aangename verbetering in het lot van onzen TYDEMAN te weeg, daar onze geëerbiedigde koning ter belooning zijner gewigtige en langdurige diensten, aan de wetenschappen en het vaderland bewezen, en van zijne onkreukbare gehechtheid aan eed en pligt, hem tot hoogleeraar aan 's lands hoogeschool te *Leijden* benoemde, met bijgevoegde bepaling, dat hem, bij de aanstaande hervorming van het hooger onderwijs, het hem op te dragen vak nader zoude worden aangewezen. Dit gebeurde echter niet, alzoo de nieuwe inrigting der hoogeschool, in 1815, den meer dan 70 jarigen grijsaard onder het getal dier hoogleeraren plaatste, die, volgens de wet, met behoud van eer en voordeelen, aan hunnen post verknocht, van de dienst ontslagen zijn; doch zijne werkzame geaardheid en vurige zucht, om nuttig te zijn, drongen hem, van de vergunning derzelfde wet gebruik te maken, om namelijk nog, zoo veel in hem was, der studerende jongelingschap nuttig te zijn. Hij nam dus het bij de wet gevorderde onderwijs in de Romeinsche oudheden, tot groot genoegen zijner ambtgenooten in de letterkundige faculteit, vrijwillig op zich, en zette hetzelve met grooten lof, tot weinig tijds voor zijn overlijden, onafgebroken voort In Slagtm. 1824 werd hij door eene langzame verzwakking aangetast, die hem echter ten einde toe het volle genot zijner verstandelijke vermogens deed behouden, en hem ten laatste, op den 1sten van Sprokkelm. des volgenden jaars, in den ouderdom van bijna 84 jaren, zacht en opgeruimd, en, als een geloovig christen, tot de hoop van een beter en heerlijker bestaan deed insluimeren.

Onze TYDEMAN is driemaal gehuwd geweest; eerst aan BARBARA MARIA ROSSIJN, zuster van zijnen voormaligen ambtgenoot te *Harderwijk*, den hoogleeraar JOHANNES THEODORUS ROSSIJN, bij welke hij 4 kinderen verwekte, waarvan hem slechts ééne dochter, WIJNANDA LUCRETIA, overbleef, welke in 1825 nog in leven, en aan den heer BONEBAKKER te *Amsterdam*, gehuwd was; vervolgens aan SOPHIA

(*) Te vinden in het II Deel II Stuk der Verhandelingen van de Maatschappij van Letterkunde te *Leijden*.

THEODORA DE BEVEREN, eene godvruchtige, huishoudelijke gade, die de ſtudie, inzonderheid der godgeleerdheid, beminde, en bij welke hij 6 kinderen verwekte, waarvan nog 4 (in 1825) in leven waren, en daaronder 2 zonen, waarvan de eene hoogleeraar aan de Leijdſche hoogeſchool, de ander Predikant te *Dordrecht* is; en eindelijk aan HERMANUA HUGENHOLZ, dochter van den Delftschen leeraar P. H. HUGENHOLZ, welk huwelijk met 2 zonen en eene dochter gezegend werd, welke alle, bij 's mans overlijden, met de moeder nog in leven waren. — TYDEMAN behoorde niet alleen onder de geleerden van den eerſten rang, in wien een ſchat van kundigheden vereenigd was, dien hij zijn geheele leven, met eene milde hand, ten algemeenen nutte beſteedde, en uit wiens ſchool verſcheidene beroemde ſtaatsmannen en geleerden zijn voortgekomen; maar verdient ook in zijn karakter en wandel, als mensch en christen, den hoogſten lof. (*)

TYNDARIDEN. Zoo noemt men de tweelingbroeders, CASTOR en POLLUX, naar hunnen vader, TYNDARUS, die koning van *Laconië* was.

TYPHON. 1. Eene Egyptiſche godheid, een zoon van KRONOS en RHEA, en broeder van OSIRIS, ARERIS, ISIS en NEPTUNUS. De *Egyptenaren* hielden hem voor een kwaad wezen, waarvan al het ſchadelijke en verderfelijke in de Natuur afkomſtig was. Alle gehate en onreine dieren waren hem heilig, en op zekere feestdagen was hij een voorwerp van beſchimping en beſpotting. Gewoonlijk werd hij niet in menſchelijke gedaante, maar als een ezel, rivierpaard of krokodil afgebeeld. Ook hield men hem voor het zinnebeeld van de zee, die den *Nijl* verſlindt, of van den heeten, hoogst verderfelijken Zuidewind. — 2. Wordt TYPHON of TYPHO bij PLINIUS die hevige ſtorm, of wervelwind genoemd, welke nog tegenwoordig, voornamelijk op den grooten Indiſchen Oceaan bij *China*, *Japan*, en op het ſchiereiland aan gene zijde van den *Ganges*, gedurende het warme jaarſaizoen, zich verheft. Deze ſoort van wervelwind heeft met de plotſeling opkomende ſtormen in de *Ethiopiſche zee*, en voornamelijk aan de Kaap *de Goede Hoop*, vele overeenkomst, en worden *Travados* geheeten. Deze laatſte vertoonen zich, gelijk de *Typhon*, bij ſtil en helder weder, en beginnen met eene kleine zwarte wolk, breiden zich, na verloop van een uur, overal uit, en vernielen met de grootſte woede de ſchepen in de haven en de woningen op het land. Niet zelden ontſtaan deze ver-

(*) Men zie verder omtrent dezen verdienſtelijken geleerden de aanſpraak, door den Hoogleeraar M. SIEGENBEEK, als voorzitter gedaan bij de opening van de Algemeene Vergadering der Maatſchappij van Nederl. Letterkunde te *Leijden*, waaruit de redactie van den *Algemeenen Konst- en Letterbode* van 1826, No. 4, 5 en 6, 's mans Levensſchets heeft overgenomen, welke hierdoor ons hoofdzakelijk gevolgd is; alsmede HERINGA, *Oratio*, *in annal. acad. Traj.* 1824 en 1825 p. 32. *et annot.* p. 243. en de plaatſen en ſchrijvers aangehaald door 's mans zoon, H. W. TYDEMAN, Serm. Hab. d. 8 Febr. 1826. p. 21. in *de Annal. acad.* Lugd. Oct. 1825—1826.

verwoestende *Travados*, in Gras-, Bloei- en Zomermaand, op verfcheidene dagen twee tot driemaal, behalve aan de genoemde kaap, ook op de kusten van *Guinea*, in *Loango* en *Guardafui*. Wanneer een zoodanige *Typhon* of wervelwind eene wolk vat, ontftaan daaruit de zoogenoemde waterhoozen. (*zie aldaar.*)

TYPHUS is eigenlijk de benaming voor het kenmerk eener ziekte, welke zich door verdooving en verftomping der zintuigen, enz. onderfcheidt, en daarvoor ook als zoodanig door HIPPOCRATES gehouden wordt; doch wordt ook dit woord, in de kunsttaal, door andere geneesheeren, in eene verfchillende beteekenis gebezigd. Nu eens worden menigvuldige koortfen, en dan eens geheele klasfen derzelve (de asthenifche of zenuwkoortfen) onder deze benaming verftaan; doch HILDEBRANDT heeft eindelijk in zijn werk, *über den anfteckenden Typhus*, *Weenen* 1810, op het voetfpoor van SAUVAGES, de eerfte beteekenis van dit woord weder ingevoerd, en men verftaat er thans door eene op zich zelve ftaande koortsziekte, van eene bijzondere foort, welke besmettelijk is, eigene en bepaalde tijdperken doorloopt, en zich door alle dezelve alleen door verdooving en ijlhoofdigheid kenmerkt; en het is deze ziekte, welke in hospitalen, gevangenisfen, onder legers te velde, op fchepen en in belegerde fteden zoo menigvuldig plaats heeft; nu eens gewoonlijk, dan eens befmettelijk is; groote verwoestingen aanregt; doorgaans den oorlog verzelt, en hierom door HUFELAND met den naam van *krijgspest* beftempeld wordt. Over den eigenlijken aard dezer ziekte zijn de geneesheeren, niettegenftaande menigvuldige gedane waarnemingen, het niet eens; doch derzelver oorzaak is altijd eene befmettende ftof, die onder begunftigende omftandigheden altijd en op alle plaatfen gevonden en gevoed wordt, waaronder wel voornamelijk de bedorven of ftiklucht, zij moge dan door uitdamping van ftilftaand water, of van levende, bewerktuigde, inzonderheid dierlijke wezens enz. ontftaan, moet geteld worden. Eene zuivere lucht derhalve, inzonderheid wanneer zij zuurftof bevat, of ook wel met zout- of falpeterzure dampen bezwangerd is, behoort, onder anderen, tot de middelen, om de fmetftof te verdrijven, of ten minfte in haren voortgang te ftuiten. — Omtrent de eigenlijke natuur van de fmetftof dezer ziekte weten wij even weinig, als van die van eenige andere; doch zij bezit de eigenaardige eigenfchap, dat zij niet, zoo als b. v. de fmetftof van pokken, aan eene zigtbare dierlijke ftof (flijm of etter) gebonden, maar vlugtiger is, dan deze, en zich met de uitwafemende ftof aan de lucht mededeelt. Van hier, dat zij zich niet flechts door eene onmiddellijke aanraking van den zieken, maar zelfs op eenigen, ofschoon niet zeer grooten, afftand voortplant; doch ook hecht zij zich aan andere ftoffen, die met den kranken in aanraking komen, ontwikkelt zich en blijft inzonderheid kleven aan vuil linnen, dat niet opgehangen en gelucht, maar op eenen hoop geworpen wordt. De *Typhus* begint, gelijk al-

le koortsen, met koude, hoofdpijn, ligte duizeling, verminderden eetlust, dorst, enz.; duurt alzoo 7 dagen voort; heeft in de eerste vele overeenkomst met eene catharale of rhumatieke koorts, en beslist zich nooit voor den 14 of den 21sten dag. — Over den *Typhus* zie men BERNHARDS *Handbuch der algem. und besondern Contagie-Lehre*, 1ste deel, *Erfurt* 1815, en GODENS *Geschichte des ansteckenden Typhus, im 4 Buch. Breslau* 1816.

TYPOGRAPHIE. (*Zie:* BOEKDRUKKUNST.)

TYPOLITHEN zijn die soort van versteeningen, waarvan alleen de uitwendige vorm van het werktuigelijk natuurlijk ligchaam is overgebleven. Dit laatste werd, namelijk, bij de vorming van de aardkorst, door nog vloeibare, naderhand verharde minerale stoffen omgeven, maar niet doordrongen, zoo als bij andere soorten van versteeningen; ging vervolgens tot verrotting over, en liet geen ander spoor, dan dat van zijnen vorm, in de hetzelve omgevende delfstof achter; doch worden de ledige holten ook dikwijls door andere bewerktuigde ligchamen aangevuld, welke dan *steenkernen* of *pitten* genoemd worden. Men vindt alleen *Typolithen* van Conchyliën, en niet van andere natuurlijke ligchamen in de Natuur.

TYPOMETRIE. De kunst, om landkaarten met bewegelijke letters te drukken, welke door BREITKOPF werd uitgevonden, en naderhand ook door anderen is uitgeoefend geworden.

TYPUS (naar het Grieksch) is eigenlijk een afbeeldsel, hetwelk van eene zaak gemaakt wordt, een afdruk; ook ieder ander teeken, figuur of beeld, dat tot een model dienen moet — een voorbeeld; en van hier de zamengestelde woorden *Typographie*, *Typometrie*, enz. (*zie boven.*)

TYR was volgens de oude Noordsche godenleer de moedige en dappere god des oorlogs en der overwinning, zoo als MARS bij de *Romeinen*. Hij was een zoon van ODIN, en de stoutste en dapperste der goden, naar wien ook nog, bij de *Denen* en *IJslanders*, de Dingsdag *Tirstag*, *Tyersdag* genoemd wordt. — Men zie hierover G. BUSSCHING, *das Bild des Gottes Tyr gefunden in Oberschlesiën*, *Breslau* 1819.

TYRTAEUS, een Grieksch dichter, te *Athene*, volgens sommigen te *Milete* geboren, en inzonderheid als luitspeler en dichter beroemd, leefde omtrent 430 jaar voor onze tijdrekening. De *Lacedemoniërs*, na verscheidene van de *Messeniërs* geledene nederlagen, ontvingen van de Delphische godspraak den raad, om van de *Atheners* een' veldheer tot hunnen aanvoerder te verzoeken. Deze zonden hun TYRTAEUS, een klein, onaanzienlijk, gebrekkig man, die niets van de krijgskunst verstond. De *Lacedemoniërs*, spotteden met dezen gezondenen bijstand, en meenden tevens hiermede door de *Atheners* bespot te worden, doch de heldenzangen van TYRTAEUS ontvonkten zoodanig den moed der *Spartanen*, dat zij den oorlog overwinnend ten einde bragten. Het burgerregt van Lacedaemon was de belooning van den dichter. Van zijne gezangen hebben wij nog eeni-

nige ſtukken over, die Mr. W. BILDERDIJK ons in eene ſchoone vertaling heeft doen kennen.

TYRUS. Eene van de beroemdſte ſteden der oudheid. Zij was, nevens hare oudere zuster *Sidon*, de aanzienlijkſte en rijkſte koopſtad van het voormalig *Phenicië*; doch is tegenwoordig, onder den naam van *Sur*, eene weinig beteekenende plaats, in de Turkſche provincie *Syrië*. *Tyrus*, reeds omſtreeks 13 eeuwen voor onze jaartelling, eene aanzienlijke en bloeijende ſtad, werd door handel en ſcheepvaart rijk en magtig; terwijl tevens kunſten en wetenſchappen in dezelve hare ijverige voorſtanders vonden. Een harer koningen, HIRAM, was de vriend en bondgenoot van den Israëlitiſchen vorst SALOMON, en het is uit de geſchiedenis van den laatſten bekend, dat de *Israëliten* de bouwkunst en ſcheepvaart van de *Tyriërs* leerden. Men heeft aan de *Pheniciërs*, en inzonderheid aan de *Tyriërs*, eene verbeterde bouwing der ſchepen, het zeilen bij nacht op het geleide der ſterren, en andere belangrijke uitvindingen met opzigt tot de ſcheepvaart te danken. Zij bezochten niet ſlechts al de kusten van de *Middellandſche zee*; maar drongen zelfs tot in den *Atlantiſchen Oceaan* door, haalden tin uit *Brittanje*, en waarſchijnlijk ook barnſteen uit de *Oostzee*. Het tegenwoordige *Cadix* in *Spanje*, en *Carthago* in *Afrika*, waren Tyriſche volkplantingen. De ſtad *Tyrus* was op eene rots gebouwd, die aan alle kanten door de *Middellandſche zee* omringd was, en daardoor zeer ſterk. Zij bevatte binnen hare muren eenige van de beroemdſte tempels der oudheid, als van den Olympiſchen JUPITER, van HERKULES en van ASTARTE. Toen ALEXANDER het leger van DARIUS bij *Isſus* verſtrooid, en tevens geheel *Phenicië* en *Syrië*, met de kusten van de *Middellandſche zee*, aan zich onderworpen had, bood *Tyrus*, op hare ſterke ligging ſteunende, geheel alleen, den ſtouten en gelukkigen overwinnaar eenen geduchten tegenſtand, en weigerde, om hem als opperheer te erkennen. ALEXANDER ondernam hierop de belegering der ſtad, eene der merkwaardigſte in de oude krijgsgeſchiedenis. De belegerden vernielden, volgens het verhaal van CURTIUS, de werken der belegeraars; doch *Tyrus* moest ten laatſte, na eene belegering van ruim 6 maanden, voor den overwinnaar bukken, die de ſtad ſmadelijker behandelde, dan men van hem had mogen verwachten. Onder de heerſchappij der *Romeinen* genoot zij, door haren nog ſteeds uitgebreiden handel, veel welvaart; later kwam zij, met het land zelf in de magt der *Saracenen*, en werd ten tijde der kruistogten voor eene ſterke plaats gehouden, die door kruisvaarders tegen deze ſtandvastig verdedigd werd. Onder de Turkſche regering is de ſtad geheel in verval geraakt, en, volgens het berigt van den baron TOTT, aan het opperhoofd der *Mutualis*, een volk aan den *Libanon*, onderworpen. De haven van *Tyrus* is, wel is waar, nog altijd de beste aan de geheele Syriſche kust; maar de handel is, inzonderheid naar het naburig *Said* (het oude *Sidon*) verlegd, werwaarts

Ty-

Tyrus, of *Sur*, alleen eenigen tabak, koren en gesponnen zijde vervoert.

TZETZES. (JOHAN en IZAÄK) Twee broeders, die in het midden der 12de eeuw te *Constantinopel* leefden, van welke wij nog verklaringen van Griekfche fchriften, voornamelijk van een gedicht van LYKOPHRON, bezitten, en van JOHAN ook gedichten in de Griekfche taal, waarvan het een de gefchiedenis van den Trojaanfchen oorlog tot het begin van de *Ilias*, zelfs met den inhoud, en de omftandigheden van HECTOR's dood, tot het te huiswaarts keeren der *Grieken* verhaalt, en het andere, meer uitvoerige, eene verklaring der Homerifche mythen levert. Beide hebben veel waarde, niet van den dichterlijken kant befchouwd, maar uit hoofde, dat zij verfcheidene oude, verftrooide ftukken, berigten en mythen uit oude verloren geraakte bronnen bevatten, die ook nog belangrijk zijn.

U.

U is bij ons de vijfde vokaal en de twintigfte letter van het alphabet. De oude Latijnen maakten geen onderfcheid, zoo als wij, tusfchen de U en V, de eene vokaal of klinkletter, en de andere medeklinker. Bij hen was de V altijd vokaal, en zij fpraken deze letter uit als *ou*. Daar dit echter in fommige woorden eene harde uitfpraak te weeg bragt, bij voorb. in *Servus*, hetwelk zij als *Serouous* uitfpraken, verzachtten zij het, door bij de eerfte *V* een nieuw karakter, van de gedaante eener omgekeerde Ⅎ, te plaatfen, waar aan zij denzelfden klank gaven, als wij aan onzen medeklinker V doen. — Voorts wordt U in de oude gedenkfchriften gebruikt voor *Uros*, ftad, *Ufus*, die zich bediend heeft, *Uxor*, vrouw, enz. en beteekent zij op Franfche munten *Pau*, de plaats, waar zij geftempeld zijn.

UIL. (DE) (*Strix*) Dit vogel-geflacht kenmerkt zich door eenen korten, naakten, hoekswijze omgekromden bek, zonder waschhuid; neusgaten, met borftelachtige veren bedekt; eenen grooten kop; eene in tweeën gefpletene tong; door dat de buitenfte voorvinger van de pooten, zoo wel naar voren, als naar achteren kan bewogen worden, en eenige flagpennen zaagswijze zijn ingefneden. Men heeft van dit vogel-geflacht onderfcheidene foorten, waarvan de twee volgende de voornaamfte zijn: 1. de Schuifuil (*S. Bubo*), welks bijzonder kenmerk is, dat de ooren rondom met veren bezet, de oogkringen faffraankleurig zijn, en het lijf ros is. Hij is de grootfte van dit geheele geflacht, en tevens zoo ongemeen fterk, dat de arenden zelfs, fomtijds, voor hem moeten onderdoen. Hij maakt een onaangenaam gefchreeuw; vliegt zelden bij den dag, en dan zeer laag; eet visch en bewoont, gelijk ook de volgende foort, de gematigde gewesten van

van *Europa* en het westelijke gedeelte van *Azië*. 2. De Steenuil of Katuil (*S. Ulula*), de meest gewoonlijke hier te lande, met eenen gladden kop, faffraangele oogkringen, een roestkleurig, bruin lijf, en de derde flagpen langer dan de vorige. Deze foort van Uilen vindt men zeer menigvuldig, als er vele muizen zijn, en zijn gefla-gen vijanden van de katten. Zij zijn nachtvogels, wier gekras of gefchreeuw dikwijls tot de zotfte bijgeloovige denkbeelden aanleiding gegeven heeft, en helaas! bij fommigen nog geeft. — Bij de ouden was de Uil, uit hoofde van zijne fchuwheid voor het licht, en zijn ernftig, fomber gelaat, een zinnebeeld van diep gepeins, en werd hierom aan de zijde van MINERVA, de godin der wijsheid, geplaatst. — *Uilen naar Athene dragen* wil zoo veel zeggen, als iets overbodigs verrigten.

UILKENS (JACOBUS ALBERTUS) werd, op den 1ften van Bloeim. 1772, te *Wierum*, een klein dorp nabij *Groningen* geboren. Zijne ouders waren landlieden, van goede afkomst, zeden en gedrag, zoo dat UILKENS geene aanzienlijke geboorte te beurt viel, en men van hem, als kind, niet durfde vermoeden, dat hij eenmaal dien ftand tot befchermer, verlichter en algemeenen voorganger zoude verftrekken. Dan reeds als kind openbaarde hij zijne, tot in latere jaren hem bijgeblevene, zucht tot onderzoek en nafporing. Zijn eerfte onderwijs, dat hij op zijne dorpfchool ontving, was hoogst gebrekkig, doordien de onderwijzer, die zijn voornaamfte beftaan in den landbouw moest vinden, dit geheel verwaarloosde, en zeer achteloos was ten aanzien der hem toevertrouwde kinderen, zoo dat velen meer buiten de fchool hunnen tijd verbeuzelden, dan dat zij binnen derzelver muren te vinden waren. Reeds op zijn 5de jaar (1777) verloor UILKENS zijnen geliefden vader, en werd nu alleen aan de zorg zijner moeder overgelaten, die met hem op zijn 8fte jaar naar *Groningen* ging, en hem daar, na het eerfte genoten onderwijs, op de Latijnfche fcholen aan zijne meesters toevertrouwde; doch ook nu werd hem op zijn 11de jaar (1783) zijne moeder ontrukt, en hij moest hare tedere zorg, reeds als knaap, geheel misfen. Dan zijne brave voogden, reeds fpoedig de eerfte vonken van zijnen aanleg en zijn vernuft ontwarende, verzuimden niet, om hem in de loopbaan van geleerdheid en wetenfchappen verder te doen vormen. Reeds op de Latijnfche fcholen gaf hij blijken van zijne geftadige zucht tot ftille waarneming en onderzoek, en fcheen zelfs de afzondering en eenzaamheid boven het gewoel der zamenleving te verkiezen. Ook gaf hij op deze fcholen onophoudelijke blijken van zijnen ijver tot natuurkundig onderzoek en zucht tot overtuiging, en verftoutte zich nu en dan, om onder zijne Latijnfche opftellen eenige bedenkingen of vragen, van eenen natuur- of landhuishoudkundigen aard, te plaatfen, die hem, vooral door den kundigen rector STRUCHTMEIJER, door keurige fpreuken der ouden werden beantwoord, welke hem tot nieuwe overdenkingen aanfpoorden.

Na zijne taak op de Latijnſche ſcholen volbragt te hebben, ging hij met zijn 17de jaar tot de akademiſche ſtudiën over, en was nu in ſtaat, om aan zijnen onverzadelijken lust naar wetenſchappen te voldoen. Hij hoorde hier de voorbereidende lesſen voor den geestelijken ſtand van de beroemde hoogleeraren J. RUARDI, J. DE RHOER, N. G. SCHROEDER en G. VAN DER VOORT, ten einde zich in de oude talen geſchied- en redeneerkunde te oefenen; terwijl daarna de beroemde hoogleeraren P. CHEVALLIER, G. KUIPERS en T. LUBBERS, in de godgeleerde wetenſchappen, zijne leidslieden werden. Hij vond echter in deze genoemde vakken geen voedſel genoeg voor zijne uitgebreide zucht tot onderzoek en kennis. Hij beoefende tevens, onder den kundigen hoogleeraar J. B. DE LA FAILLE, de wis-, natuur- en ſterrekunde, en woonde ook de ſcheikundige lesſen van den hoogleeraar P. DRIESSEN beſtendig bij, alsmede die over de kruidkunde, en meer verwijderde vakken van heel-, ontleed- en zelfs vroedkunde, die alle in den hoogleeraar W. MUNNIKS eenen warmen beſchermer en beoefenaar vonden.

Voor en aleer UILKENS zich in den geestelijken ſtand liet inwijden, werd hij in zijn 23ſte jaar (1795) door den akademiſchen ſenaat van *Groningen* tot *doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunſten* bevorderd, na uitgegeven en in het openbaar verdedigd te hebben zijne proef-verhandeling, *over den Dampkring en deszelfs invloed op het plantenrijk*; een ſtuk, waarin zoo wel grondige geleerdheid doorſtraalt, als men daaruit zien kan, hoe hij zeer vroeg prijs wist te ſtellen op eene nuttige toepasſing van de natuur- en ſcheikunde op de huishouding der natuur, en hoe hij reeds toen de gronden gelegd heeft tot zijne toekomſtige beſtemming. Nog in hetzelfde jaar werd hij tot candidaat in de godgeleerdheid bij de clasſis van *Groningen* bevorderd, en gaf ook alle bewijzen van vlijt en oefening in deze belangrijke wetenſchap. Sedert bevlijtigde hij zich, om, zonder eenig ſchriftelijk opſtel, zijne openlijke, mondelinge voordragten en leerredenen te doen, waarin hij, door zijnen verbazenden rijkdom van denkbeelden en gedachten onderſteund, weldra zulk eene vaardigheid verkreeg, dat hij over een hem opgegeven onderwerp, oogenblikkelijk, eene wel geordende verhandeling of leerrede uitſprak. In dit tijdvak (1796) zag zijn eerſte geſchrift, ten titel voorende: *korte, op ondervinding rustende Thermometer-beſchrijving*, het licht, hetwelk de vleijendſte en regtmatigſte goedkeuring verwierf van bekenden en geleerden. In hetzelfde jaar, in het dorp *Lellens* beroepen en bevestigd zijnde, verzuimde hij niet, om zoo wel aan de verpligtingen van zijnen ſtand te voldoen, als ook, om zijne natuurkundige wetenſchappen door onderzoek en beoefening levendig te houden; en het was ten aanzien van het laatſte, dat hij een der verwonderlijkſte blijken gaf van zijne vlugheid en alles omvattenden geest, die ook den grondſlag tot zijnen volgenden roem gelegd heeft. De maatſchappij *tot Nut van 't Algemeen* had, namelijk, te dier tijd,

tijd, eene prijsvraag uitgeschreven, over een geschikt *Natuurkundig Schoolboek*. Slechts 8 dagen voor den tijd der inzending ontwaarde UILKENS in het programma van gemeld genootschap, wat hetzelve verlangde, en zonder zich door dit kort tijdsbestek te laten afschrikken, wijdde hij 3 dagen en drie nachten aan deze zoo moeijelijke taak toe. Hij bragt ook het stuk ten einde; doch het was hem niet mogelijk, aan de voorwaarde, om het door eene vreemde hand te laten afschrijven, te voldoen, zoo dat hij het waagde, om het stuk, zoo als het was aan de maatschappij ter beoordeeling in te zenden. Hetzelve werd, zoo als bekend is, tegelijk met een voortreffelijk, insgelijks bekroond en daarmede vereenigd antwoord van den heer BUIS, het gouden eermetaal waardig gekeurd, en door de maatschappij gedrukt. Zoo deze bijzonderheid niet uit echte bronnen kwam, en niet tevens aan zijne vertrouwdste vrienden bekend was, dan zoude men de zaak, uit hoofde der uitgebreidheid, belangrijkheid en duidelijkheid des werks, voor onmogelijk houden. UILKENS zelf, die nimmer van zich zelven of zijne verdiensten sprak, kon ook de waarheid derzelve niet ontveinzen, maar verontschuldigde zich daarover, als over een roekeloos, doch bijzonder welgelukt waagstuk.

Hij verwisselde nu ook weldra, in 1798, het kleinere dorpje *Lellens* met het meer aanzienlijke *Eenrum*, waar het veld zijner werkzaamheden zich aanmerkelijk uitbreidde, en zijne nimmer rustende ziel altoos nuttig werkzaam was. Behalve zijne *Korte Schets der Natuurkennis*, in 1799 uitgegeven, verschenen nog van 1801—1815 zijne voortreffelijke *Redevoeringen over de volmaaktheden van den Schepper*, waarvan hij de 2 eerste deelen aldaar, en de latere te *Groningen* bewerkt en in het licht gegeven heeft: een werk, dat alleen genoeg zoude geweest zijn, om zijnen roem te bevestigen, en zijnen naam onsterfelijk te maken. Al de schriften op te tellen, die door zijne pen of onder zijn opzigt vervaardigd en waarvan velen herdrukt zijn, loopt buiten ons bestek, en wij wilden dus liever den algemeenen aard der onderwerpen aantoonen, waartoe zich dezelve bepaald hebben. Vooreerst was het inzonderheid de *Natuurkunde*, welke hij in zijn *Natuurkundig Schoolboek* (1798), in zijne bovengemelde *Redevoeringen*, in zijn *kort Natuurkundig Schoolboek* (1804), en in de *verhandeling over de vooroordeelen omtrent het Onweder* (1808) behandelde, en ten anderen was ook *de Natuurlijke Historie* het onderwerp zijner beoefening, blijkens de latere deelen zijner *Redevoeringen*; zijne *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengsels der Natuur* (1805), door de maatschappij, *tot Nut van 't Algemeen*, met dubbel goud bekroond; zijn *Schoolboek over de Natuurlijke Historie* (1807); *de Kathechismus der Natuur van* MARTINET verkort en nagezien, en de bekroonde prijsvraag *over het nut der Insecten* (1812). Ook de *Technologie*, of *Fabrijkkunde*, werd met een goed gevolg door hem beoefend in zijn *Technologisch Handboek* (1809—1819) en in zijn *Schoolboekje over de Technologie* (1810); terwijl de merkwaar-

waardige verſchijnſels van het *Magnetismus* almede voor eenigen tijd zijne aandacht trokken, blijkens zijne *merkwaardige Natuurverſchijnſelen*, welk ſtuk in 1814 verſcheen. Niet alleen heeft hij deze reeks van ſchriften, tijdens zijn verblijf te *Eenrum*, vervaardigd; maar was ook door eigen praktisch onderwijs in de natuurkunde, waartoe hij zich met veel moeite en kosten eene aanzienlijke verzameling van werktuigen had aangeſchaft, voor zijne landgenooten aldaar nuttig en belangrijk, die met ijver zijne lesſen bijwoonden.

Het kan niemand bevreemden, die eenigzins met 's mans werkzaam leven en verdienſten bekend is, dat hij als lid van een aantal vaderlandſche genootſchappen werd aangenomen, noch ook, dat hij bij de herſtelling van ons vaderland tot hoogere eer en betrekking geroepen werd. Onze geëerbiedigde koning, onder anderen, de akademiſche inrigtingen in ons rijk met het zoo belangrijk vak van landhuishoudkunde vermeerderd hebbende, viel voor *Groningens* hoogeſchool de algemeene keus op Uilkens, die dan ook, na het ontvangen van 's vorſten goekeuring, aan dezelve tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde beroepen werd, met het bepaalde doel, om het nieuwe en moeijelijke vak van landhuishoudkunde te onderwijzen, op welke baan hem niemand in ons land was voorgegaan. In Slagtm. 1815 aanvaardde hij met roem deze zijne nieuwe taak met het houden eener plegtige redevoering: *Over den invloed der Landhuishoudkunde op het beſtaan en de welvaart der Maatſchappij.* Hij begon dadelijk zijne belangrijke lesſen, en gaf in 1819 zijn *Handboek van vaderlandſche Landhuishoudkunde* in het licht, hetwelk niet alleen eenen uitmuntenden leiddraad ter verdere akademiſche behandeling bevat; maar ook voor iederen landen veegebruiker eenen ſchat van nuttige opmerkingen en waarheden oplevert. Daar hem nogtans deze werkkring te beperkt voorkwam, zoo breidde hij zijne werkzaamheden nog in zoo verre uit, dat hij nu niet alleen aan de akademiſche jeugd, maar ook aan zijne overige medeburgers, door behoorlijk onderwijs, eene algemeene kennis van technologie of fabrijkkunde trachtte mede te deelen, waartoe hij zich met geregelde lesſen over dit vak bezig hield. Ook behandelde hij het physiologiſche gedeelte der kruidkunde, en, na den dood van den beroemden de la Faille, de natuurkunde; doch met deze lesſen mogt hij zich ſlechts één jaar onledig houden. — In 1822 wees hij het vereerend aanbod van den koning, om den leerſtoel van *Groningen* met dien van *Leijden* te verwisſelen, uit liefde voor zijne vaderſtad, beleefdelijk van de hand, en woonde in het volgende jaar, wegens de commisſie van landbouw, eene algemeene vergadering over landhuishoudkundige voorwerpen bij, welke onder het voorzitterſchap van den heer Falck, minister van binn. zaken, in de Zuidelijke hoofdſtad, gehouden werd, bij welke gelegenheid hij almede de duidelijkſte bewijzen van zijne kunde en oordeel aan den dag legde.

Te dezer tijd troffen Uilkens groote rampen en verliezen, die waaarſchijnlijk veel tot krenking zijner reeds eenigzins geſchokte ge-

gezondheid hebben toegebragt; althans werd deze van langzamerhand ondermijnd. Eene lastige, onophoudelijke hoest, zachte uitterende koortsen en benaauwdheden maakten zijnen toestand zorgelijk, en deden hem eindelijk, den 30sten van Bloeim. 1825, in het 53ste jaar zijns levens bezwijken. Hij is driemaal gehuwd geweest: eerst aan GEZINA HAVINGA, dochter van wijlen J. HAVINGA, predikant te *Bellingeweer*, die hem in 1812 door den dood ontrukt werd, en waarbij hij 9 kinderen verwekte, waarvan slechts 3 de moeder mogten overleven; voorts aan BARBERA MARIA TEENSTRA, uit welk huwelijk twee kinderen ontsproten, en eindelijk aan HILLIGJE MARTENS TEENSTRA, waarbij hij 3 kinderen had, van welke 2 hunnen vader overleefden. UILKENS bezat, bij den roem van eenen geleerde, dien van eenen man van goede zeden en godsvrucht. Hij was een teederminnend echtgenoot en vader, een gul en vrolijk vriend en een nederig burger; bereidvaardig, vriendelijk, en genaakbaar voor een ieder; vervreemd van allen trotsch, pracht, of weelde, en een beminnaar van de eenzaamheid en het landleven. Hij was door zijne deugden de lieveling van velen, ja bijna van allen, en zijn werkzaam leven was meer ten nutte van anderen, dan tot eigen voordeel. Zijn dood was een smartelijk verlies voor zijne overgeblevene echtgenoote en kinderen, voor zijne vrienden, *Groningens* hoogeschool, voor de geheele maatschapij; terwijl de hoogleeraar S. STRATINGH Ez., bij de opening der lessen van het natuur- en scheidkundig genootschap aldaar, waarvan UILKENS lid van verdiensten en bestuurder was, te zijner plegtige nagedachtenis, eene keurige redevoering hield, waaruit wij deze schets ontleend hebben. — Ook huldigde de geleerde jood, J. JOJADA COHEN, 's mans verdiensten in eenen schoonen Hebreeuwschen lijkzang, naast welken door hem eene Hoogduitsche overzetting gevoegd is, en waarvan de hoogleeraar B. H. LULOFS mede eene fraaije, vrije Nederduitsche vertaling geleverd heeft. Een en ander is in 1825, in één stukje, bij J. OOMKENS, te *Groningen*, uitgegeven.

UITBARSTING is eene plotselinge en geweldige uitzetting eener veerkrachtige, vloeibare stoffe, die naar alle rigtingen werkt, de hinderpalen, welke zij ontmoet, op de zwakste plaatsen, wegruimt, en doorgaans van eenen slag vergezeld gaat, zoo als inzonderheid bij het springen van eene aanmerkelijke hoeveelheid buskruid het geval is, dat zich met eene snelheid van 7000 voet in eene sekonde uitzet; bij zijne ontbranding niet alleen eene menigte warmtestof met de uiterste snelheid ophoopt, maar ook bijna geheel in damp en lucht verandert. Ook slagpoeder, slaggoud, en dergelijke, brengen bij derzelver ontbranding, of verhitting, plotseling eene aanmerkelijke hoeveelheid van elastieke stoffen voort, die zich met geweld trachten uit te zetten. Zijn nu deze stoffen bovendien in een besloten vat of kruik, dan drijven zij het dekfel of de kurk met eene verbazende kracht voort, of doen de ligchamen, waarin zij besloten zijn,

fpringen. Van deze uitbarfting hangen de werkingen van alle vuurroeren, mijnen, bommen, enz. af. De damp, waarin het water door de hitte veranderd wordt, is in eene hooge mate elastiek, en oefent, wanneer men het in een' befloten ketel heet maakt, tegen de wanden van den ketel, of het dekfel, hetwelk denzelven fluit, eene geweldige kracht uit; en van hier dikwijls de oorzaak van het fpringen van ftoomketels.

UITSPANSEL. (*Zie:* FIRMAMENT.)

UKASE. Zoo noemt men in *Rusland* iedere verordening of bevelfchrift, hetwelk door den keizer, of, in zijnen naam, door den fenaat wordt uitgevaardigd.

UKRAINE. Een aanzienlijk gedeelte van het Zuidwestelijk *Europeesch-Rusland*, ook wel *Klein-Rusland* genoemd; zijnde zoo groot, als het *Oude Rusland*, voor de bezitneming van *Siberië*, *Astrakan* en de *Aziatifche* landen. Het behoorde voorheen aan *Polen*; doch werd bij de eerfte verdeeling van dat rijk, in 1772, aan *Rusland* afgeftaan. Tegenwoordig wordt hetzelve in vier provinciën, of wel gouvernementen verdeeld, als: *Kiew*, *Podolië*, *Charkow* en *Pultawa*. De grond is er ongemeen vruchtbaar, en brengt, bijna zonder dat men hem mest, alle foorten van veld- en tuinvruchten in overvloed voort. Ook de veeteelt is er in eenen voortreffelijken ftaat; inzonderheid vindt men er een fchoon ras van paarden, welke een aanmerkelijk vertier naar buiten 's lands opleveren. Niet minder bekend zijn ook de Ukrainfche zwarte fchaapsvellen, gewoonlijk *Ukrainer* genoemd. De rivieren leveren veel visch op, en de velden wemelen van leeuwerikken, wachtels, veldhoenders, enz. — De inwoners dezer provincie, meestal kozakken en van eene fchoone geftalte, genieten nog, uit hoofde hunner vorige ftaatsgefteldheid, groote vrijheden en voorregten; zij beminnen den drank, doch niet in die mate, als de *Rusfen*, en hunne likeuren van vruchten, *Raliski* geheeten, zijn beroemd. Hunne zucht voor den dans en het gezang maakt bij hen eene hoofdneiging uit.

ULANEN zijn eene ligte ruiterij bij het Oostenrijkfche leger. Zij zijn met eene lange lans, van boven met eene fterke ijzeren punt en een klein vaandel voorzien, waarmede zij den fterkften man uit den zadel kunnen ligten, alsmede met pistolen, karabijnen en fabels gewapend. Een regement derzelve noemt men *Puld.* Zij zijn oorfpronkelijk Armenifche *Tartaren*, en dus zeer gehard, en hebben zich in verfcheidene oorlogen door dapperheid onderfcheiden.

ULEMA is bij de Turken de naam van de klasfe der regtsgeleerden, die tevens als geestelijken befchouwd worden, vermits de bepaling van het regt, of de burgerlijke wet der *Turken*, even zoo, als hunne godsdienst, van MAHOMED afkomftig, en in den koran, waarop ook alle latere wets-bepalingen gegrond zijn, vervat is. Het opperhoofd der Ulema's is de *Mufti*; op dezen volgt de *Kadileskier*, waarvan er 3 zijn, namelijk, een in *Europa*, een tweede in *Azië* en

een derde in *Egypte*. Zij hebben zitting en ftem in den Divan, en alle kadi's of onderregters, in de aan hen ondergefchikte deelen des rijks, ftaan onder hen en worden door hen aangefteld. De post van *Kadileskier* baant den weg tot de waardigheid van *Mufti*, tot welke niemand kan geraken, die niet voorheen het genoemde ambt met eer en goedkeuring bekleed heeft. De derde klasfe der Ulema's zijn de *Mollahs*, die, naar de grootheid hunner jaarwedde, van den eerften of tweeden rang zijn, en in bijzondere provinciën den opperregter vertegenwoordigen. Op hen volgen de *Kadi's* of onderregters, die overal ter eerfte inftantie regt fpreken.

ULFILAS, of ULPHILAS, was in het tijdvak van 360 tot 380 bisfchop der christelijke *Gothen* in *Dacië* en *Mosië*, en ftond bij hen in groot aanzien. Hij was de Ariaanfche gevoelens toegedaan en voor zijne eeuw een geleerd man, die ettelijke malen als gezant aan het keizerlijk hof te *Konftantinopel* gezonden werd, en aan wien de uitvinding der Gothifche letters gewoonlijk wordt toegefchreven; offchoon het waarfchijnlijk is, dat dit fchrift door hem alleen meer verfpreid en bekend is geworden. Hij heeft den bijbel in de Gothifche taal overgezet, van welke merkwaardige overzetting belangrijke ftukken zijn bewaard gebleven. De zoogenoemde *zilveren Codex* bevat de 4 Evangelisten, een handfchrift te *Wolfenbuttel* aanwezig, en eenige ftukken van den brief aan de *Romeinen:* terwijl door den verdienftelijken MAJO in de boekerij te *Milaan* de brieven van PAULUS, van ULFILAS, zijn ontdekt geworden.

ULLOA, (DON ANTONIO DE) geboren te *Sevelion*, in het begin der 18de eeuw, wijdde zich aan de zeedienst; werd reeds in 1733 kapitein van een koninklijk fregat, en ging een jaar daarna met de commisfie, die voor de bekende graadmeting, ter bepaling van de gedaante van den aardbol, naar het zuidelijk *Amerika* gezonden was, naar *Quito*, en bleef aldaar tot in het jaar 1744. Na zijne terugkomst bezocht hij, op koninklijken last, ter uitbreiding zijner ftaatshuishoudkundige kennis, een groot gedeelte van *Europa*, en kwam met eenen rijken fchat van waarnemingen terug, dien hij ten beste van zijn vaderland aanwendde. Hij voltooide de groote kanalen en dokken van *Ferrol* en *Karthagena*, en de beroemde kwikzilvermijnen van *Almaba* en *Guangaoelico*, in *Peru*, ontvingen door hem een nieuw leven. In 1755 ging hij voor de tweede maal naar *Amerika*, werd, toen hij in 1767 terug kwam, tot algemeen beftuurder van de Spaanfche zeemagt benoemd, en ftierf in Hooim. 1795, in eenen hoogen ouderdom, op zijn landgoed omftreeks *Cadix*. ULLOA behoorde tot de beroemdfte en verdienftelijkfte mannen, op welke zijn vaderland, in de vorige eeuw, kan roemen. Hij was onvermoeid bezig met de verbetering der manufacturen en de uitbreiding der kunften en wetenfchappen, en fchreef de volgende werken, die, onder meer andere, van zijne geleerde kennis en zijnen waarnemenden geest getuigen, als: *Relacion historica del Viage a la America meridional.*

 (*Ma-*

(*Madrid* 1748), en *Noticias Americanas sobre la America meridional y la septentrional oriental* (*Madrid* 1772), waarvan het eerste in het Engelsch en Fransch vertaald is. — Een zijner bloedverwanten, *Don* BERNARDO DI ULLOA, is de schrijver van een belangrijk werk voor den handel en fabrijken van *Spanje*.

ULM was voorheen eene vrije rijksstad, in den Zwabischen kreits, en had een gebied van 15 vierkante mijlen, hetwelk, eene bevolking van 37,000 zielen bevatte. In 1803 werd zij, bij een besluit van de rijks-deputatie, met verscheidene bovenlandsche rijkssteden, aan het toenmalig keurvorstendom *Beijeren* overgelaten, doch uit kracht eener, in 1810, geslotene overeenkomst, door *Beijeren* aan *Wurtemberg* afgestaan. Thans is zij de zetel van een der vier provinciale regeringen des rijks en van een geregtshof, en bevat 11,000 inwoners. Derzelver omstreken zijn zeer vruchtbaar in ooft en koorn, en door hare ligging aan den *Donau*, welke hier 200 voet breed en van 10 tot 12 voet diep is, en door het instroomen der *Iller* en *Blau*, bevaarbaar wordt, is zij zeer geschikt voor den handel, die echter tegenwoordig meestal in verzendingen van fijn meel en brood, Ulmergort, gesneden pijpenkoppen en lonten, langs den *Donau* naar *Oostenrijk*, bestaat; zijnde de voorheen zoo bloeijende fabrijken van bombazijden, als een artikel van handel, geheel te niet. Men vindt in *Ulm* een beroemd *gymnasium*, en onder de stads gebouwen onderscheidt zich inzonderheid de cathedrale kerk, die, alhoewel de toren niet voltooid is, onder de schoonste werken der Gothische bouwkunst behoort. De stad is mede, in een staatkundig opzigt, merkwaardig geworden; zijnde dezelve door de *Franschen*, na hunne herhaalde overwinning bij *Elchingen*, in Wijnm. 1805, onder aanvoering van NAPOLEON, ingenomen, terwijl de veldheer MACK, met 24,000 man krijgsgevangen werd gemaakt.

ULPIANUS (DOMITIUS). Een beroemd oud Romeinsch regtsgeleerde, te *Tyrus* in *Syrië* geboren. Hij bekleedde onder den keizer ALEXANDER SEVERUS verscheidene eereposten, en werd ten laatste prefekt; doch in 226, bij eenen opstand der *Pretorianen*, vermoord. Hij was een vijand van de christelijke godsdienst, welker belijders hij heftig vervolgde. Zijne beslissingen over voorwerpen van regt en deszelfs verklaringen zijn uit zijne schriften getrokken, en in de *Pandecten* opgenomen.

ULTRAMARIJN is die schoone, hemelsblaauwe verw, welke uit den lazuursteen (*zie aldaar*) op de volgende wijze bereid wordt. Men laat de schoonste stukjes van dezen steen gloeijen in eenen smeltkroes; steekt dezelve dus in voorloop, en, bros geworden, stoot en wrijft men ze volkomen fijn. Het eenige malen afgewasschen, en met wijngeest nog fijner gewreven poeder wordt vervolgens met gelijke deelen hars, terpentijn en mastik, waarbij een elfde deel is gevoegd van een mengsel van wierook met lijnolie, tot een deeg gemaakt, hetwelk, in water gekneed wordende, dat allerschoonste poeder

der laat zinken, hetwelk men *Ultramarijn* noemt. Deze kostbare schilders-verw, benevens die van gelijke kleur, welke uit kobalt-erts bereid wordt, zijn de eenige blaauwe verwen, die tegen het vuur bestand zijn, en hierom tot emailleren en tot schilderstukken op porcelein gebruikt worden. Voorheen bediende men zich van de *Ultramarijn* menigvuldiger dan tegenwoordig, inzonderheid in de middeleeuw tot de schilderstukken in handschriften, en naderhand het meest tot die van TITIAN.

ULYSSES, (in *het Grieksch* ODYSSEUS), was een beroemd Grieksch vorst, die op het eiland *Ithaca*, en eenige andere naburige eilanden van de *Middellandsche zee*, thans tot de republijk der *Ionische eilanden* behoorende, een koningrijk bezat. Hij leefde omstreeks 1200 jaar voor onze tijdrekening, en was een zoon van LAËRTES en ANTICLEA, en had de even zoo schoone als deugdzame PENELOPE tot zijne gemalin. Een verstandig en dapper regent zijnde, is het niet te verwonderen, dat hij onder de helden der fabel eene zoo belangrijke rol speelde. Om zich aan den Trojaanschen oorlog te onttrekken, hield hij zich krankzinnig, uit liefde voor zijne jonge gemalin, welke hij niet wilde verlaten; doch PALAMEDES ontdekte zijne vermomming, en hij moest de overige Grieksche vorsten in de belegering van *Troje* volgen. Hij kwam met 12 schepen voor *Troje*; onderscheidde zich, gedurende de belegering, door meer dan ééne stoute en listige onderneming en door zijne welsprekendheid; ontvoerde met DIOMEDES het *Palladium* (zie *aldaar*) uit *Troje*, en bevond zich naderhand ook onder de Grieksche helden, die zich in het bekende houten paard verstoken hadden, waardoor eindelijk de verovering der stad bewerkstelligd werd. Te gelijker tijd echter liet hij ook verscheidene onedele trekken blijken, en wist, onder anderen, den val van PALAMEDES, door hem valschelijk van verraad te beschuldigen, te berokkenen. Na *Troje's* val moest hij op zijne terugreize naar *Ithaca* verscheidene jaren op zee omdoolen, waarbij hij niet alleen al zijne schepen verloor, maar ook met vele onaangename en zonderlinge lotgevallen te worstelen had. Onder de merkwaardigste voorvallen dezer reize behooren de strijd met de *Cyclopen*; zijn verblijf op het eiland *Acaea*, alwaar de toveres CIRCE het gebied voerde, bij welke hij een jaar bleef; zijn omgang met CALYPSO (zie *aldaar*) en meer andere. Na veel omzwervens gelukte het hem eindelijk, te *Ithaca* terug te komen, alwaar hij zijne gemalin PENELOPE, die hem getrouw gebleven was, en zijnen zoon TELEMACHUS wedervond, en diegenen, welke gedurende zijne afwezigheid naar hare hand gedongen en zijn goed doorgebragt hadden, liet ombrengen. Hij werd, na eene langdurige en vreedzame regering, in een gevecht, door zijnen eigen zoon TELEGONUS, dien hij bij CIRCE verwekt had, door eenen pijl doodelijk gewond. HOMERUS heeft de zonderlinge lotgevallen van ULYSSES in een voortreffelijk heldendicht, *de Odysfea*, bezongen.

UMMERAPURA. De hoofd- en eene groote stad van het *Birman-*

mannisch rijk, in *Achter-Indië*, op een fchiereiland van *Icawaddi*, welke eerst federt de helft der vorige eeuw in de nabuurfchap der overblijfsels van het oude *Ava* opgebouwd, en dermate toegenomen is, dat COXE, voor het jaar 1800, haar reeds op 20—25,000 huizen en 175,000 inwoners fchatte. Onder de voornaamfte merkwaardigheden derzelve behooren het keizerlijk paleis, hetwelk op zich zelf eene kleine ftad uitmaakt, en elken vreemdeling, inzonderheid door de verbazende verfierfels van louter goud, verrast, en de *Kiomdogie*, of het keizerlijk klooster, waarin insgelijks alles van goud blinkt, en de hoogfte godheid der *Birmannen*, de GAUDMA (de BUDDA der *Singalezen*) vereerd wordt. Beide deze gebouwen behooren tot de voortreffelijkfte der Oosterfche bouwkunde.

UNGER, (JOH. GEORG) te *Goos*, omftreeks *Pirna*, in 1715 geboren, leerde, op eene weinig beteekenende drukkerij, de boekdrukkunst, en tevens voor zich zelven, uit eigen genie, de houtfneekunst. Hij ging in het jaar 1740 naar *Berlijn*, alwaar hij onophoudelijk arbeidde, om de gewone verfierfels in de boekdrukkerijen te verbeteren, en maakte in de vormfnijkunst uitftekende vorderingen, in welke laatfte hij het zoo ver bragt, dat hij 5 landfchappen vervaardigde, die den naam van kunststukken verdienen. Zonder zijne verdienften, ten aanzien van typographifche fchoonheid, genoegzaam erkend of beloond te zien, ftierf deze befcheidene kunftenaar in Oogstm. 1788. — Zijn zoon, J. F. G. UNGER, volgde met roem de voetftappen zijns vaders, en was een der uitftekendfte mannen in zijn vak. Zijne pogingen ftrekten daarheen, om het Duitfche fchrift, door meer afronding en nadering aan het Latijnfche, te verfraaijen, en zoo veel eenvoudigheid bij te zetten, dat het tusfchen het Gothisch-Duitfche en echt Romeinfche gewoon fchrift in ftond; en hier uit werd het zoogenoemde Hongaarsch fchrift geboren, hetwelk echter van tijd tot tijd minder gebruikt wordt. Zijne verdienften in de houtfnee-kunst waren nog grooter, en deze deden hem, in 1801, het hoogleeraarambt bij de akademie te *Berlijn*, waarvan hij reeds lid was, verwerven. Als boekhandelaar onderfcheidde hij zich door den meest werkzamen ijver tot aan zijnen dood, die in Winterm. 1804 volgde.

UNIGENITUS (*Bulle van*). Dit is de naam van een ftuk, door paus CLEMENS XI. in 1713 uitgevaardigd; met de woorden: *Unigenitus Dei filius* enz. begint, en voor den vrede der katholijke kerk gevaarlijke gevolgen gehad heeft. Om de *Janfenisten* te onderdrukken, en hun daartoe eenen hoofdtrek te fpelen, ontwierp de Jezuïtifche partij aan het hof van LODEWIJK XIV., inzonderheid 's konings biechtvader LE TELLIER, deze bulle, en noodzaakte den paus tot derzelver bekendmaking. Zij veroordeelde alleen door magtfpreuken, als kettersch, godslasterlijk, of aanftootelijk, 101 ftelling, bijna woordelijk met den bijbel en de kerkleer overeenftemmende, en voorkomende in de toenmaals zeer getrokkene *zedelijke befchouwingen over*

het

het Nieuwe Testament, welke PASCHASIUS QUESNEL, voorheen priester bij het oratorie te *Parijs*, bij zijne Fransche overzetting van het Nieuwe Testament gevoegd had. Men kan deze in het oog loopende daad van geweld alleen verklaren uit den woedenden haat der Jezuïten tegen QUESNEL, dien men na den dood van ARNAULD en NICOLAS als woordvoerder der *Jansenisten* beschouwde, alsmede tegen den algemeen geachten aartsbisschop van *Parijs*, den kardinaal NOAILLES, die het werk van QUESNEL openlijk had aangeprezen, en zijne onafhankelijkheid tegen LE TELLIER mannelijk had verdedigd. De plaatsen, waarin QUESNEL, in den toon zijner partij, de Goddelijke genade aan eenen onbepaalden en onweerstaanbaren invloed op het menschelijk hart toeschrijft, mogen alleen uit de schriften van den heiligen AUGUSTINUS kunnen geregtvaardigd worden; maar toen de bulle van UNIGENITUS daar mede ook stellingen verbond, en verbood zulke te leeren, die op de zuiverheid van 's menschen neiging tot zedelijk goed, op de noodzakelijkheid van reine liefde tot deugd en verzoening met God, op een algemeen gebruik der Heilige schrift; op verbetering van gedrag, en eene meer naauwgezette waarneming van het geestelijk ambt aandrongen, — toen moest het eene algemeene verbazing verwekken, dat het opperhoofd der kerk aan de wraakzucht der Jezuïten en de staatkunde van het Fransche hof zoo veel konde toegeven, om, op zijnen naam, een manifest tegen de grondwaarheden der christelijke zedekunde uit te vaardigen. Het gevolg hiervan was, dat niet alleen de *Jansenisten* en de talrijke vrienden van QUESNEL, wiens werk nu te gretiger gelezen werd, maar ook vele onzijdig oordeelende katholijken, de zaak uit dit oogpunt beschouwden, en het parlement, de kardinaal NOAILLES, de Fransche geestelijkheid, de godgeleerden in de *Sorbonne* enz., openlijk of heimelijk tegen deze daad van geweld der Jezuïten opkwamen; terwijl deze bij den koning al hunnen invloed aanwendden, om de meer gemelde bulle in *Frankrijk* tot eene rijkswet te verheffen, en hare invoering in alle kerspelen door geweld daar te stellen. Dan, schoon men wel, door lage middelen, zwakke gemoederen op zijne zijde wist te brengen, had dit echter niet den invloed op het parlement en den kardinaal. Het eerste gaf slechts onder voorwaarden, die de bulle geheel ontzenuwden, zijne toestemming ter harer inschrijving in de rijkswetten; doch de laatste verzette zich in het het eerst er volstrekt tegen, maar stemde later, volgens zijne eigene, meer gematigde uitlegging, om den voorslag van het parlement aan te nemen, en openlijk bekend te maken.

Gedurende deze hevige twisten, stierf LODEWIJK XIV., zonder aan de Jezuïten eene volkomene overwinning verschaft te hebben. De straten van *Parijs* weergalmden van spotliedjes op de bekende bulle, welke door het lichtzinnig publiek met den naam eener *natuurlijke dochter* van haren overbrenger, den pausselijken nuntius BENTIVOGLIO, bestempeld werd. De wederzijdsche verbittering vertoonde zich in

in onderfcheidene twistfchriften, en *Frankrijk* verdeelde zich in *conftitutioneelen* of *acceptanten*, die de bulle aannamen, en in *anticonftitutioneelen*, *recufanten* of *oppofanten*, die dezelve verwierpen. Onder het regentfchap, hetwelk voor de Jezuïten niet gunftig was, waagden het verfcheidene bisfchoppen, onderfteund door de *Sorbonne* en NOAILLES, om zich tegen de aanneming der bulle, plegtig, op een algemeen concilie te beroepen, waardoor nu deze partij den naam van *appellanten* verkreeg. Deze verdeelde zich weder in meer gematigde en geftrenge, toen NOAILLES in 1720 tot de voorwaardelijke onderteekening der bulle befloot, en daardoor de ijverigfte appellanten tegen zich had in het harnas gejaagd. De ftrengere maatregelen van LODEWIJK XV. en zijnen ftaatsdienaar, DE FLEURY, die naar den kardinaalshoed dong, en de Jezuïten vleide, bragten de tegenftanders der bulle op nieuw in de engte: de priesters onder de appellanten werden afgezet, aan de leeken van deze partij de facramenten geweigerd, en verkreeg het hof van den 80 jarigen NOAILLES eindelijk, in 1728, eene onvoorwaardelijke onderteekening der bulle, en dwong in 1730 het parlement, om haar, zonder eenige voorbehouding, aan te nemen, waardoor zij dan ook plegtig door hetzelve voor eene rijkswet verklaard werd. Evenwel bleven de vervolgde appellanten federt altijd werkzaam, en het parlement waagde, in 1752, nieuwe en meer ftoute ftappen. Eindelijk werd de nieuw ontftane twist, door een gematigd brevet van BENEDICTUS XIV., bijgelegd, waarin de meeste partijen genoegen namen; doch waarbij alleen tegen de openlijk bekende appellanten geftrenge maatregelen genomen werden. Hierbij kwam nog de opheffing van de orde der Jezuïten, waardoor het gewigt der bulle *Unigenitus*, natuurlijk, van langzamerhand, in *Frankrijk* verminderen moest. In andere katholijke landen had men dezelve wel aangenomen, maar zich er weinig aan bekreund, omdat zij eigenlijk alleen de partijen in *Frankrijk* betrof. In de Oostenrijkfche monarchie, waar fommige bisfchoppen haar in hunne kerfpelen verbreid hadden, werd zij in 1781 door een edict van JOZEF II., benevens de bulle in *coena domini*, volkomen vernietigd, en tegenwoordig behoort zij flechts nog alleen tot de gefchiedenis, vermits zelfs de paufen haar niet meer voor eenen geloofsregel uitgeven.

UNITARISSEN. Zoo noemt men de leden van eenen christelijken aanhang, die de éénheid van God tot een punt van geloof maakt, en de leer der Drieéénheid verwerpt, weshalve zij ook *Antitrinitarisfen*, of nieuwe *Arianen*, genoemd worden. Reeds omtrent het midden der 16de eeuw, hadden zij gemeenten in *Polen* en *Zevenbergen*, waarvan de eerfte zich *Poolfche broeders* noemden, en uitftekende kundige leeraars, en in *Rakau* zelfs eene geleerde fchool en eene boekdrukkerij hadden. Inwendige leerftellige twisten verftoorden den vrede onder deze Poolfche Unitarisfen, die tot op de helft der 17de eeuw eene vrije godsdienstoefening genoten; maar, eindelijk, na harde vervolgingen van de katholijken, in 1658 van dit voorregt, bij

een koninklijk bevelschrift, verstoken werden, met last tevens, om of katholijk te worden, of binnen 3 jaar het land te ruimen. Velen verkozen het eerste; doch de meesten namen, met hun overgebleven vermogen, de wijk naar westelijke, protestantsche landen. In *Pruissen* vestigden zij twee volkplantingen, waarvan de eene te *Andreaswald*, in het ambt *Johannisburg*, nog heden eene eigene kerk heeft, en vrije godsdienstoefening geniet. In *Duitschland* verleende men hun slechts een kortstondig verblijf, en in *Holland* begaven zich velen onder de remonstranten en doopsgezinden. Alleen de naar *Zevenbergen* gevlugten vonden een broederlijk onthaal, deelden in alle burgerlijke regten, bekleedden openbare ambten, en zonden hunne eigene afgevaardigden ten landsdage. Hun getal bedraagt tegenwoordig 32,000 zielen, meest *Hongaren* en *Szekler*, die 164 kerken, onder eenen superintendent en twee konsistoriën, bezitten, en te *Clausfenburg* hunnen hoofdzetel, en te *Thoarda* geleerde scholen hebben. Offchoon zij gewoonlijk *Socinianen* genoemd worden, wijkt hun leerstelsel, echter, merkelijk van deze af, en men kan dat der Zevenbergsche Unitarissen het best beoordeelen uit een werk van hunnen hoogleeraar Markos, hetwelk in 1787 te *Clausfenburg*, onder den titel van: *Summa Theologia Secundum Unitarios*, verschenen is.

In *Engeland* waren de Unitarissen in de tolerantie-akte van 1688 niet begrepen. Men plaatste hen zelfs met de deïsten, atheïsten, afvalligen en godslasteraars in ééne klasse; hield ze voor alle burgerlijke- en krijgsambten onbekwaam; verbood hun pleitgedingen of voogdijschappen te voeren of erfenissen te ontvangen, en veroordeelde hen bovendien tot eene driejarige gevangenis. Sedert de 18de eeuw, echter, hield de vervolging tegen hen op; doch Priestleij poogde te vergeefsch, om hen in genootschappen tot eenen bijzonderen godsdienstigen aanhang te vereenigen; en het was eerst op het einde der genoemde eeuw, dat te *Londen* een genootschap van Unitarissen ontstond, hetwelk thans aanhangers door het geheele rijk heeft. In 1812 werden de wetten van vervolging tegen hen opgeheven, en hun dezelfde bescherming als den non-conformisten toegezegd, waarop in het volgende jaar alle akten herroepen werden, waarbij aan de zoodanigen, die de Heilige Schrift, strijdig met het leerstuk der H. Drieeenheid, verklaarden, straffen werden opgelegd.

UNIVERSITEITEN. (*Zie:* HOOGE SCHOLEN.)

UNTERBERGER, (Ignatius) in 1744 te *Karales* in *Tirol* geboren, werd tot de historie-schilderkunst opgeleid, waarin hij, vooral in het werktuigelijke en practikale dier kunst, onderwezen werd. Den ouderdom van 20 jaar bereikt hebbende, bespeurde de vader weldra des jongelings smaak voor het schoone van verhevener soort, en zond hem naar zijnen oudsten zoon Christoffel te *Rome*, aldaar toen reeds met roem bekend. Hier was Unterberger regt in zijn element, en ontwikkelde bij zijnen doorkundigen broeder

en diens gelijktijdige kunstgenooten, inzonderheid bij den, met zijn genie zoo geheel overeenkomftigen, zachten en gevoeligen CORREGGIO, zijne bekwaamheden; werd niet flechts kopijist en nabootfer; maar putte inzonderheid uit de echte bron der zoo gedaanterijke natuur, en der idealen van Griekfche en Romeinfche oudheden, welker beoefening hij bovendien deed gepaard gaan met het lezen van alle voorname Italiaanfche, Franfche en Hoogduitfche fchrijvers in het vak van kunst.

Op deze wijze toegerust, vervaardigde hij in *Rome* eenige historifche en zinnebeeldige ftukken, die aanftonds de goedkeuring van alle echte kunstkenners wegdroegen; verliet in 1776 genoemde ftad, en kwam vervolgens te *Weenen*, alwaar hij eene openbare tentoonftelling van kunstwerken met ettelijke historifche ftukken en op nagemaakten fteen gefchilderde arabesken en cameen verfierde, en daardoor niet alleen de bewondering en achting van alle kunstkenners en liefhebbers verwierf, maar ook langs dien weg fpoedig druk werk verkreeg aan beftelde ftukken, zoo voor kerken in en buiten de ftad, als voor kunstverzamelingen en kabinetten. Hier onder munten voornamelijk uit het hoog-altaarftuk, in de Italiaanfche kerk te *Weenen*, verbeeldende een *Mariabeeld*, dat door engelen gedragen wordt; *de nederdaling van den Heiligen Geest*, in de hoofdkerk te *Koningsgrätz*; een altaarzijftuk met MARIA *en verfcheidene Heiligen*, in de kerk van den kardinaal-aartsbisfchop, prins MAGAZZI, te *Neudorff*; een klein altaarbeeld, zijnde de *Hemelvaart van* MARIA, voor de huiskapel van den vrijheer VAN HAGEN, alsmede voor diens kunstkabinet ARMIDA en RINALDO, naar TORQUATO TASSO, met nog eenige andere ftukken. Voor de galerij van den prins van *Lichtenftein* fchilderde hij eene *Geboorte des Zaligmakers*, nevens een paar *Bambocciaden*; voor het vorftelijk *Auerfpergfche* zomerpaleis 2 *Sapraporten* met geniën, in basrelief; terwijl de toenmalige Rusfifche gezant, prins van GALLITZIN, van hem kocht eene *Flora*, in eenen antieken ftijl op kunstfteen, en ook andere aanzienlijke perfonen zich van zijne kunstftukken voorzagen. Het voornaamfte zijner historifche ftukken, de HEBE, zoo als zij JUPITER, in de gedaante eens arends, de godenfpijs aanbiedt, een nachtftuk, werd in 1796 door zijne keizerlijke majefteit voor 10,000 gulden gekocht, waarbij nog de titel van K. K. Hof-kamerfchilder gevoegd werd. Het pendant voor hetzelve, verbeeldende HYMENAEUS, eene fraaije allegorie op den *vrede* en de *liefde*, voorgefteld door een fchuldeloos meisje, dat een lam van zijn plaats zet, werd nog door hem afgewerkt; doch zijne twee tafereelen uit OVIDIUS, van gelijke grootte, waarvoor hem reeds vooraf 30,000 gulden geboden waren, bleven met andere ftukken onvoltooid. — Zijne compofitiën zijn diep doordacht, edel en met Griekfche bevalligheid geteekend; de groepering, hoogfels en diepfels verrukkelijk, en het naakt der beelden, zoo wel als de draperie en het coloriet, over het geheel ongemeen fchoon; terwijl de houding en uitdrukking aan zijne beelden geest en leven bijzetten.

In zijne tusſchenuren hield hij zich met werktuigkundige voorwerpen bezig, en vond, bij gelegenheid, dat men in *Hongarije* eene vaart liet graven, eene *kar* uit, waarmede met den uiterſten ſpoed de aarde uitgehaald en tevens weggevoerd kan worden. Sedert werd ook door hem een werktuig, om de koperen platen, voor het graveren, ſpiegelglad te ſlijpen, benevens nog een ander, om de geſlepene platen, van eene aanmerkelijke grootte, vervolgens voor de ſchraapkunst, met de minſte moeite en in weinige uren, zuiver en duurzaam te gronderen, aan welke uitvinding men verſcheidene, door hem zelven vervaardigde, platen te danken heeft. UNTERBERGER ſtierf te *Weenen* in het laatst van het jaar 1797, en *Duitschland* verloor in hem eenen der zeldzaamſte klasſieke ſchilders.

UNZER, (JOHANN AUGUST) in Grasm. 1727 te *Halle* geboren, oefende zich aldaar in de geneeskunde, en werd in 1748 tot de doctorale waardigheid, op eene verhandeling: *de Sternutatione*, bevorderd, welke te *Halle* gedrukt is. Omtrent het einde van het jaar 1750 begaf hij zich naar *Hamburg*, en kort daarop naar *Altona*, waar hij zich als practiſerend geneesheer nederzette, hoogleeraar in *Rinteln* werd, en in Grasm. van 1799 ſtierf. UNZER heeft zich het meest op eene voordeelige wijze doen kennen door zijn geneeskundig Weekblad: *der Artz*, *Hamburg* 1755 en vervolgens, in 5 deelen, hetwelk nog tegenwoordig vele waarde bezit, en waarvan het wezenlijke in zijn *Mediciniſchen Handbuch* vervat is, hetwelk, op nieuw bearbeid, in 1794 te *Leipzig* is verſchenen. Van 's mans overige talrijke ſchriften noemen wij hier alleen de belangrijkſte, namelijk: zonder zijnen naam, met eene voorrede van J. G. KRÜGER, *Neue Lehre von den Gemüthsbewegungen*; onder de letters S. C. J. S. *Gedanken vom Schlafe und den Träumen*, met eenen zendbrief aan N. N., ten onderwerp hebbende, *dat men zonder hoofd kan gevoelen*, beiden *Halle* 1746, welk geſchrift verkeerdelijk aan den hoogleeraar SUPPRIAN aldaar werd toegeſchreven. Eindelijk verſchenen van hem, met zijnen naam: *Abhandlung vom Seufzen*, *Halle* 1747; *Philoſophiſche Betrachtungen des Menschlichen Körpers überhaupt*, *Halle* 1750; *Grundriſs eines Lehrgebäudes von der Sinnlichkeit der thieriſchen Körper*, *Lüneburg* en *Rinteln* 1768; *Mediziſches Handbuch*, *Leipz.* 1770, laatſte uitgave 1794; *Erſte Gründe einer Phyſiologie der eigentlich thieriſchen Natur thieriſcher Körper*, *Leipz.* 1771; *über die Anſteckung*, *beſonders der Pocken*, *Leipz.* 1778, en *Einleitung zur algemeinen Pathologie der anſteckenden Krankheiten*, *Leipz.* 1782. Bovendien ſchreef hij veel in het *Hamburgſche Magazijn*, en er verſcheen van hem, van 1766—1769, te *Leipzig*, eene verzameling zijner kleine ſchriften, in 3 deelen. Men moet dezen UNZER niet verwisſelen met JOH. CHRIST. UNZER, in 1747 geboren, en in 1809 geſtorven, die insgelijks geneesheer te *Altona* was, en met K. FR. UDEN eene *Diätetik der Schwangeren und Säugenden*, te *Brunswijk*, in 1796, uitgaf.

URAKAN, (in het Fransch *Ouragan*, in het Engelsch *Hurricane*, in

in het Nederduitsch *Orkaan*), is een buitenlandsch woord, uit de taal van de bewoners der *Antilles* in *Amerika* ontleend, alwaar men er onder verstaat den hevigsten, dwarlenden storm, die gewoonlijk van stortregens, donder en bliksem, ook wel van aardbevingen, vergezeld is, en in de *Antilles* dikwijls plaats heeft. Zulk een orkaan rukt de zwaarste boomen met de wortelen uit den grond; huizen omver; verwoest in weinige minuten de schoonste plantaadjen, en heeft hier alleen in den regentijd, van Hooi- tot Wijnm. plaats. Men heeft opgemerkt, dat zij telkens uit het Noordwesten komen, en meent, dat zij, door dat de Noordelijke en Westelijke winden elkander ontmoeten, veroorzaakt worden. Hoe verwoestend ook de uitwerksels dezer stormen zijn, hebben dezelve echter gewoonlijk eene groote vruchtbaarheid ten gevolge.

UPSALA, de hoofdstad der provincie Upsal, een deel van het voormalig *Upland*, in *Zweden*, voorheen eene der aanzienlijkste steden des rijks, 4,000 inwoners bevattende, en in eene uitgestrekte, vruchtbare vlakte liggende. De huizen zijn meestal van hout, en met bast van berkenboomen bedekt, over welke zooden gelegd zijn. De domkerk, waarin de koningen van *Zweden* gekroond werden, is een groot gebouw en het aanzienlijkste van het geheele land. In dezelve vindt men de begraafplaatsen van eenige Zweedsche vorsten, en vele andere gedenkteekens, onder welken ook dat van den ridder LINNEUS. De zich hier bevindende aartsbisschop is de eenige in *Zweden*, en het opperhoofd der geestelijkheid, of primaat des rijks. De universiteit werd in 1477 door den rijksvoorstander STEN STURE gesticht; doch geraakte naderhand, door toenmalige onlusten, weder in verval. De koning, GUSTAVUS ADOLPHUS, die haar eene nieuwe inrigting gaf, kan men als haren tweeden stichter aanmerken: ook de koningin CHRISTINA vermeerderde hare inkomsten aanmerkelijk, en onder de leeraren, welke zij gehad heeft, zijn LINNEUS en WALLERIUS de beroemdste, terwijl zij nog tegenwoordig 1200 studenten telt. In het akademisch gebouw, door GUSTAVUS ADOLPHUS in 1622 gesticht, is de aanzienlijke universiteits boekerij geplaatst, welke 1000 handschriften bevat, en waarin zich tevens de nagelatene door koning GUSTAVUS III. bevinden, die eerst 50 jaar na zijnen dood, overeenkomstig zijne verordening, mogten publiek gemaakt worden. In 1820 werd zij nog bovendien met de aanzienlijke boekerij van den staatsraad FLEMMING verrijkt. Ook bezit de universiteit een kabinet van munten, uit 11,000 stuks bestaande, eene sterrewacht, eene verzameling van naturaliën, en eenen welingerigten, door LINNEUS aangelegden, botanischen tuin, waarin laatstgemelde vorst, ter eere van dezen natuurkundigen een pantheon heeft doen oprigten, hetwelk in 1805 eerst voltooid werd. Het genootschap van wetenschappen alhier, (*Societas Literaria et Scientiarum*) werd in 1738 door koning FREDERIK gesticht.

URAL, een Tartaarsch woord, hetwelk een' *gordel* zal beteekenen,

nen, is de benaming van eenen bergketen, die *Europa* van *Azië* ſcheidt, en het Rusſisch rijk in 2 groote helften verdeelt, waarvan de Oostelijke onder den algemeenen naam van *Siberië* bekend is. Dit gebergte begint aan de *Caspiſche zee* en het *Aral-meer*, en ſtrekt zich 300 mijlen ver in de geheele breedte des rijks uit. Verſcheidene takken verſpreiden zich aan beide kanten van hetzelve, waaronder de *Obtſchi-Sirt* de voornaamſte is. De bergketen *Ural* beſtaat grootendeels uit graniet, lei en kalkſteen, alsmede uit zandige leiheuvels, waarin koper, erts, en, bij *Jekatherinenburg*, goudmijnen voorhanden zijn. IJzererts en magneet vindt men er in overvloed, zoo als ook bergkristallen, agaten, karniolen, amethisten, topazen, jaspis, chalcedons en geſpikkeld marmer. De rivieren *Petſchora*, *Kama* en *Ural*, hebben haren oorſprong in dit gebergte, hetwelk men in het Kirgiſche, het ertsrijke en het woeste kan verdeelen, hetwelk zich tot aan de IJszee uitſtrekt, en meestal onbewoond en nog onbekend is. De rivier *Ural*, eertijds *Jaik* en in oudere tijden *Rhymnus* geheeten, valt, na eenen loop van omtrent 2000 werſten, of 300 geographiſche mijlen, gedurende welke zij ettelijke kleinere rivieren ontvangt, in verſcheidene armen bij *Gurjem* in de *Caspiſche zee*. Op haren regteroever wonen de *Uralſche Kozakken*, en op haren regter de *Kirgiſen*. De eerſte maken een' tak van de *Donſche Kozakken* uit, van welke zij zich alleen door hunne kleeding onderſcheiden. Zij brengen 20,000 man in het veld, en vinden hun beſtaan in de visſcherij en veeteelt; terwijl ook ſommigen den land- en tuinbouw drijven. Zij zijn welgegoed; menig gemeen kozak houdt van 2 tot 300 paarden, even zooveel hoornvee en nog een grooter getal ſchapen. Zij ſtaan onder eenen *Attaman*, dien zij zelven verkiezen, en door den keizer bevestigd wordt; houden zich geſtrengelijk aan oude zeden en gebruiken, en behooren tot de zoogenoemde *Roskoinicki*, of oud-geloovigen.

URANIA. Eene der 9 zanggodinnen, en wel der ſterrekunde, waarvan men haar de uitvinding toeſchrijft. Zij wordt gewoonlijk met eene kroon van ſterren, in een hemelsblaauw kleed, met ſterren bezaaid, en met eenen hemelkloot, of eene lier, afgebeeld. Somtijds heeft zij ook eenen verrekijker in de eene, en eene papieren rol in de andere hand; waarop de dierenriem geteekend is. — Voorts is URANIA ook de bijnaam der hemelſche VENUS, of der reine, geestelijke liefde, in tegenoverſtelling van VENUS PANDEMOS, waardoor men de zinnelijke verſtaat. Bij de oude Griekſche dichters draagt ook eene der *Oceaniden*, of zeenimfen, den naam van URANIA.

URANIUM. Dit metaalgeſlacht, hetwelk in 1789 door den hoogleeraar KLAPROTH ontdekt werd, is donkergraauw, van eenen doffen, metaalachtigen glans, week, broos, van gewigt = 6440, en ten uiterſte moeijelijk tot vloeijen te brengen. Het wordt in ſalpeter opgelost, en daaruit door loogzout als eene gele kalk neergeploft, welke aan het glas eene lichtbruine kleur geeft. Tot dit geſlacht bee-

hooren de volgende foorten: 1. De *Pekërts*, *Pekblende* (*U. Sulphurarum*), van eene zwarte kleur, ondoorzigtig, vetglanzig en broos. De fpecifieke zwaarte is = 7500, en het gehalte = *Uranium* en zwavel. 2. *Uranium-Glimmer* of *Spaath* (*U. Spathofum*), vallende uit het grasgroene in het fpaanschgroene, feisjes-groene, enz. Deze foort is doorfchijnend, deels aardachtig, wrijfbaar en dof, deels glanzig, vast en gecristallifeerd, inzonderheid in vierzijdige tafelen of platen. Het gehalte is = *Uranium*, door koolzuur verkalkt, met een weinig koper. En 3. *Uranium-Oker* (*Uranium Ochraceum*), die meest in het citroengeel valt, ondoorfchijnend, aardachtig, week en mager is, in falpeterzuur volkomen opgelost, en meestal tusfchen de pekërts gevonden wordt. Deze drie foorten vindt men voornamelijk in het Sakfifche en Boheemfche ertsgebergte.

URANUS fproot, volgens de fabelleer der Grieken, uit den Chaös (de oneindige ledige ruimte), en Geä (de aarde) voort, die uit haar zelve URANUS (den hemel), en met denzelven de *Titanen* voortbragt, van welke de jongfte KRONOS (de tijd) genoemd werd. Hetgeen nu verder ontftond, om de vorming der natuur te voltooijen, ontftond uit de omhelzingen der *Titanen* en *Titaniden*, en de voorttelende kracht van URANUS hield op. In het oude gedicht drukte zich de plastifche fpraak dus uit: de tijd (KRONOS) had aan het voorttelingsvermogen van URANUS een einde gemaakt, en hem met zijne fikkel ontmand. — In de fterrekunde is URANUS eene planeet, welke door HERSCHEL ontdekt werd. Zij is kleiner dan JUPITER en SATURNUS, doch grooter dan de overige, van eene blaauwachtig witte kleur, en kan het duidelijkst door een' teleskoop, welke 300 maal vergroot, worden waargenomen. Zij is 386 milioen Duitfche mijlen van de zon, en gevolgelijk onder alle planeten het verfte van haar verwijderd. Haar middellijn bedraagt 7656 zoodanige mijlen, en volgens haren ligchamelijken inhoud is zij 83 maal grooter dan de aarde. Zij volbrengt haren loop om de zon in 83 jaar, 150 dagen en 18 fekonden, en men heeft reeds 2 manen bij haar ontdekt; doch vermoedt, dat zij er nog 6 heeft.

URI. Een der cantons van *Helvetië*, het vaderland van WILHELM TELL, waar nog alles de eerfte heldendaden der eedgenooten in het geheugen terug roept, en hetwelk, onder velerlei ftormen, zijne zuivere volksregering heeft weten ftaande te houden. Deszelfs oppervlakte, 24 vierkante mijlen bedragende, beftaat alleen uit bergen en dalen, zoodat men het een lang dal, met vele bijdalen, kan noemen, hetwelk aan het *Vierwaldftädter-meer* begint, en langs de *Reusz*, die al de rivieren van de zijdalen ontvangt, zich opwaarts, tot op de hoogte van den overgang van den *Gothard*, 11 mijlen lang uitftrekt, en door bergen, altoos met fneeuw bedekt, omgeven is, waaronder zich de *Titlis* ten Westen, de *Todi*, *Krijpalt* ten Oosten, en de toppen van den hoogen *Gothard* zich ten Zuiden bevinden. Van de zijdalen is het *Schachendal* bij *Altorf* het grootfte, en de vrucht-

vruchtbaarste landstreek is de vlakte van *Altorf* tot *Amsteg*, welke het *Reuszdal* genoemd wordt. De bewoners van dit canton, 14,000 in getal, zijn een arm, goedhartig herdersvolk, van Duitschen oorsprong, hetwelk de katholijke godsdienst belijdt. Men verbouwt weinig koorn, maar goed ooft, en de heerlijkste notenboomen omringen de dieper gelegene dorpen. De veeteelt maakt een' hoofdtak van het bestaan der ingezetenen uit; terwijl hunne *Alpen* in den zomer omtrent 10,000 stuks rundvee voeden, en de kaas, die zij bereiden, zeer hoog geschat wordt. Het menigvuldig gebruik van den hoofdweg over den *Gothard* is voor *Uri* van veel belang; die uit *Helvetië* naar *Italië* loopt, wordt jaarlijks door meer dan 15,000 menschen bezocht; bedraagt van *Altorf* tot *Airolo* 14 uur, en is van *Amsted* tot *Airolo* grootendeels met granietsteenen geplaveid. De hoogste magt van het canton berust bij de landgemeente, waartoe ieder burger, boven de 20 jaar, toegang heeft; wordende de uitvoerende magt door den landraad uitgeoefend. Steden vindt men in dit canton niet: het hoofdvlek en de zetel der regering heet *Altorf*.

URIM en THUMMIM, zoo veel als *licht* en *regt* beteekenende, is in het Oude verbond de benaming der 12 edele gesternten, die op den borstlap van den hoogepriester stonden.

URNEN waren bij de ouden ronde vaten, waarvan de vorm naar welgevallen gekozen werd, en waarin de asch der verbrande lijken bewaard werd. Zij werden in de graven of grafkelders in zijnissen bijgezet, en men had er verscheidene soorten van, als: 1. *Sarcophagen*, waarin het geheele ligchaam gelegd werd. 2. Wezenlijke *Lijk-urnen* van onderscheidene grootte, en van marmer, erts, of ook wel van zilver vervaardigd. 3. *Traankruiken*, zijnde kleine vaten van kleiaarde of glas, waarin de tranen van naastbestaanden eens gestorvenen verzameld, zorgvuldig bewaard, en dikwijls met welriekende wateren of oliën vermengd werden. De velerlei afbeeldsels van soortgelijke Urnen, Sarcophagen, enz., vindt men in het prachtig werk van MONTFAUCON. Dat de Urnen voor het overige ook tot andere gebruiken, b. v. tot het verzamelen van de balletjes, bij verkiezingen of andere stemmingen, gebruikt werden, is bekend. Ook noemen de dichters meermalen die kruiken of kannen Urnen, waaruit de nimfen en riviergoden het water lieten stroomen.

USO. Een Italiaansch woord, eigenlijk gebruik, gewoonte, beteekenende. Het wordt in wisselzaken gebruikt, en beduidt den tijd *na zigt*, waarop iemand, op welken een wissel getrokken is, tot de betaling is verpligt. Deze tijd is niet overal eenerlei, en zelfs somtijds aan een en dezelfde plaats, naar mate van den afstand der landen, waaruit de wissel getrokken is, verschillende. Zoo is b. v. in *Amsterdam* de *Uso* voor den wissel uit *Duitschland* en *Zwitserland* 14 dagen na zigt, uit *Italië*, *Spanje* en *Portugal* 2 maanden, en uit de overige landen ééne maand na de dagteekening van den wisselbrief. In *Londen* is de tijd na zigt nog langer: zijnde hier de

Uso

Uso voor eenen wisfel uit *Duitschland* eene maand. Bovendien heeft men nog in verfcheidene plaatfen *refpijt-* of *loopdagen*, als: in Londen 3, in Amfterdam 6, die na den vervaldag van den wisfel beginnen. In *Leipzig* is de *Ufo* gewoonlijk 14 dagen na het accepteren des wisfels; doch men heeft hier geene refpijt-dagen.

UT, RE, MI, FA, SOL, LA. Deze waren eertijds de gewone noten in de zangkunst, en werden door eenen monnik, GUIDO ARETINUS, van *Arezzo*, die zich door zijne manier van onderwijs in de zangkunst, en door andere belangrijke verbeteringen in de toenmalige muzijk verdienftelijk maakte, in 1028 ingevoerd; doch zij zijn naar verloop van eenige eeuwen door de letters van het alphabet; *c*, *d*, *e*, *f*, *g*, *a* vervangen geworden, welke men de Diatonifche toonen noemt. Gemelde munnik ontleende zijne noten (waarfchijnlijk, om zijne leerlingen, in het gezang, en de uitfpraak der fyllaben te oefenen) uit een lied, ter eere van JOHANNES DEN DOOPER gemaakt, waarvan het begin aldus luidt:

UT queant laxis REfonare fibris
MIra gestorum FAmuli tuorum,
SOLve polluti LAbii reatam;
Sancte Johannes!

UTICA. Eene beroemde, aloude Phenicifche ftad en volkplanting, aan de kust van *Noord-Afrika*, onafhankelijk van *Carthago*, doch met hetzelve verbonden. Zij werd bijzonder merkwaardig door den zelfmoord van den jongeren CATO, die zelfs naar haar genoemd werd.

UTOPIË. Een land, hetwelk niet wezenlijk beftaat. De beroemde THOMAS MORUS fchreef, onder den naam van *Utopia*, eenen ftaatkundigen roman, waarin hij het ideaal van eenen volkomen vrijen ftaat, zoo als die zekerlijk nergens te vinden is, voorftelde. Volgens dit denkbeeld vervaardigde de keiz. Oostenrijkfche veldheer SCHREBELIN, omtrent het einde der 17de eeuw eene zedelijk-fatirieke landkaart, onder den titel van *Tabula Utopiae*, of *Luilekkerland*. *Utopia* en *Luilekkerland* zijn dus de hetzelfde beteekenende namen van een louter denkbeeldig land, welks bewoners volkomen gelukkig zijn.

UTRECHT. (De *provincie*) Een der 17 vereenigde gewesten van het koningrijk der *Nederlanden*, grenzende ten Noorden aan de *Zuiderzee* en *Hollandsch Cooiland*, ten Westen mede aan *Holland* en ten Zuiden en Oosten aan *Gelderland*. Het bevat eene uitgeftrektheid van ruim 23 mijlen en meer dan 108,000 inwoners en wordt ook wel het *Sticht van Utrecht* genoemd, omdat het eertijds een fticht of bisdom geweest is. De lucht is er zeer gezond en de grond, vooral in het Zuidelijk en Westelijk gedeelte, ongemeen vruchtbaar. Langs de rivieren verbouwt men veel tarwe, rogge, haver, gerst, boonen, enz.; aan den bergkant veel boekweit, en om *Amersfoort* en *Rhenen* tabak. Ook heeft men in deze provincie uitmuntende weilanden; eene vrij aanzienlijke vee- en runderteelt; goede boter en kaas, en vooral rondom de ftad *Utrecht* heerlijke warmoeziers-

lan-

landen en uitgestrekte boomgaarden, die, zoo wel als de boter en kaas, den landman veel voordeels aanbrengen. Naar den kant van *Mijdrecht*, *Ankeveen*, *Breukelen* en *Maarsfen* vindt men verscheidene veenlanden, en eindelijk, aan de zijde van *Amersfoort*, *Soestdijk*, *Driebergen*, enz. onderscheidene heigronden, die, hoewel er nog veel onbebouwd ligt, echter van tijd tot tijd met houtgewas beplant, en voor den landbouw bekwaam gemaakt worden.

De voornaamste rivieren van dit gewest zijn de *Rijn*, die bij *Wijk bij Duurstede* den naam van *Lek* ontvangt; de *Kleine IJsfel*, welke bij *den Doorslag* begint, aldaar door eene sluis van den *Vaartschen Rijn* wordt afgescheiden, vervolgens langs *IJsfelstein*, *Montfoort*, *Oudewater* en *Gouda* loopt, en, even als de *Lek* bij *Krimpen*, te *Rotterdam* in de *Maas* valt; de *Eem*, bij *Amersfoort*, die zich boven *Nijkerk* in de *Zuiderzee* ontlast; de *Kromme-Rijn*, voorheen een tak van den *Rijn*, welke bij *Wijk bij Duurstede* begint; zich buiten de Tolsteegpoort te *Utrecht* met den straks genoemden *Vaartschen Rijn* vereenigt, (zijnde een gegraven kanaal, tot het dorp *Vreeswijk* of *de Vaart* loopende, alwaar het door middel eener zware, onlangs geheel vernieuwde en breede sluis, met de *Lek* gemeenschap heeft) en den *Ouden Rijn* of *Leijdsche Vaart*, benevens de *Vecht* vormt, waarvan de eerste door *Woerden*, *Alphen* en *Leiden* langs *Rijnsburg* vloeit, en zich aldaar in de duinen verliest; wordende het overtollige Rijnwater door een onbevaarbaar kanaal bij *Katwijk*, van uitmuntende sluizen voorzien, ontlast; terwijl de *Vecht*, voorbij de *Nieuwersluis*, langs de dorpen *Loenen*, *Vreeland* en *Nigtevecht* loopt, en door eene sluis bij *Muiden* in de *Zuider-zee* stort. Eindelijk heeft men nog de *Greb* of *Grift*, die in de Rheensche veenen ontspringt, en ten Oosten van *Rhenen* in den *Rijn* valt, de *Meije*, enz.

De provincie *Utrecht* was oudtijds de eenige geestelijke heerschappij in de *Nederlanden*, en werd, sedert de christelijke godsdienst aldaar was aangenomen, door paus SERGIUS I. in 695, tot een bisdom verheven, toen de vermaarde WILLEBRORDUS, door PEPIJN VAN HERSTAL uitgenoodigd, de bekeering der ongeloovige *Vriezen*, gedeeltelijk onder de bescherming van den wereldlijken arm, op zich nam, en den Vrieschen koning RADBOUT verdreef. Na zijnen dood, in 736, kwam de beroemde BONIFACIUS, of WINFRED, aan het hoofd des bisdoms; doch werd in 755 het slagtoffer van zijnen bekeeringsijver. Onder de regering van KAREL *den Grooten* werden *Utrechts* bisschoppen met voorregten en gunsten overladen, en verkregen den titel en de magt van rijksvorsten; strekkende zich, hun gebied niet alleen tot de provincie *Utrecht* of het *Nedersticht* (toen mede een gedeelte der *Veluwe* bevattende), maar ook tot de provincien *Overijssel* of het *Oversticht*, *Groningen* en het landschap *Drenthe* uit. Het geestelijk regtsgebied omvatte alle de vereenigde *Nederlanden*, met een gedeelte van *Braband*, *Vlaanderen* en het Kleefsche, en de Duitsche keizers, zoowel uit het Frankische als Zwabische huis,

 die

die meermalen in *Utrecht* vertoefden, betoonden voor de toen zoo magtige bisschoppen het hoogste ontzag, en deden, ten hunnen gevalle, aan *Holland* wel eens den oorlog aan. Over het algemeen waren de graven van dat gewest met de Utrechtsche bisschoppen bijna, in gedurigen oorlog; doch de invloed der eersten op het *Sticht*, met hunne magt, vooral sedert FLORIS V., vermeerderende, en de laatsten, tusschen de heerschappij der hertogen van *Bourgondië*, heeren der *Nederlanden*, ingesloten gerakende, die hunne magt telkens besnoeiden, zoo moest de laatste wereldlijke bisschop, HENDRIK VAN BEIJEREN, als heer van het *Over-* en *Nedersticht*, in 1527, zijn gebied aan KAREL V. overdragen. Van dien tijd af bleef de bisschop alleen in het geestelijke, zijne oude waardigheid behouden doch werd FREDERIK SCHRUCK *van Toutenburg*, in het jaar 1561, door koning PHILIPS II. tot aartsbisschop van *Utrecht* verheven, welk gezag hij, in de kort daarop gevolgde Nederlansche onlusten, geheel verloor. Sedert hebben de pausen somtijds vicarissen derwaarts gezonden; doch de oude Roomschen, die *Jansenisten* worden genoemd, hebben, nadat zij uit de Roomsche kerk waren gezet, een eigen kapittel daargesteld, om eenen aartsbisschop voor zich te kunnen verkiezen, welke keuze zij wel aan de goedkeuring van den paus onderwerpen; doch bij weigering, zoo als gewoonlijk het geval is, den benoemden persoon zelven aanstellen.

Ten tijde van *Alva* (1568—1575) werd het *Sticht* van *Utrecht* zwaar gedrukt; en van hier, dat het zich niet dan voor den jare 1576, bij *Holland* voegde, en zich voor den prins van *Oranje* verklaarde. Intusschen bleven inwendig, bij het heftig volkskarakter, de staatstwisten, zoowel in het kerkelijke als burgerlijke, ten tijde van den graaf van LEIJCESTER begonnen of aangestookt, hevig woeden, en hielden de gemoederen verdeeld; en van hier de hevige schokken, welke in 1611, 1618, 1650 en 1660 plaats hadden. In 1672 werd het gewest, door de *Franschen* onder LODEWIJK XIV. overheerd, door WILLEM III. herwonnen, en, na veel ondervonden leeds, na het vertrek der *Franschen*, in 1674, op bezwarende voorwaarden, weder in de unie aangenomen, waarop er een regeringsreglement werd ingevoerd, waarbij de stadhouder meerder magt dan voorheen verkreeg. Hetzelve werd in 1747 vernieuwd, en gaf in 1785 aanleiding tot die hevige burger-geschillen, waardoor de provincie en het vaderland zich in vele rampen gedompeld zagen, en welke in 1787 door de genoeg bekende omwenteling, door Pruissische magt bewerkt, gevolgd werd, die in hare gevolgen zoo veel onheils gesticht heeft. *Utrecht*, het middelpunt der vereenigde gewesten zijnde, zoo besliste de verovering van hetzelve, door de *Franschen* in 1795, deszelfs lot, en dat van den geheelen staat, die nu eene geheele hervorming onderging.

Na de inlijving in het Fransche rijk werd deze provincie in twee arrondissementen, *Utrecht* en *Amersfoort*, verdeeld, waarvan het eerste wel

wel het kleinfte, maar naar evenredigheid het meest bevolkt is. Het eerfte bevat, behalve de ftad van zijnen naam en de kleine fteden *Montfoort* en *IJsfelftein* vele aanzienlijke dorpen, als: *Breukelen*, *Maarsfen*, *Loenen*, *Vreeland*, *Nigtevecht*, *Abkoude*, *Mijdrecht*, *Thamen aan den Uithoorn*, *Kamerijk*, *Houten*, *Schalkwijk*, *Vreeswijk* of de *Vaart* en meer andere; terwijl in het tweede arrondisfement gevonden worden de fteden *Amersfoort*, *Rheenen* en *Wijk bij Duurftede*, benevens de dorpen *de Bildt*, *Zeist*, *Driebergen*, *Amerongen*, *Leerfum*, *Werkhoven*, *Veenendaal*, *Renswoude*, *Baarn*, *Soest*, enz.; liggende bij het laatfte het vermakelijk *Soestdijk* (werwaarts onlangs van *de Bildt* af een ftraatweg is aangelegd) met het zeer aanzienlijk lusthuis, hetwelk in 1815 door het rijk aan den kroonprins der *Nederlanden*, tot eene erkentenis voor de dienften, bij *Quatre-Bras* en *Waterloo* bewezen, met de daarbij behoorende domeinen, is opgedragen. — De provincie *Utrecht* benoemt thans, volgens de grondwet, 3 leden tot de 2de kamer der ftaten generaal, en behoort tot het 1ste militair kommandement; terwijl de ftaten van het gewest uit 36 leden (waarvan de ridderfchap de fteden en landeigenaars ieder ⅓ gedeelte benoemen), en de gedeputeerde ftaten uit 5 leden beftaan; behalve den gouverneur, die namens den koning prefident is van beide deze kollegiën, en het voornaamfte gezag heeft.

UTRECHT. (De *Stad*) Over den oorfprong van den naam dezer aloude ftad oppert men verfcheidene gisfingen: de meeste ftemmen hierin overeen, dat men die in den uitgang *trecht*, de beteekenis van een' overtogt of veer over den *Rijn*, heeft te zoeken. Wanneer men nu nagaat dat het woord *Uut* of *Wt*, blijkens de oude familie-namen *Witeneng*, *Wtewaal Wtenbogaard*, enz., alhier voor *aan*, *tot* of *bij* geldt, dan is de meest eenvoudige verklaring deze, dat *Utrecht* (van ouds *Wtrecht*) is op te vatten, als *aan* of *bij* den overtogt over den *Rijn* liggende. Bij de Latijnfche fchrijvers komt de ftad voor onder den naam van *Ultrajectum*, ook wel enkel *Trajectum*, hetwelk almede een' overtogt beteekent. Zij is van eene hooge oudheid, en fchijnt reeds, alhoewel mogelijk niet onder de gedaante eener ftad, zekerlijk onder dien van legerplaats (*castrum*), bij de *Romeinen* bekend geweest, en door hen aangelegd te zijn, hetwelk men veilig mag befluiten uit de veelvuldige gedenkftukken van dien tijd, in en omtrent *Utrecht* van tijd tot tijd opgedolven. In de reistafelen van ANTONINUS, misfchien in de 4de eeuw gefchreven, wordt *Utrecht* onder den naam van *Trajecto* (aan het Veer) vermeld, en het is waarfchijnlijk, dat in de nabijheid meer legerplaatfen (*castra*) hebben gelegen, waarvan ten minfte nog 2 bekend zijn; de eene bij *Vechten*, alwaar het kasteel *Wittenburg* zoude gelegen hebben, en de andere bij het dorp *de Meern*, thans nog de *Hooge Woerd* genoemd. Meer zeker is het, dat de ftad beftond voor het jaar 630, wanneer de Frankifche koning DAGOBERT I., die tegen de ongeloovige *Vriezen* oorloogde, zich

zich van dezelve meester maakte. Sedert deelde zij in de lotgevallen des bisdoms en der provincie (*men vergelijke hierbij bovenstaande art.*), waarvan zij het hoofddoel was, en moest vele belegeringen of overlast, nu eens van de *Hollanders*, dan weer van de naburige edelen, en van inwendige verdeeldheden verduren. Ook verspreidden de heerschzucht en geldgierigheid der bisschoppen zeer veel leeds over de omliggende landen. Andere en gewone rampen troffen de stad meermalen. In 1148, onder anderen, vernielde een felle brand 4 kerken, en in 1171 het grootste gedeelte der stad; terwijl het jaar te voren het zeewater zoo hoog rees, dat het tot de stads muren klom, en alles overstroomde. In 1279 werden wederom eenige kerkgebouwen, en in 1431 het klooster van *Jeruzalem*, buiten de Weerd-poort met vele huizen, zoo aldaar, als binnen de stad op *het zand* bij de *St. Jacobs kerk*, door de vlam vernield, waarna de stad in 1450 en 1467 door de pestziekte bezocht werd, die vele menschen ten grave sleepte. In 1674 trof haar een verschrikkelijk onweder, van zwaren storm vergezeld, hetwelk binnen een kwatier uurs de *Domkerk* deed instorten; de spits van den toren der *St. Jacobs-kerk* wegsloeg; de *St. Pieterskerk* hare beide torens deed verliezen; van de 8 koornmolens, die op den wal stonden, 5 omver wierp, en waarbij verscheidene andere publieke en partikuliere gebouwen aanmerkelijke schade leden.

Intusschen verdient het eene bijzondere opmerking, dat te *Utrecht*, in het jaar 1579, de vermaarde Unie tusschen de 6 Noordelijke provinciën, tot welke in 1594 ook de provincie *Groningen* toetrad, gesloten werd; en in den jare 1713 de vrede, (*zie aldaar*) welke aan den Successie-oorlog een einde maakte. De toevloed van vreemden bragt toen veel geld in de stad, maar had eenen nadeeligen invloed op de zeden. Ook in lateren tijd, onder anderen voor en met de bekende omwentelingen van 1787 en 1795, was zij het tooneel van verschillende gebeurtenissen, die haar in de geschiedenis, in vele opzigten merkwaardig maken, doch waaromtrent wij ons hier in geene breedvoeriger opgave kunnen inlaten. Wij gaan dus over tot eene beschrijving der stad zelve.

Utrecht is de hoofdstad der provincie van dien naam. Zij ligt genoegzaam in het midden derzelve in een gezond en aangenaam oord, tusschen bouw-, weilanden en hoog geboomte, aan den *Krommen-*, *Ouden-* en *Vaartschen-Rijn* en de *Vecht*, hetwelk vele gelegenheid tot binnenlandschen handel geeft, en telde in 1827, met hare voorsteden, niet minder dan 39,071 zielen, zoo dat zij sedert 1817, wanneer zij slechts 33,663 bevatte, in bevolking 4652 is toegenomen en nog telkens in inwoners toeneemt. De stad wordt door eenen ouden muur, ruime gracht, fraaije buiensingels en andere aangename wandelplaatsen omgeven, en heeft 5 poorten, namelijk: de *Tolsteegpoort*, naar den tol genoemd, die hier oudtijds van de goederen, welke den *Rijn* op- en afvoeren, geheven werd; de *Katharijne poort*, naar het oude klooster, hetwelk voorheen op het *Vreeburg* stond, aldus geheeten; de *Weerd-poort*, alzoo genoemd

noemd naar de *Weerd* (of voorſtad), aldaar gelegen, en voorheen van muren, poorten en wallen voorzien, en doorgaans de *bemuurde Weerd* geheeten; de *Wittevrouwen-poort*, welke van buiten en binnen met hardſteen is opgetrokken en haren naam van de oude, doch vernietigde, abdij *Wittevrouwen* ontleent, en eindelijk de *Maliepoort*, welke naar de *Maliebaan* leidt, die ter wederzijde eenen rijweg heeft, met 8 rijen zware boomen beplant, en van fraaije gebouwen en tuinen omringd is: zijnde onlangs nog aan derzelver einde een nieuw plantſoen, of park, aangelegd, welke verbetering nog op andere doet hopen. Behalve deze poorten zijn er nog 2 Waterpoorten, voor welke overhaalſchuiten liggen, om de inwoners naar de buitenſingels, en van daar weder ſtadwaarts te voeren.

Utrecht wordt van binnen van 2 grachten doorſneden, als de *Oude* en *Nieuwegracht*: de eerſte werd in 1148, op kosten der regering en der gilden, gedeeltelijk gegraven, de laatſte werd later, waarſchijnlijk omtrent het midden der 14de eeuw, verlengd, en door gedurige opſchorting van het werk eerst eene eeuw daarna geëindigd. Beide dragen de kennelijke blijken, van gedeelten te zijn van den *Krommen-Rijn*; terwijl de laatſte voor een gedeelte den naam draagt van *Kromme Nieuwegracht*. Door den hoogen grond der ſtad zijn de wallen der grachten zoo hoog, dat de ſchoorſteenen der huizen en werkplaatſen, die beneden aan het water liggen, er niet ver boven uitſteken. Men vindt in *Utrecht*, onder anderen, 5 ruime pleinen, die tot marktplaatſen dienen, namelijk *de Neude*, niet lang na het midden der 15de eeuw beſtraat, waarop 9 min of meer breede ſtraten uitkomen en de koornmarkt gehouden wordt; het *Vreeburg*, of *Vredenburg*, bij de *Katharijne-poort*, dat rondom is afgeſloten en met boomen omgeven, en voor de paarden-, runder-, en ſchapenmarkt, en op de jaarmarkten tot het plaatſen der ſpellen dient. Op dit plein ſtond eertijds het *Klarisſen*, later het *Katharijne* klooster, hetwelk vervolgens tot het verblijf der Malthezer ridders diende, en door keizer Karel V., in 1534, met muren of vestingwerken omringd, en het kasteel *Vredenburg* genoemd werd, als of het den vrede zoude aanbrengen; terwijl het eigenlijk diende ter handhaving zijner magt, en om de burgerij in bedwang te houden; doch hetwelk in 1577, of na het verblijf der *Spanjaarden*, tot den grond toe geſloopt werd: voorts de *Marieplaats*, waar men wekelijks oude kleederen, allerlei winkelwaren, velerlei gevogelte, kaas, enz. te koop veilt, de vleeschmarkt geplaatst is, en op de jaarmarkt voor kramers gebruikt wordt. Hier ſtond weleer de *St. Mariekerk*, in het laatst der 11de of het begin der 12de eeuw, door den bisſchop Koenraad geſticht; doch welke in 1813 is afgebroken, wanneer het ſprookje, dat een der pilaren op osſenhuiden gebouwd zoude zijn, bezijden de waarheid bevonden is: verder het *St. Jans-kerkhof*, dat een zeer fraai plein en met boomen beplant is, met aanzienlijke gebouwen pronkt, en voor de bloemmarkt dient, en eindelijk de *Ganzenmarkt*, waar ganzen,

eenden, hazen, fnippen, enz. ten verkoop worden aangeboden. De wekelijkfche markten, die ongemeen drok zijn en veel vertier opleveren, worden op zaturdag, behalve op deze pleinen, ook nog op andere plaatfen der ftad gehouden; zelfs dienen fommige breede, zoo als de Vie-, Hamburger-, Smee-, en Bakkers-bruggen, tot het verkoopen van boter, kaas, eijeren, groenten, en allerlei boomgewasfen.

Utrecht heeft 6 kerken voor de Nederduitfche gereformeerden, met name den *Dom*, de *St. Jacobi*, de *St. Jans*, *St. Nicolaas*, de *Buur-* en *Geerte-kerken*. Onder deze is voornamelijk de *Domkerk* merkwaardig, vooral voor de verbouwing in de jaren 1826 en 1827. Bij dezelve ftaat de prachtige toren met een fraai klokkenfpel, welke meer dan 350 voet hoog, en van 3 omgangen, waarvan 2 met fteenen balustrades, voorzien is, en waaraan men in 1321 begon te bouwen, doch die eerst 60 jaar daarna voltooid werd. De kerk zelve was aan *St. Maarten* gewijd. Één keizer en eenige bisfchoppen liggen in dezelve begraven, en van één enkelde derzelve is nog de grafftede voorhanden. Ook ziet men er in het koor de fraaije graftombe van den beroemden Nederlandfchen vlootvoogd WILLEM JOZEF VAN GENT, die in den vermaarden flag van *Soulsbaai*, in Zomerm. 1672, fneuvelde. Behalve deze kerken, waaronder er ook van hooge oudheid zijn, is er nog de *St. Pieters-kerk*, welke door de Franfche gemeente gebruikt wordt. Zij werd in de 11de eeuw door den bisfchop BERNULF, die er ook begraven is, gefticht, en van wien men in 1675, toen zijn graf geruimd werd, den bisfchoppelijken ftaf en ring, benevens eenen beker, gevonden heeft. Ook de Lutherfchen, Doopsgezinden en Remonftranten hebben hier hunne afzonderlijke kerkgebouwen; de Roomfchen hebben 7, waaronder eene onlangs geheel vernieuwd is; die van de Clerefij, of oud-roomschen, 4 kerken, en de Joden eene fynagoge. Bovendien bevat *Utrecht* vele openbare gebouwen, zoo tot nuttige als weldadige oogmerken ingerigt, als: het *Paleis*, zamengefteld uit eene reeks van huizen, op den Drift en de Wittevrouwen-ftraat, door den voormaligen koning van *Holland* aangekocht en gedeeltelijk verbouwd; wordende thans gebruikt voor de vergadering der ftaten van dit gewest, de gedeputeerden, de regtbank van koophandel, en het hooge militaire geregtshof; zijnde er een aanzienlijk gedeelte van afgeftaan, en zeer fraai ingerigt voor de boekerij der hoogefchool; het *Stadhuis*, voorheen uit de huizen *Hazenberg* en *Lichtenberg* zamengefteld, hetwelk thans bijna geheel prachtig verbouwd wordt; de *Waag*; *'s rijks Munt* voor de Noordelijke provinciën; het groote militaire *'s rijks Hospitaal*, geplaatst in het voormalig huis van de Duitfche ridderorde, hetwelk reeds voor meer dan de helft is afgebouwd; het *Landfchaps-huis*, voorheen de vergaderplaats van de ftaten der provincie, waarin thans voor akademisch gebruik, doch ter bezigtiging van een' ieder, eene zeer keurige, uitgebreide verzameling van ontleedkundige preparaten, van den hoogleeraar J. BLEULAND, door den

ko-

koning ten behoeve der hoogeſchool aangekocht, benevens eene fraaije verzameling van onderſcheidene voorwerpen der natuurlijke historie, door de heeren DE FREMERIJ en van LITH DE JEUDE, bijeen gebragt, en een zeer wel voorzien kabinet van natuurkundige werktuigen gevonden worden; voorts de gebouwen van de *abdij* van *St.* PAULUS, waar voorheen het provinciale hof vergaderde, en thans de regtbank van eerſten aanleg hare zittingen houdt; *Paushuizen*, door paus ADRIAAN VI., eenen inboorling van *Utrecht*, geſticht doch thans de woning van den gouverneur der provincie; het *Fundatie-huis*, eene ſtichting der edele vrouwe van RENSWOUDE, een zeer fraai gebouw, van hardſteen opgetrokken, waarin voorheen 12, doch thans, door de vermindering der inkomſten, een minder getal jongelingen worden opgevoed, en tot kunſtenaars, water- en vestingbouwkundigen, heelmeesters en ſoortgelijke vakken, worden opgeleid: het *Stads Kinderhuis*, waaruit de bekwaamſte jongelingen in gemelde ſtichting worden opgenomen; bebbende de Roomſchen en Janſenisten ieder een afzonderlijk kinderhuis: wijders het *Oude Mannen-* en *Vrouwen-* of *Provenierhuis*, het *Weeshuis*, het *St. Bartholomei gasthuis*, waarin zoo wel mannen als vrouwen worden onderhouden, en eindelijk het *Ziekenhuis*, in 1823 uit de fondſen van vrouwe AGNES VAN LEEUWENBORG en *St.* KATRIJNE gebouwd, en voor zieken, inwoners der ſtad, beſtemd, waarvan de eene vleugel bepaaldelijk voor een akademisch ziekenhuis wordt gebruikt, waarin de ſtudenten, door daartoe geſtelde hoogleeraren, aan het krankbed onderwezen, en tevens in de verloskunde geoefend worden. — Ook wordt thans nog een groot gebouw opgerigt, om tot eene kazern voor het garnizoen te dienen, en wel op den grond, waar voorheen de abdij van de *Wittevrouwen* ſtond.

In *Utrecht* heeft men verders velerhande inrigtingen ter bevordering van kunſten en wetenſchappen. Onder deze behoort, in de eerſte plaats, de bloeijende *hoogeſchool*, welke in Lentem. 1827 niet minder dan 469 ſtudenten telt, welk getal nog telkens toeneeemt. Zij werd in 1626 door de ſtad zelve opgerigt; in 1816 door den koning tot eene lands-akademie verheven; was ſteeds beroemd door zeer voorname mannen, en mag nog heden op kundige en verdienſtelijke hoogleeraren bogen. Bij deze hoogeſchool, welker gebouwen in het pand der domkerk ſtaan, waarin de gehoorzaal, en ſenaatkamer gevonden worden, en niet evenredig zijn aan haren tegenwoordigen bloei, behooren, behalve de voorgemelde inrigtingen in het voormalig landſchapshuis, een welvoorziene plantentuin en eene ſterrewacht, eene muzijkzaal en rijſchool. Met de hoogeſchool ſtaat in een naauw verband de *Latijnſche* of *Hieronimusſchool*, naar het klooster van dien naam aldus genoemd, en waarbij zich tevens woningen voor den rector, conrector en praeceptor bevinden. Voorts vindt men hier eene *Veeartſenij ſchool*, waartoe voor weinige jaren een fraai gebouw buiten de Wittevrouwenpoort is ingerigt, en waarin een groot aantal jongelingen gehuisvest en onderwezen worden; een *Genootſchap* van

 kun-

kunsten en wetenschappen, eerst in 1773 als een kunstgenootschap, onder de zinspreuk: *besteed den tijd met kunst en vlijt*, opgerigt; doch hetwelk eerlang zoo zeer in leden toenam, dat de staten der provincie, op aanzoek van bestuurders, hetzelve onder den titel van *Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, enz. met hun gezag bekrachtigden, en vrijheid verleenden, om den titel van een door hooger hand gewettigd genootschap op de eerepenningen te mogen voeren; wijders een *Natuurkundig Gezelschap*; eene talrijke afdeeling der verdienstelijke maatschappij: *Tot nut van 't Algemeen*; eene *Teeken-* en *Bouwkundige school*, en eindelijk eenen zeer fraaijen *Schouwburg*, voor weinige jaren geheel nieuw gebouwd. Dezelve is geplaatst op het *Vreeburg*, en heeft ter zijde eene groote prachtige zaal, welke voor concerten, danspartijen, enz. is ingerigt.

Voor het overige heeft *Utrecht* onderscheidene fabrijken en trafijken, als: van zijden stoffen, tapijten, hoeden, kousen, lakmoes, matten van varkenshaar (de eenige in ons land), suikerrafinaderijen; eene zoutkeet, geelgieterijen, looijerijen, twee bierbrouwerijen, buiten de stad eenige pannen- en steenovens, eenen cement-molen, eene pottebakkerij, kalkbranderijen, enz. De wekelijksche marktten, op zaturdag, zijn voor den handel in granen, erwten, boonen, boter, kaas, en andere artikelen, zeer belangrijk en beroemd. Misschien is in geene plaats de gunstige verandering van zaken, van 1814 tot 1827, meer zigtbaar, niet alleen aan de bepaling omtrent de poorten, en de verlichting der straten, maar ook omtrent de verbetering en het in orde houden der wandelwegen, en den aanbouw of de verbetering der huizen, hetwelk, bij de gezonde lucht, vele menschen uit andere gewesten herwaarts lokt. De volksmenigte, zoo wel als de volkswelvaart, neemt dagelijkseh toe, en er is geen twijfel, wanneer de regering voortgaat in hare zorg voor het benoodigd getal van huizen, voor de werklieden, te vermeerderen, en te voorzien tegen de slechtheid der woningen van den zoogenoemden gemeenen man, als mede, om door het wegnemen der oude muren, en het vermeerderen der toegangen dezer aloude stad, of *Utrecht* zal zich, binnen weinige jaren, aan alle kanten uitbreiden, en alzoo in eene bloeijende landstad worden hervormd, zonder dat men iets meer, van het onderscheid tusschen de stad en de voorsteden zal bemerken, hetwelk voorheen, onder het stiefmoederlijk, stedelijk bestuur, en de versnippering van geregten, ten opzigte der poorters en bijwoners, zoo zigtbaar was. Onder ons is het verwonderlijk, dat men van eene stad, zoo opmerkelijk in de vroegere en latere geschiedenis, waar de wieg stond van de christelijke godsdienst, en die de zetel was en bleef van kunsten en wetenschappen, nog geene tamelijke beschrijving en plaatselijke geschiedenis heeft. Men hoopt echter, dat het tegenwoordig stadsbestuur eenmaal zich zal beijveren, om aan den algemeenen wensch in dezen te kunnen voldoen.

UTRECHTSCHE VREDE. Deze maakt ongetwijfeld, ten aanzien van het evenwigt tusschen de onderscheidene staten van *Europa*, een

een belangrijk tijdvak in de geschiedenis uit, vermits de Britsche magt daarbij, in de rij der voornaamste staten, zich aan het hoofd plaatste, en daardoor *Frankrijks* staatkunde het eerst binnen vaste palen gebragt werd. — De dood van KAREL II., koning van *Spanje*, die in 1700 zonder mannelijke erven stierf, was het sein tot eenen oorlog over de erfelijke opvolging, die geheel *Europa* te wapen riep, en tot 1710 met afwisselend geluk gevoerd werd. *Oostenrijk*, het *Duitsche rijk*, *Portugal*, *Savooije*, *Engeland*, *Holland* en *Pruissen* gorden het harnas aan. Keizer LEOPOLD I., uit het Oostenrijksch huis *Habsburg*, vorderde de onverdeelde erfelijke opvolging voor zijnen tweeden zoon, den aartshertog KAREL (naderhand keizer KAREL VI.); LODEWIJK XIV. maakte eene gelijke aanspraak op den Spaanschen troon voor zijnen tweeden zoon, PHILIP van *Anjou*, (vervolgens PHILIPS V.) en zulks uit kracht van den uitersten wil van KAREL II. Voor den eersten streden *Engeland*, het *Duitsche rijk* en de algemeene staten onzes lands; voor den laatsten de keurvorsten van *Beijeren* en *Keulen*, als bondgenooten van *Frankrijk*. WILLEM III., koning van *Engeland*, en erfstadhouder van *Holland*, was de stichter van het verbond tegen *Frankrijk*, en ANNA, zijne opvolgster, volgde zijne staatkundige grondbeginsels. Toen echter LODEWIJK XIV., na verscheidene bloedige veldslagen, tot toegevendheid overhelde, veranderde de dood van JOZEPH I. (den opvolger van LEOPOLD I.) in 1711, het stelsel, en in *Engeland* onstond gelijktijdig de partij der *Tories*, die de gunst der koningin genoot, voor den vrede was, en den val der *Whigs*, alsmede der oorlogzuchtige partij, welke MARLBOROUGH aan het hoofd had, bewerkte. Daar nu KAREL VI., als broeder en opvolger van JOZEPH I., in het bezit van *Oostenrijk*, *Hongarije* en *Bohemen*, alsmede van de keizerlijke waardigheid, door den aanval op de geheele Spaansche monarchie, aan den eenen kant, eene magt zoude vereenigd hebben, gevaarlijk voor het evenwigt der staten, maar ook de schepter van *Frankrijk* en *Spanje*, aan den anderen kant, onder verscheidene liniën konde verdeeld blijven, zoo neigde het Engelsche hof tot de hervatting der reeds dikwijls te vergeefs aangeknoopte vredesonderhandelingen. De graaf TALLARD, die zich in *Engeland* bevond, deed daartoe den eersten stap, en in Wijnm. 1711 was men het reeds omtrent de hoofdpunten eens. De keizer nam echter in deze artikelen geen genoegen, en bleef bij het voortzetten van den oorlog; doch *Engeland* verklaarde, dat het eenen afzonderlijken vrede zoude sluiten, wanneer men niet tot een te houden congres wilde toetreden. De stad *Utrecht* werd nu daartoe gekozen, en den 12den van Louwm. 1712 tot de opening van hetzelve bepaald.

Onder de voornaamste gemagtigden bevonden zich, wegens *Frankrijk* de marschalk D'UXELLES, de abt POLIGNAC en de heer N. MENAGER; wegens *Engeland* de bisschop van BRISTOL en de graaf van STRATFORT; wegens het *Roomsche rijk* de graaf van SINZENDORFF, en de baron van KIRCHNER; wegens *Pruissen* de graven van DON-

HOFT en van METTERNICH; wegens *Portugal* de graaf van TAROUCA en DON LOUIS D'ACUNBA, en wegens *'s Lands Staten* de heeren JACOB VAN RANDWIJK, heer van *Rosſum*, WILLEM BUIS, penſionaris van *Amſterdam*, enz. *Frankrijk* deed den voorſlag, „om de op „ dien tijd beſtaande regering in *Engeland* te erkennen; de vestingen „ van *Duinkerken* te ſlechten; de eilanden *St. Christoffel*, *Terreneu-* „ *ve*, enz., benevens de *Hudſonsbaai*, met voorbehoud van het regt, „ om aldaar te mogen visſchen en visch te droogen, aan *Grootbrit-* „ *tanje* af te ſtaan, en aan de algemeene ſtaten *IJperen*, *Knokke*, „ enz., te willen overlaten, onder teruggave van *Aire*, *St. Venant* „ en *Douay*. Voorts vroeg *Frankrijk*, voor het ſlechten van *Duin-* „ *kerken*, *Rijswijk* en *Doornik*, en beloofde, dat de koning deszelfs „ regt op *Napels*, *Sardinië* en *Milaan* aan zijnen kleinzoon zoude „ afstaan, mits het huis van *Oostenrijk*, daartegen, van alle verdere „ eiſchen op de Spaanſche monarchie afzag; de grenzen aan den Rijn- „ kant zouden gebragt worden, zoo als zij voor den oorlog waren; „ de keurvorſten van *Keulen* en *Beijeren* in derzelver bezittingen en „ waardigheden zouden herſteld worden, waartegen men alle ti- „ tels in *Duitschland* en *Pruisſen*, welke men tot hiertoe niet er- „ kend had, erkennen zou; terwijl de koning gaarne met de bond- „ genooten maatregelen zoude beramen, om voor te komen, dat een „ en dezelfde vorst te gelijk koning van *Frankrijk* en *Spanje* wa- „ re." — De *keizerlijke* gemagtigden eischten „alles terug, hetwelk „ aan *Frankrijk*, bij de Munſterſche, Nijmeegſche en Rijswijkſche „ verdragen, was afgeſtaan, benevens de geheele Spaanſche heer- „ ſchappij, de *Nederlanden* er onder begrepen; vergoeding van ſcha- „ de, den keizer en het rijk door *Frankrijk* aangedaan; voldoening „ voor hunne bondgenooten, en inzonderheid herſtelling van den „ hertog van *Lotharingen*." — *Engeland* eischte: „eene meer dui- „ delijke verklaring omtrent de erkentenis van de protestantſche op- „ volging in het huis van *Hanover*, en dat *Frankrijk* niemand anders „ voor koning en koningin van *Grootbrittanje* erkennen zoude, „ dan die daartoe reeds door het parlement genoemd waren; voorts „ de dadelijke verwijdering van den pretendent uit *Frankrijk*; afſtand „ van *St. Christoffel*, *Terreneuve* met *Plaiſance*, *Arcadia* met *Port-* „ *royal*, benevens de ſtraat en baai van *Hudſon*, en al het land, het- „ welk er van afhing, naar de rivier *St. Laurens* toe; het ſlechten „ en dempen van *Duinkerken*, met de haven en ſluizen, zonder die „ immer te mogen herſtellen; voldoening voor de bondgenooten; er- „ kentenis van den keurvorst van *Hanover*, en vernietiging van het „ 4de art. van den Rijswijkſchen vrede; terwijl men dadelijk over „ een verdrag van koophandel tusſchen de beide rijken zoude in on- „ derhandeling treden, enz." — Die van *Portugal* vorderden de gehee- „ le Spaanſche heerſchappij voor keizer KAREL VI., begeerende al- „ leen, zoo van *Spanje* als *Frankrijk*, eenige landen in *Amerika*, „ voor den koning hunnen meester. De gemagtigden van *Pruisſen* eisch-

„ ten de erkenning van den koning hunnen meester, in die hoedanigheid, „ ook voor den prins van *Orange* en *Neufchatel*; vorderden al de goederen „ van het huis van *Chalons-Orange* van *Frankrijk* terug, alsmede, dat „ *Pruisfen* in het bezit bleve van de ftad *Gelder* en de ftad en het „ land van *Erkelens*, en eindelijk de vernietiging van het 4de punt „ van den Rijswijkfchen vrede." — De eifchen der gemagtigden van de Algemeene Staten dezer landen kwamen hier op uit: „ dat *Frankrijk* voor zich zelven, en voor den vorst of vorften, zijne bondgenooten, van alle regt op de Spaanfche *Nederlanden* afstond; „ dat het hun te dien einde *Luxemburg* en *Namen* en de fteden „ *Charleroi* en *Nieuwpoort* deed in handen ftellen, om ze keizer KAREL over te geven, zoo dra zij met hem, wegens hunne barrières, „ en den afftand van het overkwartier van *Gelder* zouden overeengekomen zijn; dat de ftaten *Meenen*, *Rijsfel*, *Douay* en het fort „ *de Scarpe*, *Orchies*, *Doornik*, *Aire*, *Torouanne*, *Lillers*, *St. Venant*, *Bethume* en *Bouchain*, op gelijke wijze zouden blijven bezitten, als *Frankrijk* dit alles bezeten had; dat de koning almede „ zou afstaan *Veurne*, het fort *de Knokke*, *Loo*, *Dixmuiden*, *IJperen*, *Condé*, *Maubeuge*, enz., met al wat er onder behoorde; dat „ nimmer eenige dezer plaatfen, of eenig gedeelte der Spaanfche *Nederlanden*, zouden komen aan de Franfche kroon, of aan eenigen „ prins of prinfes uit den huize van *Frankrijk*; dat het tarief der „ regten van 't jaar 1664, zonder eenige uitzondering, aan de ftaten „ zoude worden toegeftaan, en zij, ingevolge het Rijswijkfche verdrag, van de 50 ftuivers van het vat zouden ontheven worden; dat „ aan de vrienden der Franfche vlugtelingen in *Frankrijk* mogt worden toegeftaan, om met hunne goederen herwaarts te komen, met „ verzoek tevens, om vrijheid van godsdienst voor de hervormden in „ dat rijk; dat de koning de ftaten, als executeurs van de testamenten van wijlen den koning van *Grootbrittanje* en van wijlen FREDERIK HENDRIK, terftond na den vrede in het bezit zou ftellen van „ het prinsdom *Orange*, en de goederen van dat huis; dat alle de vestingen en fterkten van *Duinkerken* geflecht en de haven gedempt „ zouden worden, zonder dat daarvoor eenige vergoeding zoude „ worden gegeven; dat het 4de art. van den Rijswijkfchen vrede „ (behelzende, dat de roomsch katholijke godsdienst ftand zoude „ houden in de plaatfen, die aan het rijk terug gegeven werden) als „ vierkant ftrijdig met den Westphaalfchen vrede, zoude worden vernietigd; begeerende ten flotte, in algemeene bewoordingen, voldoening voor hunne bondgenooten."

Wij gaan, kortheidshalve de eifchen der overige ftaten, die gemagtigden op het congres hadden, met ftilzwijgen voorbij, en merken flechts aan, dat de eerfte bijeenkomften vruchteloos afliepen, en *Frankrijk* fpoedig aanleiding vond, om afzonderlijk en in het geheim met *Engeland* te handelen, met dat gevolg, dat de beide partijen het den 19den van Oogstm. reeds, omtrent de hoofdpunten, eens

„ we-

waren, en den 11den van Grasm. 1713 niet alleen het verdrag van vrede en koophandel tusfchen *Frankrijk* en *Engeland*, maar ook de vredesverdragen tusfchen het eerstgenoemde rijk, *Portugal*, *Pruisfen*, *Savooije* en de *Algemeene Staten*, die te gelijk een traktaat van koophandel met *Frankrijk* floten, geteekend werden. Het vredesverdrag met 's lands Staten behelsde hoofdzakelijk: „ dat men elkander de fchepen zoude terug geven, die in alle oorden der wereld, „ binnen eenen daartoe, naar hunnen affland, bepaalden tijd, zouden „ genomen zijn; dat men wederzijds in geene verdragen of handelingen, tot elkanders nadeel, zoude treden, maar elkander daarvan dadelijk kennis geven; dat dezulken, wier goederen ter zake van den oorlog aangehouden of verbeurd verklaard waren, dezelve weder konden na zich nemen; dat de koning van *Frankrijk* aan de Staten, „ ten behoeve van het huis van *Oostenrijk*, zoude overgeven alle „ Spaanfche bezittingen, zoo als Karel II. dezelven bezeten had, „ of had moeten bezitten; zullende dit huis deze landen, volgens de „ orde van opvolging, in hetzelve vastgefteld, in bezit behouden, „ zoo dra de Staten met hetzelve omtrent hunne barrières zouden overeengekomen zijn, mits de koning van *Pruisfen*, het overkwartier van *Gelder* bleve behouden, met hetgeen hij daarvan tegenwoordig bezat; dat *Luxemburg* en *Chinij*, *Namen*, en de fteden „ *Charleroi* en *Nieuwpoort* aan de Staten zouden worden overgeleverd; „ dat de keurvorst van *Beijeren*, wien de Spaanfche *Nederlanden* waren opgedragen door koning Philips, daarvan zoude afftaan, maar „ de opperfte magt en inkomften van *Luxemburg*, *Namen* en *Charleroi* zoude behouden, tot dat hij volkomen herfteld zou zijn in al „ de goederen, welke hij voor den oorlog bezeten had, uitgezonderd den *Opper Paltz*. Voorts ftond *Frankrijk* insgelijks aan „ de Staten af, ten behoeve van het huis van *Oostenrijk*, *Meenen*, „ *Doornik*, en het geheele Doornikfche gebied, behalve *St. Amand* „ met, en *Mortagne* zonder de onderhoorigheden, alsmede *Veurne*, „ *Veurner-Ambacht*, met de 8 kerfpels, het fort *de Knokke*, *Loo* „ en *Dixmuiden*, *IJperen*, en daaronder *Routfelaar*, nevens andere „ onderhoorigheden. Op de *Leije* zou, van den mond van den *Deul* „ af, geen tol betaald worden; de Spaanfche *Nederlanden*, of eenig „ gedeelte derzelve, zouden nimmer kunnen worden overgegeven aan „ de kroon, of aan eenigen prins of prinfes uit den huize van *Frankrijk*. De Staten zouden den koning teruggeven *Rijsfel*, *Orchies*, „ het land van *la Leu*, den burgt *la Gorgue*, *Aire*, *Bethune*, *St. Venant* en de fterkte *François*, met alle derzelver onderhoorigheden. Ter meerdere bevestiging van dit verdrag zoude men wederzijds, nadat er aan voldaan zoude zijn, gerekend worden, afftand te hebben gedaan van alle eifchen, oude en nieuwe, welke „ men ten laste van malkander meende te hebben, en daar men, bij „ de plegtigfte afftanden had vastgefteld, dat de kroonen van *Frankrijk* en *Spanje* nooit zouden vereenigd worden op het hoofd van

„ een

„ een' en denzelfden koning, zoo verbonden zich de koning van „ *Frankrijk* en de Staten, om nimmer iets te doen, of te gedoogen, „ hetwelk daartoe ftrekken mogt. Ook zou *Frankrijk* geene andere „ voordeelen in den koophandel op *Spanje* en de *Indiën* genieten, „ dan die het ten tijde van KAREL II. gehad had, of die te gelijk „ aan alle andere volken werden toegeftaan. De Staten begrepen in „ dit verdrag *Grootbittanje* en al de andere bondgenooten, die bin„ nen 6 weken verklaren zouden, den vrede aan te nemen; voorts „ de Zwitferfche kantons, inzonderheid de protestantfche, benevens „ derzelver bondgenooten, de *Graauwbunders*, de fteden *Bremen* en „ *Embden*, en alle zoodanige vorften, als het hun verzoeken zouden;" terwijl men nog bij 3 afzonderlijke punten beloofde, „dat de koning „ van *Frankrijk*, *Spanje* met de Staten zoude bevredigen, en hun de „ voordeelen in den koophandel bezorgen, die hun bij den Munfter„ fchen vrede waren toegeftaan; dat de Staten het huis van *Oosten*„ *rijk*, bij de overgave der Spaanfche *Nederlanden*, verbinden zou„ den tot het nakomen van al de punten, met opzigt op deze *Ne*„ *derlanden*, bij dit verdrag bepaald, welker overgave zij niet doen „ zouden, dan nadat *Sardinië* aan den keurvorst van *Beijeren* zou „ zijn afgeftaan, en eindelijk, dat *Frankrijk* gemagtigden zoude mo„ gen zenden op de bijeenkomst, die van wege *Grootbrittanje* en „ de Staten, tot het regelen der regten op den koophandel, in de „ Spaanfche *Nederlanden*, zoude worden aangelegd." — Bij het verdrag van koophandel, hetwelk flechts 25 jaar duren zou, beloofde *Frankrijk*, „ de ingezetenen van den Staat niet zwaarder te zullen „ belasten, dan zijne eigene onderdanen; de invoer van gezouten ha„ ring, voorheen merkelijk belemmerd, werd weder vrijgefteld, en „ dezelfde ingezetenen werden ontheven verklaard van het regt van „ *Aubaine*, zoo als van ouds. Onder contrabande begreep men flechts „ allerlei krijgs-, maar geene mondbehoeften, welke men ook naar „ vijandelijke plaatfen, mits niet belegerd, noch geblokkeerd, zou„ de mogen vervoeren: goederen, van vrienden in vijandelijke fche„ pen geladen, zouden verbeurd, en goederen van vijanden in fche„ pen van vrienden geladen, vrij zijn; wordende, eindelijk, de in„ gezetenen der vereenigde gewesten, bij een afzonderlijk art., van „ de belasting van 50 ft. van het vat ontheven, zonder dat zij, in „ het vervolg, met dezelve zouden mogen bezwaard worden, be„ halve alleen, wanneer hunne fchepen koopwaren voerden van de „ eene plaats in *Frankrijk* naar de andere."

Zoodanig was de hoofdzakelijke inhoud der twee verdragen tusfchen *Frankrijk* en onzen Staat. Het handelverdrag was wel zoo voordeelig, als men het met reden tegenwoordig verwachten kon; doch dat van vrede gaf over het algemeen weinig genoegen, en groot was de verbittering tegen de Engelfche Staatsdienaars, aan welke het alleen geweten werd, dat men zich, na het voeren van eenen langen,

roem-

roemrijken, en voorſpoedigen oorlog, die zoo veel ſchats en menſchenbloed gekost had, met eenen ſchandelijken en onvoordeeligen vrede vergenoegen moest. Den inhoud der vredesverdragen tusſchen *Frankrijk* en de verdere bondgenooten kunnen wij hier niet opgeven: alleen merken wij aan, dat allen ook geene redenen hadden, om te vreden te zijn; doch dat *Engeland* daarbij zoo vele voordeelen verkreeg, die den grondſlag legden tot zijne, ſedert zoo verbazend toegenomene, heerſchappij ter zee, ten koste van onzen handel. Ondertusſchen bleven de keizer en een gedeelte van het Duitſche rijk alleen nog in oorlog met *Frankrijk*; doch in het volgend jaar kwam ook tusſchen hen te *Rastad* en *Baden* den vrede tot ſtand.

UURWERKEN. Oudtijds bediende men zich van *Waterloopers*, waarvan men meent, dat de oude *Egyptenaren* de uitvinders zijn, ter waarneming van den tijd, waarin de hoeveelheid waters, van het eene glazen vat in een ander loopende, den tijd aanduidde; even eens als zulks in de meer bij ons bekende *Zandloopers* plaats heeft, waarvan men zich naderhand begon te bedienen. Intusſchen zijn beide deze werktuigen niet beſtendig, en heeft men naderhand Uurwerken in derzelver plaats geſteld, welke men ſedert tot eene verwonderlijke naauwkeurigheid en volmaaktheid gebragt heeft, inzonderheid door derzelver loop door middel van den ſlinger te regelen, welks ſlingeringen altijd geëvenredigd zijn naar deszelfs lengte, en dus den tijd zeer eenparig afmeten en juist verdeelen.

De uitvinding der Uurwerken door middel van raderwerk ſtelt men in de 8ſte eeuw. Ofschoon men reeds vroeger eenige ſporen dezer ontdekking meent gevonden te hebben, is het eerſte Uurwerk, waarvan men vindt gewag gemaakt, dat geen, hetwelk paus Paulus I. in 760 aan Pepijn ten geſchenke zond, en dat toen voor het eenigſte werktuig van dien aard gehouden werd. In het begin der volgengende eeuw (807) ontving Karel *de Groote* er een tot een geſchenk van den kalif Aaron Rachil, waarvan de geſchiedſchrijvers van dien tijd met veel ophef en verwondering ſpreken. In 1344 werd er eerst te *Padua* een Uurwerk op den toren van het paleis geplaatst; doch niet voor het midden der 16de eeuw wist men met hetzelve den ſlag te verbinden, ter aankondiging van den tijd. Vóór deze uitvinding was men gewoon, om bij ſommige gelegenheden, als bij het aanvangen van de openbare godsdienst, den tijd door het luiden van klokken bekend te maken, zoo als nog tegenwoordig geſchiedt. Ondertusſchen waren de Uurwerken tot het midden der 17de eeuw zeer gebrekkig, wanneer de beroemde Huigens er de ware volmaaktheid aan gaf, door aan dezelve het *pendulum* of den *ſlinger* te verbinden, (waarvan de Uurwerken naderhand bij de *Franſchen* den naam van *pendules* ontvangen hebben) welke ſlingers Huigens uitvond in eene *cycloïde* te doen bewegen, wanneer deze ſlingeringen, groot of klein, in eenen gelijken tijd volbragt worden. Men is echter naderhand

and van deze laatste bijzonderheid afgestapt, en heeft het voldoen-
e gevonden, dat de slinger zich in kleine bogen beweegt. (*)

UXORIUM. De benaming eener geldboete, welke de *Romeinen*
etaalden wanneer zij niet huwden.

UZ (JOHANN PETER) werd te *Anspach* in Wijnm. 1720 geboren.
Iij legde reeds vroeg, behalve zijne algemeene zucht voor de we-
:nschappen, eene bepaalde neiging voor de schilder- en dichtkunst
m den dag; begaf zich in 1739 naar *Halle*, ter voortzetting zijner
udiën, en sloot hier met GLEIM eene naauwe vriendschap, waarin
ok GÖTZ naderhand deelde. Hij vertolkte in *Halle* eenige stukken
an HOMERUS, PINDARUS en ANAKREON, en nam tevens een werk-
aam deel aan GÖTZ's overzetting van den laatstgenoemden dichter,
elke in 1746 in het licht verscheen. Drie jaar vroeger was hij
ıar *Anspach* terug gekeerd, alwaar hij zijnen tijd aan de weten-
happen en de dichtkunst, inzonderheid aan de Lyrische, toewijdde.
ieruit ontstond de kleine *Sammlung Lyrische Gedichte*, waarvan zijn
iend GLEIM in 1747 de uitgave bevorderde. Zijn roem als dichter,
erdoor reeds gevestigd zijnde, werd zijn' *Sieg des Liebesgottes*, een
:rhalend gedicht in 4 gezangen, met ongemeen veel goedkeuring
ıtvangen; doch hij berokkende zich hierdoor eenige onaangenaamhe-
:n met BODMER en deszelfs vrienden, die echter thans vergeten zijn.
ı 1755 verscheen zijne *Theodicee*, een werk, hetwelk onder al
jne dichtstukken de meeste poëtische waarde bezit, en in 1760 zijn
erdicht: *die Kunst stets fröhlich zu seyn*, hetwelk toen eene bijzon-
:re waarde, onder de voortbrengsels in dit vak werd toegekend;
rwijl hij tevens zijne reeds in 1755 uitgegevene *Oden und Lieder*
et een derde en vierde deel vermeerderde. Tot hiertoe was Uz
ınder eenige openbare bediening van eenig aanbelang geweest, en
d zijnen tijd aan de dichtkunst kunnen besteden, toen hij in 1763
t bijzitter van het keizerlijk landgerigt werd benoemd. Nadat hij
g eene volledige *Sammlung seiner Gedichte*, waarbij het 5de en 6de
el zijner *Oden und Lieder* gevoegd werd, voor de drukpers had
gereedheid gebragt, en de uitgave daarvan in 1768 door WEISZE be-
rgd was, liet hij voortaan zijnen dichterlijken arbeid varen, en
jdde zich alleen aan de werkzaamheden van zijnen nieuwen post.
lateren tijd verbond hij zich met zijne vrienden JUNKHEIM en
RSCH tot eene *Prosaischen Übersetzung der gesammten Werke des*
ɔRAZ, welke in 1773 in het licht verscheen. Ook bearbeidde hij
g in 1781, op verlangen van zijnen vorst, met JUNKHEIM, het
euwe Anspachsche Gezangboek, hetwelk door zijne medewerking
ne algemeen erkende waarde verkreeg. In 1790 benoemde hem de
rkgraaf tot burggrafelijk bestuurder, en toen de Anspachsche landen
ı *Pruissen* kwamen, ontving hij weinige uren voor zijnen dood,
akte van aanstelling tot werkelijken koninklijken, geheimen justi-
tie-

*) Zie: *Encyclopedie*, art. HOROLOGE.

tie-raad, en landrigter te *Anspach*. Hij stierf aan de gevolgen eener beroerte in Bloeim. 1796, in den ouderdom van 76 jaar. Als yrisch dichter heeft hij zich voordeelig onderscheiden, en verscheidene zijner stukken zullen steeds derzelver waarde behouden.

V.

V. Deze letter was bij de oude *Latijnen*, die niet, zoo als wij tusschen de U en V, een onderscheid maakten, altijd vocaal, en zij spraken haar als *ou* uit (*zie art. U.*) Men vindt somtijds V voor B, als: *velli* voor *belli*, *Danuvius* voor *Danubius*. Voorts wordt de V. in oude gedenkschriften gebruikt voor *Vitellius*, *Volera*, *Volesus*, *Vopiscus*, allen eigennamen; voor *Vale*, *Valeo*, *Vestalis*, *Veteranus*, (*Veteraan*,) *Vir*, *Virgo*, *Vivens* of *Vivus*, *Vixit*, *Votum*, *Virtus*, *Victor*, enz.; de V. A. voor *Veterano-assignatum*; V. A. V. voor *Vixit annos quinque*; VAL. voor *Valeria*, *Valerius*, *Valerianus*, eigen namen; V. B. A. voor *Viri boni arbitratu*; V. C. voor *Vale conjux* of *Vivens curavit*, *Vir clarissimus*, *Vir consularis*, of *quintum consul*. V. D. L. voor *Videlicet*; V. E. voor *Vir egregius*; VI. V. voor *Sevir*; VII. V. voor *Septemvir*; VIII. V. voor *Octumvir*; V. M. voor *Vir magnificus*, of *Vivens mandavit*, of *Volens merito*; V. N. voor *quinto nonas*; VOL. voor *Volcancilia*, of *Voltinia*; V. R. voor *Urbs Roma*, of *Votum reddidit*; V. V. C. C. voor *Viri clarissimi*; VX. voor *Uxor* enz. — Wijders beteekent V. in getallen *vijf*, met een I er voor *vier*, en met een lijn er boven *vijfduizend*. — Eindelijk is de V. op Fransche munten het kenteeken, dat, zij in de stad *Troyes* geslagen zijn.

VAAS, in het Latijn *Vasa*, beteekent eigenlijk slechts een aarden vat; doch wij verbinden gewoonlijk daarmede het denkbeeld van een schoon en kunstig gevormd vat; en van hier de, in eenen naauweren zin, bij de ouden gewone aarden vaten, welke verschillende bestemmingen hadden. Zij werden deels bij de godsdienst (*vasa votiva*) gebruikt, deels in de graven (*vasa funeraria*) geplaatst, of dienden bij openbare aangelegenheden, b. v. tot het verzamelen der stemmen, enz. Die soort van Vazen welke, voornamelijk onlangs, bij het opdelven van oudheden, gevonden zijn geworden, zijn uit eene zeer fijne, roodachtige aarde vervaardigd, en van de heerlijkste teekeningen en schoonste groepen in *basrelief* versierd. Men noemt ze verkeerdelijk *Etrurische*, daar het toch bewezen is, dat zij van eenen *Oud-Griekschen* oorsprong zijn, en misschien voor meer dan 2 eeuwen in de bloeijende vrijstaten van *Beneden-Italië*, door kunstige handen, volgens Grieksche modellen vervaardigd zijn, en hierom juis-

juister *Campanische* of *Nolanische* vaten genoemd worden. De beroemde W. TISCHBEIN te *Napels* heeft in 1791, in een prachtig plaatwerk, teekeningen van zoodanige Vazen uitgegeven, zoo als vroeger door d'HAUCARVILLE reeds geschied was. Deze teekeningen bevatten, buiten tegenspraak, de belangrijkste onderrigtingen omtrent de fabelleer, de godsdienstige gebruiken, enz. van het vernuftigste volk der oudheid, en schilders, teekenaars en anderen vinden hier den rijksten schat voor nieuwe denkbeelden en zamenstellingen, waaruit dan ook reeds rijkelijk is geput geworden. WINKELMANN, HAMILTON en BÖTTIGER hebben zich door de verzameling en verklaring van zoodanige geschilderde Vazen zeer verdienstelijk gemaakt. De rijkste verzameling van oude Vazen bevindt zich in het koninklijk museum te *Napels*, sedert dat de koning FERDINAND I., in 1818, voor 30,000 dukaten, de schoonste verzameling van VIVENZIO te *Nola* gekocht heeft. Ook te *Weenen* heeft men een aanzienlijk Vazenkabinet, hetwelk de graaf van *Lunenberg* aldaar aan den keizer voor 120,000 Fl. W. W. afgestaan, en vervolgens deze som tot weldadige einden bestemd heeft.

VACUUM. (*Zie:* LEDIGE RUIMTE.)

VADERLANDSLIEFDE is die aangeborene zucht, of neiging, welke over het algemeen in het menschelijk hart schuilt, en ons aan het land, waarin wij geboren zijn, of de voordeelen der maatschappij genoten hebben, bij verkiezing zoodanig verbindt, dat wij in deszelfs bewoning een genoegen vinden, hetwelk ons in een ander land ontbreekt, en op deszelfs geluk en welvaart zulk een' prijs doet stellen, dat wij daaraan alles opofferen. Zij is in een deugdzaam gemoed onverwinnelijk, zoo wel, wanneer wij van ons vaderland de grootste weldaden hebben genoten, als wanneer wij door hetzelve ten sterkste vervolgd worden; zoowel, wanneer dat vaderland gevreesd, geacht en voorspoedig is, als wanneer hetzelve de zwaarste rampen treffen. Deze algemeene stelling wordt niet alleen door de grootste mannen, zoo in verstand, als in deugd en heldenmoed, maar ook door ontelbare voorbeelden in alle eeuwen en onder alle volken bevestigd, waarvan ons vaderland, zoo als bekend is, een groot aantal oplevert.

Volgens MONTESQUIEU is de Vaderlandsliefde de grondslag van goede zeden, welke wederkeerig tot die liefde van zelve opleiden; en in der daad, moet men deze edele neiging, afgescheiden van deugd, als een wangedrogt beschouwen, onbestaanbaar zelfs in het rijk der denkbeelden. Immers, slaan wij eens den aard en de eigenschappen eener opregte liefde voor het vaderland gade, dan bevinden wij, dat dezelve bestaan in eenen godvruchtigen, voorzigtigen, waakzamen, stoutmoedigen en belangeloozen ijver voor deszelfs welzijn; eenen ijver, die werkzaam moet zijn in alle tijden en omstandigheden, niet bepaald is aan staatsbelangen alleen, of aan zoodanige gebeurtenissen, die den schielijken ondergang van een land, of een' ommekeer van zaken in hetzelve te weeg brengen, maar uitgestrekt tot zulke voorwerpen, die op eene min zigtbare, doch even zekere wijze het ge-

luk of ongeluk van een land bevorderen, naar mate zij verwaarloosd of in acht genomen worden; eenen ijver verder, die zijn oorfprong aan de zuiverfte bronnen moet verfchuldigd zijn, die ontftoken moet worden in de borst eens burgers, om aan de oogmerken van het Opperwezen, aan de wetten der godsdienst en aan de banden der maatfchappij te voldoen, en in den boezem der vorsten, om aan alle deze einden te beantwoorden, hunne volken daardoor reeds gelukkig te maken, en tot een toekomend geluk op te leiden. Wordt de liefde tot het vaderland aldus geregeld, dan wordt zij het krachtigst werktuig van zijnen bloei en voorfpoed, aangenaam en nuttig door haren invloed op de zamenleving, en kweekt eendragt en vrede, liefde, naarftigheid, weetgierigheid en waren heldenmoed.

VADES. De magistraat te *Rome* vorderde van iemand, van eene misdaad befchuldigd, waarmede de doodftraf gemoeid was, eenen borg, die perfoonlijk hem moest vertegenwoordigen; en het was zulk een perfoon, dien men *Vades* noemde.

VAGEBONDEN zijn in eenen eigenlijken zin alle diegenen, welke het verblijf, dat zij voorheen hadden, verlaten hebben, en nu rond zwerven; dus zoo veel als landloopers.

VAGEVUUR. De katholijke kerk neemt eenen middelftand voor zoodanige zielen aan, hoewel niet geheel boos, evenwel niet zoo geheel rein zijn, dat zij onmiddellijk na den dood in de nabijheid van den volmaakt Heiligen zouden kunnen verkeeren; en dezen tusfchenftaat noemt zij eenen ftaat van loutering, of het Vagevuur, waaruit zij door de voorbidding der nog levenden, en voornamelijk door het offer van het fakrament des altaars, kunnen verlost worden. Het concilie van *Trente* heeft dit gevoelen der katholijke kerk, als op de Heilige fchrift en de overleveringen der kerkvaders gegrond, bekrachtigd; doch de Protestanten en de Griekfche kerk hebben het fteeds op goede gronden ontkend. De bijbelplaatfen, welke men voor hetzelve bij brengt, zijn: *Openbaring van* JOHANNES, hoofft. 21 v. 27; *het 2de boek der Machabeën*, hoofdft. 12 v. 38; MATTHEUS 12 vs. 31 en 32; *Hebreën* 12; JAKOBUS 5 v. 16 en andere.

VALCKENAER. (LODEWIJK KASPER) werd in 1715 te *Leeuwarden* geboren; beoefende te *Franeker* de oude letterkunde, de wijsbegeerte en godgeleerdheid; werd aldaar in 1741 hoogleeraar in de Griekfche taal, en naderhand te *Leijden*, alwaar hij in Lentem. 1785 ftierf. Hij was een der verdienftelijkfte letterkundigen, die eene groote mate van befcheidenheid met eene grondige kennis van zijn vak vereenigde; verfcheidene Griekfche fchrijvers, zoo als THEOCRITUS, twee treurfpelen van EURIPIDES en andere met hoogst belangrijke ophelderende aanteekeningen verrijkte, en door zijn mondeling onderwijs, aanmerkelijk veel toebragt ter uitbreiding der oude letterkunde. Het is te bejammeren, dat tot nog de verdienften van dit fieraad onzer geleerden, door niemand in een helder daglicht is gefteld. De aard van dit werk laat niet toe hier over uit te weiden.

VALCKENAER, (JAN) zoon van den beroemden Hellenist LODEWIJK KASPER VALCKENAER, verkreeg, na den afloop zijner ſtudiën te *Leijden*, de hoogleeraarsplaats in de regten aan de hooge ſchool te *Franeker*. Zijn letterkundige roem, inzonderheid echter zijne ijverige verkleefdheid aan de toenmaals patriottiſche partij, verſchaften hem in hetzelfde vak, in 1787, den leerſtoel te *Utrecht*; doch nog in hetzelfde jaar zag hij zich genoodzaakt, uit hoofde der voorgevallene omwenteling en de terugkeering des ſtadhouders, het land te verlaten. Hij week naar *Frankrijk*, en bevond zich, op den 6den van Sprokkelm. 1793, onder de afgevaardigden, die bij de nationale conventie op het zenden van een leger naar de *Nederlanden*, tot bijſtand der patriotten, aandrongen. Toen in 1795 deze wensch vervuld werd, keerde VALCKENAER naar *Holland* terug; werd tot hoogleeraar in het ſtaatsregt benoemd, en onderſcheidde zich door zijn tijdſchrift: *de advocaat der Bataafſche vrijheid*, als een hevig tegenſtander van het huis van *Oranje*. Kort daarna werd hem de leiding van het beſloten onderzoek van het gedrag des raadpenſionaris VAN DE SPIEGEL opgedragen, en werd in 1796 tot gezant naar *Spanje* benoemd. In 1799 keerde hij van daar terug; doch werd weinig tijds daarna met eene buitengewone zending aan het hof van *Madrid* belast, en bleef aldaar tot in het jaar 1801. Een korten tijd, na zijne terugkomst, als een ambteloos burger geleefd hebbende, werd hij naar het hof van *Berlijn* gezonden, om met hetzelve wegens de betaling der Oostenrijkſche leening, waarvoor men *Silezië* tot onderpand gegeven had, eene overeenkomst te treffen; dan, hoe zeer deze onderhandelingen het gewenschte gevolg niet hadden, bewaarde VALCKENAER echter den roem van een kundig en geoefend ſtaatsman, dien hij reeds vroeger in *Spanje*, *Frankrijk* en de *Nederlanden* verworven had. Toen koning LODEWIJK in 1810 de laatſte proef wilde nemen, om de vereeniging der *Nederlanden* met *Frankrijk* te verhoeden, was het VALCKENAER, dien hij met eene buitengewone zending aan NAPOLEON belastte. Na zijne terugkomst trad hij van het ſtaatkundig tooneel af, en leefde ſedert, als ambteloos burger, nu eens te *Amſterdam*, en dan eens op zijn landgoed, voor de fraaije wetenſchappen. Onder zijne vroegere, op zijnen naam, uitgekomen werken noemen wij: *de peculio quaſi castrenſi veteribus jurisconſultis incognito, ejusque vera origine*, alsmede *Regterlijk advies in de zaak van den erfſtadhouder* WILLEM V. — VALCKENAER was lid van het Nederlandsch inſtituut en ridder van de orde van den rooden adelaar, en van die der unie, en ſtierf te *Haarlem* in Louwm. 1821 in den ouderdom van 62 jaar.

VALENCIA. Eene der provinciën van *Spanje*, tusſchen de *Middellandſche zee*, *Murcio*, *Cuenza*, *Arragon* en *Catalonië* liggende. Zij bevat 490 v. m. en omtrent 1 millioen inwoners, en wordt als het eden van *Spanje* geſchilderd. Men vindt er vele bergen (takken van de *Iberiſche* bergketen), dalen en kleine vlakten, die rijkelijk, in-

zonderheid door de *Xucar*, *Segura* en *Guadalaviar* besproeid worden. Het luchtgestel is er ongemeen schoon, alzoo de hemel er bijna bestendig helder is, en verfrisschende zeewinden de hitte matigen. Rijm en nevel zijn er zeer ongewoon. De welige vruchtbare grond levert de edelste voortbrengsels van *Spanje* op, inzonderheid den heerlijken alicant-wijn, olijfolie, zuidelijke vruchten, en onder deze dadels, aloë, suikerriet, soda, tarwe, vlas, hennep, enz. Ook vindt men er overvloed van gewone huisdieren, bijen, zijwormen en allerlei metalen en delfstoffen. Zij is tevens naast *Catalonië* en *Galicië* de arbeidzaamste provincie des rijks, en heeft aanzienlijke zijde-, linnen- en wolweverijen, branderijen, papier en suikerfabrijken, pottebakkerijen en zeepziederijen. Voor het overige behoorde deze provincie van ouds tot de kroon van *Arragon;* was eenen tijd lang in het bezit der *Mooren*, en verloor wel in 1814 hare voorregten; doch behield nog haar eigen provinciaal regt en vierschaar.

De hoofdstad van denzelfden naam ligt in eene zeer bekoorlijke en vruchtbare vlakte, aan de *Guadalaviar*, waarover 5 steenen bruggen liggen; telt 5800 huizen met 105,000 inwoners; is met muren en wallen omringd; heeft eene citadel, naauwe kromme straten, die echter met fraaije gebouwen pronken, 9 openbare pleinen, 14 kerken (waaronder de prachtige domkerk, met een zilveren hoofdaltaar en eene goede boekerij), 41 kloosters en 16 hospitalen. Onder de publieke gebouwen verdienen eene bijzondere opmerking het koninklijk paleis, de beurs, het dolhuis, het algemeene hospitaal, tevens voor vondelingen en krankzinnigen geschikt, waarin 740 personen onderhouden worden. Voorts vindt men hier eene hooge school, eene akademie voor schilder-, beeldhouw- en bouwkunde, benevens eene militaire school voor onderofficieren. De alhier zich bevindende zijdefabrijken houden 25,000 menschen bezig, die dagelijks 900,000 pond zijde verwerken. Rondom de stad staan omtrent 50 papiermolens, en behalve deze vindt men er nog vele andere fabrijken, welke, benevens den levendigen land- en zeehandel, den inwoneren veel voordeel aanbrengen. De haven der stad, eigenlijk eene reede, ligt ½ uur van dezelve, bij het vlek *Grao*, werwaards de *Alameda*, eene bekoorlijke wandelplaats, met oranje-, granaat- en palmboomen beplant, henen leidt. Over het algemeen zijn de omstreken van *Valencia* zeer schoon, en ongemeen vruchtbaar aan moerbezie-, citroen- en oranjeboomen, welker aangename geuren den geheelen dampkring vervullen. Men vindt er de uitmuntendste wijngaarden, welke trossen van 13 tot 14 pond dragen, meloenen van allerlei soort, artisjokken, enz. Zuidwaarts de reede ligt het groote meer *Albufera*, dat met de zee gemeenschap heeft.

VALENCIENNES. Eene Fransche stad en vesting aan de *Schelde*, die hier de *Rhouelle* ontvangt, welke haar in twee deelen verdeelt en in onderscheidene takken doorstroomt. Zij heeft eene sterke, door VAUBAN gebouwde, citadel, die, gelijk ook de stad, verschei-

dene hardnekkige belegeringen heeft doorgeſtaan, eene regtbank van koophandel, beurs, boekerij, teeken- en wiskundige ſchool, 5 openbare plaatſen en bevat omtrent 19,000 inwoners, welke niet alleen voortreffelijk batist en garengaas (*linon*), waarvan jaarlijks 50,000 ſtukken worden uitgevoerd, maar ook de bekende kanten (*dentelles de Valenciennes*) in de hoogſte volkomenheid vervaardigen, welke tak echter na de omwenteling veel verminderd is; er zijn nogtans vele andere fabrijken. Zij is de geboorteplaats van den minister ARGENSON.

VALENTINIANUS. De naam van 3 Romeinſche keizers. VALENTINIANUS I. kwam in 364 aan de regering, en deelde deze met zijnen broeder VALENS, dien hij het Oostersch rijk overliet. Hij was wel dapper, maar ruw, onkundig en aan de grootſte buitenſporigheden overgegeven, konde hij het verval van het rijk niet weren. Hij ſtierf in 375, nadat hij vruchteloos tegen de Slaviſche en Teutoniſche volken geſtreden had. — Zijn zoon VALENTINIANUS II. beſtuurde het rijk onder de voogdijſchap zijner moeder JUSTINA, en werd door eenen Frankiſchen veldheer, ARBOGESTES, omgebragt. — VALENTINIANUS III. bezat van 425—455 den keizerlijken troon, en zag in dezen ongelukkigen tijd *Spanje* door de *Sueven* en *West-Gothen*, *Galliё* door de *Franken* verloren gaan, en *Italiё* door de *Hunnen* onder *Attila* verwoesten; terwijl hij zelf, als een nietswaardige wellusteling, door eene zamenzwering, het leven verloor.

VALERIANUS. (PUBLIUS LICINIUS) Een Romeinsch keizer, die in het jaar 190 onzer tijdrekening geboren werd, en van 250 tot 260 regeerde. Hij ſproot uit een edel geſlacht, en had zich als veldheer in verſcheidene oorlogen, gelijk ook over het algemeen door zijn uitmuntend karakter, onderſcheiden. Toen nu een zijner voorgangers, de keizer DECIUS, om den ondergang van het Romeinſche rijk te verhoeden, den voorheen in *Rome* plaats gehad hebbenden post van *cenſor* weder invoerde, werd VALERIANUS daartoe, met eenparige ſtemmen, door den ſenaat verkozen; doch geen cenſor was toen meer in ſtaat, om de volſlagen bedorven zeden der *Romeinen* weder te herſtellen. Hij werd, zoo als verſcheidene zijner voorgangers, door de legioenen tot keizer benoemd, doch deelde dit beſtuur, mogelijk uit gevoel van zwakheid, met zijnen zoon GALLIЁNUS, dien hij tot mederegent verkoos; doch het ſtond met het Romeinſche rijk thans zoo geſchapen, dat het geheele tijdvak hunner onderlinge regering niet dan verwarring van binnen en gedurige aanvallen van vreemde volken, de *Duitſchers*, *Gothen*, en *Perſen*, opleverde. In de eerſte helft der derde eeuw, had ARTAXERXES in *Aziё* een nieuw Perzisch rijk geſticht, waarna zijn opvolger SAPOR de provinciën, vroeger door de *Romeinen* van *Perſiё* afgeſcheurd, weder trachtte te veroveren, hetwelk hem ook gelukte. VALERIANUS trok hem in perſoon aan het hoofd van een leger te gemoet; doch werd in 260, in de nabijheid van *Edesſa*, geſlagen en zelf gevangen genomen; doch SA-

POR behandelde hem op zulk eene vernederende wijze, dat hij eindelijk van verdriet ſtierf. VALERIANUS was in het begin zijner regering den christenen zeer genegen, doch liet zich naderhand verleiden, om hen hevig te vervolgen.

VALERIUS. Dezen naam voerden verſcheidene *Romeinen*, onder welke die wel de merkwaardigſte was, welke als een der voornaamſte hoofden van de bekende zamenzwering tegen den laatſten koning TARQUINIUS SUPERBUS, door zijne vrijheids- en vaderlandsliefde, zoo wel als door zijne regtſchapen- en volksgezindheid, zich onderſcheidde, en daardoor ook den bijnaam van PUBLICOLA, of POBLICOLA, dat is *volksvriend*, ontving. Hij was ook met BRUTUS een der eerſte conſuls van het nieuwe gemeenebest; bekleedde deze waardigheid, na diens dood, eenen geruimen tijd alleen met de uiterſte belangeloosheid, en maakte verſcheidene voor het volk nuttige, en het behoud der burgerlijke vrijheid beoogende, inrigtingen. Hij nam naderhand nog driemaal het conſulaat met dezelfde getrouwheid waar, en muntte tevens als veldheer door dapperheid en kunde uit: onder anderen beoorloogde hij de *Sabijnen*, en behaalde op hen de zege. Kort daarna ſtierf hij zoo arm, dat hij op kosten van den ſtaat moest begraven worden; doch de dankbaarheid rigtte voor hem op de markt eene grafzuil op, en de Romeinſche vrouwen vereerden zijn aandenken, even als dat van BRUTUS, door een geheel jaar over hem rouw te dragen.

VALERIUS FLACCUS. (CAJUS) Een Romeinsch dichter uit de 1ſte eeuw onzer tijdrekening, die in *Padua* (*Patavium*) leefde, en nog jong zijnde ſtierf. Hij bezong den togt der *Argonauten* in een episch gedicht (*Argonautica*), hetwelk wij nog tegenwoordig bezitten. Ofschoon hij al niet met VIRGILIUS moge gelijk geſteld kunnen worden, bevat echter hetzelve enkele ſchoone en welgelukte plaatſen. Na N. HEINSIUS en P. BURMAN, hebben HARLESS in 1781, en WAGNER in 1805 nieuwe uitgaven van dit gedicht geleverd.

VALERIUS MAXIMUS. Een Romeinsch geſchiedſchrijver, die omſtreeks het jaar 30 onzer tijdrekening, in 9 boeken een werk ſchreef, getiteld : *dicta et facta memorabilia*, waarin hij de zeden, gebruiken, deugden, en ondeugden enz., door voorbeelden uit de geſchiedenis der *Romeinen* en andere volken, tracht te verklaren. Hij ſproot waarſchijnlijk uit een patricisch geſlacht, diende onder SEXTUS POMPEJUS in *Azië*, en verkoos naderhand een eenzaam, afgezonderd leven, waarvan het genoemde werk de vrucht was. Onder de uitgaven van hetzelve is die van TORRENIUS (*Leijden* 1726, 4to) de beste, welke tot de nieuwere van KAPP (*Leipzig* 1782) en van HELFRECHT (*Hof* 1799,) ten grondſlag gediend heeft.

VALETTA. De bewonderde hoofdſtad van het Britſche eiland *Maltha*, weleer de hoofdzetel der Malthezerorde, en thans nog eene, eigenlijk nog uit 5 deelen beſtaande, wel gebouwde ſtad, die van den zeekant, met hare menigvuldige paleizen en prachtige kerken,

ken, een zeer aanlokkend gezigt oplevert, en 50,000 inwoners bevat. De ftraten zijn ruim en met lava geplaveid, de kaaijen langs de havens met de fraaifte en prachtige gebouwen bezet. Onder de openbare gebouwen onderfcheiden zich het voormalig paleis van den grootmeester, thans het verblijf van den gouverneur, de paleizen der zeven getuigen, het ftadhuis, de cathedrale kerk, met nog 25 andere kerken, het tuighuis enz. Onder de wetenfchappelijke inrigtingen zijn de boekerij en eene fterrewacht merkwaardig. De ftad heeft 7 ruime en veilige havens, en is, federt dat de *Britten* haar in bezit genomen hebben, voor eene vrije haven verklaard. Haar handel neemt dagelijks toe, en men vindt er verfcheidene fabrijken. Derzelver vestingwerken zijn meestal in de rotfen uitgehouwen, hetwelk de plaats onverwinnelijk maakt, wanneer er eensgezindheid onder de verdedigers, en er geen gebrek aan leeftogt of krijgsvoorraad plaats heeft. Suleiman ftiet in 1565 zijn hoofd voor hare muren, en de dappere verdediging der ridders, die zijne geheele magt bedreigde, behoort zekerlijk onder de fchoonfte heldendaden der 16de eeuw. In 1798 werd zij door verraad in handen der *Franfchen*, en in 1800 door honger in die der *Britten* geleverd.

VALK. (*Falco*) Deze behoort tot de orde, en is de talrijkfte verdeeling van roofvogels, die bij dag vliegen: bijna allen hebben korte fterke pooten, groote, fcherpe klaauwen, eenen zwaren, nederwaarts omgekromden bek, waarvan de bovenkaak aan iedere zijde een ftomp, fnijdend uitfteekfel of punt heeft, en aan den wortel meestal met eene vleeschachtige huid bedekt is. Van het geflacht der Valken onderfcheidt men 2 familiën, namelijk de *Arenden* en de *Valken*, waarvan de eerfte gevederde en de laatfte kale pooten hebben. Hunne eerfte vederen zijn dikwijls anders van kleur dan bij de oude, en het is eerst in hun derde en vierde jaar, dat zij hunne vaste kleur krijgen, hetwelk welligt aanleiding gegeven heeft, tot te menigvuldige verdeeling. De eigenlijke Valken zijn kleiner dan de arenden; hals en kop zijn minder met veren bezet; de hals is korter; de pooten zijn hooger, en flechts zeldzaam van weinige wollige veren voorzien. Zij zweven bijna altijd in de lucht en vernielen vele fchadelijke dieren. Merkwaardig zijn onder dit geflacht: 1. de *Busfard* of *Muizen-Valk*, (*F. Buteo*); deze is zeer algemeen, heeft eenen getanden fnavel, lange vleugels en eenen regten ftaart. Men vindt hem in geheel *Duitschland*. De waschhuid is geel en de neusgaten zijn met borftelige veren bezet; hij vliegt zeer langzaam en ongefchikt; moet zich gewoonlijk met flangen, kikvorfchen en hagedisfen vergenoegen; nestelt op de hoogfte boomen, en het wijfje legt 3 of 4 eijeren. — 2. De *edele Valk* (*F. gentilis*) met eene gele waschhuid en pooten, een aschgraauw lijf met bruine vlekken, eenen witten buik met donkere vlekken, eenen roestkleurigen kop met zwarte ftreepjes en 4 of 5 graauwachtig-zwarte banden of ftrepen over den 6 duim langen ftaart, tot welks uiterfte

punten de vleugels reiken. Het wijfje van dezen Valk, die moeijelijk te vangen en te temmen is, bereikt de grootte van eene hen, doch het mannetje is een derde kleiner. Hij wordt tot het vangen zoo wel van kleine zogende dieren, als van vogelen, inzonderheid van reigers, korhoenders, faizanten, enz. afgerigt; vliegt ongeloofelijk snel, en stort zich van eene hoogte, werwaarts hem het oog naauwelijks volgen kan, en waarin hij uren lang zweeft, in eene lijnregte rigting, als een bliksemstraal, op den roof neder, dien zijn verbazend scherp oog ontdekt. Slechts jonge, uit het nest genomene, Valken laten zich goed afrigten, doch zij die van 8 tot 12 maanden oud zijn, laten zich moeijelijk temmen. Men vindt van deze soort vele verscheidenheden, die door sommige natuurkenners voor geheel afzonderlijke soorten gehouden worden. Hij bewoont in de bergachtige streken van het Noorden de ontoegankelijkste kloven der hoogste rotsen. Uit *Noorwegen* en *IJsland* worden er vele naar *Denemarken* gebragt, waar een schoone, wel afgerigte Valk, dien men meer dan 12 jaar tot de jagt kan gebruiken voor 600 Nederlandsche guldens verkocht wordt. In het Oosten heeft men deze jagt, vooral op de gazellen, reeds in de oudste tijden geoefend; maar bij de Europesche volken is dezelve eerst sedert het einde der 12de eeuw in gebruik geraakt. De kleine veren aan den hals en den buik zijn zeer fijn en ligt, en worden, even als eiderdons, duur verkocht.

Onder de Arenden verdienen de *Goud-arend* (*F. Chrysäetos*), en de *Gemeene arend* (*F. Aquila*) eene bijzondere opmerking. De eerste heeft aan het achterste van den kop eenigzins regt opstaande veren, eene gele waschhuid, roestachtig-gele, wollige pooten, een donker bruin met wit gemengeld lijf, en eenen zwarten staart, die aan deszelfs grondstuk aschgraauw gegolfd is. Zijn edel aanzien, zijne buitengewone sterkte en hooge vlugt hebben hem den naam van *Koning der vogelen* doen verwerven. Men vindt hem in de bergachtige oorden van *Europa*, en hij voedt zich met den roof, die uit klein zogend gedierte, als: hazen, lammeren, geiten, enz. en vogelen bestaat; ofschoon hij wel ook somtijds herten en andere groote dieren durft aanvallen, en sterk en behendig genoeg is, om zich van hen meester te maken. Zijne geheele lengte is 3 voet 11 duim, die van de uitgespreide vleugelen 9 voet 8 duim, en van den krommen snavel 5 duim. Hij nestelt op de toppen van hooge rotsen; brengt 2 jongen voort, die hij met het beste wild van hazen, jonge reën, enz. voedt; heeft eene hardluidende en vreesverwekkende stem, en wordt omtrent 100 jaar oud. — De *Gemeene arend* (*F. Melanaëtos*,) heeft gevederde pooten, eenen regten, korten staart, gladden kop en gele waschhuid, en wordt bijna in alle bosch- en bergachtige streken van *Duitschland* gevonden. Het mannetje is donkerder bruin, dan het wijfje. Het eerste heeft eene lengte van 2¾, en het laatste van 3¼ voet; zijn 3 duim lange snavel is alleen aan de punt sterk gekromd,

kromd, en de uitgefpreide vleugels zijn $7\frac{1}{2}$ voet lang. Deze Arend is zeer fterk, fchrander en leergierig, en zijne jongen laten zich zeer goed afrigten. Het liefst maakt hij jagt op hazen; doch valt ook fchapen, kalveren, ganzen, eenden, en andere dieren op het lijf.

VALLADOLID. Eene tot het koningrijk *Leon* behoorende provincie van *Spanje*, met 187,390 inwoners. De hoofdftad van gelijken naam ligt in eene fchoone vlakte, aan de *Pifuerga*, bevatte voorheen 100,000 inwoners, doch telt thans niet meer dan 30,000. Zij heeft eenen bisfchop, 16 parochiekerken, 46 kloosters en eene hooge fchool, die de meest bezochte in *Spanje* is; eene akademie van kunften en wetenfchappen, teeken- en wiskundige fcholen; vaderlandfche genootfchappen, enz. benevens laken-, goud- en zilverfabrijken. Voor het overige is *Valladolid* eene doodfche ftad, welker ingezetenen voornamelijk van de hooge fchool moeten beftaan. Behalve de hoofdftad, bevat deze provincie, onder anderen, de ftad *Simancha*, alwaar zich de voornaamfte archiven van *Oud-Castilië* bevinden, welke, met die van *Barcelona*, de kostbaarfte gedenkftukken der Spaanfche gefchiedenis uitmaken.

VALLENDE ZIEKTE. Eene langdurige, van verfchillende, dikwijls van zeer ingewikkelde, niet weg te nemen oorzaken afhangende, en hierom, niet zelden, eene ongeneeslijke periodike zenuwziekte. De voorboden derzelve zijn dikwijls zeer onmerkbaar, en worden dadelijk opgevolgd door een plotfeling neerflaan op den grond, gewoonlijk met een' gil gepaard gaande: de duimen zijn ftijf in de hand geklemd, doch andere deelen bewegen zich meer of minder; de zieke is geheel bewusteloos en ongevoelig; de ademhaling is fchielijk, afgebroken en benaauwd; het fchuim komt op den mond; het gezigt vertrekt zich; de tanden knarfen; de oogen verdraaijen zich; de water- en andere ontlastingen volgen onwillekeurig; de oogen ftaan met een verwijderden, onbewegelijken oogappel open, en zijn voor het licht ongevoelig. Gewoonlijk duurt de aanval van 10 tot 20 minuten, wanneer de kranke als uit eenen diepen flaap ontwaakt, zonder van het gebeurde eenige bewustheid te hebben; gevoelende fterke hoofdpijn, matheid en pijn door de leden, walgingen, dikwijls ook braking. Somtijds herhalen zich de toevallen, in twee uur tijds, 18 en meermalen; doch vertoonen zij zich bij velen alleen maandelijks, bij het verwisfelen der maan, of om het half jaar, of ook wel met tusfchenpoozing van langere tijdvakken. Men kan uit de toevallen dezer ziekte, welker hoofdkarakter in bewusteloosheid, en hevige, onregelmatige, en van den wil niet afhangende, beweging der fpieren gelegen is, befluiten, dat derzelver naaste oorzaak hare zitplaats in de herfens heeft, en in eene ongeregelde en hevige prikkeling derzelve, tot in het ruggemerg zich naar beneden uitftrekkende, beftaat; doch er kan dikwijls eene aanleidende oorzaak in het zenuwgeftel van den onderbuik plaats hebben, zoo als wormen, of andere fcherpe ftoffen, op dezelve eene tegennatuurlijke

prikkeling uitoefenen. Verkoeling, verdriet, fchrikken, fchijnen de gewone oorzaken te zijn, waaruit deze ziekte o.tftaat.

VALLISNERIA. De naam eener plant, door LINNEUS naar ANTONIO VALISNERI, die in 1738 te *Venetië* zijne *opere fificommediche* uitga, genoemd: nadat zij reeds vroeger door den beroemden Italiaan MICHELI, onder den naam van *Vallisneroides* afgebeeld, en het merkwaardige derzelve was befchreven geworden. De plant zelve is klein en onaanzienlijk; groeit in flijk onder water, zoo wel in *Italië* als *Frankrijk*; heeft een' teederen wortel; fmalle, dunne, grasvormige bladen, welke onder de oppervlakte van het water blijven. Deze planten zijn, naar het geflacht, van elkander gefcheiden, en mannelijk of vrouwelijk. De eerfte dragen eene kleine aar, waaraan een groot getal zeer kleine bloemen, ieder van twee ftofdraden voorzien. De vrouwelijke planten daarentegen dragen flechts enkele bloemen op zeer lange, dunne, fpiraalvormig zamengewondene fteelen; en het is van hier, dat deze vrouwelijke plant den naam van *Vallisneria Spiralis* ontvangen heeft. Daar nu de mannelijke bloemen, uit hoofde van de kortheid van haren bloemftijl, zich onder de oppervlakte van het water niet kunnen openen, zoo fcheurt zich de geheele bloemäar van haren bloemftijl los, en komt daardoor op de oppervlakte van het water te drijven, waar dan de volkomene opening gefchiedt. Te gelijker tijd rijst de vrouwelijke bloem, door de ontwikkeling van haren langen, draadvormigen fteel, insgelijks tot op de oppervlakte van het water, en komt hier met de mannelijke in aanraking, zoo dat hare bevruchting mogelijk wordt. Nadat deze gefchied is, fterven de mannelijke bloemen en verdwijnen, terwijl de vrouwelijke, door het weder opwinden van haren fteel, zich diep onder water terug trekken, waar zich dan in den duisteren fchoot de vrucht van beider vereëeniging ontwikkelt.

Behalve dat dit merkwaardig, en genoegzaam eenig' verfchijnfel in het plantenrijk, meermalen, den dichteren ftof tot hunne fchilderingen opleverde, zoo als, onder anderen, aan den fchrijver van de *Stunden der Andacht*, 6de deel, bladz. 152, en aan CASTEL in zijne *Poème fur les plantes*, kan de *Vallisneria* tot een der talrijke bewijzen verftrekken voor het wezenlijk beftaan eener geflachts-betrekking in het plantenrijk, welke in onze dagen wel eens is beftreden geworden. Dat de bloemftof ook in de bloefems, van de moederplant afgefcheurd, de kracht bezit, om de vrouwelijke bloefems te bevruchten, ziet men mede duidelijk aan de bekende bevruchting der palmen. Men leze hierover de berigten in het 1fte ftuk der fchriften van het Berlijner kruidkundig genootfchap over *Chamaerops humilis*, en herinnere zich de aan al de reizigers bekende verfchijnfels in *Egypte* en *Arabië*, waar die vrouwelijke dadelpalmen, welke van de mannelijke zeer ver verwijderd ftaan, flechts taaije, kleine, eetbare noch zaaddragende, en dus onvolkomene vruchten voortbrengen; doch aan welke boomen de reizende *Arabieren* mannelij-

lijke bloesemtakken binden, en daardoor tot het dragen van sappige, zaaddragende vruchten aanleiding geven; terwijl dan vervolgens de insecten en de wind het bloemstof op de vrouwelijke bloemen overvoeren, zoo dat er eene geregelde bevruchting kan plaats hebben.

VALSCHERM. (*zie* PARACHUTE.)

VANDALEN. Eene dier natiën, welke door de beroemde volksverhuizing den ondergang van het Romeinsche rijk bevorderden, en wier woonplaats waarschijnlijk in dat gedeelte van het Noordelijk *Duitschland* was, hetwelk zich tusschen de *Elbe* en de *Weissel* uitstrekt. Sedert de 3de eeuw onzer jaartelling oorloogden zij, gemeenschappelijk met de *Bourgondiërs*, tegen de *Romeinen* aan den *Rijn*. Onder keizer AURELIANUS zetteden zij zich in het Westelijk gedeelte van *Dacië* of *Zevenbergen*, en een gedeelte van het tegenwoordig *Hongarije* neder; doch toen zij uit deze streken door de *Gothen* verdrongen werden, gaf KONSTANTIJN DE GROOTE hun vrijheid, om zich in *Pannonië* neder te zetten, waarvoor zij zich verbinden moesten, om den *Romeinen* in den oorlog bij te staan. De *Vandalen* verlieten in 406 *Pannonië*, trokken in vereeniging met de *Alanen* en *Sueven* naar *Gallië*, waar zij groote verwoestingen aanrigtten; drongen van daar in 409 over de *Pyreneën* in *Spanje*; deelden met de *Sueven* het tegenwoordig *Oud-Castilië* en *Gallicië*, en stichtten aldaar een rijk, aan hetwelk zich de *Alanen*, die zich in *Lusitanië* hadden nedergezet, doch zich alleen tegen de aanvallen der *West-Gothen* niet konden handhaven, in 420 onderwierpen. Tusschen de *Vandalen* en *Sueven* ontstonden uit naijver herhaalde oorlogen: de eersten hadden wel de overhand; doch werden door de *Romeinen* gedrongen, om *Gallicië* te ruimen, en naar *Bactria*, aan de kust van het tegenwoordig koningrijk *Granada*, te wijken. De *Romeinen* beoorloogden hen ook hier, maar leden in 423 eene groote nederlaag, hetwelk den *Vandalen* moed gaf tot meer ondernemingen, waartoe zich spoedig de gelegenheid opdeed. BONIFACIUS, stadhouder van het Noordelijk *Afrika*, op dien tijd nog aan de *Romeinen* onderworpen, zich door VALENTIANUS III. beleedigd achtende, wilde zich door de hulp der *Vandalen* tegen hem verdedigen, en riep dezen naar *Afrika*, onder belofte, dat hij die provincie met hen zou deelen, waarop GENSERICH, hun toenmalige koning, een dapper en ondernemend vorst, in 427, zich met zijn geheele leger naar *Afrika* inscheepte. Intusschen werd de zoen tusschen BONIFACIUS en den keizer getroffen, en trachtte nu de eerste, om de *Vandalen* door de wapenen tot den terugtogt te noodzaken; doch hij werd door GENSERICH geslagen, die het gedeelte van *Afrika*, dat tot het Westersch rijk behoorde, geheel veroverde, en aldaar een magtig rijk stichtte, hetwelk hij weldra door de eilanden *Sicilië*, *Sardinië*, *Corsica*, *Majorca* en *Minorca* vergrootte. Zijne schepen beheerschten de *Middellandsche-zee* en verspreidden schrik langs de kusten van *Italië*. De keizerin EUDOXIA, de wed. van VALENTINIANUS III, welke door den moor-

moordenaar van dezen haren overweldiger van den keizerlijken troon, MAXIMUS, gedwongen was, met haar te huwen, liet uit wraakzucht de *Vandalen* naar *Italië* terug roepen, waarop GENSERICH, naar buit dorstende, eerlang, in 455, met eene magtige vloot verscheen. In *Rome* had men niet de minste toebereidselen ter verdediging gemaakt; alles vlugtte, en de keizer MAXIMUS werd na eene zeer korte regering vermoord, waarna de *Vandalen* 14 dagen lang in *Rome* plunderden, en al de kostbaarheden en kunststukken, die de *Gothen* voorheen hadden daargelaten, roofden. Eene menigte beeldzuilen en gedenkstukken der oudheid werden weggenomen, om met verscheidene duizend aanzienlijke gevangenen naar *Afrika* gevoerd te worden, bij welke gelegenheid een schip, met de kostbaarste kunststukken van *Rome* geladen, te gronde ging. Paus LEO, die den koning GENSERICH plegtig was te gemoet gegaan, had niets meer van hem kunnen verkrijgen, dan dat hij de stad verschoonde, om niet door vuur en zwaard verwoest te worden. In vervolg van tijd veroorzaakten gedurige twisten onder de nakomelingen van GENSERICH, over de opvolging op den troon, den ondergang van het Vandaalsche rijk. GELIMER, een onrustig en eergierig vorst, drong den wettigen koning HILDERICH, een goed regent, van den troon, en liet hem ombrengen. JUSTINIANUS, keizer van het Oostersche rijk, met wien HILDERICH in vriendschappelijke betrekking gestaan had, vernam niet zoo dra zijnen dood, of hij verklaarde GELIMER, om dien te wreken, doch eigenlijk om *Afrika* aan zich te onderwerpen, den oorlog, en zond zijnen grooten veldheer BELISARIUS met een leger van slechts 15000 man derwaarts, waarmede hij echter GELIMER in twee veldslagen overwon, en noodzaakte, om zich gevangen te geven. Met dezen vorst, die in triumf naar *Konstantinopel* gevoerd werd, nam het rijk der *Vandalen* in *Afrika* een einde, nadat het 106 jaar bestaan had.

VANILLE (*Epidendrum Vanilla*. L.) Eene kleine peulvrucht, welker plant in *Zuid-Amerika*, in de provinciën *Mexico*, *Peru*, *Guiana*, en in eenige West-Indische eilanden, op de bergen groeit, en, gelijk de wijnstok, knoopen heeft, waaruit helder groene, naar laurierbladen gelijkende, bladen voortkomen. Zij heeft lange ranken, die zich, even als de wijngaard, door middel van kleine draden of vezels om de boomen slingeren, doch ook, indien er geene in de nabijheid zijn, langs den grond voortloopen. De bloesem is licht geel, en uit dezen vormt zich, als de vrucht der plant, een bijna 6 duim lang zaadhuis, in de gedaante eener peul, welker binnenste met een rood, specerijachtig merg bezet is, en een zwart, olie- en balsemachtig vocht bevat, waarin zich eene menigte kleine, zwarte en glansrijke korrels bevinden. Deze peulen worden van het einde van Herfst- tot dat van Wintermaand ingezameld, alsdan eenige weken in de schaduw gedroogd, met olie bestreken, opdat zij niet geheel zouden verdroogen en breken, en daarna bij 50 en meerder

stuks

ſtuks in bladeren van riet gepakt, die met dun lood of tin worden omgeven, om te beletten, dat zij haren reuk niet verliezen. Men heeft drie ſoorten van deze peulvrucht, waarvan de beste op de zeer hooge bergen van *Nieuw-Spanje* groeit. De eigenlijke aankweeking dezer plant wordt door de inboorlingen des lands, die zich bij uitſluiting er op toeleggen, geheim gehouden., De fijne, vlugtige en ſpecerijachtige beſtanddeelen der Vanille, zijn zenuwverſterkend, en door de prikkeling, die zij in het menſchelijk ligchaam verwekken, heilzaam; doch kunnen ook door een te ſterk gebruik zeer ſchadelijk worden. Het meest bedient men zich van deze vrucht bij de bereiding van chocolade, ook wel van fijne ſpijzen, en ſomtijds heeft men ze ook als geneesmiddel gebruikt.

VAN LOO. Dit geſlacht, uit *Sluis in Vlaanderen* afkomſtig, heeft verſcheidene beroemde ſchilders der Nederlandſche ſchool opgeleverd. De eerste van hetzelve, die zich als kunstenaar bekend maakte, was Johan. Zijn zoon Jakob, een uitmuntend portretſchilder, arbeidde in den beginne te *Amſterdam;* ging in 1663 naar *Parijs;* werd hier lid van de kunst-akademie, en ſtierf in 1670. Lodewijk, zijn zoon, was als teekenaar en fresco-ſchilder beroemd: hij woonde eerst te *Parijs*, waar hij den prijs bij de akademie behaalde, naderhand te *Aix*, en had 2 zonen, die den naam van hun geſlacht tot dien hoogen roem verheven hebben, dien het in de ſchilderkunst verworven heeft. De oudſte, Jean Baptista, geboren in 1684, was historie- en portretſchilder, hield zich in *Frankrijk*, *Italië* en *Engeland* op, ſchilderde zeer vele portretten en ſtierf te *Aix*, in 1745. Men bewondert aan zijne ſchilderſtukken eene ſtoute en verſtandige behandeling van het penſeel, en eene welgekozene, edele en verhevene compositie. Van zijne hiſtorieſtukken bevinden zich de meeste in *Parijs*, *Toulon*, *Turin*, *Rome* en *Londen.* De tweede zoon Karel Andreas leerde bij zijnen ouderen broeder en oefende zich naderhand te *Rome.* Hij ſchilderde geſchiedkundige tafereelen en landſchappen, werd in 1735 lid van de akademie der kunſten te *Parijs*, en later hoogleeraar bij dezelve. Zijne ſchilderſtukken, die meestal in *Frankrijk* zijn gebleven, onderſcheiden zich door eene juiste teekening, eene zorgvuldige uitvoering, en een bevallig, aangenaam coloriet. Hij ſtierf te *Parijs* in het jaar 1763. Johan Baptista had 4 zonen, die allen bekwame kunstenaars waren. Een derzelve, Karel Andreas Filips, was hofschilder te *Berlijn*, alwaar hij verſcheidene zolderingen en portretten ſchilderde; doch keerde in 1770 naar *Parijs* terug. Een andere zoon, Lodewijk Michael, was historie- en portretſchilder, werd in 1770 eerſte ſchilder des konings van *Spanje*, en ſtierf in 1771. De beide anderen, Claudius en Francis, toonden veel aanleg, om goede kunſtenaars te worden; doch ſtierven vroegtijdig.

VARIANTEN, (*lectiones variantes*, *lectiones variae*) afwijkende lezingen, of die verſcheidenheden van den tekst, welke men in de

af-

afschriften van een' en denzelfden fchrijver ontmoet, en gedeeltelijk door de onkunde en onachtzaamheid, en gedeeltelijk door eene ontijdige zucht van de afschrijvers, om te willen verbeteren, ontftaan zijn.

VARINAS. Eene foort van knaster, welke haren naam van de ftad *Varinas*, in de provincie *Venezuela*, in Spaansch *Zuid-Amerika*, ontvangen heeft, alwaar deze foort van tabak voornamelijk verbouwd wordt. De bladen zijn fmal, rond, loopen fpits toe, en zijn 9 duim lang. Onder dezen naam wordt echter ook Virginische tabak toebereid en verkocht.

VARKEN of ZWIJN. (*Sus*) (Het) Deze bij ons welbekende dierfoort heeft eenen ftompen, vooruitftekenden, beweegbaren fnuit, in de bovenkaak 4 na elkander toehellende voortanden, in de onderkaak bij de meesten 6 tanden, die voorwaarts uitfteken, en in iedere kaak 2 hoektanden, waarvan de bovenfte korter zijn, dan de onderfte, welke laatfte buiten de lippen uitkomen. Aan iederen poot zijn twee middelfte vingers, die groot zijn en twee buitenfte, korte, die naauwelijks den grond raken. De maag is weinig verdeeld. Men vindt het Varken of Zwijn in de Zuidelijke deelen van *Europa* nog wild, en fomtijds zakt het wel naar ons vaderland af. Deze zijn van eene meer of min zwarte kleur, en bezitten twee flagtanden, die aan weerszijden van het onderfte kakebeen naar buiten uitftaan, en een geducht wapen zijn van aanval en verdediging. Het wilde zwijn (*Sus Scrophus*) heeft eenen langeren fnuit, en over het algemeen eene geheel andere gedaante van bekkeneel, ook kortere opftaande ooren, en grootere flagtanden dan de tamme; zijn vleesch is met geen fpek omgeven, nooit gortig en ongaaf, en bijna altijd zwartachtig van kleur. Alhoewel het wilde zwijn een vreesverwekkend voorkomen heeft, inzonderheid uit hoofde zijner flagtanden, waardoor het zich, zoo als gebeurd is, zelfs tegen den leeuw, moedig kan verdedigen, zijn er echter voorbeelden, dat biggen van een wild zwijn zich in zoo verre zelfs hebben laten tam maken, dat zij naderhand, volwasfen zijnde, even als de honden hunnen meester overal volgden. Onder alle dieren is er geen, dat zoo algemeen over het aardrijk verfpreid is, als het Varken, hetwelk van de oudfte tijden af, (met uitzondering van eenige weinige volken), en onder allerlei luchtftreken tot fpijze gebruikt wordt. Het is een fchier alles etend dier, en onderhoudt zich zoo wel met voedfel uit het dieren- als plantenrijk. Deszelfs fnuit is bijzonder tot wroeten gefchikt, en van een rond kraakbeentje voorzien, dat opgetrokken en ftijf gemaakt wordt door twee fpieren, die van den onderften rand van het jukbeen afkomen en zich met twee fterke pezen in dit beentje inplanten. Om nu het wroeten te beletten, fnijdt men elders deze trekkers door; doch bij ons te lande brengt men gewoonlijk eenen ring in den fnuit.

Het Zwijn behoort onder de vruchtbaarfte dieren, en kan in den

tammen ſtaat jaarlijks 2 maal werpen. De *zeug* draagt 4 maanden of omſtreeks 16 weken; brengt ter eener dragt van 10 tot 20 *biggen* voort, en kan in de negende maand haars ouderdoms reeds bij den *beer* gebragt worden. Dit dier is uit hoofde zijner eigene zelfstandigheid, en niet om eenige wezenlijke dienst, in de landhuishouding opgenomen, en dus bedoelt men met hetzelve alleen, om door vermenigvuldiging en groei er het meeste voordeel van te trekken. Ter aanfokking gebruikt men beeren en zeugen, die lang van lijf zijn, korte, ſterke pooten hebben, goed gevoederd en beide een jaar oud zijn. Één beer kan 10 zeugen dragtig maken, en men laat beide ten hoogſte 4 jaar leven. Wanneer de zeug zal werpen, dient er iemand tegenwoordig te zijn, zoo als ook eenige volgende dagen, alzoo dit dier, in den opgeſlotenen ſtaat, zijne teedere bigjes weinig mijdt of ontziet. Nadat de zeug geworpen heeft, voedt men haar regt goed met warme karnemelk, haver, garst of meel, opdat zij melk genoeg hebbe, om haar talrijk kroost op te brengen. Met de 3 weken beginnen de biggen reeds uit den bak te eten, en met de 6 kunnen zij van de zeug worden afgenomen, wanneer men ze verder met karnemelk, garst of haver opbrengt, tot dat zij oud genoeg zijn, om in het land hun eigen voedſel te zoeken. Een paar dagen voor dat de biggen van de moeder worden afgenomen, ſnijdt men de beeren, die dan *bargen* genoemd worden. Bij de zeugbiggen, niet tot zeugen wordende opgebragt, geſchiedt dit eerst, als zij 3 of 4 maanden oud zijn. Moerasſige landen en boschrijke ſtreken, waar vele beuken, wilde kastanjes en eikels gevonden worden, zijn voor de varkenteelt bijzonder geſchikt, waarom *Drenthe* en de Vrieſche wouden ook vele andere ſtreken van aangefokte Varkens voorzien. Deze dieren groeijen ſpoedig, en men kan ze tot eene aanmerkelijke zwaarte voederen. Het voeder heeft op de ſmakelijkheid van ſpek en vleesch eenen aanmerkelijken invloed. Boonen alleen geven hard en bitter, het ſpoelſel van geneverſtokerijen of ſtijfſelmakerijen voos en week ſpek. Garſten meel, of alleen of met gemalen boonen, of erwten, alsmede gekookte aardappelen, met bijvoeging van karnemelk of hui, is een gewoon, en ook uitmuntend voeder.

In *Amerika* zijn de Varkens gedeeltelijk geheel verwilderd, en het zijn deze, die de *Franſchen*, *Cochons Marons* noemen. Op *Cuba* worden zij meer dan eens zoo groot, als hun Europeesch ſtam-ras zelf, en op *Cubagua* heeft men ze zien ontaarden in eene monſterachtig ras, hetwelk klaauwen had, die een halve ſpan lang waren. De Chineſche Zwijnen, door de *Franſchen*, *Cochons de Siam* geheeten, hebben kortere pooten en eenen hollen rug, die met geen borſtelhaar bezet is. In *Zweden* en *Hongarije* vindt men wel eene verſcheidenheid van Zwijnen met ongeſpleten klaauwen, bij de ouden reeds bekend, en ook heeft men er gezien, die aan dezelve 3 vingers hadden. Over het algemeen vindt men van het Zwijnengeſlacht vele verſcheidenheden, waarvan wij alleen de volgende noemen: 1. Het

Ethi-

Ethiopisch Zwijn, met zachte, klierachtige beursjes onder de oogen en geene snijtanden. Het is een zeer wild en leelijk dier, dat de binnenlanden van *Zuid-Afrika*, en ook *Madagascar*, bewoont, eenen grooten kop, eenen snuit van wel een span breed, en groote wrattige vleeschklappen onder de oogen heeft. 2. Het *Muskus-* of *Bisam-Zwijn*, hetwelk geenen staart, maar digt bij het sleutelbeen een beursje heeft, dat eene soort van muskus bevat. Het houdt zich troepsgewijze in de warmste landen van *Zuid-Amerika* op, en is in leefwijze veel reiner dan onze Varkens. Zijn vleesch is eetbaar en zelfs goed van smaak, mits men, zoo dra het dier gedood is, het beursje uit den rug snijdt, omdat het anders door den sterken muskusreuk doortrokken, en dan oneetbaar wordt. Op zijn hoogst wordt het slechts 60 pond zwaar. En 3. het *Babarussa-Zwijn*, of *Hoorn-Varken*, (*Sus Babarussa*) (*), hebbende in de bovenkaak 2 zeer groote, achterwaarts omgekrulde hoektanden. Men vindt dit dier op de *Moluksche eilanden*, en in sommige streken van *Afrika*. In zijne gestalte heeft het, zoo als ook zijn naam aanduidt, eenige overeenkomst met het hert; leeft aan het water en kan zeer goed zwemmen en onderduiken.

Het Varkensvleesch, hoezeer bij ons onverteerbaar, en zelfs bij velen voor nadeelig voor de gezondheid gehouden, maakt in het geheele Zuidelijk *Azië*, in *China*, *Siam*, *Peru*, en de naburige rijken, naast de visschen, het hoofdvoedsel der inwoneren uit. Op de *Ladronische* en *Philippijnsche* eilanden, waar de Varkens uit de Zuid-Aziatische provinciën allereerst werden overgebragt, geeft men aan het vleesch dezer dieren, immers op de eerste dezer eilanden, uit hoofde van deszelfs smakelijkheid en gezondheid, de voorkeur boven alle andere soorten van vleesch; terwijl het op de laatste de eerste dierlijke spijze oplevert. In alle deze rijken en eilanden vindt men Varkens van het Chinesche ras (*zie hier boven*), welker vleesch zoo malsch, smakelijk en verteerbaar is, dat alle reizigers bekennen moeten, dat het Europesche in geenen deele er bij te vergelijken is. Hoe zeer de meeste reizigers meenen, dat de meerdere voortreffelijkheid van het Varkensvleesch, in het Zuidelijk *Azië* en de *Oost-Indiën*, aan de bijzondere wijze van mesting is toe te schrijven, schijnt het echter zeker, dat het heete klimaat veel geschikter is voor de natuur der Varkens, dan eenig ander, en dat zij dus hier, onder den heeten aardgordel, bij hetzelfde of soortgelijk voedsel, als onder andere luchtstreken, eene hoogere rijpheid of volkomenheid verkrijgen, dan elders. — Op de *West-Indische* eilanden is het Varkensvleesch, zoo wel als in het Zuidelijk *Amerika*, een niet minder gezond en smakelijk voedsel dan in het Zuidelijk *Azië*; en mogelijk is deze diersoort, onder alle, die in de nieuwe wereld verplant zijn, de eenigste, die zich veredeld heeft. Volgens geloofwaardige schrijvers smaakt het Varkensvleesch op de *West-Indische* eilanden beter, en

(*) *Baba* beteekent in het Maleitsch een Zwijn, en *Russa* een Hert.

en is gezonder, dan alle ander versch vleesch, waarom het hier veel gegeten, en zelfs aan zieken niet geweigerd wordt, wanneer zij zich van alle foorten van vleesch moeten onthouden. In de Portugefche bezittingen, aan de Oostelijke kust van *Afrika*, houdt men de Varkens voor even zoo gezond, als in *Zuid-Amerika*, en wordt hun vleesch mede door zieken genuttigd. Hetzelve is het voornaamste voedfel van de fchoone bewoners van den *Caucafus*, even gelijk het voormaals de geliefde fpijs der Noordfche helden was. Alle Oosterfche volken, integendeel, fchijnen, van de oudfte tijden af, het Varken als een onrein dier gefchuwd te hebben, en hun afkeer van hetzelve is onder hen en de *Mahomedanen*, nog tegenwoordig even zoo groot, als voorheen onder de joden en *Egyptenaren*, waarvan, vermoedelijk, de grond niet slechts in een godsdienftig vooroordeel, maar ook in de natuur van het klimaat te zoeken is.

VARRO, (MARCUS TERENTIUS) een der geleerdste mannen van het oude *Rome*, werd 116 jaren voor onze tijdrekening aldaar geboren; diende in zijne jeugd in den oorlog tegen de zeerovers, onder POMPEJUS; bekleedde naderhand de waardigheid van Tribuun, en andere openbare ambten, en was een vertrouwd vriend van CICERO. Bij de omwenteling, welke de Romeinfche republijk vernietigde, werd hij door ANTONIUS in ballingfchap gezonden; doch kwam, onder AUGUSTUS, weder te *Rome* terug, en ftierf aldaar in het 89fte jaar zijns levens, met den naam van een' der geleerdfte *Romeinen* van zijnen tijd. Van zijne talrijke fchriften, welke men op 500 begroot, zijn er flechts 2 tot op onzen tijd bewaard gebleven, namelijk: een werk over de landhuishoudkunde, getiteld, *de re Rustica*, in 3 boeken, en *de linguai Latina* in fragmenten. Het eerfte vindt men in de uitgaven der *Scriptores rei Rusticae*, waarvan de beste uitgave in 1619, te *Dordrecht*, in 8°. verfchenen is.

VARUS, (QUINTILIUS) Een Romeinsch veldheer onder keizer AUGUSTUS, die zonder de merkwaardige nederlaag, welke hij in Duitschland leed, welligt niet in de gefchiedenis zoude vermeld worden. De vervolgzuchtige ondernemingen, door JULIUS CESAR tegen de *Duitfchers* begonnen, werden onder AUGUSTUS voortgezet, die zijne behuwdzonen, DRUSUS en TIBERIUS, den eenen na den anderen, naar *Duitschland* zond. VARUS, die eerst de waardigheid van ftadhouder in *Syrië* bekleed had, volgde den laatften in dezelfde hoedanigheid in *Germanië* op. De *Duitschers* aan de taal, zeden en gewoonten der *Romeinen* willende gewennen, ging hij daarbij met eene trotfche overhaasting te werk; zat in zijn leger, van zijne legioenen omringd, in het geregt; vonniste en ftrafte hen volgens de Romeinfche wetten, die hun geheel onbekend waren, en verwekte daardoor eene billijke achterdocht en de vrees voor het verlies hunner geheele vrijheid. Men beraamde nu eene zamenzwering tegen VARUS, aan welker hoofd zich HERMAN, de vorst der *Cheruskers*, bevond, die het grootsch denkbeeld vormde, om *Duitsch-*

land van zijne Romeinsche onderdrukkers te bevrijden. Overeenkomstig het tusschen de eedgenooten beraamde plan, begon men in verscheidene streken van *Duitschland* vijandelijkheden, om welke te dempen, VARUS, op den valschen raad van HERMAN, en tegen de vertoogen van SEGESTS, diens schoonvader, zijn verschanst leger verliet, en met deze uitgelezene Romeinsche legioenen op marsch ging. Toen hij het *Teutoburger-woud*, in den omtrek der stad *Detmold* in het graafschap *Lippe*, bereikt had, werd hij van alle kanten door de vereenigde *Duitschers* aangevallen. VARUS bevond zich thans in eenen hoogst gevaarlijken toestand: ondoordringbare bosschen, ongunstig weder, talrijke en verbitterde vijanden — dit alles maakte hier de krijgskunst der geoefende en aan de overwinning gewone *Romeinen* geheel nutteloos. Tweemaal sloegen zij met de grootste inspanning door den vijand, om zich elders te verschansen; doch eindelijk moesten zij bezwijken, en het geheele Romeinsche leger werd, op een zeer gering overschot na, vernietigd. VARUS ontzielde zich zelf, om de schande zijner nederlaag niet te overleven, waarop de vlugtende *Romeinen* zijn lijk wilden verbranden; doch hem eerlang, reeds verbrand, moesten begraven. In *Rome* zelven maakte deze nederlaag den vreesselijksten indruk: zelfs AUGUSTUS werd er zoo diep door getroffen, dat hij eenige maanden lang telkens uitriep: o VARUS VARUS! *geef mij mijne legioenen weder!*

VASSAAL. Leenman, leenbezitter. (*Zie verder:* LEENSTELSEL.)

VASTEN, dat is op bepaalde tijden zich van spijze te onthouden, in den waan, dat men zoo veel te waardiger in het oog van God zij hoe strenger men omtrent zich zelven handelt, was bij de *Grieken en Romeinen* niet ongewoon; doch schijnt meer een godsdienstig gebruik van het vasten geweest te zijn, waar de priesters aanvankelijk te gelijk de geneesheeren des volks waren, en eenen in deze landen noodzakelijken leefregel als eenen godsdienstigen pligt voorschreven. In de Mozaïsche wetten wordt slechts een enkele vastendag, de groote verzoendag, bevolen; doch later vindt men in het oude Testament meer voorbeelden van openbaar en vrijwillig vasten. Ten tijde van JEZUS schijnen de *Phariseën* het vasten als iets verdienstelijks beschouwd te hebben. TERTULLIANUS en anderen, zelfs de eerste kerkvergaderingen, noemen het vasten, inzonderheid het 40 daagsche voor Paschen, een heilig gebruik, waaruit sommige katholijken beweren, dat het door de Apostelen zelven is ingesteld geworden. De jongeren van JEZUS hebben wel, zoo als hij hun voorspeld had, na zijnen dood gevast; doch noch de Zaligmaker heeft hun dit voorgeschreven als een' pligt, noch hebben de Apostelen immer van de Christelijke gemeenten gevorderd, dat zij vasten zouden. Het 40 dagen vasten voor Paschen, wordt bij de Grieksche en Roomsche kerk onderhouden ter gedachtenis en navolging van het even zoo lang vasten van JEZUS in de woestijn; doch sommigen

verftaan hieronder, in plaats van 40 dagen, flechts 40 uren. Behalve deze hebben beide kerken nog meer vastendagen, die echter bij de *Grieken*, inzonderheid bij de *Rusfen*, geftrenger dan bij de Roomsch Katholijken waargenomen, doch ook niet zelden misbruikt worden. De laatfte dag voor de 40 daagfche vasten noemt men *Vastenavond*, waarop het den Roomfchen nog vrijftaat, zich op vleesch te vergasten, waarvan zij zich gedurende dien tijd moeten onthouden: evenwel is dit vasten van tijd tot tijd voor hen ook al gemakkelijker gemaakt. In de Protestantfche kerk wordt het vasten op boet- en bededagen aan ieders vrije verkiezing overgelaten.

VASTE STERREN. (*Zie Planeten.*)

VATIKAAN. Het grootfte paleis van het hedendaagfche *Rome*, liggende op den Vatikaanfchen berg, waarvan het zijnen naam ontleend. Het is een zeer uitgeftrekt, maar onregelmatig gebouw, dat 22 pleinen en 11,000 kamers bevat, en waaraan verfcheidene paufen gebouwd hebben; doch hetwelk eerst onder SIXTUS V. is voltooid geworden. Hetzelve bevat de beroemde Vatikaanfche boekerij; is met het *Belvedere*, beroemd door zijne ftandbeelden, en den *Engelenburg* verbonden; het gewone verblijf van den paus en de plaats, waar het conclave, ter verkiezing van eenen nieuwen gehouden wordt.

VAUBAN, (SEBASTIEN LE PRESTRE DE) maarfchalk van *Frankrijk*, en de grootfte vestingbouwkundige, dien dit rijk immer voortbragt, werd in 1633 geboren. In zijn 17de jaar begaf hij zich in de krijgsdienst; onderfcheidde zich eerlang, door zijne talenten en ongewoone genie voor de vestingbouwkunde, bij de belegeringen van *St. Menehould* in 1653, van *Stenay* in 1654, en bij andere gelegenheden met veel roem, en werd daardoor tot de eerfte krijgswaardigheden verheven. In 1668 werd hij gouverneur van *Rijsfel*, welks bevestiging voor een meesterftuk gehouden wordt; in het volgende jaar commisfaris generaal van alle Franfche vestingen; verkreeg in 1689 het bevel langs de kusten van *Vlaanderen*, in 1703 den Maarfchalksftaf en ftierf te *Parijs* in 1707, in den ouderdom van 74 jaar. VAUBAN behoorde tot de grootfte mannen van *Frankrijk*, die de krijgskunst tot hooger volkomenheid opvoerden, en daardoor dit rijk eenen geruimen tijd een zoo groot overwigt boven andere mogendheden verfchaften. Hij bragt de kunst om plaatfen te bevestigen, en verfterkte plaatfen aan te vallen, tot eenen trap van volmaaktheid, dien men voorheen niet kende, en zijn ftelfel is nog altijd onder den naam van *in de manier van* VAUBAN bekend. Meer dan 800 plaatfen werden door hem bevestigd of herfteld, en de belegeringen van 58 vestingen door hem beftuurd; doch nooit kwam hij zelf in het geval, om zich binnen eene vesting te moeten verdedigen Toen in het begin der 18de eeuw, in den Spaanfchen succesfie oorlog, het krijgsgeluk den *Franfchen* den rug toekeerde, gingen ook de beide gewigtigfte werken van VAUBAN, de vestingen *Landau* in 1704, en *Rijsfel* in 1708, verloren. Men fchrijft hem een hooggefchat werk toe voor de vestingbouwkunst, en een ander, getiteld: *Projet d'une Dixme*

 Roi-

Royale, waarin eene tot dien tijd nog niet gemaakte berekening van de oppervlakte en bevolking van *Frankrijk* bevat is.

VAUCANSON, een Fransch werktuigkundige, te *Lyon* geboren, en in het jaar 1783 gestorven, die zich door zijne kunstige en vernuftige automaten, zelfs buiten 's lands, heeft beroemd gemaakt. Zij bestaan: 1. in eene eend, van messing, of geel koper, die alle de bewegingen eener levende maakt, het voor haar gestrooide voedsel opneemt, en dit langs den gewonen weg weder ontlast. 2. In een' Schalmeispeler. 3. In den beroemden Fluitspeler, welke laatste eene gewone manslengte heeft, en op een voetstuk rust waarin een raderwerk en blaasbalg gebragt is, waardoor de wind in diervoege op de verschillende deelen van het werktuig geleid wordt, dat zich de lippen van den Fluitspeler en zijne vingers regelmatig op de fluit bewegen. VAUCANSON vertoonde dit automaat reeds in 1738, te *Parijs*, en gaf, ter verklaring van het werktuigelijke daarvan, in 1738 eene verhandeling in het licht, onder den titel van: *le Mecanisme du flûteur automate*, *par* VAUCANSON. Naderhand kwam hetzelve in handen van eenen werktuigkundige, DU MOULIN, die het in *Duitschland* ten toon stelde, en vervolgens er mede naar *Petersburg* ging. Vervolgens werd het door eenen hoogleeraar in *Helmstad* gekocht, en met de overige automaten en andere zeldzaamheden uit alle rijken der natuur, openlijk ten verkoop aangeboden.

VAUCLUSE. Een klein dorp in een dal, waarvan een departement in *Frankrijk* zijnen naam ontleent, niet ver van *Avignon*. Bij hetzelve ontspringt, tusschen digte rotsen uit een hol, de *Sorgue*, eene voor het overige onbeduidende rivier, doch die al aanstonds, bij haren eersten oorsprong, sterk stroomt, na eenen loop van omtrent 2 mijlen, van hooge rotsen in verscheidene watervallen nederstort, en bij *Avignon* in de *Rhône* valt. *Vaucluse* is door het verblijf van PETRARCHA, en de *Sorgue* door de verzen van dezen dichter beroemd geworden. Op de rotsen vindt men nog de overblijfsels van het kasteel van PETRARCHA, en kort hierbij eenige puinhoopen, die men het huis van LAURA noemt.

VAUXHAL. Eene der meest beroemde plaatsen van vermaak bij *Londen*, eigenlijk de naam van een fraai dorp, aan den oever van den *Teems*, met eenen fraaijen tuin, waarin zich afzonderlijke boompartijen, overdekte wandelwegen, lanen en koepels bevinden. In feestnachten, wanneer de verjaardag van een of ander lid der Koninklijke familie gevierd wordt, is deze tuin prachtig verlicht, en wordt somtijds wel door 12,000 menschen bezocht. Vocaal en instrumentaal muzijk, dans, vuurwerken en andere optische vertooningen, vermaken het gezelschap, hetwelk hier de beste ververschingen kan bekomen, en zich aan de heerlijkste maaltijden verzadigen. ARCHENHOLZ, KUTTNER, GODE en JOHANNE SCHOPENBAUER, in hunne reizen door *Engeland*, schetsen deze plaats, en hare vermakelijkheden, als hoogst bekoorlijk, en voor elken vreemdeling ten uiterste verrassend.

VECHT (DE) is de naam van twee rivieren. De eene neemt ha-

haren oorfprong in *Munsterland*, en valt, na een gedeelte van het graafschap *Benthem* doorftroomd te hebben, in de provincie *Overijsfel*, loopt langs *Hardenberg*, *Ommen* en *Dalfsen*, en verliest zich eindelijk, tusfchen *Zwolle* en *Hasfelt*, in het zoogenoemde *Zwarte Water*. De andere rivier, van dien naam, kan men als eene voortzetting befchouwen van den *Krommen Rijn* bij de ftad *Utrecht*, van waar zij aan de westzijde langs die ftad, vervolgens, onder den algemeenen naam van *de Vecht*, door de dorpen *Zuilen*, *Maarfen*, *Breukelen*, *Loenen*, *Vreeland*, *Nichtevecht*, en de fteden *Weesp* en *Muiden* loopt, en zich eindelijk bij laatstgemelde ftad, door zware fchutfluizen, in de *Zuider-zee* ontlast. Ondertusfchen zoude deze, anders aanzienlijke, rivier van weinig belang zijn voor het nut, hetwelk zij te weeg brengt, indien zij niet van elders toevoer van water ontving; doch dit wordt haar bezorgd door middel eener fluis in het dorp *Vreeswijk*, of *de Vaart*, aan de *Lek*, tegen over *Vianen*, en een gegraven kanaal, *de Vaartfche Rijn* genoemd, dat tot de ftad *Utrecht* loopt, en waarlangs het water van de *Lek* in de *Vecht* gebragt wordt. Het is niet alleen hierdoor, dat de fcheepvaart langs deze rivier van, en op de beneden en bovenfte gedeelten van *Duitschland*, altijd werd gaande gehouden, maar nog onlangs heeft men den *Vaartfchen Rijn* aanmerkelijk uitgediept; al de bruggen, tot *Muiden* toe verbreed, en de *Vecht* zelve op eene behoorlijke diepte gebragt, met oogmerk, om daardoor de fcheepvaart van en op *Duitschland*, langs *Utrecht* op *Amfterdam*, te bevorderen. Voor het overige kenfchetfen zich de boorden dezer rivier door de heerlijkfte buitenverblijven, die ten onloochenbare bewijze verftrekken van het vermogen van derzelver oorfpronkelijke aanleggers, zoo wel als van de toenmalige welvaart des lands.

VEDAM. Is bij de *Indianen* eene foort van Goddelijk wetboek, hetwelk de *Braminen* in bewaring houden, om daaruit aan het gemeene volk datgeen voor te dragen, wat zij voor Goddelijke openbaring uitgeven.

VEDEREN zijn het kenmerkend eigendom van het geheele vogelgeflacht, en beftaan, naar derzelver uitwendigen vorm, uit twee deelen, namelijk de fchacht en de vaan. Aan de eerfte onderfcheidt men wederom twee deelen: de fpoel, die naar eene ronde, doorfchijnende, holle, hoornachtige buis gelijkt, en de wortel van de veder is, en de fchacht, die elaftiek is, en uit een wit, droog en zeer ligt merg beftaat. In de fpoel bevindt zich een huidachtig vaatwerk (de ziel der Vederen), hetwelk alleen uit in elkander gefchovene trechtertjes of blaasjes beftaat. Van boven eindigt hetzelve in eene buis; doch van onderen ftaat het, door middel van eene kleine opening, met de huid van den vogel in verband, en is waarfchijnlijk het werktuig, waardoor de Vederen voedfel ontvangen. De fchacht is aan beide zijden met parallel loopende, digt bij elkander ftaande draden bezet, waarvan ieder weder een kleine fchacht, met

dergelijke kleine zijdraadjes bevat. Dit bekleedfel van de fchacht noemt men de vaan, welke nu eens van beide zijden gelijk, dan eens aan de eene kleiner, en dan weder aan de andere grooter is, naar mate de vederen uit de vleugels, uit het ligchaam, of uit den ftaart van den vogel zijn. De bouw van den laatften is zoodanig, dat deszelfs vaan een digt zamenhangend blaadje vormt, hetwelk de lucht niet doorlaat, zonder dat de draden echter aan elkander gegroeid zijn. Zij zijn veeleer met haartjes en huidjes bezet, door middel van welke zij zich zoo vast aan elkander fluiten, dat zij aan elkander fchijnen te kleven.

De vederen der vogelen bezitten de eigenfchap, dat zij zich op zekere tijden vernieuwen: dit noemt men *ruijen*, hetwelk bij de meeste inlandfche vogels flechts eens in het jaar, en wel in den herfst, nu eens vroeger dan eens later, gefchiedt; flechts weinige vogels, b. v. wachtels, ruijen jaarlijks tweemaal. Daar de draden de eigenfchap bezitten, dat zij, haren wasdom voltooid hebbende, droog worden, en alleen de fpoel, of het in haar veryatte vaatwerk, nog eenige vochtigheid of vettigheid inzuigt, zoo groeit ook een afgefneden deel van de veder niet weder aan, en een vogel, die de vleugels zijn afgefneden, blijft tot den volgenden ruitijd in dezen ftaat, wanneer de ftompen uitvallen, en hij weder nieuwe flagveren verkrijgt. — Het gebruik dat wij van de vederen maken, is bekend. De bewoners van het hooge *Noorden* bedienen zich van de afgeftroopte gevederde huid van verfcheidene watervogels tot onderkleeding; de *Groenlander* draagt den vederrok van den Eider met de vederzijde op het bloote ligchaam, en verduurt daarin de verfchrikkelijke koude zijner luchtftreek, en de oude *Mexikanen* vervaardigen uit de prachtige veren hunner kolibri's allerlei fchilderftukjes, op de wijze van mozaiek, die echter zeer onvolkomen moeten geweest zijn, en alleen aan een volk konden behagen, dat op zulken lagen trap van kunstbefchaving ftond. — De hoogleeraar Blank, in *Wurzburg*, heeft een veder-planten-mozaiek van eenen gelijken aard uitgevonden.

VEDERHARS, of elastieke hars genoemd, is eene bijzondere eigenaardige plantenftof, afkomftig van den Zuid-Amerikaanfche boom, door Linneus *fatropa elastica*, en Wildenow *fiphonia elastica* genoemd. De ftam bevat een wit melkachtig fap, dat door diepe infnijdingen er uitvloeit en in den dampkring verdikt. Dit fap vloeibaar zijnde, wordt laagsgewijze over vormen van klei geftreken, en in de zon of boven het vuur gedroogd, waardoor het bruin en veerkrachtig wordt, terwijl men, eer er den laatfte laag opgelegd wordt, verfchillende figuren opfnijdt, en in het water de vorm uitwelkt. In den handel komt zij veel in de gedaante van flesfchen voor. — Te *Haarlem* beftaat thans eene fabriek, waar men heelkundige en andere werktuigen van deze harst vervaardigd.

VEEARTSENIJKUNDE. De kennis der veeziekten, de kunst om ze te verhoeden, te behandelen, en te genezen, maken het

voor-

voorwerp dezer wetenschap uit, welke voor elken staat over het algemeen, en voor iederen landhuishoudkundigen in het bijzonder, van het hoogste belang is. Zelfs kan zij voor den geneesheer eenen niet onbeduidenden tak van zijn vak opleveren, vermits de gelijkvormigheid van vele ziekten der dieren en menschen blijkbaar in het oog valt, en eene naauwkeurige waarneming derzelve van de eene tot de kennis der andere voortbrengt. Indien JENNER de koepokken niet naauwkeurig onderzocht had, zouden wij nog altijd onze gezondheid, schoonheid en ons leven, door de menschenpokken, hebben bedreigd gezien. De waarneming, dat eene ziekte onder de menschen dikwijls door eene soortgelijke onder de dieren werd voorafgegaan, en dat zoodanige besmettende veeziekten met die des menschen niet zelden vele overeenkomst hebben, moet men hierbij ook niet uit het oog verliezen. HOMERUS verhaalt ons reeds (Il. IX. 50) dat de pest in het Grieksche leger eerst muilezels en honden wegsleepte, en ten laatste ook tot de menschen oversloeg. De aanstekende ziekten spelen bij menschen en dieren, in haren oorsprong, voortgang en afloop, eene geheel gelijke rol, en de behandeling is in de hoofdzaak bij beiden dezelfde; en ook van andere ziekten zou men iets dergelijks kunnen beweren. Men ziet derhalve, dat de Veeartsenijkunde niets anders dan een tak der geneeskunst over het algemeen is, en alle hulpwetenschappen ter harer beoefening behoeft, welke tot de laatste vereischt worden, als ontleedkunde, scheikunde, natuurlijke historie, plantenkunde en kennis der geneesmiddelen, en dat zij in alle die zijtakken uitloopt, waarin wij de geneeskunde verdeelen, namelijk: physiologie, pathologie enz., slechts toegepast op de dieren, die ons omringen.

Hoe gewigtig echter deze wetenschap en kunst zich ook vertoone, werd er nogtans gedurende ettelijke duizenden jaren weinig voor haar gedaan. Reeds liepen vele eeuwen voorbij, voor dat de arts in eenig aanzien of burgerlijke waardigheid kwam, en het hem vergund werd, om ieder hulpmiddel zijner wetenschap — b. v. de ontleedkunde — vrij en ongestoord te kunnen gebruiken; dit lot trof nog meer dengenen, die zich verledigde, om de kwalen der voor de menschen zoo belangrijke huisdieren te onderzoeken; en zie daar de reden, dat nog zeldzamer een man van verstand en opvoeding er zich aan overgaf. COLUMELLA was onder de ouden de eerste, die in zijn werk: *de Rustica*, eene afdeeling over de ziekte der paarden en runderen plaatste; doch een eigenlijk werk hierover werd het eerst door VEGETIUS geleverd, die in de 4de eeuw leefde, en 4 boeken *de arte Veterinaria* geschreven heeft. Naderhand bij het verval der wetenschappen, konde aan de Veeartsenijkunde weinig gedacht worden, en hetgeen tot de helft der 18de eeuw in dit vak gedaan werd, bepaalde zich geheel en alleen tot de ziekten van het *paard*, als het dier, hetwelk den baatzuchtigen mensch, uit hoofde van deszelfs hoogen prijs, voornamelijk in *Engeland* en *Frankrijk*, deed besluiten,

om deszelfs kwalen te onderzoeken en te genezen. Intusschen woedde in gemelde eeuw van tijd tot tijd, zoo in ons vaderland als elders, de verschrikkelijke runderpest, die somtijds duizenden van dit nuttig vee wegsleepte, en die de opmerkzaamheid van kundige geneesheeren, en van de regeringen tot zich trok. RAMAZZINI, LANZISI in *Italië* en FEUVAGES in *Frankrijk* schreven over dezelve, en sedert werden in *Koppenhage*, *Berlijn*, *Parijs*, *Weenen*, *Dresden*, *Hanover*, en ook in ons vaderland, leerstoelen voor de Veeartsenijkunde opgerigt, met oogmerk, om kundige Veeartsen te vormen, aan welke overal gebrek was. Ondertusschen kan men niet ontkennen, dat deze inrigtingen, hoe weldadig ook voor de veehoederij, zich meestal tot de paardeziekten bepaalden, en er vele jaren verliepen, voor men, over de ziekten van runderen, schapen enz. een gelijk licht verspreid zag. Nog tegenwoordig wordt op vele plaatsen de behandeling van dit en ander ziekelijk huisvee aan den landman, en aan den even onbekwamen schaapherder overgelaten; en alles, wat de veeartsenijscholen tot hiertoe hebben geleverd, bepaalt zich nog alleen tot de ziekten van het paard. Op deze wijze loopt men groot gevaar, dat eene besmettelijke ziekte onder runderen, schapen en varkens aan de welvaart des lands eene geduchte neep zal toebrengen, vermits het aan mannen van behoorlijke kunde, en eenen vasten wil ontbreekt, om die ziekten krachtdadig tegen te werken. Wij spreken hier echter over het algemeen, en men moet dit niet toepassen op onze Veeartsenijschool, waarin wel degelijk onderwijs wordt gegeven over de ziekten der runderen, schapen en varkens, zoo wel als over die der paarden.

VEEMGEREGTEN waren in de middeleeuwen geheime, lijfstraffelijke in *Duitschland*, welker oorsprong (want dat zij door KAREL *den Grooten* zouden zijn ingevoerd, is nog niet bewezen) niet minder onzeker is, dan de afleiding van haren naam, welke mogelijk afkomstig van het oude Saksische woord *Verfehmen*, dat zoo veel als bannen, vogelvrij verklaren, beteekent. Zij hadden hunnen voornaamsten zetel in *Westphalen*, onder welke benaming men eertijds al de landen tusschen de *Wezer* en den *Rijn* begreep, en hunne regtsoefening strekte zich uit over alle landen van *Duitschland* en over alle klassen des volks, behalve over vrouwen, geestelijken en Joden. Het viel dezen geregtshoven, bij de algemeene regeringloosheid, in die tijden in *Duitschland* plaats hebbende, niet moeijelijk, om zich een geducht aanzien te verschaffen, dat naderhand nog grooter werd, toen de keizers zich somtijds van deze geheime regtbanken bedienden, om daardoor magtige grooten in dwang te houden. Ten tijde, toen alleen geweld en geen regt gold, konden dezelve somtijds wel eens weldadige uitwerksels voortbrengen, alzoo hun vonnis, hetgeen plotseling geslagen en voltrokken werd, den stoutsten booswicht moest doen beven; doch zij verbasterden in vervolg van tijd, en stoorden zich niet meer aan wetten noch voor-

fchriften; terwijl het geheim, waarin zij zich hulden, ten laatfte alleen der eigenbaat en boosheid ten dekmantel diende. Door het groot aantal leden dezer geregtshoven, die overal verfpreid waren, viel het hun gemakkelijk, den kring hunner werkzaamheid over geheel *Duitschland* uit te ftrekken. Het verfchrikkelijkfte waren deze regtbanken in de 14de en 15de eeuw, en het was dus niet te verwonderen, dat zoo vele ftemmen zich tegen hen verhieven, en verfcheidene vorften en ftaten in *Duitschland*, waarbij zich ook het Zwitferfche bondgenootfchap voegde, zich onderling vereenigden, om eenen ieder regt te doen wedervaren, en te verhinderen, dat niemand dit bij deze geheime regtbanken zocht: zelfs ettelijke rijksftanden verzochten bijzondere fchutsbrieven tegen de aanmatigingen der Westphaalfche geregtshoven van de keizers, die het alleen bij vruchtelooze pogingen moesten laten berusten, om dezelve te hervormen, alzoo deze regtbanken ftout genoeg waren, om zich tegen hen te verzetten. Bij de daarftelling van den algemeenen landvrede, toen in *Duitschland* eene verbeterde regtspleging, en het lijfstraffelijk halsgeregt werden ingevoerd, namen hunne werkzaamheden eerst een einde, en het laatfte Veemgeregt werd in 1563 bij *Zella* gehouden.

Uit hoofde van het diep geheim, waarmede deze geregtshoven hunne handelingen bedekten, is er van derzelver inwendige inrigting weinig gefchiedkundigs bekend. De *Stoelheer*, gewoonlijk een vorst of graaf, had het opperbeftuur over het geheele geregtshof, en zijn vrijgraafschap bevatte verfcheidene geregtsftoelen; de voorzitter er van noemde men vrijgraaf, in vroegeren tijd de titel van hen, die in de provinciën, in naam des konings, regt fpraken; zijne bijzitters, die bij het flaan der vonnisfen ftemden, en dezelve uitvoerden, droegen den naam van *vrijfchepenen*, en de plaats, waar deze hoven hunne zittingen hielden, dien van *vrijftoel*. De *vrijfchepenen*, die door de vrijgraven benoemd werden, werden in groote menigte in alle provinciën en fteden van *Duitschland* gevonden, en herkenden malkander door zekere teekens, welke aan de niet ingewijden onbekend waren. De leden dezer geheime regtbanken werden door eenen verfchrikkelijken eed verbonden, „om dezelve bij te wonen, „en voor vrouw en kind, vader en moeder, broeder en zuster, „vuur en wind, voor alles wat de zon befchijnt, de regen befproeit, „of wat tusfchen hemel en aarde is, geheim te houden.” Zij erkenden den keizer als hun opperhoofd, en maakten hem derhalve meestal, bij zijne krooning te *Aken*, vrijfchepen; doch moest, volgens den ftrengen regel, zijne inlijving alleen op *rooden*, dat is *Westphaalfchen*, grond gefchieden. De zittingen der Veemgeregten werden *openlijk* en in het *geheim* gehouden: de eerfte hadden bij dag plaats onder den blooten hemel, de laatfte des nachts in een bosch, of in onderaardfche verborgene plaatfen. Bij beiden waren de voorwerpen, waarover zij moesten oordeelen, en de gang van het pleit

verfchillende. De misdaden, over welke de geheime geregtshoven zich de uitfpraak aanmatigden, waren: ketterij, tooverij, maagdenfchennis, diefstal, roof en moord. De aanklagt gefchiedde door eenen Vrijfchepen, die, zonder eenig meerder bewijs aan te voeren, door eenen eed verzekerde, dat hij, dien hij aanklaagde, met de daad de misdaad begaan had. De aangeklaagde werd nu driemaal voor het geheime geregt gedagvaard, terwijl de dagvaarding heimelijk aan zijn huis, of in deszelfs nabijheid, werd aangeflagen; doch de aanklager onbekend bleef. Wanneer de aangeklaagde op de derde dagvaarding niet verfcheen, werd hij in eene plegtige zitting van het geregtshof, welke men den *heimelijken ban* noemde, nog eens geroepen, en, zoo hij ook dan achterbleef, *verfehmd*, dat is: aan de Vrijfchepen prijs gegeven. De eerfte Vrijfchepen nu, die den aangeklaagden ontmoette, knoopte hem aan eenen boom, niet aan eene galg, op, ten teeken, dat dit door eenen Vrijfchepen gefchiedt was. Wanneer zich de ongelukkige te weer ftelde, hadden deze Schepens het regt, om hem ter neer te ftooten, en zij legden dan hunne mesfen naast het lijk, almede, om aan te toonen, dat het geen moord, maar alleen de, door eenen Vrijfchepen volvoerde, ftraf was. Hoe vele en verantwoordelijke, geregtelijke moorden, uit wraak, baatzucht, of boosheid, op deze wijze begaan zijn, kan men ligtelijk nagaan: zelfs de Vrijfchepen, die den veroordeelden eenen wenk ter zijner redding gaf, werd met den dood geftraft. Men kan dus deze geheime geregtshoven, met regt, de afschuwelijkfte wangedrogten van regtspleging noemen; want wat is ontzettender dan regters, die de gronden hunner vonnisfen nooit openbaar maakten, die van de uitoefening hunner magt nimmer eenige rekenfchap wilden geven, en, zonder de aangeklaagden te hooren, hunne vonnisfen ter fluik lieten uitvoeren. De Veemgeregten zijn derhalve eene fchandvlek in de gefchiedenis der *Duitfchers*.

VEGA (George *Vrijheer von*) werd in 1754 te *Sagoritza*, een dorp in het hertogdom *Krain*, uit behoeftige ouders geboren; ftudeerde op het lyceum te *Laibach*, en gaf weldra blijken van uitftekende talenten. Hij maakte zich in het verbreiden der wiskundige wetenfchappen zeer verdienftelijk, en was de eerfte die de *Analyfis* op de artillerij-fcholen invoerde. De 4 deelen zijner, als Hoogleeraar in de Wiskunde, gehoudene voorlezingen zijn door de rijkheid der daarin voorkomende onderwerpen, en inzonderheid door derzelver verftaanbaren fchrijftrant, volkomen tot leerboeken gefchikt, binnen en buiten 's lands met goedkeuring ontvangen geworden; inzonderheid munt het 4de deel door deszelfs ftelfelmatige orde uit. Hij behaalde den meesten roem door de uitgave zijner *Logarithmifche tafelen*, welke voor het eerst in 1783 verfchenen, in naauwkeurigheid boven alle grootere, gelijktijdige tafelen den voorrang verdienen, en in 1814 reeds voor de derde maal gedrukt werden. Nog gaf hij in 1793 een *Logarithmisch-trigonometrisch Handboek* in het licht voor

ge-

gewone rekeningen, hetwelk bijna algemeen werd aangenomen, en in 1800, 1811 en 1816 moest herdrukt worden. Zijne grootste verdiensten, echter, in de wiskunde verwierf hij door zijn' *Thesaurus logarithmorum completus*; een werk, hetwelk nog lang zijnen roem behouden zal, ofschoon ook zijne overige schriften door den tijd mogten vergeten worden. Zoo wel VEGA als FRATER DAVID eigenen zich, in de werktuigkunde, de uitvinding van het nieuwe raderwerk met eene bewegelijke schijf toe: intusschen is het zeker, dat, ofschoon de laatste bij zijnen arbeid op het eerste denkbeeld gevallen zij, de theorie van hetzelve, nogtans van den eersten afkomstig, en vervolgens aan DAVID medegedeeld is. Voorts is de tijdrekenkunde aan VEGA de uitgave van eene zeer bevattelijke en met veel oordeel geschrevene Aanleiding tot dezelve verschuldigd, welke hij met vele aanmerkingen verrijkt heeft; terwijl hij zich, eindelijk, almede zeer verdienstelijk heeft gemaakt door zijne uitgegevene *Vergelijking van de Maten en Gewigten* in de verschillende landen van *Europa*; een werk, hetwelk in den handel van een ongemeen nut is. Zijne letterkundige verdiensten bezorgden hem het lidmaatschap der geleerde genootschappen te *Berlijn*, *Erfurt*, *Göttingen* en *Praag*, en zijne krijgskundige bekwaamheden de orde van MARIA THERESIA. In het jaar 1800 werd hij tot den Vrijheerstand verheven, en in 1802 tot lid van de standen van het hertogdom *Krain* benoemd; doch hij had slechts een kort genot van deze onderscheiding, alzoo hij in Herfstmaand van dat jaar in den *Donau* verdronk.

VEIRAC. (JOHANNES) Deze verdienstelijke Nederlandsche geleerde, in 1743 geboren, werd in 1764, aan 's lands Hoogeschool te *Leyden* tot Doctor in de geneeskunde bevorderd, bij welke gelegenheid hij eene inwijdingsverhandeling schreef over de *ziekte-scheidingen (de crisi)*. Zich vervolgens in zijne geboortestad, *Gouda*, waar zijn vader heelmeester was, in de geneeskundige praktijk oefenende, gaf hier in 1767, een geschil met Dr. J. W. MEYNICHUS, over eene waargenomene *Watervrees, gevolgd op het likken van eenen dollen hond*, aanleiding, dat VEIRAC, in de boekzaal van Zomerm. 1767, eene *Beschrijving* van deze gebeurtenis deed plaatsen, welke gevolgd werd van een daartoe betrekkelijk *kort berigt* van MEYNICHUS, in genoemde maandwerk van Oogstmaand daaraanvolgende, alsmede van eene *Apologie* voor beide deze geschilvoerenden, door eenen ongenoemden schrijver afzonderlijk uitgegeven, en eindelijk van eene wederlegging van het *kort berigt* van Dr. MEYNICHUS, en eene *Broederlijke raadgeving* aan den schrijver van gemelde *Apologie*, door Dr. VEIRAC mede afzonderlijk in het licht gegeven.

In 1768 vond hij het geraden, zijne vaderstad te verlaten, en begaf zich naar *Sommelsdijk*, op het eiland *Over-Flakke*, waar hij in het volgende jaar huwde met Mejufvr. ELIZABETH TROOST, te *Dordrecht* wonende, en het genoegen had, zijne geneeskundige practijk meer en meer te zien uitbreiden; doch waarvan het omslagtige, uit hoof-

hoofde van daaraan gehechte hulpbiedingen aan de omliggende ftreken, hem eindelijk in 1771 deed befluiten, om zijn verblijf in *Rotterdam* te vestigen. Hier won hij welhaast veel aanmoedigend vertrouwen in de vereerende raadplegingen van vele zieken; werd, kort na zijne komst, tot Doctor der gereformeerde Diakonie-armen, en vervolgens in 1777 tot *Examinator* in het geneeskundige bij de O. I. Comp. aangefteld, waarna hem almede in het volgende jaar het geneeskundig beftuur in het ftads Proveniershuis werd opgedragen. Bovendien werd hij, in 1783, tot Schepen van *Schieland* verkozen, welken post hij, bij afwisfeling, tot aan zijnen dood bekleedde. Hij nam zijne opgenoemde geneeskundige posten, gevoegd bij zijne aanzienlijke practijk onder de verdere burgerij, met eene lofwaardige zorgvuldigheid waar; verfchafte niet alleen eene verblijdende hulp aan zijne lijders, maar ontmoette ook, bij zoo vele ziekbedden, de gewenschte gelegenheid, om nieuwe kundigheden op te zamelen, en zich daarvan ten algemeenen nutte te bedienen, waartoe hij bijzondere ervaringen in den loop of in de geneeswijze der ziekten zorgvuldig opteekende, en derzelver duister geblevene oorzaken in de lijken nafpoorde.

Op deze wijze verzamelde hij vele belangrijke waarnemingen, waarvan hij naderhand een gefchied- en oordeelkundig gebruik heeft gemaakt, in zijne uitgewerkte verhandelingen, over verfcheidene gewigtige geneeskundige onderwerpen, welke, tot een grondiger onderzoek en ontvouwing, door onderfcheidene aanzienlijke genootfchappen, zijn voorgefteld geworden, en in welker beantwoording hij zoo gelukkig geflaagd is, dat hij den daarop geftelden prijs 6 maal behaald heeft. Zoo zag hij in 1776 zijn antwoord op de vraag van het Zeeuwfche genootfchap te *Vlisfingen*, betreffende *de kenmerken, oorzaken, behandeling, voorkoming en fluiting der befmettelijke Rotkoorts op de uitgaande O. I. Schepen dezer landen*, met de gouden medaille bekroond, gelijk ook dat op het voorftel van het Bataafsch genootfchap der proefondervindelijke Wijsbegeerte te *Rotterdam*, *over de gefchiktfte middelen, om den gemeenen man tot het gewillig gebruik maken van de inenting der pokken aan te moedigen*, in het volgende jaar met de medaille van hetzelfde metaal vereerd werd. Zoo ook behaalde hij in 1777 bij de maatfchappij ter bevordering van den Landbouw te *Amfterdam*, over hare gevorderde opgave van de *kenmerken, oorzaken en middelen ter voorkoming of genezing van het Ongans der Schapen*, den daarop geftelden prijs; bij de Hollandfche maatfchappij der Wetenfchappen te *Haarlem* voor zijn antwoord op de vraag over de *Borst-waterzucht*, in 1786, de gouden medaille, en eindelijk bij het provinciaal Utrechtsch genootfchap van kunften en wetenfchappen tot 2 maal deszelfs gouden eermetaal, als: in 1788 voor zijne door dit genootfchap geeischte ophelderingen betrekkelijk *de kinkhoest*, en in 1793 voor zijn antwoord, op de gevraagde inlichtingen over *de Engelfche ziekte*.

Be-

Behalve deze prijsverhandelingen, vindt men van hem nog afzonderlijke waarnemingen in het 4de deel van het *Geneeskundig Tijdschrift*, in 1771 door Dr. A. LENTFRINK te *Rotterdam* uitgegeven, namelijk: eene *beschrijving van eenen door den donder doodelijk getroffenen; waarneming wegens de nadeelige gevolgen van het onvoorzigtig toedienen van braakmiddelen, in volbloedigen, zonder vooraf in het werk gestelde aderlating; waarneming wegens de Longtering, met eene opening op den schouder, door welke zich de etter ontlastte* enz. Nog vindt men van hem, in het 3de deel der verhandelingen van het Zeeuwsch genootschap te *Vlissingen*, eene door hem aan hetzelve medegedeelde *waarneming wegens eene Longtering, door steenstoffe veroorzaakt*, alsmede eene andere, in het 7de deel van dat genootschap geplaatst, *van eene gedeeltelijke versteening des kolijkdarms*, en eindelijk, in het 1ste deel der verhandelingen van het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte te *Rotterdam*, eene door hem aan hetzelve ingezondene *waarneming van eene doorgaande gal- of kwijlkoorts in het eiland Over-Flakke*. Bovendien heeft hij ook nog ettelijke weluitgevoerde vertalingen geleverd, en met zijne aanmerkingen verrijkt, die met veel genoegen zijn ontvangen geworden; gelijk hij tevens meermalen zijne hand leende aan het beschaven en in orde brengen van door anderen ontworpen schriften, die, zonder zijne hulp, voor de uitgave ongeschikt zouden gebleven zijn.

Men erkent in al de schriften van VEIRAC eenen geoefenden schrijver: inzonderheid houden zij de aandacht der lezers levendig door eenen vloeijenden en stouten schrijfstijl, eene klare en ordelijke voorstelling van gepaste beschouwingen, en de oordeelkundige betooging van zijne, op proeven en waarnemingen rustende, besluiten, waardoor dus meer licht is verspreid geworden over het leerstellige van verhandelde onderwerpen, waaromtrent men tot hiertoe verschillende begrippen gevoed had. Dat vele geleerde genootschappen, daarvan kennis dragende, hem tot hun medelid verkozen, valt gemakkelijk te begrijpen. Dit geschiedde in 1776 door het Zeeuwsche genootschap van wetenschappen te *Vlissingen*, en nog in hetzelfde jaar door het provinciaal Utrechtsche van kunsten en wetenschappen; in 1781 door de keizerlijke akademie der Natuur-onderzoekers, onder den toegevoegden naam van LIMUS, en in 1790 door de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te *Haarlem*. Als voorstander van Dicht- en Letterkunde, nam hij in 1778, als honorair lid, ook deel in het kunstlievend genootschap, onder de spreuk: *Studium Scientiarum Genitrix*, te *Rotterdam*, waarvan hij naderhand bestuurder werd, in welke betrekking hij voor deszelfs bloei zeer ijverde. Bij zoo vele vereerende opdragingen moeten wij nog voegen het aanbod, hem in 1791 door de bezorgers der Akademie te *Harderwijk* gedaan, om het Hoogleeraarambt in de genees-, schei- en kruidkunde, in de plaats van den naar *Utrecht* beroepenen, kundigen M. VAN GEUNS, te

te aanvaarden; doch zijne aantrekkelijke verbindtenisfen te *Rotterdam* deden hem, na eenig beraad, van dit, voor hem anders zoo aanlokkend aanzoek, afzien.

Wanneer men nu de opgegevene, niet fchaarfche lettervruchten in aanmerking neemt, welke meestal den toets van onzijdige en ftrenge keurmeesters hebben doorgeftaan, moet men VEIRAC het regt doen wedervaren, van zich in den rang der geleerden onderfcheiden te hebben door eenen werkzamen geest, vindingrijk vernuft, oordeelkunde, en nuttige aanwending zijner verkregene kennis. Voor het overige was hij een goed Christen, een liefhebbend echtgenoot, een getrouw, gul en openhartig vriend, en in de dagelijkfche verkeering ongemeen gedienftig en goedhartig. Bij ernftig gefprek ftond hij nooit halsftarrig op zijne begrippen; doch voor aangedane beleedigingen was hij altijd gevoelig, en wist die ook, naar verdienften, der verachting prijs te geven. Zijn werkzaam leven eindigde den 1ften van Wintermaand 1795, in het 54fte jaar zijns ouderdoms, door eene kwaadaardige zinkingkoorts.

VEITSDANS, bij de *Duitfchers*, en *Tarantisme* bij de *Franfchen*, Dansziekte, is eene ziekte, welke zich voornamelijk door fnel afwisfelende krampachtige trekkingen in de fpieren der uitwendige leden, ook van het hoofd en den hals, openbaart, waardoor zulke hevige en menigvuldige bewegingen van het ligchaam worden veroorzaakt, dat de lijder het voorkomen van eenen, fchoon zeer onregelmatig, danfenden en fpringenden heeft. In het eerfte ontftaan er enkele trekkingen in een of ander lid, b. v. in het eene been, waardoor dit onwillekeurig bewogen wordt; doch fpoedig flaan deze trekkingen ook over tot het andere, en de bewegingen worden menigvuldiger. Eindelijk verfpreiden zich dezelve door meer leden, voornamelijk de armen en beenen, die zich fnel en afwisfelend op eene verwonderlijke, echter altoos zeer verwarde, wijze bewegen. De zieken loopen de kamer rond, fpringen op tafels en banken, en klimmen met eene bewonderenswaardige fnelheid en kracht als tegen den muur op. Door deze bovenmatige infpanning geraakt de fpierkracht ten laatfte uitgeput, en, nadat deze bewegingen een vierde, tot een half, of ook wel een geheel uur geduurd hebben, houden zij voor eenigen tijd op; doch iederen dag, en in vele gevallen op hetzelfde uur keeren de kramptrekkingen terug, en het fpringen en danfen begint op nieuw. De wezenlijke oorzaak dezer ziekte ligt, hoogstwaarfchijnlijk, in eene ongeregelde, onftuimige werking of prikkeling der zenuwen op de fpieren der ledematen, die daardoor in hunne vrije beweging geftoord worden. Meestal zijn de zieken in dezen toeftand zich zelven niet bewust, ten zij de ziekte in eenen ligteren graad plaats heeft. Deze prikkeling der zenuwen heeft vermoedelijk, in de meeste gevallen, haren zetel in die van den onderbuik, plant zich van daar tot het ruggemerg voort, en verfpreidt zich door hetzelve over de fpieren, die tot de beweging

van het ligchaam dienen, en door het ruggemerg van zenuwen voorzien worden. De aanleidende oorzaken tot deze ziekte zijn niet altijd te doorgronden. Dikwijls is zij aan wormen, en ook wel aan de ontwikkeling der geflachtsdeelen toe te fchrijven. De uitwendige verfchijnfels der ziekte kan men als eene ongeregelde poging van de genezende kracht der natuur aanmerken, welke daardoor de verwijdering of herftelling eener inwendige, hevige onbehoorlijke prikkeling tracht te weeg te brengen. Men moet derhalve bij de behandeling dezer ziekte de natuur wel leiden en te hulp komen, maar niet door hevige of geweldige middelen belemmeren.

De Duitfche benaming dezer ziekte, *Veitstanz*, meent men, dat ontftaan is door de bedevaarten, welke oudtijds naar eene bij *Ulm* gelegene kapel, *St. Veits* plaats hadden, en werwaarts zich ook vrouwen begaven, die deze ziekte hadden. Daar overviel haar dan deze ziekte, en zij danften, als razende, zoo lang, tot dat zij in onmagt vielen, waarna zij zich een geheel jaar herfteld gevoelden. Was echter deze tijd voorbij, en de Bloeimaand op handen, dan werden zij dermate door eene rusteloosheid in alle leden gekweld, dat zij andermaal tot eene bedevaart naar gemelde kapel befluiten moesten, om zich, op genoemde wijze, weder voor een jaar rust te verfchaffen.

VELITEN waren bij de *Romeinen* jonge, ligt gewapende foldaten, die niet in rij en gelid, maar vóór het front vochten, en in geval van nood tusfchen de gelederen terug trokken; gevolgelijk dus alleen fchermutfelden, en in fommige opzigten zoo veel als onze *tirailleurs* waren. Bij de Franfche regementen voetvolk, onder de keizerlijke regering, had men ook *Veliten*, en bij het Oostenrijkfche leger noemt men de bij de huzaren-regementen, als noodweer, zich bevindende *Hongaren* insgelijks zoodanig.

VELIUS, (THEODORUS) doctor in de geneeskunde, en raad in de vroedfchap der ftad *Hoorn*, heeft eene kronijk dier ftad gefchreven in de 17de eeuw, welke voor den gefchiedkundigen zeer vele blijvende waarde bezit.

VELYN-PAPIER. Eene papierfoort, waarvan de uitvinding aan MONTGOLFIER in 1785, wordt toegefchreven. Zij onderfcheidt zich, voornamelijk, van de overige foorten door fijnheid en gladheid, waardoor dit papier aan het perkement gelijk wordt. In ons vaderland, onder anderen, inzonderheid in *Noordholland*, en wel aan den *Zaankant*, wordt dit papier in de uitmuntendfte fchoonheid vervaardigd.

VELLA. (GINSEPPA) Een abt, die zich door een merkwaardig, letterkundig bedrog heeft doen kennen. Als een geboren *Malthefer* was hij met de Arabifche taal bekend, die nog tegenwoordig op dit eiland gefproken wordt. Naderhand fchijnt hij de kusten van *Barbarije* bezocht te hebben, alwaar hij, volgens zijn voorgeven, in eene moskee een handfchrift gevonden en zich eigen gemaakt had,

het-

hetwelk verfcheidene verloren geraakte boeken van LIVIUS, in de Arabifche taal, bevatte. Behalve dit bezat hij ook nog, zoo als hij voorgaf, een handfchrift, vol van de gewigtigfte oorkonden, uit de tijden van den koning ROGER, benevens eenen zegelring, uit welks Arabisch bijfchrift blijken zou, dat die mede aan dien vorst had toebehoord. Deze verzameling van oorkonden was dus van veel belang, omdat daardoor de privilegiën van den adel op *Sicilië*, die zijne afkomst uit den tijd van ROGER afleidt, grootendeels werden vernietigd. VELLA gaf den koning van *Napels* van zijne voorgewende fchatten berigt, en genoot, inzonderheid wegens zijne verzamelde oorkonden, het gunftigst onthaal. Zoo wel de *Codex Diplomaticus*, als de boeken van LIVIUS, moesten in het Arabisch, met eene Italiaanfche overzetting van VELLA, op 's konings kosten gedrukt worden. Hoe zonderling het ook ware, dat VELLA zijne handfchriften nooit uit zijne handen gaf, en niet dan met de grootfte zorgvuldigheid en vreesachtigheid alleen aan zoodanige perfonen vertoonde, die geen Arabisch verftonden, zoo konde men nogtans geenen argwaan voeden, vermits de proeven van het oorfpronkelijke en van de overzetting door geleerden nagezien waren, en hunnen bijval ontvangen hadden. Zelfs OLAUS TYCHSEN, wien met een gelijk oogmerk een ftuk van LIVIUS was toegezonden, konde VELLA's *divinum ingenium* niet genoeg prijzen. Zoo verfcheen dan in 1791 het eerfte deel van den *Codex Diplomaticus*, in 4to, en eenige jaren later die van LIVIUS, in folio; doch nu trad op het onverwachts de bekende JOZEPH HAGER te voorfchijn, een man niet zonder charletanerie en het Arabisch weinig kundig, en maakte de aanmerking, dat in den LIVIUS van VELLA fommige eigennamen geheel anders gefchreven waren, dan bij de *Arabieren* gefchiedde, en beweerde voorts, dat het bijfchrift op den zegelring met VELLA's overzetting niet overeenkwam, zonder zich echter aan de vertaling er van te wagen; trekkende hieruit en uit andere omftandigheden het gevolg, dat er bedrog moest plaats hebben. Hij maakte dit in 1799 in een klein gefchrift (*Berigt omtrent een letterkundig bedrog enz.*) door den druk bekend, en nu viel den geleerden beoordeelaren de fluijer van de oogen. Zij ontdekten, dat het Arabisch in beide werken niet de gewone fchrijftaal, maar de bedorven tongval van *Malta*, dat de LIVIUS eene gebrekkige verzameling uit voorhanden zijnde bronnen, en even zoo de *Codex* een nieuw maakfel was. TYCHSEN ontcijferde en vertaalde het bijfchrift van den zegelring, hetwelk eene fpreuk uit den koran behelsde, terwijl men nu ook de handfchriften onderzocht, en het bedrog thans buiten allen twijfel gefteld werd. VELLA geraakte in de gevangenis, en is ook waarfchijnlijk aldaar geftorven, doch de geheele zaak bleef, intusfchen, in zekeren opzigte, duister.

VELLEJUS PATERCULUS. Een Romeinsch gefchiedfchrijver uit de eeuw van AUGUSTUS. Hij leefde omtrent 20 jaar voor en 30 na onze tijdrekening; was afkomftig uit eene aanzienlijke familie in *Cam*-

pa-

panië, had het bevel over de ruiterij van het Romeinsche leger in *Duitschland* onder TIBERIUS, wien hij ook in andere veldtogten volgde, en werd eindelijk *praetor* in *Rome*. Hij was een ijverig aanhanger en lofredenaar van laatstgenoemden vorst en diens gunsteling SEJANUS, en men vermoedt uit dien hoofde, dat hij in het pleitgeding des laatsten mede is gewikkeld geworden en daarbij omgekomen. Van zijn uittreksel uit de Romeinsche geschiedenis, die in goed Latijn, maar niet zonder partijdigheid omtrent de toenmaals regerende familie, geschreven is, en veel vleijerij ten aanzien van TIBERIUS en SEJANUS bezit, zijn nog 2 boeken overgebleven, waaraan echter het begin ontbreekt. De beste uitgave er van is die van DAVID RHUNKENIUS, *Leijden* 1777.

VELP. Een dorp van de Nederlandsche provincie *Gelderland*, in het kwartier van *Arnhem*, met het daaronder behoorende kerkdorp *Rozendaal*, 1437 inwoners bevattende. Het ligt een uur gaans van genoemde stad, in een zeer aangenaam oord; wordt bij voortduring door den aanbouw van nieuwe woningen, en den aanleg van nieuwe landgoederen, zeer verfraaid, en uit hoofde van de gezonde luchtstreek, en deszelfs aangename ligging, door de *Hollanders*, in den zomer sterk bezocht. Men vindt er zeer schoone buitenplaatsen, en daaronder, in onze Noordelijke provinciën het vrij algemeen bekende *Beekhuizen* en *Biljoen*, met de daartoe behoorende, zeer uitgebreide en bekoorlijke wandeldreven; het prachtig *Rozendaal*, eene heerlijkheid, oudtijds het verblijf der hertogen van *Gelder*; het welgebouwde *Overbeek* en andere.

VELUWE zoo veel als VALE AUE onvruchtbare streek, in tegenoverstellingen van BETUWE, BET AUE betere streek, is het hoogste en Noordelijkste, gedeelte van *Gelderland*. Het wordt door eene aaneenschakeling van heuvels, die even buiten *Hattem* beginnen, aan den Westelijkenkant doorsneden. Onderscheidene beken, welke hier haren oorsprong hebben, maken het Zuid- en Oostelijk gedeelte vruchtbaar, en houden vele papier-, koper- en korenmolens aan den gang. De vruchtbare streek *Veluwenzoom* heeft heerlijk bouw- en weiland, wordt voor het schoonste gedeelte van ons land gehouden, en des zomers door vele vreemdelingen bezocht. In het midden en heerlijkste gedeelte ligt *Arnhem* de hoofdstad der provincie.

VENEMA (HERMANUS). Een vermaard Nederlandsch godgeleerde, en grondig kenner der kerkelijke geschiedenis, omtrent het einde der 17de eeuw in de provincie *Groningen* geboren. Na zijne akademische studiën volbragt te hebben, werd hij bij de hervormde gemeente te *Drongrijp*, een dorp in *Vriesland*, tusschen *Leeuwarden* en *Franeker*, tot leeraar beroepen; doch niet lang daarna werd hem, in laatstgemelde stad, het hoogleeraar-ambt in de godgeleerdheid en kerkelijke historie aan Vrieslands Hooge school opgedragen. Hij bekleedde dezen post met veel roem, onder eenen ongemeenen toevloed van leerlingen, vooral uit *Hongarije*, bijna eene halve eeuw, waarna hij door de staten van het gewest tot *Professor honorarius* verklaard, en van het geven van openbaar onderwijs ontslagen werd.

Sedert begaf hij zich met der woon naar *Leeuwarden*, alwaar hij in hoogen ouderdom ftierf. 's Mans gematigdheid, omtrent betwiste leerftellingen der godgeleerdheid, berokkende hem nu en dan eenige onaangenaamheden. Zijne menigvuldige doorwrochte fchriften getuigen van zijn arbeidzaam leven. Behalve eenige verklaringen over prophetifche fchriften, vooral die der pfalmen, is inzonderheid bekend zijne kerkelijke historie, federt het begin der wereld tot aan de reformatie ingefloten, onder den titel van: *Inftitutiones Historiae Ecclefiae, Veteris et Novi Testamenti*, in 7 deelen in 4to uitgegeven.

VENERABILE, (Het) het hoogwaardige, is bij de katholijken de naam der gewijde hostie, welke in een kastje is befloten, en ter openlijke aanbidding wordt voorgefteld.

VENETIË. De hoofdftad van het gouvernement van dien naam, behoorende tot het Lombardisch-Venetiaansch koningrijk. Zij was weleer de koningin der zee, en is nog tegenwoordig eene der merkwaardigfte fteden van *Italië* en *Europa*. De 62 eilanden, waarop zij gebouwd is, worden door de *Lagunen*, eenen zeer breeden en droogen zeearm, van het vaste land gefcheiden, en door 450 bruggen aan elkander verbonden, waaronder de prachtige *Ponte Rialto*, welke op eenen enkelen boog rust, 187 voet lang en 43 breed is, zich bijzonder onderfcheidt. De huizen, onder welke zich vele paleizen en prachtige kerken bevinden, ftaan meestal op palen, en genoegzaam allen met de hoofdzijde naar de kanalen gekeerd, die zich tot breede, lange ftraten openen, waartegen de eigenlijke ftraten flechts voor 3 naast elkander gaande voetgangers naauwelijks gefchikt zijn. Men vindt in *Venetië* wel 40 openbare pleinen, doch niet één verdient dien naam, uitgezonderd het *St. Marcus-plein*, dat met overdekte, boogswijze gangen omgeven is, en waarop de kerk van zijnen naam ftaat, zijnde een oud gothisch gebouw, van binnen rijkelijk verfierd, waarin men verhaalt, dat het ftoffelijk deel van den evangelist MARCUS zou rusten. Voor dezelve ziet men de antike paarden, die weleer te *Konftantinopel*, en voor ettelijke jaren te *Parijs* ftonden, en nu weer op nieuw zijn opgerigt. Het voormalig hertogelijk paleis, tegenwoordig de zetel der Oostenrijkfche regering, is insgelijks in den ouden gothifchen fmaak gebouwd: men vertoont nog in hetzelve de beruchte ftaatsgevangenisfen, of looden daken; doch de insgelijks beroemde leeuwenmuil beftaat voor lang niet meer. Voor het overige is het *Marcus-plein*, hetwelk met 2 hooge zuilen pronkt, het *Palais-royal* der *Venetianen*, en tevens de eenige handel- en de verzamelplaats der vreemdelingen, gelukzoekers en goochelaars, alsmede het middelpunt der carnevals vermakelijkheden. Het tuighuis is insgelijks eene der grootfte merkwaardigheden van *Venetië:* het vormt een eiland van ruim eene halve mijl in zijnen omtrek, dat door hooge muren en torens omringd wordt, en men vindt er alles, wat tot de volkomene uitrusting eener vloot noodig is, namelijk: zeer goede dokken, rijke magazijnen, touw- en zeildoek-fabrijken, gefchutgiete-

terijen, fmederijen, enz. Ook vertoont men hier nog de rijk verguld de galei, *de Bucentaurus* geheeten, welke bij het huwen van den Doge met de *Adriatifche zee* gebruikt werd. Behalve de patriarchale en 29 andere katholijke kerken, vindt men er ook voor de vereenigde *Grieken*, *Armeniërs* en Protestanten, en 7 fynagogen voor de Joden. Onder de nuttige ftichtingen verdienen eene bijzondere opmerking: het *Confervatorio di Pietà*, waarin eenige honderden meisjes in vrouwelijke handwerken en de muzijk onderwezen worden, en men de kunftige bloemen van was vervaardigt, welke geheel *Europa* bewondert; voorts het *Confervatorium* voor de muzijk, met eene kostfchool voor 24 kweekelingen, hetwelk te allen tijde uitmuntende kunftenaars heeft voortgebragt; de keizerlijk-koninklijke boekerij, de akademie der fchoone kunften, de fchool voor de zeevaart, en andere.

Het getal der inwoners van *Venetië* bedraagt 110,000, en de voornaamfte fabrijken beftaan in laken, linnen, zijden, gouden en zilveren ftoffen, masken, gouddraad en andere goudwerken, zeep, was, tegengift en fcheikundige voortbrengfels, koperen vaten, leder, fnaren, enz. Men heeft er 16 fcheepstimmerwerven, waarop fterk gebouwd wordt. In glas was *Venetië* weleer de leermeesteres van *Europa;* doch hetgeen thans voor fpiegels en grooter glaswerk vervaardigd wordt, kan in verre na het Boheemfche niet evenaren, en alleen de teleskopen, brillen en paarlen genieten den verdienden lof. Over het algemeen zijn de fabrijken aanmerkelijk gezonken; maar de handel is nog fterker afgenomen. Met dit alles kan men *Venetië* nog altijd als eene der gewigtigfte koopfteden van de *Adriatifche zee* befchouwen; ftrekkende zijn commisfie- en ruilhandel zich over geheel *Europa* uit. De haven is zeer veilig en ruim, maar het inkomen wordt door de ondiepte der kanalen, en de zich gedurig veranderende zandbanken, aanmerkelijk belemmerd. — Tot *Venetië* behooren, en maken in zeker opzigt zijne voorfteden uit, de eilanden: *Giudecca*, *S. Giorgio*, *S. Helena*, *S. Erasmo*, *il lido di Malamocco*, *Michele* en *Murano*, die meestal door kunftenaars, fabrikeurs en handwerkers bewoond, en waarop ook uitftekende groenten gebouwd worden. — Voorheen had *Venetië* vestingwerken noch garnizoen, en was alleen door zijne ligging fterk; doch tegenwoordig heeft men aan de landzijde verfterkingen aangelegd, en heeft de ftad eene fterke bezetting. — Het gezellig leven is hier over het geheel zeer fomber, en alleen de carnevals-vermakelijkheden geven aan hetzelve, zoo lang zij duren, eenige vrolijkheid. De fchouwburgen zijn fraai, maar de tooneelkunst is merkelijk gedaald. — J. Ch. Maier heeft het uitvoerigfte werk over *Venetië* gefchreven, waarbij men vergelijken kan Moschini *Guida per la citta di Venezia* enz. *Venetië* 1815, in 2 deelen, met platen.

VENEZUELA. Eene provincie en ftad, voorheen de republijk *Columbia* in Spaansch *Zuid-Amerika*, of de provincie *Carracas*. De ftad is, even als *Venetië*, op eilanden en palen gebouwd, en bevat 10,000

inwoners. De *Spanjaarden* waren de eerste, die hier in 1499 landden, waarna KAREL V. in 1528 deze provincie aan de familie van WELZER in *Augsburg* verpandde, die 500 Duitsche colonisten derwaarts zond, welke alle echter aldaar hun graf vonden. In Grasm. 1810 brak in deze provincie het eerst de opstand tegen het moederland uit, en verklaarde zich dezelve tot een gemeenebest, om zich nimmer weer aan *Spanje* te onderwerpen. De regeringsvorm, die door den opperbestuurder *Bolivar* hierop aan het congres, uit de afgevaardigden van het gebied van *Carracas*, *Barcelona*, *Cumana*, *Guiana*, *Marguerita* bestaande, werd voorgelegd, te aristocratisch geoordeeld wordende, werd eerst in 1819 voltooid en aangenomen, waarna in den zomer van het gemelde jaar *Nieuw-Granada* met *Venezuela* onder één regeringsbestuur gebragt, of met de republijk *Columbia* vereenigd werd. Deze provincie bevat 430,000 inwoners; ligt aan de golf van *Paria;* heeft vele bergen en rivieren; een heet luchtgestel, en eenen zeer vruchtbaren grond, die vooral cacao, vanille, mais, indigo, wilde konzenilje, verfhout, gom, balsems, veel wild, enz. voortbrengt. Zij is in 2 districten, *Carracas* en *Varinas* verdeeld.

VENLO. Eene Nederlandsche stad, in de provincie *Limburg*, arrondissement *Roermond*, aan de *Maas*, met ruim 5000 inwoners en eene hervormde kerk. Zij drijft goeden handel, waartoe de scheepvaart op die rivier veel bijdraagt; is eene sterke vesting, die in 1343 door hertog REINOUD II. van *Gelder* met muren voorzien werd, en sedert verscheidene belegeringen ondergaan heeft, als: in 1473, 1481 en 1548 door KAREL V. in persoon zelf; in 1586 door den hertog van *Parma;* in 1606 door prins MAURITS, die er het hoofd stiet; in 1632 door prins FREDERIK HENDRIK, die haar voor de staten, gelijk de kardinaal Infant, in 1637, weder voor *Spanje* veroverde. Bij den Munsterschen vrede bleef zij ook aan die mogendheid, doch bij den Utrechtschen kwam zij aan de *Nederlanden*, die haar in 1702, met behulp harer bondgenooten, hadden ingenomen. In 1793 werd zij door de *Pruissen* voor de *Franschen* beveiligd, die haar echter het volgende jaar deden bukken, en tot in 1814 behielden. In de tegenwoordige omstandigheden kan zij tot eene grensvesting tegen *Pruissen* dienen, van welks gebied zij geen half uur verwijderd is. — Het was in deze stad, dat de hertog van *Gulik*, in 1543, aan KAREL V. alle regten op *Gelderland* afstond, en hem knielend om vergiffenis smeekte; alsmede, dat de noodlottige bommen, ter vernieling der steden, het eerst door KOEHOORN beproefd werden.

VENTILATOR. Togtmaker, eene inrigting, strekkende om een besloten vertrek van versche lucht te voorzien, en tevens de bedorvene er uit te drijven. De bekende rad-ventilators, die men in vele vensters ziet, geven er ons het eenvoudigste denkbeeld van. Wanneer er, namelijk, vuur in een vertrek brandt, dan stroomt de kamerlucht, tot voeding van hetzelve, naar den schoorsteen; terwijl de buitenlucht, om zich in evenwigt te stellen, door alle openingen in dringt;

dringt; en de op deze of foortgelijke wijze verwekte luchtftroom is het beginfel, waarop alle Ventilators rusten. Men heeft ze van verfchillende foorten, en bedient er zich inzonderheid op de fchepen van, waar de lucht tusfchen de verdekken gewoonlijk zeer bedorven is, hetgeen dan ook tot de uitvinding derzelve heeft aanleiding gegeven, welke men aan den *Engelschman* HALES, in 1741, te danken heeft.

VENUS. 1. De helderfte en meest fchitterende planeet (*zie verder onder Planeten*), en 2, de godin der liefde bij de *Romeinen*, bij de *Grieken* APHRODITE geheeten. De fabeldichters maken eigenlijk van eene oudere en jongere VENUS gewag, maar de omftandigheden van beiden worden ook dikwijls aan eene en dezelfde toegefchreven; en van deze en van de plaats, waar zij als godin vereerd werd, heeft men haar verfchillende bijnamen gegeven. De oudere VENUS was eene dochter van URANUS, en men noemt haar uit dien hoofde, en omdat zij de zuiverfte, op niets ligchamelijks doelende, liefde zal aanduiden, VENUS URANIA, de hemelfche, en onderfcheidt haar van de jongere VENUS, of aardfche liefde, welke men voor de dochter van JUPITER en DIONE houdt. Volgens eene andere fabel, ontftond zij uit het fchuim der zee, en men noemde haar hierom APHRODITE: men ftelt haar fomtijds met eenen zeegroenen fluijer voor, en fchrijft haar eene uitgeftrekte magt over de zee toe, weshalve ook de zeelieden haar om eenen gelukkigen fcheepstogt aanriepen. De mirteboom was door haar geheiligd, omdat zij zich achter eenen zoodanigen verborg, wanneer zij naakt, aan het ftrand van het eiland *Cythera*, uit de zee oprees. Op dit eiland, in de *Middellandfche zee*, (thans *Cerigo*) werd zij inzonderheid vereerd, om welke reden zij *Cytheré* heet, gelijk ook ter zelfder oorzake haar de bijnamen van *Cypris*, *Gnidia*, *Paphia*, *Idalia* en andere gegeven werden. Zij wordt als het verhevenfte ideaal van vrouwelijke fchoonheid, nu eens geheel naakt, dan eens flechts ligt gekleed, afgebeeld. Zwanen, duiven, en ook wel mosfchen trekken haren wagen: haar zoon AMOR of CUPIDO is gewoonlijk bij haar, en fomtijds zijn ook de bevalligheden in haar gevolg. Bij haren eigenlijken gemaal, VULKAAN, had zij geene kinderen, maar bragt er vele bij andere goden voort, als: bij MARS, BACCHUS, MERCURIUS en anderen, met welke zij eenen vertrouwden omgang had. De bekendfte harer kinderen zijn AMOR of EROS en ANTEROS (liefde en wederliefde), HYMEN, HERMAPHRODITE en AENEAS. Zij had ook omgang met ftervelingen, en beminde onder deze inzonderheid den fchoonen ADONIS (*zie aldaar*). Onder de afbeeldfels van VENUS zijn de beroemdfte: de VENUS *Hermaphrodite*, *Anadyomene*, en de VENUS *in het bad*, (de *Mediceïfche*), geheel naakt, met de regterhand de borst, en met de linker de fchaamte bedekkende, of zittende op eenen fchelpwagen, door tritons en nereïden getrokken, en zich het haar afdrogende.

VERA-CRUZ. (NIEUW) Eene haven en koopstad in de provincie van gelijken naam, eenen omtrek van 1491 vierkante mij-

len en 156,000 inwoners bevattende, en gelegen in het koningrijk *Nieuw Spanje*, of *Mexiko*, aan den Mexikaanfchen zeeboezem. CORTEZ bouwde hier, waar hij in Grasm. 1519 landde, eene ftad, waaraan hij den naam van *Vera-Cruz* gaf; doch de ongefchikte en onveilige ligging derzelve was oorzaak, dat men naderhand, op den afftand van ettelijke mijlen, aan dezelfde kust eene nieuwe ftad aanlegde, welke men *Nieuw Vera-Cruz* noemde. Deze laatfte ftad, 72 uur van de hoofdftad *Mexiko* verwijderd, ligt tusfchen eene zandvlakte en ongezonde moerasfen; telt 16,000 inwoners, die meestal uit hoofde van den handel zich hier ophouden; is wel gebouwd, doch heeft flechts houten huizen. De haven is klein, en niet genoegzaam tegen ftormwinden beveiligd; maar ook de eenige in den Mexikaanfchen zeeboezem, werwaarts de voor *Mexiko* beftemde Europefche waren kunnen vervoerd worden. Van tijd tot tijd vertrekken koopvaardijfchepen uit *Cadix* met ladingen wijn, olie, lakens, zijdenftoffen en dergelijke, naar *Vera Cruz*, waar zij ontladen, en naar *Xalapa*, 12 uur van daar gelegen, ter markt gebragt worden. De betaling gefchiedt, behalve in klinkende fpecie, in konzenilje, huiden, campechehout, vanille en andere voortbrengfels van *Mexiko*, welke de Spaanfche fchepen als terugvracht medenemen. Daar de opftand van Spaansch *Amerika*, federt 1810, zich mede over het koningrijk *Mexiko* uitftrekte, zoo werd hierdoor de handel van *Mexiko* op *Europa* over *Vera-Cruz* voor eenigen tijd geftremd, doch is thans grootendeels weder herfteld. Tegen over de haven ligt het fort *St. Juan d'Ulloa*, dat zeer lang in de magt der *Spanjaarden* is gebleven.

VERBEELDINGSKRACHT is dat vermogen van den geest, om beelden van voorwerpen voort te brengen, en voor denzelven te vertoonen. Zij bepaalt zich deels tot oorfpronkelijke voorftellingen, deels tot zoodanige, welker ftof niet door een tegenwoordig, doch altijd door een uitwendig, voorwerp onmiddellijk gegeven is. Men onderfcheidt haar dus: 1. in *oorfpronkelijke Verbeeldingskracht*, of het oorfpronkelijk vermogen, om zich beelden, door ontwaarwording verwekt, voor te ftellen, b. v. het beeld van eenen voor ons thans tegenwoordigen boom, van een huis, enz. 2. In *teruggeroepende (reproductive) Verbeeldingskracht*, dat is: het vermogen, om hetgeen een voorwerp onzer zinnen is, ook, zonder dat het tegenwoordig is, ons voor den geest te kunnen brengen; alsmede om gegevene voorftellingen in het geheugen te kunnen bewaren, en dezelve onwillekeurig of opzettelijk ons weder met bewustheid te kunnen vertegenwoordigen; en 3 in de vatbaarheid, om voorftellingen van allerlei aard met elkander te verbinden, en daardoor nieuwe beelden te fcheppen. Hier heet zij *productive* Verbeeldingskracht, of Verbeelding (*Phantafie*), in eenen meer bepaalden zin, en werkt, of onwillekeurig volgens de vermaagfchapping (*asfociatie*) der denkbeelden, waarbij de ziel aan den ftroom derzelve, zoo als zij toevallig in ons ontftaan, is overgelaten, en droomen van wakenden voortbrengt, of

of ook wel, volgens de wetten van doelmatigheid, en in zekere afhankelijkheid van het verftand. De vermaagfchapping der denkbeelden kan echter, of in overeenkomst met een bepaald doel van het verftand, of flechts met het verftands-gebruik over het algemeen, in overeenftemming met deszelfs algemeene wetten, gefchieden, en dan werkt zij volgens een *onbepaald* doel. In het eerfte geval is zij aan het bepaalde doel gebonden, in het laatfte is hare werking vrij, zonder echter daarom aan regels of wetten verbonden te zijn. De algemeene wet van doelmatigheid zet aan hare willekeur palen, binnen welke zij vrij kan werken; doch die zij niet mag overfchrijden. Op deze vrije en evenwel doelmatige werkzaamheid der Verbeelding rust alleen de mogelijkheid eener fchoone kunst. Hier fchept zij volgens denkbeelden; zij verdicht, en wordt hierom het *vermogen van verdichting*, of vinding, genoemd. Volgens deze dubbele werkzaamheid der Verbeeldingskracht kan men haar in eene lage prozaïfche en in eene hoogere poëtifche onderfcheiden. Haar eerfte en naaste beftemming is namelijk, om voor het denk- en fcheppend vermogen van het verftand, ten aanzien der menigvuldige behoeften en doeleinden des levens, en den kring van kennis te zorgen; en hier is zij altijd aan bepaalde oogmerken gebonden; doch de tweede is, om door hare vrije, nogtans doelmatige, werkzaamheid de geheele ziel in eene harmonifche ftemming te brengen, en door haar fcheppend vermogen, door ideälen, boven de gewone wezenlijkheid verhevene verdichtfels en beelden, den geest boven de bepalingen van het wezenlijk beftaande te verheffen, en daardoor aan het aanwezen zelf meer fchoonheid bij te zetten.

Men kan niets fchooner, niets meer waarachtigs omtrent de Verbeeldingskracht zeggen, dan door Göthe gefchiedt is. „Te groot, om overgezien, te uitgebreid, om volkomen bevat, te rijk, om immer uitgeput te worden; verfcheiden genoeg, om aan alle veranderingen van toeftand en jaren, aan elke behoefte gelijk geftemde en eene eigene betrekking te geven; gefchikt om iederen toon der ziel tot zulk eene volkomene harmonie terug te brengen, dat van den held tot den minnaar ieder gelooven zoude, dat zij alleen voor *zijnen toeftand* gefchapen ware; groot, eindelijk, met den eenen zacht; met den anderen, bereid, om elken wensch en ieder verlangen te bevredigen, is de Verbeeldingskracht tevens, na geleden verdriet, de zachtfte en laatfte gezellinne onzer klagten. Het zijn hare beelden, die ons in vreugde en rampfpoed beheerfchen, en hoop en vrees in ons verwekken. Het geheele geheim der verhevene werking van alle fchoone kunften ligt in het fcheppend vermogen der Verbeeldingskracht; en dat de mensch een zoodanig vermogen bezit, om in zich zelven beelden en denkbeelden voort te brengen, leert ons onze eigene bewustheid; want naauwelijks is iemand door de natuur zoo geheel verwaarloosd, dat hij zich geene wezens, tooneelen, toeftanden of omftandigheden zoude kunnen verbeelden, welke hij nimmer gezien

noch beleefd heeft. Ondertusfchen zijn de graden van dit fcheppend vermogen der Verbeeldingskracht zeer verfchillende, en men kan het alleen in zijne hoogere graden, wanneer het in ftaat is, om eigendommelijke vormen en karakters uit te vinden, en het menigvuldige in omftandigheden, beelden en denkbeelden tot een, voor het verftand doelmatig, geheel te verbinden, als eenen beflisfenden aanleg tot de kunst befchouwen.

VERBRANDING. Eene fcheikundige bewerking, waarbij licht en warmte ontwikkeld worden. Ieder in den dampkring ontvlambaar ligchaam neemt zuurftof op, vormt met haar een product, en er wordt te gelijk licht- en warmteftof vrij gemaakt. Het gevoelen is vrij algemeen, dat de ontwikkeling dezer twee ftoffen daarin gezocht moet worden, dat, terwijl het zuurftofgas zich met het brandbare ligchaam vereenigt, de warmteftof, die het in zijn' gasvormigen toeftand gebonden hield, nu onder ontwikkeling van *voelbare warmte* en *licht* wordt uitgedreven. Belangrijke proefnemingen echter hebben, zonder nogtans iets ftelligs te in dezen beflisfen, vele bekwame fcheikundigen aan het opgegeven gevoelen doen twijfelen. Verbranding is dus zoo veel als verbinding van twee ligchamen, die eene verdigting van wederzijdfche masfa's en afscheiding van warmte en licht ten gevolge heeft. Uit het opgegevene volgt, dat de verbinding van zuurftof met brandbare ligchamen, in het algemeen, als Verbranding kan worden aangemerkt, ofschoon men het meer als eene verzuring, oxydatie, kan befchouwen. Het door de Verbranding gevormde ligchaam is voortaan tot branden niet meer gefchikt, en dus onverbrandbaar. Alle aan deze bewerking onderworpene ligchamen noemt men verbrandbare, en dit zijn de zoodanige, die met zuurftof (of eene ontvlambare ftof) verwantfchap hebben; doch nadat zij zich met zuurftof hebben verzadigd, dat is, verbrand zijn, houdt die verwantfchap op, en zij hebben alle gefchiktheid tot branden verloren. Men kan, volgens fommigen, alle ligchamen, behalve de zuurftof en weinige aan haar fcheikundig gelijkvormige, in brandbare en verbrande verdeelen: tot de eerfte behooren alle enkelvoudige ligchamen, en tot de laatfte derzelver verbindingen met ontvlambare, bij voorb. met zuurftof. Zoo ontvlamt phosphorus en brandt, uit hoofde harer groote verwantfchap tot de zuurftof, zeer ligt in den dampkring, en geeft daarbij veel licht en warmte van zich. Het product der verbranding is phosphorus met zuurftof, dat is phosphor of phosphorig-zuur, naar mate de hoeveelheid zuurftof veel of weinig is.

VERDAMPING is verandering der ligchamen in damp, door middel der warmte. Water verdampt niet alleen zigtbaar bij het kookpunt, wanneer het van den bodem des ketels, door de kokende vloeiftof heen, als luchtblaasjes in den dampkring oprijst, maar ook onmerkbaar, zoo wel bij droog en warm, als bij koud en vriezend weder. Waterdamp is ligter, dan de dampkringslucht; ftijgt

in

in denzelven op; verdigt zich omhoog, en vormt wolken. De leer der Verdamping is in de leer der luchtverschijnsels (*meteorologie*) van het hoogste gewigt, want water is niet het eenige ligchaam, dat zich luchtvormig in den dampkring kan verheffen en daaruit weder nedervallen; maar ook ligchamen van eenen geheel anderen aard losfen zich in damp op, en vallen somtijds verdigt op de aarde neder. (*Vergelijk hiermede art.* DAMPEN.)

VERDIGTING. Vermindering, verkleining van het *volumen*, of den omvang der ligchamen, zonder dat derzelver masfa verandert. Wordt zij langs den werktuigelijken weg door de drukking eener uitwendige kracht veroorzaakt, dan draagt zij den naam van *compresfie*, of zamendrukking: zij geschiedt door andere middelen, b. v. door koude, zoo als het verkorten van den slinger bij vorst, wanneer zij in het algemeen *contractie*, zamentrekking heet; doch in het bijzonder verstaat men door *Verdigting* het terugbrengen van dampvormige vloeistoffen tot den staat van drupbare, door aan deze de warmtestof te ontnemen.

VERDONA-WIJN groeit op het eiland *Teneriffe*, alwaar ook weleer de echte Malvezei-wijn gevonden werd. Hij is groen, dik en sterk, ook zwaarder en scherper, dan de eigenlijke Kanarij-wijn. In *Europa* is dezelve niet zeer in trek; doch wordt veel naar de *West-Indiën* gezonden, omdat hij in de warme landen langer goed blijft.

VERGIFT. Zoo noemt men iedere zelfstandigheid, welke, in eene zeer geringe hoeveelheid genoten, of langs den eenen of anderen weg in het ligchaam gebragt wordende, nadeelige en voor het leven gevaarlijke gevolgen heeft. Het delfstoffelijk rijk bevat bijzondere sterke en bijtende Vergiften, b. v. *arsenicum* (rottekruid), bijtend kwikzilver, sublimaat, koper, lood, enz., weshalve men het koperen vaatwerk en sterk verglaasde potten, voor huisselijk gebruik, zorgvuldig moet vermijden. Onder de dierlijke Vergiften begrijpt men alle aanstekende stoffen, doch voornamelijk het Vergift van zekere slangen, adders en dolle honden. De Vergiften uit het plantenrijk zijn niet zoo zeer bijtend, als wel bedwelmend en slaapverwekkend, en onder deze, als de meest algemeene, waarvoor men zich wachten moet, behooren: de opium, sommige pitten van den kerslaurierboom, van bittere amandelen en de daaruit gedisteleerde ratafia en persico, de dolle kers, de steekappel en anderen. Daar ieder Vergift op zijne bijzondere wijze voor het leven gevaarlijk wordt, zoo kan er ook geen algemeen Tegengift zijn, maar men moet zich altijd in de keuze daarvan naar het genoten of ontvangen Vergift rigten. Tegen het dierlijk Vergift van eenen dollen hond bedient men zich van het uitbranden der wond, of ook wel van het herhaald inwrijven derzelve met zout, welk laatste middel, voor eenigen tijd, in *Engeland* met een goed gevolg gebruikt is. Tegen de meeste aanstekende stoffen beveiligt de door haar veroorzaakte, en reeds eenmaal doorgestane, ziekte het beste. Tot een Tegengift tegen *arseni-*

nicum en *ſublimaat* drinkt men tot brakens toe dikachtig zeepwater. Koper veroorzaakt dadelijk braking, en is dus zijn eigen Tegengift; doch lood, daarentegen, is het ſchadelijkst Vergift van allen, omdat het langzaam en ſluipend werkt. De werking van de opium en andere bedwelmende Vergiften kan men het best door koffij, *ipecacuanna* en kamfer tegengaan.

VERGULDEN. Deze kunst moet eene der oudſte zijn; want de *Egyptenaren* verſtonden ze reeds, en in de Mozaïſche ſchriften wordt van het overtrekken met goud dikwijls gewag gemaakt. Intusſchen verſtond men waarſchijnlijk de kunst nog niet, om het goud in zoodanige dunne blaadjes er op te brengen, als tegenwoordig geſchiedt; want nog ten tijde van PLINIUS maakte men de dunſte goudblaadjes uit eene once, die tot 3000 vierkante duimen werd uitgerekt. BUONAROTTI berekent, dat het goud, in de dagen van genoemden ſchrijver, 22 maal dikker op de voorwerpen gebragt werd, dan thans, en BOYLE bevond, dat een grein goud tot 50 vierkante duimen kon uitgerekt worden. Daar nu dit metaal noch door vochtigheid noch door de lucht wordt aangetast, zoo zijn de dunne overtrekſels, welke men van goud maakt, ongemeen duurzaam, en men vindt, onder anderen in *Herculanum*, verguldſels, die zoo glansrijk zijn, als of zij onlangs uit de handen van den kunſtenaar gekomen waren. De wijze, waarop men in de oudſte tijden het goud tot fijne blaadjes, ter verguldingen, geſlagen heeft, is onbekend; doch LESSING vond een opſtel van eenen Duitſchen monnik, THEOPHILUS, uit de 9de eeuw, waarin reeds geleerd wordt, dat het goud tusſchen perkement geſlagen, en dit, opdat het niet kleve, met gebranden en fijn gewreven oker overtrokken, en dan met den tand van een wild zwijn moet gepolijst worden. De Duitſche goudſlagers echter, het perkament naderhand te dik en te hard oordeelende, ſloegen derhalve het goud eerst tusſchen de zeer dunne huiden van ongeborene kalveren, en daarna tusſchen de buitenſte vliezen van de darmen der runderbeesten; waarvan de bereiding als een geheim aan eenen *Ierlander* wordt toegeſchreven.

Men heeft onderſcheidene manieren van Vergulden. Bij zilver kan dit met of zonder behulp van het vuur geſchieden. Door het laatſte ontbindt men eenig goud in koningswater; bevochtigt daarmede linnen lappen, en verbrandt deze. Met dit poeder wrijft men door eene kurk, in zout water gedoopt, het wel gepolijste zilver, en polijst het daarna weer, wanneer het eene bleeke goudkleur zal vertoonen, die in andere metalen iets hooger zal zijn. Tot de Verguldinging in het vuur voor zilver en koper gebruikt men een amalgama van kwik en goud, waarmede de vooraf in water, met wijnſteen en zout, opgekookte werktuigen ter dege worden beſtreken, zoo dat zij door het kwik als geheel verzilverd zijn. Wanneer dezelve dan op gloeijende kolen worden gelegd, dampt het kwik weg en het goud blijft terug; doch daar deze Vergulding meestal voor de eerſte reis niet

zwaar genoeg is, herhaalt men de bewerking nog eens of meermalen. Vervolgens bedekt men de werktuigen met gloeiwas, bestaande uit eene halve once blaauwe vitriool, eene halve once spaansch groen en twee oncen was; laat dezelve hiermede in het vuur gloeijen, tot dat alles is afgebrand, en eindigt dan de geheele bewerking door polijsting. — Tot het Vergulden van ijzer en staal, voegt men bij eene ontbinding van goud in koningswater het dubbel gewigt van door zwavelzuur bereiden ether, in een genoegzaam groot glas; schudt alles door malkander, en laat het vervolgens staan, wanneer de ether goudkleurig zal worden, en de bovenste ruimte van het glas innemen; terwijl het zich beneden bevindende scheivocht al zijn goud zal verloren hebben. Hierop stort men alles in eenen van onder toegestopten trechter over, en laat, nadat de vochten weder volkomen gescheiden zijn, het scheivocht voorzigtig van onderen wegloopen, om de goudkleurige ether alleen te behouden, welke in een besloten fleschje wel bewaard wordt. Wanneer men nu met een kwastje of penseel deze tinctuur op het wel gepolijst ijzer of staal brengt, dan zal het vocht spoedig wegwasemen en het goud overblijven; zoo dat men op deze wijze vergulde letters en figuren, naar verkiezing, op staal of ijzer kan te voorschijn brengen. — Eene andere manier van Vergulden, waarvan men zich in *Japan* bedient, geschiedt door goudpoeder, of stof van goud. Men bestrijkt vooraf hetgeen men Vergulden wil, met een mengsel van lijnolie en gom. Van deze manier van Vergulden kan men zich ook op glas bedienen, wanneer men namelijk het goudstof met borax vermengt en er gomwater bij doet, ten einde het door een penseel er op te kunnen brengen. Te dien einde moet het goud eerst tot een poeijer gebragt worden, hetwelk of door verkwikking van het goud, en daarop volgende afdrijving van het kwik, of in dier voege geschiedt, dat men zwavelzuur ijzer bij de goudoplossing doet, wanneer het goud als een poeijer zal nederploffen. — Eene valsche Verguiding geschiedt door zoo genoemd goudvernis, welks uitvinding aan eenen *Siciliaan*, ANTONIO CENTO, wordt toegeschreven. Men kan een schoon goudvernis bereiden, wanneer men één lood gomlak, 4 drachma drakenbloed, 10 grein kurkuma, en 4 oncen sterken wijngeest of alkohol, of ook ééne once guttegom, 20 grein drakenbloed in korrels, 20 grein saffraan en 20 oncen alkohol zamenvoegd; hetzelve 8 dagen in eene flesch in de zon, of in een warm vertrek laat staan te trekken; dit vernis vervolgens filtreert en in eene gesloten flesch bewaart. Het koper of zilver, hiermede bestreken, neemt eene schoone goudkleur aan.

VERHOEF, (HENDRIK) geboren te *Woerden*, doch naderhand zilversmid in *'s Gravenhage*, staat in 's lands geschiedenissen gebrandmerkt als de voornaamste bewerker van den afschuwelijken moord aan de beide broeders DE WIT. Onder het blaauwe vaandel der schutterij behoorende, dat op den beruchten 20 Augustus 1672 voor de gevangen poort had post gevat, sloeg hij tegen hen allerlei bedrei-

gin-

gingen uit, waarvan hij zich door de zachte toefpraak van ftads regering niet liet afbrengen. Hij was de eerfte, die op de gevangen poort fchoot, om dezelve te openen; doch toen dit mislukte, haalde hij bij den fmid van den prins mokers, hamers en breekijzers, om met dezelve de deur te beuken. Toen dezelve van binnen geopend was, ftoof VERHOEF met anderen de trappen op, naar het vertrek, waar zich de beide broeders bevonden; kondigde den ruwaard den dood aan, die daarop van de trappen gefleurd en van JOAN DE WIT, aan de hand van VERHOEF geleid, gevolgd werd. Den raadpenfionaris van verraad betigtende, waartegen deze zich kortelijk verdedigde, riepen anderen, die dit hoorden, dat hij zich met JOAN verftond, en deszelfs goudbeurs al weg had, waarop de booswicht toornig werd, en den raadpenfionaris van zich ftiet, met deze woorden: *Neemt den fchelm dan, en bruit met hem voor den duivel.* Nadat het gruwelftuk volvoerd was, begaf zich VERHOEF, 's avonds ten half 10, naar de ftrafplaats, rukte de harten uit de ontzielde ligchamen, en bewaarde die in terpentijnolie; in het vervolg, wanneer hij die vertoonde, er bijvoegende, dat het grootfte van den raadpenfionaris was. — De zilverfmidswinkel aan VERHOEF geen brood opleverende, zette hij naderhand eene herberg te *Voorburg* op; doch zich hier eerlang aan vele ftraatfchenderijen en andere fchelmftukken fchuldig makende, werd hij gevat, en door baljuw en mannen van *Rijnland* tot openbare geefeling en 50 jaar tuchthuisftraf veroordeeld. Het vonnis werd in Slagtm. 1677 te *Leijden* aan hem uitgevoerd, onder de in het oog loopende blijken van het genoegen eener menigte van aanfchouwers in des booswichts fchande, vooral van eenige ftudenten, die op eene kamer, tegen over het fchavot, eenige vioolfpelers geplaatst hebbende, dezelve onder de geefeling lustig lieten fpelen. VERHOEF werd echter eerlang uit het tuchthuis geflaakt, en vertrok naar *Utrecht.* Verdere bijzonderheden omtrent zijne laatfte jaren zijn ons niet bekend. (*Men vergelijke hierbij de beide artikelen* JOAN *en* KORNELIS DE WIT.)

VERKALKEN, *calcineren*, is in den uitgeftrektften zin des woords die bewerking, waardoor de vaste ligchamen, door middel van het vuur, in eenen toeftand geraken, waarin zij wrijfbaar worden. In eene naauwere beteekenis bezigde men eertijds den naam Verkalken alleen van metalen, waaronder men die bewerking bedoelt, waardoor dezelve van hunnen geregelden vorm beroofd, en in zoogenaamde metaalkalken of metaalachtige aarden veranderd worden. Tegenwoordig beftempelt men deze ligchamen algemeen met den naam van oxydes (verzuurfels,) (*zie* OXYDE.) Men kan de metalen op verfchillende wijzen Verkalken of *calcineren*, namelijk: langs den droogen weg door eene foort van verbranding in de vrije lucht, of ook langs den natten weg door oplosfing en nederplosfing van derzelver kalk. Ten bewijze dient het lood: wanneer men daarvan eene naauwkeurig afgewogene hoeveelheid, in de vrije lucht, in eenen platten pot fmelt, dan vertoont zich weldra een graauw, aardachtig vlies

op

op deszelfs oppervlakte; dit wegnemende, is het lood helder glinsterend; doch na eenigen tijd komt op deszelfs oppervlakte wederom een nieuw graauw vlies, met welks wegneming men zoo lang kan aanhouden, als er nog lood voor handen is, wanneer alsdan al dit metaal in eene poederachtige zelfstandigheid zal veranderd zijn, welke eene kalk (*oxyde*) is. Deze loodkalk is specifiek ligter, dan het lood in zijnen metaalstaat, doch zijn volstrekt (*absoluut*) gewigt aanmerkelijk zwaarder, dan de daartoe gebruikte hoeveelheid van dit metaal, zoo dat men van 10 pond van hetzelve 11 pond loodkalk verkrijgt. Platina, goud en zilver ondergaan door deze manier van Verkalking geene zoodanige verandering, weshalve zij, ofschoon te onregt, edele metalen genoemd worden. — De metaalkalk is dus eene uit metaal en zuurstof zamengestelde stof, welke zwaarder dan het gebruikte metaal op zich zelve weegt, omdat het gewigt der zuurstof er nog bijkomt, om welke reden men de metaalkalk meer eigenaardig een *metaalverzuursel* noemt, zoo als wij boven reeds aanmerkten. Elke Verkalking kan dus eene verzuring genoemd worden, en er zijn metalen, gelijk het rottekruid, die zoo veel zuurstof kunnen opnemen, dat zij werkelijk tot zuren overgaan. Voor het overige is de graad van verzuring voor alle metalen niet dezelfde, gelijk op het woord OXYDE nader beschreven is.

VERLICHTING. Het licht was van de oudste tijden af, en mogelijk wel onder alle volken, altijd het zinnebeeld van waarheid en deugd, zoo als aan den anderen kant, bij tegenstelling, de duisternis van leugen, vooroordeel, dwaling en ondeugd. Verlichte denkbeelden en gevoelens zijn uit dien hoofde niet anders, dan de zoodanige, die met de waarheid of deugd overeenkomen. Verlichting, in tegenoverstelling van verduistering, beteekent dus eenvoudig het verdrijven van onkunde, dwaling en ondeugd, gepaard met het uitbreiden van kennis, waarheid en deugd. Waarheid nu, over het algemeen, datgene zijnde, hetwelk door het eenvoudig gezond menschenverstand terstond voor zoodanig erkend, of op eene wettige wijze daaruit afgeleid wordt, en waarvan het tegenovergestelde onwaarheid of dwaling wordt genoemd, zoo bestaat derhalve Verlichting in de poging, om het eenvoudig gezond menschenverstand wederom in deszelfs oude en oorspronkelijke regten te herstellen, waarvan het maar al te dikwijls door domheid, onkunde, list, eigenbaat, gouddorst, heerschzucht, vooroordeel, of hoe al die onzalige plagen en schandvlekken van het menschdom mogen genoemd worden, beroofd werd.

Deze Verlichting strekt zich uit tot alle vakken van menschelijke kennis, en *kan*, *mag*, *noch behoeft niet bepaald te worden*. Dit hemelsche geschenk toch breidt zich gelijkelijk uit met het eeuwige, onveranderlijke rijk van waarheid en deugd, en heeft, wat den mensch zelven betreft, geene andere grensscheiding, dan in het algemeen de eindigheid van zijn verstand, en, met betrekking tot ieder mensch in het bijzonder, de zoo verschillende vermogens van ligchaam en ziel, de

zoo

zoo verschillende standen en beroepsbezigheden, door den grooten Schepper zoo wijs als weldadig, zoo wel tot instandhouding als ter onderlinge geluksbevordering des menschelijken geslachts, ingesteld. De *Verlichting kan dus geene palen hebben;* en daar niemand eenig wettig regt bezit, om over het verstand van anderen te beschikken,* zoo mag ook niemand de opkomende of voortgaande Verlichting eenige verhindering toebrengen; met andere woorden: *zij mag niet bepaald worden*, en *dit behoeft zij ook niet;* want, ofschoon zij ook nog zoo uitgebreid mogt kunnen daargesteld worden, schoon ook alle vooroordeelen mogten kunnen worden uitgeroeid, en alle menschen terug waren gekeerd tot de kennis en beoefening van de leer des gezonden verstands; wel verre, dat daaruit immer eenig wezenlijk nadeel voor de rust en het genoegen eener burgermaatschappij zoude kunnen voortspruiten, zoude een ieder veeleer ongelijk beter geschikt zijn en genegen worden ter naarstige betrachting van datgene, wat zijne verordening of stand in de maatschappij met zich bragt; terwijl algemeen geluk, natuurlijk, het weldadig gevolg van zulk eene grootere en meer algemeene Verlichting zijn zoude. Immers het blijft toch, bij alle menschen van allerlei denkwijze, eeuwig en onveranderlijk pal staan, dat de waarheid beter is dan leugen, deugd dan ondeugd, licht dan duisternis: alle goederen, die alleen door de beoefening van het gezond verstand, of, met andere woorden, door eene gunstige geneigdheid tot Verlichting, kunnen verkregen worden.

VERMILJOEN. (*Cinnaber*) Een, met zwavel gemineraliseerd kwikzilver, dat in de kwikmijnen van *Almaden* in *Spanje*, en op sommige plaatsen van *Amerika*, doch voornamelijk bij *Idria* in *Karinthie*, voorkomt: eene zware glinsterende stof, somtijds gecristallifeerd, wegens deszelfs fraaije roode kleur in de schilderkunst zeer geacht, waartoe zij echter tegenwoordig, in opzettelijk daartoe ingerigte fabrijken, kunstmatig bereid wordt. Deze kunst-vermiljoen bestaat uit 3 deelen kwikzilver en 1 deel zwavel, volgens anderen, uit $\frac{1}{8}$ deel zwavel en $\frac{7}{8}$ kwikzilver. Beiden worden door wrijving of zachte smelting met malkander vereenigd, waarna men deze zoogenoemde kwikmoer in een voor opheffing geschikt aarden vat doet, en van onderen aan eene sterke hitte bloot stelt, waarop de zwavel en het kwik, onderling vereenigd, opgeheven worden en zich boven aan de koele plaats van het vat in eenen koek, of gecristallifeerd ophefsel, vast zetten, hetgeen alsdan, afgenomen en fijn gemalen zijnde, het Vermiljoen oplevert. Alhoewel nu de bewerking wel hierop neerkomt, is het echter eene groote kunst, omdat zoo gloeijend rood Vermiljoen voort te brengen, hetwelk onze Amsterdamsche fabrijken opleveren, en waarin de buitenlanders haar niet kunnen evenaren.

VERNET. (JOSEPH) Een beroemd schilder, te *Avignon* in 1712 geboren. Hij kwam als jongeling te *Parijs*, en overtrof weldra in het schilderen van zeestukken al zijne kunstgenooten van dien tijd. Hij schilderde alle Fransche zeehavens en eene reeks van andere

stuk

ſtukken, die nog niet overtroffen zijn. Niemand wist zoo getrouw en waar eene ſtille zee, de ſtormen, de zachte bewegingen en terugkaatſing van het licht op de bedaarde golven uit te drukken, als hij. Eene aanhoudende beoefening der natuur, waarbij hij zich in zijne jeugd dikwijls aan de grootſte gevaren bloot ſtelde, had zijnen aanleg voor de ſchilderkunst tot eenen hoogen trap van volkomenheid ontwikkeld, waartoe zijn verblijf in *Rome*, alwaar hij alle belangrijke toeſtanden opzocht, en alle werkingen van licht en ſchaduw, welke de dampen en toevallige ſtand der wolken, ieder uur van den dag en nacht, veroorzaakte, vlijtig waarnam, niet weinig bijdroeg. Zijne ſchilderſtukken werden duur betaald, en trokken bij de jaarlijkſche tentoonſtellingen in de *Louvre*, boven alle andere, de bewondering tot zich. VERNET ſtierf te *Parijs* in Winterm. 1789, en liet eenen zoon na, CHARLES geheeten, die als ſchilder van historiën en veldſlagen mede beroemd is.

VERNIS. Eene oploſſing van hars in olie of wijngeest, welke men gebruikt, om aan een of ander huisraad eene glansrijke oppervlakte te geven, en tevens tegen roest en vochtigheid te bewaren. De *Japanners* hebben het beste Vernis, vermits de natuur hun in het ſap van den *Rhus vernix* eene voortreffelijke ſoort oplevert, welke, gedroogd zijnde, vaster en houdbaarder is, dan die wij uit barnſteen en copal bereiden. Omtrent het barnſteen-Vernis vindt men in de ſchilders- en kunstverlakkers handboeken menigvuldige voorſchriften opgegeven. Volgens MACQUER, wiens voorſchrift ook door FUNKE gevolgd is, neemt men 1 pond barnſteen, en ſmelt dien op een kolenvuur in eenen wel verglaasden pot; voegt er vervolgens 6 of 8 oncen bijna kokende lijnolie bij, welke vooraf op de gewone wijze gezoden is, en roert onder het ingieten den weeken barnſteen ter dege onder de olie, om de wederkeerige vereeniging te bevorderen. Alles wel verbonden zijnde, neemt men den pot van het vuur, laat alles aanmerkelijk verkoelen, en doet er, ſlechts nog warm zijnde, weder onder geſtadig omroeren, 1 pond terpentijnolie bij, wanneer het Vernis door doek gefiltreerd, en voor het gebruik bewaard wordt. (*) Dit Vernis, van eene blanke kleur zijnde, en glashard opdroogende, wordt bij ons voor het beſtendigſte en duurzaamſte gehouden, en het meeste gebruikt. De graveerders in het koper bedienen zich, tot het etſen hunner platen, van een Vernis, zamengeſteld uit 10 deelen Bourgondiſch pek, en 1 deel asphalt, of ook wel uit 1 deel asphalt, 1 deel mastik, en 2 deelen was.

VERONA. Eene oude, groote en uitgeſtrekte ſtad in *Opper-Italië*, voorheen aan de *Venetianen*, thans tot het *Lombardisch-Venetiaansch* ko-

(*) Men vindt in het Vaderlandsch *Magazijn van Wetenſchap, Kunst en Smaak*, deel V. no. 3, 1808, *iets over de Vernisſen tot Lakwerk, in het algemeen, en over het Barnſteen- en Copalvernis in het bijzonder, benevens eenige aanmerkingen over derzelver bereiding*, hetwelk vooral voor hen, die zich met het maken van Vernisſen bezig houden, lezenswaardig is.

koningrijk behoorende, is de hoofdſtad van eene provincie van gelijken naam. Zij ligt aan de *Etsch*, die de ſtad in twee deelen, het Zuidelijk en Noordelijk, ſcheidt, welke door 4 bruggen aan elkander verbonden zijn, en in eene zeer vruchtbare en aangename vlakte, welke, inzonderheid, wanneer men uit de Tyrolſche gebergten in dezelve komt, een bekoorlijk gezigt oplevert. *Verona* is van muren en wallen omringd, en werd eertijds ook nog beſchermd door de 3 kasteelen *St. Felice*, *St. Pietro* en *Vechio*, die echter tegenwoordig al hun krijgskundig gewigt verloren hebben. De ſtad heeft 2 mijlen in den omtrek; verſcheidene ruime en afgeſlotene pleinen, (waaronder de *Piazza de Signori* met het raadhuis, en de ſtandbeelden van uitſtekende burgers van *Verona*); 9000 huizen, deels aanzienlijke, deels van eene oude bouworde; meestal naauwe en kromme ſtraten, en 60,000 inwoners. Men vindt er 14 parochie-, 79 andere kerken, benevens eene hoofdkerk, waarvan er vele met fraaije ſchilderſtukken pronken. De zijden-, wollen- en lederfabrijken zijn talrijk, maar de handel, van hier tusſchen *Italië*, *Duitschland* en *Zwitſerland*, ofschoon nog altijd aanmerkelijk, is niet zoo levendig als voorheen. Men vindt hier zeer vele overblijfsels van Romeinſche oudheden, inzonderheid eenen rijken ſchat van ſtukken van oude beeldhouwkunst; bevattende de beroemde MAFFEISCHE verzameling eenen rijkdom van bijſchriften, ſtandbeelden, vazen en basreliefs. Onder alle uit de oudheid overgeblevene gedenkſtukken, die het best zijn bewaard gebleven, behoort het oude Romeinſche amphitheater; doch waarvan jaarlijks, op kosten der ſtad, een gedeelte vernieuwd wordt. Dit bezienswaardig gebouw, hetwelk meer dan 22,000 menſchen konde bevatten, ſtaat op het plein *Bra*, en men meent, dat het door DOMITIANUS is geſticht geworden. Het is van marmer; heeft eene eironde gedaante, en is 464 voet lang en 367 breed. Van buiten zijn twee verdiepingen van bogen, van eene fraaije teekening en vorm, beſtaande ieder uit 72 bogen; van binnen heeft men 46 rijen zitplaatſen, welke in rood marmer zijn uitgehouwen, en in het rond loopen, benevens voor iedere verdieping 32 uitgangen. *Verona* is de moeder- en geboorteplaats van CATULLUS, CORN. NEPOS, PLINIUS *den ouden*, VITRUVIUS, SCALIGER, SCIAIO MAFFEIJ en anderen. De familie van SCALIGER was in de 13de en 14de eeuw bezitſter der ſtad; doch zij werd haar door de *Venetianen* ontrukt.

VERREKIJKER is alleen een zamenſtel van twee bolle glazen, die men onderſcheidt in het voorſte bij het oog, dat men het *oogglas* noemt, en het achterſte, naar de voorwerpen gekeerd, dat den naam van *objectief-* of *voorwerp-glas* draagt. Deze eenvoudige kijkers doen ons het voorwerp verkeerd zien, en hierom heeft men er uit- en inſchuivings-buizen aangebragt, en, voornamelijk in de oogbuis, gemeenlijk 4 glazen tusſchenbeiden gevoegd, waardoor dan het voorwerp zich regt aan ons oog vertoont, en het gezigtveld grooter wordt; wordende de vergrooting altijd in middellijn, of over de breedte,

waarin zij gelegen is, en de zetel van eenen bisſchop. Men vindt er eenige geleerde genootſchappen, eene ſchilder-, muzijk- en vestingbouwkundige ſchool, een muſeum van ſchilderſtukken van Franſche meesters, eene beroemde glasfabrijk, eene geweermakerij en verſcheidene horologiefabrijken. Het getal der inwoners bedraagt tegenwoordig nog geene 28,000. De voorgevel van het ſlot is 1800 voet lang, en bevat nog ſteeds zeer veel bezienswaardigs, inzonderheid de kapel, de prinſentrap, de prachtige uitgebreide galerij met kostbare ſchilderſtukken, de Hercules-zaal, de *ſalon de guerre*, en den ſchouwburg. De tuin is geheel in den Franſchen ſmaak, maar rijk in fonteinen, (waarvan de groote het water 80 voet hoog voert), grotten, ſtandbeelden van brons, albast en marmer. De orangerie is, inzonderheid, der bezigtiging waardig, en het park zoo groot, dat het verſcheidene dorpen, benevens de lusthuizen *Groot* en *Klein Trianon* bevat, welke beide door LODEWIJK XIV. zijn aangelegd.

VERSCHIJNINGEN. (*Phantasmen* uit het Grieksch van *Phaino*, ik verſchijne) zijn beelden, welke de ziel, zonder een uitwendig voorwerp, enkel door de verbeelding, zich zoo levendig voorſtelt, dat zij dezelve buiten zich meent te zien. De ziel ontvangt de voorſtellingen van de buitenwereld, door middel van de werktuigen onzer uiterlijke zinnen, als dat deel van het zenuwgeſtel uitmakende, hetwelk naar de buitenwereld gekeerd is, om de indrukken der uiterlijke voorwerpen op te nemen; maar zij kan ook voorſtellingen verkrijgen, die niet onmiddellijk van een uitwendig voorwerp afkomſtig zijn, terwijl zij of willekeurig reeds verkregene denkbeelden weder terug roept, en ze tot beelden vereenigt, of dat door opgewekte zenuwen in de herſens werkzaamheden en bewegingen ontſtaan, welke zekere voorſtellingen en beelden in de ziel doen geboren worden. Dit is de verbeeldingskracht der ziel, of het vermogen der inwendige vorming van voorſtellingen, en dus *Verbeelding*. Gelijk, namelijk, de aanſchouwing van de uiterlijke zinnen afhangt, zoo is ook de Verbeelding aan zekere wetten van inwendige werkzaamheid der herſenen, onderworpen, en naar gelang deze (willekeurig door de ziel, of onwillekeurig door de prikkeling van het zenuwgeſtel) wordt opgewekt, ontſtaan er altijd beelden zonder uiterlijk voorwerp. Hierdoor ontſtaat ook de opvolgende reeks van beelden; terwijl de eene werking der herſenen, volgens zekere wetten, de andere, en diensvolgens altijd een gelijkaardig beeld voortbrengt, hetwelk door de wet der vereeniging van denkbeelden bepaald wordt. Bij eenen gezonden toeſtand van het ligchaam en eene geregelde werking van den geest, verkrijgen wel de voorſtellingen der verbeelding nooit die mate van ſterkte en duidelijkheid, alsof men dezelve wezenlijk aanſchouwde; maar de ziel is zich altijd het plaatshebbend onderſcheid bewust. Alleen bij eenen zieken toeſtand van het ligchaam en eene onregelmatige werking van den geest, kunnen zich, zelfs bij wakende perſonen, voorſtellingen der verbeelding zoo levendig vertoonen, dat

waarin zij gelegen is, en de zetel van eenen bisfchop. Men vindt er eenige geleerde genootfchappen, eene fchilder-, muzijk- en vestingbouwkundige fchool, een mufeum van fchilderftukken van Franfche meesters, eene beroemde glasfabrijk, eene geweermakerij en verfcheidene horologiefabrijken. Het getal der inwoners bedraagt tegenwoordig nog geene 28,000. De voorgevel van het flot is 1800 voet lang, en bevat nog fteeds zeer veel bezienswaardigs, inzonderheid de kapel, de prinfentrap, de prachtige uitgebreide galerij met kostbare fchilderftukken, de Hercules-zaal, de *falon de guerre*, en den fchouwburg. De tuin is geheel in den Franfchen fmaak, maar rijk in fonteinen, (waarvan de groote het water 80 voet hoog voert), grotten, ftandbeelden van brons, albast en marmer. De orangerie is, inzonderheid, der bezigtiging waardig, en het park zoo groot, dat het verfcheidene dorpen, benevens de lusthuizen *Groot* en *Klein Trianon* bevat, welke beide door LODEWIJK XIV. zijn aangelegd.

VERSCHIJNINGEN. (*Phantasmen* uit het Grieksch van *Phaino*, ik verfchijne) zijn beelden, welke de ziel, zonder een uitwendig voorwerp, enkel door de verbeelding, zich zoo levendig voorftelt, dat zij dezelve buiten zich meent te zien. De ziel ontvangt de voorftellingen van de buitenwereld, door middel van de werktuigen onzer uiterlijke zinnen, als dat deel van het zenuwgeftel uitmakende, hetwelk naar de buitenwereld gekeerd is, om de indrukken der uiterlijke voorwerpen op te nemen; maar zij kan ook voorftellingen verkrijgen, die niet onmiddellijk van een uitwendig voorwerp afkomftig zijn, terwijl zij of willekeurig reeds verkregene denkbeelden weder terug roept, en ze tot beelden vereenigt, of dat door opgewekte zenuwen in de herfens werkzaamheden en bewegingen ontftaan, welke zekere voorftellingen en beelden in de ziel doen geboren worden. Dit is de verbeeldingskracht der ziel, of het vermogen der inwendige vorming van voorftellingen, en dus *Verbeelding*. Gelijk, namelijk, de aanfchouwing van de uiterlijke zinnen afhangt, zoo is ook de Verbeelding aan zekere wetten van inwendige werkzaamheid der herfenen, onderworpen, en naar gelang deze (willekeurig door de ziel, of onwillekeurig door de prikkeling van het zenuwgeftel) wordt opgewekt, ontftaan er altijd beelden zonder uiterlijk voorwerp. Hierdoor ontftaat ook de opvolgende reeks van beelden; terwijl de eene werking der herfenen, volgens zekere wetten, de andere, en diensvolgens altijd een gelijkaardig beeld voortbrengt, hetwelk door de wet der vereeniging van denkbeelden bepaald wordt. Bij eenen gezonden toeftand van het ligchaam en eene geregelde werking van den geest, verkrijgen wel de voorftellingen der verbeelding nooit die mate van fterkte en duidelijkheid, alsof men dezelve wezenlijk aanfchouwde; maar de ziel is zich altijd het plaatshebbend onderfcheid bewust. Alleen bij eenen zieken toeftand van het ligchaam en eene onregelmatige werking van den geest, kunnen zich, zelfs bij wakende perfonen, voorftellingen der verbeelding zoo levendig vertoonen,

dat

dat zij zich een wezenlijk voorwerp fchijnen voor te ftellen, zoo dat zij moeijelijk door eigene bewustheid, en zoo deze verftrooid is, volftrekt van de wezenlijke niet kunnen onderfcheiden worden. Dit zijn dan Verfchijningen of *Phanthasmen*, die deels van de willekeur afhangen, en deels onwillekeurig in ons verwekt worden. De ziel kan, door eene ongeregelde werkzaamheid, door al hare kracht op de verbeelding te oefenen, dezelve zoo zeer verhoogen, dat zij buiten zich een wezenlijk voorwerp meent te zien, dat nogtans niet beftaat. Ook kunnen driften, aandoeningen en eene ingefpannen werkzaamheid der ziel haar in zulk eenen toeftand verplaatfen. Zoo heeft men voorbeelden, dat zoodanig iemand, na eenen onrustigen dag, 's avonds op zijn bed het gelaat van eenen mensch op het hoofdkusfen naast hem zag liggen, hetwelk fomtijds naar eenen bekenden, en fomtijds ook niet geleek; door hem met volkomene bewustheid duidelijk gezien werd, en nu van langzamerhand verdween. Men verhaalt, op alle gronden van geloofwaardigheid, van een' ouden ontleedkundigen, die den geheelen dag tot in den nacht met het ontleden van een menfchelijk lijk had doorgebragt, dat hij eene wezenlijke gedaante op zijnen ftoel zag zitten. Perfonen, die met een reikhalzend verlangen, en onder eene volle botviering hunner verbeelding, aan eenen afwezigen vriend of eene geliefde dachten, zagen deze dikwijls eenflags in hunne wezenlijke gedaante voor zich. HALLER verhaalt in zijne *Phyfiologie*, dat CARDANUS, terwijl hij wakker was, alles zag, wat hij wenschte; doch de beelden rezen en daalden voor zijn gezigt. Iemand, die tusfchen de bouwvallen van een oud klooster rondwandelde, en zeer verlangend was, om eens eene non te zien, zag dezelve op eenmaal in haar volle ordenkleed voor zich ftaan (*)

Door herhaalde gewoonte ontftaat bij vele perfonen eene vaardigheid, om zulke verfchijningen willekeurig te kunnen voortbrengen: zelfs geraakt de Verbeelding fomtijds door ongefteldheid zoo gefpannen, dat de beelden meermalen, ook zonder willekeurige opwekking, verfchijnen, zoo dat dergelijke perfonen genegen worden, dezelve voor werkelijke verfchijningen van afwezigen, geftorvenen, geesten, of voor wezenlijke reeds gefchiede, of nog toekomende gebeurtenisfen, ten minfte voor aanwijzingen derzelve, te houden. Zoo meende TASSO, in de laatfte jaren zijns levens, dat eene gedaante, die hem meermalen verfcheen, een geest was. Een zijner vrienden, de ridder MANSO, trachtte hem te overreden, dat dit verfchijnfel eene misleiding zijner verbeelding ware; maar TASSO verzocht hem, om dezelve eens bij te wonen, ten einde zich van de waarheid derzelve te overtuigen. MANSO kwam, en te midden van het gefprek vestigde TASSO op eens het oog op het venfter, bleef onbewegelijk, en noemde den vermeenden geest bij zijnen naam, zeggende tegen zijnen vriend: „ hier is de vriendelijke geest, die zich met mij wil onderhouden; „ let

(*) REIL's *Fieberlehre*.

„ let op, en overtuig u, dat alles waarheid zij, wat ik u verhaald „ heb." MANSO zag of hoorde niets; doch TASSO ſprak met den meesten ernst met den geest, deed hem vragen, en beantwoordde dezelve, waarna de geest afscheid nam, en daardoor aan dit geſprek een einde maakte (†). Ondertusſchen kunnen ook alleen uit ligchamelijke oorzaken, zonder opwekking van den geest of ſpanning der verbeelding, zoodanige verſchijningen ontſtaan, waarbij de mensch zich volkomen bewust is, dat de beelden geen wezenlijk voorwerp zijn. Zoo verhaalt BONNET (§) van zijnen grootvader, een man van volkomene gezondheid, opregtheid en een goed oordeel, dat hij wakker zijnde, zonder den minſten uitwendigen indruk te hebben, van tijd tot tijd figuren van mans en vrouwen, van vogelen, rijtuigen, gebouwen enz., voor zich gezien had; dat hij ze duidelijk verſchillende bewegingen had zien maken, naderen, zich verwijderen, grooter en kleiner worden, verdwijnen en weder verſchijnen; doch hij wist zeer wel, dat deze gedaanten geene uiterlijke voorwerpen waren. Soortgelijke waarnemingen deed ook NICOLAÏ aan zich zelven. Hij was reeds eenigermate ongeſteld, door velerlei onaangename bejegeningen in eene mismoedige ſtemming gebragt, en had nog bovendien eene gewone aderlating en het aanleggen van bloedzuigers ondergaan. Toen nu in Sprokkelmaand 1791 verſcheidene gevallen hem in eene onaangename gemoedsgeſteldheid bragten, ſtond eensſlags de gedaante van eenen afgeſtorvenen voor hem, en nog dien zelfden dag verſchenen verſcheidene, wandelende gedaanten aan zijne verbeelding. In de volgende dagen zag hij de gedaanten van afgeſtorvenen niet meer: maar daarentegen vele andere bekenden en onbekenden, doch meestal onbekende perſonen. De bekende waren meestal levende, maar afgelegen wonende menſchen. Aan deze verſchijningen had zijn wil niet het geringſte deel, en hij was door de te ſterke ſpanning buiten ſtaat, om het beeld van dezen of genen perſoon willekeurig te kunnen voortbrengen. Deze beelden verſchenen bij dag en nacht, in vreemde huizen minder, op openbare plaatſen zeldzamer, en ſomtijds verdwenen zij door het ſluiten der oogen; doch vertoonden zich weder in dezelfde gedaante, wanneer hij die weder opende. Meestal waren de beelden van beiderlei geſlacht, die ſomtijds zaken met elkander ſchenen te verrigten te hebben, maar die meestal, zonder eenig kennelijk doel, door malkander liepen. Zij vertoonden zich levensgrootte, met verſchillende kleuren der onbedekte deelen, in kleederen van allerlei kleuren, die echter bleeker, dan bij de wezenlijke voorwerpen waren. De verſchijnſelen kwamen van tijd tot tijd menigvuldiger en meermalen, en begonnen, naar verloop van 4 weken, nu eens onder elkander, dan eens tegen den kranken te ſpreken. Den 20ſten van Grasmaand werden hem bloedzuigers gezet. De kamer wemelde van menſchelijke gedaanten, die elkander ver-

(†) REIL's *Fieberlehre*, 4de deel.

(§) BONNET's *Eſſay analitique sur les facultés de l'ame.*

verdrongen, hetwelk onafgebroken voortduurde tot 's avonds, wanneer deze gedaanten zich langzamerhand meer geregeld begonnen te bewegen. Kort daarna werden hunne kleuren allengskens bleeker, zonder dat derzelver bepaalde figuur veranderde; later waren zij alle geheel wit en bewogen zich weinig; zelfs werden de omtrekken der gedaanten langzamerhand flaauwer, en eindelijk verdwenen zij geheel. — MENDELSSOHN ondervond eene misleiding van het gehoor, toen hij in 1771, door aanhoudende inspanning van den geest, in eene zenuwziekte verviel, in welke hij het luide spreken niet verdragen konde. Hoorde hij dit nu bij dag, dan geraakte hij 's avonds in eenen onvolkomenen *caleptischen* toestand, terwijl eene luide en krachtige stem, in zijn gehoor, de bijzondere met eene sterken nadruk, of luid uitgesprokene woorden en lettergrepen, die hij bij dag gehoord had, zoo sterk voor hem herhaalde, dat zijne ooren suisden. Ook kranken, wier bewustheid ten deele of geheel onderdrukt is, in koortsen of velerlei soorten van ijlhoofdigheid, hebben insgelijks allerhande verschijningen, welke uithoofde van derzelver levendigheid, door hen voor wezenlijke beelden gehouden worden, waarvan verscheidene voorbeelden voorhanden zijn.

VERSCHUUR. (HENRIK) Een beroemd Nederlandsch teekenaar en schilder, die in 1627 te *Gorinchem* werd geboren. Hij genoot zijn voornaamste onderwijs bij den vermaarden Utrechtschen schilder JAN BOT, en maakte de gelukkigste vorderingen; wanneer zijne zucht, om naar meerdere volkomenheid te streven, zich meer en meer in hem ontwikkelde, en hij diensvolgens eene reize naar *Italië* ondernam, om naar de aldaar voorhanden zijnde meesterstukken zijn penseel te vormen. Te *Rome* bezocht hij vlijtig de schilder-akademie; teekende in dit kunstkweekend oord, ginds en elders, inzonderheid de overblijfsels van de vermaarde gebouwen der oudheid; reisde naar verscheidene steden, voornamelijk naar *Florence* en *Venetië*, in welke laatste stad hij niet alleen uit hoofde zijner kunst, maar ook wegens zijn beschaafd en geschikt gedrag, zeer geacht werd. Hij wilde, na eene tienjarige uitlandigheid, naar zijn vaderland terug keeren, toen hij op zijnen weg derwaarts, te *Parijs*, den zoon eens Amsterdamschen burgemeesters ontmoette, die hem overreedde, om hem op zijne voorgenomene reize door *Italië* te vergezellen. Na verloop van 3 jaar, in 1662, kwam hij in zijne geboortestad terug, en zette zich hier neder, om door zijn kunstpenseel een bestaan te vinden, en bepaalde zich, inzonderheid, tot het afteekenen van legers en veldslagen. Om zich in dit vak meer en meer te volmaken, volgde hij in 1672 en 1673 het leger van den staat, dikwijls niet zonder zich in blijkbaar gevaar te stellen, en sedert waren legerplaatsen, veldslagen, slagvelden, allen met de naauwkeurigste oplettendheid uitgevoerd, de voornaamste vruchten van zijn penseel. Door de hooge sommen, waarvoor VERSCHUUR, vooral in *Amsterdam*, *'s Hage* en *Utrecht*, zijne stukken verkocht, alsmede door zijn verstand en geregeld gedrag, klom hij tot

zulk een hoog aanzien, dat hij in de regering zijner geboorteſtad verkozen werd, welken post hij evenwel niet aannam, dan onder uitdrukkelijk beding, dat hem daarbij het oefenen zijner kunst volkomen moest vrij gelaten worden. Een ongelukkig toeval maakte een einde aan zijn leven. Op zekeren tijd zich te ſcheep begeven hebbende, werd het vaartuig, niet verre van *Dordrecht*, door eene ſchielijk opkomende onweersbui, omver geſlagen, en hij vond daardoor zijn einde, in 1690, het 63ſte jaar zijns ouderdoms.

VERSTEENINGEN. De kennis der Verſteeningen, of zoogenoemde *Oryctologie*, in eenen meer bepaalden zin genomen, maakt, uit het ware oogpunt beſchouwd en op de regte wijze gebruikt wordende, een' hoogst belangrijk en nuttig deel der delfſtofkunde uit, alzoo zij een uitgebreid en ophelderend licht, zoo wel omtrent de vorming der aarde, en de verſcheidene, elkander opgevolgde, meer of minder algemeene omwentelingen verſpreidt, die op onzen aardbol hebben plaats gehad, als zij ons den betrekkelijken ouderdom der bergſtoffen in het algemeen, en de wijze van ontſtaan van vele ſoorten van vlotbergen in het bijzonder enz., nader leert kennen, zonder welk alles men zich geen denkbeeld zelfs van eene wijsgeerige beoefening van het delfſtoffelijke der natuurgeſchiedenis kan vormen. In eenen wijd uitgeſtrekten zin verſtaat men echter door Verſteeningen, of *Petrefacten*, alle geſtorvene dieren en gewasſen, die in eene zoodanige omwenteling onzer aarde of hunnen dood gevonden hebben, of ook wel buitendien, in zoodanig eene gunſtige ligging gebragt zijn, dat hunne ligchamen, of enkele deelen derzelve, in plaats van eene geheele vernietiging te ondergaan, daardoor meer of min hunne gedaante behouden hebben, en daarenboven nog grootendeels met vreemde ſteen- of metaalachtige ſtoffen, of ook wel met eenige ſoort van aardhars, zijn doortrokken geworden.

Men onderſcheidt, overeenkomſtig de veranderingen, welke de bewerktuigde ligchamen hierdoor ondergaan hebben, deze Verſteeningen, gewoonlijk, in de volgende vier ſoorten, als: 1. in dezulke, die alleen verkalkt zijn, dat is, wanneer beenderen, ſchelp- of ſchaaldieren enz. hunne dierlijke lijm, en met dezelve tevens een groot deel hunner vorige vastheid verloren hebben, zoo dat ook deze voorwerpen, meestal met kalkſinter, mergeltuf en andere ſtoffen doortrokken, gewoonlijk murw en ligt zijn; hoedanige Verſteeningen doorgaans in de zoo genoemde, aangeſlipte aardbeddingen voorkomen. 2. In zoodanige, welke werkelijk verſteend zijn, namelijk, die in de meer vaste ſteenbeddingen der vlotbergen in digten kalkſteen, ſchiefer, bitumineuſe mergel-ſchiefer enz. beſloten zijn, en daardoor meestal de hardheid van ſteen verkregen hebben. Tot deze behooren, inzonderheid, de onbekende zeeſchepſelen der voorwereld, die de kalkvlotbergen, op het tegenwoordige vaste land, in eene onbegrijpelijke hoeveelheid bevatten; gelijk men ook daaronder nog moet brengen de in hoornſteen of wasch-opaal verſteende houten enz. 3. In Verſtee-

steeningen, die als gemetaliseerd, dat is, met metaalachtige stoffen, voornamelijk met zwavelkies, thoon-ijzersteen enz. doortrokken zijn. En eindelijk, 4, in dezulke, die, meer verharst dan versteend, met aardpek en bergolie doortrokken zijn, zoo als het bitumineuse hout en andere voorwerpen; waartoe men ook eenigermate de in barnsteen beslotene insekten enz. zoude kunnen brengen.

Al deze soorten van Versteeningen, in het algemeen, worden, volgens BLUMENBACH, wederom in drie hoofdafdeelingen gebragt, namelijk: 1. Versteeningen van *overgeblevene* voorwerpen; de zoodanige, waarvan men met zekerheid weet, dat zij de tegenwoordig aanwezig zijnde schepselen volkomen gelijken. Van dezen aard zijn, b. v. al die menigvuldige dieren en planten, welke in de merkwaardige vlotten van stinkschiefer, bij *Oeningen*, aan het meer van *Constanz*, en in lage, aangeslikte landen, dat is, in uit het water op elkander gepakte, meest los liggende, aardlagen gevonden worden, zoo als de beenderen van olifanten, rhinocerossen, enz. Van menschen vindt men geene, en van vogelen zeer weinig versteende overblijfselen; van amphibiën, kikvorschen en padden worden er gevonden, zoo als ook van bekende insecten en wormen; doch van visschen is dit het minst met zekerheid te bepalen. 2. Versteeningen van *twijfelachtige* voorwerpen, waardoor men zulke verstaat, welke met het eene of andere der nog in wezen zijnde schepselen alleen eenige overeenkomst hebben, maar zich van dezelve deels door hare verbazende grootte, deels door menigerlei geringe, echter bestendige, afwijkingen, in het maaksel van enkele deelen onderscheiden, uit welken hoofde derzelver oorspronkelijke voorwerpen onzeker zijn, zoo als dit het geval is met vele delfbare zogende dieren, b. v. van de beenderen eener twijfelachtige soort van het beerengeslacht, die in eene verbazende menigte in het zoogenaamde drakenhol, aan het *Karpatische* gebergte, gelijk ook in de *Swartfelder* grot, op den *Harz*, en in het *Guilenreuter* hol op den *Fichtelberg*, voorkomen; van die van eene eigene soort van elanden, die vooral in *Ierland* worden opgedolven, en zich door hunne verbazende grootte onderscheiden; van gedeelten van uitermate groote olifanten, welke, onder anderen, ook veel in *Duitschland* gevonden worden, en eindelijk van eene soort van rhinoceros, die zeer veel in *Siberië* en ook in *Duitschland*, als bij *Herzberg* op den *Harz*, bij *Burg-Tonna* en elders voorkomen. Onder de amphibiën, schilden van schildpadden, alsmede onder de wormen treft men ook schelpen van twijfelachtige voorwerpen aan. En 3, Versteeningen van *onbekende* voorwerpen, bevattende die van geheel onbekende schepselen der voorwereld, waarvan tot heden toe niet zelfs één, daarnaar gelijkend, veel minder een daarmede volkomen overeenkomend, oorspronkelijk voorwerp gevonden wordt; gelijk b. v. de *Mammouth*. Onder de onbekende Versteeningen worden ook veelal begrepen, uit de klasse der amphibiën, de overblijfsels van een buitengemeen groot krokodilachtig dier, welke uit

den *St. Pietersberg* bij *Maastricht* zijn opgedolven, en waarvan wij eene afbeelding en beſchrijving vinden in het ſchoone werk van B. TAUJAS St. FROND, door J. D. PASTEUR uit het Fransch vertaald, onder den titel van: *Natuurlijke Historie van den St. Pietersberg bij Maastricht* (*) Onder de verſteende inſecten, inzonderheid onder de wormen, vindt men ook zeer vele onbekende in de kalk- en vlot-bergen begrepen, zoo dat men een verbazend aantal van verſteende ſchaal- en ſchelpdieren ontmoet, waarvan tegenwoordig de oorſpronkelijke voorwerpen te vergeefs gezocht worden. — Dezelfde menigte van bekende, twijfelachtige en onbekende Verſteeningen, die in het dierenrijk plaats hebben, ontmoet men ook in het groeijend rijk, zoo wel in afdrukſels van planten en bladen, als in werkelijke Verſteeningen van hout, zaden en vruchten, ofschoon dezelve zelden zoo volkomen zijn bewaard gebleven, dat men daaraan haar ſpecifiek teeken erkennen kan, hetgeen vooral, bij enkele deelen der gewasſen, zoo als b. v. in het delfbaar hout, naauwelijks mogelijk is. Intusſchen heeft onder hen hetzelfde drieledig onderſcheid plaats, hetwelk wij bij de dierlijke Verſteeningen ten grondſlag hebben opgegeven. Zoo heeft men, onder de kenbare, die in de Oeningſche ſtinkſchiefer gevonden worden; onder de twijfelachtige ſchijnen wel de meeste varenkruiden enz. in ſchiefer-thoon, en thoon-ijzer te behooren; terwijl voor de onbekende tot een enkel voorbeeld kan dienen de bij uitſtek merkwaardige, geheel raadſelachtige, deels takkige, dikwijls verbazend groote ſchubachtige afdrukken, die hier en daar op ſommige plaatſen, voornamelijk in ſteenkoolgroeven en ſchiefer-thoon, maar ook, zoo als in *Edinburg*, in zandſteen, en bij *Clausthal*, in graauwacke en thoon-ſchiefer, gevonden worden. De kenbare delfbare zaden en vruchten ontmoet men in den meermaal genoemden Oeningſchen ſtink-ſchiefer, waarin zelfs duidelijke afdrukſels van bloemen, uit het geſlacht der ranonkels, worden aangetroffen. Tot de twijfelachtige behooren de zoogenoemde Frankenbergſche koornaren, ſterrengroepen, en andere, aldaar in zilver- en koper-ertſen gemetaliſeerde voorkomende deelen van vruchten; terwijl men onder de geheel onbekende Verſteeningen van deze ſoort kan brengen (zoo het anders wezenlijk onder de Verſteeningen van het plantenrijk behoort) dat raadſelachtig vrucht-verſteenſel of carpolith, hetwelk gewoonlijk onder den verkeerden naam van verſteende muskaatnoot bekend is. Onder het delfhout valt het moeijelijk, om de meeste ſoorten er van met zekerheid onder de opgegevene hoofdvердee-

(*) In het VIII ſtuk der Verhandelingen van TEIJLERS *tweede Genootſchap*, vindt men mede een voortreffelijk afbeeldſel van het groote ſtuk dezes merkwaardigen Osteoliths, door Dr. VAN MARUM, zoo als die in het muſeum van TEIJLER te *Haarlem* bewaard wordt, en in de *Natuurkundige Verhandelingen* van de Maatſchappij der Wetenſchappen aldaar, I Deel, 2de ſtuk, de zoo oordeelkundige als onpartijdige aanmerkingen en naſporingen, met keurige afbeeldingen opgehelderd, door den geleerden A. C. CAMPER, briefswijze aan genoemden VAN MARUM medegedeeld, over den *oorſprong der uitgedolven beenderen van den St. Pietersberg te Maastricht*, welke ongemeen belangrijk zijn.

deeling te brengen, Vele echter kan men gemakkelijk bepalen, als: het zuivere berkenhout van *Kontſchoſero* in het *Olonezkiſche*, dat in veld-erts (*ferrum ochraceum cespititium pratenſe*) veranderd is. Anderen daarentegen, zijn geheel onbekend, b. v. het in houtſteen verſteende, zoogenoemde ſtarenhout, van *Hibersdorf* bij *Chemnitz*, hetwelk door zijn zonderling zamenſtel kenbaar is; ſchijnende het genoegzaam als met evenwijdig voortloopende buisjes of pijpjes, doorgaans ter dikte van eene ganzenpen, doortogen geweest te zijn. De overige meer twijfelachtige ſoorten zijn, in het algemeen, of werkelijk verſteend, of ook nog wel brandbaar, zoo als inzonderheid het bitumineuſe hout in de zware vlotlagen van vele oorden der Noordelijke wereld; doch is ook dit zelfs ſomtijds zoodanig met quartz doortrokken, dat het aan het vuurſtaal vonken geeft. Over het geheel, echter, houden vele ſoorten van delfbaar hout, tusſchen het wezenlijk verſteende en het bitumineuſe, in zoo ver als het ware het midden, dat zij met koolzure kalk doortrokken zijn, uit dien hoofde met zuren opbruiſchen, en nogtans, wanneer men ze op kolen legt, ook met eenen harsachtigen reuk branden, zoo als b. v. dat merkwaardige zoogenoemde zondvloed-hout, hetwelk in *Trapp*, te *Joachimsthal*, ter diepte van omtrent 900 voet, wordt opgedolven.

VERTUMNUS was bij de *Grieken* en *Romeinen* de god der tuinen, die tevens het opzigt over de ſaizoenen had; doch eigenlijk een oud vorst in *Italië* moet geweest zijn, die de kunst, om tuinen aan te leggen en te beplanten, in die ſtreken van den *Tiber* heeft overgebragt. Volgens Ovidius nam hij, om de liefde van Pomona te winnen, vierderlei gedaanten aan, als: van tuinman, ſnoeijer, druivenlezer en eene oude vrouw, (blijkbaar eene zinſpeling op de 4 jaargetijden) en wordt overigens als een ſchoon luchtig gekleed jongeling, met bloemen bekranst, eenen hoorn van overvloed in de hand, dikwijls ook met Pomona aan zijne zijde afgebeeld; doch ook wel met eene kroon van koornaren op het hoofd, de huid van een wild dier om den hals, voor het overige met bloemen beladen, en een ſnoeimes in de regterhand, vertoond.

VERVIERS. Eene wel gebouwde ſtad van het koningrijk der *Nederlanden*, in de provincie *Luik*, gedeeltelijk in een diep dal, en gedeeltelijk aan de afhelling van eenen berg, aan de kleine rivier *de Weeze* of *Wesdre* gelegen. Zij telt omtrent 10,000 inwoners en 30 lakenfabrijken, die de ſchoonſte lakens, ook van gemengde kleuren, vervaardigen, en dezelve door geheel *Europa* verzenden. De wolſpinnerijen, vooral die van den heer Dodson, zijn zeer merkwaardig. Zij worden door paarden, en de werktuigen, om de lakens te ſcheren, door de hand, of door paarden, of door het water gedreven. In den omtrek van *Verviers* vindt men zeer goede volaarde, alsmede ziederijen van ſterkwater, vitriool en groene zeep, welke zeer geroemd worden. Er is een burgerlijk hospitaal, een weeshuis, een collegie, eene kamer van kunſten en fabrijken en eene

hervormde kerk. Men kan de ſtad met de gehuchten *Hadimont*, *Franchimont* en *Henſival* als een geheel aanmerken, en dan bevat zij tusſchen de 15 en 16,000 inwoners.

VERWANTSCHAP (*Scheikundige*) is dat vermogen, waardoor de ongelijkſoortige gronddeeltjes van twee verſchillende ligchamen, in eenen vloeibaren ſtaat gebragt zijnde, zich tot een nieuw zamengeſteld ligchaam vereenigen. Ondertusſchen is deze Verwantſchap bij alle ligchamen zeer verſchillende; bij ſommige ontdekt men ze in het geheel niet, ofschoon men ze daarom niet kan ontkennen, zoo als het geval is met water en olie, die zich beiden, hoe zorgvuldig ook ondereen gemengd of geſchud, niet ſcheikundig zullen vereenigen, maar zich, na een' korten tijd, weder van malkander afzonderen. Bij andere ligchamen, integendeel, is de Verwantſchap zoo groot, dat zij zich bij de minſte aanraking verbinden; terwijl dezelve, over het algemeen, zoo veel te grooter is, hoe meer de ligchamen in natuur verſchillen; zoo als men daarvan een bewijs vindt in de verbinding van de zuren met de zoogenoemde loogzouten, aarden en metalen; b. v. wanneer men in een fleschje een ſtukje potasch doet, en daarop een weinig ſalpeterzuur (ſterk water) giet, zal dit zuur zich met de potasch vereenigen, en dit zelfde zal plaats hebben, als men in plaats van potasch, welke een loogzout is, zich van eene aarde, of eenig metaal, b. v. een ſtukje krijt, of een weinig kopervijlſel, bedient. Dan, hoe gering de Verwantſchap bij ſommige ligchamen, zoo als in het opgegeven voorbeeld van olie en water, ook zijn moge, kan men echter veelal, door bijvoeging van een derde ligchaam, eene Verwantſchap en daarop volgende vereeniging te weeg brengen; b. v., wanneer men bij de olie en het water een weinig in water opgeloste potasch doet, en alles met malkander omſchudt, zal er eene wezenlijke ſcheikundige verbinding tusſchen de olie, het water en de potasch plaats grijpen. — Wanneer ſlechts twee enkelvoudige ligchamen, zoo als goud en zilver, het ſoldeer der loodgieters, uit lood en tin beſtaande, en dergelijke in eene ſcheikundige verbindtenis treden, noemt men de Verwantſchap, die dit bewerkt heeft, *enkelvoudige*; maar wanneer drie of meer ligchamen, uithoofde hunner wederkeerige aantrekkingskracht, in eene algemeene vereeniging treden, en een nieuw gelijkaardig ligchaam vormen, dan noemt men dit eene *meervoudige* of *zamengeſtelde* Verwantſchap, hoedanige bij de proef met de olie, het water en de potasch plaats had, en deze zamenſtelling door meervoudige Verwantſchap heeft in al die gevallen plaats, waarbij onderſcheidene zelfſtandigheden zich ſcheikundig met elkander laten vereenigen. Ten ſlotte voegen wij hierbij, dat, daar de ſcheikundige verbinding der ligchamen tusſchen derzelver gronddeeltjes plaats heeft, en het eene dezer gronddeeltjes zoo ſterk werkt als het andere, de evenredigheid der zamenſtelling, na de volbragte vereeniging van twee of meer ligchamen, dus ook volkomen gelijkvormig is, en dat in ieder gedeelte,

van het zamengesteld ligchaam, hoe klein het ook zij, dat wij slechts door werktuigelijke middelen van het geheel kunnen afscheiden, de zamenstellende deelen in dezelfde evenredigheid aanwezig zullen zijn, als in het geheele ligchaam; b. v., wanneer men in een pond water van 16 oncen eene once gewoon keukenzout laat oplosfen, en dus het eene met het andere scheikundig verbindt, dan zal in elk gedeelte dezer oplosfing, hoe klein men dit ook neme, dezelfde evenredigheid van het water tot het zout plaats hebben, en in elken, zelfs allerkleinsten, droppel zal de hoeveelheid van het zout tot die van het water zijn, als één tot zestien; hetwelk hetzelfde geval is met de vaste ligchamen. De inachtneming dezer wet van scheikundige zamenstelling is van zeer veel belang, vermits de meeste nasporingen in de scheikunde daarop gegrond zijn: immers leert zij ons, wanneer wij slechts een klein gedeelte van eenig ligchaam scheikundig onderzoeken, en in staat zijn, om de evenredigheid van deszelfs zamenstellende deelen te bepalen, dat wij dan gerustelijk kunnen besluiten, dat ook even zoo de evenredigheid is van de zamenstellende deelen van het geheele ligchaam, waarvan men slechts een gedeelte onderzocht heeft. De leer der Verwantschap heeft, sedert de tijden van LAVOISIER, vele wijzigingen, vooral door BERTHOLLET, ondergaan. De toepasfing van het *Electriek Magnetismus* op de scheikundige bewerkingen, door DAVY begonnen en andere beroemde mannen voortgezet, heeft veel licht verspreid over den aart der Verwantschap in verschillende ligchamen, en het is meer dan waarschijnelijk, dat de scheikundige Verwantschap over het geheel genomen, als de werking van electrieke krachten kan beschouwd worden; en dat dus, gelijk BERZELIUS zich uitdrukt, in de volkomene ontwikkeling van de leer der electriciteit de sleutel tot de theorie der scheikunde gelegen is. De aard van dit woordenboek gedoogt niet, alles op te noemen, wat er ten aanzien van meer genoemde leer gedaan is; zij die dit hier zullen gevoelen, kunnen hunnen wensch genoeg bevredigd zien in de werken van DAVY, THENARD, BERZELIUS en anderen.

VERWKUNST. Deze was reeds bij de *Egyptenaren* bekend; doch gedurende vele eeuwen muntten de *Pheniciërs* boven allen in deze kunst uit, en hun purper en scharlaken hadden alom den hoogsten roem, zoo dat boven het Tyrisch purper niets geschat werd. Latere eeuwen, welke over alle kunsten en wetenschappen eene dikke duisternis verspreid hebben, verdonkerden ook de kunst van verwen, en bragten dezelve in *Europa* bijna tot haren kindschen staat terug. Hetgeen men in de 6de, 7de en 8ste eeuw nog in Italiaansche kloosters verwde, beteekende weinig; doch de *Grieken* en *Sarracenen* bleven lang in het bezit der schoone Verwkunst, en verwden in de 11de eeuw nog uitmuntend purper, welke verwstof sedert de 12de eeuw, toen men de scharlakenkleur aan haar wist gelijk te maken, zoodanig in vergetelheid kwam, dat zij schier als verloren beschouwd werd.

In-

Indien de Verwkunst niets meer vereischte, dan wollen, linnen, katoenen of zijden stoffen in een kleurend vocht te doopen, te koken en daarmede te doen doortrekken, zou de kunst alleen in de bereiding der verwstof, in de verkrijging van bijzondere kleurfels, en geenszins in het verwen zelf gelegen zijn, doch dit eenvoudig en gemakkelijk werk heeft alleen voor een klein getal van verwsoorten plaats; terwijl verre de meeste geheel bijzondere voorschriften en voorbereidingen vereischen. Bovendien moet ook de verw, die men op de stoffen overbrengt, vast, niet afgevend, maar er duurzaam mede verbonden zijn. Alle planten, die geel geven, het kampeche- of blaauw hout, het fernambuk-, het geel hout en alle verwhouten, de krap, scharlaken-beziën, konzenilje, en vele andere zelfstandigheden, laten zich gemakkelijk in water uittrekken; maar indien men deze uitgetrokkene verwen op onvoorbereide stoffen wilde brengen, zouden zij noch schoonheid geven, noch duurzaam zijn. Het bloote water kan deze kleur aan de stoffen even ligt ontnemen, als dezelve uit de zelfstandigheden trekken, waarin zij oorspronkelijk huisvesten. Er is derhalve een middel noodig, om aan de stoffen, die men met deze zelfstandigheden wil verwen, eene bijtende kracht mede te deelen, welke het vermogen bezit, derzelver verwende deelen eenigermate eene andere natuur te geven, en vooral te beletten, dat zij zich niet zoo gemakkelijk in water oplosfen. Verscheidene zouten kunnen deze werking voortbrengen, en onder deze verdient de aluin, buiten twijfel, de eerste plaats. Ondertusschen zijn niet alle kleuren, schoon door bijtmiddelen tot onoplosbaarheid in water gebragt, even vast. Sommige, als meekrap, scharlaken-beziën en konzenilje kunnen de uittrekkende lucht weerstaan, zonder merkelijk te verschieten; andere, daarentegen, inzonderheid die van Indisch-, fernambuk-hout, en de meeste verwhouten, veranderen en verdwijnen zelfs na eenen langeren of korteren tijd. Daar de onderscheidene stoffen alle niet even zeer voor eene duurzame verw geschikt zijn, vorderen zij ook eene onderscheidene behandeling. Wanneer men in het afkooksel van konzenilje, dat met de vereischte tinöplossing tot het scharlaken verwen geschikt gemaakt is, te gelijk wol, zijde en katoen doet, dan zal men bevinden, dat de wol, na genoegzaam gekookt te hebben, een gloeijend en voortreffelijk rood heeft aangenomen: terwijl de zijde, daarentegen, eene bleekgele kleur, zonder glans, verkrijgt, en het katoen zelfs zijn wit niet verloren heeft. Over het algemeen kan men zeggen, dat de wol en alle dierlijke stoffen zich het gemakkelijkst laten verwen, en de kleuren daarop het schoonste en duurzaamste zijn; doch dat het verwen van garen, katoen en alle stoffen van planten, in tegendeel, het moeijelijkste is.

Men verdeelt de verwerijen in wol-, zijde-, katoen- en linnenverwerij. Tot de wolverwerij gebruikt men: voor *blaauw*, indigo, weede, kampeche-hout; voor *rood*, konzenilje, meekrap, braziliehout; voor *geel*, wouw, geelhout; voor *groen*, eene vereeniging van groen

groen en blaauw; voor *violet*, van blaauw en rood, en voor *morgenrood*, van geel en rood; voor *zwart*, galnoten, kampeche-hout, ſmak, mul; voor *graauw*, eene vereeniging van geel en zwart, en voor *bruin*, van geel, rood en zwart; terwijl men tot hulpſtoffen of bijtmiddelen bezigt: aluin, zoutzuur, tin, ijzer- en koper-vitriool, Spaansch groen, wijnſteen, ſalmoniak, potasch, kalk, zwavel-, ſalpeter- en zoutzuur. — De zijdeverwerij vordert eene meerdere vooraf-gaande bewerking dan de wol, en kan zelden een werkelijk koken in de verwſtof lijden, zoo als deze. — Behalve de genoemde verwſtoffen, gebruikt men daartoe ook nog ſaffraan, orleaan, orſeille, en als hulpſtoffen Marſeilliaanſche zeep, citroen- of meloenſap, wijnſteenzuur, enz.

De gekleurde katoenen zijn of bont geweven, geſchilderd, gedrukt of geverwd. In de gedrukte en geverwde katoenen dreven de *Indianen*, reeds in het 138ſte jaar onzer tijdrekening, handel op *China*, en na dien tijd begonnen zij figuren in hout te ſnijden, dezelve met verw te beſtrijken, en op hunne ſtoffen af te drukken. Men vindt verſcheidene katoendrukkerijen in *Europa*; doch de *Hollanders* waren de eerſte, die dezelve aanlegden, en die het ook in de keuze en aanlegging der vaste verwen zoo ver bragten, dat buitenlanders aanzienlijke prijzen hebben moeten beſteden, om die kunst van hen magtig te worden. De geſchilderde katoenen van 2 of vierderlei kleuren, of *chitſen*, worden hooger geſchat, om hunne ongemeene ſchoonheid, levendigheid en duurzaamheid, dan wel om de kunſtige ſchildering, welke meestal door kinderen, na een vooraf op het katoen geſchetst model, geſchiedt. In de Europeſche katoendrukkerijen beſtaan de drukvormen thans uit cilinders, die, door eigene krachten in beweging gebragt, eigene druk-machines daarſtellen. Zij drukken het doek met eenerlei of verſchillende kleuren, en moeten de ſtoffen, zoo menigvuldig de kleuren zijn, ook zoo dikwijls den cilinder doorgaan. De geverwde katoenen zijn meestal éénkleurig, en zoo zij twee kleuren hebben, worden zij ook tweemaal geverwd, wanneer men, op eenigerhande wijze, als door het opleggen van eene lijmſoort, belet, dat de begeerde plaatſen die verw niet aannemen. — Lijnwaaddrukkerijen beſtonden reeds voor meer dan 100 jaar in onderſcheidene landen van *Europa*, als: *Frankrijk*, *Engeland* en *Duitschland*. In het laatstgenoemde rijk zijn die van *Grimma* beroemd; terwijl zekere ECKARD in 1794 de kunst uitvond, om linnen en katoenen ſtoffen met eenen grond te beleggen, die niet alleen het opleggen van waterverwen toelaat, maar waarop ook teekeningen met vormen kunnen worden gedrukt.

Het ſchilderen, drukken en verwen, met de daartoe benoodigde verwſtoffen, voor katoenen en lijnwaten, benevens het verwen van wollen en zijden ſtoffen in de onderſcheidene kleuren, is van te grooten omvang, om hier er meer van te kunnen zeggen: wij voegen er dus nog alleen bij, dat de manufacturist geen vreemdeling in de ſchei-

ſcheidkunde moet zijn, noch met de daarin gemaakte vorderingen onbekend moet blijven, daar dezelve zoo wel de beste voorbereiding der ſtoffen aan de hand geeft, als de duurzaamſte en ſchoonſte verwen doet kennen, welke op deze ſtoffen gelegd kunnen worden; en van hier, dat de Verwkunst in de laatſte jaren bovenal uit een ſcheikundig oogpunt beſchouwd is, en de beroemdſte mannen zich bevlijtigen, om, door de ſteeds toenemende ontdekkingen in de ſcheikunde, de Verwkunst meer en meer op vaste gronden te doen rusten, en tot de hoogſte volkomenheid te brengen.

VERZIENDE. Gelijk den Bijziende (*zie aldaar*) de voorwerpen tamelijk nabij het oog moeten gebragt worden, zullen zij door hem worden gezien en gekend, omdat de hoornhuid te *convex* (bolrond) is, en de ſtralen te vroeg gebroken worden, wanneer het voorwerp ver af is, en dus daardoor geen beeld ontſtaat; zoo heeft bij den Verzienden het tegengeſtelde gebrek plaats. Hij ziet alleen afgelegene voorwerpen duidelijk, en moet de meer nabij zijnde van zich verwijderen, om dezelve te kennen. Gewoonlijk is hier de hoornhuid, of de kristallijne lins, te weinig gewelfd, hetwelk meestal weder een gevolg van mindere vochtigheid is. Om deze reden is het *verzien* veelal aan den ouderdom eigen, vermits dan de ſappen minder worden. Intusſchen doet ook de gewoonte hier veel toe. Landlieden, jagers en herders zijn bijna allen Verziende, omdat zij hun gezigt geſtadig in de ruime lucht oefenen, en kunnen, om de tegengeſtelde oorzaak, niet zoo goed van nabij lezen. Van den anderen kant vindt men zelden Verziende jonge geleerden, kunſtenaars, en over het algemeen ſtedelingen, en hierom is kortzigtigheid een veel gewoner gebrek dan het Verzien, welk laatſte verholpen kan worden door een' *convex* geſlepenen bril, welks bolrond met den grond van dit gebrek overeenkomt; eene zaak, welke door het gevoel het best kan beſlist worden. Perſonen, die door het ligten van de graauwe ſtaar de lins verloren hebben, worden van langzamerhand aan het oog, waaraan de bewerking geſchied is, Verziende, en behoeven dan voor hetzelve een *convex* of bolrond geſlepen glas.

VESALIUS. (ANDREAS) Een beroemd ontleedkundige, geſproten uit eene niet onaanzienlijke *Wezelſche* familie, welke onder hare voorouders verſcheidene ervaren geneeskundigen telde, en te *Brusſel* in 1512 geboren. Het ſchijnt, of de natuur zelve hem tot de beoefening der ontleedkunde beſtemd had, want nog een kind zijnde, was hij geſtadig met het ontleden van honden, katten, ratten, muizen en ander klein vee bezig. Na zich in de voorbereidende wetenſchappen geoefend te hebben, bezocht hij de hoogeſcholen van *Leuven*, *Keulen* en *Parijs*, om zich in de geneeskunde en de daarmede verbondene wetenſchappen te doen onderwijzen. In laatst genoemde ſtad hoorde hij inzonderheid de lesſen van JAKOBUS SYLVIUS, en beſteedde zijnen meesten tijd aan de beoefening der ontleedkunde, waarvan de behandeling in dien tijd niet alleen bijna ge-

geheel verloren was, maar ook de kunst zelve als misdadig bij velen beschouwd werd (*). Ondertusschen werden zijne gemaakte vorderingen en reeds verworven roem alomme verspreid, zoo dat hij weldra bekwaam werd geoordeeld, om anderen te onderwijzen. Op verscheidene plaatsen, als te *Leuven*, *Bologne* en *Pisa*, deelde hij zijne waarnemingen mede aan degenen, die zijn onderwijs in zijne geliefde wetenschap begeerden, en werd in 1537 tot hoogleeraar bij de hoogeschool te *Padua* aangesteld. Hier gaf hij 7 jaar onderwijs in de ontleedkunde met veel roem, waarna hij in 1546, in gezelschap van den Venetiaanschen afgezant, den rijksdag te *Regensburg* bijwoonde, en kort daarop door keizer KAREL V. tot zijnen lijfarts benoemd werd, hetwelk hij ook bij zijnen zoon en opvolger PHILIPS II, koning van *Spanje*, bleef. Voor hij echter den eersten naar het hof volgde, zond hij aan het geneeskundig genootschap der hoogeschool van *Bazel*, alwaar hij zich eenigen tijd had opgehouden, een fraai opgezet geraamte van een menschelijk ligchaam, hetwelk toen nog als iets zonderlings werd aangemerkt.

Terwijl VESALIUS zich ten hove ophield, klom zijn roem van dag tot dag, en men beschouwde hem te regt, in zijn vak, als het licht zijner eeuw. Dan, te midden zijner toenemende vermaardheid, en terwijl hij van eenen ieder geacht werd, nam hij het zonderling besluit, om eene reis naar het heilige land te doen. Verschillend zijn de gedachten over de redenen, welke hem tot dezen stap bewogen hebben; doch het is vrij waarschijnlijk, dat alleen het verdriet en de hinderpalen, die hij van den kant zijner benijders ontmoette, hem eenen weerzin in het leven deden verkrijgen, en hem tot dit zonderling besluit gebragt hebben. VESALIUS begaf zich, in gezelschap van J. MALATESTA DE RIMINI, een Venetiaansch veldheer, naar *Jeruzalem*; doch opontboden door den raad van *Venetië*, die hem, in de plaats van den overledenen FALLOPIUS, tot hoogleeraar te *Padua* had aangesteld, leed hij op zijne terugreis door eenen zwaren storm, bij het eiland *Zante*, schipbreuk; dwaalde hier eenigen tijd in bosschen en wildernissen rond; verviel in eene zware ziekte, en stierf op den 15den van Oogstm. 1564, in den ouderdom van 52 jaar, van kommer en gebrek. — VESALIUS heeft verscheidene schriften over de heel-, genees- en ontleedkunde nagelaten, onder welke zijn werk: *over het menschelijk maaksel*, in 7 boeken, waarvan hij zelf een uittreksel gemaakt heeft, voor een meesterstuk in zijne soort wordt gehouden. Nog schreef hij een werk, getiteld: *de groote Heelkunde*, waarin de afbeeldingen der werktuigen, tot die kunst noodig, gevonden worden; behalve nog eenige andere schriften van minder belang.

VESPASIANUS. (TITUS FLAVIUS) Een der beste onder de 12 Ro-

(*) Men verhaalt, dat keizer KAREL V. de godgeleerden van de hoogeschool van *Salamanca* raadpleegde, of het geoorloofd ware, een menschelijk ligchaam te ontleden, en op deze wijze deszelfs inwendig maaksel te onderzoeken.

Romeinsche keizers, die wel niet van eene aanzienlijke afkomst was, maar zich als krijgsheld onderscheidde, en van trap tot trap, door zijne verdiensten, tot de hoogste waardigheden opklom. Onder CALIGULA voerde hij het bevel over het Romeinsche leger met het beste gevolg, en bekleedde naderhand met roem de waardigheid van proconsul in *Afrika*. NERO hem het opperbevel tegen de oproerige Joden in *Palestina* hebbende opgedragen, sloeg hij hen bij verscheidene gelegenheden, ontnam hun eenige sterke plaatsen, en had juist ten oogmerk, om *Jeruzalem* te belegeren, toen hij, na den dood van VITELLIUS, in het 69ste jaar na CHR. door het leger tot keizer werd uitgeroepen. Hij beantwoordde volkomen aan de verwachting, die men van hem gevoed had; verkoos zijnen zoon TITUS, die den oorlog tegen de Joden voortzette, en door de verovering van *Jeruzalem* eindigde, om hem gedeeltelijk in het regeringsbestuur behulpzaam te zijn; dempte de in het rijk plaats hebbende onlusten; sloot den tempel van JANUS, die verscheidene jaren had opengestaan; herstelde de deerlijk verwaarloosde krijgstucht, en legde zich met ernst toe, om ook de zeden der overige standen te verbeteren. De kunsten en wetenschappen vonden in hem eenen edelmoedigen beschermer; terwijl hij onder de geleerden, inzonderheid, QUINTILIANUS, PLINIUS *den ouden*, en den joodschen geschiedschrijver JOSEPHUS begunstigde. Hij bouwde een gedeelte der stad *Rome*, door NERO verwoest, weder op; herstelde het kapitool, onder VITELLIUS afgebrand, prachtiger, dan het geweest was, en liet eenen ongemeen fraaijen tempel des vredes, benevens een amphitheater voor 87,000 aanschouwers bouwen, waarvan de nog voorhanden zijnde overblijfsels, onder den naam van het *Coliseo*, beroemd zijn. Jammer was het, dat eene overdrevene geldzucht, en te ver gaande neiging voor de vrouwen zijn anders zoo voortreffelijk karakter bezoedelden. Zijne vreedzame en gelukkige regering had 9 jaar geduurd, toen, in den ouderdom van 70 jaren, zijn leven een einde nam, en hij door zijnen oudsten zoon TITUS werd opgevolgd. Hij was de tweede Romeinsche keizer, die zijnen natuurlijken dood stierf.

VESTA. Eene dochter van SATURNUS en RHEA, de beschermgodin van het vuur, en wel van het in de aarde verborgene vuur. Zij was tevens ook de beschermgodin der kuischheid, en verkreeg van haren broeder JUPITER verlof, om altijd ongehuwd te mogen blijven. Men meent, dat zij den menschen het eerst het gebruik van het vuur in de huishouding heeft leeren kennen; en van hier, dat haar ook de huizen, en inzonderheid derzelver ingangen, waar gewoonlijk de schoorsteen was, geheiligd waren. Zij wordt doorgaans als eene matrone, meestal met eene fakkel of lamp in de hand, afgebeeld. NUMA POMPILIUS stichtte haar te *Rome* eenen tempel, waarin zij vereerd werd.

VESTAALSCHE MAAGDEN waren priesteressen van VESTA te *Rome*, en 6 in getal. Zij werden zeer jong in deze orde (mede door NUMA POMPILIUS ingesteld) opgenomen, en mogten niet ouder

dan

dan 10 noch jonger dan 6 jaar zijn, wanneer zij in dezelve werden ingewijd. Zij moesten de tempeldienst waarnemen; het altijd brandend vuur onderhouden; gebeden en offers voor het welzijn van den ſtaat verrigten, en bij hare aanneming in de orde de belofte van kuischheid afleggen. Elke Vestaalſche Maagd, welke dezelve ſchond, werd levend begraven; doch daarentegen hadden zij ook groote voorregten: zij ſtonden niet onder vaderlijke magt; wanneer zij uitgingen, werden zij door eenen *lictor* (bijldrager) voorafgegaan; hare perſonen waren onſchendbaar, en zij konden, wanneer zij toevallig eenen ter dood veroordeelden misdadiger ontmoetten, denzelven in vrijheid ſtellen. Zij werden na haren dood binnen de ſtad begraven; droegen eenen witten rok en purperen mantel, en konden na verloop van 30 jaar den tempel verlaten en zich in het huwelijk begeven. De 10 eerſte jaren werden zij onderwezen, de 10 volgende deden zij dienst, en het derde tiental jaren onderwezen zij de nieuwelingen.

VESUVIUS. Deze vuurſpuwende berg, reeds in de oudſte tijden als zoodanig bekend, ligt in het koningrijk *Napels*, 1¼ mijl van de hoofdſtad. Hij verheft zich, in de gedaante eener piramide, 3680 voet boven de vlakte, en wordt door uitgeſtrekte dalen van de bergen *Somma* en *Ottojano* geſcheiden; doch die door de uitbarſting van 1794, waarbij ook de ſpits van den berg zelven is ingeſtort, geheel met asch en lava opgevuld zijn. Op deszelfs top ligt eene kleine vlakte, in welker midden men den geſtadig rookenden kolk aanſchouwt; de zijwanden zijn wel naakt, en alleen op enkele plaatſen ziet men tuinen van wijngaarden en vruchtboomen, gedeeltelijk tusſchen brandende lava liggende; doch de voet van den berg wordt, in weerwil van alle uitbarſtingen, ſterk bewoond en bebouwd; en het is hier, en hier alleen, dat de kostelijke wijn *Lacrymae Christi* groeit. — Onder de uitbarſtingen van den *Veſuvius* zijn die van het jaar 79, wanneer *Herculanum* en *Pompeji* geheel bedolven werden, van 203, 472, 512, 685, 993, 1036, 1306, 1631, 1730, toen de berg zijne fuikerhoedvormige gedaante verkreeg, van 1766, 1779, 1794, wanneer de aanzienlijke plaats *Torre del Greco* bijna geheel vernield werd, en eindelijk van 1805 de hevigſte geweest. De *Veſuvius* is ſteil en hierom moeijelijk te beklimmen, hetwelk langs 3 wegen kan geſchieden, als aan de Noordelijke zijde, van den kant van *Ottojano* en van de zijde van *Reſina*, welken men gewoonlijk verkiest. De krater van dezen berg verandert dikwijls van gedaante, en de kolk is niet boven de 90 voet diep. Eenige geleerden, b. v. SPALLANZANI, DOLOMIEU en HAMILTON hebben den top beklommen; doch ſedert 1779 had niemand den moed, om zich in den krater zelven neder te laten, tot dat in 1801 acht *Franſchen*, DEBERT, DAMPIERO, MOULIN enz. dit waagſtuk ondernamen en gelukkig volvoerden, waarvan in de *Minerva* van ARCHENHOLZ, van 1802, eene belangrijke beſchrijving gevonden wordt.

VET. Een beſtanddeel van dierlijke ligchamen, zacht, bijna

vloeibaar, zoo lang het warm en in het levend ligchaam, doch hard, vast en fchilferig, wanneer het koud is. Het beftaat, volgens de nieuwfte fcheikundige proeven, grootendeels uit water- en koolftof, met een weinig ftik- en zuurftof vermengd. De brandbaarheid van het Vet wordt uit de overheerfchende neiging der water- en koolftof, om zich met een grooter deel zuurftof te verbinden, afgeleid. Het heeft met de vette oliën uit het plantenrijk vele overeenkomst. Het is der fcheikunde gelukt, door de verbinding der kool- en waterftof eene masfa voort te brengen, welke volkomen naar Vet gelijkt. (*) Ook heeft men bevonden, dat andere zachte, dierlijke deelen in eene vetachtige ftoffe veranderden, wanneer zij lang onder water, hetwelk gedurig ververscht werd, of in vochtige aarde werden bewaard. — In het dierlijk ligchaam wordt het Vet voortgebragt en afgezonderd door de fijne vaatjes, welke zich in de holligheden van het celweeffel, zoo wel onder de huid als aan verfcheidene ingewanden, inzonderheid echter aan het netvlies in den onderbuik, bevinden, waar zich alsdan het Vet verzamelt.

VEETEN. (*faidae.*) In het algemeen heeft dit woord de beteekenis van openbaren haat, vijandfchap, vijandelijkheid. Meer bijzonder is men gewoon, met dezen naam te beftempelen die kleine oorlogen, tot welke in de middeleeuwen de ontaarding van het leenftelfel aanleiding gaf, en welke vervolgens uit de inftelling der ridderfchap niet weinig voedfel ontvingen, op eigen gezag ondernomen en gevoerd werden, door de vrijheeren of *dynasten*; en min of meer vermogende leenmannen, zoo om wezenlijken of vermeenden hoon te wreken, als om zich door roof, ten koste van hun gelijken, of ook van den vreedzamen landbouwer en handelsman, te verrijken. (*zie hier over het art.* RIDDERSCHAP.) Het voornaamfte gedeelte van *Europa* was met dit euvel befmet. Reeds in den tijd van Lodewijk *den Vromen* waren de eigen teregtftellingen en Veeten, en de daarmede vergezeld gaande plundering, moord, brand en verwoesting algemeen. Weldra begon de adel het als een voorregt, aan dien ftand bij uitfluiting verbonden, te befchouwen, om op eigen gezag oorlogen te mogen voeren en rooftogten te houden. Graven en hertogen, ja zelfs koningen, waren te beperkt van magt, om deze misbruiken te weren, en zelfs de banvloeken, door verfchillende kerkvergaderingen, omftreeks het einde der tiende eeuw, hier tegen uitgefproken, konden weinig goeds te weeg brengen. Door deze Veeten leed geen land van *Europa* meer dan *Duitschland.* De Godsvrede, eene inftelling van keizer Koenraad II., volgens welken geene eigen teregtftellingen en vijandelijkheden op hooge feesten, noch ook van vrijdags avonds tot maandags morgens in iedere week, mogten plaats hebben, bragt hierin flechts eene kortftondige verademing te weeg, want de kort daarop uitgebroken onlusten tusfchen de paufen en de keizers uit het geflacht van Hohenstauffen verzwakten of vernietigden ten

(*) Döbereiner's *neueste Stochiometrifche Unterfuchungen*, 1816.

ten eenenmale den band tusschen de onderdanen en het hoofd des rijks. FREDERIK I. had wel vele roofsloten doen verwoesten en bevolen, dat iedere Veete drie dagen te voren moest aangekondigd worden; ook zocht zijn zoon FREDERIK II. het nadeel, dat daaruit vaak voor den onschuldigen landman ontstond, af te weren, maar in het zoogenoemde groote tusschenrijk, of liever het tijdvak van regeringloosheid, dat kort na zijne onrustige regering eenen aanvang nam en tot op de verkiezing van RUDOLF VAN HABSBURG in 1273 voortduurde, bereikten de misbruiken, die uit het vuistregt ontstonden, den hoogsten trap. Deze keizer RUDOLF tastte het eerst het kwaad in den grond aan, en ging de eigen teregtstellingen met kracht te keer, vernielde meer dan zeventig roofsloten en herstelde aanvankelijk vrede en rust; maar de belangen des keizers, der vorsten, der edelen en der steden waren te verdeeld, om een duurzaam goed gevolg hiervan te mogen verwachten. Onder de regering van WENCESLAUS was *Duitschland* op nieuw met Veeten vervuld: plundering, moord en brand waren algemeen; ongewapenden en weerloozen waren overal de prooi der magtigen en rijken; orde en veiligheid waren verbannen; de landbouwer moest zijn bedrijf staken; de kooplieden, in kleine karavanen reizende, werden op het onverhoedst overvallen en uitgeplunderd. Reeds hadden zich, tot wering dezer misbruiken, verschillende aanzienlijke steden vereenigd; het Hanzeatisch verbond, het verbond der Rijnsteden en het Swabische verbond waren in de dertiende en veertiende eeuw met dit doel tot stand gekomen, en de handel begon, onder derzelver bescherming, het hoofd te verheffen. Eindelijk gelukte het keizer MAXIMILIAAN op den rijksdag te *Worms*, in 1495, door de afkondiging van den eeuwigen landvrede en de instelling van het rijkskamergeregt, aan het vuistregt en de Veeten een einde te maken.

VETERANEN waren bij de *Romeinen* oude, beproefde soldaten, die een aantal veldtogten bijgewoond, of ten minste hun 50ste jaar bereikt hadden, na welken tijd zij niet meer tot de krijgsdienst verpligt waren. Verkozen zij evenwel nog langer te dienen, dan werden zij, door blijken van bijzondere achting, van de overige soldaten onderscheiden.

VETO, eigenlijk *ik verbied*, is de bevoegdheid van iemand, om een besluit, door eene geheele vergadering genomen, door zijne weigering krachteloos te maken, en de uitvoering er van te verhinderen. In de Romeinsche republijk had ieder volkstribuun het regt, om door zijn Veto de besluiten van den senaat voor krachteloos te verklaren. Men maakt onderscheid tusschen een *volstrekt* en *opschortend* Veto. Het eerste duidt de magt aan, welke men iemand laat, om eene zaak onvoorwaardelijk te kunnen verwerpen, het laatste, om die alleen voor zekeren tijd te kunnen verschuiven; en het was dit opschortend Veto (*Veto Suspensivum*), hetwelk de Nationale Vergadering, na veel tegenstand, den koning van *Frankrijk* verleende, die

daardoor de magt verkreeg, om aan een door haar genomen besluit, voor de eerste maal, en in hare daarop volgende bijeenkomst andermaal, zijne toestemming te kunnen weigeren; doch deze weigering verloor hare kracht bij eene derde vergadering, wanneer deze bij haar eerste besluit bleef volharden. Dan, dit voorregt baatte dien vorst weinig; want het eerste gebruik, dat hij er van maakte, bewerkte zijnen ondergang; terwijl het Parijsche volk, nog bovendien, hem en zijne gemalin den spotnaam van *Monsieur* en *Madame Veto* gaf.

VEURNE. De hoofdstad van het arrondissement van dien naam, in de Nederlandsche provincie *West-Vlaanderen*, welke slechts een uur van zee ligt, waardoor men wil, dat zij voorheen bespoeld werd; door verscheidene kanalen met *Iperen*, *Nieuwpoort*, *Duinkerken*, enz. gemeenschap heeft, en voorheen wel bevestigd was. Zij telt omtrent 4000 inwoners, heeft eene Latijnsche school, goede fabrijken, en drijft handel in granen, boter, kaas, enz. Hare ligging in eenen moerassigen grond maakt haar zeer ongezond. In 1668 werd zij, bij den eersten vrede te *Aken*, aan *Frankrijk* afgestaan; doch in 1692 weder verlaten. In het volgende jaar belegerden haar de *Franschen* op nieuw, en de Hollandsche bezetting moest zich toen overgeven. In 1713 werd zij, bij den Utrechtschen vrede, door *Frankrijk* afgestaan, en eene van de zoogenoemde *barrière-steden*, welke de staten der *Vereenigde Nederlanden* toenmaals, volgens het tractaat van 1715, met krijgsvolk mogten bezetten, tot schutsweer tegen *Frankrijk*. In 1782 moesten zij echter hunne troepen terug ontbieden, wanneer JOZEF II. de werken liet slechten. Thans wordt de stad weder bevestigd.

VEZELSTOF wordt in de weeke en vaste deelen der dieren, in het vleesch, vel, de vliezen, beenderen, haren, klaauwen, hoornen en het bloed gevonden. Zij is vast, wit, reuk- en smakeloos; vochtig zijnde, is zij veerkrachtig en wordt geel; door droogen wordt zij hard en breekbaar: zij is in water onoplosbaar, wordt door zaamgedrongen azijnzuur in eene geleiachtige in water oplosbare zelfstandigheid veranderd, en door bijtende potasch en soda opgelost.

Ofschoon de Vezelstof voornamelijk in dierlijke zelfstandigheden gevonden wordt, is zij evenwel in plantaardige ook voorhanden.

VEZIER of VIZIER, eigenlijk *Wesir*, is bij de *Turken* een eeretitel, die alle Bassa's van 3 paardenstaarten, dat is de voornaamste, voeren. Behalve deze zijn er te *Konstantinopel* nog 6 Veziers, die men Veziers van de Bank, dat is van den staatsraad, noemt, omdat zij zitting in den Divan hebben. Men verkiest daartoe regtsgeleerden, of die reeds andere gewigtige ambten bekleed hebben; doch zij hebben in den staatsraad geene beslissende stem, maar kunnen alleen hun gevoelen zeggen, wanneer de Grootvezier hun dit vraagt. Zij genieten slechts eene matige jaarwedde; mogen eenen gelijken tulband als de Groot-vezier dragen, en den naam des Groot-sultans onder de be-

bevelen zetten, welke in de provinciën gegeven worden. Van hen is de Groot-vezier, Vezier-*Azem*, dat is hoofd van den ſtaatsraad, onderſcheiden. Deze is de plaatsvervanger van den Groot-sultan, beſtuurt de raadplegingen van den Divan en beſlist alleen. De Groot-vezier ontvangt bij zijne aanſtelling een zegel, waarop de naam des ſultans geſneden is, hetwelk hij altijd op de borst moet dragen, en daardoor gemagtigd is, om onbepaald, in den naam des ſultans, te bevelen.

VIANEN. Eene kleine ſtad in de Nederlandſche provincie *Zuid-Holland*, aan de overzijde van de rivier *de Lek*, en aan de nieuw gegravene Frederiks-vaart, 2 uur beneden *Kuilenburg*, met 1824 inwoners. Men vindt er eene Nederduitſche en Franſche gereformeerde gemeente, en vele roomschgezinden. In de kerk der eerſten ziet men nog de graftombe van het geſlacht der BREDERODES, heeren van *Vianen* en *Ameide*. Het Viaanſche bosch was weleer vermakelijk, en het ſlot *Amaliaſtein*, door HENDRIK VAN BREDERODE geſticht, merkwaardig door de ridderzaal, waarin Hollands edelen voorheen vergaderden, om over het beroemde ſmeekſchrift aan de hertogin van *Parma* te handelen; nogtans is dit ſlot geheel geſloopt.

VICARIS, een plaatsvervanger, een titel, die aan verſcheidene perſonen gegeven wordt. In het Duitſche rijk had men voorheen *Rijks-vicarisſen*; doch men geeft thans den naam van *Vicaris* aan geestelijke perſonen in onderſcheidene betrekkingen. De paus noemt zich, als ſtadhouder van CHRISTUS op aarde, zoodanig, en *Vicarius Apostolicus* is in landen, alwaar de Katholijke kerk niet de heerſchende is, een voornaam geestelijke derzelve, die van hem eene bijzondere volmagt ontvangen heeft, om in zekere geringe gevallen, zonder naderen last, te beſlisſen; doch zijn werkkring is bepaald, en hij moet zich, wanneer hij geen bisſchop is, van verſcheidene daden, die alleen tot het vak van dezen behooren, onthouden. In onderſcheidene landen, zoo als in *Frankrijk* en *Duitschland*, noemt men zoodanige geestelijken *Vicaris*, die eenen priester, of leeraar, in de ambtsverrigtingen van zijn kerspel behulpzaam is, en een gedeelte van zijn werk waarneemt. Ook in *Engeland* is deze benaming in gebruik.

VICE. Dit woord beteekent zoo veel als *in iemands plaats*, en van hier de naam van Vice-koning, Vice-admiraal enz.

VICENZA. De hoofdſtad van de provincie van gelijken naam, welke tot het Oostenrijksch *Lombardisch-Venetiaansch* koningrijk behoort. Zij ligt in eene ſchoone, vruchtbare vlakte, aan de rivier *Bachiglione* die hier bevaarbaar wordt, door de ſtad loopt, de nog kleinere *Recone* ontvangt, en haar in twee deelen ſcheidt, die door 4 bruggen weder vereenigd worden. Zij is van dubbele muren omringd; heeft eenen omtrek van eene mijl; 6 poorten, waaronder die, welke naar het marsveld leidt, en door PALLADIO gebouwd is, alsmede de poort *del Monte* zich onderſcheiden; voorts

een oud kasteel; 75 zoo kerken, kapellen als bedehuizen; 11 hospitalen, wees- en ziekenhuizen, en 30,000 inwoners. De ſtad bevat meestal naauwe en kromme ſtraten, maar vele fraaije gebouwen; is, wat bouwkunst betreft, de merkwaardigſte ſtad in *Opper-Italië*, en de geboorteplaats van den bovengenoemden beroemden bouwmeester Palladio, die haar met vele fraaije gebouwen verſierd heeft, onder welke het raadhuis, *Palazzo della ragione*, op een langwerpig vierkant marktplein, ſtaande, met zuilen pronkende, en het zoogenoemde Olympiſche theater, een meesterſtuk van bouwkunst, bij uitſtek merkwaardig zijn. Nog verdienen twee niet antike triumfbogen eene bijzondere opmerking. De eene ſtaat aan den ingang van het *Campo Marzo*, eene aangename wandelplaats; de andere voor de poort *del Monte*, aan den voet eener trap, uit 195 marmeren treden beſtaande, langs welke men naar het beroemde Serviten-klooster, *Madonna di monte Berico*, klimt, dat op eenen berg gebouwd is, van waar men een der verrukkelijkſte gezigten heeft. Een gedeelte der inwoners van *Vicenza* leeft van het bereiden van zijde, welke in deze provincie veel geteeld wordt. Men vindt hier 5 zijde ſpinnerijen, en 8 fabrijken van zijden ſtoffen; voorts 3 fabrijken van leder, 1 van vilten hoeden, en 1, waarin brandſpuiten en waterwerkkundige werktuigen vervaardigd worden, benevens 2 goud- en zilverſmederijen. Voor de poort van het kasteel ligt de ſchoone tuin *Valmarana*, in het nabij gelegen dorp *Cavazale* het paleis *Cricoli*, door Palladio gebouwd, en een uur van de ſtad de *Villa Rotonda*. Over het algemeen vindt men in de omſtreken van *Vicenza* fraaije paleizen en landhuizen, waarvan ſommige aan gemelden bouwkundigen worden toegeſchreven.

VICTOR. (Sextus Aurelius) Een Latijnsch ſchrijver, naar men meent in *Afrika* geboren, die in de 4de eeuw leefde, een gunſteling van keizer Julianus was, en onder Theodosius in *Rome* de ſtadhouderlijke waardigheid bekleedde. Hij ſchreef eene geſchiedenis van den oorſprong van het Romeinſche volk, van Janus tot op Konstantijn; doch waarvan nog ſlechts het begin voorhanden is. Ook bezitten wij onder zijnen naam nog een ander boek *over beroemde mannen*, waarvan de beste uitgave is van Arntzenius *Amſt.* 1733 in 4°.

VICTORIA, de godin der overwinning. Zij was eene dochter van Titan en Pallas, en eene zuster van Zelos en Kratos (moed, ſterkte en magt), en wordt gewoonlijk onder eene jeugdige vrouwelijke gedaante, met laurieren en eene gouden kroon verſierd, eenen palmtak in de eene, en eenen lauriertak in de andere hand afgebeeld, hoedanig zij op munten en gedenkzuilen, ter eere van eene bevochtene en beſlisſende zege geſlagen of opgerigt, gewoonlijk voorkomt.

VIDA. (Marcus Hieronymus) Een goed Latijnsch dichter uit de 15de en 16de eeuw, die te *Cremona* geboren werd, en van eene adel-

adellijke, maar weinig bemiddelde, familie afstamde. Nadat hij zich te *Mantua*, *Padua* en *Bologna* in de godgeleerdheid geoefend had, ging hij naar *Rome*, en verwierf een canonicaat bij de kerk van den heiligen JOHANNES in het *lateraan*. Paus LEO X. droeg hem op, om het leven van den Verlosser in een episch gedicht te bezingen, en gaf hem, om hem daartoe tijd te verschaffen, een prioraat te *Tivoli*. CLEMENS VII, de opvolger van LEO, even zeer zijn begunstiger, benoemde hem, toen hij zijn dichtstuk, *Christias*, voltooid had, tot bisschop van *Alba*, in het hertogdom *Montferrat*, welken post hij 33 jaar met roem bekleed had, toen hij in 1566, in den ouderdom van 90 jaar, stierf. VIDA behoort onder die *Italianen*, die in de 15de eeuw de Latijnsche poëzij het eerst, en met een gelukkig gevolg, poogden te herstellen. Zijne verzen zijn welluidend, en men kan hem geen dichterlijk talent ontzeggen; maar ook niet ontkennen, dat hij zijne navolging van VIRGILIUS wat te ver gedreven, en in zijne Christelijke gedichten te veel van de Heidensche fabelleer gemengd heeft. Zijne dichtstukken zijn deels van eenen geestelijken, en deels van eenen anderen inhoud. Tot de eerste behooren: *Hymni de rebus divinis* en *Christiados libri sex*; tot de laatste: *de arte Poetica, libri tres*, *Bombyeum*, *libri duo*, *Schacchia ludus*, *Bucolica* en *Carmina diversi generis*. Bovendien zijn van zijne Latijnsche prozaïsche schriften, gesprekken van eenen staatkundigen inhoud, redevoeringen en brieven voorhanden, welke ten minste de verdiensten eener goede Latiniteit bezitten.

VIEN, (JOZEPH MARIA) bestuurder van de Fransche akademie van schilderkunst te *Rome*, eerste schilder des konings, en naderhand lid van den behoedenden senaat, had *Montpellier* tot zijne geboortestad. Reeds vroeg wijdde hij zich aan de schilderkunst, ging in 1740 naar *Parijs*, waar hij verscheidene prijzen behaalde, en begaf zich in 1744 naar *Rome*, waar zich zijn eigenlijk talent verder ontwikkelde, en hij een zijner voortreffelijkste stukken, de *Exemiten*, vervaardigde. Na een vijfjarig verblijf, vertrok hij weder naar *Parijs*; rigtte hier eene schilderschool op, waarin hij van 1750 tot 1775 vele uitstekende leerlingen vormde, en ging vervolgens weder naar *Rome*, als bestuurder van de akademie aldaar, in welke hij gewigtige verbeteringen tot stand bragt. Kort voor het uitbarsten der omwenteling, keerde hij weder naar *Parijs* terug, waar hij in 1809 stierf. Nog in zijnen hoogen ouderdom was hij werkzaam, en schilderde bloemen en herderlijke tooneelen. Ofschoon VIEN al niet tot de eerste meesters der Fransche school moge behoord hebben, zoo bezat hij nogtans uitstekende verdiensten als leermeester. Hij wekte de lust voor het schoone op, en voerde den smaak tot het grootsche en eenvoudige der antiken terug. Het getal zijner schilderstukken is zeer groot.

VIGILIËN, afgeleid uit het Latijnsch woord *Vigil*, dat wakend, waakzaam, het waken beteekent, waren bij de *Romeinen* de vier

nachtwaken, tusfchen den op- en ondergang der zon, welke ieder in 3 uur beftonden, doch zich ten aanzien van derzelver duurzaamheid, naar de jaarfaizoenen regelden. In de Roomsch Katholijke kerk noemt men Vigilie die dag, welke een hoog kerkelijk feest, of dat van een' apostel, of ander heilige voorafgaat — de zoogenoemde *heilige avond*. Waarfchijnlijk is deze benaming van de eerfte Christenen afkomftig, die, uithoofde der menigvuldige vervolgingen, genoodzaakt waren, om bij nacht, ter waarneming van de godsdienst, inzonderheid tot het gebruik van het avondmaal, bijeen te komen, en naderhand deze *nachtwaken* onderhielden, om zich tot het aanftaande feest, door waken, vasten en bidden voor te bereiden. Zoo waren de *Vigiliën* voor pafchen, pinkfteren en kerstijd bijzonder plegtig. — Voor het overige noemt men in de Katholijke kerk *Vigiliën* de zielmisfen of gebeden, welke voor de zielen der afgeftorvenen gehouden worden.

VIJANDEN. (*Liefde tot*) Deze voortreffelijke pligt van het Evangelie vordert van ons, dat wij langmoedig moeten zijn onder het ongelijk en leed, hetwelk ons anderen ongetergd zouden mogen aandoen, en hunne tergingen verdragen, *traag tot toorn zijnde*, *en fchoon toornig niet te zondigen* (*); dat wij voorts niet aanftonds onze toevlugt tot het regt, of geweldige middelen van bedwang moeten nemen, noch veel minder ons zelven op eene eigendunkelijke wijze, of met gelijke drift of boosaardigheid, wreken (†); maar veeleer, in tegendeel, onze vijanden of beleedigers door toegeeflijkheid en vriendelijkheid trachten te winnen en hunnen afkeer te lenigen (§); hun te vergeven op de eerfte verfchijnfels van berouw en leedwezen (**), en zelfs, wanneer zij in hunnen onredelijken haat en vijandfchap volharden, hun onze goedwilligheid niet zoo geheel te onttrekken, dat wij niet gereed zouden zijn, om naar billijke voorflagen van verzoening te luisteren, of fteeds genegen, om hun *wel te wenfchen*, en, waar wij veilig voor ons zelven, en zonder verdere verbittering van hen, kunnen, met de daad *wel te doen* (††). Bovendien eischt het Evangelie zelfs, dat wij, in gevalle van vijandfchap en vervolging, ter zake van de godsdienst, aan anderen onze godsdienftige begrippen, hoe zeer ook met de waarheid overeenkomende, niet met geweld opdringen, noch onze medemenfchen, veel minder onze medechristenen, om hunne *vermeende* of *wezenlijke* doolingen, veroordeelen, verketteren, haten of vervolgen (§§); maar het vordert van ons, wanneer zij dezen heilloozen weg met ons mogten inflaan, dat wij ons alleen met de zachtmoedigfte be-

(*) JAKOB I, v. 19, EPHEZ. 4 v. 26.
(†) ROMEIN. XII, v. 18 en 19.
(§) ROMEIN. XX, v. 20.
(**) LUKAS VI, v 35, XVII, v. 3 en 4.
(††) MATTH. V, v. 44.
(§§) LUK. IX, v. 54 en 55; ROMEIN. XIV, v. 1 tot 10; PHILIPP. IV, v. 5, n JAKOB. IV, v. 12.

bewijsredenen, of enkel ftilzwijgende lijdzaamheid, verdedigen, en inzonderheid niets ondernemen, dat eenigen zweem zoude kunnen hebben, alsof wij de zaak van waarheid en deugd met *geweld* zouden willen handhaven (*).

Ter betere betrachting van dit eene en andere ftelt ons de Evangelifche gefchiedenis geftadig het luisterrijk voorbeeld voor oogen van God, onzen Hemelfchen Vader, *die zijne zon laat opgaan over goeden en kwaden, en regent op regtvaardigen en onregtvaardigen*, en van zijne overgroote liefde jegens ons, in het zenden van zijnen Zoon, om ons zijne barmhartigheid en vergeving aan te kondigen, toen wij ons ten grofste tegen hem vergrepen hadden, en *vijanden Gods waren, door booze werken;* alsmede dat van onzen Heere Jezus zelven, die voor ons geftorven is, *toen wij nog zondaars waren;* in den geheelen loop zijner alleredelmoedigfte pogingen, om een ondankbaar en hem vervolgend menschdom te behouden, *ons een exempel naliet, opdat wij zijne voetftappen zouden volgen*, die, *wanneer hij gefcholden werd, niet wederfchold, als hij leed, niet dreigde, maar het alles overgaf aan Hem, die regtvaardig oordeelt;* die niet alleen de tegenfpraak der zondaren tegen zijne leer en de blijken harer Goddelijkheid verdroeg, maar ook hunnen haat en vervolging kloekmoedig verduurde, en er zoover af was, om zijne Godsdienst door geweld voort te planten, dat hij zelfs geenen weerftand bood, aan hetgeen tegen hem in het werk gefteld werd, en bij zijne gevangenneming zijnen voorbarigen discipel beftrafte over den geweldigen aanval op zijne vijanden, ter zijner verdediging; ja die zelfs, toen hij onder de handen zijner vijanden en moordenaren bezweek, deze grootmoedige bede tot God voor hen opzond: *Vader vergeef het hun, want zij weten niet, wat zij doen* (†). En of al deze aandrang tot liefde en vergeeflijkheid omtrent onze vijanden en beleedigers nog niet genoeg ware, leert ons het Evangelie, met ronde woorden, dat wij geen deel kunnen hebben aan Gods gunst of vergeving, noch aan de uitwerkfels van onzes Heilands liefde, tenzij wij elkander vergeven, en eene algemeene goedwilligheid, op het voorbeeld van beiden, oefenen (§).

VIJGEN zijn de vruchten van den gemeenen Vijgenboom (*Ficus Carica*), die inzonderheid op de eilanden van den Griekfchen *Archipel* en de *Middellandfche zee*, alsmede in de aan die zee grenzende landen tiert. Men heeft er zeer vele foorten van, en zij worden zoo wel voor lekkernij als in de geneeskunst gebruikt; doch men houdt die, welke uit *Italië*, *Spanje* en *Provence* komen, in den handel voor de beste. — Men maakt van deze vruchten, in *Spanje* en *Portugal*, de zoogenoemde *Vijgc-kaas*, waartoe men de uitgele-

(*) Matth. X, v. 16 tot 23
(†) Luk. XXIII, v. 34.
(§) Matth. VI, v. 14, en 1 Johann. III, v. 20.

lezenste Vijgen gebruikt, die, met geschelde amandelen, noten, fijne specerijen en kruiden gemengd, in een' kaasvorm uitgeperst, en als confituren gegeten worden. Uit het hout van den Vijgeboom worden velerhande fraaije en duurzame dingen, b. v. snuifdoozen enz. vervaardigd. Als iets zonderlings van dezen boom, welke eenen vetten en warmen grond behoeft, kan men aanmerken, dat hij niet bloeit, maar de vrucht aanstonds met de bladen, in de gedaante van wratjes, voortbrengt.

VILLA. Zoo noemden de *Romeinen* een landhuis en landhoeve. Tot eene zoodanige *Villa* behoorden driederlei gebouwen: de *Villa urbana*, het eigenlijke landhuis, hetwelk door den eigenaar bewoond werd, wanneer hij zich aldaar verkoos optehouden; de *Villa rustica*, waar de landman of bouwmeester woonde, en waarbij de stallen voor het vee waren, en eindelijk de *Villa fructuaria*, de voorraadschuren van koorn, vruchten enz. bevattende. De weelde, ten aanzien dezer *Villa's*, steeg bij de *Romeinen*, in de laatste tijden der Republijk en onder de eerste keizers, tot het hoogste toppunt; der woningen van derzelver bezitters werden de prachtigste paleizen, waarbij zoo vele gebouwen werden aangelegd, dat zij niet meer het aanzien van landgoederen, maar bijna van steden hadden. Men vond bij dezelve niet alleen een aantal eetzalen, overdekte op zuilen rustende gangen, badvertrekken, enz. maar ook de heerlijkste tuinen, bergen, bosschen en rivieren, welk alles in den bevalligsten smaak en de bekoorlijkste ligging, meestal aan de zee, gelegen was. De door zijne verkwisting bekende LUCULLUS onderscheidde zich hierin wel voornamelijk, en naderhand waren de *Villa's* van TIBERIUS, CALIGULA, NERO en HADRIANUS geene bloote paleizen, maar aanzienlijke fraaije steden. De navolgers der *Romeinen*, de tegenwoordige *Italianen*, hebben den naam en de zaak behouden. In alle oorden van *Italië*, inzonderheid echter in de nabijheid van groote steden, vindt men *Villa's*, alwaar de stedelijke bezitters derzelve, gedurende het aangename jaarsaizoen, zich ophouden. Naast de huizing voor den eigenaar is de woning van den pachter, die den akker en den wijnberg bezorgt. Verscheidene van zulke verspreid liggende *Villa's* en boerenhuizen maken een kerspel uit, want eigenlijke dorpen vindt men in *Italië* niet. In de nabijheid van *Rome* zijn de *Villa* BORGHEZE, ALDOBRANDINI, ESTENSE en LUDOVISI, uit hoofde van derzelver rijke kunstschatten, inzonderheid beroemd. Ten tijde der *Carolingsche* vorsten noemde men *Villae regiae* die koninklijke landgoederen of domeinen, alwaar de vorsten meermalen hun verblijf hielden, en die, uithoofde van den talrijken hofstoet, mede uit verscheidene gebouwen bestonden.

VILLOISON, (J. B. GASPARD D'ANSSE DE) een grondig kenner der oude en nieuwe Grieksche taal en letterkunde, werd in 1750 te *Corbeil sur Seine* geboren. Hij genoot een geleerd onderwijs in het collegie *Beauvais* te *Parijs*, en maakte hier de grootste vorderingen in de oude talen. In zijn 23ste jaar werd hij lid van de akade-

demie der bijfchriften, en in 1778 zond hem de regering naar *Venetië*, om aldaar de handfchriften der boekerij van *St. Marcus* te onderzoeken. Hier trok hij zeer veel nut uit den omgang met den geleerden MORELLI, waaraan de *Anecdota Graeca e regia parifienfi et e veneta S. Marci bibl. deprompta*, door VILLOISON uitgegeven, haar oorfprong verfchuldigd zijn. In de genoemde boekerij vond hij een zeer belangrijke *Codex*, die de *Iliade* van HOMERUS met een groot aantal verklaringen van oude fchrijvers bevatte, welke door hem in het licht gegeven, en waarvan de waardij, inzonderheid door WOLF, erkend is geworden. Na zijne terugkomst uit *Italië* bezocht hij *Duitschland*, waar hij, inzonderheid, van de boekerij te *Weimar* een voordeelig gebruik maakte; ging in 1785 met den Franfchen gezant bij het Turkfche hof, den kunstlievenden graaf CHOISEUL, naar *Konftantinopel;* hield zich 3 jaar lang op de eilanden van den *Archipel* en het vaste land van *Griekenland* op, en legde zich, vooral, op de kennis van het nieuwe Grieksch toe, hetwelk hij zeer vaardig fprak. Deze reis deed hem befluiten tot de bearbeiding eener uitvoerige en volledige befchrijving van *Griekenland*, waartoe hij uittrekfels uit de Griekfche en Bijzantijnfche fchrijvers en uit de kerkvaders maakte; doch de toenmaals plaats grijpende ftaatkundige omftandigheden verhinderden hem, om zijn werk voort te zetten. Hij verliet bij het uitbarften der omwenteling *Parijs*, begaf zich naar *Orleans*, en bleef aldaar tot de ftormen bedaard waren. Na zijne terugkomst werd hij lid van het Nationaal inftituut en hoogleeraar; doch had niet lang genot van deze onderfcheiding, alzoo hij in Grasmaand 1805 ftierf. Behalve de reeds genoemde werken heeft hij eene voortreffelijke uitgave geleverd van *Longi Pastoralia de Daphnide et Chloë*, benevens verfcheidene uitmuntende verhandelingen in de *Mem. de l'Acad. des Infcr.*, en in andere tijdfchriften.

VILVORDE, een klein ftadje in ons vaderland, in *Zuid-Braband*, aan de rivieren *Senne* en *Woluwe*. Zij was voorheen verfterkt, doch het kasteel is afgebroken, en in deszelfs plaats een groot tuchthuis opgerigt, waarin meer dan 1000 misdadigers kunnen geplaatst worden, die allerlei handenwerk verrigten. Men heeft er kantfabrijken, brouwerijen, enz. Nabij de ftad ligt het fraaije gehucht *Trois Fontaines*, hetwelk door vele vreemdelingen bezocht wordt.

VINALIA. Wijnfeesten, welke de *Romeinen* gewoon waren te vieren, en waaraan men eenen hiftorifchen oorfprong toefchreef. De *Etruskers*, namelijk, hadden na eenen zegevierenden oorlog, van de overwonnen *Latijnen*, als eene voorwaarde van vrede, de uitlevering van al den wijn gevorderd; doch de laatfte over dezen eisch ontevreden, beproefden andermaal het geluk der wapenen, en beloofden aan JUPITER, indien zij zegepraalden, den wijn. Zij overwonnen, en bragten hem, ter vervulling hunner belofte, uit ieder vat den eerften beker. In vervolg van tijd behield men deze gewoonte, en vierde dit feest jaarlijks op den 23ften van Grasmaand,

op

op welken dag men de wijnvaten opende. Een tweede wijnfeest werd op den 21sten van Oogstmaand gevierd, ten einde den zegen van JUPITER over den aanstaanden wijnoogst af te smeken; en het was eerst na den afloop van hetzelve, dat de wijn van het vorige jaar ten verkoop mogt aangeboden worden; terwijl de nieuwe reeds door deze plegtigheid gewijd, en aan de bescherming van JUPITER aanbevolen was. Bij dit tweede feest opende de *Flamen* DIALIS den wijnoogst door het afsnijden van de eerste druif.

VINCI. (LEONARDO DA) Een der voornaamste Italiaansche schilders, het hoofd van de Florentijnsche school, die omstreeks de helft der 15de eeuw in het vlek *Vinci*, bij *Florence*, geboren werd. Reeds in zijne vroege jeugd oefende hij zich in de schilder-, beeldhouw-, bouw-, ontleed-, meet- en werktuigkunde, alsmede in de dicht- en toonkunst. Hij overtrof weldra zijnen leermeester, den schilder en beeldhouwer ANDREA DEL BARROCHIO, en werd, uithoofde van zijnen zich meer en meer verspreidenden roem, door den hertog van *Milaan*, LUDOVICO MARIA SFORZA, als schilder aan zijn hof beroepen. Hij stichtte hier eene teekenakademie, welke haren weldadigen invloed over *Lombardije* uitstrekte, en, zonder den ongelukkigen val van het huis van SFORZA, nog voordeeliger zoude gewerkt hebben. Onder de schilderstukken, die hij op last des hertogs vervaardigde, was het beroemdste *het Avondmaal* in het *refectorium* (de eetzaal) der Dominicanen van *St. Maria delle grazie*. Jammer is het, dat dit heerlijk Fresco schilderstuk door onverstandige en onwetende lieden is verloren gegaan; doch er zijn nog verscheidene, ten deele voortreffelijke kopijen, van bewaard gebleven, waaruit men het alles overtreffend schoone van het oorspronkelijke kan opmaken. Meesterlijk en bewonderenswaardig zijn de verschillende karakters der Apostelen uitgedrukt, in wier midden de goddelijke gedaante van CHRISTUS als eene zon onder de sterren uitblinkt. Wij bezitten van dit stuk eene kostbare koperen plaat, door RAFHAEL MORGHEN gegraveerd.

Behalve tot de schilderkunst, bepaalden zich de werkzaamheden van LEONARDO tot velerlei ondernemingen van eenen verbazenden omvang. Hij leidde het water der *Adda* tot aan *Milaan;* trok het bevaarbaar kanaal van *Mortsana* tot de dalen van *Chiavenna* en *Valtellinie*, door eene streek lands van 200 mijlen, enz. In 1509 keerde hij naar *Florence* terug, alwaar hem opgedragen werd, om een van de muren van de groote raadzaal te versieren, bij welke gelegenheid hij, met MICHEL ANGELO wedijverende, een carton vervaardigde, hetwelk tot een zijner uitstekendste stukken behoorde. Hij schetste eene zegepraal der *Florentijners*, onder hunnen aanvoerder NICCOLO PICCINIO, welke hoofdzakelijk bewonderd werd uithoofde van eene groep ruiters, die om een vaandel vochten. Ook dit carton is niet meer voorhanden, maar alleen door eene kopij bekend. Toen LEO X. in 1513 den pauselijken stoel beklom, begaf LEONARDO zich, in het gevolg van I. DE MEDICIS, naar *Rome;* doch verliet in 1515 weder

der deze ſtad, en vertrok, op uitnoodiging van FRANS I. naar *Frankrijk.* Zijne hooge jaren lieten hem niet toe, om veel meer te arbeiden, en reeds in 1519 ſtierf hij in de armen van den koning, terwijl deze hem bezocht. De wereld vereert in LEONARDO DA VINCI den man, die de door CIMABUE (1420) weder opgebeurde ſchilderkunst, in haren geheelen omvang, tot vaste regels poogde terug te voeren. Er zijn ſlechts weinige ſtukken van hem voorhanden, aan welke hij de laatſte hand gelegd heeft. Behalve de reeds genoemde, behooren tot zijne beroemdſte werken het beeld van LISA DEL GROCONDO, dat zich in *Parijs* bevindt; het bevallig ſchilderij, bekend onder den naam van *la Vierge aux rochers;* eene LEDA, welke zich in de verzameling van den prins KAUNITZ te *Weenen;* een ſchilderſtuk, dat zich in het paleis *Pamfili* te *Rome* bevindt, den 12 jarigen JEZUS in dén tempel voorſtellende; de beeldtenis van den hertog L. M. SFORZA, in de galerij te *Dresden* voorhanden, en eenige anderen. De ſchriften van dezen onſterfelijken kunſtenaar worden bijna zoo hoog geſchat als zijne ſchilderſtukken; doch ſommige zijn er van verloren gegaan, en andere zijn in handſchrift gebleven. Slechts één werk van hem is tot hiertoe in het geheel verſchenen, namelijk: *Trattato della Pittura*, dat in 1630 het eerst, doch in 1816 het volledigst verſcheen. Behalve dit werk, waarin hij de onderwerpen van licht, ſchaduw, terugkaatſing, doch voornamelijk de achtergronden, met een diep doorzigt behandelt, en een *Fragment d'un traité ſur les mouvements du corps humain*, is er niets van hem gedrukt; doch in de Ambroſiaanſche boekerij te *Milaan* zijn 16 deelen van hem voorhanden; terwijl 7 andere deelen, zoo men meent, in handen van PHILIPS, koning van *Spanje*, gekomen zijn. Van de ſchoone handteekeningen van LEONARDO, die altijd een boekje bij zich droeg, waarin hij belangrijke gedaanten en gelaatstrekken, die hem voorkwamen, of de verſchillende in het oog loopende gemoedsaandoeningen, die hij waarnam, zorgvuldig opteekende, heeft CAYLUS eene verzameling in platen uitgegeven, onder den titel: *Recueil de têtes, de caractères, et de charges etc.*, 1730; ook heeft CH. J. GERLI geleverd: *Desſeins de* LEONARDO DA VINCI, en MORETTI: *Obſervationi ſopra i diſegni di* LIONARDO &, beide in 1784 te *Milaan* uitgegeven. Bovendien zijn ſedert 1796, de talrijke handteekeningen van DA VINCI, welke de koning van *Engeland* bezit, te *Londen* bij J. CHAMBERLAINE in plaat verſchenen, onder den titel *Imitations of original deſigns by* L. DA VINCI, 1796, Fol.

VINDELICIË. De landſtreek, die de *Vindeliciërs*, een aanzienlijk Duitsch volk, ten tijde van AUGUSTUS, in het Zuidelijk *Duitschland* bewoonden, en welke zich van de *Alpen* en de *Bodenzee*, door *Beijeren* en *Tyrol*, tot aan de *Inn*, en van daar nog verder tot aan den *Donau* uitſtrekte, weshalve ook *Augsburg* den naam van *Augusta Vindelicorum* draagt. Zij werden eerst, na verſcheidene hardnek

ki-

kige oorlogen door de *Romeinen* overwonnen, en door Tiberius grootendeels buiten 's lands gevoerd.

VINDICTA. Zoo noemde men bij de *Romeinen* den ſtaf, waarmede zij de ſlaven aanraakten, die zij vrij lieten; en van hier in de Pandecten het kapittel *Vindicta de manumissis.*

VINK. (De) (*Fringilla.*) Van deze vogelſoort, zich algemeen door eenen kegelvormigen, regten en puntigen bek kenmerkende, heeft men vele verſcheidenheden. Derzelver gezang is zeer verſchillende, zoo dat men wel 20 van elkander afwijkende ſoorten kan opnoemen, waaraan de vogelaars aan elk afzonderlijke namen geven, en de eene meer dan de andere door hen gezocht worden. Meestal hebben deze vogels, in iederen omtrek van 12 uur, of meerdere, in het rond, één en denzelfden zang of ſlag; terwijl die in naburige oorden weder eenen geheel anderen hebben. Behalve de *Schild-* of *gewone Vink* (*Fringilla coelebs*), van boven bruin, onder rosachtig bij het mannetje, grijs bij het wijfje, met zwarte vleugels en ſtaart, de ſlagpennen van wederzijds wit, de drie eerſte ongevlekt, en twee der ſtaartpennen in de ſchuinte wit, en welke in ons land ook gevonden wordt, heeft men nog van deze vogelſoort de volgende verſcheidenheden, door Blumenbach opgegeven, als: 1. *de Berg-* of *Boschvink* (*F. Montifringilla*), waarvan het grondſtuk, of de wortels der vleugels, hoog geel is, en die in het Noordelijk *Europa*, en ook bij ons, gevonden wordt; zij nestelt in de digſte bosſchen en komt ſlechts des winters in de vlakten. 2. *de Sneeuwvink* (*F. Nivalis*), die bruin, van onderen ſneeuwwit is, en waarvan de tweede rij der ſlagpennen en de dekvederen eene gelijke kleur hebben. Zijn vaderland is de *Caucaſus* en de Europeſche *Alpen*, voornamelijk de *St. Gothard*, en de hooge *St. Bernardsberg*, alwaar hij in de gangen van het hospitaal-klooster nestelt. 3. *de Distelvink* of het *Puttertje* (*F. Carduelis*), waarvan het voorhoofd en de keel ſcharlakenrood zijn, de ſlagpennen aan de voorzijde geel, de twee buitenſte ſtaartpennen in het midden, en de overige aaan het einde, wit zijn. Men vindt hem bijna in geheel *Europa* en de overige naburige landen der oude wereld, en ook bij ons. Wanneer deze Vink met het wijfje van een kanarievogel paart, komen er ſchoone bastaardſoorten uit voort. 4. *de Bengaalſche Vink* (*F. Amandava*), die bruin- en rosachtig wit geſpikkeld is, en in de *Oost-Indiën* gevonden wordt. Hij is een uitſtekend fraaije, kleine vogel. 5. *de Kanarievogel* (*F. Canaria*), met den bek en het lijf witachtig geel, en groenachtige ſtaartpennen. Deze vogel ſchijnt in den aanvang der 16de eeuw, van de *Kanariſche* eilanden, het eerst naar *Europa* te zijn overgebragt; doch is reeds omtrent het einde derzelve in *Duitschland* en onze *Nederlanden* gemeener geworden, en ſedert dien tijd in vele bijſoorten ontaard. Die, welke bruinachtig groen zijn, en op de *Kanariſche* eilanden, in koude, bergachtige oorden, aan het water nestelen, ſchijnen eigenlijk het ware ſtamras uit te maken. Onder de ove-

overige verdienen voornamelijk opmerking, de zoogenoemde *Kuif-kanariën*, welke een' vederbos of kuif op den kop hebben; gelijk ook die met roode oogen, welke kakkerlak-kanariën heeten. 6. *het sijsje* (*F. Spinus*), welks flagpennen in het midden geel, waarvan de vier eerfte ongevlekt, de ftaartpennen bij hare inplanting geel, en aan de tippen zwart zijn. Deze vogel behoort oorfpronkelijk op de grenzen van het Noorden te huis, en komt alleen, om te overwinteren, in de gematigde ftreken van *Europa*, waarom ook zijn nest hier te lande zeldzaam gevonden wordt. Hij nestelt in de toppen der hoogfte pijnboomen, en is zeer leerzaam, zoo dat men hem zelfs kan leeren deuntjes fluiten en woorden nafpreken. 7. *de Hennep-* of *Rietvink* (*F. Canabina*), met de voorfte flag- zoo als ook de voorfte ftaartpennen, zwart, en aan weerszijden wit getand. Zijn eigenlijk vaderland is *Europa* en *Noord-Amerika*, doch ook vindt men hem bij ons: de bastaarden, die men van dezen vogel en het wijfje eener kanarie trekt, zijn, tegen de gewoonte van andere bastaarddieren, fomtijds vruchtbaar. 8. *de Vlasvink* (*F. Linaria*), welke bruine flag- en ftaartpennen, aan de randen vuil bleek, en op de wieken eene witachtige ftreep heeft. Men vindt dezen in het geheele Noorder werelddeel, en ook bij ons te lande: hij heeft eenen zachten en aangenamen zang, en wordt zeer tam. Eindelijk 9. *de Huismusch* (*F. domestica*), met bruine flag- en ftaartpennen, zwarte keel, en aan de zijden eenen roestbruinen kop. Men vindt dezen vogel in geheel *Europa*, de naburige landen der overige oude wereld, en ook bij ons. Hij houdt zich echter in zware mast- en dennenboomen niet op: zoekt, even als de muis, de woonplaats van den mensch; wordt ongemeen tam, en is zeer geil van aard. Voor den moestuin en het veld is de Huismusch fchadelijk; doch zij vernielen ook tevens eene menigte van zoogenoemd ongedierte.

VIRGILIUS, (PUBLIUS MARO) een der eerfte Romeinsche dichters uit de eeuw van AUGUSTUS, werd 70 jaar voor onze tijdrekening, onder het confulaat van CRASSUS en POMPEJUS, te *Andes* bij *Mantua* geboren. Zijn vader, die hier een klein landgoed had, gaf hem eene uitmuntende opvoeding, en zond hem in zijn 12de jaar naar *Cremona*, vervolgens naar *Milaan* en eindelijk naar *Napels*. Hij beoefende onder PARTENIUS, SYRON en andere geleerden voornamelijk de Griekfche letterkunde, wijsbegeerte, wiskunde, enz. en ging bij het uitbarften van den burgerkrijg, tusfchen POMPEJUS en CESAR, waarfchijnlijk naar zijn vaderlijk landgoed, alwaar hij zich met den landbouw bezig hield, doch daarbij de wetenfchappen niet verwaarloosde. De dichtkunst was echter zijn grootfte vermaak; en hier begon hij, behalve andere kleine gedichten, zijne *Eclogen*, onder den naam van *Bucolica* bekend. Intusfchen werd CESAR omgebragt, en het beruchte driemanfchap opgerigt, en VIRGILIUS reisde naar *Rome*, om zijne landerijen, die na den oorlog door de foldaten van OCTAVIUS en ANTONIUS waren in bezit genomen, terug te verzoeken. Door

de

de gunftige medewerking van MECAENAS werd hem de teruggave van zijn goed wel beloofd, maar hij moest andermaal naar *Rome* reizen, voor hij in deszelfs bezit gefteld werd. Omtrent dezen tijd vervaardigde hij zijne 10de *Ecloge* en befloot daarmede de *Bucolica*. Thans begon hij, op aandrang van MECAENAS, zijn dichtftuk over den landbouw (*Georgica*), met oogmerk, zoo men meent, om de *Romeinen* daardoor tot den zoo deerlijk verwaarloosden landbouw weder aan te moedigen. Hij arbeidde er 7 jaar aan, begon vervolgens de *Aeneïde*, en befloot tot eene reis naar *Griekenland*, om aan dit meesterftuk de laatfte hand te leggen; doch AUGUSTUS, bij wien hij in hooge achting ftond, en met welken hij eene vertrouwde briefwisseling hield, hem op zijne terugreize uit het Oosten in *Athene* ontmoetende, befloot hij met dien vorst terug te keren. Dan, reeds in *Megara* overviel hem eene ziekte, die gedurende de reis meer en meer toenam, en te *Brundusium*, binnen weinige dagen, een einde aan zijn leven maakte. Hij ftierf in den ouderdom van 52 jaar, het 19de onzer tijdrekening. Zijn lijk werd, volgens zijne begeerte, naar *Napels* gevoerd, en aldaar aan den weg van *Puteoli* begraven, waar men nog tegenwoordig zijn graf toont, hetwelk ook naderhand door de geleerden, als een geheiligd oord, op zijnen geboortedag, bezocht werd, dien men alsdan plegtig vierde.

VIRGILIUS komt in zijne eeuw, die zoo rijk in uitftekende talenten was, als dichter de eerfte plaats toe. Door de kunst van zich uit te drukken, die hem in alle afdalingen, van de zachtfte en onfchuldigfte gewaarwordingen van het herderlijk leven, tot de verhevenfte en prachtigfte voorftellingen des heldendichts, ter dienst ftond; door fchoonheid van versmaat, waarin hij, inzonderheid in landgedichten, nog niet is overtroffen, en door zijn kunstmatig, en het doelmatig gebruik, dat hij van den geheelen dichterlijken toeftel wist te maken, verwierf hij de talrijkfte en driftigfte bewonderaars, en ftrekte hij aan ontelbare dichters tot een navolgenswaardig voorbeeld. Hij bezat, bovendien, een zacht, menschlievend karakter, in zijnen omgang niet de minfte verwaandheid, en was getrouw in de vriendfchap. De volledigfte uitgave zijner werken is die van BURMAN, *Amft.* 1746, in 4 deelen in 4to., fchoon naderhand door die van HEYNE overtroffen in eenvoudigheid en fchranderheid. De *Franfchen* bezitten nog eene goede vertaling van DE LILLE, de *Duitfchers* eene van J. H. VOSS, wij eene van VAN WINTER, om van geene latere te fpreken.

VIRGINIA. (*Zie* CLAUDIUS [APPIUS]).

VIRGINIË. Een van de *Vereenigde Staten van Noord-Amerika*, die zich met andere het eerst tegen het moederland verzette; volgens EBELING 2968 vierkante mijlen bevat, en naast *Nieuw-York* het meest van al deze ftaten bevolkt is. *Virginië* werd op het einde der 16de eeuw ontdekt; door AMADAS en BARLOW, onder Sir WALTER RALEIGH in 1584 in bezit genomen, en naar de ongehuwde koningin ELIZABETH, *Virginia* genoemd. Koning JACOBUS I. verdeel-

deelde het land in *Noordelijk* en *Zuidelijk Virginië*, en in 1607 werd de eerste blijvende volkplanting, onder den gouverneur WHIGFIELD aldaar gevestigd. Van nu af kwamen verscheidene Europesche volkplanters derwaarts, en ook vele *Nederlanders* zetteden zich in 1673 hier neder. Twee jaar vroeger telde men reeds 38,000 blanken en 2000 zwarten; en bijna eene eeuw later (1761) was het getal der bewoners reeds tot 170,000 geklommen; doch sedert de vrijverklaring der *Vereenigde Staten* is de volksmenigte nog aanmerkelijk toegenomen. In 1786 werd *Kentucky* van *Virginië* gescheiden, en nogtans vond men bij de telling van 1790 reeds 747,600, bij die van 1810, 974,670, en bij die van 1817, volgens BRISTED, 1,347,796 inwoners, welk getal sedert nog aanmerkelijk is toegenomen. Het wordt door *Pensylvanië*, *Maryland*, den *Oceaan*, *Noord Carolina*, *Tenessee*, *Kentucky* en *Ohio* omgeven, en door verscheidene bevaarbare rivieren, waaronder de *Potownak*, *Ohio*, *York* en *St. James*, doorstroomd. Aan den zeekant rijst het land tot zijne grootste hoogte, namelijk tot het *Alleghany-gebergte*, waartoe ook de *Blaauwe bergen*, en de *North-Mountains* behooren. Het eerste verdeelt de rivieren van *Virginië*, en leidt dezelve oostwaarts naar den *Oceaan*, en westwaarts naar de *Ohio*, en verheft zich tot de hoogte van 3000 voet. Het oostelijk gedeelte van *Virginië*, van den *Oceaan* tot het hoogste gebergte, maakt omtrent ⅔ van het land uit; het overige bevat het westelijk gedeelte, gewoonlijk het *Achterland* genoemd, en wordt ten oosten door de *Alleghany*- en ten westen door de *Cumberlandsche*-, ook *Laurels*-bergketen genoemd, ingesloten. Het lagere gedeelte van de kust is door de zee aangespoeld land, en bevat vele moerassen, waaronder de *Great Disma Swamp*, aan de zuidoostelijke grenzen, het voornaamste, 11 vierkante mijlen groot, en met hooge boomen en digte bosschen begroeid is. De luchtstreek is in het lager gedeelte van *Virginië* in den zomer heet, en in den winter zacht, in de bergachtige streken gezond en ruw, en in het *Achterland* gematigd en aangenaam. De vruchtbare grond brengt veel tabak en tarwe, benevens alle overige Noord-Amerikaansche producten voort, waarvan jaarlijks voor 6 millioen dollars wordt uitgevoerd, waaronder de tabak ten minste 80,000 vaten (*hogsheads*) bedraagt. Het staatsbestuur is gelijk aan dat der overige staten; de krijgsmagt bedraagt 50,000 man, en de hoofdstad is *Richmond*, welke 9785 inwoners bevat.

VIRIATHUS, of VIRIATHES, was een dapper *Lusitaniër*, die langen tijd, met zijne landgenooten, gelukkig tegen de *Romeinen* streed, en zijn vaderland tegen hen verdedigde. De Romeinsche praetor, SERVIUS GALBA, had, namelijk, door zijne wreedheid de *Lusitaniërs* tot opstand gebragt, wanneer VIRIATHUS, die volgens Romeinsche berigten, voorheen jager en vrijbuiter geweest was, zich aan hun hoofd stelde, en kort daarna de *Romeinen* zoodanig sloeg, dat er weinige van over bleven. Men zond wel nieuwe legers tegen hen; doch ook deze werden overwonnen. METELLUS alleen was gelukkiger; doch evenwel oor-

deelden de *Romeinen*, onder de toenmalige omſtandigheden, het raadzaam, om met hen den vrede te ſluiten, waarbij zij hen als onafhankelijke gebieders van *Luſitanië* erkenden, en een verdrag van vriendſchap met hen aan gingen. Niet lang daarna echter verbraken zij trouweloos den vrede, en hun veldheer, SERVILIUS CAEPIO, liet zijnen geduchten vijand verraderlijk van kant helpen. Aldus viel VARIATHUS, na eenen zesjarigen oorlog, doch onoverwonnen. Hij was een man, die, onder andere omſtandigheden, de gevaarlijkſte vijand voor de *Romeinen* zou geworden zijn.

VIRTUOSE (van het Italiaanſche *Virtu*, dat voortreffelijkheid, en *Virtuoſo*, dat alles, wat in zijne ſoort voortreffelijk is, beteekent,) is eene benaming, welke inzonderheid aan de zoodanigen gegeven wordt, die in de fraaije kunſten hun talent tot eenen hoogen trap van volkomenheid ontwikkeld hebben. In *Duitschland* en andere landen geeft men den naam van *Virtuoos* aan een bekwaam toonkunſtenaar, die het op het eene of andere ſpeeltuig, of in het gezang, tot eenen hoogen graad van volkomenheid gebragt heeft.

VISCONTI. (ENNIO QUIRINO) Een der beroemdſte oudheidkundigen, die in 1752 te *Rome* geboren werd, alwaar zijn vader, die veel geleerde kennis bezat, ſedert 1768 eerſte opziener over de oudheden was. De zoon kende reeds de afbeeldſels der keizers op de munten, toen hij nog naauwelijks hunne namen konde uitſpreken, te welken aanzien in het Journaal van *Florence* (*Novelle Letterarie* 1755.) belangrijke en nadere omſtandigheden worden opgegeven. In zijn 10de jaar onderging hij een openbaar onderzoek in de Romeinſche en bijbelſche geſchiedenis, de penning, tijdreken-, aardrijks- en meetkunde, en twee jaar later een ander, waarbij hij de moeijelijkſte voorſtellen der driehoeksmeting en analyſis oploste. Hij bragt de Griekſche dichters in metriſche verzen over, liet in zijn 13de jaar zijne overzetting der *Hecuba* van EURIPIDES drukken, en ondernam kort daarna eene metriſche vertaling van PINDARUS. Zijn vader had het plan ontworpen tot eene beſchrijving van het *Muſeum Pio-Clementinum*, en ettelijke artikels daartoe bearbeid: het 1ſte deel, dat in 1782 verſcheen, draagt ook zijnen naam; doch de jonge VISCONTI had reeds dit grootendeels geſchreven, en zette in later tijd het groote werk voort, onder den titel: *Il Muſeo Pio-Clementino descritto*, waarvan hij tot 1807 nog 6 deelen in het licht gaf. Dit werk zoude alleen genoegzaam geweest zijn, om zijnen naam voor altoos der vergetelheid te ontrukken; maar hij ſchreef bovendien nog vele kleinere oudheidkundige en andere ſtukken, welke hij gedeeltelijk in de verzameling van GUATTANI, in de Romeinſche *Anthologie* en het Journaal van *Mantua* plaatſte, en gedeeltelijk afzonderlijk liet drukken. — Toen de beroemdſte antiken naar *Parijs* gevoerd werden, volgde VISCONTI deze hem zoo dierbare kunstſchatten, bragt het muſeum der antiken in orde, en ſchreef er den catalogus van, waarin hij bij ieder derzelve korte, doch onderrigtende aanmerkin-

gen voegde. De jongste uitgave dezer naamlijst verscheen in 1815 onder den titel: *Notice de statues, bustes et bas-reliefs de la galerie des antiques du Musée Napoléon*, waarna hij in 1817 eene *Déscription des antiques du Musée Royal* uitgaf, maar nog uitvoeriger de rijke verzameling beschreef, welke onder den naam van *Musée Français* bekend was.

Men vindt in vele journalen en geleerde werken leerrijke berigten van de hand van VISCONTI. Een ieder vroeg hem gaarne, en elk oud gedenkstuk, door hem beschreven, scheen in waarde te rijzen. Niets was nog onvollediger dan de *Iconographie:* wij bezitten wel tallooze beeldtenissen van groote mannnen der oudheid; maar omtrent derzelver verklaringen waren het de oudheidkundigen niet eens, weshalve VISCONTI het grootsche plan vormde, om eene Grieksche en Romeinsche *Iconographie* te vervaardigen De eerste, onder den titel: *Iconographie Grecque*, verscheen in 1811 te *Parijs*, in 2 deel., in fol., en van de laatste kwam het 1ste dikkere deel, de beroemde mannen bevattende, in 1818 in het licht. De beschrijving der keizers blijft nu nog slechts over, en zal den inhoud van het 2de deel uitmaken, hetwelk de heer MONGEZ op zich genomen heeft. — Ook buitenlanders zochten VISCONTI's onderrigting. Lord WORSTLEY droeg hem de beschrijving der gedenkstukken op, welke hij, 25 jaar geleden, uit *Griekenland* had medegebragt; terwijl het Engelsch parlement hem tot eene overkomst naar *Londen* uitnoodigde, toen het de verzameling van lord ELGIN gekocht had, waarvan hij eenen uitmuntenden catalogus vervaardigde Eene zware ziekte sleepte dezen onvermoeid werkzamen, bescheidenen, zachtmoedigen en beminnelijken geleerde, in Sprokkelm. 1818, ten grave. Weinige oudheid onderzoekers bezitten in alle vakken, tot hunne studie behoorende, zoo als in de oude talen, penningkunde, en de schriftteekens der ouden, zulke uitgebreide kundigheden, als VISCONTI bezat.

VISSCHEN. Deze hebben rood doch koud bloed, bewegen zich door *vinnen*, en ademen door *kieuwen*, die hun bijna in alles tot longen dienen. Zij liggen aan beide zijden achter den kop, meest onder een of meer halvemaans-vormige schubben, die men *kieuwdeksels* noemt, en bij de meeste Visschen met eene kieuwenhuid verbonden zijn. De kieuwen zelven zijn met ontelbare, zeer fijne bloedvaten doorweven, en op iedere zijde in 4 bladen verdeeld, welke veel naar den baard eener schrijfpen gelijken. Het ademhalen geschiedt bij de Visschen door de in het water ontbondene lucht langs den mond binnen de kieuwen te brengen, en alsdan door eenen anderen weg, de *kieuwgaten*, weder uit te laten, gevolgelijk niet als bij dieren, die longen hebben, en door één en denzelfden weg in- en uitademen. Geene longen hebbende, kunnen de Visschen dus ook geene wezenlijke stem voortbrengen: eenigen echter, zoo als de *knorhaan* en *weervisch*, maken een zeker geluid.

De uitwendige gedaante der Visschen is zeer onderscheiden; bij sommige is het lijf rondachtig; bij andere ligt het horizontaal,

dat is in de breedte plat neergedrukt; bij eenige is het 3 of 4 hoekig; doch bij de meeste heeft het eenen lijnregten ſtand, en bij alle ligt de kop en de romp onmiddellijk aan elkander, zonder dat zij door eenen eigenlijken hals van elkander zijn afgezonderd. Bijna alle Visſchen zijn met ſchubben bedekt, die eene haar geheel eigene zelfſtandigheid hebben, en bij ſommige ſoorten op allerlei wijze, dikwijls uitmuntend ſchoon, zoo van maakſel als teekening, en met velerlei kleuren van goud- en zilverglans verſierd zijn. Zij zijn nog bovendien van buiten met een bijzonder *ſlijm* overtrokken, dat voor het grootſte gedeelte uit kleine, aan beide zijden van het lijf liggende, ſlijmholen wordt afgeſcheiden. De meeste der kraakbeenige Visſchen hebben ſchildvormige ſchubben, of zijn geheel en al met eene beenachtige ſchaal, als met een harnas, bedekt.

De bewegingswerktuigen der Visſchen zijn de *vinnen*, in welke men voor eenigen tijd een merkwaardig herſtellings-vermogen heeft waargenomen. Zij beſtaan uit dunne, beenachtige of kraakbeenige graten, die door eene bijzondere huid met elkander verbonden, aan afzonderlijke beenderen vast gehecht, en door daartoe beſtemde ſpieren bewogen worden. Men noemt ze, naar mate van derzelver ligging, *rug-*, *borst*, *buikvinnen*, *ſtuit-* of *aars-* en *ſtaartvin*. De laatſte is altoos regtſtandig en dient den Visch tot een roer, ter wending, enz.; terwijl daarentegen de borstvinnen hun als tot riemen verſtrekken. Een ander werktuig ter beweging voor de Visſchen, en inzonderheid tot hun oprijzen of lager dalen in het water, is de *zwem-luchtblaas*, die door middel eener daar aan eigene buis meestal met de maag of den ſlokdarm gemeenſchap heeft.

Alle Visſchen leven wel in het water, maar niet alle in gelijkſoortig: men onderſcheidt dezelve hierom in zee- en zoetwater-visch. Alleen de aal, meer-aal, enz. leven in beide, en ſommige zelfs in eenigzins warme, minerale bronnen. De meeste Visſchen, inzonderheid die in zee leven, zijn nachtdieren, zulke namelijk, die des nachts hun werk verrigten, en bij dag zich meer in de diepte ſtil houden; en van hier, dat de van Visch levende eilanders en kustbewoners meest des nachts ter vischvangst uitgaan. — Vele ſoorten van Visſchen veranderen op vaste tijden des jaars van verblijf: ſommige zeevisſchen begeven zich dan naar de monden en bogten der rivieren, ter ſchieting van hun zaad, zoo als b. v. de zalm; terwijl andere, zoo als onder anderen de haring, in den noordelijken *Atlantiſchen Oceaan*, nog bovendien, op beſtemde tijden van het jaar, en in onmeetbare ſcholen, verre togten doen tusſchen de kusten van het westelijk *Europa* en die van het noordoostelijk *Amerika*. — Meest alle Visſchen leggen eijeren, en wel zoo, dat het wijfje, nog onbevrucht, kuit ſchiet, welke het mannetje alsdan met zijne hom besproeit. De levend barende Visſchen paren, waartoe de aal en zoogenoemde moeder-aal behooren; doch onder de eierleggende heeft dit weinig plaats. De vermenigvuldiging der Visſchen is verbazend

zend groot, zoo dat b. v. de haring tusfchen de 20 en 37,000, de karper over de 200,000, de zeelt 383,000 en de griet ruim een millioen eitjes voortbrengt. Sommige jonge Visfchen hebben, zoodra zij uit de eitjes kruipen, nog niet hunnen volkomenen vorm, maar moeten, gelijk vele amphibiën, vooraf eene zekere gedaanteverwisfeling ondergaan, waardoor eerst langzamerhand hunne vinnen, en andere dergelijke uitwendige deelen, het een na het andere, volkomen gevormd worden. De Visfchen worden, uithoofde van hun ligchamelijk zamenftel, zeer oud, zoo dat b. v. karpers, fnoeken en anderen den ouderdom van 150 jaar bereiken kunnen. Eenige kleine Visfchen, zoo als de ftekelbaars, enz. worden flechts weinige jaren oud.

Wat de uiterlijke *zintuigen* der Visfchen aangaat, zoo moet de reuk bij fommige zeer fcherp zijn, vermits zij het verborgen aas op eenen verren afstand kunnen gewaar worden. Ook omtrent hun gehoor is men thans tamelijk zeker, alzoo men weet, dat zij niet alleen dit zintuig, en wel in eene uitftekende mate, maar ook zelfs hiertoe foortgelijke werktuigen bezitten, als in het binnenfte van het oor bij andere roodbloedige dieren gevonden worden. De meeste aanmerkelijke bijzonderheden, echter, vertoonen zich bij de Visfchen in het maakfel van het oog, hetwelk b. v. van den zoogenoemden ftraalband (*corpus ciliare*), enz. geheel verftoken is. Het hoornvlies is zeer plat, bevat weinig waterachtig vocht, maar eene kristallins, bijna kogelrond, en zeer hard. De fmaak bij de Visfchen moet zeer gering zijn, wijl de tong meestal beenachtig en met tanden of andere harde bekleedfelen voorzien is.

De Visfchen behooren voor het grootfte gedeelte tot de vleeschetende dieren, en, fchoon geene pooten hebbende, om hunnen buit te vatten, bezitten zij nogtans andere middelen, om er zich meester van te maken. Sommige, namelijk, hebben aan den mond lange baarddraden, om daarmede, als door een lokaas, andere kleine waterdiertjes te lokken, zoo als bij den *fterrekijker*, *kikvorsch-visch*, enz. plaats heeft; andere, gelijk de *chaetodon rostratus*, zijn van eene fpuitbuis voorzien, om daarmede de boven water zwemmende infecten als het ware neer te fchieten; terwijl nog andere, zoo als onder de zeevisfchen het *tril-rogje*, de *tetraodon electicus* en de *trichiurus indicus*, en onder de riviervisfchen de *fidderaal* en *drilvisch*, eene bijzondele fchokkende en verdoovende kracht bezitten. — Behalve, dat de Visfchen voor den mensch meestal tot fpijze dienen, en de bewoners van *Kamfchatka*, *Braziliё*, enz. er eene foort van meel tot koeken van bereiden, is de vangst van eene bijzondere foort, voor een groot gedeelte van meer befchaafde volken, van het uiterfte belang, zoo als b. v. van den haring, de kabeljaauwen, de tonijnen en dergelijke. De traan van haaijen, haringen, kabeljaauwen, enz., wordt zeer veel in lampen gebrand. — De oostelijkfte kustbewoners van het middelfte gedeelte van *Arabië*, kleeden zich in getouwde zalmhuiden; terwijl vele deelen van fommige Visfchen ook tot kunstgebruik en kunst-

 werk-

werken gebezigd worden; zoo als b. v. de fchubben van de blei of den witvisch tot het maken van glaspaarlen, de huid der roggen en haaijen tot fchuren en glad maken, enz.

VISSCHER, (ANNA ROEMERS) dochter van ROEMER VISSCHER, van wien hier onder eenig verflag zal gegeven worden, verdient onder de kunst- en letterminnende vrouwen, op welke ons vaderland roem draagt, geene onaanzienlijke plaats. Zij werd in den jare 1584 te *Amfterdam* geboren, en genoot, onder het geleide van een' geletterden en kunstkweekenden vader, al de voordeelen eener befchaafde opvoeding. Behalve in de zang-, fpeel-, dans- en teekenkunst, het borduren, boetferen en kunftig fchrijven op glas, werd zij ook in de Franfche en Italiaanfche taal onderwezen. De voorgang van haren vader wekte ook in haar de zucht ter beoefening der dichtkunst. De proeven, die zij van hare begaafdheden in dezen gaf, gevoegd bij de algemeene befchaafdheid van haren geest, hare vorderingen in de voorgenoemde kunften en haar deugdzaam en beminnelijk karakter, deden haar de achting en vriendfchap van de beroemdfte mannen van haren tijd, voor het meerendeel ook vrienden van haren vader, verwerven, die zich als om ftrijd beijverden haren lof te verkondigen. Van deze (want allen op te noemen zou te lang vallen) zal het genoeg zijn, een' D. HEINSIUS, VONDEL, HOOFT, HUYGENS en CATS met name te melden. De laatfte inzonderheid, wiens dichtgeest haar bovenal bekoorde, was haar bijzondere vriend, en de wederzijdfche achting en genegenheid werd niet weinig aangekweekt door haar verblijf in *Zeeland*, werwaarts zij in den jare 1622 eene reis ondernam, en waar hare komst, als die eener tiende zanggodin, door alle dichters van dat gewest gevierd werd. Zij bragt een groot deel van haar leven, uit liefde voor haren vader, die, in gevorderden leeftijd, en bij zwakheid naar geest en ligchaam, hare oppasfing en zorg bezwaarlijk ontberen kon, in ongehuwden ftaat, eerst te *Amfterdam*, en, na deszelfs verhuizing naar *Alkmaar*, te dier ftede door. Drie of vier jaren na zijn overlijden in 1620, trad zij in den echt met een' aanzienlijk en geletterd inwoner van *Dordrecht*, met name DOMINICUS BOOTH VAN WEZEL, welk huwelijk met twee zonen gezegend werd, ten wier behoeve zij later naar *Leijden* verhuisde, om hen aldaar tot de wetenfchappen te doen opleiden. Den oudften van deze, JOHAN genaamd, zag zij, na het intreden der letterkundige loopbaan, vóór zich ten grave dalen; de jongfte, naar zijnen moederlijken grootvader, ROEMER of ROMANUS geheeten, overleefde haar, en hield, als advokaat in den *Haag*, ook door zijne liefde tot de dichtkunst, den roem van zijn geflacht ftaande. Onze ANNA overleed, in den ouderdom van ruim 67 jaar, op den 6 van Winterm. des jaars 1651. Hare dichtftukken, die over het geheel wijsheid en godsvrucht ademen, niet onbevallig vloeijen, en in den trant van haren vriend CATS gefteld zijn, vindt men, voor het meerendeel, in onderfcheidene dichtverzamelingen verfpreid. Eenige der-

derzelve komen voor in een werkje van haren vader, *Sinnepoppen*, (zinnebeelden) getiteld, waarvan zij een' tweeden, door haar verbeterden en vermeerderden, druk aan het licht bragt, met bijvoeging onder anderen, van tweeregelige versjes onder ieder zinnebeeld. De voornaamste van hare dichtstukken zijn door den heer Mr. J. SCHELTEMA medegedeeld in zijne fraaije en belangrijke verhandeling, ten titel voerende: ANNA en MARIA TESSELSCHADE, *de dochters van* ROEMER VISSCHER, *door Mr.* JACOBUS SCHELTEMA.

VISSCHER, (MARIA TESSELSCHADE ROEMERS) zuster der voorgaande, werd tien jaar na deze, in 1594 namelijk, te *Amsterdam* geboren. Den zeldzamen naam van TESSELSCHADE kreeg zij van haren vader ter gedachtenis van de schade, die hem, door het verliezen van vele schepen, in den storm van 1593, ter reede van *Texel*, overkwam. Zij volgde in alles het voetspoor van hare oudere zuster, die, vooral wegens het overlijden van beider moeder kort na de geboorte van MARIA, op de vorming en opleiding van deze geen' geringen invloed oefende. Gelijke bedrevenheid in allerlei fraaije kunsten, bijzonder in de zang-, speel en dichtkunst, gelijke geestbeschaving, gelijke zuiverheid en bevalligheid van zeden, die bij MARIA nog door meerdere ligchaamsschoonheid, en, naar het schijnt, ook door nog grootere levendigheid van geest verhoogd werden, deden haar, niet minder dan hare oudere zuster, in de achting en genegenheid van hare beroemdste tijdgenooten, en onder deze vooral, van HOOFT, HUYGENS en BARLAEUS, deelen. Gelijk ANNA aan CATS, zoo hechtte MARIA zich bijzonder aan HOOFT, wiens dichtgeest zij navolgde, en aan wiens letterkundige feesten, bij welke hij, van tijd tot tijd, de fraaiste vernuften op het slot te *Muiden* vereenigde, zij boven anderen tot vreugde en sieraad strekte. In den jare 1623 trad zij in het huwelijk met een' echtgenoot harer waardig, ALLARD VAN KROMBALG geheeten, welk huwelijk al de beroemdste dichters van dien tijd tot zingen opwekte. Twee dochters waren de vrucht dezer gelukkige verbindtenis, van welke de oudste in Bloeim. des jaars 1634 aan de kinderziekte overleed. Haar vader, wien dit verlies geweldig schokte, volgde haar weldra in het graf, en dus werd TESSELSCHADE, in hetzelfde jaar, door eene dubbele, hoogst grievende ramp getroffen. Ongemeen was de gelatenheid en christelijke heldenmoed, door haar, onder zoo hartverscheurende verliezen, ten toon gespreid, gelijk ons uit de *Brieven* van haren getrouwen vriend HOOFT kennelijk wordt. Dan, hoe zeer zij zich door rede en godsdienst boven hare droefheid wist te verheffen, waren nogtans alle pogingen, later door BARLAEUS, die in dezen door HOOFT en HUYGENS ondersteund werd, aangewend, om haar tot een tweede huwelijk met hem te bewegen, geheel vruchteloos. Zij weigerde hem echter hare vriendschap niet, en bevond zich niet ongaarne in zijn gezelschap op het huis te *Muiden*, waar zij, bij voortduring, door hare geestigheid, bevalligheid en vooral door de liefe-

lijkheid van hare ſtem, de ziel bleef der gezellige vreugde, zoo dikwerf deszelfs edele bewoner zijne kunstvrienden aldaar met gulle hartelijkheid onthaalde. Eenige jaren nadat zij van *Alkmaar* zich met der woon naar *Amſterdam* begeven had, in 1646 namelijk, trof haar de ramp, dat eene vonk uit eenen ſmidswinkel in haar linker oog ſpatte, en zij dit oog, na vele ſmarten, verloor. Berlaeus en Huygens beijverden zich omſtrijd, om haar over dit ongeluk, waarbij zij weder hare kloekmoedigheid heerlijk aan den dag leide, te vertroosten. Dan, drie jaar later trof haar eene nog zwaardere ramp in het overlijden van hare eenige, overgeblevene dochter; eene ramp, waarbij zij wel de haar eigene ſterkte van geest behield, doch waaronder haar krank ligchaamsgeſtel bezweek, zoo dat zij niet lang daarna, op den 20ſten van Zomerm. 1649 uit het leven ſcheidde. Zij had zich, even als haar vader en zusters, beſtendig aan de leer der roomſche kerk gehouden, waarvan haar vriend Huygens haar te vergeefs had pogen af te trekken. Wat hare dichtſtukken aangaat, deze ademen, gelijk wij reeds te kennen gaven, meer den geest van haren bijzonderen vriend Hooft. Men vindt dezelve, even als die van hare zuster, in onderſcheidene verzamelingen verſpreid, en de voornaamſte medegedeeld in de bovengenoemde verhandeling van den heer Scheltema. Van hare dichterlijke navolging van het beroemde heldendicht van Tasso, het *Verloste Jeruzalem* geheeten, die door hare kundigſte tijdgenooten zeer geprezen wordt en reeds verre ſchijnt gevorderd te zijn geweest, is tot de nakomelingſchap niets bewaard gebleven.

VISSCHER, (Roemer) vader van de voorgenoemde dichteressen, was een geletterd koopman te *Amſterdam*, waar hij in den jare 1547 geboren werd, en het grootſte deel zijns levens doorbragt. Met zijne vrienden Spieghel en Coornhert was hij een der voornaamſte leden der Amſterdamſche rederijkkamer *in liefde bloeijende*, en bragt niet weinig toe, om haar, tegen het einde der zestiende eeuw, tot eene kweekſchool der uitſtekendſte vernuften te verheffen en een nieuw licht voor onze taal- en dichtkunde van haar te doen uitgaan. Zijn huis was de verzamelplaats van allen, die wetenſchap en kunſten beminden, tot welker bevordering hij ſteeds bereid was, naar zijn beste vermogen, mede te werken. Van daar, dat de kundigſten onder zijne tijdgenooten hem in groote achting hielden, en meermalen met lof van hem gewaagden. Even als Spieghel, nam hij geen deel aan de burgerlijke en godsdienſtige geſchillen van zijnen tijd, en bleef, gelijk wij reeds bij het vorig artikel te kennen gaven, bij de gemeenſchap der roomſche kerk, doch met zoo veel gematigdheid, dat hij geen beſcheiden voorſtander der hervorming van zijne vriendſchap uitſloot, of op eenigerlei wijze van zich afkeerig maakte. Zijne dichtwerken, onder den zonderlingen naam van *Brabbelingh* uitgegeven, beſtaan voor het meerendeel uit puntdichten, door hem *Quicken* genaamd, en in *ſchokken* of zestigtallen verdeeld, en uit andere boertige gedichten. Zij dragen hier en daar wel blijken van ge-

brek

brek aan beſchaafdheid en verfijnden ſmaak, maar prijzen zich nogtans, over het geheel, door aardig vernuft en netheid van taal zoo zeer aan, dat hij onder de herſtellers onzer dichtkunde eene plaats verdient, en den eernaam van den *Hollandſchen Martiaal*, hem door DOUSA en anderen gegeven, niet onwaardig mag gerekend worden. Van zijne *Sinnepoppen*, beſtaande uit zinnebeelden, met bijgevoegde verklaringen in onrijm, hebben wij boven, van zijne dochter ANNA ſprekende, reeds gewag gemaakt.

VISSCHERS-RING is het zegel van den paus, waarmede de apostoliſche brieven en beſluiten in rood was gezegeld worden, en hetwelk den apostel PETRUS in de gedaante van eenen Viſcher voorſtelt.

VITELLIUS. (AULUS) Een der verachtelijkſte vorſten, die den troon der Ceſars te *Rome* beklommen hebben. In losbandigheid opgevoed, en door de toomelooze zeden aan het hof der buitenſporige regenten, CALIGULA, CLAUDIUS en NERO, nog meer bedorven, had hij zich door lage vleijerij den weg tot eereposten gebaand. NERO droeg hem het opperbevel over eenige legioenen in *Neder-Duitschland* op, welke hij, toen de *Pretorianen* OTTO, in de plaats van GALBA, tot keizer uitriepen, door geſchenken en beloften zoo geheel in zijn belang wist te brengen, dat zij ook hem tot deze waardigheid benoemden. Hieruit ontſtond een burgeroorlog tusſchen de beide keizers, waarin VITELLIUS tot driemaal toe door de troepen van OTTO geſlagen werd; doch de vierdemaal zegepraalden zijne legioenen op hunnen vijand, en de vrijwillige dood van OTTO ſtelde hem in het volle bezit van den hem betwisten troon. Hij trok als overwinnaar binnen *Rome*; doch zijne regering kenmerkte zich, reeds van den beginne af, door geweldenarijen en buitenſporigheden van allerlei aard, die door niet eene enkele, voor den ſtaat, heilzame daad vergoed werden. De openbare belangen waren in de handen van verachtelijke menſchen, en VITELLIUS zelf gaf zich aan de voorbeeldelooste ongebondenheid over. Eene zoodanige regering konde, bij eene reeds bedorven natie, van geenen langen duur zijn. De legioenen, inzonderheid in het oosten, geraakten in opſtand, en riepen VESPASIANUS tot keizer uit; terwijl VITELLIUS, toen hij zich in *Rome* zelf door zijne tegenpartij zag aangevallen, zich poogde te verbergen, maar, ontdekt, op eene verachtelijke wijze door de ſtraten geſleept, en zijn lijk in den *Tiber* geworpen werd. Hij onderging dezen dubbel verdienden dood in het 57ſte jaar zijns levens, en de 7de maand zijner regering, welke door PLUTARCHUS met die der vorſten in de treurſpelen vergeleken wordt, die het tooneel betreden, voorbij gaan en verdwijnen.

VITRINGA. (CAMPEGIUS) Een zeer beroemd Nederlandsch godgeleerde, geboren in de hoofdſtad van *Vriesland* den 16 van Bloeim. 1659, uit een niet onaanzienlijk geſlacht. Na zich te *Leeuwarden* in de beginſelen der wetenſchappen te hebben geoefend, begaf hij zich, tot voortzetting zijner ſtudiën, naar de hooge ſchool te *Fra-*

neker, waar hij groote en spoedige vorderingen in de letteroefeningen maakte en vervolgens die van *Leijden* bezocht, om derzelver beroemde hoogleeraren te hooren. Onder het getal der proponenten aangenomen, werd hij al spoedig (den 19 van Oogstm. 1680) tot hoogleeraar in de Oostersche talen te *Franeker* beroepen. Dezen post aanvaardde hij den 11 van Louwm. 1681, en werd in het volgende jaar reeds tot hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd, welke benoeming hij in 1683 aanvaardde, en waarbij in 1693 het hoogleeraarschap in de heilige geschiedenis gevoegd werd. Ten jare 1698 werd hij tot hoogleeraar naar *Utrecht* beroepen; doch deze beroeping werd niet goedgekeurd door WILLEM III. Na den dood van dezen vorst, andermaal derwaarts beroepen, wees hij dit beroep van de hand. Hij muntte uit door eene zeer grondige geleerdheid; een scherp oordeel, een verwonderlijk geheugen, eenen echt liberalen geest, beschaafdheid en vriendelijkheid, en vooral door afkeerigheid van twisten en door uitnemende braafheid. Men sleepte hem desniettemin in verscheidene voor hem onaangename twisten, en verdacht hem van onregtzinnigheid. Van zijne geleerdheid getuigen zijne veelvuldige schriften, van welke vele ook nu nog in hooge achting staan. Hij stierf den 31sten van Lentem. 1722 aan eene beroerte.

VITRINGA, (CAMPEGIUS) zoon van den voorgaanden, werd te *Franeker* geboren den 24sten van Lentem. 1693. Na wel volbragte letteroefeningen in zijne geboortestad, te *Leijden* en te *Utrecht*, werd hij in het jaar 1716 aangesteld tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Franeker*. Uitmuntend nam hij deze bediening waar; doch niet lang mogt de hoogeschool aldaar zich in zijn onderwijs verblijden, daar hij reeds den 11den van Louwm. 1723 overleed. Ook hij heeft eenige, van zijne geleerdheid getuigende, schriften achtergelaten.

VITRINGA, (MARTINUS) een neef der beide vorige, was eerst predikant te *Zuidwoude* in *Vriesland*, en vervolgens te *Arnhem*. Hij was een geleerd en arbeidzaam godgeleerde, waarvan vooral een zeer uitvoerig en geleerd werk, door hem uitgegeven in het Latijn, over *de korte stellingen van de Christelijke leer van* G. VITRINGA *den vader*, ten bewijze verstrekt.

VITRIOOL is de algemeene benaming van die middenzouten, welke uit eene verbinding van zwavelzuur en sommige metalen bestaan. In den handel komen 3 soorten van Vitriool voor, namelijk *ijzer-*, *koper-* en *zink-vitriool.* Het ijzervitriool, ook groene Vitriool genoemd, bestaat uit ijzer- en zwavelzuur, heeft groene langwerpige kristallen, die in de lucht met een geel stof overdekt worden, veroorzaakt door dat zijn ijzer-oxyde nog meer zuurstof aantrekt. Dit zout bezit de eigenschap, dat het in eene sterke hitte zijn zuur verliest, weshalve men het ook ter bekoming van hetzelve (hierom Vitriool-olie genoemd) bezigt. Men bereidt het Vitriool voornamelijk uit ijzerkies, welke uit zwavel en ijzer bestaat, en die, nadat zij gebrand is, op eenen hoop geworpen, en door het besprengen met water ver-

verhit wordt, waardoor dan de zwavel in zwavelzuur, en het ijzer in ijzer-oxydule verandert, welke zich beide tot Vitriool (zwavelzuur-ijzer) (*fulphas ferri*) verbinden, dat door uitlooging met water, zuivering, koking en cristallifatie verkregen wordt. — Het kopervitriool, ook blaauwe Vitriool geheeten (*fulphas cupri*), beftaat uit koper- en zwavelzuur, heeft faffierblaauwe kristallen, en komt fomtijds natuurlijk als zoodanig, of in cementwater opgelost, te *Neufohl* in *Hongarije*, voor. Voorheen bereidde men het uit koper-kies, zoo als het ijzervitriool uit ijzer-kies, of men zuivert koper, ook mesfing, met zwavel, en befproeit de gloeijende bladen met water, dat zich daardoor met Vitriool verzadigt. Dit Vitriool wordt voornamelijk te *Neufohl*, *Rothenburg*, *Marfeille*, *Winterthur*, *Hof* en *Goslar* bereid. — Eindelijk beftaat het zink- of het witte Vitriool (*fulphas zinci*) uit zwavelzuur en zink, en komt in den handel in de gedaante van klompen fuiker voor. Het wordt te *Goslar* uit zink-erts door verwering, uitlooging en cristallifatie verkregen; wordende de kristallen gefmolten, en daarna weder bekoeld. Daar de zink-ertfen, ijzer, lood, zilver en koper bevatten, zoo is dit zout nooit zuiver. — In het Salzburgfche wordt eene foort van Vitriool gewonnen, de *dubbele adelaar* genoemd, die uit ijzer-, koper- en zink-vitriool beftaat. Het *Admonter-vitriool* uit *Stijermark*, beftaat echter alleen uit ijzer en koper. Aan beide foorten geven de zwartverwers boven het zuiver ijzer-vitriool den voorrang; doch de koude indigokuip en de blaauwe Engelfche druk vorderen zuivere, niet verweerde ijzervitriool.

VITRUVIUS. (Marcus Vitruvius Pollio) Een beroemd Romeinsch bouwkundige, die ten tijde van Augustus en Tiberius leefde, door den eerften tot architect gebruikt, en te *Verona* geboren werd. Hij is bij ons, inzonderheid, bekend geworden door een werk over de bouwkunst, in 10 boeken; het eenige van deze foort, hetwelk uit de oudheid tot ons gekomen is. Ofschoon men zijnen fchrijftrant, als van allen fmaak ontbloot, befchouwt, wordt dit werk nogtans, uit hoofde van zijnen inhoud, hoog gewaardeerd. De beste uitgaven zijn die van Laet, *Amfterdam* 1649, in fol., van Rode, *Berlijn* 1800, 1fte en 2de deel, in 4to, en 1 deel in fol., en van Schneider, *Leipzig*, in 4 deelen, in 8vo. De kabinets-raad Aug. von Rode, in *Desfau*, heeft er eene goede Duitfche overzetting (*Leipzig* 1796) van uitgegeven.

VIVIANI. (Vincenzo) Een beroemd Italiaansch wiskunftenaar, die in 1622 *Florence* tot zijne geboorteplaats had, en reeds vroeg zulke vorderingen in de meetkunst maakte, dat de groote Galilei zijn bijzonder onderwijs op zich nam, en hem als zijnen eigenen zoon behandelde. Na den dood van dezen zijnen begunftiger wijdde hij zich geheel aan de beoefening der meetkunde, en vormde het plan, om de geheel verloren geraakte boeken van den ouden Griekfchen wiskunftenaar Aristaeus over de kegelfnede, en het tot hiertoe mede voor verloren gehouden 4de boek van Apollonius uit *Perga*, die

om

omtrent 220 jaar voor onze tijdrekening leefde, en dat van gelijken inhoud was, weder op nieuw te bearbeiden. Toen nu, na verloop van eenigen tijd, het geheele werk van APOLLONIUS in de boekerij te *Florence* ontdekt werd, zag men, bij vergelijking, hoe juist VIVIANI het gevoelen van dezen Griekfchen wiskundige getroffen, en zelfs nog beter ontwikkeld had. In 1666 werd hij eerst wiskunftenaar van den groothertog FERDINAND II. te *Florence*, die zelf een groot bevorderaar van kunften en wetenfchappen was, en aan wiens hof zich vele uitmuntende wis- en natuurkundigen bevonden, waarmede de groothertog vertrouwelijk omging, en waaronder nu ook VIVIANI behoorde. Hij was, zoo als zijn voorganger TORRICELLI, lid van de *Academia del Cimento*, door genoemden vorst opgerigt, en werd tot verfcheidene verrigtingen gebruikt, onder anderen, om het dal *Valdichiana*, hetwelk door den vloed *Chiana* dikwijls overftroomd werd, van het overvloedig water te ontlasten, waaromtrent zijn berigt van het jaar 1650 nog voorhanden is. Ook buiten 's lands werd de naam van VIVIANI met roem bekend. LODEWIJK XIV. benoemde hem in 1699 tot lid van de akademie der wetenfchappen te *Parijs*, met toelegging eener jaarwedde, waarvan hij echter niet lang genot had, alzoo hij in 1703, in den ouderdom van 82 jaar ftierf. Hij liet den roem na eens grooten, befcheidenen en menschlievenden geleerde, en fchreef nog, behalve de beide opgenoemde werken, een ander, getiteld: *Enodatio problematum universis Geometris propofitorum, etc.*

VLAAMSCHE SCHOOL. (*Zie:* NEDERLANDSCHE.)

VLAARDINGEN. Een aanzienlijk vlek, met ftadsregten, en 6700 inwoners, liggende in de Nederlandfche provincie *Zuid-Holland*, ruim 2 uur ten zuiden van *Delft* en een half uur ten westen van *Schiedam*. Het tegenwoordige *Vlaardingen* ligt niet op denzelfden grond van het *Oude*, waarvan men in de vroegfte gedenkfchriften onzer vaderlandfche gefchiedenis, onder den naam van *Flertidinga* of *Phladirtinga*, vindt gewag gemaakt, en toen zeer vermaard was; doch waarschijnlijk in eene overftrooming verdelgd is, en toch meer landwaarts fchijnt herbouwd te zijn. *Vlaardingen* heeft door middel eener lange haven, met paalwerk bezet, gemeenfchap met de *Maas*. In dezelve bevindt zich eene afzonderlijke legplaats ten dienfte der haringbuizen, en heet het *Buitengat;* terwijl een ander watertje, onder den naam van *Prikgat* bekend, ter bewaarplaats van de zoogenoemde *Prikken* dient; zijnde eene foort van kleine visch, welke men aan de hoeken doet, waarmede men den kabeljaauw vangt. De prikken worden in zoet water, vooral in de *Merwe*, om en bij het dorp *Werkendam*, en ook wel op de rivier van *Londen* gevangen, te welken einde een afzonderlijk vaartuig, *Prikhaalder* genoemd, derwaarts wordt afgezonden. — Men vindt in *Vlaardingen* eenige niet onaanzienlijke, openbare gebouwen, onder anderen het raadhuis, de vleeschhal, de waag, het hof, enz. behalve eene menigte

net-

nette burgerwoningen. De kerk der hervormden, naar gelang van het toenemend getal der inwoneren, van tijd tot tijd vergroot, is een ruim gebouw, en pronkt met eenen fraaijen toren, voor ruim eene halve eeuw geheel nieuw opgetrokken. De visfcherij, vooral de haringvangst, was al van ouds de hoofdnering der ingezetenen. De laatfte werd uit deze plaats het fterkst gedreven, zoo dat in het jaar 1753, van de 173 haringbuizen, die *Nederland* uitzond, 112 te *Vlaardingen* te huis behoorden. Sedert 1795 echter tot het jaar 1814 heeft deze tak van nering bijna geheel ftil geftaan, of ten minfte zoo weinig opgeleverd, dat de *Vlaardingers*, boven anderen, aan verarming bloot ftonden; doch thans levert de haringvisfcherij wederom een' zeer aanmerkelijken tak van beftaan voor de ingezetenen op, die in 1815 reeds 100 buizen ter vangst uitzonden. — De beroemde dichter A. Hoogvliet werd in dit vlek geboren.

VLAG. Zoo noemt men, gemeenlijk, de groote, vierkante fcheepsvlag, welke uit eene ligte wollen ftof beftaat, en op de punt eener mast, of ook wel op het achterfte gedeelte van het fchip, geftoken wordt, en zich door hare breedte en grootte van andere fcheepsvlaggen onderfcheidt. Alle fchepen kunnen van voren en achteren eene vlag opfteken; maar alleen de opper-admiraal mag de vlag aan den grooten mast laten waaijen, en onder dezelve nog eene kleinere vlag of wimpel. De vice-admiraal voert zijne vlag aan den fokkemast-, de contre-admiraal aan den achter- of befaanmast. Een koopvaardijfchip voert, benevens de nationale vlag, gewoonlijk nog eene kleinere aan de bezaansmast met het wapen der ftad, waar het te huis behoort, en eene dergelijke aan den voormast, met het wapen der plaats, waar de perfoon woont, die het bevracht heeft. Voor buitengewone gelegenheden heeft men bijzondere foorten van vlaggen, als: *de noodvlag*, waardoor andere fchepen ter hulp geroepen worden; *de doodvlag*, die men opfteekt, als er een voornaam lijk aan boord is; *de vredesvlag*, welke genoegzaam bij alle natiën wit is, en opgehefchen wordt, ten teeken dat men met den vijand over vrede wil handelen; wordende in het tegengefteld geval *de bloedvlag* gebruikt. De *vlag ftrijken* is het grootfte eerbewijs, hetwelk een fchip aan een ander kan bewijzen; *de vlag in den arm te houden*, is een geringer. De koninklijke vlag, die een koninklijk fchip voert, ftrijkt voor niemand. Bij eenen zeeflag is het ftrijken der vlag een teeken, dat men zich overgeeft. Wordt nu een fchip opgebragt, dan worden de vlaggen aan de zeilen gebonden, of aan de galerij, aan het achterfte gedeelte van het fchip, geknoopt. — *Vlag-officiers* zijn de zulke, die reeds over fmaldeelen der vloot het bevel voeren, en een *vlagfchip* is een zoodanig, waarover een hoog officier het bevel heeft, die dan het regt bezit, om eene vlag te mogen voeren. Ieder vlagfchip heeft een aangewezen fecondant-fchip onder zijn bevel.

VLAS. (*Linum ufitatisfimum.*) Van dit algemeen nuttig gewas, het-

hetwelk mede in ons vaderland verbouwd wordt, zijn onderfcheidene foorten, als: het jarig, meerjarig, en heesterachtig, benevens vroeg, middelbaar en laat Vlas, naar mate het vroeg in het voorjaar, of in Bloei- of eerst in Zomerm. gezaaid wordt. Bovendien is het gewone Vlas nog onderfcheiden door openfpringende of vastzittende zaadhuisjes, die gedorscht moeten worden. Het eerfte levert een kort, maar fijn, zacht en wit Vlas; het laatfte is wel langer, doch ook zwaarder en grover van vezel. Vlas vordert eenen losfen, matig vochtigen, vruchtbaren grond, komt op nieuw gefcheurd, murw grasland, op klaver- en ook aardappelland uitmuntend voort; doch het verdraagt eenen mageren en heeten kalkgrond even weinig, als eenen zwaren, natten kleigrond. Het zaad moet volkomen rijp, glanzend, inwendig van eene groene kern voorzien en eenige jaren oud zijn, hetwelk een voornaam vereischte fchijnt te wezen. Het wordt zoo gelijk mogelijk uit de hand gezaaid, en wel dikker of dunner, naar mate men fijn of grof Vlas verlangt, of ook de zaadwinning bedoelt. Eene vroege zaaijing is wel de verkieslijkfte; maar bij eenen fterken Vlasbouw zaait men, binnen eenig tijdverloop, nu eens het vroege, dan eens het later Vlas, naar gelang der weersgefteldheid. In de Belgifche provinciën wordt het gezaaide ingeëgd; doch in die van *Groningen* met de hark onder den grond gebragt. Om het digt gezaaide, daar door fijne en zwakke Vlas, voor het neervallen bij wind en regen te bewaren, onderfteunt men het, door de fmalle akkers rondom met, op gaffels rustende, ftaken te voorzien, waartegen de buitenfte Vlasftengels leunen, die dan weer de overige onderfteunen. De ftengels verkrijgen eene hoogte van 2 tot 3 voet; de bladen zijn langachtig, fmal en puntig; de bloem is blaauw; de zaadhuisjes zijn rond, ter grootte van eene erwt, en het zaad is vlakrond, glinfterend bruin, en zoo bewegelijk als water. Vlas, dat eenen fijnen vezel zal geven, wordt, vóór de rijpwording van het zaad, getrokken; terwijl het grovere, of dat om het zaad verbouwd wordt, langer, of tot de volle rijpheid, ftaan blijft. Het getrokkene wordt in hoopjes of hokjes te droogen gezet, vervolgens, naar oud gebruik, aan bosjes gebonden, en in het water ter rotting gelegd; daarna weder gedroogd, gebraakt, geflepen, gehekeld, en eindelijk tot garen gefponnen. Volgens de uitvindingen van de heeren LEE en HILL in *Engeland*, en van den heer CHRISTIAN in *Frankrijk*, kan het gedroogde Vlas in fchuren opgelegd, en, zonder rotting te ondergaan, door middel van werktuigen, gebraakt, geflepen en voor den hekel gereed gemaakt worden. (*)

Het gemeene Vlas wordt in *Spanje*, *Zwitferland*, en andere zuidelijke ftreken, wild gewonnen. In *Egypte* wordt de ftengel 4 voet hoog en zoo dik als gewoon riet; maar in een noordelijk klimaat wil het Vlas beter voort, wanneer het in eenen vruchtbaren grond ge-

(*) Men zie over deze bewerking, en de daarvan opgegevene voordeelen: *Algem. Konst- en Letterbode* 1817, D. II, bladz. 283 en vervolgens.

gezaaid, en er bovendien behoorlijke arbeid aan besteed wordt. — In *Nieuw-Zeeland* vindt men een Vlas, hetwelk alle andere soorten verre overtreft; zoo als door den zeereiziger COOK en den natuurkundigen FORSTER het eerst is bekend gemaakt. Volgens het berigt van deze beroemde mannen, zoude hetzelve in de Europesche luchtstreek ook zeer goed voortwillen.

VLEDERMUIS. (*Vespertilio.*) Een uitgebreid geslacht van nachtdieren met vleugel-handen, waarvan verschillende soorten door alle 5 werelddeelen verspreid zijn. De duim der voor- en de vingers der achterpooten dezer dieren zijn kort; de overige vingers der voorpooten zijn zeer lang, en zamengevoegd door een vlies, dat deze dieren kunnen uitspannen, om te vliegen, doch waardoor zij ook zeer bezwaarlijk op den grond kunnen voortkomen. Hunne borstspieren zijn geëvenredigd aan de beweging der vleugels. Hunne achterpooten zijn zwak, met 5 gelijke pooten en nagels. Zij hebben geenen blinden darm; zeer kleine oogen, doch dikwijls zeer groote ooren, die met hunne vleugels eene groote vliezige oppervlakte uitmaken. Deze oppervlakte is bijna naakt en zoo gevoelig, dat, ofschoon men hen haar gezigt benomen heeft, zij de kleinste schuilplaatsen weder kunnen vinden. Zij brengen den winter slapende door, en bij dag hangen zij zich op in duistere plaatsen. Zij brengen gewoonlijk 2 jongen ter wereld, die met betrekking tot de moeder zeer groot zijn. De Trechter-Vledermuis, (*V. Spectrum*), die geen' staart en den neus als een trechter gevormd heeft, welke opwaarts gelijk een lancet uitloopt, bewoont *Zuid-A erika*, heeft de grootte van den eekhoorn en eene graauwbruine kleur. Zij is schadelijk, door niet alleen aan het rundvee, paarden enz., maar ook aan slapende menschen, bij welke zij zich voornamelijk aan de voeten zet, om het bloed af te zuigen, waarom zij den naam van *Vampyrus* bekomen heeft. Deze soort doodt ook duiven en bijt den varkens de tepels af, enz. De langoorige Vledermuis (*V. Auritus*), met eenen staart zoo lang als het lijf, en de ooren langer dan de kop, in de gematigdste luchtstreken der oude wereld te huis behoorende, is ook bij ons zeer gemeen. Onze gemeene Vledermuizen (*V. Murinus*), grijs, met den staart bijna zoo lang als het lijf en de ooren zoo lang als de kop, hangen zich in holen en hoeken tot haren winterslaap, troepswijze aan de achterpooten op, kunnen meer onder de nuttige dan schadelijke dieren geteld worden, daar zij veel, zoogenoemd, ongedierte verslinden.

VLIE. (Het) Een zeer bekende doorvaart of zeegat, voor groote en kleinere schepen, tusschen de eilanden *Vlieland* en *Terschelling*, in de Nederlandsche provincie *Noord-Holland.* Men komt er door in de *Noord-* en *Zuiderzee*, en meent, niet zonder grond, dat men hier het overblijfsel moet zoeken eener van ouds bekende rivier, *Flevus* genoemd, die, een groot gedeelte des lands doorstroomd hebbende, hetwelk al voor lang, tusschen de steden *Enkhui-*

huizen en *Stavoren*, onder de golven is begraven geweest, zich in de *Noordzee* ontlastte, en waardoor dus het *Vlie* zijnen naam van dezen eertijds beroemden ftroom ontleend heeft. Ondertusfchen ontmoeten wij bij de oudheidkundigen, omtrent den alouden loop dezer rivier, menigvuldige onzeker- en tegenftrijdigheden; doch waarmede wij ons hier niet kunnen ophouden.

VLIEG. (SPAANSCHE) *Meloë vefıcatorius.* Deze infecten-foort behoort niet tot de orde der vliegen, maar tot die der kevers. Het is ¾ duim lang, fmal, van eene glansrijke groene kleur, en heeft zwarte voelhorens. Het houdt zich inzonderheid op de bladen van de fpaanfche fering, den liguster, en inzonderheid op die van de gewonen esch op, en vertoont zich bij ons flechts in zekere jaren, in Bloei-, Zomer- en Hooim. in ontelbare menigte. De reuk van hetzelve is walgelijk, zoetachtig en bedwelmend, en het is voor alle dieren, tot op den egel toe, een doodelijk vergif. In de apotheken gebruikt men deze infecten tot blaartrekkende pleisters, waartoe men dezelve bij regenachtig weder, of voor zonnenopgang, wanneer zij ftil zitten, verzamelt, en in eene geflotene glazen flesch, in hare eigene bedorven lucht, laat fterven, vervolgens in de vrije lucht laat droogen, en in warme digt geflotene flesfchen bewaart. Men behoeft bij het gebruik flechts gepulverifeerde Spaanfche vliegen op de pleister te ftrooijen, en die dan op de plaats, waar het noodig is, te leggen. Men moet haar echter niet te lang laten trekken, en zich even zeer voor derzelver inwendig gebruik wachten, alzoo daaruit opftopping van het water, bloedloozing, ja zelfs de dood, ontftaan kan.

VLIEG. (De) Dit geflacht van infecten, onder den naam van *Musca* in de natuurlijke historie bekend, kenmerkt zich, over het algemeen, door eenen mond met eenen vleeschachtigen fnuit, 2 zijlippen; de palpi zijn uitwendig aan den fnuit geplaatst. Men heeft er zeer vele verfcheidenheden van, als: de Vleeschvlieg (*M. Vomitorias*), eene der grootfte foorten van ons land. Deze heeft eenen zeer fijnen reuk, en legt hare eijeren op het vleesch, als ook op de *Arum Dracunculus L.* waarop zij door den rotachtigen ftank gelokt wordt. Zij heeft pluimfprieten, een dun behaard lijf, zwart borstftuk, en een glanzig, hemelblaauw achterlijf. 2. De Levend barende (*M. Carnaria*), een weinig grooter dan de Vleeschvlieg, het ligchaam langer, mede met pluimfprieten, dun behaard, zwart, het borstftuk met bleeke ftrepen, het achterftuk een weinig glanzig, en met dobbelfteenachtige ruiten en voorts roode oogen. Deze vlieg baart levende maden, terwijl de vorige hare eijeren op het vleesch legt, waarvan fchielijk maden komen. 3. De Huisvlieg (*M. Domestica*), met pluimfprieten, dun zwart behaard, 5 flaauwe ftrepen op het borstftuk, het achterlijf eenigzins glanzig en dobbelsteenachtig geruit, en bruine oogen. Men vindt deze Vlieg over den geheelen aardbodem, in fommige landen zoo als *Otaheiti*, *Nieuw-Holland*, aan de *Kaap*, enz. in eene verbazende, en dikwijls zeer tot last wordende me-

menigte. (*) 4. De Keldervlieg, (*M. Cellaris*), behoort tot de *Oscinis* van LAT. et FAB. Zij heeft borstelspieren, een behaard, zwart lijf, geaderde vleugels, en roestkleurige oogen. Dit zijn zeer kleine diertjes, die in kelders, en over het algemeen op zoete, tot gesten genegene vruchten gevonden worden. 5. De Onweersvlieg (*M. Meteorica*), insgelijks met borstelsprieten, en een zwart behaard lijf, het achterlijf aschgraauwachtig, de vleugels geelachtig bij het gewricht, en bruine oogen. Men vindt ze in de tuinen en bosschen, en zij hebben eene zonderlinge, bijna huppelende vlugt. En 6, om geene andere soorten meer te noemen, de Mest- of Rotvlieg (*M. Putris*), insgelijks met borstelsprieten, een dun zwart behaard lijf, de vleugel-rib van dezelfde kleur, en roestkleurige oogen. — Onder al deze soorten, ook bij ons te lande gevonden wordende, leeft de gewone Vlieg als masker eenigen tijd in het water; waarom ook de wijfjes hare eijeren, die zich in de gedaante van eene keten aan elkander vast hechten, in het water leggen, waaruit, na zekeren tijd, zich de Vliegjes verheffen, wanneer de dop van het popje, in welken staat zij de herschepping tot gevleugelde, volkomene insecten ondergaan hebben, haar als tot een schuitje dient. Haar brommend geluid veroorzaken zij door op een gespannen vliesje, onder de vleugels geplaatst, te slaan. Zij kunnen, onder het bijten getergd wordende, eenig vergif in de wond storten, hetwelk voornamelijk de pijn verooorzaakt, en de plaats doet oploopen.

VLISSINGEN. Eene Nederlandsche stad en sterke vesting in de provincie *Zeeland*, aan den mond der *Wester-Schelde*, van de landzijde met zware muren en twee paalhoofden; verder van 4 poorten, 2 havens, een uitmuntend en droog dok, magazijnen en werven voor de marine voorzien. Voorheen was hier een fraai stadhuis, doch hetzelve is in 1809, bij het bombardement door de *Engelschen*, geheel afgebrand en nu door een ander vervangen. De stad telt 6650 inwoners, heeft 5 kerken, verbazend uitgestrekte vestingwerken, en heeft in de laatste 20 jaar veel geleden. *Vlissingen* is de geboorteplaats van den grooten vlootvoogd DE RUITER, van de heldhaftige gebroeders EVERTSEN, van den bevalligen dichter BELLAMIJ, de schrandere jufvrouw WOLFF en van meer anderen.

VLOEI-SPAATH behoort tot de spaathzure kalksoorten, en ontleent zijnen naam van het gebruik, hetwelk men in de metaalsmelterijen daarvan maakt. Men vindt het in meest alle kleuren van edele gesteenten; zelden ongekleurd; min of meer doorschijnend; glasglanzig; spaathachtig van zamenstel; somtijds ongevormd; zelden slangvormig te zamen gehoopt; dikwijls gecristallifeerd, inzonderheid in den vorm van een' dobbelsteen, doch zeldzaam in dubbele vier-

(*) Onder de krachtigste, en evenwel ongevaarlijke middelen, om de Vliegen in eene kamer te dooden, behoort de oplossing van een half drachma *quassia-extract* en een stukje suiker, in een paar oncen water.

vierzijdige piramiden. Het Vloeifpaath is doorgaans polijstbaar, en de fpecifieke zwaarte van het fmaragdgroene is = 3181 en het gehalte, volgens KIRWAN, = 57 kalkaarde, 16 fpaathzuren, en 27 water. Gebrokkeld op gloeijende kolen geftrooid, phosphoreert hetzelve meestal met een groen licht: inzonderheid doet het dit ook zelfs in groote ftukken, zonder daarom van elkander te fpringen een violet- en groenachtig wit Vloeifpaath van *Nertfchinst*, hetwelk om die reden *Chlorophaan* of *Pyrofmaragd* genoemd wordt. Het digfte Vloeifpaath onderfcheidt zich daardoor, dat het niet fpaathachtig van zamenftel is: maar meest in het groen, of blaauwachtig wit, flaauw doorfchijnend, glinfterend van breuk, en ongevormd gevonden wordt. Men vindt hetzelve, voornamelijk in *Derbyshire*, en te *Straatsburg* op den *Hartz*.

VLOO. (De) Van dit infect (*Pulex*), waarvan zich de geflachtfoort kenmerkt door 6 fpringpooten, 2 oogen, draadvormige fprieten aan den mond, een' neergebogen, borftelharigen fnuit, die eenen verborgen angel in zich bevat, en een plat, zamengedrukt achterlijf, vindt men voornamelijk twee verfcheidenheden, als: 1. De gewone of prikkelende Vloo (*P. Irritans*), welker fnuit korter dan het lijf is. Deze plaagt niet alleen menfchen, maar ook honden, katten, vosfen, hazen, eekhoorntjes, egels, enz. Op de uiterfte grenzen van *Noord Amerika*, echter, wordt dit infect in het geheel niet, en op fommige eilanden van de *West-Indië*, b. v. *Martinique*, enz., flechts zeldzaam gevonden. 2. De indringende, of Zandvloo, (*P. Penetrans*), welker fnuit zoo lang als het lijf is. Zij is een zeer lastig dier, hetwelk men in het binnenfte van *Amerika* vindt, en zoo wel in geftalte, als in de fprongen, die zij doet, vele overeenkomst met de gewone Vloo heeft, doch kleiner is. Zij houdt zich voornamelijk in het ftof op, en legt hare eijeren onder de nagels van 's menschen teenen, waardoor hevige, en fomtijds tot verfterving overgaande, ontftekingen kunnen ontftaan.

VLOTEN. (W. A. VAN) Een zelfdenkend, geleerd en beroemd godgeleerde, geboren te *Utrecht* in 1740, en overleden te *Amfterdam* in 1809. Hij werd in 1767 predikant bij de Hervormden te *Waddingsveen*; doch de zwakke ftaat zijner gezondheid noopte hem, om hier zijne dienst neder te leggen. Sedert woonde hij eenige jaren ambteloos te *Utrecht*; vervolgens te *Gouda*, en het was in dezen ambteloozen ftaat, dat hij al zijnen tijd toewijdde aan het beoefenen van den Bijbel, waarin hij vervolgens te *Leijden* en tot aan zijnen dood toe te *Amfterdam* onafgebroken voortging. Het was vooral op raad en aandrang van den beroemden H. A. SCHULTENS, dat hij befloot tot eene nieuwe vertaling en omfchrijving van het genoemde gewijde boek, met de uitgave van welk werk hij evenwel niet begon, zonder de aanmoediging der hoogleeraren CHEVALIER en SCHRÖEDER, welken hij de eerfte proeven ter beoordeeling had gegeven.

Daar,

Daar hij, als predikant van het hervormd kerkgenootſchap, gehouden was, zijn werk kerkelijk te laten goedkeuren, en in hetzelve veel voorkwam, waaraan men toen nog niet gewoon was, ondervond hij moeijelijkheid, welke alleen kon worden weggenomen door de goedkeuring van de theologiſche faculteit te *Leijden*, bij welke hij dezelve, doch *geclauſuleerd*, verkreeg. Toen evenwel het tiende deel, waarmede het Nieuwe Testament begint, zoude uitgegeven worden, deden zich zoo vele zwarigheden op het ſtuk der approbatie voor, dat hij beſloot, zich als lidmaat aan de Nederlandſche confesſie te onttrekken, waardoor hij dan vrijelijk kon uitgeven, wat hij wilde. In 1796 was de uitgave van dit werk voltooid. Bij het algemeen behaalde hij door hetzelve weinige goedkeuring; den éénen was het te vrij, den anderen te duister. Geleerde en zelfdenkende beoordeelaars kenden aan hetzelve vele waarde toe, en bij deze wordt het ſteeds met achting genoemd, en met vrucht gebruikt. In 1798 begon hij de uitgave van een nieuw werk, getiteld: *de Praktijk des Bijbels*, hetwelk uit zes aanmerkelijke boekdeelen beſtaat, en beſtemd is, om het algemeen nuttige op te geven, hetwelk de bijbelſchriften, naar zijn inzien, bevatten. 's Mans oorſpronkelijke en onafhankelijke denkwijze, wijsgeerte en menſchenkennis zijn in dit werk allerwegen kenbaar. In 1803 gaf hij in 2 deelen uit, eene *Theologie des Bijbels*. In 1805, kwam van hem in het licht: *de Bijbel, als Opvoedingsboek*, en ten laatſte, in 1809, eene *Theodicée*, onder den titel: *Het hoog bewind der Godheid over het geheele menschdom, zoo wel als over elken ondeeligen, in het naauwſte verband met de volkomenſte vrijheid van den mensch gebragt, en naar bepaalde regels uit den Bijbel en de Geſchiedenis der Wereld verklaard*, in 4 deelen. Men heeft ſteeds geklaagd over het duistere van zijnen ſtijl, dat niet te ontkennen is. Het was echter dit niet alleen, wat het nut zijner ſchriften heeft tegengewerkt. Reeds vroeg ontſtonden er vermoedens en vooroordeelen tegen hem, uit overdrevene zorg voor de kerkelijke regtzinnigheid voortgeſproten, voor welke men wat kwaads duchtte van zijne oorſpronkelijkheid en zijn onafhankelijk oordeel. Ook ſchijnt het, dat velen, die hem niet verſtonden, zich, gemakshalve, vergenoegden met hem te veroordeelen. Zoo hij de gave had bezeten, van duidelijk en geregeld zijne gedachten voor te dragen, en zoo hij veertig of vijftig jaar later had geleefd, zouden zijne ſchriften denkelijk gunſtiger lot gehad, en uitgebreider nut geſticht hebben.

VOCHTMETER, (*Hygrometer*), is een werktuig, dat men op verſchillende wijzen vervaardigt; nu eens in den vorm van een huisje, waarin twee poppetjes, verbeeldende een' heer en eene dame, zich bewegen, en waaruit nu de eene dan de andere buiten komt; dan weer in de gedaante van een' vischboer, die zijne kap of muts af- of opzet; nu eens in die van eenen heer, die zijne paraplui op- of nederhoudt, of eindelijk in den vorm van wijzers, welke de woorden

vocht of *droogte* aantoonen, en meer andere. Al deze werktuigen komen intusschen daarin overeen, dat zij aanwijzen, of de lucht vochtig of droog is, hetwelk geschiedt door middel van eene koord, waaraan een gewigt hangt, en welke koord, zoo als bekend is, in het eerste geval krimpt en in het laatste uitrekt. Wanneer nu het gewigtje rijst, dan is dit een teeken, dat er meer, en zoo het daalt, dat er minder vochtdeelen in de lucht voorhanden zijn. Men neemt ook wel, in plaats van eene koord, stoffen, die nog gevoeliger voor de aandoeningen der vochtdeelen zijn, als: kattendarmen of snaren, haverspieren, baleinen, geprepareerd menschenhaar: enz. welke men dan aan raderen of andere bewegende werktuigen hecht; doch allen, hoe ook ingerigt, doen het krimpen door de vochtigheid, en het rekken door de droogte der lucht ontstaan, en brengen de opgegevene verschijnsels voort.

VOETIUS. (GIJSBERTUS) Een vermaard Nederlandsch godgeleerde, en de vader van eenen aanhang onder de Hervormden, die zich naar zijnen naam noemt. Hij werd in Lentem. 1588 te *Heusden* geboren, en reeds vroeg door zijnen vader PAULUS VOET aan het onderwijs van FRANCO ODULPHI, rector aldaar, aanbevolen, onder wiens geleide hij in de Latijnsche en de Grieksche taal aanmerkelijke vorderingen maakte. Intusschen verloor hij zijnen vader, en begaf zich vervolgens naar *Leijden*, om zich aldaar in andere takken van wetenschap, voornamelijk in de godgeleerdheid, te oefenen, van waar hij in 1611, na vooraf tot de predikdienst bekwaam verklaard te zijn, naar zijne geboortestad terug keerde. Kort daarna werd hij tot leeraar te *Vlijmen* en *Engelen*, twee naburige dorpen, beroepen, alwaar de meeste ingezetenen roomschgezind waren, waarvan hij velen door zijnen ijver en kracht van overtuiging tot de leerbegrippen der Hervormden overhaalde. Zes jaar bekleedde hij hier het leeraarambt, waarna hij te *Rotterdam* werd beroepen; doch dit, gelijktijdig door de gemeente zijner geboorteplaats geschiedende, gaf hij aan deze de voorkeur, en bekleedde hier het predikambt 17 jaar met veel ijver; terwijl hij tevens aan eenige jongelingen in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche taal, en andere voorbereidende wetenschappen, zelfs in de godgeleerdheid, onderwijs gaf. Bovendien werd er veel gebruik van zijne dienst gemaakt in de godgeleerde geschillen van dien tijd, om de zaken tot eene nationale synode voor te bereiden, waarvan hij een ijverig voorstander was. Dus was hij tegenwoordig in de *Zuid-Hollandsche*, *Haagsche* en *Delfsche* kerkelijke vergaderingen, ter voorbereiding tot de befaamde *Dordrechtsche synode* dienende, en werwaarts hij mede werd afgevaardigd. Zes maanden lang vertoefde hij hier, gedurende welken tijd hij de zaak der Contraremonstranten met geen' geringen ijver behartigde. Uit hoofde zijner grondige kennis van hetgeen in de gemelde synode was voorgevallen, droeg men hem het vervaardigen eener *Historie der Remonstranten* op, onder toezegging eener aanzienlijke jaarwedde; doch hier-

hiervan de zwarigheden inziende, wist hij zich daarvan op eene beleefde wijze te ontflaan.

Gedurende het beleg van *'s Hertogenbosch*, in 1629, bekleedde VOETIUS den post van veldprediker bij het leger van den veldmaarfchalk, graaf WILLEM VAN NASSAU, en deed, na de bemagtiging der ftad door dien veldheer, aanmerkelijke dienften, om de zaken der Hervormden binnen dezelve op eenen vasten voet te brengen. Door al deze verrigtingen zeer veel naam gemaakt hebbende, werd hij van alle kanten aangezocht, om van ftandplaats te veranderen, doch nam alleen de aanbieding van burgemeesteren van *Utrecht* aan, om aan de doorluchtige fchool hunner ftad in de godgeleerdheid onderwijs te geven. Hij trok dan ook in 1634 als hoogleeraar derwaarts, en deed 2 jaar later, nadat gemelde fchool in eene hoogefchool veranderd was, met zijnen zoon PAULUS, eene reize naar *Engeland*; bezocht hier de voornaamfte geleerden van dat rijk, de beroemdfte boekerijen en de beide hoogefcholen, en keerde vervolgens naar het vaderland terug, waarop hij zich kort daarna naar *Groningen* begaf, om aldaar de waardigheid van doctor in de godgeleerdheid te aanvaarden.

Vier jaar had nu VOETIUS het hoogleeraarambt bekleed, toen hij, bovendien, tot gewoon leeraar bij de Utrechtfche gemeente werd aangefteld. Thans, hoe zeer in jaren klimmende, bekroop hem nog de lust, om zich in de *Arabifche* taal te oefenen, waarbij hij nog het *Ethiopisch*, *Coptisch*, *Perfisch* en *Armenisch* voegde. — De veel geruchtmakende gefchillen, in welke hij, voornamelijk, met den vermaarden J. COCCEJUS werd gewikkeld, en onder anderen over den fabbat liepen, waaromtrent VOETIUS weinig minder ftreng was, dan de joodfche wet, zijn genoeg bekend, om er hier iets meer van te zeggen. De man bezweek eindelijk, onder zijn veelvuldig letterblokken, in Slagtm. 1676, in den ouderdom van bijna 89 jaar, en was de laatfte der nog levende Nederlandfche godgeleerden, die de fynode van *Dordrecht* hadden bijgewoond. Zijne vrouw, met welke hij 64 jaar in den echt was vereenigd geweest, zag hem nog ten grave dalen. Hij had bij haar 6 zonen en 4 dochters verwekt, van welk tiental kinderen 4 in hunne jeugd ftierven; terwijl hij uit de overige 25 kleinkinderen en één achterkleinkind mogt aanfchouwen. Verfcheidene werken zien van VOETIUS het licht, waaronder, behalve een aantal gefchriften, voornamelijk zijne: *Bibliotheca ftudiofi Theologiae; Disputationes Selectae; Politia Ecclefiastica; Ascetica*, en meer anderen, behooren.

VOGELEN. Deze dierfoort heeft, gelijk de zoogdieren, eene long en warm bloed; doch onderfcheidt zich van deze, daardoor dat zij zich door eijeren te leggen en die te broeden voortplanten; alsmede door hun gevederd ligchaam, de 2 pooten, vleugels en den hoornachtigen bek of fnavel. Het geheele ligchaam der Vogelen is algemeen tot het vliegen ingerigt. Hunne leden zijn ongemeen buigzaam en fijn gevormd, zoo dat zij, met het geringe gewigt van het geheele lig-

chaam, aan hunne leefwijze, en bijzonder aan hun zweven en vrije beweging in de lucht, waartoe de meeste bestemd zijn, volkomen beantwoorden. De vleugels zijn bij de Vogelen de werktuigen tot het vliegen. Zij kunnen die als een' waaijer uitspreiden, verheffen er zich door omhoog, en klieven er de lucht mede, die wegens de digt op elkander liggende slagpennen er niet doordringen kan. Ondertusschen staan de vleugels, ten aanzien der grootte, niet altijd met die van het dier in evenredigheid, maar rigten zich veel meer naar deszelfs leefwijze. Zoo hebben, b. v. de roofvogels, zwaluwen, enz., die lang in de lucht moeten zweven, veel grooter vleugels, dan de wachtels, huishoenders en anderen. Onder de Vogels zijn er eenige weinige, die geene slagpennen hebben, zoo als de struis en de pinguinen, die dus tot vliegen niet geschikt zijn; andere, daarentegen, gelijk de adelaar, en over het geheel de valken, verheffen zich stout, en met weinig moeite, tot boven de wolken, waar geen oog hen meer bereikt, en zweven vele uren, zonder blijkbare inspanning van kracht, in het luchtruim. De kleur der vederen bij de Vogelen is dikwijls boven alle verbeelding schoon, en men kan hieromtrent vrij algemeen zeggen, dat, de roofvogels misschien alleen uitgezonderd, bij al de overige de mannetjes schooner gevederd zijn dan de wijfjes, en dat, over het geheel, zoo als ook in het dieren- en plantenrijk plaats heeft, verre de sierlijkste, en door rijkdom van verwen luisterrijkste schepselen in de warmere luchtstreken te huis behooren. — Behalve de longen, bezitten de Vogelen nog merkwaardige luchtbuizen, die door het geheele ligchaam verspreid, voor derzelver vlugt hoogst belangrijk, en waarvan de meeste met de longen, en andere alleen met de lucht- of gorgelpijp verbonden zijn. Tevens zijn de meeste hunner beenderen hol, en de lucht dringt, zoo wel in deze, als in de veerschaften, door, waardoor zij ligter zijn, en eene grootere hoeveelheid van lucht kunnen inademen, hetwelk voor de snelle vlugt van vele zoo noodzakelijk is, omdat onder dezelve de inademing niet zoo wel kan plaats hebben. De Vogelen hebben geene tanden, maar moeten hun voedsel met den bek aan stukken bijten, of geheel binnenslokken, in welk laatste geval hetzelve in de voormaag, of krop, geweekt, en alsdan aan de werking der maag wordt overgelaten, welke, door hare menigvuldige spiervezelen, bij deze dieren zoo veel kracht heeft, dat zelfs geldstukken, zoo dun als papier, in dezelve afgeslepen, en zelfs scherpe stalen ligchamen, zoo als lancetten, enz. verbroken worden. — Onder de zintuigen der Vogelen zijn, inzonderheid, het gezigt, en bij vele het gehoor, uitnemend scherp. Ook hebben de werktuigen dezer beide zinnen bij deze dieren veel merkwaardigs, dat hun alleen eigen is, b. v. het zonderling zwarte en waaijerswijze gevouwen vlies des oogappels, hetwelk bij sommige aan het einde der gezigtzenuwen zijnen oorsprong neemt, en tot in het glasvocht doordringt. Daarentegen zijn de

de inwendige gehoorwerktuigen bij de Vogelen veel eenvoudiger, dan bij de zoogdieren: zij misfen, onder anderen, het kraakbeenige der uitwendige ooren, waardoor het geluid wordt opgenomen, welk gemis nogtans, inzonderheid bij de nachtvogels, vergoed wordt door den ten uiterfte regelmatigen, cirkelvormigen ftand en de bepaalde rigting der kleine vederen in den omtrek der gehooropening, en bij verfcheidene nog bovendien door een bewegelijk klepje aan den buitenften gehoorgang.

De verblijfplaats der Vogelen is bijna even zoo verfchillende, als die der zogende dieren: de meeste leven op de boomen; anderen in het water; flechts weinige alleen op den grond; doch niet een eenige leeft onder de aarde. De gedaante der pooten is ook bij hen naar deze verfchillende verblijfplaats ingerigt. De meeste hebben vrije vingers, gewoonlijk 4 in getal, waarvan meestal 3 naar voren en 1 achterwaarts gekeerd ftaan; bij andere zijn de vingers door eene zwemhuid aan malkander verbonden, welke voor hunne leefwijs in het water, ter voortroeijing, noodzakelijk is, zoo dat hierdoor de geheele klasfe van Vogels, in *Land-* en *Watervogels* onderfcheiden wordt, die wederom onder verfcheidene orden kunnen worden begrepen. Vele Vogelen veranderen in zekere jaargetijden van woonplaats, en wel de meeste hunner in zoo ver, dat zij maar weinige mijlen afftands naar naburige oorden verhuizen, en kort daarna tot hun gewoon verblijf terug keeren; doch andere, daarentegen, zoo als de tamme of huiszwaluwen, kraanvogels, ojevaars, enz. leggen, in den Herfst, ver over zee, en zelfs over een aanmerkelijk gedeelte van den aardbol, in geheele fcholen of benden, groote reizen af, ten einde den Winter onder warmere luchtftreken door te brengen. Vogels, die in ons klimaat trekvogels zijn, zijn dit in het zuidelijk *Frankrijk*, *Italië* en *Spanje* niet; daarentegen zijn in het hoogere noorden, *Zweden* en *Noorwegen*, vele trekvogels, die zich bij ons genoegzaam het geheele jaar ophouden. De ware oorzaken van dit heen- en wedertrekken zijn bij ons nog een raadfel; en van hier, dat wij van weinige onzer trekvogels weten, waar zij overwinteren; of zij de reis zoo onafgebroken voortzetten, dat zij onder den weg alleen de noodige rust en voedfel genieten; of zij op de plaats van hun nieuw verblijf lang vertoeven; hoe zij daar leven, of afzonderlijk, of in gezelfchap; of zij zingen, enz. Meestal nemen de trekvogels des nachts, en gaarne bij het maanlicht, hunne reis aan, wanneer zij zich met de hun eigene toonen elkander roepen, en elkander tot den togt aanmoedigen. Vele foorten, b. v. de zwaluwen, verzamelen zich, eenige dagen voor derzelver vertrek, op eene gemeene plaats, en trekken dan in een talrijk gezelfchap voort. Opmerkelijk is het, dat deze drift bij de trekvogels, om andere woonplaatfen op te zoeken, zich ook bij die vertoont, welke zijn opgefloten; zij zijn alsdan onrustig, inzonderheid des nachts, en geven kennelijke blijken, dat ook zij, ofschoon

in warme vertrekken en in overvloed levende, gaarne met hunne broeders zouden voorttrekken.

In de huishouding der Vogelen is nog het bouwen hunner nesten merkwaardig, waarin sommige een verwonderlijk kunstvermogen aan den dag leggen. Zoo dra het wijfje bevrucht is, wordt het door zekere natuurdrift (*instinct*) gedreven, om voor het toekomende te zorgen, en zich een nest toe te bereiden, waarvan mogelijk de koekoek alleen uitgezonderd is. De bouwstoffen, zoo wel als de bouw der nesten zijn naar de behoeften en omstandigheden oneindig verschillende. Zij verbergen dezelve zorgvuldig voor het gevaarlijk oog van roofdieren en menschen, en dit zoo veel te meer, naar mate de omtrek aan meer gevaar is bloot gesteld. De bouwstoffen worden met eene verwonderenswaardige kunst bijeen gebragt, en in elkander gewerkt. Bij veelparige Vogelen, gelijk bij de hoendersoorten, neemt het mannetje aan dit werk in het geheel geen deel; doch bij diegenen, welke bij paren leven, vooral onder de zangvogels, voert het mannetje bouwstoffen aan, en helpt het wijfje in haren arbeid, dat dan vervolgens, bij de meesten, alleen haar nest maakt, daarin haar ei of eijeren (want alle vogels leggen niet even veel) nederlegt, en die vervolgens zorgvuldig uitbroeidt. (*Men zie hierover* BROEIJEN, *enz.*) Gedurende de broeijing wordt het kuikentje langzamerhand in het ei gevormd, en van dag tot dag tot meer volkomenheid gebragt. Het eerste blijk des aanwezens vertoont zich altijd eerst eenigen tijd nadat het ei is gebroed. Bij de hoenders b. v. is dit eerste vruchtbeginsel naauwelijks voor het einde van den eersten dag merkbaar; bij het einde van den tweeden begint de eerste beweging van het dan nog zeer onvolkomen hart; op het einde van den vijfden dag ziet men reeds het geheele kleine en nog lilachtige schepsel zich bewegen; den veertienden breken de diertjes door; bij het begin van den vijftienden hijgt het reeds naar lucht, en aan het einde van den een en twintigsten is het kuikentje gewoonlijk rijp, om het ei door te breken, waarin het gedurende die drie weken van den dojer, die allengskens door het zich daarbij mengende eiwit verdund werd, is gevormd geworden.

De Vogels bereiken, naar gelang van hunne grootte, eenen hoogeren ouderdom, dan de zoogdieren. Kleine zangvogels worden in hunne kooijen 20—24, en arenden en papegaaijen meer dan 100 jaar oud. Voor de huishouding der natuur zijn de Vogels, over het geheel genomen, zeer belangrijke schepsels. Behalve dat zij onder alle dieren het meest vrolijkheid en leven door de geheele schepping verspreiden, verdelgen zij eene menigte insecten; vernielen grootere dieren, als: veldmuizen, slangen, kikvorschen, hagedissen of krengen, en verhoeden daardoor zoo wel misgewas, als besmetting der lucht; terwijl eene ontelbare menigte bestemd is, om menigerlei onkruid uit te roeijen, en deszelfs al te grooten wasdom te verhinderen. Van eenen anderen kant wordt ook zelfs de vermenigvuldiging

ging en voortplanting, zoo wel van dieren als gewasfen, door hen bevorderd. Zoo weet men, b. v. dat de wilde ganzen, bij hunne verhuizing, bevruchte vischkuit in verre afgelegen vischvijvers overbrengen, en ze daardoor fomtijds vischrijk maken; dat zeer vele Vogels zaadkorrels doorflikken, die zij naderhand onverbroken lozen, en hierdoor derzelver verfpreiding bevorderen; zoo als de duiven, b. v. op de fpecerij-eilanden, op deze wijze de muskaatnotenboomen voortplanten, enz. Door den mest der zeevogels worden kale rotfen, klippen en kusten vruchtbaar gemaakt, zoo dat er naderhand heilzame gewasfen, zoo als het lepelblad en andere, op groeijen. De valken en onderfcheidene watervogels laten zich ter jagt op andere dieren afrigten, en van vele Vogelen verftrekt het vleesch, de eijeren, het vet, ja zelfs de *Tonking*-nesten der Spaanfche zwaluw (*Hirundo esculenta*, *L.*) tot fpijze; terwijl het geheele vel der zeevogels, bij fommige noordfche volken, dient tot kleeding; de vederen tot vulfel der bedden, tot fchrijven, tot het bepennen van muzikale fpeeltuigen, tot moffen, en ook tot velerhande opfchik, waarom dezelve bij vele volken, vooral in *Amerika* en de eilanden der *Zuidzee*, een der gewigtigfte takken van koophandel uitmaken. Ondertusfchen veroorzaken de Vogelen ook eenige nadeelen, die echter tegen de gefchetfte voordeelen op verre na niet kunnen opwegen. Zoo worden door den *Condor*, of grijpgier, door den lammergier en andere roofvogels, gemfen, reeën, geiten, fchapen, enz. gedood, en zijn de vischarend en andere watervogels, als: valken, havikken, fperwers, enz voor ons huisgevogelte fchadelijk; gelijk ook de musfchen en andere kleine vogels dit voor het zaad, de druiven, het ooft, enz. zijn; terwijl het zoogenoemde onnutte onkruid, even zeer als de nuttige gewasfen, door de Vogelen wordt voortgeplant. Vergiftige Vogels vindt men onder deze dierfoort niet.

De gedaante der Vogelen, over het algemeen niet zoo verfcheiden, maar eenvoudiger, dan die der zogende dieren zijnde, hebben ook de meeste natuurkenners, die over de Vogelen gefchreven hebben, hunne rangfchikking op de verfcheidenheid van de eene of andere deelen gegrond. Linneus geeft in zijn ftelfel acht op meer dan een deel te gelijk, en vrij algemeen op het geheele maakfel, waartegen Blumenbach, eenigzins van dezen leiddraad afwijkende, deze geheele klasfe van dieren in 9 orden van: 1. *Landvogels*, waar onder hij roofvogels; 2. *Dunbekken;* 3. de *Ekfters;* 4. de *Raven;* 5. de *Zangvogels* of *Musfchen;* 6. de *Hoenders;* 7. de *Struisvogels* brengt; terwijl door hem, onder de *Watervogels*, 8. *Poel-* of *Moerasvogels* en 9. *Zwemvogels* geteld worden.

VOGESEN (De) zijn in zekere opzigt eene voortzetting van het *Jura* gebèrgte, hetwelk *Frankrijk* van *Zwitferland* fcheidt. Zij nemen hunnen aanvang in de landftreek van *Belfort*, in het voormalig *Suudgau*, fcheiden den *Elzas* van *Lotharingen*, en loopen vervolgens

in de Duitfche Rijnprovincien, waar zij Noord-Oostelijk, onder den naam van *Hundsruck*, aan den *Rijn* en *Moezel*, eindigen, en zich Noord-Westelijk, onder den naam van de *Ardennes*, tot in het groothertogdom *Luxemburg* uitftrekken. De hoogfte toppen van deze bergketen zijn de *Bölch* in den *Opper-Elzas*, die 4320 voet boven de oppervlakte der zee verheven is, benevens de *Odillenberg*. De *Vogefen* verheffen zich meer langzaam dan fteil, en zijn aan de oost- en zuidzijde van vele wijnbergen voorzien. Ook zijn zij rijk in wild en gevogelte; doch inzonderheid in zilver, koper, ijzer, lood, fpiesglas, fteenkolen en hout, en leveren fchoone weilanden op. Men heeft er uit dien hoofde eene niet onaanmerkelijke veeteelt, en maakt er goede kaas, welke onder den naam van *Munfterkaas* verkocht wordt. De *Ill*, *Lauter*, *Moezel*, *Meurthe*, *Saar* en *Saone* ontfpringen in dit gebergte. In het departement *des Vosges*, hetwelk er den naam van ontleent, ligt het ftedeken *Plombières*, hetwelk, reeds federt oude tijden, wegens zijne warme, heilzame baden beroemd is.

VOGLER. (GEORG JOSEPH) Een in de gefchiedenis der toonkunst zeer merkwaardig man, die in 1749 te *Wurzburg* geboren werd. Hij was een der fchranderfte toonkundigen, die met de uitgebreidfte kundigheden van allerlei aard was toegerust, een groot klavier- en een nog grooter orgelfpeler, een bekwaam componist, en een onvermoeid onderzoeker in het gebied der toonkunst; doch was niet vrij van eigenzinnigheid en verwaandheid. Zijn genie ontwikkelde zich fpoedig, en reeds in zijne geboorteftad, alwaar hij op de hoogefchool de wijsbegeerte, en in *Bamberg*, waar hij zich in het publiek- en kanoniek regt oefende, onderfcheidde hij zich als een vaardig klavier-, en inzonderheid als orgelfpeler. Zijn wensch, ter verkrijging van eenen post in zijn vaderland, niet vervuld wordende, ging hij naar *Manheim*, en werd aldaar door den toenmaligen keurvorst, KAREL THEODOOR, in 1773 naar *Bologne* gezonden, om zich onder den beroemden P. MARTINI in het *contrapunt* te oefenen. Daar VOGLER echter het ftelfel van dezen met het zijne niet konde overeenbrengen, zoo ging hij naar *Padua*, om zijne ftudie, in dit vak, onder P. VALOTTI te voltooijen, oefende zich hier tevens in de godgeleerdheid, en keerde 2 of 3 jaar daarna wederom naar *Manheim* terug, alwaar hem het beftuur over de kapel werd opgedragen, en hij zijne bekende muzijkfchool opriglte, in welke hij voorlezingen over de toonkunst hield. Van het jaar 1780 af, was hij meestal op reis door *Duitschland*, *Frankrijk*, *Holland*, *Denemarken*, *Zweden*, *Engeland* en *Spanje*, en vond overal als orgelfpeler blijken van goedkeuring en onderfcheiding; doch de *muzikale fchilderingen*, waartoe zijn ftreven naar het karakteriftieke hem vervoerde, en die hem bij fommigen het onverdiend aanzien van een' *charlatan* gaven, verwekten bij velen afkeuring. Dus vertoonde hij een onweder, eenen zeeflag, het inftorten van de muren van *Jericho*, het

laat-

laatfte oordeel, enz. hetwelk de muzijk op zich zelve natuurlijk niet kan afbeelden. In 1786 werd hij in *Stokholm* als koninklijk Zweedsch kapelmeester aangefteld, hetwelk hem echter in het voortzetten zijner reizen, ter bevrediging van zijnen onderzoeklievenden geest, niet hinderde. In 1790 liet hij zich te *Londen*, op het door hem uitgevonden fpeeltuig, *Orchestion*, hooren; reisde het volgende jaar door de ftrek n langs den Rijn, en door *Zwaben;* befpeelde in 1792 te *Hamburg*, in 6 concerten, in 4 verfchillende kerken, het orgel, en keerde in 1793 naar *Stokholm* terug, alwaar hij 2 jaar voorlezingen over de harmonie hield. In 1799 verliet hij die ftad voor altoos, met een jaargeld van 500 Zweedfche daalders, gedurende zijn leven, ging voor eenigen tijd naar *Koppenhage*, waar hij zijn HERMAN en UNNA op het tooneel bragt, en kwam in 1800 te *Berlijn*, alwaar hij zich in 3 luisterrijke orgelconcerten liet hooren, waarop hij in het volgende jaar te *Praag* als gewoon openbaar leeraar werd aangefteld, en hier eenigen tijd voorlezingen over de muzijk hield. In den zomer van 1803 deed hij eene reis naar *Weenen*, om aldaar een zangfpel te componeren; begaf zich in 1805, bij het uitbarften van den oorlog, naar *Beijeren*, en voerde in *Munchen*, bij de voltrekking van het huwelijk der prinfes, zijne groote opera: CASTOR *en* POLLUX ten tooneele. Hierop deed hij in 1807 eene reis naar *Frankfort* aan den *Mein* en de omliggende ftreken; ging op uitnoodiging van den groothertog van *Hesfen* naar *Darmftad*, die hem tot hofkapelmeester aanftelde, en hem met de waardigheid van eenen geestelijken raad en de orde van verdienfte bekleedde, en ftierf aldaar in het jaar 1814. Van zijnen vindingrijken geest getuigt zijn bovengenoemd *Orchestion* (zie *aldaar*), waaraan hij dien naam gaf, omdat het nabootfen der fpeeltuigen vele overeenkomst met een volkomen orchest heeft; terwijl zijn ftelfel ter *vereenvoudiging der orgels* een niet minder blijk van zijne kunde oplevert. Ook in de theorie der harmonie had VOGLER het zeer ver gebragt, en zal niemand zoo wel aan zijn fpelen, als zijne compofitiën, inzonderheid aan zijne voortreffelijke misfen, de billijke goedkeuring kunnen weigeren.

VOLKSVERHUIZING. Hierdoor verftaat men dat merkwaardig tijdvak in de gefchiedenis der wereld, of die reeks van gebeurtenisfen, waarbij verfchillende volken, door de *Romeinen* met den naam van *Barbaren* beftempeld, in de Romeinfche provinciën drongen, en dezelve aan zich onderwierpen. Deze gebeurtenisfen zijn in de gefchiedenis zeer belangrijk geworden, vermits daaruit eene nieuwe gefteldheid in *Europa* geboren werd, welke gedeeltelijk nog voortduurt. Uit de veroverde Romeinfche provinciën vormden zich nieuwe ftaten, waarvan verfcheidene nog tegenwoordig bloeijen, en met hen ontftonden ook die talen, welke wij de levende noemen. Deze zonderlinge, in hare foort eenige, beweging onder de volken, begon van de *IJszee;* ftrekte zich tot aan den *Atlantifchen Oceaan* uit; verfpreidde haren invloed tot zelfs in het noordelijk *Afrika*, en duurde van 375, toen

toen de *Hunnen* in *Europa* drongen, tot in 568, wanneer de *Longobarden Italië* veroverden, zoodat er bijna 2 eeuwen verliepen, voor dat de volken in het gerust bezit hunner veroverde landschappen bleven. De oorzaken dezer volksbewegingen waren zeer verschillende: eene opeen gehoopte bevolking; de aandrang van andere volks-zwermen; het bekorelijke der schoone en bebouwde Romeinsche provinciën bewogen de Barbaarsche volken, om de bosschen en woestijnen hunner vaderen te verlaten, en zich in de vruchtbare en meer beschaafde Romeinsche provinciën, welke zij door het zwaard veroverden, neder te zetten. Reeds vroeger waren enkelde volken van woonplaats veranderd; doch deze gebeurtenissen behooren niet tot de eigenlijke groote Volksverhuizing, ofschoon deze in vervolg van tijd door dezelve bevorderd werd. Het wijd uitgestrekte Romeinsche rijk begon, reeds in het begin der 3de eeuw, onder zijne eigene grootheid te bezwijken, en in zich zelf in te storten. Eenige weinige, dappere regenten, inzonderheid CONSTANTINUS en THEODOSIUS, verhinderden nog wel eenen tijd lang deszelfs geheelen ondergang; doch verscheidene keizers, door den drang der omstandigheden en eene bekrompene staatkunde misleid, hadden geheele troepen *Barbaren* in soldij genomen, en hun, ter belooning voor hunne bewezene krijgsdiensten, woonplaatsen in de grensprovinciën des rijks ingeruimd. Dus hadden de *Franken* in het Belgisch *Gallië*, de *Alanen*, *Vandalen*, *Gothen* en andere volken in *Pannonië* en *Thracië* landerijen verkregen; terwijl enkele mannen van verstand en moed uit hen tot gewigtige staatsbedieningen, en zelfs tot de hoogste veldheers-posten, b. v. RUFINUS, STILICHIO en anderen, in het Romeinsche rijk werden verkozen. Het onvermijdelijk gevolg hiervan was, dat deze barbaarsche volken, terwijl zij meer en meer in beschaving toenamen, ook de zwakke zijden der *Romeinen* meer van nabij leerden kennen, en langzamerhand hun rijk meer en meer als hunnen buit, zoo als het ook naderhand geworden is, begonnen te beschouwen.

De eerste schok, welke tot de eigenlijke, groote Volksverhuizing aanleiding gaf, geschiedde in het noordoostelijk *Azië*, waar de *Hunnen*, een talrijk, woest en oorlogzuchtig volk, aan de grenzen van *China* woonden. Zij werden omstreeks het einde van de eerste eeuw onzer jaartelling door de *Chinezen* uit hunne woonsteden verdreven; breidden zich nu naar het westen uit; verjoegen de *Alanen* (een volk van den *Caucasus* gekomen) uit Aziatisch *Sarmatië*, en in 375 de *West-Gothen*, die in het oude *Dacië*, en in de streken tusschen den *Dniester*, *Donau* en *Weichsel* woonden. De *Alanen* kwamen, na lang rondzwervens, aan den *Donau*, in het tegenwoordig *Hongarije*; verbonden zich met de omtrent sedert eene eeuw aldaar wonende *Vandalen*, oorspronkelijk een volk uit het noordelijk *Duitschland*; trokken met hen door *Germanië*, en vereenigden zich met een gedeelte *Sueven*, insgelijks een Duitsch volk, hetwelk zich aan den *Boven-Donau* had nedergezet. Deze 3 volken namen

nu

nu vereenigd den weg naar den *Rijn;* trokken over deze rivier; drongen in *Gallië*, en rigten hier de grootste verwoestingen aan. *Mentz*, *Straatsburg* en andere bloeijende steden dezes lands werden door hen geplunderd. Nadat zij twee jaar lang alle deelen van *Gallië* hadden afgeloopen, drongen zij, in 409, over de *Pyreneën* in *Spanje*, en verdeelden, in 411, het grootste deel veroverde land door het lot onder zich; blijvende slechts een klein gedeelte van *Spanje* nog onder het gebied der *Romeinen*. De laatste verzamelden, echter, spoedig weder nieuwe krachten, en vonden zich, in vereeniging met de intusschen naar *Spanje* gekomene *West-Gothen*, in staat, om de veroveraars aan te vallen. De *Alanen*, die in *Lusitanië* (het tegenwoordig *Portugal*) een rijk gesticht hadden, werden in 418 geheel overwonnen, en het kleine overschot van dit volk begaf zich onder de bescherming van het Vandaalsche rijk, sedert welken tijd de naam van *Alanen* geheel uit de geschiedenis is verdwenen. De *Vandalen* voerden met de *Romeinen* verscheidene oorlogen, en hadden op hen de overmagt verkregen, toen zij in 429 besloten, om naar *Afrika* over te steken. (*Zie* VANDALEN.) Het rijk, door hunnen beroemden koning GENSERICH aldaar opgerigt, werd, nadat het 105 jaar gestaan had, door BELISARIUS, een groot veldheer van den Griekschen keizer JUSTINIANUS, in 534 geheel vernietigd. De *Sueven*, die zich na den aftogt der *Vandalen* verder in *Spanje* verspreid hadden, hielden zich langer staande; doch ook hun rijk werd in 584 door de *West-Gothen* gesloopt. Intusschen hadden zich de *Hunnen* in 377 in *Pannonië* nedergezet, en van daar, onder hunnen magtigen koning ATTILA, eenen verwoestenden togt naar *Gallië* ondernomen. Deze vorst wendde zich, na zijne geledene nederlaag in 461, naar *Italië*, en het was niet dan met moeite, dat men hem bewegen konde, om *Rome* te verschoonen, en dit land weder te verlaten. Na zijnen dood, in 464, geraakte het rijk der *Hunnen* in verval: zij werden in 489 door de *Gothen* en *Gepiden* overwonnen, en hielden van dien tijd af op een eigen volk uit te maken.

De *Gothen* waren voor de *Romeinen* nog gevaarlijker vijanden, dan de tot hiertoe genoemde. Waarschijnlijk woonden zij eerst aan de *Oostzee*, in het tegenwoordig *West Pruissen;* doch breidden zij zich naderhand door *Polen*, tot aan de *Zwarte zee*, en in de Romeinsche provinciën tot aan den *Donau* uit. Zij waren reeds in de 3de eeuw voor de *Romeinen* gevreesde vijanden, aan welke de laatste zich genoodzaakt zagen, om in 274 het Romeinsche *Dacia* over te laten, en de eerste onder de Duitsche volken, die de Christelijke godsdienst aannamen. Zij bestonden uit 2 hoofdtakken; de *Oost-Gothen*, die naar het Oosten aan den *Don* en de *Zwarte zee* woonden, en de *West-Gothen*, welke de westelijk gelegene Romeinsche provinciën en de landen, tusschen den *Dniester*, den *Donau* en *Weichsel* in bezit hadden. Toen zij ook hier in 375 door de *Hunnen* werden aangevallen, en gedrongen, om gedeeltelijk hunne bezittingen te ver-

verlaten, ruimden de *Romeinen* hun andere woonplaatſen aan de grenzen van hun rijk in. De *West-Gothen* vielen in 408, onder hunnen koning ALARICH, den *Romeinen* in *Italië* op het lijf; belegerden *Rome* herhaalde malen, en veroverden en plunderden het in 410. ATAULF, de opvolger van ALARICH, voerde het volgend jaar zijn volk naar *Gallië*, en van daar naar *Spanje;* en hier werd het magtige West-Gothiſche rijk opgerigt, hetwelk van 624 geheel *Spanje* omvatte, en waarbij nog een ſtuk van *Frankrijk* en van *Afrika* behoorde, hetwelk, echter, in 414 door de Mooren (*Arabieren*), na den ongelukkigen ſlag bij *Heref*, geheel verwoest werd. De *Oost-Gothen*, aan welke de *Romeinen* voorheen *Moezië* hadden ingeruimd, trokken in 489 naar *Italië*, waar het Westersch keizerrijk met ROMILUS in 476 geheel had opgehouden. ODOAKER, een veldheer der *Herulers* en *Rugiërs*, beide Duitſche volksſtammen, die de *Romeinen* als hulptroepen gediend hadden, was gebieder van *Rome* en geheel *Italië* geworden. THEODORICK, koning der *Oost-Gothen*, een der grootſte vorſten van dien tijd, overwon ODOAKER; nam hem zelfs gevangen, en bragt daardoor *Italië* in 495 onder zijne heerſchappij. Dit rijk der *Oost-Gothen* in *Italië* was echter van korten duur; want de Griekſche keizer JUSTINIANUS, die het Vandaalſche rijk in *Afrika* verwoest had, bereidde aan hetzelve een gelijk lot. De oorlog, dien BELISARIUS met een goed gevolg tegen de *Oost Gothen* begonnen had, werd door NARSES geëindigd, die hen in 554 geheel overwon. De overgeblevenen onderwierpen zich aan den Griekſchen keizer, terwijl enkele troepen naar andere landſtreken verhuisden; en van dien tijd af vindt men van hunnen naam in de geſchiedenis geen gewag meer gemaakt.

Weinige jaren na den ondergang van het Gothiſche rijk drong in 568 een ander volk, de *Longobarden*, in *Italië* door, en ontrukte een groot gedeelte aan den Griekſchen keizer. Zij waren een volk van het groote Germaniſche volk *de Sueven*, hadden in vroegeren tijd in het noordelijk *Duitschland* aan de *Elbe* (het tegenwoordig *Luneburg*) gewoond, en, na lang omzwerven, zich in 527 in *Pannonië* nedergezet. Zij verlieten dit land in 568, en kwamen onder hunnen koning ALBOIN naar *Italië*, welks verovering hun gemakkelijk viel, omdat het land zonder alle middelen van verdediging was. Alleen ſtond het verſterkt *Pavia* eene driejarige belegering door, waarna het in 572 de hoofdzetel van het nieuwe Longobardiſche rijk werd, hetwelk onder verſcheidene uitſtekende regen en in bloei en magt toenam. In vervolg van tijd werden deszelfs vorſten voor de Roomſche pauſen, uit hoofde hunner magt, gevaarlijk. Deze riepen de *Franken* te hulp, wier zegevierende koning, KAREL, aan het Longobardiſche rijk in 774 een einde maakte, en het met zijne monarchie vereenigde. Ook het vruchtbare *Gallië* werd door vreemde volken overſtroomd, die met elkander om deszelfs bezit ſtreden. In het begin der 5de eeuw waren, met de *Alanen*, *Vandalen* en *Sueven*, ook de *Bur-*

gon-

gondiërs derwaarts gekomen, die voorheen tusfchen den *Weichsel* en *Oder* woonden, en, naar men meent, een tak der *Vandalen* waren. Zij nestelden zich het eerst aan den *Boven-Rijn*, in een gedeelte van *Zwitserland* en *Franche Comté;* breidden zich vervolgens verder langs de *Rhone* uit, en vestigden hier eerlang een magtig rijk, hetwelk, ten tijde van zijnen hoogften bloei, het tegenwoordig *Bourgogne*, *Dauphiné*, *Savooijë* en een gedeelte van *Zwitserland* bevatte; doch reeds in 534 geheel vernietigd, en in het Frankifche rijk werd ingelijfd. De *Alemannen*, eigenlijk eene vereeniging van Germaanfche volken, die tusfchen den *Donau*, den *Rijn*, de *Necker* en den *Mein* woonden, en reeds in de 3de en 4de eeuw bij de *Romeinen* geducht waren, breidden zich in de 5de eeuw in *Rhaetië* en *Vindelicië* uit, en vermeesterden dat gedeelte van *Gallië*, hetwelk naderhand de *Elzas* en de *Palts* genoemd is; doch ook zij werden in 496 door de *Franken* overwonnen en verloren een gedeelte hunner bezittingen. Onder alle volken, die zich in *Gallië* nederzetteden, waren de *Franken* de eenige overwinnaars. Zij beftonden mede uit eene vereeniging van Duitfche volken, die tusfchen den *Rijn*, den *Mein*, de *Wezer* en *Elbe* woonden; onder dezen naam, in de 3de eeuw bij de *Romeinen* bekend waren, en omftreeks dezen tijd vruchtelooze invallen in *Gallië* beproefden. Na het verval van het Romeinfche rijk gingen zij in 430, onder aanvoering van hun opperhoofd CLODIO, op nieuw over den *Rijn;* vermeesterden een groot deel van het Belgisch *Gallië*, en breidden hunne veroveringen tot *Amiëns* uit. Hun koning CLODOWIG voltooide vervolgens de vernietiging der Romeinfche heerfchappij in *Gallië;* een enkele gelukkige veldflag, dien hij in 486 bij *Soisson* den Romeinfchen veldheer SYAGRIUS leverde, beflište het lot des lands, hetwelk hij, voor zoo ver de *Romeinen* er tot hiertoe nog bezitters van waren, aan zich onderwierp. Hij overwon ook nog andere volken, die zich aldaar hadden nedergezet; en het is met hem, dat het naderhand zoo groot en magtig geworden Frankifche rijk (*West Franken*) eenen aanvang nam.

Deze groote, hier flechts in korte trekken gefchetfte, omwenteling gaf aan *Europa*, inzonderheid aan *Duitschland*, eene geheel andere gedaante. De in dit land geblevene volken verkozen hier andere woonplaatfen: zoo gingen de *Sakfers*, die voorheen in het tegenwoordig *Holftein* gewoond hadden, over de *Elbe*, en bezetteden het grootfte gedeelte des lands, hetwelk de naar *Gallië* getrokken *Franken* verlaten hadden, en nu naar hen *Sakfen* genoemd werd. Zij verdeelden zich hier in 3 hoofdtakken: de *Oostphalen*, *Westphalen* en *Angriërs* of *Enggern*, en maakten thans, met de *Vriezen*, *Thuringers*, *Zwaben* en *Beijeren*, de hoofdvolken van *Duitschland* uit. In de noordelijke ftreken van hetzelve, welke door hunne oude bewoners verlaten waren, zetteden zich, in het begin der 6de eeuw, flavifche volken, allen van Sarmatifchen oorfprong, neder, en breidden zich aan den eenen kant tot aan de *Elbe* en *Sale*, en aan den anderen kant langs den *Donau* uit. In de

de Romeinfche, door vreemde volken, veroverde provinciën ontſtonden van tijd tot tijd nieuwe wetten en regeringsvormen, nieuwe zeden en talen. De veroveraars lieten de overwonnenen wel voor een gedeelte nog de Romeinfche wetten behouden; maar vermengden dezelve met hunne vaderlandfche gewoonten, en voerden inzonderheid eene militaire volksregering in, die zij in hun vorig vaderland gehad hadden. Als lieden, die zich enkel met de wapenen bezig hielden, verachtten zij kunſten en wetenfchappen, die, nadat zij reeds voor de komst der vreemde volken in verval geraakt waren, nu geheel te gronde gingen; en het is met dit tijdſtip, dat de zoogenoemde *Barbaarfche* eeuw aanvangt. Onder de geestelijken bleven nog wel eenige kundigheden over, doch zij droegen naderhand bij, om hun groot aanzien te bevorderen. De overheerlijke gedenkſtukken der oude kunst werden grootendeels vernield, en door de vermenging der nieuwe met de oude bewoners der veroverde landen ontſtonden, in vervolg van tijd, nieuwe natiën met geheel verfchillende eigenfchappen van geest en ligchaam. Deze vermenging had mede eenen aanmerkelijken invloed op de talen: door de vreemde woorden en uitdrukkingen, uit die der overwinnaars in de tot dus verre gebruikelijke Romeinfche taal overgebragt, ontſtonden langzamerhand de nieuwere talen, de Italiaanfche, Franfche, Spaanfche, enz. en de Latijnfche taal hield geheel op, eene levende te zijn. Zij werd nog wel bij de godsdienst, bij alle geregtshoven, openbare verhandelingen en door de kronijkfchrijvers gebruikt, maar zoo verminkt, dat er niets van hare vorige fchoonheid in te onderfcheiden was. Van de nieuw gevormde talen bediende men zich alleen in het dagelijkfche leven; en hieruit is derhalve blijkbaar, dat zij derzelver tegenwoordige volkomenheid eerst in lateren tijd verkregen hebben. Een niet minder opmerkelijk gevolg dezer omwenteling was, dat de vreemde volken, die bij hunne invallen in de Romeinfche gewesten nog meestal Heidenen waren, van tijd tot tijd het Christendom aannamen; doch ook weldra leerden zij, inzonderheid de Frankifche koningen, om zich van de godsdienst tot eenen dekmantel hunner heerschzuchtige aanſlagen te bedienen.

VOLLEN. Zoo noemt men die bewerking, waardoor men de onreinheid, welke onder het weven is aangebragt, wegneemt, en voornamelijk ook dient, om de ſtof te vilten, of in elkander te werken, en alzoo tot laken te brengen. De oudſte vollers werkten door de gewevene ſtof in water, met de zeeplant (*ſtautium*) en zemelen te treden; doch men heeft vervolgens door walk- of volmolens dit veel fpoediger en volkomener leeren volbrengen. Reeds van de 10de eeuw af beſtonden deze molens. Zij zijn ſtamp- of hamer-werktuigen. De molens met ſtampers, zoo als die in *Holland* algemeen zijn, en daarom ook elders Hollandfche volmolens genoemd worden, werken fpoediger en oefenen eene grootere kracht, dan die met hamers, waarom zij dan ook aan deze worden voorgetrokken. Men gebruikt

tot het Vollen, om vet en onreinheid weg te nemen, en de lof te vilten, oude *Urine*, *groene* en *witte zeep*, en inzonderheid de *Vollers-aarde* (*zie aldaar*), met zuiver, geen zand bevattend, water gemengd.

VOLLENHOVEN (JOHANNES) was een geacht dichter en kanselredenaar der zeventiende eeuw. Hij werd in 1631 geboren, in de ſtad *Vollenhove*, in *Overijsſel*, en was achtervolgens predikant in het dorp *Vledder*, te *Zwol*, en 40 jaren lang in *'s Hage*, waar hij in 1708 overleed, na drie jaar eene welverdiende rust te hebben genoten. Hij was een groot liefhebber der dichtkunst, en VONDEL, hoe zeer ingenomen tegen het kerkgenootſchap en den ſtand des dichters, noemde hem *zijnen zoon*, en eenen *vollen vruchtboom*. Zijne gedichten zijn in 1686 uitgekomen. De *Kruistriomf* is daaronder het voornaamſte, en met regt vermaard. De godsdienſtige dichters van dien tijd kozen doorgaans ſtoffen uit de gewijde ſchriften tot het onderwerp hunner gezangen, en VOLLENHOVEN heeft met de DECKER, in het voorſtellen van de verhevene ſtof, *het lijden des Heilands*, gelukkig gewedijverd. Behalve nog eenige godsdienſtige gezangen (boven welke men met verwondering over den ſmaak in die eeuw, als aanwijzing der zangwijze, ſomtijds WILHELMUS VAN NASSAUWEN, *la Duchesſe*, en andere wereldſche liederen vindt) bevat deze bundel nog eenige brieven (met leedwezen ziet men daaronder eenen aan den ſchandelijken SIMONIDES, den welgevalligen aanſchouwer en lofredenaar van het moordtooneel der DE WITTEN, wiens uitvaart hij ook met een *rouwgezang* vierde,) op den *brand te Londen*, op eenen toon, die zelfs den toenmaligen ſtaat van vijandſchap der beide landen niet volkomen regtvaardigt, alsmede eene verbazende menigte geboorte-, lijk-, kerk-, bruilofts-, lof-, en andere gelegenheidsgedichten, te zamen ruim de helft van een lijvig boekdeel, in 4to, uitmakende. Over het algemeen waren de dichters van dien tijd veel te mild in het laten drukken hunner gelegenheidsgedichten, die toch meestal ſlechts voor den tijdgenoot, of zelfs enkel voor de perſonen, voor welke zij beſtemd zijn, eenige waarde bezitten. Niet allen hebben de gaaf, zoo als VONDEL, (en zelfs deze niet altijd) om over zulke ſtoffen, ook voor de nakomelingſchap, die de geprezene helden lang vergeten heeft, eenig belang te verſpreiden. Eindelijk bevat het boekdeel een aantal vertalingen uit *Griekſche* en *Latijnſche*, oude en nieuwere ſchrijvers, gedeeltelijk onder den naam van *Heidenſche Dapperheid*, waarmede zich de dichter tot eenen goeden en gemakkelijken dichttrant oefende. Met regt vinden DE VRIES en SIEGENBEEK, bij veel loffelijks in hem, toch zekere flaauwheid en gelijkmatigheid bij iets gezochts en onnatuurlijks; eigenſchappen, welke zeer goed kunnen te zamen gaan. De laatstgenoemde hoedanigheid heeft VOLLENHOVEN met ANTONIDES gemeen, die zich echter, naar ons gevoel, in kracht en verhevenheid van denkbeelden, meermalen ver boven hem verheft. VOLLENHOVEN deelde reeds in het aanvankelijke verval der dichtkunst van

 de

de vroegere frischheid en levendigheid, die men in de laatfte helft der zeventiende eeuw begint op te merken. Doch VOLLENHOVEN moet ook als prozafchrijver befchouwd worden. Hij heeft een aantal leerredenen uitgegeven onder den titel van: *Heerlijkheid der Regtvaardigen*, waarin wel eenige onnatuurlijke en valfche beelden en uitdrukkingen, doch ook veel goeds en krachtdadigs gevonden wordt. Eene zeer loffelijke eigenfchap van den *Haagfchen* predikant was eene, toen nog zeldzame, verdraagzaamheid, die niet alleen geenszins fchroomde, van den *afvalligen*, *Roomschgezinden* VONDEL te leeren, en dezen zeer hoog te achten, maar iets, hetwelk toen misfchien nog minder gevonden werd, achting en vriendfchap toedroeg aan den *Remonftrantfchen* kerkleeraar BRANDT. VOLLENHOVEN's karakter fchijnt over het geheel zeer minzaam en vredelievend geweest te zijn, daar hij lieden van de verfchillendfte partijen en denkwijze prijst, en uit *dit* oogpunt laat zich dan ook zijne vriendfchap met SIMONIDES verklaren.

VOLLERS-AARDE (*Argilla Fullonum*) behoort tot het geflacht der Thoon- of Aluinaarde. Zij is meest lever-bruin, doch ook wel van andere kleuren; fomtijds geftreept of gevlekt; dof van breuk; vetachtig bij het aanvoelen, en geeft eene glanzige ftreek, en den reuk van Thoon van zich: ook zuigt zij ligt vet in; en van hier haar belangrijk gebruik tot het vollen van wollen ftoffen. De beste wordt in *Hampshire* gevonden. Haar gehalte is, volgens BERGMAN, = 25 thoon-, 51,8 kiezel-, 3,3 kalk-, flechts 07 talkaarde, 3,7 ijzerkalk en 15,5 water.

VOLLNEY, (*Graaf* VAN) lid van het nationaal inftituut van *Frankrijk*, inzonderheid door zijne reizen in *Syrië* en *Egypte* en de befchrijving dezer landen bekend, werd in 1755 in *Bretagne* geboren. Reeds vroeg vertoonde hij eene fterke neiging, om vreemde landen te bezoeken, en zijne keuze viel het eerst op *Syrie*. Hij vertoefde bijna een jaar in een klooster der *Maroniten* op den *Libanon*, om zich in het Arabisch te oefenen, hetwelk toen in *Europa* nog zeer moeijelijk was, en deed in de jaren 1781 — 1783 zijne reis. In 1789 werd hij in de conftituerende vergadering verkozen, in welke hij de grondbeginfels der omwenteling ijverig hielp verdedigen; gaf in 1791 zijn beroemde werk, *les Ruines*, *ou Meditations fur les Revolutions des Empires*, (hetwelk genoegzaam in alle Europefche talen is overgezet) in het licht, en reisde na den afloop der gemelde vergadering, met POZZO DI BORGO naar *Corsica*, om aldaar eenige uitgeftrekte landhuishoudkundige plans ten uitvoer te brengen. Hier leerde hij de familie van BUONAPARTE kennen, welke hij federt zeer genegen bleef. Na zijne terugkomst in *Frankrijk* werd hij, gedurende het fchrikbewind, gevangen gezet, en verkreeg eerst na den 6den *thermidor* zijne vrijheid weder. Hierop ondernam hij in 1795 eene reis naar *Amerika*, alwaar hij door WASHINGTON minzaam ontvangen werd; kwam in 1798 te *Parijs* terug: nam deel aan de omwenteling van

van 18 *Brumaire*, en kwam zelfs als conful in aanmerking. Intusfchen werd hij door NAPOLEON tot lid van den fenaat en deszelfs vice prefident, en, na de herftelling der BOURBONS, door den koning tot pair benoemd, welke waardigheid hij tot aan zijnen dood bekleedde. Behalve zijne genoemde reis naar *Egypte*, verdient ook die naar de vereenigde ftaten van *Noord-Amerika* met lof vermeld te worden; doch hij behaalde zijnen meesten roem door *les Ruines*, welk werk naast dat van GIBBON, over het verval van het Romeinfche rijk, verdient geplaatst te worden.

VOLSCIËRS. Een volk, dat, vóór de bouwing van *Rome*, in het voormalig *Latium*, (thans *Campagna di Roma*), woonde, en eene republikeinfche regering had. Zij zijn in de Romeinfche gefchiedenis door de oorlogen bekend, die zij, in de eerfte tijden, onafgebroken met de *Romeinen* voerden, waarom zij ook door LIVIUS de eeuwige vijanden der *Romeinen* genoemd worden. De *Volsciërs* bezaten verfcheidene fteden, waaronder *Antium* de voornaamfte was, waarvan zich de bouwvallen, in het voorgebergte *Anzio*, hetwelk zijnen naam van haar ontleent, bevinden. Eene andere ftad der *Volsciërs* was *Coriolani*, welke dezen naam van CORIOLANUS ontleende. Nadat zij de *Romeinen* meermalen in het naauw hadden gebragt, of nadat zij van tijd tot tijd een gedeelte van hun land verloren hadden, werden zij eindelijk, gelijk de overige volken van *Latium*, door de *Romeinen* overwonnen, en verdwenen uit de gefchiedenis.

VOLTAIRE. (FRANCOIS MARIE AROUET DE) Zoo ooit eenig mensch getoond heeft, dat den geest de heerfchappij der wereld behoort, en dat zonder befchaving van denzelven alle aardfche luister flechts kinderlijk poppenfpel blijft, is het voorzeker deze uitftekende man, die het ondernemen durfde, om geleerden en kunftenaars, welke onder zijn volk en in zijnen tijd flechts voor hoogere bedienden der grooten gehouden werden, niet alleen tot eenen gelijken rang als deze te verheffen, maar hen ook door dezelve te doen achten en eerbiedigen. Hij werd te *Chatenay* bij *Parijs* in Sprokkelmaand 1694 geboren; genoot, daar zijn vader FRANCOIS AROUET, een vrij aanzienlijk vermogen bezat, eene voortreffelijke opvoeding, en betoonde reeds vroeg eene fterke neiging voor de dichtkunst, welke hij bij aanhoudendheid bleef aankweeken, niettegenftaande zijn vader hem tot eenen regtsgeleerde beftemd had. Befchuldigd, dat hij in zeker fpotgedicht het op de regering gemunt had, werd hij in 1716 voor één en een half jaar in de *Bastille* gezet, in welken tijd hij het plan tot de *Henriade* ontwierp, een dichtftuk over de *Ligue* fchreef, en zijn treurfpel EDIPE verbeterde, hetwelk in één jaar 45 maal in den fchouwburg vertoond werd. Na zijne bevrijding uit de *Bastille* fchreef hij een *Treurfpel* ARTEMIRE, hetwelk echter niet voldeed, doch toen het eenige jaren later, onder den naam van MARIAMNE, op nieuw ten tooneele gevoerd werd, ele goedkeuring verwierf. In 1726 geraakte VOLTAIRE door eene uitdaging, welke hij aan eenen

ridder van ROHAN, een trotsch jong edelman, die hem voor eene aangedane beleediging door zijnen bediende had laten afrosfen, andermaal in de *Bastille* Hier hield men hem 6 maanden, doch hij moest na zijn ontflag het rijk verlaten, wanneer hij naar *Engeland* overftak, en hier zijne *Henriade* bij inteekening uitgaf, waarbij hij eene aanmerkelijke winst genoot. Toen hij in 1728 vrijheid verkreeg, om naar *Frankrijk* terug te keeren, legde hij deze winst in eene loterij, waardoor hij, zoo als ook door andere gelukkige ondernemingen (hij handelde onder den naam van DU MOULIN, en bevrachtte fchepen naar *Afrika*) zulk een aanzienlijk vermogen verwierf, dat hij, nadat hij het erfdeel zijns vaders en broeders ontvangen had, eene jaarlijkfche rente van 130,000 livres bezat, waarvan hij nogtans een loffelijk gebruik maakte ter aanmoediging en onderfteuning van jonge letterkundigen. In 1730 bragt hij zijn treurfpel BRUTUS op het tooneel, hetwelk echter niet algemeen beviel; zelfs werd in dien tijd zijn talent als dramatisch dichter in twijfel getrokken, en hem door FONTENELLE en LA MOTTE geraden, om niet langer in dit vak van dichtkunst te arbeiden; doch hij beantwoordde dit door zijne ZAÏRE, een treurfpel, hetwelk ten allen tijde een geliefkoosd ftuk op het Franfche tooneel gebleven is. — VOLTAIRE bezat over het algemeen eene foort van tegenfpraak, en ontdekte niet de minfte fout, of kwam er met al de wapenen, die hem ten dienfte ftonden, tegen op. Zoo verzette hij zich tegen de aanmatigingen van het kerkelijk gezag door zijne *Lettres philofophiques*, en wel zoodanig, dat het parlement van *Parijs* het boek ten vure doemde, en hij zelf, om niet gevat te worden, eenige jaren zich te *Cirey*, bij *Basfy* in *Champagne* moest fchuil houden, waar hem deszelfs bezitfter, de Markiezinne DE CHATELET, met de hoogfte blijken van vriendfchap ontving, en hij zijne *Elemens de la Philofophie de* NEWTON vervaardigde, met oogmerk, om de befchouwingen van dezen onfterfelijken *Brit* voor zijne landgenooten bevattelijk te maken. Dan in deze foort van wetenfchappelijken arbeid flaagde hij op verre na zoo goed niet, als in het vak der dicht- en fraaije letterkunde, weshalve hij tot de eerfte terugkeerde, en in 1736 zijne ALZIRE en in 1741 zijn' MAHOMETH uitgaf; welk laatfte ftuk der geestelijkheid, uit hoofde zijner hevige uitvallen tegen de dweepzucht, zeer mishaagde, zoo dat hij het, op raad van den ftaatsdienaar FLEURY weder terug nam; doch het is naderhand voor een der beste Franfche ftukken van deze foort gehouden, en als zoodanig herhaalde malen ten tooneele gevoerd geworden.

Intusfchen was VOLTAIRE met het hof verzoend geworden, en werd door hetzelve naar *Berlijn* gezonden, om met FREDERIK *den Grooten*, die in 1740 den Pruisfifchen troon beklommen had, over een verdrag van vriendfchap te handelen, welken last hij gelukkig volbragt. Eindelijk verkreeg hij in 1746 eene plaats in de akademie, welke men hem tot dus verre betwist had; doch men vervolgde hem onophoudelijk door fpotfchriften van allerlei aard, zoo dat hij zich met me-

mevrouw DE CHATELET aan het hof des konings STANISLAUS naar *Luneville* begaf, alwaar hij de SEMIRAMIS en ORESTES, benevens nog een ſtuk ſchreef, *Rome Sauvée* getiteld, waarin hij de zamenzwering van CATILINA behandelt. Na den dood zijner genoemde, geleerde vriendin, in 1749, keerde hij naar *Parijs* terug. Herhaalde uitnoodigingen van FREDERIK *den Grooten*, met wien hij ſedert lang briefwisſeling had gehouden, deden hem eindelijk in het volgend jaar de reis naar *Potsdam* aannemen. Hij werd door gemelden vorst met de meeste onderſcheiding behandeld; bewoonde een vertrek onder dat des konings; had bovendien vrije tafel en rijtuig, en tevens verlof, om hem op bepaalde uren te mogen bezoeken. Dagelijks moest hij 2 uur met FREDERIK arbeiden, en diens opſtellen nazien, waarbij hij dan aan den leergierigen monarch zijne gronden ontwikkelde, en op deze wijze voor hem eene voorlezing over den ſtijl en de dichtkunst hield. Deze vriendſchap duurde naauwelijks een jaar, toen VOLTAIRE aan eenen twist tusſchen MAUPERTUIS, voorzitter der Berlijnſche akademie en den wiskunſtenaar KÖNIG deel nam, en tegen den eerſten, onder den naam van *Akakia*, eene ſatyre uitgaf, welke FREDERIK onder zijn oog liet verbranden. VOLTAIRE kreeg zijn ontſlag, en beſloot, naar *Frankrijk* terug te keeren; doch werd te *Frankfort* aan den *Main*, op last van den koning, aangehouden, omdat hij verſcheidene papieren van den vorst bij zich had, waarvan men vreesde, dat hij misbruik zoude maken. VOLTAIRE verzocht nu verlof, om in *Parijs* te mogen wonen; maar zijne *Pucelle d'Orleans* had zoo veel afkeer van den ſchrijver verwekt, dat hem dit geweigerd werd. Hij vertoefde dus eenige jaren in *Colmar*, waar hij de *Orphelin de la Chine* ſchreef, en kocht vervolgens een landgoed in de nabijheid van *Geneve*, hetwelk hij naderhand met een ander, *Ferney* geheeten, en in *Pays de Gex* liggende, verwisſelde. Hier bragt hij, in gezelſchap zijner nicht, mevrouw DENIS, zijn overig leven in eene trotſche onafhankelijkheid door; lokte manufacturisten derwaarts; verſchafte hun door zijnen invloed aanmerkelijke voordeelen; heerschte als een klein vorst onder zijne onderdanen, en bouwde, in plaats van de oude, eene nieuwe prachtige kerk, met het opſchrift: *Deo erexit*, VOLTAIRE. Een volſlagen vijand van dwingelandij en onderdrukking zijnde, vond menig vervolgde bij hem hulp en beſcherming, onder anderen de ongelukkige familie van JEAN CALAS, die een offer der dweepzucht geworden was. In dezen tijd ſchreef hij zijne meesterlijke verhandeling over de verdraagzaamheid, benevens een aantal andere ſchriften, waarin hij, met de wapenen der geestigſte ſpotternij en der ſtoutſte welſprekendheid, alles tegenſprak, zoo in wereldlijke als godsdienstige zaken, wat met zijne denkbeelden van vrijheid en onafhankelijkheid niet overeen kwam. Hij was in geenen deele een vriend der geestelijkheid, uit hoofde van den geloofsdwang, dien zij zoo dikwerf in beſcherming nam; doch kwetſte hij veelmaal de godsdienst zelve, wanneer hij het op hare diena-

naren gemunt had. Onder anderen schreef hij de *Candide*, een' wijsgeerigen roman, dien men zoo wel uit hoofde van den stijl, als de geestige wijze van behandeling, onder de meesterstukken van deze soort mag rangschikken.

In het jaar 1757 verscheen de eerste uitgave zijner werken, onder zijn eigen opzigt. Zij verzoenden hem met FREDERIK *den Grooten*, die zijne briefwisseling met VOLTAIRE vernieuwde, en hem zijn eigen standbeeld uit porselein zond, met het onderschrift: *Viro immortali!* waarop VOLTAIRE antwoordde: „Sire! gij hebt mij een goed in „uw gebied geschonken." De keizerin van *Rusland* zond hem insgelijks kostbare geschenken, en in 1760 werd eene medaille op hem geslagen, waarvoor men het vers uit de *Henriade* nam: *Il ôte aux nations le bandeau de l'erreur:* ook rigtten Fransche geleerden en FREDERIK voor hem eene beeldzuil op, met het bijschrift: *Statue érigée à* VOLTAIRE, *par les hommes des lettres, ses compatriotes*, welke eer LODEWIJK XV. verklaarde, dat hij verdiende. Met dit alles was VOLTAIRE niets minder dan gelukkig. Te veel aan de gestadige bewondering der wereld gewoon, werd hij zijn stil verblijf eerlang moede, en begaf zich, in zijnen reeds ver gevorderden ouderdom (1768), nog eens op het groot tooneel van allerlei driften en hartstogten, naar *Parijs*, alwaar hij even zoo vele bewonderaars vond, die hem vergoodden, als verbitterde vijanden. De Fransche akademie liet hem door 3 harer leden verwelkomen, en zelfs de Amerikaansche gezant FRANKLIN kwam hem bezoeken. Een nieuw treurspel, IRENE, dat hij had medegebragt en gespeeld werd, ontving de onbepaaldste goedkeuring. De geheele koninklijke familie was in den schouwburg tegenwoordig, en VOLTAIRE ontving, zoo dra hij bij de zesde vertooning in de loge verscheen, uit handen van een' der schouwspelers eenen lauwerkrans, waarna zijn borstbeeld op het tooneel omkranst werd. Zelfs de Fransche akademie vereerde hem met hare gelukwenschingen, en plaatste zijn borstbeeld naast dat van CORNEILLE. Al deze opwekkingen van zijn gevoel, gepaard met zijnen aanhoudenden letterarbeid, en de verandering zijner gewone leefwijze, hadden eenen zoo nadeeligen invloed op zijne gezondheid, dat hij den 30sten van Bloeim. 1778, in het 85ste jaar zijns levens, stierf. Door de priesterlijke kabaal genoot hij niet eens eene plegtige begrafenis, en zijn lijk werd in stilte naar *Scellières*, eene Bernhardijner abdij, gebragt; doch in 1791, volgens een besluit der nationale vergadering, naar het Pantheon te *Parijs* (de oude kerk van GENOVEVA) overgevoerd, en aldaar naast het stoffelijk overschot van andere groote mannen des vaderlands bijgezet.

VOLTAIRE behoort, in alle opzigten, onder de merkwaardigste mannen zijner eeuw, en heeft door zijne talrijke schriften ter afschaffing van verjaarde vooroordeelen in alle landen, vooral in *Frankrijk*, zeer veel bijgedragen. Ondertusschen kan men niet zeggen, dat hij tegen misbruiken en onregtvaardigheden altijd uit zuivere

oog-

oogmerken geijverd heeft. Dikwijls wilde hij daarbij alleen zijn onuitputtelijk vernuft ten toon fpreiden, en zijnen fatirieken geest doen bewonderen. Hij was zeer eergierig; handelde altijd niet even billijk omtrent vreemde verdienften, en befchouwde de christelijke godsdienst uit geen gunftig licht. — Onder zijne talrijke werken verdienen zijne dramatifche den eerften rang. Zijne treurfpelen zijn nog de lievelingsftukken der *Franfchen;* doch in het blijfpel flaagde hij niet gelukkig. Onder zijnen gefchiedkundigen arbeid munten uit zijne *Siècle de* LOUIS XIV. en XV., en de *Histoire de* CHARLES XII., de laatfte echter meer uit hoofde van ftijl en voordragt. Zijne wijsgeerige romans, verhandelingen, kleine dichtftukken, verhalen, enz. kenmerken overal zijnen veel omvattenden geest, en men kan hem over het algemeen in de foort van *pièces fugitives* als eenig befchouwen. — De eerfte uitgave der gezamenlijke werken van VOLTAIRE is door BEAUMARCHAIS bezorgd, in 1784 te *Kehl*, in 70 deelen, in 4to, verfchenen; doch werd door de meer volledige en naauwkeurige van PALISSOT, welke in 1795 en vervolgens te *Parijs*, met aanmerkingen, in het licht kwam, geheel verdrongen. CONDORCET, MERCIER, de abt DUVERNET en anderen hebben 's mans leven befchreven.

VOLTI (in het Italiaansch: *keerom*) wordt in muzijkftukken onder aan iedere bladzijde gefteld, als een teeken, dat men het blad moet omflaan. Gewoonlijk wordt her woord *fubito* (fchielijk) er bij gevoegd, wanneer beide woorden, bij verkorting, ook wel door *v. f.*, (*Volti fubito*, keer fpoedig om) worden uitgedrukt.

VONDEL (JOOST VAN DEN) was een der grootfte Nederlandfche dichters der 17de eeuw, en wordt meestal de *Puikdichter* dier natie, in zijn tijdvak, genoemd. Hij werd den 11len van Slagtm. des jaars 1587 te *Keulen*, uit brave burger-ouders, geboren (*), die tot het Doopsgezind kerkgenootfchap behoorden, en ten tijde der vervolging, ter oorzake der reformatie, de ftad *Antwerpen*, alwaar zij woonden, met velen hunner geloofsgenooten, ontweken waren. Na zijne eerfte kindschheid te *Keulen* te hebben doorgebragt, vonden zijne ouders, nadat zij eenigen tijd te *Frankfort*, en naderhand te *Bremen*, vertoefd hadden, het geraden, om zich naar *Holland* te begeven, alwaar toen, zóo wel Doopsgezinden als andere Protestantfche Christenen, hunne godsdienst naar welgevallen, en openlijk, volgens hunne overtuiging, konden belijden. De vader van onzen VONDEL zette zich dan ook eerst te *Utrecht*, en vervolgens te *Amfterdam*, neder, alwaar hij zich door den koufenhandel een eerlijk beftaan bezorgde. Twee zonen hebben-

(*) Zijne moeder was SARA KRAMER, eene dochter van PIETER KRAMER, te *Antwerpen* geboren, die in zijnen tijd reeds tot het gezelfchap der Rederijkers behoorde en als dichter niet onbekend was; en van hier, dat de drosfaard HOOFT, volgens BRANDT, tegen den jongen VAN DEN VONDEL wel eens zeide: „het verwondert mij niet, dat gij een dichter zijt, want dit legaat hebt gij van uw' grootvader KRAMER geerfd."

bende, werd de oudfte, WILLEM, tot de letteroefeningen, inzonderheid tot het regtsgeleerde vak, opgeleid; doch onze VAN DEN VONDEL tot het beroep zijns vaders beftemd. Van de eerfte jaren zijner kindschheid weten wij weinig meer, dan dat hij eenigen tijd te *Utrecht* het onderwijs in het lezen, fchrijven en rekenen genoot; nog zeer jong zijnde aan het rijmen geraakte, en eenen aangeboren trek tot de dichtkunst vertoonde. In het eerst waren zijne verzen plat en min befchaafd, doch reeds zoodanig, dat de drosfaard HOOFT er de vonken in zag, waaruit naderhand dat gloeijend dichtvuur ontftaan zoude; fprekende van hem, toen flechts 13 jaar oud, en van andere jonge dichters, in zekeren brief, in 1600, uit *Florence*, aan de kamer der Rederijkers te *Amfterdam*, *in liefde bloeijende*, gezonden, aldus:

Men vindt tot Amfterdam, *die met zyn hooghe dicht*
Den duisteren weg tot lof, en ware deugd verlicht,
En rampen, die met kunst, 't gemeen beloop der dingen,
Het nut der deugd, en 't quaad der ondeugd weet te zingen.

En KOSTER, VONDELEN, BREEROO *en* VICTORIJN,
Die nu al toonen, wat z'hier namaals zullen zyn.

Dat HOOFT, die nu al kennis aan den jongen knaap fchijnt gehad te hebben, hierin niet mistastte, bleek vervolgens uit de ftukken, die van tijd tot tijd van hem te voorfchijn kwamen, en waarvan fommige, als zoo vele proeven van zijn jeugdig dichterlijk vuur, tot ons gekomen zijn, onder anderen zijn Treurdicht, *de moord van* HENDRIK *den Grooten*, koning van *Frankrijk*, hetwelk hij in zijn 23fte jaar uitgaf.

In hetzelfde jaar (1610) huwde hij te *Amfterdam* aan zekere MARIA DE WOLF, dochter van HANS DE WOLF, te *Keulen* geboren en van Brabandfche afkomst, en begon een' koufenwinkel, waarvan hij de zorg, echter, weldra aan zijne vrouw overliet, om zich wederom geheel aan de dichtkunst toe te wijden. Het gevolg hiervan was, dat in 1612 zijn eerfte Tooneelfpel, *het Pafcha*, in het licht verfcheen, hetwelk beter in taal, rijm en gedachten was, dan zijne vorige gedichten. Hierdoor wel aangemoedigd, doch tevens bevindende, dat hem nog de regte fleutel der oudheid, de kennis der oude talen, ontbrak, zoo ondernam hij, offchoon reeds den mannelijken ouderdom bereikt hebbende, het leeren der Latijnfche taal; volgende hierin het voorbeeld van KOORNHERT en anderen, met welke hij van tijd tot tijd bekend werd, die zich mede eerst in gevorderden leeftijd op de beoefening der oude talen toelegden. VAN DEN VONDEL maakte fpoedige vorderingen, en bragt het binnen korten tijd zoo ver, dat hij de beste Latijnfche, klasfieke fchrijvers niet alleen konde lezen en verftaan, maar zich zelfs van hunne meest krachtige en geestige uitdrukkingen wist te bedienen, waarvan in lateren tijd zijne vertaling van *de Herfchepping van* OVIDIUS en van verfcheidene plaatfen uit VIRGILIUS de kennelijkfte proeven hebben opgeleverd.

In

In 1620 werd VONDEL door eene zware ziekte aangetast; doch in het volgende jaar, van dezelve genoegzaam herſteld zijnde, wijdde hij zich op nieuw aan de edele dichtkunst, waarin hij ſedert zoo aanmerkelijk vorderde, dat hij zich zelven bijna niet meer geleek, waartoe zijn geſtadige omgang met den drosſaard HOOFT, den ridder LAURENS REAAL, KONSTANTIJN HUIGENS, HUIG DE GROOT, ROEMER VISSCHER, KOORNHERT en anderen, tot wier letterkundige bijeenkomſten hij den vrijen toegang had, niet weinig bijdroeg. — In het ſtuk van godsdienst volgde hij, zoo als zijne ouders, de leer der Doopsgezinden, en behoorde inzonderheid tot die der *Waterlanders;* doch in de bekende geſchillen tusſchen de Remonſtranten en Contraremonſtranten, verdedigde hij de eerſte met veel ijver; en van hier zijn geestig hekeldicht *de Hollandſche Transformatie*, (*) en zijn zoo bekende PALAMEDES, of *de Vermoorde Onnoozelheid*, (†) met welk tooneelſtuk men weet, dat op het lot van JOH. VAN OLDENBARNEVELD gedoeld wordt, en waartoe, volgens ſommigen, een aanzienlijk lid der Amſterdamſche regering onzen dichter de eerſte aanleiding zoude gegeven hebben. Hoe dit zij, dit ſtuk kwam nog in hetzelfde jaar van het overlijden van prins MAURITS, met des ſchrijvers naam aan het hoofd, in het licht, en maakte in de *Nederlanden*, en zelfs buiten 's lands, veel gerucht; doch berokkende VAN DEN VONDEL vele onaangenaamheden. Niet alleen haalde men het werk eerlang op; maar zelfs eischte men van de regering van *Amſterdam*, om den maker er van naar *'s Hage* te laten vervoeren; doch deze weigerde, om hem over te geven. Intusſchen hield onze dichter zich eenige dagen ſchuil, eerst bij zijnen zwager HANS WOLF, en naderhand bij LAURENS JOOSTEN BAAKE, die hem zijne hofſtede in de *Beverwijk*, bij den naam van *Scheibeek* bekend, ter wijkplaats aanwees. Weldra evenwel vernemende, dat van zijne vervoering naar *'s Hage* niet meer geſproken werd, kwam VAN DEN VONDEL weder te voorſchijn; doch zijne zaak werd ter ſchouts-rolle bepleit, en hij tot eene boete van 300 guld. verwezen. Zijn PALAMEDES, welke ſlechts gedeeltelijk was opgehaald, was binnen weinige dagen uitverkocht, en werd ſedert verſcheidene malen herdrukt; doch niet voor 1663 te *Rotterdam*, en in 1665 te *Amſterdam*, openlijk vertoond.

In 1625 verviel onze dichter in eene diepe zwaarmoedigheid, waarvan men de ware oorzaak niet wist; doch dezelve verminderde van tijd tot tijd, zoo dat hij allengs tot zijne vorige bezigheden terug keerde, en zich zelfs nog in het Grieksch liet onderwijzen. In 1626 en

(*) Te vinden in het 2de deel zijner Poezij.

(†) Van PALAMEDES verhalen de ouden, dat hij, onder voorwendſel van geld van den vijand genoten, en het met dezen gehouden te hebben, door beleid van AGAMEMNON en ULYSSES, als een landverrader werd van kant geholpen, welk geval VAN DEN VONDEL oordeelde met dat van 's lands advokaat genoegzame overeenkomst te hebben, om er zijn ſtuk op te bouwen.

en 1627 schreef hij, onder andere hekeldichten, het bekende *Hane-kot*, waarin hij den kerkenraad van *Amsterdam*, wegens het uitwerpen van den predikant CORN. HANEKOP, als hanen met scherpe sporen, vinnig doorstreek; zoo als ook van gelijken aard was, zijn lied van REINTJE DE VOS, hetwelk den burgemeester REINIER PAUW te dier tijd scherp stak. In 1628 deed VAN DEN VONDEL eene reis naar *Denemarken*, en van daar naar *Zweden*, gedurende welken togt hij twee brieven, in dichtmaat, aan den drossaard HOOFT zond, en op zijne terugreis te *Gothenburg* den beroemden JAKOB VAN DIJL, een geboren *Hollander*, een bezoek gaf; begroetende hem met een voortreffelijk klinkdicht, hetwelk ten opschrift had: *Tot tol aan Z. M. van Zweden, betaald te Gothenburg aan den heer* J. VAN DIJL.

Het jaar 1630 was weder vruchtbaar in hekeldichten. Twee verschenen zonder zijnen naam, die boven alle de kroon spanden, namelijk: *de Harpoen*, waarin hij de kerkelijken op hun zeer trapte, en *de Roskam*, waarin hij het op verscheidene leden der regering geladen had; maar geen was sterker dan zijn zoogenoemd *Decretum horribile*, of *Gruwel der Verwoesting*, in het volgende jaar uitgegeven, waarin hij de leer der Verwerping in de allersterkste uitdrukkingen voorstelt en te keer gaat. Naderhand arbeidde hij aan een Heldendicht, waaraan hij den naam van KONSTANTIJN zoude gegeven hebben, om dat die keizer er de held van was; doch dit bleef door den dood zijner huisvrouw steken. Ook vervaardigde hij in 1638 een Treurspel van MESSALINA, gemalin van CLAUDIUS, en haar uitzinnig huwelijk met SILIUS, hetwelk echter, door zeker eenvoudig toeval, ofschoon de rollen reeds waren uitgedeeld, niet gespeeld noch gedrukt, maar door hem verbrand werd. In het volgende jaar kwam, onder andere stukken, te voorschijn, zijn Treurspel *de Maagden*, hetwelk men ten aanzien der kunst hoog waardeerde; doch waaruit bleek, dat hij naar de gevoelens der Roomschen begon over te hellen, hetwelk zich ook eerlang in andere zijner dichtstukken openbaarde. Hij ging dan ook met de daad tot hunne gezindheid over, en ijverde sedert zoo sterk voor zijne nieuwe leer, dat hij haar bij alle gelegenheden met zijne pen ter dienste stond, (zoo als uit zijne *Altaar-geheimenissen* blijkt) en zelfs anderen tot zijn geloof zocht over te halen; terwijl hij hierbij zijner spotternij met anders denkenden somtijds bot vierde. Door dit zijn gedrag berokkende hij zich vele vijanden: zelfs ontstond er eene verkoeling van vriendschap tusschen hem en eenige zijner beste vrienden, onder anderen met den drossaard HOOFT, BRANDT en WESTERBAEN? Ondertusschen gaf hij zich in zijnen ijver voor zijne nieuw aangenomene leer zoo ver toe, dat hij, in zijn treurspel van MARIA STUART, de koningin ELISABETH als eene andere HERODIAS uitkreet, en haar met de zwartste verwen afmaalde, waarvoor hij in eene boete van 180 guld. werd verwezen.

Ofschoon het wel blijkt, dat VAN DEN VONDEL een gegoed man geweest is, liep hij echter, in zijnen hoogen ouderdom, nog gevaar

vaar voor armoede, hetwelk vooral aan de verkwistende leefwijs van zijnen oudsten zoon, WILLEM, aan wien hij aanzienlijke sommen te koste legde, moet worden toegeschreven. Gelukkig werd hij gered door eene bediening bij de bank van leening, welke hij, op voorspraak van den heer CORN. VAN VLOOSWIJK, van de Amsterdamsche regering verkreeg, en jaarlijks 650 guld. opbragt, waaromtrent JUSTUS VAN ESSEN zegt: „indien wij Heidenen waren, zouden wij den „grooten man een standbeeld hebben opgerigt; nu heeft hij, in zij- „nen bekrompenen staat, naauwelijks een gering bedieningje kun- „nen verwerven." VONDEL, hoe zeer dan ook niet op zijne regte plaats zijnde, bekleedde dezen post den tijd van 10 jaar, waarna hij, uit hoofde zijner hooge jaren, eervol, met behoud zijner volle jaarwedde, in 1668, ontslagen werd. Na dus eenen geruimen tijd met de fortuin en vele wederwaardigheden geworsteld te hebben, genoot hij nu nog ettelijke vreedzame en rustige jaren, die hij geheel aan zijne dichtoefeningen toewijdde. Zijne bovengemelde overzetting van OVIDIUS gaf hij nog in zijn 91ste jaar in het licht, waardoor hij, zoo als ook door andere stukken, zijnen roem als dichter niet weinig vermeerderde. Eindelijk moest de werkzame man voor den niets sparenden dood zwichten. Hij ontsliep zachtkens den 5den van Sprokkelm. 1679, nadat hij op zijn sterfbed, naar de wijze der Roomschen, was beregt geworden. Zijn stoffelijk overblijfsel werd den 8sten daaraanvolgende, door 14 dichters gedragen, in de nieuwe kerk te *Amsterdam* ter aarde besteld, alwaar men niet ver van het koor, naar de zijde van *den Dam*, zijn graf ziet, doch zonder grafschrift, niettegenstaande ANTONIDES, VOLLENHOVEN, OUDAAN, enz. zijne nagedachtenis en roem, als dichter, in onderscheidene lijkzangen vereerd, en aan zijne verdiensten behoorlijke hulde bewezen hebben.(*) Eerst omtrent 3 jaar na zijnen dood heeft de heer JAN SIX, heer van *Wimmenum* en *Vromade*, burgemeester en raad der stad *Amsterdam*, dit tijdvers op zijn graf laten beitelen:

Hier rust VAN VONDEL, *hoog bejaard*,
APOLLO *en zijn zangberg waard.*

Naderhand, in 1771 en 1772, heeft men een ander gedenkstuk voor VONDEL vervaardigd, bestaande in eene zwarte, marmeren urne, met wit lofwerk, geplaatst in eene nis, welke men in eenen pilaar bij het graf heeft uitgehouwen. Men leest aan den voet van

(*) Ook bij zijn leven ondervond hij meer dan eens, hoezeer zijn uitmuntend dichtvermogen gewaardeerd werd. Immers lezen wij, dat VONDEL van de koningin CHRISTINE, voor een lofdicht ter harer eere, eene gouden keten en medaille, ter waarde van *f* 500 —, ontvangen heeft; alsmede van burgemeesteren van *Amsterdam*, voor een soortgelijk gedicht ter inwijding van het nieuwe stadhuis, eene zilveren kop of schaal; van den raad der admiraliteit, voor een gedicht voor het zeemagazijn, een zilveren kom, met een dekfel en lepel; van AMALIA, prinses van *Oranje*, voor een bruiloftsdicht op het huwelijk harer dochter, eene gouden medaille; behalve eene menigte andere geschenken, zoo wel van den lande als van aanzienlijke personen, waardoor 's mans verdiensten zijn erkend geworden.

van dit gedenkſtuk, door eenige vaderlandſche liefhebbers bekostigd, enkel den naam van VONDEL, als boven alle lofspraak verheven.

Alle 's mans werken kunnen wij hier niet optellen, zij beſlaan 10 deelen in 4to, en bevatten, onder anderen, verſcheidene overzettingen uit het Grieksch en Latijn, en 30 treurſpelen, waarvan er 9 uit die talen in de onze zijn overgebragt; terwijl de overige grootendeels oorſpronkelijke ſtukken uitmaken, waaronder inzonderheid de GIJSBRECHT VAN AMSTEL en de LUCIFER geene der minſte, en door onderſcheidene maatſchappijen aangehaald en beoordeeld zijn, vooral, wanneer er over *het ſchoone in de Poëzij*, of over *het ware beeld van dichterlijke oorſpronkelijkheid* gehandeld, of ook wel de vraag geopperd werd, *welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen?* Men heeft VONDEL altijd tot een model genomen, en nog in 1818 aan den heer PETRUS CAMPER, philoſ. candidaat aan het *Atheneum* te *Franeker*, den gouden eerpenning toegewezen op zijn antwoord der vraag, door de philoſophiſche en letterkundige faculteit van 's rijks hooge ſchool te *Leijden* uitgeſchreven: de JUSTO VONDELIO *poëta tragico, ut ejus in hoc genere virtutes explicentur, nec non quid a Graecis Latinisque poëtis profecerit indicetur,* in welk antwoord hij, door eene vergelijking van vroegere Griekſche en Latijnſche dichters met VONDEL's verzen den naam des laatſten heeft gehandhaafd.

VOORDA, (JACOBUS) afſtammende uit een geſlacht in *Vlaanderen*, VAN DE VOORDE genaamd, werd geboren te *Harlingen* den 17 van Louwm. 1698, beoefende de regtsgeleerdheid te *Franeker* onder ZACHARIAS HUBER en WESTENBERG, en leerde aldaar deze wetenſchap van 1723 tot 1730 toe, eerst als lector, daarna als profesſor. In het gemelde jaar vertrok hij naar *Utrecht*, en verwierf zich daar eenen grooten naam, ook door zijne lesſen in het hedendaagſche regt. In 1760 legde hij zijn ambt neder en keerde naar *Vriesland* terug, tot hij den 20 van Zomerm. 1768 te *Leeuwarden* overleed. De bijdragen, die hij tot de geſchiedenis en uitlegging des Romeinſchen regts gegeven heeft, verzekeren hem eene blijvende plaats onder de meest beroemde vaderlandſche regtsgeleerden. Hiertoe behooren zijne *Commentarius ad Legem Falcidiam. Harl.* 1730. *Interpretationes et Emendationes Juris Romani. Traj.* 1735. *Electorum liber singularis. Traj.* 1749, alsmede verſcheidene oratien door hem gedaan. Onder zijne onuitgegevene ſchriften munt uit een *Corpus Juris Romani*, met ontelbare aanteekeningen voorzien; terwijl eene *Oratio in Jus Justinianeum*, 1755 uitgeſproken, waarin hij de gebreken des Romeinſchen regts ſcherp doorhaalt, ons omtrent zijne ware bedoeling in het onzekere laat.

Bij PETRONELLA VAN BEUCKER had hij drie zonen, BAVIUS, JOAN HENRIK (zie onder) en GERARD JACOB. Deze laatſte, geboren den 29 van Zomerm. 1735, had in de godgeleerdheid geſtudeerd, was later rentmeester der geestelijke goederen en bur-

gemeester te *Leeuwarden*. In het ſtaatkundige andere gevoelens, dan zijne broeders, toegedaan, trof hem in 1795 het lot der afzetting. Toen leefde hij ambteloos, en voegde bij zijne overige ſtudiën die der penningkunde Hij heeft het kabinet aan de hoogeſchool te *Leijden* in 1800 gerangſchikt, en zelf geene onaanzienlijke verzameling bijeen gebragt. Later is hij tot archivarius der ſtad *Leeuwarden* benoemd geweest, en heeft een *Register van Archiven*, *Stukken en Documenten*, *liggende in de Stads-Archivekas*, aldaar in 1803 uitgegeven. Vroeger ſchreef hij *Over de Israëlitiſche Godsregering; Over de Geestelijke Goederen in Vriesland; Over het eeuwig Priesterſchap van* MELCHIZEDEK. Hij ſtierf den 6 van Sprokkelm. 1808, het ſtads weeshuis te *Leeuwarden* als erfgenaam nalatende, en, bij al het zonderlinge dat van hem verhaald wordt, in de algemeene achting deelende.

VOORDA, (BAVIUS) geboren te *Franeker* den 1 van Hooim. 1729, kreeg de eerſte leiding van zijnen vader JACOBUS, ſtudeerde later te *Utrecht* en *Leijden*, en trad in 1766 als hoogleeraar te *Franeker*, de geleerde loopbaan in, van waar hij in 1765 naar *Leijden* vertrok. De burgerlijke verſchillen in 1788 en het weigeren van den eed, zoodanig als dezelve door de ſtaten van Holland was bevolen, waren oorzaak dat hij van zijn ambt werd afgezet, zeer tot droefheid zijner ambtgenooten en leerlingen. Dadelijk in 1795 werden hem vele bedieningen aangeboden, doch hij verkoos boven allen zijn vroeger beroep, en trad den 7 van Bloeim. weder in werkzaamheid met eene *Oratio de libertate ſentiendi dicendique jureconſultis propria et in Papiniano ſpectata*, welke, vooral in de inleiding, de kenmerken draagt van de hevigheid der partijſchap, en gelukkig niet gedrukt is. Hij leefde toen in weinige overeenſtemming met zijnen ambtgenoot VAN DE KEESSEL, en ſtierf den 9 van Hooim. 1799. JOHAN LUZAC heeft ons in zijne voorrede voor de CALLIMACHI *Fragmenta*, vele bijzonderheden omtrent hem medegedeeld. Zijne *Dissertatio de Vadiminio*, *Traj.* 1751; zijne *Criminele Ordonnantie van koning* PHILIPS, *met aanteekeningen*, *Leijden* 1792; zijne *Theſes Controversae*, L. B. 1796 en zijne onderſcheidene akademiſche redevoeringen zullen duurzaam van zijne bekwaamheid getuigen.

VOORDA, (JOAN HENRIK) geboren te *Utrecht* den 8 van Hooim. 1732, ſtudeerde zoowel in zijne geboorteplaats, als te *Leijden*, waar hij RÜCKER hoorde. Tot doctor in de regten op oudvaderlijke wijze den 7 van Wijnm. 1756 bevorderd, zette hij zich te *Leeuwarden* neder, van waar hij in 1767 naar zijne geboorteſtad terug keerde, tot hoogleeraar in de regtsgeleerdheid benoemd. De burgerlijke geſchillen in 1787 rukten hem uit dezen kring, zoo dat hij genoodzaakt was zich buitenlands te begeven, in 1789 tot ballingſchap verwezen, welk vonnis echter in 1795 weder vernietigd is. Toen keerde hij in zijn vaderland terug, en verkoos, boven andere bedieningen, die van het onderwijs in de regtsgeleerdheid aan de Frieſche hoogeſchool,

wel-

welke hij in 1797 aanvaardde en tot 1802 waarnam. Sedert leefde hij ambteloos, eerst te *Franeker*, daarna te *Leeuwarden*, waar hij den 29 van Lentem. 1814 overleed. Behalve zijne inaugurele verhandeling en twee redevoeringen, is niets van hem gedrukt. — De berigten omtrent JACOBUS VOORDA en zijne beide zonen, zijn uit de familiepapieren zelve en andere bijdragen van geleerden meest volledig medegedeeld door den hoogleeraar DE WAL, in zijne *Oratio de Claris Frisiae Jureconsultis* en de aanteekeningen op dezelve. Van deze berigten verschillen eenigzins die van den hoogleeraar HERINGA, in de aanteekeningen bij zijne *Oratio de Auditorio Trajectino*.

VOORWERELD. Hierdoor verstaat men eigenlijk niet eenen anderen of vroegeren, maar een' vorigen staat van denzelfden aardbol. Alle nasporingen, welke men in de korst der aarde doet, overtuigen ons, dat deze bol eens eene groote en verbazende verandering, of omwenteling, ondergaan heeft; dat welligt, door eene ijsselijke inwendige uitbarsting, de bodems der zee zijn opgetild, en tot bergen en droog land verheven; terwijl het vaste land, inzakkende, door het water overstroomd, de bodem der zee werd. De staat onzer aarde, voor deze verbazende gebeurtenis, noemt men nu de *Voorwereld*, uit welker overblijfsels onze tegenwoordige, waarvan de schepping door MOZES verhaald wordt, is voortgekomen; zoo dat deze aardbol, gelijk ook door de kundigste godgeleerden en wijsgeeren thans wordt aangenomen, van eenen veel hoogeren ouderdom dan 6000 jaar is, en dus MOZES berigt aangaande de zesdaagsche schepping zich alleen tot de tegenwoordige inrigting onzer planeet, en tot de thans op dezelve aanwezige schepselen bepaalt, en geenszins van de oorspronkelijke schepping en gesteldheid van onzen aardbol moet verstaan worden. Zijn berigt wil dus alleen zeggen, dat, na genoeg 6000 jaar geleden, de tegenwoordige plaats hebbende orde der dingen door den Almagtigen verordend is, en die schepselen op dezen aardbol zijn geplaatst, welke er thans nog gevonden worden, en waartoe hij toen volkomen bepaald werd.

Deze Voorwereld had geheel andere voortbrengsels, dan de tegenwoordige: alles was in haar kolossaal. Derzelver ontdekking hebben wij aan BLUMENBACH, PALLAS, CUVIER, ADAMS en anderen te danken. Deze natuurkundigen meenen echter, dat er geene menschelijke beenderen van overblijfsels uit de wereld vóór ADAM gevonden worden; doch daarentegen stellen anderen, zoo als SPALLANZANI, LEPECHIN, FORTIS, CALDANI, enz., dat er vóór ADAM menschen bestaan hebben, en beweren verscheidene sporen van menschenbeenderen uit de Voorwereld te hebben gevonden. Dan, hoe dit ook zij, de menigvuldige versteeningen van bewerktuigde schepselen der Voorwereld, die thans niet meer aanwezig zijn, inzonderheid, wanneer wij op derzelver ligplaatsen letten, waarin zij thans gevonden worden, getuigen niet alleen, dat onze aarde verbazende veranderingen ondergaan heeft, maar ook toen met leven en beweging is voorzien

ge-

geweest; gelijk de lavaas der vuurspuwende bergen, voornamelijk van den *Etna*, de overtuigendste blijken opleveren van eenen veel hoogeren ouderdom, dan onze tegenwoordige tijdrekening. Immers, er moeten groote gebeurtenissen en ontzaggelijke omwentelingen op onzen aardbol zijn voorgevallen, wanneer men ziet, op welke hoogten en in welke diepten, onder de tegenwoordige oppervlakte der zee, de versteeningen gevonden worden. De beroemde natuurkundige DE LUC vond op de Savooische *Alpen*, ter hoogte van 7844 voet boven de oppervlakte der zee, versteende zeeschelpen; en in welk eene diepte treft men, omgekeerd, geene planten aan, die toch alleen op de oppervlakte der aarde groeijen? Te *Whitehaven* in *Cumberland*, b. v. heeft men, in eene diepte van 2000 voet, afdruksels van varenkruiden gevonden, welke alleen aan de bosschen eigen zijn. Even zoo is het met de beenderen van dieren uit de Voorwereld gelegen, die men in *Frankrijk*, *Duitschland*, *Noord-Amerika* en *Noord Azië* aantreft, welke alleen in de heetste wereld-deelen leven; in gure streken geenzins bestaan kunnen en omgekeerd, en waarvan velen onbekend zijn. De aardlagen bij *Parijs*, waarin krijt, kalksteen en gips de voornaamste bestanddeelen uitmaken, inzonderheid bij *Montmartre*, bevatten merkwaardige skeletten van vogelen en viervoetige dieren, waarmede ons CUVIER heeft bekend gemaakt. Zij bestaan uit overblijffels van beenderen van verschillende *Paleotheriën*, van eene *Didelphis Viverra*, enz. Zelfs vindt men onder hen somtijds zoetwater-Conchylien, en in de bovenste mergelschichten wederom zee-Conchylien (*). Over het geheel heeft CUVIER meer dan 20 soorten van dieren uit de Voorwereld in de gipsbergen van *Montmartre* ontdekt. De oevers van de *Ohio* zijn mede rijk aan overblijfsels van dieren uit dezelve. Te *Philadelphia* bevindt zich een skelet van den *Mammut Ohioticum*, welke zich, onder anderen, ook door de daaraan alleen eigene opmerkelijke gedaante zijner verbazend groote hoektanden van de overige schepselen der dierlijke Voorwereld onderscheidt; alsmede te *Madrid* een ander van den *Megatherium Americanum*. De Engelschman ADAMS vond, aan de *IJszee* in *Siberië*, 2 volkomene gedaanten van den *Elephas Primigenius*, in hun volle vleesch, en met huid en haar bedekt, waarvan de ribben in het keizerlijk museum te *Petersburg* bewaard worden. Ook te *Parijs* en *Göttingen* worden geraamten van dieren uit de Voorwereld bewaard, en aan den *Voor-Harz*, tusschen *Osterode* en *Hertzberg*, heeft men mede beenderen van rhinocerossen, olifanten, hijaenaas enz., gevonden; terwijl men in 1695, in de diepe steengroeven van den *Pietersberg*, bij *Maastricht*, eenen versteenden krokodilskop, die zich in het museum van TEIJLER, te *Haarlem*, bevindt, opgedolven, en in 1811 in de streek van *Helmstadt* bij *Osleben*, het geraamte van eenen kolossalen stier der Voorwe-

(*) Zie: CUVIER en BROUGNIART, *Gecgr. Minéralogie des environs de Paris*, 1811.

wereld in eene zandige aardfchicht opgegraven, zoo als men ook reeds koppen van kolosfale ftieren uit dezelve afkomftig, in de beddingen van den *Tiber* en den *Rijn* gevonden heeft. Over het algemeen onderfcheiden zich de opgegravene dieren der Voorwereld van de nog voorhanden zijnde foorten derzelve, door hunnen reusachtigen vorm; doch voor het overige flechts door geringe afwijkingen. Zoo heeft, b. v. het gewigt of de horens van een elanddier der Voorwereld een gewigt van 300 pond, terwijl dat van het tegenwoordige flechts 60 pond weegt. De verkalkte en verweerde beenderen van het groote dier aan den *Ohio*, in *Amerika*, worden op 1000 pond gefchat, zoodat de *Mammout* meer dan 20,000 moet gewogen hebben. (*Men vergelijke bij dit alles* het art. VERSTEENINGEN.)

VOORZIENIGHEID. (De) Zoo noemt men die daad van den goddelijken wil, waardoor de inftandhouding der wereld, volgens het oogmerk harer beftemming bewerkt, en alle zaken en uitkomften in het ganfche heelal, ten algemeenen nutte, volgens de onveranderlijke voorfchriften van wijsheid en goedheid beftuurd worden. Deze Voorzienigheid onderfcheidt men gewoonlijk in *onderhoudende* en *beflurende*, en wordt zoo wel door rede en ondervinding geftaafd, als allerwegen door de heilige fchrift ten duidelijkfte geleeraard. Ondertusfchen werkt deze goddelijke Voorzienigheid, zoo wel in hare onderhouding als befturing van het heelal en van ieder fchepfel in het bijzonder, niet op eenen gelijken en eenparigen voet; maar is zeer juist afgemeten naar den verfchillenden aard en de onderfcheidene omftandigheden der fchepfelen. Dus onderhoudt en bewaart, immers zoo ver den vorm, of de bijzondere wijziging betreft, regeert en beftuurt God de enkel ftoffelijke en levenlooze natuur op eene andere wijze, dan de groeijende en dierlijke, en, onder deze laatfte, de zedelijke natuur, of de menfchen, wederom op eene verfchillende wijze; waarom dan ook de goddelijke regering in een *natuurlijk* beftuur, en in een *zedelijk* beftuur, of koningrijk, onderfcheiden wordt. In de bloot ftoffelijke en onbezielde natuur heeft de Schepper zoodanige krachten gelegd, en daaraan zulke hoedanigheden medegedeeld, waardoor zij, volgens onveranderlijke wetten, in eenen vasten of geregeld afwisfelenden vorm en gedaante kan blijven, en haren loop volbrengen, zonder geftadig nieuwe krachten te behoeven; maar de bezielde, vooral de redelijke fchepfelen, gelijk de menfchen, worden onderhouden en beftuurd door middel van hunne eigene pogingen en volgens zedelijke wetten, in hunne harten gefchreven, of door eene openbaring hun medegedeeld. Deze laatfte onderhouden en befturen dus ook, in eenen zekeren zin, zich zelven, zonder dat het noodig zij, dat de Schepper hier aan geftadig medewerkt, of tusfchen beiden kome, dan alleen door den aanhoudenden invloed van zijnen wil, met opzigt tot den grondflag van hun beftaan, dien zij met alle fchepfelen in het gemeen elk oogenblik behoeven, in welken laatften zin zij

te

te regt gezegd worden, in *Hem te leven, zich te bewegen en te zijn.* Zoo dikwijls echter, als het welzijn der zedelijke wereld, of van eenig aanmerkelijk deel derzelve het vordert, of zulks ſtrekken kan ter handhaving van zijn gezag, wijkt God in het beſtuur der wereld ſomtijds van de *gewone* wijze en wetten af, gelijk wij uit de openbaring weten, dat meermaal geſchied is; doch dan noemt men deze zijne meer onmiddellijke bemoeijingen of tusſchenkomſten, en de uitwerkſelen daarvan, *wonderen* of bovennatuurlijke gewrochten, en blijken van Gods *buitengewoon* beſtuur, in onderſcheiding van de wegen en handelingen zijner gewone Voorzienigheid of regering.

VORMKRACHT. Daar men het zaad der planten en het teelvocht der dieren als ongevormd moet beſchouwen, voor zoo ver derzelver gedaante of deelen in geenen deele met de plant of het dier overeenſtemmen, welke er uit gevormd worden, zoo ſchonk de Almagtige aan het zaad, zoo wel uit het dieren- als plantenrijk, dat bijzonder voor ons onbegrijpelijk vermogen, om zich, onder de vereischte omſtandigheden, te vormen en uit te breiden tot een volkomen gelijkſoortig wezen, als waarvan het afkomſtig is, en dit vermogen of die kracht, noemen de natuurkundigen *Vormkracht.* Dezelve is, even als de levenskracht, verſchillend gewijzigd, volgens de verſchillende bewerktuiging des voorwerps, ofschoon zij als kracht of vermogen, om eene bepaalde gedaante aan te nemen, aan allen gelijk is, terwijl zij eerst dan werkzaam wordt, wanneer al de omſtandigheden, tot de vorming en groei van eenig bewerktuigd ligchaam noodig, daar zijn. Zoo bezit de eikel wel vormkracht; doch deze wordt dan eerst werkzaam, om uit denzelven eenen eiken boom te vormen, waarmede hij nog niets gemeen heeft, wanneer dezelve in eenen vruchtbaren grond, onder behoorlijke warmte en vochtigheid, zich bevindt; en nu eerst werkt zijne Vormkracht, en neemt die gedaante en beſtanddeelen aan, welke zijne bijzondere Vormkracht met zich brengt. Zoo is ook in het vogelei nog de vogel niet begrepen; maar aan de vereischte warmte eenen bepaalden tijd bloot geſteld wordende, wordt door de hierdoor werkzaam gewordene Vormkracht van het ei, de vogel gevormd: en zoo bezit ook het dierlijk zaadvocht, of het in de baarmoeder begrepene ei, niets, dat naar het dier gelijkt, hetwelk er uit onſtaan kan; maar in de baarmoeder bevrucht, wordt het zaad of eitje door de Vormkracht, tot een gelijkſoortig wezen gebragt, als de ouders zijn. Ondertusſchen kan deze Vormkracht, even als elke andere levenskracht, wanneer zij in hare werking verhinderd, of op eene haar oneigene wijze gemodificeerd wordt, in velerlei opzigten van haren gewonen loop afwijken; en zoo ontſtaan dan geheel tegennatuurlijke gedaanten der bewerktuigde ligchamen, als: misgeboorten, tweeſlachtige, of *hermaphrodyten*, en bastaarden; terwijl door den invloed van de menigerlei oorzaken der allengs geſchiedende verbastering de rasſen en ſpeelſoorten, of verſcheidenheden, worden voortgebragt.

Deze Vormkracht is mede, bij verder toenemenden groei, werk-

zaam, en doet ieder deel zoodanig uitbreiden, en die gedaante verkrijgen of behouden, als deszelfs natuur medebrengt. Het voedfel, hetwelk planten en dieren opnemen, wordt dus overeenkomftig de bijzondere Vormkracht van de plant of het dier, en wel van ieder deel derzelve, bewerkt en eigen gemaakt, zoo als derzelver Vormkracht medebrengt. Eindelijk is het ook door deze Vormkracht, dat een ontftaan gebrek bij plant of dier zoo veel mogelijk wederom herfteld wordt, om welke reden de hiertoe werkende Vormkracht *herftellingskracht* wordt genoemd, welk merkwaardig vermogen de mensch en de hem aanverwante dieren, wel is waar, flechts in eene zeer bepaalde mate bezitten; doch hetwelk daarentegen ongemeen fterk en volkomen is bij vele koudbloedige dieren, inzonderheid bij water-hagedisfen, kreeften, aardflakken, regenwormen, zeeanemonen, zeefterren, armpolypen en meer andere.

VOS. (De) Een dier, dat tot het geflacht der honden behoort. De *gewone Vos* (*Canis Vulpes*) onderfcheidt zich door zijnen regten, aan het einde, witten ftaart; gelijkt voor het uiterlijke veel naar een' hond; is uit hoofde zijner looze ftreken en valschheid tot een fpreekwoord geworden, en bij de liefhebbers der jagt in vele opzigten als zoodanig bekend. Hij woont in de noordelijke deelen der oude wereld, en men vindt dien ook bij ons te lande veelvuldig; maakt zich een nest onder den grond, of neemt daartoe ook wel bezit van het dasfenhol, loert op hazen, konijnen en allerlei gevogelte; doch eet ook muizen, amphibiën, visfchen, wespen en andere infecten, ook honig en koorn, en is inzonderheid op druiven gefteld. — De *Brand-* of *Veldvos* (*C. Alopex*) heeft met den vorigen een en hetzelfde vaderland, en onderfcheidt zich daarvan alleen door zijne eenigzins kleinere geftalte, zijne meer donkere kleur en het zwarte einde van zijnen ftaart. — De *Zwarte Vos* (*C. Lycaon*) is om zijne kostbare huid beroemd; bewoont het noorder werelddeel, en houdt, zoo wel wat zijne gedaante als houding betreft, het midden tusfchen den Vos en den Wolf. Volgens CUVIER vindt men hem ook in *Europa*, zelfs in *Frankrijk*. Men zegt, dat hij den wolf in wreedheid overtreft. De zoogenoemde *Zilvervos* is eene verfcheidenheid van den zwarten, en de zilverkleurige punten zijner haren hebben hem dien naam doen verkrijgen. — Eindelijk noemen wij nog den *Steenvos* (*C. Lagopus*), die eenen regten ftaart van de kleur als het lijf, en de voor- en achterpooten dik met haar bezet heeft. Hij houdt zijn verblijf in de landen nabij de Noordpool, inzonderheid op *Spitsbergen*, *Nova-Zembla*, enz., alwaar hij doorgaans beurtelings zijne woonplaats met den ijsbeer verwisfelt, dat is: hij komt aldaar eerst in Slagtm. te voorfchijn, wanneer deze foort van beeren vertrekken. Zijn vleesch is fmakelijk, even als dat der konijnen, en zijn vel wordt, zoo als bekend is, zeer geacht. De meeste dezer Vosfen zijn wit; de zoogenoemde Vosfen zijn blaauwachtig, en de Kruisvos heeft een zwart kruis over de fchouders en den rug.

Men

Men vindt ook nog *C. Mexicanus L.*, *C. Aureus L.*, en andere.

VOS. (W. DE) Deze verdienſtelijke man bekleedde meer dan 50 jaar het leeraarambt bij de vereenigde doopsgezinde gemeente te *Amſterdam*, alwaar hij ook den 8ſten van Louwm. 1823, in den hoogen ouderdom van 84 jaar, ſtierf. In het gemeenebest der letteren verwierf hij zich, door zijne uitgebreide kunde, onvermoeiden ijver, onbevooroordeelde onpartijdigheid en oordeelkundige ſcherpzinnigheid, eenen welverdienden roem. Geleerde en letterkundige maatſchappijen bekroonden dien om ſtrijd. In 1767 behaalde hij eene *gouden medaille* bij de Hollandſche maatſchappij der wetenſchappen te *Haarlem* voor de beantwoording der vraag: „is het geoorloofd, „in onzen handel en wandel, met de onkunde van onze medemen„ſchen ons voordeel te doen? Zoo ja; in welke gevallen en in hoe „verre?" (*) en drie jaren daarna eene *zilveren* voor eene verhandeling: „over de vereischten tot de kunst van waarnemen, en hoe „veel dezelve kan toebrengen tot volmaking van het verſtand?" (†) TEIJLERS godgeleerd genootſchap wees hem, voor het beantwoorden van 3 onderſcheidene prijsvragen, het *accesſit* en de *zilveren medaille* toe, namelijk in 1789 voor die: „over de duidelijkſte verkla„ring en het bondigſte bewijs van de aannemelijkheid des protestant„ſchen grondregels: dat ieder christen, zijns verſtands magtig, ge„regtigd, en naar zijne bekwaamheid verpligt is, om in zaken van „godsdienst voor zich zelven te oordeelen;" (§) in 1791 voor de beantwoording der vraag: „in welke gevallen, en in hoe verre, „CHRISTUS en de apostelen zich, in prediking en ſchriften, naar de „toen heerſchende volksbegrippen geſchikt hebben?" (**) en in 1795 voor de verhandeling:" „nopens het in- en uitwendig bewijs voor „de goddelijkheid der christelijke leer en het verband, waarin het laat„ſte met het eerſte al of niet kan geacht worden te ſtaan." (*) Ook het *Stolpiaanſche* legaat erkende 's mans verdienſten, door in 1797 aan zijn antwoord over: „de verſchillende volkskarakters en derzel„ver natuurlijke en zedelijke oorzaken," het *accesſit* toe te kennen; terwijl de maatſchappij: *Tot Nut van 't Algemeen* hem 4 jaar later hare *gouden medaille* toewees voor zijne verhandeling: „over het „ſchadelijke der vooroordeelen, omtrent het horoscooptrekken en „planeetlezen, met een kort en zeker betoog, dat noch kometen „noch planeten op de lotgevallen der menſchen eenigen onmid„dellijken invloed kunnen hebben." (**) Eindelijk bragt het *Utrechtſche* genootſchap insgelijks aan zijne bekwaamheden, hulde toe, door

(*) Zie: *Verhandeling der Maatſ.*, deel X, bl. 47.
(†) Zie: *Verhandeling der Maatſ.*, deel XIII, 2de ſt. bl. 171.
(§) Zie: *Verhandeling van* TEIJLERS *Godg. Gen.* deel XI, bl. 425.
(**) Zie: ——— — ——— ——— —— —— XII, bl. 199.
(*) Zie: *Verhandeling van* THEIJLERS *Godg. Gen.* deel XV, bl. 327.
(**) Zie: *Verh. van de Maatſ. Tot Nut van 't Algemeen*, Prijsverh. IX deel.

door in 1804 met *dubbel goud*, uit 41 ingekomene verhandelingen, zijn antwoord te bekroonen (bij loting tegen dat van den heer HEIJLUS, die toen de *dubbele zilveren medaille* ontving) „over de beste mid- „delen, om de duëllen of tweegevechten voor te komen en te wee- „ren, wanneer het gevoelen in een land heerschende is, dat het „schandelijk zoude wezen, wegens zekere beleedigingen den belee- „diger niet uit te dagen tot een tweegevecht, of, uitgedaagd zijnde, „hetzelve niet aan te nemen." — Behalve eene verhandeling *over het huwelijk*, zijn er van zijne kunde en ijver onderscheidene proeven in de beste tijdschriften voorhanden. Hij was sedert 1792 lid van de Hollandsche maatschappij, en sedert 1805 van het *Utrechtsche* genootschap. Opregte deelneming aan het lot zijner vrienden, die hij steeds met raad en daad bijstond, en belangstelling in alles, wat goed, waar en edel was, kenmerkten zijn karakter; terwijl hij als leeraar aan zijne gemeente tot een achtbaar voorbeeld van naauwgezette godsvrucht, gepaard met eene christelijke opgeruimdheid en hartelijkheid, verstrekte.

VOSMAER, (JACOB) een verdienstelijk Nederlandsch geleerde, werd in Oogstm. 1783 in *'s Hage* geboren. Hij was de zoon van WILLEM CAREL VOSMAER en MARGARETHA NICOLETTA HOLTIUS; ontving in zijne geboorteplaats het voorbereidend onderwijs tot de akademische studiën, en nam in Lentem. 1801 afscheid van de Latijnsche school met eene redevoering: *de bello et foedere Romanorum et Sablinorum sub Romulo et T. Tatio*, welke in Latijnsche verzen was opgesteld. Hier na vertrok hij in hetzelfde jaar naar de hoogeschool te *Harderwijk*, alwaar hij zich inzonderheid op de kennis der geneeskunst toelegde, zonder daarbij echter de beoefening der letteren eenigermate te verzuimen. Bovendien volgde hij, met veel ijver, de lessen van zijnen hoog geschatten leermeester REINWARDT, onder wiens voorzitting hij, in Zomerm. 1807 eene *disputatio chemica de adstringentium natura*, verdedigde. In het laatste gedeelte van hetzelfde jaar begaf hij zich naar de hoogeschool te *Utrecht*, door den roem van MATTHIAS VAN GEUNS, bekend; genoot tevens de lessen van den, in zijn vak, onder anderen, zeer kundigen, hoogleeraar DE FREMERIJ; keerde in 1808 naar *Harderwijk* terug, en werd hier in Wijnm. tot medic. doctor bevorderd, na openlijk eene dissertatie, getiteld: *Observationes de Sympathia*, verdedigd te hebben. Kort na zijne bevordering zette hij zich te *Haarlem* neder; oefende aldaar 2 jaar de geneeskunde, en vestigde zich in 1811 te *Zutphen*. Bij eene uitgebreide practijk vergat hij zijne geliefkoosde studie niet, en wijdde nog menig uur aan de natuur- en scheikundige wetenschappen, en het wijsgeerig gedeelte der geneeskunde. Bij de vestiging van het athenaeum te *Harderwijk*, werd hem aan hetzelve het hoogleeraar-ambt in de kruid-, schei- en artsenij-mengkunde opgedragen, welken post hij, op den 25 van Louwm. 1816, twee dagen, na de inwijding van dit athenaeum, aanvaarde met het houden eener plegtige redevoering, *de fugiendo utilitatis studio in exploranda natura*. Na de ophef-

heffing van hetzelve, werd hij in 1818 naar *Utrecht* verplaatst, als buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde, hield eene inwijdings-redevoering, *de recentiori medicina cum antiqua comparata*, en nam hier het onderwijs in de *Semiotica*, *Therapia generalis*, *Encyclopaedia Medica*, en *Historia Medicinae* op zich. In 1820 werd de Veeartsenijschool te *Utrecht* opgerigt, en hij tevens, kort daarna, bij dezelve benoemd tot gewoon hoogleeraar in de scheikunde, de leer der geneesmiddelen, en der artsenij-mengkunde. Ruim 5½ jaar was Vosmaer een sieraad van *Utrechts* hoogeschool: zelfs in de laatste dagen van zijn leven hield hij niet op, niettegenstaande zijne toenemende zwakheid, met zijne lessen aan zijne leerlingen mede te deelen. Zijn geest bleef bestendig helder; terwijl zijn zwak ligchaamsgestel, door langdurige studiën afgemat, bezweek. Hij stierf den 3den van Sprokkelm. 1824, in den ouderdom van slechts 41 en een half jaar, en liet eene bedroefde weduwe met nog 4 jonge kinderen achter. — Vosmaer was lid van verscheidene geleerde genootschappen, en had zich door zijne grondige geleerdheid, juist oordeel en duidelijke voordragt, en niet minder door zijne zeldzame bescheidenheid, braafheid en godsvrucht, de achting verworven niet alleen van ambtgenooten en leerlingen, maar ook van allen, die hem van nabij hadden leeren kennen, zoo dat zijn dood als een smartelijk verlies, zoowel voor al zijne betrekkingen, als voor de fraaije letteren en wetenschappen, welke hij zoo gelukkig beoefende, algemeen beschouwd werd.

Behalve de reeds gemelde redevoeringen, die alle gedrukt zijn, verschenen van zijne kundige hand nog de volgende belangrijke werken: *Grondbeginselen der Natuurkunde van den Mensch*, naar het Latijn van Blumenbach, *Harderw.* 1807; *Grondbeginselen der Ontleedkunde*, naar het Hoogduitsch van H. F. Hempel, eerste druk, bij A. Loosjes Pz., te *Haarlem* 1811, tweede druk 1ste stuk bij diens weduwe aldaar 1824; eenige kleine Dichtstukjes, als: *aan mijne verloste Landgenooten*, Dec. 1813; *Lierzang op de Verheffing der Nederlanden tot een Koningrijk*, *kort na de landing van* Buonaparte, *Zutphen*, Maart 1815; *de Menschenliefde*, Dichtstuk, *Harderwijk* 1818; *Verhandeling over de toevallige gebreken der Blikfemafleiders*, door C. W. Böckmann, uit het Hoogduitsch vertaald en met eenige bijvoegsels vermeerderd, door Jacob Vosmaer, geplaatst in het IX deel der Natuurkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te *Haarlem*; en eindelijk: *Apothekers Woordenboek*, *of uitvoerig zamenstel der Apothekerskunst en daartoe voorbereidende Wetenschappen*, *in eene alphabetische orde*; 1ste deel, met platen, A—D, *Zutphen*, H. C. A. Thieme, 1822. Bovendien leverde hij eenige stukken in het *Natuurkundig Tijdschrift*, den Konst- en Letterbode, als ook in de Letteroefeningen, en was mede een kundig en vlijtig medearbeider van dit ons *Woordenboek*, hetwelk hij met verscheidene belangrijke

 schei-

ſcheikundige en andere artikelen verrijkt heeft. Nog zijn uit zijne nagelatene papieren uitgegeven, twee deelen met *verhandelingen*, en een getiteld: *De kunst om wel te leven en te ſterven*, beide te *Haarlem* bij de Wed. A. Loosjes, Pz.

VOSSIUS, (Gerardus Johannes) een der grootſte geleerden, die aan de 17de eeuw ten luister ſtrekten, werd in den jare 1577 te *Heidelberg* geboren. Hij was echter van afkomst een *Nederlander*, als zijnde beide, zijn vader en zijne moeder, uit een deftig geſlacht te *Roermonde* geboren. De eerſte, Johannes Vossius genaamd, die in den jare 1549 ter genoemder ſtede het licht zag, en in letteren en wetenſchappen niet weinig bedreven was, gevoelde zich in den jare 1572 opgewekt, om zich aan de beoefening der godgeleerdheid toe te wijden, en vertrok te dien einde naar de hoogeſchool te *Heidelberg*, waar hij eerlang tot predikant bij de Hervormde gemeente werd aangenomen. Doch in den jare 1578 verliet hij, ingevolge der in de *Palts* voorgevallene verandering, waardoor alleen de Lutherſche kerkleer werd toegelaten, van zijnen post ontzet, met zijne echtgenoote en halfjarig zoontje de genoemde ſtad, en begaf zich naar het meer verdraagzame *Holland*, met name naar *Leyden*, waar hij op den 4 van Bloeim. van het gemelde jaar onder de academie-burgers werd opgeſchreven. Hier eenigen tijd in geletterde rust hebbende doorgebragt, trad hij op nieuw zijnen vroegeren werkkring in, en werd, na eerst op eenige andere plaatſen het Evangelie verkondigd te hebben, in 1584 tot predikant te *Dordrecht* beroepen, waar hij reeds in het volgende jaar overleed. Zwaar was dit verlies voor onzen achtjarigen Vossius, te meer daar hij reeds vroeger zijne moeder verloren had. Gelukkig echter werd de plaats van deze bij hem vervuld door eene deftige weduwe, Barbara Mijlia geheeten, wier echtgenoot, Jacobus Mijlius, een man van groote geleerdheid, met den ouden Vossius reeds in de *Palts* door vriendſchap naauw verbonden was geweest. Tien jaar bragt hij in het huis dezer weduwe door, die niet verzuimde telkens met lof over zijnen vader tot hem te ſpreken, en hem ter navolging van zijn voorbeeld op te wekken. Gedurende dien tijd genoot hij het onderwijs der voortreffelijke mannen, Oxydrius, Cornelius Rekenarius, Franciscus Hansius en Hadrianus Marcellus, in welke de openbare ſchool te *Dordrecht* toen eene zeldzame vereeniging der bekwaamſte leermeesteren bezat. Door het onderwijs dezer mannen, waarvan de jeugdige Vossius, door de natuur met den heerlijkſten aanleg toegerust, het vlijtigst gebruik maakte, tot de akademiſche ſtudiën op het overvloedigst voorbereid, en met een' ongemeenen voorraad van kennis voorzien, vertrok hij in 1595, achttien jaar oud zijnde, naar de hoogeſchool te *Leyden*, en werd aldaar in het dus genaamde theologisch- of Staten-collegie opgenomen, welks beſtuur toen aan Johannes Kuchlinus en Petrus Bertius was toevertrouwd. Onder het geleide van deze mannen, en voorts onder dat der beroemde hoog-

hoogleeraren Bonaventura Vulcanius, Rudolphus Snellius, Petrus Molinaeus, Franciscus Junius, Lucas Trelcatius (de vader) en Franciscus Gomarus leide hij zich hier op den geheelen omvang der letterkundige, wijsgeerige en godgeleerde ſtudiën met voorbeeldeloozen ijver toe, en verwierf zich de genegenheid en hoogachting van al zijne leermeesters. Reeds in den jare 1598 en dus na een verblijf van ſlechts drie jaar, werd hij tot de toen hoogſte waardigheid in het vak der wijsbegeerte, die van *Meester der vrije Kunſten*, bevorderd, en was de eerſte, die aan de *Leydſche* hoogeſchool die waardigheid verkreeg. In 1599 hield hij, met voorkennis en goedkeuring van het akademisch beſtuur, openbare voorlezingen over eenige boeken van Aristoteles, de *Natuurkunde* betreffende, en bijzonder over deszelfs Rhetoriſche ſchriften. Dit geſchiedde ter gelegenheid, dat het hoogleeraarambt in de Natuurkunde open ſtond, en kon als eene ſoort van mededinging naar hetzelve beſchouwd worden. Dan Vossius onttrok zich eerlang aan dezelve ter aanvaarding van den hem opgedragenen post van rector der Dortſche ſchool. Vijftien jaar achtereen bekleedde hij dien post met den grootſten lof, en vormde een groot aantal uitmuntende leerlingen, van welke hij beſtendig de hartelijkſte bewijzen van dankbare hoogachting ontving, en het genoeg zal zijn een' Johan van Beverwijk, Janus Rutgersius en Antonius Aemilius te noemen. Inmiddels was de roem van Vossius als geleerde ten hoogſten top geklommen door de uitgave der zes Boeken van zijne *Inſtitutiones Oratoriae*; een werk, dat in 1606 voor 't eerst, en later nog met merkelijke bijvoegſelen en verbeteringen in het licht verſcheen en reeds bij deszelfs eerſte uitgave door mannen, als een Casaubonius en Scaliger, met de grootſte lofspraken vereerd werd. Ook als godgeleerde was zijn roem wijd en zijd verſpreid; hetwelk ten gevolge had, dat hij, met het begin des jaars 1615 op eene vereerende en dringende wijze, ter bekleeding van het hoogleeraarambt in de godgeleerdheid, naar *Steinfort* beroepen werd. Misſchien zou hij deze roeping hebben opgevolgd, ware hem niet gelijktijdig, door aanbeveling vooral van den onſterfelijken Huig de Groot, met wien hij, ſedert beider gemeenſchappelijk verkeer aan de Leydſche hoogeſchool, ten einde toe de naauwſte vriendſchap onderhield, het hoofdbeſtuur van het Staten-collegie aldaar opgedragen. Behalve zijne ongemeene geleerdheid, hadden ook zijne gematigdheid, beſcheidenheid en onpartijdigheid bij de toen zwevende kerkgeſchillen hem tot den genoemden post aanbevolen; doch het waren die deugden zelven, welke, gevoegd bij zijne vriendſchapsverbindtenis met de Groot, en dergelijke mannen, hem bij vele doldriftige en verbitterde voorſtanders der dus genoemde regtzinnigheid in verdenking en haat bragten. Grootelijks werkte hiertoe ook mede de uitgave van zijn geleerd werk *Historia Pelagiana*, of geſchiedenis van het gevoelen van Pelagius en de daarover ontſtane geſchillen; eene uitgave, die, met de beste inzigten ondernomen,

men, hem veel verdriets berokkende, omdat sommigen der Dortsche kerkvaderen daarin, wij weten niet, welke kettersche gevoelens meenden te ontdekken. Zoo moest dan ook Vossius, hoezeer nimmer tot de volgers van Arminius behoord hebbende, ten jare 1619 in het lot van dezen in zoo verre deelen, dat hij genoodzaakt werd, zijnen post als bestuurder van het Staten-collegie neder te leggen. Curatoren echter, ongaarne tot harde maatregelen overgaande omtrent eenen man, wiens bescheidenheid en geleerdheid even grooten lof verdienden, leiden hem, bij de aanvaarding van zijn ontslag, eene voor dien tijd niet onaanzienlijke jaarwedde toe, onder belofte van hem in eene andere betrekking bij de hoogeschool te zullen plaatsen; doch de geestelijkheid hield, niettegenstaande hij haar, zoo veel met eerlijkheid en regtschapenheid bestaanbaar was, genoegen zocht te geven, zijne zaak zoo lang slepende, dat curatoren eerst tegen het einde des jaars 1622 hunne belofte volkomen vervullen konden door hem tot gewoon hoogleeraar in de welsprekendheid en algemeene tijdrekenkunde aan te stellen. Naderhand werd hem, met aanmerkelijke verhooging zijner jaarwedde, de taak aanbevolen, om de *Kerkelijke Jaarboeken* (*Annales Ecclesiastici*) van Baronius, of althans een gedeelte daarvan, te wederleggen, waartoe zijne zeldzame bedrevenheid in de kerkelijke geschiedenis en bijzonder in de gevoelens en leerbegrippen der vroegere Christelijke kerk, de vrucht eener vlijtige lezing en beoefening van de schriften der kerkvaderen en andere werken daartoe betrekkelijk, hem boven anderen scheen in staat te stellen. Gelijk in andere deelen van *Europa*, zoo was inzonderheid in *Engeland* de naam en geleerdheid van Vossius in de hoogste achting. Van daar dat men, in den jare 1624, hem op voordeelige en vereerende voorwaarden het hoogleeraarambt in de Historie aan de hoogeschool te *Cambridge* aanbood, en geene moeite spaarde, om hem tot aanvaarding van dien post te bewegen; doch, hoezeer hij ook het aanzoek in ernstige overweging nam, besloot hij echter, ten laatste, hetzelve beleefdelijk van de hand te wijzen. Inmiddels werd hem in 1625 het onderwijs in de Grieksche taal, hetwelk door het vertrek van Meursius naar *Denemarken*, stil stond, bij voorraad opgedragen, en deze opdragt in het volgende jaar door zijne benoeming tot professor in die taal, met billijke verhooging van zijne jaarwedde, bevestigd. In dit zelfde jaar volbragt hij, op last der Staten van *Holland*, die reeds vroeger zijne verkorte *Rhetorica* als leerboek in alle de scholen binnen hun gewest hadden ingevoerd, eenen weinig roemrijken, maar hoogst nuttigen arbeid, de verbetering namelijk en beschaving der toen meest gebruikelijke leerboeken over de Grieksche en Latijnsche spraakkunst. Voorts ging er naauwelijks een jaar voorbij, waarin hij niet de eene of andere vrucht van zijne geleerde werkzaamheid aan de geletterde wereld mededeelde. Zoo was (om van andere stukken te zwijgen) in 1624 zijn, door alle bevoegde regters, hoogst geprezen werk *over de Grieksche geschie-*

schiedschrijvers (*de Historicis Graecis*) in IV Boeken te voorschijn gekomen, waarop hij in 1627 een niet minder voortreffelijk werk *over de Latijnsche geschiedschrijvers* (*de Historicis Latinis*) in III Boeken volgen liet. De staag klimmende roem zijner ongemeene geleerdheid deed hem eerlang in *Engeland*, waar hij, blijkens het vroeger gemelde, inzonderheid vele vrienden en bewonderaars had, een hoogst zeldzaam eerbewijs en voorregt ten deel verkrijgen, in zijne benoeming tot kanonik van de kerk te *Kantelberg*, met vergunning om de inkomsten, daaraan verbonden, ten bedrage van ruim *f* 1000 van onze munt, buiten 's lands te genieten. Ook de Staten van *Holland* gaven hem blijken van hunne achting en erkentelijkheid, door hem, in den jare 1630, voor de opdragt der derde uitgave van zijne *Institutiones Oratoriae*, onder den titel van *Commentarii Rhetorici* in het licht gezonden, en zijne vroeger bewezene diensten met eene som van *f* 600 te vereeren. Dan eerlang werd door de Amsterdamsche regering aan zijne uitstekende verdiensten eene nog waardiger hulde toegebragr. Deze namelijk, in den jare 1631 het besluit genomen hebbende, om ten nutte der letterminnende jongelingschap binnen hare stad eene doorluchtige school op te rigten, sloeg, ten einde daaraan terstond een' ongemeenen luister bij te zetten, het oog op Vossius, en spaarde geene moeite, om hem aan hare school te verbinden. Het gelukte haar ook, hem door het aanbod, zoo van den eersten rang onder de aan te stellen hoogleeraren, als van de voor die dagen zeer aanzienlijke jaarwedde van *f* 2500 en vrije woning, welke door haar voor eene som van *f* 900 's jaars gehuurd werd, en de bijgevoegde belofte, dat zij ook voor zijne kinderen zorgen zou, ter aanvaardiging van het hoogleeraar-ambt in de Historiën over te halen. Curatoren der Leydsche hoogeschool, niet zonder reden duchtende, dat de instelling eener doorluchtige school te *Amsterdam* aan hunne akademie nadeel zou toebrengen, zochten wel den regeerderen dier stad het regt daartoe te betwisten; doch zij schoten in dezen te kort, daar de beide hoogste geregtshoven in *Holland*, aan wie de Staten van dat gewest de beslissing van het geschil hadden opgedragen, hetzelve ten voordeele van die van *Amsterdam* uitwezen. Ter inwijding der nieuw ingestelde school en tevens ter aanvaardiging van zijnen post, hield Vossius op den 8 van Louwm. des jaars 1632 eene plegtige redevoering: *over het nut der Geschiedenis* (*de utilitate Historiae*), welke terstond, op stads kosten, in het licht verscheen. Nog zeventien jaar genoot *Amsterdam* het voorregt van dezen uitmuntenden geleerde onder zijne sieraden te mogen tellen. Gedurende dien tijd stichtte hij door zijn openbaar en bijzonder onderwijs het grootste nut, en was de vraagbaak van allen, die omtrent letterkundige en wetenschappelijke onderwerpen eenige inlichting verlangden. Ook kwam er niet ligt eenig beoefenaar en hoogachter der geleerdheid binnen die stad, die niet aan Vossius een bezoek bragt. Door dit een en ander, gevoegd bij de uitgebreide

 brief.

briefwisseling, die hij met de meeste geleerden in *Europa* hield, werd een zoo groot gedeelte van zijnen tijd weggenomen, dat het fchier onbegrijpelijk moet voorkomen, hoe het hem mogelijk geweest zij, inmiddels zoo vele geleerde fchriften uit te werken en in het licht te geven. Hij ging daarin namelijk, tot weinige dagen voor zijnen dood, met geen' minderen ijver, dan in zijne vroegere jaren, voort, en verrijkte de wereld met een groot aantal fchriften van godgeleerden, wijsgeerigen, gefchied- en letterkundigen inhoud, allen blijken dragende van het fchranderst oordeel, en de uitgebreidfte belezenheid. Van deze zal het genoeg zijn (want eene volledige opgave gaat ons beftek te buiten) zijne VII Boeken *over de Spraak- of Letterkunst*, (*de arte Grammatica*) laatst ook onder den naam van Aristarchus uitgegeven, en zijne IV Boeken *over de Heidenfche Godgeleerdheid en de Christelijke Natuurkunde*, *of over den oorfprong en voortgang der afgodendienst* (*de Theologia Gentili et Phyfiologia Christiana*, *five de origine ac progresfu Idolatriae*) een' geruimen tijd na zijn overlijden met nog vijf boeken vermeerderd, met name te vermelden; werken beide, die, naar het oordeel van alle bevoegde regters, tot een onvergankelijk gedenkteeken van zijne grondige en uitgebreide geleerdheid ftrekken, en waarvan hij het laatfte, als grootendeels bij de nacht opgefteld, eerst voornemens was onder den naam van *Amfterdamfche nachten* uit te geven. Dus ten nutte der wetenfchappen tot in een' ver gevorderden ouderdom onophoudelijk werkzaam, befloot onze Vossius eindelijk zijne roemrijke loopbaan op den 17 van Lentem. des jaars 1649, in den ouderdom van 72 jaar; door tijdgenooten en nakomelingfchap als een der uitmuntendfte geleerden vereerd, op welke ons vaderland zich immer verheffen mogt, en die naauwelijks voor eenen de Groot behoefde onder te doen. In vlijt zeker en arbeidzaamheid, gelijk ook in verfcheidenheid en grondigheid van kennis, werd hij door zeer weinigen geëvenaard, zoo als de zes aanzienlijke boekdeelen in folio, waarin zijne werken later werden bijeenverzameld, ten overvloede getuigen. Bij zijn overlijden liet hij verfcheidene nog onvoltooide werken achter, van welke fommige, en onder deze oók zijn door alle kundigen hoogst geprezen werk *Etymologicum Linguae Latinae* getiteld, naderhand in het licht verfchenen, en in de ftraks genoemde verzameling mede zijn opgenomen. Hoewel Vossius, als godgeleerde en gefchiedkenner, in den eerften rang verdient geplaatst te worden, is het echter voornamelijk als letterkundige en bijzonder als leeraar der fpraak- en redekunst, dat hij zich een' onfterfelijken roem verworven heeft. Dit is zeer fraai ontwikkeld in de belangrijke redevoering over G. J. Vossius, *befchouwd als een volmaakt letterkundige* (*de* G. J. Vossio, *Grammatico perfecto*) door den beroemden hoogleeraar Mr. H. Tollius uitgefproken, ter gelegenheid dat hij, in den jare 1778, het hoogleeraarambt in de Griekfche en Latijnfche letterkunde aanvaardde, en in dat zelfde jaar door den druk gemeen gemaakt.

Het-

Hetgeen verder de waarde van VOSSIUS niet weinig verhoogt, is, dat hij, als mensch, geene mindere hoogachting verdient, dan als geleerde. Befcheidenheid, gematigdheid, nederigheid en echte werkzame godsvrucht, zie daar de beminnelijke en eerbiedwaardige deugden, die hem in al zijn bedrijf verfierden. Aan de godgeleerde gefchillen van zijnen tijd nam hij geen ander deel, dan ter bevordering van vrede en eendragt, en de onaangenaamheden, die hij zich daardoor op den hals haalde, verdroeg hij met zachtmoedigheid en wijze gematigdheid. Geheel vrij van nijd en lage ijverzucht, deed hij aan de verdienften van anderen, die met hem dezelfde baan des roems betraden, gaarne hulde; en zoo verre was hij van laatdunkendheid en eigenwaan verwijderd, dat hij veeleer een model van ware nederigheid mag heeten. Van daar ook, dat hij een der weinige Nederlandfche geleerden was, die met SALMASIUS, wiens luister, als geleerde, door hoogmoed, niet weinig verdonkerd werd, in beftendige overeenftemming, ja zelfs in vriendfchap leefde. Schoon voor eer en roem in geenen deele ongevoelig, werd hij echter voornamelijk door godsdienftig pligtbefef gedreven, om door onderwijs en fchriften de uitbreiding en volmaking van nuttige wetenfchappen te bevorderen, en daartoe zijne vermogens en zijnen tijd met voorbeeldelooze naarftigheid te befteden. Gelijk pligtbefef beftuurde hem in al zijne betrekkingen, ook in die van echtgenoot en vader. Tweemalen was hij gehuwd, de eerfte reis aan ELISABETH VAN DEN CORPUT, dochter van HENDRIK VAN DEN CORPUT, laatst predikant bij de Hervormden te *Dordrecht*, welke hij, na eene echtverbintenis van omtrent 5 jaar, in het begin van 1607 door den dood verloor. Daarna hertrouwde hij aan ELISABETH JUNIUS, dochter van den beroemden FRANCISCUS JUNIUS, eenen der vroegfte hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de Leydfche hoogefchool, en door hare moeder, die mede tot het geflacht der CORPUTTEN behoorde, bloedverwante van zijne eerfte echtgenoote; eene vrouw van uitftekende begaafdheden van verftand en hart, en eenen man, als VOSSIUS, wien zij overleefde, ten volle waardig. Uit beide huwelijken werd hem een groot aantal kinderen geboren, van welke acht tot een' volwasfenen leeftijd gekomen zijn; een zoon namelijk, uit het eerfte, en vijf zonen en twee dochters, uit het tweede huwelijk gefproten. Als gelukkig vader van acht kinderen vertrok hij in den jare 1631 naar *Amfterdam*; doch hier trof hem helaas! het ongeluk van dezelve, op éénen zoon na, ISAAC, allen voor zich ten grave te zien dalen. Hoe diep ook doorwond, verdroeg hij echter deze herhaalde en grievende flagen met christelijke lijdzaamheid, en leide daarbij eene ongemeene mate van godsvrucht aan den dag. Gevoelig trof hem bovenal het verlies van zijne zonen MATTHEUS, DIONYSIUS en GERARDUS, die hunnen vader, in alle opzigten, tot vreugde en roem verftrekten, en van zijne oudfte dochter CORNELIA; eene maagd, wegens hare deugden, beminnelijke zeden en zeldzame begaafdheden, bij ieder, die haar kende, be-

bemind en geacht, welke op den 28 van Louwm. des jaars 1638, nog geen 25 jaren oud zijnde, op eenen togt naar *Leyden*, ongelukkig in het ijs omkwam, waaruit hare reisgenooten ter naauwer nood gered werden. — Van de zonen, die zich door de uitgave van geleerde schriften loffelijk hebben bekend gemaakt, zal het niet ongepast zijn, bij deze gelegenheid, kortelijk het volgende te zeggen.

VOSSIUS (MATTHEUS) de oudste zoon, die omstreeks het jaar 1610 te *Dordrecht* geboren werd, had zich op de Leydsche hoogeschool in allerlei letteren en wetenschappen met den hoogsten lof geoefend. Vooral was hij in de geschiedenis van alle tijden en volkeren, maar bijzonder in die van het vaderland uittermate bedreven, en stelde zich voor, aan de opheldering der laatste zijne studiën bij voorkeur dienstbaar te maken. Gereede aanleiding daartoe vond hij in de boekerij van zijnen vader, welke onder anderen niet slechts van gedrukte, maar ook van vele ongedrukte werken, de Vaderlandsche Geschiedenis betreffende, op het rijkelijkst voorzien was. In den jare 1635 gaf hij de vijf eerste boeken van zijne, in het Latijn geschrevene, *Jaarboeken van Holland en Zeeland*, in het licht, waarop hij in den jare 1642 het tweede gedeelte, mede uit vijf boeken bestaande, deed volgen. De staten van *Holland*, die, reeds bij de uitgave van het eerste gedeelte, hem eene vereering van *f* 450 hadden toegelegd, gaven hem thans den titel van Historieschrijver van hun gewest; welk voorbeeld in het volgend jaar door die van *Zeeland* gevolgd werd. Aan den eerstgenoemden titel werd eerlang eene gelijke jaarwedde, als D. HEINSIUS daarvoor genoot, ten bedrage waarschijnlijk van *f* 700, toegevoegd. Hierdoor zijnen ijver verdubbeld gevoelende, zond hij eerlang het derde vijftal zijner *Jaarboeken* in het licht, en maakte zich gereed, om binnen kort ook het vierde te voorschijn te brengen. Dan naauwelijks had hij vier Boeken van dit laatste vijftal voltooid, toen hij plotselijk door eene ziekte overvallen werd, welke hem binnen vier dagen in het graf sleepte. Zijn overlijden viel voor op den 20 van Louwm. des jaars 1646, nadat hij weinig meer dan drie jaren de genoegens van eene gelukkige en door zijne ouderen hoogst goedgekeurde echtverbindtenis had mogen smaken, waaruit twee kinderen gesproten waren, van welke één zoontje, naar zijnen grootvader GERARDUS JOHANNES genaamd, met zekerheid bekend is. Zijn broeder ISAACUS VOSSIUS, van wien wij nader spreken zullen, gaf naderhand het onvoltooid geblevene gedeelte der *Jaarboeken*, door hem met het ontbrekende vijfde boek vermeerderd, in het licht.

VOSSIUS (DIONYSIUS) de tweede der vroegverstorvene zonen van G. J. VOSSIUS, die wij meenden dat hier eene bijzondere melding verdienden, werd, op den 11 van Lentem. des jaars 1612, mede te *Dordrecht* geboren. Reeds vroeg leide hij een' zeer ongemeenen aanleg tot de letteroefeningen aan den dag, zoodat hij, naauwelijks tien jaar oud zijnde, het openbaar onderwijs van MEURSIUS in de Griek-

Griekſche, van D. Heinsius in de Romeinſche letterkunde, en dat van zijnen vader in de Historiën, met vrucht kon bijwonen. Zich vervolgens onder de bekwaamſte leermeesters in de Hebreeuwſche en verdere Oosterſche talen, met name ook de Arabiſche, geoefend hebbende, had hij reeds vóór zijn veertiende jaar de boeken van het O. Verbond twee malen in het oorſpronkelijke doorgelezen. Naauwelijks zestien jaar oud zijnde, had hij reeds het Woordenboek van Raphelingius met een groot bijvoegſel van Arabiſche woorden vermeerderd. Later ondernam hij ook de vertaling van de Spreekwoorden der *Arabieren*, en was zijnen leermeester Golius in de zamenſtelling van zijn Woordenboek behulpzaam. Ook leide hij zich op de ſtudie der Armeniſche, Ethiopiſche en andere talen toe, en hield zich met de lezing der boeken van den *Talmud* en van die der Rabbijnen bezig. Desgelijks had hij de voornaamſte Griekſche en Romeinſche ſchrijveren geheel gelezen, en hield van de laatſte, naast Cicero, bovenal Caesar en Tacitus in de hoogſte waarde. Ook in de Franſche, Italiaanſche en Spaanſche talen was hij zeer bedreven, en had bovendien in de mathematiſche wetenſchappen, onder geleide van Golius, groote vorderingen gemaakt. Geen wonder, dat het een' zoo uitmuntenden jongeling niet aan openlijke erkentenis zijner bekwaamheden ontbrak. Burgemeesteren van *Amſterdam* ſtelden hem terſtond, na zijne komst in die ſtad met zijnen vader, tot opzigter over de openbare boekerij aan, en de koning van *Zweden* liet hem, in den jare 1632, ter bekleeding van het hoogleeraarambt in de Geſchiedenisſen en Welſprekendheid, aan de nieuw opgerigte hoogeſchool van *Dorpat* uitnoodigen; doch op raad van zijnen vader, die hem nog gaarne bij zich wilde houden, wees hij deze uitnoodiging beleefdelijk van de hand. In het volgende jaar echter, liet hij zich door de *Zweden* overhalen, om eene reis naar hun land te ondernemen, en aldaar, na het aanleeren der taal, uit 's rijks archiven de noodige bouwſtoffen tot eene geſchiedenis van *Zweden* bijeen te zamelen, welke hij, vervolgens, naar zijn vaderland terug gekeerd, onder den titel van koninklijk Historieſchrijver en het genot eener aanzienlijke belooning, zou uitwerken en in het licht geven. Reeds was de tijd van zijn vertrek bepaald, toen hij onverhoeds door de zoo vernielende kinderziekte aangetast, en op den 23 van Wijnm. des jaars 1633 in het graf gerukt werd, tot onuitſprekelijke droefheid, niet ſlechts van zijne ouders, maar ook van allen die hem kenden, en bij wie hij, zoo om zijne zeldzame geleerdheid, als in het bijzonder ook om zijne braafheid, godsvrucht en beminnelijke zeden, ten hoogſte geliefd en geëerd was. Men heeft van hem overig eene zuivere en in den geest van zijnen lievelingſchrijver Tacitus geſtelde Latijnſche vertaling der bekende *Historie der Nederlandſche Oorlogen*, van Everhard Reijd, welke nog bij zijn leven in het licht verſcheen, en door hem aan de algemeene ſtaten en den prins Frederik Hendrik werd opgedragen, tot wiens lof hij,

hij, weinige maanden vroeger, twee ſtukken, het eene in gebondene, het andere in ongebondene rede, had uitgegeven. Voorts liet hij eene Latijnſche overzetting van het Hebreeuwſche geſchrift van Moses Maimonides, *over de Afgodendienst* (*de Idololatria*) met belangrijke aanteekeningen na, welke in 1641, te gelijk met het werk van zijnen vader: *de Theologia Gentili*, te voorſchijn kwam.

Voorts moeten wij nog met een woord van den jongſten der zonen van Vossius, met name Gerardus, gewag maken. Deze, die in den jare 1619 te *Leyden* het licht zag, gaf zijnen broeder Dionysius, in voortreffelijkheid van aanleg, vroege verſtandsontwikkeling en ongemeene naarſtigheid weinig toe, en was hem ook in deugden en bevalligheid van zeden vrij gelijk. Nog geene twintig jaar oud zijnde, deed hij reeds eene nieuwe uitgave van Vellejus Paterculus met zijne aanmerkingen en verbeteringen in het licht verſchijnen, die, met algemeene goedkeuring der geleerden ontvangen, de grootſte verwachting van hem opwekte. Dan, helaas! die verwachting werd eerlang op het droevigst verijdeld, daar hij reeds op den 27 van Lentem. 1640, naauwelijks een en twintig jaar bereikt hebbende, door eene hevige ziekte uit het leven gerukt werd; een ſlag, die zijne ouders dubbel ſmartelijk viel, omdat zij in het begin derzelfde maand hunne eenige overgeblevene dochter Joanna, een rijk begaafd en zeer beminnelijk meisje, in den bloeijenden leeftijd van nog geen volle achttien jaar, aan dezelfde ziekte, de mazelen namelijk, verloren hadden. Gerardus liet nog aanteekeningen op Valerius Flaccus en Ausonius, reeds ter uitgave door hem afgewerkt, achter, van welke die op den eerstgenoemden nimmer het licht zagen. Voorts verdient over Vossius en zijn geleerd geſlacht bovenal te worden nagelezen de belangrijke Redevoering van den *Franeker* hoogleeraar J. W. de Crane *over het geſlacht der* Vossiussen en Juniussen, enz. (de Vossiorum Juniorumque *familia*, *etc.*) gedrukt in de *Jaarboeken der Groninger Hoogeſchool*, voor het jaar 1819—1820.

VOSSIUS (Isaacus) op een' na de jongſte der zeven zonen van Gerardus Johannes Vossius, en de eenige, die zijn' vader overleefde, werd in den jare 1618 te *Leyden* geboren. Door huiſelijk onderwijs, onder toezigt van zijnen vader, en vooral door de onderrigtingen van zijn' broeder Dionysius, maakte hij in de beſchaafde letteren, mitsgaders in de phyſiſche en mathematiſche wetenſchappen, reeds vroeg zeer groote vorderingen. Op zijn negentiende jaar begaf hij zich naar *Leyden*, om, onder het geleide van Elichman en Golius, aan zijne opgewekte zucht tot beoefening der Arabiſche taal ruime voldoening te geven. Naauwelijks een en twintig jaren oud zijnde, gaf hij Scylax, een oud Grieksch aardrijksbeſchrijver, en niet lang daarna Justinus, beide met aanteekeningen, in het licht, die hem als een' waardig' handhaver van den vaderlijken roem deden kennen. In den jare 1641 ondernam hij, met toeſtemming

van zijnen vader, eene reis tot bevrediging van zijn blakend verlangen, om met beroemde mannen in kennis te komen, en vermaarde boekerijen te bezoeken, ten einde daarop merkwaardige handfchriften, vooral Griekfche, af te fchrijven, of met de voorhanden zijnde uitgaven te vergelijken. Hij begaf zich, tot dat einde, eerst naar *Engeland*, vervolgens naar *Frankrijk*, en voorts naar *Italië*, van waar hij, na eenigen tijd te *Florence*, *Rome*, *Napels* en ten laatfte ook te *Venetië* hebbende doorgebragt, over *Milaan* en *Geneve* naar *Parijs* terugkeerde, waar hij in de woning van HUIG DE GROOT, zijns vaders ouden vriend, een gastvrij onthaal vond. Na eene afwezigheid van omtrent vierdehalf jaar kwam hij, tegen het einde van 1644, in het ouderlijke huis terug, verrijkt met een' grooten fchat van boeken en handfchriften, in welker mededeeling hij zich fteeds gemakkelijk en edelmoedig betoonde. Nu gaf hij zich te *Amfterdam* geheel aan zijne letteroefeningen over, zijnen broeder MATTHEUS in het toezigt over de openbare boekerij aldaar opvolgende. Ook werd hij, op aanbeveling van zijn' vader, tot opvolger van dien broeder in het ambt van Historiefchrijver van *Holland* en *Zeeland* benoemd; doch daar hij nalatig bleef om, in deze betrekking, iets in het licht te geven, werd hem in den jare 1671 dat ambt ontnomen. Op uitnoodiging van *Zwedens* letterminnende koningin CHRISTINA, die van alle zijden de beroemdfte geleerden door vleijende beloften aan haar hof zocht te vereenigen, vertrok hij, op het laatst van 1648, naar dat rijk, werd de leermeester der koningin in het Grieksch, en bleef, onder afwisfeling van gunst en ongunst, het gevolg deels van hoofsche ftreken, deels van hare en zijne eigene onftandvastigheid en zijne vijandfchap met SALMASIUS, tot het jaar 1654 in hare dienst, toen hij, ter gelegenheid, dat zij, na het nederleggen der kroon, naar *Rome* vertrok, mede naar zijn vaderland terug keerde. In het volgende jaar verhuisde hij met zijne moeder van *Amfterdam* naar *den Haag*, waar hij echter, dikwerf van huis en ook meermalen uitlandig zijnde, naauwelijks eene vaste verblijfplaats hield. Intusfchen was hij ook ten nutte der geletterde wereld onledig, zoo door de uitgave van onderfcheidene werken van zijnen vader. als door die van zijne eigene geleerde fchriften. De achting, waarin hij algemeen, als erfgenaam der uitgebreide geleerdheid van zijnen vader, ftond, bezorgde hem ook de gunst van den vermaarden Franfchen ftaatsdienaar COLBERT, door wiens invloed hij, federt 1663, gedurende eenige jaren, eene aanzienlijke jaarwedde van LODEWIJK XIV. genoot. In 1670 vertrok hij naar *Engeland*, om aldaar beftendig zijn verblijf te houden. Drie jaar later werd hij door de milddadigheid des konings met het kanonikaat van *Windfor* begunftigd. Niet lang daarna ook in het bezit eener aanzienlijke erfenis gefteld, bragt hij voortaan zijn leven in zeer ruime omftandigheden door. Hij bereikte een' vrij hoogen ouderdom, als zijnde op den 21 van Sprokkelm. 1689, toen hij omftreeks een en zeventig jaar oud was, te *Londen* overle-

leden. Zijne uitgebreide en van oude handfchriften rijk voorziene boekerij werd, door de waakzame zorg der toenmalige curatoren van 's lands hoogefchool te *Leyden*, ten behoeve van hare openbare bibliotheek, voor eene fom van *f* 33000 aangekocht, en uit vreeze, dat de *Engelfchen* die zouden trachten te behouden, onverwijld herwaarts overgebragt.

In veel omvattende en grondige geleerdheid had ISAACUS VOSSIUS zeker groote overeenkomst met zijnen vader; doch voor het overige was hij hem, in vele opzigten, ongelijk. De vader was ernftig, bedaard en beftendig van aard; de zoon daarentegen los, woelziek en veranderlijk, hetwelk hem ook den ongehuwden ftaat boven de ftille genoegens van het huwelijksleven deed verkiezen. Ook was hij, in dezen mede geheel verfchillende van zijn' vader, een beminnaar van vreemd klinkende gevoelens, en maakte van godsdienstigheid weinig werk. Werd de vader vooral door gemoedelijk pligtbefef tot aanhoudende werkzaamheid ten nutte der wetenfchappen gedreven, de zoon zocht in hare beoefening meer voldoening van eigen fmaak, en weigerde daarom ook zijnen vader in het hoogleeraarambt op te volgen, gelijk hij mede een veel minder aantal van geleerde fchriften, dan deze, in het licht zond. Zijne befcheidenheid, nogtans, goedhartigheid en dienstvaardigheid maakten hem algemeen bemind. Voor het overige verwijzen wij, ten aanzien der geleerde werken, door hem uitgegeven, den lezer tot het *Onomasticon Literarium* van den beroemden SAXE, Vol. IV. p. 443, waar de merkwaardigfte zijn opgenoemd, en tot het bekende Woordenboek van CHAUFEPIÉ, waar eene volledige opgave van dezelve en tevens een naauwkeurig verflag van zijn leven gevonden wordt.

VOSZ, (JOHANN HEINRICH) werd in 1751 te *Sommersdorf* in het Mecklenburgfche geboren; genoot tot zijn 14de jaar het eerfte onderwijs van den rector STRUCK te *Penzlin*, en begaf zich in 1766 naar de fchool te *Neubrandenburg*, aan welker hoofd M. DANKERT ftond. Hier leerde hij het eerst KLOPSTOCK's *Mesfias*, vervolgens GESSNER's *Dood van Abel* en diens *Idyllen* kennen, en beproefde reeds oden en liederen, alsmede *Idyllen* in hexameters te vervaardigen. In 1768 werd hij huisleeraar bij een aanzienlijk landeigenaar, niet verre van *Penzlin*; verlustigde zich in zijne fnipperuren door de verdere beoefening der oude talen, door de muzijk en eenzame wandelingen in een nabijgelegen bosch, waar hij plaatfen uit HORATIUS, RAMMLER en anderen overluid opzeide, eigene dichterlijke proeven ondernam, en zelfs eenige honderden verzen uit de *Theogonie* van HESIODUS overzette. Kort daarna kreeg hij kennis aan een bekwaam dorpspredikant, BRÜCKNNER, wiens omgang voor hem zeer voordeelig was, en die hem tot uitgebreidere dichtftukken aanmoedigde. Vosz verwierf vervolgens door eenige gedichten, die hij aan den Göttingfchen *Musen-Almanak* gezonden had, de vriendfchap van KÄSTNER en BOJE, die hem in 1772 naar *Göttingen* noodigde, hem gedurende 2

jaar

jaar eene vrije tafel bezorgde, en hem hoop gaf op voordeelige uitzigten. In gemelde ſtad trad hij in den dichterlijken kring van edele jongelingen, aan wier hoofd BOJE en BÜRGER, als oudere vrienden, ſtonden, en waartoe de beide graven van STOLBERG, MILLER, CRAMER, LEISEWITZ en HAHN mede behoorden. Thans ten oogmerk hebbende, om zich tot predikant te vormen, hoorde hij eerst de lesſen over de letterkunde en geſchiedenis, de leerſtellige godgeleerdheid en de pſalmen; doch liet ſpoedig zijn plan varen, en wijdde zich geheel aan den geest der Griekſche en Romeinſche oudheid. Hij begaf zich nu in het letterkundig *ſeminarium*, onder HEYNE, alwaar hij tot het uitleggen het ſchild van HESIODUS, en tot het redetwisten meestal plaatſen uit PINDARUS koos, waarvan hij reeds eenige overzettingen beproefd had; terwijl hij tevens afzonderlijk de collegies over dezen ſchrijver, en de voorlezingen van HEYNE over de laatſte gezangen van de *Ilias* hoorde. VOSZ bezocht naderhand, uit hoofde van zekeren ontſtanen twist onder gemelden dichterlijken kring, met HÖLTY het letterkundig *ſeminarium* ſteeds zeldzamer en ten laatſte in het geheel niet, tot dat hij in de Lente van 1774 met zijnen genoemden vriend van de lijst der kweekelingen geſchrapt werd. In het volgende jaar vertrok VOSZ, die intusſchen een bezoek bij KLOPSTOCK had afgelegd, naar *Wandsbeck*, om de zamenſtelling van den tot hiertoe Göttingſchen *Musen-Almanak* in ſtille rust te bezorgen; leefde hier met CLAUDIUS en verſcheidene edele vrienden in *Hamburg* en *Altona* gelukkig; huwde, ofschoon nog ambteloos, in 1777 de jongſte zuster van BOJE, en werd in het volgende jaar, op aanbeveling van BUSCH, rector te *Otterndorf*, in het land van *Hadeln*; doch welke ſtandplaats hij in 1782, uit hoofde van aanhoudende koortſen, met *Cutin* verwisſelde. Zijne wankelende gezondheid deed hem in 1802, met behoud eener jaarwedde, naar *Jena* vertrekken, van waar hij echter, 3 jaar later, door den vorigen groothertog van *Baden*, zonder een bepaald ambt, naar *Heidelberg* beroepen werd, om tot den bloei der vernieuwde univerſiteit mede te werken. Hier bragt hij zijnen overigen leeftijd door, en ſtierf op den 3den van Lentem. 1826, in den ouderdom van 75 jaar. — VOSZ leverde verſcheidene overzettingen, met ophelderende aanmerkingen, van oude Griekſche en Latijnſche dichters; als van de ILIAS en ODYSSEE, van de *Georgica* (landbouw) van VIRGILIUS, en andere, alsmede eene dichterlijke navolging van HOMERUS, die, zoowel als zijn landelijk gedicht, *Luise*, hem altijd eenen onderſcheidenden rang op den Duitſchen zangberg zal doen behouden. Van zijne overige poëtiſche voortbrengſels beſtaat meer dan ééne uitgave, onder anderen eene in 7 deelen, (*Koningsberg* 1803,) welke met fraaije platen verſierd is.

VRIENDELIJKE EILANDEN. Eene groep van 150 eilanden, tot *Australië* behoorende, en tusſchen den 18 tot 23° Zuiderbreedte, en van 182 tot 186° Oostelijke lengte van *Greenwich*, in den

Stillen Oceaan liggende. Onze verdienstelijke zeevaarder ABEL TASMAN ontdekte in 1654 dezen archipel, en COOK vond dien op zijne reis in 1773 weder; bezocht denzelven in 1777 andermaal, en noemde ze, uit hoofde van het gastvrij onthaal der inwoners, de *Vriendelijke Eilanden;* terwijl MAURELLE, LA PEYROUSE en anderen die nader leerden kennen. De meeste derzelve zijn laag, en schijnen geenen anderen grondslag dan koraalrotsen te hebben; terwijl andere vermoedelijk van vulkaanschen oorsprong zijn. De talrijke koraal-riffen, en de daardoor veroorzaakte brandingen maken de scheepvaart tusschen deze eilanden zeer gevaarlijk. Het plantenrijk levert, onder andere voortbrengsels, pisang, broodvruchten, yams, overvloedig suikerriet, sago, kokospalmen, eene soort van peper, waaruit de drank *kama* bereid wordt, bamboes, kalabassen, pompelmoesen, die deels in het wild groeijen, enz. op. Ook hebben de zendelingen eenige Europesche tuingewassen met een goed gevolg aangekweekt. In het dierenrijk vindt men zwijnen, honden, papegaaijen, duiven, hoenders, wilde eenden, eenige vogels, reigervisschen, schildpadden, oesters, enz. en sedert 1777 ook rundvee en paarden. — Derzelver bewoners, wier getal door sommigen op 80 of 90,000, door anderen eens zoo groot, geschat wordt, zijn van eene middelmatige lengte, wel gemaakt, en van eene koperbruine kleur. Zij onderscheiden zich van de overige Zuidzee-bewoners door vriendelijkheid, milddadigheid, grootmoedigheid, eerlijkheid en kunstvlijt; doch sommigen hebben nog de afschuwelijke gewoonte van menschen te offeren. Zij zijn bijzonder rein op hun ligchaam, en baden zich hierom dikwijls. Hunne woningen zijn zeer kunstig gebouwd; de wanden zijn van sterke matten, of gevlochten kokostakken; het met bladeren bedekte dak rust op wel aaneenverbonden palen en dwarsbalken; hunne slaapstede is eene mat; hun deksel de kleeding, die zij bij dag dragen, en hun hoofdkussen een houten bankje. Behalve deze dingen bestaat hun geheele huisraad slechts in ettelijke drinkschalen, kalabassen en kokosschalen. De vrouwen maken matten, kammen, vischhaken, hengelsnoeren, netten, naainaalden van beenderen, beurzen, korven van riet en biezen, welke water houden, armbanden, borstschilden van veren, enz. De mannen houden zich onledig met den akker- en katoenbouw, de vischvangst, scheepvaart, het bouwen en herstellen hunner huizen, en het vervaardigen van pijpenroeren, fluiten, wapenen, knodsen, spiesen, bogen en pijlen. Op geen eiland der *Zuidzee* toonen de inwoners meer lust voor de muzijk, dan hier. De reeds bebouwde vlakten, de bosschen, van grasland doorsneden, en de *Morais*, of begraafplaatsen, die in aangename, omtuinde vlakten, met hutten of daken bestaan, welke de plaats der graven aanwijzen, geven aan deze eilanden een bevallig aanzien. De meeste derzelve zijn aan den koning van het eiland *Tonga*, verkeerdelijk *Tongatabu* genoemd, onderworpen, aan wien de goedbezitters of vorsten en heeren schatting

op-

opbrengen en gehoorzaamheid bewijzen. Het grootste eiland heet *Hamoa*, en op *Tongatabe* of *Amsterdam* is de zetelplaats van den magtigsten koning van dezen Archipel. De bewoners hebben priesters, vereeren vele goden, en gelooven aan de onsterfelijkheid der ziel.

VRIESLAND(*), eene der provinciën van het koningrijk der *Nederlanden*, grenst ten Zuiden en Westen aan de *Zuiderzee*, ten Noorden aan de *Wadden* en ten Oosten aan *Groningen*, *Drenthe* en *Overijssel*: zij zal zich 14 uur van het Noorden naar het Zuiden en 13 van het Westen naar het Oosten uitstrekken, en bevat, volgens de jongste telling, ruim 202,000 zielen. Volgens CAMPER is *Vriesland* in het geheel groot 255,910 morgen, waarvan 55,910 voor meren en heiden gerekend worden. Men vindt hier 3 soorten van grond: laag en vet- wei- en koornland, hoogere zandige en boschrijke streken, met heide gemengd, en veengrond. Tot de eerstgenoemde soort behooren voornamelijk de westelijke en zuid-westelijke gedeelten der provincie; terwijl in de noordelijke, waar zware kleigrond is, schoone weilanden gevonden worden, en de zuidelijke en zuid-oostelijke zijde zandig en vol bosschen en heilanden is. Zelfs heeft men er eene streek duinen, in het midden eener zwarte heide, waarvan de oorzaak nog onbekend is; en daar is het ook, waar men de meeste veenlanden aantreft, die men in hooge of eigenlijke veenen, en in zoogenoemde *kleinlanden*, of lage veenen, verdeelt; doch waarvan het getal der eerste verminderd is, en van de laatste veel tot hooien weilanden gebruikt worden.

De voortbrengselen van den grond bestaan uit goede turf, die, hoe zeer minder geschat dan de Hollandsche, nogtans, derwaarts vervoerd, en in *lange turf*, *baggelaar* en *sponturf* onderscheiden wordt; voorts in cichorei, vlas, haver, boekweit, tarwe, rogge, erwten, kool- en klaverzaad, hooi, peulvruchten en aardappelen, van welke laatste vrucht, in 1816, door de duurte, voor meer den *f* 800,000, meer werd uitgevoerd dan elders, waartoe *Harlingen* alleen, somtijds, wekelijks 80,000 korven leverde. Men heeft in *Vriesland* uitmuntend rundvee, waarvan de weilanden, jaarlijks, wel 150,000 roeden, die veel boter en kaas opleveren, en 15 tot 16,000 uitgevoerd worden; ook vindt men er osfen van 2,000 pond, en men fokt er schoone paarden, benevens vele schapen, waarvan vooral die der kleigronden inzonderheid die van *de Bildt*, wegens zwaarte, volen vetheid, beroemd zijn; zelfs zijn er eenige van Spaansch ras, met voortreffelijke wol; varkens, hoenders, duiven, en, door de menigvuldige meren, veel visch, bijzonder aal, niet zelden van 5 pond, die veel naar *Engeland* wordt uitgevoerd; voorts snoek van 20 tot 30 pond en baars. Men heeft in *Vriesland* ook vele watervogels, en

(*) Wij volgen hier de van staatswege aangenomene spelling, om der gelijkvormigheids wille, schoon wij die van *Friesland* en *Friezen* beter keuren, alzoo de *Romeinen* niet *Vrisii*, maar *Frisii* spelden.

en geoktrooieerde eendekooijen, die duizenden jaarlijks van die vogelen opleveren.

De lucht komt op de kust zeer veel met die van *Holland* overeen, doch is iets kouder; in de binnendeelen heeft dezelve meer van die van *Gelderland* en *Overijsſel*. Eigenlijk gezegde rivieren vindt men in *Vriesland* niet, maar wel een aantal meren, en eenige beken, die uit de veenen ontſpringen, of van het hooge land van *Drenthe* afzakken, welke dien naam niet verdienen. Voor het overige wordt de handel door vele kanalen en kleine trekvaarten bevorderd, zoo als die van *Dokkum* naar *Leeuwarden*, en verder door *Franeker* naar *Harlingen*, van *Leeuwarden* naar *Sneek*, *Bolswaard* en *Workum*, en vele andere plaatſen. Door de laagte des lands, en gebrek aan genoegzame duinen, zijn hier zware zeedijken noodzakelijk, en weinige gewesten zijn er, die door zware dijkbreuken zoo zeer zijn geteisterd geworden, als *Vriesland*, hetwelk, onder anderen, op 1 van Slagtm. 1770 en 4 en 5 van Sprokkelm. 1825 daarvan de noodlottigſte gevolgen ondervonden heeft. (Men zie: WATERVLOEDEN.) — De Vrieſche taal heeft nog veel van haren ouden oorſprong behouden, en komt veel met het Angel-Sakſiſche overeen. Voor vreemdelingen is hare uitſpraak bijna onleerbaar, en het verdient opmerking, dat alle volken, die ons vaderland bemagtigd hebben, *Romeinen*, *Spanjaards*, en zelfs de alles veranderende *Franschen*, welke meestal de namen hunner departementen van eene rivier, of van eenen berg ontleenden, aan *Vriesland*, en dus ook aan de *Vriezen* hunnen naam hebben laten behouden.

De provincie *Vriesland* werd voorheen, behalve de ſteden, in de kwartieren *Oostergo*, *Westergo* en *Zevenwolden* verdeeld, welke verdeeling ook thans weder in de ſtaatsvergadering gevolgd wordt; doch in de officiëele ſtukken volgt men nog de verdeeling, welke in het finantiëele en justitiëele in gebruik gebleven is, waardoor dit gewest in 3 arrondisſementen, *Leeuwarden*, *Sneek* en *Heerenveen* geſplitst is. Deze provincie zendt 5 afgevaardigden naar de tweede kamer der Staten-generaal, behoort tot het 2de militair commandement, en ſtaat onder het oppergeregtshof in *den Haag*. De Staten, die door de ſteden en de 30 grietenijen, waarin *Vriesland* almede verdeeld is, gekozen worden, beſtaan uit 54 leden met een' gouverneur, van welke de ſteden, de ridderſchap en landelijke ſtand ieder 18 verkiezen. De vergadering der gedeputeerde Staten telt 7 leden met den gouverneur.

De *Vriezen*, als van een oud oorſpronkelijk volk afkomſtig, hebben nimmer hunnen aard geheel verloochend. Zij beminnen eene redelijke vrijheid; zijn dapper, en op eigen zeden en gewoonten geſteld. Hunne taal is eene tak van het aloude Nederduitsch, in de ruimſte beteekenis des woords; doch heeft zich, door meerdere afzondering van den landaard, minder dan het Nederduitsch en Neder-Sakſisch, van haren oorſprong verwijderd. Men vindt er nog vele ſpooren van overeenkomst in met het oude Angel-Sakſisch, de moeder

der van het Engelsch. In hunne kleederdragt hebben de *Vriezen*, immers de vrouwen, iets eigendommelijks, voor al de middelſtand, en wel die van het platte land; want de aanzienlijken kleeden zich naar dat de mode het met zich brengt, zoo dat men ze voor geene *Vriezen* bijna kennen zou. De mutſen der vrouwen, de gouden oorijzers en andere verſierſels van goud en zilver, onderſcheiden voornamelijk de eerſte; en dit tooiſel dient niet weinig ter vermeerdering der vrouwelijke ſchoonheid, waaraan men het dan ook moet toeschrijven, dat eene wel uitgedoschte Vrieſche vrouw, of jonge dochter, nooit op eene vreemde plaats kan verſchijnen, zonder eene bewonderende aandacht tot zich te trekken. — Onder de meest geliefde vermaken der *Vriezen* behooren het ſchaatſenrijden, harddraven, kaatſen, kolven enz. In het ſchaatſenrijden worden zij door geen volk in vl[illegible]heid overtroffen, en in het harddraven zijn zij eerſte meesters. [illegible] voorts, deze natie in het beoefenen van kunſten en fraaije wetenſchappen voor geene andere behoeft onder te doen, is algemeen bekend. Kunſten, die aan eenen fijnen ſmaak worden toegekend, zijn bij haar wel niet zeer in zwang; maar in nuttige molenwerken, ſluizen en andere werktuigen munten de *Vriezen* uit; terwijl onder hen eene menigte van ervarene mannen en vrouwen geweest zijn, en nog gevonden worden, die in alle vakken van geleerdheid den billijken lof van nakomeling en tijdgenoot verdienen, en waarvan wij hier eene breede lijst zouden kunnen leveren, indien ons beſtek zulks toeliet.

VRIEZEN. Een aloud Duitsch volk, dat niet naar eenen fabelachtigen koning FRISO heet, waarvan niet een der oudſte ſchrijvers gewaagt, maar welks naamsoorſprong zich in de grijze oudheid verliest. Hun land was toen veel uitgeſtrekter dan thans. De oudſte *Vriezen*, reeds bij TACITUS en PLINIUS voorkomende, ſtrekten zich uit van den middelarm des *Rijns*, die toen nog bij *Katwijk* in zee viel, tot aan de *Eems*, en zelfs tot aan de *Wezer*, de *Elbe* en *Eider*; terwijl aan de kust de *Friſabonen*, of *Friesche Waterbewoners* (†) hun verblijf hielden. Naderhand, toen de *Batavieren*, zoo het ſchijnt, onder de *Franken* verſmolten geraakten, en met hen zuidwaarts optrokken, bezetteden de *Vriezen* de ontruimde landſtreek, en beſloegen dus de geheele, naderhand, *vereenigde Nederlanden*, van de *Schelde* tot de *Eems*, of misſchien tot de *Wezer*, zoo dat de Noordelijke *Nederlanders*, bij de buitenlanders *Hollanders* genoemd, met uitzondering van eenige Frankiſche en Sakſische volkplantingen, eigenlijk *Vriezen* zijn. In het laatst der 6de en het begin der 7de eeuw, verloor deze vrijheidlievende natie, onder RADBOUD, hare onafhankelijkheid; doch ontving daarvoor van de *Franken*, hare nieuwe heeren, ter vergoeding, de christelijke godsdienst, waaraan zij zich echter, eerst eene eeuw later, met hare ſtam- en taalgenooten, de

(†) ALTING, Notit. Germ. D. I. pag. 71; SMIDS, *Schatk. der Ned. Oudh.* 1774, art. *Friesland*, bladz. 193 en IJPEIJ, *Geſch. der Ned. tale*, bladz. 164.

de *Saksers*, onderwierp. Sedert bleven de *Vriezen* (allengskens bepaald tot de tegenwoordige provincie) onder de opperheerschappij en bescherming des nieuw opgerigten roomschen rijks, eene onafhankelijke natie, die zelfs bevrijd bleef van de overal drukkende leenregering. Het gebied stond aan zoogenaamde *Potestaten*, of magthebbers, uit den boezem der natie verkozen, en aan behoorlijke bepalingen onderworpen, en bleef alzoo 696 jaar (van 802 tot 1498) in stand. Hoezeer de graven van *Holland* gretig naar de opperheerschappij over *Vriesland* haakten, was echter de opdragt derzelve aan graaf WILLEM III., en naderhand aan ALBRECHT, slechts onvolkomen en van korten duur. Binnenlandsche oneenigheden hadden ook hier het verlies der vrijheid ten gevolge. De hevige en aanhoudende twisten der *Schieringers* en *Vetkoopers* gaven den keizer een voorwendsel en een middel aan de hand, om hertog ALBERT van *Saksen*, (bij de *Vriezen* JORIS, en in het Latijn GEORGIUS geheeten) in 1498 tot *erfelijk Potestaat* aan te stellen, ten einde die onlusten te dempen, waarop diens zoon GEORGE, naderhand, zijne regten voor eene tonne gouds aan keizer KAREL V. overdroeg, die nu heer van *Vriesland*, gelijk van het overige *Nederland* werd. Na de groote omwenteling, in de 16de eeuw, hadden de *Vriezen* steeds eenen afzonderlijken stadhouder uit het huis van *Nassau-Dietz*, afstammelingen van grave JAN, den bevorderaar der *Utrechtsche Unie*. Verscheidene dier helden, zoo als ERNST en HENDRIK CASIMIR I., vielen in den strijd voor het vaderland, en onder de verbonden edelen tegen de Spaansche overheersching waren vele *Vriezen*, die voor de zaak des lands veel aan goed en vrijheid verloren. Graaf JOAN WILLEM FRISO werd prins van *Oranje*, door het kinderloos afsterven van WILLEM III., daar hij ook door de vrouwen van WILLEM I. afstamde. Zijn zoon WILLEN KAREL HENDRIK FRISO, of WILLEM IV. werd stadhouder der *zeven Vereenigde Gewesten*, en het is deszelfs doorluchtige kleinzoon, uit den echten Vrieschen stam, wien wij thans als *Koning der gezamenlijke Nederlanden* mogen bezitten.

VRIJDAG. Bij ons de zesde dag der week, bij de *Romeinen Dies Veneris* geheeten, als gewijd aan VENUS, de godin der liefde. De benaming van Vrijdag is afkomstig van *Frigedag*, een dag, gewijd aan FREIJA, eene godheid of wel godin bij de oude *Germanen*, vooral bij de oude *Saksers*, die haar FREJA noemden (*zie aldaar*). Uit de bekende omstandigheden van hare vereering blijkt, dat zij dezelfde was met de VENUS der *Grieken*, en de ASTAROTH der *Assyriërs*.

VRIJGEEST. Zoo noemt men gewoonlijk iemand, die de leeringen van de geopenbaarde godsdienst verwerpt, en zich alleen aan die van de natuurlijke houdt. Men noemt hem dienvolgens ook een *Naturalist*, en ook wel *Deïst*, omdat zoodanig een wel aan het bestaan van God, over het algemeen, maar niet aan datgene gelooft, hetwelk ons de openbaring omtrent dat wezen leeraart, wanneer de rede dit niet uitdrukkelijk aantoont. Ondertusschen komt ons

ons de uitdrukking van *Vrijgeest* niet juist voor: immers, eenen vrijen geest te bezitten en te handhaven, is de pligt van ieder mensch, als redelijk wezen. God zelf is de vrijſte geest, en Hem gelijkvormig te worden, is, zelfs volgens de leer der openbaring, het hoogſte doel, waarnaar de mensch moet ſtreven. Juister zou het derhalve, naar ons inzien, zijn, om dengenen eenen Vrijgeest te noemen, die zich van de kluisters van dwaling en ondeugd, waardoor zoo vele menſchen geboeid worden, zoo veel mogelijk tracht te ontdoen.

VRIJGELATENEN. Zoo noemde men bij de *Grieken* en *Romeinen* de ſlaven, die door hunne heeren in vrijheid geſteld werden. Een Romeinsch vrijgelatene droeg, ten teeken zijner verkregene vrijheid, eene muts of eenen hoed, nam den naam van zijnen heer aan, en werd door dezen met een wit kleed en eenen ring beſchonken. Volgens eene verordening van SERVIUS TULLIUS, verkreeg hij met zijne vrijheid wel het burgerregt; doch behoorde tot de *Plebejers*, en konde nimmer tot eenig eerambt geraken. Hij bleef tot zijnen heer altijd in eene zekere betrekking, en beiden waren elkander wederzijdſche hulp en onderſteunig ſchuldig. Toen in later tijd het getal der Vrijgelatenen boven mate toenam, en zij door aangematigde magt en rijkdommen, zelfs voor zwakke keizers, geducht werden, verſchenen er onderſcheidene verordeningen, om hun getal te bepalen: zoo mogten er van de 20,000 ſlaven, bij testament, niet meer dan 160 in vrijheid geſteld worden. Behalve deze vrijlating *per testamentum*, waren er nog twee andere ſoorten, *per cenſum* en *per vindictam*. De eerſte beſtond daarin, dat de heer zijnen ſlaaf op de burgerlijst van den Cenſor liet brengen, wanneer de ſlaaf, op den dag der wijding van het Romeinſche volk, een zoenoffer at, dat telkens naar de geëindigde *cenſus* plaats had, en als een Romeinsch burger werd aangemerkt. De vrijlating *per vindictam* was eene plegtige verklaring van vrijlating: de heer geleidde den ſlaaf bij de hand naar den praetor of conſul, en zeide: „Ik wil, dat deze man, volgens regt en gewoonte der *Romeinen*, vrij zij." Gaf nu de praetor zijne toeſtemming, dan ſloeg hij met eenen ſtaf op het hoofd van den ſlaaf, zeggende: „Ik verklaar dezen man, naar de gewoonte der *Romeinen*, voor vrij." Hierop draaide de Lector of de heer den ſlaaf in eenen kring rond; gaf hem een' kinnebakſlag, en eindelijk een teeken, dat hij kon gaan, werwaarts hij wilde. Na den afloop dezer plegtigheid, bragt de ſchrijver de geheele handeling in het protocol van den praetor, en de ſlaaf haalde den hoed, als het teeken zijner verkregene vrijheid, in den tempel der godin FERONIA.

VRIJHEID is, *poſitief* uitgedrukt, hetzelfde, hetwelk men *negatief* afhankelijkheid noemt. Zoo vele ſoorten van afhankelijkheid er dus zijn, zoo vele ſoorten van Vrijheid hebben er plaats. De boom, b. v., is afhankelijk van den grond, waarin hij geworteld is, en waaruit hij zijn voedſel ontvangt; maar verzinkt met dezen reddeloos in den afgrond der aarde. De vogel is afhankelijk van den

boom, waarop hij zit, en van den grond, waarin de boom ſtaat; hij verheft zich in de lucht, wanneer de boom, door de eene of andere omſtandigheid, wegzinkt, of wordt omver geworpen. Men ziet dus hieruit, dat men door Vrijheid niets anders verſtaan moet, dan het vermogen der willekeurige beweging, waardoor zich de dierlijke- van de plantenwereld over het geheel onderſcheidt. Deze Vrijheid bezit de redelijke mensch gemeenſchappelijk met de redelooze dieren, doch is blijkbaar bepaald; want hoewel het dier zich willekeurig beweegt, is het nogtans, over het geheel, aan de aarde verbonden, en de trotſche arend kan zich, zoo min als de hem naſtrevende mensch, boven een zeker punt in den dampkring verheffen. Ook kan deze Vrijheid door toevallige omſtandigheden meer of minder bepaald, of geheel vernietigd worden. De kranke, de gevangene en de geboeide ſtaan hier weder in een gelijk geval met de redelooze dieren. Er is echter eene Vrijheid, die de mensch boven dezelve bezit, namelijk: eene *inwendige*, welke den mensch in en op zich zelven, en eene *uitwendige*, die hem in betrekking tot andere menſchen beſchouwt. De eerſte noemt men, met betrekking tot zijne handelingen, *zedelijke*, de laatſte, *regtelijke* vrijheid, waarvan de *burgerlijke* en *ſtaatkundige* ſlechts eene bijzondere wijziging is. De *zedelijke Vrijheid*, *de Vrijheid* van den wil, is het vermogen, om zijn gedrag, onafhankelijk van zinnelijke neigingen, volgens de hoogere eiſchen der rede, of zedelijke wet te bepalen; en het is deze Vrijheid, welke den mensch bekwaam maakt tot eene *eigenlijke gehoorzaamheid*, en zonder welke hij niet kan gezegd worden, den wil van God te *doen*, maar enkel daartoe in ſtaat geſteld te worden. Zij is het eigen, *zelfwerkend* beginſel, hetwelk, ſchoon in afhankelijkheid van God werkende, den mensch een redelijk en zedelijk onderdaan van den Opperſten Koning doet zijn, en hem alleen voor belooning of ſtraf kan vatbaar maken. Hierbij komt, inzonderheid, nog de natuurlijke geneigdheid van zijnen redelijken geest tot alles wat *regt* en *goed* is, waardoor hij ten krachtigſte wordt aangeſpoord, om hetzelve te begeeren en na te jagen, wannéer en waar het zich ook voor hem opdoet, in zoo ver zelfs, dat hij niet, dan met eenen heimelijken weerzin, zijnen duidelijken pligt kan ſchenden, en niet zonder hevige wroeging naderhand daaraan kan denken. Men noemt dit zedelijk gevoel, of het *geweten*. — De *regtelijke Vrijheid* echter beſtaat in de bevoegdheid om, onafhankelijk van den wil van anderen, in onze verkeering met hen, van onze krachten gebruik te mogen maken. Daar de mensch zeer natuurlijk altijd zijnen werkkring tracht uit te breiden, zoo zal hij, aan zich zelven overgelaten, deze Vrijheid wel voor zich zelven vorderen, maar die aan anderen alleen in zoo verre toeſtaan, als met zijne bedoelingen overeenkomt. Opdat dus de regtelijke Vrijheid aan allen, in den mogelijkſten omvang, ten deel valle, en over het algemeen het denkbeeld van regt in de zinnelijke wereld verwezenlijkt worde, zoo vordert de rede eene ver-

eeniging van menſchen, waarin de gezamenlijke wil in de gedaante eener wet, en de gezamenlijke magt in die van eenen gebieder, de plaats van den bijzonderen wil en de bijzondere magt vervangt. Eene zoodanige vereeniging noemt men eene burgerlijke maatſchappij of eenen ſtaat; en van hier de regtelijke Vrijheid eens *burgerlijken* of *ſtaatkundigen*, in zoo ver zij in den ſtaat wettig erkend en gehandhaafd wordt. Ondertusſchen onderſcheiden velen de ſtaatkundige Vrijheid van de burgerlijke daardoor, dat zij de eerſte op den geheelen ſtaat betrekkelijk maken, voor zoo ver hij deels van andere ſtaten onafhankelijk is, deels geenen erfelijken gebieder heeft, maar als eene vrije republiek door verkozenen geregeerd wordt; doch de laatſte tot de afzonderlijke burgers bepalen, in zoo ver derzelver wederzijdſche betrekkingen zoodanig bepaald zijn, dat onder hen geen verſchil van geboorte plaats heeft. Deze laatſte ſoort van Vrijheid is ook betrekkelijk tot de, in onze dagen door de Franſche omwenteling zoo beroemd, ja bijna berucht gewordene, uitdrukking van *Vrijheid* en *Gelijkheid*. Men vorderde namelijk, dat ieder in den ſtaat geborene als een vrijgeborene, en met anderen, ten aanzien van regten, als gelijk ſtaande zoude beſchouwd worden. Deze Vrijheid en Gelijkheid was dus niet, zoo als men haar verkeerd verſtaan en uitgelegd heeft, eene opheffing van alle ongelijkheid ten aanzien van bijzondere regten, b. v. van bezitting of vermogen, maar van alle ſoorten van ſlavernij, lijfeigenſchap, erfelijk leenregt, en gepriviligeerde heerſchappij van den eenen burger over den anderen. De oude ſtaatkundigen noemden deze Vrijheid en Gelijkheid der burgers *Iſonomie*, en beſchouwden haar te regt als den grondſlag van elken wel ingerigten ſtaat.

VRIJHEID. (GODSDIENST) Deze heeft overal plaats, waar de ſtaat de openbare uitoefening van verſchillende godsdienſten toeſtaat, en het regt van ieder mensch erkent, om in zaken van geloof zijne overtuiging vrij te mogen openbaren en daar naar te handelen. In ſtaten, waar men alleen eene heerſchende, of zoogenoemde volks-godsdienst erkent en beſchermt, en die geene andere duldt, komt deze Vrijheid in geene aanmerking; en haar niet te gedoogen was ten allen tijde de grondregel van vorſten en wetgevers, welke zich van de verblinde kracht van een bepaald godsdienſtig geloof, ter bereiking van ſtaatkundige oogmerken, bedienden. De geſchiedenis der wereld levert onloochenbare en dikwijls verſchrikkelijke bewijzen van ſtrengheid op, waarmede men dezen grondregel heeft gehandhaafd en toegepast. Om niet te ſpreken van de dweepzucht der Oosterlingen, behoeven wij ons hier alleen te herinneren de vervolging der joden in de middeleeuw, aan de *dragonaden* van Lodewijk XIV., aan de inquiſitie en hare *auto da Fee's*, in *Spanje;* doch deze oude ſtaatkundige grondregel van onverdraagzaamheid moest telkens meer van hare kracht verliezen, hoe meer de volken, aan den eenen kant, door handel en wetenſchappen met elkander in betrek-

king geraakten en opgeklaarder denkbeelden verkregen, en de vorsten en raadgevers, aan den anderen kant, begonnen in te zien, dat het geluk der onderdanen, het ware doel van den staat, niet door den roem eener eenzijdige regtzinnigheid, noch door gewetensdwang, die alle vrije werkzaamheid van den menschelijken geest verlamt, maar veel meer door aansporing en eene milde ondersteuning dezer werkzaamheid bevorderd werd. *Engeland*, *Holland* en die Duitsche landen, welke aan iedere godsdienst eene vrije uitoefening toestonden, en daardoor zoo wel in bevolking als in welvaart en beschaving toenamen, leveren hiervan een aanmoedigend bewijs op; terwijl *Frankrijk*, *Spanje* en eenige Duitsche staten, zoo als *Salzburg* en de *Paltz*, hunne vlijtigste onderdanen lieten ombrengen of het land verlaten. Men hield zich overtuigd, dat iedere godsdienst, hoedanig ook hare leerbegrippen mogen zijn, wanneer zij slechts achting omtrent de burgerlijke wetten en gehoorzaamheid jegens de overheid gebiedt, met het oogmerk van den staat niet strijdig is, en, bij den veranderden geest des tijds, het ontstaan van nieuwe godsdienstige aanhangen even weinig konde verhinderen, als men dezelve voor gevaarlijk kon houden.

Sedert heeft de Godsdienst-Vrijheid meer en meer veld gewonnen. *Rusland* heeft, niettegenstaande het de Grieksche kerk voor de heerschende erkent, reeds sedert de 16de eeuw aan de *Armeniërs*, sints het begin der 17de aan de lutherschen en gereformeerden, sedert 1683 aan de katholijken, en sedert de regering van KAHTARINA II. aan alle godsdienstige gezindheden in het algemeen eene vrije uitoefening van godsdienst verleend; wordende in *Petersburg* door 5 christelijke kerkgenootschappen, en door de joden in 9 levende talen, de openbare godsdienst verrigt. In *Georgië* en *Taurië* vindt men Mahometaansche moskeën. Ook in *Polen* drong de verdraagzaamheid, sedert de Fransche grondbeginsels aldaar op nieuw ingang vonden, door. In *Hongarije* genieten de *Grieken*, sedert de 17de, en de protestanten reeds sedert de hervorming, gelijke, ofschoon dikwijls geschondene, regten met de katholijken; zelfs joden wordt eene vrije godsdienstoefening toegestaan. In *Duitschland* werd dezelve, beiden voor protestanten en katholijken, door den Westphaalschen vrede vastgesteld, en ofschoon wel de Duitsche keizers, in hunne erfstaten, dit grondbeginsel niet aannamen, verleende nogtans JOSEPH II. in 1781 aan de protestanten eene volkomene Godsdienst-Vrijheid. In *Pruissen* en de overige Duitsche landen genieten de 3 hoofdgodsdiensten der Westersche christenheid, sedert de oprigting van het Rijn-verbond, niet alleen dezelve, maar ook volkomene gelijke burgerlijke regten; terwijl ook de *Grieken* overal, waar zij zich uit hoofde van den handel ophouden, de godsdienst op hunne wijze uitoefenen, en geene met de hoofdleeringen des christendoms overeenstemmende godsdienstige partij van de algemeene verdraagzaamheid is uitgesloten. In *Saksen* werden in 1814 ook de belijders van de Grieksche godsdienst, in

bur-

burgerlijke regten, met die der overige gelijk gesteld. *Zweden*, dat onder alle Europesche staten zich het strengst aan de echt evangelische-luthersche leer houdt, heeft, zoo als vroeger *Denemarken*, bij een besluit van den rijksdag in 1779 mede in eene algemeene verdraagzaamheid bewilligd. In *Engeland* zette WILLEM III. 1689, voor de protestantsche non-conformisten, in alle 3 rijken, de tolerantie-akte door, waarbij de uitgeslotene katholijken echter eerst in 1778 in het bezit eener vrije godsdienstoefening geraakten; doch men twist hier nog steeds over de volkomene gelijkheid van burgerlijke regten met de protestanten. In de *Nederlanden*, zoo lang zij eene republiek uitmaakten, hadden de christenen van allerlei gezindheid, benevens de joden, vrijheid van godsdienstoefening; doch de gelijkheid van burgerlijke regten, met de leden der voormaals heerschende gereformeerde kerk, werd eerst bij de staatsregeling van 1801 vastgesteld, en heeft ook sedert stand gehouden. In *Zwitserland*, alwaar voor 1798 alleen de Zwitsersch-gereformeerden en katholijken golden, verkregen ook de overige gezindheden, door de staatsregeling van dat jaar, door het Fransche directoire aan hetzelve opgedrongen, vrijheid van godsdienstoefening, welke door de constitutiën van 1802 en 1803 is bevestigd geworden; doch de joden genieten dit regt, onder velerlei bepalingen, alleen in *Aargau*. In *Frankrijk* werden, na herhaalde verschrikkelijke vervolgingen der protestanten, de niet-katholijken eerst in 1788 bij eene wet geduld: doch daarbij werd hun in geenen deele de openlijke godsdienstoefening, veel minder gelijkheid in burgerlijke regten, met de katholijken toegestaan. Daar echter de omwenteling allen godsdienstdwang, en eindelijk ook alle godsdienstoefening vernietigde, zoo viel het den eersten consul BUONAPARTE gemakkelijk, om na derzelver herstelling, door het concordaat van 1801, aan alle zich in *Frankryk* bevindende godsdienstige partijen burgerlijke regten en vrijheden te verzekeren. Hij bleef ook als keizer, uit hoofde van staatkundige bedoelingen, de openlijke vriend eener algemeene verdraagzaamheid, en het was door zijnen krachtdadigen invloed, dat ook *Italië* en het Pyreneesche schier-eiland, zoo ver het door zijne legers bezet was, gedrongen werd, om aan alle godsdienstige aanhangen gelijke regten toe te staan; terwijl ook de joden, die zich reeds, door hun geld en gewigt voor den handel, in alle staten van *Europa*, behalve *Portugal* en *Spanje*, eene min of meer vrije uitoefening van hunne godsdienst hadden weten te verschaffen, aan hem niet alleen de verzekering dezer vrijheid, maar ook in verscheidene staten van het Rijn-verbond het bezit van het burgerregt, dat zij bijna 18 eeuwen moesten ontbeeren, te danken hebben. Dat deze, met den geest des tijds overeenstemmende, grondregels van algemeene verdraagzaamheid in *Italië*, sedert de terugkeering van den paus, en in *Spanje* sedert FERDINAND VII. den troon beklom, weder voor de oude onverdraagzaamheid moest wijken, zet deze landen in beschaving op nieuw aanmerkelijk achteruit;

doch zelfs de magt der duisternis, die hier haren ijzeren fchepter zwaait, zal den ftillen invloed van godsdienftige verlichting, niet altijd weerftaan kunnen, maar eindelijk voor haar moeten bukken. De *Turken* moesten de Griekfche christenen, die zij bij de verovering van het Griekfche keizerrijk vonden, om zich van hunne gehoorzaamheid te verzekeren, eene vrije godsdienstoefening vergunnen, en deze wordt ook aan andere christelijke gezindheden, onder de befcherming van de gezanten van hun geloof, onder zekere bepalingen, in *Turkijë* verleend. Voor het overige heerscht nog in de Aziatifche en Afrikaanfche rijken, die de Mahometaanfche, Lamafche en andere heidenfche godsdienften belijden, het oude beginfel van onverdraagzaamheid: alleen in *China* en over het algemeen in de zeefteden, duldt men, uit hoofde van den handel, vreemde geloofsgenooten en hunne godsdienst. De koloniën der *Europeërs* bieden het fchouwfpel van het verwonderlijkfte mengfel van alle godsdienst-foorten aan: men geeft wel aan de hoofdgodsdienst van het moederland altijd den voorrang; maar ook christenen, mahometanen, joden en heidenen van allerlei foort, wanneer hunne godsdienst flechts niet tegen de burgerlijke orde ftrijdt, worden hier toegelaten, en in hunne godsdienstoefening befchermd. Op het eiland *Haiti* werd in 1817, door den katholijken neger-regent, eene algemeene Godsdienftige Vrijheid tot ftaatswet gemaakt. Alleen de *Portugezen* in *Zuid-Amerika* blijven nog de alleen-heerfchappij van de katholijke godsdienst, met uitfluiting van alle andere, ten ftrengfte vol houden. In Spaansch *Amerika* heerscht dezelfde geest van onverdraagzaamheid; doch hier hoopt men, dat eene algemeene republikeinfche ftaatsregeling door eene even zoo onbepaalde Godsdienftige Vrijheid zal gevolgd worden, als de bewoners der Vereenigde *Noord-Amerikaanfche* ftaten genieten.

VRIJMETSELARIJ, (*Metfelarij*, *Maçonnerie*) is de naam van een gezelfchap, hetwelk over alle deelen der aarde, waar flechts Europifche befchaving gevonden wordt, min of meer verfpreid is, en uit mannen van verfchillende volken, ftanden en godsdienftige belijdenis beftaat, welke in bijzondere vergaderingen, *loges* genoemd, die naar bijzondere wetten zijn ingerigt, onder den naam van *broeders* vereenigd, eene zekere kunst, beeldfprakig metfelarij genoemd, uitoefenen, en zich van hunne overige medemenfchen, dien zij den toegang tot hunne werkzaamheden en geheimen weigeren en *profanen* noemen, afzonderen. Vraagt men waarin de geheime kunst der Vrijmetfelaars beftaat? wij antwoorden: ken den boom uit zijne vruchten, en dan gelooven wij dat de federt eene eeuw zoo fpoedige uitbreiding dezer broederfchap, uit *Engeland*, en vooral uit *Londen*, over *Frankrijk*, *Duitschland*, *Zweden*, *Denemarken*, ons vaderland en de Europefche volkplantingen in andere werelddeelen de ondubbelzinnigfte blijken van algemeene menfchen- en broederliefde, het bereidvaardig hulpbetoon, bij ongelukkige gebeurtenisfen, de weldadige inrigtingen, door deze orde ingefteld, en de door haar uitgegeve-

vene geschriften, redevoeringen, gezangen, wetten, enz. genoegzaam in staat zijn, om de denkbeelden der oningewijden eene geruste rigting te geven, welke ook door de goedkeuring en deelneming van zoo vele magtige en verlichte vorsten, waarin ons vaderland zulk een uitstekend voorbeeld geeft, zal bevestigd worden; terwijl de dikwijls harde vervolgingen in die landen en onder zulke vorsten, welke de beschaving tegenwerkten en vooral de ingekankerde haat der Jesuiten tegen dezelve, die in onze dagen nog zoo duidelijk gebleken is, niet minder gunstige denkbeelden van dezelve moeten doen koesteren. Vrijmetselarij is dan een verbond, bij uitnemendheid aan de beschaving en veredeling der menschheid gewijd, en verdient dus met regt den eerbied van elk gewijde- of ongewijde. Het is waar, vele beschuldigingen zijn te gen deze orde ingebragt, ook in onze dagen, om nu niet van den abt Raijnal en anderen te spreken, waaronder wel vooral als of zij zich in de regeering der onderscheidene landen zoude willen mengen, dan deze zal terstond wegvallen, wanneer wij verzekeren, dat alle gesprekken over staatsinrigtingen, regeringsvormen of godsdienstige geschillen, volstrekt in de loges verboden zijn, en onder de eerste pligten gerekend wordt, zoodat eene loge hier tegen handelende, geene loge meer zijn zoude. Andere beschuldigingen komen voort, dat men niet genoeg het doel (de Vrijmetselarij zelve) hetwelk altijd hetzelfde blijft en van onheugelijke tijden bepaald is, kent. Het gedrag van bijzondere leden kan even min tot nadeel van het doel, dan van andere genootschappen tot schande van hetzelve verstrekken. Bijzonder echter is het dat de geest van broederschap, het statige der inrigting, de indruk der plegtigheden, zulk eenen indruk hebben, dat ofschoon ligtzinnige en zelfs onbeschaafde voorwerpen in de orde ingewijd, en dezelve uit een zoo groot getal leden over den geheelen aardbol bestaat, nog niemand gewaagd heeft de geheimen, die in zekere geheimzinnige teekenen en woorden, waardoor de broeders elkander over den geheelen aardbol herkennen en verstaan, aan anderen te openbaren, hetwelk zeker bij weinige genootschappen het geval zal zijn. Omtrent den oorsprong dezer vereeniging zijn de gevoelens zeer verschillend; dat zij, echter, bij opvolging zoude afstammen van de Grieksche, ja zelfs geheel van de Egyptische mysterien, van de Dyonische bouwkunstenaars, of later van de orde der tempelheeren, of Jesuiten, is ongegrond. Volgens Krauze heeft zij met deze oude inrigtingen niets gemeens, dan dat zij derzelver doel en inrigting ten voorbeeld gesteld heeft. Het bestek van dit werk laat niet toe om ons verder met de bijzondere inrigtingen, werzaamheden, enz. dezer orde in te laten, alleen komt ons hier de vraag of men tot deze broederschap behoort toe te treden, niet onbelangrijk voor, en wij schroomen niet, elk die wezenlijk belang stelt in de veredeling des menschdoms, en het vaste voornemen koestert om hier aan tijd en vermogens te wijden, juist om het groote veld, hetwelk deze orde hiertoe aanbiedt, als om de menigvuldige hulpbronnen,

welke zij door hare groote uitgebreidheid opent, hiertoe aan te raden, doch met andere oogmerken moet men niet in deze orde treden. Ondertusfchen willen wij hiermede niet gezegd hebben, dat men zonder in deze orde in te treden evenwel niet aan het doel derzelve zoude kunnen medewerken; neen, in alle ftanden en in alle oorden vindt men menfchen, die, zonder ooit de tempel der orde betreden te hebben, volkomen in den geest derzelve handelen, en zelfs menigen Vrijmetfelaar befchamen; zulke zijn reeds zonder inwijding waarlijk Vrijmetfelaars, en de van zijne verpligtingen doordrongen ingewijden, ziet ook met eerbied in hem zijnen broeder. — Breeder kan men over den oorfprong, inrigtingen, enz. dier broederfchap nazien: LENNINGH, *Encyclopädie der Freimaurerei*, *Leipzig* 1822 tot 1824, en andere werken, zoo in het Nederduitsch als in uitheemfche talen, vooral in het Engelsch, Fransch en Hoogduitsch.

VRIJSCHEPENEN waren diegenen, welke in de bekende Westfaalfche veemgeregten het vonnis wezen. Zij werden aldus genoemd, niet alleen om dat alleen vrijgeboren lieden bekwaam geacht werden, om dezen post te bekleeden, maar ook om de bijzondere regten en vrijheden, aan hunnen ftand verbonden. Zij ftonden, namelijk, overal onder de hoede en hooge befcherming des roomfchen rijks, en waren onfchendbaar: zij alleen mogten gewapend in het geregt verfchijnen; in fommige gevallen, b. v. wanneer hun iets ontftolen was, mogten zij zich zelven regt verfchaffen; ook mogten zij in hunne eigen zaak getuigen, en wanneer zij van eene misdaad aangeklaagd waren, werden zij op hunnen eed, zonder verder bewijs, voor onfchuldig gehouden. Het was dan ook ter oorzake van deze vrijheden, dat niet alleen de Westfaalfche adel, maar zelfs buitenlandfche vorften, het als een hoog voorregt befchouwden, onder de Vrijfchepenen geteld te worden, en er zich op verhoovaardigden, dezen naam bij hunne overige titels te mogen voegen.

VROEDKUNDE. Deze beftaat in de kunst, om door werktuigelijke, op phyfiologifche en pathologifche kennis gegronde, verrigtingen de geboorte te verligten, en zoo wel kort voor, als gedurende en *na* de verlosfing voor de gezondheid en het leven der zwangere, barende en kraamvrouwen te zorgen. Het werk der Vroedvrouwen bevat alleen dat gedeelte der Vroedkunde, waartoe zij, bij eene natuuurlijke en gemakkelijke verlosfing, daarin moeder en kind behulpzaam zijn; terwijl men, daarentegen, niet alleen deze, maar ook tegennatuurlijke en moeijelijke, verlosfingen, die door de kunst moeten bewerkt worden, aan vroedmeesters toevertrouwt. In den uitgeftrekten zin had de Vroedkunde reeds bij de onbefchaafde volken der oudheid plaats, en zelfs bij meer befchaafde natiën, waarvan wij nadere berigten hebben; doch bij beiden ftond zij op eenen zeer lagen trap. Onder de *Israëliten* had men reeds vroedvrouwen; doch de eerfte berigten omtrent kunstmatige vroedmeesters vinden wij bij de *Grieken*, in de eeuw van HIPPOCRATES (357 jaar voor onze tijdre-

rekening). Uit de berigten van dien tijd zien wij, dat de Vroedkunde bij dit volk zich op eenen hoogeren trap bevond, dan zij in de vorige eeuw nog in de meeste plaatſen van *Europa* was. Desniettegenſtaande had bij hen te dezen aanzien ook véel ſchadelijks en ondoelmatigs plaats, en er werd weinig van hetgeen noodzakelijk was verrigt; terwijl men zich dikwijls vergenoegde met ILITHYIA, de godin der barenden, aan te roepen. Bij de *Romeinen* was de Vroedkunde geheel ruw, en bepaalde zich tot geringe hulpbetoo-ningen en offers aan JUNO LUCINA en andere godheden, die men meende*, dat de verlosſing begunſtigden; en het was eerst later, dat zij eene betere gedaante verkreeg. De *Romeinen* bedienden zich gewoonlijk van vroedvrouwen; alleen bij moeijelijke verlosſingen werden de geneesheeren te hulp geroepen, die of zelven *Grieken* waren, welke onder de heerſchappij der Romeinſche keizers, na CHRISTUS geboorte, leefden, of wier kunde grootendeels uit de Griekſche ſchrijvers ontleend was. Tot dit tijdvak behooren CELSUS, die in het 40ſte jaar, SORENUS, die in het 100ſte onzer tijdrekening leefde; MOSCHION, die het eerſte leerboek voor vroedvrouwen ſchreef, en GALENUS, die in den zelfden tijd bloeide. In de middeleeuw werd de kunstmatige Vroedkunde zeer verwaarloosd, en ſchijnt zich alleen tot het uitſnijden der vrucht uit het lijf van geſtorvene moeders bepaald te hebben. Door dat de pauſen de uitoefening der geneeskunst aan de monniken, en de leerſtoelen aan de nieuw opgerigte ſcholen overlieten, doch daarentegen de uitoefening der heel- en ontleedkunde, zoo wel aan alle artſen als leeken, uitdrukkelijk verboden, bepaalde zich ook de Vroedkunde meer tot inwendige en bijgeloovige middelen, en werd van langzamerhand aan vrouwen, monniken, herders en ſoortgelijke perſonen overgelaten; en deze konden het door hunne kunst niet verder brengen, dan werden de heiligen aangeroepen, de in barensnood zijnden beelden en reliquiën omgehangen, enz.

In dezen ſtaat bleef de Vroedkunde tot in het begin der 16de eeuw, wanneer door de verſpreiding der in de 15de eeuw uitgevondene boekdruk- en houtſneekunst, voor haar, zoo wel als voor alle wetenſchappen en kunſten over het algemeen, van langzamerhand een helderder licht ontſtoken werd. Wel is waar, dat omtrent dezen tijd het werk der Vroedkunde zoo bij uitſluiting in handen der vrouwen was, dat het als de grootſte ſchande voor eenen man, die er zich mede bezig hield, en tevens voor de afschuwelijkſte aanranding op de eer en deugd van het vrouwelijk geſlacht gehouden werd; terwijl diegene, welke het ondernam, zelfs als een gelukzoeker en toovenaar werd aangemerkt: zelfs in *Hamburg* veroordeelde men in 1524 een zekeren doctor VEITES ter dezer oorzake tot den brandſtapel. Hier en daar, echter, werd voor een beter onderwijs der vroedvrouwen gezorgd, door het vervaardigen en verſpreiden van verſcheidene boeken over de Vroedkunde, onder welke het eerſte

door

door EUCHARIUS ROSLEIN te *Worms*, onder den titel: *der Swangern Frauen Rosengarten*, in 1513 werd uitgegeven. Ook de nu weder geoorloofde en meerdere begunstiging der ontleedkunde droeg aanmerkelijk ter verbetering der Verloskunde bij, waaromtrent VESALIUS in *Padua* (1543) zich onderscheidde. De geneesheeren en heelmeesters hielden zich echter nog steeds alleen met het bespiegelende der Vroedkunde op; doch de laatste gingen van langzamerhand daardoor tot hare beoefening zelve over, zoo dat zij niet alleen de geoorloofde, maar reeds vroeger bij eene wet bevolene, uitsnijding der vrucht uit het ligchaam van gestorvene zwangere vrouwen, maar ook van tijd tot tijd andere bij zwangere en barende voorvallende heelkundige bewerkingen verrigtten. F. ROUSSET, een wondheeler in *Parijs*, was de eerste, die in 1581, door verscheidene bewijzen, de mogelijkheid eener gelukkige verlossing door de keizersnede aantoonde; en sedert werd deze bewerking dikwijls aan levenden in en buiten *Frankrijk*, somtijds zelfs, zonder dat zij volstrekt noodzakelijk was, verrigt. PINEAU, wondheeler in gemelde stad, gaf in 1580 het eerst eene nadere aanleiding tot de keizersneede, door op de verwijding der schaambeenderen, uit hoofde van een te naauw bekken, bij moeijelijke verlossingen, de aandacht te vestigen. In *Duitschland*, intusschen, werd de Vroedkunde nog hoogst zeldzaam door mannen uitgeoefend; terwijl het in *Italië* en *Frankrijk* reeds in gebruik was, om geneesheeren en wondheelers te hulp te roepen. Een der laatsten in *Parijs*, JULIUS CLEMENT, in zijnen tijd als vroedkundige beroemd, die de hertogin DE LA VALIERE, de minnares van LODEWIJK XIV. bij hare verlossing bijstond, verwierf, als een eertitel, voor het eerst (1711) den naam van *accoucheur*, die den wondheelers zoo wel geviel, dat zij zich van tijd tot tijd allen zoodanig lieten noemen. H. VAN DEVENTER gaf in 1701 aan de Vroedkunde eenen wetenschappelijken vorm, en in later tijd is dezelve door de uitvinding der tang, door LEVRET in *Parijs*, in 1747, door PLEVIER te *Amsterdam*, in 1750, en door SMELLIE in *Londen*, in 1752 verbeterd, alsmede door de schriften dezer mannen en de oprigting van verscheidene vroedkundige scholen, tot eenen hoogeren trap van volkomenheid gebragt geworden. Ook in *Duitschland*, en niet minder in ons vaderland, werd nu de zucht voor deze kunst meer algemeen, en overal vormden zich vroedmeesters, die niet alleen door hunne bekwaamheid eenen uitgebreiden roem verwierven, maar ook door hunne waarnemingen, en hun mondeling en schriftelijk onderwijs, ter volmaking der Vroedkunde krachtdadig medewerkten.

VROUWEN-HAAR, ook *Venus-haar* genoemd (*Capillus Veneris*) is de naam, die verscheidene planten, uit hoofde van derzelver harige bladen, of naar haren gelijkende ranken, voeren. Men vindt van deze planten verscheidene soorten. In de apotheken wordt uit het roode Vrouwenhaar (*Asplenium trichomanes*, *L.*) de siroop *de Capillaire* bereid.

VROUWEN-IJS. Een doorschijnend, bladderig glas-spaath, dat zich in dunne bladen laat splijten; in het vuur zijne doorschijnendheid verliest, en wanneer men hetzelve met daartoe geschikten thoon vermengt, bij een aanhoudend vuur, tot eene vaste melkkleurige massa zamenvloeit, waarvan in porcelein- en glasfabrijken vazen, lampen voor kleine vertrekken, slaapkamers, enz. vervaardigd worden.

VULCANUS. Volgens de fabelleer de God des vuurs en der smederijen. Hij was een zoon van JUPITER en JUNO, die, wegens zijne leelijke gestalte, door zijnen vader van den *Olympus* op het eiland *Lemnos* geslingerd, doch hier door de zeegodinnen, THETIS en EURYNOME van den dood gered, en in hare grot opgenomen, doch door zijnen val aan het eene been verlamd werd. Naderhand verkreeg hij, ter vergoeding, VENUS tot zijne gemalin, welke hem echter ontrouw, en door hem in omarming met den krijgsgod MARS betrapt werd. Hij had tot zijn verblijf, op het eiland *Lemnos* en de Liparische eilanden, den berg *Aetna* op *Sicilië*, waar hij inzonderheid de bliksempijlen voor JUPITER smeedde; en van hier, dat de vuurspuwende bergen naar hem *Vulkanen* genoemd worden. VULCANUS is eigenlijk in de godenleer *de God der Werktuigelijke kunsten*, en aan hem en zijne *Cyclopen* worden door de dichters alle heerlijke, verwonderlijke en buitengewone werken van kunst toegeschreven. Hij wordt, voor het overige, als een oudachtig, wanstaltig man, met eenen smidshamer in de regter- en eene vuurtang in de linkerhand, afgebeeld. Bij de *Grieken* heette hij HEPHAESTOS en bij de *Latijnen* somtijds MULCIBER.

VULGATA is de naam eener Latijnsche overzetting van het Oude Testament, welke in de roomsch-katholijke kerk hetzelfde gezag bezit, als de oorspronkelijke tekst, waaruit de bewijsplaatsen voor de leer dezer kerk genomen worden. In de oude tijden der christelijke kerk had men reeds eene Latijnsche overzetting van de schriften des Ouden Verbonds, die naar de bekende Grieksche, de zoo genoemde 70 overzetters (*Septuaginta*) vervaardigd was; doch HIERONIMUS, oordeelende, dat zij den zin van het oorspronkelijke overal niet naauwkeurig uitdrukte, maakte eene nieuwe vertaling volgens den Hebreeuwschen grondtekst, welke nu ook gedeeltelijk door de kerk werd aangenomen. Naderhand werden beide overzettingen, de oude en de nieuwe, met elkander vermengd, en deze overzetting noemde men de *Vulgata*, omdat zij tot algemeen en gewoon gebruik dienen moest. Alleen de *Psalmen* werden uit de oude overzetting behouden, vermits men sedert langen tijd gewoon was, deze, naar die vertaling, bij de openbare godsdienstoefening te zingen. Deze *Vulgata* nu, die, wat het Latijn betreft, niet overal de beste is, werd door de protestantsche kerkhervormers verworpen, omdat zij den zin van het oorspronkelijke niet altijd behoorlijk uitdrukte, en verscheidene onnaauwkeurigheden bevatte. Er werd dus op het concilie van *Trente*, in Bloeim. 1546, vastgesteld, dat het

den geleerden vrijſtond, om den grondtekst van het Oude Testament te beoefenen; doch dat de *Vulgata*, ofschoon niet in alle deelen met het oorſpronkelijke overeenſtemmende, echter, omdat voorgaande conciliën haar voor echt hadden verklaard, ook in het vervolg als de eenige echte overzetting gelden zou, waaruit alle bewijsplaatſen moesten genomen worden.

VULKANEN, of VUURSPUWENDE BERGEN, zijn zoodanige bergen, die van tijd tot tijd rook, damp, vuur, asch en ſteenen uit de openingen hunner toppen werpen, waaruit ſomtijds een vuurſtroom vloeit, die naar geſmolten metaal gelijkt. De mond van den berg wordt, naar deszelfs gewonen vorm, *Crater* geheeten, (zijnde een Grieksch woord, dat een groot drinkglas of bokaal beteekent); terwijl de voortbrengſels dezer bergen *Vulkaniſche producten* genoemd worden. Hieronder telt men den puimſteen, en de *Puzzolana* (*zie beide artikels;*) doch inzonderheid behoort hiertoe de *lava*, die uit zoodanige bergen ſtroomt, en van welke men twee ſoorten heeft, namelijk: de *ſlakachtige* en *ſchuimaardige*. De eerſte ſtroomt uit de Vuurbergen, de laatſte wordt er uit geworpen; terwijl zij, zoo als men vermoedt, door eene ſterkere gisting der veerkrachtige dampen gevormd wordt. Tot hiertoe heeft alleen de *Aetna* deze laatſte ſoort uitgeworpen. De *lava* is, ten aanzien harer beſtanddeelen en kleur, zeer verſchillende: ſommige ſoorten derzelve kunnen geſlepen, en tot onderſcheiden huisraad, b. v. tabaksdozen, enz. gebruikt worden; terwijl men zich van de gemeene *lava* tot het plaveijen van ſtraten, metſelwerk, enz. bedient.

De oorzaak, welke de uitberſtingen der Vulkanen bevordert, ligt hoogst waarſchijnlijk in de ontbranding der zwavelachtige dampen, die zich onder den grond bevinden, en zich met geweld naar boven pogen te ontlasten; welk vermoeden door al de verſchijnſels wordt bevestigd, welke men bij de uitberſtingen heeft waargenomen. Wanneer dit onderaardsch vuur geenen uitweg kan vinden, dan veroorzaakt dit aardbevingen, die blijkbaar met de uitbrakingen der Vuurbergen in een naauw verband ſtaan. Zoo lang, b. v. de *Veſuvius*, door eene matige uitberſting, zich van zijne inwendige brandbare ſtoffen ontlast, vreezen de bewoners van *Napels* voor geene aardbeving, waarvoor zij, in tegendeel, bij een lange rust van dezen Vulkaan beducht zijn. Het verdient over het algemeen opmerking, dat de vuurſpuwende bergen, waaruit de hevigſte uitberſtingen plaats hebben, meestal op eilanden, althans niet ver van zee gelegen zijn, waaruit zij beſtendigen toevoer van nieuwe brandſtoffen ontvangen; zijnde het genoegzaam zeker, dat de ontbrandingen der Vuurbergen door de onreinheden der zeeën onderhouden worden, en zij dus de weldadigſte ſtrekking hebben, om deze te verteren (*).

Men

(*) Men vindt hiervoor het bewijs in de keurige Redevoering van den Groningſchen hoogleeraar Uilkens: *over de Volmaaktheden van den Schepper in zijne Schepſelen beſchouwt.* D. I. bl. 134, enz.

Men heeft waargenomen, dat er voorheen meerdere Vulkanen geweest zijn, die reeds voor lang zijn uitgedoofd, en die ons op het niet onwaarſchijnlijk denkbeeld brengen, dat onze aarde, in vroegeren tijd reeds geweldige ſchokken, door onderaardsch vuur, moet ondergaan hebben. In *Duitschland* heeft men op geen' zeer grooten afſtand van *Göttingen* tot aan den *Rijn*, 50 zulke uitgebrande Vulkanen ontdekt. In *Auvergne* in *Frankrijk* bevinden er zich, die ten minſte voor 2,000 jaar zijn uitgedoofd, en dikwijls eene zamenhangende linie van 60 Franſche mijlen uitmaken; ook in *Italië* heeft men in het Vincentiniſche en andere ſtreken Vulkanen gevonden; doch de grootſte der wereld zijn: de *Veſuvius* bij *Napels*, de *Aetna* op *Sicilië* (*zie van beiden onder hunne art.*), de *Strombolie* op het eiland van gelijken naam, omſtreeks de Napolitaanſche kusten, en de *Hecla* en *Krabla* op *IJsland*. In *Azië* heeft men Vuurbergen, in *Kamſchatka*, *Japan*, op het Molukſche eiland *Fernate*, en op *Java*, en in *Afrika* op het eiland *Fuego*; terwijl de *Canariſche* en *Azoriſche eilanden*, tot die van *West-Afrika* behoorende, voor uitgebrande Vuurbergen gehouden worden: op een der eerſte, *Teneriffe*, vindt men den beroemden *Pico* of Piek van *Teneriffe*, (*zie aldaar*). In *Zuid-amerika* is de *Cotopari* inzonderheid verſchrikkelijk.

De uitberſtingen der Vulkanen zijn niet altijd even hevig: onder de talrijke van den *Veſuvius* en *Aetna*, welker aandenken de geſchienis bewaard heeft, waren ſommigen voor de omliggende landſtreek hoogst verwoestend, en het is bijna ongeloofelijk, hoe ver ſteenen en asch uit beide bergen voortgevoerd werden. De uitberſting van den Vuurberg *Idjeng* op *Java*, 12 Duitſche mijlen van *Batavia*, welke op den 24 van Louwm. 1815 plaats had, verwoestte een groot gedeelte der omliggende landſtreek, en eenige dagen daarna was de lucht nog vervuld met asch en zwaveldamp. De verſchrikkelijkſte uitberſting echter, welke mogelijk immer plaats had, was die van den berg *Tomboro*, op het eiland *Sumbawa*, 550 Engelſche mijlen van *Batavia*, welke mede in 1815 voorviel. De asch vloog tot aan *Batavia*. In *Macasſar*, 11 mijlen van *Sumbowa*, was het tot den middag geheel duister, en de asch bedekte 1½ duim den grond; terwijl het in den omtrek 2 dagen lang zoo duister als bij middennacht was. — Wanneer de uitberſting van een' Vulkaan minder hevig is, vertoont hij wel een verſchrikkelijk, maar tevens een ſchoon ſchouwſpel. Gewoonlijk wordt dezelve door een gedruisch in het binnenſte van den berg aangekondigd. De Vulkaniſche ſtof wordt niet altijd door de gewone opening uitgeworpen, maar zoekt ſomtijds eenen nieuwen weg. Den *lava*-ſtroom, hoe ſterk en hevig hij ook moge zijn, kan men voor zijn' perſoon ontwijken, maar 's menſchen bezittingen zijn verloren, wanneer hij die bereikt, en de grond, waarover hij vloeit, kan in eene reeks van jaren niet tot nut en voordeel gebruikt worden. Somtijds wordt de bodem der zee door Vulkaniſche uitberſtingen opgeligt, en er ontſtaan nieuwe eilanden, zoo als in de

vorige eeuw in den Griekfchen *Archipel* (b. v. op *Santorin*, *Milo*, enz.) en onder de *Liparifche* eilanden plaats had. Volgens een berigt, in het *Journal de Paris* van Herfstm. 1814 te vinden, ontftond in Bloeim. van dat jaar, aan de kust der Rusfifche provincie *Tfchernomorfu*, na een vreeslijk gedruisch in zee, en verfcheidene daaruit voortkomende, hevige uitberftingen van rook en fteenen, eensklaps een Vulkanisch eiland, hetwelk, toen men het eenigen tijd daarna onderzoeken konde, 1½ *toife* boven de zee verheven was; en welks oppervlakte overal met eene puimfteenaardige korst bedekt is.

VUUR. Van het eigenlijke der vuurftof weten wij nog weinig met zekerheid; alleen kennen wij derzelver uitwerkfelen, voornamelijk die van *Warmte*, waarop men art. WARMTESTOF kan nazien. Het Vuur is intusfchen van eene zoo volftrekte noodzakelijkheid; dat men hetzelve aan het leven van den mensch, even zeer als voedfel en kleeding, fchier zoude verbinden; en evenwel was er een tijd, dat een groot gedeelte des menschdoms van het Vuur onkundig was. De *Egyptenaren*, *Pheniciërs*, *Perfen*, *Grieken* en vele andere natiën, getuigen, dat hunne vroegere voorzaten van het Vuur geene kennis hadden. Ook de *Chinezen* ftemmen dit van hunne voorvaderen toe, en zelfs POMPONIUS MELA, PLINIUS, PLUTARCHUS, en andere oude fchrijvers fpreken van volken, die, toen zij hunne werken fchreven, van het gebruik des Vuurs nog verftoken waren. De bewoners der *Marianne-eilanden*, in 1521 ontdekt, droegen nog geene kennis van het Vuur, hetwelk zij, toen MAGELLAN het eerfte Vuur op eene hunner eilanden ontftak, als een verfcheurend dier befchouwden, dat met eene verfchrikkelijke gulzigheid het toegeworpen hout verflond; terwijl hij, die door eene te groote nabijheid eene brandende hitte gevoelde, al fchreeuwende zijne makkers waarfchuwde, dat monfter niet te nabij te komen, hetwelk door zijne vreesfelijke ademhaling wondde en doodde (*). Met meer aloude volken, en de bewoners van andere laat ontdekte eilanden, was het even eens gefteld, en van daar de woestheid om het vleesch raauw te gebruiken, die bij die onbefchaafde volken plaats vond en nog bij eenigen het geval is.

VUURBALLEN zijn in de natuurkunde vurige luchtverfchijnfels in eene kogelvormige gedaante, die zich in verfchillende grootte fpoedig en langzaam in de lucht bewegen, en dikwijls zelfs een' vurigen ftaart hebben, wanneer zij ook wel vurige draken genoemd worden. Zij, zoo wel als de zoo genoemde *vallende fterren*, *vuurklompen*, enz. zijn derzelver oorfprong verfchuldigd aan de werking van gezwavelde of *gephosphorifeerde* waterftof en zuurftof, in den ftaat van ontvlambare en zuivere lucht met elkander verbonden, en waarfchijnlijk door een electriek vonkje ontftoken, of op eenige andere wijze in verbinding gebragt. Men heeft dus geene de minfte reden, om voor eenige vurige verfchijnfels in de lucht te vreezen, hoe

(*) *Hist. des isles Marianes par* P. LE GOBIER, *p.* 44. GOGUET, *de l'origine des lois, des arts et des Sciences, nouv. edit. Par.* 1809, *Tom.* I. *p.* 86.

hoe verfchrikkelijk zij zich aan ons mogen vertoonen; zij hebben natuurlijke oorzaken, en zijn van geen gevaar verzeld.

VUURDIENST. Eene foort van veredelde *Fetischismus*, of meer zuivere natuurdienst, welke inzonderheid bij de *Perfen* plaats had. *(Zie:* GEBERN.)

VUURLAND, (*Terra del Fuego*) is de naam van een land, aan de zuidelijke punt van *Amerika*, waarvan het alleen door de ftraat van *Magellan* wordt afgefcheiden, en door dezen ontdekker zoodanig genoemd werd, omdat hij in den nachttijd overal vuur zag, en meende, dat dit door vuurfpuwende bergen werd veroorzaakt. Het is echter waarfchijnlijk, dat de inboorlingen zelven dit vuur ontftoken hebben. Dit land ligt tusfchen den 52°, 30′ en den 56° zuider breedte, en tusfchen den 65 en 74° Wester lengte van *Greenwich*, en ftrekt zich omtrent 80 mijlen in de lengte, van het Oosten naar het Westen, en 40 mijlen van het Noorden naar het Zuiden in de breedte uit. Eigenlijk wordt het door zeer fmalle zeeengten in 11 vrij groote eilanden verdeeld. Het klimaat is er ongemeen ruw en zelfs in verfcheidene dalen ontdooit, in den hier plaats hebbenden zomer, het ijs nimmer. Het plantenrijk beftaat op zijn hoogst uit eenige gewasfen, welke ook in *Patagonië* en de hoogere *Andes* gevonden worden. Infecten heeft men er bijna niet, althans geene lastige; ook vindt men er, behalve eenige gieren en havikken, weinige landvogels. Het eenige viervoetige dier, dat men in dit land gevonden heeft, is de hond, die ook hier de getrouwe geleider der menfchen is. Daarentegen wemelt de zee van walvisfchen, zeehonden en zeeleeuwen, van fchaaldieren van allerlei foort, en watervogels, waaronder een, dien men eene eend noemt, welke op het water loopt. Ook fpreekt men van eene meeuw, het *port Egmonds hoen* en van zeer fmakelijke, wilde ganzen.

De inboorlingen van het *Vuurland* zijn de beklagenswaardigfte fchepfelen van de bekrompenfte vermogens, door de ruwheid van hun klimaat zoo geheel neergedrukt, dat zij zich zelfs de geringfte gerijfelijkheden des levens niet weten te verschaffen; een klein afzigtig, mager en baardeloos flag van menfchen, met lange, zwarte haren, en van eene kleur, alsof zij met een mengfel van ijzerroest en olie ingewreven waren. Hunne geheele kleeding beftaat in het vel van eenen zeehond, zelden van een lama, zoo als men dit van het dier heeft afgeftroopt, hetwelk zij om de fchouders werpen, en zakvormig om de beenen binden. Met dit alles beminnen zij, op hunne manier, den opfchik: zij dragen arm- en voetbanden van kleine fchelpen, of ftukjes van beenderen; verwen witte kringen om hunne oogen, en hebben een bijzonder welgevallen in alles, wat er rood uitziet. Zij eten alles, voornamelijk zeedieren, raauw of half verrot; kennen geenen anderen drank, dan water, en hebben geene vaste woonplaatfen; maar trekken van het eene oord naar het andere, om voorraad van zeedieren te vinden. De bouworde hunner hutten is zeer ruw, et-

ettelijke palen, kegelvormig zamengevoegd, met takken en eenig gras bedekt en eene opening onder den wind, die tevens tot deur en fchoorfteen dient, maken het geheel uit. Men vindt geen huisraad in deze hutten. De *Vuurlanders* voeren ook niets anders met zich, dan een' zak op den rug, eenen korf in de hand, en eene blaas, waarin zij water dragen. Wanneer zij ergens ftil houden, ontfteken zij een vuur: van den geftadigen rook hebben zij bijna allen roode oogen. Ook hunne booten zijn zeer flecht, en zonder eenig kenmerk van kunst alleen uit aaneengehechte boomfchorfen zamengefteld, die van buiten met de een of andere hars overtrokken zijn. Alleen aan hunne wapenen ontdekt men eenige kunst. De bogen, pijlen, werpfpiefen en vischangels zijn net bewerkt, en zij weten dezelve zeer goed te gebruiken. — Volgens fommige berigten, zouden de *Vuurlanders* vlugtelingen zijn, die uit betere oorden in dit onherbergzaam land de wijk genomen hebben; want de Jezuïtifche zendelingen vonden aan de westkust van *Patagonië* afftammelingen van dit volk.

VUURPROEF. (*Zie:* ORDALIËN.)

VUURSTEEN. (*Pyrrhomachus*) Eene fteenfoort, tot het kiezelgeflacht behoorende, meest graauw, fomtijds in het zwarte, geelachtige, enz. vallende. Hij is fchelpachtig, fcherpkantig van breuk, en komt wel eens voor in vaste of in holle kogels of ballen: (tot welke laatfte de zoogenoemde meloenen van den berg *Carmel* behooren) ook is hij harder dan kwarts, gaat in hoornfteen, enz. over, en wordt het meest in krijtlagen gevonden. Dikwijls bevat dezelve verfteeningen, vooral van zeeegels en teedere koralen, (*Cellulariae*) enz., en wordt ook fomtijds in den poddingfteen van *Herfortshire* gevonden. Het voornaamfte gebruik, dat men er van maakt, is tot vuurfteenen voor fchietgeweer, waartoe men eene foort uitkiest, die genoegzaam fcherp van kant en fchalig is. Men geeft er de regelmatige gedaante aan door bijzondere daartoe ingerigte werktuigen, hetwelk langen tijd een geheim was, en eerst door DOLOMIEU is bekend geworden. Dit werk gaat zoo fpoedig van de hand, dat één arbeider dagelijks 500 ftuks kan vervaardigen.

W

W Deze letter was bij de *Hebreën*, *Grieken* en *Romeinen* niet in gebruik, maar zoo veel te meer bij de Noordsche volken, de *Teutonen*, *Sakſen*, *Britons*, enz.; doch bij de *Franſchen*, *Italianen*, *Spanjaarden* en *Portugezen* wordt zij niet gebruikt, dan in eigennamen en zoodanige woorden, welke uit andere talen worden overgenomen, en waarin zij oorſpronkelijk gebezigd wordt. — Voorts is W. op Franſche munten het kenteeken, dat zij te *Rijsſel* geſlagen zijn.

WAADLAND, of *de Waad* (in het Fransch *Pays de Vaud*), is een Zwitſersch landſchap, hetwelk ten Zuiden aan het meer van *Geneve*, ten Westen aan *Frankrijk*, ten Noorden aan *Neufchatel* en *Freyburg*, en ten Oosten aan *Freyburg* en *Bern* grenst; thans een kanton op zich zelven uitmaakt, en in 1817, door bijvoeging van verſcheidene plaatſen, 145,000 ingezetenen telde. Het land is met lage bergen doorſneden; heeft over het geheel eene bekoorlijke ligging, is wel bebouwd, en vruchtbaar in koorn (echter niet genoegzaam) en tabak, en levert veel ſlagtvee op. In dit kanton is een zoutwerk, het eenigſte in *Zwitſerland*, hetwelk jaarlijks ſlechts 20,000 centenaren levert. Boomvruchten-teelt en wijnbouw maken den voornaamſten rijkdom des lands uit: de meest gezochte ſoorten zijn de *Rijfwijn* en de wijn *de la Cote*. De fabrijken van horologiën, bijouteriën, zijden ſtoffen, enz., bloeijen er bij uitſtek, behalve te *Lauſanne*, *Bevay* en andere ſteden aan het meer. De inwoners zijn gereformeerd; de landtaal is de Franſche, en de wetgevende magt berust bij eenen raad van 180 leden, welke ieder jaar in Bloeim. te *Lauſanne* zijne zittingen houdt, en waarvan 9 leden voor de uitvoering der wetten zorgen, en ook andere ſchikkingen kunnen maken; doch echter aan den grooten raad verantwoordelijk zijn. De regterlijke magt berust in de eerſte plaats bij vrederegters, ter tweede inſtantie bij geregtshoven voor ieder distrikt, en, bij hooger beroep, bij het hof van appel te *Lauſanne*.

WAAG, of WEEGSCHAAL is een werktuig, dat op de leer van den hevel, of hefboom, berust, en geſchikt is, om het gewigt der ligchamen te bepalen. Men heeft twee ſoorten van Wagen, namelijk: de oude of *Unſter*, en de nieuwe of *gemeene Waag*. De eerſte heeft eenen ongelijkarmigen hevel tot grondſlag, waaraan het ſteunpunt vast blijft. Aan den korteren arm wordt de ſchaal of de last, en aan den langeren het tegenwigt gehangen. Het *moment* van het laatſte is zoo veel te grooter, naar mate het van het rustpunt van den hevel verder verſchoven wordt, en dus kan een kleiner tegenwigt eenen grooteren last in evenwigt houden. Somtijds is ook de Unſter zoodanig ingerigt, dat het ſteunpunt bewegelijk is, en het tegenwigt zich aan het einde van den langen arm bevindt.

De gemeene Waag bestaat uit eenen gelijkvormigen hefboom of balans, die naauwkeurig in het midden zoodanig is opgehangen, dat hij zich vrij om zijne as heen en weder kan bewegen. Aan het einde van iederen arm hangt eene schaal, de eene voor het gewigt, en de andere voor hetgeen men wegen wil. Het geheele werktuig in rust zijnde, moet naauwkeurig het evenwigt houden. Legt men nu in de eene schaal een zeker gewigt, dan is het evenwigt gebroken, en men zal, om het weder te herstellen, in de andere een even zwaar tegenwigt moeten leggen. Kent men nu de zwaarte van dit laatste, dan weet men ook die van het ligchaam, dat op de andere schaal ligt. Ten einde zich nu van het evenwigt naauwkeurig te verzekeren, heeft men op de balans, en wel regt over het zwaartepunt, waaraan zij hangt, een pennetje, of tong, in eenen regthoek geplaatst. Staat nu de tong lijnregt binnen dezelve, dan is dit een teeken, dat de balans in evenwigt is. Hoe nader het zwaartepunt van onder bij het beweegpunt kan gebragt worden, zoo veel te beweegbaarder en gevoeliger zal de balans zijn.

WAAL. (De) De Zuidelijke tak van den *Rijn*, bij *Pannerden*, van waar dezelve voorbij *Nijmegen*, *Thiel* en *Bommel* stroomt, en zich eerst bij *St. Andries*, en verder geheel bij *Loevestein* met de *Maas* vereenigt.

WAARHEID is, in het algemeen, de overeenstemming onzer voorstellingen met de voorgestelde zaken. Daar wij echter niet weten, wat de zaken zelve buiten onze voorstellingen zijn, blijft over het geheel de oude vraag, *wat is waarheid?* aan vele bedenking, twist en twijfeling onderhevig, althans bij dezulken, die niet genoeg geoefend zijn in wijsgeerige bespiegelingen. Gewoonlijk onderscheidt men de waarheid in voorwerpelijke en onderwerpelijke waarheid. De eerste ontleent hare bepaling uit de voorwerpen zelve, waaromtrent onze voorstellingen verkeeren; de laatsten uit de natuur en wetten van het menschelijk ken- en voorstellingsvermogen. Naar de onderscheidene soort der voorwerpen onderscheidt men de Waarheid, in geschiedkundige, natuurkundige, wiskundige of wijsgeerige; en de laatste weder, naar hare verschillende takken, in redeneerkundige, of *logische*, in bovennatuurkundige of *methaphysische* en in zedelijke of *morele* waarheid.

Onderwerpelijk (subjectief) genomen, is waarheid, de overeenstemming onzer voorstellingen, zoo onder elkander, als met de wetten onzer zinnelijke, verstandelijke en zedelijke vermogens. *Zinnelijke* Waarheid is dus de overeenstemming onzer voorstellingen van de stoffelijke dingen met de wetten der zinnelijke gewaarwording. Bij deze is dus het kenmerk der waarheid gelegen in de gaafheid der zintuigen, en derzelver goed en oordeelkundig gebruik bij het doen van waar- en proefnemingen. *Verstandelijke* (logische) waarheid is de overeenstemming onzer voorstellingen, zoo onder elkander als met de wetten van het denkvermogen. Maar onder *redewaarheden* hebben wij alle zoodanige voorstellingen te verstaan, die iets volkomens, of voltooids, het volmaakste gedachtebeeld eener zaak (ideaal) te ken-

ver-

nen geven, en alzoo beantwoorden aan de reden, als het hoogste vermogen, in den mensch, van denken en handelen, naar het onverwaardelijke. In dien zin beschouwd en wel op het hoogste standpunt van bespiegeling is de waarheid, even als de heiligheid, een redebegrip, een ideaal, hetwelk wij wel tot in het oneindige kunnen naderen, maar in eenen eindigen tijd nimmer volkomen bezitten kunnen. De waarheid b. v. onzer onsterfelijkheid bevat als redewaarheid genomen, de voorstelling eener eeuwige voortduring, waarvan de overeenstemming met de voorgestelde zaak de eeuwige voortduring zelve is en dus eerst door de eeuwigheid zelve, verwezenlijkt kan worden. Desgelijks is het denkbeeld van waarheid, de volmaakte overeenstemmig (harmonie) van alle onze voorstellingen onder elkander, een redebegrip, een ideaal, dat, bij den oneindigen wasdom van voorstellingen, waarvoor een eeuwig denkend en aan kennis toenemend wezen vatbaar is, eene eeuwigheid vereischt om bereikt te kunnen worden. Oud en beroemd is de vraag aangaande de kenmerken der waarheid, door de ontkennende leerstellige wijsgeeren (*dogmatici negantes*) en de twijfelaars (*sceptici*) bestreden: waarover men leze de *Acad. Quaest. van* CICERO; het bekende werk van SEXTUS EMPIRICUS, maar vooral C. F. STAEUDLIN's. *Geschichte und Geist des Scepticismus.* Het gezond verstand en de wijsgeerige ontwikkeling van de daadzaken der zelfs bewustheid handhaven volkomen de overtuiging van het bestaan, van dingen buiten ons, die voor de zinnelijke waarneming, den grondslag uit maken van de verschijnselen der stoffelijke wereld, en voor de redelijke waarneming, den grond bevatten der verschijnselen van den inwendigen zin. Deze overtuiging berust, als onmiddelijke zekerheid, op het geloof van den mensch aan zich zelven, op de noodzakelijkheid van geheel zijn wezen, om eenstemmig met zich zelven te denken en te handelen; op het *normatief* of *regulatief* gezag derhalve van de menschelijke rede zelve. Waarover men met vrucht kan leezen: W. T. KRUG's *Pisteologie.*

WACHTEL of KWARTEL. (*Coturnix.*) Deze vogel behoort tot de orde der hoenders, en wel tot het geslacht der berkhoenen. Hij heeft naakte pooten, een grijs gevlekt lijf, witte wenkbraauwen en staart met roestbruine randen en maantjes. Men vindt hem overal in de oude wereld, van *Lapland* tot aan de *Kaap* toe, en ook bij ons te lande. Hij is een trekvogel, die zich troepswijze overal op de eilanden in de *Middellandsche zee*, en het daarbij gelegene vaste land, en wel somtijds in onoverzienlijke scholen, zien laat. De mannetjes worden inzonderheid, uit hoofde van hunnen schoonen, sterken slag, zeer getrokken, en het wijfje legt omtrent het einde van Hooimaand tot 12 gevlekte eijeren, welke het in 3 weken uitbroeit. In *Italië*, waar men de Wachtels, even als in *China*, gelijk kemphanen bij paren tegen elkander laat vechten, alsmede in *Rusland*, *Polen*, enz. houdt men hen voor eene lekkernij.

WACHTSCHIP. Een fchip, hetwelk voor of ter zijde eener vloot, welke voor anker ligt, in zee kruist, op alles acht geeft, wat er omgaat, en feinen geeft, wanneer zich vreemde fchepen van verre vertoonen. Ook noemt men zoodanige fchepen Wachtfchepen, welke in den mond of in de doorvaart van een kanaal, b. v. in de *Sond* bij *Helfingeur*, geplaatst zijn, om acht te geven, dat de doorvarende fchepen den gewonen tol betalen.

WACHTTOREN. Een toren aan de zeekusten; om zeeroovers of andere vijanden, die het land naderen, te ontdekken. In *Italië* en *Spanje* heeft men zoodanige torens, uit hoofde van de aanvallen der *Barbarijërs*, aangelegd; doch men bedient zich, ten minfte in *Italië*, ter bewaking der kusten, gewoonlijk van ligte ruiters, die, even als de ftrandruiters langs de Duitfche kusten, acht moeten geven, wat er omgaat.

WACKER. In dezen man, opziener van het kabinet van oudheidkunde en medailles, verloor *Duitschland*, in 1795, eene der grootfte mannen in het vak der Penningkunde. Door eene veertigjarige praktikale beoefening had hij eene vaardigheid verkregen, om over de echtheid of valschheid van penningen, bijna met volkomene zekerheid, te oordeelen, en zich al de kenmerken hieromtrent eigen gemaakt. Zijne jongfte ophelderingen dienaangaande kan men vinden in de voorrede van BEAUVAIS's *Abhandlung, wie man ächte Münzen von nachgemachten unterfcheiden kann; Dresden* 1791 in 4to. Zijn laatfte ftuk over de de penningkunde: *Geographia Numismatica*, werd bij eene vertaalde verhandeling, uit PINKERTON's *Esfay on Medals*, door M. LIPSIUS, die in de laatfte jaren WAEKER's leerzamen omgang genoot, te *Dresden*, in 1795, in 4to, uitgegeven, die tevens de uitgave van de *Iconographia Musei Dresdenfis* van dezen zijnen vriend bezorgde. WACKER wijdde zijn geheele leven aan het verzamelen eener penning- en oudheidkundige boekerij, en maakte zich, met de grootfte kosten, meester, zoo van de prachtigfte plaatwerken, als van de kleinfte tijdfchriften, uit alle landen en talen.

WADDEN. Onder dezen naam zijn bij ons de droogten of ondiepten, tusfchen het eiland *Ameland*, *Schiermonnikoog*, enz. en het Noordelijk gedeelte van de provinciën *Vriesland*, *Groningen* en een deel van *Oostvriesland* bekend.

WAGENAAR. (JAN) Deze voortreffelijke Nederlandfche fchrijver, aan wien ons vaderland, inzonderheid *Amfterdam*, zijne geboorteftad, veel verpligt is, en die zich niet minder door zijn braaf en deugdzaam gedrag onderfcheidde, werd den laatften dag van Wijnmaand 1709 geboren. Reeds vroeg betoonde hij een buitengewone leer- en leeslust, en eene door eigen vlijt en onderzoek ver gevorderde kennis, doorzigt, verftand en oordeel, waarop hij zich echter nooit iets liet voorftaan. Zich in de Franfche, Engelfche, Latijnfche en Griekfche talen geoefend hebbende, trad hij niet alleen met zijn 20fte jaar als een kundig vertaler te voorfchijn, maar oefende zich toen ook in de *Newtoniaanfche* natuurkunde; maakte

uit

uit eenige fchriften van NIEUWENTIJD, CLARKE en LOCKE uittrekfels; onderzocht hunne ftellingen; helderde die door uitbreiding op, en fchreef toen ook een groot aantal redevoeringen, brieven over verfchillende gewigtige godgeleerde en bovennatuurkundige gefchilftukken, verhandelingen, enz., welke deels onder zijne papieren gevonden, en deels door hem in zijne menigvuldige werken gebezigd zijn. Onder zijne vertalingen behooren: eenige leerredenen van den beroemden TILLOTSON, 6 deel., in 1730 en 1732, eene *Historie der Pausen* door hem met aanmerkingen verrijkt; twee verhandelingen over de Verdraagzaamheid, enz., in 1733; verfcheidene ftukken uit het Latijn, Fransch en Engelsch, in 1736, en eindelijk de *Philofophifche Onderwijzer* van MARTIN, in 1737, alle te *Amfterdam*, bij TIRION, uitgegeven.

WAGENAAR begon in 1738, na zich vlijtig in de gefchiedenis en taal onzes lands geoefend, en zich de oudfte kronijken eigen gemaakt te hebben, aan het fchrijven der 5 eerfte deelen van den *tegenwoordigen ftaat der Nederlanden*, als mede aan dat, hetwelk over de *Oostenrijkfche, Pruisfifche* en *Franfche Nederlanden* handelt en voegde er in 1738, op aandrang des uitgevers, het eerfte deel bij van den *tegenwoordigen ftaat van Utrecht;* verzamelende tevens, onder het fchrijven van het eerstgenoemde werk, de bouwftoffen voor zijne, naderhand uitgegevene, *Vaderlandfche Historie.* In het jaar 1740 gaf hem de uitgave der *Bedenkingen* en *Verhandelingen over den Kinderdoop*, door een remonftrantsch leeraar, aanleiding tot het fchrijven en drukken van het *Onderzoek over de Oudheid en Schriftmatigheid* van dien doop, hetwelk nog door eenen brief van hem aan zijnen tegenfchrijver gevolgd werd. Steeds een ijverig medehelper zijner ongelukkige natuurgenooten, was hij zeer werkzaam geweest in het verzorgen van behoeften voor de noodlijdende landlieden omftreeks *Dantzig*, die door eene overftrooming in de uiterfte ellende en armoede gebragt waren, en gaf van deze gebeurtenis, en van de daarbij gedane uitdeelingen zelven, een *kort verhaal* in het licht, zoo als ook door hem gefchiedde van de overftroomingen hier te lande, in 1740 en 1741, en van de aanwending der ingezamelde penningen, ter welker behoorlijke uitdeeling hij zelf, met fommigen, de overftroomde landen bezocht. In 1747 en 1748 fchreef hij, om zijne ftadgenooten gematigd te doen denken en handelen, en zich aan de fchikkingen der Overheid te onderwerpen, het *Koffijhuis Praatje* en *den Patriot*; doch deze poging miste de gewenschte uitwerking. In 1749 verfchenen de 2 eerfte deelen zijner hooggefchatte *Vaderlandfche Historie*, ofschoon derzelver fchrijver toen, en nog lang daarna niet bekend was, en als een gering en vergeten burger leefde. Terwijl hij aan dit werk bezig was, genoten eenige jongelingen, in het weeshuis de *Orange Appel*, waarvan hij mede-regent was, bovendien zijn onderwijs in de godsdienst, en hoorden zijne *zeven lesfen* over *het verhandelen der Heilige Schrift*; welke laatfte

hij

hij in 1752 uitgaf, en zoo zeer in den fmaak van alle gezindheden vielen, dat zij zelfs op eene van de beroemdfte hoogefcholen des lands der ftuderende jeugd ter beoefening werden aangeprezen.

De regering van *Amfterdam*, nu kennis aan haren achtingswaardigen burger en zijne verdienften gekregen hebbende, droegen hem in 1756 het opzigt op over het fchrijven en uitgeven der Nederduitfche ftads-courant, welken post hij tot 1760 waarnam, toen hij op zijn verzoek werd ontflagen. Inmiddels fchreef WAGENAAR, behalve eenige kleinere ftukjes, waaronder eene verdediging van het karakter van den raadpenfionaris DE WIT, tegen zeker fchandelijk libel van P. LE CLERCQ in *'s Hage*, het nuttig werkje: de *Vaderlandfche Historie verkort*, hetwelk hij in 1758 in het Fransch en Nederduitsch uitgaf, en in het volgende jaar door de 2 laatfte deelen van het groote werk dezer Historie, met het register 21 deelen beflaande, gevolgd werd. Hetzelve werd mede in het Hoogduitsch vertaald, en in 8 deelen, in 4to, te *Leipzig* uitgegeven. Na zoo veel welgeflaagden arbeid, befloot de onvermoeid werkzame man tot het vervaardigen eener befchrijving van *Amfterdam*, waartoe hem in 1758, onder belofte van de vereischte geheimhouding, de vrije toegang ter fecretarij, charterkamer, enz. verleend werd. Ook droeg de wethouderfchap en de oudraad, in hetzelfde jaar, hem den titel op van *Historiëfchrijver der Stad*, waarvan hem eene behoorlijke akte werd uitgereikt, en bevorderde hem omtrent het einde van 1760 tot *eerften klerk ter fecretarij*, welken post hij, tot aan zijne laatfte ziekte, getrouwelijk en ten algemeenen genoegen vervulde. Gedurende de waarneming van dit zijn werkelijk, doch hem fteeds aangenaam ambt, voltooide hij zijne uitmuntende *Befchrijving van Amfterdam*, in zijne *opkomst*, *aanwas*, enz. en gaf er het laatfte deel of ftuk, in groot en klein folio en octavo van uit in 1760, in welk jaar hij tevens, op last der regering, *het verheugd Amfterdam* fchreef, bij gelegenheid, dat de prins erfstadhouder met zijne gemalin en gevolg die ftad bezocht. In de *Vaderlandfche Letteroefeningen* leverde hij, nu en dan, eenige uittrekfels, en aan de maatfchappij van Nederlandfche letterkunde te *Leijden*, waarvan hij in 1766 medelid geworden was, deelde hij mede eenen *Toets van de echtheid der Rijmkronijk*, op naam van KLAAS KOLIJN, uitgegeven. Eindelijk verlevendigde onze gefchiedfchrijver de nagedachtenis van zijnen verdienftelijken ftadgenoot HERM. NOORDKERK, (*zie aldaar*) door de uitgave eener *Schets van het Leven*, *den Aard en het Gedrag* diens mans, welke gevolgd is door het laatfte werk van WAGENAAR, namelijk: *de Gefchiedenis der Christelijke Kerk in de eerfte eeuw*, *befchouwd als bewijs voor de waarheid van de Christelijke Godsdienst*.

Na zoo veel arbeid overviel de fchrandere en werkzame WAGENAAR eene flepende ziekte, eene opftopping van het water, welke hem op den 1ften van Lentemaand 1773, in den ouderdom van 63

jaar,

jaar, uit dit leven wegrukte, een aanmerkelijk getal van nog onuitgegevene fchriften nalatende. Zijn leven was, zoo als genoeg uit deze fchets blijkt, een leven van onafgebrokene oefening en werkzaamheid, waarbij hij het onfchatbaar voorregt bezat, van zulk eene vlugheid en gemakkelijkheid, dat hij nooit over zwakheid van hoofd klaagde, en gereedelijk van zijnen letterarbeid tot een gemeenzaam onderhoud met zijne vrienden konde overgaan. Ofschoon van eene ernftige geaardheid, konde hij zich echter, bij gepaste gelegenheid, nu en dan, ook zeer wel in eenen gemeenzamen vriendenkring, aan onfchuldige boert overgeven. Hij was een groot vriend van zijn vaderland en geboorteftad, en een voorftander van het bedrijf zijner wettige overheid; voor zijne echtgenoote een getrouw en liefhebbend man, zoo als zij ook voor hem eene beminnende en toegeeflijke gade; een opregt vriend, en voor allen een bereidvaardig hulpgenoot. Voor zijne vrienden, hoe karig hij ook anders op zijnen tijd was, ftond zijn huis en pen altoos ter dienfte; zoo als daarvan overvloedige bewijzen onder zijne papieren gevonden zijn. Gelijk hij fchroomvallig van aard en geenszins trotsch op zijne kundigheden was, zoo ontweek hij ook alles, wat bij hem, als een beroemd en geleerd man, naar eenige vertooning zweemde; en het was met vele moeite, dat men hem overhaalde, om zich te laten portretteren. Zijn grootfte lust was, om zaken van ftaat en regering naauwkeurig te ontwikkelen en uitvoerig te befchrijven, waartoe hij zich van echte en oorfpronkelijke ftukken konde en wist te bedienen. Wanneer hij het ftaatkundige en inwendige der regering onzes lands in handen had, was hij in zijne volle kracht; en mogelijk heeft niemand met meer vlijt en naauwkeurigheid de eerfte bronnen opgezocht, of zijne fchrijvers getrouwer aangehaald dan WAGENAAR. Bovendien paarde hij bij zijne kunde en geleerdheid de fchoonfte en beminnelijkfte zedelijke hoedanigheden, zoo dat men hem te regt onder het getal der groote mannen mag plaatfen, die hunne geleerdheid door echte deugd verfierd hebben, en zijnen verheerlijkten geest, als het ware, mag toeroepen:

Wat is de Godsdienst, wat ons Land aan u verpligt,
O WAGENAAR! *wiens geest, verftand, bedaardheid, ijver,*
En Gods- en Menfchenmin zoo velen heeft gefticht!
Hoe zeer uw pen uw' naam verheerlijkt heeft als fchrijver,
Nog meer graveert uw deugd denzelven in ons hart,
Terwijl uw roem den roest der volgende eeuwen tart.

WAGENAAR. (LUCAS JANSZOON) was een burger van *Enkhuizen*, alwaar hij ook geboren en geftorven is, en zeer bedreven in de Zee- en Stuurmanskunst, welke hij zich door het beploegen der zee, in verfchillende gewesten der aarde, had eigen gemaakt. Hij deelde de vrucht zijner waarnemingen aan zijne landgenooten mede in een werk, getiteld: *Spieghel der Zeevaart*, bij C. PLANTIJN, te *Leijden*, op zijne eigene kosten, uitgegeven, en in 2 deelen beftaande, waar-

van het eerste aan den prins van *Oranje*, en het andere aan 's lands staten was opgedragen. JANUS DOUSA vereerde dit werk met een lofgedicht, en hetzelve werd in 1592 door een ander gevolgd, *de Thresoor der Zeevaart* genoemd. Beide werken waren echter te kostbaar voor de meeste zeevarenden, zoo dat WAGENAAR, inzonderheid op raad van zijnen bijzonderen vriend F. MAALSON, dezelve naderhand verkort in één klein boekdeel in 8vo uitgaf, ten einde het voor een ieder verkrijgbaar te maken. De beroemde W. BLAAUW erkent, van de ontdekkingen en waarnemingen van WAGENAAR, in het zamenstellen van zijn werk, *het Licht der Zeevaart*, veel dienst gehad te hebben. Er zijn nog 2 afbeeldingen van de stad *Enkhuizen*, door L. WAGENAAR vervaardigd, voor handen, de eene van 1572 en de andere van 1593.

WAGENBURG. Oudtijds een gewoon middel van verdediging in den oorlog; eene verschansing uit in elkander geschovene wagens bestaande, achter welke het voetvolk tegen den aanval der vijandelijke ruiterij beveiligd was. In de voormalige oorlogen der *Zwitsers* en *Husfiten*, en ook bij andere legers, bediende men zich van dit middel meermalen; doch het gebruik van geschut, in later tijd, heeft deze manier van verdediging nutteloos gemaakt.

WAGENINGEN, gelegen in het arrondissement *Arnhem*, provincie *Gelderland*, door graaf OTTO VAN NASSAU, de derde van dien naam, in het jaar 1240 met eenen wal omringd, en in den jare 1263 tot eene stad verheven, was voormaals de derde stem hebbende stad op de *Veluwe* en eene hanzestad. Zij is wel gebouwd, telt tegenwoordig ruim 3400 in- en opgezetenen, welke van den tabaksbouw hun voornaamste bestaan moeten hebben; heeft twee hoofd- en twee waterpoorten, eene hoofdkerk met eenen spitsen toren, eene roomsche kerk even buiten de stad, een wel gebouwd raadhuis, benevens verscheidene fraaije particuliere huizen. Hare ligging aan den voet van den zoo genaamden Wageningschen berg, omtrent tien minuten afstands van den *Rijn*, in eene vruchtbare en bekoorlijke landsdouw, is zeer aangenaam. Er bestaan eene Latijnsche school, twee zeer bloeijende instituten van onderwijs voor jonge heeren en voor jonge jufvrouwen; terwijl er buitendien eene stads Fransche jonge jufvrouwen en eene stads Nederduitsche school is, als mede een departement der maatschappij: *Tot Nut van 't Algemeen*. Voorheen behoorde onder deze stad eene water-, olie-, papier en korenmolen, en bestond er tevens een windolie-, houtzaag-, koren- en pelmolen: thans vindt men er eene zeepziederij, pottenbakkerij, eenen wind-koren- en eenen wind-runmolen.

WAIWODE. Een Slavonisch woord, zoo veel als aanvoerder van krijgsvolk beteekenende, en uit de beide Slavische woorden *Wai*, troepen, en *Wodit*, aanvoeren, zamengesteld. De vorsten van *Wallachijë* en *Moldavië* noemde men eertijds *Waiwoden*, voor dat zij van de Grieksche keizers, met welke zij in eenige verbindtenis

men

ſtonden, den titel van *Despoten* ontvingen, in welker plaats zij naderhand dien van *Hospodar*, zoo veel als *Heer*, aannamen. Ook werden, in het voormalig koningrijk *Polen*, de ſtadhouders in de landſchappen (*Waiwoodſchappen*), in welke het rijk verdeeld was, *Waiwoden* genoemd. Zij beſtuurden zaken van regering, de regtspleging en policie; maakten de eerſte klasſe der wereldlijke rijksſtanden uit, en ieder *Waiwode* voerde, wanneer de adel in oorlogstijd opgeroepen werd, dien van zijn Waiwoodſchap ten ſtrijde.

WALCHEREN. Het voornaamſte, ſchoon niet het grootſte, eiland van de Nederlandſche provincie *Zeeland*, hetwelk de gedaante van eenen aan de punten afgeronden vierhoek heeft, en omtrent 10 uur in den omtrek bevat, waarin verſcheidene dorpen en vlekken gelegen zijn. Het wordt door het *Sloe* Zuid-oostwaarts van *Zuid-Beveland* afgeſcheiden; heeft aan de Westzijde duin, en is voor het overige door dijken, vooral door den grooten *Westkappelſchen* dijk, tegen het geweld der golven beveiligd. Tarwe wordt op dit eiland veel gebouwd. *Middelburg* is er de hoofdſtad van. (*zie aldaar.*)

WALDENSEN. Een christelijke aanhang, beroemd als voorlooper der hervorming, en handhaver van het protestantendom in de middeleeuwen, ontleent zijnen oorſprong en naam van PETRUS WALDUS, een aanzienlijk burger te *Lyon*; ofschoon ſommige ſchrijvers, en mogelijk niet zonder grond, den naam van *Waldenſen* liever afleiden van *Vallis*, vallei, en hen dal-bewoners, Waadlanders (*Vandois*) noemen. WALDUS kwam reeds in 1170, door het lezen van den bijbel, en eenige plaatſen uit de kerkvaders, welke hij zich in de landtaal liet overzetten, tot het beſluit, om de leefwijze der apostelen en eerſte christenen te volgen; verdeelde de opbrengst zijner goederen onder de armen, en verkreeg door zijne leerredenen eenen talrijken aanhang, welke meestal uit geringe handwerkslieden beſtond. Verachting van de geheel verbasterde geestelijkheid en tegenſtand aan de roomſche hirarchie, hadden de *Waldenſen* met andere godsdienſtige aanhangen der middeleeuwen gemeen; maar, terwijl zij, volgens het oogmerk van hunnen ſtichter, alleen de zeden poogden te verbeteren, Gods woord in de landtaal voor eenen ieder vrij leeraarden, en den bijbel alleen voor den eenigen regel van hun geloof hielden, zoo legden zij het op eene geheele hervorming der christelijke kerk toe, maakten zich van de leeringen, gebruiken en inſtellingen der roomſche geheel los, en vormden een afzonderlijk, godsdienſtig genootſchap, waarover door het pausdom den vloek van ketterij werd uitgeſproken. Deze trof hen reeds in het jaar 1184, op het concilie te *Verona*; doch hunne algemeene vervolging had eerst plaats, nadat zij in het Zuidelijk gedeelte van *Frankrijk* zich verſpreid, en, onder begunſtiging van de graven van TOULOUSE en FOIX aldaar gevestigd hadden, in den ketteroorlog tegen de *Albigensen* (*zie aldaar*). Vele *Waldenſen* vloden toen (1209—1230) naar *Arragon*, *Savooije* en *Piemont*. *Spanje* wilde hen

hen niet dulden; in *Languedoc* handhaafden zij zich tot 1330; in *Provence*, onder harde onderdrukkingen, tot 1345, wanneer het parlement te *Aix* hen op de gruwzaamfte wijze deed uitroeijen; doch in *Dauphiné* hielden zij zich nog langer ftaande, en het was eerst in den oorlog der *Severnen*, dat de laatfte *Waldenfen* uit *Frankrijk* verdreven werden. In het midden der 14de eeuw waren enkele gedeelten van hunnen aanhang naar *Calabrië* en *Apulië*, alwaar zij fpoedig onderdrukt werden, en anderen naar *Boheme* geweken, die aldaar *Grubenheimer* genoemd werden, omdat zij zich gewoonlijk in holen fchuil hielden. Deze verloren zich later onder de *Husfiten*; doch vonden een duurzaam verblijf in de door de natuur bevestigde, dalen van het Westelijk *Piemont*, en rigtten hier eene afzonderlijke gemeente op, die, met alle buitenlandfche *Waldenfen* verbonden, tot heden de hoofdzetel van hunnen aanhang gebleven is. Hunne leer rust alleen op het evangelie, hetwelk zij benevens eenige leerboeken, in hunne oude, onbefchaafde taal bezitten, waarin zij ook hunne hoogst eenvoudige godsdienstoefening tot 1608 gehouden hebben, toen zij, hunne oude *Barben* (leeraars) uitgeftorven zijnde, die uit *Frankrijk* verkregen, federt welken tijd zij in het Franfch prediken. Deze leeraars maken echter geenen bijzonderen priesterftand uit, en worden door gereformeerde akademien aangevuld. Hunne gebruiken bepalen zich alleen tot doop en avondmaal. Het kerkbeftuur hunner gemeenten, welker leden zich meestal met den wijnbouw en de veeteelt ophouden, is republikeinsch; aan het hoofd van ieder derzelve is een confistorie, dat uit ouderlingen en diakenen beftaat, onder voorzitting van den predikant, hetwelk de ftrengfte zedelijke tucht handhaaft, en in kleine gefchillen beflist.

De *Waldenfen* waren, van het oogenblik van hun beftaan af, door zuivere zeden, vlijt en naarftigheid, boven hunne katholijke naburen verheven; werden voor de beste onderdanen gehouden, en zorgden, dat het echte christendom niet van de aarde verbannen werd. Ofschoon nu wel hunne ergfte vijanden hun dezen roem niet konden betwisten, moesten zij echter door de dweepzieke roomfche geestelijkheid vele vervolgingen verduren. Reeds in het jaar 1440 wilden hen de dominikanen in *Piemont*, zoo als ook in *Frankrijk*, te vuur en te zwaard bekeeren, en nog erger was hun lot, toen zij in de 17de eeuw eene kerkelijke gemeenfchap met de gereformeerden hadden aangegaan; want nu trof hen de eerfte uitbarfting der paufelijke woede tegen den voortgang der hervorming, welker grondbeginfels zij reeds meer dan 3 eeuwen hadden voorgeftaan; en van hier hunne uitroeijing in *Frankrijk* en derzelver afwisfelende lotgevallen in *Piemont*. Die zich in het markifaat van *Saluzzo* hadden neergezet werden geheel uitgeroeid, en die zich in de overige dalen bevonden, op de trouwlooste wijze, door monniken en foldaten aangevallen, op de ontmenschte wijze mishandeld, en velen hunner wreedaardig vermoord; niettegenftaande zij vroeger van het hof van

Tu-

Turin nieuwe verzekeringen van hunne godsdienſtige vrijheid verkregen hadden. Het overſchot der *Waldenſen* ſtelde zich te weer, en het kwam eindelijk, zoo door hunne dapperheid, als door de tusſchenkomst der protestantſche mogendheden, in 1655, te *Pignerol*, tot een vergelijk, waarbij hunne vrijheden, ofschoon onder bepalingen, op nieuw bekrachtigd werden. Nieuwe geweldadigheden, echter, gaven in 1664 aanleiding tot eenen nieuwen ſtrijd en een nieuw verdrag; doch de vervolging, in 1684, door Franſchen invloed bewerkt, bragt duizenden in de noodzakelijkheid, om de wijk naar protestantſche landen te nemen, waar zij zich meestal bij de Franſche gereformeerden voegden. Omtrent 2000 van hen gingen naar *Zwitſerland*, en van deze drongen enkele gedeelten in 1689, gewapenderhand, weder in *Piemont*, en handhaafden zich hier onder velerlei onderdrukkingen; doch aan welke, door Pruisſiſche tusſchenkomst, door nieuwe verzekeringen van den kant van het hof van *Turin*, eindelijk in 1725 een perk geſteld werd. Intusſchen hadden ettelijke honderden *Waldenſen*, na langdurige, moeijelijke onderhandelingen, waarin verkeerde godsdienstijver der Tubingſche godgeleerden zijne rol ſpeelde, zich in het Wurtembergſche neergezet, alwaar hunne nakomelingen, in 10 gemeenten verdeeld, tegenwoordig 1500 zielen uitmaken. Onder het Franſche beſtuur verkregen zij gelijke regten met de katholijken; doch de koning van *Sardinië* bragt in 1814 alles op den voet van 1798 weder terug, maar verleende hun, eindelijk, in Sprokkelm. 1816, verſcheidene vrijheden, zoo dat hun burgerlijk beſtaan thans verzekerd is, en de *Waldenſen* tegenwoordig in hunne dalen van *Piemont* (*Lucerne*, *Peruſe* en *St. Marten*) omtrent 18,000 zielen tellen, die 13 kerken en even zoo vele leeraars bezitten, en godsdienst-vrijheid en burgerlijke regten genieten. Ook in andere landen, zelfs in ons vaderland, ofschoon dan niet onder hunnen oorſpronkelijken naam van *Waldenſen*, zijn velen van hunnen aanhang. De doopsgezinden leiden van hen, niet zonder grond, derzelver oorſprong af.

WALEN. (*Wallons*) Zoo noemt men in eenen meer bepaalden zin de bewoners der tusſchen de *Schelde* en de *Lys* liggende landſtreek, waartoe een gedeelte van het voormalig *Fransch Vlaanderen*, en van de tegenwoordige Franſche departementen van het Noorden en het kanaal (*Pas de Calais*) behooren. In eene ruimere beteekenis echter, verſtaat men er door die bewoners van het voormalig *Henegouwen*, *Namen*, *Luxemburg*, *Limburg*, en gedeeltelijk van het vorig hoogſtift *Luik*, welke de zoo genoemde *Waalſche* of oud Franſche taal ſpreken, die van ſommigen voor een overblijfsel der oud Galliſche gehouden wordt. In oude aardrijkskundige werken, waarin de tegenwoordige verdeeling dier landen nog niet wordt gevonden, maakt men gewag van een *Waalsch-Vlaanderen*. De benaming zoude afkomſtig zijn of van *Wall*, zoo veel als water of zee beteekenende, om dat deze volken, ten aanzien van *Duitschland*, na de zee toe

toe wonen; of van het oud Duitsche woord *Wahle*, waardoor men iederen buitenlander, doch in eenen meer bepaalden zin eenen *Italiaan* verstond; en van daar *Wälschland*, in plaats van *Italië*. Andere schrijvers doen de *Walen* voorkomen als van de oude *Kelten* of *Gallen* afkomstig te zijn, wier naam, volgens eene zeer gewone letterverwisseling, in *Walen* of *Walons* veranderd, tot op de jongste tijden aan de bewoners van *Henegouwen*, *Namen* en *Luikerland* is bijgebleven.

WALHALLA, of *Valhalla*, is in de Noordsche fabelleer de eerste hemel, of de ruime woonplaats voor de in den krijg gesneuvelde helden; doch ook alleen voor deze, en niet voor mannen, die eenen natuurlijken dood gestorven zijn. De dichters schilderen dit verblijf als zeer bekoorlijk, en prachtig met goud versierd. De helden, die het bewonen, en hunne paarden bij zich hebben, heeten *Enherion:* zij worden in tegenwoordigheid van ODIN met vleesch en melk gevoed, en door *Walkijren* bediend. Hunne dagelijksche bezigheid bestaat in den tuin van *Walhalla* met malkander te vechten, en zich wederzijdsch te dooden, waarna zij weder levend worden, en 's middags in *Walhalla* met elkander drinken. De mannen, welke niet in den slag, maar van ouderdom of aan ziekten sterven, komen, volgens het verhaal der dichters, in treurige oorden, alwaar HELA, eene vijandige godin, het gebied voert.

WALLACHIJE. Eene provincie, welke onder de bescherming der *Osmannen* staat, die haar *Ak-Iflak* noemen. Ten tijde der *Romeinen* maakte zij een gedeelte van *Dacië* uit, verkreeg in de 12de en 13de eeuw hare vorsten, die van *Byzantium* afhankelijk waren, en, na den ondergang van het Byzantinische rijk, nu de zijde van *Hongarijë* en dan van *Polen* kozen, naar mate hun belang zulks vorderde. Eindelijk werd *Wallachijë*, in 1421, aan de *Osmannen* cijnsbaar, die echter deze provincie, daar zij zich vrijwillig onderworpen had, hare eigene vorsten en regeringsbestuur lieten behouden, en aan de inwoners de ongehinderde uitoefening van hunne godsdienst toestonden: houdende alleen de 3 plaatsen *Ibrail*, *Dschiurdschin* en *Thurnul* voor zich, welke nog tegenwoordig, ter bescherming van den *Donau*, door hen bezet worden.

Wallachijë, waarvan *Bucharest* de hoofdstad is, ligt tusschen den *Donau*, de *Moldau* en *Zevenbergen*, en is een uitgestrekt vruchtbaar land, hetwelk 1121 vierkante mijlen bevat; koorn, tabak, lijnzaad, paarden, schapen en zout overvloedig oplevert, en tot een der rijkste en gezegendste landen van den aardbodem zoude behooren, indien het door eene meer nijvere natie bewoond werd, en een beter regeringsbestuur had. Takken van de *Karpaten* loopen in menigvuldige rigtingen door het land, en vormen vruchtbare dalen, die door ontelbare beken doorsneden worden: ook ontbreekt het niet aan bekoorlijke vlakten. Op de bergen verheffen zich aanzienlijke bosschen van pijn- en andere boomen; de vette grond brengt overvloedig koorn voort, niettegenstaande deszelfs bebouwing slechts middelmatig is;

het

het ooft en de tabak zijn uitmuntend, en de wijn behoeft voor dien van *Hongarijë* niet te wijken. Op de grasrijke vlakten en heuvels grazen tallooze kudden, en veroorzaken eenen aanmerkelijken handel in vee van allerlei aard. Aan wild en visch heeft men mede geen gebrek, en het delfstoffelijk rijk bevat waarschijnlijk ook belangrijke schatten; doch niemand doet moeite, om dezelve te zoeken. De inwoners, op zijn hoogst 500,000 bedragende, zijn grootendeels of *Wallachen* of *Zigeuners:* de eerste, de oorspronkelijke bewoners bestaan uit een mengsel van in aard zeer verschillende soorten van natiën, als: *Daciërs*, *Bulgaren*, *Slaven*, *Gothen* en *Romeinen*, van welke de laatste, die zich zelven zoodanig noemen, en een verbasterd Romeinsch spreken, zeer bedorven zijn, en zich door eene aangeborene woestheid, verregaande luiheid en ongevoeligheid kenmerken: de *Zigeuners*, die grooter in getal zijn, verschillen niet van die in andere landen, waar zij zich hebben neergezet. De godsdienst van beiden is de Grieksche en hun regeringsbestuur volkomen despotiek. De vorst, of hospodar, wordt door de *Porte* benoemd, die hem jaarlijks door eenen firman in zijne waardigheid bevestigd, en naar goedvinden kan afzetten. Hij wordt altijd uit eene der aanzienlijkste Grieksche familiën, welke te *Konstantinopel* wonen, gekozen, en betaalt aan de *Porte* jaarlijks eene schatting van 300,000 kroondaalders, behalve de jaarlijksche geschenken, die hij, ter verkrijging van eenen nieuwen firman, geven moet; doch hiervoor staat het hem dan ook vrij, om het land zoo geregeld uit te plunderen, als mogelijk is, en meestal is dit alleen zijn eenig oogmerk. — De laatste vorst CARADJA ontweek in Wijnm. 1818, uit vrees voor zijne afzetting, door de vlugt, en begaf zich met zijne familie en schatten, door *Hongarijë*, naar *Geneve* en *Genua*, waarop de *Porte* in het begin des volgenden jaars, in zijne plaats, den vorst ALEXANDER SUZZO tot hospodar van *Wallachijë* aanstelde.

WALLIS, of *Wales*, is een afzonderlijk gedeelte van het eigenlijk *Engeland*, en voert den titel van prinsdom. Het grenst ten Westen en Noorden aan de *Iersche* zee, en telde op 514 vierkante mijlen, in 1821, 717,438 ingezetenen; doch later schijnt dit getal te zijn toegenomen. Het wordt in *Zuid-* en *Noord Wallis* verdeeld, waarvan ieder 6 landschappen (*Shires*) bevat. Het land is meestal bergachtig, dus niet zeer vruchtbaar, en meer voor de veeteelt dan voor den landbouw geschikt; doch er groeit genoegzaam koorn voor eigen gebruik. De inwoners zijn, over het geheel genomen, arm; hun voornaamste bedrijf bestaat in de visscherij, doch men drijft ook in sommige steden eenen niet onbelangrijken handel. In het delfstoffelijk rijk maken koper, steenkolen en turf de voornaamste artikelen van uitvoer uit. De hoofdstad van het prinsdom is *Pembroke*, en ligt op de spits eener lange rots, op welker hoogste punt, aan den rand eens afgronds, een slot staat, waarin HENDRIK VII. geboren werd. Zij telt 4000 inwoners, en heeft de groote voor-

treffelijke haven *Milfort*, waarin 1000 ſchepen veilig kunnen ankeren, en welke 16 inhammen, 5 baaijen en 13 reeden heeft. Zij drijft handel met meer dan 200 eigene ſchepen.

De bewoners van het prinsdom *Wallis* zijn afſtammelingen van de *Britten*, die door de *Angelſakſen*, in 450, uit hunne eigenlijke woonplaatſen verdreven, en tot in deze kleine provincie, voorheen *Cambrië* genoemd, bepaald werden; doch nimmer geheel konden worden uitgeroeid, even min als hunne oude Kimbriſche of Keltiſche taal, welke zij nog altijd, ofschoon met vele verandering, ſpreken. De middelſte en laagſte volksklasſe in *Wallis* onderſcheiden zich dus, zoo in hunne zeden, als uitwendig over het algemeen, van de nationale *Engelſchen*, die bij hen weinig gezien zijn. Ter bevordering van het onderwijs dier geheel onkundige landlieden heeft men, reeds voor eenen geruimen tijd, vrijſcholen opgerigt, waarin ſchoolleeraars, die van de eene plaats naar de andere trekken, in de eerſte beginſelen onderwijs geven.

Wallis handhaafde langen tijd zijne vrijheid tegen de *Engelſchen*, ofschoon het onder eene jaarlijkſche ſchatting ſtond; doch werd eindelijk door Hendrik VIII. met *Engeland* vereenigd, en thans voert de oudſte zoon des konings den titel van *Prins van Wallis*, waartoe hij echter eerst door eenen openen brief van den monarch benoemd wordt, wanneer hij zekeren ouderdom bereikt heeft. In *Wallis* zijn, over het algemeen, de Engelſche wetten en regtspleging ingevoerd. Tweemaal 's jaars worden 4 regtsgeleerden uit *Engeland* derwaarts gezonden, welke van regterlijke magt voorzien zijn, en met de ſcherifs van ieder landſchap hunne geregtelijke zittingen (*asſizes*) in de hoofdſteden houden. Het geheele prinsdom zendt 24 afgevaardigden in het parlement.

Men heeft ook aan het eiland, *Pulo-Pinang*, den naam van *Prins Wallis* gegeven: het ligt aan den ingang van de ſtraat van *Malacca* in de *Oost-Indiën*, is klein, maar zeer vruchtbaar, en de *Engelſchen* hebben er eene volkplanting aangelegd, welke eenen aanzienlijken handel in goudſtof, kaneel, peper, enz. drijft; beſtaat uit 35,000 zielen, en heeft *George-Town* tot hoofdſtad. Ook in *Australië* heeft men aan eene der nieuw ontdekte eilanden denzelfden naam gegeven.

WALLIS (Carolina Amalia Elizabeth, *Prinſes van*) was de gemalin van den prins-regent (thans koning van *Engeland*) en de tweede dochter van den hertog Carel Willem Ferdinand van *Brunswijk*, die in den ſlag bij *Auerſtadt* doodelijk gewond werd, en van de prinſes Augusta van *Engeland*, zuster van George III. Zij werd den 17den van Bloeim. 1768 geboren, en huwde den 8ſten van Grasm. 1795 aan den prins van *Wallis*, bij welke gelegenheid zij van het parlement een inkomen van 50,000 p. ſt. verkreeg. Reeds in het volgend jaar verheugde zich het koninklijk huis en de Britſche natie over de geboorte eener dochter, Charlotta Augusta; doch naauwelijks was de moeder uit het kraambed herſteld, toen haar gemaar

maal zich op eene in het oog loopende wijze van haar scheidde, en dezen stap door de verklaring poogde te billijken: „dat neiging in niemands magt stond, en zij elkanderen dus, in dit opzigt, wederzijds, voortaan niet verantwoordelijk konden zijn." Dit was het begin van den ergerlijken twist tusschen beide echtgenooten, welke tot CAROLINA's dood voortduurde, en waarbij, van de zijde van haren gemaal, door, dikwijls in veranderde gedaante, tegen haar ingebragte beschuldigingen, hare eer en goede naam prijs gegeven werden; terwijl de eerwaardige koning GEORGE III. en de Britsche natie bij voortduring de verstootene gade in bescherming namen. De prinses van WALLIS leefde, van het hof verwijderd, op een landgoed te *Blackheath*, in eene betamelijke eenzaamheid, voor de kunsten en wetenschappen, en overeenkomstig hare weldadige neigingen, tot in 1808, wanneer verscheidene, voor hare eer nadeelige geruchten, volgens welke zij met den kapitein MANBY, met *sir* SIDNEIJ SMITH en anderen eenen ongeoorloofden omgang zoude hebben, en moeder van een' knaap geworden zijn, den koning aanleiding gaven tot het benoemen eener ministerieële commissie, ten einde haar gedrag te onderzoeken. Deze, met den lord kanselier GRENVILLE aan het hoofd, verklaarde, dat de prinses van de beschuldiging eener plaats gehad hebbende zwangerschap, en daarop gevolgde bevalling, moest worden vrijgesproken; doch dat haar gedrag niet kon worden vrijgepleit van onbedachtzaamheid, hetwelk ligtelijk tot een vermoeden kon aanleiding gegeven hebben, dat geen geloof verdiende. De koning bekrachtigde deze erkenning harer onschuld, en legde een staatsbezoek bij zijne schoondochter af; gelijk ook vervolgens de prinsen, hare schoonbroeders (onder welke zich de hertog van *Cumberland*, die haar aan het hof en in de opera vergezelde, bijzonder onderscheidde) haar gelijke blijken van achting betoonden. De straks opgegevene geruchten kwamen hoofdzakelijk voort uit de aanhangelingen van den prins van *Wallis*, en uit den hofstoet der toen regerende koningin, die haar nimmer genegen was; terwijl de natie, onder dit alles, en ook naderhand, eene kenbare achting voor de prinses bleef behouden.

In het jaar 1813 rees er een nieuwe, openlijke twist tusschen de beide echtgenooten over de moeijelijkheden, die men haar veroorzaakte, om hare dochter meermaal te zien. De prins van *Wallis*, toen, door de plaatshebbende zielziekte zijns vaders *regent*, bekreunde zich niet aan deze klagte, waarop de prinses, in Hooim. 1814, om, zoo als zij zeide, zich van hare zoo lang ontroofde zielrust weder te verzekeren, en geene hindernis aan een huwelijk harer dochter toe te brengen, verlof verzocht tot eene reize naar *Duitschland*, en van daar naar *Italië* en *Griekenland*. De toestemming van den regent volgde, en nu begon de avontuurlijke togt der vorstelijke vrouw door *Duitschland*, *Italië*, *Griekenland*, den *Archipel* en *Syrië*, naar *Jeruzalem*; wordende op denzelven vergezeld

 door

door den *Italiaan* PERGAMI, die haar getrouwe en vertrouwde leidsman was. Veel aanstootelijks werd er naderhand verhaald van de betrekking tusschen haar en dezen haren gunsteling; terwijl de prinses op hare reize in het verminderen van menschelijke ellende haar genoegen vond, en door hare te gemoet komende vriendelijkheid, beleefdheid en milddadigheid aller harten won. Na hare terugkomst leefde zij meest in *Italië* op een landgoed aan het *Comermeer*; doch hield zich, bij afwisseling, ook op andere plaatsen op.

Den 29sten van Louwm. 1820 beklom de prins-regent, na den dood zijns deugdzamen vaders, den Britschen troon; en nu maakte ook de tot dus verre prinses van *Wallis* aanspraak op de regten eener Britsche koningin, doch vruchteloos: zij nam derhalve het kloekmoedig besluit, om naar *Engeland* terug te keeren, alwaar zij onverwacht en tegen den wensch van het ministerie, onder de luidste vreugdebetuigingen der natie, den 5den van Zomerm. van *Calais* aankwam, en den volgenden dag in triumf binnen *Londen* trok. De minister, lord LIVERPOOL, kwam nu in het parlement met eene aanklagte tegen de koningin te voorschijn, waarvan het doel was, om haar, als eene aan de wellust overgegevene, en de koningskroon onwaardige echtbreekster, aan de openlijke verachting prijs te geven. Dan, hoe veel onzedigs en aanstootelijks de hierop volgende parlements verhandelingen en onderzoekingen ook mogten aan den dag leggen, het openbaar gevoelen verklaarde zich op de meest beslissende wijze ten voordeele der, door haren gemaal aan de schande ten prooi gegevene, koningin, zoo dat, nadat de voordragt tot straf, met eene naauwelijks verkregene meerderheid van stemmen, bij de derde en laatste lezing in het hoogerhuis was doorgegaan, de ministers het geraden oordeelden, om de uitvoering der strafbill 6 maanden te verschuiven, of liever geheel buiten werking te stellen.

Zoodanig was het einde van een proces, hetwelk, zoo als met weinige het geval is, de opmerkzaamheid der beschaafd genoemde wereld tot zich trok, en voor het zedelijk gevoel, in zijnen oorsprong, werking en einde, hoogst beleedigend was. De koningin CAROLINA leefde vervolgens, ofschoon van het hof des konings, haren gemaal verwijderd, overeenkomstig haren rang, en erkend in hare waardigheid, onder de bescherming eener natie, die zoo dikwijls, in kennelijke daadzaken, de zelfstandigheid van haar karakter had leeren kennen, en openlijk geroemd had. Toen in Hooim. 1821 GEORGE IV. openlijk gekroond zoude worden, verlangde zij eerst, zich over haren zegepraal verheugende, dat ook haar de koninklijke diadeem werd op het hoofd gezet, en vervolgens, om de krooning bij te wonen, welk laatste plan zij echter niet heeft doorgezet; als wordende, niettegenstaande de oppositie-partij op hare zijde was, toen zij op den dag der krooning in de *Westmunster* abdij wilde dringen, regelregt afgewezen. Kort daarna kreeg zij eene hevige koorts, die in weinige dagen op den 17den van Oogstm, 1821 aan haar rampvol le-

leven, van de zijde haars gemaals, een einde maakte. Overeenkomſtig haren laatſten wil, werd haar ſtoffelijk bekleedſel naar *Brunswijk* gevoerd, alwaar zij in het graf harer voorouderen rust. Deze vervoering van het lijk, zoo als ook het bijzetten van de kist, gaven eerst in *Londen*, en vervolgens in *Brunswijk*, aanleiding tot vele onbetamelijkheden, welke haren oorſprong vonden in den tegenſtand aan de willekeurige ministerieële beſluiten, en niet in de ware achting voor de overledene.

WALLISERLAND, of *Wallis* (naar den Latijnſchen naam *Valles*, uit hoofde der menigvuldige dalen of valleijen, die hier gevonden worden) is een van de 22 Zwitſerſche kantons, grenzende ten Noorden aan het kanton *Bern*, ten Westen aan het hertogdom *Savooije*, ten Zuiden aan dat van *Milaan* en ten Oosten aan het kanton *Uri*. Het bevat op 96 vierkante mijlen 63,600 inwoners; doch was eertijds ſterker bevolkt; wordt in *Opper-* en *Neder-Wallis* verdeeld, en beſtaat uit 16 kleine dalen en een hoofddal, hetwelk zich van het Oosten naar het Westen door het land uitſtrekt, en in het midden, van het begin tot het einde, door de *Rhone* doorſtroomd wordt. De Zuidelijke zijdalen zijn grooter dan de Noordelijke. Deze dalen worden door de twee hoogſte bergketens van *Zwitſerland* gevormd, welke, na zich eerst ten Zuiden en Noorden van elkander geſcheiden te hebben, ten laatſte aan het einde van *Wallis*, bij den *St. Gothard*, zich weder vereenigen. De Zuidelijke rij, welke *Wallis* van *Italië* ſcheidt, heeft hoogere toppen, bij voorb. de *Rosa*, 14,000 voet hoog, en *Weiſshorn*, terwijl zich in derzelver nabijheid de *Mont-blanc*, ofschoon niet hier behoorende, verheft, en over den *St. Bernard* en *Simplon* twee ſterk bezochte wegen naar *Italië* voeren. In de Noordelijke rij, welke *Wallis* van *Bern* ſcheidt, liggen de meest beroemde bergen van het Bernſche bovenland, als: de *Finſteraarhorn*, 13,234, de *Jungfrau*, 12,872, de *Schreckhorn*, 12,560, en bij den *Gothard* de *Furca*, 13,171 voet hoog reikende. Luchtſtreek en voortbrengſels zijn derhalve zeer verſchillende. De bergen zijn bijna altijd met ſneeuw en ijs bedekt, en er heerscht op dezelve de hoogſte graad van koude; doch daarentegen zijn de dalen warm en vruchtbaar, voor de veeteelt zeer geſchikt, en brengen koorn, edele boomvruchten en wijn van de beste ſoort voort; doch de veeteelt maakt de hoofdbezigheid der inwoners uit, die tevens in den ſterken doorvoer, inzonderheid over den *Simplon*, hun beſtaan vinden.

Men heeft in *Walliſerland* goede mineraalbaden, en in de bergen ijzer, koper, lood, zilver, goud, uitmuntende ſteenkolen, welke echter niet veel geteld worden, zeer ſchoon marmer, tufsteen, die in de lucht van tijd tot tijd harder wordt, gips, enz. De inwoners dezes lands behooren allen tot de Katholijke godsdienst, en ſpreken, naar mate van hunne verſchillende afkomst, of Duitsch, zoo als in *Opper-*, of Fransch, zoo als in *Neder-Wallis*, doch beide talen in ee-

eenen zeer bedorven tongval. In de laatste oorlogzuchtige tijden werd ook dit schoone land het tooneel van buitenlandschen burgerkrijg, alzoo de ingezetenen, in tegenstrijdige gevoelens verdeeld, zich door partijzucht lieten wegslepen, en zelfs aan buitenlandsche legers den toegang tot hun land openden. Het gevolg hiervan was, dat het in Slagtm. 1810, onder den naam van het departement van den *Simplon*, in *Frankrijk* werd ingelijfd. De gebeurtenissen, echter, van het jaar 1814 veranderden, zoo als elders, ook het lot van *Walliserland*, dat bij de algemeene overeenkomst op het congres te *Weenen*, als een nieuw kanton, met *Zwitserland* werd vereenigd, en in het bondgenootschap aangenomen. Het levert voor zijn aandeel in de krijgsmagt 1,280 man, en betaalt in de algemeene staatsbehoeften 26,500 Zwitsersche Franken.

WALNOTEN-BOOM. Deszelfs vaderland is *Perzië*, waar hij thans nog in het wild gevonden wordt. Van daar kwam hij het eerst in *Italië* en *Walliserland*, en verkreeg alzoo zijnen naam van Wal- of Walsche-noot. Ofschoon nu wel deze boom, als uit warmere luchtstreken afkomstig, de koude schuwt, is hij nogtans ook ver in het Noorden verspreid, tot zelfs in *Zweden*; doch dikwijls heeft men ondervonden, dat hij tegen strenge winters niet bestand is. In *Duitschland* vindt men denzelven, inzonderheid in de *Palts*, menigvuldig, waar hij in lanen van mijlen lengte geplant is. Men perst aldaar uit de noten eene olie, welke zeer goed voor spijzen en olieverwen dient. De Walnoten-boom schiet tot eene hoogte op van 40 tot 50 voet; verspreidt kroon en wortelen zeer ver; bereikt eenen hoogen ouderdom, en komt in elken droogen grond goed voort. Deszelfs hout wordt te harder en schooner gevlamd, naar mate hij in eenen meer ruwen en steenachtigen grond groeit. Hij wordt door de noten volkomen voortgebragt; doch daar hij niet wel het verplanten verdragen kan, doet men best, dezelve terstond daar te leggen, waar men de boomen verlangt. Walnoten- even als de kastanjeboomen, hebben eene voor andere gewassen zeer schadelijke uitwaseming; weshalve zij noch in warmoezerijen, noch tusschen andere ooftboomen moeten geplaatst worden. Men heeft er verscheidene soorten van: CHRIST geeft er 11, SERRURIER 14 verscheidenheden van op, waaronder 3 Amerikaansche.

WALPOLE, (HORATIO *Lord*) bekend als een schrander schrijver en bevorderaar der Engelsche Letterkunde, was de jongste zoon van den beroemden ROBERT WALPOLE. Hij werd in 1718 geboren, ontving zijne eerste jeugdige opvoeding van zijne moeder, die hem eenen afkeer tegen het hofleven inboezemde, en studeerde vervolgens aan de school te *Eaton*, alwaar hij met den bekenden dichter GRAY bekend werd, met wien hij in 1739 een gedeelte van *Italië* doorreisde. Van het jaar 1741 af werd hij viermaal achter elkander tot afgevaardigde in het lagerhuis verkozen; doch onttrok zich in 1761 aan alle staatkundige werkzaamheden; begaf zich naar zijn landhuis *Strawber-*

berry-hill bij *Londen* en wijdde zich geheel aan zijne zoo zeer geliefde letterkundige bezigheden. Op dit landgoed legde hij eene eigene drukkerij aan, welke fraaije uitgaven leverde, waarvan de exemplaren door hem weggeschonken werden. Van zijne eigene schriften zijn de volgende de merkwaardigste: *Catalogue of the royal and noble authors*, 1752, 2 *vol.* in 12mo, vol van geleerde nasporingen en in eenen vernuftigen en wakkeren stijl geschreven; *Fugitive pieces*, welke meer dan eens herdrukt werden, en ook in andere talen zijn overgezet; *Anecdotes of painting in England, with some account of the principal artists, with incidental Notes on other arts*, enz., 4 deelen in 4to; *the Castle of Otranto a Gothic story*; een roman, opgevuld met afgrijselijkheden van allerlei aard, en *the mysterious Mother* vol van akelige tooneelen. Nog is van hem eene beschrijving voor handen, van de schilder- en kunststukken op het landgoed zijner familie in *Norfolk*, naderhand aan de keizerin van *Rusland* verkocht, getiteld: *Aedes Walpolianae*, benevens eene beredeneerde aanwijzing van alle kunstwerken, op zijn reeds genoemd, in meer dan één opzigt belangrijk landhuis bij *Londen*. Zijne gezamenlijke, door hem zelven voor den druk bestemde, werken werden na zijnen dood in 5 deelen in 4to, met 164 platen, prachtig gedrukt, waarvan A. W. SCHLEGEL, voor zoo verre zij voor buiten 's lands van eenig belang zijn, in 1800 een uittreksel, onder den titel van: *Historische, Literarische und Unterhaltende Schriften, von* HORATIO WALPOLE, geleverd heeft. — Vernuft en een alles omvattend geheugen, hetwelk zelfs in zijnen hoogsten ouderdom nog zeer sterk was, maakten over het geheel de blinkendste zijde van WALPOLE, als mensch en schrijver, uit. Ofschoon 50 jaar lang zoo onophoudelijk door de jicht zijnde geteisterd geworden, dat hij op het laatst geheel en al verdraaid en als een geraamte geworden, en ineen gegroeid was, behield hij echter zijne zielsvermogens en vrolijke luimen tot aan zijnen dood, die in 1797 voorviel. Met hem is eene wandelende boekerij van anecdoten en Engelsche letterkunde verloren gegaan, tot welker behulp hij, in een gebouw naast aan het zijne op zijn landgoed, alles, tot de kleinste pamphlets toe, had opgezameld, wat, sedert de komst van GEORGE I., op den troon in *Engeland*, was gedrukt geworden. Hij kon dus in gezelschappen onderhoudend en onuitputtelijk in het vertellen wezen, en had de geheele schandaleuse kronijk van al de hoven en groote steden van *Europa* zoo volkomen op zijn duimpje, als weleer een *Lieutenant de Police* van *Parijs*, de lijst der galante dametjes van het *Palais-Royal*.

WALRUS. (De) (*Trichecus.*) Van dit geslacht van zeedieren, tot de orde der zwempootige behoorende, loopen de achterste pooten in eene vin uit; de voortanden ontbreken, en de hoektanden in de bovenkaak staan van elkander afgescheiden. Bij den Noordschen Walrus (*T. Rosmarus*) zijn de laatste zeer lang en steken buiten de lippen uit. Men vindt deze dieren op en tusschen het drijfijs van de Noordpool, bij *Spitsbergen*, *Nova Zembla*, enz., in geheele

fcholen. Zij hebben gewoonlijk de lengte van 18 voet: hunne flagtanden, die witter dan ivoor zijn, wegen wel 20 pond, en zij voeden zich met zeewier en fchelpdieren, die zij met hunne groote flagtanden losbreken. Wanneer zij willen landen, flaan zij dezelve, terwijl zij den kop voorwaarts uitfteken, in den oever vast, en trekken vervolgens het logge lijf allengskens op het ftrand. Men vangt ze om de traan, waarvan één Walrus eene halve ton oplevert.

WALSCHOT. (*Zie onder* KAZILOT.)

WALTER, (FRIEDERICH AUGUST) koninklijk opper-medicinaalraad te *Berlijn*, in welke ftad hij in 1764 geboren werd, en in 1826 ftierf. Hij genoot in het huis zijns vaders, een beroemd ontleedkundige, eene zorgvuldige opvoeding, en bezocht vervolgens de univerfiteit te *Duisburg*, waar hij in 1786, nadat hij, zonder voorzitter, een gedeelte zijner later te *Berlijn* gedrukte *Annotationes Academicae* had verdedigd, de waardigheid van doctor in de genees- en heelkunde verwierf. Hij werd in 1790 tot gewoon hoogleeraar in de ontleedkunde en phyfiologie bij het toenmalig *Collegium Medicum et Chirurgicum* te *Berlijn* beroepen, en tevens tot adjunct bij de onderfcheidene ambten zijns vaders, J. G. WALTER, aangefteld, waarna de akademie der wetenfchappen, in het volgend jaar, hem tot lid der wijsgeerige klasfe verkoos, en hij in 1798 tot opper medicinaalraad aangefteld werd. Na verfcheidene jaren over de ontleedkunde en phyfiologie bij het *Collegium Medicum* voorlezingen gehouden te hebben, werd hem in 1803, gezamenlijk met zijnen vader, het oppertoezigt toevertrouwd over het groote, door dezen aangelegde, en door den koning aangekochte, ontleedkundige mufeum, welken post hij tot in 1810 waarnam. De laatfte jaren zijns levens bragt hij in letterkundige liefhebberijen door, en inzonderheid hield hij zich onledig met nafporingen omtrent voorwerpen der kunst, te weten met de ontleding van de verwen der ouden, waarover hij verfcheidene fchriften achtereen heeft uitgegeven. De door hem nagelatene verzamelingen der oudfte gedenkteekenen van de koperen-plaat- en houtfnijkunst zijn aanmerkelijk: zijne geneeskundige boekerij; de, bij de groote ontleedkundige werken van J. G. WALTER, door HOPFER vervaardigde, oorfpronkelijke teekeningen; zijn aanzienlijk kabinet van natuurkundige toeftellen, en de door zijn vader aangelegde, en door hem uitgebreide, verzameling van vroedkundige werktuigen zijn door hem, kort voor zijnen dood, ten gefchenke gegeven aan het te *Berlijn* beftaande genees-heelkundig *Friederich-Wilhelm Inftituut*. Men vindt in HITZIUS, *Gelehrtes Berlin* eene volledige lijst zijner uitgegevene gefchriften.

WALVISCH (De) draagt ten onregte den naam van visch, alzoo hij tot de orde dier warmbloedige zeedieren behoort, die met de vifschen niets dan de woonplaats gemeen hebben. Hij ademt door longen, brengt levende jongen voort, die de wijfjes aan de mammen met melk voeden, en komt in zijne geheele inwendige zamenftelling

met de land-zoogdieren overeen. De Walvisch (*Balaena Mysticetus*) heeft hoornachtige bladen, in plaats van tanden, in de bovenkaak, en geene vinnen op den rug; weegt meer dan 100,000 pond, en bewoont niet alleen de zeeën om de Noordpool gelegen, maar ook de zuidelijke ftreken van den *Atlantifchen Oceaan*, en zelfs de *Stille-* of *Zuidzee*. Voorheen, toen deze dieren nog niet in eene zoo groote menigte gevangen werden, trof men er aan, die niet alleen zeer oud waren, (*) maar ook de lengte van ruim 120 voet hadden; doch tegenwoordig zijn zij zelden langer, dan 60 of 70 voet, beflaande de kop wel een derde van het geheele ligchaam. (†) De huid is meest zwart, of fomtijds met wit gemengd, en als gemarmerd; verfcheidene duimen dik; op fommige plaatfen zeer dun behaard, en dikwijls met zeegewasfen, koralen en fchelpen bedekt: De Walvisfchen, die in de *Noordzee* fomtijds in menigte bij elkander zijn, bezitten eene verbazende fterkte in hunnen ftaart, en kunnen met éénen flag den *Narwal*, omtrent 18 voet lang, dooden: ook blazen zij het water met zulk een geweld door hunne neusgaten uit, dat men van verre zoude meenen eene ftad met rookende fchoorfteenen te zien.

Het nut van dit verbazend dier is zeer groot. Voor de bewoners der eilanden van *Kamfchatka*, en het Noordwestelijk gedeelte van *Amerika* verftrekt de Walvisch ter vervulling van velerlei behoeften. Zij gebruiken fommige deelen versch tot fpijze; het vet of de traan zoo wel tot brandftof op den haard, als voor de lampen; maken van de darmen hemden, van de huid fchoenzolen, van de pezen koorden voor hunne bogen, en van de zenuwen garen, om er mede te naaijen. Zoo weet de mensch alles te zijnen nutte aan te wenden: maar ook zoo zorgt de Voorzienigheid, door haar vaderlijk beftuur, dat in landen, waar het groeijend rijk van koude kwijnt, dieren aanwezig zijn, die 's menfchen behoeften kunnen vervullen. De Walvisch levert dus voor deze bewoners fpijze, kleeding en brandftof op, en bevat meer olie of traan, dan een geheel veld met raapzaad kan uitleveren. Dan, daar diezelfde vaderlijke hand voor alle hare fchepfelen, en wel bijzonder voor den redelijken mensch zorgt, zoo moest ook dit dier voor verder gelegene volken nuttig zijn. En dit is het inderdaad: de *Europeërs* vangen de Walvisfchen om de traan en de baarden, van welke ieder 600 in de bovenkaak heeft, die tot baleinen gebruikt worden, en waarvan de middelfte fomtijds wel 12 voet lang zijn, en van eenen grooten Walvisch een aanmerkelijk gewigt oplevert. Beide artikelen brengen een aanmerkelijk voordeel aan in den handel, doch die in baleinen, ofschoon tot vele gebruiken dienende, heeft merkelijk verloren door de bijna

(*) BUFFON meent, dat zij wel 1000 jaar oud worden.

(†) Men zie de belangrijke befchrijving en afbeelding van Dr. VAN MARUM, van het bekkeneel van eenen jongen Walvisch, geplaatst in de *Natuurkundige Verhandelingen van de Bataafsche Maatfchappij der Wetenfchappen* te *Haarlem*, I D. 2 ft. bladz. 199, plaat V.

na geheele afschaffing van derzelver gebruik in de keurslijven; welke verderfelijke, der schoonheid nadeelige, en eenen valschen smaak verradende gewoonte bij de schoone sekse, die zich daardoor de gedaante van een insect gaf, Gode zij dank! veelal heeft opgehouden; wordende dit moordtuig in de kinderkamers geheel niet meer geduld.

De Walvisch-vangst geschiedt in Bloeimaand, wanneer deze dieren in groote menigte bij elkander zijn, en de *Groenlands-* en *Straat-Davids*-vaarders; door onderscheidene Europische natiën daartoe uitgerust, zich op de breedte van 71 tot 79 graden, somtijds wel ten getalle van meer dan 300 schepen, bevinden. De vangst zelve geschiedt door harpoenen, of pijlen, met twee groote weerhaken, aan eenen kleinen houten steel vastgemaakt. Zoo dra men nu eenen Walvisch in het gezigt krijgt, en op eenen behoorlijken afstand genaderd is, werpt de harpoenier, met dit werk bekend, zulk een' harpoen met veel kracht in het dier, viert de daaraan verbondene lijn bot, en de gewonde visch schiet als een pijl naar de diepte. Is hij goed getroffen, dan komt hij na weinig tijds weder boven, omdat hij niet lang zonder ademhalen zijn kan: men tracht hem dan andermaal te treffen, of met lansen volkomen af te maken; dood zijnde, komt hij terstond met den buik boven water drijven, wanneer eenige matrozen, met scherpe ijzers onder de voeten, op het dier klimmen, het spek in lange en breede reepen er afsnijden, en vervolgens, in tonnen gepakt, in de schepen takelen. Men rekent gewoonlijk, dat 2 of 3 Walvisschen 100 ton spek opleveren. Uit de tong alleen, die ettelijke duizenden ponden weegt, kan 10 tot 20 ton traan getrokken worden. (*)

De Walvischvangst, eertijds door de *Biskaaijers* alleen gedreven, werd reeds in het begin der 17de eeuw door de *Hollanders* begonnen. In 1611 werd door eenige burgers van *Hoorn* en *Amsterdam* daartoe eene Groenlandsche compagnie opgerigt, en 3 jaar daarna door een octrooi der staten bevoorregt. In 1701 bragten de *Hollanders* meer dan 2000 Walvisschen binnen; doch deze tak van welvaart is sedert van tijd tot tijd verminderd. In 1794 liepen nog uit de havens van ons vaderland naar *Groenland* 55 schepen, die te zamen 99½ visch gevangen hadden, welke 4386 vaten spek opleverden; en naar de *Straat-Davids* 3 schepen, die 13½ visch hadden, welke 350 vaten spek afbragten. Sedert is deze visscherij nog aanmerkelijk gedaald, zoo dat zij voor ons vaderland thans bijna niet noemenswaardig is.

WANDELAAR, (JAN) onder de vermaardste Nederlandsche kunstenaars bij alle kunstkenners in vereerende nagedachtenis, zag het eerste levenslicht te *Amsterdam* in Grasmaand 1690. Zijne ouders, lieden van geen gering vermogen zijnde, hadden eenen uitgebreiden theewinkel, en wilden hunnen zoon daarin, of tot eenigen ande-

(*) PASTEUR, *Nat. Historie der Zoogdieren*, D. III. bladz. 340 en FUNCK, *Nat. und Techn.* B. 1. S. 194.

deren tak van koophandel opleiden; doch de jonge WANDELAAR eene onweerstaanbare zucht voor de teekenkunst aan den dag leggende, besloten zij ten laatste, zijne neiging te volgen, en lieten hem door GULIAM VAN DER GOUWEN in het plaatsnijden onderwijzen; terwijl hij tevens bij GERARD LAIRESSE de noodige onderrigting in de teekenkunst genoot. Zijne vorderingen, zoo in het teekenen naar het leven, als in het etsen en graveren, deden WANDELAAR weldra eenen zoo beroemden naam verwerven, dat hij aanzoek kreeg tot het vervaardigen van stukken, welke de uiterste naauwkeurigheid vorderen. Eerst werd hem door den Amsterdamschen hoogleeraar FREDRIK RUISCH, en vervolgens door den Leijdschen BOUS. ALBINUS, het vervaardigen van ontleedkundige voorwerpen opgedragen. Toen WANDELAAR zich tot de uitvoering der platen, voor het beroemd ontleedkundig werk des laatsten, verbonden had, vertrok hij, om nader bij de hand te zijn, naar *Warmond*, en vervolgens naar *Leijden*, alwaar hij tevens eenige portretten in het koper bragt. In het laatst van zijn leven zaten voor hem eenige Amsterdamsche burgemeesters, naar welke teekeningen dezelve vervolgens door den beroemden HOUBRAKEN in het koper gebragt zijn. WANDELAAR stierf te *Leijden*, in Lentemaand 1759, in den ouderdom van bijna 69 jaar.

WANDELEND BLAD. (*Montis religiosa*) Een insect, tot het geslacht van den *Spook-* of *Vang-Sprinkhaan* behoorende. Het borstschild is vlak en een weinig gekield, en de dekschilden zijn groen en ongevlekt en zeer fraai van kleur. Het wordt bijna 3 duim lang; is dun van gestalte; loopt meestal op zijne 4 achterste poten; houdt de beide voorste zamengevouwen om hoog, en vertoont dus eene biddende houding; en van hier, dat men dit diertje voor heilig beschouwd, en er zelfs de ongerijmdste gevoelens van gekoesterd heeft. Dit insect, hetwelk men veel in het Zuidelijk *Frankrijk* in de wijngaarden vindt, heeft niets van dat onbehagelijke, hetwelk het grootste deel van de overige dezer orde kenmerkt. Zijn voorkomen heeft iets edels, zoo als dikwijls het grootste gedeelte zijner bewegingen, bij voorb. zijne biddende houding, die het somtijds aanneemt, en waarom men het ook wel den naam van het *Biddertje* (*Prie-Dieu*), gegeven heeft. Ondertusschen leeft dit insect, in weerwil zijner verleidende, uiterlijke gedaante, alleen van bloed en aas, en is zeer roofziek. Zelfs heeft de natuur hetzelve werktuigen geschonken, om zijne wreede drift te voldoen. Zijne beide voorpootjes zijn van sterke spieren voorzien, gelijk ook de schenkels en dijbeenen van even sterke stekels, die aan derzelver punten met zeer spitse weerhaken bezet zijn. Met deze vreesselijke wapens beoorloogt het de overige insecten, en elk insect, dat onder zijn bereik valt, is onherstelbaar verloren. Het eet, naar welgevallen, den kop of de ingewanden uit, en laat het overige liggen. Zelfs gaat de wreedheid van dit diertje, volgens de waarnemingen van den heer PEI-

RET, (*) zoo ver, dat het wijfje het mannetje, pogende met haar te paren, moorddadig ombrengt. Het *Wandelend Blad* wordt zoodanig genoemd, om dat deszelfs bovenste vleugels, in gedaante en kleur, veel naar een wilgen blad gelijken.

WANGARA, ook wel *Van Gara* en *Ouanfarah* genoemd, is een eiland en koningrijk van *Afrika*. De berigten over dit land, door onderscheidene reizigers medegedeeld, loopen zeer uit een; dit nogtans weet men met zekerheid, wat zijne bewoners aanbelangt, dat zij eenen grooten mond, dikke lippen, breeden platten neus en doffe oogen hebben, geheel als lieden, die uit lage moerasfige oorden, waar eene dikke lucht is, komen. Behalve slaven, levert het land veel goud op, dat voor de beste soort gehouden wordt. De waarschijnlijke hoofdstad is *Battagou*.

WANGEDROGT. Zoo noemt men iedere bewerktuiging, of zamenstel van een ligchaam, of een gedeelte er van, hetwelk in zijne soort van zijnen eigendommelijken vorm afwijkt; dus eene misgeboorte. Bij de dieren zet men aan de zoodanige, op zijn hoogst, eene ontleedkundige, of physiologische waarde bij, en gewoonlijk zijn zij een voorwerp van afgrijzen. Men kan onder de wandrogtelijke dieren twee soorten brengen, namelijk: de zoodanige, waaraan een of ander lid ontbreekt, en in de zulke, die zich door eene overmatige ontwikkeling van deze of gene deelen onderscheiden. Tot de eerste behooren, inzonderheid, die menschelijke vruchten welke men *accepali*, of hersenlooze noemt, wier hersens in eenen vliezigen zak, in plaats van eenen schedel, besloten zijn, of bij welke de hersens dikwijls geheel, of meestal aan het bovenste of voorste gedeelte van het hoofd, ontbreken. Onder de tweede soort van Wangedrogten brengt men diegene, welke als tweelingen worden ontvangen, doch zich, gedurende hunne verdere ontwikkeling, in het lijf der moeder als in elkander schuiven, zoo dat de eene vrucht, welke zich tamelijk ongestoord ontwikkelt, de tweede in de buikholte of eenig ander gedeelte van het ligchaam opneemt, en haren volkomen wasdom verhindert. Somtijds gebeurt het ook, dat de tweede vrucht, eenige jaren na de geboorte in het ligchaam der eerste verborgen, eindelijk als iets vreemds, door een gezwel, waarin haren, beenderen of tanden aanwezig zijn, naar buiten gestooten wordt; en hiertoe behooren de gevallen van jongelingen, die eene menschenlijke vrucht bij zich gedragen hebben.

WANHOOP. De hoogste graad der vrees is vertwijfeling of Wanhoop. Gelijk de hoop eene blijde gerustftellende gewaarwording is, gesproten uit de voorstelling eener toekomstige of verledene zaak, aan welker gewenschten uitslag wij nog eenigzins twijfelen: zoo is de vrees eene treurige, verontrustende gewaarwording, voortkomende uit de voorstelling eener onaangename toekomende of verledene zaak, welker uitslag nog eenigzins onzeker is. Er is dus geene hoop

(*) Men zie hiervan breeder in het ALGEMEEN MAGAZIJN van *Wetenschap, Kunst* en *Smaak*, II Deel, II Stuk. Bladz. 497 en volgende.

hoop zonder vrees en geene vrees zonder hoop. Uit de vervulling der hoop volgt gerustheid. Maar, uit de verwezenlijking van hetgeen men vreest, volgt hopeloosheid, vertwijfeling, wanhoop: waarvan de eerste, de hopeloosheid, dien staat van zaken uitdrukt, welke geenen twijfel overlaat aangaande derzelver gevreesden uitslag; terwijl de woorden *vertwijfeling*, *wanhoop* dien hoogen graad van hartstogtelijke vrees en onrust der ziel voorstellen, welke, zoo dezelve niet spoedig wijkt, woede, razernij, zelfmoord, doodslag en andere verschrikkelijke daden ten gevolge kan hebben. Als hartstogt beschouwd, is de Wanhoop zoo wel, als ieder andere, gelijk vreugde, angst, enz. een teeken van een onvermogend en zwak gemoed, om te leven naar het beleid en de voorschriften der rede en godsdienst. Van daar, dat de *Stoicijnen*, de Wanhoop, gelijk iederen hartstogt, als eene ziekte der ziel beschouwden, als onvermogen van, of gebrek aan redebeheer. CIC. *Tusc.* IV. c. 6, 7. Een ontzettend voorbeeld van Wanhoop beschrijft LIVIUS, L. XXVI., c. 13, 14, in het gedrag van zeven en twintig raadsleden te *Capua*, die, bij de onvermijdelijke overgave der stad aan de Romeinen, van welke zij, de bondgenooten, in den tweeden *Punischen* oorlog, waren, afgevallen, VIBIUS naar zijn huis volgden, om, op zijn voorstel, hun doodmaal met hem te houden. Na het middagmaal gebruikt te hebben, dronken zij allen uit den giftbeker, stonden van de tafel op, omhelsden elkander voor het laatst, en den val huns vaderlands beweenende, gaven zij allen den geest, eer de belegeraars, na eene bijna tweejarige uithongering der stad, te *Capua* binnen trokken.

WAPENKONING is in *Frankrijk* de voornaamste onder de herauten, hoedanig men ook in *Engeland* heeft, wanneer er een koning gekroond wordt.

WAPENKUNDE. Wapenen kan men als hieroglyphen van personen en geslachten des lands beschouwen. Over den tijd, waarop de wapens zijn ingevoerd, is dikwijls getwist. Teekens en beelden op schilden had men reeds oudtijds. Reeds vindt men in het 4de boek van MOZES een bevel aan de kinderen der *Israëlieten*, dat een ieder zich onder zijne banier en teeken, volgens huns vaders huis, legeren moesten; en weet men niet, hoe dikwijls bij de dichters der *Grieken* en *Romeinen*, schilderingen en kunstwerken op schilden en helmen voorkomen? Zelfs is het zeker, dat deze zinnebeelden erfelijk waren. Zoo verhaalt XENOPHON, dat de Medische koningen eenen gouden adelaar op hunne schilden voerden; SUETONIUS, dat DOMITIANUS eenen gouden baard tot zijn wapen had, en van de oude *Germanen* berigt ons TACITUS, dat zij hunne schilden door uitstekende kleuren onderscheidden, en bij eenen veldslag zekere teekens voor zich uit lieten dragen. Hoezeer het nu wel buiten twijfel is, dat men reeds in de oude wereld eenige sporen van wapens vindt, kan men den oorsprong der eigenlijke Wapenkunde echter niet wel vroeger, dan het tournooispel stellen. Dat de wapens bij deze plegtige wedspelen

het eerst algemeener, en volgens zekere regels ingerigt werden, blijkt daaruit: 1. Dat men geen graf- of gedenkteeken met wapens gevonden heeft, hetwelk ouder was dan de 11de eeuw. Het oudste grafteeken van deze soort is in de kerk *St. Emmeran*, te *Regensburg*, alwaar men het wapen van zekeren WAHRMUND, graaf VAN WASSENBERG, vindt, waarvan het schild over dwars verdeeld, half zilver en half zwart is, van boven met eenen leeuw pronkt en tot onderschrift heeft: *Anno Domini* MX. Op de meeste overige grafteekens, zelfs der 11de eeuw, vindt men geene wapens, en eerst in de 12de schijnt dit gebruik algemeener te zijn geworden. De eerste paus, van wien men bewijzen kan, dat hij een wapen gevoerd heeft, is BONIFACIUS VIII., die van 1294 tot 1303 den pausselijken stoel bekleedde. Alle vroegere pausselijke wapens zijn verdichtsels van lateren tijd. Ook op munten van de 13de eeuw vindt men volstrekt geene wapens. De vorsten lieten voorheen enkel hunne beeldtenis en hunnen naam op de munten stempelen. 2. Een ander bewijs voor den opgegevenen oorsprong der wapens, ligt in het woord *Blason*, waarmede, men in het Fransch, Engelsch, Italiaansch en Spaansch de Wapenkunde aanduidt. Dit woord heeft waarschijnlijk zijnen oorsprong van het Duitsche *blasen;* want zoo dikwijls een nieuwe ridder in een tournooispel verscheen, moest de heraut blazen, en daar geen met een gesloten vizier te voorschijn kwam, de hieroglyphe van zijn schild aanwijzen en verklaren. Eindelijk 3. is de beschouwing van de deelen van een wapen het zekerste bewijs voor hunnen opgegevenen oorsprong. Men stelle zich het schild voor als een wezenlijk man, hetwelk den ridder tot bedekking van zijn ligchaam voor zich houdt, en waaraan zich het hoofd, het hart, den navel en den voet onderscheiden. Uit dezen hoofde wordt blijkbaar de helm op het schild geplaatst, en het laatste door den mantel van den helm omgeven, zoo als in de tournooispelen de mantel van den ridder met helm en schild aan de muren van het strijdperk werden opgehangen. De kleuren der schilden of *tincturen*, zoo als men die noemt, hebben ongetwijfeld haren grond in het gebruik der oudste *Germanen*, om aan hunne schilden verschillende kleuren te geven; een gebruik, hetwelk bij de tournooispelen der middeleeuwen zelfs eene teedere beteekenis ontving, alzoo de ridders, verpligt, om voor de eer der vrouwen te strijden, om hare gunst te winnen, de kleuren der laatste op hunne schilden voerden. Van tijd tot tijd kwamen ook de verdeelingen der schilden in zwang; want daar een ridder dikwijls voor meer dan eene dame in het strijdperk trad, zoo droeg hij ook verscheidene kleuren in zijn schild, hetwelk uit dien hoofde in velden of vakken moest verdeeld zijn. Toen nu de strijdhaftige jeugd aan het einde der 11de eeuw, bijna uit geheel *Europa*, ter verovering van het heilige land optrok, werd het gebruik van wapens nog meer algemeen en noodzakelijk, en de vorsten en aanvoerders verkozen, ter onderscheiding der natiën, legerbenden en geslachten, zoodanige zinnebeelden, die of op heldendaden

in

in voorvallen van den veldtogt, of op de waardigheid van den bevelhebber betrekking hadden, of die eindelijk een werk der verbeelding, of van eene voorbijgaande luim waren. Zoo hadden de markgraven van *Brandenburg* uit het Anfpachfche huis eenen rooden adelaar op een zilveren veld, hetwelk ALBRECHT de *beer* reeds in de 12de eeuw voerde, en ook het wapen van de markgraven van *Beijeren*, en van eenige uit het Luxemburgfche of Boheemfche huis was. Toen echter dat van *Hohenzollern* het markgraafschap *Brandenburg* verkreeg, nam het zijn familiewapen aan; beftaande in een fchild met eenen zilveren en zwarten rand; en eerst in 1466 verkreeg de keurvorst FREDERIK II., als aartskamerheer, den fcepter; doch de zwarte Pruisfifche adelaar vergunde de koning van *Polen*, als leenheer, aan de beide Brandenburg-Anfpachfche prinfen, ALBRECHT en GEORGE, in 1525. Men ziet reeds uit deze voorbeelden, dat de Wapenkunde met de gefchiedenis en geflachtrekening ten naauwfte verbonden is, en van hoeveel belang zij dus niet flechts voor deze, maar ook voor het onderzoek van de regten van staten, vorften en volken moet gerekend worden. Men vindt in GATTERERS *Abrisf der Heraldik* (*Göttingen* 1792), en in zijne *praktifche Heraldik* (*Neurenberg* 1763) uitmuntende handboeken, waaruit men de Wapenkunde en derzelver kunstwoorden nader kan leeren kennen.

WARADIJN. Zoo noemt men dien ambtenaar, die verpligt is, om het gehalte der metalen en delfftoffen te onderzoeken. Bij het muntwezen noemt men hem *Munt-Waradijn*; doch bij het bergwezen draagt hij den naam van *Berg-Waradijn*. Beiden in hun vak moeten lieden van beproefde kunde en eerlijkheid zijn.

WARBURTON. (WILLIAM) Deze fchrandere godgeleerde fchrijver der *Engelfchen*, was niet flechts uit dezen hoofde, maar ook wegens zijne vriendfchap met POPE, zeer beroemd. Hij werd op het laatst der 17de eeuw te *Newark* aan de *Trent* geboren, en oefende zich, naar het voorbeeld zijns vaders, eerst in de regtsgeleerdheid; doch naderhand, in dit vak geenen fmaak vindende, verkoos hij den geestelijken ftand, en werd in 1728 rector der fchool te *Burnt-Broughton*. In de letterkunde trad hij het eerst met roem op, door zijne verhandeling over de *Vereeniging van den Staat met de Kerk*, welk werk gevolgd werd door dat over *de Goddelijke zending van* MOZES, hetwelk in 1736 verfcheen. Hierin trachte hij met veel zwier van kunst en geleerdheid aan te toonen, dat het geloof aan God en eene toekomende vergelding, door de oude wetgevers, wel tot het behoud der burgerlijke inrigtingen voor volftrekt onontbeerlijk gehouden werd; doch dat MOZES geen Goddelijk oordeel over de daden der menfchen, na hunnen dood, had geleeraard, maar bij zijne natie, alleen door tijdelijke belooningen en ftraffen, op gehoorzaamheid aan die wetten, hem door Goddelijke tusfchenkomst medegedeeld, had aangedrongen. Hieruit ontftond tusfchen hem en zijne beftrijders een geleerde pennetwist, die vrij hevig gevoerd werd.

werd. In vervolg van tijd nam hij de verdediging van POPE's *Proeve over den Mensch* op zich, waardoor eene zoo naauwe en duurzame vriendschap tusschen hem en dezen dichter ontstond, dat deze hem na zijnen dood tot erfgenaam van de helft zijner boekerij, en tevens van het regt en de aanspraak op den eigendom zijner schriften verklaarde. Ten gevolge hiervan verdedigde dan ook WARBURTON, in 1749, tegen BOLINGBROKE, het karakter zijns vriends, en gaf kort daarna eene volledige uitgave van POPE's werken in het licht. Niettegenstaande zijnen grooten, letterkundigen roem, geraakte hij echter zeer laat tot eene hooge kerkelijke waardigheid, en niet dan van 1754 af werd hem de fortuin gunstiger. Hij werd binnen korten tijd kapellaan van den koning, kanonik van *Durham* en bisschop van *Glochester*. De dood zijns eenigen zoons maakte op hem eenen zoo diepen indruk, dat hij hem niet lang overleefde, maar in 1779 stierf. WARBURTON was buiten tegenspraak een der grootste geleerden van *Engeland*, die met eenen verwonderingswaardigen omvang van kundigheden eene ongemeen levendige verbeeldingskracht vereenigde, en meer dan 50 jaar als godgeleerde en oordeelkundige veel naam gemaakt heeft. Zijne werken, waaronder, behalve de reeds genoemde en andere, ook verscheidene leerredenen behooren, zijn in 1789 in 4 deelen, in 4to, uitgegeven. Bovendien heeft hij ook de uitgave van vele vreemde werken bezorgd, en met zijne aanmerkingen verrijkt.

WARENDORF. Eene Pruissische stad, in het Westphaalsche regeringsgebied *Munster*, aan de *Ems*, met omtrent 4,200 inwoners, beroemd door hare uitgebreide linnenweverij en linnenhandel; echter wordt niet al het linnen, hetwelk onder den naam van *Warendorfer* van hier in den handel gebragt wordt, en jaarlijks meer dan 16,000 stuk, of 960,000 el bedraagt, in de stad vervaardigd, maar ook gedeeltelijk in de omliggende streken, waar zich de landlieden des winters meestal met de linnenweverij onledig houden. Ook zijn hier de zoogenoemde katoen-, zijde-fabrijken en blekerijen beroemd.

WARMTE-METER. (*Colorimètre*) De inrigting van dit vernuftig werktuig, door LAVOISIER en LA PLACE uitgevonden, berust op den algemeenen grondregel, dat zich geene voelbare (aan den thermometer merkelijke) warmte vertoont, zoo lang de warmtestof wordt aangewend, om in den verbindings-toestand (*aggregaat-toestand*) der ligchamen verandering te weeg te brengen. Wanneer men dus ijs, hetwelk de juiste temperatuur van het vriespunt heeft, zelfs aan de grootste hitte blootstelt, dan zal het water zoo lang ijskoud blijven, als er nog ijs tot het smelten voor handen is, en eerst naderhand beginnen warm te worden. Alle warmtestof dus, welke aan een ligchaam, in eene genoegzame hoeveelheid ijs van de opgegevene temperatuur, gehuld, onttrokken wordt, dient tot het vormen van ijskoud water, welks hoeveelheid aan de onttrokkene warmtestof geëvenredigd is. Nu bezitten de onderscheidene ligchamen ook eene

verschillende vatbaarheid voor warmtestof, dat is, zij worden noch door eene gelijke opneming derzelve tot eenen even hoogen graad van temperatuur gebragt, noch door onttrekking van eene gelijke hoeveelheid daarvan in eene gelijke mate verkoeld; en dit verschil hunner specifieke warmte meet men, naar den maatstaf van het aangevoerde, aan de verschillende hoeveelheid ijs af, welke zij bij het dalen van eenen gelijk hoogen tot eenen gelijk lageren graad van temperatuur, wederzijds in staat waren om te doen smelten. Het daartoe vervaardigd werktuig nu, waarbij men nog inrigtingen gemaakt heeft, om het tot proeven bestemde ijs, door eene tweede ijslaag, tegen den invloed van alle vreemdaardige temperatuur te beveiligen, noemt men voegzaam genoeg Warmte-meter; alhoewel tegen de volkomen zekerheid der daardoor verkregene uitkomsten nog eenige bedenkingen overblijven.

WARMTESTOF. De warmte wordt, volgens het meest algemeen aangenomen gevoelen, door eene stof voortgebragt, welke door de geheele natuur verspreid is. Wij kennen haar alleen aan hare uitwerkselen, voornamelijk dat van warmte, en noemen dezelve hierom Warmtestof. Zij is eene zuivere, veerkrachtige, alle ligchamen uitzettende stof, en zoo fijn, dat het alle verbeelding te boven gaat; dringt zelfs door het digste metaal; is zoo ligt, dat men zelfs niet de minste zwaarte aan haar kan ontdekken; vervult alle onzigtbare openingen (*Poriën*) in den geheelen aardbol en dampkring, zoodat alle ligchamen zich als in eene zee van Warmtestof bevinden. Zij komt voornamelijk in twee toestanden voor: den vasten of gebonden staat en den vrijen. In het eerste geval werkt zij niet op ons gevoel, maar is voor den bijzonderen toestand van eenig ligchaam in zekere mate noodig; in het laatste kan zij vermeerderd of verminderd worden, en die verandering gaat dan ook altijd gepaard met veranderingen in de afmetingen der ligchamen, en de gewaarwordingen van warmte of koude, die zij op ons uitoefenen.

De Warmtestof wordt door het eene ligchaam meer dan door het andere aangetrokken, vermits zij, even als alle andere vloeistoffen, met het eene ligchaam grootere verwantschap heeft dan met het andere, en dus ook met dat ligchaam verbonden blijft, waarmede zij in de grootste verwantschap staat, tot zoo lang zij, of door eene grootere verwantschap met een ander, of door verbinding van die stof met eene andere stof, dezelve verlaat, wanneer zij zich met andere verbindt. De vrije Warmtestof wordt door de ligchamen voortgeleid, en zoekt altijd evenwigt. Wanneer derhalve het eene ligchaam meer van die stof bezit, dan het andere, dan geeft het zijne meerdere warmte aan dit ligchaam over tot zoo lang er evenwigt plaats heeft; en naar mate van de meer of min gemakkelijke verspreiding der Warmtestof door het ligchaam, noemt men sommige *goede* andere *slechte* geleiders dier stof; zoo zijn bij voorb. de metalen de beste geleiders der warmte, althans beter, dan hout, houtskool en aar-

aarde; want houdt men eene houtskool en eene ijzeren pen in de vlam van eene kaars, dan zal men spoedig de hitte der laatste boven de eerste gewaar worden. Wanneer men de ligchamen verdeelt, is hun geleidend vermogen veel minder: zoo geleidt ijzervijlsel de Warmtestof minder dan eene staaf ijzer, en zaagsel minder dan een stuk hout; gestampte houtskool en asch geleiden de warmte bijna niet; wol en haar zijn ook niet geschikt ter voortleiding, zoo min als water en andere damp gevende vloeistoffen, welke volstrekt de warmte niet geleiden; zijnde alles, wat deze daaromtrent schijnen te doen, slechts eene verplaatsing van derzelver deelen, namelijk: van de warm gewordene naar boven; terwijl de koudere van zelf zakken, om ook met de Warmtestof in aanraking te komen. Wanneer nu deze stof, door toevoer van buiten, in een ligchaam wordt opgehoopt, dringt zij met kracht in de gemelde *poriën*, of openingen, en drukt de deelen van een, doet daardoor alle ligchamen uitzetten, en bij haar gemis weder inkrimpen, bij voorb.: wanneer men eenen koperen bal neemt, die gemakkelijk door eenen koperen ring valt, denzelven op het vuur legt, en door de warmte doet uitzetten, dan zal dezelve blijkbaar in omtrek vergroot en uitgezet zijn, zoo dat hij nu door denzelfden ring niet meer heen kan; maar laat men denzelven er op staan, tot dat de daarin opgehoopte Warmtestof zich aan de lucht enz. heeft medegedeeld, en dus den bal weder verlaat, dan valt hij er van zelven door. Wordt nu deze Warmtestof nog sterker aangevoerd, dan schuift zij de kleine deeltjes geheel van een, en brengt dat geene voort, hetwelk wij *smelten* noemen; en zoo wordt lood eerst op het vuur sterker uitgezet, en vervolgens in eene vloeistof veranderd.

Het is dus de Warmtestof, welke de ligchamen, naar mate van hare werking, doen zijn: of *vast* of *druipend vloeibaar*, of die dezelve in eene *veerkrachtige* of *luchtvormige* vloeistof verandert. De vloeistoffen zetten zich meer uit dan vaste ligchamen; dus geestrijk vocht, jenever, brandewijn, wijngeest, enz. veel meer dan water. Zonder de Warmtestof zou er dus noch vloeibaarheid, noch bewerktuiging of leven op den aardbol zijn. Volgde zij alleen hare uitzettende of veerkracht, als alleen aan het aardsche geboeid, dan zou zij zich eindeloos uitbreiden; maar door hare verwantschap met de ligchamen dezer aarde, is zij, naar derzelver vatbaarheid voor haar, er meer of minder mede verbonden, en de kracht van zamenhang bij deze ligchamen, benevens derzelver onderlinge aantrekking, beperkt hare uitzettende, uitbreidende kracht. — Wij zouden ten bewijze van een en ander, onderscheidene proeven kunnen opgeven; doch ons bestek gedoogt dit niet. Alleen merken wij nog aan, dat de uitzetting der meer genoemde stof door warmte, in hare wederinkrimping door vermindering derzelve, van veel nut kan zijn in ons dagelijksch leven. Zoo verklaart deze hare eigenschap ons, bij voorb. de reden, waarom wij bij koud en vriezend weer, sterker en veel vlugger zijn, dan bij zeer warm weder: de warmte verwijdt de kanalen, waardoor het bloed en andere vochten

in ons ligchaam ftroomen; dezelve worden daardoor flap, en verliezen derzelver veerkracht, hetwelk eene loomigheid door ons geheele ligchaam veroorzaakt. De koude, daarentegen, vernaauwt deze kanalen, waardoor de veerkracht vermeerderd, de voortftuwing der vochten bevorderd, en die vlugheid wordt te weeg gebragt, welke wij bij koud, en bijzonder bij helder vriezend, weer gevoelen. Het is dus zeer nadeelig, eensklaps van groote warmte in groote koude over te gaan, zonder zich behoorlijk te dekken, alzoo de poriën van de huid anders te plotfeling toetrekken, en de uitwafeming beletten; en zoo ook van felle koude in fterke warmte, waardoor de verwijding even zoo fchielijk is, dat daardoor de veerkracht verbroken en de voortftuwing der uitwafeming verhinderd wordt, waaruit bederf der vochten en allerlei doodelijke ziekten kunnen voortvloeijen.

WARSCHAU, in het Poolsch *Warszawa*, thans de hoofdftad van het Rusfisch koningrijk *Polen*, en het waiwoodfchap *Masoviё.* Zij heeft eene aangename ligging, en is eene groote ftad, die uit de oude en nieuwe ftad en uit verfcheidene voorfteden beftaat, waartoe ook het op den regter - oever der *Weichfel* liggende *Praag* behoort. Onder deze voorfteden onderfcheiden zich inzonderheid *Krakau* en de *Nieuwe Wereld* door regelmatigheid en fraaije gebouwen. De ftad heeft met de voorfteden eenen omtrek van 3 mijlen, waarin ook vele tuinen en velden begrepen zijn, en bevat, met *Praag*, omtrent 17,284 inwoners, waaronder 10,000 joden. Men vindt er vele prachtige gebouwen, als: het koninklijk flot, het Sakfisch paleis, de munt, het tuighuis, 115 paleizen van Poolfche magnaten, enz.; voorts eene menigte kloosters en prachtige kerken van allerlei gezindheden, en 6 hospitalen; doch ook bij al dezen luister de grootfte armoede. Ondertusfchen vereenigt *Warfchau* alles in zich, wat *Polen* groots en fchoons oplevert. Hier is de vergaderplaats van den rijksdag, de zetel van den onderkoning en de hoogfte rijks-collegiën; hier is federt 1816 eene univerfiteit opgerigt, en vindt men akademiën voor wetenfchappen, landbouw, natuurkunde, en eene menigte kunst- en andere fcholen; hier, eindelijk, vereenigt zich een gedeelte der Poolfche nijverheid en de geheele binnenhandel, die door de bevaarbare *Weichfel*, door 5 banken en 2 jaarmarkten begunftigd wordt. Men telt er omtrent 7000 handwerkers van allerlei aard, meer dan 50 groote handelhuizen, en 5 boekwinkels. Onder de overige merkwaardigheden behoort het metalen en vergulden ftandbeeld van den koning Sigismundus, ftaande bij de Krakauer poort, op een marmeren pedeftal van 25 voet hoog, benevens de groote Zaluskifche boekerij. *Warfchau* heeft eene bezetting van 10,000 man, is eigenlijk geene vesting, maar alleen met liniën omgeven. Eene fchipbrug verbindt de ftad met de voorftad *Praag*, welke 8000 inwoners telt, en merkwaardig is geworden, door de belegering en beftorming van Suwarow, in den oorlog van 1794.

WAS. Is eene brandbare zelfstandigheid, welke gedeeltelijk uit fom-

fommige plantgewasfen zweet, of daaruit kan gewonnen worden (bij voorb. uit de besfen der *Myrica Cerifera* en *Condifolia*), en gedeeltelijk, en voornamelijk, door de bijen verzameld en bereid wordt. De werkbijen dezer nijvere diertjes verzamelen daartoe eerst eene foort van kit, *voorwas* genoemd; zijnde eene taaije harsachtige ftof, welke zij van de jonge fpruitjes der pijn- en dennen-boomen, berken, olmen en andere gewasfen afbijten, en met hunne pooten kneden en bewerken. De te huis zijnde bijen nemen deze ftof over; overtrekken er de wanden van den korf mede; maken de fcheuren en reten, tot op de vlieggaten na, er mede digt, en bouwen er gelijkelijk de wastafelen van, of hechten die daaraan vast. Voor deze wastafelen, of cellen, gebruiken de bijen het bloem- of zaadftof, waartoe zij meestal des morgens en des avonds uitvliegen. Zij kruipen dan in de bloemen, wanneer die ftof aan haar harig ligchaam blijft hangen; ftrijken het met de pooten hiervan af; kneden het met dezelve tot kleine balletjes, en brengen het vervolgens in een daartoe beftemd kuiltje in de achterpooten naar hare woning, alwaar dit wasmeel door de bijen wordt opgenomen; in derzelver maag in werkelijk Was veranderd, en vervolgens door de zes ringen van het achterlijf uitgezweet, alwaar het zich dan als dunne blaadjes aanzet, en van daar door de bijen met de achterpooten wordt weggenomen, om er de cellen uit te bouwen, die het Was opleveren.

Dit Was is in zijnen natuurlijken ftaat bruinachtig geel, welke kleur men aan de verwende deelen der fuikerftof kan toefchrijven, die de bijen uit de honigvaten der bloemen zuigen. Door den invloed van de lucht, het water, het licht, en vooral der zuurftof, worden deze verwende deelen aan hetzelve ontnomen, en de eigenlijke witte kleur van het Was weder daargefteld. Om nu dit te befpoedigen en te bevorderen, dient het *Wasbleeken*, reeds bij de *Pheniciërs*, *Grieken* en *Romeinen* niet onbekend, die zeer wel begrepen, dat men de oppervlakte vermeerderen en de dikte verminderen moest, wanneer licht, lucht en water de verwende deelen het fpoedigst zouden wegnemen. Ten tijde van DIOSCORUS, doopte men den bodem van een' pot of vat in koud water, en vervolgens in zuiver gefmolten Was, en op deze wijze verkreeg men dunne bladen, welke manier nagenoeg, tot zelfs in de 17de eeuw, voor de Wasbleeking gevolgd werd. In lateren tijd echter heeft men zich hiertoe van bijzondere werktuigen bedient. Men laat, namelijk, het met water langzaam gefmolten Was door eenen warmen doorflag, en een langwerpig, met eene rij gaten voorzien, vertind vat loopen, wanneer het door die openingen op een' houten rol gebragt wordt, die voor de helft in water ligt, en door eene kruk fnel wordt omgedraaid. Het Was valt dan in ftralen op de rol, die, ftaande de omdraaijing, hetzelve plat drukt, en als tot dunne linten vormt. Daar deze zich dan weder afwikkelen, drijven die dunne wasftrepen alsdan op het water van den trog, en worden er met eene foort van haak uitgenomen en in korven gelegd, m

ver-

vervolgens gebleekt te worden; en op deze wijze kunnen, volgens ondervinding, in 2 uur tijds, 1300 pond Was geplet worden. De *bleekpleinen*, *bleekſtellen*, of *bleektafelen*, waarop de wasſtrepen ter bleeking gelegd worden, zijn zoo wel in uitgeſtrektheid als zamenſtelling verſchillende. Over het algemeen zijn het houtſtellen van wel 100 voet lang, doch ſlechts 8 breed, waarvan er verſcheidene, met eene genoegzame ruimte tusſchen beiden, naast elkander ſtaan, en met planken of horden van gevlochten riet bedekt zijn, boven welke linnen zeilen zijn geſpannen, die rondom ter hoogte van eenige duimen zijn omgeſlagen. (*) Daar ſlechts de bovenſte oppervlakte van de wasſtrepen bleeken, zoo keert men dezelve gedurig om, en beſproeit die, inzonderheid dan, met water, wanneer zij door te ſterke zonnewarmte gevaar zouden loopen van te ſmelten. Deze eerſte bleeking duurt van 4 tot 6 weken, waarna het Was voor eenigen tijd in pakhuizen gebragt, vervolgens weder geſmolten; in dunne ſtrepen getrokken, en voor de tweede maal, tot volkomene witheid op de bleek gelegd wordt. Hierop giet men het in natte vierkante, of de gedaante van een' halven kogel hebbende vormen; laat het hierin bekoelen; neemt het daarna er uit; wikkelt het dan in papier, en bewaart het aldus, om of verder bewerkt, of verkocht te worden. Het gebleekte Was is brozer, harder, vordert meer hitte, om het te doen ſmelten, dan het gele, en is daardoor, zonder nog op de kleur te zien, tot velerlei gebruik, inzonderheid tot kaarſen, ook meer geſchikt.

WASA (GUSTAVUS). *(Zie:* GUSTAVUS I.)

WASEM. *(Zie:* DAMPEN.)

WAS-FIGUREN en beelden in was waren reeds bij de *Grieken* en *Romeinen* bekend en geacht. Het buigzame was werd in de Griekſche oudheid op de menigvuldigſte wijze gebruikt. Men bediende er zich niet alleen van tot afdrukſels van zegels, tot gekleurde wasſtiften bij de enkaustieke ſchilderkunst (zie *Enkaustiek*), en tot wasvernis van marmeren muren en ſtandbeelden; maar men had zelfs eene bijzondere klasſe van kunſtenaars, die met beeldhouwers en beeldgieters, door de bevalligſte beelden in was, naar grooter modellen vervaardigd, als het ware wedijverden, en bij de *Grieken* onder den algemeenen naam van poppen-boetſeerders bekend waren; doch bij de *Romeinen* met dien van *Sigillarii* beſtempeld werden. Wie denkt hier niet aan den *Amor* van was uit ANACREONS gedichten? en hieruit laat zich ook de bekende en dikwijls nagevolgde groep der *Amor*-verkoopſter verklaren. De ſtukken voor het ſchaakſpel beſtonden dikwijls uit de ſierlijkſte wasbeeldjes; en niet zelden pronkten de ſlaapkamers der *Grieken* met ſchoone knaapjes, die in was geboetſeerd waren. Veelal echter wendde men

(*) In *Frankrijk* heeft men gemetſelde bleekpleinen, die in den vorm van trappen aangelegd, gewoonlijk 60 voet lang, van 7 tot 9 breed en 2 en een half voet hoog zijn. Ook over deze is linnen, waarop het te bleekene was ligt, zie *Technologiſch Handboek* van den Hoogl. P. A. UILKENS, IIIde *stuk*, *bladz.* 185.

men deze kunst flechts tot kleine en bevallige voorwerpen aan, en wel het meest tot het boetferen van takken, vruchten, bloemen en kranfen, waartoe het feest van den fchoonen ADONIS, wiens vereering een zinnebeeld was van de ftervende en herlevende natuur, aanleiding gaf, en hetwelk in een jaarfaizoen gevierd werd, waarin het moeijelijk viel, om in de Natuur bloemen en vruchten te vinden, die men hem dan gewoon was te brengen.

Voor het vervaardigen van ontleedkundige preparaten, het vormen van pomologifche verzamelingen, alsmede tot plastieke oefeningen, zoo als tot kleine half verheven portretten, is het was zeer gefchikt; maar levensgrootte wasbeelden, waarvan men zelfs wel geheele verzamelingen vertoont, treden geheel buiten het eigenlijke gebied der fchoone kunst. Hunne fprekende gelijkheid wekt wel onze bewondering; maar zij zullen nooit die werking op ons doen als een echt kunstftuk; want zij vertoonen zich altijd aan ons als bedriegelijke beelden. In *Florence* vormt men tegenwoordig alle deelen van het menfchelijk ligchaam in gekleurd was, ter beoefening der ontleedkunde. Er zijn ruim 30 kamers in het flot, welke met was-preparaten zijn opgevuld; ook vindt men er planten van die ftoffe, als of zij werkelijk leefden. De geneesheer NONES, tot het hospitaal van *Genua* behoorende, viel het eerst op het denkbeeld van Was-figuren, bij gelegenheid, dat hij, het lijk van een meisje door balfeming voor bederf willende bewaren, ontdekte, dat hij de verrotting niet konde verhinderen; hij kwam dus op de gedachte, om het lijk, zoo natuurlijk als mogelijk was, in was te laten boetfeeren, en deelde dezen inval aan den abt CAJETANO GIULIO ZUMBO, een *Siciliaan*, mede, die wel niets van de ontleedkunde verftond, maar zeer goed in was boetfeerde, en, onder NONES opzigt, eerst den kop van dit meisje in gekleurd was zoo natuurlijk namaakte, dat allen, die denzelven zagen, dien voor het afgefneden hoofd zelven hielden. Intusfchen had ZUMBO hetzelve heimelijk nog eens voor zich zelven nagemaakt; vertrok er mede naar *Parijs*, en gaf zich voor den uitvinder dezer kunst uit; doch ftierf kort daarna. NONES nam eenen anderen wasboetfeerder, eenen DE LA CROIX uit *Frankrijk*, die het bovengemelde lijk in alle zijne deelen zeer fchoon in was boetfeerde. In 1731 vertoonde P. LA COUREGE foortgelijke afbeeldfels in *Hamburg*, en in 1737 werden er in *Londen* ettelijke openlijk ten verkoop aangeboden.

De oorfprong dezer uitvinding is te zoeken in het laatfte gedeelte der 17de eeuw. In het begin en den loop der 18de eeuw arbeidden verfcheidene kunftenaars in dit vak, waaronder ERCOLE LELLI, GIOVANNI MANZOLINI en diens huisvrouw inzonderheid hebben uitgemunt. Voorheen werden hunne werken in het inftituut te *Bologne* bewaard; doch vervolgens werden zij naar *Parijs* gebragt, terwijl zich alleen van de huisvrouw van MANZOLINI, welke in 1755 ftierf, eenige fraaije ftukken in *Turin* en *Petersburg* bevinden. Onder de bevorderaars dezer kunst behoorde ANTONIO GALLI, hoogleeraar in de ontleedkunde te

Bo-

Bologna, en onder de nieuwere kunſtenaars in *Italië* telt men L. CALZA, FILIPPO BALUGANI en FERRINI; doch het was de beroemde FONTANA in *Florence*, welke deze kunst tot eenen hoogen trap van volkomenheid bragt, zich op het vervaardigen van ontleedkundige preparaten met allen ijver toelegde, en in deze onderneming zoo gelukkig ſlaagde, dat zijne in was geboetſeerde ſtukken ontboden, en de beſtellingen zoo menigvuldig werden, dat hij een aantal ontleedkundigen, modelſnijders, was-boetſeerders en ſchilders bij dit werk moest aanſtellen; doch men bepaalde zich bij deze preparaten meestal alleen tot de ingewanden en inwendige deelen. De ontleedkundige M. VOIGT te *Wittenberg* beproefde naderhand, om ook de takken der vaten en zenuwen op gelijke wijze na te bootſen, en bediende zich van deze preparaten bij zijne voorlezingen; terwijl in *Frankrijk* deze kunst door PINSON beoefend werd, en later LAUMONIER in *Rouan* inzonderheid in dezelve uitmuntten.

Tot boetſeer-was neemt men 4 deelen was, 3 deelen witten terpentijn en een weinig boomolie of ſmout, hetwelk men onder een ſmelt, en daaraan dan onderſcheidene kleuren geeft. De ruwe gedaante der figuren wordt door de handen gevormd; doch het fijnere werk geſchiedt door griffels van hout of elpenbeen, en met den *Ebauchoir*, zijnde een ſtuk hout van 4—5 duim lang, waarvan het eene einde de gedaante van een klein mesje, en het andere van een krasijzer heeft. Indien de Was-figuren wit moeten blijven, dan mengt men onder het was een weinig loodwit. De vormen van die, welke gegoten worden, moeten van gips zijn, en uit verſcheidene ſtukken beſtaan, die van binnen met olie beſtreken en door eenen lederen riem vast aan een worden gebonden. Het was waaruit de beeldhouwers hunne modellen vervaardigen, is een mengſel van geel was, ſchoenmakers-pek en talk. De kunſtenaars bereiden die gewoonlijk zelve, en nemen daartoe, bij voorb. 16 deelen was, 2 deelen Bourgondisch pek en 1 deel ſmout, of ook wel 10 deelen was met 1 deel terpentijn, en even zoo veel ſchoenmakers pek en ſmout, welk een en ander op een klein vuur geſmolten, geroerd en door eene zeef gelaten wordt, opdat de massa digt en zonder lucht zij. Bijzonder geſchikt is het was tot het afdrukken van in ſteen geſnedene figuren, waartoe het op de volgende wijze bereid wordt: bij eene once witte was, hetwelk men in een koperen vat langzaam laat ſmelten, doet men een vijfde gedeelte fijn geſtoten kandij-ſuiker, een halve once nog eens uitgebrand ſchoorſteen-roet, en 2 of 3 droppels terpentijn. Men roert dit een en ander met een houten ſpadel om, en maakt er, wanneer het een weinig bekoeld is, kleine ſchijven of ſtukjes van. Wil men nu een afdrukſel vervaardigen, dan maakt men dit was eenigzins warm, en drukt er dan den een weinig nat gemaakten ſteen op. Van deze zamenſtelling bedienen zich de beroemdſte ſteenſnijders.

WASHINGTON. (GEORGE) De eerſte burger en veldheer van *Noord-Amerika*, en een der grootſte mannen van zijnen tijd, werd

in Sprokkelm. 1733 in het graafschap *Fairfax* in *Virginië* geboren, alwaar zijn vader een rijk planter was, en zijn grootvader, die omtrent 60 jaar vroeger *Engeland*, uit hoofde der toenmalige onlusten, verlaten had, zich had nedergezet. De jonge WASHINGTON ontving het eerste onderwijs in het vaderlijke huis, en vervolgens op de school te *Williamburg*, de voormalige hoofdstad van *Virginië*. Bij eenen gelukkigen aanleg maakte hij goede vorderingen, en oefende zich inzonderheid in de wiskunde. Na den afloop zijner studiën, woonde hij, gelijk de meeste goedbezitters, op zijne plantaadje, en begaf zich, zoo als andere staatsburgers, in de krijgsdienst. Toen nu in 1752, tusschen de *Engelschen* en *Franschen*, over de vastigheden, welke de laatsten in *Noord-Amerika* aan den *Ohio* aanlegden, vijandelijkheden ontstonden, werd WASHINGTON door den Engelschen gouverneur in *Virginië* aan den Franschen bevelhebber als onderhandelaar gezonden. Het oogmerk zijner zending werd niet bereikt; doch hij had bij deze gelegenheid eene naauwkeurige kennis van alle omstandigheden verkregen, en werd nu als majoor, met 800 man Virginische troepen, tegen de vastigheden aan den *Ohio* afgezonden, met welk klein getal hij zich moedig en dapper tegen eenen veel sterkeren vijand verdedigde. Toen de veldheer BRADDON uit *Engeland* met krijgsvolk, in 1755, naar *Virginië* kwam, verzelde hij dien bevelhebber als overste en adjudant; stelde zich aan het hoofd van eenen hoop Virginische scherpschutters en vrijwilligers; onderscheidde zich in dezen kleinen oorlog, als partijganger, op het voordeeligst; behaalde veel roem en achting bij zijne medeburgers, doch legde in 1759 het bevel neder, en huwde eene vermogende jonge dochter, met welke hij sedert op zijne plantaadjen leefde, en zich hier aan burgerlijke bezigheden, vooral aan de wetenschappen, toewijdde.

In 1773, toen het misnoegen tusschen de *Noord-Amerikaansche* volkplantingen en het moederland losbarstte, wapende WASHINGTON, gedeeltelijk op eigen kosten, de Virginische burgers; oefende dezelve in persoon in den wapenhandel, en stelde zich aan hun hoofd. Nadat bij *Lexington*, den 19 van Grasm. 1775, het eerste burgerbloed vergoten was, besloot intusschen, het in *Philadelphia* vergaderde congres, op den 10 der volgende maand, tot de oprigting van een staand leger, uit de onderscheidene provinciën genomen, en plaatste, met eenparige stemmen, WASHINGTON aan deszelfs hoofd. Hij aanvaardde dit opperbevel onder zeer moeijelijke omstandigheden. Het ontbrak den *Amerikanen* genoegzaam aan alle krijgsbehoeften, en de troepen, die bijna alle uit vrijwilligers bestonden, konden zich aan geene strenge krijgstucht onderwerpen. WASHINGTON's toestand, sedert door officieele stukken aan het congres ten volle bekend geworden, was dus hoogst moeijelijk; doch het gelukte hem, om alle zwarigheden langzamerhand te overwinnen, en wel meer door voorzigtigheid, welke hem in den geheelen oorlog kenmerk-

merkte, en door een gepast gebruik, hetwelk hij van zijne tirailleurs wist te maken, dan door gewaagde ondernemingen tegen eenen geoefenden vijand, dien hij te bestrijden had. In het begin van 1775 noodzaakte WASHINGTON den Engelschen veldheer HOWE, om *Boston* te ruimen, doch de volgende krijgsgebeurtenissen vielen voor de *Amerikanen* ongelukkig uit; en het was aan zijnen meesterlijken terugtogt van *Long-Island*, en aan zijne behoedzaamheid, om een hoofdtreffen te ontwijken, toe te schrijven, dat nog grooter onheilen werden voorgekomen. Naderhand boezemde hij door eenige wel gelukte ondernemingen, het overrompelen van een Hessisch korps bij *Trenton* en van een Engelsch bij *Princetown*, den *Amerikanen* nieuwen moed in, en maakte hen bij de *Engelschen* geducht; terwijl de uitgestrekte volmagt, welke WASHINGTON hierop van het congres ontving, hem de handen ruimer liet. Het gevangen nemen van een Engelsch corps onder BOURGOIJNE bij *Saratoga*, in Wijnm. 1777, en de bijstand van *Frankrijk* gaven aan de zaak van *Amerika* een groot overwigt, zoo dat eindelijk de gevangenneming van 7000 man *Engelschen* onder CORNWALLIS, bij *Yorktown*, in Wijnm. 1781, den strijd besliste, en WASHINGTON eene zege behaalde, waardoor hij zich als veldheer vereeuwigd heeft. Van dien tijd af gaf *Engeland* alle hoop op ter overwinning der *Amerikanen*, en sloeg den weg van onderhandelingen in, welke in 1783 door den vrede, te *Parijs* gesloten, gevolgd werden. De onafhankelijkheid der Noord-Amerikaansche staten daarbij door *Engeland* erkend zijnde, legde WASHINGTON zijnen post van opperbevelhebber neder, en begaf zich, onder de kennelijkste blijken van de dankbaarheid en achting zijner medeburgers, naar zijn landgoed in *Virginië*, alwaar hij eenige jaren in stille afzondering leefde.

Toen echter de bedenkelijke toestand der Vereenigde Staten eenen algemeenen regeringsvorm noodzakelijk maakte, kwam er in Herfstm. 1787 te *Philadelphia* een congres bijeen, waarbij WASHINGTON eenparig tot voorzitter benoemd, en de thans nog bestaande, doelmatige constitutie voor de Vereenigde Staten van *Noord-Amerika* (*zie aldaar*) ontworpen werd. In overeenkomst met dezelve werd in 1789 een nieuw congres bijeen geroepen, en WASHINGTON, voor den bepaalden tijd van 4 jaar, bij hetzelve tot voorzitter verkozen, en na het einde derzelve andermaal op nieuw tot dien gewigtigen post benoemd. Hij bestuurde den staat met wijsheid en waardigheid, en werd daarin door den schranderen, welsprekenden en verlichten HAMILTON, die zijn vriend en een der grootste staatsmannen van *Noord Amerika* was, ondersteund. Het is eene onbetwistbare waarheid, zegt BRISTED, dat de Vereenigde Staten in het achtjarig tijdvak van WASHINGTONS bestuur, uit het diepst nationaal verval, zich tot eenen hoogen trap van magt, aanzien, inwendigen welvaart en roem verheven hebben. Het openbaar crediet, voorheen ge-

geheel vernietigd, herleefde; het verloren vertrouwen in afzonderlijke verbindtenissen keerde terug; de verlamde handel werd vrij, en omvatte de oude en nieuwe wereld; de nationale schuld, welke reeds scheen doorgestreken, verkreeg eenen zekeren waarborg, en ieder schuldeischer eene volkomene zekerheid; de staatsinkomsten vermeerderden met de welvaart en volksvlijt, zonder op beiden te drukken; de regtspleging vond eenen vrijen en zekeren weg in de wetten; het volkskarakter ontwikkelde zich op eene den burgeren allezins waardige wijze, en *Europa* beschouwde met verbazing deze wondervolle schepping, waartoe WASHINGTON, door zijn ontworpen staatsbestuur, den grondslag gelegd had. BRISTED merkt echter aan, dat HAMILTON's plan van constitutie aan de Vereenigde Staten meer kracht en invloed zoude bijgezet hebben, dan het meer gematigde van den voorzigtigen WASHINGTON.

Niettegenstaande zoo vele verdiensten, welke 's mans naam in de geschiedenis der menschheid vereeuwigen, ontbrak het niet aan lieden, door partijzucht weggesleept, welke beschuldigingen tegen hem inbragten, die hem gevoelig griefden. Zoo dra zijn ambt als voorzitter, in 1797, geëindigd was, keerde hij weder naar zijn landgoed terug; voerende de goedkeuring van alle braven, en de bewustheid van zijn eigen hart met zich, zijne pligten vervuld te hebben. WASHINGTON leefde hier sedert in stille afzondering, tot dat hij den 14 van Winterm. 1799, in den ouderdom van 67 jaar, stierf. Zijn dood werd in de Vereenigde Staten, en zelfs buiten 's lands, diep betreurd. De verbondsstad, die zijnen naam voert, zal zijn aandenken bewaren. Bij zijnen uitersten wil schonk hij aan al zijne slaven de vrijheid, en maakte aanzienlijke sommen tot het stichten eener hoogeschool te *Columbia*, en eene vrijschool voor kinderen van behoeftigen. Tot hiertoe heeft zijne natie nog geene gedenkzuil voor hem opgerigt, en noch steen noch bijschrift dekt het graf dezes grooten mans, wiens stoffelijk deel in den tuin van zijn buitengoed, *Mount Vernon*, rust. De geschiedenis, echter, heeft hem een duurzaam gedenkteeken gesticht. WASHINGTON was van eene edele gestalte, en bezat het hart van eenen wijzen, den geest eens staatsmans en den moed eens vrijen burgers. Eene volhardende kracht bij de hem omringende, en dikwijls tot eene verbazende hoogte klimmende, moeijelijkheden; eene onwrikbare trouw omtrent het vaderland, zelfs onder gevoelige beleedigingen; eene, bij het levendigst gevoel van eer, betamende achting en bescheidenheid, welke hij ook ten aanzien van staatkundige betrekkingen nimmer uit het oog verloor; standvastigheid in zijne gevoelens, bij een welwikkend oordeel, zonder trotsche eigenzinnigheid, en eene schoone vereeniging eener redelijke gestrengheid met eene verstandige zachtmoedigheid — ziet daar de eigenschappen van het karakter dezes zoo beminnelijken, als waarlijk hoogst verdienstelijken mans, wiens leven door MARSCHALL en BANCROFT beschreven is.

WASHINGTON. De beroemde hoofd- en verbondsſtad van den Noord-Amerikaanſchen vrijſtaat, liggende aan eene, door 2 armen van de *Potowmak* gevormde, landtong van het distrikt *Columbia*, en wel aan de Marylandſche zijde van de rivier, omtrent op eenen afstand van 6 mijlen van haren mond. Toen men in 1790 de behoefte eener gemeenſchappelijke hoofdſtad voor de Vereenigde Staten gevoelde, beſloten de Staten van *Maryland* en *Virginië*, om hiertoe eene bijna in het middelpunt liggende plaats, juist 100 Engelſche, of ruim 4½ geographiſche vierkante mijlen bevattende, aan de oevers van de *Potowmak* aan te wijzen. De voorſlag werd aangenomen, en deze ſtreek lands verkreeg den naam van *Columbia*, in welker midden men eene ſtad begon te bouwen; die naar den man genoemd werd, welke zoo veel voor de Amerikaanſche vrijheid gedaan had. Men volgde daarbij een regelmatig plan, en *Washington* eenmaal voltooid zijnde, zal eene van de ſchoonſte ſteden der wereld vertoonen. De omſtreken zijn voortreffelijk; de dwarsſtraten 90 tot 100 in getal; de hoofdſtraten 130 tot 160 voet breed, en alle in eene regte lijn aangelegd; de openbare pleinen groot en majestueus; de huizen naar eene evenredige orde en den nieuwſten ſmaak aangelegd; de openbare gebouwen, zoo als het op eenen heuvel ſtaande kapitool, het paleis van den voorzitter van het congres, de openbare gevangenis en de kazernen zijn prachtig; doch alles is ſlechts in zijnen aanvang, en niet één ſtraat is nog geheel in orde. Desniettegenſtaande bevatte de ſtad in 1810 reeds 1700 huizen en ruim 9,200 inwoners, waaronder zich 5,904 blanken en 2,304 negers bevonden. Thans bevat zij, met *Charlstown*, hetwelk alleen door de rivier van haar geſcheiden wordt, 20,000 ingezetenen, die over eene uitgebreide vlakte, welke naar een aantal kleine dorpen gelijkt, in eene volkrijke landſtreek verſpreid zijn. De nieuw aangelegde wegen onderſcheiden zich grootendeels van die, welke in den omtrek der ſtad gevonden worden, alleen door eenen minder duurzamen aanleg, en door rijen Italiaanſche populieren, waarmede zij op ſommige plaatſen bezet zijn. Men vindt hier kerken voor de *Episcopalen*, *Presbyterianen*, *Doopsgezinden* en *Katholijken*. Sedert 1800 bevindt zich in *Washington* de zetel van het gemeenebest-beſtuur, van het nationaal congres en het corps diplomatiek; ook heeft zij eene boekerij, openbare ſcholen, drukkerijen, vele handwerkslieden en eenen vrij goeden handel. De haven is ruim en voor groote ſchepen toegankelijk: in 1810 werden uit dezelve voor 1,088,103 dollars verzonden. Op den 24 van Oogstm. 1814, echter, trof de nieuwe ſtad het ongeluk, dat de *Britten*, na den ſlag bij *Bladensborough*, binnen dezelve rukten; alle ſtaatseigendommen roofden, en de openbare gebouwen, waaronder het kapitool, het paleis van den algemeenen voorzitter, het gebouw voor de algemeene ſchatkamer, het tuighuis, de werven, de touwſlagerijen, tot zelfs de drie bruggen over de *Potowmak* vernielden, en der ſtad eene ſchade toebragten, die op 2,803,000 dollars

lars begroot wordt. Deze ramp heeft hare verdere voltooijing verscheidene jaren achteruit gezet. Het kapitool en het verblijf voor den president worden tegenwoordig, van de door den oorlog geledene schade, weder hersteld, en men heeft, met groote kosten, 90 kapiteelen uit *Italië* aangevoerd, om er de zuilen mede te versieren.

WASSANAH is eene, sedert 1816 door eenen Arabischen koopman, Sidi Hamet, ontdekte, groote stad, in het binnenste van *Azië*, tusschen de 60 en 70 mijlen van *Timbucto* liggende. Zij bevat in haren omtrek omtrent 2 Duitsche mijlen, en langs de Zuidzijde, waar zij tusschen twee hooge bergen ligt, stroomt de groote rivier *Zadi*, bij de inwoners *Zalibib* genoemd. De muren der stad zijn hooger en sterker, dan die van *Timbucto*, en bestaan uit groote, los op elkander gelegde steenen, die door geenerhande metsel-specie verbonden zijn. De gedaante van *Wassanah* is vierhoekig, en heeft aan ieder zijde eene groote poort. Het binnenste der stad is met lage hutten, insgelijks van ongemetselde steenen bebouwd, waarvan de daken uit rietstaven vervaardigd, en met breede palm- of andere soortgelijke bladen gedekt zijn. Tusschen deze hutten is een naauwe gang. Het koninklijk, groote woonhuis is mede vierhoekig; doch van steenen gebouwd, welke door eene naar kalk gelijkende, echter niet zoo harde witte, stof zijn zamengevoegd. De stad telt omtrent het dubbel der bewoneren van *Timbucto*, ten minste bestaat hun getal uit meer dan 800,000 zielen. De aanzienlijken onder de mannen van *Wassanah* dragen hemden van eene witte of blaauwe stof, witte, korte broeken, en ten deele nog eenen langen kaftan, met eenen veelkleurigen gordel. De ongehuwden van het vrouwelijke geslacht, die bijna alle zeer welgemaakt zijn, kleeden zich in witte en blaauwe, met gordels van allerlei kleuren, om het lijf vastgemaakte, opperkleederen, en versieren den hals, den neus, de armen en het haar met eenem enigte van kleine gouden sieraden, knoppen, schelpen, enz. De koning voert den titel van *Oleboo*, dat is: *goede Sultan*, en kleedt zich in een wit hemd, eene lange, oranjekleurige broek, als een Europeesch matroos, en bovendien in eenen rooden kaftan met mouwen van blaauw laken, die om het lijf met eenen gordel is vastgemaakt, welke uit veelkleurige zijden stoffen is vervaardigd. Ook draagt hij armen voetbanden van fijne, veelkleurige zijde, en het haar in kleine lokken. De gordel reikt van de borst tot op de heupen, en is met zijne fraai gekleurde einden om de armen en beenen geslingerd. Op zijn hoofd heeft hij eenen hoogen fijn gevlochten hoed van riet, die met vederen versierd is; aan de voeten draagt hij zolen, die met gouden kettingen zijn vastgebonden; om de schouders hangt een groote ketting, van hetzelfde metaal; op de borst pronkt hij met een' bundel van schitterende steenen en schelpen, en op zijde heeft hij eenen gouden dolk, die in eene gelijke scheede steekt. Hij rijdt op eenen *Ilfement* (zwarten olifant), een dier, hetwelk driemaal hooger is, dan de grootste kameel.

Het

Het karakter dezer zwarte bewoners van *Wasfanah* is gastvrij, goedhartig en eerlijk; ten minste bezitten zij niet de minste neiging tot dieverij. Hun voedfel beftaat uit gerst, rijst, melk en vleesch. Godsdienftige gebruiken fchijnen hun geheel onbekend te zijn. Alleenlijk fpringen zij bij den dood hunner vrienden in het rond; werpen zich ter neder; verfcheuren hunne aangezigten, als zinneloozen, zij houden bij de nieuwe maan een feest, waarop zij den geheelen nacht naar hunne muzijk danfen, welke in gezang, het flaan, naar de maat, op vellen, welke over een uitgehold ftuk hout gefpannen zijn, en in het dooreen fchudden van fchelpen en fteenen in zakken of ook wel kokosfchalen beftaat. Zij zijn Heidenen, en hebben volftrekt geene kennis van lezen of fchrijven: maar wel eenigermate van de fcheepvaart, die zij met booten, welke 15 tot 20 negers kunnen bevatten, en uit uitgeholde boomftammen beftaan, op de groote rivier drijven. Zij ruilen, voor flaven, olifantstanden, edelgefteenten, goud en fchalen van fchelpdieren, andere en ook Europefche waren in. Het land rondom de ftad wordt met de fpade bewerkt, en brengt behalve gerst en koorn ook andere vruchten voort. Aan den rivierkant groeit rijst. Men vindt er vele osfen, koeijen en ezels, doch geene kameelen, paarden, muildieren, noch bokken, maar in en bij *Wasfanah* zoo veel te meer fraai gekleurd gevogelte en visfchen in menigte; ook heeft men er krokodillen.

Men kan van deze ftad een uitvoeriger berigt vinden in de reize van James Riley, die in 1817 in *Londen* in druk verfchenen is.

WASSENBERGH. (Everwijn) Deze achtbare Nestor onder onze vaderlandfche Hoogleeraars, een inboorling van *Friesland*, de vruchtbare teelfter van mannen, die in verfchillende wetenfchappen hebben uitgemunt, werd in het jaar 1742 in dat gewest geboren, en ftierf in 1826, te *Franeker*, in den hoogen ouderdom van ruim 84 jaar. Zijn vader was Abraham Wassenbergh, predikant op de dorpen *Lekkum* en *Midum*, nabij *Leeuwarden*, en zijne moeder Clarisse Maria Langenhert van deftige Overijsfelfche afkomst. Beiden droegen de uiterfte zorg voor zijne opvoeding, en deden hem in allerlei nuttige kundigheden onderwijzen. Inzonderheid had de vermaarde H. J. Arntzenius, toen Rector der Latijnfche fchoolen te *Leeuwarden*, eenen heilzamen invloed op zijne vorming, en werd door dezen die blakende zucht voor de Griekfche en Latijnfche letterkunde bij hem opgewekt, welker beoefening zijnen naam federt beroemd maakte. Aan *Franekers* hoogefchool, waaraan toen, onder meer anderen, L. C. Valckenaar en J. Schrader ten fieraad verftrekten, viel hem nog grooter geluk ten deel, en het kon dus niet anders, of een jongeling van zulk een' gelukkigen aanleg en onvermoeide vlijt, als Wassenberg, moest onder het geleide van zulke voorgangers tot in het binnenfte heiligdom der Griekfche en Romeinfche letterkunde doordringen. Nog flechts weinig meer dan 25 jaar oud was hij daarin reeds zoo verre ingewijd, dat men hem aan de doorluchtige fchool

van

van *Deventer* den leerftoel in dezelve waardig keurde, waarop weleer een GRONOVIUS en J. G. GRAEVIUS met zoo veel luister fchitterden. Hij aanvaardde zijnen post op den 10den van Lentemaand 1768 met eene fraaije en belangrijke redevoering, waarin hij *Deventer als de teelfter en handhaafster der geleerdheid in Nederland* befchouwde. Na 3 jaar aldaar tot groot genoegen voor zich zelven en geen gering nut voor zijne leerlingen te hebben doorgebragt, werd hij tot Hoogleeraar in de Griekfche taal te *Franeker*, welker leerftoel weinige jaren vroeger door zijnen leermeester, den grooten VALCKENAAR, verlaten was, beroepen en aan zijnen ouderen leermeester, den beroemden SCHRADER, als ambtgenoot toegevoegd. Ook hier betoonde hij zich in alles een waardig kweekeling van zoo voortreffelijke mannen, die hem ook tot aan zijnen dood met hunne bijzondere vriendfchap vereerden, gelijk hij ook, van zijnen kant, hun fteeds alle blijken van erkentelijkheid en hoogachting toedroeg.

Meer dan eene halve eeuw bekleedde WASSENBERGH zijnen post aan *Franekers* hoogefchool met veel roem, en had het genoegen, uit zijn onderwijs mannen te zien voortkomen, die naderhand, in verfchillende vakken van wetenfchap, de gewigtigfte dienften bewezen hebben, van welke het hier alleen genoeg zal zijn, HERMAN BOSSCHA, JOHAN ADAM NODELL, RICHEUS VAN OMMEREN, SJOERD WIJNGAARD, en HENDRIK WAARDENBURG te noemen. In de laatfte 25 jaar vereenigde hij met het onderwijs der Griekfche taal- en letterkunde ook dat der Nederlandfche, waartoe hij uitnemend gefchikt was. De vorming en opleiding van edelaardige jongelingen ging hem zoo zeer ter harte, dat hij, toen de wet op het Hooger onderwijs, door onzen geëerbiedigden Koning uitgevaardigd, hem, nu meer dan 70 jaar oud, eene eervolle rust vergunde, van dezelve geen gebruik maakte, maar zijn onderwijs, als voorheen, voortzette, en daarin, niettegenftaande eene lastige doofheid, tot aan zijnen dood volhardde. Grootelijks kwam hem hierbij de ongemeene gezondheid en vastheid van zijn ligchaamsgeftel te ftade, welke hem nog tot in eenen hoog geklommen leeftijd met jeugdige levendigheid en kracht bezielde, waarvan, onder anderen, de fraaije redevoering, vol vuur en leven waarmede hij in 1821, omtrent 80 jaar oud, zijne vijftigjarige dienst als Hoogleeraar plegtig vierde, getuigenis draagt (*); eene plegtigheid, welke door alle ingezetenen van *Friesland*, die eenigen prijs op geleerdheid ftelden, als een nationaal feest werd aangemerkt, en van alle oorden eene groote menigte ter harer bijwoning uitlokte (†). Volkomen verdiend, voorzeker was deze hulde den achtbaren grijsaard toe-

(*) Deze redevoering verfcheen federt in het licht, onder den tit. van EVERWINI WASSENBERGHII *oratio eucharistica, dicta publice.* a. d. XIX Junii CIↃIↃCCCXXI, *postquam, literas docens humaniores, annum implevisset quinquagesimum.*

(†) Men vindt een verflag van deze feestviering in den *Konst- en Letterbode* voor 1821, II D. bladz. 4–9.

toegebragt, daar hij alleen om de dienften, als openbaar leeraar aan de letteren bewezen, eene aanzienelijke plaats onder de handhavers van den Nederlandfchen roem, in het vak der oude letterkunde, over waardig moet geacht worden.

Ondertusfchen was WASSENBERGH niet enkel als openbaar leeraar tot aan de ziekte, die hem ten grave fleepte, ten nutte der letteren onvermoeid werkzaam; maar hij betoonde zich ook, door de uitgave van geleerde fchriften, een waardig navolger dier groote mannen, die den Nederlandfchen grond ten hoofdzetel der Griekfche en Romeinfche befchaafdheid maakten. Wij kunnen hier de fchriften niet opnoemen, door welke hij de oude letterkunde, op het voetfpoor van VALCKENAAR en SCHRADER, heeft trachten op te helderen; maar mogen echter niet geheel verzwijgen, dat hij, als een waardig kweekeling des laatften, de latijnfche zanggodinnen niet flechts met geestdrift beminde, en anderen met gelijke liefde tot dezelve bezielde, maar tevens met een gelukkig gevolg beoefende, gelijk verfcheidene hier en daar verfpreide proeven van zijn dichtvermogen ten overvloede getuigen. Bovenal verdienen hier echter melding de dienften, door hem aan de vaderlandfche, en, inzonderheid ook aan de Vriefche taal- en letterkunde, bewezen. Hij toch, naijverig op de eer van zijn geboorteland, was de eerfte, die de algemeene aandacht vestigde op de uitftekende waarde der weinig bekende voortbrengfelen van den Landvriefchen dichter GYSBERT JACOBS, door de uitgave eener Latijnfche verhandeling over dien dichter, welke in 1793, onder zijne voorzitting, openbaar verdedigd werd. Later deelde hij den voornamen inhoud dier verhandeling in het Nederduitsch mede in zijne voortreffelijke *Bijdragen tot den Vriefchen tongval*, waarvan 11 deelen het licht zien, die, behalve het genoemde, eene reeks van belangrijke ftukken bevatten, onder welke boven andere opmerking verdienen een *Idioticon Frisicum* eene *proeve van Oudheid-, Taal- en Dichtkunde* op een der merkwaardigfte dichtftukken van GYSBERT JACOBS; eene nieuwe vermeerderde uitgave van zijne *verhandeling over de eigennamen der Vriezen*, welke reeds in 1774 voor het eerst in druk verfcheen, en eindelijk eenige *Gedichten* in het dus genoemde boeren-Vriesch, in vroegere jaren door hem vervaardigd, welke zich door losfe bevalligheid en geestigheid zeer aanbevelen. Gelijk hij, hierdoor alle beminnaars der vaderlandfche Taal- en Letterkunde grootelijks aan zich verpligtte, nog meerder aanfpraak verwierf hij zich op hunne erkentelijkheid door de uitmuntende overzetting van de *Levens der doorluchtige Grieken en Romeinen* door PLUTARCHUS, in gemeenfchap met zijnen leerling en vriend H. BOSSCHA in het licht gegeven; eene overzetting, waardoor wij ons mogen beroemen van een der fraaifte en belangrijkfte gedenkftukken der Griekfche befchaafdheid te bezitten, en welke door geene der meest geprezene vertalingen van eenig oud fchrijver, zoo hier als elders, overtroffen wordt. Dat dus WASSENBERGH, als een geleerde van den eerften rang, en een krachtig handhaver en uitbrei-

breider van den vaderlandſchen letterroem, allen eerbied verdient, blijkt uit het gezegde genoeg; en het is dus niet te verwonderen, dat niet alleen de maatſchappij van Nederlandſche letterkunde te *Leiden* en het provinciaal *Utrechtsch*-genootſchap van kunſten en wetenſchappen het zich reeds voorlang tot eere rekenden, hem onder hunne leden te mogen tellen, maar dat ook onze geëerbiedigde Koing zijne verdienſten erkende, zoo door hem tot lid van het koninklijk Nederlandſchen inſtituut te benoemen, als door hem met het eereteeken der Orde van den Nederlandſchen Leeuw, te verſieren.

WATELET (CLAUDE HENRY) was een dier rijken, die zijne ſchatten tot een verſtandig levensgenot wist te beſteden. Geboren te *Parijs* in 1718, werd hij, door eene gelukkige opvoeding, reeds vroeg met kunſten en wetenſchappen bekend, en konde zich zorgeloos aan zijne neiging overgeven, vermits de fortuin hem rijkelijk met goederen bedeeld had. Zijne reizen voltooiden de vorming van zijnen ſmaak, die zich voornamelijk tot de tuinkunst uitſtrekte. De heerlijke aanleg van *Moulin-Joli*, aan den oever der *Seine*, is een ſprekend bewijs, hoe ver hij het in dezen gebragt had. Hij bezong zelfs deze zijne geliefde en geoefende kunst in een gedicht, hetwelk echter niets uitſtekendst bezit, dan dat daarin het teeder gevoel van den maker doorſtraalt. Hij was kunſtenaar en geleerde, zegt MARMONTEL, zonder die ſchitterende talenten, welke den nijd opwekken, maar alleen dien gelukkigen aanleg te bezitten, zoo geſchikt, om de achting van eenen ieder te winnen en zich deelnemende vrienden te bezorgen. Verbindt men hiermede eene bijzondere zachtheid van zeden, eene naauwgezette braafheid, en die geestigheid, welke de eigenliefde van anderen ſteeds met zich in de aangenaamſte betrekking weet te plaatſen, dan heeft men een getrouw beeld van WATELET's karakter. In de laatſte jaren zijns levens moest hij eenen ſlag verduren, waarop zijn leven weinig voorbereid was. Hij verloor zijn geheele vermogen; doch droeg zijn lot met gelatenheid, en ſtierf in Louwmaand 1786. Als geleerde heeft hij zich hoogst verdienſtelijk gemaakt door zijn nagelaten werk: *Dictionnaire de peinture, de ſculpture et de gravure*, in 1792 te *Parijs* uitgegeven.

WATER (JOAN WILLEM TE) was Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geſchiedenis aan 's lands hooge ſchool te *Leijden*, ridder der Orde van den *Nederlandſchen Leeuw*, lid van het Koninkijk Inſtituut, en van vele andere letterkundige genootſchappen. Hij bewees als Hoogleeraar menigvuldige dienſten, in welke betrekking hij, meer dan eens, de onderſcheidene vereerende posten, daaraan verbonden, met roem waarnam, en welk ambt hij tot in 1815 met onvermoeiden ijver bekleedde, wanneer hem het verdiend *emeritaat* verleend werd. Hij heeft door de uitgave van onderſcheidene werken, bij binnen en buitenlandſche letterkundigen, zich veel roem verworven. Onder de voornaamſte derzelve telt men: zijne *korte Historie der Reformatie van de provincie Zeeland*, in 1766 gedrukt,

In.

Inhuldiging van prins Willem V. in het volgende jaar uitgegeven *te Vlissingen*; *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche Edelen, ter verkrijging van vrijheid in de godsdienst en den burgerstaat*, in 1765 en 1767, 4 stukk. in 8vo 1776 — 1796; *Vaderlandsche historie verkort*, 4 deel. in 8vo 1785 — 1801; *Narratio de rebus Academiae Lugd. Batav.*, *seculo octavo et decimo prosperis et adversis*, 1800 enz. Ook bezorgde hij de uitgave van Jablonskis, *Sopuscula*, *quibus lingua et antiquitas Aegyptiorum*, *difficilia librorum sacrorum loca et Historiae ecclesiasticae capita illustrantur*, 2 deel in 8vo 1804 — 1806, en verrijkte die met zijne aanmerkingen. Als voorzitter van het genootschap van Nederlandsche Letterkunde te *Leijden*, heeft hij vele jaren achter elkander de algemeene vergadering met aanspraken geopend, waarin hij dikwijls hulde bewees aan de verdiensten van afgestorvene leden dezer maatschappij, en welke dus als bijdragen tot de levensbeschrijvingen van geleerden en letteroefenaren kunnen beschouwd worden. Hij stierf den 19 van Wijnmaand 1822, in den ouderdom van ruim 82 jaar.

WATER. Onder dezen naam verstaat men algemeen eene vloeistof uit waterstof (brandbare lucht) en zuurstof (levenslucht) zamengesteld. Deze vloeistof, helder, zonder reuk, is op onzen aardbol in groote hoeveelheid verspreid. Zij hecht zich op de ligchamen, maakt dezelve vochtig, doordringt ze, of wordt meer of minder sterk ingezogen. Zij komt in 3 verschillende toestanden voor, namelijk: vast, gelijk sneeuw, hagel en ijs; vloeibaar, gelijk water, en luchtvormig, gelijk de waterdamp of stoom. Op de temperatuur, waarin wij leven, is het meestal vloeibaar, bezit eene geringe veerkracht en eene middelmatige digtheid. Men heeft deze laatste als een punt van vergelijking aangenomen bij het bepalen van de soortgelijke zwaarte der ligchamen: zoo is bij voorb. de waterstof het ligtste van de tot nog toe bekende ligchamen, 11,353 maal ligter dan het water, en het platina, het zwaarste van de tot hiertoe ontdekte zelfstandigheden, 21 maal zwaarder.

Bij eene zeer lage temperatuur gaat het Water van den vloeibaren in den vasten toestand over, en wordt hetgeen wij ijs of sneeuw noemen. Men vindt het Water in dezen staat meest altijd op de kruinen van hooge bergen, en meest alle winters in de noordelijke en gematigde luchtstreken. Het Water neemt in dezen toestand eene soms regelmatige kristal-gedaante aan, en vormt altijd schoone figuren; gelijk wij des winters op de vensterglazen onzer woonvertrekken en in de pas gevallen sneeuw kunnen waarnemen, van welke laatste de kundige Martinet fraaije afbeeldingen heeft medegedeeld. Wanneer he Water bevriest, zet het zich aanmerkelijk uit, zoodanig zelfs, dat de sterkste vaten bersten: uit deze zelfde oorzaak laat zich ook verklaren, waarom zeer harde, digte steenen, wanneer deze nog eenig vocht bezitten, bij hevigen vorst, springen of bersten. Hetzelfde heeft plaats, maar in eenen omgekeerden zin, wanneer het Water van eenen vloeiba-

baren in den dampvormigen toeſtand overgaat : vatbaar, om alsdan eene ruimte in te nemen, 14,000 maal grooter dan die, waaraan het gemeenlijk bepaald is, overwint het alle hinderpalen, en levert, door de groote veerkracht, welke het verkrijgt, eene buitengewone beweegkracht op, waarvan de kunſten het grootſte voordeel getrokken hebben.

Het Water bevriest niet, voor dat de temperatuur tot op zeker punt gedaald is, zoo ook wordt het niet dampvormig, voor dat de temperatuur tot een vast punt geklommen is. Deze eigenſchap heeft de natuurkundigen in ſtaat geſteld, om werktuigen te vervaardigen, geſchikt, om verſchillende graden van warmte aan te duiden. Met deze werktuigen, die onder den naam van thermometers bekend zijn, zullen wij ons niet verder inlaten, maar alleen herhalen, dat, ofschoon het Water beſtendig op denzelfden graad bevriest en dampvormig wordt, hetgeen alleen bij meerdere of mindere drukking der lucht eenigzins verſchillen kan, de afſtand tusſchen deze twee vaste punten op verſchillende thermometers, niet op dezelfde wijze verdeeld is; Zoo vindt men bij voorbeeld op den thermometer van *Réaumur* het kookpunt op 80° het vriespunt op 0°; op dien van *Fahrenheit* het eerſte op 212° het laatſte op 32°; op de honderddeelige eindelijk is op 100° het kookpunt, op 0° het vriespunt bepaald. — Het volumen waterdamp is in deszelfs vrijen toeſtand 1700 maal grooter dan in zijnen vasten ſtaat.

Het Water in de vroegere tijden voor een element (hoofdſtof) gehouden, is, volgens de latere proefnemingen van LAVOISIER en vele anderen zamengeſteld uit waterſtof en zuurſtof, en wel, bij gewigt berekend, uit 111 van de eerſte en 889 van de laatſte.

Het Water komt in de natuur zelden zuiver voor, maar is of met luchtvormige vloeiſtoffen, gelijk zuurſtof, koolſtof enz. bezwangerd of bevat verſchillende ſoorten van plantaardige en mijnſtoffelijke zelfſtandigheden: het is altijd min of meer van de warmteſtof doordrongen, en deze oorzaken zamengenomen, doen deszelfs ſoortgelijk gewigt aanmerkelijk verſchillen. De reden van een en ander is te zoeken in de geſchiktheid, die het water heeft, om vele en verſchillende zelfſtandigheden, waarmede het in de lucht of onder den grond in aanraking komt, op te losſen. Niet te onregt noemt men daarom het Water het groote oplosſings-middel der natuur.

In het gemeene leven noemt men dat Water zuiver, waarin peulvruchten gekookt, niet hard worden of een' onaangenamen ſmaak aannemen, en hetwelk dan zelfs niet troebel wordt. Men noemt dit zacht Water, gelijk regen- en ſneeuwwater. Hard Water daarentegen is het zoogenaamd pomp-, bron- of welwater. Gelijk het zachte Water inzonderheid geſchikt is, om te koken, is het harde Water meer geſchikt om te drinken. Het ſpreekt echter van zelf, dat er in dit laatſte een aanmerkelijk verſchil plaats heeft, en de aard van den bodem, waarover dit laatſte loopt, het meer of minder aangename in dezen wijzigt.

Be-

Behalve de twee opgenoemde, heeft men ook nog verschillende soorten van minerale wateren. Deze dienen, echter meest allen te genezing van onderscheidene ongesteldheden.

Het Water is in deszelfs drie opgegeven toestanden van het meeste en uitgestrektste nut, en onder welken vorm het ook voorkomt, de meest algemeene drank voor de dieren. Het wordt door de natuur in al hare bewerkingen gebezigd; alle ligchamen nemen daardoor eene bijzondere bewerktuiging aan, verkrijgen in derzelver gronddeeltjes eene evenredige zamenstelling, eene verscheidenheid van weefsel en voorkomen. Berooft men de ligchamen van dit wezenlijk grondbeginsel, dan worden zij in hunnen aard geheel veranderd, of verliezen hunne meest karakteristieke eigenschappen. Het Water eindelijk, is voor de menschelijke nijverheid het kostbaarste hulpmiddel, dat de Voorzienigheid ons geschonken heeft.

WATERBOUWKUNDE. Dit belangrijk gedeelte der burgerlijke bouwkunst bepaalt zich inzonderheid tot het aanleggen van kanalen, dijken, zeeweringen en sluizen, waarvan het graven der eerste, en het maken der laatste wel het moeijelijkste gedeelte uitmaakt. Zonder de Waterbouwkunde waren de rijke landen aan de kusten der *Noordzee* onbewoonbaar. Door haar werden *Vriesland* en *Holland*, met aanwending van onnoemelijke schatten, aan de zee ontwoekerd, welke zich dikwijls 18 tot 20 voet tegen de dijken en dammen verheft. De *Hollanders* hebben steeds in de Waterbouwkunde de grootste vorderingen gemaakt, en aan hen heeft men te dezen aanzien verscheidene gewigtige uitvindingen te danken; als: de kamersluizen, de steenenglooijingen aan de zeedijken, om het paalwerk te beschutten, de scheprad-watermolens, die door den wind bewogen worden, en, om van geene meer te spreken, de *Blankensluizen*, door onzen kundigen landgenoot, den inspecteur-generaal van 's rijks waterstaat, J. BLANKEN, in 1807 uitgevonden, en bij besluit van het toenmalig gouvernement, van 30 van Slagtm. des volgenden jaars, ter dankbare erkentenis, naar zijnen naam genoemd. — Onder de voornaamste werken over de Waterbouwkunde behoort WIEBEKINGS, *theor. prakt. Wasserbauwkunst*, 4 *B. München* 1817, in 4to met platen en, nog een ander werk van denzelfden schrijver: *von dem Einflusse der Bauwissenschaft auf das algemeine Wohl u. s. w.* waarin eene afzonderlijke verhandeling, ons koningrijk betreffende, gevonden wordt.

WATER-GEUZEN. Eene zeer bekende benaming in 's lands geschiedenis gedurende de kommervolle tijden, waarin onze voorouders het grootmoedig besluit namen, om het Spaansche juk van dwingelandij af te schudden, of zich onder 's lands puinhoopen te laten begraven. Onder dezelve bevonden zich edelen, kooplieden en anderen, die, daar zij de regtvaardigheid en het vaderland beminden, in den haat van den wreeden hertog van ALVA gevallen waren, en hierom, ter lijfsbehoudenis, elders eene schuil-

plaats moesten zoeken. De meesten voerden het bevel over een eigen fchip, en poogden daarmede den vijand alle mogelijke afbreuk te doen. Van daar ontleenden zij den naam van Watergeuzen; alhoewel het tevens bekend is, dat hunne werkzaamheden zich niet zoo zeer tot de zee bepaalden, zij bragten ook den Spaanfchen, of Spaanschgezinden, menige gevoelige neep te land toe. Zoo deden zij, onder anderen, in *Vriesland*, en op de eilanden *Ameland* en *Terfchelling*, eenen inval, en rigtten hier velerhande verwoestingen aan ten nadeele van den vijand; doch hunne meest merkwaardige verrigting was de bemagtiging van *den Briel*, waardoor de eerfte fteen aan het gebouw van 's lands vrijheid gelegd werd.

WATERHOOFD. (*Hydrocephalus*) Zoo noemt men inzonderheid die foort van hoofd- of herfen-waterzucht, waarmede een kind fomtijds geboren wordt. Zij ontftaat uit eene ophooping van water, welke gedurende de zwangerheid der moeder, door eene verkeerde nog niet genoeg bekende oorzaak, naar het hoofd, dat is naar de holligheden der herfenen (*ventriculi cerebri*) van de vrucht gevoerd wordt, waardoor hetzelve zich dikwijls tot eene aanmerkelijke grootte uitzet. Zelden blijven zoodanige kinderen lang in het leven, en daar zij of geheel of gedeeltelijk van herfenen beroofd zijn, zoo derven zij gewoonlijk hunne verftandelijke vermogens.

WATERHOOZEN. (*Zie :* HOOZEN.)

WATERLEIDING. Eene Waterleiding is een aanleg van fteen, ingerigt, om het water van de eene plaats naar de andere te leiden. Reeds bij de *Babiloniërs*, *Perfen*, *Egyptenaren* en andere oude volken had men Waterleidingen, als: die van SESOSTRIS in *Egypte*, SEMIRAMIS in *Babylon*, SALOMON en HISKIA onder de *Israëliten* enz.; doch geene waren zoo beroemd, als die der *Romeinen*, welke tot derzelver aanleg en onderhoud onnoemelijke fommen te koste legden, om *Rome* van eenen genoegzamen voorraad van water te voorzien, hetwelk zij zoo wel tot hunne menigvuldige baden, welker getal onder de keizers bijna 800 beliep, als tot drinkwater gebruikten, waartoe dat van den *Tiber*, zoo als men weet, niet gefchikt is. De eerfte, groote Waterleiding werd door den Cenfor APPIUS CLAUDIUS, omtrent 441 jaar na de bouwing van *Rome*, aangelegd, en naderhand werden er meer gebouwd, waarvan het getal door P. VICTOR op 20, doch door anderen flechts op 14 wordt opgegeven. Zij leidden het water in gemetfelde kanalen, op eenen afftand van 40, 60, ja zelfs meer mijlen van *Rome* derwaarts, door looden of fteenen buizen, die in een afzonderlijk muurwerk bevat waren, dikwijls door rotfen, bergen en over dalen liepen, en fomtijds ook onder den grond geleid werden, en op fteenen, op fommige plaatfen 109 voet hoog, en fomtijds in 2 rijen boven elkander gebouwde gewelven rustten. Wanneer het water op deze wijze tot op eenigen afftand was voortgeleid, kwam het in eenen grooten vergaderbak (*piscina*) ten einde zich daarin van deszelfs onreinigheden te zuiveren, waarna het in *Rome* zelf in afzonderlijke bakken of

kom

kommen, die men *castella* of *dividicula aquarum* noemde, verzameld, en daaruit door looden of steenen buizen (*fistulae*) door de geheele stad geleid werd. De consul FRONTINUS, die het bestuur over de Waterleidingen onder den keizer NERVA had, spreekt van 9 derzelve, welke het water door 13,594 buizen, van ééne duim middellijn, voerden, en VIGERUS verhaalt, dat *Rome*, in den tijd van 24 uur, door deze Waterleidingen niet minder dan 500,000 okshoofden water ontving. In ouderen tijd hadden de *Censors* en *Aedilen* het opzigt over de Waterleidingen, hetwelk zij weder aan afzonderlijke ondernemers (*redemtores*) verpachtten; doch naderhand stelde men eigene opzieners (*curatores* of *praefecti*, later *consulares* genoemd) over dezelve aan, die nevens verscheidene onder-opzieners, en etteijke honderden mindere bedienden, voor derzelver instandhouding moesten zorgen. De Waterleidingen ontvingen haren naam of van derzelver stichters, of van de plaatsen, van waar zij het water naar *Rome* voerden, of ook wel van andere omstandigheden. De voornaamste waren: *Aqua Appia*, van roodachtig bruinen en aardkleurigen steen gebouwd; *Felix*, *Virgo*, *Claudia* enz., waarvan de laatste, naar keizer CLAUDIUS aldus genoemd, de prachtigste was, en zeer goed water bevatte. Te *Pisa* bij *Lyon*, bij *Nimes*, *Merida*, en op andere plaatsen, vindt men nog merkwaardige bouwvallen van Waterleidingen; terwijl onder diegenen, welke nog gedeeltelijk zijn bewaard gebleven, behalve die in het Romeinsche gebied, inzonderheid, de Waterleidingen te *Metz*, en de door keizer TRAJANUS aangelegde te *Segovia* in *Spanje* behooren, waarvan de laatste op 159 steenen, zonder kalk zamengevoegde gewelven, sommige 34 ellen hoog, waarvan eenige dubbel op elkander staan, rust, en die het water 3,000 schreden ver naar de stad voert. Ook in lateren tijd heeft men in het bouwen van Waterleidingen gelukkige proeven genomen, zoo als die te *Alcantara* bij *Lisfabon*, te *Arceuil*, *Marly* en anderen daarvan de bewijzen opleveren. De Waterleiding door LODEWYK XIV. aangelegd, om het water naar *Versailles* te voeren, is 7,000 vademen lang, omtrent 2560 hoog, en heeft 242 boogen.

WATERLOO. Een aanzienlijk, welbebouwd dorp, met eene fraaije koepelkerk en verscheidene voorname herbergen, gelegen in *Zuid-Braband*, aan den weg van *Brussel* naar *Charleroi*, 2 Duitsche mijlen van eerstgenoemde stad, niet ver van het bosch *Soignies*. In de nabijheid van hetzelve viel, op den 18 van Zomermaand 1815, de gedenkwaardige slag voor tusschen de bondgenooten, onder bevel van den hertog van WELLINGTON, en het Fransche leger onder NAPOLEON, die door den Engelschen veldheer, naar zijn hoofdkwartier, de slag van *Waterloo*; door den Pruissischen prins BLÜCHER naar de herberg, waar de overwinnende legerhoofden elkander ontmoetten, de slag van *Belle Alliance*, en door de *Franschen* naar eene groote landhoeve, of voormalige commanderij der orde van *Rhodus* of *Malta*, de slag van *Mont St. Jean* genoemd werd. De laat-

ſten leden hier zulk eene volkomene nederlaag, dat zij hun heil in de vlugt moesten zoeken, welke zoo verward toeging, dat voet- en paardenvolk, veldheeren, officieren en ſoldaten door elkander liepen, en ieder ſlechts op eigene redding bedacht was. Het verlies bij dezen ſlag was van wederzijden aanmerkelijk, doch dat der *Franſchen* zoo groot, dat hun leger in de eerſte jaren geheel onbruikbaar was. De bijzonderheden van dezen kampſtrijd en deszelfs gewigtige gevolgen voor de rust van *Europa* zijn genoeg bekend, en behoeven aldus hier geene breedere aanwijzing. — Men leze het werk van Mr. J. Scheltema, *de laatſte Veldtogt van* Napoleon Buonaparte, 1815.

De welvaart van dit dorp is door den toevloed van nieuwsgierigen in de jaren 1815 en 1816 aanmerkelijk vermeerderd; de kerk heeft moeten worden vergroot, en in dezelve vindt men verſcheidene gedenkteekenen van geſneuvelde helden, alsmede op het kerkhof. Verder zijn er grootere gedenkteekenen opgerigt bij de hoeve *la Haye Sainte*. Tusſchen den ſtraatweg en de hoeve *Hougemont*, ongeveer op dezelfde plaats, waar de dappere prins van *Oranje* op dien merkwaardigen dag gekwetst werd, is een groot en aan het onderwerp waardig gedenkſtuk van 's rijks wege geplaatst, beſtaande uit een' colosſalen leeuw, te *Luik* van ijzer gegoten. Om dit een en ander wordt dit dorp dagelijks door vele vreemdelingen bezocht.

WATERLOOD, *Molybdena-metaal*, maakt een afzonderlijk geſlacht onder de metalen uit. Het is loodgraau van kleur, van eenen metaalachtigen glans, vet op het aanvoelen, zacht, afverwend, in dunne blaadjes buigzaam, en werd in vroeger tijd dikwijls met de Graphiet verwisfeld. Het bevat een eigenaardig zuur. *Melybdena* zuur geheeten: zijne ſoortelijke = zwaarte is = 4738 en zijn gehalte volgens Klaproth, = 60 van dit zuur en 40 zwavel. Men vindt dit metaal op weinige plaatſen, doch enkeld in verſcheidene werelddeelen, inzonderheid bij *Altenberg* in het Ertzgebergte, en bij *Kolijwan* in *Siberië*, zoo als ook in den Groenlandſchen potſteen.

WATERLOOPKUNDE (*Hydraulica*) is eene toepasſing van de leer van het evenwigt en de beweging der vloeiſtoffen, waarvan hieronder nader. Zij bepaalt zich bij de theorie van den bouw der werktuigen, dienende om het water, werwaarts men verkiest, op te voeren en heen te leiden. Zij grondt zich op de eigenaardige natuur der vloeiſtoffen en op den uit deze afgeleiden regel, dat de vloeiſtoffen in onderling gemeenschap hebbende buizen ſteeds tot dezelfde hoogte trachten op te klimmen. Bij zoodanige werktuigen, evenwel, waarbij de lucht mede in aanmerking komt, vermeerdert de drukking derzelve de natuurlijke kracht en ſnelheid van het water, en drijft het tot eene buitengewone hoogte. Tot de meest gebruikelijke werktuigen, waardoor het water tot in de bovenſte verdieping van een gebouw en in fonteinen gebragt wordt, behoort niet meer dan eenen vergaderbak, die iets hooger ligt, dan de ſtand, waartoe het water ſtijgen moet. De oppervlakte van het wa-

ter moet iets hooger liggen, omdat de tegenſtand der lucht, die op de minſte deelen drukt, een verſchil in het opklimmend water maakt. Wanneer waterwerken naauwkeurig aangelegd zijn, veroorzaakt de lucht ſlechts een gering verſchil tusſchen den ſtand van het water in den vergaderbak, en dat hetwelk opklimt. Bij eene fontein van 5 voet, moet de vergaderbak 1 duim, bij 10 voet 4 duim, bij 15 voet 9 duim, en bij 25 voet, 2 voet 1 duim enz. hooger zijn, en wel volgens dezen grondregel, dat voor een' waterſprong van *a* voeten, de vergaderbak boven die *a* voet nog $\frac{a}{5}$, duim hooger zal moeten zijn. Heeft men nu geen' natuurlijken waterbak van die hoogte dan moet men dien eerst daarſtellen, en het water in denzelven door kunst opvoeren, waartoe dan de medewerking der lucht bevorderlijk zijn kan. Onze gewone pompen en waterwerktuigen zijn van eenen waterlei- en werktuigkundigen aard.

WATERSCHROEF. (*Archimediſche*) Een waterleikunſtig werktuig, naar deszelfs uitvinder genoemd. Het dient tot opheffing van het water, en beſtaat uit eene ſchuins liggende ſpil, rondom welke zich eene buis, even als eene ſchroef, ſlingert, die onder en boven open is. Het onderſte gedeelte der buis ſteekt in het water, en wordt daardoor gevuld; terwijl hetzelve, door het omdraaijen van de ſpil, langzamerhand door alle ſchroefgangen wordt gevoerd, tot dat het door de bovenſte opening zich ontlast. Dit werktuig is van veelvuldig gebruik.

WATERSPIN (*Hydrachna*). Dit geſlacht van inſecten heeft 8 pooten, 2 geleede voelertjes, 2, 4 of 6 oogen, en den kop, het borstſtuk en het achterlijf naauw aan elkander vereenigd. Men vindt er ſlechts ééne verſcheidenheid van, namelijk de *H. Despiciens* (*Acarus aquaticus* LINN.), of het rood waterſpinnetje, hetwelk rondachtig, van vele vlekjes voorzien is, en de oogen onder aan den kop heeft. Het heeft bijna de gedaante van eene kleine bloedroode ſpin, is zeer vlug in zijne bewegingen, en behoort onder de inlandſche inſecten.

WATERSTOF. (*Hydrogène*) Zoo noemt men het grondbeginſel van de brandbare lucht; en van daar ontleent deze lucht den naam van waterſtoffelijke lucht (*gaz Hydrogène*), en wanneer zij met zwaveldeelen verbonden is, noemt men haar gezwavelde waterſtoffelijke lucht (*gaz Hydrogène ſulfuré*), zoo als dezelve uit de burgwallen van *Amſterdam* oprijst. Wanneer brandbare en zuivere lucht, die eene groote verwantſchap met elkander hebben, zich vereenigen, dan wordt er water geboren; en van daar, dat de Franſche ſcheikundigen ook den naam van waterſtof aan het grondbeginſel der brandbare lucht gegeven hebben. De beroemde LAVOISIER was de eerſte, die volledig aantoonde, dat het water geen element of hoofdſtof was (dat is eene ſtof, die uit geene andere ſoorten van ſtoffen beſtaat) maar wel degelijk uit zuurſtof en waterſtof, te zamen verbonden, beſtond.

WATERVAL, (in het Fransch *Cascade*, afgeleid van het Italiaanſche woord *Cascare*, dat vallen beteekent) is die plaats, waar

het water van eene hoogte in de diepte valt. Er zijn natuurlijke en door kunst gevormde Watervallen. Onder de eerste zijn in *Europa* de beroemdste: de Rijnval van *Schafhausen*; in *Noord-Amerika* de groote Waterval in de rivier *Lorenzo*, bij het fort *Niagara* in *Canada*, als mede die van *Connecticut.* Bij *Niagara* stort de stroom in eene breedte van 1200 voet van eene hoogte van 144 met zulk een sterk gedruisch naar beneden, dat men het op eenen afstand van eenige mijlen ver kan hooren. De door kunst gevormde Watervallen zijn de zoodanige, waarbij het water van eene aanmerkelijke hoogte, over eenen berg, langs daarin gemaakte terrasfen, of trapswijze afdeelingen, benedenwaarts stort. De schoonste van dezen aard vindt men te *Marly*, omstreeks *Versailles*, en te *Casfel.*

WATERVLOEDEN. Zonder hier te gewagen van die algemeen veronderstelde, groote omwenteling, welke de gedaante van de oppervlakte der aarde, van tijd tot tijd, door een' of meer Watervloeden ondergaan heeft, waarvan nog vele sporen voor handen zijn, en de berigten der oudste volken gewag maken, zullen wij alleen, zoo kort mogelijk, eenige der voornaamste Watervloeden opgeven, welke hier te lande sedert onze Christelijke tijdrekening hebben plaats gehad, en door hevigen storm, zee- en andere vloeden werden veroorzaakt. In 839 werd bijna geheel *Vriesland* overstroomd, en het water rees zoo hoog, dat het bijna de toppen der duinen, welke hier toen reeds dien naam hadden, bereikte. Vele menschen en beesten verdronken, en het bleek, bij eene naauwkeurige opneming, dat er 2437 huizen waren weg gespoeld. Bij den Watervloed in 1170 liep gemelde provincie omtrent *Stavoren*, geheel onder, en ook *Holland* leed daarbij veel, gelijk ook het Sticht van *Utrecht*, waar het water zoo hoog stond, dat men zeevisch, *Wijting* genoemd, omtrent de stads muren, met groote netten kon vangen. In 1287, (zie J. VAN LEEUWEN, *Geschiedk. Taf. der Watervloeden in Vriesland* 1825, Inleid., bladz. 29, in de aanteekeningen,) klom het zeewater, door eenen noordwestelijken storm, langs de zeekusten dezer gewesten tot zulk eene verbazende hoogte, dat *Vriesland*, ten oosten der *Zuiderzee*, geheel onderliep, zoo als ook *Zeeland*, behalve *Walcheren* en *Wolfaartsdijk.* Geheel *West-Vriesland* bezuurde gelijken ramp, en zeer vele menschen verloren daarbij het leven. De Watervloed in 1324, door het doorbreken van den Lekkendijk veroorzaakt, overstroomde een groot gedeelte van *Holland*, en bij dien van 1334 leden de *Vriezen* zeer veel, en ook die van *Holland* en *Zeeland* hadden groote schade; terwijl vele dorpen geheel onder liepen, en eene menigte van menschen er bij omkwamen. Bij den vloed van Slagtm. 1421, welke insgelijks gemelde provinciën trof, joeg een noordwesten wind het zeewater over dijken en dammen heen, terwijl de rivieren hoog gezwollen waren. Men had na het jaar 1366 een goed deel lands buiten den *Alblasferwaard*, aan de zijde van de *Merwe*, binnengedijkt, en daardoor het bed der rivier, tusschen *Hardingsveld*

en

ter moet iets hooger liggen, omdat de tegenſtand der lucht, die op de minſte deelen drukt, een verſchil in het opklimmend water maakt. Wanneer waterwerken naauwkeurig aangelegd zijn, veroorzaakt de lucht ſlechts een gering verſchil tusſchen den ſtand van het water in den vergaderbak, en dat hetwelk opklimt. Bij eene fontein van 5 voet, moet de vergaderbak 1 duim, bij 10 voet 4 duim, bij 15 voet 9 duim, en bij 25 voet, 2 voet 1 duim enz. hooger zijn, en wel volgens dezen grondregel, dat voor een' waterſprong van *a* voeten, de vergaderbak boven die *a* voet nog $\frac{a}{5}$, duim hooger zal moeten zijn. Heeft men nu geen' natuurlijken waterbak van die hoogte dan moet men dien eerst daarſtellen, en het water in denzelven door kunst opvoeren, waartoe dan de medewerking der lucht bevorderlijk zijn kan. Onze gewone pompen en waterwerktuigen zijn van eenen waterlei- en werktuigkundigen aard.

WATERSCHROEF. (*Archimediſche*) Een waterleikunſtig werktuig, naar deszelfs uitvinder genoemd. Het dient tot opheffing van het water, en beſtaat uit eene ſchuins liggende ſpil, rondom welke zich eene buis, even als eene ſchroef, ſlingert, die onder en boven open is. Het onderſte gedeelte der buis ſteekt in het water, en wordt daardoor gevuld; terwijl hetzelve, door het omdraaijen van de ſpil, langzamerhand door alle ſchroefgangen wordt gevoerd, tot dat het door de bovenſte opening zich ontlast. Dit werktuig is van veelvuldig gebruik.

WATERSPIN (*Hydrachna*). Dit geſlacht van inſecten heeft 8 pooten, 2 geleede voelertjes, 2, 4 of 6 oogen, en den kop, het borstſtuk en het achterlijf naauw aan elkander vereenigd. Men vindt er ſlechts éénе verſcheidenheid van, namelijk de *H. Despiciens* (*Acarus aquaticus* LINN.), of het rood waterſpinnetje, hetwelk rondachtig, van vele vlekjes voorzien is, en de oogen onder aan den kop heeft. Het heeft bijna de gedaante van eene kleine bloedroode ſpin, is zeer vlug in zijne bewegingen, en behoort onder de inlandſche inſecten.

WATERSTOF. (*Hydrogène*) Zoo noemt men het grondbeginſel van de brandbare lucht; en van daar ontleent deze lucht den naam van waterſtoffelijke lucht (*gaz Hydrogène*), en wanneer zij met zwaveldeelen verbonden is, noemt men haar gezwavelde waterſtoffelijke lucht (*gaz Hydrogène ſulfuré*), zoo als dezelve uit de burgwallen van *Amſterdam* oprijst. Wanneer brandbare en zuivere lucht, die eene groote verwantſchap met elkander hebben, zich vereenigen, dan wordt er water geboren; en van daar, dat de Franſche ſcheikundigen ook den naam van waterſtof aan het grondbeginſel der brandbare lucht gegeven hebben. De beroemde LAVOISIER was de eerſte, die volledig aantoonde, dat het water geen element of hoofdſtof was (dat is eene ſtof, die uit geene andere ſoorten van ſtoffen beſtaat) maar wel degelijk uit zuurſtof en waterſtof, te zamen verbonden, beſtond.

WATERVAL, (in het Fransch *Cascade*, afgeleid van het Italiaanſche woord *Cascare*, dat vallen beteekent) is die plaats, waar

het water van eene hoogte in de diepte valt. Er zijn natuurlijke en door kunst gevormde Watervallen. Onder de eerste zijn in *Europa* de beroemdste: de Rijnval van *Schafhausen*; in *Noord-Amerika* de groote Waterval in de rivier *Lorenzo*, bij het fort *Niagara* in *Canada*, als mede die van *Connecticut*. Bij *Niagara* stort de stroom in eene breedte van 1200 voet van eene hoogte van 144 met zulk een sterk gedruisch naar beneden, dat men het op eenen afstand van eenige mijlen ver kan hooren. De door kunst gevormde Watervallen zijn de zoodanige, waarbij het water van eene aanmerkelijke hoogte, over eenen berg, langs daarin gemaakte terrasfen, of trapswijze afdeelingen, benedenwaarts stort. De schoonste van dezen aard vindt men te *Marly*, omstreeks *Versailles*, en te *Casfel*.

WATERVLOEDEN. Zonder hier te gewagen van die algemeen veronderstelde, groote omwenteling, welke de gedaante van de oppervlakte der aarde, van tijd tot tijd, door een' of meer Watervloeden ondergaan heeft, waarvan nog vele sporen voor handen zijn, en de berigten der oudste volken gewag maken, zullen wij alleen, zoo kort mogelijk, eenige der voornaamste Watervloeden opgeven, welke hier te lande sedert onze Christelijke tijdrekening hebben plaats gehad, en door hevigen storm, zee- en andere vloeden werden veroorzaakt. In 839 werd bijna geheel *Vriesland* overstroomd, en het water rees zoo hoog, dat het bijna de toppen der duinen, welke hier toen reeds dien naam hadden, bereikte. Vele menschen en beesten verdronken, en het bleek, bij eene naauwkeurige opneming, dat er 2437 huizen waren weg gespoeld. Bij den Watervloed in 1170 liep gemelde provincie omtrent *Stavoren*, geheel onder, en ook *Holland* leed daarbij veel, gelijk ook het Sticht van *Utrecht*, waar het water zoo hoog stond, dat men zeevisch, *Wijting* genoemd, omtrent de stads muren, met groote netten kon vangen. In 1287, (zie J. VAN LEEUWEN, *Geschiedk. Taf. der Watervloeden in Vriesland* 1825, Inleid., bladz. 29, in de aanteekeningen,) klom het zeewater, door eenen noordwestelijken storm, langs de zeekusten dezer gewesten tot zulk eene verbazende hoogte, dat *Vriesland*, ten oosten der *Zuiderzee*, geheel onderliep, zoo als ook *Zeeland*, behalve *Walcheren* en *Wolfaartsdijk*. Geheel *West-Vriesland* bezuurde gelijken ramp, en zeer vele menschen verloren daarbij het leven. De Watervloed in 1324, door het doorbreken van den Lekkendijk veroorzaakt, overstroomde een groot gedeelte van *Holland*, en bij dien van 1334 leden de *Vriezen* zeer veel, en ook die van *Holland* en *Zeeland* hadden groote schade; terwijl vele dorpen geheel onder liepen, en eene menigte van menschen er bij omkwamen. Bij den vloed van Slagtm. 1421, welke insgelijks gemelde provinciën trof, joeg een noordwesten wind het zeewater over dijken en dammen heen, terwijl de rivieren hoog gezwollen waren. Men had na het jaar 1366 een goed deel lands buiten den *Alblasferwaard*, aan de zijde van de *Merwe*, binnengedijkt, en daardoor het bed der rivier, tusschen *Hardingsveld*

en

en *Werkendam*, veel enger gemaakt, waardoor het water sedert, bij hooge vloeden, sterk tegen de wederzijdsche dijken drong, die dus een van beiden moesten bezwijken. Dit lot trof nu den oudsten en mogelijk den zwaksten dijk, die eertijds de *Zuid-Hollandsche waard*, tusschen de *Merwe* en de oude *Maas*, plagt te besluiten. Wel 72 dorpen werden overstroomd, en meer dan 20 bleven onder den vloed bedolven; terwijl daarbij een groot getal menschen en beesten omkwamen, en de schade zoo groot was, dat zelfs vele aanzienlijke lieden in de diepste armoede gedompeld werden, en of buiten 's lands hun bestaan moesten zoeken of hun brood bedelen. In Louwm. 1523 brak de Lekkendijk bij *Schalkwijk*, in de provincie *Utrecht*, door, en verscheidene dorpen, tot *Leijden* toe, werden onder water gezet, waarna in Slagtm. 1530, door eenen hevigen storm uit het N. W. het zeewater tot zulk eene hoogte klom, dat het in *Holland* en *Zeeland* over de dijken liep. Eene menigte van menschen en vee verloor het leven, en velen vervielen tot armoede. Twee jaar later moesten laatstgemelde provinciën op nieuws de rampen van Watersnood verduren. De meeste Zeeuwsche eilanden werden overstroomd, en in *Holland* liep het water een voet hoog over de dijken, hetwelk in eene eeuw niet gebeurd was. In de toenmalige *Nederlanden* had in Slagtm. 1570 een zoo geweldige Watervloed plaats, die door eenen fellen storm uit het N. W. werd veroorzaakt, dat de meeste dijken en sluizen bezweken, een groot getal huizen werden weggespoeld, en vele menschen en vee verdronken. *Vlaanderen* leed bij deze ramp meer dan *Braband*. *Holland*, alwaar de *Zijp* doorbrak, en de Diemerdijk op 12 of 13 plaatsen bezweek, waardoor kelders en pakhuizen te *Amsterdam* onderliepen, verloor nog veel boven *Vlaanderen*, en ook de provinciën *Zeeland* en *Utrecht* leden veel; maar nergens was de ellende grooter, dan in *Vriesland* en *Oost-Vriesland*, alwaar men meent, dat wel 20,000 menschen bij dezen vloed zijn omgekomen. In Louwm. 1624 viel er een doorbraak in den Lekkendijk, boven het dorp *de Vaart* of *Vreeswijk*, in de provincie *Utrecht*, waardoor alles wat Noord en Noordwestwaarts in die provincie en *Holland* lag, onderliep. De Watervloed in Slagtm. 1675 was mede noodlottig. Een zware storm uit het N. W. dreef het zeewater tot eene geweldige hoogte, rukte bij de *Helder* een stuk van *Huisduinen* af, en overstroomde al het land tusschen *Wieringen* en de *Zijp*. Bij *Hoorn* brak de zeedijk door, en verscheidene dorpen liepen onder. Ook vielen er gaten in den dijk tusschen *Muiden* en *Naarden*, en te *Amsterdam* stond het water tot aan de waag op den Dam, en spoelde over den Nieuwen dijk; terwijl de IJdijk, tusschen die stad en *Haarlem*, almede bezweek, en het doorbreken van den St. Aagtendijk een groot deel van *Waterland* overstroomde. Ook in *Vriesland* en *Overijssel* leed men door dijkbreuken vele schade. In 1686 liep het zeewater in *Groningerland* alom, en op sommige plaatsen wel 8 voet, over de dijken, en men reken-

de, dat er meer dan 1200 menfchen, omtrent 5000 paarden, koeijen, fchapen en varkens bij verdronken, en 450 huizen weggefpoeld waren. De overftrooming, welke op kerstijd van het jaar 1717 plaats had, deed vele dijken in het Noorderkwartier van *Holland* bezwijken, waardoor verfcheidene dorpen, van *Zaandam* af tot *Averhorn* toe, onderliepen, hetgeen ook in *Vriesland* met eenige grietenijen het geval was. Nergens echter veroorzaakte deze Watervloed meerder fchade, dan in *Groningerland*, hetwelk meerderdeels overftroomd werd, en waar het water tot zulk eene verbazende hoogte klom, dat het zelfs in de ftad *Groningen* 4 voet hooger ftond, dan bij den vloed van 1686. Men bevond naderhand, dat er tusfchen de 14 en 15000 huizen omver gespoeld, en meer dan 2000 menfchen, ruim 14000 hoornbeesten en paarden, en over 22000 varkens en fchapen verdronken waren. Deze Watervloed breidde zich uit over *Oost-Vriesland*, en verder Noordwaarts langs de geheele zeekust tot *Zweden* en *Denemarken* toe, en veroorzaakte zulk eene aanmerkelijke fchade, dat de gewesten, die er het meest bij geleden hadden, in langen tijd niet op hun verhaal konden komen. In het begin van 1726 vielen er 2 groote doorbraken in den Lekkendijk bij *Schoonhoven*, waardoor de *Krimpener-* en *Lopikerwaard* onder liepen: ook de Lingendijk bij *Thiel* en *Kedichem* bezweek, en de geheele *Alblasferwaard* werd overftroomd. In Winterm. van het jaar 1740 ontftonden er, door het opperwater in den *Rijn* en de *Maas*, aan fommige oorden, doorbraken in de rivierdijken, waardoor de *Betuwe*, de *Tielerwaard*, het land tusfchen *Maas* en *Waal* en dat van *Heusden* en *Altena* reeds waren onder geloopen, toen in Louwm. 1741 ook de Lingendijk, bij *Kedichem*, doorbrak, en den Alblasferwaard benevens de 5 Heeren Landen overftroomde. In denzelfden dijk vielen eerlang wel 5 gaten, en men rekende, dat meer dan 150,000 morgen lands in *Gelderland* en *Holland* werden onder water gezet. Ook verdronk hier en daar vrij wat vee, en vele huizen werden weggefpoeld of zwaar befchadigd. (*)

Latere overftroomingen, zoo als die van 1760, 1763, 1764, 1771 en 1774 bragten mede aan onderfcheidene gewesten van ons vaderland aanmerkelijke fchade toe; doch allerdroevigst waren de onheilen, welke de vreesfelijke ftorm en Watervloed, in den verfchrikkelijken nacht tusfchen den 14 en 15 van Slagtm. 1775, voor bijna al de oorden van hetzelve gehad hebben. Het zeewater drong door den loeijenden orkaan zoo fterk op onze kusten aan, dat op vele plaatfen de dijken met geweld doorbraken, en allerwege de droevigfte verwoestingen plaats vonden. In *Zeeland*, als mede in *Braband*, ging de ftorm van donder en blikfem vergezeld, en woedde de zee zoo geweldig tegen den *Westkappelfchen* dijk, dat er fteenen van

(*) Men vindt alle deze, tot hier toe vermelde, Watervloeden opgeteekend in WAGENAAR's *Vaderlandfche Historie*, waar men den *Bladwijzer* op dezelve in het XXI Deel kan nazien.

van 3 en 400 pond boven op denzelven geworpen werden. Ook *Utrecht* en *Gelderland* bleven van deze ramp niet verfchoond. Vooral ftond het jammerlijk gefteld in de nabuurfchap van het ftadje *Nijkerk*, in welks omtrek alles overftroomd was, en vele menfchen naar de zolders moesten vlugten: het verlies aan vee en het wegfpoelen of bederven van tabak was aanmerkelijk. Te *Harderwijk* boorde de zee verfcheidene gaten in de muren der ftad, zoodat zij bijna geheel onderliep. Nog erger was het te *Elburg* gefteld, waar alles buiten de ftad onder ftond tot aan de wallen toe; het water zelfs tot binnen hare muren doordrong, en een nieuw pakhuis en vier woonhuizen buiten de ftad wegfpoelden. In derzelver omtrek verongelukten 26 menfchen, 327 hoornbeesten, 16 paarden, 49 varkens en 70 fchapen. Allergeduchtst waren ook de rampen in *Overijsfel*, welk gewest voor een aanmerkelijk gedeelte overftroomd werd. Zeer aandoenlijk was het, de ontzaggelijke menigte menfchen naar *Kampen* te zien vlugten, om zich van lijfsbehoud te verzekeren; doch ook in deze ftad drong het water tot de hoogte van 6 of 7 voet door, zoodat aldaar eenige menfchen en vee hun graf vonden. *Kamperveen* en het *Kamper-eiland* leden insgelijks veel bij deze overftrooming, wegens het wegfpoelen of befchadigen van verfcheidene huizen, en het verdrinken van een onnoemelijk getal vee en menfchen. In den *Mastenbroeker-dijk* vielen 37 doorftroomende gaten, waardoor deze dijk genoegzaam geheel verbrijzeld werd, hetwelk het verdrinken van een aantal menfchen en vee ten gevolge had; terwijl vele woningen aanmerkelijk befchadigd werden, en anderen geheel wegfpoelden. *Vriesland* en *Groningen* leden bij deze geduchte overftrooming, over het geheel, niet buitengemeen; maar in *Holland* waren de onheilen en fchaden, door dezelve veroorzaakt, onberekenbaar. Er was bijna geene ftad, die niet min of meer door dezen vloed geteisterd werd. Langs het geheele ftrand der *Noordzee*, van den hoek van *Holland* af tot *Texel* toe, woedde de zee allerverfchrikkelijkst, en bragt de grootfte onheilen aan. Te *Ter Heide* fpoelden de duinen, ter lengte van 2 uur gaans, 20 tot 21 en te *Scheveningen* wel 30 voet in de breedte weg; terwijl al mede de eilanden *Wieringen*, *Marken*, *Schokland* en *Urk*, in de *Zuiderzee*, door het bezwijken der dijken, geheel overftroomd werden. Niet minder treurig waren de gevolgen van dezen vloed meer binnen's lands. Te *Medenblik* ftond het water een duim hooger dan in 1717, en ftroomde over de ftraten en door de huizen; vooral te *Enkhuizen* kwam het tot eene ongehoorde hoogte, en te *Hoorn* tot 3 voet in de ftad. *Waterland* leed door het doorbreken der dijken eene onberekenbare fchade aan huizen, landerijen en vee: het getal der verdronken runderen en fchapen werdt op meer dan 3,420 gefchat; terwijl ook eenige menfchen ongelukkig hun leven verloren. Te *Zaandam* was de nood het zwaarfte, en ftond het water ruim 7 duim hooger dan bij den geduchten vloed van 1717. In *Amfterdam* rees hetzelve, van 's middags

dags van den 14 ten 1 uur tot den volgenden morgen ten 6 uur, van 40 duim beneden tot de verbazende hoogte van 96 duim boven peil, waardoor in het buitenste gedeelte der stad, de Buitenstad genoemd, alles onderliep, en in vele pakhuizen, kelders en woningen de grootste schade werd veroorzaakt. Te *Rotterdam*, waar de vloed mede eenige duimen hooger stond, dan bij dien van 1717, was de schade onberekenbaar; wordende die aan de suiker alleen op 120,000 guldens begroot. Te *Schiedam*, in *den Briel* en in *Dordrecht* was de schade mede aanmerkelijk, en in het land van *Heusden* en *Altena* zag het er deerlijk uit. Met één woord, de rampen in *Holland* waren bijna algemeen, terwijl de schade op zee bijna niet te begrooten was.

Slechts 12 maanden later, tusschen den 21 en 22 van Slagtm. 1776, werd ons land andermaal door eenen hevigen storm en hooggezwollen vloed overvallen; doch dezelve was over het geheel genomen zoo geducht niet als in het voorgaande jaar; alhoewel de schade door het bezwijken van vele dijken, in de onderscheidene gewesten veroorzaakt, niet gering was. *Holland* leed, in vergelijking van het vorige jaar, weinig; doch allerakeligst was het in *Gelderland*, inzonderheid bij de stad *Elburg*, gesteld, waar de golven der *Zuiderzee* met de vreesselijkste woede tegen derzelver vesten sloegen, en die geheel dreigden te sloopen. De wind was aldaar heviger, en de vloed merkelijk hooger, dan in het voorgaande jaar, rondom de stad de grootste verwoestingen aanrigttende. Aan den Oostwolder-zomerdijk werd een gehucht van 11 woningen, het jammerlijk overschot van den laatstvorigen vloed, bijkans geheel gesloopt, hetwelk aan 7 menschen en eene menigte vee het leven kostte. Ook *Vriesland* moest thans weder, meer of minder, in deze ramp deelen, inzonderheid *Harlingen*, waar de zee met een verschrikkelijk geweld de beide havens kwam instuiven, zoo dat het water nog 2 voet hooger rees, dan in het vorige jaar: schepen en schuiten, door den loeijenden storm van hunne ankers en touwen losgerukt, zware balken en geheele houtvlotten dreven langs de straten; het geklep der klokken, het roeren van den trom, het akelig gekerm van vrouwen en kinderen vergrootten den angst, en verscheidene huizen werden, zoo door het tegen aanschokken der schepen, als het geweld van het water, aanmerkelijk beschadigd. Menigvuldig waren de uitwerksels van dezen vloed voor *Overijssel*. Allerwege braken de dijken door, bijzonder in het kwartier van *Vollenhoven*, waar eene streek lands van meer dan 15 uur gaans geheel werd onder water gezet. Eer men er om dacht, spoelde alles weg; de ingezetenen, die in de laagten woonden, moesten met hun vee naar de hoogten vlugten, en velen hunne bezittingen ten prooi der golven overlaten. Allerellendigst was het in de *Beulake* gesteld, welk dorp, door deszelfs nabijheid aan den zeedijk, en meest uit groote veenplassen bestaande, het eerst en meest aan de woede der zee bloot stond: de huizen en turfschuren werden ij-

lings

lings door de baren vernield; de turf (het eenig middel van bestaan der ingezetenen) ja zelfs geheele stukken veenland, dreven weg, en dus werden de menschen van een groot gedeelte hunner bezittingen, beroofd; terwijl zij zelve ter naauwer nood hun leven in de kerk van het dorp, op stoelen en banken, konden redden. De stad *Kampen* leed weinig of niets, maar in den omtrek stond alles onder; de meeste huizen stortten in, en er verdronk eene menigte vee. Ook te *Blokzijl* en *Steenwijk* zag het er droevig uit: meer dan 800 menschen namen de vlugt naar *Kampen;* terwijl meer dan 700 beesten in de stads schuur, stallingen, de weide aan de oostzijde der stad, en in de kleine kerk geborgen werden. — De schade, door dezen vloed aan het gewest *Groningen* toegebragt, was niet zeer aanmerkelijk; evenwel liep het niet geheel vrij.

Het jaar 1784 was mede voor sommige gewesten van ons vaderland, inzonderheid voor *Gelderland*, noodlottig. Toen het ijs in het laatst van Louwm. langs onze grenzen los en in beweging geraakte, vleide men zich met eene spoedige uitkomst; doch ongelukkig zette zich een ijsdam bij *Hulhuizen* en eene andere in het *Pannerdensche* kanaal, waardoor het water in zijnen geweldigen loop gestuit en over de kruin der dijken gedreven werd. Hieruit ontstonden veelvuldige dijkbreuken, waardoor vele verwoestingen werden veroorzaakt, zoo zelfs, dat op den 1 van Lentem. het land tusschen *Maas* en *Waal* op 10 plaatsen, en het rijk van *Nijmegen*, door een zware doorbraak te *Weurd*, overstroomd werd. Op denzelfden dag werd de *Neder-Betuwe* op 3 plaatsen bij *Ochten*, de *Over-Betuwe* op 5 bij *Bommel*, *Haalteren* en *Lent* ingebroken. De vloed verspreidde zich hierdoor tot in den *Thieler-waard*, en werd beneden, door den Diefdijk gestuit, over de Lingedijken gedrongen, tot in de graafschappen *Buren* en *Kuilenburg*, en voorts over de Hollandsche plaatsen, boven den Diefdijk gelegen, tot aan *Gorinchem* toe, zoo dat al het land tusschen de *Waal* en de *Lek* doorgaans 16 voet onder water stond. Dit vloedwater kwam zoo spoedig aandruischen, dat de opgezetenen naauwelijks, met achterlating van alles, hun leven op de daken hunner huizen of hooibergen redden konden. In het laatst van Sprokkelm. brak de *IJsel* voor de stad *Zutphen* los, en reeds den 3 van Lentem. vloeide het water door eene der stads poorten binnen. De dijk, bij het zoogenoemde *Hoendernest* bezweek; het water bruischte met een vreesselijk geweld door den dijkbraak; terwijl de zware ijsschollen, die op het land schoven, eene groote verwoesting te weeg bragten. Men haalde uit de nabij gelegene plaatsen menschen en vee, en bragt dezelve binnen *Zutphen*, welke stad, niettegenstaande men eenige poorten toegedamd had, op sommige plaatsen zoo diep onder water stond, dat men de aldaar wonende het levensonderhoud met aken moest aanbrengen, hetwelk men ook aan de landlieden der verder afliggende dorpen toevoerde, die uit de daken hunner bouwvallige woningen

gen met gretigheid de handen uitstaken, om de toegebragte hulp met verlangen en dankbaarheid te ontvangen. Gelukkig echter kwamen bij dezen uitgestrekten Watervloed weinig menschen om het leven, en was eene door onze vaderlandlievende ingezetenen opgebragte som van *f* 244,433-13-14 genoegzaam, om de geledene verliezen van zoo vele ongelukkigen te vergoeden.

Sedert heeft men hier te lande meermalen zware stormen en hooge vloeden gehad, als: in Winterm. 1786, in Louwm. 1789, in Sprokkelm. 1791, in Winterm. 1793, in Slagtm. 1797, 1800 en 1801, in Louwm. 1802, 1806 en 1808, welke laatste voor de provincie *Zeeland* allergeduchtst was, en aldaar groote verwoestingen aanrigtte, voornamelijk in *Vlissingen*, welke stad niet alleen geheel onderliep, maar waarin verscheidene huisgezinnen en een groot aantal vee in den vloed hun graf vonden. Voor het overige waren de nadeelen, door deze Watervloeden veroorzaakt, over het geheel, niet zoo aanmerkelijk, als bij de vorige, weshalve wij die hier met stilzwijgen voorbij gaan, en ons liever bepalen tot den Watervloed van Louwm. 1809, welke door het vastzetten en opkruijen van het ijs in onze rivieren, en de opgejaagde ijsdammen werd te weeg gebragt, waardoor de vloed zoo hoog rees, dat het water met een vreesselijk geweld over de kruinen der dijken heenstortte, en duizenden morgen vruchtbaar lands overstoomde. Wegens eene doorbraak van de zijde van het *Pannerdensche* kanaal liepen de dorpen *Pannerden*, *Herwen* en *Aards* geheel onder. Eene andere in den dijk te *Leuven*, aan den ouden *Rijn*, overstroomde de *Lijmer* en vervolgens het geheele kwartier van *Zutphen*. De Snippelings dijk bij *Deventer* bezweek, waardoor *Sallant* en geheel *Mastenbroek* onderliepen. In den dijk van de *Over-Betuwe* kwamen twee doorbraken, eene te *Loenen* en eene te *Oosterhout*, waardoor de *Over-* en *Neder-Betuwe*, de *Tielerwaard*, en voorts de landen van *Kallenberg*, *Asperen* en *Heukelom* geheel werden onder water gezet, en ook de Noorder-Lingen den sterken aandrang van het water niet kon wederstaan. Bij het dorp *Kedichem* kwam mede eene doorbraak; terwijl de *vijf Heeren Landen*, zoo wel als de *Alblasserwaard* tot eene aanmerkelijke hoogte werden overstroomd, en in den dijk tusschen *Dalem* en het veer van *Loevestein* niet minder dan elf doorbraken ontstonden. Door den vloed en storm brak de dijk van het land van *Maas* en *Waal*, aan de beneden zijde, tusschen *Alphen* en *Dreumel*, door, ten gevolge waarvan het lage gedeelte van dat ambt geheel onderliep. Eene doorbraak in den Bandijk bij het dorp *Wel*, en twee in den Meidijk, tusschen *Zuilichem* en *Poederoijen* zetteden bijna den geheelen *Bommelerwaard* onder water. De Oudheusdensche, Doversche en Drongelsche dijken bezweken van de zijde van den *Baardwijkschen Overlaat* en de *Langestraat*, op 4 plaatsen, zoo dat het Water het benedenland van *Heusden* binnenstroomde. In den dijk te *Rijswijk*, boven *Woudrichem*, kwam een doorbraak, waardoor zoo wel als door de verdere doorbraken, welke op

ver-

verfchillende plaatfen in de benedendijken van het nieuwe land van *Altena*, bij den ftorm en vloed ontftonden, dit en het *oude* overftroomd werden. Zoo werd dan, door de woede van het water der opgezwollene rivieren, de opeen geftapelde ijsbergen en de geweldige ftormen, voor welke onze dijken en waterkeeringen moesten bezwijken, een aanzienlijk gedeelte van ons vaderland in eenen onoverzienbaren waterplas herfchapen. Hartverfcheurend waren de jammervolle tooneelen, welke hierbij plaats hadden. Op fommige plaatfen moest men zijne redding op de daken der huizen zoeken; op andere zagen derzelver bewoners, die er uit angst uit gevlugt waren, dezelve met have en vee wegfpoelen of inftorten, en werden dus van alles beroofd en in de diepfte armoede gedompeld. Met één woord, fchrik en verwoesting, dood en ellende verfpreidden zich overal, en de geledene fchade was onberekenbaar; doch ook de menschlievende pogingen, ter redding van velen, met opoffering van eigen leven, waren voorbeeldig, gelijk ook de vrijwillige bijdragen onzer weldadige landgenooten, ter onderfteuning der ongelukkigen, en zoo veel mogelijke vergoeding van derzelver geledene verliezen, aanmerkelijk waren; hebbende dezelve niet minder dan ruim *f* 985,000 opgebragt.

Het jaar 1820 leverde geen minder treurig tafereel op. Na eenen geftrengen vorst, welke in het midden van Louwm. bijna alle rivieren, van den *Boven-Rijn* nabij *Mentz* tot aan den *Beneden-Rijn* toe, vastzette, zoodanig, dat al de rivieren van *Gelderland* met ijs bedekt waren, en een ontrustend vooruitzigt opleverden, ontftond er den 17 en 18 een fterke dooi, zoo dat reeds 2 dagen daarna de *Boven-Rijn* en *Waal*, alsmede het ijs in het *Pannerdenfche* kanaal in beweging geraakten en hier en daar verftopten. De ftand der rivieren werd, zoo door den buitengewonen toevloed van het bovenwater, als door zwaren ijsgang, allergevaarlijkst, welke laatfte allerwege ongemeene ijsftoppingen ten gevolge had, deed dijken en dammen bezwijken, en veroorzaakten geduchte overftroomingen, waardoor verfcheidene fteden en dorpen met eene geheele vernietiging bedreigd werden. Wij zullen hier, zoo kort mogelijk, de voornaamfte, eenige daarbij plaats gehad hebbende bijzonderheden opgeven. In de Brabandfche departementen werden vele velden van 3 tot 5 voet uitgehold, en uitgeftrekte akkers onder fteen en zand bedolven. De omftreken van *Luik* leden geweldig, en ook binnen deze ftad was de ftroom zoo fterk, dat een gedeelte van de brug der univerfiteit door denzelven werd medegevoerd; terwijl te *Maastricht*, verfcheidene dagen lang, ftukken van huizen, allerlei huisraad en eene menigte vee de rivier afdreven. Te *Brusfel* braken de dijken van het kanaal op 3 plaatfen door, waardoor het benedenfte gedeelte der ftad zoo diep onder water liep, dat men met vaartuigen of karren de ingezetenen der overftroomde wijken, door de venfters der bovenverdiepingen, van het

noodige moest voorzien. In den omtrek van *Leuven*, en ook in deze ſtad zelve, ſtond alles onder water, en waren de rampen geducht. Te *Antwerpen* leden verſcheidene huizen en kaaijen, door het opſtuwend water, zoo geweldig, dat zij op het punt ſtonden van te zullen bezwijken, en in het land van *Waas* rees hetzelve, in ſommige gemeenten, tot bijna 10 voet: de ingezetenen moesten tot boven op de daken hunnen toevlugt nemen, en zouden gewis zijn omgekomen, indien hun niet bij tijds door de bewoners van *Dendermonde* hulp ware toegebragt. Met 30 vaartuigen bragt men meer dan 300 menſchen binnen de ſteden in veiligheid, alwaar zij door onderſcheidene geldbijdragen uit de ſtad *Luik*, en bijzonder door de milddadigheid van onzen geëerbiedigden koning, die voor *Zuid-Braband* *f* 30,000, en voor laatst genoemde ſtad *f* 25,000 ſchonk, van al het noodige verzorgd werden. Nadat het ijs in de *Maas* eerst los geraakt was, en zich naderhand weder had vastgezet, werden de dijken, door het onophoudelijk wasſen van het water, op verſcheidene plaatſen overſtroomd. In de gemeente van *Kuik* ontſtonden 5 doorbraken, waardoor vele huizen met eene volſtrekte verwoesting bedreigd werden. Er verdronk hier, zoo als ook te *Eſcharen* en *Gasſel*, waar de dijken almede, door het opzettend ijs, bezwijken moesten, veel vee. De ſtad *Grave* liep bijna geheel onder, en in de nabij liggende dorpen moesten de menſchen tot zelfs op de daken der huizen vlugten; terwijl het vee, dat men niet had kunnen redden, jammerlijk omkwam. Te *Velp* alleen werden 70 runderen en 3 paarden in den vloed bedolven. Ook de dorpen *Reek* en *Herpelen* leden veel nadeel. In het laatſte ontſtond, bijna in het midden, door het overſtroomen van den Erfdijk, eene kolk van omtrent 20 voet diepte, en verdronken 17 runderen; terwijl een hoog bejaard grijsaard, die uit gehechtheid aan zijne woning dezelve niet had verkiezen te verlaten, in den vloed zijn graf vond. Van *Kuik* tot *'s Hertogenbosch*, aan beide zijden der *Maas*, ontwaarde men niets dan eene openbare ijszee, boven welke eenige torenſpitſen uitſtaken.

De gebeurtenisſen, door deze overſtrooming en ijsgang langs den *Rijn* veroorzaakt, waren nog noodlottiger. Te *Arnhem* en in den omtrek bleef het water tot eene buitengewone hoogte wasſen, zoo dat men van de overzijde der rivier het akelig gekerm hoorde der vele ongelukkigen, die, door den vloed verrast, naar de bovenſte verdiepingen hunner woningen moesten vlugten, van waar zij door middel van aken werden in veiligheid gebragt. Wegens het losraken der rivier ontſtonden er te *Malburgen* en *Driel* geweldige doorbraken, waardoor niet alleen veel te veld ſtaand winterkoorn vernield, maar zelfs verſcheidene huizen, vooral in de *Betuwe*, door het water weggeſpoeld, of door de ijsſchollen weggerukt werden; terwijl ook daarbij veel vee om het leven kwam, en de menſchen, die op de daken hunner huizen gevlugt waren, niet alleen have en vee ter prooi van het water moesten laten, maar zelven niets anders

voor

voor oogen zagen, dan van koude, honger en gebrek te zullen omkomen: zij werden echter gered, maar waren zoo uitgehongerd, dat men, bij het aanbod van mondbehoeften, met moeite hunne gretigheid konde beteugelen. — Langs de *Waal* was het mede droevig gesteld. Het steeds wasfend water stroomde over de Ooifche dijken heen, en bragt het ijs zoodanig in beweging, dat 7 huizen en 1 schuur daardoor verbrijzeld werden. Allerverschrikkelijkst waren de rampen, door dezen zoo algemeenen Watervloed ook in het schoutambt *Ubbergen* veroorzaakt. Onder *Kekerdom* kwam een doorbraak van 72 roeden; het instroomend ijs wierp alles, wat voorkwam of tegenstand bood, over hoop; boomen van 1 tot 1½ voet middellijn werden afgebroken, en het ijs kruide van 10 tot 15 voet op elkander. Rampspoedig was het met de bewoners van dit schoutambt gesteld, die zich wel met hun vee op de hoogte geborgen hadden, maar hunne overige bezittingen door den vloed moesten zien wegspoelen. — Aan de overzijde der rivier was de ellende door het hoog rijzend water en de zware ijsverstopping, door het losbarsten van de *Waal* veroorzaakt, niet minder groot. De dijkbreuken en overstroomingen, inzonderheid te *Oosterhout*, waren allerverschrikkelijkst, en deden niets anders dan eene geheele vernietiging vreezen. Verscheidene huizen, zelfs het kasteel, moesten voor het geweld van het water en ijs bezwijken, doch de inwoners werden nog gelukkig gered.

Het kon niet anders, of al deze doorbraken hadden voor de *Over-* en *Neder-Betuwe* en den *Tielerwaard*, tot aan den Diefdijk bij *Gorinchem* toe, de rampzaligste gevolgen. Er ontstond eene doorbraak achter *Heukelom*, tusschen deze plaats en *Asperen*, waardoor binnen den tijd van slechts 1½ uur niet alleen geheele gemeenten in den omtrek, maar zelfs de steden, onder water gezet werden, zoo dat de ingezetenen naauwelijks hun leven en hunne goederen konden redden. Te *Asperen* werden eenige gaten in de straten geslagen, en vele huizen zwaar beschadigd; terwijl het gevaar zoo zeer toenam, dat men in aller ijl naar de bovenste verdiepingen moest vlugten. Gelukkig kwam hierbij niet één mensch om, maar het verlies aan vee was aanmerkelijk. Te *Gorinchem*, waar vele ongelukkigen reeds een veilig verblijf gezocht hadden, zag het, wegens de doorbraken van den Zuider- en Noorder-Lingendijk, allerakeligst uit. Reeds in den morgenstond van den 26 ontstond er eene doorbraak van binnen, waardoor de overzijde der haven geheel overstroomd werd, en de geheele stad zich spoedig als een eiland vertoonde, dat door eene verschrikkelijk woelende ijszee bedreigd werd. Verbazende groote ijsschollen druischten met zulk een geweld tegen de stads muren en dijken aan, dat alles met schrik en angst vervuld werd, te meer, vermits de dijk tusschen de stad en *Dalem* vernield, en de Zederikfche sluis aan den Arkelschen dam bezweken was, zoo dat nu het water, geene keering meer hebbende, de poorten der stad in-

 stroom-

ſtroomde, en een ieder zoo veel mogelijk zich zocht te bergen. Met ieder oogenblik nam het gevaar toe: niet alleen bezweek de zwakke dijk, die het uitwaterings-kanaal van *Steenhoek* van het omliggend land afscheidt, maar ook de waaijerdeuren van de groote ſluis, in het vorig jaar pas aangelegd, ſloegen met geweld, door de kracht van het ijs en den ſtroom, uiteen, en de groote keerbalken tusſchen de ſluizen en de batterij werden in één oogenblik weggeſlingerd. Twee dagen daarna begon het water gelukkig te vallen, en zoo doende bleef de ſtad *Gorinchem* voor verdere onheilen geſpaard. Nu eerst kon men van hier maatregelen nemen tot redding der ongelukkigen van den *Alblasſerwaard*, welke door den aanhoudenden aanvoer van het water, en bijkomende doorbraak van den dijk, binnen 3 etmalen in eene volkomene ijszee herſchapen was. Men voorzag alle daartoe geſchikte vaartuigen van leeftogt; trok dezelve met paarden door de ſtad, en bragt ze in den vloed, waarin bijkans alle dorpen ſchenen te zullen verzinken. Een onnoemelijk getal menſchen zat op de bovenſte verdieping of de daken hunner huizen, terwijl het noodgelui van meer dan 20 dorpsklokken, op eenen meer of minderen afstand, in den omtrek den angst of ſchrik nog vermeerderden. Jammerlijk was het gekerm der ongelukkigen, die zich zelven niet konden redden, en allerakeligst het geloei van het uit deszelfs ſtallen verdreven vee, hetwelk men veelal op de zolders, daartoe ingerigt, moest bergen, waartoe men vele moeite had, om zware melkbeesten derwaarts te drijven. Drie dagen bragt men in den bangſten nood door, toen men eindelijk op den 29 gelukkig eenig uitzigt op redding verkreeg, die dan ook dadelijk door den koning, en de menschlievende zorg van de ingezetenen van *Gorinchem*, werd aangebragt; en dus genoot de *Alblasſerwaard*, hoe zeer ook geteisterd, door tijdige voorzorg, onbezweken arbeid en moed, onder den Goddelijken zegen, het geluk, geen aanmerkelijk verlies aan menſchen en vee te lijden, hetwelk anders het natuurlijk gevolg zoude geweest zijn. — Ook de ingezetenen van den *Tieler waard* geraakten, door de ontzettende dijkbreuken, in den uiterſten nood, terwijl het doffe klokkengelui, en hier en daar eenige kanonſchoten het van tijd tot tijd naderende gevaar aankondigden, om hulp van elders in te roepen. Deze bleef dan ook niet lang achter; en het waren de gemeenten van *Waardenburg* en *Neerrijnen*, die in dit opzigt het uitmuntendst voorbeeld hebben opgeleverd: men wist met daartoe afgerigte noodſchuiten de ongelukkigen te redden, zonder dat er een eenig mensch, maar wel een merkelijk aantal vee, bij omkwam; vele hutten en woningen wegspoelden; een groote voorraad van voeder voor menſchen en vee vernield werd, en de landerijen, die pas in het voorgaande jaar zoo zeer door het ongedierte geleden hadden, grootendeels verzand werden.

Eindelijk nog achten wij ons verpligt, een beknopt overzigt van den verſchrikkelijken Watervloed van het jaar 1825, te geven. Zeer vele omſtandigheden liepen te zamen, ten einde dien vloed tot ee-

eenen der rampzaligfte, voor ons vaderland zoo wel als voor een aanzienlijk gedeelte der naburige landen, te maken. Daartoe fchenen al de krachten der natuur zich als het ware te vereenigen, en daaronder zijn er veelligt fommige geweest, welke wij of niet genoegzaam kennen om haar vermogen te kunnen nagaan, of welker invloed onzer dadelijke opmerking is ontfnapt. De derde, vierde, vijfde en zesde van Sprokkelm. waren de dagen, gedurende welke wind en water vele provinciën van ons vaderland met verdelging bedreigden. Voor *Noord-Holland* was de namiddag van den vierden inzonderheid noodlottig, door eene doorbraak te *Durgerdam*, een gevolg van het bezwijken van den fteenen beer, aldaar in 1809 gebouwd. In den avond van den 6den waren er 24,929 Rijnlandfche morgen, of 21,211: 87 bunder lands, geheel overftroomd. De ftad *Amfterdam*, hoe wel het IJwater er, in den nacht van den 4den op den 5den, gedurende omtrent een half uur, tot de voorbeeldelooze hoogte van omftreeks 250 Nederl. duimen boven het Amfterdamfche peil, dat is, weinig minder dan 2 Amfterdamfche duimen hooger dan ten tijde van den hoogften bekenden vloed van 1775 fteeg, leed weinig, en werd, mag men zeggen, flechts bedreigd; maar hoog klom de nood aan den overkant van het *IJ*. Te *Durgerdam*, *Ransdorp*, *Holijfloot*, *Monnikendam*, *Landsmeer*, (in welke gemeente 1225 ftuks vee, waaronder 434 koeijen omkwamen) *Oostzanen*, *Koog aan de Zaan*, *Wormerveer*, *Purmèrland*, *Ilp* en in den *wijden Wormer*, woedden dood en verderf. Op het armoedige visfchers-eiland *Marken* werden, in één oogenblik, bijna 300 zielen van alles beroofd, door het geheel verloren gaan van 70 der 190 woningen, waaruit de gemeente beftond. Deskundigen meenen de fchade, in de provincie geleden, op *f* 2,711,632 te mogen begrooten. Minder fel trof de ramp *Zuid-Holland*, welk gewest echter niet vrij liep; de gevolgen van den vloed troffen inzonderheid het nederige *Scheveningen*. Te *Rotterdam*, waar het water mede hooger dan in 1776 klom, en wel tot 349 duim 2 ftreep Nederl. boven het Rotte-peil, werden voor *f* 300,000 koopwaren verloren, of bedorven. Ook in den buitenpolder *Fijenoord* leed men groote fchade, en zeer werden de dijken en verdere zeeweringen op de eilanden van *Goedereede* en *Voorne* geteisterd. *Zeeland* leed mede niet veel; alleen bekwam men groote fchade aan de werken in het district van *Sluis*. Op *f* 86,339 meent men evenwel nog de fchade te mogen ftellen. *Noord-Braband* verloor over het algemeen weinig, maar meer de provincie *Antwerpen*, en inzonderheid het arrondisfement *Mechelen*, in hetwelk, in de polders van *Hingene*, *Bornhem* en *Weerdt*, 1472 bunders land overftroomd, en een aanmerkelijk aantal huizen vernield of befchadigd werd; zoo dat 270 huisgezinnen de hunne verlaten moesten, en elders geborgen werden. In het ruwe werd de fchade, buiten die, welke de gegoede ingezetenen geleden hadden, op *f* 166,883-50 gefchat. *Oost Vlaanderen*, en daarin in het bijzonder de gemeente

van *Grimbergen*, leed almede veel. Minder *West-Vlaanderen*, alwaar nogtans de duinen zeer geteisterd werden. Meer wederom de provincie *Utrecht*, en in deze de gemeente *Baarn*. Ook het aan zee liggend gedeelte der provincie *Gelderland* deelde in de ontzettende ramp. Allerakeligst zag het er om de steden *Hattem* en *Elburg* uit, en bijzonder in de gemeenten van *Oldebroek*, *Doornspijk* en *Oosterwolde*. De stad *Harderwijk* ontkwam naauwelijks eenen geheelen ondergang, 29 menschen waren in *Gelderland* omgekomen, en de schade schatte men op *f* 257,368-10, voor zoo verre dezelve is opgegeven geworden, en zonder die aan de dijken en andere openbare werken, als mede den afslag der landerijen en de verzandingen van dezelve, te rekenen. *Overijssel* leed van alle provinciën van ons vaderland het allermeest, vooral in en omtrent *Kampen*. Op het eiland *Schokland* kwamen 14 menschen om, en bleven slechts 7 wonigen bewoonbaar, terwijl de ingezetenen geene hulp van elders verkrijgen, noch ergens eene toevlugt zoeken konden, 333 personen verloren in *Overijssel* het leven; 12,843 runderen, 526 paarden, 1028 varkens en 1737 schapen verdronken er; de schade mag men op *f* 2,259,816 stellen. Ook de hoog gelegen provincie *Drenthe*, en wel derzelver beste gedeelten, moest deze ramp bezuren, te *Nieuwveen* verloren 5 menschen het leven; op *f* 238,041 rekent men de schade. Allerdeerlijkst was het ook in *Vriesland* gesteld, bijzonder in de grietenijen *de Bildt*, *Hemelumer Oldephaert*, en *Noordwolde* met het *Workummer Nieuwland*, *Lemsterland*, *Stellingwerf*, *Westeinde*, *Schoterland*, *Doniawerstal*, *Haskerland*, *Aengwirde*, *Wijmbritseradeel*, *Wonseradeel* en *Idaarderadeel*; in de steden *Harlingen*, *Hindeloopen* en *Stavoren*; op de eilanden *Ameland* en *Schiermonnikoog*. Het getal der omgekomene menschen wordt op 17 geschat, dat der beesten bedroeg 3,724 waaronder 1,296 koeijen, maar ongeveer honderd en drie duizend bunders, meestal vruchtbaar land, waren onder de zee begraven! Meer dan vijftig duizend zielen, een vierde gedeelte der bevolking, was in nood en ellende of in ongeluk en lijden! Binnen twee etmalen zijn drie millioenen schats verslonden! zegt een getrouw tafereel, er bijvoegende, dat de schade, aan zeeweringen en havenwerken, ruim *f* 16,000,000 bedroeg. *Groningen* leed veel minder, de grootste schade was aan dijken en zeeweringen; menschen kwamen er niet om. De geheele schade, welke het koningrijk der Nederlanden door dezen zeevloed trof, is niet op te geven. Alleen tot herstel der rijks werken achtte men acht millioen noodig, en de schade in *Noord-Holland*, *Gelderland*, *Overijssel*, *Drenthe*, *Zeeland* en *Vriesland* alleen bedroeg zeker eer meer dan minder. Inmiddels ijverden vreemden en landgenooten tot verzachting van den rampspoed door de schitterendste blijken van weldadigheid en mededeelzaamheid. Z. M. de Koning schonk *f* 100,000; uit 's lands kas werd eene som van *f* 23,900 aangewezen; H. M. de Koningin schonk *f* 10,000, Z. M. de Keizer van *Rusland* *f* 100,000,

Z.

Z. K. H. de Prins van Oranje en Hoogstdesz. Echtgenoote *f* 30,000, Z. K. H. Prins FREDERIK *f* 8,000, en het geheel beloop der liefdegiften, gemelde sommen daaronder begrepen, was plus minus *f* 2,204,426 - 03½. Even min heeft het ontbroken aan bewijzen van moed en menschenliefde in en bij het gevaar zelf, waarvan de schitterendste blijken gevonden worden in meer dan eene algemeene en bijzondere beschrijving van de ramp, waartoe wij verder den lezer verwijzen, inzonderheid tot het *Gedenkboek van Neerlands Watersnood in Februarij* 1825, door J. C. BEIJER.

WATERVREES, (*Hydrophobie*) noemt men 1. over het algemeen, dat toeval of verschijnsel bij eenen zieken, waarbij hij niet in staat is, om eene vloeistof door den mond op te nemen, of naar beneden te kunnen slikken. Dit verschijnsel heeft zijnen grond in eene krampachtige zamentrekking van de spieren van den slokdarm, en heeft bij onderscheidene, bijzonder in zenuwziekten plaats, die met kramptrekkingen gepaard gaan. Het hevigste en aanhoudenste, en van de vreesselijkste gevolgen vergezeld gaande omstandigheden, vertoont zich echter deze ziekte, ten 2de in eene eigene ziekte, die men uit dien hoofde met dezen naam bestempeld heeft, en van te veel belang is, om er niet nader mede bekend te worden.

De Watervrees ontstaat bij de menschen door de mededeeling van het besmettend gif bij een dol dier, meestal van eenen hond of eene kat (*zie*: HONDS-DOLHEID). De ziekte zelve openbaart zich gewoonlijk na de verwonding en indringing van het gif, door den beet van het dier, somtijds later. Zoo vindt men b. v. in de verhandelingen van het geneeskundig genootschap te *Londen*, in het 6de deel, een geval opgeteekend, waarin de eerste verschijnsels der Watervrees zich eerst 9 maanden, na de ontvangene wond, vertoonden. De toevallen en verschijnsels dezer ziekte zijn gewoonlijk de volgende. De wond, waarin het gif is ingedrongen, wordt of rood of ontsteekt zich op nieuw; breekt weder open, en dikwijls loopt van de plaats der wond eene roode streep, in de rigting van de bloedaders, (*venae*) of watervaten (*lympaticae*). Te gelijk openbaart zich eene neerslagtigheid van geest, een bijzondere angst, en een treurige, schuwe opslag van het oog; over het algemeen ontstaan er verscheidene toevallen van eene wezenlijke zenuwkoorts, rillingen, ligte trekkingen, kramp in de verschillende deelen van het ligchaam; de pols wordt meestal snel, vol, en slaat eenigzins hard; de ademhaling wordt moeijelijk, schielijk en kort, en gevolgd door walging, braking, pijn in de maag, zamentrekking van den slokdarm, welke laatste eindelijk zoo zeer toeneemt, dat de lijder niet meer in staat is, om water, of eenig ander vocht, tot zich te kunnen nemen, ja zelfs kan slechts het enkel gezigt daarvan, of zelfs van eene andere stof van eene glinsterende oppervlakte, wanneer de ziekte op hare hoogte is, eenen aanval van hevige stuip- en krampachtige zamentrekkingen van de keel te weeg brengen. Harde spijzen kan de zieke ech-

ter nog doorkrijgen. Bij dit alles verandert zijne ſtem: hij ſpreekt ſchielijk, en op eenen meer heeſchen toon, zoo dat zijn geluid met het blaffen van eenen hond ſomtijds eenige overeenkomst heeft. Uit den mond loopt eene menigte ſpeekſel, en vertoont zich bij den lijder, in zijne aanvallen van woede, eene bijzondere neiging tot bijten, en om naar alles, wat onder zijn bereik valt, te happen of te ſpuwen. Het ſpeekſel van eenen zoodanigen zieke, in eene wond overgebragt wordende, kan ontſteking en dezelfde ziekte veroorzaken. Eindelijk worden de krachten van den lijder, in den ontzettendſten ſtrijd, uitgeput, en, gewoonlijk op den 6den of 7den dag, ook wel vroeger, door den dood gevolgd, die dikwijls, door afmatting, zeer zacht is, maar ook ſomtijds nog van ſtuiptrekkingen vergezeld gaat.

Over het ware wezen der Watervrees zijn de gevoelens altijd verdeeld geweest. De vrees voor deze ziekte heeft in oude tijden bijna alle nadere onderzoeking en eene naauwkeurige behandeling derzelve verhinderd. Tegenwoordig houdt men het voor hoogst waarſchijnlijk, dat zij haren grond heeft in eene zich mededeelende *ſpecifieke* (bijzondere) ontſteking, die het geheele werktuigelijk geſtel, voornamelijk de zenuwvlecht van den opperbuik, en die zenuwen, welke tot de ſtem behooren, en den ſlokdarm aantast. Deze ontſteking moet derhalve van eenen ſpecifieken aard zijn, omdat zij door een bijzonder dierelijk gif wordt veroorzaakt, en zij tast het dierlijk werktuigelijk gedeelte van het ligchaam, ter voortbrenging (*reproductie*) van nieuwe vochten ingerigt, zoo geweldig aan, dat zij dit tot het voortbrengen van een gelijkſoortig gif noodzaakt, en hierdoor zelfs de werkzaamheid van het zenuwgeſtel, als de voorname oorzaak der gemelde voortbrenging, geheel in wanorde brengt. Hieruit kan men alle verſchijnſels, bij deze ziekte plaats hebbende, afleiden, zoo als: de koortsachtige beweging, de afwisſelende aanvallen van angst en woede, de ſtuiptrekkingen, de kramp in de keel, de verandering van ſpraak, en eindelijk de voortbrenging van het beſmettend ſpeekſel. Dat door deze ziekte het ligchaam in den grond wordt aangetast in alles, wat tot zijn behoud dient, en de masſa veranderd wordt, blijkt reeds daaruit, dat het bloed, wanneer men dit bij zoodanige lijders aftapt, geheel veranderd is, en, in plaats van de gewone donkerroode, eene geelachtig grijze kleur heeft, en opgelost en vaneen geſcheiden, zich waterachtig, dun en vloeibaar vertoont.

Men heeft de genezing dezer verſchrikkelijke ziekte wel door onderſcheidene middelen beproefd, maar nog geen, onder alle omſtandigheden, genoegzaam bevonden. Het verhoeden van hare uitberſting is echter een voorwerp van derzelver genezing. Zonder hier van de velerlei middelen te gewagen, door bijgeloof en winzucht uitgedacht, herinneren wij alleen de *Belladonna*, door Munch aanbevolen, welke ook als een krachtig zenuwmiddel altijd verdient,

dat

dat er verder op gelet worde, ofschoon aan hetzelve tot hiertoe nog zelden eene beslisfende hulp kan worden toegefchreven. Een ander middel, het ftrenge *antiphlogistifche* (koortsverdrijvend), heeft men onlangs weder op nieuw beproefd, en het heeft, behalve dat het aan de jongfte waarnemingen dezer ziekte beantwoordt, ook dit nog voor zich, dat het door meer dan één merkwaardig voorbeeld van gelukkige herftelling wordt aangeprezen. Reeds BOERHAVE befchouwde de Watervrees als eene hoogst ontftekende ziekte, en hield eene aderlating, tot onmagt toe, koude omflagen en baden voor de doelmatigfte middelen tegen dezelve. Zijne geneeswijze liet men echter weder varen; doch de thans heerfchende en meer vrije befchouwing en behandeling der geneeskunst is voor haar gunftiger, en verfcheidene voorbeelden van genezing fchijnen tot hiertoe voor deze zijne methode te pleiten. TYMON, een geneesheer in *Madras*, heeft voor eenigen tijd de eerfte welgelukte proef der genezing eener tot den hoogften trap geklommen Watervrees, door het rijkelijk aderlaten, medegedeeld. (*) Nog beslisfender voor het nut eener fterke bloedaftapping is eene waarneming van zekeren SHOOLBRED, te *Calcutta*, alsmede eene andere van WYNNE, in het *London Medic. Journal*, van Grasm. 1813, medegedeeld. Ook Duitfche geneesheeren, inzonderheid GÖDE en VOGELSANG, hebben proeven met deze geneeswijze genomen, die over het geheel zeer gelukkig zijn uitgevallen; doch hebben bij het aderlaten zich nog van andere middelen bediend, namelijk van kwik, als een antiphlogistisch middel voor de Watervrees, en opium voor de zenuwen. Daar de onmagt, op de fterke aderlating volgende, eene voorwaarde van derzelver heilzame werking uitmaakt, zoo als genoemde geneesheeren, waarmede inzonderheid OSANN en HUFELAND inftemmen, beweren, en de onmagt als een keerpunt der ziekte moet befchouwd worden, waarin zich het zenuwgeftel, na eene zoo aanmerkelijke verzwakking der bloedvaten, vrijelijk weder kan verheffen, zoo hebben verfcheidene artfen aangeraden, eensdeels, om de opening bij de aderlating buitengewoon groot te nemen, ten einde door de fneller vloeijing van het bloed de onmagt te fpoediger te doen volgen, en, anderdeels voorgedragen, om de onmagt zonder aderlating te bewerken. Dr. NASSE maakt, in dit opzigt, op de door PARRY beproefde zamendrukking der hoofdflagaderen opmerkzaam, waarbij hij in het eene geval flaap, en in een ander duidelijke voorboden van onmagt had waargenomen. Ook kan, te dezen aanzien, een door ROSSI waargenomen geval. van belang zijn, waarin een man, van eenen dollen hond gebeten en door de Watervrees overvallen, nadat hij aan de werking der Voltaïfche kolom, van 20 paar platen, was bloot gefteld geweest, onmiddellijk van zijne kwaal bevrijd was; terwijl hij, gedurende het fluiten van den ketting in onmagt viel. Ook van het ge-ne-

(*) *Algem. Medic. Annalen*, *July* 1816.

nezen dezer ziekte, door de aanwending van het *Galvanismus* bewerkt, bezitten wij eene waarneming (*) volgens welke men den lijder aan de werking van 50 lagen blootstelde, die, na ettelijke Galvanische schokken, zoo zeer afgemat was, dat hij niet langer staan konde, zoo dat men hem op den grond nederlegde, en de aanwending van het Galvanismus bij hem herhaalde. De bewerking moest nu tot den volgenden dag worden uitgesteld, maar de zieke, die zich nu volkomen wel bevond, wilde zich niet verder aan haar onderwerpen. Toen hij echter eenige dagen naderhand ligte pijnen gevoelde, verwekte de angst voor eenen nieuwen aanval der Watervrees bij hem op nieuw de begeerte, om zich aan voortgezette proeven van het *Galvanismus* te onderwerpen, waarvan de uitwerking nu volkomen was. Ook met het *Magnetismus* heeft men, volgens de waarnemingen van Bacquet, proeven genomen ter genezing en verhoeding dezer ziekte; doch tot hiertoe hebben dezelve geen beslisfend gevolg gehad (†).

WATERWEEGKUNDE (*Hydrostatica*), is de leer van het evenwigt der vloeistoffen, die zich van de vaste ligchamen door eene grootere beweegbaarheid der deelen onderscheiden, weshalve de voorwaarden van hare beweging en van haar evenwigt geheel anders zijn moeten, dan die bij vaste ligchamen. De geringste kracht kan den zamenhang van de deelen der vloeistoffen verbreken, weshalve eene geheele masfa uiteen en wegvloeit, wanneer zij niet door vaste ligchamen (bij voorb. de wanden van vaten) besloten en terug gehouden wordt. Hieruit volgt, dat vloeistoffen door hare zwaarte niet slechts op den bodem van een vat, maar ook tegen deszelfs zijwanden, ja zelfs opwaarts, drukken; alsmede, dat in eene vloeibare masfa geene rust zal kunnen plaats grijpen, ten zij al de deelen van alle kanten eene gelijke drukking ondervinden. Eene vloeistof, alleen aan de werking der zwaartekracht bloot gesteld, en in een vat met een vrij oppervlak besloten, zal dan eerst in rust zijn, wanneer de deelen van het bovenste oppervlak zich allen even ver van het middelpunt van aantrekking bevinden.

Men kan door het water, als de algemeen verspreide vloeistof, deze verschijnsels ophelderen. Wanneer men, bij voorb., water in een vat stort, hetwelk uit een aantal zamen vereenigde buizen bestaat, dan zal in allen de hoogte van het water gelijk zijn, zoo als ook in ieder ander vat, waarin het door een afschutsel, dat niet tot den grond loopt, gescheiden wordt. Daar het gelijk staat, of dit afschutsel al dan niet in het midden geplaatst is, zoo doet het dit ook, of de eene buis van het vat van grooter middellijn is dan de andere. Staat het water in twee verticale buizen, van eene ongelijke wijdte, en men neemt uit de wijdste de bovenste helft der waterkolom weg, dan zal de nieuw ontstane oppervlakte van het ove-

(*) *Journ. de Medicine, an XII.*
(†) *Journal de Medicine, an XI.*

overige water met eene kracht worden opwaarts gedreven, welke aan de hoogte van het weggenomene evenredig is. Sluit men de opening met een dekfel, dan zal men er zoo veel gewigt moeten opleggen, als de weggenomene waterkolom weegt, ten einde het rijzen van het overgebleven water te verhinderen; en dus kan eene geringe hoeveelheid waters in eene buis op eene grootere vlakte eene zeer groote drukking uitoefenen, welke met de grootte der vlakte en de waterhoogte in de andere buis evenredig is, van welk beginfel dan ook in de waterpers van BRAMAH een zeer doelmatig gebruik wordt gemaakt. De drukking van het water op den horizontalen bodem van een vat regelt zich niet zoo zeer naar de hoeveelheid van water in hetzelve, maar veel meer naar het gewigt eener loodlijnige kolom boven den bodem van het vat, waarom deze drukking verfchillen kan, naar mate de zijwanden gefteld zijn. De bodem van het vat wordt alleen door eene kolom van eene gelijke middellijn gedrukt; al het overige perst tegen de zijwanden. Om dezelfde reden, waarom de bijzondere deelen (druppels) eener vloeiftof wederkeerig op elkander drukken, zullen zij ook dezelfde drukking op de daarin gedompelde vreemde ligchamen uitoefenen. Is nu zulk een ligchaam zwaarder dan het gewigt eener even zoo groote hoeveelheid waters, dan overwint zijne drukking die van het water, en het zinkt: is de zwaarte van beide gelijk, dan blijft het overal in het water drijven; doch is het gewigt van het laatfte zwaarder, dan wordt het niet geheel ondergedompeld, maar door het water gedragen. Op deze regelen berust de werking, om de foortgelijke zwaarte der vaste of vloeibare ligchamen te ontdekken, hetwelk door eene hydrostatifche balans (*zie aldaar*) goed gefchieden kan. Om die der vloeibare ligchamen te vinden, dompelt men een vast ligchaam, aan eene balans in evenwigt hangende, in eene vloeiftof, bij voorb. water, en teekent het gewigt op, hetwelk het ligchaam door de indompeling fchijnt te verliezen; dit verloren gewigt geeft de zwaarte te kennen van eene hoeveelheid water, ter grootte van het ingedompeld ligchaam. Vervolgens dompelt men dat zelfde ligchaam, hetwelk gewoonlijk een glazen bol is, in een ander vocht, welks dichtheid men onderzoeken wil, en teekent mede het verlies aan, hetwelk dan het gewigt uitmaakt van de laatfte vloeiftof, ter grootte van den glazen bol, even als in het vorige geval; en zoo voortgaande, verkrijgt men de onderfcheidene gewigten van eene zelfde hoeveelheid verfchillende vloeiftoffen, welke als dan de foortelijke zwaarten dezer zelfftandigheden zullen te kennen geven. Om die der vaste ligchamen te ontdekken, dompelt men zoodanige ligchamen, van hetzelfde gewigt, in eene vloeiftof, water bij voorb., en teekent, als alles in evenwigt hangt, het verlies op bij de indompeling, en daar bij gelijke gewigten de uitgebreidheden in eene omgekeerde reden van de digtheden zijn, zoo leert men uit deze aanteekening de foortelijke zwaarte der ingedompelde ligchamen gemakkelijk kennen. Zijn deze van geen gelijk gewigt, dan moet men dezelve voor-

vooraf in de lucht wegen, en die gewigten deelen door de getallen, welke te kennen geven, hoe veel zij in dezelfde vloeistof aan gewigt verloren hebben. Wanneer een ligchaam echter, zwaarder dan het water of eenige andere vloeistof, door hetzelve heen valt, dan zal het gedurende dien val geen meer gewigt hebben (wanneer alles aan eenen evenaar hangt) dan of het water zelf was, en de balans zal, zoo dezelve in evenwigt hing, toen het zwaarder ligchaam daaraan vast was, voor een oogenblik overslaan gedurende den val, zoo dra het van de balans is afgescheiden geworden; doch om naauwkeurig te zijn, moet men hierbij wel acht geven op de ondersteuning, welke het doorvallend ligchaam in het nederdalen ontvangt; dat is op den tegenstand, welke de gedurige verplaatsing der hoeveelheid vloeistof, ter grootte van het vallend ligchaam, veroorzaakt; en daar deze tegenstand, door de toenemende snelheid, bij den val eens ligchaams plaats hebbende, gedurig grooter wordt, zoo moet bij eenen langdurigen val genoegzaam het geheele vermogen der zwaartekracht door dezen tegenstand vernietigd worden, en het ligchaam zal bijna voluit op het water of de vloeistof wegen, waardoor het valt.

WATERWIJDING is een hoog feest, hetwelk bij de Grieksche kerk op den 6den van Louwm., of *Theophanias-dag*, ter gedachtenis van den doop van JEZUS in de *Jordaan*, gewoonlijk gevierd wordt. Vooraf wordt er een gat in het ijs der naastbij liggende rivier gehakt, en met groene takken van pijnboomhout omzet; terwijl hutten met beelden van heiligen, waaronder dat van JOHANNES den *Dooper* uitsteekt, hetzelve omringen. Na het eindigen van de kerkelijke dienst begeeft zich de geestelijkheid met kaarsen, wierookvaten en gebedenboeken, benevens de gemeente, onder gezang, naar de plaats van dit gat, waarvan het water nu de *Jordaan* heet, en door den eersten priester, door het 3 maal maken en het indompelen van een kruis, gewijd wordt, waarna hij eenen kwast in dit geheiligde water doopt, en daarmede de omstanders bestrijkt, of kruisvormig besprengt. Gebeden en gezangen, die het geloof aan de wondervolle kracht van dit water verhalen, vergezellen deze plegtigheid, na welker afloop ieder, die slechts kan, flesschen of potten met dit water vult, om het als geneesmiddel tegen ligchamelijke en geestelijke kwalen te gebruiken. Ook kinderen worden in dit gat gedompeld ter hunner versterking. — In *Rusland* behoort de Waterwijding tot een der grootste en luisterrijkste feesten, en wordt door de keizerlijke familie en den geheelen hofstoet met aandacht bijgewoond.

WATERZUCHT is die ziekelijke toestand van het dierelijk en menschelijk ligchaam, welke in eene overbodige ophooping van waterachtige of lympatische vloeistof, zoo wel in eene van de holligheden van het ligchaam, als ook onder de huid bestaat; en van hier de verschillende soorten van Waterzucht. Bevindt zich de lympatische vloeistof inwendig in de holte der hersenen, dan noemt men haar

haar *Hydrocephalus internus*, (inwendige herſenwaterzucht of inwendig waterhoofd); maar zoo dra dezelve tusſchen de herſenpan en de huid gevonden wordt, dan heet zij uitwendig waterhoofd. Is de ophooping van het water tusſchen het borstvlies en de longen in de borstholte, dan heet deze ziekte het water in de borst, en er verzamelt zich eene waterachtige vloeiſtof in den vliezigen zak, waarin het hart beſloten is, dan noemt men haar Waterzucht in het hartvlies. Plaatst zich deze ziekte in den buik, dan verzamelt zich deze vloeiſtof in de holte van denzelven; terwijl de zak-waterzucht, waarbij het water in eenen bijzonderen vliezigen zak aan den onderbuik geſloten is, eene bijzondere ſoort van deze ziekte uitmaakt.

Al deze ſoorten van Waterzucht hebben hare onderſcheidene kenmerken en oorzaken. Over het algemeen verklaart men de laatſte op de volgende wijze. De meeste inwendige holten van het ligchaam zijn met een dunne, doch vaste huid (*membrana ſeroſa*) omkleed, die van eene ontelbare menigte der fijnſte ſlagadertjes voorzien is. Deze waſemen geſtadig een' waterachtigen damp uit, welke de wanden der holten glad en ſlijmerig houden, en derzelver wrijving tegen elkander en de deelen, die zij in orde houden (bij voorb. de longen), verminderen. Zoo openen zich ook in het celachtig weefſel van de huid, en onder dezelve, ontelbare zoodanige uitwaſemende ſlagadertjes of buisjes. In den gezonden ſtaat wordt deze uitwaſemende damp, of ſlijmphatieke vloeiſtof, door de opſlurpende vaatjes weder opgenomen, en in het bloed terug gevoerd; doch in eenen ziekelijken toeſtand, waaruit de Waterzucht haar oorſprong heeft, geven de afzonderende ſlagadertjes eene te groote hoeveelheid vogt of drupbare vloeiſtof van zich, en deze verzamelt zich bij eene verzwakte of geheel verlamde werking der opſlurpende vaten zoodanig, dat zij langzamerhand de holten vervult, en meer en meer uitzet. De ziekelijke toeſtand, welke verrigting de uitzweetende vaatjes op deze wijze verandert, kan een gevolg zijn van ontſteking of verlamming derzelve, of wel van eene waterachtige geſteldheid van het bloed. Gelijk de ontſtekende toeſtand van ieder afzonderend werktuig van ons ligchaam de afzondering van hetzelve vermeerderen of veranderen kan, zoo kan dit ook door de waterachtige vliezige huid geſchieden, welke van daar menigvuldiger en dikkere ſtof afzondert. Blijft de werkzaamheid der opſlurpende vaten onverminderd, of wordt zij door bijzondere prikkelende middelen verſterkt, dan kan de aanwas van water langen tijd verhinderd, of, wanneer zij reeds plaats heeft, kan deze afgezonderde vloeiſtof weder weggenomen worden. Terwijl het uitwaſemend vaatgeſtel, door zijnen ontſtekenden toeſtand, in zijne werkzaamheid wordt opgewekt, wordt de werking der opſlurpende vaten daarentegen verminderd. Er kan echter door eene algemeene verzwakking der deelen, of door eene bijzondere aan de bloedvaten, eene ſoort van verlamming plaats grijpen, waardoor het buiten ſtaat wordt geſteld, om den aandrang der vloeiſtof te wederſtaan, en dus

het

het bloedwater, zonder zich behoorlijk af te fcheiden, doorlaat. Van hier dat het onmatig gebruik van fterke en verhittende dranken meestal, aanleiding tot Waterzucht geven, deels, omdat zij door de te fterke overfpanning der bloedvaten eene uitputting van levenskracht in de uitwafemende haarbuisjes bewerkt, en evenwel nog altijd eene vermeerderde beweging en aandrang van het bloed onderhoudt; deels ook, vermits de gefteldheid van het bloed daardoor flechter onderhouden, en in eene dunne, meer vloeibare zelfftandigheid veranderd wordt. Op hevige ontftekingen in de vliezen der binnenfte holten van het ligchaam, bij voorb. in de herfens, borst enz. volgt dus dikwijls uitftorting der watervaten. Niet zelden is ook een aanmerkelijk verlies van bloed hier de oorzaak, en fomtijds ook de voorbode van Waterzucht; terwijl het aan den eenen kant verzwakking in het bloedadergeftel veroorzaakt, en aan den anderen ook den flechten en waterachtigen toeftand van het bloed te weeg brengt: zoo kan eene plotfelinge en aanhoudende verkoeling tot Waterzucht, inzonderheid tusfchen de huid, aanleiding geven, vermits de teruggedrongene uitwafeming naar binnen flaat, en zich hier in de celletjes van het weeffel der huid, onder de huid, en tusfchen de fpieren ophoopt. Verfcheidene ziekten hebben, inzonderheid, eene neiging tot ophooping van water ten gevolge, bij voorb. verharding van klieren of ingewanden, waardoor de watervaten gedrukt worden; afwisfelende fcharlakenkoorts; ontfteking in de herfens bij kinderen enz.; doch het meest heeft men dit van de beide laatfte te vreezen, omdat de daaruit ontftane Waterzucht moeijelijk te genezen is, en ligtelijk doodelijk kan worden. Bij meer andere ziekten openbaart zich de Waterzucht als eene voorloopfter van den dood. Oudere perfonen, welke zich in het gebruik van verhittende dranken te buiten gaan, blijven zelden van het water in den buik of de borst bevrijd, wanneer zij niet vooraf door eene andere ziekte worden weggerukt.

Vele inwendige middelen, welke op eene meerdere waterloozing of door de pis of door het darmkanaal werken, worden in deze ziekte voorgefchreven; doch onder alle middelen tegen het water is, ongetwijfeld, de aftapping van hetzelve een der fpoedigst werkende en meest hulprijke. Jammer is het, dat dit middel meest alleen een *palliatif* is, en dikwijls weder nieuwe gevaren voortbrengt, namelijk ontfteking en koud vuur. De afgetapte vloeiftof wordt wel in het eerst, na verloop van eenen langeren tijd, doch daarna binnen fteeds korteren met tusfchenpoozen weder aangevuld, zoo dat de aftapping altoos weder op nieuw noodzakelijk wordt. Ondertusfchen is dit leenigend middel, zelfs ter bevordering van de werking der overige geneesmiddelen, niet te verwerpen, en dikwijls kan het leven eens zieken daardoor nog lang gerekt worden. Bij de Waterzucht tusfchen de huid kan men door eene kleine infnijding of geringe opening, in den gezwollen voet, de waterachtige ftof afleiden, zoo dat die van het geheele ligchaam naar die plaats toevloeit, en zich

al-

aldaar ontlast; doch dit moet vroegtijdig gefchieden, omdat het anders te vreezen is, dat de wond ontftoken wordt, en daardoor groote en moeijelijk te genezen verzweringen ontftaan, die ten laatfte door het koud vuur gevolgd worden.

WAUTERS (PETRUS ENGELBERT) werd in 1745, in een dorp nabij *Dendermonde*, van deftige ouders geboren, en gaf reeds vroeg blijken van eenen veel belovenden aanleg en zucht tot het beoefenen der wetenfchappen. Hij vertrok zeer jong naar het collegie te *Enghien* in *Henegouwen*, doorliep met eenen voorbeeldeloozen ijver de Latijnfche fcholen, en begaf zich naar de akademie te *Leuven*, alwaar eene gevaarlijke rotkoorts hem, in het tweede jaar van zijn verblijf, aan den rand des grafs bragt. Met verdubbelden ijver poogde hij den, in zijne ziekte, verlorenen tijd weder in te halen; doch elke dag baarde nieuwe moeijelijkheden, zoo dat hij bijna op het punt ftond, om zijne ftudiën, ten minfte voor het loopend akademiejaar, te ftaken. Het gelukte echter eenen ouden ongeletterden voogd, die bij hem de plaats van vader verving, om zijnen kwijnenden ijver weder aan te wakkeren, en hij hervatte met den gloeijendften leerlust op nieuw zijne ftudiën. Tot dus verre had WAUTERS zich nog niet bepaald, op welk wetenfchappelijke vak hij zich hoofdzakelijk zoude toeleggen. Reeds beoefende hij gedurende eenigen tijd de Godgeleerdheid; doch zijne weinige genegenheid voor deze ftudie deed hem dezelve weldra ftaken, en hij betrad met nieuwen lust de moeijelijke baan der Geneeskunde, waarin hij in 1773 den graad van Licenciaat verkreeg. Na dat hij 23 jaar de practijk te *Wetteren*, een dorp nabij *Gent*, had uitgeoefend, zette hij zich in die ftad neder, waar zijne kunde, beleid en ervaring aller oogen tot zich trokken. Oordeelende, dezelve meer dadelijk ten nutte zijner medeburgers te moeten aanwenden, werd hij achtervolgens verkozen en benoemd tot lid van het collegie der Geneeskunde van het departement *de Schelde*, en daarna tot voorzitter van hetzelve; voorts tot lid van de jury van kunften en wetenfchappen; tot lid van de algemeene en bijzondere Jury van onderwijs; tot lid der commisfie van de burgerlijke godshuizen; tot infpecteur van de geneesmiddelen; tot lid van de *Jury Medical* van het bovengenoemde departement, en van het bureau ter beheering der geneeskundige fchool; verder tot beftuurder van het burgerlijk en militair hospitaal; tot geneesheer van de epidemiën in het arrondisfement van *Gent*; tot voorzitter van de commisfie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt in *Oostvlaanderen*, en van het centraal committé der koepokinënting. Vervolgens werd hij door den koning benoemd tot lid der commisfie, ter vervaardiging eener *Pharmacopoea Belgica*; terwijl het koninklijk nederlandsch inftituut, en de koninklijke akademie der wetenfchappen en letterkunde te *Brusfel* hem het lidmaatfchap opdroegen; het oude koninklijk genootfchap der Geneeskunde te *Parijs*, en daarna ook het nieuwe, hem tot corresponderend lid benoemden, en het genootfchap der genees-

kun-

kundige ſchool, dat voor de uitoefenende Geneeskunde aldaar, de akadmien en genootſchappen van *Montpellier*, *Bordeaux*, *Leuven*, *Brusſel*, *Antwerpen*, *de Société d'Emulation* in de laatſte ſtad, en het genootſchap ter bevordering der Heelkunde te *Amſterdam* hem met de opname in hunne geleerde maatſchappijen vereerden.

Onder het groot getal van WAUTERS wetenſchappelijke ſchriften onderſcheidt men, in het 55ſte en 66ſte deel van het *Journal de Medicine de Paris*, twee waarnemingen *sur la Rétroversion de la Matrice*, vijf andere in het 66ſte deel, *Super Assae Foetidae virtutibus*, en in het 59ſte *Sur des accidens survenus a la suite de la suppression de la sueur*. De Verhandelingen van het genootſchap ter bevordering van genees- en heelkunde te *Antwerpen* bevatten in deszelfs 1ſte deel *drie geneeskundige gevallen*, en de *Gazette de ſanté*, in Louw. en Sprokkelmaand 1809, eene andere zeer belangrijke *over de koortsverdrijvende kracht van het Arſenicum*, In 1785 zag zijne *Disſertatio Botanico-Medica, sive responſum ad quaestionem hanc: quae ſunt plantae Belgicae, quas exoticis, respective ad varios vitae uſus ſubſtituere posſumus?* te *Gent* het licht, welke verhandeling met toejuiching ontvangen, en door de keizerlijke en koninklijke akademie van kunſten en wetenſchappen te *Brusſel* eene eervolle melding werd waardig gekeurd. In hetzelfde jaar verſcheen, almede te *Gent*, zijn *Epitome Disſertat. coronatae cel.* BURTIN *de aliquot plantarum exoticarum ſuccedaneis in Belgio reperiundis*, en twee jaar daarna bekroonde de K. K. Akademie te *Brusſel* zijn antwoord op de vraag: *quae tum medica tum Politica praesidia adverſus periculoſos inhumationum praefestinatarum abuſus?* Eene andere in 1788, door dezelfde akademie bekroonde verhandeling verdient, zoo wel om de belangrijkheid des onderwerps als om de daarin doorſtralende grondige kennis der Ierlandſche gewasſen, eene bijzondere opmerking, en is een antwoord op de prijsſtof, *aan te toonen de Inlandſche gewasſen, geſchikt, om oliën te maken, die men, met goeden uitſlag en zonder gevaar, in plaats der olijf-olie zoude kunnen ſtellen; over de wijze om deze oliën te bereiden en te bewaren, derzelver prijs*, enz. In 1792 nam WAUTERS eene Nederduitſche vertaling van het Latijnſche werk van H. CALISSEN: *Onderwijzing der hedendaagſche beoefenende Heelkunde*, op zich, hetwelk in dat zelfde jaar te *Brusſel* in het licht kwam. Ook vertaalde hij uit het Hoogduitsch *de Huis- en Reis-apotheek* van den ridder en koninklijk zweedſchen lijfarts ROSEN VAN ROSENSTEIN, welke, met aanmerkingen verrijkt, te *Gent* in druk verſcheen, alwaar ook eene andere verhandeling van hem over *de wijze der bereiding van het uitzet, en deszelfs heilzaamheid, vergeleken bij die van andere bieren en dranken*, het licht zag, en twee jaar later zijn *Tractatus de exuteriorum delectu concinnatus ex binis disſertationibus in Societate Reg. Med. Paris, annis* 1790 *et* 1791, *successive praemio aemulationis honoratis*. Vervolgens verſchenen zijne *Esſais pratiques sur quelques remédes, usités a l'Hopital civil de Gand*; *Handboek voor den*

de dienst der zieken, door CARRÉRE, naar het Fransch met aanteekeningen vermeerderd enz., en in 1809 bekroonde het koninklijk Geneeskundig genootschap te *Bordeaux*, zijn *Repertorium remediorum indigenorum exoticis in Medicina substituendorum*, waarop in het volgend jaar, almede te *Gent*, zijn' *Commentarius theoretico-practicus de dysenteria*, in het licht kwam. Al deze vruchten eener veeljarige ondervinding, onvermoeide nasporingen en grondige oefening getuigen, hoe zeer hij met kennis van zaken schreef; terwijl het doel, dat hij zich steeds daarbij voorstelde, de hulde van elken *Nederlander* verdient. — WAUTERS stierf in den ouderdom van 80 jaar.

WEBER. (CARL MARIA VON) Een door geheel *Europa* beroemd componist, in 1786 in het Holsteinsche geboren. Reeds op zijn 10de jaar was hij een uitmuntend piano-speler, en daar zijn vader door zijn vermogen onafhankelijk was, spaarde deze niets, om den aanleg van zijnen zoon aan te kweeken. Hij bragt hem bij HAYDN, bij wien hij echter weinige vorderingen maakte, en zelfs diens lessen verwaarloosde. Hij ging aan het componeren, en gaf zijne eerste werken voor de piano uit. HAYDN verlatende, genoot hij onderwijs te *Munchen* van den zanger VALESI en den contrapointist KATCHER, en leerde bij hem de geheimen der kunst. Een brand, die het huis van den laatsten vernielde, waarbij zijne eerste dramatische proeve verteerde, en de jonge WEBER zelf bijna omkwam, maakte eenen zoo diepen indruk op zijnen geest, dat hij de muzijk liet varen, en zich, 12 jaar oud zijnde, aan het verbeteren der toen uitgevondene *lithographie* (steendruk), begaf. Hij slaagde hierin tamelijk wel; doch, zich ligt door onderscheidene teleurstellingen latende afschrikken, keerde hij tot de toonkunst weder, en zijne eerste poging was eene zegepraal. Zijn zangspel *Weinsberg* werd, 2 jaar later, te *Dresden*, *Praag*, *Berlijn*, *Weenen*, *Petersburg* en overal elders met toejuiching vertoond; doch de roem, op dezen, door anderen gebaanden weg, behaald, mishaagde hem, en, eenen nieuwen willende ontdekken, hoewel hij zich hierdoor aan eene geheele mislukking blootstellende, reisde hij naar *Leipzig*, *Hamburg* en door het Holsteinsche, om de theoriën van groote meesters te verzamelen, te beoefenen en met zijne denkbeelden overeen te brengen. Zijn stelsel gevormd hebbende, begaf hij zich naar *Weenen*, vond er HAYDN weder, die zijn ontluikend genie toejuichte, en verbond zich met VOGLER, die hem zijne vriendschap schonk en hem zorgvuldig onderwees; maar hem verbood, om in 2 jaar lang iets te componeren. Zijne proeven hadden hem, intusschen, bekend doen worden, en hij werd, op zijn 18de jaar, tot het bestuur van den schouwburg te *Breslau* geroepen, waar hij alles hervormde; doch den last, aan zulk een bestuur verknocht, eerlang moede wordende, nam hij gretig de uitnoodiging van hertog EUGENIUS naar *Carlsruhe* aan, waar hij, zich geheel aan het componeren overgevende, de opera *Silvane* zamenstelde, alsmede de beroemde

 can-

cantate *der erſte Ton*, en een groot aantal ſymphoniën. Vervolgens reisde hij op nieuw door *Duitschland*, ontmoette zijnen meester Vogler weder, en ſchreef onder deszelfs opzigt *Abul-Hasſan*, waarna hem in 1813 het oppertoezigt over de opera te *Praag* werd opgedragen. Hij behield dezen post 3 jaar, bragt ook daar in het tooneel eene geheele hervorming te weeg, en zette voorts de door gansch *Duitschland* bekende cantate: *Kampf und Sieg*. In 1816 werden hem door meer dan éénen vorst de vleijendſte aanbiedingen gedaan; doch de koning van *Sakſen* verwierf de voorkeur, en de vrucht daarvan was de ſtichting der Duitſche opera te *Dresden*, welke nog door haar orchest en zangers beroemd is. Hier genoot Weber vele vrijheid, en ſtelde er in 1821 zijn' *Freiſchütz*, welk ſtuk dadelijk eene muzikale omwenteling te weeg bragt. De buitengewone goedkeuring, welke dit ſtuk allerwegen ontving, deed hem naar *Weenen* roepen, waar hij, op verzoek der keizerin van *Oostenrijk*, de muzijk voor *Euryanthe* zette. Sedert kwam zijn *Oberon* in het licht, welke zijnen roem vermeerderde, en in *Londen*, werwaarts hij zich voor eenen korten tijd begeven had, onder zijne oogen opgevoerd werd, en eene luide toejuiching verwierf. Door deze zijne afwezenheid brak zijn beſtuur der Dresdener opera voor eenigen tijd af, die niet ligt iemand zal wedervinden, welke zijne plaats volkomen vervult, alzoo hij te *Londen*, omſtreeks de helft van 1826, in den ouderdom van ſlechts 40 jaar, overleed.

WECHABITEN, of *Wachabiten*. Zoo noemden zich verſcheidene Arabiſche volksſtammen, die tot den godsdienſtigen aanhang, door den ſcheik Ibn Abdul Wechab geſticht, behooren. Hij werd in de landſtreek van *Medina* omſtreeks 1729 geboren, ſtudeerde in die ſtad, en trad in 1747, onder de beſcherming van den Arabiſchen groot-scheik Ibn Sa-ud, als hervormer op. De leer van Mahomed van alle bijgeloovige aanhangſels willende zuiveren, en tot hare oude eenvoudigheid terug brengen, bepaalde hij zich alleen tot de letter van den koran, en verwierp alle overleveringen. Hij leerde het beſtaan van een eenig God, den ſchepper der wereld, den belooner van het goede en den wreker van het kwaad; beſchouwde Mahomed ſlechts als een van God geliefden mensch, wiens aanbidding, als met de ware vereering der Godheid ten eenenmaal ſtrijdig, hij hoogst misdadig noemde: hij verbood tevens de pracht en den rijkdom, welken men in de moskeën der *Mahomedanen* aantreft; het gebruik van zijden en met edele metalen verſierde kleederen; van den tabak, koffij enz. en wilde, dat men allen, die zich tegen zijne leer verzetteden, te vuur en te zwaard zoude vervolgen. Ter bereiking zijner oogmerken, haalde hij het eerst in zijn belang over Ebn Seh-ud heer van *Drehpah* en *Lahſa*, dien hij tot vorst (*Emir*) of beſchermer van zijnen nieuwen aanhang uitriep; doch zich zelven voor opperpriester daarvan verklaarde. De zetelplaats der *Wechabiten* werd die van hunnen eerſten beſchermer, Sa-ud, te weten de ſtad *Dra-*

hya 130 uur ten Oosten van *Medina* (een' afstand van 17 dagreizen), 100 uur ten Zuidwesten van *Basfora* en 160 uur Zuid-oostelijk van *Jerufalem* liggende. Zijne nieuwe geloofsgenooten waren tot den hoogften trap van dweeperij opgewonden; tot alle ontberingen bereid; moedig, dapper en wreed, en bragten in korten tijd van de omzwervende Arabifche volksftammen 26 onder hun gebied. De zoon en opvolger van genoemde SEH-UD, ABD-ELAZIZ, konde reeds 120,000 ftrijdbare, en wel bereden mannen in het veld brengen. De *Wechabiten* waren van kameelen en paarden wel voorzien, doch hadden geen gefchut van aanbelang, hetwelk zij eerst moesten veroveren. De aard des lands, de leefwijs en hunne godsdienftige gevoelens vormden hun karakter, hetwelk, naar de bergachtige ftreken van hun oorfpronkelijk land, nog woester en ftouter is, dan dat van de eerfte aanhangers van MAHOMED. De wanorde, die de verhevene *Porte* in al de deelen harer heerfchappij, en dus ook in de Arabifche zoogenoemde fchutslanden dulden moest, begunftigden voornamelijk de ondernemingen der *Wechabiten*, die reeds uit hun hoofdverblijf, tusfchen den Perzifchen zeeboezen en de *Roode Zee*, verfcheidene deelen van Aziatisch *Turkije* verontrust hadden, voor dat men de geringfte maatregelen tegen hunne verwoestingen nam. Eerst in 1801 ontving de pacha van *Bagdad* bevel, om met de aan de *Mahomedanen* getrouw geblevene volksftammen tegen hen op te trekken; doch de *Wechabiten* wisten zijne veldheeren, door aanzienlijke gefchenken, tot den terugtogt te bewegen; overvielen hierop de ftad *Imam-Husfein*; vernielden dezelve, en trokken, na het rooven van vele fchatten, in hunne woeste woonplaatfen terug. Thans hadden zij het oog op de ftad *Mecca*, waar zij zich nog grooter' buit beloofden welke dan ook door SEH-UD II., opvolger van ABD-ELAZIZ, veroverd werd. Men vermoordde vele fcheiks, en aan hun geloof getrouw geblevene *Mahomedanen*; verwoestte alle heilige gedenkteekens, en voerde onmetelijke fchatten met zich. SEH-UD liet flechts eenige honderd man als bezetting achter; beproefde te vergeefs de verovering van *Dfchidda* en *Medina*, en werd overal op de vlugt geflagen. Men herftelde zich echter eerlang van de geledene verliezen, en de *Wechabiten* verfchenen in 1805 talrijker dan immer; plunderden de naar het heilige graf reizende karavanen; veroverden *Medina* en zelfs *Dfchidda*, en kenmerkten iederen dag door ftroomen bloeds en het aanwerven van bekeerlingen, onder welke de mufti van *Mecca* de meeste verwondering verwekte. De *Wechabiten* verfpreidden den fchrik door het geheele Oosten, zoo dat de *Porte* eindelijk in 1810 MOHAMED ALI, pacha van *Egypte*, als mede die van *Damaskus* en *Acre* tegen den pacha van *Bagdad*, JUSSUFF, en de met hem verbondene *Wechabiten*, liet optrekken, die federt aanmerkelijke verliezen leden. Reeds in 1815 had de pacha van *Egypte* hun de fteden *Mecca* en *Medina* weder ontrukt; doch in 1818 werden zij door diens zoon IBRAHIM, volkomen geflagen; hunne hoofdftad werd ingenomen, hun opper-

 hoofd

hoofd in ketenen naar *Konſtantinopel* gevoerd, en den 17 van Wintermaand deszelfden jaars, met zijne medegevangenen, onthoofd. Sedert ſchijnen de *Wechabiten* hun vorig aanzien verloren te hebben. Er zwerven nog wel eenige benden in de woestijnen rond, die men meent, dat door de ſchoone en heldhaftige dochter van den ſtichter van hunnen aanhang worden aangevoerd; doch hunne ſtad is door den pacha van *Egypte* geheel verwoest, en hare inwoners zijn, na het verlies hunner have, overal verſtrooid geworden.

WEDA is de naam van den oorlogsgod der oude *Vriezen*. Hij werd afgebeeld in eenen korten, Romeinſchen krijgsrok, met vleugels op den rug, eenen helm en vederbos, en een ſchild op de borst.

WEDERDOOPERS. (*Anabaptisten.*) Een aanhang van dweepers en ſlechthoofden, die kort na het aanbreken van het licht der hervorming, zoo in als buiten ons vaderland, veel geruchts maakte, en dien naam ontving van de bij hen ingevoerde gewoonte, om niemand onder zich toe te laten, tenzij hij op nieuw gedoopt werd, ofschoon hij in zijne kindschheid, of later, den doop ontvangen had. Zij waren het dus wel met de doopsgezinden eens omtrent den tijd van de toediening van den doop; doch deze vreedzame volgers van MENNO SIMONS hadden voor het overige niets met hen gemeen; gelijk ook hunne dweeperijen en oproerigheden niet alleen door de voorvaderen der tegenwoordige doopsgezinden, maar ook door MENNO zelven, die zich tegen de oproerige predik- en handelwijze der Munſterſche Wederdoopers aankantte, ten ſterkſte zijn afgekeurd geworden. Vele van deze Wederdoopers waren onnoozele en eenvoudige menſchen, die zich door eenige weinige volſlagen dweepers of guiten, of mogelijk wel door beiden, tot de ſchandelijkſte euveldaden lieten misleiden. Het lust ons niet, om ten aanzien hunner gevoelens en oproerige handelingen hier uit te weiden; genoeg zij het, dat in *Amſterdam* hunne onbeſchaamdheid zoo ver ging, dat eenige van hen, zoo mannen als vrouwen, moedernaakt, onder het woest geſchreeuw: *Wee! wee! de wrake Gods!* enz. door de ſtad liepen. Zij werden gevat, en weigerden, toen zij zouden worden verhoord, halsſtarrig, dat men hen van kleederen voorzag, roepende: *dat zij, de naakte waarheid en Gods beeld zijnde, zich nergens over ſchaamden.* Zij werden in Sprokkelm. 1535 onthoofd; doch dit ſchrikte hunnen aanhang niet af, om kort daarna eenen aanval op de ſtad te wagen. Zij bemagtigden het ſtadshuis en den dam; maar werden eindelijk overwonnen, gedood of gevangen genomen. Men telde onder hen 28 dooden, die met de beenen aan de galg werden gehangen; terwijl 9 van de gevangene Wederdoopers, in Bloeim. daarna, eene verſchrikkelijke ſtraf ondergingen, en naderhand ook nog verſcheidene andere geregt werden. Een gelijk lot trof ook ſommige van hunnen aanhang in meer andere ſteden onzes vaderlands, door welke ſtrenge maatregelen zij eindelijk de dwaze hoop, om een nieuw aardsch rijk op te rigten, lieten varen, en zich vervolgens ſtil hielden.

den. — Men vindt een uitvoerig berigt omtrent deze Wederdoopers in WAGENAAR's *Vaderlandſche Historie*, D. V. bl. 68 en volgende.

WEDGWOOD (JOSIAH) werd in 1731 in het graafschap *Stafford* geboren. Zijn vader was een gemeen pottenbakker, die zijnen zoon noch middelen, noch kunstſmaak konde nalaten. Alles werd de jonge WEDGWOOD uit zich zelven, en hij was de eerſte, die door zijne verdienſten den titel van *Koninklijken Plateelbakker*, met de daad, tot eenen eernaam maakte, en de plateel- of pottenbakkerij, tot op dien tijd toe tot een gering handwerk verlaagd, wederom tot eene kunst verhief. Zijne nieuwe en menigvuldige ontdekkingen, ter verbetering van aard- en porſeleinwerk; de zuivere, antieke kunstvorm, dien hij er aan wist te geven; de netheid, waarmede alles, onder zijn opzigt, op zijne fabrijk vervaardigd werd, waaraan hij den naam van *Etruria* gegeven had, en welke allengskens tot eene kleine ſtad was aangegroeid; alsmede het groot getal van jonge kunſtenaren, uit zijne ſchool voortgeſproten, en thans overal verſpreid — dit eene en andere verwierf hem eene algemeene hoogachting, zoo binnen als buiten 's lands. Vóór zijnen tijd kwam het fijne aardewerk uit vreemde landen in *Engeland*, doch ſedert zijne fabrijk werden de Wedgwoodſche waren een aanzienlijke tak van handel voor *Grootbrittanje*. (*) Om zich een denkbeeld te vormen van het omſlagtige zijner fabrijk, behoeft men ſlechts met oplettendheid te doorloopen zijne *Catalogue of Camees, etc. with a general account of Vaſes and Ornaments, after the antique*, welke eerst in 1773 uitkwam, en waarvan in 1790 een derde druk verſcheen. Met onvermoeiden ijver legde hij zich op alles toe, wat ter verbetering van den ſmaak, welken hij in alles weder op het antieke terug bragt, en ter volmaking zijner kunst, kon dienen. Ten bewijze hiervan ſtrekken een, door hem uitgevonden, thermometer, om den graad van hitte af te meten, dien het aardewerk tot de verglazing kan doorſtaan; (†) zijne oudheidkundige bedenkingen over de

(*) WEDGWOOD vond het eerst een bleek geel ſteengoed uit, van eene groote duurzaamheid en eenen uitſtekenden glans, hetwelk van tijd tot tijd door andere ſoorten gevolgd werd, als: 1. het zwavelkleurige (*fine ware Biscuit* of *Queensware*), hetwelk zoo wel de zuren, als de afwisſeling van hitte en koude wederſtaat, en fraai geſchilderd en verſierd is; 2. het witte WEDGWOOD's porſelein (*White China*), van gelijke eigenſchappen; 3. het Jaspis - porſelein (*Jasper*), dat wit en doorſchijnend, tevens zeer ſchoon en fijn is, en het voorregt bezit, dat het eene kleur door en door aanneemt. 4. Baſalt, eene ſoort van ſteengoed, genoegzaam al de eigenſchappen van dezen ſteen hebbende, en va eene fraaije zwarte kleur, die voor de hoogſte polijsting vatbaar is; dat, tegen ſtaal geſlagen, vonken van zich geeft, en alle zuren wederſtaat, en ook tot toetsſteen voor metalen dienen kan; 5. *Terra Cotta*, welke ſoort met het graniet, porphier, enz. vele overeenkomst heeft; 6. *Bamboo*, een roodachtig geſtreept biscuit-porſelein; en 7. Biscuit-porſelein, eene naar agaat gelijkende ſoort, ongemeen hard en ondoordringbaar, en voor het overige, als het *Bamboo*, de eigenſchappen van het witte ſteengoed bezittende.

(†) Men vindt hiervan een berigt in de *Philoſ. Transactions*, van 1782 en 1786.

de vaas van *Barbarini* of *Portland*, benevens zijne verhandelingen over de *Ochra friabilis nigro fusca*, en de Nieuw Zuid-Wallifche delfftof. (*)

Behalve deze zijne verdienften als kunftenaar en fchrijver, was WEDGWOOD ook de weldoener van zijn vaderland, door het aanleggen van wegen en kanalen; hoe zeer eigen voordeel hem daartoe ook allereerst aandreef. Daar in het oord van *Staffordshire*, waar zijne *Etruria* lag, de vervoering zijner fabrijkwaren, bij gebrek aan vaarten en gefchikte wegen, moeijelijk was, fpaarde hij moeite noch kosten, om dit te verbeteren. De *Grand-trunk*, eene vaart, die de *Trent* met de *Merfey* vereenigt, en vervolgens met het groot vereenigings-kanaal *Grand-junction-Channel*, verbindt, heeft men aan zijne onvermoeide tusfchenfpraak bij het parlement te danken. Door deze vaart kreeg hij, uit de afgelegene graafschappen, *Devon*, *Dorfet* en *Kent*, de noodige materialen voor zijne fabrijk, en zette tevens daardoor den binnenlandfchen handel van die ftreek geen gering leven bij. Gelijktijdig liet hij op zijne eigene kosten, door het geheele oord van *Staffordshire*, door de aldaar wonende plateelbakkers, gemeenlijk *the Pottery* geheeten, eenen weg van 10 mijlen aanleggen, en verbeterde daardoor aanmerkelijk het transport van wagens in eene vrij ongebaande ftreek. Voor het overige was hij een minzaam en weldadig man, die fteeds zijne beurs gereed hield tot onderftand van noodlijdenden, en het openen van nieuwe bronnen van industrie. De gefchiedenis van al zijne fpeculatiën zoude ongemeen belang- en leerrijk zijn. Zoo werd, b. v., inzonderheid door zijne bemiddeling, de eerfte Hamilltonfche verzameling van Etrurifche of oud Griekfche vazen, voor het mufeum te *Londen*, gekocht, en hij zond ettelijke jaren voor zijnen dood, aan alle Duitfche prinfen en voorname hoven geheele kisten vol van zijne fabrijkgoederen, zonder dat er iets van befteld was; zich volkomen verzekerd houdende, dat zij in den fmaak zouden vallen, en hem een groot aantal nieuwe koopers bezorgen. WEDGWOOD bereikte den ouderdom van 64 jaar, wanneer zijn werkzaam leven, den 3den van Louwm. 1795, op *Etruria*, een einde nam.

WEDLOOPEN. Dit fpel en volksfeest, der Engelfche natie bijzonder eigen, maar ook door den tegenwoordigen koning van *Wurtemberg*, in het jaar 1818, in zijne ftaten ingevoerd, heeft bijna in alle Engelfche graafschappen, gewoonlijk eenmaal in het jaar, in de Lente of den Herfst plaats; doch er worden ook nog buitengewone Wedloopen gehouden. Rijken en armen nemen aan dit feest deel. Te *New-Market* heeft men jaarlijks, behalve de kleinere, ook nog grootere Wedloopen, waarbij alle kenners en liefhebbers, benevens eene menigte gelukzoekers, tegenwoordig zijn. Voor ieder paard, hetwelk medeloopt, wordt, naar mate van het aanbelang van den wedftrijd, eenige, ja fomtijds tot 1000 guinies bepaald, welke door in-

(†) Geplaatst in hetzelfde werk, van 1784 en 1790.

inschrijvingen gevonden worden, waar van het geheele beloop voor den overwinnaar is. De regeling dezer feesten, en de beslissing staat aan eene zekere afzonderlijke commissie, gewoonlijk genomen uit de eigenaars der paarden, die van de regering geheel onafhankelijk is; doch geeft de laatste, sedert den tijd der koningin ELIZABETH en JACOBUS I., nog gouden en zilveren schalen, als eenen buitengewonen prijs, bij de groote koninklijke Wedloopen, welke jaarlijks, in geheel *Engeland*, ten getale van 60, gehouden worden. Bovendien heeft men ieder jaar nog ettelijke honderden partikuliere Wedloopen; doch de eigenaars der paarden rekenen daarbij meer op den hoogen verkoopprijs derzelve aan liefhebbers, die zich aanbieden, en op het springgeld, (telkens 3 tot 30 guinies en somtijds meer bedragende), dan wel op den uitgeloofden prijs; want het gebeurt dikwijls, dat de schoonste harddraver overwonnen wordt, en nogtans zijne beslissende waarde behoudt. De Wedloopen zijn derhalve geen louter spel van geluk; maar hoogst belangrijk ter aanmoediging van de paardenteelt, die alleen daardoor zoo aanmerkelijk is veredeld geworden; alhoewel sommige kenners beweren, dat het goede ras daardoor is weggenomen, vermits men, om wijdrekkende Wedloopers te fokken, meer op groote, dan op welgevormde paarden, van eenen zuiveren stam, gezien heeft. Ondertusschen gaat niets boven de zorg, waarmede men de Wedloopers oppast: op iedere verandering van het weêr wordt gelet; in de stallen heeft men dikwijls kagchels; het voeder wordt hun toegewogen, en wanneer de tijd van rennen nadert, krijgen zij eene purgatie, klisteer, enz., waar door zij dikwijls zoo ligt vatbaar worden, dat ieder ruw luchtje hen ziek maakt.

Het Wedloopen zelf, een feest, dat door alle standen hartstogtelijk bemind wordt, geschiedt op eene afgemetene plaats, waarin de vierkante of cirkelvormige weg door wit geverwde of aangestrekene palen, die den ruiter altijd aan zijne regterhand moet houden, wordt aangewezen. De afstand, dien ieder renpaard loopen moet, bedraagt 4 Engelsche mijlen. Daar ieder paard, eenen even zwaren last moet dragen, zoo wordt voor de rijders een zeker gewigt bepaald. Weegt een van hen ligter, dan wordt hij met zoo veel gewigt bezwaard als hij te kort komt, en wanneer alle, met de zadels en toomen hunner paarden, door de gezworenen gewogen zijn, rijden zij, op een teeken van den waldhoren, voor de rijbaan, waar zij zich voor een gespannen touw in eene regte lijn plaatsen. Zoo dra er geblazen wordt, valt het touw, en het rennen neemt eenen aanvang, wanneer de boven opgegeven afstand gewoonlijk in 8 tot 9 minuten wordt afgelegd: zelfs heeft men voorbeelden, dat een paard 3 maal in éénen achtermiddag, telkens met verpoozing van een uur, geloopen, den prijs bij iederen Wedloop behaald, en dus eenen afstand van meer dan $2\frac{1}{2}$ Duitsche mijl in 27 minuten heeft afgelegd. Zoo dra de rijders het eindperk bereikt hebben, worden zij weder ge-

wogen, of zij ook somtijds onder weg een gedeelte van het gewigt mogten hebben weg geworpen. De paarden worden aan stalknechts ter hand gesteld, die dezelve zorgvuldig afvegen, de pooten, inzonderheid de gewrichten, met eene stroowisch wrijven, en hun eindelijk Spaanschen wijn, sommigen ook wel Franschen brandewijn, ingieten. Hierop worden zij toegedekt, en vervolgens tot eenen anderen Wedloop rond geleid.

WEEDE. Eene bekende plant, welke tot verw gebruikt wordt, en eene goede, duurzame, blaauwe kleur oplevert. Zij vordert eenen, in zijnen aard, goeden en wel bearbeiden grond, en tiert daarom niet overal. De raapvormige wortel der plant dringt diep in den grond, en schiet 5 of 6 bladen uit, die de eigenlijke verwstof opleveren; doch eerst in het 2de jaar daartoe bruikbaar zijn. Wanneer de bladen eene geelachtige kleur beginnen te krijgen, worden zij afgenomen en gedroogd, op eenen daartoe geschikten molen gemalen, en tot een deeg gemaakt, waaruit dan ballen gevormd worden, welke de verwers gebruiken. De beste Weede wordt in het Zuiden van *Frankrijk*, in het voormalig *Languedoc*, gekweekt; in *Duitschland*, voornamelijk in *Thuringen*, bij *Erfurt* in *Langensalza*, in den *Opper-Lausitz* en het *Brandenburgsche*. Ook in *Zwitserland*, *Portugal*, *Spanje* en *Zweden*, wordt deze plant geteeld. Eertijds werd zij in *Frankrijk* en *Thuringen* zeer sterk aangekweekt, en de handel in deze verwstof was zeer belangrijk en voordeelig, omdat men nog geene andere voor het blaauwverwen kende; doch de, door de *Hollanders*, in de eerste helft der 17de eeuw, uit de *Oost-Indië* ingevoerde indigo deed aan dezen handel afbreuk; maar nog meer kwam de Weede in onbruik, sedert het verbouwen van den indigo, voor ruim eene eeuw, in *West-Indië* en *Zuid-Amerika* sterker doorgezet, en dit buitenlandsche product menigvuldiger naar *Europa* vervoerd werd. Men geeft te regt aan den indigo den voorrang, uit hoofde zijner schoone kleur; doch daarentegen is die van de Weede duurzamer, en de verwers kunnen haar niet geheel ontberen. Ofschoon nu wel deze plant, om de opgegevene oorzaken, aanmerkelijk minder verbouwd wordt, zet men derzelver aankweeking, echter, nog steeds voort, en de laatstelijk geëindigde oorlog, waardoor de invoer van den indigo gestremd werd, heeft haar gebruik meerder noodzakelijk gemaakt.

WEEG- of WANDLUIS. (*Cimex Lectularius*) Omtrent het oorspronkelijke vaderland, en het verblijf van dit walgelijk, lichtschuwend insect in zijnen wilden staat, weet men weinig met zekerheid. Het heeft een' neergebogen snuit, platten rug, gezoomde borst, pooten, die tot loopen geschikt zijn, is bruinachtig geel van kleur en ongevleugeld. Men vindt hetzelve in de woningen van morsige en zorgelooze menschen bijna in alle werelddeelen, namelijk: in *Siberië*, *Oost-Indië*, *Noord-* en *Zuid-Amerika*, enz. De Weegluizen loopen zeer snel, en wel des nachts; zuigen het bloed

uit, waar door bij fommige menfchen eene ligte ontfteking ontftaat, en leggen derzelver ftekelige eijeren tusfchen alle reten. Zoo ligt het mogelijk zij, dat zij bij toeval in een huis kunnen komen, zoo gemakkelijk is het, om ze terftond bij den aanvang, door eene zorgvuldig herhaalde aanwending van fterke middelen, daaruit weder te verdrijven, hetwelk ten uiterfte moeijelijk valt, wanneer zij eens de overhand genomen en zich overal verfpreid hebben. Onder de krachtigfte en zekerfte middelen worden de 3 volgende opgegeven: 1. fterkwater, verfche osfengal en ijzer-vitriool, van ieder even veel gewigts, ondereen gemengd. 2. Een half drachma bijtend kwikzilver-fublimaat, opgelost in 2 drachma geest van zout, hetwelk, gemengd met een zoo genoemd kwartiertje terpentijn-geest, bij het gebruik fterk moet worden omgefchud. (Met beide deze middelen worden de voegen en reten beftreken.) En 3. Spaanfche peper, *assa foetida* en zwavel, van ieder 2 drachma's. Men ftrooit dit poeder, in ledig gemaakte kamers, op geglommen kolen, waarna deuren en venfters gefloten, en alzoo 24 uur gehouden worden. Als een palliatief middel op reis kan citroenfap, op de bedden, hoofdkusfens enz. uitgedrukt, van dienst zijn.

WEELDE is, over het algemeen, eene bovenmatige neiging ter bevrediging van enkel zinnelijke genoegens, onverfchillig, waarin men dezelve ook moge zoeken. Zij vertoont zich, inzonderheid, in het gedurig uitvinden en aanwenden van nieuwe middelen van genot, die tot uitwendigen luister en fieraad, en ter voldoening van allerlei kunstbehoeften kunnen dienen, welke men oordeelt aan eene zoo genoemde, dikwijls kwalijk begrepene, fatfoenlijke leefwijze, zoo wel ten aanzien van vermaak als gemak, te voegen: met één woord in alles, wat het zingenot kan ftreelen. Voor zoo ver nu de Weelde den omloop van het geld vermeerdert, aan arbeidzame handen werk verfchaft, en de kunften aankweekt, bevordert zij wel, aan den eenen kant, de volkrijkheid van eenen ftaat; doch gaat ook, aan den anderen kant van een gevolg vergezeld, hetwelk deze voordeelen tegenwerkt, en dikwijls grootendeels vernietigt. Zoo dra, namelijk, de Weelde, door overtollige behoeften ter kennis van het algemeen te brengen en te doen begeeren, den gewonen eenvoudigen leeftrant omflagtiger, en dus kostbaarder maakt, wordt de zwarigheid om een huisgezin te onderhouden grooter, en kan elk van datgeen, hetwelk hij voor zijn eigen perfoon noodig heeft, minder overhouden; en dit alles te zamen genomen maakt de huwelijken minder, alzoo iemand niet ligt tot trouwen zal overgaan, wanneer hij daardoor verpligt is, om den rang, dien hij te voren in de maatfchappij bekleed heeft, eenige trappen te verlagen, en zich van velerlei aangenaamheden des levens te berooven, welke door het voorbeeld van anderen en eigen gewoonte voor hem noodzakelijk zijn geworeen. Dit raakt alle artikels van uitgaven, als: woning, huisraad, fpijze en drank, kleeding, bediening, enz., en de gevolgen hiervan

van kan men ieder klasfe van nigezetenen befpeuren. Zoo lang zich echter de Weelde tot de aanzienlijke ftanden bepaalt, heeft zij, omdat deze altijd een gering getal van eene geheele natie uitmaken, op de ftremming der huwelijken flechts eenen geringen invloed; maar zoo dra zij van de grooten tot den middel- en geringeren ftand overflaat, en de uitgaven hunne inkomften overtreffen, dan verhindert de Weelde de oprigting van nieuwe familiën dermate, dat zulks eenen verderfelijken invloed op het geheel moet hebben.

Ondertusfchen is het de ftremming der huwelijken niet alleen, welke eene kwalijk beftuurde Weelde veroorzaakt, maar zij is ook, van den zedelijken kant befchouwd, hoogst nadeelig. Immers moet het iederen oplettenden befchouwer in het oog vallen, dat men bijna allerwegen de palen overfchrijdt, welke ftand en vermogen voorfchrijven: de minderen willen doen, wat den meerderen alleen voegt, en de min gegoeden willen aan de rijken niets toegeven. Niet minder in het oog loopende is de geftadige en onmatige begeerte naar zinnelijke vermaken. Uitfpanning en vreugde zijn niet meer het zoete loon des volbragten arbeids, de balfem, waarvan zich de wijze met matigheid en een gerust hart bedient, om, daardoor op nieuw gefterkt, het werk van zijn beroep gemoedigd waar te nemen. Om van het verderfelijke der kwalijk beftuurde Weelde nog nader overtuigd te worden, behoeft men flechts het gros van die menfchen te kennen, die zich aan haar overgeven. Gekunftelde gemakken, ijdele opfchik, uiterlijk fieraad, eten en drinken, modezucht, wellustige omgang van beide geflachten, zijn de voorwerpen hunner driftige begeerte. In hunne huishoudingen heerscht gewoonlijk eene verregaande wanorde, en dikwijls wordt men, wanneer men er naauwkeurig acht op flaat, onder den glans des overvloeds, de aannaderende behoeftigheid reeds gewaar. Gezondheid en fterkte, de gevolgen eener matige leefwijze, zijn van hen geweken, en zij dragen reeds vroegtijdig de teekenen van ziekte en gebrekkelijkheid. Niet alleen het ligchaam, maar ook de geest dergenen, die zich aan de Weelde overgeven, wordt daardoor ten eenenmale verzwakt en bedorven, zoo als hunne meeste bedrijven getuigen, die door zwakheid en beuzelachtigheid gekenmerkt zijn, waarvan zelfs de wijze, waarop kunften en wetenfchappen, ja zelfs de gewigtigfte belangen, worden behandeld, niet is uitgefloten. Terwijl alles, wat de *mode* vordert, met de uiterfte naauwkeurigheid, fomtijds zelfs met angstvalligheid, wordt in acht genomen, ziet men niet zelden, dat de aangelegenfte pligten omtrent den ftaat en zijne eigene huisgenooten geheel worden verwaarloosd; zelfs, terwijl men op alles, wat de zinnen bevredigt, tot verkwistens toe, rijkelijk is, heerscht er dikwijls de grootfte karigheid ten aanzien van de nuttigfte uitgaven, eenen volftrekten afkeer van wel te doen aan behoeftigen, en men ontmoet niet zelden bij de grootfte gevoeligheid en oogenfchijnlijke teederhartigheid, de fchaamteloose losbandigheid van zeden.

Wij zouden de treurige gevolgen eener kwalijk bestuurde Weelde nog in meer bijzonderheden kunnen schetsen; doch wij oordeelen, dat de opgegevene genoegzaam zijn, om haren verderfelijken invloed te doen gevoelen. Ondertusschen zijn wij er verre af, om alle Weelde uit de wereld te willen verbannen: in tegendeel is zij, wel bestuurd, eene bron van reine genoegens; want het is geenszins eene vernietiging, maar alleen een verstandig bestuur der hartstogten, hetwelk den mensch gelukkig maakt. Dit is niet alleen ten aanzien van enkele menschen waar, maar ook van een geheel volk, welks Weelde, in den grond beschouwd, immers niets anders is, dan een gevolg van deszelfs hartstogten. De milde, weldadige natuur gaf ons niet te vergeefs zoo vele geschenken; veel meer leerde zij ons, dezelve met verstandige matigheid te genieten, en legde daartoe eenen grooten voorraad van vermogens en krachten in ons. Ook begrijpt men ligtelijk, dat een staat, waarin alle schatten dood en ongebruikt liggen, hoogst ongelukkig moet wezen, en dat in tegendeel eene wel bestuurde Weelde algemeene werkzaamheid veroorzaakt, kunstijver bevordert, en het vermogen van een land in eene gedurige, vruchtbare ebbe en vloed onderhoudt.

WEENEN. De hoofdstad van het Oostenrijksche keizerrijk, en sedert MAXIMILIAAN I., de zetel van den beheerscher van *Oostenrijk*. Zij ligt in *Neder-Oostenrijk*, in het land onder de *Ens*, op eenen kleinen heuvel, aan den regter- of Zuidelijken oever van den *Donau*, waarvan een arm tusschen de stad en eenige voorsteden doorloopt, en waarin zich hier de kleine rivier *Wien* ontlast, welke 3 mijlen van de stad, in het *Weener woud* ontspringt. Hare omliggende streken zijn zeer aangenaam en vruchtbaar. In het Noorden ziet men den veelarmigen *Donau* met zijne bekoorlijke eilanden; ten Westen den *Leopolds-* en *Kahlenberg*, welke zich beiden tot aan genoemde rivier uitstrekken, en Zuidwaarts in eene boschrijke bergketen voortloopen, alwaar vele landgoederen en tuinen gevonden worden; terwijl zich ten Oosten de uitgestrekte vlakte naar den kant van *Hongarijë* opent. *Weenen* bestaat uit de eigenlijke stad en 34 voorsteden. De eerste, die $1\frac{1}{4}$ uur in den omtrek heeft, bevat 1,400 huizen, en is van bastions, grachten en eenen wal voorzien; in de laatste, die, met den *Prater*, eenen omtrek hebben van $3\frac{1}{2}$ Duitsche mijl, telt men meer dan 5,700 huizen, welker getal nog telkens toeneemt. Twee der voorsteden, de *Leopoldsstad* en het *Jägersplein*, liggen aan gene zijde van den arm van den *Donau*, op welks regteroever de stad, en de overige voorsteden gebouwd zijn, die door 3 bruggen met elkander zijn verbonden, waarvan de *Fransenbrug* de fraaiste is. Deze voorsteden zijn van eenen 10 voet hoog gemetselde muur en grachten omringd, en hebben 11 poorten. In 1815 bedroeg het aantal van derzelver bewoners, behalve de vreemdelingen en de krijgslieden, te zamen 238,177 zielen. De eigenlijke stad heeft niets van eene regelmatige bouworde: hare 8 groote en 10 kleinere plei-

pleinen zijn van eenen geringen omvang; de 110 ſtraten ſmal en krom, en worden door meer dan 3000 lantarens verlicht; de masſive huizen zijn hoog en gedeeltelijk van 5 of meer verdiepingen. De voornaamſte plaatſen in de ſtad zijn: de hof, de groote markt, de grachten, het *Jozefs-plein*, waarop het ridderlijk ſtandbeeld van Jozef II. ſtaat, hetwelk de tegenwoordige keizer voor dezen zijnen oom, in 1806, heeft opgerigt. De ſtad is in 4 deelen en 8 kerſpelen verdeeld, welke laatſte even zoo vele kerken hebben. Onder deze is de *St. Stephanus*-kerk, of de aartsbisſchoppelijke en metropolitaanſche, de merkwaardigſte. Zij is een majestueus gebouw, van eene fraaije gothiſche bouworde; ſteekt boven alle gebouwen uit; werd omſtreeks de helft der 15de eeuw geſticht, bevat eenige ſchilderſtukken van voorname meesters, verſcheidene gedenkteekens van perſonen uit de regerende familie, en eenen aanzienlijken ſchat van kostbare heilige vaten en reliquiën. Deze kerk heeft aan de Zuidzijde eenen toren, welke met gothisch werk is verſierd, en 484 voet hoog is. In de *Augustijner*-kerk vindt men het gedenkteeken, door den hertog Albert van *Sakſen-Tesſchen*, voor zijne gemalin de aartshertogin Christina, in 1806, opgerigt, en door den beroemden Canova vervaardigd. Van de kloosters zijn, na derzelver hervorming door Jozeph II., nog 6 voor monniken, en één voor nonnen overgebleven. Onder de menigvuldige, ten deele openbare, gebouwen en paleizen is de keizerlijke burgt, waaraan men in de 13de eeuw reeds begon te bouwen, en die ſedert aanmerkelijk vergrootte, het merkwaardigſte, ofschoon van buiten niet het aanzienlijkſte. Van binnen, echter, is dezelve zeer prachtig. Men vindt in dezelve de keizerlijke ſchatkamer, welke in eene galerij en 4 vertrekken, onder meer andere kostbare juweelen en kunstſchatten, den grooten, zoo genoemden Florentijner diamant bevat, welke eens de eigendom van Karel *den Stouten*, hertog van *Bourgondië*, was. In een gedeelte van deze burgt is het keizerlijk kabinet van naturaliën een der volledigſte; voorts dat van antieken, waarmede de verzameling van geſnedene ſteenen en antieke medaillons verbonden is, alsmede de door den tegenwoordigen keizer genoegzaam nieuw aangelegde verzameling van moderne munten en gedenkpenningen. In een afzonderlijk, bij de keizerlijke burgt geſticht, prachtig gebouw, bevindt zich de keizerlijke hof-boekerij, welke Maximiliaan I. heeft begonnen bijeen te brengen, en thans 300,000 boekdeelen, en eene talrijke verzameling van handſchriften, en werken uit de eerſte tijden der boekdrukkunst bevat. Behalve deze burgt komt ook nog in aanmerking de keizerlijke rijſchool, volgens het oordeel van deskundigen, het ſchoonſte gebouw van dien aard in *Europa*.

De voorſteden van *Weenen*, welke breedere ſtraten hebben, waarvan weinige geplaveid, en ſlechts met puin bedekt zijn, en meer open liggen, bevatten vele zomerpaleizen en tuinen der grooten; doch ook nog vele uitgebreide en onbebouwde plaatſen, zelfs bouw- en

wei-

weilanden, die echter van tijd tot tijd minder worden. In dezelve zijn inzonderheid merkwaardig het keizerlijk paleis *Belvedere*, een der fraaiste gebouwen van *Weenen*, met de schoone keizerlijke galerij van schilderstukken, uit 1300 stuks bestaande; het invaliden-huis; de prachtige *Karel Borromans* kerk; het gebouw der *Jozephiensche* genees- en heelkundige akademie; het algemeen ziekenhuis, een verbazend gebouw, met 7 pleinen, enz. Behalve de reeds genoemde keizerlijke boekerij en de gallerij van schilderstukken in *Belvedere*, zijn er ook nog vele aanzienlijke verzamelingen van wetenschap en kunst, waaronder de boekerij en het kabinet van naturaliën, tot de universiteit behoorende, en verscheidene uitgelezene boekerijen en natuurkundige verzamelingen van aanzienlijke personen gevonden worden. Onder de verschillende inrigtingen voor hooger onderwijs, verdient de universiteit, in 1365 gesticht, en in 1755 door den beroemden keizerlijken lijfarts von Swieten geheel nieuw ingerigt, de eerste plaats. Zij bestaat uit de gewone 4 faculteiten, heeft een aanzienlijk inkomen, en telt omtrent 1000 studenten, waarvan meer dan 200 uit particuliere stichtingen ondersteund worden. Onder de verdere inrigtingen voor onderwijs behooren: 3 gymnasiën; de genees-heelkundige *Jozefs*-akademie, welke ook buitenlandsche honoraire en corresponderende leden heeft; de akademie der beeldende kunsten, namelijk: der schilder-, beeldhouw-, graveerkunde en de Mozaiek; de Theresiaansche ridder-akademie; de akademie voor Oostersche talen; het sedert 1816 opgerigte Polytechnisch instituut, waarin wis-, natuur-, schei-, werktuigkunde en technologie geleeraard worden; het instituut voor de veeartsenijkunde; de normale hoofdschool en andere; terwijl men tevens begonnen heeft, om krijgsscholen daar te stellen, naar de Lancastersche leerwijze ingerigt.

Men vindt in *Weenen* vele weldadige inrigtingen, waaronder inzonderheid behoort het algemeen en uitgestrekt ziekenhuis, door Jozef II. aangelegd, dat voor 2,000 bedden ingerigt is, en waarin somtijds tusschen de 14 en 1500 kranken, in één jaar, worden opgenomen. Voorts vindt men hier een instituut voor doofstommen, mede door genoemden vorst daargesteld, alsmede een huis voor blinden.

Weenen is het middelpunt van den Oostenrijkschen handel. Omtrent 200 kooplieden in het groot drijven eenen zeer aanzienlijken aktiehandel, met inlandsche voortbrengsels, op de overige Oostenrijksche provinciën, *Italië* en *Turkije*, *Rusland*, *Beijeren* en *Silesië*. Van buiten 's lands worden slechts eenige ruwe producten ingevoerd. Fabrijken en manufacturen, welke eerst onder de keizerin Maria Theresia werden opgerigt, en Jozef II., in 1785, door het verbod van invoer van alle vreemde waren poogde uit te breiden, zijn sedert aanmerkelijk toegenomen, en volkomener geworden. Er worden thans in *Weenen* zijden stoffen, zilveren en gouden borduursels, linten, katoenen stoffen, lakens, staal- en galanteriewaren, wiskundige- en muzijkinstrumenten, geweren, porselein, tapij-

pijten, enz., gedeeltelijk in de hoogfte volkomenheid, vervaardigd. Men telt thans omtrent 3,000 fabrijken, die aan meer dan 60,000 menfchen werk verfchaffen. Er zijn meer dan 10,000 weefgetouwen; terwijl de groote porfeleinfabrijk alleen 1500 perfonen, onder welke 150 fchilders, bezig houdt. Over het algemeen is het aantal van kunftenaars, inzonderheid van fchilders, teekenmeesters en plaatfnijders, ongemeen groot. Zeer nabij de voorfteden van *Weenen*, op een eiland, hetwelk door den *Donau* gevormd wordt, vindt men de beroemde plaatfen van vermaak en uitfpanning, den *Prater*, benevens de daarmede verbonden *Diergaarde*. De eerfte, zijnde een bosch, tot wandellanen aangelegd, en ¾ uur lang, ftaat voor eenen ieder open, biedt verfcheidene bekoorlijke partijen aan, en wordt op zon- en feestdagen, bij fchoon weder, fomtijds wel door 20,000 menfchen bezocht: de laatfte is een regelmatig vierkant, beftaat bijna geheel uit geregelde partijen van doorfneden boschjes, en ftaat almede voor eenen ieder open. — De befchrijving en platte grond der hoofd- en refidentieftad *Weenen*, van J. PEZZL, 1807, is voor vreemdelingen een goede wegwijzer.

WEENINX, (JAN BAPTISTA) in 1621 te *Amfterdam* geboren, was een beroemd kunstfchilder, die zijn voornaam onderwijs te *Utrecht*, bij den vermaarden JAN BLOEMAART, ontving, en vervolgens nog 2 jaar dat van N. MOJEST genoot. Eenige jaren na zijn huwelijk met eene dochter van den landfchapsfchilder GILLIS HONDEKOETER, ging hij naar *Rome*, waar hij zich ettelijke maanden ophield, en vervolgens van daar naar zijn vaderland terug keerde, waar hij zich eerst te *Utrecht* nederzette; doch naderhand zijn verblijf hield op het adelijk huis *ter Mei*, bij het dorp *de Haar*, boven gemelde ftad. Hij muntte, zoo als zijne nog voor handen zijnde ftukken bewijzen, in alle deelen der fchilderkunst uit, en konde in ongeloofelijk korten tijd ftukken van merkelijke grootte afwerken. Tot bittere fmart van vele kunstverzamelaars ftierf hij reeds in het 39fte jaar zijns levens; nalatende eenen zoon, JOHAN WEENINX, insgelijks een vermaard kunstfchilder, en in manier en behandeling zoo gelijk aan zijnen vader, dat zijne ftukken, immers die van den vroegften tijd, van de kunstgewrochten van dezen naauwelijks kunnen onderfcheiden worden. Meestal fchilderde hij dood en levend wild, als mede bloemen en fruit. Onder zijne meer uitvoerige kunstgewrochten mogen eenige altaarftukken, in de roomfche kerk, op het Begijnenhof, te *Amfterdam*, genoemd worden, en onder dezelve eene *Geboorte des Zaligmakers*, en eene *Hemelvaart van Maria*, die zeer krachtig zijn gefchilderd. JOHAN WEENINX ftierf in 1719, in hoogen ouderdom.

WEERKUNDE is de kennis van den ftaat, de veranderingen en verfchijnfelen van den dampkring. Zij is eene der belangrijkfte, maar ook moeijelijkfte deelen der natuurkunde; daar zij haren beoefenaar leidt uit de enge beperking van zijn boekvertrek, ftook- of werk-

werkplaats tot de befchouwing van de werkingen en verfchijnfelen der natuur in het groot, in derzelver wederkeerig verband en werking, de vereenigde uitkomften van krachten en ftoffen, die uit de ingewanden der aarde en hare vuurkolken, uit den afgrond der zee, van de oppervlakte der aarde, uit de verfchillende natuurrijken, uit den dampkring en de oneindige wereldruimte, ja zelfs door den bijkomenden invloed van andere wereldbollen en zonneftelfels, rondom onze aarde worden voortgebragt. Een weerkundige is derhalve geheel iets anders, dan hetgene men gewoonlijk onder denzelven verftaat; namelijk, iemand, die uit de tegenwoordige en verledene gefteldheid des weders, met eenige waarfchijnlijkheid, de toekomftige zou kunnen voorfpellen. Zekerlijk behoort ook het laatfte tot een der ondergefchikte oogmerken zijner navorfchingen, wegens den onberekenbaren invloed van de weersgefteldheid op den ftaat der delfstoffen, planten en dieren, en bepaaldelijk op de gezondheid en aangelegenheden van den mensch, op onze veehoederij, landbouw, zeevaart, onderfcheidene bedrijven, hanteringen, ambachten en fabrijken, ja zelfs op het genot en de uitfpanningen des levens. Maar de weerkundige is te wel bekend met de menigte der beftendige en veranderlijke oorzaken in en buiten den dampkring, die vereenigd, of bij partijen en verkregen overwigt van fommigen, in kracht en ftrekking, eenige beftendigheid of verandering des weders kunnen voortbrengen, dan dat hij ooit aanfpraak zoude kunnen of willen maken op den naam van *weerprofeet*, en niet gramftorig zoude worden over de verachting of befpotting, waaraan hij, niet alleen bij het onkundig gemeen, maar zelfs bij mannen van naam en geleerdheid dikwerf is blootgefteld, wanneer hij, naar de bloote regelen der kansrekening, het eens waagde, zijne meening over het weder van morgen of overmorgen mede te deelen, en die meening door de uitkomst niet wordt bevestigd. Hoe ligtelijk dus teleurftelling kan plaats hebben, en hoe weinig die getuigt tegen de waarde, het belang en de noodzakelijkheid zijner wetenfchap, moet wel niemand beter kunnen inzien dan een wiskundige, bekend met de leer der zamenftelling (*combinatie*) en kansrekening. Hij weet, dat b. v. 12 perfonen op 479,001,60 verfchillende wijzen naast elkander geplaatst kunnen worden, en meer dan 91 jaren zouden noodig hebben, om alle mogelijke rangfchikkingen te doorloopen, indien zij onophoudelijk en fnel genoeg van plaats konden veranderen, om 10 rangverwisfelingen in ééne minuut te ondergaan: hoe zoude hij zich dan kunnen verwonderen, dat, bij den onberekenbaren zamenloop van beftendige, veranderlijke, mede- of tegenwerkende oorzaken des weders, zijne onzekere kansrekening dikwerf zal falen. Intusfchen legt hij zich, als weer- en natuurkundige, ijverig toe op het onderzoek en de kennis van den ftaat des dampkrings, deszelfs vochtigheid, zwaarte, veerkracht, helderheid, warmte, electriciteit, enz.; desgelijks op de kennis der veranderingen en verfchijnfelen, die in denzelven voorvallen

len, en gewoonlijk verdeeld worden in de *waterachtige*, *lichtende* en *vurige* luchtverhevelingen. Een voornaam gedeelte der Weerkunde bestaat in het doen van naauwkeurige, gelijktijdige waarnemingen op verschillende plaatsen, zoo veel mogelijk met de beste en gelijkloopende werktuigen. Die waarnemingen echter zijn, tot nog toe, niet algemeen en eenparig, maar grootendeels door enkele afzonderlijke natuurkundigen en liefhebbers gedaan, waaraan nog veel te verbeteren en te wenschen overig blijft. Onder onze landgenooten hebben de hoogleeraren VAN MUSSCHENBROEK en VAN SWINDEN zich hieromtrent zeer verdienstelijk gemaakt. De laatste leverde een beredeneerd verslag van de slotsom zijner waarnemingen in de verhandelingen van het *Nederl. Instituut*. De eerste, VAN MUSSCHENBROEK, heeft, gedurende dertig jaren, bijna onafgebroken, zoodanige waarnemingen gedaan en naauwkeurig beschreven, met bijvoegingen zijner resultaten in zijne *Ephemerides Meteorologicae et Magneticae*; zijnde tot nog toe onuitgegeven en als handschrift berustende in de *Akademische Bibliotheek* te *Leijden*. In *Engeland* deed, onder anderen, de beroemde weerkundige LUKE HOWARD zoodanige waarnemingen, in de nabijheid van *Londen*, waarvan eene reeks van 10 jaren, loopende van 1807—1816, den grondslag uitmaakt zijner beschrijving der *Luchtsgesteldheid van Londen*, uitgegeven in 1818, onder den titel: *The Climate of London deduced from Meteorological Observations, made at different Places in the Neighbourhood of the Metropoliso*; by LUKE HOWARD, *in two volumes*. Ook de hoogleeraren UILKENS en NIEUWENHUIS hebben zich eene reeks van jaren met weerkundige waarnemingen, hier te lande, bezig gehouden; de laatste met inachtneming der noodige herleidingen van de barometrische waarnemingen tot den staat van gelijke temperatuur. Te *Augsburg* heeft voor eenige jaren de heer canonicus A. STARK, soortgelijke waarnemingen uitgegeven, met eene naauwkeurige beschrijving zijner instrumenten. Te *Chemnitz* verscheen sedert 1825 een geregeld weerkundig tijdschrift, onder den titel: *Zeitschrift für die Gesammte Meteorologie*.

WEERSTALLEN. Bij dezen naam waren, oudtijds, in *Vriesland*, zekere hoogten, of heuvels, bekend, op welke de landdagen onder den blooten hemel gehouden werden. Een gehucht, omtrent een half uur gaans van het vlek *Makkum*, aan den rijweg naar *Bolsward*, thans gewoonlijk bij den naam van *Weeren* bekend, is niet onwaarschijnlijk zoodanig een Weerstal geweest.

WEERWOLF. Een wolf, in een' mensch veranderd; een schepsel van het bijgeloof van vorigen en nog soms van onzen tijd.

WEESP, of WESOP. De aanzienlijkste der drie steden in of omtrent *Gooiland*, in de provincie *Noord-Holland*, ligt ruim 2 uur van *Amsterdam*, $1\frac{1}{2}$ uur van *Muiden* en 2 uur van *Naarden*. De rivier de *Vecht*, die digt aan de stad vrij breed is, loopt door de stad, welke omtrent 3,000 inwoners heeft. *Weesp* heeft 3 poorten, een

weilanden, die echter van tijd tot tijd minder worden. In dezelve zijn inzonderheid merkwaardig het keizerlijk paleis *Belvedere*, een der fraaiste gebouwen van *Weenen*, met de schoone keizerlijke galerij van schilderstukken, uit 1300 stuks bestaande; het invaliden-huis; de prachtige *Karel Borromans* kerk; het gebouw der *Jozephiensche* genees- en heelkundige akademie; het algemeen ziekenhuis, een verbazend gebouw, met 7 pleinen, enz. Behalve de reeds genoemde keizerlijke boekerij en de gallerij van schilderstukken in *Belvedere*, zijn er ook nog vele aanzienlijke verzamelingen van wetenschap en kunst, waaronder de boekerij en het kabinet van naturaliën, tot de universiteit behoorende, en verscheidene uitgelezene boekerijen en natuurkundige verzamelingen van aanzienlijke personen gevonden worden. Onder de verschillende inrigtingen voor hooger onderwijs, verdient de universiteit, in 1365 gesticht, en in 1755 door den beroemden keizerlijken lijfarts VON SWIETEN geheel nieuw ingerigt, de eerste plaats. Zij bestaat uit de gewone 4 faculteiten, heeft een aanzienlijk inkomen, en telt omtrent 1000 studenten, waarvan meer dan 200 uit particuliere stichtingen ondersteund worden. Onder de verdere inrigtingen voor onderwijs behooren: 3 gymnasiën; de genees-heelkundige *Jozefs*-akademie, welke ook buitenlandsche honoraire en corresponderende leden heeft; de akademie der beeldende kunsten, namelijk: der schilder-, beeldhouw-, graveerkunde en de Mozaiek; de Theresiaansche ridder-akademie; de akademie voor Oostersche talen; het sedert 1816 opgerigte Polytechnisch instituut, waarin wis-, natuur-, schei-, werktuigkunde en technologie geleeraard worden; het instituut voor de veeartsenijkunde; de normale hoofdschool en andere; terwijl men tevens begonnen heeft, om krijgsscholen daar te stellen, naar de Lancastersche leerwijze ingerigt.

Men vindt in *Weenen* vele weldadige inrigtingen, waaronder inzonderheid behoort het algemeen en uitgestrekt ziekenhuis, door JOZEF II. aangelegd, dat voor 2,000 bedden ingerigt is, en waarin somtijds tusschen de 14 en 1500 kranken, in één jaar, worden opgenomen. Voorts vindt men hier een instituut voor doofstommen, mede door genoemden vorst daargesteld, alsmede een huis voor blinden.

Weenen is het middelpunt van den Oostenrijkschen handel. Omtrent 200 kooplieden in het groot drijven eenen zeer aanzienlijken aktiehandel, met inlandsche voortbrengsels, op de overige Oostenrijksche provinciën, *Italië* en *Turkije*, *Rusland*, *Beijeren* en *Silesië*. Van buiten 's lands worden slechts eenige ruwe producten ingevoerd. Fabrijken en manufacturen, welke eerst onder de keizerin MARIA THERESIA werden opgerigt, en JOZEF II., in 1785, door het verbod van invoer van alle vreemde waren poogde uit te breiden, zijn sedert aanmerkelijk toegenomen, en volkomener geworden. Er worden thans in *Weenen* zijden stoffen, zilveren en gouden borduursels, linten, katoenen stoffen, lakens, staal- en galanteriewaren, wiskundige- en muzijkinstrumenten, geweren, porselein, tapij-

pijten, enz., gedeeltelijk in de hoogste volkomenheid, vervaardigd. Men telt thans omtrent 3,000 fabrijken, die aan meer dan 60,000 menschen werk verschaffen. Er zijn meer dan 10,000 weefgetouwen; terwijl de groote porseleinfabrijk alleen 1500 personen, onder welke 150 schilders, bezig houdt. Over het algemeen is het aantal van kunstenaars, inzonderheid van schilders, teekenmeesters en plaatsnijders, ongemeen groot. Zeer nabij de voorsteden van *Weenen*, op een eiland, hetwelk door den *Donau* gevormd wordt, vindt men de beroemde plaatsen van vermaak en uitspanning, den *Prater*, benevens de daarmede verbonden *Diergaarde*. De eerste, zijnde een bosch, tot wandellanen aangelegd, en ¾ uur lang, staat voor eenen ieder open, biedt verscheidene bekoorlijke partijen aan, en wordt op zon- en feestdagen, bij schoon weder, somtijds wel door 20,000 menschen bezocht: de laatste is een regelmatig vierkant, bestaat bijna geheel uit geregelde partijen van doorsneden boschjes, en staat almede voor eenen ieder open. — De beschrijving en platte grond der hoofd- en residentiestad *Weenen*, van J. Pezzl, 1807, is voor vreemdelingen een goede wegwijzer.

WEENINX, (Jan Baptista) in 1621 te *Amsterdam* geboren, was een beroemd kunstschilder, die zijn voornaam onderwijs te *Utrecht*, bij den vermaarden Jan Bloemaart, ontving, en vervolgens nog 2 jaar dat van N. Mojest genoot. Eenige jaren na zijn huwelijk met eene dochter van den landschapsschilder Gillis Hondekoeter, ging hij naar *Rome*, waar hij zich ettelijke maanden ophield, en vervolgens van daar naar zijn vaderland terug keerde, waar hij zich eerst te *Utrecht* nederzette; doch naderhand zijn verblijf hield op het adelijk huis *ter Mei*, bij het dorp *de Haar*, boven gemoemde stad. Hij muntte, zoo als zijne nog voor handen zijnde stukken bewijzen, in alle deelen der schilderkunst uit, en konde in ongeloofelijk korten tijd stukken van merkelijke grootte afwerken. Tot bittere smart van vele kunstverzamelaars stierf hij reeds in het 39ste jaar zijns levens; nalatende eenen zoon, Johan Weeninx, insgelijks een vermaard kunstschilder, en in manier en behandeling zoo gelijk aan zijnen vader, dat zijne stukken, immers die van den vroegsten tijd, van de kunstgewrochten van dezen naauwelijks kunnen onderscheiden worden. Meestal schilderde hij dood en levend wild, als mede bloemen en fruit. Onder zijne meer uitvoerige kunstgewrochten mogen eenige altaarstukken, in de roomsche kerk, op het Begijnenhof, te *Amsterdam*, genoemd worden, en onder dezelve eene *Geboorte des Zaligmakers*, en eene *Hemelvaart van Maria*, die zeer krachtig zijn geschilderd. Johan Weeninx stierf in 1719, in hoogen ouderdom.

WEERKUNDE is de kennis van den staat, de veranderingen en verschijnselen van den dampkring. Zij is eene der belangrijkste, maar ook moeijelijkste deelen der natuurkunde; daar zij haren beoefenaar leidt uit de enge beperking van zijn boekvertrek, stook- of

werk-

werkplaats tot de beschouwing van de werkingen en verschijnselen der natuur in het groot, in derzelver wederkeerig verband en werking, de vereenigde uitkomsten van krachten en stoffen, die uit de ingewanden der aarde en hare vuurkolken, uit den afgrond der zee, van de oppervlakte der aarde, uit de verschillende natuurrijken, uit den dampkring en de oneindige wereldruimte, ja zelfs door den bijkomenden invloed van andere wereldbollen en zonnestelsels, rondom onze aarde worden voortgebragt. Een weerkundige is derhalve geheel iets anders, dan hetgene men gewoonlijk onder denzelven verstaat; namelijk, iemand, die uit de tegenwoordige en verledene gesteldheid des weders, met eenige waarschijnlijkheid, de toekomstige zou kunnen voorspellen. Zekerlijk behoort ook het laatste tot een der ondergeschikte oogmerken zijner navorschingen, wegens den onberekenbaren invloed van de weersgesteldheid op den staat der delfstoffen, planten en dieren, en bepaaldelijk op de gezondheid en aangelegenheden van den mensch, op onze veehoederij, landbouw, zeevaart, onderscheidene bedrijven, hanteringen, ambachten en fabrijken, ja zelfs op het genot en de uitspanningen des levens. Maar de weerkundige is te wel bekend met de menigte der bestendige en veranderlijke oorzaken in en buiten den dampkring, die vereenigd, of bij partijen en verkregen overwigt van sommigen, in kracht en strekking, eenige bestendigheid of verandering des weders kunnen voortbrengen, dan dat hij ooit aanspraak zoude kunnen of willen maken op den naam van *weerprofeet*, en niet gramstorig zoude worden over de verachting of bespotting, waaraan hij, niet alleen bij het onkundig gemeen, maar zelfs bij mannen van naam en geleerdheid dikwerf is blootgesteld, wanneer hij, naar de bloote regelen der kansrekening, het eens waagde, zijne meening over het weder van morgen of overmorgen mede te deelen, en die meening door de uitkomst niet wordt bevestigd. Hoe ligtelijk dus teleurstelling kan plaats hebben, en hoe weinig die getuigt tegen de waarde, het belang en de noodzakelijkheid zijner wetenschap, moet wel niemand beter kunnen inzien dan een wiskundige, bekend met de leer der zamenstelling (*combinatie*) en kansrekening. Hij weet, dat b. v. 12 personen op 479,001,60 verschillende wijzen naast elkander geplaatst kunnen worden, en meer dan 91 jaren zouden noodig hebben, om alle mogelijke rangschikkingen te doorloopen, indien zij onophoudelijk en snel genoeg van plaats konden veranderen, om 10 rangverwisselingen in éénе minuut te ondergaan: hoe zoude hij zich dan kunnen verwonderen, dat, bij den onberekenbaren zamenloop van bestendige, veranderlijke, mede- of tegenwerkende oorzaken des weders, zijne onzekere kansrekening dikwerf zal falen. Intusschen legt hij zich, als weer- en natuurkundige, ijverig toe op het onderzoek en de kennis van den staat des dampkrings, deszelfs vochtigheid, zwaarte, veerkracht, helderheid, warmte, electriciteit, enz.; desgelijks op de kennis der veranderingen en verschijnselen, die in denzelven voorval-

len

len, en gewoonlijk verdeeld worden in de *waterachtige*, *lichtende* en *vurige* luchtverhevelingen. Een voornaam gedeelte der Weerkunde bestaat in het doen van naauwkeurige, gelijktijdige waarnemingen op verschillende plaatsen, zoo veel mogelijk met de beste en gelijkloopende werktuigen. Die waarnemingen echter zijn, tot nog toe, niet algemeen en eenparig, maar grootendeels door enkele afzonderlijke natuurkundigen en liefhebbers gedaan, waaraan nog veel te verbeteren en te wenschen overig blijft. Onder onze landgenooten hebben de hoogleeraren VAN MUSSCHENBROEK en VAN SWINDEN zich hieromtrent zeer verdienstelijk gemaakt. De laatste leverde een beredeneerd verslag van de slotsom zijner waarnemingen in de verhandelingen van het *Nederl. Instituut*. De eerste, VAN MUSSCHENBROEK, heeft, gedurende dertig jaren, bijna onafgebroken, zoodanige waarnemingen gedaan en naauwkeurig beschreven, met bijvoegingen zijner resultaten in zijne *Ephemerides Meteorologicae et Magneticae*; zijnde tot nog toe onuitgegeven en als handschrift berustende in de *Akademische Bibliotheek* te *Leijden*. In *Engeland* deed, onder anderen, de beroemde weerkundige LUKE HOWARD zoodanige waarnemingen, in de nabijheid van *Londen*, waarvan eene reeks van 10 jaren, loopende van 1807—1816, den grondslag uitmaakt zijner beschrijving der *Luchtsgesteldheid van Londen*, uitgegeven in 1818, onder den titel: *The Climate of London deduced from Meteorological Observations, made at different Places in the Neighbourhood of the Metropoliso*; by LUKE HOWARD, *in two volumes*. Ook de hoogleeraren UILKENS en NIEUWENHUIS hebben zich eene reeks van jaren met weerkundige waarnemingen, hier te lande, bezig gehouden; de laatste met inachtneming der noodige herleidingen van de barometrische waarnemingen tot den staat van gelijke temperatuur. Te *Augsburg* heeft voor eenige jaren de heer canonicus A. STARK, soortgelijke waarnemingen uitgegeven, met eene naauwkeurige beschrijving zijner instrumenten. Te *Chemnitz* verscheen sedert 1825 een geregeld weerkundig tijdschrift, onder den titel: *Zeitschrift für die Gesammte Meteorologie*.

WEERSTALLEN. Bij dezen naam waren, oudtijds, in *Vriesland*, zekere hoogten, of heuvels, bekend, op welke de landdagen onder den blooten hemel gehouden werden. Een gehucht, omtrent een half uur gaans van het vlek *Makkum*, aan den rijweg naar *Bolsward*, thans gewoonlijk bij den naam van *Weeren* bekend, is niet onwaarschijnlijk zoodanig een Weerstal geweest.

WEERWOLF. Een wolf, in een' mensch veranderd; een schepsel van het bijgeloof van vorigen en nog soms van onzen tijd.

WEESP, of WESOP. De aanzienlijkste der drie steden in of omtrent *Gooiland*, in de provincie *Noord-Holland*, ligt ruim 2 uur van *Amsterdam*, 1½ uur van *Muiden* en 2 uur van *Naarden*. De rivier de *Vecht*, die digt aan de stad vrij breed is, loopt door de stad, welke omtrent 3,000 inwoners heeft. *Weesp* heeft 3 poorten, een

een fraai ftadhuis, met een torentje, eene waag aan de *Vecht*, eene vrij groote gereformeerde kerk, van een orgel en toren voorzien, eene lutherfche en roomschgezinde kerk, een burger- en armen-weeshuis, in welk laatfte de jongens allen de lakenweverij leeren, benevens een gasthuis, het *Bartholomeus Gasthuis* genoemd, hetwelk een aanzienlijk gefticht en het fraaifte der ftad is, waarin alle vreemdelingen voor eenen enkelen nacht huisvesting kunnen vinden, en ook onvermogende door de diakonie befteed worden. Voorheen had men in *Weesp* vele brouwerijen, welker bieren zoo binnen als buiten 's lands zeer vermaard waren; thans is er flechts eene, waarin ook de mol gebrouwen wordt, die eenig vertier in de nabij gelegene fteden heeft. De branderijen maken den grootften tak van beftaan uit.

WEG. (NATTE en DROOGE) Zoo noemt men in de fcheikunde die bewerking, waardoor ligchamen opgelost en met elkander verbonden worden. Altijd is het in dit geval noodig, dat een der beide ligchamen in eenen vloeibaren ftaat voor handen zij; en dit heet men dan het *oplosfings-middel*. Is dit nu uit zijnen aard vloeibaar, dan noemt men de verbinding van hetzelve met een vast ligchaam eene oplosfing of fcheikundige bewerking, *langs den natten weg*. Zijn echter beide ligchamen vast, dan moet een derzelve, dat het oplosfings-middel zal uitmaken, door middel der warmteftof, eerst in eenen vloeijenden ftaat gebragt worden, en dit heet men dan eene oplosfing, of chemifche bewerking, *langs den droogen weg*.

WEICHSEL (in het Poolsch *Visla*, en in het Latijn *Vistula*) is eene groote, bij *Krakau* reeds bevaarbare, rivier van 100 mijlen lang, welke in het prinsdom *Tefchen*, aan de Zuidelijke afhelling der *Karpathen*, ontfpringt; in haren loop ten Oosten rondom *Krakau* en *Gallicië* loopt; vervolgens ten Noordwesten het koningrijk *Polen* doorftroomt; uit hetzelve bij *Kofcheletz* in de Pruisfifche provincie *West-Pruisfen* valt, en van daar tot aan haren mond aan den Pruisfifchen ftaat behoort. Beneden *Thorn*, bij *Montau*, verdeelt zij zich in twee aanzienlijke takken, waarvan de Oostelijke, de *Nogat*, die door een kanaal met de rivier de *Elbing* verbonden is, eene halve mijl achter *Elbing*, in het *Frifche Haff* valt; doch de Westelijke, de *Weichfel*, voorbij de ftad *Dirfchau* loopt, en zich bij *Furftenwerder*, 2 mijlen van *Dantzig*, weder in 2 armen verdeelt, waarvan de linker noordwaarts van die ftad, bij *Weichfelmunde*, in de *Oostzee*, doch de regter ten laatfte zich in het *Frifche Haff* ontlast. De *Weichfel* levert veel en fmakelijken visch op; doch het meeste voordeel, dat deze rivier aan *Polen* geeft, beftaat in het gemakkelijk vervoeren de voortbrengfels van het land: koorn, hout, enz., welke door een groot aantal fchepen en vlotten jaarlijks naar *Dantzig* gebragt, en van daar verder uitgevoerd worden. Door het Bromberger kanaal ftaat zij met de *Oder* in gemeenfchap, en ontvangt vele, ook verfcheidene groote rivieren, als: de *Duna-*

jez, de *Wysloka*, de *San*, *Wieprz*, *Pilica*, de *Bug* met de *Narew*, de *Bzura*, *Drewenz* en *Brahe*.

WEIMAR. De hoofdſtad van het groothertogdom *Sakſen-Weimar*, inzonderheid van de provincie, die haren naam voert. Zij ligt aan de *Ilm*, en is op zich zelve eene onaanzienelijke, opene plaats, die geene uitlokkende omſtreken heeft, en in 1816 ſlechts 7,943 inwoners telde; doch evenwel eene der gedenkwaardigſte ſteden van *Duitschland*, en in de jaarboeken van deszelfs letterkunde met roem bekend. Zij is de verblijfplaats van het groothertogelijk huis, en der hooge regerings-collegiën van het groothertogdom. 's Vorſten paleis heeft eene ſchoone ligging, en is van binnen met zeer veel ſmaak ingerigt. Vóór hetzelve ligt een park, hetwelk allerbekoorlijkst is aangelegd. De boekerij van den groothertog, uit 100,000 boekdeelen beſtaande, is in een doelmatig gebouw geplaatst. In de hoofdkerk (er zijn er ſlechts 2) bevinden zich de begraafplaats der groothertogelijke familie, en verſcheidene ſchilderſtukken van KRANACH. *Weimar* heeft een ſterk bezocht *Gymnaſium*, een *Seminarium* voor ſchoolleeraars, een vrij inſtituut van kunſten, een tucht-, wees en ziekenhuis, een hospitaal, eene loge van vrijmetſelaars en eenen ſchouwburg. Opmerking verdient nog in *Weimar* het kunst- en industrie-kantoor van BERTUCH, met het aardrijkskundig inſtituut, welligt het uitgebreidſte van dien aard in *Duitschland*; terwijl, behalve de oppoſitie-bladen, hier 8 der meest gelezene, Duitſche ournalen verſchijnen, en ook hier het uitmuntend inſtituut van FALK, voor hulpbehoevende kinderen, gevonden wordt. Behalve eene metaal- en kaartenfabrijk, en eenige weversſtoelen in wol, vindt men weinige inrigtingen ter bevordering der nijverheid; levende de inwoners meestal van de uitvloeiſels van het hof en der verdere regerings-collegiën. — Een half uur van de ſtad ligt, op eenen heuvel, het lustſlot *Belvedere*, met een wijd uitgeſtrekt bekoorlijk park, werwaarts eene fraaije laan leidt, en iets meer nabij dezelve het dorp *Tieffurth*, met zijne ſchoone buitendreven.

WEISZE. (CHRISTIAN FELIX) Deze man, die zich ten aanzien der Duitſche taal heeft beroemd gemaakt, verdient als mensch en ſchrijver eene gelijke achting, en behoort onder die verdienſtelijke mannen der vorige eeuw, welke zich als dichters en leeraars der jeugd bijzonder onderſcheiden, en daardoor op de vorming van het aankomend geſlacht veel invloed gehad hebben. Hij werd in 1725 te *Annaberg*, in het Sakſisch ertsgebergte geboren; verloor zijnen vader vroegtijdig, die toen beſtuurder van het *Gymnaſium* te *Altenburg* was; genoot hier bij hetzelve zijn eerſte onderwijs, en begaf zich in 1745 naar *Leipzig*, alwaar hij zich, door het beoefenen der noodige wetenſchappen, tot ſchoolleeraar voorbereidde. Hier ontmoette hij KLOPSTOCK, CRAMER, de SCHLEGELS en andere beroemde Duitſche letterkundigen, en ſloot met G. C. LESSING de naauwſte vriendſchap. Beiden begonnen nu voor het tooneel te arbeiden,

waar-

waartoe Weisze verfcheidene Franfche ftukken overzette. In 1750, tot hofmeester van den jongen graaf van Geyersberg aangefteld zijnde, vertoefde hij met dezen verfcheidene jaren in *Leipzig*; hoorde vlijtig de lesfen der verfchillende hoogleeraren; leerde Gellert en Rabener kennen, en gaf hier in 1758 zijne *Scherzhaften Lieder* in het licht, die veel bijval vonden, en waarvan verfcheidene in muzijk gebragt zijn. In het volgende jaar ging hij met zijnen kweekeling naar *Parijs*, geraakte hier in belangrijke betrekkingen, en kwam in 1760 te *Leipzig* terug; bleef nu eenigen tijd buiten bediening, en hield zich onledig met zijnen arbeid voor het tooneel. De meeste zijner dramatifche ftukken vallen in dit tijdvak: ook gaf hij *die Bibliothek der fchönen Wisfenfchaften und Freien Künfte*, en in 1761 zijne *Amazonen-Lieder* in het licht, welke, onder de toenmalige omftandigheden, vele goedkeuring verwierven. In het volgend jaar werd hij tot ontvanger der krijgsbelasting te *Leipzig* aangefteld, welken post hij tot aan zijnen dood bekleedde.

Weisze wijdde van nu af zijne ledige uren geheel aan letterkundigen arbeid; vervaardigde, van 1763 af, voor het *Kochifche* gezelfchap te *Leipzig*, comifche zangfpelen, beftaande eerst in overzettingen uit het Fransch, (zoo als *Lotchen am Hofe* en *die Liebe auf dem Lande*), en later in oorfpronkelijke ftukken, namelijk: *die Jagd* (ten minfte grootendeels) *der Erntekranz*, enz., welke ftukken langen tijd veel bijval genoten. Sedert 1774 liet hij zijnen tooneelarbeid bijna geheel varen, en hield zich, behalve met de uitgave der *neuen Bibliothek der fchönen Wisfenfchaften*, met eenige overzettingen uit het Fransch, en het leveren van bijdragen tot het nieuwe gezangboek van zijnen vriend Zollikofer, inzonderheid bezig met fchriften voor de jeugd, en vervulde daardoor eene lang gevoelde behoefte. Zijne *Lieder für Kinder* en zijn *A. B. C.-Buch* werden met goedkeuring ontvangen, en het laatfte was nog lang het voornaamfte van dien aard. Van het jaar 1775 af gaf hij zijnen *Kinderfreund* uit; en welk eenen gunftigen indruk deze te weeg bragt, kan men daaruit opmaken, dat er in 6 jaar, zonder nog de nadrukken te rekenen, 5 uitgaven van verfchenen, en er van den *Weener* nadruk, in de Oostenrijkfche ftaten, meer dan 15,000 exemplaren verkocht werden. Zijne *Briefwechfel der Familie des Kinderfreundes* verfcheen als een vervolg van het eerstgenoemde werk, en vermeerderde zijnen roem dermate, dat men hem, even als voorheen zijnen vertrouwden vriend Gellert, van alle kanten aanzocht, om zich op zijne aanbeveling van kundige opvoeders der jeugd te kunnen voorzien, waardoor dan ook Weisze zich beroemen kon, tot de vorming der jeugd op deze wijze veel bijgedragen, en het geluk van menig jong mensch bevorderd te hebben. Hij werd eerst in zijne voorbeeldelooze werkzaamheid, in het laatst zijns levens, door ziekte geftremd, en ftierf den 16 van Winterm. 1804. De inwoners van *Leipzig* vereerden zijne nagedachtenis door eene plegtige lijkftaatfie.

Weisze was een vrolijk, uitmuntend, welwillend man, die in alle opzigten de achting verdiende, welke hem van alle kanten ten deel viel.

WELSPREKENDHEID is die bekwaamheid, om elke zaak, welke door de taal kan worden uitgedrukt, zich zoo voor te ftellen, dat zij den fterkften indruk maakt, en om dezelve overeenkomftig met die voorftelling, door middel der taal, uit te drukken. Zij verfchilt van de dichtkunst in zoo verre, dat zij, zoo wel in hare voorftellingen als in derzelver uitdrukking, minder zinnelijk is en minder op uitwendigen tooi zich toelegt; terwijl zij zich van de wijsbegeerte, hoe zeer die met haar in een naauw verband ftaat, hierin onderfcheidt, dat zij zich alleen tot algemeen duidelijke voorftellingen bepaalt, en datgene, wat door de wijsbegeerte diepzinnig ontwikkeld en opgehelderd is, weder zinnelijk maakt, ten einde het voelbaar en bij ieder werkzaam te maken. De Welfprekendheid verder is ook iets anders, dan hetgene men welbefpraaktheid zoude kunnen noemen, daar beider doel geheel verfchillend is: immers, gelijk de laatfte flechts zoekt te behagen of te vervrolijken, en haar onderwerp meestal van de aangename zijde aanpakt en allerhande vreemde fieraden tot haar bijzonder doel onder elkander vermengt; zoo verliest de Welfprekendheid nimmer haar groot doel uit het oog, om of te leeren, of te overtuigen of te roeren: en alle fieraden, welke zij aanwendt, moeten alleen ter bereiking van dat doel dienstbaar zijn. Zij dringt diep in de befchouwing van haar onderwerp, en zoekt het, zoo ver dit voor het verftand mogelijk is, te doorgronden en na te fporen; terwijl de welbefpraaktheid zich meer met eene oppervlakkige befchouwing tevreden ftelt. Zonder een doordringend verftand kan men eigenlijk niet welfprekend zijn. Welbefpraaktheid daarentegen is alleenlijk eene gave, om alles op eene aangename en gemakkelijke wijze voor te ftellen, en maakt dus flechts een gering gedeelte uit van datgene, wat Welfprekendheid genoemd wordt.

Het doel, dat deze zich voorftelt, om te leeren, te overtuigen of te roeren, zoekt zij altijd regtftreeks langs den weg der natuur, te bereiken. Wil zij leeren, dan zet zij den waren aard en toeftand der zaken in het helderfte daglicht, zonder tooi of opfmukking; wil zij overtuigen, dan neemt zij hare bewijzen uit den aard der zaak, zonder fpitsvindigheid: zij verdrijft den nevel van onwetendheid en vooroordeel: berooft het valfche van den fchijn der waarheid, en ontrukt den boosdoener, met geweld het masker der deugd af, waar achter hij fchuilde. Zij is zich bewust van de mate van wigtigheid, welke haar onderwerp heeft, geeft zich geheel aan het gevoel van het ware en goede over, en hecht aan geene zaak meer gewigt of waarde, dan aan dezelve toekomt. Hier naar bepaalt zij den graad van levendigheid en vuur, waarmede zij in de gemoederen van anderen indringt. Nimmer zoekt zij aan anderen de over-

tuiging met geweld af te dwingen; nimmer wil zij door bedwelming hun gevoel in beweging brengen. Daar zij nu zich geheel aan het gevoel harer voorstellingen overgeeft, is zij zelden bekommerd, om zich behoorlijk uit te drukken: de woorden ontvloeijen haar, als met vollen stroom, zacht of hevig, liefelijk of ernstig, effen en eenvoudig, of bruisend en verheven, naar dat de aard der zaak het vordert. Die hare taal hoort, vergeet bijna de uitdrukking, en ziet en ontwaart niets dan de zaken, op welke hij, zonder op den redenaar te letten, zijne opmerkzaamheid onafgebroken gevestigd houdt. Naar den aard der zaak, welke zij behandelt, en naar de gesteldheid harer toehoorders, is zij soms wijsgeerig, geleerd, en meet hare schreden naauwkeurig af; dan weder is zij populair, meer zinnelijk, minder geleerd, en is er op uit, om zoo wel het voorstellings-vermogen als het gevoel te roeren; maar sophistisch of spitsvindig en buitensporig is zij nooit.

Tot deze beoefening der Welsprekendheid worden vele en groote, zoo wel aangeborene als verkregene, gaven gevorderd, welke wij hier even min uit elkander kunnen zetten, als wij te dezer plaats de middelen kunnen opgeven, door welke de natuurlijke aanleg bevorderd en meer tot volkomenheid kan gebragt worden.

Aan de Welsprekendheid komt den eersten rang onder de schoone kunsten toe: zij is ontegenzeggelijk het doelmatigste middel, om de menschen verstandiger, zedelijker, beter en gelukkiger te maken. Door haar hebben de vroegste wijzen de verstrooide menschen tot een gezellig maatschappelijk leven verzameld, en hun goede zeden zoo wel als wetten leeren betrachten en op prijs stellen; door haar zijn Plato, Xenophon en Cicero leeraars der menschen geworden en gebleven. Zij doet niet alleen aan enkele personen, maar ook aan geheele maatschappijen, haar waar belang kennen; door haar eindelijk wordt het gevoel van eer, van menschelijkheid, en van liefde voor het vaderland in de gemoederen opgewekt, vermeerderd, en doelmatig gewijzigd.

WENDEN. Zoo noemde men in het eerst eenen bijzonderen tak van de Slavische volken, die, gelijk de overige Slavische stammen, omtrent de helft der 6de eeuw in *Duitschland* drong, en zich aan de Oostzijde der *Elbe*, inzonderheid in de mark *Brandenburg*, nederzette. Naderhand gaven de *Duitschers* aan verscheidene dezer Slavische stammen (*Sorben*, *Obotriten*, *Milziener*, *Dalminzer*, enz.) den algemeenen naam van *Wenden*, welke zich nog in het vorstendom van dien naam, in het Mecklenburgsche, (alwaar de *Obotriten* een rijk stichtten, waaruit het tegenwoordig groothertogdom *Mecklenburg* ontstaan is) als mede in *Stiermark* en *Kärnthen*, heeft staande gehouden; inzonderheid, echter, dragen nog de *Sorben*, in de beide *Lausitzen*, den gemelden naam. Deze *Sorben-Wenden*, een niet geheel onbeschaafd volk, breidden zich in de laatste helft der 6de eeuw, van het land van *Meissen* tot aan de *Saal* uit, be-

bouwden den grond, en legden dorpen en ſteden aan, waarvan de naam van velen derzelver Wendiſchen oorſprong aanwijzen. Zij waren een oorlogzuchtig volk, en voerden van het begin der 7de eeuw af oorlogen tegen de *Franken*, aan welke zij cijnsbaar werden. In vervolg van tijd, in vereeniging met de *Bohemers*, en later met de *Hunnen*, tegen de *Duitſchers* dikwijls krijg voerende, werden zij eindelijk in 934, bij *Merſeburg*, door Hendrik I. volkomen geſlagen, waarop de Duitſche koningen vestingen aanlegden, en de markgraafschappen *Meisſen* en *Lauſitz* oprigtten, om de *Wenden* in bedwang te houden; terwijl tevens te *Meisſen*, *Merſeburg* en *Magdenburg* ſtiften werden aangelegd, gedeeltelijk, om de christelijke godsdienst onder hen uit te breiden. De *Wenden* werden uit hunne ſteden, die nu Duitſche bewoners ontvingen, naar de dorpen verdrongen; de krijgsgevangenen aan ſtiften, kloosters en edellieden als lijfeigenen geſchonken, en alle middelen aangewend, om hen tot de aanneming van het christendom te dwingen, en van tijd tot tijd met de *Duitſchers* tot één volk te vereenigen. Het eerſte werd onder hen niet dan langzaam bewerkt, alhoewel de ſporen der heidenſche godsdienst en des bijgeloofs, waaraan dit volk tot hier toe gehecht was, nog langen tijd onder hetzelve kenbaar bleven; doch de vereeniging met de *Duitſchers* konde niet overal, noch volkomen bereikt worden, en nog heden hebben de nakomelingen der *Sorben-Wenden*, in *Opper-* en *Neder-Lauſitz* (waarvan die der laatstgenoemde provincie zich zelven *Szerbie* noemen) de kleeding, taal en zeden hunner voorvaderen, ſchoon ten aanzien der beide eerſte, met eenig verſchil, behouden; zelfs in het tegenwoordig *Meisſen* hebben, onder de landlieden, nog gebruiken plaats, die van de vorige Wendiſche bewoners dezer landſtreek afkomſtig zijn.

De tegenwoordige *Wenden* in de *Lauſitz* bewonen de ſtreek van *Libau* tot aan de mark *Brandenburg*. Zij zijn een arbeidzaam, getrouw volk; doch hunne harde behandeling, welke zij gedeeltelijk ondervinden, ſedert zij onder het juk gebragt werden, heeft hen wantrouwend en achterhoudend gemaakt, en zij worden hierdoor dikwijls te onregt als valsch of listig beſchouwd. Zij hebben, echter, vele fouten met andere landbewoners gemeen; zijn van een ſterk menſchenras; hunne vrouwen worden in de naburige provinciën, inzonderheid, tot minnen gebruikt, en hunne jongens worden tot goede ſoldaten opgeleid. Het ontbreekt hun in geenen deele aan geestvermogens, en het onderwijs, hetwelk zij in de ſcholen ontvangen, gaat bij hen niet verloren. Hunne taal, die met andere Slaviſche, Boheemſche, Poolſche en Rusſiſche talen zoo vele overeenkomst heeft, dat wederzijdſche natiën elkander verſtaan kunnen, is welluidend en krachtig, en de proeven, die men genomen heeft, om het verheven dichtſtuk, Klopstock's *Mesſias*, in de Wendiſche taal over te brengen, hebben genoeg bewezen, dat zij voor eene hoogere beſchaving niet onvatbaar zijn.

WERELD. Hierdoor verſtaat men, over het geheel, den ganſchen omvang van al het geſchapene, of van alle beſtaande dingen. Al, wat ligchamelijk is, noemt men de ſtoffelijke of ligchamelijke Wereld, in tegenoverſtelling der geestelijke of onzigtbare. In dezen zin neemt de natuurkunde dit woord, en verdeelt de Wereld in hemel en aarde. In de woorden *werelddeel*, *wereldkring*, *wereldgeſchiedenis*, het *omzeilen der oude en nieuwe wereld*, enz., beteekent het woord *Wereld* zoo veel als onze aarde, of dat gedeelte, hetwelk door menſchen bewoond wordt; in welken zin dit woord, in het dagelijkſche leven, veel wordt gebruikt. Nog in eenen anderen zin wordt hetzelve gebezigd, b. v. bij den evangelist Lukas, hoofdſtuk II., waarin deze gewijde ſchrijver ſpreekt van eene opſchrijving der *geheele wereld*, welke zich echter niet verder uitſtrekte, dan tot die uitgebreide landen, welke ten tijde van Tiberius onder Romeinsch gebied ſtonden.

WERELD-AS. Zoo noemt men eene lijn, die men zich tusſchen de beide ſtil ſtaande punten, of polen, de Zuid- en Noordpool, in zijne gedachten voorſtelt, en rondom welke het geheele wereldgebouw zich ſchijnt te bewegen. In zoo ver kan men zich nu deze lijn ook als midden door de aarde, van de eene aardpool tot de andere voortloopende, voorſtellen, en dan noemt men haar *aard-as*.

WERELDGEBOUW, het *Geheelal*. Dit bevat alle wereldlijke ligchamen, dat is, alle vaste ſterren, planeten, bijplaneten en kometen, in hunne verbinding en orde als een geheel beſchouwd, en dus het *wereldſtelſel*. Wij weten van het Wereldgebouw weinig door onze zinnelijke aanſchouwing, daar ons oog voor de onafmetelijkheid van hetzelve veel te bepaald is; doch ons gevoel, en de waarſchijnlijke vermoedens, welke wij langs den weg der analogie volgen, geven ons ook uitſluitſels omtrent datgene, hetwelk voor onze uiterlijke zinnen onbereikbaar is. Zoo leerden wij, door wezenlijke aanſchouwing, het eerst onzen aardbol, vervolgens de met denzelven om de zon wentelende planeten, en dus ons zonneſtelſel, nader kennen. In ons zonneſtelſel beſchouwen wij de zon als deszelfs vaste middelpunt, om hetwelk zich de aarde en andere planeten, benevens hare manen, geregeld bewegen. Onze aarde is de woonplaats van bewerktuigde, gevoelende en denkende wezens. Waarnemingen leeren ons ontegenzeggelijk, dat de overige planeten van ons zonneſtelſel aan de aarde gelijk zijn, en wij mogen hieruit beſluiten, dat ook zij woonplaatſen van bewerktuigde, gevoellende en denkende wezens zijn. Verdere beſchouwingen maken het niet onwaarſchijnlijk, dat de vaste ſterren onzer zon ſoortgelijke woonplaatſen bevatten, want zij hebben haar eigen licht, en veranderen niet van ſtandplaats omtrent elkander. Dit gevoelen aangenomen zijnde, kan men ook vermoeden, dat ieder van dezelve hare planeten heeft, die wederom naar onze aarde gelijken; in voorgeſchrevene banen rondom dezelve loopen, en er dus zoo vele ontelbare zonneſtelſels

als vaste ſterren zijn. Daar wij nu uit ſoortgelijke beſchouwingen leeren, dat de verſchillende wereldligchamen van ons zonneſtelſel in zekere wederzijdſche betrekkingen tot elkander ſtaan, zoo kan men dit ook van de ontelbare andere zonneſtelſels vermoeden; en gelijk wij in alles, zoo ver ons oog en onze waarneming reiken, wederkeerige werking, orde en noodzakelijkheid ontmoeten zoo mogen wij dezelve ook in het Wereldgebouw vooronderſtellen; en van hier, dat men hetzelve als een overeenſtemmend, zamengeſteld geheel kan beſchouwen. Dit vermoeden wordt nog door nieuwere waarnemingen verſterkt, die ons leeren, dat de vroeger voor onbewegelijk gehoudene vaste ſterren ook eene, echter eerst na verloop van eeuwen, merkbare beweging hebben, hetwelk ons tot het beſluit leidt, dat het geheele heer der vaste ſterren, met al de planeten, zich weder om een gemeenſchappelijk punt, eene centrale zon beweegt, waarvoor ſommige ſterrekundigen den *Sirius* houden. Ingevolge hiervan zoude het geheele ſtelſel van vaste ſterren in het groot hetzelfde zijn, hetwelk een afzonderlijk zonneſtelſel in het klein is. Met dit alles kunnen wij dit verbazend denkbeeld niet omvatten, noch ons de millioenen omloopkringen der hemelſche ligchamen, in de onafmetelijke ruimte, voorſtellen: hier is eene eeuwigdurende beweging, en eene nooit geſtoorde orde voortgebragt door de algemeene zwaarte, welke zich als eene keten rondom het geheelal ſlingert, en het tot een geheel verbindt. Alles ſchijnt naauwkeurig tegen elkander afgewogen; maar de weegſchaal is in de hand van den Ondoorgrondelijken, wiens almagt een eeuwig evenwigt weet te bewaren.

WERELDKUNDE (*Cosmologia*) is niet anders dan de wetenſchappelijke kennis der wereld. Even als de zielkunde, wordt deze wetenſchap verdeeld in de *empiriſche* en *rationale* Wereldkunde. Het voorwerp der eerſte is de zigtbare wereld, in zoo verre wij dezelve, door aanſchouwing, waarnemingen en proeven, met behulp van wiskundige metingen en berekeningen kunnen navorſchen en leeren kennen. Deze empiriſche Wereldkennis omvat dus de voornaamſte deelen der natuur-, wis-, aardrijks- en ſterrekundige wetenſchappen. Van dien aard is het uitmuntend werk van onzen beroemden landgenoot CHRISTIAAN HUIGENS, opgedragen aan zijnen broeder CONSTANTIJN, onder den titel van: *Cosmotheoros* of *Wereldbeſchouwer*. Handleiding tot zoodanige empiriſche Wereldkennis geven, in onzen tijd, de werken van DERHAM, NIEUWENTIJDT, MARTINET, UILKENS en anderen.

De rationale Wereldkennis beſchouwt de wereld of het geheele zamenſtel aller geſchapene dingen, in zoo verre die alle te zamen een voltooid en volmaakt geheel, in de betrekkingen van tijd en ruimte, uitmaken. Uit dit oogpunt beſchouwd, is de Wereldkunde een gedeelte der *bovennatuurkunde*. (*Men vergelijke dit artikel.*) Daar wij echter het heelal niet kunnen aanſchouwen, maar van ons ſtand-

ſtandpunt, de aarde, die wij bewonen, ſlechts een zeer klein, naauwelijks noemenswaardig gedeelte van het heelal kunnen nagaan, zijn wij natuurlijk niet in ſtaat, om deszelfs zamenſtel en deelen, veel minder derzelver onderling verband en eenheid, te overzien. En echter hebben wij algemeene denkbeelden van eenheid, als zamenſtemming aller deelen, welke wij aan het heelal, als een volmaakt geheel, toeſchrijven. Tot deze denkbeelden of cosmologiſche ideën komen wij dus niet enkel door de zinnelijke waarneming en redenering uit vergelijking der deelen (*analogie*), maar door toepasſing van de algemeene wetten en begrippen der rede, die bij al hare beſpiegelingen ſtreeft naar het oneindige, voltooide en volkomene. Hieruit ontſpringen verſcheidene wereldkundige redebegrippen en vraagstukken, waarvan de voornaamſte zijn: Is de wereld oneindig in den tijd en de ruimte, of is zij door bepaalde grenzen ingeſloten? Zal het heelal eens ophouden te beſtaan of eeuwig voortduren? Is de ſtof deelbaar tot in het oneindige? Beſtaat de wereld uit een eindig of oneindig getal van deelen? Zijn er, in het heelal, vrij werkende oorzaken, of worden alle voorwaardelijk bepaald, zoo dat zij met elkander eene eenige keten uitmaken, welker ſchakels door het noodlot zijn zaamgeklonken? Beſtaat de wereld noodzakelijk of toevallig? Geſchiedt de loop der natuur naar eene vaste en eeuwige orde? Zijn wonderen beſtaanbaar met de eens bepaalde en onveranderlijke natuurwetten? Op al deze vragen antwoordt de critiſche wijsbegeerte, dat dezelve het menſchelijk kenvermogen te boven gaan, en derhalve niet beantwoord kunnen worden.

WERELD-OOG. (*Oculus mundi*, *Lapis mutabilis*, of *Hydrophaan*) Eene ſoort van edelgeſteente, door BLUMENBACH onder de opalen, doch door andere delfstofkundigen onder de onyxen geplaatst. Deze ſteen is meestal van eene roomgele kleur, en mogelijk wel, door verwering, van den gemeenen opaal afkomſtig, met welken hij bijna eenen gelijken inhoud heeft; doch hij is weeker dan deze, kleeft aan de tong, zuigt het water in, wordt daarbij doorzigtig, en heeft ſomtijds de kleuren van den regenboog. Men vindt hem, doch niet zeer menigvuldig, in het *Ertsgebergte*, in *Sileſië*, op de *Faro-eilanden*, enz., en hij wordt ſomtijds duur betaald.

WERELD-STELSEL. Dit bevat de leer van de betrekking en den ſtaat onzer aarde, met opzigt tot de overige wereldligchamen. Men heeft hieromtrent 3 van elkander afwijkende gevoelens. De beroemde Griekſche ſterre-, wis- en aardrijkskundige PTOLOMEUS meende, dat de aarde, in het middelpunt van het ronde wereldgebouw, onbewegelijk ſtil lag, en de overige wereldligchamen zich rondom haar in cirkelvormige kringen bewogen. TYCHO BRAHE, poogde dit zwak ſtelſel te verbeteren; doch nam ook aan, dat de aarde als onbewegelijk in het midden van het wereldgebouw lag, en dat zon en maan zich rondom haar, zoo als de overige planeten om de zon, bewogen. Het ſtelſel van COPERNICUS, hetwelk reeds in

de school van PYTHAGORAS bekend was, en door de waarnemingen van GALILEI, en volgende sterrekundigen, veel is verbeterd geworden, is buiten twijfel het aannemelijkste, omdat zich, volgens hetzelve, de verschijnsels aan den hemel alleen voldoende laten verklaren. Hetzelve vond, echter, voorheen veel tegenkanting, uit hoofde eener te letterlijk opgevatte plaats van den bijbel, waarmede men het strijdig oordeelde. Volgens dit stelsel beweegt zich, omtrent in het midden van het wereldgebouw, de zon om hare eigen as, en rondom haar bewegen zich, in staag grootere kringen, de planeten, waartoe ook onze aarde behoort, die zich in iedere 24 uur rondom hare as wentelt, en daar door dag en nacht veroorzaakt. De wachters of manen van SATURNUS en JUPITER, zoo als ook de wachter onzer aarde, de maan, bewegen zich met hunne planeten tevens om de zon. Ver boven al deze wereldligchamen, op eenen verbazenden afstand, staan de vaste sterren aan het firmament, die haren stand omtrent elkander niet veranderen; doch nieuwere waarnemingen doen vermoeden, dat zich ook deze ligchamen in zekere banen onder elkander bewegen. (zie WERELDGEBOUW.)

WERF. (PIETER ADRIAANSZOON VAN DE) Een verdienstelijk *Nederlander*, die in 1529 te *Leijden* werd geboren, en aldaar meermaal de burgemeesterlijke waardigheid bekleedde. Zijn vader, onder den naam van ADRIAAN LAURENS MAARTENSZOON VERMEER bekend, had drie zonen en ééne dochter, die naderhand den naam van VAN DE WERF aannamen; was een zeemtouwer te *Leijden*, en werd in 1537, bij de vervolging der doopsgezinden, waartoe hij behoorde, en bij welke gezindte hij *vermaander* was, (want vaste leeraars, zoo als tegenwoordig, had men toen nog bij dezelve niet) te *Haarlem*, alwaar hij ging prediken, ter zake van godsdienst, onthalsd. Zijn zoon PIETER ADRIAANSZ. week, toen de hertog van ALVA zijne geweldadige oogmerken tegen deze landen meer en meer aan den dag legde, in 1568, met verscheidene zijner medeburgers, en zijne beide broeders, ADRIAAN en NIKOLAAS, naar *Embden*, om de vervolgingen ter zake van godsdienst te ontwijken. Onze PIETER vertrok, intusschen, in Zomerm. deszelfden jaars, in stilte, naar *Holland*, om aldaar met ADRIAAN VAN SWIETEM, aan wien prins WILLEM van *Oranje*, toen met een leger in de *Nederlanden* gekomen, eenen geheimen last had toevertrouwd, ten einde hier iets ten algemeenen nut te kunnen verrigten; doch deze zending liep vruchteloos af, alzoo de prins terug over de *Maas* naar *Duitschland* moest wijken, waarom dan ook onze VAN DE WERF deze landen weder verliet, waaruit hij, bij vonnis van den 30sten van Oogstm. 1568, met verbeurdverklaring zijner goederen, door den bloedraad gebannen was. Hij ontving vervolgens van den prins, zich toen te *Dillenburg* ophoudende, en in hem veel vertrouwen stellende, den noodigen last, om verscheidene zaken, in zijnen naam, in *Holland* te verrigten, zoo met het ophalen der noodige penningen ten behoeve

ve der gemeene zaak, als om verfcheidene Hollandfche regenten, die mede naar elders geweken waren, aan te moedigen, om zich met hem naar *Dillenburg* te begeven, ten einde aldaar met den prins over 's lands toeftand, en de middelen tot herftel, bedaard te raadplegen. Al deze regenten, behalve de Amfterdamfche, en één van de Delftsche, voldeden gretig aan die uitnoodiging, en vertrokken met VAN DE WERF naar *Dillenburg*, die (fchoon zich nu hier en daar, waar 's lands belang zulks vorderde, bevindende), in 1570, te *Wezel* zijne woonplaats nam, en hier in zijn huis verfcheidene gezanten, commisfaris'en, boden en andere perfonen, welke men heimelijk uit deze landen naar *Dillenburg*, of waar zich de prins ook bevond, af- en van daar weder herwaarts terug zond, huisvestte en onthaalde, zonder dat hij daarvoor, of voor zijne reiskosten, immer eenige vergoeding genoot.

Nadat zich nu al de Hollandfche fteden (behalve *Amfterdam*) onder het ftadhouderfchap van den prins hadden begeven, werd VAN DE WERF door dezen afgezonden, om met Mr. P. DE RIJKE en ADRIAAN MANMAKER den voorgenomen aanflag op het graafschap *Zutphen* te helpen voltrekken, hetwelk ook door de heimelijke hulp van den magiftraat der ftad *Wezel* gelukkig werd uitgevoerd. Hierna reisde hij, van eenen algemeenen lastbrief van WILLEM I. voorzien, naar *Xanten* in *Kleefsland*, alwaar hij met de afgezondenen der steden *Leijden*, *Dordrecht*, *Delft*, *Gouda*, *IJsfelftein* en andere, heimelijk, over zaken van het hoogfte gewigt handelde; keerde naar *Dillenburg* terug, om den prins hiervan verflag te doen, die hem nu dadelijk verder naar deze landen afzond, om bij de regeringen van eenige fteden te bewerken, dat de ftaten van *Holland* toch ftaatswijze wilden vergaderen; gevende hem tevens eenen breedvoerigen lastbrief, om aan de regeringen en de ftaten zaken van het uiterfte aanbelang open te leggen. Meer dan eens geraakte VAN DE WERF in levensgevaar onder anderen, toen hij in 1572 door de ftaten van *Holland*, te *Delft* vergaderd zijnde, met eenig geld voor de troepen van den graaf VAN DER MARK werd afgezonden, die tusfchen *Sasfenheim* en *Haarlem* gelegerd, en door eenige *Spanjaarden* geflagen was, wanneer hij, door dezen bij *Hillegom* overvallen wordende, alleen aan zijne kloekmoedigheid zijn behoud, en dat van het hem toevertrouwde geld te danken had, hetwelk hij veilig te *Leijden* bragt.

In Bloeim. 1573 werd VAN DE WERF tot burgemeester van *Leijden* aangefteld, en bewees aan den lande, doch vooral aan die ftad, voornamelijk in de beide harde belegeringen, welke zij door de wapenen der *Spanjaarden* moest verduren, de gewigtigfte dienften. Hij was het, die, door zijne kloekmoedigheid en zonderlinge bedaardheid van geest, de drift van den braven fecretaris JAN VAN HOUT, gaande gemaakt door de onbefcheidene uitdrukkingen der predikanten tegen het randfchrift van het papieren geld, wijsfelijk wist neer te zetten, alzoo deze anderzins, waar

waarschijnlijk bittere gevolgen zoude gehad hebben; doch die vooral de muitende burgers eenen riem onder het harte stak, toen zij in den uitersten nood van hem brood eischten, en hij hun zijn eigen ligchaam tot spijze aanbood. Dit zijn gedrag deed den moed herleven, en bragt veel toe tot behoud der stad. Te regt dan vermeldde JOHAN VAN DER DOES (in de geleerde wereld meestal JANUS DOUZA genoemd), toen bevelhebber der benaauwde vest, zijnen lof ver boven het laffe en schandelijk gedrag der 3 andere nevens hem regerende burgemeesteren, en de meeste leden van den raad en de vroedschap der stad, onder welker veertigtal, in die bange dagen, naauwelijks zeven werden gevonden, die, volgens eed en pligt, haar wilden helpen bewaren; terwijl sommigen, schoon den uiterlijken schijn van godsvrucht en ijver voor de vrijheid vertoonende, echter, door allerlei listen en verwekte muiterijen, de stad, bij verdrag, aan de trouwelooze *Spanjaarden* dachten over te geven, en anderen, omtrent de vrijheid en de godsdienst geheel onverschillig, zich over de gemeene zaak niet bekommerden.

Na het opbreken van het beleg van *Leijden*, vertoonde zich onze VAN DE WERF mede een ijverig voorstander van de regten en vrijheden dier stad. Dit bleek inzonderheid, toen de prins als stadhouder, den 10den van Wijnm. 1574, (*) den magistraat wilde veranderen, en het getal der leden van de vroedschap verminderen, waartegen hij zich mondeling, met DIRK GERRITZ SMALING, op het sterkste verzette, en op zijn verzoek zijn ontslag verkreeg; zoo als hij dan ook het verhaal van dit gebeurde, naderhand, voor de nakomelingschap heeft in geschrift gebragt. VAN DE WERF werd vervolgens door de staten van *Holland* benoemd, en bij opene brieven, van den 1sten van Slagtm. 1574, door den stadhouder aangesteld tot commissaris-generaal van den benoodigden leeftogt voor 's lands krijgsvolk, zoo te water als te lande, alsmede in verscheidene omstandigheden, zoo wel door 's lands staten als door de regering van *Leijden*, gebruikt, tot welzijn der gemeene zaak, zoo tot het opnemen van penningen, en het sluiten van overeenkomsten met kooplieden, wegens geleverde en onbetaald geblevene granen, als om de ontstane kerkelijke twisten bij te leggen, enz. Ook werd hij bij de oprigting van het collegie van gecommitteerde raden in hetzelve benoemd, welken post hij niet dan schoorvoetende aannam; voorts door de staten beschreven, om met andere leden van dat collegie, en de afgevaardigden ter dagvaart van al de steden, bij de aankomst van den grave van LEICESTER, in 's *Hage* tegenwoordig te zijn; hij verzelde verder in 1587, op nadrukkelijk verzoek van 's lands staten, prins MAURITS op den gewigtigen togt naar *Geertruidenberg*, en werd in 1590 gemagtigd, om binnen de stad en het kwartier van *Delft*, de hoofdelijke zet-

(*) *Handvesten en Privilegien der stad Leijden*, door VAN MIERIS uitgegeven, op bladz. 154.

zetting en aanstaande verpachting der gemeene middelen aldaar, te helpen herzien en te herstellen. — VAN DE WERF bekleedde, sedert zijn verkregen ontslag in 1574, nog 10 maal de burgemeesterlijke waardigheid, en bediende ook tusschenbeiden het schepens-ambt. Hij stierf binnen *Leijden* den 5den van Louwm. 1604, alwaar de 3 zonen zijner dochter CLARA, die aan B. J. VAN ASSENDELFT is gehuwd geweest, te weten: JAN, PIETER en ADRIAAN VAN ASSENDELFT, voor hunnen grootvader, in 1661, in de *Pancras-* of *Hooglandsche* kerk, een fraai gedenkstuk uit marmer hebben doen oprigten, waarop het borstbeeld van dezen grooten man gevonden, en in het kort, met gouden letters, zijn beleid en bedrijf, in het beleg der stad *Leijden*, vermeld en geroemd wordt. In lateren tijd heeft men ook 2 gedenkpenningen te zijner eere vervaardigd, welke in de muntkabinetten van de liefhebbers der Nederlandsche Historiepenningen zijn te vinden.

WERF. (ADRIAAN VAN DER) Deze vermaarde kunstschilder, de eer en luister van *Nederland*, werd in 1659, in het *Kralinger-Ambacht*, in de nabuurschap van *Rotterdam*, geboren. Reeds vroeg openbaarde zich bij hem eene heerschende neiging tot de teekenkunst, waaraan zijn vader, ofschoon hem tot een ander beroep bestemd hebbende, ten laatste wijsselijk toegaf, en sedert schikkingen maakte, om zijn' zoon te eeniger tijd in zijn bedrijf te doen uitmunten. De beroemde EGLON VAN DER MEER werd nu zijn leermeester, onder wien hij zulke snelle vorderingen maakte, dat hij volkomen in staat was, om met zijn 17de jaar op zich zelven te kunnen werken. Hij huurde eene kamer te *Rotterdam*, en de portretten en andere stukjes, die hij nu vervaardigde, deden zijnen naam, ook bij lieden van aanzien, weldra bekend worden. Voor den heer ADRIAAN PAATS, ontvanger der admiraliteit op de *Maas*, maakte hij een schilderijtje met kindertjes, en ontving daar voor *f* 350-: JOHAN WILHELM, keurvorst van den *Palts*, vereerde hem, bij zijn verblijf, in 1696, met zijne gemalin te *Rotterdam*, met een bezoek, en gaf hem last tot het vervaardigen van zijn afbeeldsel, en nog van een ander stuk, SALOMON's *eerste regt* verbeeldende, met bijvoeging, om beiden, gereed zijnde, in persoon te *Dusseldorp* te brengen. Reeds in het volgende jaar waren de stukken afgewerkt, en onze kunstschilder begaf zich derwaarts, wanneer hij met *f* 3000-: en een geschenk in zilverwerk, beloond werd; terwijl de keurvorst hem voor 6 maanden jaarlijks in zijne dienst nam, op eene wedde van *f* 4000-: Holl. guldens. Gedurende zijn verblijf te *Dusseldorp* zaten de keurvorst en zijne gemalin voor hem, en hij voltooide voorts hunne afbeeldsels te *Rotterdam*. De portretten waren geheel ten voeten uit geschilderd op een doek van 30 duim hoog. In 1698 had VAN DER WERF een *Ecce homo* geschilderd, ter hoogte van 2 el, waarvoor hij, toen hij het stuk te *Dusseldorp* bragt, van den keurvorst eene gouden keten en eenen gedenkpenning met 's vorsten

portret ontving. Bovendien werd zijne jaarlijksche dienst tot 9 maanden verlengd; zijne wedde tot 6000 gulden verhoogd, en hij voor zich zelven en zijne nakomelingen tot den ridderstand verheven, bij welk alles nog een geschenk van 'skeurvorsten beeldtenis, met diamanten van groote waarde omzet, gevoegd werd.

Door zoo veel gunstbetoon nog meer aangemoedigd, verdubbelde VAN DER WERF zijnen ijver in het schilderen voor de keurvorstelijke kunstverzamelingen, en vervaardigde, onder anderen, 15 stukken, ieder 2½ voet hoog en 21 duim breed, verbeeldende de 15 verborgenheden der roomsche kerk; voorts een titelstuk, vertoonende de 7 vrije kunsten, die aan de beeldtenissen van den keurvorst en de keurvorstin, door engelen tegen eene piramide opgehangen, en door de godsvrucht gekroond, hulde en dankbaarheid bewijzen. Op den voorgrond zit de schilderkunst, vertoonende in een ovaal het beeldtenis van den ridderlijken schilder. Na het overlijden van den kunstlievenden keurvorst hield de ridder VAN DER WERF zijn bestendig verblijf te *Rotterdam*, waar verscheidene vorsten en grooten hem van tijd tot tijd bezochten, en zijne penseelkunst rijkelijk betaalden. Geen schilder zag, welligt, bij zijn leven, zijne kunstgewrochten tot zulk eenen hoogen prijs stijgen. Uit de verzameling van den genoemden A. PAATS werden, in openbare veiling, 6 zijner stukken voor 16000 guldens verkocht, waarvan één, een klein stukje, verbeeldende LOTH met zijne dochters, alleen *f* 1200 opbragt. Een *oordeel van* PARIS verkocht hij zelf voor *f* 5500; eene *heilige familie* voor *f* 2500, en eene MARIA MAGDALENA voor *f* 2000 gulden. De ridder VAN DER WERF had in zijn huwelijk 5 kinderen verwekt, van welke slechts ééne dochter hem overleefd heeft.

WERKTUIGKUNDE is, in eenen uitgestrekten zin, die wetenschap, welke over de beweging der ligchamen en de krachten handelt, waardoor die ligchamen op elkander werken, alsmede over de kunstwerktuigen, waarvan men zich bedient, om, of met veel vermogen iets met groote snelheid te doen bewegen, of, hetwelk veelal het geval is, om met weinig vermogen eene groote kracht te oefenen, als: *koevoeten*, *handspaken*, *windassen*, *balansen*, *katrollen*, *takels*, enz. Zij maakt eenen tak der toegepaste wiskunde uit, en omvat verscheidene afzonderlijke wetenschappen, b. v. zwaarte-, waterweeg, waterlei-, beweeg, luchtkunde en andere. In eenen meer bepaalden zin, verstaat men door Werktuigkunde de leer der beweging van vaste ligchamen, en noemt dien kunstenaar eenen werktuigkundige, welke zich met het vervaardigen van wis- en natuurkundige werktuigen bezig houdt.

WERNER (ABRAHAM GOTTLOB) Een man, die niet enkel *Saksen* en *Duitschland*, maar ook door zijnen roem en zijne kweekelingen, onderscheidene gewesten der aarde als toebehoorde. Hij was koninklijk Saksisch bergraad, werd in Herfstm. 1750, in *Wehrau* aan de

de *Queis*, in de *Opper-Lausitz*, geboren, van jongs af door zijnen vader, die aldaar opzigter van een ijzerwerk was, tot eenen dergelijken werkkring bestemd, en ontving zijn eerste onderwijs op de school te *Bunzlau*. Eenige jaren daarna begaf hij zich naar de berg-akademie te *Freiberg*, en vervolgens naar de universiteit te *Leipzig*, alwaar hij, inzonderheid, lust kreeg in het beoefenen der natuurlijke historie, en reeds in 1774 zijn bekende werkje *von den äusserlichen Kennzeichen der Fossilien* in het licht gaf, hetwelk nog heden als de grondslag zijner *Oryktognosie* beschouwd wordt. Kort daarna werd hij naar *Freiberg*, tot opziener over het naturaliën kabinet, en het houden van voorlezingen, beroepen, en hier vormde hij sedert het hem oorspronkelijk toekomend stelsel der aard en delfstofkunde, hetwelk door de kristallographische theorie van HAUY, en de chemische van VAUQUELIN en andere scheikundigen wel ondersteund en uitgebreid, maar niet onbruikbaar heeft kunnen gemaakt worden. Men blijft aan hem in de *Oryktognosie* verschuldigd de rangschikking in geslachten en soorten, en de meestal zeer vernuftige benaming der delfstoffen, gelijk mede in de aardkunde, door hem uit eenen bajert stelselmatig te voorschijn gebragt, de leer der voortbrenging langs den natten weg, bijzonder van den basalt. Zijn buitengewoon geheugen werd door de levendigste zucht ter nasporing en de uitgebreidste kennis der wijsbegeerte en geschiedenis, als ook door eene rustelooze werkzaamheid, ondersteund; en door deze verscheidenheid van kundigheden steeg het hoofdvak zijner studie, tot eenen trap van volkomenheid, welken de geleerden, die zich partijdig tot een enkel vak bepalen, gewoonlijk niet bereiken kunnen.

Sedert 1770, wanneer WERNER, voor de eerste maal, *Oryktognosie* en *Geognosie* in eene losse voordragt leeraarde, werden zijne lessen door jongelingen en mannen, uit de meeste Europesche staten, en zelfs uit andere werelddeelen, gehoord; doch in het vervolg waren zijne voorlezingen in eenen tweejarigen *cursus* besloten. Behalve over deze beide wetenschappen, hield hij ook lessen over de bergwerkkunst, de wiskundige wetenschappen, de letterkunde der mineralogiën, de ijzerhutkunde (eene door hem zelven geschapene wetenschap) en de mijn-huishoudkunde. Hij zelf schreef weinig, maar zijne leerlingen verspreidden zijne leer door woorden en geschriften; alhoewel men nogtans onder zijne boekerij, muntverzameling en hand schriften, die hij aan de bergakademie ten geschenke gaf, vele voor de drukpers gereed liggende stukken aangetroffen heeft. Hij was in de daad, zoo wel in het wetenschappelijke, als in zijn zedelijk gedrag, een voorbeeld voor anderen en bijzonder voor zijne leerlingen, op wier beschaving hij door zijnen gemeenzamen omgang en zijne voordragt zeer veel invloed had. Sedert 1792 nam hij als berg-commissieraad, en sints 1800 als bergraad, aan het bestuur der geheele berg-akademie, en alles, wat daartoe betrekking had, zeer veel deel. De uitmuntende waterleidingen, ter verbetering en ver-

lichting van den bergbouw, aangelegd, zijn, immers wat de uitvoering betreft, zijn werk. (*) In 1815 benoemde hem de koning tot ridder van de Sakſiſche orde van burgerlijke verdienſten; terwijl hij bovendien ook lid van verſcheidene Duitſche akademiën, alsmede van het inſtituut van *Frankrijk* was. Zijn leerling, de hoogleeraar en opzigter van het muſeum te *Edinburg*, ROB. JAMESON, hield hem voor den bewerker der mineralogiſche ſtudiën op de Britſche eilanden, waar thans een bloeijend delfstofkundig genootſchap, onder den naam van *Wernerian Society*, aanwezig is. De ſedert 20 jaar ondernomene, onder de leerlingen van WERNER in distrikten verdeelde delfstofkundige beſchrijving en opneming van geheel *Sakſen*, welke aan dezen ſtaat eenmaal eene mineralogiſche kaart zal verſchaffen, zoo naauwkeurig en uitgebreid, als geen ander land kan vertoonen, was haar oorſprong aan hem verſchuldigd, en werd door hem met de uiterſte oplettendheid beſtuurd. Zijn in volledigheid en in wetenſchappelijke orde eenig, uit meer dan 100,000 ſtuks beſtaande, kabinet van delfstoffen is, door middel eener lijfrente, welker bedrag zelf op de inrigting terug komt, een eigendom der Freibergſche akademie geworden, en heeft eenen afzonderlijken opzigter.

De ligchamelijke geſteldheid van WERNER had hem, ſedert zijn 14de jaar, 42 maal het *Karlsbad* doen bezoeken; doch in 1817 gebeurde dit niet. Hij ſtierf den laatſten van Zomerm. te *Dresden*, werwaarts hij zich eenige weken te voren begeven had, om voor eene ingewikkelde kwaal in de ingewanden bij ervarene geneesheeren hulp te zoeken, in de armen zijner vrienden en zijner eenige zuster. De ſtaat vereerde zijne verdienſten door eene allezins plegtige begrafenis, en bekostigde een groot gedeelte derzelve. Zijn lijk werd naar *Freiberg* gevoerd, en het delfstofkundig genootſchap te *Dresden* liet een uur van daar, aan den Freiberger weg, een gedenkteeken van graniet en baſaltſteen voor hem oprigten. Zijn laatſte delfstofkundig ſtelſel werd in 1817, door FREISLEBEN, in *Freiberg*, uitgegeven.

WERPRAD. Zoo noemt men, in onderſcheiding van een ſchep-rad, zoodanig rad eens watermolens, hetwelk het water enkel voortwerpt en niet ſchept. Gewoonlijk beſtaat zulk een Werprad uit een aantal ſcheppers, die aan eenen cilinder, in eene ſchuinſche rigting, gebragt zijn. Aan de benedenſte helft van dit rad is van onderen aan beide zijden een houten bekleedſel, tusſchen hetwelk en het rad ſlechts eene zeer kleine ruimte is, in welke van onder het water van die plaatſen kan dringen, welke men wil droog maken.

WERST. (Eigenlijk *Werſta*) Eene Rusſiſche mijlmaat, waar van $104\frac{1}{2}$ werſten eenen graad van den *aequator* uitmaken, zoo dat er

(*) Hier van ſtrekt ten blijke zijne *Theorie von der Entſtehung der Gange, mit anwenduug auf den Bergbau*, enz. *Freijberg* 1791, welk werk ook in het Fransch, gedeeltelijk met aanmerkingen van WERNER zelve, is overgezet.

er bijna 7 werften op eene geographifche of gemeene Duitfche mijl gaan, en 20 werften zoo veel als 3 Duitfche mijlen of 4 uren gaans bedragen.

WESLEY. (JOHN) Deze bekende en vermaarde methodistifche predikant, werd in 1703 geboren te *Exworth*, in *Lincolnshire*, alwaar zijn vader SAMUEL WESLEY het leeraarambt bekleedde, en ftierf te *Londen* den 2den van Lentem. 1791. Hij werd op den behoorlijken ouderdom naar de univerfiteit te *Oxfort* gezonden, omftreeks 1725 lid van het *Lincolns* collegie, en rigtte in 1729, onder zijne medeftudenten, eene oefenfchool op, van welken tijd af men rekenen moet, dat zijne geestelijke loopbaan eenen aanvang nam. In het jaar 1735 ftak hij naar *Georgië* over, met oogmerk, om de *Indianen* te bekeeren; doch kwam reeds 2 jaar daarna van daar in *Engeland* terug, alwaar WITHFIELD toen zijn bekeeringswerk begonnen had. In 1738 reisde hij naar *Duitschland*, en gaf aldaar een bezoek aan den graaf van ZINZENDORF, het hoofd der Moravifche broeders te *Hernhut*; doch in het volgend jaar zag men hem weder in *Engeland*, alwaar hij op den 2den van Grasm. zijne eerfte *Veldpreek* te *Bristol* deed, federt welken tijd hij meer en meer aanhangers begon te krijgen. Hij bleef, gedurende al den overigen tijd zijns levens, in dit koningrijk; doorreisde al de deelen van hetzelve; rigtte, zoo in *Engeland*, als *Schotland* en *Ierland*, gemeenten op; bezocht dezelve van tijd tot tijd, en predikte fomtijds drie- of viermaal daags. Zijne fchriften zijn ongemeen talrijk, en weinige zijn er, die zoo veel gefchreven hebben. Godgeleerde, ftichtelijke en twistfchriften niet alleen, maar ook wijsgeerige, gefchied-, genees-, ftaat- en dichtkundige ftukken, zijn uit zijne pen gevloeid, en bedragen te zamen meer dan 100 deelen. Zijne leerredenen en kleinere gefchiedkundige en andere ftukken zijn te *Bristol*, van 1772 tot 1774, in 33 deelen, in het licht verfchenen. — Hoe men ook over WESLEY's godgeleerde begrippen denke, kan men hem echter onmogelijk de verdienfte weigeren, oneindig veel goeds onder de mindere klasfe gefticht te hebben. Hij bezat ongetwijfeld bekwaamheden, en vooral eene welfprekendheid, die bijzonder voor zijne toehoorders gefchikt was. Eene uitvoerige en welgefchrevene levensgefchiedenis van dezen merkwaardigen man zoude buiten tegenfpraak belangrijk zijn, alzoo hij, hoe men hem ook befchouwe, in alle opzigten, het zij als ftichter eener talrijke fekte in het koningrijk, het zij als mensch of als fchrijver, voor een der buitengewoonfte karakters kan gehouden worden.

WESSELING, (PETRUS) een van de grootfte letterkundigen der vorige eeuw, werd, na zijne ftudiën in de letteren en godgeleerdheid te *Leijden* en te *Franeker* volbragt te hebben, in het jaar 1718 proponent in de godgeleerdheid, doch reeds het volgende jaar tot prorector te *Middelburg* en kort daarna tot lector in de gefchiedenis en de welfprekendheid aangefteld. In 1723 werd hij te *Frane-*

ker, en in 1746 te *Utrecht* tot hoogleeraar in de oude letterkunde beroepen, op welke laatfte plaats hem naderhand ook het onderwijs in het natuur- en roomsch-Duitsch-regt was opgedragen. Hij overleed binnen die ftad in 1764, den ouderdom van 72 jaren bereikt hebbende; zijnde in 1692 te *Steinfurt*, in het Bentheimfche, geboren. WESSELING's geleerdheid ftrekte zich over alle vakken der oude letterkunde uit; zijnde hij een groot taal- en oudheidkundige, een groot criticus en gefchiedkundige, in welk laatfte vak hij, door zijne grondige kennis, ook van de aardrijks- en tijdrekenkunde, aan zijne lesfen eene bijzondere belangrijkheid wist bij te zetten, zoo dat dezelve door een buitengewoon groot getal van toehoorders bezocht werden, die van alle kanten toevloeiden, om den beroemden man te hooren. Die zelfde uitgebreide kundigheden kwamen hem niet minder te ftade bij het uitgeven zijner werken en het bezorgen van uitmuntende uitgaven van oude clasfieke fchrijvers, van welke wij hier flechts den HERODOTUS, DIODORUS SICULUS noemen. Wel verre toch van alleen er op uit te zijn, om naauwkeurig de oude handfchriften te vergelijken en den tekst zuiver voor te ftellen, wist hij tevens door zijne geleerde en oordeelkundige opmerkingen de zaken op te helderen, en als het ware den weg aan te wijzen, langs welken de oude gefchiedfchrijvers gelezen en behandeld moeten worden. De opgave zijner uitgegevene werken vindt men bij SAXE, in zijn *Onomast.* VI. p. 419 en 420.

WESP (De) behoort onder de orde der vliesvleugelige infecten (*Hymenoptera*), en kenmerkt zich door haken in den mond zonder fnuit; de bovenfte vleugels zijn gevouwen; de ftekende angel is verborgen; de oogen zijn maanvormig, en het lijf is glad. De meeste foorten van dit geflacht en dat der bijen zijn door naauwe onderlinge vereeniging, in welke vele foorten bij duizenden te zamen leven, alsmede door de bij uitftek kunftige nesten, en gemeenfchappelijke woningen, zeer merkwaardig. De Wespen zijn vlug, werkzaam, ftout, fel van fteek, hebben fierlijke gele ringen om het lijf, en 2 zagen in den mond, die tegen elkander werken, waarmede zij hout, leem, enz. tot kleine ftukjes zagen, door middel van de pooten te huis brengen, alsdan met een lijmerig vocht, hetwelk zij in het lijf hebben, befproeijen, en vervolgens daarvan een deeg maken, om in een hol van den grond derzelver ftad te bouwen. Deze is langwerpig rond, vast en graauw van buiten, wordt door pilaren onderfteund, en heeft van binnen verdiepingen, waarvan ieder vele zeshoekige celletjes, van dezelfde ftoffe bereid, bevatten, waarin zij huishouden en voorttelen. Hoe vele overeenkomst met de bijen zij ook hebben, maken zij echter geen' honig; maar rooven dezelve, vallen op ons fmakelijkst ooft, of vliegen naar onze huizen, om te beproeven, of zij daar ook vleesch, zoetigheden, enz. kunnen opdoen. Om het fchadelijke in dit opzigt, door te fterke vermenigvuldiging van deze diertjes, te beletten, laat

de

de wijze en goedertierene Schepper dezelve bijna allen in den Winter omkomen. Doorgaans blijven er maar 2 of 3 moeders van elk nest over, die in het voorjaar, door een overgebleven mannetje bevrucht, 2 eitjes leggen in eene holte van haar eigen maakfel, en daar na weer 2 andere; doch het is verwonderlijk, dat telkens één mannetjes- en één wijfjes-eitje, die eerst wormpjes, daarna weer poppen en eindelijk Wespen geworden zijn, de moeder in de voortteeling zoodanig bijftaan, dat van één enkel wijfje 10,000 Wespen, voor zomerm., voortkomen. Ondertusfchen bewijzen ons de Wespen ook groote dienften, door de fchadelijke vliegen van onze vruchtboomen te verjagen.

WESTER, (Hendrik) geboren te *Garmerwolde*, in het jaar 1752, en overleden te *Oude Pekel-A*, den 19den van Sprokkelm. 1821, was een dier voortreffelijke mannen, die, op het einde der vorige eeuw, het eerst de handen aan het werk floegen, om het lagere onderwijs in ons vaderland te verbeteren. Zelf onderwijzer zijnde, begon hij zijne eigene fchool te hervormen en doelmatig in te rigten. Zijn voorbeeld werkte op vele andere onderwijzers zijner nabuurfchap heilzaam; maar nimmer zoude 's mans invloed zoo groot geworden zijn, indien hij niet door het opftellen van zeer doelmatige handleidingen en fchoolboekjes, in bijna alle vakken van onderwijs, niet alleen voor de provincie *Groningen*, maar voor het geheele vaderland, als een verftandig en voorzigtig hervormer was opgetreden, wiens raad en lesfen men, boven die van anderen, hoorde en volgde. Naderhand, als fchoolopziener in de provincie *Groningen* aangefteld, ging hij met ftillen gang, met zachten geest, gemoedelijken ernst, godsdienftige en zedelijke ftrekking en werkzamen ijver voort in het werk te voltooijen, hetwelk hij begonnen had, zoo dat hij, aan het einde van zijn leven, hetzelve zoodanig, ook onder gunftige omftandigheden, bekroond mogt zien, dat de naam van Wester, in de gefchiedenis van het verbeterde onderwijs in *Nederland*, onfterfelijk zal blijven, en men, met het grootfte regt, een eenvoudig doch fraai bewerkt gedenkteeken van blaauw arduin op zijn graf, te *Oude Pekel-A*, geplaatst heeft.

WESTERSCH ROMEINSCH KEIZERRIJK. Het Romeinfche rijk, volgens uiterften wil van Theodosius *den Grooten* onder zijne beide zonen Arcadius en Honorius verdeeld zijnde, viel den laatften het Westersch rijk ten deel, hetwelk *Italië*, *Afrika*, *Gallië*, *Spanje*, *Brittannië* en de helft van *Illyrië*, met de hoofdfteden *Rome* en *Milaan*, benevens *Ravenna*, omvatte. Na den dood van Theodosius aanvaardde Honorius, onder de voogdijfchap van den veldheer Stilicho, het bewind, wanneer Rufinus, de voogd van Arcadius, eerlang voor de grootere magt van dezen moest bukken. Stilicho verdeelde wel aanftonds, op verlangen van Rufinus, de landen, het leger en de onmetelijke kostbaarheden der keizerlijke na-

latenſchap; doch had niet ten oogmerk, om hem, als voogd van ARCADIUS, de helft van het rijksbeſtuur af te ſtaan. Zich aan het hoofd van dat gedeelte van het leger, hetwelk aan ARCADIUS toebehoorde, geſteld hebbende, om het naar dezen zijnen broeder te geleiden, en zich tevens van het opperbevel over de gezamenlijke krijgsmagt van de beide rijksgedeelten te verzekeren, was hij op den weg naar *Konſtantinopel* tot bij *Theſſalonica* genaderd, toen RUFINUS hem het bevel tegen zond, om halt te houden, terwijl men ieder ſchrede, die hij nader aan de hoofdſtad kwam, als eene vijandelijkheid zoude beſchouwen. STILICHO veinsde te gehoorzamen; doch beſloten hebbende, om zijnen mededinger uit den weg te ruimen, plaatſte hij GAINAS, eenen Gothiſchen veldheer, aan het hoofd van het Oostersch leger, voorzag hem van zijnen last, en RUFINUS viel door het zwaard van eenen ſoldaat, op het Marsveld van *Konſtantinopel*, onder het oog van ARCADIUS; doch STILICHO had zich in zijn plan misrekend: door de list van eenen geſnedenen uit het Byzantinisch paleis en den invloed van den ſchranderen hoveling EUTROPIUS, eerſten gunſteling van ARCADIUS en de keizerin EUDOXIA, wist men de troepen en hunnen bevelhebber GAINAS te winnen, en bij den ſenaat van *Konſtantinopel* een beſluit te bewerken, waarbij STILICHO voor eenen vijand des rijks, en zijne aanzienlijke bezittingen, binnen de grenzen van het Oosterſche liggende, verbeurd verklaard werden, doch de heimelijke aanſlagen zijner tegenpartij tegen zijn leven mislukten. Deze openbare vijandelijkheid was het eerſte ſein tot de altoosdurende ſcheiding der beide rijken. STILICHO liet aan den geſnedenen het beſtuur over het Oosterſche, en wijdde zich nu geheel aan de belangen van den minderjarigen HONORIUS, of liever aan de regering van het Westerſche rijk, welks geſchiedenis, na de nu volkomen volbragte ſcheiding, eigenlijk hier eerst eenen aanvang neemt.

STILICHO bepaalde zich het eerst tot het te onder brengen van den oproerigen ſtadhouder GILDO, in *Afrika*, en toen dit volbragt, en zijn veldtogt tegen de *Gothen* geëindigd was, huwde hij zijne dochter, MARIA, aan den nog minderjarigen HONORIUS; doch, reeds 2 jaar na dit huwelijk, ſloeg ALARICH, koning der *Gothen*, het beleg voor *Rome*, vermeesterde de ſtad, plunderde haar uit, en dwong haar, om zich een ſchandelijk verdrag te laten welgevallen. STILICHO, hierop de wijd en zijd verſpreide Westerſche troepen weder bij een gezameld hebbende, redde, door over de rivier *Adda* met zijn leger te zwemmen, *Italië*. ALARICH waagde nog wel, met achterlating der aanzienlijke geroofde ſchatten van *Griekenland*, en zelfs van zijne gemalin, die in 's vijands handen gevallen was, eenen tweeden veldſlag, in het jaar 403 onzer tijdrekening, bij *Verona*; doch moest, na eene volkomene nederlaag, *Italië* ruimen. HONORIUS trok, met den met roem beladenen STILICHO, hierop in het volgende jaar in triumf binnen *Rome*, alwaar hij, onder gejuich, als keizer ontvangen werd, en zijn verblijf in die ſtad, door het voor altijd

tijd afschaffen der gevechten bij de openbare fpelen, vereeuwigde. Honorius nam zijn verblijf te *Ravenna;* doch 2 jaar daarna verfcheen Radegais, aan het hoofd van 200,000 man *Duitfchers* en *Gothen*, van over de *Alpen*, en drong tot aan *Florence* door; maar werd door Stilicho met een leger, naauwelijks 40,000 man fterk, door eene verbazende keten van verfchanfingen, ingefloten, en, bij eenen eindelijken algemeenen aanval op de uitgehongerde ftad, geflagen, gevangen genomen en te regt gefteld; terwijl de gevangene barbaren als flaven verkocht werden.

Zoo werd dan *Italië* nog eenmaal gered; doch fchokken op fchokken deden de grondzuilen van het reeds verzwakte rijk meer en meer wankelen. Het overfchot van het leger van den ongelukkigen Radegais viel in 407 in *Gallië*, en eerlang waren de *Germanen* (*Vandalen* en *Alanen*, met de *Sueven* verbonden) meester van de 7 Gallifche provinciën en den *Rijn*. Te gelijker tijd geraakte het Romeinfche leger in *Brittannië* in opftand, en koos zich zelven eenen keizer. Marcus en Gratianus werden vermoord; maar Constantinus, een gemeen foldaat, handhaafde zich in het bewind, en landde in *Boulogne*, waarop zich het door Honorius verlatene, en aan de barbaren in *Gallië* prijs gegevene leger, dadelijk onderwierp. De *Alpen* nu de grensfcheiding tusfchen Honorius en Constantinus uitmakende, lijfde de laatfte, in 408, ook *Spanje* in zijn nieuwe rijk in, alwaar hij wel van den kant van eenige bloedverwanten des overledenen Theodosius, die hier aanzienlijke bezittingen hadden, eenen zwakken tegenftand, doch daarentegen eenen grooten aanhang onder het volk ontmoette. Intusfchen had Alarich, koning der *Gothen*, de vriendfchap van Stilicho weten te winnen, en op dien grond een verdrag van vrede en vereeniging met Honorius gefloten, waardoor hij tot opperbevelhebber van het Romeinfche leger in *Illirië* benoemd werd. Alarich maakte wel eenige bewegingen in *Thesfalië* en *Epirus;* doch zond uit *Aemona* eene fchuldvordering naar *Ravenna*, wegens gedane uitfchotten voor Honorius, waarvoor hij voldoening eischte. Stilicho hem, bij wijze van fubfidie, met eene aanzienlijke fom willende afzetten, haalde zich door deze toegeeflijkheid het heimelijk misnoegen van den fenaat op den hals, en verloor ten laatfte zoo geheel zijn vertrouwen bij Honorius, (wien men in het oor had geblazen, dat hij zijnen zoon Eucherius op den troon wilde plaatfen) dat hij zijne toeftemming gaf, om eenen man teregt te ftellen, die tot hier toe de eenige fteun van den wankelenden troon van het Westerfche rijk geweest was. Stilicho's hoofd viel in 408, en met hetzelve dat van zijnen zoon en vele zijner vrienden; terwijl Honorius zich tevens van zijne tweede gemalin, Thermantia, tweede dochter van Stilicho, liet fcheiden. Sedert bevond zich de zwakke vorst in handen van eenige gunftelingen, die geheel van dweepzucht en eigenbaat vervuld waren, en niet inzagen, welke dienst zij Alarich, den koning der *Gothen*, door

den val van Stilicho bewezen hadden. Hij bediende zich dan ook hiervan, trok over de *Alpen* en den *Po*, en belegerde en vermeesterde *Rome*, welke ſtad hem een offer moest brengen van 5000 pond goud, 30,000 pond zilver, 4000 ſtuks zijden kleederen, 3000 ſtukken ſcharlaken en 3000 pond peper. Hij verliet hierop den omtrek van *Rome*, en, zijn leger eerlang tot 100,000 man, door dat van zijnen zwager Ataulf, die zich van den *Donau* bij hem gevoegd had, aangegroeid en alle onderhandelingen met Honorius vruchteloos zijnde, keerde hij weder derwaarts terug; benoemde, met toeſtemming van den ſenaat en het volk, Attalus tot keizer, en trok met dezen, dien hij als opperbevelhebber der Westerſche krijgsmagt erkende, naar *Ravenna:* doch werd, ofschoon Attalus weder afgezet hebbende, door Sarus, den veldheer van Honorius, overvallen en voor eenen vijand des rijks verklaard. Vreesſelijk was de wraak, welke Alarich nam. Hij trok weder op *Rome*, bemagtigde in Oogstm. 410 op nieuw de ſtad, die geplunderd en gedeeltelijk verbrand werd, waarbij, behalve de ſchatten der inwoners, ook vele kostbare werken van Griekſche en Romeinſche kunst een roof der barbaren werden; wordende alleen, op Alarich's uitdrukkelijk bevel, de kerken en derzelver eigendommen ontzien. Na verloop van 6 dagen verliet hij *Rome*, plunderde geheel Zuidelijk *Italië*, en wilde *Sicilië* en *Afrika* veroveren, toen hem de dood nog in hetzelfde jaar wegrukte. Nog 2 jaar moest *Italië* zich het verblijf der barbaren getroosten, toen Ataulf, die zijnen broeder Alarich was opgevolgd, en intusſchen met Placidia, de zuster van Honorius, gehuwd was, *Rome* verliet, al de hier geroofde ſchatten medenam, en in 412 naar *Gallië* en *Spanje* trok, waar hij de ſtichter van het West-Gothiſche rijk werd. *Rome* ademde nu vrijer; verhief zich prachtig uit hare asch, en zoude welligt eene nieuwe kracht bekomen hebben, indien Honorius, haar gebieder, zelf niet magteloos geweest ware. Hij ſtierf 11 jaar na deze gebeurtenis, nadat hij 28 jaar en 7 maanden, onder afwisſelende omſtandigheden, geregeerd had.

Honorius liet het rijk in eenen ellendigen ſtaat achter. Onder de regering van Valentinianus III., die in 424 den troon beklom, werd hetzelve bij aanhoudenheid, door de *Vandalen*, *Franken*, *Gothen* en *Sueven* verwoest. Hij handhaafde zich echter 24 jaar; terwijl intusſchen Attila, de koning der *Hunnen*, in *Italië* verſcheen, *Rome* deed beven, en den keizer verpligtte, om hem, door onderhandelingen met paus Leo, te ſtuiten. Attila ſtierf in 453, en zijn dood bevrijdde den Westerſchen keizer van eenen der meest gevreesde vijanden. Door Heraclius, een' geſnedene, tot de onbezonnenſte ſtappen verleid, viel Valentinianus, met dezen zijnen gunſteling, in 455, door het zwaard van twee aanhangers van den door hem omgebragten Aetius, die zijn opperbevelhebber geweest was. Zijn bitterſte vijand, de raadsheer en patriciër, Petronius Maximus, werd door den ſenaat en het volk tot keizer uitgeroepen; huwde zijne oud-

oudfte dochter aan den zoon des vorigen keizers, en dwong diens weduwe, EUDOXIA, met hem te trouwen; doch hij werd, reeds na verloop van 3 maanden, het flagtoffer van haren haat en van de woede des volks. Zijn opvolger AVITUS, een *Galliër*, in 455 onder den invloed van den West-Gothifchen koning, THEODORICH, tot de keizerlijke waardigheid verheven, regeerde flechts ruim een jaar, waarna hij door den fenaat doodfchuldig verklaard werd, en op zijne vlugt omkwam. MAJORIANUS, voorheen foldaat onder AETIUS, beklom hierop in 457 den troon van het Westerfche rijk, dien hij door zijne deugd en verftand verfierde, vele voordeelen op de *Vandalen* behaalde, en met THEODORICH den vrede floot; doch *Rome* was zulk een regent niet meer waardig, en hij werd het offer der algemeene zedeloosheid en van den haat zijner vijanden. Men ontnam hem eensflags het purper, en bragt hem weinig dagen daarna, in Oogstm. 461, waarfchijnlijk, om het leven; doch verfpreidde, dat hij aan een onverwacht toeval geftorven was. LIVIUS SEVERUS werd nu tot keizer benoemd; doch in 465 weder uit den weg geruimd, zonder iets van belang te hebben uitgevoerd. De troon bleef nu 2 jaar ledig, gedurende welke het beftuur alleen in handen van den patriciër en dapperen veldheer RICIMER was, die zich eerlang door de *Vandalen* gedrongen zag, om de hulp van het hof van *Konftantinopel* in te roepen, hetwelk met *Rome* een verdrag floot, onder voorwaarde, dat het aan den keizer LEO de benoeming van eenen nieuwen gebieder over het Westerfche rijk zoude overlaten. De Griekfche patriciër ANTHEMIUS kwam nu in 472 op den troon; maar voerde niets van belang uit, en werd, na eene regering van ruim 5 jaar, door de hand van den ondankbaren RICIMER, wien hij zijne dochter ten huwelijk gegeven had, omgebragt. De laatfte, voor *Rome* verfchenen zijnde, plunderde de ftad, en werd met het bloed harer edele burgers bevlekt, waarop OLIBRIUS, fchoonzoon van VALENTINIANUS, tot keizer benoemd werd; doch RICIMER ftierf kort daarna, en weinige maanden later ook de nieuwe keizer. *Rome* werd nu op nieuw aan de barbaren prijs gegeven, die GUNDEBALD tot opperbevelhebber hadden, welke een zijner foldaten, GLYCERIUS, tot Westersch keizer benoemde, die echter door JULIUS NEPOS, door het hof van *Konftantinopel* verkozen, in 474, weldra weder verdrongen werd. Deze floot den vrede met de *West-Gothen*, en ftond daarbij *Auvergne* aan hen af; doch moest, voor de verbondene barbaren, onder aanvoering van ORESTUS, naar *Dalmatië* wijken, alwaar hij vermoord werd. De zoon van dezen, ROMULUS AUGUSTUS, werd nu, in 476, tot keizer van het Westen uitgeroepen; maar het einde van het rijk was daar. De vereenigde Duitfche troepen, *Herulïërs*, *Rugiërs*, en anderen, geraakten, onder hun opperhoofd, ODOACER, in opftand, omdat ORESTUS hun den eisch weigerde, om dadelijk een derde gedeelte van de landerijen in *Italië* onder zich te verdeelen. *Pavia*, waar de laatfte zich verdedigen wilde, werd veroverd;

overd; ORESTUS teregt gesteld; AUGUSTUS legde zijne waardigheid neder, en ODOACER werd nog in hetzelfde jaar door zijn leger tot koning uitgeroepen, wanneer de senaat van *Rome*, door een gezantschap aan den keizer ZENO, in *Konstantinopel*, te kennen gaf: „dat „zij het niet voor noodzakelijk hielden, en het ook hun wensch „niet was, dat *Italië* verder door eenen keizer geregeerd werd, en „uit dien hoofde uit naam van het volk bewilligden, dat de zetel „van het algemeene rijk van *Rome* naar *Konstantinopel* verlegd werd; „dat zij van het regt, om eenen afzonderlijken heer te verkiezen, „afstand deden, enz."

Zoo diep was *Rome* thans gezonken, dat de senaat zelf het aanwezen eener republiek vernietigde, van welker voormalige grootheid alleen de treurige herinnering overbleef. De keizer ZENO gaf wel voorloopig aan den senaat te kennen, dat de toen nog levende NEPOS, in *Dalmatië*, de regtmatige beheerscher van *Rome* was; doch matigde zich eerlang het regt van alleenheerscher aan, en zoo bleef er ten laatste van het uitgebreide Westersche rijk niet meer over, dan de naam zijner voormalige hoofdstad.

WEST-INDIË. Zoo noemt men dat groot getal eilanden, welke in de uitgebreide Atlantische zee, aan den ingang der golf van *Mexico*, van de baai van *Honduras* en de *Caraïben-zee* liggen. Zij vormen den verbazend grooten boog, die van *Florida*, in het Noorden, omtrent den 28° breedte begint, en in het Zuiden met het eiland *Trinidad*, omstreeks den 11den graad, aan het vaste land van het Spaansche *Guyana* eindigt. Men verdeelt deze eilanden in drie onderscheidene groepen, als: 1. de groote en kleine *Antilles*, of *Caraïben*. Tot de eerste behooren *Cuba*, *Jamaïca*, *St. Domingo* en *Portorico*, en onder de laatste, de kleine of eigenlijke *Antilles*, telt men voornamelijk *Barbados*, *Martinique*, *Guadeloupe*, *Tabago*, *Antiguor*, *Desiderade*, *Grenada*, *St. Croix*, *St. Christophel*, *Dominique*, *St. Lucia*, enz. 2. De *Lucaïsche-* of *Bahama*-eilanden, die zeer talrijk, doch meestal zeer klein, en waarvan slechts 7 bewoond zijn. 3. De *Bermudische* of *Zomer*-eilanden, die insgelijks groot in getal, maar klein en weinig bewoond zijn. Al deze eilanden ontstonden waarschijnlijk, even als de overige, die mede onder heete luchtstreken liggen, door de sterke wending, de groote snelheid, en dus door het groot geweld der wateren, onzes aardbols; en men heeft vele redenen, om te vooronderstellen, dat die geweldige wending van het water daar, waar zij in de vroegste tijden onzer aarde, vereenigd met andere natuurkrachten, op het nog ligtelijk wijkend vaste land werkte, eene der voorname oorzaken van het ontstaan dezer eilanden geweest zij. Misschien spaarde ook wel de geweldige waterstroom, die in de vroegste tijden der wereld, van het Zuidoosten naar het Noordwesten, met geweld doordrong, en vele duizenden vierkante mijlen van het vaste land of overstroomde of verwoestte, en daardoor aan de oppervlakte der aarde eene nieuwe

ge-

gedaante gaf, in het tegenwoordig *West-Indië* deze eilanden, welke tegen het verschrikkelijk geweld des waters bestand bleven; ten minste vertoonen zij zich als de overblijfsels eener voorheen veel grootere vlakte lands. Dan, wat ook van deze onderscheidene gevoelens zij, zeker is het, dat deze eilanden, sedert hunne oorspronkelijke vorming, vele veranderingen ondergaan hebben. Op velen ontdekt men nog duidelijke sporen van de uitwerksels van onderaardsch vuur; andere ondergaan nog dagelijks, alhoewel op eene langzamere en zachtere wijze, groote veranderingen, en het is zeer waarschijnlijk, dat vele der *Antilles*, door de steeds voorttelende zeepolypen, *Tabulariën*, *Madreporen*, *Milleporen* en andere koralen, welke in deze zeekom in menigte gevonden worden, aanmerkelijk worden vergroot; bestaande een groot gedeelte dezer eilanden uit kalkaardige worm-woningen.

Alhoewel vele dezer eilanden blijkbaar van eenen vulkaanschen oorsprong, en eene verdeeling derzelve, naar de verschillende wijze van hun vermoedelijk ontstaan misschien niet onmogelijk zou zijn, zoo volgt de zeeman echter alleen die verdeeling, welke de natuur der tegenwoordige ligging en de luchtverschijnsels hem aan de hand geven, en noemt die eilanden, welke den aanhoudenden Oosten wind der heete luchtstreek het eerst bekomen: *de eilanden bij den wind* (*Windward Islands*, of *Iles du Vent*); doch de overige, waar die wind later komt, *de eilanden onder den wind* (*Leeward Islands*, of *Iles sous le Vent*). De *Spanjaarden* echter hebben eene andere verdeeling, en bestempelen al de *Caraïbische* eilanden met den naam van *eilanden bij den wind* (*Burlo Vents*); doch daarentegen die, welke binnen den grooten boog van de eilanden zelven liggen, en dus aan de kusten van het vaste land van *Amerika* stooten, *eilanden onder den wind* (*Sotto Vento*); zoo als *Curaçao*, *Buenos Ayros*, *Margarita* en anderen, alzoo deze door de *Caraïben* tegen den wind beschut worden.

Bijna al deze eilanden, met uitzondering vooral van de *Bermudes*, liggen onder de heete luchtstreek. Men heeft er slechts 2 jaarsaizoenen, namelijk: een droog en een nat. Het eerste, hetwelk de 4 eerste maanden van het jaar duurt, brengt eene drukkende hitte met zich, die alleen door de koele nachten en weldadige passaatwinden eenigzins gematigd wordt; in het overige gedeelte van het jaar, of het natte jaargetij, heerscht er eene vochtige zoelte, die voor de gezondheid zeer nadeelig is, en op spijzen, kleedingstukken en andere dingen eenen hoogst verderfelijken invloed heeft. Nogtans heeft men in, en somtijds in de laatste helft van Bloeim., tamelijk droog weder, en dan vertoont zich de keerkrings-zomer in zijne gansche heerlijkheid. Geen wolkje verdonkert dan den hemel; de weiden (*savannen*) zijn met fluweelachtig groen bedekt, en de nachten zijn onbeschrijfelijk schoon. Onweders, stortregens, orkanen en aardbevingen heeft men hier dikwijls, en waren, onder anderen, in Oogstm. 1766 op *Martinique*, en in Zomerm. 1692 op *Jamaïca* aller-

lerverfchrikkelijkst, en verfcheidene menfchen verloren daarbij het leven. Ondertusfchen zuiveren de orkanen, en ook mindere hevige ftormen, hier de lucht, verdrijven de verbazende dampen, en zijn heilzaam voor de gezondheid van het klimaat.

Alles vereenigt zich in de *West-Indiën*, om de grootfte vruchtbaarheid te bevorderen, zoowel in de gematigde als de heete luchtftreken, en rijkdom in foorten gaat hier met nuttigheid gepaard. Viervoetige dieren vindt men hier weinig oorfpronkelijk, en maken naauwelijks 8 verfchillende foorten uit, waaronder het muskuszwijn (*S. Pecari*) en de *Raton* (*Urfus Lotor*) de voornaamfte zijn. De groote viervoetige, eigenlijke huisdieren, zijn door de *Europeërs* herwaarts gebragt. Daarentegen vindt men in de bosfchen eene bijna ontelbare menigte van de fchoonfte vogels, van den grootften Ara (*Pfittacus Macao*) af, tot op de kleine papegaaimusch (*Pfittacus Pasferinus*) toe, en deze worden nog in fchoonheid verre overtroffen door die voorwerpen, welke, als het ware, den overgang uitmaken tusfchen de vogels en de kapellen, namelijk: de veelverwige, goudgloeijende kolibrietjes. Langs den oever ziet men den 4 voet hoogen flamingo, als in fchoon fcharlaken gekleed, majestueus heenftappen; terwijl de keerkrings-vogels, de zeeblaas, *Albatros*, zeeraaf en de meeuw onophoudelijk over de zee kruifen, welke van de voedzaamfte fchildpadden rijkelijk voorzien is, en de fchoonfte foorten van eendvogels langs de binnenwateren zweven. In de bosfchen wemelt het van fraai gekleurde flangen, waarvan de meeste onfchadelijk zijn; de wandelplaatfen zijn met vele foorten van bonte, vreedzame hagedisfen verfierd, en alleen de *Aligator* doet den wandelaar fomtijds fchrikken; doch men kan hem aan zijne grootte ligtelijk kennen en ontwijken. — Ook het plantenrijk is onuitputtelijk in zijne voortbrengfels: de belangrijkfte zijn fuiker, koffij, tabak, cacao, indigo, katoen, mais, gember, peper, ananasfen, over het geheel alle edele vruchten, verfcheidene artfenij-kruiden, mahonie-, mastik-, braziliehout en meer andere fraaije houtfoorten, enz. Delfstoffen levert *West-Indië*, echter, weinig op.

De oorfpronkelijke bewoners dezer eilanden zijn *Caraïben*, wier getal echter tegenwoordig aanmerkelijk verminderd is. In 1791 bedroeg het getal der gezamenlijke bewoners 1,460,000, onder welke zich 1,200,000 negers bevonden, die jaarlijks door 100,000, uit *Afrika* aangevoerde, werden aangevuld. In de wildernisfen van het gebergte leven de weggeloopene, roofzieke *Maronnegers*. De gekleurde menfchen, zoo als de *Mulatten* en anderen, ftammen van de *Europe rs* en negers af; de inboorlingen, die van de eerstgenoemde afkomftig zijn, heeten *Creolen*. Alle bewoners zijn christenen, met uitzondering van de negers; doch men heeft hier voor de laatfte werkzame zendelingen, inzonderheid uit de broeder-gemeente. — De aanbouw en handel der West-Indifche eilanden zijn, blijkens de tolregisters van het hoogfte belang. Reeds voor 1790 voerden

den de *Engelſchen* uit hunne bezittingen, op 1815 ſchepen, met 21,000 matrozen bemand, voor $6\frac{1}{2}$ millioen pond. ſterl. aan waren uit, en over het geheel ſchatte men toen den geheelen uitvoer van West-Indiſche voortbrengſels op 110 millioen daalders, waarin de *Franſchen* voor 46, de *Spanjaarden* voor 5, de *Denen* voor $1\frac{1}{2}$ en de *Nederlanden* voor $8\frac{1}{2}$ millioen deelden. Aan ſuiker alleen werden meer dan 7 millioen, en aan koffij 930,000 centner uitgevoerd. *Groot-brittanje* wint alleen door rum 2,450,000 pond. ſterl. De hoofdartikelen, welke uit *Europa* worden ingevoerd, zijn fabrijkgoederen, wijn en meel, welker gezamenlijke waarde, door HUMBOLDT, op 13,300,000 pond. ſterl. geſchat wordt. (Men zie verder VON ZIMMERMANN, *de Aarde en hare Bewoners*, 2de deel; v. HUMBOLDT, COLQOUN, LEDEN, EDWARD, LACROIX MALOUET en anderen, en van de voornaamſte West-Indiſche eilanden, de afzonderlijke art. in dit Woordenboek.)

WEST-VLAANDEREN. Eene der 17 Nederlandſche provinciën, beſtaande uit een groot gedeelte van het oude *Oost-Vlaanderen*, het geheele oude *West-Vlaanderen*, en een deel van *Doornik*. Zij grenst ten Noorden en gedeeltelijk ten Westen aan de *Noordzee*, voorts ten Westen en Zuiden aan *Frankrijk* en *Henegouwen*, en ten Oosten aan *Oost-Vlaanderen*; bevat eene uitgeſtrektheid van 68,04 vierkante mijlen, en bijna 573,562 inwoners; is in 8 districten, *Brugge*, *Kortrijk*, *Yperen*, *Veurne*, *Ostende*, *Thielt*, *Rousſelaere* en *Dixmuiden*, verdeeld, en zendt naar de tweede kamer van de ſtaten-generaal 8 leden. De grond en voortbrengſels zijn hier dezelfde als in *Oost-Vlaanderen*, behalve, dat men in deze provincie ook eenig houtgewas heeft. De weilanden bij *Veurne* en *Dixmuiden*, benevens derzelver voortbrengſels, zijn bijzonder vermaard; maar de lucht is er, uit hoofde der zeedampen, langs de kusten, minder gezond, dan in genoemde provincie. De rivieren zijn de *Lijs* of *Leije*, enz.

WEST-VRIESLAND maakt een gedeelte van het Noord-Hollandſche kwartier van *Hoorn* uit. Het is een vooruit ſpringende hoek lands, tusſchen *Kennemerland*, *Waterland* en de *Zuiderzee*; was van ouds de verblijfplaats van een zeer krijgshaftig volk, hetwelk langen tijd met wanhoopenden moed de graven van *Holland* weerſtond; twee van hen, ARNOUD (in 993) en WILLEM II., roomsch koning (in 1254) deed ſneuvelen, en eindelijk eerst door den zoon van laatstgemelden, FLORIS V., volkomen bedwongen en met *Holland* vereenigd werd. De *West-Vriezen* waren hier de eerſte, die in 1572 het Spaanſche juk afschuddeden, waar na zij in 1588, toen men, na het vertrek van LEICESTER, de republiek wilde vestigen, een eigen ſouverein gewest begeerden uit te maken, hetwelk hun nogtans mislukte; doch de ſtaten der provincie droegen altijd den naam van *Staten van Holland en West-Vriesland*. Het geheele landſchap beſtaat meestal uit onoverzienbare weilanden, levert veel kaas naar de markten van *Alkmaar*, *Hoorn* en andere, en is door zware zeedijken omringd.

WET,

WET is een algemeene regel of rigtfnoer ter bepaling der werkzaamheid van zekere krachten. Naar de verfcheidenheid der gronden, waarop die regel berust, en der krachten, voor welke dezelve tot een rigtfnoer dient, zijn er verfchillende foorten van wetten; en wel vooreerst *Natuurwetten* (*leges naturales five phyficae*). Deze bepalen de werkzaamheid der natuurkrachten op eene noodzakelijke wijze; zoo dat zij niet anders, dan naar die bepaling, kunnen werken. Zoo valt, b. v., een opgeworpen fteen, volgens de valwet der ligchamen, naar beneden; zoo wentelt de aardbol in 24 uren om hare as. Zulke wetten heeten daarom ook *noodzakelijke wetten* (*leges necesfitatis*), in tegenftelling met de *zedelijke wetten* (*leges morales*). Deze bepalen de werkzaamheid van den wil, als eene vrij werkende kracht van den redelijken mensch, die wel gehouden of verpligt is, aan de wetten der rede te gehoorzamen, maar ook, als vrijwerkend wezen, gehoorzaamheid aan dezelve kan weigeren. Zulke wetten heeten daarom ook *wils-bepalingen* of *wetten der vrijheid* (*leges voluntatis five libertatis*). Bij deze heeft weder een dubbel onderfcheid plaats, zoo met betrekking tot het *voorwerp* (*objectum*) of *doeleinde*, als ten aanzien van het *onderwerp* (*fubjectum*) of *gezag*. Wat het voorwerp of doelwit der wetten betreft, zijn dezelve of *regts-wetten* (*leges juris*) of *zedewetten* (*leges virtutis*, *morales*). De eerfte bepalen de *uitwendige vrijheid* en *daden* van den mensch; de laatfte de *gezindheden* en *beweeggronden* zijner handelingen. Ziet men op het onderwerp, den perfoon of het gezag, van waar die wetten uitgaan; dan zijn dezelve of *oorfpronkelijke redewetten* (*leges a priori*, *leges rationis*, *homini innatae*), of *empirifche* wetten (*leges a posteriori*, *leges latae*), dus genoemd, omdat dezelve flechts op den gefchiedkundigen weg gekend kunnen worden, b. v. de *Mozaïfche*, *Griekfche*, *Romeinfche* en *Nederlandfche* wetten. De eerfte noemt men ook wel natuurwetten, de laatfte *willekeurige* of *ftellige* wetten (*leges arbitrariae*, *functione*); maar door de eerfte benaming worden de oorfpronkelijke wetten niet duidelijk onderfcheiden van de algemeene (*Phyfifche*) natuurwetten; terwijl de willekeurige of ftellige wetten ook wetten der rede kunnen zijn, maar door een ander, op bloot gezag gegeven, of met zekere willekeur nader bepaald en gewijzigd naar de behoeften, trap van befchaving en omftandigheden eens volks. In zoo verre dit laatfte heeft plaats gehad, en de gefchiedenis eens volks bevestigt, dat de wetten voor hetzelve, op een' gegeven tijd en onder bepaalde omftandigheden, juist gefchikt waren, en het willekeurige of gewijzigde in de redewetten bij hetzelve, eigenaardig, uit deszelfs aard, befchaving, enz. voortvloeide, behooren de zoo genoemde *ftellige* of *willekeurige* wetten eens volks tot de beste kenteekenen van deszelfs bereikten trap van befchaving. Men vergelijke hier over J. M. KEMPER, *Oratio de Populorum legibus*, *increscentis aut decrescentis humanitatis optimis indiciis*, *Amftelod.* 1806.

Ook

Ook maakt men een onderfcheid tusfchen *goddelijke* en *menfchelijke*, *gefchrevene* of *ongefchrevene* wetten. Bij de eerfte benaming vergete men niet, dat alle *natuur-* en *redewetten*, zoo wel goddelijke wetten zijn, als die, welke gezegd worden, onmiddelijk van God afkomftig, of door eene nadere openbaring te zijn bekend gemaakt; tenzij men verkieze onder goddelijke wetten, bij uitnemendheid, de *geopenbaarde* te verftaan. Dat overigens de *algemeenheid*, *onvoorwaardelijke noodzakelijkheid* en *eeuwige kracht* de drie hoofdeigenfchappen zijn, waardoor de *natuurwetten der rede* zich aan alle redemagtige menfchen, in alle tijden en bij alle volken, doen kennen, hebben reeds de ouden duidelijk ingezien, gelijk blijkt uit vele voortreffelijke, hiertoe betrekkelijke plaatfen in de fchriften van PLATO, ARISTOTELES, CICERO en andere, over dit onderwerp.

WET- of SLIJPSTEEN. Eene fteenfoort, doorgaans groen- of geelachtig graauw, flechts aan de kanten een weinig doorfchijnend, flaauw fchemerend, fchilferig van breuk, fomtijds fplinterig en niet zeer hard. Men vindt dezen fteen in gang- of aderbergen, inzonderheid in de *Levant*.

WETENSCHAP. Hieronder verftaat men eene vaste of zekere kennis, die, zoo dezelve uit meerdere deelen beftaat, noodzakelijk *leerftellige kennis* (*cognitio fystematica*) of zoodanig moet zijn, dat al hare deelen en beginfels naauw te zamen hangen, en een, uit de beginfelen afgeleid, geheel uitmaken. Gewoonlijk verdeelt men de wetenfchappen in *redematige* (*rationales*) en *proefondervindelijke* (*empiricae*) wetenfchappen; de eerfte in de *wijsgeerige* en *wiskundige* wetenfchappen. Tot die der befpiegelende wijsbegeerte, behooren b. v. de *redeneerkunde* (*logica*), de zoogenaamde *boven-natuurkunde* (*metaphyfica*) of liever de *redeleer aangaande de uitgeftrektheid en zekerheid der menfchelijke kennis in zinnelijke en bovenzinnelijke dingen*. Tot de wiskundige wetenfchappen rekent men *de cijferkunst*, *de algemeene rekenkunde*, *de beide driehoeks-rekenkunde*, *de meetkunde*, *de differentiaal-* en *integraal rekenkunde*, enz. Daar in al deze deelen der zuivere wiskunde volftrekte zekerheid heerscht, noemen de *Franfchen* dezelve ook wel de *ftrenge* of *naauwkeurige wetenfchappen* (*fciences exactes*). Tot de *proefondervindelijke* of *empirifche* wetenfchappen brengt men al diegene, welke niet uit de wetten en beginfelen der rede en het aanfchouwend denkvermogen, geheel onafhankelijk van de zinnelijke waarneming, maar grootendeels uit de laatfte, uit de ondervinding ontleend zijn; gelijk de natuurkundige en gefchiedkundige wetenfchappen, de geneeskunde, enz., van welke een groot gedeelte, flechts op waarfchijnlijkheden, gisfingen, onderftellingen, enz., gebouwd, dikwerf meer het voorkomen hebben van *giskunde*, dan van *wiskunde*.

WETGEVING is de bron der wetten, bij gevolg even zoo onderfcheiden, al de wetten zelven, die gegeven worden, (*zie:* WET.) De gewigtigfte onderfcheiding echter is die van *in-* en *uitwendige*

Wet-

Wetgeving. De *inwendige* is die der rede, welke den mensch wordt aangekondigd door het geweten. Deze wetenſchappelijk te bevestigen en te ontwikkelen is een der voornaamſte vraagſtukken der wijsgeerte. De *uitwendige* Wetgeving is die van den ſtaat of iedere andere maatſchappij, ter regeling van het gedrag, van de regten en pligten harer leden. In het algemeen heet zij de *ſtaatkundige* (*legislatio politica*) en wordt verdeeld in *burgerlijke* of *civile* en of *crimineele.* Ten opzigte van beide geldt deze algemeene bepaling, als hoogſte beginſel eener redematige Wetgeving, *dat de uitwendige* (*ſtaatkundige*) *geene bepaling mag bevatten, die ſtrijdt met de inwendige Wetgeving der rede*; als zijnde de laatſte het noodzakelijk rigtſnoer van de eerſte. Overigens moeten alle ſtaatkundige Wetten, zoo veel mogelijk, *eenvoudig*, *duidelijk* en *naauwkeurig* bepaald zijn. In twijfelachtige gevallen over den zin eener wet, heeft de uitlegging der regtsgeleerden ſlechts eene *geleerde* of *wetenſchappelijke*, maar die der *wetgevers* zelven eene *authentieke* waarde. De vraag, of de wetten volgens de *letter* of den *geest* moeten toegepast worden, is niet gemakkelijk te beantwoorden. Men vergelijke overigens, behalve de werken van PLATO, ARISTOTELES, CICERO, inzonderheid MONTESQUIEU, *de l'Esprit des Lois*; BECK's, *Grundſätze der Geſetzgebung*, *Leipzig* 1806, enz.

WEVEN. Om garen tot doek of linnen te brengen, wordt een eigenaardig werktuig vereischt, hetwelk men *Weefstel, Weefstoel* of *Weefgetouw* noemt, en waarvan het gebruik zoo wel oud als algemeen is. Het eerſte werk van den linnenwever is, dat hij de eene helft van het garen met een ſpoelrad voor de ſchering op klosſen, en de andere op rieten pijpjes voor den inſlag ſpoelt. De klosſen worden als dan met ijzerdraden aan het ſcheerrad vastgeſtoken, en daarvan weder met zoo vele draden te gelijk, en zoo lang als tot de lengte en breedte van het linnen noodig is, op het ſcheerraam gewonden; en dit noemt men dan de *ſchering*, die van het ſcheerraam, door eene bijzondere behendigheid des wevers, op het weefſtel geſchoren wordt. Om dit te doen, moet hij eerst draad voor draad door de lade en de kammen ſteken, en alsdan gezamenlijk op den achterboom vasthechten en er ſtijf opwinden, wanneer hij de andere einden insgelijks op den borstboom vast maakt, en door middel van gewigten aan den ſpanboom ſtijf aanſpant. (*) Dit geſchiedt zijn-

(*) De *ſchering* of *ketting* komt of loodregt, of waterpas op het weefſtel. De eerſte is de oudſte, en bij de onbeſchaafde volken nog gebruikelijke wijze; doch in ſpoedige en gemakkelijke werking heeft de waterpas geſchorene ketting zeer veel vooruit, en is dus ook in de weverijen van alle beſchaafde landen ingevoerd. J. A. UILKENS, *Techn. Handb.* 2de ſtuk, bladz. 117. — GOQUET en andere meenen, dat de ouden altijd de ſchering loodregt hangende gehad hebben, *de l'origine des lois, des arts, etc. Tom* I. *pag.* 139. Ook weven de *Indianen*, *Amerikanen* en *IJslanders* nog op dezelfde wijze. J. C. M. REINECKE, *de Aarde, enz.* 1804, Deel I., bladz. 109. De *Egyptenaren*, die in de linnenweverijen zoo ervaren zijn, ſpanden het eerst de ſchering waterpas uit. POPPE, *Ge-*

zijnde, moet hij door al de draden, één voor één, lisfen halen, die alsdan weder, de eene om de andere, aan de twee voettreden vastgemaakt worden, om daardoor, onder het weven, dan de eene dan de andere helft der draden, door middel der treden, te kunnen nederhalen.

Zoo dra nu de fchering gedaan is, begint de wever te weven; ftrijkende telkens de fchering eerst met eene dunne pap van meel en water, of met gekookt ftijfsel, om daardoor het linnen vaster en fterker te maken. De wever, zich voor den borstboom, op de zitting, geplaatst hebbende, neemt nu aanftonds een der fpoeltjes of rieten pijpjes, waarop het garen voor den inflag gefpoeld is; legt het in den fchietfpoel; maakt het einde van den draad aan de fchering vast, en treedt met den regter voet de eene voortrede neder, waardoor als dan de eene helft der draden omlaag getrokken wordt, en de andere omhoog blijft. Tusfchen deze verdeeling der draden fchuift hij dan den fchietfpoel van de regter- naar de linkerhand door; vangt denzelven aldaar weder op; laat vervolgens de regter voettrede weder omhoog; treedt de linker neer, fchuift door deze nieuwe opening den fchietfpoel van de linker- naar de regterhand terug, en vervolgt op deze wijze, tot dat het geheele ftuk is afgeweven. Het garen, dat zich door dit heen en weder fchuiven van het fpoeltje in den fchietfpoel afwindt, en dwars door de fchering heen komt te liggen, noemt men den *inflag*, doordien de wever, zoo dikwijls hij den fchietfpoel heeft doorgefchoten, telkens met de lade aanflaat, om daardoor aan het linnen zijne behoorlijke digtheid te geven. — Op deze wijze nu, verkrijgen wij niet alleen het linnen, maar ook alle andere ftoffen, die met het weefgetouw vervaardigd worden, uitgezonderd, dat in de inrigting en behandeling der weefstellen fomtijds eenige verandering gemaakt wordt, naar mate hetgeen er op geweven moet worden dit vordert; want zoo het weefsel gekeperd of gebloemd moet worden, moeten er eenige voettreden, kammen, enz. meer worden aangebragt. Onder alle wevers zijn er echter geene, die zoo vele overeenkomst met den linnenwever hebben, als die van wollen en katoenen ftoffen; want deze vervaardigen op dezelfde wijze allerlei beddetijken, rokkeftrepen, bombazijnen, hilverfom, greinen, douranten, voering- en andere baaijen, en dergelijke, zoowel effen, als gekleurd, geftreept, gebloemd, gewerkt, enz.

WEZEL. Eene Pruisfifche ftad en fterke vesting, in het regerings-district *Cleef*, aan den mond van de thans tot *Lippftadt* bevaarbare *Lippe*, die hier in den *Rijn* zich uitftort. Zij heeft eene fterke citadel, een gymnafium, een feminarium, eenen fchouwburg, 4 parochie-kerken, en, met de bezetting, 11,740 inwoners, die in ettelijke, niet zeer belangrijke fabrijken, vele brandewijnfto-

Gefch. der Techn., Band I., fol. 375, en dit gebruik heeft thans in *Europa* algemeen plaats.

ſtokerijen, en in een weinig handel hun beſtaan vinden. Elke 14 dagen vaart er een beurtman van hier naar de *Nederlanden.*

WEZEL. (De) (*Mustela*) Dit geſlacht behoort onder de zoogdieren, en kenmerkt zich door eene gladde tong, 6 regt opgaande, ſcherpe, van elkander geſcheiden voortanden in de boven-, en even zoo veel in de onderkaak, welke laatſte echter ſtomper zijn, en digt aan elkander ſluiten, en van welke er 2 meer binnenwaarts in den mond ſtaan, dan de overige. De Wezel is, over het geheel een klein dier, en alle ſoorten van dit geſlacht hebben korte pooten en een lang uitgerekt lijf, hetwelk zij in het gaan boogswijze krommen. Deze dieren zijn zeer vlug, ſteeds gereed tot bijten en bloeddorſtig van aard, en desniettegenſtaande namen de wetten van het oude *Egypte* eene ſoort daarvan onder derzelver beſcherming, en werd die te *Thebe* zelfs vereerd. Men vindt zelfs, volgens den hier onder aangehaalden ſchrijver, in *Egypte* nog ſporen van dezen ouden eerbied voor een dier, hetwelk aldaar algemeen is, ongeſtraft in de huizen komt, en er verwoestingen mag aanrigten. Deze ſoort van achting voor dit ſchadelijke dier heeft zich verſpreid tot de geheele *Levant*, en is aldaar bewaard gebleven. De *Turken*, even als de *Grieken*, laten het onder hen in volkomene vrijheid leven, zonder dat het iets van iemand te vreezen heeft; zelfs drijven de Griekſche vrouwen de achting voor dit dier zoo ver, dat zij het niet alleen niet zullen ſtoren, maar inderdaad met eene belagchelijke beleefdheid behandelen: *Zijt welkom*, zeggen zij, wanneer zij een wezeltje in haar huis vernemen, *treed binnen, mijne ſchoone dame! niets kwaads zal u bejegenen. Gij zijt hier ten uwent; zijt hier de meesteresſe*, enz., enz. Zij beweren, dat het wezeltje, gevoelig voor hare beleefdheden, geene ſchade doet, daar het in tegendeel alles zoude vernielen, wanneer men minder beleefdheden omtrent hetzelve betoonde. (*)

Van het geſlacht der Wezels zijn verſcheidene ſoorten: 1. De *Marter* (*M. Martes*), met een ros-zwartachtig lijf, welke het geheele Noorder werelddeel bewoont; zich voornamelijk in donkere bosſchen ophoudt, eene rosgele en vuurkleurige keel heeft; inzonderheid van eekhorentjes en andere kleine zogende dieren leeft; des winters op hoenders en duiven loert, en zelf geen nest, maar van dat van anderen gebruik maakt. Zijn ſchoon vel wordt gehouden voor het naastkomende aan dat der ſabeldieren. 2. De *Steen-* of *Huis-Marter* (*M. Foeinae*), met een lijf als de vorige, doch eene witte keel. Hij bewoont de midden- en warmere landſtreken van *Europa*, en het daar aan liggend *Azië*, en leeft voornamelijk van gevogelte. 3. De *Bunſing* (*M. Putorius*), met een geelachtig bruin lijf, eenen witten ſtaart en ſpitſe ooren; hebbende hetzelfde vaderland als de vorige. Dit dier beloert en rooft, inzonderheid, hoenders, maar ook andere vogels, die het in de hokken den

(*) Men zie SONNINI's *Reize door Griekenland en Turkije*, 2 de deel, bladz. 181.

de keel afbijt, en dan in zijn nest sleept. De walgelijke reuk, dien het, zelfs zijn afgetrokken vel, van zich geeft, ontstaat uit een vocht, hetwelk in 2 blaasjes, aan den aars geplaatst, bereid wordt. 4. De *gewone Wezel* (*M. Vulgaris*), met een donker ros, van onder wit lijf, die het Noorden van *Europa* en *Azië* bewoont, is een klein, doch moedig dier, hetwelk naauwelijks door eene kat kan vermeesterd worden. Het vangt somtijds volwassene hazen, doch loert vooral op de eijeren van het huisgedierte en ander gevederd wild; het wijfje draagt dikwijls hare jongen in den bek. — Behalve deze 4 soorten van het Wezel-geslacht, die ook in ons vaderland te huis behooren, vindt men nog onder hetzelve: 5. Het *Fret* (*M. Furo*), met een bleekgeel lijf, en oorspronkelijk uit *Barbarije*, enz. afkomstig, van waar men het naar *Spanje*, tot uitroeijing der konijnen, heeft overgebragt; doch dat zich verder door *Europa* verspreid heeft. Het geeft denzelfden walgelijken reuk van zich als de bunsing, en wordt bij ons te lande tot het vangen van konijnen gebruikt. 6. Het *Sabeldier*, of de *Sabel-wezel*, (*M. Zibbelina*), waarvan wij, onder de eerste benaming, in een afzonderlijk art. gesproken hebben. En 7. De *Hermelijn-wezel* (*M. Erminea*), welker staart aan het einde zwart is; in het Noorden en vooral in *Siberië* te huis behoort, en veel grooter, dan de gewone Wezel is, doch even als deze van kleur verandert; zoo dat zij des zomers bruinachtig, maar in den winter geheel wit is. Deze kleurverandering heeft echter in warme landen geene plaats.

WEZEN is, in het algemeen, het inwendige beginsel, de grond van al datgeen, wat tot de mogelijkheid eener zaak behoort. Een volstrekt noodzakelijk Wezen is dus (*denkbeeldig* genomen), een zoodanig Wezen, welks voorstelling de noodzakelijkheid van bestaan insluit. Zulk een Wezen heet, met regt, het Wezen aller Wezens, of het hoogste Wezen. Naar de gewone onderscheiding der mogelijkheid in *denkbeeldige* en *zakelijke*, onderscheidt men ook het *denkbeeldig* (logisch) en *zakelijk* (physisch) Wezen eener zaak; desgelijks *zinnelijke*, *verstandelijke*, *redelijke* Wezens, enz. De wetenschap, waarin al deze zaken en onderscheidingen, of liever onze voorstellingen aangaande het Wezen der denkbeelden en zaken nader verklaard en onderzocht worden, heet de *Wezenkunde* (*Ontologia*); zijnde, uit een oordeelkundig, anthropologisch oogpunt beschouwd, een voornaam gedeelte der bovennatuurkunde.

WEZENKUNDE (*Ontologia*) is dat gedeelte der bovennatuurkunde, hetwelk de leer der rede bevat, aangaande de natuur, krachten en werking der dingen in het algemeen, of liever de natuur onderzoekt van het menschelijk kenvermogen naar deszelfs zinnelijken, verstandelijken en redelijken aanleg, met aanwijzing van den oorsprong, de natuur, uitgestrektheid, waarde en van het gebruik en misbruik onzer voorstellingen van tijd en ruimte; van eenheid, veelheid, alheid; van bevestiging, ontkenning en beperking; van zelfstandigheid en ei-

eigenſchappen; van oorzaken en werkingen; van werkzame en lijdelijke betrekking; van het mogelijk, wezenlijk ennoodzakelijk beſtaan; mitsgaders van de algemeene grondſtellingen ter bepaling van het gebruik dezer denkvormen en redebegrippen. Die dit gedeelte der bovennatuurkunde nader wil leeren kennen, kan met vrucht gebruik maken van J. F. Hennert, *Lesſen over de Wijsbegeerte*; P. van Hemert, *Beginſels der Kantiaanſche Wijsgeerte*, en J. J. le Roy, *de Mensch beſchouwd in zijnen aanleg als denkend, zedelijk en gevoelig Wezen.*

WEZER. (De) Eene der grootſte rivieren van *Duitschland*, welke in het *Hildburghauſche* ambt *Eisfeld*, in het *Heldriether* woud, ontſpringt, bij haren aanvang de *Werra* heet, en in eenige ſtreken aangename oevers en ſchoone weilanden heeft. Bij *Wanfried*, in het Hesſiſche, wordt zij bevaarbaar; vereenigt zich bij het Hanoversch *Minden* met de *Fulda*; ontvangt nu den naam van *Wezer*; loopt vervolgens door het Hanoverſche prinsdom *Göttingen*, het hertogdom *Brunswijk*, het vorſtendom *Calenberg*, het Keur-Hesſisch graafſchap *Schauenburg*, de Pruisſiſche provincie *Westphalen*, de Hanoverſche landſchappen *Hoya*, *Verden* en *Bremen*, en het hertogdom *Oldenburg*, en ontlast zich 10 mijlen beneden de vrije rijksſtad *Bremen* in de *Noordzee*, nadat zij alvorens verſcheidene rivieren heeft opgenomen. Van *Munden* af wordt de ſcheepvaart op groote, vlakke vaartuigen gedreven, en is van veel belang; doch de menigvuldige water-tollen zijn voor dezelve zeer hinderlijk. In 1817 heeft men voorgeſlagen, om de *Elbe* met de *Wezer* te vereenigen; doch, zoover ons bekend is, is er tot dus verre niets van geworden. De voornaamſte ſteden, aan laatstgenoemde rivier liggende, zijn *Munden*, *Hameln*, *Rintelen*, *Minden*, *Nienburg* en *Bremen.*

WHIST. (*Whisk*) Een kaartſpel, oorſpronkelijk uit *Engeland* afkomſtig, en van daar naar de meeste verdere Europeſche landen overgebragt. Het ontleent zijnen naam van de buitengewone oplettendheid en ſtilte, welke bij hetzelve gevorderd worden.

WHISTON. (William) Een beroemd Engelsch geleerde, in de laatſte helft der 17de eeuw, te *Northon* geboren, die in het eerst als leeraar in de wiskunde, te *Cambridge*, zoo veel roem verwierf, dat Newton hem als zijnen opvolger in het hoogleeraarambt in die wetenſchap, bij de hoogeſchool aldaar, aanprees. Ondertusſchen was de godgeleerdheid zijne hoofdſtudie; hij beoefende voornamelijk de talen en de wijsbegeerte, en werd vicaris te *Loweſtoft.* Zijn roem bleef onaangerand, tot dat hij in 1708 het leerſtuk der Drieëenheid begon in twijfel te trekken, hetwelk hem zoo vele verdrietelijkheden op den hals haalde, dat hij in 1710 van zijn akademisch ambt ontzet werd; zelfs riep men hem voor het geestelijk geregtshof, hetwelk zijne ſchriften veroordeelde; doch verder werd er tegen hem geene ſtraf uitgeſproken, en het pleitgeding bleef aan den ſpijker hangen. Whiston bleef nogtans ſtandvastig bij zijn gevoelen omtrent het ſtuk der Drieëenheid volharden, en begaf zich met zijn

huisgezin naar *Londen*, waar hij, om zich onderhoud te verschaffen, onderwijs in de wiskundige wetenschappen gaf, en in 1755 stierf, nadat hij zich alvorens door de uitvinding van een werktuig had vermaard gemaakt, waardoor de voor anker liggende schepen noch door stormen kunnen weggevoerd, noch door de kracht der golven verbrijzeld worden.

WHITEFIELD (George) werd in 1714 te *Glouchester* geboren; gaf, bij zijne jeugdige misstappen, blijken van groote talenten; voegde zich bij de gemeenschap der methodisten, en werd, door zijne buitengewone gave van prediken, een ijverig, en in rijken invloed, hoogst belangrijk voorwerp voor dezen aanhang. Duizenden drongen zich in de kerken; doch toen deze voor hem werden gesloten, predikte hij op openbare volksplaatsen van *Londen*, op eene tafel of andere verhevenheid, en maakte op zijne hoorders eenen onbedenkelijken indruk. In *Bleakheath*, niet ver van genoemde stad, predikte hij eens voor bijna 50,000 toehoorders, wier gezang 2 Engelsche mijlen ver gehoord werd. Hij wist op het hart te werken, niet zoo zeer door eene kunstmatige en in denkbeelden rijke voordragt (want hij predikte, om zoo te spreken, voor de vuist weg), als wel door de kracht en volheid van zijne beelden en het verbazend vermogen zijner stem. In *Noord-Amerika* verkreeg hij, op 7 zendelings-togten, nieuwe aanhangers, en zelfs op de schepen, met welke hij heen en weder voer, werd de manschap door zijnen vurigen ijver bekeerd. Inzonderheid maakte hij zich beroemd door zijne zorg voor het daarstellen van nieuwe school-inrigtingen, en van weeshuizen in *Schotland* en *Engeland*; doch zijn hoofddoel bepaalde zich tot het door hem in 1740, naar het voorbeeld van Franke, opgerigte, en door bijdragen zijner aanhangers onderhoudene, groote weeshuis bij *Savanna*, in *Georgië*, voor welks instandhouding en meer doelmatige inrigting hij in zijne leerredenen met zoo veel vuur ijverde, dat Franklin, die hem hoorde en niets had willen geven, dermate getroffen werd, dat hij eerst zijn kopergeld, en ten laatste al zijn zilver en goud, dat hij bij zich had, in de schaal wierp, en door anderen, niet minder bewogen, gevolgd werd. Bij zijnen dood, in 1770, liet hij de zorg voor deze inrigting aan de gravin Hundington over, die hem tot haren kapellaan verkozen, en hem krachtdadig ondersteund had. Zijne levensgeschiedenis en leerredenen vindt men in de 7 deelen zijner uitgegevene schriften.

WIARDA, (Tileman Dothias) hofraad en een beroemd geschiedkundige, die in het jaar 1746 geboren werd. Hij was lid van de 3de klasse des koninklijken Nederlandschen instituuts, van de koninklijke maatschappij van wetenschappen te *Göttingen*, en van het Groninger genootschap: *pro excolendo jure patrio*, en bewees in onderscheidene ambtsbetrekkingen aan *Oost-Vriesland* groote diensten. Hij schreef eene *vollständige Ost-Frisische Geschichte*, waarvan, van 1791 tot 1816, 10 deelen het licht zagen, die hem ten alle tijde eenen onderscheidenden rang onder de geschiedschrijvers zal verzekeren; ter-

wijl zijn *oud Vriesch Woordenboek*, en zijn werk over de Duitſche voor- en toenamen, hem onder de geleerde uitleggers van de oude Vrieſche taal en wetten, ook in ons *Nederland*, zullen plaatſen, en zijn *Codex* over het *Oostvrieſche* landregt en onderſcheidene andere ſchriften zijnen naam, als een hoogst verdienſtelijk beoefenaar van het Duitſche regt, tot de nakomelingſchap zullen overbrengen. Behalve de opgenoemde werken ſchreef hij nog verſcheidene kleinere ſtukken, die in verſchillende tijdſchriften geplaatst zijn, als: in de *Ost-Friſiſche Mannigfaltigkeiten*, te *Aurich* in het licht gegeven, 1. *Iets over de vorige Drosten in Oost-Vriesland.* 2. *Oost-Vrieſche Bibliotheek.* 3. *Rhapſodiën.* 4. Beantwoording eener vroegere aanvraag in het genoemde tijdſchrift, *over het grafteeken van* ENNO VAN EMBDEN. 5. Van de *Kruistogten der Vriezen naar Palestina.* 6. ANTOINETTE BOURIGNON, en eindelijk eenige berigten, rakende het feest der inhuldiging van FREDERIK WILLEM II., koning van *Pruisſen*, aan wien destijds *Oost-Vriesland* ten deel viel. — Voorts vindt men van hem, in de *Oldenburgſchen Blättern vermischten Inhalts*, een ſtukje, getiteld: *Quade Folcke*; een ander, ten titel voerende: *de, in de middeleeuw, ook bij de geestelijke ſtaatsrègeling, altijd vrije Vries*, en eindelijk een derde, *de gravin* ANNA, zijnde een historisch tafereel. Wijders heeft men van WIARDA, in den *Algemeiner Litterariſcher Anzeiger*, berigten aangaande de, te *Kampen* en *Leeuwarden* gedrukte *Oud-Vrieſche Landregten*; eene verhandeling over de beteekenis van het woord *Cavena* in de aflaatbrieven, en berigten nopens het *Afega-boek*. Verder leverde hij in de *Niederrheiniſche Blättern* eene bijdrage tot de verſchillende benamingen en den oorſprong der *Westfaalſche Veemgeregten*; in den *Westfaalſchen Anzeiger* eene verhandeling over den oorſprong van den naam *Westfalen*, en in het werk, getiteld: *Gemeinnützige Nachrichten für Ost-Friesland*, behalve eenige korte aanteekeningen over den voortijds *Freulen-*, naderhand *Prinſesſen-uitzet*, eene *Antikritiek* wegens de beruchte afbraak van den *St. Andries*-toren te *Norden*, eene verzameling van Oostvrieſche ſpreekwoorden, en eene zeer humoristiſche, in de platte taal geſchrevene *Epilogus*, tot opſchrift hebbende: *Naproot* (Napraat), en beſtaande uit ſpreekwijzen, welke alleen in deze ſtreken inheemsch zijn. — Behalve al deze genoemde ſtukken, leverde de arbeidzame man, als lid van het koninklijk Nederlandsch inſtituut te *Amſterdam*, eene geſchiedkundige beſchouwing van de aloude Vrieſche wetten, *Lex Friſiorum Antiqua*, welke, ofschoon in 1811 in 4to gedrukt, echter, niet in den boekhandel gekomen is. Nog ſchreef hij, als medelid der koninklijke maatſchappij van wetenſchappen te *Göttingen*, in 1818, eene verhandeling *over de Steenen Hamers, die onder de grafheuvels der Germanen gevonden worden*, welke in de Göttingſche akademie van wetenſchappen, in Winterm. 1818, is voorgelezen, en in de *Gött. Gel. Anzeigen* van 1819 zeer gunſtig is beoordeeld geworden. —

Wiarda ſtierf te *Aurich*, den 7den van Lentem. 1826, in den hoogen ouderdom van bijna 80 jaar, (*) en liet verſcheidene, alleen in handſchrift aanwezige, opſtellen na, welke, onder de bewaring van zijnen neef, den hofraad G. L. Wiarda, berusten.

WICKLEF of WICKLIF. (Johann) Een geleerd, godsdienſtig en waarheidlievend godgeleerde der 14de eeuw, een van Luther's voorgangers. Hij werd in *Wickliffe*, in het graafschap *York*, geboren, oefende zich te *Oxfort* in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, en verkreeg in beide de doctorale waardigheid. Zijne opmerkzaamheid viel in het eerst op de ongeoorloofde middelen, waarvan zich de geestelijken, ter verkrijging van ambten, bedienden; hij trad in 1356 tegen hen als ſchrijver op, en verdedigde kort daarna de regten der univerſiteit te *Oxfort* tegen de aanmatigingen der bedelmonniken, die zich meer en meer van de akademiſche posten zochten meester te maken. Terwijl nu de univerſiteit, die over dit zijn gedrag hoogst tevreden was, hem op alle mogelijke wijzen poogde te bevorderen, en tot beſtuurder van het collegie van *Canterbury* aanſtelde, wisten de monnikken, wier aanmatigingen, toenmaals in *Engeland* tot het hoogſte toppunt geſtegen, hij openlijk afkeurde, bij den paus zijne afzetting te bewerken; doch Wicklef trad nu tegen dezen kerkvoogd zelven op. Koning Eduard III. van *Engeland* had, namelijk, in 1365, den Pieterspenning ingehouden, en daardoor den paus van een aanmerkelijk deel zijner inkomſten beroofd, in welker bezit hij zich poogde te handhaven. Men meende, dat Wicklef door zijne afzetting tot zwijgen zoude zijn gebragt; doch deze ging naar *Oxfort*, hield aldaar, met de meeste goedkeuring, godgeleerde voorlezingen, en verdedigde, in 1367, in een afzonderlijk geſchrift de regten van den koning tegen den paus. Daar deze intusſchen in zijne aanmatigingen volhardde, en beweerde, dat hem het regt toekwam, om de geestelijke ambten in *Engeland* te begeven, zoo zond Eduard in 1374, Wicklef, die thans hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Oxfort* was, met nog eenige anderen, in gezantſchap aan den paus, en Wicklef bleef niet in gebreke, om nu ook tegen dezen de regten van zijnen vorst mondeling te verdedigen. Inmiddels had hij de pausſelijke geestelijkheid (*curie*) nader leeren kennen, en eenen doodelijken haat tegen haar opgevat, hetwelk uit een zijner voornaamſte ſchriften bleek; zijnde een geſprek tusſchen de waarheid, en eenen arglistigen en ſchranderen godgeleerde gehouden. Daar hem nu Eduard, na den afloop van zijn gezantſchap, in 1375, almede eene kanoniks plaats bij de collegiale kerk te *Westbury* bezorgd, em hem tot predikant te *Lutterworth*, in het kerſpel van *Lincoln* had aangeſteld, poogden de monniken den val van dezen, voor

(*) Men zie verder omtrent dezen Oost-Vrieſchen geleerden A. H. Niemeijer, *Waarnemingen op Reizen*, D. I. bl. 56 en volg., alwaar aan 's mans verdienſten eene opregte hulde wordt bewezen.

voor hen steeds gevaarlijker wordenden, man op alle mogelijke wijzen te bewerken; doch WICKLEF begon hun nu ook alle wereldlijk gezag te betwisten, waarvan het gevolg was, dat zij in 1377 aan paus GREGORIUS XI. achttien leerstelsels of artikelen opgaven, die naar hun gevoelen kettersch waren, en die zij voorgaven, dat door hem werden geleeraard. Hoe zeer nu wel het hof den verdediger der koninklijke regten in bescherming nam, zoo dreigden hem echter vele gevaren, alzoo GREGORIUS aan den aartsbisschop van *Canterbury* beval, om WICKLEF wegens deze leerstellingen ter verantwoording te roepen. Dan, alhoewel de aartsbisschop eene vergadering van geestelijken in *Londen* bijeen riep, voor welke WICKLEF verschijnen moest, verzelde hem nogtans de hertog, JOHAN VAN LANCASTER, in de vergadering, en was hem zelfs in zijne verdediging behulpzaam, zoo dat men genoodzaakt was, om hem vrij te spreken. Na den dood van EDUARD liet meer genoemde paus, in 1377, op nieuw eene vergadering van geestelijken bijeen roepen, voor welke WICKLEF nogmaals verschijnen moest; doch men waagde het ook nu niet, om hem te veroordeelen, maar legde hem alleen het stilzwijgen op. WICKLEF ging echter voort, om, met vrijmoedigheid, zijne voorheen geleerde grondstellingen, zoo wel in geschrifte als ook mondeling op den kansel en leerstoel, te verspreiden, waarvan het eindelijke gevolg was, dat de geestelijkheid, die EDUARD's opvolger, de zwakke RICHARD II., op hare zijde had weten te brengen, in eene, in *Londen*, gehoudene vergadering van geestelijken, verscheidene leerstelsels van WICKLEF als kettersch veroordeelde, zijne aanhangers deels tot herroeping hunner gevoelens noodzaakte, en deels in de gevangenis wierp. Daar echter WICKLEF, op den raad zijner vrienden, niet voor deze vergadering verschenen was, en bovendien URBANUS VI. en CLEMENS VII. elkander den pausselijken stoel betwistten, waaruit tusschen hunne wederzijdsche aanhangers twisten ontstaan waren, veroorzaakte dit eene en andere, dat het proces van WICKLEF op de lange baan geschoven werd. Hij stierf, nog vóór deszelfs uitspraak, wel verketterd, maar zeer gerust, te *Lutterworth*, in Winterm. 1384, volgens anderen 1387, zonder dat men aan hem eene volkomene wraak had kunnen uitoefenen. Dit bewoog paus MARTIN V., om nog in het jaar 1428 zijn lijk te doen opdelven en verbranden, en zich alzoo op eene lage en kinderachtige wijze aan het stof van dezen zoo zeer gehaten man te wreken. WICKLEF leefde desniettegenstaande in zijne schriften en de door hem gevormde leerlingen voort, waardoor het groote werk der hervorming langzamerhand werd voorbereid.

WIDMER. (SAMUEL) Een werktuigkundige en manufakturist, die in 1767 *Othmarsingen*, in het kanton *Aargau*, tot zijne geboorteplaats had. Hij leerde de katoenfabrijk bij zijnen grootvader van moeders zijde, en werd vervolgens bij zijnen oom OBERKAMPF, te *Jouy*, die aldaar eene beroemde fabrijk had, met al de handgrepen,

van het graveren, drukken en verwen bekend. Hierop hoorde hij de lesſen over de natuur-, ſchei- en werktuigkunde, ten aanzien van welke laatſte hij zijn eigen genie en ondervinding volgde. Na verloop van ettelijke jaren, droeg hem zijn gemelde oom het opperbeſtuur van zijne fabrijk op, wanneer WIDMER het eerst de ſcheikundige manier van BERTHOLLET, om linnen te bleeken, in het groot beproefde. In 1792 vond hij mede een werktuig uit tot het drukken met geſtokene, koperen cilinders; doch waarvan hij zich eerst, uit hoofde der omwenteling, later in het groot bediende, en welke manier van drukken zoo ſpoedig vordert, als door 24 geoefende werklieden, in gelijken tijd, kan geſchieden. Voorts was hij almede de uitvinder van een werktuig, om de patronen in de koperen cilinders te ſteken, hetwelk in 6 dagen zoo veel en zoo goed afwerkt, als de graveerder in het koper in 6 maanden doen kan. Ook vond hij nog een ander werktuig uit, om koperen platen te graveren, en ſedert 1809 de belangrijke manier, om het water in de verwketels door ſtoom heet te maken, welke men in alle fabrijken, en ook in badſtoven, heeft nagevolgd. Wijders ontdekte hij eene ſoort van verw: *le vert ſolide d'une ſeule application*, waarop de koninklijke maatſchappij te *Londen* een' prijs van 2000 pond. ſterl. geſteld had. Tot hiertoe had men het *vert ſolide* alleen verkregen of door het indigo-blaauw op geel, of het geel op indigo-blaauw te brengen. WIDMER echter hield zijne uitvinding voor de *Engelſchen* geheim, en behaalde dus den uitgeloofden prijs niet. Hij deed eene reize naar *Engeland*, waar hem de beroemde JOHN BANKS met achting ontving. Hier leerde hij de machine kennen tot het kaarden van het katoen, en voerde dezelve in zijne beroemde ſpinnerij te *Effonne*, in *Frankrijk*, in. Bovendien maakte hij zich zeer verdienſtelijk bij het Franſche fabrijkwezen, door het invoeren van vele technologiſche verbeteringen, en werd over het algemeen voor den eerſten manufakturist in dat rijk gehouden. Zijne laatſte uitvinding beſtond in een werktuig, om het linnen wit te bleeken, hetwelk men, omdat het water in eenen cirkel in de bleekkuip in- en uitſtroomt, *Hydrocyclephore* noemt. LODEWIJK XVIII. ſchonk den verdienſtelijken WIDMER het kruis van het eerlegioen. Nog in den ouderdom van 54 jaar arbeidde hij met eenen voorbeeldeloozen ijver; doch dit verminderde zijne krachten, en hij ſtierf in het jaar 1824, als een man, die, bij zijne overige verdienſten, tevens den naam van een braaf burger, en een edelmoedig deelnemer in het lot van ongelukkigen wegdroeg.

WIELAND (CHRISTOPH MARTIN) werd in 1733, te *Ober-Holzheim*, een dorp tot de voormalige Zwabiſche rijksſtad *Biberach* behoorende, geboren, alwaar zijn vader, een waardig, en in vele takken, inzonderheid in de oude talen, kundig man, protestantsch predikant was, en zijne vroegſte opvoeding beſtuurde. Zijne vorderingen waren zoo groot, dat, van zijn 8ſte jaar af, reeds zijn genie zich vormde door het lezen der levensbeſchrijvingen van CORN. NEPOS, en

en hij op zijn 13de, aan de geleerde fchool van *Biberach*, reeds beter dan zijne meesters de fchoonheden van VIRGILIUS en HORATIUS opmerkte. Omftreeks dien tijd maakte hij eene menigte Latijnfche en Duitfche verzen, onder anderen een heldendicht: *de Verwoesting van Jeruzalem*. In den ouderdom van 14 jaar werd hij naar de toenmaals beroemde fchool van *Klosterbergen*, bij *Magdenburg*, gezonden en aan het opzigt van den abt STEINMETZ, een ernftig man, tot dweepens toe, toevertrouwd. Hier bleef hij 2 jaar, drong dieper in den geest der ouden door, en ging toen naar *Erfurt*, alwaar hij een jaar lang bij den geneeskundigen BAUMER, bij wien hij zich verder voorbereidde, huisvestte. Vervolgens naar *Biberach* terug gekeerd zijnde, leerde hij hier SOPHIE VAN GUTERMAN, een allerbeminnelijkst jong meisje, naderhand door hare werken, onder den naam van madame DE LA ROCHE zoo beroemd geworden, kennen en fpoedig beminnen. De eerfte werken van WIELAND doen ons den aard van deze zijne liefde kennen; het was eene platonifche, in den hoogften graad, eene zuivere en heilige drift. In het jaar 1750 fcheidde het lot deze gelieven. WIELAND vertrok naar de hoogefchool te *Tubingen*; doch in plaats van zich, overeenkomftig het plan zijns vaders, op de beoefening der regten toe te leggen, floot hij zich in zijne kamer op, en vervaardigde, in den tijd van anderhalf jaar, zijne eerfte dichterlijke werken, als: den *Anti-Ovidius*, of *de Kunst van Beminnen*, vertellingen, die niets dan deugd en verhevene godsvrucht ademen, en veel verfchillen van de wellustige verhalen, welke federt uit zijne pen gevloeid zijn; voorts *Zedekundige Brieven*, in verzen, en een leerdicht *over de Natuur der Dingen*, in 6 zangen, waarin de fchrijver de wijsbegeerte van PLATO en LEIBNITZ met de fraaifte kleuren afschildert.

WIELAND, na 2 jaar in *Tubingen* doorgebragt te hebben, keerde naar *Biberach* terug, met oogmerk, om in *Göttingen* als akademisch leeraar op te treden; doch BODMER lokte hem naar *Zurich*; en hier werkten beide deze beroemde mannen in dezelfde kamer. WIELAND maakte er, gelijk BODMER, dichtftukken, getrokken uit de gefchiedenis der aartsvaders, van welke zijne *Beproeving van* ABRAHAM bij uitftekendheid beroemd is. In dit tijdvak verfchenen mede zijne *Brieven van afgeftorvene aan nagelatene Vrienden*, en eene *Verhandeling over de Noächide*, een Episch gedicht van BODMER; voorts, gezamenlijk met dezen, *Dichtkundige Fragmenten* en verfcheidene andere dichtftukken, waarvan het *Gezigt van het laatfte Oordeel; CILLY en LAZARUS; de ftervende RACHEL* en de *Brief, over hetgeen eigenlijk eenen fraaijen geest uitmaakt*, in deze verzameling vervat, uit de pen van onzen dichter gevloeid zijn. In 1758 gaf hij zijnen *Vaderlandfchen Droom* in het licht, over de middelen, om *Zwitferland* in deszelfs ouden luister te herftellen; voorts *Raadgevingen aan eene Vriendin; Sympathiën; de Gewaarwordingen van eenen Christen*, en het treurfpel JOHANNA GRAY, uit het Engelsch. Omftreeks dezen tijd werden 's mans prozaïfche fchriften

ten in 2 deelen in het licht gegeven, waarin men eenen dichter ontdekt, die het romanesk gevoel van PETRARCHA met de verhevene wijsgeerte van SCHAFTSBURY vereenigt. In 1759 verscheen ARASPES en PANTHEA, een zedekundig verhaal; in het volgende jaar CLEMENTINE VAN PORETTA, een treurspel, en in 1762 bezorgde hij eene uitgave van al zijne dichtkundige werken in 3 deelen, onder welke CYRUS, een heldendicht, in zesvoetige verzen, met ongemeenen glans schittert, als schijnende de dichter daarmede met XENOPHON en PLATO naar den prijs te dingen.

Tot in het jaar 1759 bleef WIELAND in *Zwitserland*, en werd in het volgende jaar, te *Biberach*, tot raadsheer, en kort daarna, buiten zijn toedoen, tot bestuurder van de kanselarij verkozen. Onder de waarneming dezer posten, geheel met zijn genie niet strookende, verpoosde hij zich in de dienst der zanggodinnen van dezen dorren arbeid. Voornamelijk legde hij zich nu toe op de Fransche, Italiaansche en Engelsche letterkunde, en scheen de Duitsche voor hem haar aanwezen verloren te hebben. Tot zijne uitspanning, bij zijne beroepsbezigheden, vervaardigde hij in dien tijd, onder anderen, de overzetting van een gedeelte der werken van SHAKESPEAR; *de Avonturen van Don* SYLVIO VAN ROSALVA, of de *zegepraal der Natuur over het Bijgeloof*; de *Kluchtige Vertellingen*, enz., in welke laatste men over 's dichters verandering verbaasd staat. In 1766 verscheen zijn AGATHON, waardoor hij zich, zoo wel binnen als buiten 's lands, veel roem verwierf, waarop hij, 2 jaar later, zijn *Musarion*, of de *Wijsbegeerte der Bevalligheden*, in het licht gaf, (een dichtstuk, hetwelk deze hem zelve in de pen schenen gegeven te hebben) benevens de IDRIS, een kluchtig heldendicht, zoo rijk in zeldzame ontmoetingen, als in uitgewerkte karakters. Omstreeks dezen tijd geraakte onze dichter met den graaf van STADION, die op een landgoed niet ver van *Biberach*, woonde, bekend; en het was in het huis van dezen gewezenen Keur-Mentzischen staatsminister, eenen man, die niet alleen zijne wereld wel verstond, maar tevens kundig, een vriend van vrolijk levensgenot, en een vijand van dweeperij en overspanning was, dat WIELAND de voor hem meest gepaste verstrooijing en aandrift vond, om zich steeds verder en vrijer te ontwikkelen; terwijl de uitmuntende boekerij van den graaf, die de beste en nieuwste werken der Fransche en Engelsche letterkunde bevatte, en altijd voor hem open stond, hem tevens genoegzame gelegenheid aanbood, om zich langzamerhand van de overdrevene denkbeelden van godsdienstige dweeperij te ontdoen, en het leven uit een vrolijker oogpunt te leeren beschouwen.

WIELAND huwde in het jaar 1765 eene dochter van den Augsburgschen koopman HILLENBRANDT; een meisje, wel niet schoon, maar bevallig en beminnelijk genoeg, om hem den zinnelijken band des huwelijks zeer aangenaam te maken. In 1769 werd hij als *Professor primarius* in de wijsbegeerte, op een jaargeld van 600 daalders,

naar *Erfurt* beroepen, en vond hierdoor gelegenheid, om zijn hooger doel naar geestelijke beschaving naar wensch te kunnen bevredigen. Hij vervulde zijnen nieuwen werkkring met den grootsten ijver, zonder echter zijnen geliefden letterarbeid te laten varen, waarop hij zich thans, voornamelijk op aandrang van eenige uitstekende geleerden, met vernieuwde kracht toelegde. Sedert, en dit kan men niet wel ontkennen, hield hij op, *erotisch* (verliefd) dichter te zijn, en besloot zijne dichterlijke loopbaan met den *aangeklaagden Amor*, waardoor hij die soort van dichtkunst, waaraan hij zich tot dus verre had toegewijd, eenigermate regtvaardigde; gelijk dit meer algemeen, ten aanzien zijner beschouwing van het leven, en zijner wijsgeerige denkbeelden, in de *nalatenschap van* DIOGENES *van Synope*, in 1770 voor het eerst verschenen, geschiedde. In dezen tijd schreef WIELAND ook den *Kombabus*, eene dichtmatige vertelling van eenen treffenden en vrolijken aard, en vol van fijne trekken; *Bijdragen tot de geheime geschiedenis van het menschelijk verstand en hart, uit de Natuur geput*, enz., waarop in 1771 volgde zijn *nieuwe Amadis*, eene ridderlijke geschiedenis, waarin eigenlijk de zegepraal eener geestelijke schoonheid, boven eene loutere ligchamelijke, zeer aanlokkelijk geschilderd wordt, en in het volgend jaar *de gouden Spiegel*, of de *Historie der Koningen van Schechian*, een staatkundige roman; *Gedachten over eene oude Inscriptie*, benevens eenige zangspelen, enz.

Drie jaar had WIELAND nu in *Erfurt* doorgebragt, wanneer hij aan het hof van *Weimar* geroepen werd, en hier, op sterken aandrang der regerende hertogin ANNA AMALIA, zich 3 jaar lang met de opvoeding van derzelver beide zonen belastte, na verloop van welken tijd hij een zoo aanzienlijk jaargeld ontving, dat hij sedert onbekrompen kon leven, en zijne overige dagen der vriendschap en letteroefeningen toewijden. Intusschen begon hij in 1773 de uitgave van zijnen *Duitschen Mercurius*, een weekblad, hetwelk sedert door hem vervolgd werd, en eenen rijken schat van belangrijke stukken in onrijm en dichtmaat bevatte. Kort daarna verscheen de *Geschiedenis der Abderiten*, waarvan hij in 1781 eene nieuwe en zeer vermeerderde uitgave in het licht gaf, waarin hij, onder het bekleedsel der Grieksche, eene satyrike beschrijving geeft van de wetten, zeden en den smaak der *Duitschers*. In 1780 zag de *Oberon* het licht, een dichtstuk vol van stoute vindingen, zeer verschillende toestanden en zoetvloeijende verzen; in 1782 eene overzetting van de werken van HORATIUS en LUCIANUS, uit welk laatste, in 1791, de *Peregrinus* PROTEUS, en vervolgens de *Agathodaemon*, dien men als een tegenstuk van het laatste kan beschouwen, geboren werd.

WIELAND leefde van 1798 tot 1805 op een landgoed *Osmanstadt*, bij *Weimar*, hetwelk hij gekocht had, om aldaar zijne overige dagen in stille rust door te brengen. Altijd een vijand van overdaad en weelde geweest zijnde, waren zijne matige inkomsten niet alleen

voor

voor zijn talrijk huisgezin (want hij had bij zijne vrouw 14 kinderen) genoegzaam, maar zelfs, om ook zijne vrienden te kunnen ontvangen, en bovendien voor zijn overblijvend huisgezin te zorgen. Op dit zijn *Osmannſtadt* wijdde hij het grootſte gedeelte van zijnen tijd aan letterkundigen arbeid, waaronder zijn *Attisch Muſeum* eene voorname plaats bekleedt, waardoor hij het lang beraamde plan ten uitvoer bragt, om zijne natie met een aantal van meesterſtukken der Griekſche dichtkunst, wijsbegeerte en welſprekendheid vertrouwelijk te maken. Ook zijne ARISTIPPUS en eenige *zijner Tijdgenooten* behooren tot dit tijdvak. In het jaar 1808 verkocht hij echter zijn geliefd landgoed, omdat hij ondervond, dat het hem te kostbaar was, en keerde weder naar *Weimar* terug, waar hij nu ook met SCHILLER in de naauwſte betrekking geraakte. Hier beleefde hij niet alleen den verſchrikkelijken ſlag van *Jena*, maar leedt ook de zwaarſte verliezen, die hem konden treffen, zoo als dat van zijne vriendin de hertogin AMALIA, van HERDER, SCHILLER en anderen, die hij lief had en hoog waardeerde. Hij poogde zich door veelvuldige werkzaamheden op te beuren, hetwelk hem het meest gelukte door de overzetting der *Brieven van* CICERO, welke hij met de ſtrengſte zorgvuldigheid uitvoerde. De eerbewijzen, welke hij van den keizer ALEXANDER en NAPOLEON ontving, zijne opneming in het genootſchap der vrijmetſelaars, en tot medelid van het Franſche inſtituut, benevens meer andere gelukkige omſtandigheden, verzachtten menig ſmartelijk gevoel, hetwelk hem bij voortduring kwelde, waaronder dat over het vroeger verlies, in Slagtm. 1801, zijner geliefde gade bovenal behoorde, hetwelk hem zoo diep had getroffen, dat hij nu ook zijnen dood als nabij beſchouwde; doch dezelve volgde eerst in Louwm. 1813, in het 81ſte jaar zijns ouderdoms. Zijn ſterfelijk overſchot, met dat zijner echtgenoote en eene kleindochter zijner jeugdige vriendin LA ROCHE, SOPHIA BRENTANO, rust, volgens zijne begeerte, in één graf te *Osmannſtadt*. Een eenvoudig gedenkteeken verſiert de gewijde plaats, met dit volgend bijſchrift, door den dichter zelven vervaardigd:

Lieb' und Freundſchaft umſchlang die verwandten Seelen im Leben,
Und ihr Sterbliches deckt dieſer gemeinſame Stein.

WIELEWAAL. Deze vogelſoort behoort tot de orde der raven (*Coraces*), die van eene middelmatige grootte zijn, bovenwaarts eenen zwaren verheven bek en korte pooten hebben. De Wielewaal of geelvogel, van deze orde een afzonderlijk geſlacht uitmakende (*Oriolus Galbula*), heeft eenen kegelvormigen, verheven ronden, zeer ſpitſen en regten bek; de bovenkaak is een weinig langer dan de onderſte, en bovenwaarts gerand. In ſchoonheid van helder goudgeel en zwartbont kan deze vogel naar de ſchoonſte der geheele wereld dingen; het mannetje ſchittert als van goud, waarbij het zwart van de vlerken en den ſtaart heerlijk afsteekt. Zijn geluid is wel

geen zang, doch door aaneengevoegde, fchelle klanken zeer fraai. Het wijfje is van boven geelachtig groen, van onder vuil wit. Het nest dezer vogelen, tusfchen twee takken van boomen of in een mikje hangende, en dus in de lucht zwevende, om voor vijanden veilig te zijn, is uit werk, mos of ftroo aardig zamengefteld. Men vindt den Wielewaal overal in de oude wereld. Hij is een trekvogel, die bij ons broedt, en in de hooge meijerij van *'s Bosch* en elders in grooten getalle gevonden wordt. Hij brengt den winter in de meer gematigde deelen van *Afrika* door, en eet uijen, kerfen, enz.

WIER is een bekend en thans zeer hooggefchat zeegewas, tot de *cryptogamifche* planten behoorende, hetwelk in zoute wateren, op hooge vlakke, en verdronkene waarden en landen zijne wortelen, en, boven het water zijn loof, of dradige takjes en fpruitfels fchiet; vertoonende, op eenen afstand van de zee, de gedaante eener grasrijke weide. Men ontmoet dit gewas in verfcheidene oorden van onze vaderlandfche wateren; doch vooral in de nabijheid van het eiland *Wieringen*, tusfchen hetzelve en de vaste kust van *Holland*. Van ouds reeds was deze zeeplant bekend, maar toen zoo weinig, of liever niets geacht, dat de *Romeinen*, het niets beduidende eener zaak willende te kennen geven, van haar plagten te zeggen, dat zij *flechter dan Wier* (*Alga vilior*) was. Gelijk van vele andere, zoo heeft ook de ondervinding de nuttigheid van dit gewas leeren kennen, en men weet, met hoe veel voordeel men, fints eenen geruimen tijd, zich daarvan bediend heeft tot het aanleggen van dijken en andere zeeweringen; pakkende zich het Wier zoo digt en vast op elkander, als de vetfte kleiaarde. Bovendien bezit het dit voordeel, dat het beter berekend is voor de ligte en veenachtige gronden, welke men ginds en elders, ook aan den zeekant, in ons vaderland aantreft.

WIERINGA. (G. F.) Een verdienftelijk Nederlandsch fchilder, die in het laatst van 1817, in den ouderdom van bijna 57 jaar, te *Groningen* ftierf. Hij was honorair lid van de teekenakademie te *Leijden*, en leide zich met veel roem, in navolging van zijnen grootvader en vader, op de fchilderkunst toe, waarin hij zich bij elken beminnaar derzelve met onderfcheiding deed kennen. Door zijn keurig penfeel, zich meestal tot het vak van landfchapfchilderen bepalende, vervaardigde hij vele ftukken naar de natuur, welke het naburig *Drenthe* hem niet weinig voor zijnen fmaak aanbood. Vele derzelve kwamen, reeds bij zijn leven, in handen van liefhebbers, en een niet onaanzienlijk getal, na zijnen dood in zijne werkplaats gevonden, werd met andere door hem nagelatene kunstftukken tot vrij aanzienlijke prijzen verkocht. Zijn bij uitftek werkzaam leven, zoo ten nutte van zijn gezin, als ter bevordering der kunst, gepaard met eenen meer dan gewonen ijver, om goede leerlingen aan te kweeken, verwierf hem eene algemeene achting.

WIEROOK is eene bleekgele, harde en doorfchijnende hars, voor

een

een gedeelte beftaande uit groote korrels van verfchillende gedaante, van eenen bitterachtigen fmaak en aangenamen reuk. Hij wordt meest uit *Oost-Indië* en *Turkije* tot ons gebragt. De boom, welke deze hars oplevert, groeit in *Arabië*, bij den berg *Libanon*. Zij wordt door bijzondere, en aldaar voor heilig gehoudene, menfchen vergaderd, en men vindt er 4 foorten van: namelijk: 1. De *Masculinum*, of het mannetje; beftaande uit fraaije, ronde, groote en uit gele ftukken, die fomtijds dubbel, als twee ballen, doch meestal enkel zijn. 2. De *Mammofum*, of langachtige; zijnde van gedaante als de tepels, welke voor de vrouwelijke genomen wordt. 3. De *Orebaeum*, of erwten-wierook, die uit kleine korreltjes, als mastik, beftaat. 4. De *Indicum*, of Indiaanfche Wierook, welke de *Franfchen* of in kleine ftukjes, of in eenen grooten, weeken klomp overbrengen. Deze heeft vele onzuiverheden bij zich, en wordt *Olibanum de Moca* genoemd. De beste Wierook is die, welke fchoone, groote, witte en zuivere greinen heeft, en gewoonlijk de *fijne* wordt geheeten. De Wierook heeft eene verwarmende, opdroogende en zamentrekkende kracht, en is dus niet alleen dienftig tot inwendig, maar ook tot uitwendig gebruik; doch het meest bedient men er zich van uitwendig, onder rookingen.

WIG, (De) of *Beitel*, is een driehoekig werktuig, even als twee hellende vlakken, die zamengevoegd zijn. Men noemt de bovenfte zijde den *kop* of *rug*, en de loodlijn de *hoogte*. Op den kop der Wig wordt de magt aangewend, om dezelve in ligchamen te drijven, ten einde die vaneen te fcheiden, In de Wig, de gedaante van twee hellende vlakken tegen elkander hebbende, werkt de last evenwijdig aan de hoogte; en van daar ftaat, even als in het hellend vlak, de magt tot den last in de Wig, in verhouding als de halve rug of kop tot de hoogte.

WIGCHELAARS (*Augures*) waren eene foort van Romeinfche priesters, die uit de vlugt en het gezang der vogelen verfcheidene dingen voorfpelden; eigenlijke waarzeggers, hoedanige er, helaas! in onze dagen nog te veel gevonden worden, ofschoon zij hunne voorgewende kunst aan andere voorwerpen, b. v. kaarten, koffijdik, fpiegels, enz. uitoefenen. De Wigchelaars, of waarzeggers, bij de *Romeinen* droegen eenen mantel van purper of fcharlaken kleur, dien men *Trabea* noemde. Met dezen bekleed, rigtten zij zich naar het Oosten, teekenden of beperkten met de wigchelroede een gedeelte van den hemel, hetwelk men *Templum* noemde; terwijl men de manier, om dem hemel te verdeelen, *Tabernaculum Capere* heette. Hierna onderzocht men, welke vogels er te voorfchijn kwamen, op welke wijze zij vlogen, hoe zij zongen, en aan welken kant van het *Templum* zij zich bevonden. De teekens, die zich vertoonden, aan de linkerzijde, hield men voor geluk, doch die aan de regterzijde voor ongeluk voorfpellende voorteekens. Men gaf aan de vogels, uit welker vlugt of gezang men voorfpellingen deed, ver-

fchil-

ſchillende namen; doch één teeken was niet genoeg, maar moest nog door andere bevestigd worden. Men nam ook hoenders tot hetzelfde oogmerk, die men eene ſoort van deeg voorwierp: zoo zij het gretig opaten, was het een gunſtig, zoo zij weigerden te eten, of wegvlogen, een ongunſtig voorteeken. Het viel intusſchen gemakkelijk, om zich zoodanige teekens te verſchaffen, door de hoenders vooraf te verzadigen of uit te hongeren, hetwelk men ook niet naliet.

WIGCHELROEDE is een, uit hout of metaal zamengeſteld werktuig, waarmede men weleer geloofde verborgene ſchatten en andere onbekende dingen te kunnen vinden. Het hout werd op *Johannes-nacht* van eenen hazelſtruik, tusſchen 11 en 12 uur, onder het mompelen van de volgende woorden, geſneden: „ God groet „ u, edel takje! met God den Vader zoek ik u; met God den „ Zoon vind ik u; met God des Heiligen Geestes magt en kracht „ breek ik u! Ik bezweer u, roede en zomertak, bij de kracht des „ Allerhoogſten, dat gij mij zegt alles, wat ik u bevele; en dit zoo „ zeker en waar, als MARIA, de moeder Gods, eene reine maagd „ was, wanneer zij onzen Heere JEZUS baarde. In den naam van „ God den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest! Amen!" Zoo wel degene nu, die deze Wigchelroede maakt, als die ze gebruikt, moet in een zeker teeken geboren zijn, zoo zij onfeilbaar zal wezen. Wanneer men van haar gebruik wil maken, om, b. v. zuiver water, zoutbronnen, ertsäderen, begraven ſchatten, of iets dergelijks, te ontdekken, vat men de roede met eene bijzondere handgreep aan, en houdt dezelve in eene voorgeſchrevene rigting van het ligchaam voor zich. Zoo nu het gezochte op die plaats is, buigt zich de roede derwaarts, hoe ſtijf men haar ook met beide handen moge vasthouden; en deze beweging wordt de *ſlag* genoemd. — Nog niet geheel zijn de eenvoudige bergwerkers ontdaan van het bijgeloof, om op eene Wigchelroede vertrouwen te ſtellen, en nog in onze dagen heeft de ondervinding, tot ſchande voor eene eeuw, die men zoo verlicht noemt, bevestigd, dat ſchatgravers en dergelijke bedriegers van zulk eene onbegrijpelijke ligtgeloovigheid een ſchandelijk misbruik maken.

WIGHT. Een Engelsch eiland in het kanaal, hetwelk *Engeland* van *Frankrijk* ſcheidt, niet ver van de Engelſche kust. Het heeft eene oppervlakte van 9 vierkante mijlen; bevat 27,000 inwoners, en is aan alle zijden door rotſen, klippen en vestingwerken tegen vijandelijke aanvallen verzekerd. Dit eiland, door de rivier *Medham* of *Medina* gedeeld, is wegens deszelfs gezonde en zachte lucht, en zijnen rijken graanbouw beroemd, en de korenſchuur voor de Westelijke graafschappen van *Engeland;* terwijl de Engelſche oorlogsvlooten, die zich in de baai tusſchen *Spithead* en *Wight* verzamelen, zich hier gewoonlijk van het benoodigde meel en van beſchuit voorzien. Men vindt er aanmerkelijke ſchaapskudden, die goede wol leve-

veren, welke echter alle ruw naar *Engeland* gebragt wordt; alsmede veel ander vee, hazen, konijnen en overvloed aan visch. Het eiland is in 52 kerfpelen verdeeld, en heeft 4 fteden, waarvan *Newport*, dat behoorlijk is bevestigd, de voornaamfte is. In het niet ver van daar gelegen verfterkt flot werd KAREL I., toen hij in 1646 naar dit eiland gevlugt, en door den overften HAMMOND gevangen genomen was, 13 maanden lang gekerkerd gehouden, en door zijne ontijdige naauwgezetheid verhinderd, om te ontvlugten, zoo als zijne vrienden gewenscht hadden.

WIJK *bij* DUURSTEDE. Eene oude ftad in de provincie *Utrecht*, waarvan zij eertijds de 4de in rang van de ftemmende fteden dier provincie uitmaakte. Zij ligt aan den *Rijn*, die hier den naam van *Lek* bekomt, nadat de *Kromme Rijn* uit denzelven gevloeid is, 4 uur beneden *Rhenen*, en ruim 2 uur boven *Kuilenburg*, in een aangenaam oord. Zij bevat ruim 2000 inwoners, die meest van den landbouw, vee- en ooftteelt beftaan. Volgens de meeste fchrijvers is zij het *Batavo-durum* van TACITUS, en dus eene der oudfte fteden in de *Nederlanden*, welke reeds in het jaar 70 onzer gemeene tijdrekening bekend was, en door dezen fchrijver in het eiland der *Batavieren* geplaatst, en ook *Vicus*, of *Wijk*, genoemd wordt. Bij verbastering werd het kasteel bij de ftad, in de middeleeuwen, *Dorestadum* geheeten, waarvan men *Duurftede* maakte, en de ftad bij hetzelve *Wijk bij Duurftede* noemde. Bij deze plaats is reeds voor vele eeuwen, ter voorkoming van overftroomingen, een dam in de rivier gelegd, bij welks behoud of wegneming de bisfchop van *Utrecht*, en de graven van *Holland*, *Gelder* en *Kleeve*, meer of min belang hadden; doch keizer FREDERIK I. bemiddelde in 1165 eene overeenkomst tusfchen deze vier mogendheden, waarbij onder anderen bedongen werd: „dat de dam in den *Rijn*, bij *Wijk bij Duurftede*, „ in overoude tijden gelegd, nimmer weggenomen, maar altoos in „ denzelfden ftaat onderhouden zou worden;" ook ligt deze dam hier nog tegenwoordig, zoo veel men kan nagaan, op dezelfde plaats, waar hij van ouds gelegd is.

De ftad is met oude muren omringd, en heeft 3 poorten; eene naar den kant van *Utrecht*, en twee aan den kant van de *Lek*, behalve eene waterpoort aan dezelfde rivier; eenen uitgang met eene brug aan den *Krommen Rijn*, en nog eenen anderen naar het oude flot of kasteel, hetwelk eene vijfhoekige gedaante, en 3 heele en 2 halve bolwerken plagt te hebben, in het Zuidwesten der ftad ftaat, en voor het grootfte gedeelte zeer vervallen is. Het ftadhuis is een fraai nieuwerwetsch gebouw, met een fierlijk koepeltorentje; de kerk is een kruisgebouw, en tamelijk groot, en het gasthuis is vrij aanzienlijk. In de 9de eeuw onderging *Wijk bij Duurftede*, meer dan eens, eene geheele verwoesting door de *Noormannen*. Sedert is de ftad zeer vervallen, en de koophandel bijna geheel te niet geloopen; doch men heeft in 1788 het vervallene aanmerkelijk verbeterd, de

ftads.

ſtadsgebouwen opgehaald, en er heerscht thans weder eenige welvaart.

WIJNEN (Gerard) had *Arnhem*, in 1648, tot zijne geboorteſtad, en ſproot uit aanzienlijke ouders, die hem tot de beoefening der wetenſchappen beſtemden. Nadat hij de Latijnſche ſcholen had doorgeloopen, werd hij bekwaam geoordeeld, om de vrucht van hooger onderwijs te genieten. Onder het beoefenen der talen vertoonde zich al vroeg bij onzen Gerard een natuurlijke ſmaak en vatbaarheid voor de wijsgeerige wetenſchappen, en daar de doorluchtige ſchool te *Nijmegen* thans zeer vermaard was, en de tegenwoordigheid van den beroemden wijsgeer Th. Kranen een aanzienlijk getal leerlingen lokte, zoo beſloten zijne ouders, om hem derwaarts te zenden. Door zijne leergierigheid en vlugge bevatting der afgetrokkenſte wetenſchappen, won hij weldra de gunst en achting van zijnen leermeester. De wijsbegeerte van Descartes thans, in hare ſoort, de heerſchende wetenſchap zijnde, werd Wijnen door den hoogleeraar Kranen in hare diepſte geheimen ingewijd, en beſloot de eerſte, om zich nu ook op de wiskunde toe te leggen, en zich ten aanzien van derzelver onderſcheidene deelen juiste denkbeelden te vormen, als noodzakelijk tot eene grondige beoefening der wijsbegeerte. Gedurende het verblijf van Wijnen te *Nijmegen*, werd de hoogleeraar Kranen te *Leijden* beroepen, om aldaar denzelfden post te bekleeden. Te ſterk aan dezen zijnen leermeester verknocht, en nog grooter het nut zijnde, hetwelk hij uit zijne onderrigting trok, beſloot Wijnen, om hem naar zijne nieuwe ſtandplaats te volgen, waar hij met denzelfden ijver, en een even gelukkig gevolg, als in *Gelderland*, zijne ſtudiën voortzette; doch hij beſteedde niet alleen aan de wiskunde en wijsbegeerte zijnen tijd, maar hij paarde ook hiermede de beoefening der regtsgeleerdheid, onder het geleide, inzonderheid, van den vermaarden hoogleeraar Rusius.

Zijnen geest dus met eenen ſchat van kundigheden verrijkt hebbende, beklom Wijnen eerlang, uit verdienſten, den trap van meester der vrije kunſten en van leeraar der wijsbegeerte en regtsgeleerdheid. Nu klonk de roem zijner kunde en ſchranderheid door het ganſche land, en drong zelfs tot in *Kleefsland* door, zoo dat velen niet twijfelden, of men zoude hem een hoogleeraars-geſtoelte in *Duisburg* hebben aangeboden, waartoe misſchien het beſluit verhinderd werd door de keuze van de bezorgers van de Gelderſche hoogeſchool, die hem in 1692 benoemden, om te *Harderwijk*, als gewoon hoogleeraar, in de wijsbegeerte te onderwijzen. Met veel ijver bekleedde hij dien post omtrent 30 jaar, en had, gedurende al dien tijd, eenen gemeenzamen omgang met de voornaamſte geleerden zijner eeuw. Onder deze bevond zich de Amſterdamſche burgemeester Johannes Hudde, een groot kenner van wiskundige en wijsgeerige wetenſchappen, beroemd onder anderen door zijn aandeel in het

aan-

aanleggen van waterwerken te *Amsterdam*, en die meermaal onzen hoogleeraar, over daartoe betrekkelijke onderwerpen, gewoon was te raadplegen. — WIJNEN stierf den 29sten van Bloeim. 1722, in het 74ste jaar zijns levens. Zedigheid, vredelievendheid en gemeenzaamheid waren de hoofdtrekken van zijn karakter. Velen, die smaak vonden in de Wijsbegeerte van DESCARTES, hadden zich gevleid, dat hij zijne uitleggingen derzelve door den druk zoude hebben bekend gemaakt; doch hij konde hiertoe niet besluiten, ofschoon het hem daartoe aan de noodige bekwaamheden niet ontbrak. Hij verkoos liever, zijne leerlingen door den mond te onderrigten, dan den reeds opgehoopten stapel van boeken, door de pen, met nieuwe schriften te vermeerderen.

WIJNPROEF is een middel, om de vervalsching van den wijn, voornamelijk van den witten, door zilverglid, te ontdekken. Intusschen heeft men voor de verschillende vervalschingen ook verschillende wijnproeven. Dus ontdekt men een te groot gehalte van zwavel, door eene oplossing van bijtend loogzout en water; te sterk gezwavelde wijn door er eene salpeterzure zilveroplossing bij te voegen, wanneer er een bruin of zwartachtig bezinksel op volgt. De *Hahnemansche* Wijnproef verraadt de vervalsching der wijnen door metalen, door loodkalk. Bevat de wijn geen metaal, dan blijft hij onveranderd; doch vertoont zich daarentegen een zwartbruin nederplofsel, dan is er lood, een donkerbruin koper, een oranjekleurig spiesglans, en een geel *arsenicum* aanwezig. IJzer, hetwelk door laatstgemelde Wijnproef niet te ontdekken is, ontwaart men door tinctuur van galnoten, terwijl ijzerhoudende wijn eene zwarte kleur verkrijgt. Behalve het proefvocht van HAHNEMAN bestaat er nog eene vloeistof, het zoogenoemde *aqua Hepatica* (*acidum hydro-sulphuricum*) welke even eens geschikt is, om verschillende metalen in den wijn te ontdekken, zoo deze daarmede vervalscht is; maar naardien deze vloeistof het ijzer, dat dikwijls toevalliger wijze in den wijn voorhanden is, even als het lood, zwart nederslaat, is het ter ontdekking van dit laatste metaal niet zeer geschikt. Het *Hahnemansche* verdient in dit opzigt de voorkeur, omdat het vrij wijnsteenzuur bevat, hetwelk het ijzer opgelost houdt, terwijl het lood uitgescheiden wordt. Zoo er aluin voorhanden is, ontdekt men dit, wanneer eene ingedroppelde oplossing van potasch (*kali*), of caustisch *Ammonium*-vocht, een grijsblaauw nederplofsel veroorzaakt. Den bijgemengden wijngeest ontwaart men door den reuk; ook vervliegt dezelve reeds bij eenen graad van warmte van 170 tot 205° FAHR. hetwelk bij den, aan den natuurlijken wijn eigen wijngeest, eerst bij de 212° geschiedt.

WIJNSTEEN is die vaste, roode of graauwe stof, welke zich uit jonge wijnen afscheidt, zich aan de wanden der vaten vastzet, en uit zamenhangende kristallen bestaat. Door herhaalde oplossing in kokend water, doorzijging en uitdamping wordt hij van de kleuren-

de, en andere onzuivere ſtoffen gereinigd, en levert, gecristalliseerd, den zuiveren Wijnſteen, of Wijnſteen-kristallen op. De fijnere kristallen, die zich bij de uitdamping aan de oppervlakte aanzetten, werden voorheen in de geneeskunde onder den naam van room van Wijnſteen, *Cremor Tartari* gebruikt: tegenwoordig is deze naam nog maar alleen in het dagelijksch leven in zwang. De gezuiverde Wijnſteen beſtaat uit een hem eigen zuur, Wijnſteen-zuur genaamd, en uit *Kali* (potasch), en wordt met ſommige andere ſtoffen verbonden, waaromtrent de ſcheikunde nadere opheldering geeft.

WIJNSTOK. Dit edel gewas, welks vrucht ons eenen drank levert, dien geen andere in kracht en werking evennaart, is uit het warme gedeelte van *Azië* afkomſtig, en heeft zich van daar in de andere landen der gematigde luchtſtreek verſpreid. De wilde Wijnſtok draagt, zelfs in het beste klimaat, ſlechte druiven, en behoeft dus ten minſte eenige cultuur, om volkomene vruchten voort te brengen. NOACH was, volgens den bijbel, de eerſte, die uit de druiven eenen geestrijken drank bereidde.

De zoetſte druiven leveren niet altoos den zoetſten wijn op. De muskadellen b. v., geven eenen zuren wijn; zoo dat men bij de keus van wijnſtokſoorten, voornamelijk, op het gebruik ziet, hetwelk van de druiven zal gemaakt worden, hetzij, om te eten, of om er wijn van te bereiden. Ontelbaar zijn de ſoorten, die door cultuur en verplanting in andere luchtſtreken van den Wijnſtok ontſtaan zijn. *Madera*, *Perzië*, *de Kaap* leveren daardoor vele en onderſcheidene ſoorten van wijn op; doch bovenal verdient de zoogenoemde *Lachrimae Christi* (Christus tranen) den voorrang. Deze druiven groeijen op de ſchuinte van den berg *Veſuvius*, in het koningrijk *Napels*, en de daaruit geperſte wijn is zeldzaam ergens anders te vinden, dan in de kelders des konings. — Onder de Duitſche wijnen munt de *Neckar*, onder de Franſche de *Hermitage*, onder de Spaanſche de *Canary sec*, onder de Hongaarſche de *Tokaijer*, onder de Perziſche die van *Syras* en onder de Kaapſche de *Conſtantia* boven andere uit.

De Wijnſtok, die in onze tuinen aan muren en ſchuttingen, alsmede in trekkasten, zoo algemeen opgenomen wordt, behoeft eenen losſen, niet kleiachtigen, veel kalk en puin bevattenden, vruchtbaren grond; doch kan zeer wel koedong verdragen; want verſche mest geeft zelfs aan de druiven eenen onaangenamen ſmaak. De voortplanting geſchiedt zeer gemakkelijk door ſtekken en inleggers, alzoo de ranken zeer ſpoedig wortelen. De geënte zijn wel zeer vruchtbaar, doch worden niet oud. Ondertusſchen hangt geen boom meer van uiterlijke omſtandigheden, als van grond, luchtſtreek, ſtandplaats en behandeling, af, dan de Wijnſtok. De ſtandplaats moet warm en Zuidelijk zijn, vermits anders, zelfs de vroegſte ſoorten, in onze luchtſtreek, niet volkomen rijp worden; terwijl bij de behan-

handeling de volgende hoofdregelen behooren te worden in acht genomen: 1. Men zorgt, dat er van onderen ook hout, bladeren en vruchten gevonden worden, door den Wijnſtok van boven niet te veel toe te geven. 2. Men laat niet te veel hout blijven, opdat de druiven onder de bladen niet als verſmoren, en de jonge ranken plaats mogen hebben, om vrij te kunnen worden aangebonden, en de noodige rijpheid te verkrijgen. 3. Wanneer de ranken rijp zijn geworden, behoeven zij niet onder den 4den of 5den knop te worden afgeſneden; maar mag dit dan zelfs tot boven den 10den, 11den en 12den knop geſchieden; doch hierbij moeten er zoo veel minder ranken aan den Wijnſtok blijven. Dubbele pereldruiven en diamantdruiven, die geene lange ranken geven, worden op 5, 6 of 7 oogen geſneden. 4. De onderſte ranken, die niet zwaar zijn, worden op 2 of 3 oogen geſnoeid, om hiervan naderhand weer zwaar hout te krijgen, hetwelk de plaats der bovenſte takken vervangt, die, daar zij vrucht gedragen hebben, worden weggeſnoeid. 5. De ranken worden ſlangvormig aangebonden, als waardoor de beweging der vochten vertraagt, en de vruchtbaarheid aanmerkelijk bevorderd wordt. 6. Zoo dra de knoppen de grootte van eene erwt hebben, drukt men eene menigte met den vinger af, en wel die uit het oude hout komen, als welke waterloten worden, alsmede den kleinen knop, die bij of naast den grooten zich ontwikkelt: eene handelwijs, die de uitmuntendſte gevolgen heeft, en welke wij meenen, dat nog niet zoo openlijk bekend is. 7. De ranken, door den Wijnſtok gemaakt, moeten vroeg aangebonden en digt aan den muur gehouden worden. Onmiddellijk na den langſten dag, of in het laatst van Zomerm. kort men dezelve van boven in, door eerst het hart met duim en vinger uit te knijpen, wanneer men, als de rank zijne leden uit elkander zet, nog een lid of twee kan wegſnijden. Eindelijk 8. dienen de druiven zoodanig onder de bladeren te zitten, dat de zon dezelve beſpelen kan; want geheel aan de zon te zijn blootgeſteld is voor dezelve even nadeelig, als geheel door de bladeren bedekt te zijn.

WIJSBEGEERTE. (*Philoſophie*) Volgens CICERO was PYTHAGORAS de eerſte, die weigerde, den naam eens wijzen (*ſophos*) te voeren, welken men aan zijne voorgangers THALES, PHERECYDES en anderen gegeven had, en zich met den meer beſcheidenen titel van *vriend der wijsheid* (*philoſophus*) vergenoegde. Daar echter deze naam vóór den tijd van SOCRATES niet voorkomt, maar zoo veel te menigvuldiger in de Socratiſche ſchriften, zoo is het waarſchijnlijk, dat men denzelven aan deze ſchool te danken heeft. Volgens PLATO beſtaat de Wijsbegeerte in de rigting van het hoogſte in ons (het verſtand) op de beſchouwing van het beste in de natuur; volgens KANT is zij *de rede-wetenſchap*, uit begrippen afgeleid, en volgens KRUG, met nadere aanwijzing van het voorwerp, de kennis van hetgeen, door de oorſpronkelijke inrigting van 's menſchen geest,

 als

als, algemeen en noodzakelijk geldende, bepaald is, voor zoo ver dit door bloote begrippen gekend wordt. — De ouden onderscheidden de Wijsbegeerte in 3 hoofddeelen, als: in de *dialectica* of *logica*, waartoe de redeneerkunde en het onderzoek van het ware en valsche behoort; de *physica*, welke niet alleen de leer der ligchamen bevatte, maar ook de leer van God en de ziel, en eindelijk in de *ethica* welke de leer van de pligten, de deugd, het regt, en de staatskunde inhield. Gepaster verdeeld men deze wetenschap in *theoretische* en *practische* Wijsbegeerte. De eerste beschouwt de wetten van het denken in derzelver zamenhang, zonder zich te bepalen tot de stoffe van het denken, is dus *formeel*, en wordt *logica*, of redeneerkunde, genoemd; of zij heeft betrekking tot de stoffe zelve, is *materieel*, en wordt bovennatuurkunde geheeten. De bovennatuurkunde bepaalt zich of tot hetgeen door de zinnelijkheid kan waargenomen worden, of tot hetgeen nooit een voorwerp van zinnelijke waarnemingen zijn kan; zoo als de Godheid, de ziel der menschen, de zedelijke vrijheid, het heelal. In het eerste geval wordt zij door sommigen de *lagere*, en in het laatste de *hoogere* bovennatuurkunde genoemd; alhoewel anderen de eerste geheel uit het gebied der bovennatuurkunde sluiten. Ten aanzien van de *practische* Wijsbegeerte, of de kennis der regelen van vrije handelingen, in ons binnenste zelf gegrond, bepaalt: 1. wat, overeenkomstig de zedelijke wet, geschieden *moet*; (zedelijke Wijsbegeerte, zedekunde, wijsgeerige zedeleer); 2. wat redelijke wezens, in overeenkomst met die zelfde wet, *kunnen* doen en laten, (natuurregt, wijsgeerige regtsgeleerdheid); en 3. wat wij, ingevolge de zedelijke wet, met betrekking tot eenen zedelijken wereld bestuurder, de voortduring onzer ziel na den dood te *gelooven* en te *hopen* hebben (zedelijke godgeleerdheid, zedelijke godsdienstleer).

Terwijl nu de Wijsbegeerte het leven en deszelfs verschijnsels in hunnen eeuwigen zamenhang tracht te vertoonen, zoo stelt zij zich ook de hoogste menschelijke wetenschap, als den grondslag van al onze kennis, voor. Te gelijk echter stemt zij toe, dat zij haar doel op verre na nog niet bereikt heeft, en er nog eeuwen kunnen verloopen, boven die, welke reeds voorbij zijn, voor men op de vragen: — wat ben ik? wat geeft mij den voorrang boven andere levende wezens? wat is het, dat in mij gevoelt en denkt? wat is de dood, vernietigt hij het leven voor eeuwig? of verwacht ik eenen anderen toestand na den dood? — een allezins voldoend antwoord zal kunnen geven. 's Menschen geest, echter, blijft onophoudelijk onderzoeken, en het genoegen, dat hij hierbij vindt, moet hem vertroosten omtrent een doel, welks onbereikbaarheid, bij iedere schrede voorwaarts, hem meer en meer blijkbaar wordt. Gelukkig echter, dat de christelijke openbaring ons hieromtrent meer zekerheid verschaft. Intusschen wordt hierdoor aan de Wijsbegeerte niets van hare waarde benomen. Niet alleen, dat zij, meer dan eenige andere wetenschap, de krachten van 's menschen geest ontwik-

kelt

kelt en oefent; uit den engen kring der zinnelijkheid tot eene hoogere bovenzinnelijke wereld opvoert; ons geloof aan een eeuwig wereldbeftuur bevestigt, en ons tot de blijde hoop eener vergeldende toekomst na den dood verheft, is zij tevens de grondflag en het vereischte van ieder ander wetenfchappelijk ftreven; terwijl zij alleen de grondregels aanwijst, zonder welke alle menfchelijke kennis niets dan een doode klomp van verftrooide denkbeelden zijn zoude. Zij verzekert ons van onze hoogere afkomst, en wijst ons in de gefchiedenis den overgang der menfchen uit den ftaat van ruwe zinnelijkheid tot dien van befchaving en meerdere verlichting.

Zeer onderfcheiden waren de ftelfels der oudere en nieuwere wijsgeeren. Van eenige gaven wij den zakelijken inhoud, onder hunne namen, reeds vroeger op; van andere, die tot dit art. zijn overgewezen, moeten wij nu nog fpreken, terwijl wij daarin de tijdorde zullen volgen. Zij zijn deze:

PYTHAGORAS, in het jaar 584 vóór onze tijdrekening op het eiland *Samos* geboren, oordeelde, dat het hoofddoel der Wijsbegeerte zijn moest, om de menfchen aangenamer in het oog der Godheid te maken, door hen alle deugden, der menschheid voegende, te leeren oefenen. Na eenige volbragte reizen, rigtte hij te *Crotona*, in welke ftad een diep zedenbederf heerschte, eene wijsgeerige fchool op, en verwierf vele aanhangers en vrienden. Ter bereiking van zijn oogmerk gaf hij geftrenge voorfchriften van deugdsbetrachting en onthouding, waarvan hij geenen zijner leerlingen uitzonderde, die hij in gewijde en ongewijde (*Esoterikers* en *Exoterikers*) verdeelde. Voor het overige valt het moeijelijk, de oorfpronkelijke leerftelfels van PYTHAGORAS te bepalen, alzoo hij geene eigene fchriften heeft nagelaten (want zijne *gulden fpreuken* en *brieven*, langen tijd onder zijnen naam aangehaald, zijn waarfchijnlijk van lateren tijd), en de berigten van latere fchrijvers hieromtrent dragen dikwijls te weinig kenmerken van echtheid en oorfpronkelijkheid. De volgende ftellingen, echter, fchijnen aan hem zelven, of althans aan zijne naaste leerlingen, te moeten worden toegefchreven. Daar men alle dingen in de wereld kan tellen en meten, zijn de beginfelen, namelijk de eenheid en veelheid, waarop het getal en de maat der dingen berust, ook de beginfelen der dingen zelve. Door de eenheid, in de veelheid zigtbaar, ontstaat er eene overeenftemming aller dingen, eene harmonie der hemelbollen. De zon, als het centraal vuur, ftaat in het midden; de overige ligchamen bewegen zich om haar, volgens eene overeenftemmende evenredigheid, waardoor het voor de menfchen onhoorbaar wereldaccoord, de *muzijk der fpheren*, wordt voortgebragt. Ook de denkbeelden van PYTHAGORAS, omtrent het *ontftaan der wereld*, hadden het getalftelfel tot grondflag. Den zetel der Godheid plaatfte hij in de zon, omdat zij warmte en licht verfpreidt. De ziel was een uitvloeifel der Godheid, zoo als ook de tallooze *daemons*, waarmede hij het luchtruim vervulde. Zij kwam van buiten in den mensch;

 ging

ging van het eene ligchaam in het andere over, zelfs van dieren, tot dat zij, gelouterd was, wanneer zij tot de zon, waarvan zij uitgegaan was, terug keerde. Deze leer der zielsverhuizing (*metempsychosis*) had hij elders in het Oosten ingezogen, alwaar zij, volgens alle berigten, van de vroegste tijden af, plaats had. (*)

SOCRATES, die van 466 tot het jaar 400 voor onze tijdrekening te *Athene* leefde, legde zich op eene andere soort van Wijsbegeerte toe, dan toen plaats had. Hij stelde de menschkunde tot zijn hoofddoel; bevlijtigde zich op de kennis der driften; zocht de denkbeelden van goed en kwaad op vaste gronden te vestigen, en wordt, met één woord, aangemerkt als de vader der zedelijke Wijsbegeerte. De voorschriften dezer wetenschap drong hij aan met opregtheid, eenvoudigheid en naauwkeurigheid, en liet zich van zijn plan, om door leer en voorbeeld de zedelijke beschaving van verstand en hart bij zijne medeburgers te bevorderen, niet aftrekken, zelfs niet toen hij door kleingeestige hoofden des volks als een misdadiger van staat aangeklaagd, en door een wreedaardig vonnis tot den giftbeker veroordeeld werd. Zijn leven was, gelijk zijn dood, een voorbeeld van grootheid van ziel en verhevene deugd. Hij hield het heelal voor het werk van één Wezen, welks eigenschappen oneindig verhevener waren, dan die men gewoonlijk aan de heidensche godheden toekende, en geloofde aan de onsterfelijkheid der ziel, waarom zijn leerling PLATO in eene zamenspraak, *Phaedon* getiteld, SOCRATES invoert, toen hij kort vòor zijn einde met zijne vrienden over dit leerstuk in gesprek was; doch het is niet waarschijnlijk, dat verscheidene gronden, toen door hem, ten bewijze voor de onsterfelijkheid der ziel, aangevoerd, door Socrates zelven zouden zijn gebruikt geworden. Voorts toont hij aan, dat de begeerte naar den dood, door een wijs man gekoesterd, uit zijnen wensch naar het genot der gelukzaligheid ontstaan moet, welke hem in een ander leven wacht; doch hij beweert ook, dat de mensch, welke ten eenenmale afhangt van den wil des Opperwezens, hetwelk hem voortbragt en hier op aarde plaatste, dezelve niet moet verlaten, zonder verlof van dat Wezen. Voorts trok hij uit zijne redekaveling over de vooronderstelde zekerheid van de onsterfelijkheid der ziel verscheidene gevolgen, en vooral deze: dat er een eindelijk beslissend oordeel moest volgen over de deugdzamen en goddeloozen; dat de laatste straf te wachten hebben, en de eerste eene volzalige verblijfplaats; dat er een staat van zuivering tusschen deze twee zal plaats hebben, waarin zij, die schuldig waren aan mindere overtredingen, straf zullen lijden ter hunner verbetering, maar ten laatste ter gelukzaligheid zullen ingaan. (†)

EPI-

(*) Men vergelijke: PYTHAGORAS *goldne Sprüche*, van GLEIM, *Halberst.* 1786, en TIDEMANS: *Griechenlands erste Philosophen*, *Leipz.* 1780.

(†) Men zie verder: SOCRATES, als *Mensch*, *Burger und Philosoph*, van WIGGERS, *Neustrel* 1811.

Epicurus grondvestte den aanhang der *Epicuristen*; werd in *Attica* geboren, en ſtierf 271 jaar voor onze tijdrekening, in het 72ſte zijns levens. Hij opende zijne ſchool in eenen aangenamen tuin te *Athene*, waar hij vele toehoorders had, en weldra zeer beroemd werd. Geene werken van zijne eigene hand tot ons gekomen zijnde, kunnen wij zijn wijsgeerig ſtelſel alleen leeren kennen uit het dichtwerk van Lucretius, eenen zijner ijverigſte aanhangers, uit Diogenes Laertius in zijne levensbeſchrijving van Griekſche wijsgeeren, en uit Cicero's wijsgeerige ſchriften over hem en zijne leer, welke laatſte hier op neerkomt: volgens Cicero verſtond hij door het vermaak der zinnen, het aanſchouwen van verlustigende voorwerpen, eten, drinken, het bijwonen van ſchouwſpelen en het genot van uitſpanningen. Zijn ſtelſel, hetwelk hij in de hoofdzaak van Democritus ontleend had, was in 3 deelen verdeeld. In het eerſte ontwikkelde hij de wetten van het denkvermogen, zonder zich daarbij aan bondige bewijzen te binden. De zinnen zijn, volgens zijn gevoelen, de eenige bron van waarheid, en door hen alleen verkrijgen wij wezenlijke kennis. In het tweede gedeelte bepaalt hij de ledige ruimte, de *atomen*, de gedaante, zwaarte en beweging, voor beginſels van alle dingen. De wereld, als eindig deel van het oneindig geheelal, is bij hem een werk van het noodlot, ontſtaan door het toevallig zamenſtooten der *atomen*; de ziel is niet onligchamelijk, maar zamengeſteld uit de fijnſte *atomen*, en de Godheid, welker beſtaan hij mogelijk alleen uit inſchikkelijkheid omtrent het volksgeloof, toegaf, een onſterfelijk wezen, hoogstzalig in eeuwige rust en werkelooze beſchouwing. In het derde deel zijner Wijsbegeerte verklaarde Epicurus de gelukzaligheid voor het hoogſte goed, de ſmart voor hetgeen de mensch boven alles moet trachten te ontwijken. De natuur zelve, zeide hij, leert ons deze waarheden: zij doet ons, van onze geboorte af, ſtreven naar hetgeen vermaak verſchaft, en alles vlieden, wat ſmart aanbrengt. De wijze, voegt hij er bij, moet zoo lang gelukkig zijn, als hij wijs is. Ten opzigte van 's menſchen zedelijke pligten gaf hij wondervolle voorſchriften, zeer ſtrijdig met die men van eenen wijsgeer zou verwachten, die zijn hoogſte goed in vermaak ſtelt, waarbij het eene allerzeldzaamſte omſtandigheid is, dat hij zeer matig en onopſprakelijk leefde.

Plato, in 431 vóór Christus, in *Athene* geboren, en een der beroemdſte leerlingen van Socrates, bepaalde zich niet, zoo als deze, alleen tot de zedekunde, maar beoefende al de takken der Wijsbegeerte. Hij leerde in eenen tuin bij *Athene*, waarvan zijne ſchool den naam van *Academiſche* verkregen heeft. Zijn ſtelſel was, dat alle wezenlijke kennis niet in de ervaring, maar alleen in de rede, of het verſtand, haren oorſprong had. De rede ſtreeft naar het onvoorwaardelijke; haar voorwerp is de zaak op zich zelve (*Noumenon*), het denkbeeld. Dit denkbeeld, zonder hetwelk geene kennis mogelijk is, is de eenige vaste regel ter beoordeeling van het veran-

derlijke, hetwelk ons de ervaring leeraart. Zoo noemen wij een voorwerp fchoon, omdat het aan het denkbeeld van fchoon, dat in ons ligt, beantwoordt. — De ziel is geen voorwerp van aanfchouwing, maar alleen van ons denkvermogen. Zij is onveranderlijk, eenfoortig en enkelvoudig, welk laatfte zij zijn moet, omdat zij altijd naar eene en dezelfde wet werkt, doch al het zamengeftelde aan verandering onderworpen is; en juist hierom is zij ook onfterfelijk. Bovendien is zij, als het beginfel des levens, geheel ftrijdig met het denkbeeld van fterven. — Gelijk Socrates aan zijne leerlingen de Godheid als een goedertieren wezen voorftelde, zoo zocht Plato hun, inzonderheid, het denkbeeld van het volmaakst en heiligst wezen in te prenten, welks aanwezen hij door nieuwe bewijzen trachtte te ftaven, waartoe hij zich voornamelijk van de doelmatige inrigting van het geheelal, en de noodzakelijkheid eener eerfte oorzaak van alle dingen bediende. Volgens Plato is de wereld ontftaan door de vormende kracht der Godheid; doch deze werd door de wederfpannigheid der ftof in hare werkzaamheid verhinderd, en hieruit vloeijen de enkele onvolmaaktheden in de wereld voort. De rede is het goddelijke, het hoogfte in den mensch; zedelijkheid het hoogfte goed. Der rede alleen komt het regt van wetgeving toe, zoo dat de eerfte grondflag van zedelijkheid is: „volg het voorfchrift der rede, om harent wil; tracht „Gode gelijkvormig te worden." Het duistere van verfcheidene ftellingen van dezen wijsgeer gaf aanleiding, dat uit zijne school verscheidene fcholen ontftonden, welke door de namen van de *oudere*, *midden* en *nieuwere Akademie* onderfcheiden worden. De beoefening dezer Wijsbegeerte herleefde in *Italië* onder de Medicissen. Een Griek, Gemisthus Pleton, gaf, door zijnen invloed op Cosmos de Medicis, aanleiding, dat deze door den van hem zelven onderwezenen, Marsiglio Ficini (geft. 1499), de ftichter werd der akademie te *Florence*, welke door Lorenzo, eenen bloedverwant van Cosmos, inzonderheid, werd begunftigd; doch na de zamenzwering van *Pazzi* (1478) ontbonden. (*)

Aristoteles, een leerling van Plato, werd in het jaar 384 voor onze tijdrekening te *Stagira* geboren, en is de ftichter eener eigene fchool, de *Peripatetifche* genoemd. Zijne Wijsbegeerte was *theoretisch* en *practisch*, waarvan de eerfte de natuur- en bovennatuurkunde, de laatfte de zede- en ftaatkunde bevatte. Voor beide ftaat, bij wijze van inleiding en voorbereiding, de redeneerkunde aan het hoofd, welke hij het *organon* der wetenfchappen noemt, en waarin hij met zeer vele fchranderheid de wetten van het denkvermogen ontwikkelt.

Zij-

(*) Zie Siveking's *Gefchichte der Platonifche Akademie zu Florence*, *Gott.* 1812. — De Hoogleeraar van Heusde, te *Utrecht*, heeft mede eene uitmuntende aanwijzing gegeven van den geest en de ftrekking der Platonifche Wijsbegeerte in zijn werk: *initia philosophiae Platonicae*, waarvan het 2de deel met verlangen wordt te gemoet gezien.

Zijne leer der *catagoriën*, en die van de zoo dikwijls misbruikte, doch voor de wetenfchap in geenen deele geheel nuttelooze, *fyllogismen*, vindt daarin haren grondflag. Volgens ARISTOTELES verkrijgen wij al onze denkbeelden door de zintuigen, en niet een is er in ons verftand, hetwelk niet vooraf onder het bereik der zinnen geweest is. In de natuurkunde wijkt hij eenigermate van het gevoelen van vroegere wijsgeeren af; doch in de leer van het ontftaan der ligchamen uit de ftof, door middel der oorfpronkelijke hoedanigheden, warmte en koude, verfchilt hij geheel van zijnen voorganger EMPEDOCLES. Ook zijne leer van de beweging heeft veel eigendommelijks, en is voor de beoordeeling van zijn ftelfel van veel belang, daar zij hem de bewijzen voor het beftaan der Godheid, als de eerfte oorzaak van alle beweging, moest aan de hand geven. Volgens hem bezitten de ligchamen, behalve de ftof, nog eene werkende kracht, welke hij *Entelechie* noemt, en waarvan de ziel, in bewerktuigde ligchamen, de eerfte is. De wereld is, naar zijn gevoelen, eeuwig; God is de eerfte bewegende zelfstandigheid, onligchamelijk, ondeelbaar, en het volmaaktfte van alle wezens. — Het *practifche* gedeelte zijner Wijsbegeerte bevat voornamelijk de volgende ftellingen: deugd ligt in het midden van twee gebrekkige uiterften, tusfchen te groote fterkte, en te groote zwakheid van die neiging, welke het roerfel onzer daden is. Gelukzaligheid is alleen begeerlijk, voor zoo ver zij een bekrachtigend bewijs voor eene volkomen geflaagde, en met de natuur overeenkomftige, handeling oplevert. De Wijsbegeerte van ARISTOTELES vond niet alleen onder zijne medeburgers en tijdgenooten vele aanhangers, maar werd ook door anderen, en nog lang daarna, door de *Arabieren*, begunftigd. Sedert de 4de eeuw werd zij, bij de kerkelijke twisten, te hulp geroepen, en verkreeg fints de 6de, door de overzetting en verklaringen van BOËTIUS, dat onbepaald aanzien, waarin zij eeuwen lang gebleven is.

ZENO ftierf 270 jaar voor onze tijdrekening, en zijne Wijsbegeerte werd de *Stoïfche* genoemd, naar de *Stoa*, of den bedekten gang te *Athene*, waaronder hij leeraarde. Zijne eerfte navolgers waren CLEANTHES en CHRYSIPPUS; zijne latere SENECA, ANTONINUS, de *wijsgeer*, en EPICTETUS. Volgens de leer der *Stoicijnen* is God een zuiver *aetherisch* vuur, zuiverder dan dat der zon en fterren: het doordringt en bezielt de ftof, gelijk de ziel het ligchaam, welke een vonk is van het Goddelijk wezen, van eenen vurigen aard, het beginfel van alle menfchelijke werkzaamheid, doch aan de wetten der ligchamelijke wereld onderworpen, en gevolgelijk niet onfterfelijk; maar beftemd, om, na den ondergang der wereld door vuur, weder naar de Godheid toe te ftroomen, uit welke zij is uitgevloeid. Bij zulke denkbeelden baart de zuiverheid der *Stoïfche* zedekunde verwondering. Vrij te zijn van driften en alles, wat het gemoed verontrust, heet bij de *Stoicijnen* wijsheid; fmart is bij hen geen we-

zenlijk kwaad; de wijze is gelukkig, zelfs onder het zwaarfte lijden; hij is altijd dezelfde, altijd tevreden (dit noemt men *Stoïcijnsche ongevoeligheid* of *apathie)*; hij alleen is wijs en rijk; hem alleen komt koninklijke rang en regterlijke waardigheid toe; de wijze is groot; alles behoort hem, die in zich zelven vergenoegd is; hij alleen is vatbaar, zoo wel voor liefde als vriendfchap; niets kan hem onverwacht overkomen, want hij is op alles voorbereid; al het goede is hem even begeerenswaardig. „Volg de gezonde rede!" is bij hem de hoogfte wet, welker opvolging alleen tot gelukzaligheid leidt; het zedelijk goede en de gelukzaligheid zijn één, en alleen de wijze, die de voorfchriften der rede volgt, bezit de gelukzaligheid eeuwig en onveranderlijk in zich zelven.

Descartes, in het Latijn Cartesius, waarnaar zijne Wijsbegeerte de *Cartefifche* genoemd wordt, opende in de Wijsbegeerte eenen nieuwen weg. Volgens hem is twijfelen het begin van al het wijsgeerig redekavelen. Hij ging van de grondftelling uit: „ik denk, dus ben ik" (*cogito, ergo fum*), en leerde hoofdzakelijk het volgende: wij bezitten aangeborene denkbeelden; alleen die van zinnelijke voorwerpen komen van buiten in de ziel; deze bezit het denkbeeld van een allervolmaakst wezen in zich zelve, en het eerfte vereischte van een zoodanig wezen is aanwezen, en het moet diensvolgens beftaan. Van dit volftrekt volmaakte wezen zijn ons eenige gronddenkbeelden, eenige eeuwige wetten van waarheid, onmiddellijk ingeplant, op welke de blijkbaarheid van alle waarheid rust. — De wereld, oorfpronkelijk een ruwe, harde klomp, werd door God in beweging gebragt, door wederzijdfche wrijvingen losten zich de 3 grondftoffen van het geheelal op, en vormden zich. Eene zeer fijne ftof gaf de ftof tot zonnen en vaste fterren, en kegelvormige deeltjes vormden *aether* of lucht; terwijl de overige ftof, die uit grove, hoekige ftukken beftond, zich tot planeten en kometen zamenvoegde. De Cartefifche Wijsbegeerte vond vele aanhangers in *Frankrijk* en de *Nederlanden*, en in het eerstgenoemde rijk in N. Malebranche, eenen tijd lang, eenen wakkeren verdediger.

Fichte. Het jongfte wijsgeerig ftelfel van dezen Duitfchen geleerde (in 18·4 te *Berlijn* als hoogleeraar geftorven), hetwelk niet volkomen overeenftemt met zijn oudere, is in zijne latere fchriften, inzonderheid in zijne *Anweifung zum feligen Leben*, vervat, en komt hoofdzakelijk op de volgende grondftelling neder: alles, wat beftaat, bezit leven, en zonder leven beftaat er niets. Buiten God is er geen wezenlijk beftaan. Dat er nu een God is, blijkt uit eene, flechts ernftige, befchouwing der zinnelijke wereld zeer duidelijk. „Hoe wilt gij God aanfchouwen," vraagt Fichte, „zoo als Hij in „zich zelven is, en dus van aangezigt tot aangezigt? Zoek Hem niet „aan gene zijde der wolken; gij kunt Hem overal vinden, waar gij „zijt. Befchouw het leven zijner van Hem afhankelijke wezens, „en gij ziet Hem; keer in uw zelven, en gij vindt Hem in uwen

„boe-

„ boezem." Op de zedekunde kan men, volgens FICHTE, niets wezenlijks bouwen; doch deugd is alleen de voorwaarde des zaligen levens. — Men vergelijke hierbij: FICHTE's *Wisſenſchaftslehre, Tubingen* 1802; *System der Sittenlehre, Jena* 1798; *Grundlage des Naturrechts*, aldaar 1796, benevens zijne boven aangehaalde *Anweiſung zum ſeligen Leben*. — Zijne Wijsbegeerte had ten doel, om de *Critiſche* van KANT aan te vullen, welker zakelijken inhoud wij onder het eigen artikel van dezen Koningsberger wijsgeer hebben opgegeven, en waartoe wij den lezer dus verwijzen.

WIJWATER. Zoo noemt men dat water, hetwelk in de roomſche kerken, in een vat of bekken, op daartoe geſchikte plaatſen, wordt opgehangen, en waarmede zich de leden der gemeente, bij het inkomen, beſprengen. Godsdienſtige reinigingen voor den aanvang van godsdienſtige verrigtingen, waren en zijn nog bij joden en heidenen in gebruik, want tot het gebed werden reine handen gevorderd. Zelfs had men in de vierde eeuw, aan den ingang van ieder christelijk kerkgebouw, een bekken met water geplaatst, waarin zij, die binnen traden, om hunne godsvereering te verrigten, de handen wieſchen; doch eerst ſedert de zestiende eeuw begon men het water daartoe afzonderlijk te wijden, en noemde men het Wijwater, aan welks gebruik men heiligende en wondervolle krachten toeſchreef; een gevoelen, waarvan het nog tegenwoordige beſprengen der huisdieren met Wijwater, in *Rome*, op eenen bepaalden feestdag, zijnen oorſprong ontleent. De Griekſche kerk houdt het gebruik van het Wijwater, met de katholijke, voor heiligend; doch de protestanten, weet men, ſchrijven er niet de minſte kracht aan toe.

WIJZEN *in Griekenland.* Zoo noemde men die mannen, welke zich door hunne wijze regering, wetten en ſpreuken, boven anderen, onder de *Grieken* beroemd maakten. Men telt er 7, die omtrent te gelijker tijd leefden, namelijk: THALES van *Milete*, PITTACUS van *Mitylene*, SOLON van *Salamis*, CLEOBULUS van *Lintus*, BIAS van *Briëne*, PERIANDER van *Corinthe* en CHILO van *Lacedemon*.

WIKKEN (*Vicia Sativa*) hebben gevederde bladen, roode bloeſems, zwarte peulen en ronde zaden van onderſcheidene kleur. De vrucht is op zich zelve onſmakelijk, en dus ſtrekt de verbouwing, grootendeels, tot groen voeder, of bij rijpheid gedroogd als hooi tot beestenvoeder. De Wikken (*lathyrus ſativus*) zijn wel zeer meelrijk, doch verſtrekken meer aan paarden en varkens, dan aan menſchen ter ſpijze. Ook de bouw van deze bepaalt zich dus voornamelijk, om als groen voeder, of als hooi gedroogd, door het vee gebruikt te worden. — In *Engeland* neemt men de Wikken tot groen voeder, in de vruchtverwisſeling, even als klaver op.

WILICZKA. Eene ſtad in het koningrijk *Gallicië*, in den *Bochnier*-kreits, 2 uur van *Krakau*, met 3,400 inwoners, beroemd wegens haar onuitputtelijk, en in zijne ſoort eenig zoutwerk. Het werd reeds ſedert de 13de eeuw ontgonnen, ſtrekt zich meer dan 600 vademen

men van het oosten naar het westen, en over de 200 vademen van het zuiden naar het noorden, en 80 voet in de diepte uit. Het heeft 8 ingangen, 6 op het land en 2 in de ſtad zelve; welke laatſte meest dienen voor het in- en uitgaan der werklieden en het uitbrengen van het zout; terwijl men door de eerſte hout en andere noodwendigheden voor de berglieden naar beneden brengt. Wanneer men dit onderaardsch verblijf intreedt, komt men het eerst op eene donkere plaats, welke van den ingang 600 voet af is; hier loopen onderſcheidene gangen naar eene trap, die naar beneden loopt en 325 treden heeft, aan het einde van welke men tot het eigenlijk bergwerk komt. Naauwelijks treedt men dit in, of op eens ziet het verwonderd oog voorwerpen, welker glans en luister niet te beſchrijven zijn. Men aanſchouwt vóór zich eene wijd uitgebreide volkrijke vlakte, een klein onderaardsch gemeenebest, van ſtraten, huizen, voerwerken, enz. voorzien. De geheele ruimte beſtaat uit hooge gewelven, die op zuilen van zoutſteen rusten, welk alles van verre naar het zuiverst kristal gelijkt. Daar er overal tot gemeenschappelijk gebruik beſtendig lichten branden, en derzelver glans van ieder deel des bergwerks terug geworpen wordt, levert dit eene prachtiger vertooning op, dan welligt eenig tooneel van natuur of kunst in de bovenwereld. Op vele plaatſen wordt, zoo door ſtraalbrekingen als door werkelijke kleurſpelingen van den zoutſteen, veroorzaakt, dat men groote klompen van robijnen, ſmaragden, amethisten en ſaffieren meent te zien en naar mate men van ſtandplaats verandert, wisſelen ook deze ſchitterende kleuren af.

Behalve de verſcheidene gedaanten der gewelven, tafelen, bogen en zuilen, welke ſteeds, naar mate het zout wordt uitgegraven, gevormd worden, om het dak te onderſteunen, ziet men nog eene reeks van andere grootſche voorwerpen, welke het werk der natuur zijn. Van de dekſels der bogen en gewelven hangen hier en daar zoutſtukken, gelijk ijstoppen, naar beneden, die met alle kleuren van den regenboog ſpelen. De gangen en zelfs de ſtraten, waar zij niet te veel betreden of bereden worden, zijn met gelijke cristalliſatiën bedekt. Hier en daar ſtaan de huizen der berglieden, het zij eenzaam, of als dorpen te zamen, welker bewoners (thans 500, voorheen niet minder dan 1000) zeer weinig omgang met de menſchen der bovenwereld hebben. Er is ook eene kapel, of godsdienſtige vergaderplaats, door eenen bergwerker in eene zoutrots uitgehouwen, doch waarin geene dienst gedaan wordt. Het gewelf, de wanden, de vloer, het hooge altaar, de predikſtoel, met één woord, alles beſtaat uit zoutſteen. Midden door de vlakte loopt de heerſtraat, die tot den uitgang van het bergwerk leidt, en altijd met wagens is opgevuld, die de zoutklompen van de verſte ſtreken des bergwerks tot de plaats brengen, waardoor zij door windasſen worden opgewonden. De vóerlieden zijn alle vrolijk en opgeruimd: zij juichen en zingen bij hunne wagens, welker lading gelijk edele ge-

ſteen-

ſteenten blinkt. Men houdt hier een groot getal paarden, die, eenmaal in deze onderaardſche werkplaats gebragt zijnde, nimmer het daglicht weer zien en ſpoedig blind worden; doch desniettegenſtaande hunnen arbeid zeer goed verrigten. Door een groot gedeelte van dit bergwerk vloeit eene beek met zuiver zoet water, hetwelk voor menſchen en paarden volkomen toereikende is, zoo dat hun dit van boven niet behoeft bezorgd te worden.

Met bijlen, hamers en beitels worden de zoutklompen, in de gedaante van zeer groote cilinders, losgemaakt: ook doet men ſomtijds groote ſtukken door buskruid ſpringen, hetwelk een geluid, aan den vreesſelijkſten donder gelijk, veroorzaakt. Is er een groot ſtuk los gemaakt, dan laten zich pauken en trompetten hooren, welker beſpelers in dit onderaardsch gewelf een afzonderlijk verblijf hebben; de groote klompen houwt men dan in de gedaante van tonnen, om ze gemakkelijker te kunnen vervoeren, waarna zij boven door molens verbrijzeld en fijn gemalen worden. — Het zoutwerk van *Wiliczka* behoort thans, met het nabij gelegene van *Bochnia*, aan het huis van *Oostenrijk*, hetwelk daarvan aanzienlijke inkomſten geniet. Het eerſte levert, jaarlijks, 700,000, en het laatſte 200,000 centner zout op, waarvan altijd een aanzienlijke voorraad voorhanden is.

WILLEM I., graaf van *Nasſau*, prins van *Oranje*, de grondlegger van den ſtaat der *Vereenigde Nederlanden*, en van derzelver godsdienſtige en burgerlijke vrijheid, werd in Grasm. 1533, te *Dillenburg* geboren. Zijn vader was graaf Willem van *Nasſau Dillenburg*, zijne moeder Juliana, dochter van den graaf van *Stolberg*. Elf jaar oud zijnde, erfde hij het prinsdom *Oranje*, nevens andere heerlijkheden, van zijnen vollen neef Rene van Chalons, zoon van graaf Hendrik van *Nasſau*, broeder van den vader van onzen held. Niet lang na het bekomen dezer erfenis kwam hij met zijne nicht, de prinſes weduwe, te *Brusſel*, waar hij aan het hof van keizer Karel V. verſcheen, welke vorst al vroeg eene bijzondere achting voor den jongen Willem ſchijnt te hebben opgevat, waarvan zijne bevordering tot edelknaap, en naderhand tot kamerjonker, ten bewijze kan verſtrekken. Ook ſprak de keizer dikwijls met hem over de gewigtigſte ſtaatszaken, en hij woonde, wanneer buitenlandſche gezanten ten gehoor werden toegelaten, doorgaans de onderhandelingen bij; terwijl anderen naar buiten gezonden werden. Door zijn huwelijk in 1551 met Anna, erfdochter van Maximiliaan van Egmond, graaf van *Buren*, enz. bragt hij de heerlijkheden *Buren*, *Leerdam*, *IJsſelſtein*, *St. Maartensdijk* en andere in zijn huis van *Oranje-Nasſau* over, en werd na deszelfs voltrekking door den keizer, die met zijne jaren ook zijne bekwaamheden zag toenemen, tot zaken van gewigt gebruikt; gelijk hij ook in 1555, toen Karel te *Brusſel* afstand van de regering aan zijnen zoon Philips deed, den last ontving, dien hij echter tegen zijnen zin uitvoerde, om

om de keizerlijke kroon en schepter aan den roomsch-koning FERDINAND, KAREL'S broeder, naar *Duitschland* over te brengen.

Het begin der regering van koning PHILIPS voorspelde veel goeds voor prins WILLEM, die, nevens verscheidene Nederlandsche heeren, met de ridderorde van het gulden vlies begiftigd werd; met de graven van EGMOND en HOORN zitting kreeg in den raad van staten; meer dan eens van zijn aandeel in 's konings beden ontheven werd, welke hij anders van de goederen zijner gemalin, in *Holland* gelegen, zoude hebben moeten opbrengen, en ook eerlang door den vorst werd gebruikt, om over den vrede met *Frankrijk* te handelen, werwaarts hij, na het sluiten van denzelven, als gijzelaar vertrok. Dan, te midden van dit toelagchen des geluks, gevoelde prins WILLEM de slagen des tegenspoeds. Hij verloor in Lentem. van 1558 zijne gemalin ANNA, welk verlies hem in diepe droefheid dompelde. Hierbij kwam, dat men, omtrent dezen tijd, ten hove over het verkiezen van eenen opper-landvoogd der *Nederlanden* raadplegende, het volk, waarbij de prins zeer geacht was, gaarne hem of den graaf van EGMOND zoude hebben verkozen gezien; doch PHILIPS, aan de lasteringen der jaloersche *Spanjaarden* gehoor gevende, waardoor zij den prins bij dezen vorst hadden weten in verdenking te brengen, verkoos MARGARETA, hertogin van *Parma*. Deze den trotschen en heerschzuchtigen kardinaal GRANVELLE, die het volle vertrouwen des konings bezat, moetende volgen, stelden de graven van EGMOND en HOORN met den prins van *Oranje*, den koning, in geschrift voor, dat, wanneer hij den kardinaal niet terug riep, deze door zijn geweldadig gedrag het land in rep en roer zoude brengen. PHILIPS beschouwde dezen stap voor eene misdaad van gekwetste majesteit; doch verborg zijne gramschap, en riep den kardinaal terug; maar zond in zijne plaats den hertog van ALVA, met Spaansche en Italiaansche soldaten naar de *Nederlanden*. WILLEM, al aanstonds beseffende, wat men hiermede ten oogmerk had, vervoegde zich bij de landvoogdes, om den koning te verzoeken, zijne ambten te mogen nederleggen; doch MARGARETA wees dit van de hand, en begeerde, dat hij zijnen broeder LODEWIJK van zich zoude verwijderen, en eenen nieuwen eed van getrouwheid afleggen. De prins weigerde beide, en hield der landvoogdesse voor, dat zijn broeder geen vijand der openbare rust was, gelijk zij waande, en hij zelf reeds aan den koning den eed gedaan had. Te gelijker tijd wendde hij zich, benevens den graaf van EGMOND, tot PHILIPS, met verzoek om vrijheid van godsdienst voor de *Nederlanden*; doch zijne poging vruchteloos zijnde, zoo wel als het smeekschrift van 300 edellieden tegen het invoeren der inquisitie en de aanstelling van nieuwe bisschoppen hier te lande, zoo keerde hij naar zijn slot te *Dillenburg* terug, en werd in 1568, met verscheidene andere grooten door ALVA, als een wederspannige, enz. openlijk ingedaagd, aan welke indaging hij echter niet voldeed; oordeelende, dat hij als lid des rijks

en

en der vliesorde, op eene geheel andere wijze behoorde te regt gefteld te worden. Prins WILLEM wendde zich hierop aan den keizer MAXIMILIAAN II. en de Duitfche vorften, en verzocht hun om derzelver befcherming, welke hem dan ook werd toegezegd.

Thans trad de prins van *Oranje* als vijand tegen ALVA op; omhelsde de protestantfche godsdienst; ontving van verfcheidene protestantfche vorften onderftand in geld en manfchap, en zond zijne broeders LODEWIJK en ADOLPH met het door hem verzamelde leger naar *Vriesland* en de *Ommelanden*, om aldaar zijn geluk te beproeven. Zij floegen wel in den beginne bij *Heiligerlee*, in *Groningen*, den Spaanfchen veldheer, den graaf van AHREMBERG, die daarbij fneuvelde; doch ook ADOLPH verloor zijn leven, en graaf LODEWIJK, wien het aan geld mangelde, om zijne troepen te betalen, werd kort daarna, in Zomerm. 1568, door ALVA bij *Jemmingen* overwonnen. Prins WILLEM verzamelde hierop een nieuw leger van 24,000 *Duitfchers*, waarbij zich 4,000 *Franfchen* voegden, en verklaarde openlijk, dat ALVA en de door hem in *Brusfel* opgerigte bloedraad (*confeil des troubles*), de oorzaak van den oorlog waren. Dus openlijk de Spaanfche zijde verlatende, deed men hem hiervan weldra de gevolgen ondervinden. De genoemde raad fprak het vonnis, op naam des hertogs, tegen hem uit. Hij werd daarin befchuldigd van de misdaad van gekwetfte majefteit en wederfpannigheid, en voor altoos, met verbeurdverklaring van al zijne goederen, ten behoeve des konings, op ftraffe des doods uit diens ftaten gebannen; zelfs werd zijn 13jarige zoon, PHILIP WILLEM, die te *Leuven* ftudeerde, opgeligt, en van daar als gijzelaar naar *Spanje* gevoerd, waar hij 28 jaar gevangen gehouden werd. De prins liet zich echter door dit vonnis van zijn voornemen niet afschrikken: hij voerde zijn leger met zeer veel krijgsbeleid over den *Rijn* en de *Maas*; drong in *Braband*, en floeg eene afdeeling des vijands; doch konde den hertog van ALVA, die zich in de vestingen had geworpen, tot geenen veldflag noodzaken, noch het volk, dat voor de *Spanjaarden* fidderde, tot eenen algemeenen opftand bewegen; veeleer moest hij, ten laatfte, door het herhaald veranderen van legerplaats afgemat, en van allen toevoer afgefneden, al zijn zilver en huisraad, gefchut en krijgsbehoeften verkoopen, en zelfs zijn prinsdom *Oranje* verpanden, ten einde de achterftallige foldij zijner officieren en foldaten te kunnen betalen. Zijn leger ging hierop uit elkander, en hij zelf voegde zich, met 1200 ruiters, bij den hertog van *Tweebruggen*, die tot onderftand van den prins van CONDÉ naar *Frankrijk* trok. Hier bleef hij tot de helft van het jaar 1569, en woonde er eenige ondernemingen bij ter dienfte der *Hugenooten*; doch keerde na het ongelukkig einde van den veldtogt, en den dood des genoemden hertogs, naar *Duitschland* terug. Hier kreeg hij heimelijk kennis van den toeftand van zaken hier te lande, hetwelk hem, zoo men wil, op raad van den vlootvoogd COLIGNY, in *Frankrijk* hem gegeven, deed befluiten,

ten, om kapers tegen de *Spanjaarden* uit te rusten, en zich voornamelijk in *Holland* en *Zeeland* te nestelen. Reeds in 1572 vermeesterden de *Watergeuzen* (zoo noemde men die vrijbuiters) de ſtad en haven van *den Briel*, en daarna ook *Vlisſingen*, waarop verſcheidene ſteden in *Holland*, *Zeeland*, *Overijsſel* en *Gelderland*, de toenemende dwingelandij van Alva moede, zich ten laatſte openlijk voor den prins van *Oranje* verklaarden, die thans, om zijnen broeder Lodewijk, die te *Bergen* in *Henegouwen* belegerd werd, te ontzetten, met 17,000 man andermaal in *Braband* viel, waar *Mechelen* en *Leuven* voor hem de poorten openden; doch daar de Franſche hulpbenden, hun door Coligny gezonden, geſlagen werden, en hij zelf Alva, die in een verſchanst leger ſtond, niet tot den ſlag konde noodzaken, zoo trok hij, niet zonder verlies, naar den *Rijn* terug, en ontkwam naauwelijks het gevaar, van door 1,000 *Spanjaarden*, die heimelijk in zijn leger gedrongen waren, opgeligt te worden. Hij werd door een hondje nog tijdig genoeg gewekt, om zijn krijgsvolk te kunnen verzamelen, en aan hen den terugtogt af te ſnijden.

In het jaar 1575 droegen de ſtaten van *Holland* den prins, onder den naam van *Gouverneur* of *Regent*, *volſtrekte magt*, *gezag* en *opperst* (ſouverein) *bevel op*; inzonderheid ſtonden zij hem het bewind af over alle ſchepen van oorlog, mits hij ze niet buiten der ſtaten bewilliging vervreemde, of buiten 's lands vervoerde, en maakte men voorts eenige onderlinge ſchikkingen te zijnen genoege. *Zeeland*, naderhand ook *Utrecht* en *Gelderland*, volgden het voorbeeld van *Holland*, en de overdragt werd in 1581 vernieuwd; terwijl de ſtaten eenige dagen vroeger, voor zij hunnen afval van *Spanje* openlijk bekend maakten, hen als hunnen ſouverein huldigden, en den eed van getrouwheid en gehoorzaamheid aan hem aflegden. Deze oppermagt was intusſchen ſlechts perſoonlijk, en hierom werd in 1582 ook nog tot de overdragt der *erfelijke* waardigheid der oude graven van *Holland*, *Zeeland* en *Vriesland* beſloten, en door den prins plegtig aangenomen, aan wien vervolgens, als hunne wettige overheid, den eed door gemagtigden uit de edelen en ſteden van *Holland* werd afgelegd.

Inmiddels had de aanzienlijke vloot, reeds in 1573 te *Vlisſingen* door den prins uitgerust, ſteeds de overmagt op de *Spanjaarden* behouden; doch had Alva *Bergen* genomen, en verſcheidene ſteden, na den dapperſten tegenſtand, weder aan zich onderworpen, waartegen de prins van *Oranje* de ſteden *Geertruidenberg* en *Middelburg* veroverde, nadat de Watergeuzen de Spaanſche vloot geſlagen hadden. Omtrent dezen tijd (1573) kwamen *Don* Louis de Requesens en Cuninga in de *Nederlanden*, en werd Alva door den eerſten als landvoogd opgevolgd. De *Spanjaarden* ſloegen Lodewijk en Hendrik van Nassau, in Grasm. 1574, op de *Mooker-heide:* beiden ſneuvelden; doch de prins ontzette *Leijden*. Ondertusſchen pleegden de Spaanſche ſoldaten te *Antwerpen* en op andere plaatſen zul-

zulke verregaande buitenſporigheden, dat de gezamenlijke Nederlandſche gewesten, behalve *Luxemburg*, zich in 1576 te *Gent* vereenigden, om het vreemde krijgsvolk uit den lande te verdrijven en het juk van godsdienstdwang af te ſchudden; doch toen de nieuwe landvoogd JAN VAN OOSTENRIJK openlijk het in 1577 geſloten eeuwig edict ſchond, riepen de ſtaten van *Antwerpen* den prins van *Oranje* te hulp. Het volk ontving hem in *Bruſsel* met ongemeene blijdſchap, en een gedeelte der ſtaten droeg hem de ſtadhouderlijke waardigheid op; dan daar verſcheidene grooten tegen hem waren, zoo bewerkte hij het beſluit, dat de aartshertog MATTHIAS VAN OOSTENRIJK tot algemeenen ſtadhouder, doch hij als generaal-luitenant, werd aangenomen; behoudende echter aan zich zelven het beſtuur van alle ſtaatszaken. Inmiddels verkregen de *Spanjaarden* door de overwinning bij *Gemblours*, in Louwm. 1578, in de zoo genoemde *Waalſche* provinciën, welke ijverig katholijk waren, op nieuw de overhand; terwijl de nieuwe ſtadhouder ALEXANDER FARNESE VAN PARMA, een ervaren en ſtaatkundig veldheer, de gemoederen van hen, die over den geloofsvrede en de ſtaatkundige gelijkheid der beide kerken, ontevreden waren, wist te winnen, en de van den prins afkeerige grooten weder aan de zijde van *Spanje* te brengen. Hierom bewerkte de prins van *Oranje* een naauwer verbond tusſchen de 7 Noordſche provinciën, door de *Unie van Utrecht*, in Louwm. 1579 geſloten, en legde daardoor den grond tot de republiek der *Vereenigde Nederlanden*. Toen hierop de vredesonderhandelingen te *Keulen* vruchteloos waren afgeloopen, verkozen de Algemeene ſtaten den hertog van ANJOU tot vorst der *Nederlanden*, op zulke titels en hoogheden als de vorige landsheeren gehad hadden; verklaarden den koning van *Spanje*, in Hooim. 1581, voor eenen dwingeland, vervallen van alle aanſpraak op de regering, en ontſloegen alle leenmannen, regters, ambtenaren en andere ingezetenen van den eed, aan hem gedaan. Deze had namelijk in het vorige jaar eenen ſcherpen ban tegen den prins van *Oranje* doen afkondigen, dien hij de vinnigſte verwijtingen van ondankbaarheid, meineedigheid en andere ſnoode ondeugden deed, als een' ſchelm en verrader vogelvrij verklaarde, en op zijn hoofd eenen prijs van 25,000 gouden kroonen ſtelde. De ſtaten van *Holland* en *Zeeland* vermeerderden hierop 's prinsen lijfwacht, en hij zelf gaf zijne verdediging in het licht, waarin hij den koning onder anderen wellust en moord, den dood van zijnen zoon *Don* CARLOS en van zijne gemalin ELIZABETH voor de voeten wierp.

Ondertusſchen veroverde de hertog van PARMA verſcheidene vestingen, onder anderen *Breda*; doch hij moest het beleg van *Kamerijk* opbreken, toen de hertog van ANJOU met een leger aanrukte, waarna deze Franſche prins in 1582 tot hertog van *Braband* werd uitgeroepen, bij welke gelegenheid de prins van *Oranje* hem den hertoglijken hoed opzette, en den eed, dat hij naar den inhoud van het verdrag regeren zoude, openlijk afnam. Dit geſchiedde te

Antwerpen, alwaar de prins kort daarna op eene verraderlijke wijze door eenen *Spanjaard*, met name JAN JAUREGUI, met eene pistool werd door het hoofd gefchoten, waarvan de kogel onder het regteroog inging, en door het gehemelte des monds, beneden het linkerkakebeen uitkwam. De dader werd aanftonds door de lijfwacht neergehouwen, en twee zijner medepligtigen, die men ontdekt had, ondergingen de vreesfelijkfte ftraf. De ftaten gaven van dit geval aanftonds aan de fteden kennis, fchreven eenen plegtigen bededag voor 's prinfen behoudenis uit, en dankten den hemel naderhand vurig voor zijne herftelling. Na deze gebeurtenisfen had de hertog van ANJOU het oog op de onbepaalde heerfchappij, en volgde in dezen geheel de inblazingen eener jonge ligtzinnige Franfche vrouw, zonder naar den raad des prinfen van *Oranje*, wiens aanzien hem mishaagde, te luisteren; dan, zijn oogmerk, om zich van de gewigtigfte fteden, zoo als *Brugge* en *Antwerpen*, meester te maken, mislukte door den moed der burgers, zoo dat hij in 1583 met fchaamte naar *Frankrijk* terug keerde en aldaar kort daarop ftierf.

In 1581 had de prins, zoo als wij te voren aanmerkten, den eed op de hooge overheid dezer landen afgelegd, en in het navolgend jaar dezelve aanvaard. Sedert raadpleegde men in *Holland* over den titel, dien hij moest voeren, en oordeelde geenen bekwamer, dan dien van *Graaf* en *Heer*. *Zeeland* en *Utrecht* verklaarden er zich tegen, nogtans droegen de gemagtigden van *Holland* hem de grafelijkheid, hoogheid en heerlijkheid van *Holland*, *Zeeland* en *Vriesland* op, onder welken titel hij die ook aanvaardde. Ondertusfchen ontbrak er nog veel aan het werk der opdragt. De akte moest nog bezegeld en den prins overgeleverd worden, terwijl de voorwaarden, bij zijne inhuldiging te bezweren, nog moesten worden opgefteld en goedgekeurd. De bezegeling gefchiedde in *Holland*, door de edelen en fteden op last der ftaten; doch verfcheidene gewesten ftieten zich hier aan. Ook maakte de meerderheid van *Holland* een ontwerp van de voorwaarden van inhuldiging; en het is te vermoeden, dat men ook daartoe zoude gekomen zijn, indien niet de prins, weinige dagen daarna, door eenen onverwachten dood ware weggerukt geworden. Na den aanflag in 1582 op zijn leven, had men het meermalen er vruchteloos op toegelegd, om hem van kant te helpen, toen eindelijk zekere BALTHAZAR GERARDS, die zich onder den valfchen naam van GUYON, bij den prins, welke toen te *Delft* was, had weten in te dringen, het moorddadig opzet uitvoerde, en den 10den van Hooim. 1584, op den eerften nieuwen trap van zijn hof in het *St. Aagten* klooster, eene pistool, met 3 kogels geladen, op hem loste, hem dwars door het lijf of in het hart treffende. De prins zonk aanftonds op den grond neder, zeggende: *mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de moi et de ton pauvre peuple!* (mijn God, mijn God, ontferm u over mij en over uw arm volk), en gaf hierop den geest. De moordenaar, de vlugt nemende, werd dadelijk achterhaald, en onder-

ging

ging kort daarna zijne verfchrikkelijke ftraf met eene ongeloofelijke hardvochtigheid. Daags na den moord werd 's prinfen lijk gebalfemd, ten toon gefteld, en bleef boven aarde tot den 3den van Oogstm., wanneer het, op kosten der ftaten van *Holland*, *Zeeland*, *Vriesland* en *Utrecht*, met bijna koninklijke pracht, in de nieuwe kerk te *Delft*, werd begraven, bij welke gelegenheid in dezelve eene korte en troostrijke lijkrede gehouden werd, die met aandacht en weemoed werd aangehoord.

Zoodanig was 's prinfen uiteinde in den ouderdom van bijna 52 jaar. Bij 4 echte vrouwen heeft hij 12 kinderen verwekt. ANNA VAN EGMOND, hierboven reeds gemeld, baarde hem FILIPS WILLEM, die in *Spanje* verfcheidene jaren gevangen zat, en MARIA. Bij zijne tweede, ANNA VAN SAKSEN, van welke hij zich, uit hoofde van haar onbetamelijk gedrag, met bewilliging harer magen, liet fcheiden, MAURITS, ANNA en EMILIA; bij de derde, CHARLOTTE VAN BOURBON, verwekte hij 6 dochters, LOUISE JULIANA, ELIZABETH, KATHARINA BELGICA, FLANDRINA, CHARLOTTA BRABANTINA en EMILIA SECUNDA, en eindelijk baarde hem zijne vierde gemalin, LOUISE VAN COLIGNY, nog geene 6 maanden voor zijnen dood, FREDERIK HENDRIK. De prins was van meer dan middelbare lengte, bruin van gelaat en oogen, die zeer levendig ftonden; voorts helder en liefelijk, maar ook, daar het te pas kwam, fcherp van ftem. Zijn gelaat ftond veelal vrolijk en vriendelijk, waardoor hij veler harten won. Niet vreemd hield hij zich van fcherts, vooral over tafel, alwaar hij, aan geene prachtige hofhouding gewoon, ook wel eenen Duitfchen dronk plagt te doen. In fpelen, rijden of jagen vond hij geen vermaak. Hij was fchrander, voorzigtig, naarftig en minzaam; doch deze hoedanigheden werden door zijne vijanden in zulk een licht befchouwd, dat ze hun fchalkheid, geveinsdheid, list en ftaatzucht toefchenen. De muiterij tegen den koning van *Spanje*, zijne hoofdmisdaad tegen de Spaanschgezinden, gaf, in hun oog, aan al zijne bedrijven eene afzigtelijke kleur. De liefde tot de *Nederlanden*, met name tot *Holland* en *Zeeland*, maakte hem, daarentegen, bij zijne vrienden tot een pronkftuk onder de vorften, en een voorbeeld van ftandvastigheid, grootmoedigheid, goedhartigheid en andere verhevene deugden.

De ftaten der *Vereenigde Nederlanden*, een weinig adem fcheppende ten tijde van het 12jarig beftand, hebben in het koor der nieuwe kerk te *Delft* eene prachtige graftombe gefticht, in welker opfchrift zij hem afmalen als eenen herfteller van vrijheid en van zuivere godsdienst, en hem voorts den fchoonften titel geven, welke immer eenigen vorst te beurt viel, namelijk dien van *Vader des Vaderlands*.

WILLEM II. van dien naam, uit het huis der prinfen van *Oranje*, was de zoon van FREDERIK HENDRIK (*zie aldaar*) en AMELIA gravin van *Solms*. Hij werd den 27ften van Bloeim. 1626 in '*s Hage* geboren; huwde in 1640 aan MARIA, oudfte dochter des konings van

Groot-Brittanje, en volgde zijnen vader in al zijne ambten en waardigheden op. Toen deze ſtierf, bereikte de jonge prins naauwelijks den ouderdom van 21 jaar. Driftig en oorlogzuchtig van aard, mogt men het een ongeluk voor hem rekenen, dat hij aan het bewind kwam in eenen tijd, dat het land, toen met *Spanje* in oorlog, den vrede noodig had. Reeds verſcheidene jaren had er tusſchen de meeste leden van *Holland* en 's prinſen vader, nu en dan, verſchil van begrip plaats gehad over zaken van vrede, oorlog en regering. Willem, toen hij aan het bewind kwam, was hiervan niet onkundig, en daar ook nu bij de ſtaten en hem verſchillende inzigten plaats hadden, ontstond er tusſchen hem en eenige voorname leden van *Holland* een misnoegen, hetwelk gewigtige gevolgen had.

In het jaar 1648 werd eindelijk, na veel onderhandelens, de Munsterſche vrede, waardoor de oorlog met *Spanje* een einde nam, geſloten, en vervolgens bekrachtigd. Ofschoon nu wel deze vrede niet naar genoegen van den prins was, had men echter daarbij zijne belangen niet uit het oog verloren, waardoor hij genoodzaakt werd, in deszelfs bekrachtiging te berusten. De prins, intusſchen, bovendien een afzonderlijk verdrag met den koning van *Spanje* aangegaan hebbende, waarbij hij eenige voordeelen voor zich en de prinſes zijne moeder bedongen had, werd dit bij *Holland* zoo euvel opgenomen, dat men terſtond een der punten van hetzelve verbrak, als oordeelende aan de oppermagt van de ſtaten van dit gewest te kort te doen. Ook de aangewende middelen van den prins, om zijnen vervallen en met ſchulden bezwaarden ſtaat te herſtellen, hadden weinig of geen gevolg, alzoo *Holland* er zich ſteeds tegen verzette, en zelfs wist te bewerken, dat er geene milde giften kwamen van de overige gewesten, die anders, om ons van de woorden van den beroemden Aytzema te bedienen, den rok met het hemd zouden hebben weggegeven. Dit eene en andere vermeerderde het misnoegen, waarbij nog kwam, dat *Holland* ſedert verſcheidene jaren in de geſchillen tusſchen koning Karel I. 's prinſen ſchoonvader, en het parlement, of zich ſlechts onzijdig gedragen had, of zelfs allengskens begon te neigen naar de zijde van het parlement, en thans geene gezindheid altoos toonde, om de belangen van Karel II. te onderſteunen, hetwelk het ongenoegen van den prins tegen de ſtaten van *Holland* en de voornaamſte ſteden aanmerkelijk deed toenemen, zoo dat het niet te verwonderen was, dat het eindelijk, ter gelegenheid van een nieuw geſchil over de afdanking van krijgsvolk, tot hevige daden overſloeg.

De ſtaten van *Holland*, namelijk, hadden terſtond na het afkondigen van den Munsterſchen vrede begonnen te raadpleegen over het verminderen van 's lands uitgaven, en ſloegen eene aanmerkelijke vermindering der landmagt aan de Algemeene ſtaten voor, die zich, benevens zijne Hoogheid, ernſtig daartegen verzetteden. Het gevolg hiervan was, dat men toen in eene daarop volgende vergadering van H. H. Mogenden over dit punt geraadpleegd werd, bij eene kortſtondige

af-

afwezendheid der afgevaardigden van *Holland*, gedurende welke de afgevaardigde van *Gelderland* den prefidialen ftoel beklom, met 6 gewesten befloot, om den ftaten van *Holland*, en bij derzelver afwezendheid, Gecommitteerden raden aan te fchrijven: „dat zij den last, dien zij tot vermindering gegeven hadden, dadelijk herroepen zouden,. en, zoo zij dit weigerden, gelijk wel te wachten was, dat zij dan den krijgshoofden zouden gelasten, om, zonder op de orde van *Holland* te letten, hunne vaandels voltallig te houden." De afgevaardigden van *Holland* protesteerden tegen dit befluit en deze geheele manier van handelen, waarop de ftaten van dit gewest befloten, om 29 vaandels uitheemfche troepen, die van de 50 door hen betaald werden, welke zij gaarne afgedankt zagen, onbetaald te laten, zoo de andere gewesten langer weigerden, de afdanking nevens hen te doen. Ingevolge hiervan zonden zij dan ook dadelijk de brieven af aan de kapiteinen en ridmeesters van het voetvolk en de ruiterij, die zij onbetaald wilden laten, waarbij zij hen voor hunne dienst bedankten, met bijvoeging, dat zij op geene verdere betaling te rekenen hadden; verdedigende vervolgens dit hun gedrag in eenen brief aan de overige gewesten. De Raad van ftate, daarentegen, hiervan onderrigt, deed den kapiteinen aanfchrijven, „dat zij den eed, waardoor zij aan de Algemeene ftaten verbonden waren, zouden indachtig zijn, en zich niet zonder derzelver last laten afdanken;" te gelijk aan de Algemeene ftaten verzoekende, die zij hiervan kennis gaven, om den bevelhebberen der fterke plaatfen, alwaar dit krijgsvolk bezetting hield, aan te fchrijven, dat zij de uitvoering van den last der ftaten van *Holland* zouden hebben voor te komen, en voorts in bedenking gevende, of men niet op middelen behoorde bedacht te zijn, om de rust van den ftaat te verzekeren. De afgevaardigden der 6 gewesten, meest allen op de zijde van den prins, namen hierop bij meerderheid van ftemmen, den 5 van Zomerm. 1650, het merkwaardig en gewigtig befluit „dat men, overeenkomftig den „voorflag van den Raad van ftate, aan de bevelhebbers fchrijven zou, dat „men eene plegtige bezending zou doen aan de fteden van *Holland*, om „dezelve te doen afftaan van het befluit tot bijzondere afdanking, „en dat de prins deze bezending, en de perfonen, uit welke zij be„ftaan zou, zou regelen; wordende Zijne Hoogheid te gelijk *ver„zocht* en *geautorifeerd*, *om alle noodige orde te ftellen, ten einde „alles in goede rust en orde werde geconferveerd, en inzonderheid „gemaintineerd en vastgehouden de Unie met den gevolge en aan„kleve van dien, en integendeel geweerd en te gemoet getreden, „dat daartegen zoude mogen worden voorgenomen.*" De afgevaardigden van *Holland*, *Gelderland* en *Utrecht* hadden in dit befluit niet bewilligd. *Gelderland* echter was thans meer op de zijde van Zijne Hoogheid, dan kort na het fluiten van den Munsterfchen vrede. Reeds in het vorige jaar had de prins de wethouderfchap te *Nijmegen* bedankt, en eene andere naar zijn genoegen aangefteld; doch

deze verandering verhinderde niet, dat men wegens *Gelderland* nog niet in het voornoemde besluit konde bewilligen.

Daags nadat dit besluit genomen was, gaf de prins aan de Algemeene staten kennis, dat hij zich zelf aan het hoofd der bezending dacht te stellen, en tot zijn gezelschap had verkozen 4 leden uit hunne vergadering, namelijk: AARTSBERGEN, MAUREGNAULT, RENSWOUDE en KLANT, en uit den Raad van state ASPEREN LUKASZ en den thesaurier-generaal BRASSER. De vergadering bedankte den prins voor zijne zorg, en verzochten hem, om door alle mogelijke middelen van overreding de leden van *Holland* van de bijzondere bedanking te doen afzien. De gemagtigden van dit gewest verklaarden zich tegen dit alles; doch het hielp niet. De prins vertrok den 8 van Zomerm. met genoemde heeren en een groot aantal krijgsoversten uit *'s Hage*. Men nam eerst den weg naar *Dordrecht*, waar de bezending, op haar gedaan voorstel alleen ten antwoord kreeg, dat men er over raadplegen zou, en het gevoelen der stad ter vergadering van *Holland* inbrengen. De bezending vertrok nu naar *Gorinchem* en *Schoonhoven*, waar haar een beter onthaal ontmoette, en van daar naar *Gouda*, waar de vroedschap eerst besloten had, haar gehoor te weigeren; doch Zijne Hoogheid, sommige leden derzelve bij zich ontboden hebbende, bragt verandering te weeg in dit besluit. Evenwel gaf men hier, gelijk te *Dordrecht*, slechts mondeling en algemeen antwoord. De prins, met zijn gezelschap de reize vervolgende, kwam in den *Briel* en te *Rotterdam*, waar men der bezending gehoor verleende; doch insgelijks algemeen antwoord gaf, zich gedragende overeenkomstig hetgeen men ter dagvaart stond in te brengen. Te *Schiedam* ontving de bezending een gelijk antwoord, zonder dat het blijkt, dat zij in de vroedschap gehoord werd. Te *Delft* wilde men wel aan den prins, als stadhouder, gehoor verleenen, maar niet aan de andere heeren, aan welke men zelfs onthaal en huisvesting weigerde, en voorts almede een algemeen antwoord gaf. De bezending, van hier naar *'s Hage* gekeerd begaf zich daarop naar *Alkmaar* en andere steden van het Noorderkwartier, werd in de meeste derzelve met staatsie ontvangen, doch kreeg slechts een algemeen antwoord. Te *Hoorn* scheen echter het onthaal niet te breed geweest te zijn, en te *Medemblik* had de regering haar antwoord, hetwelk ook algemeen was, den prins te gemoet gezonden, met verzoek, om niet derwaarts te komen, hetwelk ook niet geschiedt is.

Inmiddels had de wethouderschap van *Amsterdam* aan den prins de beide burgemeesteren A. OETGENS VAN WAVEREN en PIETER HASSELAAR afgezonden, die hem te *Gorinchem* aantroffen, en verzochten, „ de moeite te willen sparen, om naar hunne stad te ko„ men, alzoo men hem met zijn gezelschap aldaar niet zoude kun„ nen ontvangen, en ondertusschen ongaarne iets doen zou, hetwelk „ met de achting mogt schijnen te strijden, die men Zijne Hoogheid „ verschuldigd was." De prins stoorde zich echter aan dit verzoek

even

even weinig, als aan de boodfchap der tweede bezending van de regering van *Amfterdam*, die hem te *Edam* ontmoette, en berigtte, dat hij, als ftadhouder van *Holland*, binnen hunne ftad begeerende te komen, met alle eer ontvangen zoude worden; doch Zijne Hoogheid antwoordde, dat hij er komen zou met zijn gezelfchap en in al die hoedanigheden, met welke hij zich bekleed vond. Hij kwam er dan ook niet lang daarna; verzoekende met de andere heeren in den vollen raad gehoord te worden; doch burgemeesteren weigerden, dien bijeen te roepen. De prins begeerde toen gehoord te worden als ftadhouder; doch daar hij tevens verklaarde, dat hij zijne waardigheid als afgevaardigde der Algemeene ftaten niet dacht af te leggen, zoo werd zijn verzoek afgeflagen. Te *Haarlem* verleende men der bezending almede geen gehoor in de vroedfchap; maar wel te *Leijden*, waar men tevens een antwoord naar genoegen ontving.

Na dit alles deed de bezending den 27en van Zomerm., bij monde van Aartsbergen, ter Algemeene vergadering verflag, waarin gezegd werd, „ dat fommige fteden verklaard hadden, te willen blijven bij de Unie; „ dat anderen hiervan naauwelijks, anderen geheel niet gewaagd had„ den, en men te *Haarlem*, *Delft*, *Amfterdam* en *Medemblik* aan de „ bezending gehoor had geweigerd.” Drie dagen later verfcheen Zijne Hoogheid in perfoon in de vergadering van *Holland*, en beklaagde zich, in gefchrifte, over de regering van *Amfterdam*; begeerende, dat zij die ftad zou bewegen tot behoorlijke herftelling en voldoening. Dit voorftel werd terftond gedrukt en onder het volk verfpreid, zeer tegen den zin der ftad *Amfterdam*, die zich een weinig later bij de ftaten van *Holland* fchriftelijk verdedigde, waarvan het gevolg was, dat de laatfte bij meerderheid van ftemmen een befluit namen, waarbij de geheele handel der Algemeene ftaten in deze gelegenheid veroordeeld werd, en te gelijk verboden, om in het vervolg dergelijke bezendingen in de fteden te ontvangen.

Intusfchen was de admiraal Witte Korneliszoon de Witte, die de westindifche compagnie op de kust van *Brazilië* gediend had, zonder verlof van den raad van regering aldaar, herwaarts teruggekomen, en had zich eindelijk bij den prins vervoegd, om verflag van zijne verrigtingen te doen; maar Zijne Hoogheid liet hem kort daarna op raad van eenigen uit de Algemeene ftaten, vatten en op de gevangen-poort brengen. Te gelijker tijd nam de admiraliteit te *Amfterdam*, op last van de Algemeene ftaten, eenige kapiteinen van het fmaldeel van de Witte in hechtenis, over welke zoo wel als over laatstgenoemden, door hun Hoog Mog., regters uit al de admiraliteits-collegiën gefteld werden. De ftaten van *Holland* hielden dit alles voor eene blijkbare krenking van hun grondgebied, en eene inbreuk op hunne opperfte magt in hun gewest, en fpraken er met den prins over, maar kregen geene voldoening. De wethouderfchap van *Amfterdam* ging verder: de admiraliteit, weigerende de gevangenen te flaken, liet zij de hechtenis open breken, en de kapiteinen op vrije voeten

 ftel-

ftellen. Dat dit voorval de verbittering, die reeds plaats had, moest vermeerderen, was natuurlijk; doch deze klom nog hooger, toen de prins, zonder bijzonderen last, 6 afgevaardigden in de vergadering van *Holland*, terwijl de ftaten zaten, liet vatten, en onder een fterk geleide naar *Loeveftein* brengen; nemende te gelijk het befluit, om de ftad *Amfterdam* bij verrasfing in te nemen, waartoe hij graaf WILLEM FREDERIK, ftadhouder van *Friesland*, het opperbevel opdroeg die dan ook met eenig krijgsvolk derwaarts trok. Ondertusfchen had men van zijne aannadering berigt ontvangen, en zich in ftaat van verdediging gefteld. De valbruggen werden opgehaald; de poorten gefloten; de fchutterij werd in de wapenen gebragt: ook werd de trom geroerd en volk geworven; terwijl tevens 3 oorlogfchepen werden in ftaat gefteld, om het IJ te befchermen, en eenige gewapende uitleggers in den *Amftel* voor de ftad gelegd. Graaf WILLEM, digt onder de ftad genaderd zijnde, maar de poorten gefloten en alles in beweging vindende, oordeelde het ongeraden, om iets geweldigs te ondernemen; doch zond eenen brief van den prins naar de ftad, alhoewel hij last had, dien in perfoon te overhandigen, waarin Zijne Hoogheid zijn oogmerk, en de redenen van dezen ftap opgaf. De wethouderfchap, den brief gelezen hebbende, zond dadelijk de fchepens HUIDEKOPER *van Maarfeveen* en SIMON VAN DER DOES in een gewapend jagt aan graaf WILLEM af, dien zij aan den *Amftel* voor de hofftede *Welna* genoemd, aantroffen. HUIDEKOPER, het woord voerende, fprak eene mannelijke taal; zeggende, onder anderen, „ dat zij 's prinfen brief aan de afgevaardigden ter dagvaart en aan de „ ftaten zelven hadden gezonden, om derzelver goeden raad in te „ winnen, zonder welken zij dien niet konden beantwoorden; „ doch intusfchen verzochten zij, de ftad te verfchoonen en niet „ nader te komen, vermits zij anders genoodzaakt zouden zijn, „ zich met de wapenen te befchermen, die God en de Natuur „ hun verleend hadden." In der daad, men had in de vroedfchap voorgeflagen, of men den zeedijk omtrent de *St. Antonies-poort* niet behoorde door te fteken, en het haperde flechts aan 2 ftemmen van de 36, dat hiertoe niet befloten werd. Om echter het volk te voldoen, liet men 2 fluizen openen en hier en daar eenen polder doorfteken, waardoor zoo veel van het naaste land onderliep, dat het leger genoeg begreep, dat het aan de ftad ftond, om de troepen door het water te verdelgen, zoo zij niet aftrokken.

Graaf WILLEM, die op de vrijmoedige aanfpraak van HUIDEKOPER alleen geantwoord had, dat hij niets gedaan had, dan op last van Zijne Hoogheid, wien hij van alles berigt zou geven, zond de tijding van den mislukten aanflag op *Amfterdam* aan den prins, die zich den volgenden dag in perfoon, tegen den raad der twee hooge geregtshoven, op reize naar die ftad begaf, met oogmerk, om haar door een langdurig beleg tot onderwerping te brengen. De prins kwam nog dien eigen avond te *Amfterdam*, werwaarts graaf WILLEM te-

terug gekeerd was; maar vond zich in geene geringe verlegenheid, toen hij het land tusſchen *Amſtelveen* en den *Ouwerkerkſchen weg* tot aan den *Uithoorn* zag ondergeloopen, te meer nog, daar men hem het gevaar onder het oog bragt, waarin zijne troepen zich bevinden zouden, indien de *Amſterdammers* den St. Antonies-dijk doorſtaken. In dezen ſtaat van zaken beſloten H. H. Mog. tot eene aanzienlijke bezending aan Zijne Hoogheid, met verzoek, om naar den *Haag* terug te komen; de vijandelijkheden te doen ophouden, en den koophandel van *Amſterdam* zijnen vrijen loop te laten. Terwijl dit in *'s Hage* voorviel, trad de prins, zijnen aftogt als ſchandelijk beſchouwende, zoo hij zijn oogmerk niet eenigermate bereikte, met de ſtad *Amſterdam*, zonder tusſchenkomst van eenen derden, in onderhandeling, met dat gevolg, dat tusſchen beiden op den 3den van Oogstm. 1650 te *Amſtelveen* een verdrag geteekend werd, inhoudende, „ dat *Amſterdam* zou bewilligen, zoo wel als de 6 gewesten, in den ſtaat van „ oorlog, dien de prins zou trachten te regelen volgens den voorſlag, „ door hem en den Raad van ſtate den 10den van Hooim. gedaan; „ dat de ſtad toeſtaan zou, dat de achterſtallen aan het krijgsvolk, „ door *Holland* in het bijzonder afgedankt, betaald werden, en zorg „ helpen dragen, dat de betaling ook in het toekomende geſchiedde; „ dat de prins, in de ſtad begeerende te komen, aldaar gelijk zijne voorzaten, als ſtadhouder van *Holland*, zoude ontvangen, en hem, des goed „ vindende, in die hoedanigheid, in de vroedſchap gehoor zoude verleend worden, en eindelijk, dat terſtond na het teekenen dezer „ punten de troepen zouden aftrekken, en de troepen door de ſtad „ geworven, zouden worden afgedankt." Op deze wijze liep de aanſlag op *Amſterdam* ten einde. De prins keerde naar den *Haag* terug, en de troepen trokken af, en ook de 6 gevangen afgevaardigden van *Holland* werden geſlaakt.

Op den 28 van Oogstm. 1650, vertrok de prins naar de *Veluwe* ter jagt. Op den 25ſten van Wijnm. vermoeid van de jagt komende, gevoelde hij beginſels van koorts, en liet zich den volgenden dag te water naar *'s Hage* voeren, waar hij den 6den van Slagtm. aan de kinderpokjes, in den ouderdom van 24 jaar en 6 maanden ſtierf. Hij liet geene kinderen na, maar eene hoog zwangere gemalin. Zijn lijk werd niet openlijk ten toongeſteld; zijnde het aangezigt zeer geſchonden door de pokjes, maar in het voorouderlijk graf te *Delft* met de gewone ſtaatſie bijgezet.

WILLEM III., wiens vader was WILLEM II. van *Nasſau*, prins van *Oranje*, en zijne moeder MARIA STUART, oudſte dochter van KAREL I., koning van *Groot-Brittanje*, zag het eerſte levenslicht in *'s Hage*, in Slagtm. 1650, acht dagen na zijns vaders overlijden, en ontving bij den doop den naam van WILLEM HENDRIK. Bij zijnen voortreffelijken aanleg eene uitmuntende opvoeding ontvangen hebbende, verwierf de jonge prins de liefde des volks, op welks aandrang hij in 1672, toen LODEWYK XIV. de republiek met zijne legers dreigde, tot

Groot-Brittanje, en volgde zijnen vader in al zijne ambten en waardigheden op. Toen deze ſtierf, bereikte de jonge prins naauwelijks den ouderdom van 21 jaar. Driftig en oorlogzuchtig van aard, mogt men het een ongeluk voor hem rekenen, dat hij aan het bewind kwam in eenen tijd, dat het land, toen met *Spanje* in oorlog, den vrede noodig had. Reeds verſcheidene jaren had er tusſchen de meeste leden van *Holland* en 's prinſen vader, nu en dan, verſchil van begrip plaats gehad over zaken van vrede, oorlog en regering. Willem, toen hij aan het bewind kwam, was hiervan niet onkundig, en daar ook nu bij de ſtaten en hem verſchillende inzigten plaats hadden, ontstond er tusſchen hem en eenige voorname leden van *Holland* een misnoegen, hetwelk gewigtige gevolgen had.

In het jaar 1648 werd eindelijk, na veel onderhandelens, de Munsterſche vrede, waardoor de oorlog met *Spanje* een einde nam, geſloten, en vervolgens bekrachtigd. Ofschoon nu wel deze vrede niet naar genoegen van den prins was, had men echter daarbij zijne belangen niet uit het oog verloren, waardoor hij genoodzaakt werd, in deszelfs bekrachtiging te berusten. De prins, intusſchen, bovendien een afzonderlijk verdrag met den koning van *Spanje* aangegaan hebbende, waarbij hij eenige voordeelen voor zich en de prinſes zijne moeder bedongen had, werd dit bij *Holland* zoo euvel opgenomen, dat men terſtond een der punten van hetzelve verbrak, als oordeelende aan de oppermagt van de ſtaten van dit gewest te kort te doen. Ook de aangewende middelen van den prins, om zijnen vervallen en met ſchulden bezwaarden ſtaat te herſtellen, hadden weinig of geen gevolg, alzoo *Holland* er zich ſteeds tegen verzette, en zelfs wist te bewerken, dat er geene milde giften kwamen van de overige gewesten, die anders, om ons van de woorden van den beroemden Aytzema te bedienen, den rok met het hemd zouden hebben weggegeven. Dit eene en andere vermeerderde het misnoegen, waarbij nog kwam, dat *Holland* ſedert verſcheidene jaren in de geſchillen tusſchen koning Karel I. 's prinſen ſchoonvader, en het parlement, of zich ſlechts onzijdig gedragen had, of zelfs allengskens begon te neigen naar de zijde van het parlement, en thans geene gezindheid altoos toonde, om de belangen van Karel II. te onderſteunen, hetwelk het ongenoegen van den prins tegen de ſtaten van *Holland* en de voornaamſte ſteden aanmerkelijk deed toenemen, zoo dat het niet te verwonderen was, dat het eindelijk, ter gelegenheid van een nieuw geſchil over de afdanking van krijgsvolk, tot hevige daden overſloeg.

De ſtaten van *Holland*, namelijk, hadden terſtond na het afkondigen van den Munsterſchen vrede begonnen te raadpleegen over het verminderen van 's lands uitgaven, en ſloegen eene aanmerkelijke vermindering der landmagt aan de Algemeene ſtaten voor, die zich, benevens zijne Hoogheid, ernſtig daartegen verzetteden. Het gevolg hiervan was, dat men toen in eene daarop volgende vergadering van H. H. Mogenden over dit punt geraadpleegd werd, bij eene kortſtondige af-

menigte soldaten uit 's konings leger tot hem over, onder anderen lord CHURCHILL, naderhand zoo beroemd onder den naam van hertog van MARLBOROUGH; terwijl het 's prinsen aanhang niet weinig versterkte, toen prins GEORGE van *Denemarken*, 's konings schoonzoon, nevens zijne gemalin de prinses ANNA, en de hertog van ORMOND zijne zijde kozen. Intusschen trok het staatsche leger op naar *Salisbury*, om dat des konings te ontmoeten, hetwelk echter weldra de wijk nam, waarop zich geheele steden en gewesten voor den prins van *Oranje* verklaarden. De koning, zich nu van alle kanten verlaten ziende, vlugtte in Winterm. met zijne familie naar *Frankrijk*, waarop WILLEM zijnen intogt in *Londen* deed, en op raad der pairs van beide parlements-huizen eene nationale bijeenkomst beschreef, welke JACOBUS II., als het grondverdrag tusschen den koning en het volk verbroken hebbende, van den troon vervallen verklaarde, en den 18 van Sprokkelm. 1689 besloot, dat de prins en prinses van *Oranje* koning en koningin van *Engeland* zijn zouden, doch de eerste alleen het bewind der regering zoude in handen hebben; bepalende voorts bij eene wet (*Declaration* of *Bill of Rights*) de juiste grenzen der koninklijke magt, de troonsopvolging, en later ook de civile lijst. *Schotland* volgde *Engelands* voorbeeld; doch in *Ierland*, werwaarts LODEWIJK XIV. JACOBUS II. met een leger gezonden had, geschiedde zulks eerst in 1691, nadat hij hetzelve tot tweemaal toe geslagen had.

Niet lang na koning WILLEMS verheffing tot den Engelschen troon verklaarde hij, op sterken aandrang der Algemeene staten, aan den koning van *Frankrijk* den oorlog; maar hij was in dezen krijg minder gelukkig. Bij *Steenkerken* ontrukte hem de maarschalk van *Luxemburg* in 1692 de overwinning, en sloeg hem in 1693 bij *Neerwinden*; doch WILLEM wist altijd, door geschikte terugtogten en marschen, aan de *Franschen* de vruchten hunner overwinningen weder te ontrukken: zelfs nam hij, in het gezigt van het sterker vijandelijk leger, in 1693 *Namen*, hetwelk door deskundigen onder de doorluchtigste bedrijven van zijn leven gesteld werd, waarop LODEWIJK eindelijk, bij den vrede van *Rijswijk* in 1697, hem als koning van *Engeland* moest erkennen. Thans drong het parlement op de ontbinding van genoegzaam het geheele leger aan, omdat het oordeelde, dat eene staande legermagt met de veiligheid der lands-constitutie niet bestaanbaar was. Dit mishaagde den koning zoo zeer, dat hij hierom, en om andere onaangenaamheden, welke hem van tijd tot tijd van wege het parlement bejegenden, op het punt stond, om van de regering afstand te doen, en zich voortaan met zijne stadhouderlijke waardigheid in de *Nederlanden* te vergenoegen, welke hem in de daad meer gezags gaf, dan de kroon in *Engeland*; doch hij veranderde van gedachten en schikte zich, alhoewel met veel weerzin, naar het gevoelen der meeste leden van het parlement. Het jaar 1701 was het laatste, dat koning WILLEM de *Nederlanden* be-

bezocht, wanneer het, daar men het met *Frankrijk*, over de verdeeling der Spaansche nalatenschap, niet eens had kunnen worden, er weder overal zeer oorlogzuchtig begon uit te zien. Zoo wel de Algemeene staten, als de koning van *Engeland*, begonnen eenige geneigdheid tot den oorlog te vertoonen; terwijl de laatste, om zich tegen de Fransche wapens te versterken, eerlang verscheidene verdragen, onder anderen met den keizer, *Denemarken*, *Pruissen* en de staten, sloot, en de uitrusting van 40,000 soldaten en 4,000 matrozen bewilligde. Terwijl hij alles tot het openen van den veldtogt voorbereidde, werd hij zeer onpasselijk, en vertrok weder naar *Engeland*, alwaar hij in krachten scheen toe te nemen; doch den 4 van Lentem. 1702, van *Kensington* naar zijn paleis te *Hantoncourt* willende rijden, stortte hij door het struikelen van zijn paard ter aarde, en brak het sleutelbeen van zijn' regterschouder; werd den 18 daaraanvolgende door eene zware koorts, vergezeld van braking en stoelgang, aangetast, en stierf den volgenden dag in het 52ste jaar zijns levens. Zijn erfgenaam was JOAN WILLEM FRISO, erfstadhouder van *Vriesland*; doch hij had, bij een afzonderlijk codicil, aan den grave ALBEMARLE, zijnen voornaamsten gunsteling, de heerlijkheid *Breevoort*, benevens eene som van 200,000 gulden, besproken.

Zoodanig was het uiteinde van WILLEM III. Hij had een zwak ligchaamsgestel, en was veel met hoofdpijn gekweld. Zijn geheele wezen was deftig en ontzagverwekkend. Doorgaans was hij stil, somber en ernstig, en langzaam en koel in het spreken, behalve in eenen veldslag, wanneer hij vol vuurs scheen en op alles acht gaf. Hij werd voor dapper gehouden; doch daar hij bijna altoos ongelukkig was in veldslagen en belegeringen, zoo heeft men getwijfeld, of het hem ook aan beleid en krijgskunde ontbroken hebbe. Zijne achterhoudenheid maakte hem ongeschikt tot die gemeenzaamheid en gulheid, waaardoor de Nederlandsche stadhouders en Engelsche koningen zich bij het volk plagten bemind te maken. Ook werd hij ligt driftig, wanneer hij werd tegengesproken. Zijne gemalinne, koningin MARIA, eenige jaren vroeger gestorven, beminde hij teeder, doch verwekte bij haar geene kinderen. Voorts sprak hij de Engelsche, Fransche, Hoog- en Nederduitsche talen allen even goed, was in het Latijn, Spaansch en Italiaansch niet geheel onbedreven, en kende volkomen de gesteldheid der hoven van *Europa*, inzonderheid van het Fransche hof, welks kunstenarijen tegen te gaan, de heerschende drift van zijn geheele leven uitmaakte. Hij was van harte overtuigd van de waarheid van de Christelijke godsdienst, ging vooral des zondags vlijtig te kerk, en oefende zich ook afzonderlijk in het gebed en de heilige schriften; doch in de uiterlijke kerk-zeden stelde hij zoo weinig belang, dat hij geene zwarigheid vond, om in *Engeland* de gebruiken der Engelschen, en in *Holland* die der Nederlandsche kerk te volgen. Het leerstuk van de volstrektheid der goddelijke besluiten hield hij voor den eenigen grondslag van het geloof in eene goddelijke

Voor-

Voorzienigheid. Voor de kerkelijken betoonde hij over het algemeen weinige achting, en verklaarde zich altijd onbewimpeld voor het verdragen van allerlei gezindheden in den burgerſtaat; gelijk hij meer dan eens toonde, door zijne voorſpraak voor de vervolgde Doopsgezinden bij buitenlandſche vorsten. Hij ſtond hier te lande in groot aanzien, inzonderheid in *Zeeland*; zijnde reeds in 1699 ter vergadering der ſtaten, door den heer van Odijk, voorgeſlagen, om hem op het hof te *Middelburg* een metalen ſtandbeeld op te rigten, waartoe de leden niet ongenegen ſchenen; doch zijn dood veranderde den ſtaat der zaken dermate, dat er ſedert niet meer om gedacht werd.

WILLEM IV. was de zoon van Johan Willem Friso, prins van *Oranje*, erfstadhouder van *Vriesland* en ſtadhouder van *Groningen*, wiens ongelukkig uiteinde aan den *Moerdijk* bekend is, en gehuwd aan Maria Louiza, prinſes van *Hesſen Kasſel*, die omtrent 2 maanden na dit ongeval, op den 1 van Herfstm. 1711, te *Leeuwarden* van eenen zoon beviel, welke Willem Karel Hendrik Friso genoemd werd, en het onderwerp onzer tegenwoordige levensbeſchrijving uitmaakt. — De ſtaten van *Holland* vereerden den jongen prins eerlang met een lijfpensioen van 25,000 gulden jaarlijks, en de Algemeene ſtaten met een dergelijk van 4,000 gulden. De prins, weinig meer dan 1 jaar oud, werd in Wijnm. 1718 tot ſtadhouder van *Groningen* verkozen, en 4 jaar later door de ridderſchap en eigenerfden van het landſchap *Drenthe* tot ſtadhouder en kapitein-generaal van dat gewest, waar na ook *Gelderland*, op den 2 van Slagtm., ofschoon niet zonder tegenwerking van ſommige gewesten, beſloot, om ook hem de ſtadhouderlijke waardigheid op te dragen; maar op eene dadelijk gemaakte bekrompene inſtructie, die hij op zijn 18 jaar zoude moeten beëedigen. Hoezeer hem daarbij niet veel meer dan de bloote naam van ſtadhouder gelaten werd, oordeelden echter zijne vrienden en raadslieden, dat hij deze opdragt behoorde te aanvaarden; zoo als dan ook geſchiedde. Intusſchen nam de prins zijn verblijf eerst te *Franeker*, en naderhand te *Utrecht*, aan welker beide Hoogeſchoolen hij zich vlijtig op de wetenſchappen toelegde en zijne letteroefeningen volbragt. Op den 1 van Herfstm. 1729 den ouderdom van 18 jaar bereikt hebbende, aanvaardde hij de ſtadhouderlijke waardigheid van *Gelderland* en *Stad en Lande*, en deed, vervolgens, 20 jaar bereikt hebbende, te *Leeuwarden*, waar hij ſedert zijn gewoon verblijf hield, als erfstadhouder en kapitein-generaal van *Vriesland*, den eed op den gewonen lastbrief.

In het jaar 1732 werd het lang beſtaan hebbend geſchil tusſchen den koning van *Pruisſen* en den prins van *Oranje*, over de nalatenſchap van Willem III., die den vader van onzen prins tot zijnen algemeenen erfgenaam verklaard had, tot onderling genoegen vereffend bij een verdrag, waarbij den prins uitgebreide bezittingen ten deele vielen. (*) Zijne Hoogheid, intusſchen op een huwelijk bedacht, ver-

(*) Zie Wagenaars *Vaderlandſche Historiën*, XIX. deel, bladz. 94 en volgende.

verkoos tot zijne gemalin Anna, kroonprinses van *Groot-Brittanje* oudste dochter van koning George II., die in Bloeim. 1733 in het huwelijk bewilligde. Door tusschenkomende ongesteldheid van den prins, werd hetzelve eerst in Lentem. des volgenden jaars in de kapel van *St. James* voltrokken, waarna Zijne Hoogheid met zijne gemalin, in het begin van Bloeim. naar *Holland* terug keerde. Zij beviel den 28 van Sprokkelm. 1743 van eene dochter, die naar hare moederlijke grootmoeder Carolina genoemd werd.

In het jaar 1744, geheel *Europa* met eenen algemeenen oorlog bedreigd wordende, en *Frankrijk* en *Groot-Brittanje* dien reeds elkander verklaard hebbende, gaf de vrees voor verdere gevolgen sommigen gewesten aanleiding, om op 's prinsen bevordering bedacht te zijn; doch de zaak bleef steken tot in het merkwaardig jaar van 1747, wanneer nu ook de andere gewesten, *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht* en *Overijssel*, alhoewel niet dan na veel tegenkantens aan de eene, en hevige volksbewegingen aan de andere zijde, prins Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder, kapitein en admiraal-generaal verkozen. Zijne Hoogheid werd op den 15 van Bloeim. plegtig tot deze hooge waardigheid, eerst door de afgevaardigden van de staten van *Holland* en daarna door die der Algemeene staten aangenomen, en nam ten zelfden dage zitting in den hove van *Holland* en andere hooge collegien van regering. Ook werd hij, den volgenden dag, als eerste lid der edelen ter vergadering van *Holland* ingeleid, welk regt hem ook kort daarna door de staten van *Zeeland* werd opgedragen, met dit bijzonder beding, dat 's prinsen persoon, als eerste edele, verbeeld zoude worden door personen, den staten aangenaam, in *Zeeland* geboren en behoorlijk gegoed. Ook herstelden zij Zijne Hoogheid in het bezit van het markgraafschap van *Veere* en *Vlissingen*, hetwelk voor eenige jaren voor vernietigd verklaard was.

Door de hooge magt en waardigheid, den prinse opgedragen, waren de gemoederen van het volk merkelijk bedaard, toen dezelve op nieuw verontrust werden door het overgaan der stad *Bergen op Zoom* aan de *Franschen:* ook nam de argwaan omtrent het tegenwoordig bestuur van dag tot dag toe, zoo dat de ridderschap en edelen het geraden oordeelden, om ter vergadering van *Holland* den voorslag te doen tot het erfelijk verklaren van het stadhouderschap in de mannelijke en vrouwelijke linie op zulk eene wijze, dat mannelijke nakomelingen altijd de vrouwelijke werden voorgetrokken, enz. Terwijl de steden over dit punt raadpleegden, gaf de voorslag der edelen veel stof tot gesprek onder het gemeen, hetwelk door verscheidene, in druk uitgegevene, schriften werd levendig gehouden; allen strekkende, om den prins meerder gezag op te dragen, doch voornamelijk, om de hooge waardigheden in de mannelijke en vrouwelijke nakomelingschap erfelijk te verklaren. Veel viel hierover in de steden voor, waar men tevens zeer ontevreden was over het bege-

ven

ven der kleine ambten en het ſtuk der posterijen. Het eerſte inzonderheid was voorlang eene oorzaak van misnoegen onder het gemeen geweest, hetwelk thans verſcheidene regenten beſchuldigde, dat zij daarvan onbehoorlijke voordeelen trokken, en ze, met voorbijgaan der burgers, veelal aan vreemdelingen gaven; terwijl de laatſte, de posterijſchappen, vooral te *Amſterdam* en in *'s Hage* door burgemeesteren zelven, of andere aanzienlijke regenten, bekleed werden. In *'s Hage* en in de meeste Hollandſche ſteden, werden deze posten den prins aangeboden, die ze terſtond aan de ſtaten van *Holland* overdroeg; doch *Amſterdam* alleen, waar het voordeel der posterijen op ruim 200,000 gulden jaarlijks begroot werd, maakte zwarigheid, om zulk een aanzienlijk inkomen aan het land of aan Zijne Hoogheid af te ſtaan, onder anderen, om dat de inkomſten der posterijen beſteed werden tot onderhoud van eenige godshuizen, welker inkomſten tot hun onderhoud niet toereikende waren. Inmiddels breidde zich het misnoegen tot ſommige ſteden van *Holland* uit en rees, inzonderheid te *Rotterdam* en *Amſterdam*, tot zulk eene hoogte, dat de ſtaten, door den prins van de plaatshebbende bewegingen kennis gekregen hebbende, beſloten, „ dat geene ambten, ſtaande ter begeving der ſteden, voortaan zouden „ begeven worden, dan aan dezulken, die dezelve in perſoon zouden „ waarnemen; dat gemelde ambten, met geenerlei uitkeeringen zouden „ bezwaard, en ter verkrijging van dezelve geen geld of geldswaarde „ zoude gegeven worden." *Amſterdam* vereenigde zich met dit beſluit, doch bleef weigeren, om de posterijen aan het gemeene land af te ſtaan. Ondertusſchen waren de afgevaardigden van *Amſterdam* ſedert eenigen tijd met Zijne Hoogheid in onderhandeling getreden over het erfstadhouderſchap, en hadden er eindelijk, met 's prinſen volkomen genoegen, eenen voet op beraamd, waarnaar het beſluit der ſtaten, van den 16 van Slagtm. 1747, vervolgens werd opgemaakt, en het erfstadhouder-, kapitein- en admiraal-generaalſchap, beide in de mannelijke en vrouwelijke nakomelingſchap, geregeld. De overige gewesten volgden, het eene na het andere, dit voorbeeld, gelijk ook ter generaliteit het erfkapitein- en admiraalſchap-generaal der *Vereenigde Nederlanden* den prinſe werd opgedragen.

Tot nog toe had de prins geene gelegenheid gehad tot het bijwonen van eenen veldtogt, waartoe hij zich in het begin van 1748 gereed maakte. Men had in *Holland* nog geen berigt van het teekenen der voorafgaande punten tot den vrede, waarover te *Aken* gehandeld werd, toen hij den 1ſten van Bloeim. uit *'s Hage* naar het leger vertrok; doch te *Breda* het teekenen daarvan vernemende, keerde de prins binnen weinige dagen naar *'s Hage* terug. Nog voor zijn vertrek beviel hare koninklijke Hoogheid, op den 8 van Lentem. van eenen zoon, die op den 11 van Grasm. in de groote kerk in *'s Hage* plegtig gedoopt, WILLEM genoemd, en door den prins in perſoon ten doop gehouden werd. 's Vorſten hooge waardigheden ſtonden nu, volgens de in het vorige jaar vastgeſtelde orde van opvolging,

ging, na het overlijden zijner Hoogheid, aan den jongen prins, die *graaf van Buren* werd genoemd. Weinige dagen later werden de pillegiften, in jaarlijksche lijfrenten bestaande, in gouden of zilveren dozen, aan den prins en de prinsesse aangeboden. Die der Algemeene staten beliep *f* 10,000, die der staten van *Holland* *f* 7,000; van *Zeeland* *f* 3,000, en van *Vriesland*, 5,000, (behalve nog die van onderscheidene steden), waarbij de Algemeene staten nog in de kraamkamer voegden een geschenk van 400, en de staten van *Holland* van 300 dukaten.

De geboorte van den graaf van *Buren* gaf eenige voorstanders van den herstelden regeringsvorm aanleiding, om het oogmerk te volvoeren, hetwelk men in het vorig jaar reeds gehad had, en verandering te weeg te brengen in de inwendige regering der meeste gewesten en stemmende steden. Zoo lang de staat nog in buitenlandschen oorlog gewikkeld bleef, scheen de tijd hiertoe niet gunstig, en was hier en daar het werk slechts aangevangen, maar niet ernstig voortgezet. Thans echter, nu de voorbereidende punten van den vrede geteekend waren, begon men er aan te arbeiden, gelijk eerlang aan verscheidene oorden te gelijk geschiedde. Men bediende zich van verscheidene redenen, om opschudding te verwekken onder het gemeen. Onder anderen was er eene algemeene, van welke alom gebruik werd gemaakt, namelijk, de wijze van invordering van 's lands gemeene middelen op de vertering, door pachters, die reeds lang, zoo uit hoofde van den rijkdom en pracht van velen, als de knevelarijen van eenigen, in eenen algemeenen haat waren. Dit stuk veroorzaakte in de bijzondere gewesten en steden onder het volk onderscheidene bewegingen, welke hier en daar tot verregaande dadelijkheden oversloegen. Nergens ging het zoo geweldig toe, als in de Hollandsche steden *Haarlem*, *Leijden*, *'s Hage* en *Amsterdam*, in welke plaatsen, vooral in de laatste, de volkswoede tegen de pachters en hunne bedienden zoo geweldig was, dat men hier te lande er geen voorbeeld van vond. Het gevolg hiervan was, dat ook eindelijk de staten van *Holland*, zoo als reeds bij de meeste overige gewesten geschied, was, op voordragt van Zijne Hoogheid, tot het afschaffen der pachten, en het invorderen van 's lands gemeene middelen bij wijze van inzameling (*collecte*) besloten, waarmede dan ook in den aanvang van het jaar 1750 een begin gemaakt werd; terwijl de schade in *Holland*, door de plundering der pachters geleden, hun eerlang met eene som van *f* 300,000 door den lande werd vergoed. (*)

Terwijl dit alles voorviel werd de vrede te *Aken* (†) tusschen de oorlogende mogendheden op den 18 van Wijnm. 1748 geteekend; doch eer het zoo ver kwam, hoewel de onderhandelingen over de-

(*) Men zie over al het voorgevallene omtrent de pachten, WAGENAAR's *Vaderl. Historie*, deel XX., bladz. 195 en volgende.

(†) Zie hier over het 1ste deel van dit WOORDENBOEK.

dezelve reeds op eenen goeden voet ſtonden, werd het ontwerp van ſommigen, om de regering in de bijzondere gewesten en ſteden te veranderen, krachtig voortgezet, en vervolgens, niet echter zonder merkelijke volksbewegingen, hier en daar, vooral te *Amſterdam*, tot ſtand gebragt. Dus liepen, eindelijk, de onlusten ten einde, die in de gewesten waren ontſtaan, op eene wijze, waardoor 's prinſen gezag hooger rees en vaster gevestigd werd, inzonderheid in *Gelderland*, *Vriesland* en *Stad en Lande*, waar het merkelijk bepaald geweest was. De algemeene ſtaten droegen het erfſtadhouder-, kapiteingeneraal- en admiraalſchap over *Staats-Braband*, *Vlaanderen* en *Opper-Gelderland* mede aan hem op; terwijl hij omtrent denzelfden tijd, door bewindhebberen der O. I. maatſchappij, tot opperbeſtuurder en gouverneur derzelve werd aangeſteld: eene waardigheid, welke nimmer door eenigen ſtadhouder bekleed was, en den prins in dit aanzienlijk ligchaam groot gezag gaf. Onder anderen verkreeg Zijne Hoogheid hierbij het regt, om de hooge ambten hier te lande en in de *Indiën*, uit een benoemd drietal, te vervullen, en in alle vergaderingen der maatſchappij in perſoon, of door zijne repreſentanten, voor te zitten, waartoe hij de heeren F. VAN DER GHIESEN en J. VAN DER POORTEN, voor de kamer in *Holland*, aanſtelde; doch hij wees de wedden, aan het opper-bewindhebberſchap verknocht, van de hand. Bewindhebbers der West-Indiſche maatſchappij volgden het voorbeeld der Oost-Indiſche, waarin Zijne Hoogheid tot zijne repreſentanten verkoos: de heeren JAN VAN MARCELIS en THOMAS HOPE; zijnde de heer G. A. HASSELAAR, oud-burgemeester van *Amſterdam*, reeds te voren, tot repreſentant van Zijne Hoogheid, in de admiraliteits collegiën in *Holland* aangeſteld.

De prins, ſedert eenigen tijd, zijne gezondheid voelende afnemen, had de algemeene ſtaten bewogen, om prins LODEWIJK van *Brunswyk Wolfenbuttel*, aan zijne gemalin vermaagſchapt, en voorheen generaal in keizerlijke dienst, aan te ſtellen tot veldmaarſchalk over het krijgsvolk der vereenigde gewesten, op eene jaarwedde van *f* 24,000, en het leed niet lang, of Zijne Hoogheid beſtemde dien vorst, om, bij zijn overlijden, over het krijgsvolk als opperhoofd te gebieden, waartoe hem een jaargeld van *f* 40,000 werd toegelegd; terwijl hem de prins, kort daarna, met een regement begiftigde.

Tot hiertoe had de prins erfſtadhouder geene gelegenheid gehad, om zich in *Zeeland* te doen inhuldigen als markgraaf van *Veere* en *Vlisſingen*; doch nu begaf hij zich in Bloeim. 1751 derwaarts; ſtapte eerst te *Middelburg* aan wal; nam zitting in de vergadering der ſtaten van het gewest, en vertrok vervolgens naar *Veere*, waar de inhuldiging met vele plegtigheid op den 1 van Zomerm. geſchiedde. Zijne Hoogheid, nog eenige dagen in *Zeeland* vertoevende, om orde op de regering en het begeven der ambten te ſtellen, keerde naar *'s Hage* terug. Sedert werd de prins onpasſelijk: uit eene zware ziekte, in het jaar 1748, was hem eene gedurige zwakheid bijgebleven, die in

in den Zomer van 1751 toenam, weshalve hem het gebruik der baden te *Aken* werd aangeraden. Hij begaf zich in Herfstm. derwaarts, en bleef er omtrent 4 weken, zonder merkelijke beterschap bij het gebruiken der wateren gevonden te hebben. Eene week na zijne terugkomst in *'s Hage* werd hij van eene ligte koorts bevangen, die meer of min aanhoudend werd, en welhaast door ijlhoofdigheid en slaapzucht gevolgd werd. Op den 20 van Wijnm. scheen het zich tot beterschap te schikken, en men voedde hoop op herstelling; doch den volgenden nanacht veranderde alles ten ergste, en de vorst ontsliep den 22 van Wijnm. 1751., in den ouderdom van 40 jaar en 52 dagen. De staten van *Holland*, te dezen tijde vergaderd zijnde, zonden nog dien eigen dag eene talrijke bezending aan de prinses weduwe, om haar den rouw te beklagen, en den eed af te nemen als gouvernante en voogdes over den minderjarigen Willem, als erfstadhouder van *Holland*, waarna omtrent 2 uur later, door eene dergelijke bezending van de algemeene staten, der prinses den eed werd afgenomen, en op het erfkapitein- en admiraal-generaalschap, en op het erfstadhouderschap over de generaliteitslanden; geschiedende door de andere gewesten en het landschap *Drenthe* hetzelfde, zoo dra zij van 's prinsen overlijden kennis gekregen hadden. Het lijk werd geopend, gebalsemd, en eenen geruimen tijd op een praalbed ten toon gelegd, en eindelijk den 4 van Sprokkelm. 1752, met ongemeene staatsie, naar *Delft* gevoerd, en aldaar in eenen nieuwen grafkelder, ten Noorden van den gewonen der vorsten van *Oranje*, in de nieuwe kerk bijgezet. De kosten dezer vorstelijke begrafenis werden eerlang berekend op *f*68,000 gulden, welke, op voorslag van *Gelderland*, door de gezamenlijke gewesten gedragen werden.

Zoodanig was het uiteinde van prins Willem IV. Hij was minder geneigd tot oorlog, dan zijne voorzaten; een ijverig voorstander van de hervormde godsdienst, doch verdraagzaam omtrent de verschillende gezindheden; hebbende hij zelfs nu en dan remonstranten en doopsgezinden tot zulke waardigheden bevorderd, waartoe geene belijdenis der gereformeerde leer vereischt werd. Ook was hij mededoogend en milddadig, afkeerig van alle ongebondenheid van zeden, alhoewel hij in gezelschap de vrolijkheid beminde. Zijne gemalin verloor in hem eenen trouwen en liefhebbenden echtgenoot, de jonge Willem, zijn opvolger, en de prinses Carolina een' tederhartigen vader, en Nederland eenen vorst, die op 's volks liefde en achting prijs stelde.

WILLEM V. Erfstadhouder der *Vereenigde Nederlanden*, de zoon van Willem IV. en Anna, prinsesse van *Engeland*, werd geboren op den 8sten van Lentem. 1748, toen zijn vader het voorwerp was der grootste liefde en bewondering van het Nederlandsche volk, hetwelk, de aristocratische regering en hare misbruiken moede, en door de *Franschen*, bedreigd, hem de *erfstadhouderlijke waardigheid, in de mannelijke en vrouwelijke linie*, en vele andere voorregten had opgedragen. Groot was de vreugde over dezen eersten en ee-

eenigen zoon van eenen prins, aan wien de vader te vroeg ontviel, toen deze drie jaren oud was. Naauwelijks acht jaren later verloor hij zijne moeder, en kwam nu, als een elfjarige knaap, onder de voogdijschap van LODEWIJK ERNST, hertog van *Brunswijk-Wolfenbuttel*, den vriend en vertrouweling zijns vaders.

Gebrek aan *zelfvertrouwen*, en kwade raad, deed hem in 1766 eene *akte van consulentschap* aan zijnen opvoeder *Brunswijk-Wolfenbuttel* afgeven, waarin hij dezen tot *zijnen blijvenden en bestendigen raadsman buiten verantwoordelijkheid* maakte. Deze akte bleef lang geheim, en de prins genoot de liefde der natie. In 1766 werd hij in zijne hooge waardigheden ingehuldigd, en daarbij eene zeldzame vreugde en pracht betoond. In het volgende jaar huwde de prins met FREDERICA SOPHIA WILHELMINA prinses van *Pruissen*, nicht van den grooten FREDERIK II., en alles scheen aan dit huwelijk, hetwelk in 1771, 1772 en 1774 door drie kinderen gezegend werd, niets dan geluk te beloven. Ook de volgende jaren tot 1780 waren nog voorspoedig, hoezeer, reeds sedert 1776, de storm allengskens opstak, welke de rust van WILLEM V. en de welvaart van den staat te gelijk zoude vernielen.

Twee bedrijven zijn tot lof van den prins opgeteekend. Bij de geboorte der prinses FREDERICA LOUISA WILHELMINA, bevond zich het land, zoo door watervloeden als duurte van levensmiddelen, en uit hoofde van andere oorzaken, in geenen gunstigen toestand, zoo dat de stadhouder verzocht, dat de ingezetenen hunne blijdschap over deze gebeurtenis niet door openbare vreugdebedrijven, maar door weldadigheid aan de armen, wilden betoonen; hoedanig verzoek ook in het volgende jaar, bij de geboorte van den erfprins, thans onzen geëerbiedigden koning, herhaald werd. — In 1771 gaf de prins een ondubbelzinnig bewijs van zijne liefde voor het vaderland, door aan de provincie *Zeeland*, die derzelver aandeel in de generaliteits-bijdragen niet konde opbrengen, uit zijne eigene gelden, zonder daarvan eenige renten te vorderen, eene tonne gouds ter leen te geven, alleen onder voorwaarde van teruggaaf, wanneer de gewestelijke kas dit zoude toelaten.

Sedert langen tijd, ook te midden van den diepen vrede, dien het vaderland en *Europa* genoot, had de prins de staten aangezocht, om de diep verwaarloosde zee- en landmagt in beteren toestand te brengen; doch, zoo lang het gevaar niet dreigde, was men zorgeloos, en toen er nu onverwachts een oorlog in *Amerika* over de onafhankelijkheid der *Engelsche* coloniën, waarmede zich eerlang (1778) *Frankrijk* en *Spanje* bemoeiden, de rust van den staat bedreigde, toen wilden sommigen alleen de zeemagt, niet de landmagt vergroot hebben. De prins drong op beider vermeerdering aan, en was niet voor het *onbepaalde konvooi* dier schepen, welke de *Franschen*, te midden des oorlogs, van hout en andere goederen voorzagen, waartoe zij, volgens de oude tractaten, wel regt hadden, doch hetwelk de *Engel-*

gelfchen thans niet meer wilden erkennen. Hoe het zij, *Engeland* nam eene heimelijke onderhandeling van eenige *Amfterdamfche* regenten, met de nieuwe *Noord-Amerikaanfche* republiek, ten voorwendfel, om aan den ftaat in het jaar 1780 den oorlog te verklaren, toen er nog niets gereed was, om dien door te ftaan. De flapheid, waarmede die oorlog, behalve in den gedenkwaardigen zeeflag bij *Doggersbank* (den 5den van Oogstm. 1781), gevoerd werd; de jammerlijke rol, die daarbij ons gemeenebest fpeelde, en de ongereedheid, waarin zich hetzelve bevond, om eenige oorlogfchepen naar *Brest* te zenden ter hulpe van *Frankrijk*, hetwelk ons in dien oorlog de belangrijkfte dienften had bewezen, verwekte veel opfpraak, over welker regt- of onregtmatigheid wij niet beflisfen. In 1783 werd wel de vrede gefloten, doch de gemoederen waren noch met *Engeland*, noch met den prins opregtelijk verzoend. Na het bekend worden der bovengenoemde *akte van confulentfchap*, moest 's prinfen vaderlijke vriend, *Brunswijk-Wolfenbuttel*, met nederlegging van al zijne waardigheden, het land verlaten; terwijl het volk werd aangezet om van de vele voorregten, die men in de dronkenfchap der vreugde (misfchien wel wat onvoorzigtig) in 1747 aan 's prinfen vader had opgedragen, zoo veel mogelijk terug te nemen. Gefchillen over de *militaire jurisdictie* kwamen hierbij. Na vele zorgvolle gebeurtenisfen werd aan den prins het commando over de Haagfche bezetting ontnomen, en hij vertrok eerlang naar *Gelderland*, alwaar een gefchil tusfchen de ftaten van dat gewest en de burgerijen van *Hattem* en *Elburg* ontftond, door welker beflisfing de breuk onheelbaar werd. De burgeroorlog brak insgelijks in het *Sticht van Utrecht* uit, waar twee ftatenvergaderingen tegen elkander over ftonden, en in *Vriesland* rezen insgelijks hevige twisten. *Zeeland* en *Gelderland* waren voor den ftadhouder, *Overijsfel* en *Groningen* hielden de zijde van *Holland*. Zoo kon de zaak niet lang blijven; 's prinfen echtgenoote nam, daar de ondernomene bemiddeling van *Frankrijk* en *Pruisfen* zonder gevolg was gebleven, de taak op zich, om zich naar den *Haag* te begeven; doch zij werd aan de *Goejanverwelle* fluis tegengehouden en keerde naar *Gelderland* terug, en eerlang werd alle verzoening onmogelijk. De koning van *Pruisfen* liet zijne krijgsbenden aanrukken, om zijner zuster voldoening (fatisfactie) te bezorgen, en eerlang volgde de omwenteling van 1787, die de moeder was van de volgende groote gebeurtenisfen. De ftadhouder werd in al zijne waardigheden herfteld, die hem in 1788 door een drievoudig verbond van den ftaat met *Engeland* en *Pruisfen* werden gewaarborgd. Wanneer de prins even veel kracht van ziel, als goedheid des harten bezeten had, zou hij gewis zijn ftadhouderlijk gezag gebruikt hebben, om de lage wraak der *Utrechtfche*, *Vriefche* en *Gelderfche* ftaten van zijne partij te beteugelen, die met bannen, gevangen nemen, afzetten, verbeurd verklaren en andere ftraffen de omwenteling van 1787 in een hatelijk daglicht plaatften. De plunde-

deringen bij en na die omwenteling, en de mishandelingen van vreedzame burgers, door het los laten van het graauw, werkte mede tot verwijdering der gemoederen.

Een treurige zamenloop van omſtandigheden veroorzaakte nieuwe en zware rampen. De oorlog werd in 1793 door de bewindslieden der *Franſche* republiek verklaard, en na vele wisſelkanſen van voor- en tegenſpoed werden in 1794 de voormuren van den ſtaat, eerst *België*, toen *Sluis* in *Vlaanderen*, *'s Hertogenbosch*, *Maastricht*, *Nijmegen*, *Grave* en de *Bommelerwaard* met geweld ingenomen; terwijl een ongewoon ſterke vorst den *Franſchen* den weg naar het hart van den ſtaat baande, en de prins, om niet in de handen zijner verklaarde vijanden te vallen, genoodzaakt was, zich naar *Engeland* te begeven. Het was hier, dat de regering zich van zijnen naam bediende, om bijna zonder ſlag of ſtoot meester van onze coloniën en van de *Nederlandſche* vloot in den *Vlieter* te worden; het laatſte ter gelegenheid eener landing, waarbij ook 's prinſen zoon tegenwoordig was, doch welke mislukte. De vorſtelijke familie had nog daarenboven een zwaar verlies ondergaan, door den vroegen dood van den veelbelovenden krijgsheld, prins FREDERIK, des ſtadhouders tweeden zoon, die als bevelhebber van een *Oostenrijksch* leger, in *Italië*, in 1797, te *Padua*, in den bloei zijner jaren, overleed. De vrede van *Amiens*, in 1802, benam den prins alle hoop van terugkeering in het vaderland, daar alle mogendheden de ſtadhouderlooze republiek onder beſcherming van *Frankrijk* erkenden. Daarvoor echter, en voor de verbeurdverklaarde domeinen van het huis van *Oranje*, zou de prins eene ſchadevergoeding in geld van den nieuwen ſtaat erlangen, die hem nogtans, door tegenwerking van NAPOLEON, nimmer ten deel werd. De landen in *Duitschland*, de abdijen *Fulda*, *Corvey* en *Weingarten*, hem tot ſchadeloosſtelling toegekend, ſtond de prins aan zijnen zoon, onzen tegenwoordigen koning, af. Hij hield zich doorgaans op in zijne Duitſche ſtaten, op *Oranjeſtein*, en begaf zich later naar *Brunswijk*, alwaar hij in Grasm. van 1806 overleed. Zijn karakter wordt ongelijk beoordeeld; men ſtemt daarin overeen, dat hij meer de deugden voor een' burger bezat, dan die voor een' regent in hagchelijke tijden.

WILLEM, de Veroveraar van *Engeland*, deszelfs wetgever, en de ſtichter eener dynastie, welke eeuwen lang in dat rijk ſtand hield, was de onechte zoon van ROBERT, hertog van *Normandië*, dien hij bij een landmeisje ARLOTTE, in het jaar 1016 verwekte. Zijne liefde voor haar bewoog hem, ofſchoon twee volwasſene zonen hebbende, om, bij zijnen dood, aan WILLEM zijn land over te laten, en hem, eerst 9 jaar oud zijnde, onder voogdijſchap van den koning van *Frankrijk* en eenige aanzienlijke vasſalen van dat rijk te ſtellen. Daar de beide oudere broeders, uit een wettig huwelijk geſproten, intusſchen, hierdoor waren voorbij gegaan, zoo haperde er weinig aan, of WILLEM zoude een ſlagtoffer geworden zijn van de onlusten, welke over het be-

bezit van zijn land ontstonden: zelfs poogde de koning van *Frankrijk* hem hetzelve te ontrukken, en het waren alleen zijne uitstekende vermogens van geest, gepaard met eene bewonderenswaardige dapperheid, welke hem; zonder eenig nadeel, alle hindernissen deden te boven komen, tot dat hij, na verloop van tijd, tot een' man opgegroeid, de schrik van alle kleine vorsten van *Frankrijk* werd. Intusschen stierf EDUARD, koning van *Engeland*, een naauwe bloedverwant van WILLEM, die hem op den troon gehouden had, waarvan de *Denen* hem dikwijls hadden willen verdrijven. De eerste, geene kinderen nalatende, had hem, uit dankbaarheid, de opvolging op den troon toegezegd; doch na zijnen dood zette een Engelschman, met name HAROLD, zich zelven de kroon op het hoofd, niettegenstaande hij onder eede beloofd had, dezelve alleen voor WILLEM te zullen dragen. Deze maakte nu aanstonds toebereidselen, om zich wegens dit trouweloos gedrag te wreken, en rustte niet alleen eene vloot en een leger van 50,000 man uit, maar verbond zich tevens met den beheerscher van *Noorwegen*, en bood den paus aan, om het rijk van hem in leen te willen nemen. HAROLD behaalde wel eene overwinning op de *Noorwegers*; maar WILLEM stak met 1000 schepen over het kanaal, en rukte aanstonds tot *Hastings*, een stadje van weinig belang, voort, alwaar hij, in een verschanst leger nogmaals onderhandelingen met HAROLD aanknoopte, die echter vruchteloos afliepen. De wapens moesten nu alleen beslissen, en het kwam, den 14 van Wijnm. 1066, bij *Hastings*, tot den verschrikkelijken slag, die, na den bloedigsten strijd, met eene vreesselijke nederlaag der *Engelschen* en den dood van HAROLD, welke door eenen pijl in het oog getroffen werd, eindigde. De geheele Engelsche natie onderwierp zich nu aan WILLEM, die reeds op het kersfeest in *Londen* gekroond werd. De strengste maatregelen aan de eene en regtvaardigheid aan de andere zijde bevestigden hem op den troon, en men vindt weinige sporen, dat men pogingen heeft aangewend, om zijne heerschappij te ondermijnen. Daar *Normandie* een leen van *Frankrijk* was, en een Vasfaal zich geene veroveringen konde toeëigenen, dan met goedvinden van zijnen leenheer, zoo ontstonden hieruit oneenigheden tusschen *Engeland* en *Frankrijk*, ten gevolge van welke het laatstgenoemde rijk bij aanhoudendheid beweerde, dat het eerste aan hetzelve leenpligtig was, waaruit reeds met WILLEM eenen oorlog met *Frankrijk* ontstond, die nog eeuwen lang onder elken regent hervat werd. De groote nationale vijandschap tusschen beide genoemde rijken dagteekent zich van den dag af, waarop WILLEM als veroveraar, *Engelands* grondgebied betrad. Zijn invloed op dit rijk heeft heden nog plaats. De *Tower* werd door hem aangelegd, om *Londen* steeds in toom te houden, en de overblijfsels der Fransche taal in de aanspraken aan den koning, en in openbare voordragten zijn nog van hem afkomstig, die de Fransche taal tot die van het hof maakte. WILLEM stierf,

ge-

gedurende eenen oorlog tegen *Frankrijk*, in het jaar 1087, in den ouderdom van 71 jaar. Zoo vele zijne lotgevallen bij zijn leven waren, niet minder waren die, welke zijn ſtoffelijk overſchot, na zijnen dood, te beurt vielen. Alle grooten en Vasſalen ſchuwden zijn lijk; alle bedienden roofden in zijn paleis, wat zij konden, en zijn dood ligchaam bleef verſcheidene uren naakt liggen, zonder dat er iemand naar omzag; en toen eindelijk de aartsbisſchop van *Rouan* hetzelve naar *Caen* liet vervoeren, dreef een plotſeling in de ſtad ontſtane brand alles uit malkander, zoo dat eenige weinige monniken hem naauwelijks na zijne begraafplaats konden brengen. Hier verklaarde een ongelukkige, op wiens grond Willem de kerk had laten bouwen, waar hij, na zijnen dood wilde rusten, zich zoo openlijk tegen deze begrafenis, dat men zich van dezen ſchreeuwer eerst ontſlaan moest. In het graf moest voorts het lijk in eene groote ſteenen kist gelegd worden, doch deze te eng zijnde, moest men het ligchaam met zoo veel geweld er in perſen, dat de ingewanden uit den buik ſprongen, en door hunnen ſtank alles verdreven. Nog na verloop van 450 jaar werd, bij eene plundering van de ſtad *Caen*, zijn gebeente uit het graf gerukt, omdat men daarin groote ſchatten meende te vinden.

WILLEMET (Pierre-Remi) werd te *Norroy*, in *Franche-Comté*, in 1735, uit brave en algemeen geachte ouders geboren, en tot de geneeskunde reeds vroeg opgeleid; doch beoefende tevens de natuurlijke historie, in welke beide vakken hij zich naderhand onderſcheidde. Over de laatſte wetenſchap ſchreef hij verſcheidene belangrijke werken, waaronder zijne *Histoire des Lichens* en zijne *Memoire ſur les plantes étoilées*, de laatſte in 1791 door de akademie te *Dijon* bekroond, inzonderheid behooren. Hij was lid van verſcheidene geleerde genootſchappen, opziener over den plantentuin te *Nancy*, en ſtierf in die ſtad, in het jaar 1807, van verdriet over het verlies van eenen geliefden zoon.

WILHELMS-HÖHE, vroeger *Weisſenſtein* genoemd, is een keurvorſtelijk Hesſisch ſlot, het gewone zomerverblijf van den keurvorst, en een uur van *Kasſel* gelegen. Natuur en kunst ſchijnen hier met elkander te hebben gewedijverd, om een aardsch paradijs te vormen. Door vreemdelingen uit alle oorden der wereld bezocht, overtreft deze plaats, bijna altijd, derzelver verwachting, en te regt wordt haar aanleg onder de merkwaardigſte van *Europa* geteld. Eene lijnregte laan van lindeboomen, ter wederzijden met huizen bezet, loopt van *Kasſel* tot aan den voet van den heuvel, waar de aanleg begint, die zich van langzamerhand tot den top van het *Habichswalder* gebergte verheft, en op de meeste plaatſen het verrukkelijkſte gezigt heeft op het uitgeſtrekte, bekoorlijke dal, in welks midden de reſidentie ligt, en dat zich over de oevers van de *Fulda* tot aan het *Soergebergte* uitſtrekt. Onder de meest bezienswaardige voorwerpen van dit vermakelijke oord behooren: 1. Het *Keurvorſtelijk ſlot*,

ſlot, door den thans regerenden keurvorst in den oud Romeinſchen ſmaak gebouwd; 2. De *groote Fontein*, eene waterkolom, welke, meer door de natuur dan de kunst begunſtigd, uit eene ſteenrots oprijst, 9 duim in middellijn bevat, en bij gewonen toevoer van water 140, doch bij het gebruik van den geheelen voorraad 190 voet bereikt, alvorens zij, in eenen ſtofregen veranderd, in de kom afdaalt; 3. De *groote Waterval*, eene, in den oud Romeinſchen ſmaak gebouwde ruïne eener waterleiding, van meer dan 14 wijd uit een ſtaande bogen; 4. De *Duivelsbrug*, een waterval, ſtortende van eene rots, waarover eene brug gebragt is, van waar men den waterval zien kan; 5. De *Steinhöferſche waterval*, door den opziener der waterleidingen alhier, STEINHÖFER, in een boschrijk gebergte aangelegd. Het water ſtort hier, tusſchen in het wild door elkander groeijende boomen en ſtruiken, over groote ſteenklompen en brokken van rotſen, die door de natuur zelve ſchijnen opeen geſtapeld, in den afgrond neder; 6. De *Leeuwenburg*, een kunſtige bouwval van eenen ouden, ridderlijken burg, uit welks Gottiſche venſters men een der verrukkelijkſte gezigten in het wijd uitgeſtrekte dal heeft; 7. Het *Chineſche dorp Moulang*, waarin het ſlot en paviljoen bijzonder merkwaardig zijn; 8. De *Karlsberg* met zijne *cascaden*; een aanleg, in zijnen aard de eenige in *Europa*, door den landgraaf KAREL, in 1701, onder het beſtuur van den Italiaanſchen bouwmeester G. F. GUERNIRI begonnen en in 1714 voltooid.

WILLEMSTAD. 1. Eene Nederlandſche ſtad, in de provincie *Noord-Braband*, district *Breda*, in den polder *Ringenhil*, aan het Hollandſche diep. Zij is wel verſterkt; heeft eene hervormde kerk, een geſticht voor ouderlooze kinderen, een fraai ſtadhuis, het prinſenhuis, een magazijn, eene haven en eene land- en waterpoort, en bevat 1570 inwoners, die een bekend veer hebben, en eenige handwerken oefenen. 2. De hoofdſtad van het W. I. eiland *Curaçao*, en de zetel van den gouverneur. Zij ligt aan de Zuidzijde van het eiland aan de *St. Anna-baai*, is zindelijk, en in den Hollandſchen ſmaak gebouwd, en heeft eene vereenigde hervormde lutherſche gemeente, eene roomſche kapel, ſynagoge, fraaije huizen, met groote pakhuizen, en 8000 inwoners, die grootendeels van den handel beſtaan; wordende de haven door het fort *Amſterdam* verdedigd.

WILLIAMS. (HELENA MARIA) Eene Engelſche ſchrijfster, bekend door haar verblijf in *Frankrijk*, gedurende de omwenteling, en eene zekere vooringenomenheid met NAPOLEON. Reeds in haar 18de jaar, toen zij in *Londen* woonde, trad zij als dichteres te voorſchijn in het vak der verhalende dichtkunst, en gaf in 1789 2 deelen met gedichten in het licht, waardoor zij zich in ſtaat geſteld zag, om *Frankrijk* te bezoeken, alwaar zij zich ſedert 1791 beſtendig ophield. Onder het ſchrikbewind van ROBESPIERRE werd zij in den tempel opgeſloten; doch verkreeg, na den val van dezen tiran, weder hare vrijheid, en maakte zich nu, door haren vriend, den bekenden

den D. STONE, ondersteund, ook als staatkundige schrijfster bekend. Dan, het verdient opmerking, dat zij, als eene ijverige voorstandster der republikeinsche beginsels, eene lofredenares van *Frankrijks* beheerscher worden konde, wiens bewondering van OSSIAN haar voor hem innam. Inzonderheid vielen de gevoellooze aanmerkingen en lasterlijke bijvoegsels in het oog, waarmede zij de uitgave der *staatkundige briefwisseling van* LODEWIJK XVI., in 1793 in 3 deelen verschenen, deed vergezeld gaan, en waarmede zij weinig eer inlegde. Intusschen haalde zij zich de ongenade van NAPOLEON op den hals door een gezang op den vrede van *Amiens*, waarin zij van hem met geen enkel woord gewag maakte, maar, hetwelk zijne gramschap nog meer ontstak, zich beroemde, dat aan haar geliefd vaderlandsch eiland de heerschappij der zee toebehoorde. De prefect der politie nam haar deswege in hechtenis, doch stelde haar, daar men niets verdachts bij haar vond, na verloop van 24 uur, weder op vrije voeten. Zij verhaalt dit geval in haar laatste geschrift: *Historische berigten van de jongste gebeurtenissen in Frankrijk, sedert de landing van* NAPOLEON, *den 1sten van Lentem.* 1815, *tot op de herstelling van* LODEWIJK XVIII., met een berigt aangaande den toenmaligen maatschappelijken toestand en het publiek gevoelen in *Frankrijk.* Onder hare vroegere schriften behooren: een gedicht over den *Slavenhandel*, 1788; JULIE, een roman, in 2 deelen, 1790, en meer andere afzonderlijke dichtstukken en opstellen, inzonderheid *Brieven*, in *Frankrijk* in den zomer van 1790 geschreven, in 2 deelen, met andere over *den staatkundigen toestand* van dat rijk, in 4 deelen, 1796; voorts *Reize door Zwitserland*, met vergelijkende aanmerkingen over den toestand van *Parijs*, 2 deelen, 1798; *Brieven over den zedelijken toestand en het openbaar gevoelen in de Fransche Republiek*, 2 deelen, 1800, en eindelijk *de Reizen van den Heer* VAN HUMBOLDT *in de Keerkringslanden.*

WILLINK. (DANIEL) Een niet onvermaard Nederlandsch dichter. Hij werd in 1676 te *Amsterdam* geboren, en had tot zijn' vader JAN WILLINK, een beroemd wondheeler in die stad, van wien wij hier in het voorbijgaan opteekenen, dat hij in 1690, als deken van het wondheelers-gild, nevens de andere overlieden, heeft medegewerkt tot het oprigten van den kloeken achtkanten toren of koepel boven de *St. Antonie-waag*, op de nieuwe markt, alwaar sedert ontleedkundige lessen, door eenen hoogleeraar in die wetenschap, gegeven worden. DANIEL WILLINK, door zijnen vader tot den wijnhandel bestemd, voldeed in zoo ver aan deze schikking, dat hij, alhoewel zijn hoofdbedrijf vlijtig waarnemende, de snipperuren nogtans besteedde aan de beoefening der dichtkunst en daarmede vermaagschapte kundigheden. Hij maakte zich, onder anderen, eene grondige kennis der Fransche taal eigen. Zijn eerste werk was een tooneelstuk, hetwelk hij echter, in rijper jaren, toen zijn smaak zich geheel tot de gewijde dichtkunde bepaalde, voor het zijne

niet wilde erkennen. Het kunstgenootfchap, bekend onder den naam van: *Conftantia et Labore*, verkoos hem eerlang tot een zijner leden. Hij bragt den avond zijnes levens in de ftad *Beverwijk* door, en ftierf ook aldaar den 16 van Wijnm. 1720, in den ouderdom van 44 jaar; rustende zijn ftoffelijk overblijfsel in het koor der kerk van gemelde plaats.

Daar 's mans werken, over het algemeen, niet genoeg bekend zijn, immers niet genoeg gelezen worden, voegen wij hier eene lijst bij, waarin zij, naar de tijdorde derzelve aldus op elkander volgen: *Amfterdamfche Tempe, of de Nieuwe Plantagie*, in 2 boeken, *nevens den Amftelftroom*, met platen, 1712; *Bloemkrans van Christelijke Liefde en Zededichten, nevens eenige Christelijke Gezangen en Bijfchriften voor het Diaken Wees- en Oude Vrouwenhuis te Amfterdam*, 1714; *Lusthof van Christelijke Dank- en Bedezangen, benevens eenige op nieuw berijmde Pfalmen*, 1715; *Christelijke Gebeden voor ieder' dag der Week, en op bijzondere tijden en voorvallen toegepast en met Zangen verrijkt, benevens eene Schriftuurlijke Keten van aaneengefchakelde Waarheid voor Kinderen*, 1717; *Amfterdamfche Buitenfingel, nevens de omliggende Dorpen, opgehelderd door Aanteekeningen over vele voorname Gefchiedenisfen*, 1718. Onder zijne nagelatene fchriften vond men eene *Amfterdamfche Arcadia*, waarvan de uitgave, eenige jaren na 's mans overlijden, door den heer Gerrit Schoemaker is bezorgd geworden. De vriend en kunstgenoot van onzen Willink, de zoetvloeijende dichter David van Hoogstraten, ftelde bij 's mans afbeelding het volgend bijfchrift:

Vernuft en deugd en goede zeden,
Gefchikt naar 't richtfnoer van de reden
En letterwijsheid, opgegaard
Uit boeken, nacht en dag doorblaard,
En bloemen, op Parnas gelezen,
Volmaken Willink's *regte wezen,*

WILNA. Eene groote ftad, voormaals de hoofdftad van het hertogdom *Litthauen*, thans van het Rusfisch gouvernement, dat haren naam draagt. Zij ligt aan de bevaarbare rivier *Wilna*, in een dal tusfchen bergen, en bevat, behalve hare uitgeftrekte voorfteden, eene mijl in den omtrek, en 25,000 inwoners, waaronder 12,000 joden. Men vindt er aanzienlijke paleizen en andere gebouwen, 30 katholijke kerken en kloosters, waartoe ook de domkerk behoort, en 7 kerken van andere godsdienftige gezindheden, onder welke ook een Mahomedaansch bedehuis gevonden wordt. De handel, die deels in uitlandfche waren, deels in de verzending van binnenlandfche producten naar *Koningsbergen*, *Memel* en *Riga* beftaat, is vrij aanmerkelijk; doch fabrijken en manufacturen vindt men er niet. De in 1803 nieuw ingerigte univerfiteit beftaat in 4 faculteiten, van fraaije kunften en wetenfchappen, voor natuur- en wiskunde, genees-, zede- en ftaatkunde, onder welke laatfte ook de god- en regtsgeleerdheid

heid begrepen zijn. Zij heeft 32 hoogleeraren, eene wel ingerigte sterrenwacht en eenen kruidtuin: ook is in *Wilna* een kruidkundig, en een genootschap van wetenschappen opgerigt. Het gouvernement bevat 1284 vierkante mijlen en 980,000 inwoners. Het is eene effene vlakte, met landruggen, bosschen, bruggen, moerassen en meren. De over het geheel vruchtbare grond levert veel koren, vlas en hennep op. De nijverheid is van weinig belang, en bepaalt zich genoegzaam alleen tot de gewone stedelijke handwerken. De inwoners zijn *Litthauers*, *Polen*, *Joden*, *Tartaren*, ook *Groot-Russen* en *Duitschers*.

WINCKELMAN. (Joan Joachim) Een verdienstelijk geleerde, in 1717 te *Stendal*, in de *Altmark*, als de zoon van een gering schoenmaker, geboren. De behoeftige omstandigheden, waarin hij werd opgevoed, konden zijne vroeg ontwaakte neiging tot de studie niet onderdrukken. Hij bezocht de school zijner geboortestad, en begaf zich, na eenen goeden grond voor het Latijn en Grieksch gelegd te hebben, van daar naar *Berlijn* en vervolgens naar *Hamburg*, om uit de beroemde boekerij van Fabricius eenige oude klassieke schrijvers aan te koopen, waartoe hij het geld bij geestelijken en aanzienlijken, onder den weg, had bijeen gezameld. In 1738 begaf hij zich naar de hoogeschool te *Halle*, waar hij echter de boekerijen meer dan de gehoorzalen bezocht, en de oude letterkunde meer dan de fraaije wetenschappen beoefende. Na eene mislukte poging, om *Parijs* en *Rome* te bezoeken, werd hij in 1741 hofmeester bij den ritmeester von Grollman, te *Osterburg*; vertrok vervolgens naar *Jena*, waar hij het Italiaansch en Engelsch leerde; werd huisonderwijzer bij den opper-ambtman Lamprecht te *Heimersleben*, en eindelijk, op een gering jaargeld, conrector aan de school te *Seehausen* in de *Altmark*. Vijf jaar bragt hij hier in de drukkendste omstandigheden door, waarna hij in 1748 zijne dienst bij den graaf van Bunau, te *Notenitz*, bij *Dresden*, als boekbewaarder aabood. De graaf, reeds voorzien zijnde, stelde hem echter als geheimschrijver zijner boekerij, op eene jaarwedde van 80 daalders, aan, en nu leefde hij eenige jaren gerust en tevreden, en bragt zijnen tijd met eigen oefening, en in dienst van den graaf door. De nabijheid van *Dresden*, met al hare kunstschatten, bood hem intusschen de schoonste gelegenheid voor de beoefening van zijn kunstgenie aan, waartoe zijn omgang met Lippert, Hagedorn en Oser hem van ongemeen veel nut was; terwijl de pausselijke nuntius Archinto, die zijne geleerdheid kende en hoog waardeerde, hem eene plaats in de Vatikaansche boekerij te *Rome* aanbood, onder voorwaarde, dat hij van godsdienst moest veranderen. De onderhandelingen hierover werden gerekt, tot dat eindelijk de biechtvader van den koning van *Polen*, pater Rauch, hem een jaargeld bezorgde, waardoor hij geheel onafhankelijk in *Rome* leven konde. Winckelman ging nu in 1754 tot de roomsche kerk over, verliet de dienst des graven Bunau, om zich geheel aan de beoefening der kunst te kunnen toewijden, waar-

van de eerste vrucht was: *Gedanken über die Nachamung der Griechischen Kunstwerke*, die met vele goedkeuring ontvangen werden. Eindelijk vertrok hij in 1755 naar *Rome*, waar hij eerlang begunstigers, beschermers en vrienden vond. Bijzonder voordeelig was voor hem zijn vertrouwelijke omgang met RAFAËL MENGS, en zijne kennis met den baron STOSCH, die hem aan den kardinaal ALBANI aanbeval, welke hem hoogschatte en bevorderde. WINCKELMAN was thans geheel in zijn element; legde zich met eenen gloeijenden ijver op de beschouwing van oude en nieuwe kunstgewrochten toe; deed onderscheidene korte reizen door *Italië*; bezocht in 1758 *Napels*, waar hij toegang verkreeg tot de oudheden van *Portici*, *Herculanum* en *Pompeji*. Na eenige weken vertoevens keerde hij van daar naar *Rome* met eenen schat van kundigheden terug, die hij gedeeltelijk in zijne berigten omtrent *Herculanum*, voor den keurprins van *Saksen* vervaardigd, mededeelde. In den Herfst des genoemden jaars reisde hij, op herhaald aanzoek van den graaf van STOSCH, naar *Florence*, waar hij zich 9 maanden ophield, om eene der schoonste en rijkste gemmen-verzamelingen van dien prins in orde te brengen, en daarvan eene beschrijving te leveren, welke in het volgende jaar te *Florence*, onder den titel van: *Déscription des Pierres gravées de feu le baron de* STOSCH, verscheen. In den Zomer van 1760 verschenen zijne aanmerkingen over de bouwkunst der ouden, die 2 jaar later in *Duitschland* uitkwamen, van waar hem uit verscheidene plaatsen aanbiedingen van ambten gedaan werden, die allen geen gevolg hadden.

In 1762 bezocht WINCKELMAN, in gezelschap van den graaf van BRUHL, andermaal deszelfs merkwaardige omstreken, en deelde zijne aldaar gemaakte waarnemingen en ontdekkingen in eenen brief aan genoemden graaf, *über die Herculanischen entdeckungen*, aan het publiek mede. In het volgende jaar verscheen zijn klein schrift *über die Empfindung des Schönen*, en hij verkreeg tevens de plaats van eersten opziener over alle oudheden binnen en buiten *Rome*, met een maandelijksch inkomen van 12—15 *scudi's*, en te gelijk een jaargeld van de Vatikaansche boekerij, tot zoo lang eene voor hem geschikte plaats zoude open vallen. Hierdoor zijn toestand in *Rome* verzekerd zijnde, besloot hij, om voortaan aldaar te blijven; gaf in 1764 zijne *Geschichte der Kunst* in *Dresden* in het licht; deed in hetzelfde jaar, met VOLKMAN en H. FUSSLI, eene derde reis naar *Napels*, welker uitslag hij in een afzonderlijk geschrift: *Nachrichten von den neuesten Herculanischen Entdeckungen*, mededeelde, en voltooide in 1766 zijn beroemd werk: *Monumenti inediti*, waarbij een groot aantal platen gevoegd zijn. Te gelijk ontwaakte bij hem zijn lang voorgenomen plan tot eene reis naar *Griekenland*, hetwelk hij echter zoo al niet opgaf, ten minste door zijn besluit, om *Berlijn* te bezoeken, uitstelde, alwaar zijne *Geschiedenis der Kunst* in het Fransch moest verschijnen, en hij voor zijn reisplan ondersteuning hoopte te vinden. Hij deed vooraf nog eene vierde reis

naar

naar *Napels*; beklom den *Vesuvius*, terwijl er juist eene uitbarsting plaats had, en nam eindelijk in Grasm. 1768 de reis, in gezelschap van den beeldhouwer CAPACEPPI, naar *Duitschland* aan. Naauwelijks had hij het Tirolsche gebergte bereikt, of hij werd door eene sombre naargeestigheid overvallen, en keerde, hoezeer zijn reisgenoot hem ook zocht op te beuren, naar *Rome* terug. Hij liet zich echter overreden, om vooraf de reis tot *Weenen* voort te zetten, alwaar hem het vleijendst onthaal ontmoette, en hij met geschenken en eerbewijzen overladen, van daar zijne terugreis aannam. Onder weg voegde zich een *Italiaan*, met name FRANCESCO ARCANGELI, bij hem, die eerst onlangs te *Weenen* ter dood veroordeeld, doch met ballingschap vrij gekomen was. Deze afgerigte booswicht maakte zich, door gehuigchelde kunstmin, van het geheele vertrouwen van den niets kwaads vermoedenden WINCKELMAN meester, die hem, zonder den minsten argwaan, zijne gouden medailles en andere kostbaarheden vertoonde. De *Italiaan*, door dit alles verblind, besloot, om hem te vermoorden, en volvoerde dit afgrijsselijk opzet in eene herberg te *Triest* op den 8 van Zomerm. 1768. WINCKELMAN, die 5 doodelijke dolksteken in den onderbuik ontvangen had, stierf weinige uren daarna, na dat hij zijn testament gemaakt en den kardinaal ALBANI tot zijnen eenigen erfgenaam verklaard had. Zijn handschrift voor de 2de verbeterde uitgave van de *Geschichte der Kunst* kwam in het bezit der keizerlijke akademie der beeldende kunsten te *Weenen*, die dezelve in 1776 heeft in het licht gegeven; terwijl zijne overige papieren in de boekerij van ALBANI werden overgebragt. Een levendig gevoel voor vriendschap en een sterk verlangen naar derzelver genot, maakte de hoofdtrek van WINCKELMAN's karakter uit, die op de beschaving zijner eeuw en op de toekomst beslissend gewerkt heeft. Zijne gezamenlijke schriften, behalve de *Monumenti inediti*, de *Déscription des pierres gravées*, en zijne verschillende brieven, vindt men in de uitgave, door FERNOW begonnen, en door MEYER en SCHULTZE voltooid, welke van 1808—1817, in 7 deelen, te *Dresden* verschenen is, en benevens het werk van GÖTHE: WINCKELMAN, *und sein Jahrhundert*, aanbeveling verdient.

WIND (De) is niets anders, dan een stroom van lucht, even als het water eener stroomende rivier. De lucht, welke den aardbol overal omringt, vertoont, even als alle vloeibare ligchamen, een bestendig streven naar evenwigt. Wordt dit op de eene of andere wijze verbroken, hetzij door de koude, welke haar zamen trekt, of warmte, die haar uitzet, dan stroomt de naburige lucht toe ter herstelling van dit evenwigt; en dit is de naaste en gewone oorzaak van den Wind. Hiermede verbinden zich andere omstandigheden, om zeer merkwaardige verschijnsels voort te brengen, onder welke wij den bestendigen Oostewind, die tusschen de keerkringen plaats heeft, met geen stilzwijgen kunnen voorbij gaan. Hij is bij de zeelieden zoo bekend, dat zij, om van *Europa* naar *Amerika* te

zeilen, dezen Wind eerst afwachten, en dan, zich aan zijn geleide overgevende, in eene regte lijn den *Oceaan* doorfnijden. De oorzaak van dezen Wind ligt in de vereenigde werking van de warmte der zon, en de omdraaijing der aarde, welke men weet, dat in de rigting van het Westen naar het Oosten gefchiedt. De fterke verwarming der lucht tusfchen de keerkringen veroorzaakt een geftadig toeftroomen van koudere lucht uit de Poollanden, en dus uit ftreken, die bij de omwenteling der aarde met minder fnelheid omdraaijen, dan die onder den *aequator* liggen. Komt de luchtftroom in deze laatfte, dan voert hij deze mindere fnelheid met zich, in dier voege, dat het fchip, met de omwentelende aarde naar het Oosten gevoerd, tegen deze minder fnelle lucht ftoot, of, omdat de eerfte beweging door den fchipper niet gevoeld wordt, eenen uit het Oosten waaijenden Wind ontwaart. — Behalve deze geftadige winden zijn er *periodieke*, waaronder inzonderheid de *mousfon* (*zie aldaar*), of *pasfaatwinden* behooren, die op eenige *bepaalde* zeeën tusfchen de keerkringen, gedurende eenigen tijd des jaars, naar *deze*; doch in den overigen tijd wederom naar eene *tegengeftelde* rigting waaijen, en waarvan de oorzaak in de wijziging (*modificatie*) der aangevoerde hoofdomftandigheden, door plaatfelijke ligging, moet gezocht worden.

In onze oorden kent men alleen *onbeftendige* Winden, die zich van de opgegevene beftendige, en te gelijk zachte en gelijkvormige, ook nog door verfcheidenheid hunner fterkte, onderfcheiden. Heeft de Wind eene fnelheid van 40 tot 60 voet in eene feconde, dan wordt hij *ftorm* genoemd, en legt hij nog meer voeten in gelijken tijd af, dan is het een *Orkaan*, waarvan de heete aardftreken, als ook van de beftendige winden, als buitengewone verfchijnfels, niet bevrijd zijn, en welke aldaar, uit ligt verklaarbare oorzaken, waartoe de ongemeene hooge temperatuur dezer landen behoort, eerder nog heviger woeden. Om een denkbeeld van de verfchrikkelijke kracht dezer werking te geven, brengen wij alleen bij, dat, bij eene vooronderftelde fnelheid van 123 voet in eene feconde, welke men heeft waargenomen, bij voorb. een toren van 150 voet hoog en 30 voet breed, aan alle zijden, door de fchokken van den Wind, eene kracht verduurt, welke aan de drukking van 9 millioen ponden gelijk is; eene opgaaf, welke op naauwkeurige vergelijkingen van den waterflag en den windfchok, en het fpecifiek van beide ftoffen berust. Niet minder vreesfelijk zijn de *Wervelwinden*, welke uit eene lucht kolom beftaan, die met geweld om hare as draait, en tevens eene voortgaande beweging heeft; zoo als ook de *Waterhoozen*, (*zie aldaar*), en aan de andere zijde de *Samiel* of *Sirocco*, onder welke eerfte benaming wij mede een afzonderlijk artikel geleverd hebben. Ondertusfchen moet men de weldadige uitwerkfels van den Wind hierbij niet uit het oog verliezen: immers, behalve dat hij, als zijnde de lucht zelve, zonder welke geen fchepfel kan leven, noodzakelijk is, en zijn nut zeer in het oog loopt, doet hij onze molens bewegen,

gen, en ftuwt onze rijk geladene fchepen over de zeeën, ter bevordering van den koophandel; doch bovenal bevorderen fterke winden aanmerkelijk de gezondheid, inzonderheid der ftedelingen, alzoo, zonder dezelve, de lucht in de fteden, door vele ademhalingen, verbrandingen, verrottingen, enz. bedorven, tusfchen de huizen zoude blijven hangen, en eerlang voor derzelver bewoners doodelijk zijn. De ftormen jagen deze bedorvene lucht uit de ftraten weg; doen dezelve door de zuivere lucht van het veld, of van afgelegene landen, verwisfelen, en bevorderen alzoo niet weinig de gezondheid.

WINDROER. Een bekend fchietgeweer, uit welks loop de kogel, door de kracht van de daarin zamengeperfte lucht, door een geopend wordend luchtgat, gedreven wordt, en dat van eene verfchillende inrigting zijn kan. Dit fchietgeweer kan zeer gevaarlijk worden, wanneer men het tot flechte oogmerken gebruikt, omdat het geen' flag geeft; weshalve ook het algemeen gebruik 'er van gewoonlijk verboden is.

WINDROOS (Zie KOMPAS).

WINDSOR. Een bekend koninklijk, Engelsch flot, liggende op eenen heuvel, bij de kleine ftad van dien naam, aan den Zuidelijken oever van den *Teems*, in het graafschap *Beek*. Eene fteenen brug leidt over deze rivier tot aan den anderen oever, waar het dorp *Gaton* ligt, beroemd wegens zijne Latijnfche fchool voor 4 a 500 jongelingen. De ftad *Windfor* is klein, en levert geene merkwaardigheden op. Het is alleen het flot, hetwelk de opmerking der reizigers wekt. Het werd door WILLEM den *Veroveraar* gebouwd, kort nadat hij zich tot gebieder van *Engeland* verheven had. Later verkoos EDUARD I., het tot zijn geliefkoosd verblijf, en werd het door EDUARD III., die hier geboren werd, naar een nieuw plan, prachtiger ingerigt. Ook KAREL II. deed veel ter verfraaijing van *Windfor*, en federt was het een gewoon zomerverblijf der koningen van *Engeland*. Het flot, van een oud eerwaardig aanzien, heeft twee voorpleinen, welke door den zoo genoemden ronden toren, de woning van den bevelhebber, van elkander gefcheiden worden. Aan de Noordzijde van het bovenplein bevinden zich de ftaat- en audientie-kamers, aan de Oostzijde de apartementen der prinfen, en tegen het Zuiden die der voornaamfte ambtenaren van de kroon. Het benedenplein is wegens de kapel van *St. George* merkwaardig, waarin de laatst overledene koning, in vroeger tijd, iederen morgen van de week zijn gebed verrigtte. De verfchillende zalen en ftaatsvertrekken zijn met tapijten en fchilderftukken van onderfcheidene waarde verfierd; doch bij allen is de werking des tijds zigtbaar. De merkwaardigfte onder de zalen is die van *St. George*, welke tot eene eetzaal voor de ridders van de orde van den koufenband, bij plegtige gelegenheden, beftemd is. Zij is met fresco-fchilderftukken verfierd, welke de geheele lengte van de zaal beflaan, en tooneelen uit de Britfche gefchiedenis vertoonen. Aan het einde derzelve ftaat de koninklijke troon, boven

ven welken men het kruis van *St. George* ziet, dat in eene glorie omgeven met den kousenband, door amouretten gedragen, en het bekende bijschrift *Honny soit, qui mal y pense*, omgeven wordt. Zoo lang de leden der koninklijke familie zich op het slot bevinden, waait van den toren de groote witte Engelsche vlag, die men reeds op eenen grooten afstand van hetzelve zien kan. Het schoonste gezigtspunt van het kasteel heeft men op het groote, in zijne soort eenige, terras: het is 187 voet lang, en van eene evenredige breedte; strekt zich langs de Oostelijke, en gedeeltelijk langs de Noordelijke zijde van het slot uit, en heeft het bekoorlijkste gezigt op den *Teems*, die, kronkelende, door een der rijkste landschappen loopt; van daar op de menigte buitenplaatsen, dorpen en vlekken, die aan zijnen oever liggen; voorts op het bosch van *Windsor*, en eindelijk op de omliggende tuinen. De koninklijke familie bewoont niet het eigenlijke slot, maar een naar den tegenwoordigen smaak ingerigt gebouw, hetwelk Zuidelijk van het terras ligt, en achter hetzelve eenen wel aangelegden tuin heeft, waarin zich een tweede gebouw bevindt, hetwelk de prinsen bewonen. — Een district in *Nieuw Zuid-Wallis* op *Nieuw-Holland*, een graafschap en verscheidene vlekken in de Noord-Amerikaansche staten, als ook een vlek en woud in *Engeland*, dragen mede dien naam.

WINSCHOTEN. Een aanzienlijk vlek in de provincie *Groningen*. In het jaar 1816 werd hetzelve door de staten van gemelde provincie gerangschikt onder de steden van den vijfden rang; wordende diensvolgens thans door burgemeester en wethouders bestuurd, en hebbende, met de daaronder behoorende gehuchten (*Bovenboeren* en *Zuiderveen*) eene bevolking van 3,470 zielen. De aanleg, zoo wel als de naamsoorsprong dezer plaats is moeijelijk met zekerheid te bepalen, doch het is vrij waarschijnlijk, dat een en ander van eene hooge oudheid is. De welvaart van de ingezetenen dezer plaats moet in vroeger' tijd niet gering zijn geweest; althans in het jaar 1624, toen dezelve werd bestraat, telde men hier 150 weverijen, waaronder 80 voor lakens en katoenen. In dit zelfde jaar werd, door eenen inval van het garnizoen van *Lingen* (na eene gedane brandschatting), *Winschoten* aan de Zuidoostzijde (de plaats, waar meest al de hiervoren gemelde weverijen zich bevonden) half afgebrand en vele menschen daardoor in armoedige omstandigheden gebragt; hetwelk eenige jaren later niet weinig toenam door eene kwaadaardige pestziekte, welke hier en elders vele verwoestingen veroorzaakte. De welvaart der ingezetenen begon echter van lieverlede te winnen: het aanleggen van trekschuiten van *Groningen* op *Winschoten* en vice versa, mitsgaders van daar op de *Nieuwe-* of *Lang Akkerschans;* vervolgens het oprigten van eene wekelijksche boter- en groenmarkt, had op den koophandel en het bestaan der ingezetenen eenen weldadigen invloed, waartoe ook de langdurige vrede, waarin ons vaderland toen verkeerde, niet weinig het zijne bijdroeg. Ofschoon ook deze plaats de nadeelen ondervond van de binnenlandsche onlusten, die in de laat-

laatfte jaren in ons vaderland plaats hadden, won echter de welvaart der ingezetenen en hunne befchaving aanmerkelijk; waartoe de verdienftelijke fchoolonderwijzer (nu wijlen J. Abbinga), door het verbeterd fchoolonderwijs en het oprigten van leesgezelfchappen, veel heeft bijgedragen, zoo dat thans eene bijna algemeene zucht naar, en eene vlijtige beoefening van nuttige kunften en wetenfchappen, benevens verdraagzaamheid en wellevenheid de ingezetenen voordeelig onderfcheiden. Van hier ook de bouwing in de laatfte jaren van eene joodfche fynagoge; mitsgaders van eene kerk voor de roomsch-katholijken, tot oprigting van welke godsdienftige gebouwen vele der ingezetenen liefderijk iets van het hunne hebben bijgedragen. — Voorts heeft men hier, behalve de opgenoemde aan de openbare godsdienst toegewijde gebouwen, eene groote en aanzienlijke kerk met een orgel voor de belijders van de hervormde godsdienst, welker talrijke gemeente federt het jaar 1668 door twee predikanten wordt beftuurd. — In het jaar 1811 werd alhier de regtbank van eerften aanleg voor het arrondisfement *Winfchoten* gevestigd; mitsgaders het vredegeregt van het kanton van dien naam; ook bevindt zich hier eene commisfie tot onderfteuning van de gewapende dienst in de *Nederlanden*, en een directeur der brievenposterijen van hier op *Groningen* en *Oost-Vriesland* en vice verfa. Nog beftaat hier, behalve de vele leesgezelfchappen, een bloeijend departement der maatfchappij: *Tot Nut van 't Algemeen*, opgerigt in het jaar 1817; door welk departement ook eene aanzienlijke leesbibliotheek, ten behoeve der minvermogenden, ter verfpreiding van nuttige kundigheden en ter bevordering der befchaving is aangelegd. De menigvuldige fteen- en pannenbakkerijen; voorts de pottenbakkerij, de olie-, koren-, pel- en houtzaagmolens; de voor eenige jaren alhier aangelegde garentwijnderijen, de menigvuldige zilver- en goudfmederijen en blaauwverwerijen, benevens de beide jaarmarkten, welke jaarlijks in Bloei- en Herfstm. worden gehouden, en waarop veel handel, vooral in vee wordt gedaan, bevorderen niet weinig den dagelijkfchen en inwendigen handel en geven aan vele ingezetenen een behoorlijk beftaan. — Vele andere fabrijken en onderfcheidene handwerkslieden vinden hier hun noodig onderhoud. Ook is er, door de voordeelige ligging der plaats, veel handel en doortogt naar, en van het naburige *Oost-Vriesland* en *Munfterland*, waardoor jaarlijks niet alleen het getal der ingezetenen toeneemt, maar ook de plaats zelve in fierlijkheid der gebouwen aanmerkelijk verbeterd wordt; terwijl ook bij dit alles de befchaving en verftandsverlichting dagelijks veld wint.

WINTER. (De) Het ruwfte en koudfte jaarfaizoen, hetwelk in den fterrenkundigen zin met den kortften dag omftreeks den 22 van Winterm. begint, en met de nachtevening, 21 van Lentem eindigt. In het zuidelijke halfrond valt de Winter met onzen Zomer in; in het noordelijke duurt hij weinig meer dan 89, in het zuidelijke daarentegen meer dan 93 dagen, om dat de noordelijke Winter plaats heeft,

 wan-

wanneer de zon het naast, doch de zuidelijke wanneer zij het verst van den aardbol af ſtaat, wanneer de aarde langzamer omdraait, en dus zoo veel te langer tijd noodig heeft, om gelijke ruimten te door zweven. In het gewone ſpraakgebruik verſtaan wij onder den Winter het ruwe en koude jaarſaizoen over het algemeen. Onder den heeten aardgordel heeft in dezen zin volſtrekt geen' Winter plaats, en aldaar een regentijd, die echter niet koud is. In eene tamelijk groote ſtreek boven de keerkringen, in de beide gematigde luchtſtreken, heeft men nog hetzelfde geval. In geheel *Noord-* en *Zuid-Afrika*, met uitzondering der bergachtige ſtreken, zelfs in het zuidelijke *Europa*, zoo als *Napels* en *Sicilië*, het zuidelijke *Spanje* en *Portugal*, kent men noch ijs, noch onze winterkoude. In Louwmaand bloeijen hier gewoonlijk de amandelboomen, en de tuingewasſen ſlagen in dezen tijd ten deele beter, dan in den zomer. Verderop reeds in den *kerkelijken ſtaat* vriest het een weinig, en nog meer in *Opper-Italië*. Aan deze zijde der *Alpen*, waar de koude ſteeds hooger ſtijgt, wordt de Winter bij ons tamelijk aanhoudend en ſtreng, en bereikt eindelijk, aan gene zijde van den poolcirkel eenen graad van koude, die onze verbeelding overtreft. Dezelfde, ja nog ſterker opklimming heeft naar de zuidpool plaats.

WINTER, (Nicolaas Simon van) geboren te *Amſterdam*, den 25 van Winterm. 1718, ontwikkelde reeds vroeg zijn dichterlijk genie. Op zijn 19 jaar vervaardigde hij een dichtſtukje, Kaïn en Abel, hetwelk als eene hulde aan de vriendſchap voor den weleerwaarden heer S. Conijn in het licht verſcheen, wiens godsvrucht en uitgebreide kennis hem van nut en troost waren gedurende een gedeelte van zijn leven. In 1744 huwde hij Joanna Muhl, wier moeder, gelijk ook zijne eigene moeder, de voortreffelijke Elizabeth van Winter, te *Leeuwarden* geboren, deze gebeurtenis met aandoenlijke en gepaste gedichten vierde. Een genoegzaam vermogen bezittende, en door den ziekelijken en zwakken toeſtand zijner vrouw genoodzaakt, bepaalden beiden zich tot een afgezonderd huisſelijk leven, en beſteedden hunnen tijd voornamelijk aan het lezen van klasſieke werken en uitmuntende ſchrijvers in alle talen. Van Winter zelf verraschte menigmaal zijne vrienden en bekenden met proeven zijner dichtkunst, in zoetvloeijende en welluidende gelegenheidsverzen, waarin zijn uitmuntend gevoelig hart, zijne heldere godvruchtige denkbeelden en zijn edel karakter ten duidelijkſte doorſtralen; zoo als bij voorb. overvloedig blijkt uit zijn gedicht op de zilveren bruiloft zijner ouderen; op zijne ſchoonmoeder; aan Sybrand Feitama, wegens de uitgave zijner vertaling der *Henriade* van Voltaire in 1757, en meer andere. Later vervaardigde hij het dichtſtuk *de Amſtelſtroom*, waartoe hij werd aangevuurd door het loffelijke voorbeeld van den Rotterdamſchen dichter Dirk Smits, die den *Rotteſtroom* had bezongen. Het verſcheen in 1755, en men vindt voor hetzelve eenige verzen gedrukt ter eere van den dichter, waaronder

een van de moeder zijner gade, waaruit blijkt, dat geest, verstand en dichterlijke gaven in zijne familie niet ongemeen waren. In 1747 was hij medeoprigter van eenen vriendenkring, geheel uit dichters bestaande, met name BERNARDUS DE BOSCH, ANTHONIJ HARTSEN, DIRK WILLINK, JACOB LUTKEMAN, enz. Dit gezelschap vierde in 1772 deszelfs 25 jarig bestaan, zonder een der leden verloren te hebben. In 1749 werd de beroemde schilder RACHEL RUISCH, die toen 81 jaar oud was, en nog aan een fraai bloemstuk arbeidde, thans in het kabinet van Mej. L. S. VAN WINTER, des dichters kleindochter, berustende, door een vers begroet, waarin hij haar verheven kunstvermogen bezong.

Na de uitgave van zijn dichtstuk, de *Amstelstroom*, werd hij meermalen door het schoone en afwisselende der jaarsaizoenen getroffen, en tevens bekend met het Engelsche werk van THOMSON, hetwelk hem deed besluiten, in navolging van dezen dichter, zijne *Jaargetijden*, te vervaardigen, aan welk werk hij 12 jaar besteedde, en hetzelve in 1769 in het licht gaf. Door de toenemende zwakte en het eindelijk verlies zijner gade, zoo wel als door de groote lusteloosheid, door dit sterfgeval bij hem veroorzaakt, werd de dichtkunst, gedurende eenigen tijd, minder door hem beoefend, en het was eerst na zijn tweede huwelijk met de waardige vriendin zijner vorige vrouw Mej. L. W. VAN MERKEN, dat hij zich langzamerhand weder begon op te beuren, en aan de musen toe te wijden. Omtrent dezen tijd vervaardigde hij zijn treurspel MONZONGO, of de *Koninklijke slaaf*, hetwelk geheel eigen vinding, en zijnen oorsprong verschuldigd was aan het afloopen der colonie *de Berbice* door de slaven, welke gebeurtenis gelegenheid had gegeven, om over de onbillijkheid der dadelijke slavernij te spreken en na te denken. Na zijn huwelijk met voornoemde VAN MERKEN is de dichterlijke levensloop van VAN WINTER zoodanig met dien dezer groote vrouw in elkander geweven, dat wij den lezer op haar artikel terug wijzen. Alleen voegen wij er nog bij, dat hij eenen bijzonder goeden en kieschen smaak bezat, gelijk ook zijne groote belezenheid en nijverheid hem eenen schat van kundigheden van velerlei aard hadden doen verkrijgen, waarvan niet alleen zijne dichtwerken kunnen getuigen, maar ook derzelver strekking, om aan de werken zijner echtgenoote merkelijke waarde bij te zetten, alzoo hij over de algemeene houding van dichtstukken, inzonderheid, een uitmuntend oordeel velde, en de plans derzelve door beiden gezamenlijk ontworpen werden, zoo zelfs, dat hij dat van den GERMANICUS eerst boek voor boek heeft geschreven. VAN WINTER ontsliep zachtkens op den 19den van Grasm. 1795 te *Leijden* in den ouderdom van ruim 76 jaar, en werd in de oude kerk te *Amsterdam* begraven.

WINTERSLAAP *der Dieren.* Deze hoogst wijze inrigting in de natuur verdient onze bewondering. Men heeft, namelijk, een klein aantal dieren, die behalve de dagelijksche rust, waarin zij met de meeste overige deelen, ook nog verscheidene maanden achtereen

in eene foort van fchijndood liggen, of zich ten minfte in eenen volkomen werkeloozen ftaat bevinden, gedurende welken tijd zij nieuwe krachten voor het overige gedeelte van het jaar verzamelen. De zoogdieren, die men winterflapers noemt, behooren doorgaans tot de familie der gevingerden; doch men heeft ook eenige andere, zoo als de vledermuis en den egel, die aan den Winterflaap onderworpen zijn. Ook bepalen zij zich niet enkel tot de koudere luchtftreken, maar ook vindt men deze foort van dieren in zeer warme: zoo houden de *Jerboa* in *Arabië* en de *Taurick* in *Madagascar* den Winterflaap. Even weinig is de tijd, waarop zij hunnen flaap aanvangen, volkomen bepaald, doch hij valt meestal in die maand, waarin het voedfel begint te ontbreken, en het plantenrijk insgelijks in eene fchijnbare werkeloosheid verzinkt. De vledermuis verbergt zich in duistere holen, of in fchoorfteenen van vervallene gebouwen; de egel wikkelt zich in bladen, en legt zich gewoonlijk onder eenen hoop varenkruiden neder; hamfters en murmeldieren begraven zich in den grond, en de fpringmuis van *Canada* fluit zich in een' bal van klei. Hierbij zullen zich deze dieren gewoonlijk zoo digt in elkander fluiten, dat de leden tegen de koude befchut zijn, dat de ingewanden van den onderbuik, en zelfs de luchtpijp, zamen gedrukt worden, waar door de omloop van het bloed wordt geftremd. Vele dezer dieren, inzonderheid de knagende, zoo als de hamfter en wandelrot, vergaderen vooraf eenigen voorraad, waarvan zij waarfchijnlijk leven, tot dat hen de flaap overmant.

Gedurende dit tijdvak doen zich de volgende verfchijnfels op. Vooreerst vermindering van warmte, welke bij vele dieren tot 20, bij anderen tot 40 of 50° Fahr. afneemt; doch altijd nog grooter is dan de temperatuur der lucht in de wintermaanden. Wanneer zij in den Winter gewekt worden, nemen zij zeer spoedig hunne natuurlijke warmte weder aan, en deze door kunstverwekte ontwaking doet hun geen nadeel. Voorts ademen de winterflapers veel langzamer en afgebrokener, en dikwijls befpeurt men gedurende verfcheidene minuten, ja zelfs in een kwartier uurs, niet de minfte ademhaling, die men zelden meer dan eens in eene minuut bij hen ontwaar wordt. Hierom bederven zij ook de lucht door hunnen adem veel minder, en kunnen het in eene bedorvene lucht zelfs veel langer uithouden, dan wanneer zij waken. Natuurlijk moet zich het hart naar evenredigheid even langzaam bewegen. Bij den hamfter flaat het in den Winterflaap flechts 15 maal in eene minuut; terwijl men bij eenen wakenden toeftand wel 115 flagen telt. Zijne prikkelbaarheid is zeer gering, en men heeft hamfters in dezen toeftand ontleed, die flechts nu en dan naar lucht fnakten, ten minfte den mond openden, en aan welker ingewanden zwavelzuur en wijngeest weinig of geheel geene prikkeling veroorzaakte. Murmeldieren kan men alleen door fterke electrieke flagen der Leidfche flesch wekken. Even zoo is de fpijsverteering verminderd; maag en darmen zijn gewoonlijk ledig, en zelfs

zelfs vertoonen zij, wanneer zij ontwaken, flechts in warme kamers eenigen trek naar voedfel; terwijl het gewigt der dieren op gelijke wijze in den Winterflaap aanmerkelijk afneemt.

Verfchillende oorzaken worden van dezen toeftand opgegeven, waaronder men gewoonlijk de afwijkende zamenftelling van de inwendige deelen dezer dieren telt; doch men moet hierbij verfcheidene uitwendige oorzaken niet voorbij zien; hebbende de koude, zoo zij al niet de eenige oorzaak van dit verfchijnfel zij, daaraan ongetwijfeld een aanmerkelijk deel. Van hier, dat dieren, die in den winter flapen, dit ook des zomers doen, wanneer men hen in eene koudere temperatuur weet te houden; daarentegen blijven zij wakker, wanneer men ze tegen den winter in een warm vertrek brengt en van voedfel voorziet, doch zij vallen aanftonds in flaap, wanneer het ftoken voor eenigen tijd geftaakt wordt. Bij verfcheidene winterflapers werkt inzonderheid de geflotene lucht: zoo kan men den hamfter zeer fpoedig tot flapen brengen, wanneer men hem in eene kooi of hok fluit, en daarin eenige voeten diep onder de aarde graaft. Onder de vogelen zijn ook de zwaluwen, volgens zekere berigten, aan eenen foortgelijken Winterflaap onderworpen. De gierzwaluw (*Hirundo apis*) vindt men in *Schotland* niet alleen in reten van oude gebouwen, maar men heeft die ook dikwijls uit het flijk van het water gehaald, en door warmte gewekt, waaruit men eenen algemeenen regel heeft afgeleid, die echter niet doorgaat, alzoo de zwaluwen als trekvogels, zoo als bekend is, warme luchtftreken opzoeken. Bij de kikvorfchen en andere kruipende amphibiën is, daarentegen, de Winterflaap zeer algemeen. Zoo dra de uitwendige temperatuur beneden 50° FAHR. daalt, vermindert aanftonds het getal der flagen van het hart van 30 tot 12 in eene minuut, en wanneer men hun in dezen toeftand met geweld voedfel toedient, vindt men het na eenen geruimen tijd nog onverteerd. Ook blijven kikvorfchen, flangen en hagedisfen, welke men in eene door kunst verwekte koude houdt, dikwijls jaren lang in zulk eenen toeftand; en van hier, dat men fomtijds padden in fteenen vindt befloten, die er mogelijk eeuwen in gelegen hebben. Infecten, enz. houden mede hunnen Winterflaap. Eenen onvolkomenen Winterflaap vindt men bij den gemeenen beer, die in Slagtm., wanneer hij gewoonlijk vet is, naar zijn hol terug keert, dat hij met mos gevuld heeft, zich daarin nederlegt, en zoo in den winter zelden ontwaakt. Ook de das flaapt een groot gedeelte van dat jaarfaizoen; terwijl hij zijnen fnuit in eenen vetzak fteekt, die aan het achterlijf hangt.

WISKUNDE. Geene wetenfchap is meer gefchikt, om ons juist te leeren denken, den mensch de kracht van bondige bewijzen te doen gevoelen, het zwakke en gebrekkige van bloote fchijnredenen aan te toonen, en de listiglijk vermomde valschheid in haar waar licht voor te ftellen; geene wetenfchap, welke zich op die onbetwistbare zekerheden, die blijkbaarheid kan beroemen, welke zelfs

ven welken men het kruis van *St. George* ziet, dat in eene glorie omgeven met den kousenband, door amouretten gedragen, en het bekende bijschrift *Honny soit, qui mal y pense*, omgeven wordt. Zoo lang de leden der koninklijke familie zich op het slot bevinden, waait van den toren de groote witte Engelsche vlag, die men reeds op eenen grooten afstand van hetzelve zien kan. Het schoonste gezigtspunt van het kasteel heeft men op het groote, in zijne soort eenige, terras: het is 187 voet lang, en van eene evenredige breedte; strekt zich langs de Oostelijke, en gedeeltelijk langs de Noordelijke zijde van het slot uit, en heeft het bekoorlijkste gezigt op den *Teems*, die, kronkelende, door een der rijkste landschappen loopt; van daar op de menigte buitenplaatsen, dorpen en vlekken, die aan zijnen oever liggen; voorts op het bosch van *Windsor*, en eindelijk op de omliggende tuinen. De koninklijke familie bewoont niet het eigenlijke slot, maar een naar den tegenwoordigen smaak ingerigt gebouw, hetwelk Zuidelijk van het terras ligt, en achter hetzelve eenen wel aangelegden tuin heeft, waarin zich een tweede gebouw bevindt, hetwelk de prinsen bewonen. — Een district in *Nieuw Zuid-Wallis* op *Nieuw-Holland*, een graafschap en verscheidene vlekken in de Noord-Amerikaansche staten, als ook een vlek en woud in *Engeland*, dragen mede dien naam.

WINSCHOTEN. Een aanzienlijk vlek in de provincie *Groningen*. In het jaar 1816 werd hetzelve door de staten van gemelde provincie gerangschikt onder de steden van den vijfden rang; wordende diensvolgens thans door burgemeester en wethouders bestuurd, en hebbende, met de daaronder behoorende gehuchten (*Bovenboeren* en *Zuiderveen*) eene bevolking van 3,470 zielen. De aanleg, zoo wel als de naamsoorsprong dezer plaats is moeijelijk met zekerheid te bepalen, doch het is vrij waarschijnlijk, dat een en ander van eene hooge oudheid is. De welvaart van de ingezetenen dezer plaats moet in vroeger' tijd niet gering zijn geweest; althans in het jaar 1624, toen dezelve werd bestraat, telde men hier 150 weverijen, waaronder 80 voor lakens en katoenen. In dit zelfde jaar werd, door eenen inval van het garnizoen van *Lingen* (na eene gedane brandschatting), *Winschoten* aan de Zuidoostzijde (de plaats, waar meest al de hiervoren gemelde weverijen zich bevonden) half afgebrand en vele menschen daardoor in armoedige omstandigheden gebragt; hetwelk eenige jaren later niet weinig toenam door eene kwaadaardige pestziekte, welke hier en elders vele verwoestingen veroorzaakte. De welvaart der ingezetenen begon echter van lieverlede te winnen: het aanleggen van trekschuiten van *Groningen* op *Winschoten* en vice versa, mitsgaders van daar op de *Nieuwe-* of *Lang Akkerschans*; vervolgens het oprigten van eene wekelijksche boter- en groenmarkt, had op den koophandel en het bestaan der ingezetenen eenen weldadigen invloed, waartoe ook de langdurige vrede, waarin ons vaderland toen verkeerde, niet weinig het zijne bijdroeg. Ofschoon ook deze plaats de nadeelen ondervond van de binnenlandsche onlusten, die in de laat-

dervinden, wanneer een of meer van derzelver zamenſtellende deelen in een' veranderlijken toeſtand gedacht worden. Het andere hoofddeel, de meetkunde, of de kennis van de betrekkingen der uitgebreidheid, bevat, behalve de *meetkundige grondbeginſels*, *de meting der regtlijnige en klootſche driehoeken*, en klimt verder op tot de beſchouwing van de eigenſchappen der *kegelſneden* en andere *kromme lijnen*.

Nog is men gewoon, de Wiskunde te onderſcheiden in *zuivere* en *gemengde*, of *toegepaste*. Tot de zuivere behoort alles, wat wij tot hiertoe hebben opgegeven. De gemengde Wiskunde is eigenlijk niets anders, dan de toepasſing der zuivere Wiskunde op natuurkundige onderwerpen, en bevat in haren omvang de *werktuigkunde*, met derzelver bijzondere deelen; de *weeg* of eigenlijke *waterweegkunde*; de *kracht-* of *beweegkunde*, zoo ten opzigte van vaste ligchamen, als van vloeiſtoffen, en den wederſtand, welken deze den ligchamen bieden, die zich in haar bewegen; de *aardrijksbeſchrijving*, de *ſterrenkunde*; de *zeevaart*; de *tijdrekening*; de geheele *gezigtkunde*; de *kennis van het geluid*, en deszelfs eigenſchappen in het algemeen, voor zoo ver het veroorzaakt wordt door zekere bepaalde beweging eener veerkrachtige vloeiſtof, en inzonderheid, wanneer de geluiden met elkander vergeleken worden, hetzij ten opzigte hunner during en opvolging, hetzij ten aanzien hunner overeenkomst, verſcheidenheid of ſtrijdigheid: in één woord, de *toonkunst*, het beſpiegelende gedeelte der muzijk, is een deel der gemengde of toegepaste Wiskunde.

WISMUTH (*Zie* BISMUTH).

WISPEL is eene koornmaat, bedragende in *Opper-Sakſen* en *Thuringen* 2 malter of 24 ſchepel.

WISTHNU of WISTHNOU is eene van de voornaamſte Godheden der *Indianen*. Zij gelooven, namelijk, aan eene ſoort van drieeenheid, ofschoon zij in de vroegſte tijden ſlechts éénen God aanbaden, welke de drie eigenſchappen van ſcheppen, onderhouden en verwoesten in zich vereenigde. Naderhand perſonificeerden zij ieder dezer eigenſchappen, en maakten uit elke eene bijzondere Godheid, waarvan dan ook WISTHNU er eene was, die zij als den *Onderhouder* van alle dingen vereerden.

WIT, (JOAN DE) den 25 van Herfstm. 1625 te *Dordrecht* geboren, had tot zijnen vader JACOB DE WIT, burgemeester dier ſtad, en lid van gecommitteerde raden van *Holland* (eens gevangen op *Loeveſtein*), en tot zijne moeder ANNA VAN DER KORPUT. Na zich in zijne geboorteſtad in de gronden der Latijnſche en Griekſche taal geoefend te hebben, betrad hij de hoogeſchool te *Leijden*, waar de regtsgeleerdheid wel zijne hoofdſtudie was, doch waarbij hij de beoefening van andere nuttige wetenſchappen, bijzonder de wiskunde daarom niet verzuimde, waarvan zijne verhandeling; onder den titel: *Elementa curvarum linearum* (grondbeginſelen der kromme

lijnen) in 1650 door hem uitgegeven, bij deskundigen ten getuige ſtrekt. Na zijne akademiſche oefeningen volbragt, en den trap van meester in de regten beklommen te hebben, deed hij eene buitenlandſche reis, en werd, na zijne terugkomst, in 1650 door de regering van *Dordrecht* tot haren penſionaris, en in het volgend jaar tevens in de commisſie benoemd, om den ſtaten van *Zeeland* het benoemen van WILLEM III., toen nog een kind, tot kapitein-generaal over de krijgsmagt van den ſtaat te ontraden. Hij werd andermaal in 1656 met denzelfden last in dat gewest bekleed, toen men aldaar, ten voordeele van den prins van *Oranje*, op nog hoogeren toon ſprak, en hem tot ſtadhouder wilde verheffen, bij welke gelegenheid hij zich bijzonder deed gelden, en zich door geene bewegingen van het graauw, in het openen van zijnen last ter ſtaatsvergadering van *Zeeland*, liet afſchrikken. Na het overlijden van ADRIAAN PAUW in 1653, werd DE WIT in diens plaats, met eenparige ſtemmen, tot raadpenſionaris van *Holland* aangeſteld, en ontving, bij het aanvaarden zijner bediening, van de ſtaten eene *akte van indemniteit*, bij welke men hem vergoeding beloofde voor al de nadeelen, welke hem, uit hoofde van de waarneming van zijn ambt, mogten worden toegebragt. De gewigtigſte geheimen van ſtaat werden nu aan JOAN DE WIT toevertrouwd, onder anderen de geheime verſtandhouding in *Engeland*, van waar hij kondſchap kreeg, dat de *Protector* CROMWELL, en andere voorname lieden, tot vrede met den ſtaat neigden; en het was op zijnen aandrang, dat er een brief en afgevaardigden werden afgezonden, om dien vrede, ook in dit land zoo gewenscht, te bevorderen. CROMWELL, ondertusſchen, de betrekkingen tusſchen de huizen STUART en ORANJE in aanmerking nemende, vorderde in de eerſte plaats, dat de jonge prins van de burgerlijke en krijgswaardigheden zijner voorouderen zoude blijven uitgeſloten, welk voorſtel DE WIT, den 4 van Bloeim. 1654, bij *Holland* deed doorgaan. De uitlevering der akte, onder den naam van *akte van ſecluſie* bekend, baarde *Holland*, zoo wel bij de andere gewesten, als ter algemeene ſtaatsvergadering, vele moeijelijkheid, en verwekte niet weinig achterdocht bij het graauw, weshalve de ſtaten te rade werden, om hun gehouden gedrag in dezen te verdedigen. Zij lieten tot dat einde eene *deductie* door DE WIT op ſtellen, waarin het regt van *Holland* tot de afgifte van zulk eene akte onwederſprekelijk betoogd wordt, en die een der vele meesterſtukken is, welke uit de pen van onzen raadpenſionaris gevloeid zijn.

DE WIT, tot hiertoe nog ongehuwd, begaf zich in 1656 in den echt met WENDELA BIKKER, dochter van den Amſterdamſchen burgemeester JAN BIKKER en diens huisvrouw AGNES DE GRAAF. Bij die gelegenheid te *Amſterdam* eenigen tijd moetende vertoeven, bewerkte hij, door zijnen invloed, dat, bij de verandering der regering, lieden zijner denkwijze toegedaan verkozen werden. In het zelfde jaar werd hem door zijne meesters opgedragen, om de ver-

ſchillen, in *Overijsſel* gerezen, bij te leggen; en het was aan zijn doorzigt toe te ſchrijven, dat de aanſtelling eens veldmaarſchalks, door het overlijden van den Hr. VAN BREDERODE opengevallen, en naar welken post de ſtadhouder van *Vriesland* en anderen dongen, eerst op de lange baan geſchoven werd, en vervolgens geheel achterbleef. DE WIT, alhoewel een ijverig voorſtander van godsdienſtige vrijheid, deed in 1663 de formulieren voor de kerkgebeden doorgaan, volgens welke eerst moest gebeden worden voor de ſtaten van *Holland*, als, naast God, de eenige hooge overheid dezer provincie; daarna voor de ſtaten der andere gewesten; vervolgens voor derzelver afgevaardigden ter algemeene ſtaatsvergadering en in den raad van ſtate en eindelijk voor de wethouders en regeerders der ſtad of plaatſe; wordende de prins van *Oranje*, als toenmaals een ambteloos perſoon, van de openbare voorbidding uitgeſloten.

Sedert het jaar 1663, naar gelang het gemeenebest gewigtige zaken om handen had, vertoonden zich de doorſlepene ſtaatkundige bekwaamheden van onzen DE WIT meer en meer. De toekomſtige eiſchen van LODEWYK XIV., gehuwd aan eene Infante van *Spanje*, op de Spaansche *Nederlanden*, ondanks den afstand van allen eisch op de ſtaten-landen en heerlijkheden van den Spaanſchen monarch, vooruit ziende, wist hij door verſcheidene herſenſchimmige plannen den Franſchen gezant ESTRADES, jaren lang, om den tuin te leiden, hetwelk naderhand de oorzaak werd van den haat van LODEWYK tegen dezen ſtaatsman. Ondertusſchen had het Franſche beſtuur, in weerwil van het verdedigend verdrag, reeds in 1662 met de ſtaten geſloten, *Engeland* tegen hen opgehitst, waarvan ten laatſte een oorlog met dat rijk het gevolg was. Koning KAREL II., hoe zeer de ſtaten, in het beklimmen van zijnen vaderlijken troon, hem de hand hadden geboden, verklaarde aan hen den oorlog, die reeds, vóór de oorlogsverklaring, op de eilanden van kaap *Verd* door de *Engelſchen* was begonnen. Met zeer vele omzigtigheid wilde DE WIT een beſluit doen nemen, waar door DE RUITER, die zich thans in de *Middellandſche zee* bevond, tot het hernemen der ſterkten aldaar gemagtigd werd, zonder dat iemand, der Engelschgezinde partij toegedaan, zulks, naar *Londen* konde overbrieven. Bij de hierop volgende oorlogsverklaring werd DE WIT tot eenen der gemagtigden op de vloot van den vice-admiraal KORNELIS TROMP benoemd, wien het opperbevel over den aanſtaanden zeetogt was opgedragen; doch die door DE RUITER, bij diens terugkomst in het vaderland, vervangen werd. Bij deze gelegenheid gaf de raadpenſionaris eene proeve van zijne ervarenheid in de wis- en zeevaartkunde. Tot hiertoe hadden namelijk kundige loodſen en ſtuurlieden in het begrip geſtaan, dat er niet meer dan 10 ſtreken op het kompas waren, waarmede men de vloot konde in zee brengen; doch DE WIT, bij naauwkeurig onderzoek bevonden hebbende, dat dit met 28 ſtreken kon geſchieden, nam met eigen handen het dieploop, peilde het dus genoemde *Spanjaards-gat* (ſedert

eenen geruimen tijd, ter zijner eere, (*Heer Jan de Wits-diep* genoemd), en bragt in Oogstm. 1665, tot verbazing van eenen ieder, de vloot in zee. De oorlog tegen *Groot-Brittanje* werd echter met gering voordeel gevoerd, en DE WIT, die het voornaamste gezag in handen had, als de bewerker van denzelven beschouwd, en openlijk voor een landverrader gescholden. Ondanks dit alles verslaauwde hij in zijnen ijver niet ter voortzetting van den krijg, en wist, toen beide mogendheden zich tot den vrede geneigd toonden, de zaak voorzigtig dermate te beleggen, dat *'s Hage*, waar zoo wel KAREL II., als eenige provinciën den vredehandel wilden aanvangen, door tusschenkomst van *Frankrijk* afgekeurd, en *Breda* daartoe verkozen werd; vreezende, dat de Engelsche afgevaardigden te veel invloed in *'s Hage* verkrijgen zouden, om de bevordering van den prins van *Oranje* door te drijven. Terwijl men in laatstgemelde stad nog over den vrede handelde, kreeg men kennis van den toeleg van LODEWYK op de Spaansche *Nederlanden*, die weldra door eenen werkelijken inval gevolgd werd. Het te velde brengen van een leger van den staat, ter beveiliging van de grenzen, werd hierdoor noodzakelijk, maar ook niet minder de aanstelling van een legerhoofd; en daar men natuurlijk voorzag, dat de prins van *Oranje* hiertoe in aanmerking zoude komen, wilde men zorgen, dat deze als krijgsbevelhebber geenen genoegzamen invloed zoude hebben, om het tooneel van 1650 te kunnen vernieuwen: en zie daar de aanleiding tot het stuk, naderhand onder den naam van *eeuwig edict* bekend, hetwelk in Hooim. 1667 in de vergadering van *Holland* met algemeene stemmen werd goedgekeurd, (*) en waardoor zich de prins van *Oranje* voor altoos verstoken zag van het stadhouderschap van *Holland*, en zelfs, met bewilliging van de staten dier provincie, geen stadhouder van *Zeeland*, of van eenig ander gewest zou worden, ten ware hij voor altoos afzag van de waardigheid van kapitein en admiraal-generaal; terwijl tevens den prins de magt benomen werd, om, door het uitdeelen van ambten en waardigheden, zich vele vrienden te maken. Het was dus niet te verwonderen, dat voornamelijk op het hoofd van DE WIT, dien men als den hoofdbewerker van het *eeuwig edict* beschouwde, het misnoegen van velen nederdaalde, waarvan zich welhaast de treurigste blijken vertoonden.

In het laatstgenoemde jaar trad men, op aanzoek van *Engeland*, met hetwelk de vrede gesloten werd, door middel van den ridder W. TEMPLE, met dat rijk in een nader verbond, waarbij zich vervolgens ook *Zweden* voegde, en onder den naam van *Triple alliantie*, of *Drievoudig verbond*, bekend is. (†) Uit deszelfs inhoud bleek, dat de raadpensionaris DE WIT, die het inzonderheid had helpen

(*) Men vindt den inhoud van dit belangrijke stuk in WAGENAAR's *Vaderlandsche Historie*, D. XIII, bladz. 292 en 293.

(†) Te vinden in WAGENAAR's *Vaderlandsche Historie*, D. XIII, bladz. 303 en vervolgens.

pen bewerken, geheel niet in de belangen der *Franſchen* ſtond, zoo als hem door velen werd nagegeven, hetwelk ook bleek uit de beſluiten van de ſtaten van *Holland*, weinige dagen voor dit verbond genomen, volgens welke men, des noods, *Frankrijk* door de wapenen zoude noodzaken, om in de voorgeſlagene vredesvoorwaarden te bewilligen; alsmede uit de verklaring van den ridder TEMPLE, die omtrent dezen tijd ſchreef, „ dat DE WIT een regtſchapen *Hollander* was, „ en noch het gemoed, noch de neiging had van eenen *Franschman.*" Inderdaad LODEWYK beſchouwde dit verbond zoo zeer aanloopende tegen zijne belangen, dat hij eerst vruchteloos onzen ſtaat, en naderhand, met beter gevolg, den veilen KAREL II., van hetzelve zocht af te trekken, met wien hij dan ook een verbond ſloot, waarbij de Vereenigde gewesten reeds onderling verdeeld werden. De toebereidſels in *Frankrijk* en *Engeland* eenen kort aanſtaanden en verderfelijken oorlog aankondigende, was men hier te lande ook niet ſtil. Bij het verkiezen van een legerhoofd moest men verwachten, dat de prins van *Oranje* thans op nieuw zoude worden voorgeſlagen, en DE WIT konde zijne aanſtelling tot kapitein-generaal niet verhoeden; doch hij bewerkte evenwel, dat deze waardigheid aan hem alleen voor éénen veldtogt werd opgedragen, en deed tevens, bij den voorſpoed der Franſche wapenen, den voorſlag, om zoo wel 's lands penningen en krijgsbehoeften, als ook de vergadering der algemeene ſtaten, naar *Amſterdam* te verleggen, waarvan het eerſte ook geſchiedde. Ondertusſchen werden alle rampen, die het land overkwamen, voornamelijk aan DE WIT geweten, tegen wien de haat zoo hoog klom, dat hij op den 21 van Zomerm. 1672, omtrent middernacht uit het locaal der vergadering van *Holland* naar huis keerende, alleen van een' knecht vergezeld, die eene brandende toorts droeg, op de plaats, *het groene zoodje*, door vier gewapende mansperſonen werd aangevallen, waarvan één hem een houw in den hals gaf, waarna men hem op den grond ſmeet, en hem vervolgens nog eene wonde tusſchen de ſchouders en eene andere tusſchen de ribben toebragt. De handdadigen aan dit gruwelſtuk, JAKOB en PIETER VAN DER GRAAF, zonen van den raadsheer van dien naam, BORREBACH en KORNELIS DE BRUIN, namen dadelijk de vlugt, en alleen de eerſte werd gevat, en reeds op den 8ſten dag na het begane feit onthalsd. De overige moordenaars keerden, na de verandering der tijden, naar *'s Hage* terug, waar zij ongehinderd woonden, en BORREBACH, die postmeester was, ſedert zijn ambt behield, hetwelk hij reeds voor den aanſlag had bekleed.

Niet doodelijk waren, intusſchen, 's mans wonden; doch terwijl hij om dezelve het huis moest houden, vielen er hoogst gewigtige veranderingen in *Holland* voor. Het eeuwig edict werd vernietigd, en WILLEM III. tot ſtadhouder, kapitein, admiraal-generaal aangeſteld. Nu brak de lang opgekropte woede los, en in een aantal van ſchotſchriften werden DE WIT vervreemding van 's lands penningen, ver-

verwaarloozing van het leger, en lage baatzucht te laste gelegd, tegen welk alles hij zich echter overtuigend verdedigde. Na zijne herstelling ging de raadpensionaris den prins met deszelfs hooge waardigheden geluk wenschen, doch genoot een koel onthaal, en, nu begrijpende, dat zijne dienst niet langer van nut konde zijn, legde hij den 4den van Oogstm. 1672, met eene deftige aanspraak, zijnen post neder; verzoekende, zoo als hem in 1653 en 1658 was toegestaan, zitting in den hoogen raad te mogen nemen. In het besluit, om hem zijn ontslag te verleenen, maakte de prins aanmerkelijke veranderingen: de dankbetuiging voor bewezene diensten was zeer schraal, doch de zitting in den hoogen raad werd hem vergund. Inmiddels was zijn broeder de ruwaard (zie *het volgend* art.) gevangen genomen en tot ballingschap verwezen, en zou den 20 van Oogstm. de voorpoorte uit *'s Hage* en vervolgens het land verlaten; doch men had het snood ontwerp gesmeed, om den ruwaard aan den wraaklust op te offeren, en in dit lot ook zijnen broeder te doen deelen. Deze moest men nu naar de gevangenpoort lokken, waartoe men den cipier bewoog, om zijne dienstmaagd aan den Hr. JOAN DE WIT te zenden, met berigt namens zijn broeder, dat hij was vrijgesproken, en hij hem zoo dra mogelijk verlangde te spreken. Onze DE WIT voldeed, ondanks de smeekingen zijner dochter en vrienden, aan dit verzoek, doch ontdekte te laat zijne dwaling door de vraag van den ruwaard, toen hij het vertrek binnen trad: *Ach mijn broeder! wat komt gij hier doen?* Van den afschuwelijksten moord en de wreedste mishandelingen, die kort daaop volgden, zullen wij, daar beide broeders op het treurtooneel verscheenen, in het volgend art. nader spreken. Wij voegen er nog bij, dat JOAN DE WIT, bij zijne echtgenoote, welke zijn treurig einde niet schijnt beleefd te hebben, 5 kinderen, als: 3 dochters en 2 zonen, verwekt heeft. Hij was een der schranderste staatsmannen, die bij een vlug verstand, een vlug oordeel en een vast geheugen eene onkreukbare eerlijkheid voegde: een getuigenis, het welk hem, zelfs door de gemagtigden gegeven werd, die onmiddellijk na zijnen dood zijne papieren ten scherpste moesten onderzoeken, en waarvan één, gevraagd zijnde, wat hij in de papieren van DE WIT gevonden had, antwoordde: *Wat zouden wij gevonden hebben? Niets dan eerlijkheid.* Zoo zegepraalt de deugd, als zij beproefd wordt! Met dit alles had DE WIT ook zijne gebreken. Onverzettelijkheid, men moge dit onder den schoonen naam van grootheid van ziel bewimpelen, was zijn hoofdgebrek, en men kan niet ontkennen, dat deze hem aanzette, om al zijn gezag te gebruiken, ten einde den prins van *Oranje* buiten het bewind te houden; en dit vasthouden aan een eens gevormd plan, en de baken, naar het verloopen van het getij, niet te verzetten, veroorzaakte gewis vele rampen, die in den laatsten tijd zijns staatsbestuurs het land troffen, en het lot, hetwelk hem naderhand ten deel viel. Ondertusschen moet men deze zijne onverzettelijkheid aan overtuiging omtrent de ware belan-

gen

gen van het vaderland, en niet aan eenen perſoonlijken haat omtrent den prins toeſchrijven, waarvan ten bewijze verſtrekt, dat *hij* het was, die bewerkte, dat voor diens opvoeding, van ſtaatswege, gezorgd werd.

WIT, (KORNELIS DE) ouder broeder van den vorigen, en geboren den 25ſten van Zomerm. 1623, legde zich op de regtsgeleerdheid, en, bij wijze van uitſpanning, op de krijgskunde toe. Zijne akademiſche loopbaan volbragt hebbende, deed hij eene buitenlandſche reis, en huwde, na zijne terugkomst, in 1650, aan MARIA VAN BERKEL, dochter van den ontvanger-generaal van *Holland*, in welken echt hij 6 kinderen verwekte. Weldra door zijne eigene bekwaamheden, en door den luister en het aanzien van zijn geſlacht geholpen, werd hij tot onderſcheidene regeringsposten geroepen; woonde vervolgens, als burgemeester van *Dordrecht* en afgevaardigde dier ſtad, de ſtaatsvergadering van *Holland* bij, en verkreeg eerlang de waardigheden van Ruwaard van *Putten*, baljuw van *Rijnland* en curator van 's lands hoogeſchool te *Leijden*. Bij den oorlog tegen *Engeland*, in 1667, werd het opperbevel over de vloot aan DE RUITER toevertrouwd; doch de algemeene ſtaten beſloten tot het zenden van gemagtigden op dezelve, naar wier goedvinden alles zoude behandeld worden. *Holland* verkoos hiertoe onzen DE WIT, terwijl de overige gewesten geene benoeming deden. Bekend is deze zeetogt door deszelfs luisterrijke gevolgen: men voer den *Teems* op; nam en ſlechtte het fort *Sheerneſſ*; zeilde, digt onder *Chatham*, eene keten, waarmede de rivier geſloten was, aan ſtukken; veroverde of vernielde het beste gedeelte der Engelſche zeemagt, en dit alles onder het hevige vuur der vijandelijke batterijen en ſchepen, en in het aanzien der hertogen van YORK en ALBEMARLE. De ſtaten ſchonken DE WIT, benevens den vlootvoogden DE RUITER en VAN GENT, eenen gouden kop, waarop deze altoos gedenkwaardige gebeurtenis keurig was afgebeeld; terwijl de Ruwaard nog bovendien, iets later, van die van *Holland* eenen rentebrief van *f* 30,000 ontving, ter erkentenis der gewigtige dienſten, op den vermaarden togt naar *Chatham* door hem den lande bewezen. Groot gevaar liep DE WIT in den verſchrikkelijken zeeſlag van 1672, mede onder bevel van den admiraal DE RUITER geleverd, wanneer hij zich op nieuw onder de gemagtigden op de vloot bevond. Een ongemak aan het been hebbende, zat hij, gedurende den ſtrijd, op de bovenhut in eenen armſtoel, waar hem de kogels om het hoofd vlogen, en een der hem toegeſtane hellebardiers gedood, en twee andere gevaarlijk gekwetst werden. Gaarne hadden DE WIT en DE RUITER den volgenden dag het gevecht hervat; doch de vijanden ontweken hun, en 's lands vloot kwam dus in het gezigt van het eiland *Walcheren* ten anker, waar zij eenigen tijd bleef liggen.

Intusſchen was des Ruwaards ongeſteldheid dermate toegenomen, dat hij zich met verlof van 's lands ſtaten naar het land begaf, dat ge-

reed stond, om zijne diensten met den zwartsten ondank te vergelden. Reeds had het graauw het schilderstuk vernield, hetwelk den togt naar *Chatham* afbeeldde, en op het stadhuis van *Dordrecht* was opgehangen, en het hoofd van den Ruwaard daar uitgesneden en aan de galg gespijkerd; terwijl kort daarna eenige booswichten hem in zijn huis trachtten te vermoorden, hetwelk echter door het toeschieten der burgerwacht nog verijdeld werd. Niet lang leed het, of de regering van *Dordrecht* werd door het muitend gemeen gedwongen, om het eeuwig edict te vernietigen en WILLEM III. tot stadhouder te benoemen. Tot het teekenen der akte werd ook DE WIT, die te bed lag, gevorderd door het voor zijn huis verzamelde graauw; en het was niet dan na langen tegenstand, dat eindelijk de brave man, met schending van zijnen eens gedanen eed, door het smeeken en dreigen zijner gade, zich daartoe liet overhalen. Hij schreef dan zijnen naam onder het stuk, met bijvoeging van de letters v. c. (*vi coactus*, door geweld gedwongen), waarvan een der leeraars het oproerig volk, onder hetwelk hij gemengd was, de beteekenis verklaarde, waarop DE WIT tot het doorhalen derzelve gedwongen werd. Dit was intusschen enkel voorspel van hetgeen den Ruwaard eerlang zoude wedervaren. W. TICHELAAR, namelijk (*zie aldaar*), een man niet ter goeder naam en faam staande, hield den 7den van Zomerm. 1672, met hem een zeker gesprek, hetwelk door den zoon en den knecht van DE WIT was afgeluisterd, en waarvan hij, doch geheel vervalscht, aan den hove van *Holland* kennis gaf. Volgens TICHELAAR zoude de Ruwaard hem hebben overgehaald, om WILLEM III. van kant te helpen, onder belofte van *f* 30,000 en het baljuwschap van *Rijnland;* doch wroeging had hem gedrongen, om er den prins kennis van te geven, die hem naar het hof verwezen had. De advokaat-fiscaal RUISCH werd dan wegens hetzelve, op zondag den 24sten van Hooim., naar *Dordrecht* gezonden, en DE WIT, onder de godsdienst, van daar gevankelijk naar *'s Hage* gevoerd. Vruchteloos beklaagde zich de stad over het schenden harer voorregten; vruchteloos was de verklaring van den burgemeester des geregts, dat de Ruwaard hem, door den geheimschrijver AREND MUIS VAN HOLY, van TICHELAARS gesprek had doen verwittigen; te vergeefs, eindelijk, waren de vertoogen van huisvrouw, bloedverwanten en vrienden van DE WIT, dat het getuigenis van eenen eerloozen, zonder bewijs, niet genoegzaam geldend was, om iemand van aanzien gevangen te houden, die den vaderlande zoo vele diensten bewezen had — de drang der tijden deed het hof van *Holland*, beroemd door het uitoefenen van regt zonder aanzien van persoon, dien naam verliezen. Slechts eens werd de Ruwaard met zijnen beschuldiger vergeleken; doch weldra ging men tot scherper onderzoek over, en besloot tot de pijniging. In het midden der hevigste folteringen, welke men ons wel zal verschoonen te schetsen, noodigden hem de raadsheeren, om zijne misdaad te bekennen; maar DE WIT, van de aangetijgde misdaad

daad zich niets bewust, voerde hun met eene edele verontwaardiging te gemoet, *dat zij zelven wel wisten*, *dat hij onfchuldig was*, daagde hen voor Gods vierfchaar, en herhaalde, bij het vermeerderen der pijniging, de woorden van het begin eens lierzangs van HORATIUS: *Justum et tenacem*, enz. De heeren van den hove, geene bekentenis uit den mond des gevangenen kunnende halen, wilden echter hun voornemen, om hem te veroordeelen, volvoeren; doch vonden zich zeer verlegen, welke misdaad men in zijne fententie zoude ftellen. Gelukkig fchoot den griffier POTS te binnen, dat voor ongeveer 30 jaar een vonnis bij den hove geveld was, zonder inlasfching der misdaad; (*) en nu werd een vonnis geflagen, waarbij het hof van *Holland*, „de ftukken, ter materie dienende, onderzocht hebben„ de, den gevangenen van al zijne waardigheden en ambten vervallen verklaarde; hem voorts voor altoos bande uit den lande van „ *Holland* en *Westvriesland*, en hem tevens veroordeelde in de ge„ regtskosten."

Met zulk een vonnis, hoe onregtvaardig op zich zelf, was het gemeen niet tevreden, en het leed weinige uren na deszelfs uitfpraak, of den Ruwaard trof nog zwaarder lot, waarin men zelfs zijnen broeder JOAN, zoo als wij gezien hebben, gewikkeld had. Het vonnis werd den gevangenen, tegen zijnen eisch aan, op de voorpoort, en niet ter rolle, voorgelezen, en was niet zoo dra aan het woelig volk, door TICHELAAR nog meer opgeruid, bekend geworden, of het ftoof naar de gevangenpoort, en de dag liep niet ten avond, of beide de broeders verftrekten tot een fchouwfpel, waaraan de late nakomelingfchap niet zonder afgrijzen kan denken. Wij zullen kort zijn in het verhaal der menschheid onteerende gruwelen, die daarop volgden; men vindt ze breedvoerig opgeteekend in de *Vaderlandfche Historie* van WAGENAAR, XIV. deel, en *Vaderlandsch Woordenboek* van KOK, XXXII. deel. Het moge genoeg zijn, hier te zeggen, dat niet het graauw, maar een gedeelte der Haagfche fchutterij, nadat men de ruiters had weten te doen aftrekken (*zie* TILLY), eerst met fchieten, vervolgens met breekijzers, en eindelijk door de bedreiging van alles te zullen vermoorden, zich de poort deed openen. Men ftoof de trappen op; haalde den Ruwaard van het ledikant; fleurde hem, onder een woest getier, de trappen af; vatte hem bij de keel, en fleepte hem tot omtrent 5 fchreden buiten de gevan-

gen-

(*) Wij merken dit hier aan, om dat de anderzins zoo naauwkeurige KOK meent, dat POTS hier het oog had op de fententiën van UITENBOGAARD en TREZEL, in 1619 uitgefproken; doch deze waren niet door het hof, maar door gedelegeerde regters gewezen, welke het hof voorzigtig genoeg was, om zich niet ten voorbeelde te ftellen. Het vonnis, hetwelk POTS hier bedoelde, was door den hove zelf geveld, waarin men om ftaat- en menschkundige redenen begrepen had, de misdaad niet te moeten uitdrukken. De fteller van dit art. heeft dit vonnis in zijne jeugd onder de oogen gehad, met de kantteekening, dat POTS daarop zijn voorftel gegrond had. Hij herinnert er zich voorts niets meer van, dan dat het een moord was, door een' uitlander met voorbedachten rade begaan, waarbij wel geene *confesfio*, maar volkomen *convictio* plaats had.

genpoort, regts af, maar den vijver toe. JOAN DE WIT, zijnen broeder inmiddels gevolgd zijnde, en door zekeren zilverſmid VERHOEF, eenen der eerſte belhamels, bij de hand geleid wordende, lag nu aan de beurt. Naauwelijks buiten de voorpoort gekomen, werd hij door den notaris van SOENEN met eene piek in het aangezigt gekwetst; daarop voortgeſtooten tot omtrent half weg de poort en het *groene zoodje*; door JAN VAN VALEN, broeder van ADRIAAN, en luitenant ter zee, in den nek geſchoten; terwijl PIETER VERHAGEN, waard in den *Dolfijn*, en ſchutter, hem met de kolf van den ſnaphaan zulk eenen geweldigen ſlag op het hoofd toebragt, dat hij ter aarde ſtortte, en een vleeschhouwer CHRISTOFFEL DE HAAN en anderen hem verder afmaakten. Intusſchen was de Ruwaard reeds onder den voet geraakt, en werd meestal door het ſlaan met de kolven der ſnaphanen, waartoe de wijnkooper VAN RIJP en zekere vleeschhouwer LOUW de hand leenden, ter dood gebragt. De deerlijk mishandelde lijken der beide broeders werden nu, door het ſlechtſte graauw en eenige burgers, naar het *groene zoodje* geſleept, en aldaar door eenen matroos, bij de beenen, aan eene wip opgehangen. Het lust ons niet de ſchandelijke gruwelen te verhalen, welke vervolgens aan de ontzielde ligchamen der broeders gepleegd werden. Het liep tot middernacht aan, eer de ſtaten van *Holland* last gaven, om de lijken af te nemen. Vijf bedienden uit de familie volvoerden dezen droevigen pligt, en bragten dezelve, alleen door den advokaat THEOPHILUS NAERANUS en zekeren ſchoenmaker vergezeld, onder het geleide van eenige ruiters, naar het huis van den gewezen raadpenſionaris, in wiens graf, in de nieuwe kerk, zij des nachts, tusſchen den 21 en 22ſten van Oogstm. 1672, mede onder geleide van eenige ruiters, doch zonder, dat er eenige vrienden bij waren, werden ter aarde beſteld. De wapens der vermoorde broeders werden ſedert heimelijk in 's kosters huis gebragt, om ze, ter gelegener tijd, in de kerk op te hangen, doch door het graauw, dat daarvan de lucht gekregen had, vernield.

WIT. (JACOB DE) Een beroemd historieſchilder, die *Amſterdam*, in het jaar 1695 tot zijne geboorteſtad had, alwaar hij de beginſels der ſchilderkunst leerde; doch zich vervolgens naar *Antwerpen* begaf, zoo om door de onderrigting van den vermaarden historieſchilder JACOB VAN HAL nog verder te worden opgeleid, als om zijn voordeel te doen met de wijd beroemde kunstgewrochten van RUBBENS, VAN DIJK en andere meesters, in die ſtad in overvloed voor handen. Na verloop van ettelijke jaren, keerde DE WIT, met eenen ſchat van teekeningen, naar zijne geboorteplaats terug, waar hij ſpoedig de handen vol werks kreeg, en zich eerst met het ſchilderen van portretten, en vervolgens van historiën, onledig hield. Omſtreeks 1730 behaalde hij veel roem door zijn overkunſtig ſchilderen in het graauw, waarvan, onder anderen, een kunstgewrocht, op het voormalig Amſterdamsch raadhuis, (thans konink-

ninklijk paleis), 's mans penfeelkunst bij de late nakomelingfchap zal vereeuwigen. Het kunstkundig oog befchouwt hier, met opgetogene bewondering, dit overheerlijk ftuk, hetwelk, ter breedte van 45, en ter hoogte van 19½ voet, den geheelen Westelijken wand der gewezen raadkamer in gemeld gebouw beflaat, en de bijeenkomst der 70 oudften van ISRAËL, voor de tent van MOZES, verbeeldt. Van dit tafereel werd de uitvoering, door burgemeesteren van *Amfterdam*, in 1735, aan DE WIT opgedragen, die er 3 jaar tijds aan te koste legde. Nog verfcheidene kunstftukken van zijne hand verfieren dit vertrek, onder anderen zekere vier basrelieven, zijnde zoo vele kleine graauwtjes, welke men in het eerst voor in marmer gebeitelde ftukken aanziet. Ook pronken eenige roomfche kerken in *Amfterdam* met de voortbrengfels van DE WIT's kunstpenfeel. Hij ftierf in zijne geboorteftad den 12den van Slagtm. 1754, in het 59fte jaar zijns levens, en had niet alleen door zijne uitfteken. de bekwaamheden, maar ook door zijn zedelijk karakter, volgens getuigenis van lieden, die gemeenzaam met hem verkeerden, eene algemeene achting verworven.

WITEBKS. Een Rusfisch gouvernement in *Europa*, dat in 12 kreitfen verdeeld is, een gedeelte van *Wit-Rusland* uitmaakt, en op 794 vierkante mijlen 914,700 inwoners bevat. De oppervlakte is zeer effen, met hoogten aan de rivieren en bosfchen, en de grond is zand met leem gemengd, en op vele plaatfen moerasfig. De voornaamfte rivier is de *Duna*, die hier verfcheidene kleinere ontvangt. Ook zijn er menigvuldige kleine meren, en het Berefinifche kanaal loopt door dit gouvernement, welks luchtgeftel gematigd, doch door het menigvuldige water meer vochtig dan droog is. De grond, wel bemest zijnde, levert allerlei granen, eenige peulvruchten, en vele beziën op, en de bosfchen verfchaffen aan vele handen werk. De veeteelt is van veel belang; men heeft er kleine paarden en rundvee; alsmede vele fchapen, geiten en varkens; doch de melkerij is weinig, maar de bijenteelt, daarentegen, zeer aanzienlijk. Vliegende eekhorens, beeren, wolven, vosfen, hazen, visch en gevogelte zijn hier in menigte. In het delfstoffelijk rijk vindt men bouw- en andere fteenen, leem, kalk, mergel, voliersaarde en ijzererts. Behalve eenige looijerijen, linnenweverijen, vele branderijen, zijn er geene fabrijken, daar elk voor zich het noodige vervaardigt. De uitvoer beftaat in hennep, gedroogde visch, koorn, meel, varkensborftels, horens, balken, masten, lijnzaad, vlas, vet vee, wol, huiden, talk, honig en was. De inwoners beftaan uit *Rusfen*, *Groot-Rusfen*, *Lithauers*, *Polen*, *Joden*, *Heidenen*, eenige *Duitfchers* en andere *Europeërs*. De meesten belijden de roomfche godsdienst, ofschoon er ook Grieken en protestanten gevonden worden. De joden hebben hunne fynagogen. De ftanden beftaan uit den adel, de geestelijkheid en boeren, waarvan de laatften gedeeltelijk nog lijfeigenen zijn. De regering van dit gouvernement is even als in de overige. Deszelfs

hoofdstad, die denzelfden naam voert, en de zetel van den gouverneur en der overige ambtenaren is, heeft een oud kasteel, 3 roomsche en 11 Grieksche kerken, 3 synagogen, 8 kloosters, een gymnasium en verscheidene liefdadige gestichten, en bevat 15,000 inwoners, die vele looijerijen, maar weinig andere fabrijken hebben, doch eenen zeer levendigen handel op *Riga*, *Memel*, *Dantzig* en *Petersburg* drijven.

WITSIUS, (HERMANUS) een beroemd Nederlandsch geleerde, werd in Sprokkelm. 1626 te *Enkhuizen* geboren; legde hier de gronden tot de kennis der Latijnsche en Grieksche taal; oefende zich een weinig in het Hebreeuwsch, alsmede in de beginsels der wijsbegeerte, naar den smaak van dien tijd. Zijne vorderingen waren zoo snel, dat hij reeds op zijn 15de jaar voor de hoogeschool bekwaam geoordeeld, en naar *Utrecht* gezonden werd. Behalve de bovennatuurkunde, waren de Hebreeuwsche, Chaldeeuwsche, Syrische, Arabische en Rabijnsche talen de voorwerpen zijner beoefening. Hij ging hierin met reuzenstappen voorwaarts, waarvan tot eene proeve kan verstrekken, dat hij in 1654 eene redevoering in het Hebreeuwsch opstelde over den *Messias* der joden en der christenen, en die vervolgens in hetzelfde jaar openlijk uitsprak. WITSIUS wijdde zich thans geheel aan de beoefening der godgeleerdheid, en zijne zucht, om den vermaarden hoogleeraar MARESIUS te hooren, deed hem naar *Groningen* vertrekken, van waar hij, na een geheel jaar vertoevens, weder naar *Utrecht* terug keerde, en hier, na een behoorlijk onderzoek, onder het getal der proponenten werd opgenomen. Hij predikte nu ginds en elders, meest in zijne moedertaal, doch ook in het Fransch, en ontving weldra veel aanzoek, vooral van verscheidene Noord-Hollandsche gemeenten, die hem tot hunnen leeraar verlangden. De nabijheid zijner maagschap deed hem het dorp *Westwoude*, tusschen *Enkhuizen* en *Hoorn* gelegen, kiezen; doch na verloop van weinige jaren, werd hij naar het Zaanlandsch dorp *Wormer*, in 1666 naar de Zeeuwsche stad *Goes*, en in het volgend jaar naar *Leeuwarden* beroepen, alwaar hij in Grasm. 1668 zijne intrede deed. Zeven jaar kweet hij zich hier, met den meesten ijver en de uiterste getrouwheid, van zijnen pligt als leeraar, waarbij hij echter niet verzuimde, zijne reeds verkregene geleerde kundigheden verder uit te breiden. Zijn verworven roem bewoog verzorgers van de toenmalige hoogeschool te *Franeker*, om hem den post van hoogleeraar in de godgeleerdheid op te dragen, dien hij dan ook op den 15den van Grasm. 1675 aanvaardde, met eene redevoering: *over het ware afbeeldsel van eenen Godgeleerde*; wordende hem ten zelfden dage de waardigheid van doctor in de heilige godgeleerdheid opgedragen. Vier jaar had WITSIUS in *Vriesland* het hoogleeraarschap bekleed, wanneer hij in die zelfde hoedanigheid aan de school te *Groningen* beroepen werd, om aldaar aan de studerende jeugd alleen de godgeleerdheid te onderwijzen; terwijl hij te *Franeker* bovendien het gewoon predikambt bij de hervormden waarnam; doch hij wees deze

aan-

aanbieding, op aanzoek van den ſtadhouder van *Vriesland* en bezorgers der hoogeſchool, van de hand. In het volgende jaar echter, te *Utrecht* beroepen wordende, beſloot hij van leerſtoel te veranderen, en aanvaardde zijn ambt met het houden eener redevoering: *Over de voortreffelijkheid van de waarheden des Evangeliums.*

Gelijk op zijne eerſte ſtandplaats, zoo kweet hij zich ook hier, zoo in het geven van lesſen aan de jongelingſchap, als in andere opzigten, van zijnen pligt; beſtedende den overigen tijd, dien hij daarvan konde afzonderen, aan het zamenſtellen en uitgeven van geleerde en godsdienſtige ſchriften, waardoor zijn roem meer en meer verbreid werd. In 1685 deed hij eene reis naar *Engeland*, in het gevolg van een buitengewoon gezantſchap, door 's lands algemeene ſtaten afgevaardigd, om koning Jakobus II. met zijne komst tot den troon van *Grootbrittanje* geluk te wenſchen, bij welke gelegenheid hij aan den vorst eene ſierlijke aanſpraak in de Latijnſche taal deed, en bekend raakte met, en bezoeken ontving van, de aanzienlijkſte bisſchoppen en beroemdſte godgeleerden des rijks. Het hoogleeraarambt te *Leijden*, door den afstand van den vermaarden Frederik Spanheim, in 1689 open gevallen zijnde, werd Witsius diens leerſtoel opgedragen, en aanvaardde dezen post in Wijnm. deszelfden jaars met eene gepaste intrede. Hierbij kwam nog in het volgend jaar de post van regent van het ſtaten-collegie; doch welken hij, uithoofde van ligchaamszwakte, eenigen tijd voor zijnen dood, nederlegde, die hem op den 22ſten van Wijnm. 1708, in het 82ſte jaar zijns ouderdoms, wegrukte. — 's Mans uitgegevene ſchriften zijn de volgende: *Disquiſitio de efficacia et utilitate Baptismi. Exercitationes Academicae.* Voorts *Aegyptiaca et Decaphylon*, *cum Diatribe de Legiona fulminatrice Christianorum*; *Animadverſiones Irenicae*; *Meletemata Leidenſia*; *Oeconomia foederum Dei cum hominibus*; *Exercitationes ſacrae in Symbolum Apostolorum et Orationem Dominicam*; *Miscellanea Sacra*, 11 *vol.*; *Ad Huberum*; *Judaeus Christianiſans*; *De ſeptem Epistolarum Apocalypticarum ſenſu*; en voorts in het Nederduitsch: *Twist des Heeren met zijnen Wijngaard*; *het aanſtotelijk nieuw tegen* Allinga's *zedige verdediging*, en *Juda ontkroond*, of *Lijkpredikatie over den dood van de prinſes* Maria Stuart.

WITTE WIJVEN. Men mag het als geen der geringſte voordeelen onzer meer verlichte eeuw houden, dat het rijk des bijgeloofs, zoo al niet geheel, ten minſte in vele opzigten, heeft uitgediend. Snood bedrog werd vaak onder zijnen dekmantel gepleegd, en heeft aan het menschdom ramp op ramp berokkend. Groot was ten allen tijde het getal der zulken, die hetzelve ter dienſte ſtonden. Men ontmoette ze onder beiderlei, en misſchien in grooter getal onder het vrouwelijke, dan onder het andere geſlacht. Berucht op de lijst dezer hoogst geëerbiedigde, maar rampkweekende priesteressen zijn de vermaarde, zoogenoemde *Witte Wijven*, welke men reeds vroeg onder onze voorouders, de *Germanen* of *Duitſchers*, ontmoet, die, al-

alhoewel voor het overige niet van gezond verſtand ontbloot, echter geene genoegzame ſterkte van geest bezaten, om zich van deze kluisters des bijgeloofs te ontſlaan. Vooral ontmoette men die in het landſchap *Drenthe*, alwaar zij in onderaardſche holen of opgeworpene bergjes, van binnen bewoonbaar, haar verblijf hielden: inzonderheid meent men, dat zij zich in de nabijheid van *Asſen*, de hoofdplaats des landschaps, in of bij eene boerſchap of buurt, hebben opgehouden, alwaar men, nog in lateren tijd, de overblijfsels dier holen, of bergjes zoude ontmoet hebben. Men noemde ze *Witte Wijven*, hetzij dan bij verkorting van *Witthinge*, in het aloud Duitsch *wijs*, *verſtandig*, *voorzigtig* beteekenende, hetzij, omdat zij gewoonlijk in het wit gekleed waren, welke laatſte afleiding niet onwaarſchijnlijk zal voorkomen, wanneer men in aanmerking neemt, dat van ouds het wit gewaad als den goden meest aangenaam, en dus voor derzelver dienaren het meest voegzaam, beſchouwd werd. Behalve het voorſpellen van toekomſtige gebeurtenisſen, was ook haar werk, om iemand zijn geluk of ongeluk aan te kondigen; alsmede, om den zulken, die door ontvreemding, of op eenige andere wijze, iets hadden verloren, den roover, of de plaats, aan te wijzen, waar zich het verlorene bevond. Dat de voorſpelling of aanwijzing nu en dan door de ondervinding werd bevestigd, behoeft ons niet te verwonderen, even min, dat de *Witte Wijven* in geene geringe eer en waarde werden gehouden. Bij den Overijsſelſchen dichter Gerrit van der Horst vindt men, in zijn *Zwol Verheerlijkt*, de volgende dichtregels, op dit onderwerp doelende:

Een autaar, nooit door mannen te onderhouwen,
Maar Priesterinnen, ons door Wijze *of* Witte vrouwen,
Zegevrouwen van den raad des hemels, lang bekend,
Waarvan ons 't domme volk ontelb're grollen vent;
Verſierſelen, die het weet zoo aardig toetetakelen,
Dat ligtgeloovigen die eeren als orakelen.

WITTE ZEE. Een boezem van de *IJszee*, die zich tot diep in het Rusſisch gouvernement *Archangel* uitſtrekt, en bij de geringe zoutachtigheid van haar water jaarlijks bevriest.

WLADIMIR, of *Wolodimir*. Een Rusſisch gouvernement in *Europa*, bevattende op 880 vierkante mijlen 1,306,050 inwoners. Het is eene heuvelachtige landſtreek, hier en daar met vele heigronden en moerasſen; doch deels vrij vruchtbaar. De voornaamſte rivier is de *Oka*; de luchtgeſteldheid gematigd; de rivieren zijn van Slagt- tot Lentem. bevrozen; de winters zeer ſtreng en de zomers heet, wanneer afwisſelende koortſen ſomtijds aanſtekend zijn. De landbouw maakt eenen voornamen tak van bedrijf uit, en levert rogge, gerst, haver, boekweit, gierst, erwten, vlas, hennip, hop, velerlei tuinvruchten, en onder de boomvruchten vooral appelen en kerſen. De bosſchen leveren beziën, en aan vele handen werk. De vee-, vooral paardenteelt, is van veel belang. In het delfstoffelijk rijk

rijk vindt men hier ijzer, albast, potaarde en eenige ſteenen. Voorts heeft men er garen-, wolſpinne- en weverijen, fabrijken van laken, katoen, chits, linnen, tafelgoed, wollen ſtoffen, ijzerwaren, kristal, enz.; zeepziederijen, looijerijen, papiermolens, glasblazerijen, potaschziederijen, branderijen, enz. De uitvoer beſtaat bijzonder in linnen, leder, laken, glas, papier, ijzerwaren, zeep, potasch, boomvruchten, hout, ſteen en kalk. De inwoners zijn *Rusſen* en van de Griekſche godsdienst; de adel heeft meer onderdanen dan de kroon, en de regering is in dit gouvernement, dat in 13 kreitſen verdeeld is, als in de overige gouvernementen.

WODAN. In de ongelukkige dagen, waarin het juk des bijgeloofs en der onkunde van de ware godsdienst, onze voorouders, de vermaarde *Germanen*, drukte, vereerde men onder dezen naam, of ook wel onder dien van GEDAN, ſtatelijk eene zekere godheid, hetwelk dikwijls zelfs door het toebrengen van menſchenoffers geſchiedde. Volgens ſommigen zoude deze godheid dezelfde, als de MARS der *Romeinen* zijn; doch het komt ons, met anderen, meer waarſchijnlijk voor, dat er MERCURIUS mede werd aangeduid, hetwelk wij meenen, om geene andere redenen te melden, dewijl de vierde dag der weke naar WODANS naam genoemd werd, en aan hem was toegeheiligd; zijnde *Woensdag* ſlechts eene verkorting of zamentrekking van *Wodansdag*. MARS was de beſchermgod van den derden dag, *Dingsdag*, dus geheeten naar *dingen*, zoo veel als krijg voeren, ſtrijden, vechten, aanduidende.

WODANKIES. Een nieuw metaal, door LAMPADIUS in *Freiberg* in eenen Hongaarſchen erts ontdekt, en door hem *Wodanium* genoemd. Het zweemt naar het nikkel, is van eene bleeke bronsgele kleur, welke met het glans-kobalt overeenkomt; heeft een ſpecifiek gewigt van = 11,470; is ſmeedbaar; wordt door den magneet ſterk aangetrokken, en gaat in het vuur tot een zwart *oxyde* over. BREITHAUPT brengt het onder de orde der kiezels, en beſchrijft het als metaalachtig glanzig, en van eene zeer donkere tinwitte kleur, die na het graauwe, ook wel het bruine trekt. De breuk is oneffen, en van kleine en groote korrels. Het is harder dan vloeiſpaath, iets zachter dan opaliet, broos, en ſpringt ligt.

WOERDEN. Eene ſtad in de Nederlandſche provincie *Zuid-Holland*; district *'s Gravenhage*, aan *den Rijn*, die haar in bijna twee even groote deelen ſcheidt. Zij heeft schoone vestingwerken, die tevens eene aangename wandeling opleveren, en wordt door de forten *Kruip-in*, *Oranje* en *Linſchoten* nog meer verſterkt; doch deze zijn nu onder het beſtuur der domeinen, en worden niet meer zoo onderhouden, gelijk onder het departement van oorlog. De ſtad heeft 2 poorten, eene fraaije hervormde, eene lutherſche, remonſtrantſche en roomſche kerk, een roomsch-katholijk weeshuis (zijnde het gereformeerde ſedert eenen geruimen tijd tot andere einden gebruikt, doch wordt weder herſteld), een provenierhuis, thans aan

geringe lieden verhuurd, en voorts een ſtadhuis, een kasteel, eene ſtads waag op eene groote ſteenen brug, die tevens tot de vischmarkt is ingerigt, eene geheel nieuwe en ruime ſchool, het gemeene landshuis van het grootwaterſchap van *Woerden*, ſchoone kazernen, een algemeen magazijn ter berging van krijgsbehoeften, eenen kruidtoren, en buiten de ſtad de noodige loodſen voor legerwagens. Zij bevat 2800 inwoners, die grootendeels van de pannenbakkerijen en ſteenfabrijken, welke in de uitgeſtrekte voorſtad gevonden worden, den handel, den landbouw, den drukken doortogt, zoo te land als te water, beſtaan. In 1813 werd de ſtad geplunderd.

WOL. Zoo noemt men bij uitſluiting het haar van een ſchaap. Alhoewel dit dier van de bergrijke ſtreken van *Azië* en *Afrika* ſchier over den geheelen aardbodem verſpreid, en zelfs tot het koude Noorden overgebragt is, verkrijgt het echter eenen verſchillenden aard, en levert zeer onderſcheidene Wol op, naar de luchtſtreek en plaatſen, alwaar het zich ophoudt. De beste Wol is de Spaanſche, op deze volgt de Engelſche en dan de Duitſche. Onder de Spaanſche verdient die van de Leoniſche-merinos, welke in den zomer te *Leon* weiden, en in den winter naar *Estremadura* gebragt worden, de voorkeur; doch van minder ſoort is die van *Segovia*. In *Engeland* levert *Zuid Wallis* de beste, maar *Schotland* minder goede wol op. In *Duitschland* heeft men door den invoer van Spaanſche ſchapen de wol veredeld, zoo als in *Sakſen*, *Brandenburg*, *Sileſië*, *Oostenrijk* en *Meckelenburg*; hebbende men dezelve in *Sakſen*, door eene veertigjarige bemoeijing der regering, tot zulk eene volkomenheid gebragt, dat zij zelfs door de *Engelſchen* ſterk, en boven de Spaanſche, gezocht wordt. (*) Ook in *Frankrijk* en in ons vaderland heeft men een Spaansch ſchapenras ingevoerd, en zich op de aanfokking daarvan toegelegd, zoo als dit ten aanzien van ons rijk uit het *Landbouwkundig Magazijn*, en de verhandelingen der *Huishoudkundige Maatſchappij* te *Haarlem* genoegzaam kan blijken. De fijnſte Wol echter leveren de Caſchemirſche en Tibetaanſche ſchapen, welke te *Sirinnagur* in *Caſchemir* tot Indiſche ſhawls verwerkt wordt.

De Wol wordt gebruikt ter bereiding van lakens en wollen ſtoffen, waartoe zij eerst geſorteerd, vervolgens van ſtof en andere onreinheid gezuiverd wordt, door dezelve te *roppen*, of te *plukken*, en daarna op houten of ijzeren borden voorzigtig uit elkander te *ſlagen*, hetwelk thans door een zeer gepast werktuig, *de Wolf* geheeten, geſchiedt. Men is dan gewoon, om de Wol van het zweet en vet, hetwelk dezelve aankleeft, volkomen te zuiveren, ten welken einde men de Wol wascht, deels in koud, deels in warm, met gerotte *urine*, of zeep, loogzoutig gemaakt water, en haar alsdan, aan eenen haak opgehangen, door omdraaijing met eenen haspel, uitwringt. In den zomer droogt men de Wol in de vrije lucht in de ſcha-

(*) In 1819 kostte het pond gezuiverde Leoniſche Wol in *Londen* 9 ſch. 3 d.; de gezuiverde Sakſiſche daarentegen 9 ſch. 6 d.

ſchaduw, zoo dezelve wit zal blijven, of ſlechts witte, heldere kleuren ontvangen; doch die donker zal geverwd worden, mag in de zon worden gedroogd. In den winter brengt men dezelve in verwarmde vertrekken, wanneer de Wol op nieuw moet worden *geſlagen*, of in de ſchrobbel-machine gebragt, om geheel los uit elkander te zijn. Voor de bewerking tot laken, waartoe zij buigzaam en ſmijdig moet zijn, wordt zij *ingeſmeerd*, dat is, met zuivere olijfolie, met boter, of eene andere niet opdroogende olie, gedrenkt en goed doorgewerkt, opdat het vet alomme doordringe, en aan het haar de noodige lenigheid en buigzaamheid geve. Het *krasſen* of *kaarden* der Wol is van veel belang, en dient, om dezelve geheel uit elkander te trekken; derzelver haar meer te ſcheiden; de kortere af te zonderen; de langere onderling te vermengen; het ſpinnen daardoor gemakkelijker te maken, en de Wol tot het vollen voor te bereiden.

Volgens Scheppard zou de bijzondere ſmijdigheid der Sakſiſche en Engelſche merinos-wol toe te ſchrijven zijn aan het natuurlijk vet, dat zij behoudt, en niet zoo zeer als in *Spanje* weggenomen wordt. Behalve het matig wasſchen der Wol op het ſchaap, *voor* de ſchering, blijft dezelve in *Engeland* en *Sakſen*, tot de bewerking in haar vet, terwijl zij in *Spanje*, *na* de ſchering, ſterk gewasſchen, en dan nog 4 dagen in eene brandende zonnehitte wordt gelegd, waardoor zij bros en hard wordt. De lammer-Wol, die in *Spanje* niet zoo ſterk wordt gewasſchen, komt daardoor der Engelſche en Sakſiſche nader in ſmijdigheid en buigzaamheid. In *Sakſen* en het Noordelijk *Duitschland* bewaart men de ſchapen, ter verkrijging van zeer fijne en ſmijdige Wol, voor den nadeeligen invloed des weders, inzonderheid van regen, en brengt ze dus bij ſtorm en regen onder dak.

De gewone Groningerlandſche en Vrieſche Wol kan voor geene ſtoffen dienen, die gevold, als een vilt verbonden, moeten worden, omdat zij dat zamentrekkende, in elkander ſlingerende, opkrimpende niet heeft, hetwelk bij het vilten vereischt wordt, en men bij de Wol alhier *de krimp* noemt. Alle andere ſtoffen echter, waarbij het opkrimpende der Wol niet vereischt, zelfs niet eens verlangd wordt, omdat zij niet gevold, of viltig moeten zijn, worden uit deze onze inlandſche Wol uitmuntend voortgebragt. — Goede Wol moet fijn, week, zijdeachtig, lang, ſterk, zuiver, meest droog, en niet van tweederlei groei zijn, hetwelk ontſtaat, als men ſcheert, wanneer de nieuwe Wol zich reeds weder tusſchen de oude gezet heeft. De beste Wol komt van den rug en den hals, daarna van de zijden en de borst, en de ſlechtſte van den buik, den ſtaart en de beenen; doch het vlies blijft gemeenlijk in zijn geheel, en de ſortering heeft eerst bij de manufakturisten plaats.

WOLF, (Christiaan, *Vrijheer von*) kanſelier aan de univerſiteit te *Halle*, een beroemd wijsgeer en wiskundige, werd te *Breslau* in het jaar 1679 geboren. Zijn vader, een niet zeer bemiddeld, maar

bekwaam handwerksman, wendde alles aan, om zijnen zoon, die reeds vroeg eenen voortreffelijken aanleg verried, eene goede opvoeding te geven. Hij ontving zijn eerſte onderwijs aan het gymnaſium te *Breslau*, en begaf zich vervolgens naar *Jena*, om zich in de godgeleerdheid te oefenen; doch wiskunde en wijsbegeerte waren zijne meest geliefde wetenſchappen, waarmede hij zich bij uitſluiting bezig hield. In 1703 vertrok hij naar *Leipzig*, waar hij eerlang door eene verhandeling: *de Philoſophia practica univerſali, Methode Mathematica conſcripta*, een zeer gunſtig gevoelen voor hem verwekte, en ſedert wiskundige en wijsgeerige voorlezingen hield, die menigvuldige toehoorders lokten. Zijn naam werd door verſcheidene werken, die hij over enkele deelen der wiskunde uitgaf, ook buiten 's lands met roem bekend, met dat gevolg, dat hij, op aanbeveling van LEIBNITZ, in 1707, bij de hoogeſchool te *Halle* tot hoogleeraar in de wis- en natuurkunde beroepen werd. Hier behaalde hij door zijne ſtelſelmatige leerwijze, zoo als ook door verſcheidene wiskundige ſchriften, veel roem. De duidelijkheid en bepaaldheid der denkbeelden en leerſtellingen, in zijnen wiskundigen voordragt, waren tot hiertoe geheel ongewoon; en van hier, dat zijne wijsbegeerte, toen hij dezelve, naar deze manier bearbeid, in het licht gaf, algemeenen bijval vond, zich ſpoedig door *Duitschland* verſpreidde, en men begon daar deze leerwijze, niet zelden met overdrijving en vrij wat verwaandheid, ook op andere wetenſchappen toe te pasſen.

Ondertusſchen werd WOLF door zijne ambtgenooten te *Halle*, inzonderheid door de godgeleerden, die ten deele het destijds toenemend *pietismus* (overdrevene godsvrucht) begunſtigden, en in hunne grondſtellingen aanmerkelijk van hem verſchilden, geweldig aangevallen, zoo zelfs, dat men hem voor eenen verachter van de godsdienst en een valsch leeraar verklaarde, en als zoodanig bij de regering regtſtreeks aanklaagde, waarvan het gevolg was, dat hij door eene kabinetsorde van den koning FREDERIK WILHELM, van Slagtm. 1722, van zijnen post ontzet, en, onder bedreiging eener zwaardere ſtraf, gelast werd, om binnen 24 uur *Halle*, en binnen 2 dagen de Pruisſiſche ſtaten te ruimen. WOLF verwijderde zich aanſtonds; doch vond in *Kasſel* een gunſtig onthaal, en werd bij de univerſiteit te *Marburg* aangeſteld. De twist over WOLF's wijsgeerig ſtelſel werd nu meer algemeen, en bijna geheel *Duitschland* koos partij vóór of tegen hem. Intusſchen werden hem van buiten 's lands verſcheidene voordeelige aanbiedingen gedaan, welke hij echter alle van de hand wees, zoo als ook den voorſlag, om naar zijne vorige ſtandplaats terug te keeren, niettegenſtaande het pleit tegen zijn wijsgeerig ſtelſel te *Berlijn*, door eene daartoe afzonderlijk benoemde commisſie, volkomen naar zijn genoegen beſlist was. Eerst in 1740, toen FREDERIK II., die hem hoogachtte, den troon beklommen had, keerde hij als geheimraad, vice-kanſelier der univerſiteit, en hoogleeraar in het natuur- en volkenregt

regt naar *Halle* terug, waarop hij drie jaar later tot kanfelier der univerfiteit aangefteld, en, in 1745 onder het rijks-vicariaat, door den keurvorst van *Beijeren*, tot vrijheer verheven werd. WOLF zag zijne wijsbegeerte door geheel *Duitschland* en een groot gedeelte van *Europa* verfpreid; doch hij overleefde zijnen roem als akademie-leeraar; want het getal zijner toehoorders nam in de laatfte jaren zijns levens aanmerkelijk af. WOLF ftierf in het jaar 1754, het 76fte zijns ouderdoms. Hij bezat ongetwijfeld, ten aanzien der wijsbegeerte, voor *Duitschland* vele verdienften, ofschoon het waar is, dat hij dezelve wel niet met gewigtige en fchitterende onderzoekingen, maar wel met verfcheidene nieuwe waarheden van den tweeden rang verrijkt heeft. Door zijne fchranderheid omvatte hij al de deelen der wijsbegeerte; alleen heeft hij eenige derzelve, b. v. het natuur- en volkenregt en de zedeleer, te uitvoerig bearbeid. Hij voerde den ftrengen wiskundigen leertrant in de philofophie in, en verbreidde daardoor orde, licht en zekerheid over dezelve; hij maakte zich voornamelijk de grondftellingen van LEIBNITZ eigen, en ontwikkelde en bepaalde dezelve nader. Door de menigte zijner, meestal in het Hoogduitsch gefchrevene, fchriften en het groot getal zijner toehoorders, had hij eenen zeer uitgebreiden en zeer weldadigen invloed op zijne eeuw; terwijl hij tevens ten aanzien der Duitfche taal wezenlijke verdienften bezat, en den roem van een braaf en voortreffelijk man verdiende.

WOLF (De) (*Canis Lupus*) behoort tot het geflacht der honden, waarvan hij echter een vijand is. Hij kenmerkt zich door zijnen nederwaarts gekromden ftaart, en bewoont bijna de geheele oude wereld; doch in ettelijke landen, b. v. in *Grootbrittanje* en *Ierland*, is hij geheel uitgeroeid. In landftreken, waarin de beer en de Wolf beide gevonden worden, ontmoet men den eerften meer des zomers. De Wolf heeft eenen flependen, doch fnellen gang; wordt niet moede, en bezit, voornamelijk in den nek, groote kracht. Het wijfje draagt 9 weken, en werpt van 5 tot 8 jongen. De Wolven vallen bij geheele benden aan op ongelijk grootere dieren, b. v. wilde zwijnen, en eten, door den honger gedrongen, zelfs biezen en aarde: ook bezoeken zij des nachts de kerkhoven, alwaar zij de lijken opdelven; en het is misfchien hieraan, dat het fprookje der weerwolven zijnen oorfprong verfchuldigd is. — Men heeft van den Wolf eene verfcheidenheid, namelijk den zwarten Wolf (*Lupus Lycaon*), die om zijne kostbare huid beroemd is; het Noorder werelddeel bewoont, en, zoo wel wat de gedaante als houding betreft, het midden houdt tusschen den vos en den Wolf, waarom hij ook wel *zwarte vos* genoemd wordt. De zoogenoemde *zilveren* Wolf is weder eene verfcheidenheid van den zwarten, en ontleent zijnen naam van de zilverkleurige punten zijner haren.

WOLFRAM, of *Zwaarfteen-metaal*, is voor ettelijke jaren uit zijnen erts voortgebragt geworden; doch wordt deszelfs kleur en zwaar-

te zeer verfchillend opgegeven. Het is moeijelijk tot vloeibaarheid te brengen; zijn kalk bevat een' daaraan bijzonder eigen zuur, en vormt met ammoniac een eigen afzonderlijk middenzout. Men heeft van dit metaal-geflacht twee foorten, als: 1. *Witte Wolfram erts*, melk- of geelachtig wit, doorfchijnend, vetglanzig, bijna fchulpachtig van breuk, ongevormd, of wel in dubbelde 4 zijdige piramiden. Het gewigt is = 6,066 en het gehalte Wolfram-zuur en kalkaarde. Men vindt het inzonderheid bij *Schlackenwald*. 2. *Zwart Wolfram-erts*, bruinachtig zwart van kleur, eene roestkleurige ftreek gevende; mat van glans, bladderig van breuk, meest fchalig, ongevormd, of ook wel gecristallifeerd, vooral in platte, zeszijdige zuilen, en vier-zijdige tafelen of platen. Het gewigt is = 7,130 en het gehalte Wolfram-zuur en ijzer, deels ook bruinfteen en arfenicum. Het wordt voornamelijk gevonden in het ertsgebergte en in *Cornwallis*; alsmede in het Chinefche *Kalin*. (*) Over het algemeen doet het zich meest op bij den tinfteen.

WOLGA. (De) Eene rivier, welke ten aanzien van hare lengte, waarin zij omtrent 570 Duitfche mijlen voortloopt, de grootfte, niet alleen van het Rusfisch rijk, maar zelfs van geheel *Europa* is. Zij heeft haren oorfprong in het regeringsgebied *Twer*, op den Alaunifchen berg, bij het dorp *Wolcho-Werchowie*, uit eenige meeren, 20 mijlen boven *Twer*; wordt bij deze ftad reeds voor vrachtfchepen bevaarbaar, en, nadat de *Ocka*, boven *Nowgorod*, en de *Kama*, beneden *Kafan*, zich met haar veräenigd hebben, eene aanmerkelijke rivier, die zich in meer dan 60 armen, 12 mijlen beneden *Astrakan*, in de *Kaspifche zee* ontlast, en in hare monden verfcheidene eilanden vormt. De *Wolga* wordt in den loop des jaars fteeds drooger, en alleen, wanneer, omtrent het einde der Lente, fneeuw en ijs fmelt, en de rivier daardoor zoo opzwelt, dat zij (gewoonlijk in Bloei- en Zomerm.) buiten hare oevers treedt, kunnen groote fchepen over de zandbanken heen, en de kleinere na de, alsdan onder water ftaande, eilanden tot *Astrakan* veilig varen. De oevers der *Wolga* zijn, over het algemeen, vruchtbaar; zelfs de nog niet genoeg bebouwde ftreken, aan de monden der rivier liggende, brengen eene menigte van nuttige gewasfen voort. Nergens wordt in *Rusland* zoo veel eiken hout gevonden, als in de nabijheid van deze rivier. De *Wolga*, welke alleen door het Rusfifche gebied ftroomt, is voor het binnenlandsch vertier van het hoogfte belang, zoo wel voor den binnen- als buitenlandfchen handel; terwijl het kanaal van *Wischnei-Wolotfchock* eenen arm der *Wolga*, de *Tavertza*, met de *Zna*, en deze met de *Schlina* verbindt, welke in een natuurlijk verband met den *Mfta*, *Wolchow* en de *Newa* ftaat, waardoor dus de fcheepvaart van *Astrakan* tot *Petersburg*, en dus eene verbinding met de *Kaspifche* en *Oostzee* bewerkt wordt. Op gelijke wijze verbindt het Noordelijk kanaal, in het gouvernement *Wologda*, de Noordelijke *Keltma* en *Dfchurisch* met de

zui-

(*) Zoo noemen eenige Indifche volken het tin.

zuidelijke *Keltma* en daardoor de *Kama* en *Witſchegda*, doch door deze de *Wolga* en *Dwina* met de *Kaspiſche* en *Witte Zee*. De *Wolga* is, inzonderheid van *Astrakan* tot daar, waar zij in zee ſtort, ongemeen vischrijk. Van alle visſchen, die zich in de *Kaspiſche zee* bevinden, dringen in het voorjaar eene zoo buitengewone menigte na de monden der *Wolga* en verder die rivier opwaarts, dat de vischvangst in dezen tijd aan meer dan 10,000 kleine vaartuigen werk verſchaft. De visſchen, die het meest gevangen worden, zijn ſteuren, karpers, ſnoeken van eene ongewone grootte, en inzonderheid de *Belaja*, uit welks eijeren, onder anderen, zoo als bekend is, de kaviaar bereid wordt. Ook vangt men in de monden der *Wolga* zeehonden, die uit de *Kaspiſche zee* derwaarts komen; wordende de jaarlijkſche zuivere winst dezer visſcherij, door WICHMAN, op 4,700,000 roebels geſchat.

WOLKBREUK (Eene) is eene plotſelinge uitſtorting van ongemeen veel doorbrekend water, en gaat van eenen geweldig uitgebarſten wind vergezeld. Twee verſchillende geëlectriſeerde wolken kunnen, door elkander aan te raken, dezelve te weeg brengen. Zij vernietigen hierdoor elkanders electriciteit, welke haar ieder afzonderlijk deed beſtaan, en de oorzaak van uitbreiding der waterdeelen was; en deze dus ophoudende, moet er eene Wolkbreuk veroorzaakt worden.

WOLKEN zijn dampen, die uit de zeeën, meren, rivieren, en van de aarde oprijzen, zich door derzelver veerkrachtigheid en mindere zwaarte in den dampkring zoo hoog verheffen, tot dat zij eene zeer dunne en koude lucht ontmoeten, waarin zij niet meer rijzen kunnen, maar veeleer verdigt worden, zoodanig, dat de lucht dezelve niet meer kan ophouden, en zij tot droppen zamenvloeijen en in regen nedervallen. Nu zoude het altijd regenen, als er Wolken of dampen aan de lucht zijn, daar ieder deeltje van den waterdamp, wanneer wij dit als een waterbolletje beſchouwen, zoo verbazend veel zwaarder dan de lucht is, dat men ieder derzelve ſpoedig moest zien nederdalen, hetwelk nogtans niet geſchiedt. De reden hiervan moet misſchien daarin gezocht worden, dat, zoo als DE SAUSSURE, een beroemd natuuronderzoeker, bij zijnen togt op de *Alpen*, zulks ontdekte, dat de Wolken in holle waterblaasjes beſtaan, die met eene ſtof opgevuld zijn, welke merkelijk ligter dan de lucht, en mogelijk wel voor zuivere waterdamp, in de warmteſtof opgelost, te houden is. Hierbij komt nog, dat de dampen in de lucht geëlectriſeerd zijn, en dus, even als vlierpitjes aan eenen geëlectriſeerden *conductor*, van elkander worden afgeſtooten, en daardoor belet, om zamen te vloeijen. Zoo lang dan die ſtaat duurt, kunnen er Wolken zijn, zonder dat het regent; doch verliezen deze dampen, door de eene of andere oorzaak, hunne electriciteit, dan vloeijen de deeltjes in waterdroppen te zamen, en het regent. (*Men vergelijke hierbij art.* REGEN.)

WÖLLNER. (JOHANN CHRISTOPH VON) Deze man heeft zich in den

den jongsten tijd in de geschiedenis daardoor merkwaardig gemaakt, dat hij als staatsdienaar en opperbestuurder van het departement der geestelijke zaken, in den Pruisischen staat, onder de regering van koning FREDERIK WILHELM II., geheel tegen den geest des tijds en de tot hiertoe in *Pruisfen* gevolgde grondstellingen, geloofsdwang, dweeperij en geheimzinnige leeringen weder zocht in te voeren, en zelfs den vorst met soortgelijke geestelijke onzinnigheden en dolingen poogde te besmetten. Het gevolg hiervan was het bekende *Religions-edict*, hetwelk door den thans regerenden koning, bij zijne komst tot den troon, dadelijk herroepen werd. Als zoon van eenen predikant, oefende hij zich aan de hoogeschool te *Halle* in de godgeleerdheid, en werd in 1759, leeraar te *Grosfbennitz*, omstreeks *Berlijn*. Nadat hij zijne predikplaats had nedergelegd, werd hij kamerraad bij prins HENDRIK van *Pruisfen;* want hij had zich door ettelijke schriften als eenen man doen kennen, die ook in het gebied der huishoudkunde geene geringe kennis bezat. In 1786 werd hij door FREDERIK WILHELM II. tot den adelstand verheven; tot geheim opper-financieraad, en intendant van het koninklijk bouwwezen benoemd, en in 1788 tot staatsdienaar aangesteld. Hij wist zich op den persoon van den vorst eenen grooten invloed te verschaffen, en, daar hij tevens in betrekking tot verscheidene geheime ordesvereenigingen stond, zoo gelukte het hem, om zich van een ministerie, hetwelk anders aan zijnen werkkring als staatsdienaar vreemd was, meester te maken. Na den dood van FREDERIK WILHELM II. verkreeg hij zijn ontslag, en woonde sedert op een' zijner landgoederen bij *Breslau*, alwaar hij in het jaar 1800 stierf. In zijne vroegere jaren, toen hij de land- bouw- en huishoudkunde practisch beoefende, schreef hij verscheidene werken over deze takken van wetenschap, onder anderen F. HOME's *grondregels over den landbouw en den groei der planten, uit het Engelsch, met aanmerkingen.* Ook heeft hij eenige leerredenen uitgegeven, en heimelijk verscheidene *Rosenkreutsche* redevoeringen, tot welke orde hij behoorde, en waarvoor hij veel gewerkt heeft. Zijn ordensnaam was hier: *Chrysophiren.*

WOLMETER. Eene in 1823 bekend gewordene uitvinding van den wolhandelaar A. C. F. KÖHLER en den werktuigkundigen C. HOFFMANN; beide, in *Leipzig* wonende. Het werktuig, waarvan men zich bedient, heeft daardoor veel vooruit boven andere reeds bekende, dat door hetzelve de middellijn van 100 wolle haren te gelijk gemeten worden, hetwelk tot meer zekere uitkomsten leidt, dan het meten van enkelde draden. Het meten geschiedt op eene zeer eenvoudige en ongekunstelde wijze: men legt, namelijk, de wollen haren, die men wil meten, in eene niet zeer diepe stoof, welke zich in het midden van het werktuig bevindt, waarna de ingelegde wol, door een daartoe geschikt toestel, met een gewigt van omtrent 3 Leipziger ponden, tot de hoogste werking van hare veerkracht wordt zamengedrukt, en de uitkomst aanstonds door eenen graadboog, in eenen 60

maal

maal vergrooten maatstaf, wordt aangewezen. Dit werktuig werd, overeenkomstig het verlangen van den heer KÖHLER, eigenaar eener kamwol-spinnerij te *Zwickau*, in het Saksisch ertsgebergte, nadat hij zich vooraf van deszelfs doelmatigheid overtuigd had, naar hem *Köhlers Wolmeter* genoemd, waarna hij een stukje in het licht gaf, over het nut en het gebruik van dit werktuig hetwelk bij den werktuigkundigen C. HOFFMAN te *Leipzig* vervaardigd, en voor 40 daalders het stuk verkocht wordt.

WOLOGDA. Een Russisch gouvernement in *Europa*, op 8,406 vierkante mijlen 608,270 inwoners bevattende. De grond is meestal vlak; slechts ten N. O. zijn eenige hoogten van het Uralisch-gebergte; bestaat uit leem, klei, mergel, veen en heide; is gedeeltelijk zeer vruchtbaar, vooral in het Z. W., en wordt door de *Dwina* en meer andere rivieren en meren bespoeld. Er zijn vele moerassen, waarvan sommige 40 tot 130 wersten in den omtrek hebben. De luchtsgesteldheid is er zeer koud, doch over het algemeen gezond: somtijds bevriest het kwik op eenige plaatsen 3 dagen lang. De landbouw levert rogge, gerst, haver, een weinig tarwe, veel vlas, hennep en hop, en in het Z. W. ook veel tuin- en boomvruchten op. De bosschen zijn een rijkdom des lands, en verschaffen aan vele handen werk: zij bevatten eene groote menigte van eekhorens, elanden, rendieren, hazen, wezels, hermelijnen, marters, dassen, beeren, wolven, vossen, losschen, hoenders, valken, enz. Voorts vindt men er vele paarden, runderen, schapen, geiten en varkens, die hier heerlijke weilanden hebben; gevogelte, weinig bijen en visch. Onder de delfstoffen heeft men graniet-, hoorn- en vuursteen, kwarts, veldspaath, zand- en kalksteen, vollersaarde, mergel, gips, ijzer- en kopererts, en veel zout en turf. De fabrijken zijn hier weinig in getal: zij leveren laken, chits, katoen, linnen van onderscheidene soort, papier, glas, ijzerwaren, brandewijn, leder, kaarsen, talk, houtwaren en andere. De handel is niet onbelangrijk. De uitvoer bestaat in smeer, kaarsen, teer, pelterijen, houtwaren, watten, varkenborstels, kalk, terpentijn, hars, potasch, vet vee, enz. De inwoners zijn *Russen*, *Syrjanen* en *Samojeden*, waarvan de beide eersten de Grieksche godsdienst belijden. De standen zijn adel, geestelijkheid, burgers en boeren, van welke laatsten $\frac{2}{3}$ aan de kroon en de overigen aan den adel behooren. De regering is als in de overige gouvernementen. — De hoofdstad van gelijken naam, aan beide zijden der *Wologda* liggende, heeft 57 kerken, 2 kloosters, verscheidene liefdadige inrigtingen, een godgeleerd seminarium, en bevat 10,350 inwoners, die aanzienlijke looijerijen, kaarsenmakerijen, mouterijen, fabrijken van zijden stoffen, linnen, lak, loodwit, verwen, terpentijn, gouden, zilveren en verlakte waren en zeepziederijen hebben, en eenen aanzienlijken handel, vooral met *Petersburg* en *Archangel*, en ook met *China* en de *Aloutische* eilanden, zoo wel als met Engelsche en Oostzee steden, drijven,

ven; bovengenoemde waren verzenden, en daarvoor buitenlandfche artikelen invoeren.

WOLSTONECRAFT. (MARY) Deze buitengewone vrouw was gehuwd aan den heer W. GOODWIN, en ftierf te *Somerstown*, in het begin van Herftm. 1797. Zij vereënigde, met eene zeldzame bekwaamheid als fchrijfster, eene onvermoeide en werkzame menfchenliefde, en een zuiver gevoel, waardoor zij de harten van allen won, met welke zij in eenige betrekking kwam. Afkeerig van alle onregt en onderdrukking van haar geflacht, fchreef zij tot deszelfs befchaving en verdedigde deszelfs regten. Daar zij de omwenteling, zoo lang zij niet door booswichten werd misbruikt, driftig bewonderde en aankleefde, verzette zij zich ook tegen BURKE's gefchrijf en verdedigde de regten der menschheid. Haar leven was, tot aan haar huwelijk, eene bijna onafgebroken reeks van wederwaardigheden en rampen Een flagtoffer geworden van het vooroordeel en de boosheid, weerftond zij, echter, met haren vurigen en onbedwingbaren geest, alle onregtvaardigheid en kabalen. Eindelijk zegevierde hare grootmoedigheid: zij werd gade en moeder; doch te midden van hare, op denzelfden toon geftemde, vrienden, alsmede in het ruim genot van huisfelijk geluk, en met een vrolijk vooruitzigt op de toekomst werd zij door eene ongelukkige verlosfing van de zijde haars geliefden weggerukt, van hare vrienden betreurd, en zelfs van diegenen geprezen, welke met haar van een tegengefteld gevoelen waren.

Als fchrijffter kwam zij het eerst op met een boek, betrekkelijk tot de vrouwelijke opvoeding, getiteld: *Thoughts on the education of daughters, with reflections on female conduct, in the more important duties of life*, 1787 in 8vo, 2 deel. Tegen BURKE gaf zij vervolgens in 1791 een wederleggend vertoog uit: *the rights of man;* waarop in het volgend jaar het werk verfcheen: *Vindication of the rights of woman with ftrictures on moral and political subjets* hetwelk haar' naam door geheel *Europa* beroemd maakte, en waarvan eene Nederduitfche vertaling door wijlen den hoogleeraar Y. VAN HAMELSVELD geleverd is. Hierop wilde zij eene gefchiedenis der Franfche omwenteling fchrijven; doch daarvan verfcheen flechts het 1fte deel onder den titel: *Historical and Moral view of the Rise and Progrefs of the French revolution*, in 1794 uitgegeven. Zij deed, geheel uit eigene beweging, een vluchtig reisje door de Noordfche rijken, en liet daarvan een berigt drukken: *Letters, written during a short residence in Sweden, Norway and Denemark* 1796, waarvan bij den boekverkoper F. BOHN te *Haarlem* eene Nederduitfche vertaling verfchenen is. Zij verftond ook de Hoogduitfche taal, waaruit zij het *Moralisch Elementarbuch* van haren vriend den Hoogleeraar SALZMAN, onder den titel van *Elements of morality for the ufe of Children, translated from the German of* SALTZMAN, 1793, 3 deel. in 12mo, overzette, waartegen SALTZMAN ook hare *verdediging van de regten der vrouwen* vertaalde, en met eene zeer lezenswaardige voor-

voorrede te *Schnepfenthal* uitgaf (*). Hare vriendinnen beminden haar met eene ongemeene teederheid, waarvan ons de aankondiging van haren dood door Miss MARY HAY, de schrijfster van den schoonen Roman EMMA COUBTENAY, te vinden in het *Monthley Magazine* van Herfstm. vergeleken met dat van Wijnm. kan overtuigen. Toen zij stierf, had zij bijna geheel afgewerkt een pendant tot *the rights of Woman*, getiteld: *Wrongs of Woman*, welke door haren man W. GOODWIN, met nog meer andere ongedrukte brieven van haar, in 1798, onder den titel van: *Posthumous Works of Mrs.* GOODWIN, *late* MARY WOLSTONECRAFT, te *Londen* in 5 kleine deeltjes in 8vo is uitgegeven, waarvan het laatste, *the Memoirs of the life of Mistr.* GOODWIN, door haren man geschreven, bevat.

WONDEREN zijn gebeurtenissen, welke aan diegenen, die ze zagen, volgens de hun bekende wetten der natuur en den loop der wereld, onverklaarbaar schijnen, en uit dien hoofde verwondering afpersen. Het verhaal van Wonderen, welke voorheen zouden gebeurd zijn, zal zoo veel te duisterder voor ons blijven, hoe minder wij in staat zijn, om te kunnen bepalen, met welke oogen de onmiddellijke getuigen en eerste verhalers zoodanige gebeurtenissen beschouwd hebben. Wonder-geschiedenissen uit onzen of niet lang verledenen tijd, laten zich gemakkelijker verklaren, dan berigten van deze soort uit ver afgelegene tijden, en wanneer dan de verhalers boven alle bedenking van opzettelijk of onopzettelijk bedrog verheven zijn, dan schijnt het geloof aan derzelver waarheid de zekerste uitkomst te zijn. Met de wonder-geschiedenissen in den bijbel is het alzoo gesteld; en daar de meeste derzelve zeer kort, ja zelfs zonder opgave der bijkomende omstandigheden, genoegzaam ter beoordeeling, verhaald worden, moeten de zoo genoemde natuurlijke verklaringen proeven blijven, die min of meer den naam van willekeurigheid verdienen. De Wonderwerken van JEZUS, als bewijzen voor de Goddelijkheid zijner zending, hadden hoofdzakelijk alleen ten oogmerk, om zijne tijdgenooten opmerkzaam te maken, en tot het geloof in hem over te halen; doch werden voor ons eerst door het bewijs zijner Goddelijkheid zelve, en door de inwendige, eeuwige, en algemeen geldende waarheid zijner leer bevestigd. De vraag, of er Wonderen mogelijk zijn, wordt beantwoord door het boven opgegeven betrekkelijke denkbeeld van een wonder. Onkundige menschen houden veel voor iets wonderbaars, waarin de man, met de natuur en de werking harer verborgene krachten naauwkeurig bekend, niets wonderlijks meer ziet, dan in het ontstaan van den geringsten grashalm. De kerkvader AUGUSTINUS zegt; „ God doet in de Wonderen niets tegen de „ natuur; ongewone dingen, zijn in ons oog onnatuurlijk, maar „ niet bij God, die de natuur gemaakt heeft;" en, na hem, voegt LUTHER er bij: „ de wonderen, die dagelijks in de wereld geschie„ den,

(*) Deze voorrede vindt men ook in de eerste vertaling van den Hoogleeraar Y. VAN HAMELSVELD.

„ den, zijn grooter, dan die door CHRISTUS verrigt zijn, toen Hij „ op aarde leefde."

WONDEREN DER WERELD (DE ZEVEN). Onder dezen naam verſtond men zekere gedenkſtukken van kunst, die of wegens hunne verbazende grootte en duurzaamheid, of uit hoofde hunner uitſtekende ſchoonheid zoo zeer boven alle menſchelijke krachten verheven ſchenen, dat men hen hierom, zoodanig, en omdat zij juist zeven in getal waren, de *zeven Wonderen der Wereld* noemde. Zij waren: 1. de *Egyptiſche Pyramiden*; 2 de *Muren*; 3 de zoogenoemde *hangende tuinen* van *Babylon*; 4 de *Tempel van* DIANA te *Epheze*; 5 de *beeldzuil van den Olympiſchen* JUPITER; 6 het *Mauſoleum van* ARTHEMISIA, en 7 de *Colosſus* van RHODUS. Ondertusſchen moet men niet denken, dat deze de eenige, ja zelfs ſlechts de eerſte kunstgewrochten geweest zijn, welke de verhevene grootte der oudheid bereikten.

WORKUM. Eene ſtad in de Nederlandſche provincie *Vriesland* aan de *Zuiderzee*, bij vele vischrijke meren, met eene haven, voor welker mond, *het zool* genoemd, eene zandbank ligt. Zij heeft eene voorname ſluis, 3,000 inwoners, ſcheepsbouw, ſchelpkalk, branderijen, pottenbakkerijen en zoutkeeten.

WORMEN Deze hebben zoo weinig algemeene, ſtellige kenteekenen, dat men dezelve mogelijk, het kortst, zoodanige witbloedige dieren zoude kunnen noemen, welke geene inſecten zijn, waarvan zij zich door het gemis der ſprieten, en der ingewrichte bewegings-werktuigen onderſcheiden. Meestal hebben zij een week, ſommigen een ſlijmig, en als geleiachtig ligchaam, zonder eigenlijke pooten; veranderende de meeste van plaats door hun ligchaam beurtelings in te krimpen en uit te rekken. Weinige dezer dieren zijn met haren bedekt, gelijk de zeemuizen; eenige, zoo als de zeeëgels, zijn met eene kalk-, zelfs spaathachtige ſchaal overtrokken, terwijl de meeste dezer dieren een hun aangeboren hard, porſelein- of ſteenachtig huis (de ſchelpen namelijk en vele koralen) bewonen, hetwelk ſomtijds door het dier zelf omgedragen wordt, en ſomtijds onbewegelijk vast zit. In plaats van ſprieten of voelhoorns hebben vele Wormen zoo genoemde voeldraden aan den kop, die bij ſommigen eene aanzienlijke lengte, en over het algemeen velerlei beſtemming hebben. Voor het overige kan men over de zintuigen dezer dieren en derzelver werktuigen weinig zeggen. Sommige echter hebben ware oogen, zoo als de inktvisch, de landſlakken, enz.; terwijl andere, zoo als de polijpen, alhoewel geene oogen hebbende, echter het fijnſte gevoel van licht en ſchemering bezitten. Wat de inwendige ligchaamsbouw betreft, hierin wijken de meeste Wormen weder even zeer van dien der inſecten af, als deze van dien der roodbloedige dieren. Ook onderſcheidt zich deze klasſe, over het geheel genomen, reeds daardoor van de inſecten, dat geen enkel dier derzelve eene gedaante-verandering ondergaat, zoo als bij de meesten dezer laatstgenoemden plaats heeft. De woonplaats van de meeste Wormen is in het water, en

wel

wel in de zee, gelijk, onder anderen, alle koralen en fchelpdieren; eenige leven alleen onder de aarde, zoo als de regenworm; andere op planten en boomen, zoo als de flakken, en vele bij uitfluiting enkel in de ligchamen van andere dieren, zoo als de darmwormen, de zaaddiertjes, enz. Tot zelfbehoud dient aan vele dieren dezer klasfe de zoo uitftekende fterkte van hun herftellings-vermogen; terwijl eenige, zoo als de ftijfsel-aal, het raderdiertje, enz. eene foort van herlevingskracht bezitten, waardoor zij eenigermate onverftoorbaar fchijnen te zijn. Wanneer men de meeste ingewands-wormen, gelijk ook de inktvisfchen en eenige weinige andere, uitzondert, dan zijn de meeste overige Wormen ware hermaphroditen, waarvan ieder bekwaam is, om zijn geflacht voort te planten. Ook de paring heeft bij vele dieren dezer klasfe ongemeen veel eigens, bij voorb. bij de gemeenfte tuin- en boschflakken, als welke in den paartijd met eenen boven alles zonderlingen kleinen pijl voorzien zijn, die kalkachtig van aard is, en bijna de gedaante heeft van de vierfnijdende punt eener lans. - Deze pijl zit hun als geheel droog in eene opening van den hals, en wanneer zich twee dezer diertjes ontmoeten, dan drukt ieder zijnen pijl in de borst van het andere, of werpt dien terftond vooruit, en niet dan na deze voorafgegane, wederzijdfche aanhitfing volgt eerst de ware paring.

De onoverzienbare menigte van zeefchepfels, in deze dierklasfe voorkomende, inzonderheid de fchelpen en koraaldieren, zijn in de groote huishouding der natuur van het uiterfte belang, alzoo zij in den oceaan alle nadeelige ftof verteren, bewerken, veranderen, en daardoor eene verrotting voorkomen, die anders onvermijdelijk en voor de bewoners van dezen aardbol allernoodlottigs zou zijn. Voor den mensch zijn de Wormen daardoor nuttig, dat vele ons zelfs fpijzen verfchaffen, zoo als oesters en mosfelen; terwijl eenige, inzonderheid, zoo als bij voorb. de *Venus mercenaria* en *Mytilus bidens*, aan vele bewoners der zeekusten en eilanden, onder anderen in de *Zuidzee*, tot een hoofdvoedfel dienen, en de fchoone purperverw, alhoewel minder dan voorheen, uit de purperflak genomen wordt. Uit het vocht der zeekat kan men inkt bereiden; de baard der kammosfel geeft eene foort van bruine zijde, die verarbeid wordt; vele foorten van mosfelen bevatten in zich paarlen, en de paarlemoerfchelp levert het paarlemoer; het roode koraal levert, vooral naar de *Oost-Indiën*, een gewigtig artikel van koophandel op, en het zoo genoemde konings-koraal is ook aldaar een zeer beroemd geneesmiddel, waarvoor de *Indianen* het dubbel gewigt van zilver betalen. Voorts zijn verfcheidene horens of fchelpen, geheel of in ftukken gebroken, bij eenige wilde volken als geld in omloop; de *Irokezen* en andere Noord-Amerikaanfche *Indianen* maken uit de ftukken van dergelijke veelkleurige mosfelen hunne gedenkfnoeren (*wampum*) enz. die hun in plaats van oorkonden dienen; vele wilden gebruiken mosfelfchelpen en flakkenhuizen, in plaats van drinkfchalen,

len, lepels, enz.; de *Zuidzee*-eilanders maken er hunne kunſtig bedachte angels en velerlei ander vischtuig uit, en de Noordwestelijke *Amerikanen* punten hunne harpoenen met ſcherp geſlepene ſtukken van mosſelſchelpen. Ook tot kunstarbeid dienen verſcheidene van deze ſchelpen, die in de manier van Onyx tot Cameën verwerkt worden. De beenachtige ſchubben van de zeekat worden in verſcheidene handwerken gebruikt; de ſpons dient tot velerlei huisſelijk gebruik; tallooze ſchelpen en koralen worden tot kalk gebrand; eenige groote, dunne mosſelſchelpen dienen in het zuidelijk *China* tot venſterglazen enz., en de conchiliën verſtrekken tot den meest algemeenen opſchik aan de wilde volken; terwijl, eindelijk, de bloedzuigers een uitſtekend belangrijk geneesmiddel uitmaken.

Onder de ſchadelijke Wormen behooren voornamelijk diegenen, welke zich in 's menſchen ligchaam, of, gelijk de aarsmaden, ſpoel-, haar- en lintwormen, in de darmbuis, of, zoo als de draad- of ſnaarwormen, even onder de huid ophouden; alsmede de leverworm, die bij de ſchapen, en de groote ſtekel-ſnuit worm, die bij de zwijnen, de blaas-, en zoo vele andere wormen, welke vooral bij de viervoetige huisdieren en visſchen gevonden worden, en ze ziek maken: ook zijn de regenwormen en ſlakken voor de plantgewasſen ſchadelijk; terwijl de paalworm, de boor-pholade en andere, ſchepen en dijken doorboren.

WORMS, aan den linkeroever van den *Rijn*, was eertijds eene vrije rijksſtad; doch die door den vrede van *Luneville*, met den geheelen linkeroever dezer rivier, aan *Frankrijk* kwam, en ſedert dien van *Parijs* tot de Rijnprovincie van het groothertogdom *Hesſen* behoort. Zij ligt in een aangenaam, vruchtbaar oord, en bevat 6,000 inwoners, die gedeeltelijk in den wijnbouw en de ſcheepvaart op den *Rijn* hun beſtaan vinden. Men heeft er eenige tabaks- en loodwit-fabrijken. De protestantſche godsdienst is er de heerſchende: de katholijken hebben, behalve de domkerk, een eerwaardig gebouw, waartoe reeds in de 8ſte eeuw de grond gelegd werd, nog eene kerk, de lutherſchen twee en de gereformeerden ééne kerk. Onder de wijnſoorten, welke in den omtrek van *Worms* verbouwd worden, onderſcheiden zich door deugd en vuur de *lieve-vrouwen-melk*, welke rondom de *lieve-vrouwenkerk* groeit, en van daar zijnen naam heeft; de *Katerlöcher*, en de *Lug*, die bij eenen voormaligen ſterken wachttoren verbouwd wordt. *Worms* is eene der oudſte, en in de vroegere Duitſche geſchiedenis eene der beroemdſte ſteden van *Duitschland*. De *Romeinen* hadden er eene volkplanting, en het was de zetel, of wel het langdurig verblijf der vroegere Frankiſche koningen, zelfs van KAREL *den Grooten* en de latere *Carolingers*. In de middel- en nieuwere geſchiedenis ſpeelt *Worms* insgelijks eene groote rol, deels door de menigvuldige rijksdagen, welke de keizers hier hielden, waaronder de beide van 1495, welke *Duitschland* eenen wettigen vorm gaf, en van 1521, waarop LUTHER, voor den keizer en de verga-

der-

derde rijksſtanden, met alle vrijmoedigheid zijne geloofsbelijdenis afgelegde; deels door het inwendig belang, hetwelk die ſtad door de nijverheid in het handelvertier harer inwoners, en hare ſterke bevolking (nog met het einde van den dertigjarigen oorlog 30,000 zielen bedragende) verkregen had, en deels, eindelijk, door het groot aandeel, hetwelk zij, als lid van het Rijnſche ſteden-verbond, aan de belangrijkſte geſchillen nam, welke de naburige vorſten onderling voerden. Sedert de laatſte 2 eeuwen, echter, is de belangrijkheid van *Worms*, door verſcheidene oorzaken, voornamelijk door de menigvuldige oorlogen tusſchen *Duitschland* en *Frankrijk*, aanmerkelijk verminderd. In 1689 werd *Worms*, gelijk ook *Spiers*, op bevel van Louvois, door de *Franſchen* bijna geheel verwoest. Sedert is de ſtad wel weder opgebouwd; doch men vindt er geene pleinen, en waar voormaals gebouwen ſtonden, ziet men thans alleen tuinen. In de eerſte jaren van den Franſchen omwentelings-oorlog leed *Worms* wederom zeer veel.

WORTEL. Door dit woord verſtaat men in de wiskunde zoodanige grootheid, welke, meermalen met zich zelve vermenigvuldigd, een' *potens* of *digniteit* voortbrengt. Dus is 2 de wortel van 4, 8, 16 enz. om dat $2 \times 2 = 4$; $2 \times 2 \times 2 = 8$, en $2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16$ uitmaakt. In het eerſte geval zegt men: 2 is de kwadraat of *tweede wortel* van 4; in het andere: 2 is de *kubiek*, of *derde wortel* van 8, en in het derde geval: 2 is de *bikwadraat* of *vierde wortel* van 16. Uit een getal, of algebraiſche grootheid, den wortel te trekken, heet dus dat getal te vinden, hetwelk, meermalen met zich zelf vermenigvuldigd, deze digniteit voortbrengt.

WOUDEN, of *Bosſchen*, waren in overoude tijden, in de Vereenigde gewesten en daaraan grenzende landen, veel menigvuldiger dan tegenwoordig, waarvan het groote aantal plaatſen en dorpen, welker naam met *Woud* beginnen of eindigen, ten bewijze ſtrekken. De Wouden of bosſchen werden ook bij onze Heidenſche voorzaten, naar gelang zij van ouds tot gewigtiger oogmerken dienden, in grooter eer en waarde gehouden. Zij waren, namelijk, van een tweeledig gebruik, plaatſen ter verrigting van de openbare godsdienst, en tot het houden van hunne landdagen en landſchapsvergaderingen. Ten aanzien van het eerſte gebruik berigt ons Tacitus, handelende over de zeden der *Germanen*, onder welke benaming ook onze Bataafsche voorouders begrepen waren, het volgende: „Zij wijden de „duistere Bosſchen en Wouden; en dit verborgen heiligdom noe- „men zij naar den naam van den eenen of anderen hunner goden, en „het is niet dan met den grootſten eerbied, dat zij deze gewijde plaat- „ſen beſchouwen." Digt beplante donkere Wouden verſtrekten dus aan de dappere heidenſche *Batavieren* tot kerken; en hoe weinig opgeklaard ook de denkbeelden dier volken voor het overige mogten zijn, zij waren echter verſtandig, en de keuze hunner godsdienſtige vergaderplaatſen moet vele dus genoemde Christenen beſchamen. Zij geloof-

den, „ dat de Majesteit der Goden te heerlijk was, om dezelve „ tusſchen wanden of muren te beſluiten, of door beelden of gelij- „ kenisſen te kunnen uitdrukken." Voorts werden deze Wouden zoo digt beplant, dat tusſchen de takken en bladeren der boomen het daglicht zich bezwaarlijk eenen doortogt konde banen, hetwelk met het oogmerk geſchiedde, om, door middel der akelige ſtilte en ſomberheid, bij de godsdienſtige vereerders eenen heiligen ſchroom en eene eerbiedige vrees te verwekken. In deze achtbare Wouden rigtten zij altaren van groene zoden op, en hielden de gewijde gereedſchappen bij de hand, om aan hunne godheden ſlagtoffers te brengen. Zie hier, hoe ſierlijk en krachtig het eene en andere door den ridderlijken Drosſaard PIETER CORNELISZOON HOOFT, in zijnen *Baeto*, waarin hij eenen Bataafſchen priester ZEGEMONDT doet ſpreken, wordt voorgeſteld:

Ook zijn wij ongewoon, 't geen, dat zich niet begrijpen
Van al de wereldt laat, in tempels te benijpen:
Maar wijen wel, tot eer der heiligheên, in 't woudt,
Een' levendige kerk, van ongekorven hout,
'T welk, met zijn' telgen breedt en hemelhooge toppen,
Het dartelmakend licht beſtaat den wegh te ſtoppen:
En ſtelt van binnen toe een' akelijken dagh,
Die 's menſchen hart beſtelpt met ootmoed, en ontſagh.

Behalve tot godsdienſtig gebruik, dienden ook de Wouden, zoo als wij boven reeds aanmerkten, tot het houden van landdagen, of zoo genoemde Hageſpraken, op welke de voornaamſten en aanzienlijkſten des volks bijeen kwamen, om over het verkiezen van eenen overſten of heervoogd, over de belangen van ſtaat en oorlog, over het bijleggen van gerezene geſchillen, of over het uitſpreken van gevelde vonnisſen te raadplegen. Alhoewel deze vergaderingen, volgens hare eerſte bedoeling, tot wereldlijke oogmerken waren aangelegd, hadden zij echter dikwijls een godsdienſtig aanzien, uit hoofde der plegtigheden, waarmede zij geopend werden, door het toebrengen van een offer aan de godheid, aan welke het Woud gewijd was. Om vooraf den gelukkigen uitſlag van het onderwerp der raadpleging te kunnen berekenen, gaf men, bovendien, acht op het geſchreeuw der vogelen, of op de bewegingen, het loopen, ſtaan, en briefchen van een wit paard, hetwelk met voordacht, zonder dat het eenige last opgelegd, of eenige arbeid van hetzelve mogt gevergd worden, in deze Wouden onderhouden werd. Keizer CLAUDIUS verbood, op grond dezer vereeniging van het ſtaatkundige met de vereering der Goden, in het jaar 43 onzer tijdrekening, aan de *Batavieren* niet alleen het ſtatelijk verrigten van hunne godsdienst in de heilige Wouden, maar gaf ook bevel, om eenige dezer gewijde plaatſen uit te roeijen; als wel overtuigd zijnde, hoe de *Batavieren*, het Romeinſche juk moede, en hakende met eenen heiligen ijver naar het herſtel der verlorene vrijheid, dikwijls in hunne Wouden zamenkomſten hielden, in ſchijn, om op hunne wijze hunne Goden te vereeren, doch in der daad,

om gepaste maatregels te beramen ter afschudding van het Romeinſche dwangjuk. Voor een overblijfsel dezer manier van raadplegen, in de gewijde Bosſchen of Wouden, mogen wij het geregt onder den *opſtalboom* houden, (*zie aldaar*) hetwelk onder anderen, en wel het eerst te *Aurich* in *Oost-Vriesland*, ſchijnt plaats gehad te hebben.

Verſchillend is de wijze, waarop deze Wouden verdwenen zijn. Het doordringend licht van eene betere dan de heidenſche godsdienst, moest het natuurlijke gevolg hebben, dat, met het verzaken der afgoderij, ook de plaatſen, aan haar geheiligd, in mindere waarde werden gehouden, en allengkens vervielen. Ook zullen de menigvuldige overſtroomingen en hooge watervloeden, van ſommige van welke onze oude kronijken gewagen, het hunne tot het verwoesten dier Wouden hebben toegebragt; wordende nog heden ten dage, ter plaatſe waar zij geſtaan hebben, boomen of ſtukken er van diep uit den grond opgedolven; terwijl men almede den ondergang van vele bosſchen, gedeeltelijk, aan den toenemenden bloei van den landbouw kan toeſchrijven, waardoor men eene menigte landen, eertijds met boomen bedekt, in vruchtbare koornakkers of grasrijke weiden heeft veranderd.

WOUDRICHEM, of *Woerkom*. Eene ſtad van ons koningrijk, in de provincie *Noord-Braband*, district *'s Hertogenbosch*, op eenen aangenamen uithoek, over de zamenvloeijing der *Maas* en *Waal* gelegen. Zij is de hoofdſtad van het vruchtbare land van *Altena*, en bevat, met de buurt *Oudendijk*, ongeveer 850 inwoners, welke meestal in de visſcherij op bovengenoemde rivieren hun beſtaan moeten zoeken.

WOUTERS, (KRIJN) een groot ſchipper, te *Enkhuizen* geboren, een kundig en kloek zeeman, die omſtreeks het jaar 1575 leefde, was de eerſte uitvinder van de tegenwoordige gedaante en inrigting der masten van groote ſchepen. Men weet, dat deze masten uit één, twee en ſomtijds meer ſtukken zijn zamengeſteld; terwijl het tevens bekend is, hoe het behoud der ſchepen, bij zwaren ſtorm, dikwijls van de mogelijkheid afhangt, om de masten te kunnen verkorten, ten einde de topzwaarte te verminderen. Tot in het genoemde jaar beſtonden de groote masten uit 2 ſtukken, waarvan het bovenſte gedeelte aan het onderſte, door middel van dunne touwen, rondom hetzelve gewoeld, zoodanig verbonden was, dat de geheele mast in die gedaante altoos moest overeind blijven; en het was onze landgenoot K. WOUTERS, die het middel uitdacht, om de beide ſtukken zoodanig te vereenigen, dat men, in gevalle van nood, het bovenſtuk kon wegnemen, door hetzelve te laten doorſchieten tot op het dek van het ſchip.

WOUW (De) of *Kuikendief* (*Talio Milvus*) behoort onder de roofvogels, en wel onder het geſlacht der valken. Hij heeft eene gele waschhuid; eenen geſpleten of gevorkten ſtaart; een roestkleurig lijf, en eenen bijna witten kop. Men vindt hem overal in de oude wereld en ook bij ons te lande: hij is wel ſchadelijk voor het huisgevogelte; doch ook weder aan den anderen kant daardoor nuttig, dat hij eene

menigte van krengen en amphibiën verflindt, waarom men deze vogels in verfcheidene oorden, even als den arendgier in *Egypte*, opkweekt, en, volgens een verbod der overheid, niet fchieten mag.

WOUWERMAN (PHILIPS) werd in het jaar 1620 te *Haarlem* geboren; eene ftad als de wieg en bakermat der voornaamfte kunftenaren vermaard. Zijn vader was PAULUS WOUWERMAN, een historiefchilder, bij wien hij de eerfte beginfelen der fchilder- en teekenkunst leerde; doch binnen korten tijd zoo ver gevorderd zijnde, dat hij de lesfen zijns vaders niet meer behoefde, ging hij op zijne eigen wieken drijven, zonder van iemand anders eenig verder onderwijs te genieten. Gelukkig was het voor onzen fchilder, dat hij van den beginne af zoodanige begunftigers vond, die zijn werk op den regten prijs wisten te ftellen, en edelmoedig genoeg waren, om hetzelve naar waarde te betalen, waardoor zijn ijver en vindingrijke geest meer en meer werden aangevuurd. De voorwerpen van WOUWERMAN's penfeel waren zeer verfcheiden, en het verfchil van teekening, orde en fchikking van dezelfde voorwerpen zoo onbegrijpelijk kunftig en velerlei, dat het de verwondering der grootfte kenners wegdroeg. Inzonderheid fteekt dit uit in zijne jagten, pleifterplaatfen, rijbanen, veldflagen, ftrooppartijen, paardemarkten, enz., van welke het ééne kunstftuk nimmer aan het andere gelijk is; zelfs vindt men verfchil in de kleinfte bijwerken, als voorgronden, boomen, luchten, enz. Bovendien wist hij al zijne ftukken zoo verftandelijk, en in derzelver natuurlijken aard af te beelden, dat men met den eerften opflag zien kon, wat de beelden wilden zeggen; terwijl hij in het fchikken van bijzondere gevallen de zeldzaamfte hartstogten zoo heerlijk wist uit te drukken, alsof hij dagelijks ooggetuige ware geweest van de ontmoetingen, welke hij in zijn tafereel bragt. Zoo beeldde hij b. v. in zijne ftrooperijen en plunderingen van dorpen en gehuchten, den moordzieken moedwil der foldaten, en den doodelijken fchrik en angst der overrompelde landlieden zoo natuurlijk af, dat de zielen der aanfchouwers in de gefchilderde rampen dier ongelukkigen deel namen, alsof zij met der daad bij deze treurtooneelen tegenwoordig waren. De fchilderftukken van WOUWERMAN zijn door geheel *Europa* verfpreid en bij kenners in de hoogfte achting. De koninklijke galerij te *Dresden* bezit er verfcheidene van; zoo als ook een groot getal in het Franfche mufeum, en ettelijke in de galerijen te *Munchen* en *Weenen* voorhanden zijn. Na den dood van onzen fchilder rezen zijne ftukken tot aanmerkelijke prijzen, vermits de keurvorst van *Beijeren*, MAXIMILIAAN MARIA, gouverneur der *Nederlanden*, dezelve liet opfporen en koopen. WOUWERMAN ftierf in 1668 in zijne geboorteftad in het 48fte jaar zijns oudersdoms, niet zonder door het geluk aanmerkelijk begunftigd te zijn. In den gevel van het huis, omftreeks de roomsch-katholijke kerk op de Bakkenesfegracht, waar hij zijne woonplaats gevestigd had, en hetwelk thans aan die kerk toebehoort, deed de pastoor, de weleerw. heer FROUHOF, mede

de een Haarlemmer, beminnaar en voorſtander der fraaije kunſten, bij gelegenheid, dat dezelve voor weinige jaren herſteld werd, boven de deur eenen arduinſteen plaatſen, met den naam van PHILIP WOUWERMAN, waardoor zijn weleerw. dank van alle liefhebbers en hoogſchatters der fraaije kunſten verdient.

WURTEMBERG, voorheen een hertogdom, doch ſedert 1805 een koningrijk, ligt tusſchen *Beijeren*, *Baden* en het *Bodenmeer*; bevat 380 vierkante mijlen met 1,395,500 inwoners, en is een der ſchoonſte en meest bebouwde landen van *Duitschland*. De ruwe *Alp* en de *Schwartzwald* zijn de hoogſte bergen; de *Neckar* en *Donau* de voornaamſte rivieren, en koorn, ooft, ſchapen en wijn de hoofdvoortbrengſels des rijks. De inwoners leven van den land- en wijnbouw, waarvan de eerſte jaarlijks, over het algemeen, 3 millioenen ſchepels aan koorn oplevert, en de laatſte in 1811 van 80,000 morgen wijnbergen voor 9 millioenen guldens aan wijn heeft afgebragt; voorts van het ſpinnen en weven van garen, het maken van horologies, borſtelwerk, enz. Zij handelen met hunne voortbrengſels buiten 's lands, en de balans van invoer is ten voordeele van het rijk. De koning heeft ter vorming van kundige landbouwers, op zijn domeingoed *Hohenheim*, eene inrigting daargeſteld, waarvan men zich veel goeds belooft: terwijl voor de geleerde beſchaving door de univerſiteit te *Tubingen*, door het *collegium illustre*, het *gymnaſium illustre* te *Tubingen* en *Stuttgart*, door 4 theologisch-evangeliſche *Seminariën*, te *Maulbronn* en *Blaubeuren*, *Schonthal* en *Urach*, door de katholijke *gymnaſiën* te *Ellwangen* en *Rothweil*, en door eene menigte andere inrigtingen gezorgd is. Ook de vrijheid der drukpers is bij eene wet bepaald, en zelfs het nadrukken van boeken vrijgelaten. Bij eene algemeene gewetensvrijheid worden door de ſtaatsregeling alleen aan de drie godsdienſtige gezindheden de regten eens ſtaatsburgers verzekerd. De lutherſche kerk telt 6 generaal-ſuperintendenten, 51 dekenſchappen en 817 leeraren; de katholijken ſtaan onder de bisdommen *Ellwangen* en *Conſtanz*, en hebben 652, en de gereformeerden vormen onder het dekenſchap *Canſtadt* 8 gemeenten. Bovendien vindt men in *Wurtemberg Waldenzen*, *Separatisten* en 5,500 joden.

De monarchie heeft in Herfstm. 1819, door een verdrag met den koning en de ſtanden, eenen vertegenwoordigenden vorm verkregen. De vergadering der laatſten, welke doorgaans om de 3 jaar wordt bijeen geroepen, beſtaat uit 2 kamers. De opvolging op den troon is in de mannelijke linie volgens het regt van eerstgeboorte bepaald, en na het uitſterven van dezen ſtam volgt de vrouwelijke linie. De meerderjarigheid des konings is op 18 jaar vastgeſteld; doch de troonopvolger wordt eerst gehuldigd, nadat hij bij eene eigenhandige akte aan de ſtanden de handhaving van den regeringsvorm des lands verzekerd heeft. Ieder is volgens de wet vrij en gelijk. De koning kan geen gedeelte van het rijksgebied, noch ſtaatsinkomſten vervreemden; geene nieuwe belastingen heffen, noch eene overeenkomst, of verdrag van ſubſidie ſluiten, om koninklijke troepen in eenen oorlog

te gebruiken, waarin *Duitschland* niet betrokken is. Ontwerpen van wetten worden alleen door den koning aan de ſtanden voorgedragen; doch deze hebben langs den weg van verzoek de bevoegdheid, om nieuwe wetten aan hem voor te ſtellen, en de opheffing der beſtaande, of verandering in dezelve, voor te dragen. Bij den koning berust de uitvoerende magt: hij roept de vergadering bijeen en kan dezelve opſchorten en ontbinden; hij bekrachtigt de door de ſtanden gemaakte wetten, en kondigt dezelve af. Zoodanige ontwerpen van wetten, als de bewilliging van belastingen betreffen, moeten altijd aan de tweede kamer worden gezonden, die dezelve overweegt, en, na een voorafgaand vertrouwelijk geſprek met de eerſte kamer, er op beſluit, welk beſluit dan deze, alleen in zijn geheel, zonder eenige verandering, kan aannemen of verwerpen. Heeft het laatſte plaats, dan worden de ſtemmen van beide kamers bijeen gevoegd, en wordt bij meerderheid het beſluit der ſtanden opgemaakt; doch ſtaan de ſtemmen gelijk, dan heeft de voorzitter der tweede kamer eene beſlisſende ſtem. Bij alle andere ontwerpen van wetten, geldt het grondbeginſel, dat alleen zoodanige beſluiten, waarover beide kamers, na wederzijdſche mededeeling, zijn overeengekomen, bij den koning kunnen gebragt, en door hem bekrachtigd worden. Voorts is ter bewaring der ſtaatsregeling een geregtshof van ſtaat ingeſteld, en zijn de geregtshoven onafhankelijk. Lijfstraffelijke vonnisſen behoeven geene bekrachtiging van den vorst, die alleen het regt heeft, om gratie te kunnen verleenen. De ſtaat van verbeurdverklaring van goederen is algemeen opgeheven. Er is wijders een koninklijke geheimraad, welke volgens de ſtaatsregeling van 1819 uit de ministers en door den koning benoemde raden beſtaat, en het beheer van regtspleging, van binnen en buitenlandſche zaken, het kerk, ſchool-, krijgswezen en der geldmiddelen bevat. De ſtaatsſchuld wordt door de ſtanden gewaarborgd, en bedroeg, volgens aan hun gedane opgave, in 1820 21,895,620, en met de provinciale ſchulden 23,945,180 gulden, waarvan ſlechts 1,436,367 buiten 's lands behoorden; de inkomſten beliepen 10,028,453 en de uitgaven 10,542,521 gulden, zoo dat er een te kort van 514,000 moest gedekt worden. Het leger beſtond in 1819, op den voet van vrede, uit 5,943 man; doch wordt, op den voet van oorlog, op 18,995 gebragt, waarvan het verbonds-contingent 6,500 man bedraagt, en tot het 8ſte legercorps behoort. Het rijk is in 4 kreitſen, de *Neckar*, *Schwarzwald*, *Donau* en *Jaxtkreits* verdeeld, en heeft *Stuttgart* (*zie aldaar*) tot deszelfs hoofdſtad.

WURZBURG. Twee landgerigten in den *Beijerſchen Neder-Mainkreits*, te zamen 22,780 inwoners bevattende, die aanzienlijken wijnoogst hebben. De hoofdplaats van den *Neder-Mainkreits* en der beide landgerigten, mede *Wurtzburg* genoemd, is de zetel van den commisſaris generaal, der onderſcheiden regerings-collegiën en van eenen bisſchop, en wordt door eenen hoogen muur en diepe grachten omringd, en door *den Main*, waarover eene fraaije brug ligt, in twee deelen verdeeld. Zij heeft 6 poorten, een prachtig reſiden-

tie-

tie-flot, 33 kerken, waaronder de eerwaardige dom met vele merkwaardigheden; verscheidene liefdadige inrigtingen, waaronder het *Julius-hospitaal* met een huis voor kraamvrouwen, een' kruidtuin, eene ontleedkamer en krankzinnigenhuis, het *Karolinen* instituut voor verminkten, 13 andere hospitalen, een weeshuis, 2 ziekenhuizen, enz. Voorts heeft men hier eene roomsche hoogeschool met 28 hoogleeraren, eene boekerij, een kabinet van naturaliën, eene polytechnische school voor schoolonderwijzers en eene voor priesters, eene school voor vroedvrouwen, voor de veeartsenijkunde, en verscheidene lagere scholen en opvoedingsgestichten, een' schouwburg, een leesmuseum en de verzameling van schilderijen van von Murten. Onder de fabrijken telt men die van lakens, wollen stoffen, leder, speelkaarten, tabak, salpeter, glauberzout, heel- en natuurkundige instrumenten, azijnstokerijen, enz. De stad heeft veel scheepvaart en visscherij; drijft een' aanzienlijken handel, inzonderheid in wijnen, en is geheel met wijnbergen omringd. De kunstenaars Bauer en König, die drukpersen met stoom, en andere werktuigen vervaardigen, zijn beroemd.

WYTTENBACH (Daniel) bekleedt onder de vroegere en latere sieraden der oude letterkunde eene der aanzienlijkste plaatsen. Hij werd, op den 7den van Oogstm. 1746, te *Bern*, uit een aanzienlijk, en ook door roem van geleerdheid vermaard geslacht geboren. Zijn vader, mede Daniel Wyttenbach geheeten, was hoogleeraar in de godgeleerdheid te dier stede. Naauwelijks 8 jaar oud zijnde, werd hij op de openbare school aldaar besteld, ten einde in de beginselen, vooral der Latijnsche letterkunde, te worden onderwezen. Twee jaar later, vergezelde hij zijnen vader naar *Marburg*, werwaarts deze, door zijne uitgegevene schriften als een der kundigste godgeleerden vermaard geworden, op zeer voordeelige en vereerende voorwaarden, ter bekleeding van den post van hoogleeraar in de godgeleerdheid geroepen was. Eerst bezocht onze Wyttenbach ook daar de openbare school; doch niet lang daarna werd hij door zijnen vader aan het bijzonder onderwijs van een braaf en geleerd jongeling, met name Jacob Jarger, later hoogleeraar in de wiskunde te *Rintelen*, toevertrouwd. Vier jaar achtereen genoot de jeugdige Wyttenbach, nevens zijne broeders en zusters, onder het toezigt van zijnen vader, die niet verzuimde, over de vorming zijner kinderen steeds een wakend oog te houden, het onderwijs van den genoemden huisleeraar, hetwelk zich, behalve tot de geschiedenis, aardrijkskunde en de Latijnsche en Grieksche taal, ook tot het Hebreeuwsch uitstrekte, en, in vele opzigten, voor hem van groote nuttigheid was. Nu werd de veertienjarige jongeling ook, gelijk van zelf spreekt, met de kennis der Fransche en Hoogduitsche taal- en letterkunde toegerust, geschikt geoordeeld, om de lessen der hoogleeraren in de stad zijner inwoning te volgen. Gedurende ruim 3 jaar, waarvan ieder, naar de gewoonte, op de hoogescholen in *Duitschland* aange-

nomen, eenen dubbelen akademifchen *curfus* bevatte, legde hij zich, met veel ijver, op den geheelen omvang der wijsbegeerte en letteren toe; waarna hij tot de ftudie der godgeleerdheid, tot welke zijn vader hem, van den aanvang af, beftemd had, overging. Dan zoo gering was de lust, dien hij tot voortzetting dezer ftudie, zoo groot daarentegen de neiging, welke hij ter voortdurende beoefening der oude letteren, bijzonder der Griekfche, aan den dag legde, dat zijn vader wijsfelijk begreep, den fmaak van zijnen zoon niet te moeten dwingen. Hij gaf hem derhalve volle vrijheid, om zich voortaan aan zijne geliefkoosde letteroefeningen geheel over te geven. Van deze vrijheid gebruik makende, hield onze WYTTENBACH, die thans den ouderdom van 18 jaar bereikt had, zich (van 1764—1768) in het vaderlijke huis met de gezette en naauwkeurige lezing en beoefening der voornaamfte Griekfche fchrijvers onvermoeid bezig. Terwijl hij met die van PLATO, boven anderen zijn' lievelingsfchrijver, onledig was, kwam hem, door een gelukkig toeval, het *Lexicon* van TIMAEUS op dien wijsgeer, door den beroemden RUHNKENIUS, met aanteekeningen, uitgegeven, in handen. Het licht, in die aanteekeningen verfpreid, deed hem voor de geleerdheid en den fmaak van haren fchrijver een' zoo diepen eerbied, eene zoo vurige bewondering opvatten, dat hij, van nu af, niets meer verlangde, dan zich door eenige proeven van zijne vorderingen bij dezen aan te bevelen. Doch, ter behoorlijke uitwerking van die proeve geene genoegzame hulpmiddelen te *Marburg* vindende, verzocht en verkreeg hij gereedelijk van zijnen vader de vrijheid, om zich, voor eenigen tijd, naar *Göttingen* te begeven, waar hij hoopte in den vermaarden HEYNE een' begunftiger en bevorderaar van zijne ftudiën te zullen vinden. In de laatfte helft van 1768 te dier ftede gekomen, zag hij zich in zijne hoop geenszins te leur gefteld, daar HEYNE hem, met de uiterfte dienstvaardigheid, alle verlangde hulpmiddelen verfchafte, zijnen ijver op allerlei wijze aanvuurde, en hem, door zijne aanbeveling, met RUHNKENIUS in kennis bragt. Ook gaf hij zijnen jeugdigen vriend den heilzamen en door dezen gaarne en met ijver gevolgden raad, om de kennis der Latijnfche letteren, waarin hij tot hiertoe flechts geringe vorderingen gemaakt had, bij die der Griekfche te voegen. Op het laatst van Lentem. des jaars 1769, verfcheen te *Göttingen* de eerfte openbare proeve van WYTTENBACH's geleerdheid in een gefchrift, aan RUHNKENIUS opgedragen, en ten titel voerende: *Epistola Critica ad Vir. Cel.* D. RUHNKENIUM, *fuper nonnullis locis Juliani Imp. cui accesferunt animadverfiones in* EUNAPIUM *et* ARISTARCHUM. (*Critifche Brief aan den wijdberoemden* D. RUHNKENIUS, *over eenige plaatfen van keizer* JULIANUS, *met bijgevoegde aanmerkingen op* EUNAPIUS *en* ARISTARCHUS.) Zeer gunftig werd deze proeve door RUHNKENIUS en zijnen ambtgenoot, den niet minder beroemden VALCKENAER, opgenomen; en de minzame en vereerende brieven, die WYTTENBACH van deze beide mannen, door hem als de twee

hoog-

hoogste gezagvoerders in het rijk der letteren geëerbiedigd, ontvangen mogt, gaven natuurlijk krachtig voedsel aan zijn reeds lang opgewekt verlangen, om te *Leiden* eenigen tijd hun onderwijs en omgang te genieten. Hij gaf dit verlangen, door HEYNE ondersteund, aan zijnen vader te kennen; die ook in dezen zich, ter voldoening aan zijne redelijke begeerten, bereid verklaarde. Hij aanvaardde hierop, in 1770, de reis naar *Leiden*, en zag, bij zijne komst aldaar, zijne verwachtingen, hoe hoog ook gespannen, nog merkelijk overtroffen. Ook vonden beide geleerden in zijne verstandelijke hoedanigheden, zijne ongemeene geleerdheid, en blakenden ijver tot hare uitbreiding, zoo groot behagen, dat zij niets meer verlangden, dan hem voor altijd aan *Holland* te verbinden. Gelukkig bood zich daartoe eerlang eene gunstige gelegenheid aan, daar het Remonstrantsche kerkgenootschap voor deszelfs kweekschool te *Amsterdam* eenen hoogleeraar in de wijsbegeerte en letteren zocht. Op aanbeveling van RUHNKENIUS en VALCKENAER, werd WYTTENBACH ter bekleeding van dien post geroepen; en, daar het verblijf in dit land hem, zoo op zich zelf, als inzonderheid om den wil zijner genoemde begunstigers, hoogst bekoorlijk voorkwam, aarzelde hij niet daaraan te voldoen. Hij aanvaardde zijnen post, op den 19 van Slagtm. des jaars 1771, met eene fraaije en belangrijke redevoering: *De conjunctione Philosophiae cum elegantioribus Literis.* (*Over de vereeniging der Wijsbegeerte met de fraaije Letteren.*) Hoogst aangenaam was zijne komst te *Amsterdam* aan allen, die de oude letteren op prijs stelden, bijzonder aan den achtbaren en geleerden grijsaard PIETER FONTEIN, die hem eene vaderlijke genegenheid toedroeg, en den edelaardigen, toen reeds als Latijnsch dichter vermaarden, en sedert, als zoodanig en als letter- en oudheidkundige, tot nog grootere vermaardheid opgeklommen HIERONIMUS DE BOSCH, met wien hij twee jaar later dezelfde woning betrok, en ook, nadat deze zamenwoning, die 11 jaar voortduurde, met wederzijdsch goedvinden een einde had genomen, tot aan deszelfs dood, eene broederlijke vriendschap onderhield. Met ongemeenen lof bekleedde hij den hem opgedragenen post, daarbij lessen gevende in de redeneer- en bovennatuurkunde, mitsgaders in de Grieksche taal, welke laatste hij niet slechts voor de voedsterlingen der Remonstrantsche kweekschool, maar ook voor alle letterminnende jongelingen, en wel kosteloos, openstelde. Inmiddels verzuimde hij niet, ook door de uitgave van geleerde schriften, het nut der letteren en zijnen eigenen roem te bevorderen. Reeds in den jare 1772, gaf hij het boekje van PLUTARCHUS, *de sera numinis vindicta*, met zijne aanteekeningen in het licht, als voorlooper eener nieuwe, door hem voorgenomene uitgave van de werken van dien beroemden Griekschen wijsgeer en geschiedschrijver, en leide daardoor zijne bevoegdheid voor die moeijelijke taak op het heerlijkst aan den dag. In 1777 maakte hij, doch zonder voor als nog zijnen naam op den titel te melden, eenen aanvang met de uitgave van zij-

ne

ne *Bibliotheca Critica*, een beoordeelend tijdschrift, aan de oude letterkunde gewijd, hetwelk door geheel het geletterd *Europa*, met de hoogste goedkeuring, ontvangen werd, en, met uitzondering van eenige weinige stukken van eene andere hand, onzen WYTTENBACH alleen tot schrijver had. Hetzelve kwam, eerst met kortere, naderhand met langere tusschenstanden, bij stukken, ten getalle van twaalf, te voorschijn, die te zamen 3 deelen uitmaken, en waarvan het laatste, in den jare 1808, in het licht verscheen. Eerst bij de uitgave van het negende stuk, het eerste van het derde deel, openbaarde hij, in eene keurige opdragt aan P. FONTEIN, zijnen naam. — Na 8 jaren den bovengemelden post van hoogleeraar bij de kweekschool der Remonstranten te hebben waargenomen, aanvaardde hij, op den 25 van Wijnm. des jaars 1779, den hem opgedragenen post van hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de doorluchtige school te *Amsterdam*, met het houden eener hoogst voortreffelijke redevoering: *de Philosophia, auctore* CICERONE, *laudatarum artium procreatrice et quasi parente.* (*Over de Wijsbegeerte, volgens* CICERO, *de teelster en als het ware de moeder van alle loffelijke kunsten.*) Nu voegde hij, bij zijne vroegere wijsgeerige lessen, nog andere, de geschiedenis der wijsbegeerte betreffende, en werkte eerlang een gedeelte daarvan breeder uit in eene keurige en geleerde Latijnsche verhandeling, ten antwoord op de vraag van het Stolpiaansche legaat: *Kan het, door de kracht der rede alleen, en op welke gronden, bewezen worden, dat er niet meer dan één God is? En zijn er ook volken of wijsgeeren geweest, die aan deze waarheid, zonder hulp eener Goddelijke openbaring, tot hen overgebragt, kennis gehad hebben?* welke verhandeling door bezorgeren van het genoemde legaat met den uitgeloofden eereprijs bekroond werd. — Niet lang daarna, in 1781 namelijk, gaf hij een leerboek over de redeneerkunst, ten behoeve zijner toehoorderen, onder den titel: *Praecepta artis logicae*, in het licht, waarin, naar het oordeel van deskundigen, duidelijkheid en bondigheid aan zuiverheid en bevalligheid van stijl en voordragt vereenigd waren. — In 1782 stelde TEYLER's godgeleerd genootschap eene vraag voor, betreffende de gevoelens der oude wijsgeeren over de onsterfelijkheid der ziel, op welke vraag WYTTENBACH een zoo geleerd en fraai geschreven antwoord, in de Latijnsche taal, inzond, dat de voorstellers geen oogenblik aarzelden, daaraan den uitgeloofden eereprijs toe te kennen. Terwijl hij dus, door de gedurige uitgave van geleerde schriften, zijnen roem, als wijsgeerig en critisch beoefenaar der Grieksche en Latijnsche letterkunde, meer en meer vestigde en uitbreidde, leide hij tevens zijne geschiktheid, om door zijn onderwijs edelaardige jongelingen in liefde tot de wijsbegeerte en letteren te ontvonken, en daarin de schoonste vorderingen te doen maken, op het heerlijkst aan den dag. Eene luisterrijke proeve hiervan kwam, in den jare 1783, te voorschijn in de keurig bewerkte en, onder zijne voorzitting, met bijzonderen lof verdedigde verhandelingen van twee

zij-

zijner uitmuntendste kweekelingen, B. P. VAN WESELE SCHOLTEN en P. NIEUWLAND. Die van den eersten had tot opschrift: *Dissertatio Philosophico-Critica de Philosophiae Ciceronianae loco, qui est de natura Deorum*; die van den tweeden: *Dissertatio Philosophico-Critica de Musonio Rufo, Philosopho Stoico.* — In den jare 1785 werd hem de opengevallen leerstoel in de Grieksche en Latijnsche letterkunde en historie, enz. aan het Amsterdamsche athenaeum aangeboden; welk aanbod hij, met heusche weigering van een schier gelijktijdig aanzoek, om den overledenen, beroemden VALCKENAER, in het onderwijs der Grieksche letteren, aan de Leidsche hoogeschool op te volgen, uit liefde tot de stad zijner inwoning aannam. Op den 18den van Grasm. aanvaardde hij zijnen nieuwen post met eene schoone redevoering: *De vi et efficacia historiae ad virtutis studium* (*Over de kracht en het vermogen der historie tot bevordering der deugd.*) Met den loffelijksten ijver en de weldadigste vruchten voor de studerende jongelingschap, vervulde hij de onderscheidene pligten van dezen veel omvattenden post, en bragt daardoor niet weinig toe, om den bloei van het Amsterdamsche athenaeum meer en meer te doen toenemen. De bezorgers van hetzelve en de regeerders der stad toonden zich daarvoor ook erkentelijk, door, ter gelegenheid dat hij de opdragt van eenen leerstoel in de Grieksche letteren en zedelijke wijsbegeerte, hem door de regering van zijne geboortestad *Bern* gedaan, had van de hand gewezen, zijne jaarwedde, uit eigene beweging, aanzienlijk te vermeerderen. Van zijnen werkzamen ijver ten nutte der letterminnende jeugd getuigt, onder vele andere proeven, ook de uitgave van eene verzameling van uitgelezene plaatsen uit de voornaamste Grieksche geschiedschrijveren, (*Selecta principum Historicorum Graecorum*) ten gebruike bij zijne lessen, in den jare 1793 in het licht verschenen; eene uitgave, die tevens aan meer geoefenden hoogst welkom was, zoo om de sierlijke en hoogst belangrijke voorrede, als om de voortreffelijke aanmerkingen, waarvan hij dezelve deed vergezeld gaan. Te midden der bezigheden, aan zijnen post verbonden, en door hem, gelijk uit het gezegde blijkt, met de grootste getrouwheid waargenomen, verzuimde hij niet om, zoo door de voortzetting zijner *Bibliotheca Critica*, waarvan boven reeds het noodige gezegd werd, als inzonderheid door het vervolgen van zijne groote onderneming, de uitgave der zedekundige werken (*Opera Moralia*) van PLUTARCHUS, aan de gansche geletterde wereld en de nakomelingschap van nut te wezen. In 1794 was die arbeid zoo verre gevorderd, dat hij schier den geheelen door hem verbeterden tekst der genoemde werken, met de voorrede, naar *Oxfort* kon overzenden, alwaar zijne uitgave, volgens eene vroeger gemaakte overeenkomst met de bestuurders der geleerde inrigting en drukkerij te dier stede, zou in het licht verschijnen.

De groote omkeering van zaken in den jare 1795 had geenen merkelijken invloed op de omstandigheden en het lot van onzen WYT-

TENBACH, die aan de zwevende burgergefchillen nimmer eenig deel had genomen, en, om de loffelijke vervulling van zijne ambtspligten, door de verftandigen van alle partijen even zeer geacht werd. Hij genoot derhalve, te midden der algemeene onrust, eene zoo gewenschte rust, en gevoelde zich tevens aan zijn aangenomen vaderland en bijzonder aan de ftad zijner inwoning zoo zeer verknocht, dat de beftuurders van zijne geboorteftad, in den jare 1797, hunne pogingen op nieuw zagen mislukken, om een' zoo beroemden burger in hun midden te doen wederkeeren. In het volgende jaar nogtans hadden er omftandigheden plaats, die hem bewogen van ftandplaats te veranderen. In dat jaar, namelijk, overleed zijn vaderlijke vriend RUHNKENIUS, eene ongelukkige weduwe met twee dochters, van welke de oudfte, even als hare moeder, blind was, in bekrompene omftandigheden achterlatende. Curatoren der Leidfche hoogefchool hervatteden nu dadelijk hunne reeds vroeger vruchteloos aangewende pogingen, om WYTTENBACH aan die hoogefchool te verbinden, onder aanbieding niet flechts van zeer vereerende voorwaarden, maar ook onder belofte, dat zij, in gevalle hij aan hune wenfchen voldeed, niets onbeproefd zouden laten, om het lot der beklagenswaardige familie van zijnen vriend te verzekeren. Deze belofte, die ook kort daarna, overeenkomftig zijnen wensch en dien van alle hoogfchatters van uitftekende verdienften, vervuld werd, was het voornamelijk, waardoor hij zich ten laatfte liet overhalen, om naar *Leiden* te verhuizen, waar hem de post van hoogleeraar in de oude letterkunde, in dezelfde uitgeftrektheid, als hij dien te *Amfterdam* bekleedde, te gelijk met dien van opziener over de akademifche boekerij, was opgedragen. Hij aanvaardde dien post, op den 4 van Bloeim. des jaars 1799, met eene redevoering: *De adolescentia* DAVIDIS RUHNKENII, *in exemplum propofita adolescentibus Batavis, bonarum artium ftudiofis.* (*Over de jongelingfchap van* DAVID RUHNKENIUS *aan de Nederlandfche jongelingen, die zich in nuttige kunften oefenen, ten voorbeeld gefteld.*) Dat hij ook hier, ten nutte der ftuderende jeugd, met geen' minderen ijver en geen min gelukkig gevolg, dan te voren, in gelijke betrekking te *Amfterdam*, werkzaam was, zal naauwlijks melding behoeven, en is uit verfcheidene fraaije en doorwrochte verhandelingen van kweekelingen zijner fchool, tot welker bijzondere opgave ons hier de plaats ontbreekt, ten overvloede kenbaar geworden. Voorts kwam, nog voor het einde des genoemden jaars, een der heerlijkfte gedenkftukken van zijne veel omvattende en grondige geleerdheid, van zijn fcherpzinnig oordeel, kiefchen fmaak, levendig vernuft, en zijnen zuiveren en te gelijk hoogst bevalligen fchrijftrant, zijn *Leven*, namelijk, *van* DAVID RUHNKENIUS (*Vita* DAVIDIS RUHNKENII) te voorfchijn. Onder eene afwisfeling van gunftige, en min gunftige omftandigheden, in welke WYTTENBACH, met de ftad zijner inwoning, de hoogefchool, binnen dezelve gevestigd, en het vaderland, in meerdere of mindere mate, deelde,

de, en welker bijzondere vermelding buiten ons bestek ligt, zette hij, tot groot voordeel en uitstekenden luister der Leidsche akademie, de dubbele taak, aan welke het grootste deel van zijn vroeger leven was toegewijd geweest, het onderwijs namelijk der jeugd, en de uitgave van geleerde schriften, nog achttien jaar onafgebroken voort. Tot die schriften (om thans van de voortzetting zijner uitgave van PLUTARCHUS, te *Oxfort* in het licht verschenen, en in *Duitschland* nagedrukt, doch, helaas! niet geheel voltooid, en van zijne geleerde aanteekeningen op EUNAPIUS en andere stukken te zwijgen) behooren voornamelijk zijne uitgave van den *Phaedon* van PLATO, wel, in de eerste plaats, ten behoeve zijner akademische lessen ondernomen, doch met zulke aanmerkingen verrijkt, dat hij daardoor de gansche geletterde wereld aan zich verpligtte, en de drie deelen van het werk, ten vervolge van zijne *Bibliotheca Critica* strekkende, en tot titel voerende: *Φιλομαθίας τὰ σπωράδην*, waarvan het eerste in 1809, het derde in 1817 te voorschijn kwam. Van het laatstgenoemde jaar af, toen de gunstige bepalingen der nieuwe wet op het hooger onderwijs in ons vaderland den meer dan zeventigjarigen grijsaard eene eervolle rust verzekerden, noodzaakte hem de meer en meer toegenomene verzwakking van zijn gezigt en de vermindering van zijne ligchaamskrachten, niet alleen de voortzetting, althans van een gedeelte zijner akademische lessen, waartoe anders zijne zucht om nuttig te zijn hem, ook geheel onverpligt, zou genoopt hebben, maar ook schier van allen geletterden arbeid, geheel te staken. Sedert bragt hij, nog ruim 2 jaar, in eene rust door, die door het besef van ligchamelijk onvermogen, bij volkomene helderheid van geest, voor hem veelzins pijnlijk was, tot hij, eindelijk, ten gevolge van herhaalde aanvallen van beroerte, op den 17 van Sprokkelm. des jaars 1820, in den ouderdom van ruim 73 jaren, zachtkens uit het leven scheidde.

Ziedaar, op voorgang van een' zijner voortreffelijkste leerlingen, den Gentschen hoogleeraar G. L. MAHNE, in zijn fraai geschreven werkje, getiteld: *Vita* DANIELIS WYTTENBACHII, kortelijk het geleterd leven geschetst van eenen man, wien de nakomelingschap zeker, in overeenstemming met al zijne kundige tijdgenooten, onder die mannen plaatsen zal, die, sedert de herleving der wetenschappen in *Europa*, de kennis en beoefening der Grieksche en Romeinsche letterkunde het meest bevorderd hebben, en op wien de Leidsche hoogeschool niet minder, dan vroeger op haren SCALIGER en HEINSIUS, en later op haren HEMSTERHUIS, VALCKENAER en RUHNKENIUS, roem mag dragen. Van zijn bijzonder leven, dat, wegens de afzondering, die hij beminde, weinig merkwaardigs opleverde, zij alleen gemeld, dat hij, in een' ver gevorderden ouderdom, zich door het huwelijk verbond met eene nicht, dochter van zijne zuster, die, gedurende 20 jaar, zijne huishouding loffelijk bestuurd, en door hare trouwhartige zorg en hare liefde tot de letteren zijn leven niet weinig veraange-

naamd

naamd had. De voorname reden van deze verbindtenis was zijne zucht, om haar, na zijn overlijden, nevens een' achtbaren en algemeen geëerbiedigden naam (dien zij, gelijk vroeger haren eigenen van GALLIEN, door de uitgave van verfcheidene fraaije, wijsgeerige en letterkundige fchriften in de Franfche taal, luister bijzette) een onbezorgd levenslot, het regtmatig loon van hare hem bewezene dienften, te verzekeren. Voorts was hij, hoezeer, gelijk wij reeds zeiden, weinig in het gewoel der menfchen verkeerende, en zich, bij voorkeur, op het ftille land onthoudende, waar hij zelfs de dertien laatfte jaren van zijn leven beftendig woonde, nogtans verre af, van zich voor beminnaars der letteren, en bijzonder voor leergierige jongelingen ongenaakbaar te ftellen, maar ontving hen veeleer gaarne bij zich, en ftelde den fchat zijner kunde en ervarenis gereedelijk voor hen open. In het gemeen was hij, in den omgang, vriendelijk en fpraakzaam, en wist doorgaans zijne redenen met Attisch zout van geestigheid, waarvan hij overvloeide, rijkelijk te befprengen. In de keuze zijner vrienden was hij, uit den aard, kiesch en behoedzaam; doch zij, die hij daarvoor had aangenomen, konden op zijne trouw en ftandvastigheid rekenen. Verder fpreidde hij, in zijn ganfche gedrag, eene achtbare deftigheid en ernsthaftigheid, en onder de tegenfpoeden, die hem, hetzij ten gevolge van de ongunftige gefteldheid der tijden, hetzij in het bijzonder troffen, eene mannelijke vastheid en kloekheid van geest ten toon. Schoon voor eer en roem niet ongevoelig, was hij echter van ijdele praalzucht zoo afkeerig, dat de uiterlijke eerbewijzen, hem, zoo binnen, als buiten zijn aangenomen vaderland, opgedragen, voor zoo verre hij die aanvaardde, naauwelijks ter kennis van zijne vertrouwdfte vrienden kwamen. Hiertoe behoort zijne benoeming tot lid van het Latijnfche genootfchap te *Jena*, in 1802; tot lid van het koninklijk Nederlandsch inftituut, bij deszelfs oprigting in 1808; van de koninklijke maatfchappij der wetenfchappen te *Göttingen*, in 1811; van de keizerlijke orde der reunie ten tijde der Franfche overheerfching (eene eer, welke hij, van die overheerfching zoo zeer, als iemand, afkeerig, niet dan zuchtend en enkel veiligheidshalve aannam); zijne aanftelling eindelijk tot buitenlandsch geasfociëerde der derde klasfe van het koninklijk inftituut (*Academie des inscriptions et belles lettres*) te *Parijs*, in 1814, en tot ridder der orde van den Nederlandfchen leeuw, niet lang na hare inftelling door eenen vorst, wiens terugkomst in zijn vaderland en verheffing tot den rijkszetel voor hem, gelijk voor alle echte *Nederlanders*, eene oorzaak der levendigfte vreugde geweest was. In het algemeen mag men van WYTTENBACH, met regt, getuigen, dat hij even zeer in de klasfe der edele en regtfchapene menfchen, als in die der uitmuntendfte geleerden, verdient gefteld te worden.

I N H O U D.

	Bladz.
T	1
Taag (De)	—
Taalkunde (*Algemeene*)	2
Tabak	8
Tabakspijpen (*zie:* Pijpenbakkerij)	9
Tabaschir	—
Tabernakel	—
Tabor	10
Tabulatur	—
Tacitus (Cajus Cornelius)	11
Tafelbaai	12
Taffia	—
Tail	—
Takel, Takelwerk	—
Taktiek	—
Talapoinen	—
Talar	13
Talent	—
Talisman	—
Talk	14
Talkboom	—
Talma (François Joseph)	—
Talmud	16
Tamboerijn	17
Tamerlan	—
Tancred	18
Tanden	—
Tang (De Verloskundige)	20
Tangenten	22
Tantalus	22
Tapijten	23
Tara of Thara	—
Tarentum	24
Tarpeja	—
Tarquinius	25
Tarquinius Superbus	26
Tarquinius Collatinus	—
Tarsus	27
Tartaan	—
Tartaren of Tataren	—
Tartarije	28
Tartarus	29
Tarwe	—
Tasso (Torquato)	30
Tatouëren	33
Tauris	34
Taurus	—
Taylor (James)	—
Technologie	35
Te Deum laudamus	36
Teekenkunst	—
Teems (De)	39
Teer en Pek	—
Tefterdar	40
Tegenvoeters	41
Teijsterband	—
Telchinen	—
Telegraaf	42
Telemachus	43

	Bladz.
Teleölogie	44
Teleskoop (*zie:* Spiegel-teleskoop)	—
Tell (Wilhelm)	—
Teller (Wilhelm Abraham)	46
Tellurium (Het)	47
Tellus	48
Telyn	—
Tempe	—
Tempel	49
Temperament	51
Temperatuur	54
Tempesta	55
Tempo	—
Tenedos	56
Teneriffa	—
Teniers (David)	57
Tenor	58
Tentoonstelling	—
Teplitz	60
Terentius	61
Tering-ziekte	62
Terminologie	63
Terminus	—
Termiten *zie:* Mieren	64
Ternate *zie:* Specerij-eilanden	—
Terpander	—
Terpentijn	—
Terpentijnolie	65
Terpsichore	68
Terra Firma	—
Terras	—
Terrorismus	—
Tertullianus (Quintus Septimus Florens)	—
Terzet	69
Test, Test-akte	—
Testament (Het O. en N.)	70
Testament *zie:* Uiterste Wil	71
Tethys	—
Tetrachorde	—
Tetradynamia	72
Tetrandria	—
Teutoburger-Woud	—
Teutonen	—
Texel of Tessel	73
Teyler van der Hulst (P.)	—
Tezel (Johann)	75
Thaïs	76
Thales	—
Thalia	—
Thamyris of Thamyras	77
Thebe	—
Theeboom	78
Themis	80
Themistocles	—
Theocratie	82
Theocritus	—
Theodice of Theodicea	83
Theodorich	—
Theodosius (Flavius)	85
Theologie *zie:* Godgeleerdheid	—
Theomantie	—
Theophilantropen	86
Theophrastus	87
Theramenes	88
Therapie *zie:* Heelkunde	89
Theresia (Maria) *zie:* Maria Theresia	—
Thermen	—
Thermolamp	—
Thermometer	90
Thermopylae	92
Theseus	—
Thespis	93
Thessalië	—

Thes-

	Bladz.
Thessalonica *zie:* Salonichi	93
Theurgie	—
Thieme (Karl Traugott)	—
Thiesz (Joh. Otto)	94
Thisbe	95
Tholen (Jacobus Pierson)	—
Thomas (Antoine Leonard)	98
Thomasius (Christiaan)	99
Thomson (James)	100
Thonijn	101
Thoon- of Aluinaarde	102
Thorn	—
Thor	—
Thot, Thouth, of Theut	—
Thouin (Anré)	—
Thrasybulus	103
Thucydides	104
Thummel (Maria August von)	—
Thyrsus	105
Tiara (De)	—
Tiber (De)	106
Tiberius (Claudius Nero)	—
Tibet of Tangut	107
Tibullus (Aulus Albius)	109
Tibur	—
Tichelaar (Willem)	—
Tiellandt	111
Tiende	—
Tiger (De)	112
Tigranes	—
Tijdmeter	113
Tijdrekenkunde	—
Tijger	115
Tilloch (Alexander)	116
Tillotson (John)	117
Tilly (Graaf van)	—
Timbucktu	118
Timoleon	120
Timotheus	121
Timon	—
Timur (*zie:* Tamerlan)	—
Tin	—
Tindal (Matthews)	122
Tinkal *zie:* Borax	123
Tint	—
Tippo Saib of Tippo Saheb	—
Tiraboschi (Girolamo)	124
Tiran	125
Tirol	—
Tischbein (Johann Heinrich)	128
Tissot (Simon André)	129
Titan	—
Titan	130
Titans	—
Titian	131
Titsingh (Sufanna Regina)	132
Titus	—
Titus Vespasianus	133
Toaldo (Giuseppe)	134
Toast	135
Tobolsk	136
Todi (Maria Francesca)	—
Toetsteen	137
Toga	—
Toise	138
Tokai	—
Toledo	—
Tollius (Herman)	—
Tomback	144
Ton (Eene)	—
Tong (De)	—
Tongen	145
Tonica	—
Took (William)	—
Toon, Toonladder	—

	Bladz.
Tooneelkunst	146
Tooneelſpel	148
Toonkunst	152
Tooverkunst	155
Topaas	156
Topographie	—
Tora	—
Torgau	157
Torricelli (Evangelista)	—
Tories en Whigs	158
Torso	159
Toscane	—
Totila	161
Toulon	—
Toulouse	162
Tourmalin	163
Tournefort (Joseph Pitton de)	—
Tournooiſpel	164
Toussaint l'Ouverture *zie:* St. Domingo	165
Tower	166
Trabanten of Trawanten	—
Traditie (*zie:* overlevering)	167
Trajanus (Marcus Ulpius)	—
Trajectoria	169
Tranquebar of Trankedar	—
Transito-handel	170
Transsubstantiatie	—
Trapezunt	171
Trebellius Pollio	172
Treerad Molen	—
Trembley (Abraham)	173
Tremolit	174
Trente	—
Trepaneren	175
Tressan (Louis Elizabeth de la Vergne, *graaf van*)	—
Treurspel	176
Triandria	179
Tribonianus	—
Tribune (De)	—
Tribunus	—
Tribus (Romulus)	180
Tribuut	—
Trier	—
Triest	181
Triglas	182
Trigonometrie	—
Trillioen	—
Trilrog of Krampvisch (*zie:* Rog)	—
Trinidad	—
Trinitarisſen	183
Triomf (De)	—
Triomfbogen	184
Tripel	185
Tripoli	—
Trippel (Alex.)	—
Triptolemus	—
Tritons	—
Triumviraat	186
Troglodyten	—
Troicar	—
Troje of Troja	—
Trommelvlies	188
Trommius (Abraham)	189
Tromp (Marten Harpertz.)	190
Troost (Kornelis)	195
Tropeën	—
Tropici (*zie:* Keerkringen)	196
Troubadours	—
Trouchin (Theodoor)	197
Truffels	199
Tschaiken	200
Tschirnhausen (Ehrenfried Walter, Graaf van)	—

Tu-

	Bladz.
Tuba	200
Tubingen	—
Tubus	201
Tuchthuizen	—
Tudor (*Het huis*)	202
Tufsteen	—
Tuileriën	203
Tuinen (Hangende) (*zie:* Babylon)	—
Tuisco (*Taut*, *Teut* enz)	—
Tula	104
Tulband	—
Tulp (De)	—
Tulpenboom	205
Tult	—
Tungusen	—
Tunica	206
Tunis	—
Tunkin of Tonquin	207
Turf	208
Turgot (Anne Robert Jaques)	209
Turin	211
Turken	—
Turkije	212
Turkomanen (Het land der)	216
Turkoois	217
Turkfche Munten	—
Turksche taal- en letterkunde	—
Tusculanum	221
Tutti	—
Tweegevecht	—
Twist (Albertus Jacob Duymaer van)	223
Tycho Brahe	225
Tychsen (Olaus Gerhard)	226
Tydeman (Meinard)	227
Tyndariden	232
Typhon	—
Typhus	233
Typographie (*zie:* Boekdrukkunst)	234
Typolithen	—
Typometrie	—
Typus	—
Tyr	—
Tyrtaeus	—
Tyrus	235
Tzetzes (Johan en Izaäk)	236

U.

	Bladz.
U	236
Uil (De)	—
Uilkens (Jacobus Albertus)	237
Uitbarfting	241
Uitfpanfel (*zie:* Firmament)	242
Ukafe	—
Ukraine	242
Ulanen	—
Ulema	—
Ulfilas of Ulphilas	243
Ulloa (Don Antonio de)	—
Ulm	244
Ulpianus (Domitius)	—
Ultramarijn	—

	Bladz.
Ulysfes	245
Ummerapura	—
Unger (Joh. Georg)	246
Unigenitus (*Bulle van*)	—
Unitarisfen	248
Univerfiteiten (*zie:* Hoogefcholen)	249
Unterberger (Ignatius)	—
Unzer (Johann August)	251
Urakan	—
Upfala	252
Ural	—
Urania	253
Uranium	—
Uranus	—
Uri	254
Urim en Thummim	255
Urnen	—
Ufo	—
Ut, re, mi, fa, fol, la	256
Utica	—
Utopië	—
Utrecht (De *provincie*)	—
Utrecht (De *Stad*)	259
Utrechtfche Vrede	264
Uurwerken	270
Uxorium	271
Uz (Johann Peter)	—

V.

	Bladz.
V	272
Vaas	—
Vacuum (*zie:* Ledige Ruimte)	273
Vaderlandsliefde	—
Vades	274
Vagebonden	—
Vagevuur	—
Valckenaer (Lodewijk Kasper)	—
Valckenaer (Jan)	275
Valencia	—
Valenciennes	276
Valentinianus	277
Valerianus (Publius Licinius)	—
Valerius	278
Valerius Flaccus (Cajus)	—
Valerius Maximus	278
Valetta	—
Valk	279
Valladolid	281
Vallende ziekte	—
Vallisneria	282
Valfcherm (*zie:* Parachute)	283
Vandalen	—
Vanille	284
Van Loo	285
Varianten	—
Varinas	286
Varken of Zwijn	—
Varro (Marcus Terentius)	289
Varus (Quintilius)	—
Vasfaal	290
Vasten	—
Vaste Sterren (*zie:* Planeten)	291

	Bladz.
Vatikaan	291
Vauban (Sebastien le Prestre de)	—
Vaucanfon	292
Vauclufe	—
Vauxhal	—
Vecht (De)	—
Vedam	293
Vederen	—
Vederhars	294
Veeartfenijkunde	—
Veemgeregten	296
Vega (George *Vrijheer von*)	298
Veirac (Johannes)	299
Veitsdans	302
Veliten	303
Velius (Theodorus)	—
Velijn-Papier	—
Vella (Ginfeppa)	—
Vellejus Paterculus	304
Velp	305
Veluwe	—
Venema (Hermanus)	—
Venerabile (Het)	306
Venetië	—
Venezuela	307
Venlo	308
Ventilator	—
Venus	309
Vera-Cruz (Nieuw)	—
Verbeeldingskracht	310
Verbranding	312
Verdamping	—
Verdigting	313
Verdona-Wijn	—
Vergift	—
Vergulden	314
Verhoef (Hendrik)	315
Verkalken	316
Verlichting	317
Vermiljoen	318
Vernet (Jofeph)	—
Vernis	319
Verona	—
Verrekijker	320
Verfailles	321
Verfchijningen	322
Verfchuur (Henrik)	325
Verfteeningen	326
Vertumnus	329
Verviers	—
Verwantfchap (*Scheikundige*)	330
Verwkunst	331
Verziende	334
Vefalius (Andreas)	—
Vespafianus (Titus Flavius)	335
Vesta	336
Vestaalfche Maagden	—
Vefuvius	337
Vet	—
Veeten	338
Veteranen	339
Veto	—
Veurne	340
Vezelftof	—
Vezier of Vizier	—
Vianen	341
Vicaris	—
Vice	—
Vicenza	—
Victor (Sextus Aurelius)	342
Victoria	—
Vida (Marcus Hieronymus)	—
Vien (Jozeph Maria)	343
Vigiliën	—
Vijanden (*Liefde tot*)	344
Vijgen	345
Villa	346

	Bladz.
Villoiſon (J. B. Gaspard d'Ansse de)	346
Vilvorde	347
Vinalia	—
Vinci (Leonardo da)	348
Vindelicië	349
Vindicta	350
Vink (De)	—
Virgilius (Publius Maro)	351
Virginia (*zie:* Claudius Appius)	352
Virginië	—
Viriathus of Variathes	353
Virtuoſe	354
Visconti (Ennio Quirino)	—
Visſchen	355
Visſcher (Anna Roemers)	358
Visſcher (Maria Tesſelſchade Roemers)	359
Visſcher (Roemer)	360
Visſchers ring	361
Vitellius (Aulus)	—
Vitringa (Campegius)	—
Vitringa (Campegius)	362
Vitringa (Martinus)	—
Vitriool	—
Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio)	363
Viviani (Vincenzo)	—
Vlaamſche ſchool (*zie:* Nederlandſche)	364
Vlaardingen	—
Vlag	365
Vlas	—
Vledermuis	367
Vlie (Het)	—
Vlieg (Spaanſche)	368
Vlieg (De)	—
Vlisſingen	369

	Bladz.
Vloeiſpaath	369
Vloo (De)	370
Vloten (W. A. van)	—
Vochtmeter	371
Voetius (Gijsbertus)	372
Vogelen	373
Vogeſen (De)	377
Vogler (Georg Joſeph)	378
Volksverhuizing	379
Vollen	384
Vollenhoven (Johannes)	385
Vollers-aarde	386
Volney (*Graaf* van)	—
Volsciërs	387
Voltaire (François Marie Arouet de)	—
Volti	391
Vondel (Joost van den)	—
Voorda (Jacobus)	396
Voorda (Bavius)	397
Voorda (Joan Henrik)	—
Voorwereld	398
Voorzienigheid (De)	400
Vormkracht	401
Vos (De)	402
Vos (W. de)	403
Vosmaer (Jacob)	404
Vosſius (Gerardus Johannes)	406
Vosſius (Mattheus)	412
Vosſius (Dionysius)	—
Vosſius (Iſaacus)	414
Vosz (Johann Heinrich)	416
Vriendelijke Eilanden	417
Vriesland	419
Vriezen	421
Vrijdag	422
Vrijgeest	—
Vrijgelatenen	423
Vrijheid	—

	Bladz.
Vrijheid (Godsdienst)	425
Vrijmetſelarij	428
Vrijſchepenen	430
Vroedkunde	—
Vrouwen-haar	432
Vrouwen-ijs	433
Vulcanus	—
Vulgata	—
Vulkanen of Vuurſpuwende Bergen	434
Vuur	436
Vuurballen	—
Vuurdienst	437
Vuurland	—
Vuurproef (*zie:* Ordaliën)	438
Vuurſteen	—

W

	Bladz.
W.	439
Waadland	—
Waag of Weegſchaal	—
Waal (De)	440
Waarheid	—
Wachtel of Kwartel	441
Wachtſchip	442
Wachttoren	—
Wacker	—
Wadden	—
Wagenaar (Jan)	—
Wagenaar (Lucas Janszoon)	445
Wagenburg	446
Wageningen	—
Waiwode	—
Walcheren	447
Waldenſen	—
Walen	449
Walhalla	450
Wallachije	—
Wallis	451
Wallis (Carolina Amalia Elizabeth *Prinſes van*)	452
Walliſerland	455
Walnoten-boom	456
Walpole (Horatio *Lord*)	—
Walrus (De)	457
Walſchot (*zie onder* Kazilot)	458
Walter (Friederich August)	—
Walvisch (De)	—
Wandelaar (Jan)	460
Wandelend Blad	461
Wangara	462
Wangedrogt	—
Wanhoop	—
Wapenkoning	463
Wapenkunde	—
Waradijn	465
Warburton (William)	—
Warendorf	466
Warmte-meter	—
Warmteſtof	467
Warſchau	469
Was	—
Waſa (Gustavus) (*zie:* Gustavus I.)	471
Waſem (*zie:* Dampen)	—

	Bladz.
Was-Figuren	471
Washington (George)	473
Washington	477
Wasſanah	478
Wasſenbergh (Everwijn)	479
Watelet (Claude Henry)	482
Water Joan Willem te)	—
Water	483
Waterbouwkunde	485
Water-Geuzen	—
Waterhoofd	486
Waterhoozen (*zie:* Hoozen)	—
Waterleiding	—
Waterloo	487
Waterlood	488
Waterloopkunde	—
Waterſchroef	489
Waterſpin	—
Waterſtof	—
Waterval	—
Watervloeden	490
Watervrees	503
Waterweegkunde	506
Waterwijding	508
Waterzucht	—
Wauters (Petrus Engelbert)	511
Weber (Carl Maria von)	513
Wechabiten	514
Weda	516
Wederdoopers	—
Wedgwood (Josiah)	517
Wedloopen	518
Weede	520
Weeg- of Wandluis	—
Weelde	521
Weenen	523
Weeninx (Jan Baptista)	526
Weerkunde	—
Weerſtallen	528
Weerwolf	528
Weesp of Wesop	—
Weg (Natte en Drooge)	529
Weichſel	—
Weimar	530
Weisze (Christian Felix)	—
Welſprekendheid	532
Wenden	533
Wereld	535
Wereld-As	—
Wereldgebouw	—
Wereldkunde	536
Wereld-Oog	537
Wereld-Stelſel	—
Werf (Pieter Adriaanszoon van de)	538
Werf (Adriaan van der)	541
Werktuigkunde	542
Werner (Abraham Gottlob)	—
Werprad	544
Werst	—
Wesley (John)	545
Wesseling (Petrus)	—
Wesp (De)	546
Wester (Hendrik)	547
Westersch Romeinsch Keizerrijk	—
West-Indië	552
West-Vlaanderen	555
West-Vriesland	—
Wet	556
Wet- of Slijpſteen	557
Wetenſchap	—
Wetgeving	—
Weven	558
Wezel	559
Wezel (De)	560
Wezen	561
Wezenkunde	—

We-

	Bladz.
Wezer (De)	562
Whist	—
Whiston (William)	—
Whitefield (George)	563
Wiarda (Tileman Dothias)	—
Wicklef of Wicklif (Johann)	565
Widmer (Samuel)	566
Wieland (Christoph Martin)	567
Wielewaal	571
Wier	572
Wieringa (G. F.)	—
Wierook	—
Wig (De)	573
Wigchelaars	—
Wigchelroede	574
Wight	—
Wijk *bij* Duurſtede	575
Wijnen (Gerard)	576
Wijnproef	577
Wijnſteen	—
Wijnſtok	578
Wijsbegeerte	579
Wijwater	587
Wijzen *in Griekenland*	—
Wikken	—
Wiliczka	—
Willem I.	589
Willem II.	595
Willem III.	601
Willem IV.	605
Willem V.	610
Willem *de Veroveraar*	613
Willemet (Pierre-Remi)	615
Wilhelms-Höhe	—
Willemstad	616
Williams (Helena Maria)	—
Willink (Daniel)	617

	Bladz.
Wilna	618
Winckelman (Joan Joachim)	619
Wind (De)	621
Windroer	623
Windroos (*zie* Kompas)	—
Windsor	—
Winſchoten	624
Winter (De)	625
Winter (Nicolaas Simon van)	626
Winterſlaap *der dieren*	627
Wiskunde	629
Wismuth (*zie:* Bismuth)	631
Wispel	—
Wisthnu of Wisthnou	—
Wit (Johan de)	—
Wit (Kornelis de)	637
Wit (Jacob de)	640
Witebks	641
Witſius (Hermanus)	642
Witte Wijven	643
Witte Zee	644
Wladimir	—
Wodan	645
Wodankies	—
Woerden	—
Wol	646
Wolf, (Christiaan *Vrijheer von*)	647
Wolf (De)	649
Wolfram	—
Wolga (De)	650
Wolkbreuk (Eene)	651
Wolken	—
Wöllner (Johann Christoph von)	—
Wolmeter	652
Wologda	653
Wolſtonecraft (Mary)	654
Wonderen	655

	Bladz.
Wonderen der Wereld (De zeven)	656
Workum	—
Wormen	—
Worms	658
Wortel	659
Wouden	—
Woudrichem	661
Wouters (Krijn)	—
Wouw (De)	—
Wouwerman (Philips)	662
Wurtemburg	663
Wurzburg	664
Wyttenbach (Daniel)	665

VERBETERINGEN

VOOR HET

ZESDE DEEL.

Bladz. 2	*reg.* 14 v. o.	*ſtaat:*	*Tribera,*	*lees:*	*Tudela*
15	— 9 v. b.	——	1700	——	1750
25	— 9 v. o.	——	Noordſche tol in	——	Noordſche jol en
222	— 9 v. b.	——	84	——	48
565	— 8 v. o.	——	STEINMEZ JURGENS	——	alleen JURGENS

ALGEMEEN

WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN

EN

WETENSCHAPPEN.

X – Z.

ALGEMEEN WOORDENBOEK

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

VOOR DEN BESCHAAFDEN STAND

EN TEN BEHOEVE DES GEZELLIGEN LEVENS,

ONDER MEDEWERKING VAN EEN AANTAL

VADERLANDSCHE GELEERDEN

BIJEENVERZAMELD

DOOR

Gt NIEUWENHUIS,

X—Z.

Te ZUTPHEN, bij
H. C. A. THIEME.
MDCCCXXIX.

NAAMLIJST
DER
INTEEKENAREN,

welke na *de uitgave des* zevenden deels *op dit Woordenboek hebben ingeteekend.*

Diederichs, (Gebr.) Boekhandelaars te Amſterdam.
Dooijer, (J. Az.) Boekhandelaar te Arnhem.

Kuijk, (J. van) Lid van den raad der Stad Delft.

Leenhoff, (J. W. van) Boekhandelaar te Rotterdam, 2 Exempl.
Loosjes, Pz. (Wed. A.) Boekhandelares te Haarlem.

Mestdagh, (N. J.) Boekhandelaar te Vliſſingen.
Mouton, (J. L.) te 's Hage.

Olinger, Principaal van het Koninklijk Athenaeum te Bruſſel.

Schaaff, Hz. (J. van der) Luit. ter zee, en ridder der Milit. Willems-orde te Amsterdam.
Sesfeler, Majoor inſpecteur der Artillerie van Marine te 's Hage.
Schroeff, Gz. (J. van der) Boekhandelaar te Utrecht.

X.

X. Deze letter werd bij de *Hebreeuwen* en oude *Grieken* niet gebruikt. De ouden, in wier fchriften zeer groote eenvoudigheid plaats had, bedienden zich van *cs*. Ook de *Italianen* hebben deze letter niet, maar drukken haar door *ss.* uit. In het *Engelsch* beginnen geene woorden met X, dan alleen die, welke van Griekfchen oorfprong zijn; drukkende men dien klank dikwijls uit door enkelde letters, als: *cks.* in *backs*, *necks*, door *ks.* in *books*, *breaks*, enz.. De *Engelfchen* en *Franfchen* fpreken deze letter uit als *cs.* of *ks.* en de *Spanjaarden* gelijk *c.*, wanneer zij voor eene *a* ftaat, namelijk *Alexandro* als *Alecandro.* In het Nederduitsch gebruikt men voor de X, de k hoedanig men haar ook uitfpreekt; behalve in woorden van vreemde, inzonderheid van Griekfche afkomst. — In getallen beteekent de X,10; in oude Romeinfche manufcripten wordt zij gebruikt voor *Denarius*, en wanneer er eene ftreep boven ftaat, drukt zij het getal van 10,000 uit. — In de infcriptiën is X. E. R. *Decimae Erogator*; XV. VIR. SAC. FAC. *Quindecimvir Sacris Faciundis*; XX. *Vicesimus*, zijnde een naam. Op de oude munten is X hetzelfde; XIV. beteekent *Quartum Decimum*, en XIIX. *Octavum Decimum diem.* Op Franfche munten beteekent X, dat zij te *Amiens* geftempeld zijn.

XACCA was de eerfte invoerder van de afgodendienst in *Indië* en de Oosterfche landftreken, ofschoon hij van andere volken zoo niet genoemd wordt, dan alleen van de *Japanezen.* De *Indianen* heeten hem *Rama*; de *Chinezen Xian*, en de inwoners van *Tonquin Chiaga.*

XANTHICUS. In *Klein-Azië* gaf men dezen naam aan de maand, die met onze Lentemaand overeenkomt. De *Macedoniërs* noemden ze *Xantus*, en zij was de *Nifan* der *Hebreeuwen.*

XANTHUS. Deze naam wordt in de oude Griekfche gefchiedenis aan vele, nu eens rivieren, dan eens menfchen, paarden, enz. gegeven. Onder de rivieren van dien naam is die in het landfchap *Troje* de voornaamfte, die ook *Scamander* genoemd wordt, en waarvan het water, gelijk men wil, eene hooggele kleur had. Voorts droeg ook eene ftad in *Lycië*, welke bij den Romeinfchen burgeroorlog werd in brand geftoken, en waarvan de meeste burgers zich zelven ombragten, den naam van *Xanthus*, dien ook de laatfte koning van *Thebe*, benevens een oud Grieksch lierdichter en historiefchrijver voerde. Eindelijk droeg een der paarden van ACHILLES mede dien naam.

XANTIPPE. De boosaardige en kijfachtige vrouw van SOCRATES, wier grillen alleen een wijsgeer, zoo als hij was, konde verdragen. Toen ALCIBIADES hem vroeg: hoe hij had kunnen besluiten, om met zulk eene vrouw te huwen? gaf hij ten antwoord: „ Om„ dat zij mijn geduld op de proef stelt, en juist daardoor mij vatbaar „ maakt, om al het ongelijk, hetwelk mij door anderen wordt aan„ gedaan, te kunnen verdragen." Ook XENOPHON legt, in het bekende *wijsgeerig gastmaal*, SOCRATES eene verdediging zijner vrouw, tegen hare onheusche uitvallen, in den mond, van welke ons de schrijvers, onder meer andere staaltjes van grilligheid, verhalen, dat zij dikwijls den mantel van haren man wegnam, en er mede uitging, zoo dat SOCRATES genoodzaakt werd, om te huis te blijven, of om in een slechter gewaad in het openbaar te verschijnen. Toen ALCIBIADES aan SOCRATES op zekeren tijd eenen heerlijken koek zond, rukte zij hem uit den korf, waarin hij gebragt werd, en trad dien met voeten. „ Gij zult er nu niet van kunnen eten," was, alles wat de geduldige man lagchende zeide. Ondertusschen liet XANTIPPE het karakter van haren man ook regt wedervaren, en verklaarde openlijk, dat zij hem onder alle, zelfs onder de verschrikkelijkste, omstandigheden altijd gelijkmoedig, zonder eenige de geringste verandering in zijn gelaat, gezien had. Uit dezen trek zoude men bijna vermoeden, dat het karakter van XANTIPPE opzettelijk door de schrijvers zeer in de schaduw gesteld werd, om het contrast met dat van SOCRATES zoo veel te meer te doen uitkomen. Hoe dit zij; men geeft door den naam van XANTIPPE gewoonlijk eene onverdragelijke, kijfachtige vrouw te kennen, die haren man het leven verbittert.

XANTIPPUS. Een beroemd veldheer der *Lacedemoniërs*, die hem in den eersten Punischen oorlog een klein leger tegen de *Romeinen* hadden toegezonden, waarmede hij *Carthago* van deszelfs ondergang redde. De Romeinsche Consul REGULUS had de veel magtiger vloot der *Carthagers* overwonnen, de landing in *Afrika* bewerkstelligd, hunne veldheeren geslagen, en was tot *Carthago* doorgedrongen. De harde vredesvoorwaarden, welke hij aan de overwonnenen voorschreef, bragten hen tot vertwijfeling, en zij droegen aan XANTIPPUS het opperbevel op over hun leger, hetwelk naauwelijks 14,000 man sterk was. Hij lokte de *Romeinen* onder REGULUS, wiens leger 46,000 man bedroeg, over eene rivier, zoo dat hun de terugtogt was afgesneden; stelde zijn leger op eene voordeelige wijze in slagorde, en leverde nu, door moed en beleid bestuurd, den *Romeinen* eenen zoo bloedigen slag, dat deze van hun leger naauwelijks 2,000 man overhielden; wordende de overigen of gevangen genomen, (waaronder ook REGULUS zich bevond) of nedergesabeld. Hierdoor verkregen de *Carthagers* weder de overmagt op de *Romeinen*; doch hoeveel zij ook daarvoor aan XANTIPPUS verpligt waren, vreesden zij echter, dat hij tot grooter aanzien mogt geraken. Zij zonden hem derhalve naar *Lacedemonië* terug; maar gaven heimelijk aan

den schipper last, die hem derwaarts zou overvoeren, om hem in zee te werpen, of door een lek gemaakt schip te doen verdrinken, door welke afschuwelijke daad *Punische trouweloosheid* tot een spreekwoord geworden is.

XAVERIUS (FRANCISCUS). Een der eerste en, in sommige opzigten, een der beste Jezuïten. In 1506 in het kasteel van *Xavier*, aan den voet der Pyreneën, uit een adelijk geslacht geboren, werd hij, als de jongste zoon van een groot getal kinderen, tot den geleerden stand bestemd, en volbragt zijne studiën aan de Universiteit te *Parijs*, waar hij eenigen tijd als meester in de Wijsbegeerte leeraarde. Vervolgens in kennis gekomen met IGNATIUS LOYOLA maakte hij met dezen het plan tot het stichten der Societeit van JEZUS, en zich nu geheel aan eene strenge leefwijze overgevende, legde hij zich op de Godgeleerdheid toe, en trad kort daarna in verbond met IGNATIUS en nog eenige anderen tot het doen eener gelofte, om naar het H. Land te reizen, en aldaar Joden en Heidenen te bekeeren, of wel zich ter beschikking te stellen van den Paus, om hen te gebruiken, waartoe hij mogt verkiezen. Deze gelofte had plaats in 1534 in de kerk van *Montmartre* te *Parijs*, en werd niet lang daarna bekrachtigd door PAULUS III., die mede bewilligde in het aannemen der priesterorde, tot welke XAVERIUS weldra te *Venetië* werd ingewijd; terwijl hij onder strenge boetedoening zich tot zijne eerste mis voorbereidde in eene slechte hut nabij *Padua*, waar hij veertig dagen vertoefde. Spoedig kreeg hij nu gelegenheid, om zijn voornemen tot bekeering der Heidenen ten uitvoer te brengen; want JOHAN III. van *Portugal* naar *Rome* gezonden hebbende om zendelingen ter verspreiding van het Christendom in de *Oost-Indiën*, werd XAVERIUS hiertoe bestemd, die dan ook reeds in 1541 te *Lisabon* scheep ging, en eerst te *Goa*, en vervolgens te *Malakka*, op de *Molukken*, in *Japan* en elders het Evangelie met goed gevolg predikte tot in het jaar 1552, in hetwelk hij op een der eilanden nabij *China* stierf. Hij werd door de volgende Pausen voor heilig verklaard, waarvan URBANUS VIII. eene bulle liet uitgaan, in welke hij den titel ontving van *Apostel der Indiën*.

XENIËN (van het Grieksche woord *Xenion*) waren bij de ouden, inzonderheid bij de *Grieken* en *Romeinen*, die geschenken, welke een gastheer aan de genoodigden tot een aandenken plagt te geven. Zij waren dikwijls zeer kostbaar; en deze gewoonte, welke tot de welvoegelijkheid schijnt behoord te hebben, werd heilig gehouden. De bekende Romeinsche puntdichter MARTIALIS noemde het 13de boek zijner zindichten *Xeniën*; zijnde een aantal *distichons*, welke hij aan zijne vrienden en begunstigers toewijdde, en waarvan ieder, onder het opschrift van het eene of andere, tot een gastmaal behoorend, onderwerp lof of berisping vervat. Onder denzelfden naam verschenen in den Musen-Almanak van SCHILLER voor 1797 (*Tübingen* bij *Cotta*) meer dan 400 *Distichons*, die op den toenmaligen toestand der geleerdheid in

in *Duitschland* betrekking hadden, en inzonderheid letterkundige pedanten en geleerde zotten, dikwijls met bittere fpotternij, hekelden; doch ook fomtijds juiste en treffende aanmerkingen omtrent de wereld en het menfchelijke leven inhielden. Deze *Xeniën* (waarvan men de groote dichters GÖTHE en SCHILLER voor de fchrijvers houdt) werden met zoo veel graagte gelezen, dat de almanak, binnen korten tijd, voor de derde maal moest gedrukt worden; doch zij vonden ook eerlang een aantal tegenfchrijvers, onder welke echter de meesten vele zwakheid, en alleen de fmart van beleedigden hoogmoed aan den dag legden. Ondertusfchen bleef het met dit alles bij het oude, en de flechte fchrijvers zijn federt eerder meer dan minder geworden. Breedvoerige berigten vindt men hieromtrent in N. 54—60 van den *algemeinen literarifchen Anzeiger*, *Leipzig* 1779, en het gevoelen van WIELAND in de *literarifchen Spiessruthen* (*Weimar* zonder jaargetal), welke over het algemeen den fleutel op deze *Xeniën* bevatten.

XENOCRATES. Een beroemd Grieksch Wijsgeer, 396 jaar voor onze tijdrekening te *Chalcedon* geboren. Hij was een leerling van PLATO, te gelijk met ARISTOTELES; doch onderfcheidde zich van dezen vluggen en bekwamen medefcholier door zijne langzame en moeijelijke bevatting van het onderwijs zijns meesters. PLATO achtte hem zeer hoog uit hoofde van zijne onvermoeide vlijt en van zijn ftandvastig karakter; doch befpeurde in hem gebrek aan befchaafde zeden, en herinnerde hem dikwijls, om ook *der bevalligheden te offeren.* Hij reisde met zijnen meester naar *Sicilië*; begaf zich na diens dood, met ARISTOTELES, naar *Klein-Azië*; keerde echter fpoedig van daar terug, en werd de tweede opvolger van PLATO in de Akademie, welke hij 25 jaar lang, tot aan zijnen dood, met veel roem voorftond. Hij heeft verfcheidene wijsgeerige werken gefchreven, waarvan echter niet een tot ons gekomen is, en ftond door zijne braafheid zoo zeer in achting, dat de regters, toen hij eens voor hen een getuigenis der waarheid moest afleggen, den gewonen eed van hem niet vorderden, maar zijn enkel woord voor voldoende hielden. De *Atheners* zonden hem met last aan PHILIPPUS, koning van *Macedonië*, bij wien hij, zoo wel als jegens andere grooten, zijn karakter als beoefenend wijsgeer handhaafde. Van een aanzienlijk gefchenk, hetwelk ALEXANDER hem toezond, nam hij, na lang weigeren, een niets beduidend gedeelte aan, enkel, om den koning door eene geheele verfmading van hetzelve niet te beleedigen. Men verhaalt van hem, ten bewijze hoe zeer hij zijne driften meester was, dat de bekende boeleerfter PHRYNE vruchteloos al hare kunftenarijen en al de bekoorlijkheden harer fchoonheid te koste legde, om hem te overwinnen; doch ziende, dat alles te vergeefs was, hem voor een ftandbeeld verklaarde. Men moet dezen XENOCRATES niet met eenen anderen, met den bijnaam van *Arts*, verwarren, die ten tijde van TIBERIUS of NERO leefde, en van wiens fchriften flechts nog één werk, over het gebruik der Waterdieren als een voedingsmiddel, voorhanden is,

het-

hetwelk een tamelijk volledig denkbeeld van de kundigheden oplevert, welke men toen ten tijde van de Natuurlijke geschiedenis der visschen en conchiliën had.

XENODOCHIËN, een Grieksch woord: Gasthuizen voor vreemdelingen aanduidende.

XENOPHANES. Mede een Grieksch wijsgeer, beroemd als stichter der Eleatische school. De tijd van zijne geboorte en van zijnen dood is niet volkomen zeker; doch men wil, dat hij een tijdgenoot van PYTHAGORAS en ANAXIMANDER geweest, en wel 100 jaar oud geworden zij. Nadat hij uit zijn vaderland *Colophon* verdreven was, ging hij naar *Sicilië*, en vervolgens naar *Groot-Griekenland*, alwaar hij, omstreeks 536 voor onze jaartelling, zich te *Elea* nederzette, waarvan zijn stelsel en de door hem gestichte school den naam ontleenen. Hij bleef in de wijsbegeerte niet bij de gevoelens zijner voorgangers staan, maar stelde een nieuw onderzoek in het werk omtrent de natuur der dingen; bestreed de mythologie, zoo als die door HOMERUS en HESIODUS was voorgesteld; spotte met de fabelen van de Goden, en was een, hoewel nog niet ontwikkeld, denkbeeldig *Pantheismus* toegedaan. Zijne hoofdstellingen zijn deze: het *een* en *alles*, het volmaakste en beste, noemde hij God. Deze is als zoodanig *eenig*, zich zelven volkomen gelijk, noch bepaald, noch grenzeloos, niet bewegelijk, noch ook onbewegelijk, niet onder eenige menschelijke gedaante, zich alles voorstellende en alles vermogende. De veelheid der dingen is niet wezenlijk. In een empirisch opzigt schijnt hij beweerd te hebben, dat alles uit *aarde* of uit *aarde* en *water* ontstaan zij. Hij stelde eene verandering van de oppervlakte onzes aardbols door water, en hield de maan voor een bewoond en bebouwd wereld-ligchaam; loochende de mogelijkheid om toekomende dingen te kunnen voorspellen, en beweerde, dat er veel meer goeds dan kwaads in de wereld bestond. Over het algemeen beklaagde hij zich zeer over de onzekerheid der menschelijke kennis, en bepaalde alles tot waarschijnlijkheid en meening. Van zijne gedichten, waarin hij over wijsgeerige en andere onderwerpen gehandeld heeft, vindt men slechts nog eenige fragmenten bij ATHENAEUS, PLUTARCHUS en anderen.

XENOPHON. Een beroemd Grieksch geschiedschrijver en veldheer, die omtrent 450 jaar voor de Christelijke tijdrekening te *Athene* geboren werd. Hij was een der vertrouwdste leerlingen van SOCRATES en de lieveling van dezen zijnen meester, en men kan ook uit zijne schriften den waren geest der Socratische wijsbegeerte het best leeren kennen. Hij schreef de *Verdediging* en *Gedenkwaardigheden* van SOCRATES: in het laatste, een zeer uitmuntend werk, heeft hij de grondstellingen van zijnen leermeester opgeteekend; doch het is mogelijk, dat hij er ook somtijds van zijne eigene inzigten heeft bijgevoegd. XENOPHON was niet alleen een bespiegelend wijsgeer; maar paste de wijsbegeerte ook toe op het leven; wijdde zich aan de dienst van den staat, waarin hij geboren was, en streed voor denzel-

ven, te gelijk met zijnen meester, in den Peloponnefifchen oorlog. Toen de Perzifche vorst, CYRUS *de jonge* (in onderfcheiding van den flichter dezer monarchie aldus genoemd) zijnen ouderen broeder, ARTAXERXES MNEMON, den vaderlijken troon betwistte, zonden hem de *Lacedemoniërs* een hulpleger toe, waarbij zich XENOPHON als vrijwilliger bevond, en een gunfteling van CYRUS werd. In de vlakte van *Babylon* verloor CYRUS den flag en zijn leven; doch ook de voornaamfte aanvoerders der Griekfche hulpbenden bleven op het flagveld, of werden door list gevangen genomen en omgebragt. Thans plaatfte zich XENOPHON met eenige anderen aan het hoofd van het nog 10,000 man fterke Griekfche leger, hetwelk zich in eenen bedenkelijken toeftand bevond; boezemde het moed en vertrouwen in, en voerde het door landen, welker bewoners grootendeels vijandig gezind waren, langs eenen weg van bijna 500 Duitfche mijlen, zonder eenige ruiterij, en onder duizend gevaren en hindernisfen, met een gering verlies, uit *Opper-Azie* naar *Griekenland* terug. XENOPHON heeft dezen terugtogt, den beroemdften in de geheele oorlogsgefchiedenis, benevens de geheele krijgsonderneming van CYRUS *den jongen* befchreven. Hij vergezelde naderhand den Spartaanfchen koning AGESILAUS op eenen togt naar *Azië* tegen de *Perzen;* doch werd in het vervolg bij de *Atheners*, wegens zijne vaderlandsliefde, in verdenking gebragt, en uit het gebied der republiek gebannen. Sedert leefde hij in verfcheidene plaatfen van *Griekenland*, en ook te *Corinthe*, buiten alle openbare bediening, geheel en alleen voor de wetenfchappen, en ftierf in den ouderdom van 87 jaar. Behalve de reeds genoemde werken fchreef XENOPHON het *Gastmaal der wijsgeeren*, als een tegenftuk van een dergelijk werk van PLATO; verfcheidene kleinere fchriften, tot ftaat-, krijgs- en huishoudkunde behoorende; eene *Gefchiedenis van Griekenland* in 7 boeken, ten vervolge der gefchiedenis van THEUCYDIDES, tot op den flag bij *Mantinea*, en eindelijk het leven van den ouderen CYRUS, meer bekend onder den naam van *Cyropaedie*. Dit beroemde werk is geene eigenlijke gefchiedenis, maar meer een historifche roman, en bevat XENOPHONS grondftellingen over den besten regeringsvorm, ingekleed in de opgefchikte levensfchets van den grootften onder de toenmaals bekende regenten. Hij hield de Monarchale regering voor de beste, en fchijnt dezelve aan zijne landgenooten fmakelijk te hebben willen maken. Zijne fchrijfwijze behoort tot de beste voorbeelden: zij is zuiver en fchoon, krachtig en edel, en het is hierom, dat hij een van die Griekfche klasfieke fchrijvers is, die voornamelijk voor het jeugdige onderwijs gekozen worden; alhoewel zijne wijsgeerige fchriften voor eerstbeginnenden niet gefchikt zijn. De *Grieken* ftelden zijne verdienften als fchrijver op eenen zoo hoogen prijs, dat zij hem *de Griekfche Bij* en *de Attifche Mufe* noemden. Zijne werken zijn afzonderlijk en te zamen dikwijls uitgegeven. De nieuwfte uitgaven zijn van SCHNEIDER en WEISKE. Een andere XENOPHON, tot de *Erotifche* dichters behoorende, leefde om-

omtrent het begin der 3de eeuw onzer jaartelling; werd te *Epheze* geboren, en fchreef eenen roman, *Gefchiedenis van* HABROKOMES en ANTHEA, welke BÜRGER in 1775 in het Hoogduitsch overgezet heeft.

XENOPHAGIA waren weleer kerkelijke feestdagen, waarop de Christenen niet anders dan droog brood met zout aten, en water dronken; doch naderhand werd hun ook het gebruik van peulvruchten, kruiden en andere groenten toegeftaan.

XERXES I., koning van *Perzië*, tweede zoon van den verdienftelijken DARIUS *Hystaspes*, werd omtrent 460 jaar voor onze tijdrekening geboren. In het ferail als een wellusteling opgevoed, wist hij flechts de koninklijke waardigheid te vertoonen, zonder werkelijk koning te zijn. Hij had wel de veroveringszucht zijns vaders, maar niet de daartoe vereischte bekwaamheden geërfd. Na het afgevallen *Egypte* in eenen enkelen veldtogt onderworpen te hebben, meende hij ook het reeds door zijnen vader beraamde plan, om *Griekenland* onder het juk te brengen, te kunnen uitvoeren. Hij verzamelde hiertoe een ontzaggelijk leger, hetwelk de gefchiedfchrijvers op omtrent een millioen manfchap fchatten. Waarfchijnlijk echter is dit getal overdreven; maar al had de trein van vrouwen en flaven, welke het leger volgden, ten minfte de helft er van bedragen, dan zou de magt van XERXES toch nog altijd toereikende geweest zijn, om de *Grieken* te onder te brengen: doch de uitkomst toonde geheel het tegendeel. XERXES floeg, om uit *Europa* naar *Azië* te trekken, eene fchipbrug over den *Hellespont*; de *Grieken* wachtten den vijand aan de grenzen van hun land, aan de enge pasfen van *Thermopylae* af; maar XERXES drong, nadat hier de heldhaftige LEONIDAS met zijne *Spartanen* gevallen was, met overmagt verder door, en verbrandde het door de inwoners verlatene *Athene*. Niet zoo gelukkig was hij ter zee. De eerfte zeeflag bij *Artemifium* was voor geene der partijen beslisfende geweest; doch had den *Grieken* nieuwen moed ingeboezemd. De tweede echter, bij *Salamis*, in welken, volgens de opgave der gefchiedfchrijvers, 2,000 Perzifche fchepen tegen 380 Griekfche ftreden, viel voor XERXES ongelukkig uit. Hij liet zijnen veldheer MARDONIUS in *Griekenland* achter; doch deze werd niet lang daarna bij *Platea* volkomen geflagen; terwijl hij zelf, uit fchaamte en verdriet, naar *Perzië* terugkeerde. Ofschoon reeds een voorwerp van algemeene verachting, gaf hij zich aan den laagften wellust en de afgrijsfelijkfte wreedheid over, en werd eindelijk door ARTABANUS, den bevelhebber der lijfwacht, vermoord. Zijn 3de zoon ARTAXERXES I. (*Longimanus*) volgde hem in de regering op.

XESTO. Eene maat voor natte waren bij de *Grieken*. Zij was dezelfde, als de *Sextarius* bij de *Romeinen* (zie *aldaar*.)

XIMENES, Aartsbisfchop van *Toledo* en eerfte minister van *Spanje*, was een zeer belangrijk ftaatsman, aan wien dat rijk zeer veel te danken had. Hij werd geboren in 1437, te *Torreloguna*, eene kleine plaats in *Oud-Castilië*, waar zijn vader pleitbezorger was; hij ftu-

deerde te *Salamanca*, en deed vervolgens eene reis naar *Rome*, van waar hij eene pausfelijke bulle medebragt, bij welke hem de eerfte openvallende geestelijke bediening in *Spanje* werd toegezegd; doch de aartsbisfchop van *Toledo* weigerde, hem eene plaats te geven, en liet XIMENES, omdat hij zich over dit gedrag te fterk had uitgelaten, gevangen zetten. Hij geraakte echter fpoedig weder op vrije voeten, en kreeg eene geestelijke bediening in het kerspel *Siguenca*, welks bisfchop, de kardinaal GONZALEZ MENDOZA, hem tot groot-vicaris benoemde. Naderhand trad hij in de Franciscaner orde; werd biechtvader van de koningin ELIZABETH van *Castilië*, en in 1495 aartsbisfchip van *Toledo*. Hij aanvaardde deze waardigheid eerst na lang weigerens, en niet dan op een uitdrukkelijk pausfelijk bevel, om dezelve aan te nemen; was in deze zijne nieuwe betrekking zeer werkzaam; zorgde op eene vaderlijke wijze voor de armen; fchafte vele misbruiken af, en drong er ten ftrengfte op aan, dat de openbare posten met brave en kundige mannen bezet werden; terwijl hij aan de geestelijken van zijn kerspel verftandige voorfchriften gaf, en, niettegenftaande alle tegenkantingen, eene hervorming in de orde der bedelmonniken in *Spanje* bewerkte. In 1499 vestigde hij de Univerfiteit te *Alcala de Henares*, en ondernam eenige jaren daarna een werk, hetwelk hem alleen reeds beroemd zoude gemaakt hebben, namelijk: eene uitgave van het Oude Testament in 6 talen (zie POLYGLOTTE); hebbende reeds vroeger, in 1514, te *Alcala* toebereidfels gemaakt tot eene uitgave van het Nieuwe Testament in de oorfpronkelijke taal.

De werkzaamheden van XIMENES ftrekten zich mede tot andere voorwerpen uit. Er hadden in de koninklijke familie oneenigheden plaats. PHILIP van *Oostenrijk*, zoon van MAXIMILIAAN I., was met JOHANNA, de eenige dochter van FERDINAND *den katholijken*, van *Aragon*, en IZABELLA van *Castilië* gehuwd. Na den dood der laatfte verkreeg PHILIP, daar zijne gemalin de eenige erfgenaam harer moeder was, het genoemde koningrijk, hetwelk aanleiding gaf tot oneenigheden tusfchen hem en zijnen fchoonvader, welke door XIMENES werden bijgelegd. PHILIP vroegtijdig (1506) geftorven zijnde, werd FERDINAND regent van *Castilië* voor zijnen minderjarigen bloedverwant, naderhand keizer KAREL V. Ook hiertoe had XIMENES, door zijn aanzien en invloed, niet weinig bijgedragen; verkreeg van den paus den kardinaalshoed; werd groot-inquifiteur van *Spanje*, en bekwam een groot aandeel in het ftaatsbeftuur. Daar hij echter FERDINANDS mistrouwenden aard kende, verliet hij het hof, en keerde naar zijn aartsbisdom terug. De bekeering der *Mooren*, en het ontwerp, om aan deze ongeloovigen eenige provinciën te ontrukken, hielden hem nu voornamelijk bezig; en het was met dit oogmerk, dat hij het plan vormde, om naar *Afrika* over te fteken, en de vesting *Oran* te bemagtigen, welke in handen der *Mooren* was. Het is niet onwaarfchijnlijk, dat FERDINAND dit ontwerp toeftemde, in de

de hoop, dat XIMENES, bij deszelfs uitvoering, mogt omkomen. Intusschen besteedde deze de inkomsten van zijn aartsbisdom, het rijkste in *Europa*, hetwelk jaarlijks 300,000 dukaten opbragt, tot dezen togt; dempte oogenblikkelijk eenen opstand onder een gedeelte der troepen, die geenen geestelijken tot hunnen aanvoerder wilden hebben, door gestrengheid; landde in Bloeim. 1509 aan de kust van *Afrika*; voerde in zijn aartsbisschoppelijk gewaad, waarover hij een harnas droeg, van priesters en monniken omgeven, de gelande troepen in persoon aan, en leverde den *Mooren*, in de nabijheid van *Oran*, eene der rijkste steden van *Afrika*, slag, met dat gelukkig gevolg, dat zij overwonnen werden. De vesting werd hierop aanstonds veroverd, en de bezetting derzelve nedergesabeld. XIMENES liet *Oran* op nieuw versterken; veranderde de moskeën in kerken, en keerde als overwinnaar naar *Spanje* terug, alwaar hij door FERDINAND plegtig ontvangen werd, en, na diens dood, terwijl KAREL nog minderjarig was, regent van *Spanje* werd.

XIMENES deed, gedurende zijn slechts tweejarig bestuur, onbedenkelijk veel. Hij voerde orde in het bestuur der geldmiddelen in; betaalde de schulden der kroon, en bragt de vervreemde domeinen weder aan dezelve terug. De Spaansche grooten, die hem wegens zijne trotsche en harde behandeling haatten, werden vernederd; het gezag der wetten werd hersteld, en de krijgsmagt op eenen geduchten voet gebragt. Al zijne ontwerpen en denkbeelden waren grootsch: hij bezat vele schranderheid en standvastigheid; was langzaam in het nemen zijner besluiten, maar spoedig in derzelver uitvoering, en het Spaansche kabinet heeft nog langen tijd daarna aan hem het aanzien te danken gehad, waarin het in *Europa* stond. Dat hij de wetenschappen aanmerkelijk bevorderde, hebben wij reeds boven gezien. XIMENES was in waarheid een groot man: men heeft hem echter, niet ten onregte, trotschheid, gestrengheid, en zelfs wreedheid, te laste gelegd; doch de omstandigheden maakten somtijds zulk een gedrag noodzakelijk; terwijl hij inzonderheid gestreng was omtrent de aanmatigingen van de grooten des rijks. Bij onderscheidene gelegenheden vertoonde hij zich als een' menschenvriend, en zelfs zijn godsdienstijver vervoerde hem nimmer tot gruweldaden. Toen hij, bij zijnen intogt in de veroverde stad *Oran*, het verschrikkelijke bloedbad zag, door zijne soldaten aangerigt, stortte hij vele tranen, en zeide, in het volle gevoel van zijn hart: „ het waren ongeloovigen; „ doch menschen, van welke men nog Christenen had kunnen maken: „ hun dood heeft mij het grootste voordeel der zegepraal ontrukt." Hij stierf in 1547, in het 60ste jaar zijns ouderdoms. Zijn leven en de geschiedenis van zijn staatsbestuur is door verscheidene schrijvers te boek gesteld: men zie, onder anderen: *Histoire du Cardinal* XIMENES par FLÉCHIER *evêque de Nismes*, Amst. 1700; alsmede *Historie van het Staatsministerie des Cardinals* XIMENES, Hamb. 1719.

XISTES. Zoo noemde men oudtijds de portalen der Gymnasiën, en de lanen der tuinen.

XYLOPYTRITES is de naam van eene foort van fteenkolen, om en bij *Leipzig*.

XYNOECIA. In de Griekfche oudheid een jaarlijksch feest, het welk de *Atheners* vierden ter eere van MINERVA, op den 16den van *Hekatobon*, ter gedachtenis, dat zij, door de overreding van THESEUS, hunne landzetels verlieten, waarin zij hier en daar in *Attica* verftrooid lagen, en zich tot één ligchaam vereenigden.

XYSTUS was bij de *Grieken* een lange gang, open of overdekt, waarin de *Athleten* en *Gladiators* zich oefenden. De laatften werden *Xistici* genoemd. Bij de *Romeinen* was de *Xystus* enkel eene duistere laan van boomen, waarin men wandelde.

Y.

Y. Deze, oorfpronkelijk eene griekfche letter, *Ypfilon* genoemd, is door andere volken uit die taal ontleend en in de hunne overgenomen. De *Grieken* plagten van ouds de Y in plaats van de U te gebruiken. In onze, en ook in andere talen, bedient men zich tegenwoordig van deze letter alleen in zulke woorden, welke in het Grieksch met eene U gefchreven worden, als: *Yzoop*, *Egypte*, PYTHAGORAS, en meer andere, alwaar zij als *i* wordt uitgesproken. De Y wordt ook wel de letter van PYTHAGORAS genoemd, niet, omdat die Griekfche wijsgeer dezelve het eerst heeft uitgevonden, maar omdat hij aan alle zaken twee einden of oogmerken toefchreef, namelijk de deugd en zinnelijkheid, welke hij door de twee toppunten van de; Y verbeeldde. Van ouds werd deze letter ook als eene getalletter gebruikt, en beteekende de Y 150; doch met eene ftreep er boven 150,000. Eindelijk duidt Y op Franfche munten aan, dat zij te *Bourges* geftempeld zijn.

YANG-THE-KIAN, gewoonlijk *Kiang*, of de groote rivier genoemd, is de grootfte in *China*, en over het geheel de grootfte van *Azië*, welker loop op 400 mijlen gefchat wordt. Waarfchijnlijk ontfpringt zij in de provincie *Sifan*, onder Chinesch oppergebied ftaande, en treedt, nadat zij tusfchen vervaarlijke klippen en rotspasfen is doorgedrongen, als een ftille en zachte ftroom, in de groote Chinefche vlakte. Naauwkeurig echter is haar oorfprong nog niet bekend, alzoo nog geen *Europeër* die landftreken bezocht heeft. Hare hoeveelheid water wordt door de zich in haar ontlastende aanzienlijke rivieren *Yalong*, *Mitsho*, *Yan*, *Han*, *Yuem*, *You* en *Kang*, aanmerkelijk vermeerderd. Zij loopt in het eerst Zuidwaarts tot aan *Yunnan*; wendt zich vervolgens naar het Noord-oosten door de provincie *Setfchuen* en] *Honguan*, waar zij het meer

Tong

Tong-ting-hu vormt; treedt in het landschap *Kiangnan*; loopt voorbij *Nanking*, en ontlast zich eindelijk, door eenen mond van 15 mijlen, in de *Chinesche zee*. Vijf mijlen van haren mond ligt het eiland *Tsongnting*, hetwelk tusschen de 5 en 6 mijlen breed en 20 lang is.

YAPA. Een Braziliaansche vogel, gelijk aan een' graauwen ekster, doch over het geheele lijf zwart, en met eenen gelen staart. Hij heeft blaauwe oogen, eenen gelen bek, en 3 pluimen op het hoofd, welke hij als horens kan opsteken. Deze vogel is behagelijk voor het gezigt, maar geeft eenen onaangenamen stank van zich, wanneer hij kwaad wordt. Hij aast gretig op spinnekoppen, kevers en krekels, die hij overal in de huizen opzoekt; doch het is gevaarlijk, om hem in de hand te nemen, dewijl hij de menschen naar de oogen pikt.

YARD. Eene Engelsche lengte- en akkermaat, houdende de eerste ruim 2¾ voet, en de laatste 1200 vierkante roeden.

YARMOUTH. Eene geregeld gebouwde en gevestigde stad, in *Engeland*, in het graafschap *Norfolk*, aan de *Duitsche Zee*, op een schiereiland tusschen de zee en de rivier *Yare* liggende, welker mond eene goede haven vormt. De stad wordt ook *Groot-Yarmouth* genoemd, in tegenoverstelling van *Klein-Yarmouth*, hetwelk tegen over haar in het graafschap *Suffolk* ligt, en waarmede zij door eene brug vereenigd is. *Yarmouth* heeft een *museum*, bevat 50,000 inwoners, en pronkt met eene gedenkzuil voor lord NELSON, in den Dorischen smaak, van 78 voet hoog, rustende op een voetstuk van 31 voet. Onder de uitstekende gebouwen behooren de *St. Nicolaas*-kerk, de schouwburg, het visschershospitaal, het tuchthuis, en het raad- en tolhuis, en men vindt er ook zeebaden. De inwoners drijven eenigen buitenlandschen handel, voornamelijk met de havens der *Oostzee*, *Holland*, *Portugal* en de *Middellandsche zee*. Over *Yarmouth* worden vele goederen naar *Norfolk* in-, en eigene fabrijkwaren van daar uitgevoerd. De kustvaart bestaat in den invoer van steenkolen, en den uitvoer van koorn, mout, enz. Jaarlijks loopen er eenige schepen ter walvischvangst naar *Groenland*, en ettelijke ter kabeljaauwvangst uit. De voornaamste tak van bestaan der ingezetenen is echter in de makreel- en haringvisscherij gelegen, welke laatste, gedurende Wijnmaand, in de nabijheid van *Yarmouth*, zeer sterk en belangrijk is, en waartoe 150 schepen gebruikt worden. De menigte der gevangen haringen is verbazend groot, en beloopt jaarlijks gewoonlijk 40,000 ton, die op 40 tot 50 schepen naar *Spanje*, *Portugal* en verscheidene havens van *Italië* vervoerd worden.

YECOLT is eene vrucht in *West-Indië*, die door haren zonderlingen aard dikwijls in de kabinetten van Natuurlijke zeldzaamheden gevonden wordt. De schil bestaat uit schubben, en men heeft nog geene, voor zoo ver ons bekend is, die van daar gekomen zijn, met kernen aangetroffen, zoo dat men derzelver gebruik nog niet kent. De boom zelf is eene soort van palmboom.

YGA, *Tuvera.* Een Braziliaanfche boom, waarvan de *Indianen* gewoonlijk den bast, die een duim dik, 35 tot 40 voet lang en van 4 tot 5 voet breed is, tot het maken van kleine booten gebruiken, welke 30 en meer gewapende mannen voeren.

YNAGA. Eene foort van palmboom, op het eiland *Maragnan* in *Zuid-Amerika* groeijende, waarvan de vrucht de gedaante van druiven heeft, de beziën naar olijven gelijken, en de tros zoo groot en zwaar is, dat één man er genoeg aan te dragen heeft.

YORK. Een der gewigtigfte graafschappen in *Engeland*, 221 vierkante mijlen, en 978,500 inwoners bevattende, en tevens eene der grootfte provinciën van dat rijk, welke eene uitgeftrektheid van 80 mijlen heeft. Zij is wel vol bergen, bosfchen en moerasfen, maar nogtans vruchtbaar, en voor de jagt, visfcherij en vogelvangst bij uitnemendheid gefchikt, waarom zij ook *de tuin van Engeland* genoemd wordt. Aluin, zwarte agaatfteen en zoethout zijn hier zeer aanzienlijke voortbrengfels. Onder de manufacturen behooren de fraaije fporen, zeer goede degenklingen, doch inzonderheid de lakens. De hoofdftad dezer provincie heet mede *York:* zij bevat 16,150 inwoners; heeft eene heerlijke Gothifche hoofdkerk; is, naast *Londen*, de fchoonfte, grootfte en aanzienlijkfte ftad van *Engeland*, en de zetel van eenen Aartsbisfchop. *York* ligt in eene groote aangename vlakte aan de rivier *Onfe*, die midden door de ftad ftroomt, en dikwijls met fchepen wel van 250 ton bedekt is, die naar verfchillende havens, voornamelijk naar *Londen*, beftemd zijn; wordende de rivier, door 4 mijlen beneden de ftad aangelegde fluizen, altijd op eene genoegzame hoogte en breedte gehouden. De ftad heeft katoenfabrijken, beroemde harddraverijen, en in hare nabijheid het vermaarde krankzinnigen huis der kwakers, *Retreat* genoemd.

YOUNG. (EDUARD) Een der ftoutfte en verhevenfte Engelfche dichters. Hij werd (1684) te *Upham* in *Hampshire* geboren, waar zijn vader predikant was; ftudeerde te *Oxfort* in de regten, en werd tot doctor in dezelve bevorderd; doch zijne fterke zucht voor de Godgeleerdheid bewoog hem, om zich voortaan aan hare beoefening te wijden. Hij omhelsde diensvolgens den geestelijken ftand; werd in 1728 kapellaan van koning GEORGE II., en verkreeg eene voordeelige predikantsplaats te *Wolwyn* in *Herfordshire*, waar hij aan eene vrouw van het edelfte karakter, de wed. van den overften LEE, huwde, die hem echter, benevens haar zoon en dochter uit haar eerfte huwelijk, in 1741 door den dood ontrukt werden. Hij beklaagde zich over dit fmartelijk verlies in zijne overfchoone *Nachtgedachten*, tot welker vervaardiging hij hierdoor aanleiding kreeg, en werd nog meer dan te voren tot eene zekere droefgeestigheid weggefleept, welke hem tot aan zijnen dood in 1765 bijbleef, en in welken toon hij meesterlijke dichtftukken leverde. YOUNG was een man van eene onwrikbare braafheid

heid en opregte godsvrucht, en beminde bijzonderlijk de eenzaamheid, hetwelk een uitwerkfel van zijnen fteeds afgetrokkenen, en tot treurige denkbeelden geftemden, geest was. Hij fchreef zeer veel, en leverde, reeds in zijne vroegere jaren, drie treurfpelen, de *Wraak*, *Bufiris* en de *Broeders*, die wel eenigen algemeenen bijval vonden, maar nogtans vele gebreken hebben. Voorts fchreef hij eenige gedichten, welke, uit hoofde van derzelver fchoonheid en verhevenheid, met de luidfte goedkeuring bekroond werden, zoo als, bij voorb. drie gezangen op *den Jongften dag*, *de Kracht van de Godsdienst* en *de Onderwerping*, welk laatfte dichtftuk hij nog in zijnen grijzen ouderdom vervaardigde. Nog leverde hij 7 *Satiren*; welke hij, onder den titel: *de Roemzucht*, tot een geheel vereenigde, en waarin hij de valfche eerzucht, als de bron van alle dwaasheden en ondeugden, in eenen fcherpen, natuurlijken en ongedwongen fchrijfrant fchilderde. Ondertusfchen zijn zijne bovengenoemde *Nachtgedachten* zijn voortreffelijkst werk; een dichtftuk in 9 gezangen, dat vol is van oorfpronkelijkheid en vuur, en waarin hij, in de hoogfte dichterlijke vlugt, het leven, den dood, de onfterfelijkheid, de voortreffelijkheid van de Christelijke godsdienst en de hooge waarde der deugd, met eene onnavolgbare verhevenheid van gedachten bezingt. Hoezeer ook eenige fouten, en matte of zwellende plaatfen eene geringe fchaduw over dit zijn meesterftuk verfpreiden, zal hij nogtans bezwaarlijk in deze foort van Dichtkunst overtroffen worden. De *Satire* op *de Roemzucht*, benevens *de Nachtgedachten*, zijn onder den titel: *Dr.* E. Youngs *klagen*, *oder Nachtgedanken über Leben, Tod und Unfterblichkheit*, in 9 boeken, door J. A. Ebert in proza in het Hoogduisch overgebragt, en van 1760 tot 1771, in 5 deelen uitgegeven. Van de *Nachtgedachten* heeft men twee uitmuntende Nederd. vertalingen, eene in proza van den keurigen J. Lublink *den jongen*, en eene in gebonden ftijl van A. C. Schenck in 3 deelen.

YPEY, (Nicolaus) een der grootfte wis- en krijgsbouwkundigen der achttiende eeuw, verdient, vooral ter eere van ons Vaderland, in dit Woordenboek, wel eene naauwkeurige fchets van zijn leven en fchriften. Hij werd in den jare 1714, te *Bergum*, een aanzienlijk dorp in de Grietenije van *Tietjerkfteradeel*, uit deftige ouders geboren, betrad in zijn' 18 jarigen ouderdom de Vriefche hooge fchool, en gaf zich nu bijna bij uitfluiting aan zijne lievelingsftudie, de wis- en natuurkunde over, voor welke hij den zeldzaamften aanleg gevoelde en betoonde. Vijf jaar lang oefende hij zich te *Franeker*, bijzonder onder den toenmaligen lector in de wiskunde, Loré, alsmede onder W. G. Muis, en God. du Bois, welke beide als hoogleeraaren de eerfte de wiskunde nevens de geneeskunde, de tweede de wijsbegeerte en natuurkunde onderwezen. In het jaar 1738 begaf Ypey zich naar *Leijden*, waar hij twee jaar de lesfen van den grooten 's Gravesande bijwoonde, en vervolgens

naar *Parijs*, om door verkeering en onderwijs van MAUPERTIUS, LE MONNIER, CLAIRANT CASSINI, en bijzonder ook van BELIDOR, den verkregen ſchat zijner kundigheden nog meer te verrijken. Naar wensch geſlaagd keerde hij in 1741 in zijn vaderlijk gewest te rug, waar terſtond de jonge prins ſtadhouder, WILLEM KAREL HENDRIK FRISO, die LORÉ hoogſchatte, ook YPEY aan zich verbond ter beoefening van den vestingbouw volgens de gronden van COEHOORN, en hem vervolgens met zijne bijzondere gunst en vriendſchap vereerde.

In het jaar 1743 werd YPEY tot Lector in de wiskunde aan de univerſiteit te *Franeker* aangeſteld, terwijl zijn leermeester LORÉ den titel van buitengewoon hoogleeraar ontving; doch reeds in het volgende jaar plotſeling ſtierf, en YPEY, die voor dezen grooten man eene onbepaalde achting voedde, en levenslang dankbaar behield, aan zijne nagedachtenis eene plegtige hulde toebragt in eene openbare lijkrede, den 24ſten van Herfstm. 1744 uitgeſproken; welke onder den titel van *Oratio funebris in obitum* C. C. W. LORÉ te *Franeker*, 1745, in folio gedrukt is. YPEY was in dat zelfde jaar ook reeds tot *Buitengewoon Hoogleeraar* in de wiskunde bevorderd, en bekwam vervolgens in 1747 den rang van *Gewoon Hoogleeraar* in dat vak, waarbij in 1754 nog de *Krijgsbouwkunde* gevoegd werd. Gedurende twee en veertig jaar was hij de roem en luister der Vrieſche Hoogeſchole, door zijn voortreffelijk onderwijs in de wis- en vestingbouwkunde, terwijl hij tevens door zijne uitſtekende bekwaamheden der hooge regering van het gewest als raadsman mogt dienen; en door zijne ſchriften der geleerde wereld tot licht en eer verſtrekte.

Een bewijs van zijne voortreffelijke leerwijze bezitten wij nog in zijne *Grondbeginſelen der kegelſneden*, te *Amſterdam* in 1769 gedrukt, en welker uitgave hij zijnen uitmuntenden leerling PIBO STEENSTRA gaarne opdroeg, onder nedrig beding, echter, van vermelding in de voorrede, dat de methode zelve reeds van LORÉ afkomſtig was. Ook de zoo bekende grondbeginſelen der meetkunde van STEENSTRA zijn, ſchoon zulks daarbij niet gemeld is, wat de oorſpronkelijke inrigting betreft, niets anders dan de meetkundige lesſen, welke YPEY gewoon was te *Franeker* te geven.

De ſtaten van het gewest, zijne groote bedrevenheid in het ſtuk der ſtaatsbelastingen en in de wiskundige begrooting van de geſchiktheid der belastbare voorwerpen, en raming der mogelijke opbrengſten kennende, bedienden zich van hem bij iedere gelegenheid. Zoo was hij reeds bij de verandering, welke in de jaren 1748, 1749 en 1750 de invordering der middelen, telkens naar de toenmalige tijdsomſtandigheden, ondergaan moesten, de ontwerper zoo van de eerst verlangde plannen van quotiſatie, als vervolgens van een meer vast ſtelſel der gemeene middelen in *Friesland*, en leverde later eene proeve zijner denkwijze hieromtrent in eene *Oratio de ordinariorum tributorum natura optimoque ea exigendi modo*, den 1 van Zomerm. 1764, toen hij voor de tweedemaal als *rector magnificus* afging, gehouden,

den, en die in het volgende jaar te *Franeker* in 4to. gedrukt werd.

Ook maakte men gaarne van zijne inlichting gebruik, bij het voor de provincie zoo belangrijk geschil over het aandeel in de begrooting der bondgenootschappelijke behoefte van het gemeenebest, waaromtrent hij ook zijne gedachten heeft ontwikkeld in zijne *verhandeling over de quota's der zeven vereenigde provinciën*, enz. te *Harlingen* 1784, in 8vo uitgegeven; terwijl men tevens, ook in al wat den waterstaat en het dijkwezen betrof, zijne bedenkingen en raad over zaken van dien aard innam en volgde, en hij, toen in den jare 1774 het gerucht van eenen voorzienen, zeldzamen zamenstand van planeten, tegen den 8sten van Bloeim., eenen verbijsterenden schrik en hooggaanden angst onder het bijgeloovig gemeen veroorzaakte, nevens eene teekening, dat gerustltellend sterrekundig berigt, op verzoek der H. H. Staten, opgaf, hetwelk door dezelve bij openlijke publicatie, ter bedaring der ontstelde gemoederen, werd afgekondigd, en nog om der zeldzaamheids wille bij onze geschiedschrijvers vermeld, wordt. (Zie vervolg op. WAGENAAR's XXIV D. bladz. 367, STUART. III. D. bladz. 90.)

Bovenal heeft hij zijnen roem gevestigd door zijne theorie der vestingbouwkunde, en hield reeds in den jare 1749 eene *Oratio inauguralis de Munimentis*, die hetzelfde jaar te *Franeker* in folio werd uitgegeven, en waarin hij, in eene bijgevoegde aanteekening, een problema opgaf ter bepaling van een volmaakt bastion, zonder de oplossing daarvan te geven. Die oplossing werd vervolgens beproefd in eene Fransche verhandeling door den Hr. P. DE LA VAUX, welke vertaald, benevens eene tweede oplossing door den Hr. KLINKENBERG in het Nederduitsch geschreven, ten jare 1755 werd uitgegeven in het IIde deel der werken van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te *Haarlem*. De Hoogleeraar YPEY zond daarop aan deze maatschappij zijne *verhandeling over de beginselen, op welke het Problema is gegrond, om een' gegeven veelhoek met het meeste voordeel te versterken*, welke in het IIIde deel 1757 werd ingevoegd. In 1758 tot lid dezer maatschappij gekozen, zond hij vervolgens nog verscheidene verhandelingen aan dezelve, meest den vestingbouw betreffende, die in hare werken zijn opgenomen, namelijk: *over de Profilen der vestingen* 1758, IVde deel. *Oplossing van drie vraagstukken in de vestingbouwkunde* 1760, Vde D. *Over de Profilen der muren* 1761, VIde D. 2 st. *Over den onregelmatigen vestingbouw* 1765, VIIIste D. 1 st. *Over eenige sterrekundige stoffen* 1765, in hetzelfde deel. *Over de Retranchementen* 1768, Xde 2 st. *Over de voor- en nadeelen, die men door een werk op verschillende wijzen te maken, verkrijgt* 1770, XIIde D. *Over de Gewelven* 1774, XVde Deel.

YPEY

(*) De heer YPEY, den 1sten van Wijn'n. 1755 voor de eerste maal als *rector magnificus* der Academie aftredende, hield toen eene *Oratio de rebus admirandis in planetarum systematibus occurrentibus*, welke echter niet is uitgegeven.

Ypey was in deze wetenschap de bewonderaar van zijnen grooten landgenoot Menno Coehoorn, en heeft diens verdiensten openlijk hulde gedaan met eene plegtige redevoering bij het nederleggen van het derde rectoraat, den 1sten van Wijnm. 1770, welke is uitgegeven onder den titel: N. Ypey *Commentarius de Rebus gestis* Mennonis Coehorni, *Fran.* 1771, 8vo. alsmede in het nederduitsch: *Gedenkschrift der uitgevoerde daden van den grooten* Menno Baron van Coehoorn, *gevolgd naar het Latijn van den* hoog. gel. Heer N. Ypey, enz. met aanteekeningen, *Fran.* 1772 8vo. De krijgsbouwkunde bleef ook steeds zijne meest geliefde wetenschap. De laatste redevoering, welke hij hield, den 11den van Zomerm. 1784, toen hij voor de vierde maal de waardigheid van *rector magnificus* nederlegde, was nog aan dezelve gewijd, en is uitgegeven onder den titel van: Nic. Ypey *Sermo academicus de munimentorum utilitate, ac praecipuis rationibus, quare pleraque opera obsessa brevi expugnantur, nec non de locis, in quibus condenda sunt, ut magnifica defensione diu propugnari possint*, *Fran.* 1784, 8vo. De verdienstelijke Ypey stierf in het volgend jaar op den 14den van Zomerm. in den ouderdom van ruim 71, en werd door leerlingen, vrienden en landgenooten algemeen betreurd.

YPEY, (Adolphus) een vermaard genees- wis- en natuurkundige, was de zoon van den vorigen, en werd te *Franeker* geboren den 14den van Zomerm. 1749. De latijnsche scholen reeds op zijn dertiende jaar met roem doorloopen hebbende, begon hij zijne akademiestudie in het najaar van 1762. In de geschiedenis en romeinsche letterkunde werd hij de leerling van Schrader, van wien hij ook den lust tot de latijnsche dichtkunst overnam, welke hij bij voorkomende gelegenheid tot in zijnen ouderdom met gemak beoefende. In de grieksche taal, waarin hij groote bedrevenheid bezat, was Valckenaer zijn leermeester, in de wiskunde zijn vader, die hem tevens smaak deed verkrijgen voor krijgsbouw-, waterleikunde en dergelijke wetenschappen; terwijl hij tevens onder Antonius Brugmans de wijsbegeerte en natuurkunde beoefende. Zijne gemaakte vorderingen waren zoo groot, dat hij, na behoorlijk onderzoek, reeds den 26sten van Bloeim. 1766 den graad van candidaat in de wijsbegeerte verkreeg, en vervolgens den 9den van Grasm. 1767, nog geene achttien jaar oud zijnde, na eene openlijke verdediging zijner wel geschrevene en bewerkte *dissertatio inaug. de igne* den rang van A. L. M. et Philos. doctor verwierf; genietende tevens de door de staten van *Vriesland*, ter aanmoediging van vroegere vlijt, weleer daarvoor vastgestelde vereerende premie van twee honderd en vijftig gulden. Vervolgens zette hij zijne ook reeds begonnen geneeskundige studiën onder Ouwens, Winter en de Lille verder voort, en werd den 14den van Winterm. 1769, na de openlijke verdediging zijner *dissertatio inaug. de putredine* tot Medicinae Doctor bevorderd.

Y-

Ypey oefende nu in zijne geboorteſtad de geneeskunst, en verwierf weldra daarin naam en vertrouwen, welke vervolgens tot dien roem en vermaardheid geſtegen zijn, die hij levenslang gehandhaafd en uitgebreid heeft door eene gelukkige, met ſchranderheid, moed en rijpheid van ondervinding, ſteeds gekozene geneeswijze. Dan men verlangde ook van zijne groote bekwaamheden voordeel te trekken voor het onderwijs, weshalve de bezorgers der Vrieſche univerſiteit hem op het einde des jaars 1772, tot *Lector Botanices*, waarbij in het begin van 1776 de titel van *Lector medicinae legalis*, en in 1779 nog die van *Lector annatomiae*, telkens met vermeerdering van inkomen, gevoegd werd.

Dus met het onderwijs in onderſcheidene wetenſchappen bezig, vond hij, door zijne vlugheid van geest, door welke hij, vooral in de kracht zijner jaren, de onderſcheidenſte kundigheden gemakkelijk te gelijk bevatte, en in een vast geheugen geregeld bewaarde, daardoor toen en naderhand te over gelegenheid, om tevens met de pen ter bevordering van nutte kennis mede te werken. Hij zond aan de Hollandſche maatſchappij der wetenſchappen het eerst eene *Verhandeling over de opſlurpende tepelen der plantgewasſen*, welke in het XIV. deel harer werken met eene plaat is uitgegeven. Vervolgens den 22ſten van Bloeim. 1775 tot lid dier maatſchappij gekozen, zond hij bij haar in *Waarnemingen over eenige ſtoffen, die de verrotting bevorderen of tegenſlaan*, in het XVI. D. 2 st. 1776 uitgegeven, en later *Aanmerkingen over de ademhaling in het algemeen en derzelver verband met het leven*, 1782 in het XX. D. 2 st. te vinden.

Voorts leverde hij toen, en ook nog in latere jaren, verſcheidene meest geneeskundige bijdragen in het mengelwerk der letteroefeningen, onder welke hier bijzonder melding verdienen, zijne *Aanmerkingen over den aard der uitwaſemingen van bedorven water*, 1782 en *antwoord aan* J. N. Michel, *Medicinae Doctor* te *Amſterdam*, 1783, met wien hij over de ſchadelijkheid der dampen van rottend water in geſchil geraakte, zoo dat nog een *tweede* en *derde antwoord* volgden, geplaatst in het III. Deel 1 st. der nieuwe geneeskundige Jaarboeken. Aan de geneeskundige correspondentie-ſocieteit zond hij een *Berigt van de gelegenheid, ziekten, levenswijze, overledenen*, enz. te *Franeker* van 1776 tot 1780, hetwelk in het I. deel der verhandelingen der ſocieteit is gedrukt. Ook beproefde hij nu en dan de beantwoording der prijsvragen, door onderſcheidene genootſchappen toen uitgeſchreven, met een gelukkig gevolg. Zoo werden van hem bekroond, bij het genootſchap *Servandis Civibus*, een antwoord *over het uitwendig gebruik en misbruik der Spaanſche vliegen, bijzonder in vlek- of rotkoortſen*, in 1775 in het I. deel der werken uitgegeven; een ander *over de bekwaamſte en veiligſte middelen, om de kwijling in kwaadaardige vloeijende pokjes te regelen*, enz., 1776 in het II. deel, en een derde *over het*

eigenaardig en onveranderlijk onderfcheid der zuren uit het rijk der delfſtoffen en uit het groeijend rijk, en den invloed daarvan in de geneeskunst, 1781 in het VI. deel te vinden. Zoo werden ook door Rotterdamsch genootfchap twee antwoorden van hem bekroond, als een *over de middelen, om den gemeenen man tot de inënting der kinderpokjes aan te moedigen, en zonder gevaar van verfpreiding der befmetting die hun toe te dienen*, in het IV. deel der werken, 1777, — en een *over het ligchamelijk levensbeginfel der dieren* enz., in het VII. deel 1782 opgenomen.

Zelfs onderwerpen van een' geheel anderen aard trokken de oplettendheid van onzen geleerde. In den jare 1777 gaf hij zijne Verhandeling uit *over de zeedijken in het algemeen, en die der vijf deelen in het bijzonder*, *Harlingen*, 8vo.; zijnde aan een antwoord op de vraag, door een' eigenerfden onlangs voorgeſteld, naar de beste en minst kostbare middelen, om de vijf-deels-dijken tegen de woede der zee bij zware ſtormen te beveiligen, wel de eereprijs van 30 dukaten aan Ypey toegewezen, doch waarvoor, hij bedankte. Eindelijk werd ook zijn antwoord op de belangrijke vraag van de Hollandfche maatfchappij der wetenfchappen, in 1778 reeds voor de tweede maal uitgefchreven, *over den juisten tijd en geboorte der Texelfche zeegaten, derzelver voornaamſte veranderingen, en den invloed daarvan op de Zuiderzee en het IJ, en op de zeeweringen der provinciën, aan die wateren palende*, in 1781 den gouden eereprijs waardig verklaard, en in 1784 in het XXI. deel harer werken gedrukt; zoo dat hij in dit jaar reeds zeven bekroonde antwoorden in druk zag verfchijnen, waarbij later nog een achtſte kwam op de vraag, van Hn. volmagten der vijf-deelen zeedijk, in 1757, opgegeven, *over de beste, zekerſte en minst kostbare middelen, om door afleiding des ſtrooms den buitendijk van de Zuriger-oord te beveiligen, en de aanwinst van ſtrand aldaar te bevorderen*, enz., welke in 1790 te *Franeker* bekroond werd uitgegeven.

Ondertusfchen waren de betrekkingen van den heer Ypey tot de akademie federt het jaar 1785 eervol verhoogd. Zijn beroemde vader in den zomer van dat jaar overleden zijnde, werd nu aan zijne eigene uitgebreide bekwaamheden die hulde bewezen, dat hij in deszelfs plaats tot *gewoon hoogleeraar in de wis- in krijgsbouwkunde* werd aangeſteld, en tevens ook met den titel van *medicinae et anatomiae profesfor* vereerd. Beide deze posten bekleedde hij nu met ijver en lof, tot dat hij in den jare 1787, ook tot *profesfor chemiae* benoemd zijnde, van het onderwijs in de wiskunde ontſlagen werd, dat vervolgens aan den lector Pierson Tholen werd opgedragen. Dan, de toenmalige omſtandigheden der hoogefchool waren oorzaak, dat de plegtige inhuldiging van Ypey als hoogleeraar eerst op den 13den van Sprokkelm. 1788 plaats had, wanneer hij zijne *oratio inaug.* hield: *de Frisiae falubritate nativa, optimaque eandem confervandi augendique ratione*, welke vervolgens gedrukt

drukt is in 4to. Hij bekleedde ook te gelijker tijd, voor de eerste maal, het rectoraat der akademie van 1787; doch droeg hetzelve den 2den van Zomerm. des laatstgenoemden jaars slechts met eene korte aanspraak aan zijnen opvolger over. Voor de tweede maal werd hij Rector in 1792, en legde dien eerepost den 3den van Zomerm. des volgenden jaars neder met eene *oratio de recentissimis quibusdam circa ignis aërisque naturam inventis et maxima eorumdem in universa scientia naturali et medicina utilitate*, die echter niet is uitgegeven.

Nu met de bezigheden van het hoogleerambt en eene uitgestrekte praktijk meer bezet, schreef hij minder. Na zijne *Observationes physiologicae de motu musculorum voluntario et vitali*, reeds in 1775 te *Leeuwarden* gedrukt, in 8vo., gaf hij nu in 1785 te *Franeker* uit zijne *Elementa physiologicae corporis humani*, in 8vo., welke hij vervolgens in zijne lessen verklaarde. Evenwel behoort ook tot dit tijdvak de vervaardiging of redactie voor een goed deel, met eigene inlassching, van den tegenwoordigen staat van *Friesland*, alsmede het tiende deel, *Friesland* betreffende, en de beroerte in de *Nederlanden*; welke stukken van eenen geschiedkundigen inhoud, gelijk misschien nog andere, hij nameloos uitgegeven heeft.

Tien jaar lang had de verdienstelijke man nu zijnen tijd en krachten tot nut der hooge school en zijne landgenooten besteed, toen de wangunst der tijden hem verstiet. In de woelzieke veranderingen, die het jaar 1795 baarde, werd hij, als de belangen van het huis van *Oranje*, gelijk zijn geslacht, te zeer toegedaan geacht, en van zijn hoogleeraarambt ondankbaar genoeg ontzet. Voor den drang der omstandigheden wijkende, begaf hij zich weldra naar *Amsterdam*, waar hij ambteloos nu de geneeskunst uitoefende, en tevens door zijne pen poogde nuttig te zijn. Hier schreef hij zijne *Introductio in materiem medicam*, te *Leijden* 1799 in 8vo. gedrukt; hier gaf hij in 1803 *de afbeeldingen der artsenijgewassen* uit, en begon zijn *systematisch Handboek der beschouwende en werkdadige Scheikunde*, dat sedert 1804 tot acht zware boekdeelen is uitgedijd. Dan kort hierna, in het begin namelijk des jaars 1805, bij beteren geest en kalmere tijden, werd hij in eer en waardigheid hersteld, en bij besluit van het departementaal bestuur van *Friesland* beroepen tot *medicinae, inprimis pathologiae et praxeos professor*, op eene aanzienlijke wedde, en met den rang van oudsten hoogleeraar bij de faculteit, en alle emolumenten daaraan verknocht. Hij aanvaardde dien post weder op den 11den van Zomerm. des genoemden jaars met eene redevoering: *de praecipuis quae, nostra inprimis aetate inclaruerunt, medicorum systematibus*, welke toen ook is gedrukt in 4to. Tot zijne gewone bezigheden als terug gekeerd, hield hij nu weder zijne voortreffelijke lessen, en vormde gedurende bijna zeven jaar jeugdige kweekelingen. Hij gaf ook, behalve het vervolg van zijn schei-

kundig Handboek, zijne *Handleiding tot de Physiologie* in 1809, en zijn *Handboek de materie medica* in 1811 in het licht. Eindelijk echter moest hij in het lot deelen, dat de hoogeschool, die hem gekweekt, vereerd, verloren en herkregen had, zoo jammerlijk trof. De ijverige man, die nog den 26sten van Zomerm. des jaars 1811, in tegenwoordigheid van den heer G. CUVIER, toenmaals als commissaris ter organisatie gezonden, eene openbare les opzettelijk hield, *de momentosis fluidorum elasticorum proprietatibus, stupendisque unionis eorumdem consequentiis*, en onlangs tot rector der akademie voor dat jaar gestemd was, moest weinige maanden daarna hare, helaas! onherroepelijke, hoezeer onverdiende, vernietiging beleven. De achting echter voor zijne zoo algemeen erkende verdiensten deed weldra voor zijne plaatsing zorgen. In het laatst van het volgend jaar 1812 werd hij aan de toen als nieuw georganiseerde akademie te *Leijden*, als opvolger van den beroemden N. PARADIJS, tot *Hoogleeraar in de Geneeskunde* benoemd, en aanvaardde die waardigheid den 18den van Louwm. 1813 met eene redevoering: *de incrementis quae a medio inde seculo* XVIII *cepit medicina.* Zeven jaar genoot ook die hoogeschool de laatste vruchten van 's grijsaards nu allengskens afnemende krachten; terwijl hij tevens met nog drie werken zijn altijd arbeidzaam leven besloot; zijne *primae liniae pathologiae generalis* 1815, zijne *principia anatomico-physiologica* 1817, en *institutiones medicinae practicae* 1819. Hij overleed te *Leijden* den 27sten van Sprokkelm. 1820, in den ouderdom van omtrent een en zeventig jaar.

YVERDUN. (of *Iverdon*, *Iferten*) Eene stad in het Zwitsersch canton *Waadt*, liggende in eene aangename landstreek aan het meer van *Neufchatel*, op een eiland, hetwelk door twee armen van de *Orbe*, die zich in het *Neuenburger* meer ontlast, gevormd wordt, en over welke beiden eene fraaije brug ligt. De stad heeft breede en regte straten, regelmatig gebouwde huizen, en 2,500 inwoners, die gedeeltelijk in verscheidene linnen-, citsen- en katoenfabrijken hun bestaan vinden; doch inzonderheid eenen aanmerkelijken transito-handel, tusschen *Frankrijk*, *Duitschland* en *Zwitserland*, drijven, welke door de gunstige ligging der stad en derzelver haven niet weinig bevorderd wordt; terwijl hier, tot gerijf van den handel, twee groote pakhuizen, waarin de koopmansgoederen worden opgeslagen, voor handen zijn. *Yverdun* heeft een goed *Gymnasium*, en de niet onbekende Hoogleeaar DE FELICE, een Napolitaansch geleerde, legde hier eene drukkerij aan, waarin hij, onder medewerking van eenige Fransche en Zwitsersche geleerden, in de jaren 1777 en 1778, eene nieuwe uitgve van de *Encyclopedie*, (*) onder den titel van *Dictionnaire universel* in 10 deelen, in groot 4°. drukte. In het oude slot van *Yverdun* legde de beroemde onderwijzer PESTALOZZI, in 1804, zijn opvoedingsinstituut aan, hetwelk zich nog tegenwoordig in hetzelve bevindt,

(*) De primitive uitgave beslaat 58 deel. in 4to.

vindt, niettegenftaande hij zelf in het begin van 1 27 overleed. Deze verdienftelijke man, die den 12 van Louwm. 1818 zijnen 75ften geboortedag vierde, verklaarde bij deze gelegenheid, dat hij de fom van omtrent 50,000 franfche livres, welke hij van de inteekening eener nieuwe uitgave zijner werken ontvangen had, tot een onveranderlijk fonds, ter ftichting van een armeninftituut, volgens zijn plan van onderwijs, en inzonderheid ter altoosdurende bevordering van de middelen van opvoeding zijner inrigting, in veilige handen zoude ftellen. JOHAN NIEDERER, de oudfte medehelper van PESTALOZZI bestuurt een opvoedingsinftituut voor meisjes; terwijl KONRAD NÄF, zijn medeburger, aan het hoofd ftaat van eene inrigting voor doofftommen, welke zich door eenen eenvoudigen, ligt bevattelijken en grondigen leertrant onderfcheidt.

Z.

Z. Deze was bij de ouden eene getalletter, en beteekende 2,000, doch met eene ftreep er boven twee duizendmaal twee duizend of 4 millioen. Voorheen ftond deze letter, bij verkorting, als een teeken voor vele foorten van gewigten; fomtijds beteekende zij $1\frac{1}{2}$, dikwijls $\frac{1}{2}$ en fomtijds $\frac{1}{8}$ once; terwijl zij in vorige tijden gebruikt werd, om het derde deel van eene once, of 8 fcrupel, uit te drukken. Z. Z. werd door eenige oude natuurkundigen gebruikt, om Mirrhe te beteekenen, en naderhand werd zij dikwijls gebezigd, om *Zingiber* aan te duiden. Op franfche munten beteekent Z., dat zij te *Grenoble* geftempeld zijn.

ZAAD is de ftof, welke aan alle bewerktuigde ligchamen, gevolgelijk aan het dieren- en plantenrijk, ter voortplanting dient. Wij zullen hier flechts van de planten-zaden fpreken, die in uitwendige gedaante de grootfte verfcheidenheid opleveren. Er zijn kogelronde, ronde, eironde, langwerpige, enz. zaden, welker oppervlakte nu eens glad en glinfterend, dan eens ruw, en met allerlei bijhangfels voorzien is. Ten aanzien van hunnen inwendigen bouw komen de fchil, of het bekleedfel, de kern en de daarin beflotene kiem, het eigenlijk befloten hoofddeel, in aanmerking. Het uitwendige bekleedfel dient, om den zaadkorrel voor befchadiging te beveiligen, en beftaat meestal uit verfcheidene boven elkander liggende vliesjes, en is van eene verfchillende zelfftandigheid. Is dit bekleedfel houtachtig, en zoo hard als been, dan noemt men het zaadnoot, welker kern, nog bovendien, met eene dunne en weeke huid omgeven is. Bij vele zaden is het uitwendige bedekfel enkel perkament- of lederachtig; bij de meeste echter nog dunner. De zaadkorrel beftaat uit eene meelach-

 tige,

tige, digte, flijmerige meer of min harde zelfstandigheid, welke de zich in de aarde bevindende vochten opslurpt, waardoor de korrel week gemaakt wordt, opzwelt en aan de kiem het eerste voedsel geeft. Men ziet zaden met één twee of meer kernen. Op de plaats, waarop het zaad, het klokhuis, of de vruchtbodem, vast was, bevindt zich een plekje, waaronder de kern ligt, welke de toekomstige plant bevat.

ZAAG. Dit werktuig werd, volgens SCHRÖCK (*), bij de oude *Grieken* door TALUS, volgens anderen door DEDALUS, van wien hij een neef was en veel geleerd had, op de volgende wijze uitgevonden. Op zekeren tijd vond hij den kinnebak van eene slang, en sneed daarmede een stuk hout door midden. Dit bragt hem op den inval, om een werktuig te maken, dat de scherpte der tanden van dit dier bezat, waartoe hij een stuk blik nam, en dit naar het voorbeeld der kleine, korte en naauw vereenigde tanden der slang sneed; en zoo ontstond de Zaag

ZAANDAM, aan de overzijde van het IJ, door het verblijf van den grooten PETER I., aan de scheepstimmerwerf aldaar, beroemd geworden, en door den keizer NAPOLEON in 1811 tot eene stad verheven, wordt door de *Zaan* in *Oost-* en *Westzaandam* verdeeld, welke beiden door den met huizen en 3 sluizen voorzienen dam vereenigd worden, en te zamen nagenoeg 10,000 inwoners bevatten. *Zaandam* drijft eenen uitgebreiden handel in hout, en heeft een aanzienlijk aantal molens, als: houtzaag-, papier-, pel-, olie-, verf-, snuif-, run-, loodwit-, stijfsel- en andere molens, te zamen meer dan twee honderd bedragende. De papierhandel was hier voorheen verbazend uitgestrekt, en is nog van veel belang, vooral wanneer men den opbrengst der papiermolens die men te *Zaandijk* aantreft, mede rekent; de voornaamste papiermolens zijn: die der heeren KOOL en Comp., VAN DER LEY en HONIG. Voorheen bloeide hier, inzonderheid, de kleine visscherij zeer sterk, zoo dat er, in 1701, 35 schepen ter walvischvangst werden uitgerust. Sedert echter is deze tak van welvaart aanmerkelijk verminderd. *Zaandam* heeft vele kapitalisten, waarvan echter verre de meesten, uit hoofde van den losfen grond, slechts houten huizen bewonen, die zeer net en beschilderd zijn. De oude *Noord-Hollandsche* gewoonte, om den grooten ingang derzelve alleen bij bruiloften of begrafenissen, te openen, is door den omgang met vreemdelingen, gedeeltelijk, in onbruik geraakt; doch van den kant van *Amsterdam* komende, wordt men dadelijk door de Noord-Hollandsche zindelijkheid getroffen, welke bij sommigen wel eens in het overdrevene loopt. Men vindt te *Zaandam* nog het huisje, door PETER I. van *Rusland* bewoond, toen hij zich in 1697 hier als scheepstimmerman ophield, en hetwelk 's mans naneef, de overledene keizer ALEXANDER I. in 1814, herwaarts lokte, en hem, in dit eigen huisje eenen steen met het volgende eigenhandig

(*) In zijne *Algemeene Geschiedenis*, Deel I.

dig opschrift, deed metselen: PETRO MAGNO ALEXANDER (ALEXANDER aan PETER *den grooten*). Voor het overige heeft *Zaandam* 2 groote Hervormde, 3 Doopsgezinde, waarvan die aan de westzijde onder den naam van *O.* en *N. vermaning*, en die aan de oostzijde, wegens hare fraaije bouworde, bezienswaardig is, 1 Luthersche en 2 Roomsche kerken, waarvan die aan de westzijde tot de Jansenisten behoort, en eene Synagoge; voorts wees- en godshuizen, en andere liefdadige gestichten, , en een zeer aanzienlijk departement der maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, en men vindt bij velen smaak voor de wetenschappen, voor al voor hetgeen het vak der bouwkunde betreft.

Onder de *Zaanlandsche* dorpen behooren: *Oostzaan*, ten oosten van *Zaandam*, als ook *Landsmeer*; wijders ten westen *de Koog*, waar men eene harenmakerij, de eenige van die soort in ons vaderland, vindt, waarin de zakken, om de olie uit het zaad te persen, van binnen met haar belegd worden; voorts *Zaandijk* en *Wormerveer* met de beroemde papierfabrijk der heeren VAN GELDER SCHOUTEN en Comp., en in de laatste plaats, sedert eenige jaren, eene wekelijksche kaasmarkt; voorts *Knollendam*, meer westelijk *Westzaan*, en verder *Assendelft*, *Krommenie* en *Krommeniëndijk*, met vele spinnerijen voor de zeilreederijen, hier rolreederijen genoemd, die zich op de twee eerstgnoemde plaatsen bevinden. Aan het gehucht *Nauerna* bij het *IJ* ligt eene sluis, waardoor vele schepen, langs *Westzaan*, *Krommenie* en *Knollendam*, naar *Alkmaar* varen; vallende deze vaart bij *Marken-binnen* in de *Marker-vaart*. Aan de overzijde van *Wormerveer* en *Zaandijk* ligt de *Wormer*, (een in de 17de eeuw bedijkte polder, voorheen een meer, 1800 morgen rijnlandsch bevattende) waarvan het dorp *Wormer* zijnen naam ontleent, hetwelk weleer door de beschuitbakkerijen zeer bloeide, waaraan de beschuit-toren nog herinnert, doch thans zeer vervallen is. Eindelijk heeft men nog *Jisp*, hetwelk aan de oostzijde van de *Zaan* ligt. Men ziet bij al deze dorpen bijna niets dan weilanden. De banne van *Assendelft* alleen leverde in de 16de eeuw 8000 stopen melk daags op.

ZACHARIA, (JUST FRIEDRICH WILHELM) hoogleeraar in de dichtkunst aan het *Carolinum* te *Brunwsijk*, werd in 1726 te *Frankenhausen* in het prinsdom *Schwartzburg*, geboren. Van het jaar 1743, studeerde hij te *Leipzig* in de regten, doch hield zich, inzonderheid, met de beoefening der fraaije letteren en dichtkunst bezig, van welke laatste hij reeds vroegtijdig, proeven leverde. Zijn eerste groote dichtstuk was de *Renommist*, een heldendicht, de eerste, alhoewel onvolkomene, proeve van dezen aard in *Duitschland*. GOTTSCHED maakte hetzelve, het eerst, in de *Belustigungen des Verstandes und Witzes*, bekend, en bezit de verdiensten van ook dezen dichter aangemoedigd te hebben. ZACHARIA scheidde zich echter, gelijk anderen, van hem af, en geraakte in betrekking met die voortreffelijke

verſtandige en jeugdige mannen, die zich toen te *Leipzig* bijeen vonden, en als grondleggers van eenen beteren ſmaak in *Duitschland* bekend zijn. De goedkeuring, waarmede het eerſte comisch gedicht van ZACHARIA werd ontvangen, moedigde hem aan, om hierin voort te gaan, en zoo ontſtonden, van tijd tot tijd, zijne overige comiſche heldendichten PHAETON, *das Schnupftuch*, en MURNER *in der Hölle.* Nadat hij zich een jaar in *Göttingen* had opgehouden, werd hij in 1748 leeraar aan het *Carolinum* te *Brunswijk*, en in 1761 hoogleeraar in de dichtkunst, wanneer hem tevens het opzigt over den boekhandel en de boekdrukkerij van het weeshuis aldaar werd opgedragen, hetwelk hij verſcheidene jaren waarnam. Hij was als leeraar en ſchrijver zeer werkzaam. Zijn' roem als dichter heeft hij voornamelijk aan zijne comiſche dichtſtukken te danken; doch hij heeft ook eenige niet ongelukkige proeven in de beſchrijvende poëzij geleverd, waaronder zijne gedichten: die *Tageszeiten* en *die vier Stufen des weiblichen Alters* de beste zijn. Ook gelukten hem muzijkale dichtſtukken, die hij zelf gedeeltelijk in muzijk bragt, en gemakkelijke, bevallige liederen zeer wel; doch in de Ode ſlaagde hij minder gelukkig: zijne comiſche en beſchrijvende gedichten zijn in eenige nieuwere talen, en ook in de Latijnſche, overgezet. Zelfs leverde hij eene duitſche vertaling van MILTONS *verloren paradijs*, in hexameters; doch deze is vervelend, ongetrouw en onwelluidend, en vond ook geenen bijval. Behalve verſcheidene andere, ten deele, onvoltooid geblevene dichtſtukken, heeft men nog van hem: *Fabeln und Erzählungen, in* BURKARD WALDIS *manier, Brunſw.* 1771, *Sammlung auserlesener Stücke der besten Deutſchen dichter, von* OPIZ *bis auf gegenwärtige Zeiten*, enz., waarvan het 1ſte deel van zijne hand in 1766, en het 2de in 1771 verſcheen, en welk werk, na zijnen dood, door ESCHENBERG vervolgd is. De beste volledige uitgave zijner *poëtiſche ſchriften* zag in 9 deelen het licht te *Brunswijk* van 1763 — 1768; eene tweede verbeterde uitgave (waarin MILTONS *verloren paradijs* is weggelaten) verſcheen mede aldaar in 1772, in 2 deelen, waarop, na zijnen dood, door ESCHENBERG, in 1782, nog één deel *hinterlasſener Schriften* werd uitgegeven. ZACHARIA bezat als dichter eenen rijkdom van poëtiſche gedachten en beelden, en wist dezelve in eenen behagelijken vorm voor te dragen. Hij arbeidde gemaklijk en vlug, doch daarbij ook minder naauwkeurig. Zijn leven eindigde in 1777, in het 61ſte jaar zijns ouderdoms.

ZAFFA. Een minerale ſteen, waarmede de *Chinezen* het porcelein blaauw verwen.

ZAIRE, *Congo*, eene rivier, die uit het binnenſte van *Afrika* komt, en zich in den *Atlantiſchen Oceaan*, met 2 mill. cubiek-voeten water in iedere ſeconde, uitſtort. Zij heeft een' zoo geweldig ſterken val, dat geen ſchip anders dan digt langs de kusten, waar de ſtroom minder ſterk is, tegen denzelven kan opvaren; terwijl zij nog 80 zeemijlen haar zoet water behoudt. Aan haren mond is deze rivier 5 duitſche mijlen breed, en 100 vademen diep. Zij overtreft dus in grootte alle rivieren

in

in *Afrika*, zelfs den *Indus* en *Ganges*, weshalve men haar met den *Niger*, welks mond, zoo wel als deszelfs oorſprong, tot heden nog onbekend zijn, voor eene en dezelfde rivier heeft gehouden. Om dit te beſlisſen, en tevens het binnenſte van *Afrika*, te onderzoeken, zond de Engelſche admiraliteit, in 1816, een daartoe, zelfs voor de wetenſchappen, toegerust ſchip, onder den kapitein TUCKARY, de rivier opwaarts; doch eene kwaadaardige koorts ſleepte hem met 21 perſonen en 4 geleerden weg, uit wier dagboeken te *Londen* in 1818 een reisberigt verſchenen is.

ZALEUCUS. De wetgever der republiek *Locris*, eene volkplanting in *Groot-Griekenland*, die volgens ſommigen 500, volgens anderen 664 jaar voor onze tijdrekening leefde. Van zijne levensomſtandigheden en wetten is weinig bekend; doch uit de voor handen zijnde fragmenten kan men opmaken, dat de laatſte zeer geſtreng moeten geweest zijn. Om de weelde te onderdrukken gaf hij bevel, dat alleen de openbare meisjes van vermaak verſierſels van goud en edelgeſteenten mogten dragen, en verordende, dat de echtbreuk met het verlies van beide de oogen moest geſtraft worden. Toen nu zijn eigen zoon van deze misdaad overtuigd werd, ſmeekte het volk, uit achting voor den vader, om den ſchuldigen van de ſtraf te ontheffen; doch ZALEUCUS bleef onverbiddelijk. Om echter de inſpraak van zijn vaderlijk hart met de geſtrengheid der wet eenigermate overeen te brengen, liet hij eerst zich zelven, en vervolgens zijnen zoon een oog uitſteken, welk voorbeeld van geſtrenge geregtigheid, volgens de verzekering der ſchrijvers, dit gevolg zoude gehad hebben, dat men, zoo lang hij leefde en zijne wetten beſtonden, te *Locris* van geene echtbreuk iets meer hoorde. Ten einde zijne wetten te handhaven, beval ZALEUCUS, dat ieder, die eenen voorſlag tot eene nieuwe wet mogt willen doen, met eenen ſtrop om den hals verſchijnen moest, opdat men hem aanſtonds konde wurgen, wanneer zijne voordragt niet beter dan de reeds beſtaande wetten bevonden werd.

ZALIGHEID. Dit woord, volgens deszelfs afleiding van het oudduitſche *Sal* (volheid), drukt iets uit, dat onbeperkt en grenzenloos (abſolut) is; en uit dien hoofde wordt de Zaligheid eerst en voornamelijk aan God toegeſchreven. Wanneer wij nu zeggen: God is zalig, beteekent dit niet anders dan: God is het volkomenſte wezen, is verheven boven alle behoeften, dewijl Hem het bewustzijn zijner eigene volkomenheid, ook het volle genot van zich zelven verſchaft; hij is zich zelf genoeg, hij heeft de volheid des welzijns in zich zelven. Dit juist is Zaligheid, en konde dus ook abſolute zelfstevredenheid genoemd worden. Naardien deze inwendige vrede Gods, alle menſchelijke rede te boven gaat, kunnen wij ons daarvan, evenmin als van de eigenſchappen Gods, eene voldoende voorſtelling maken. Gelijk evenwel de mensch de goddelijke volkomenheid tot het doel van al zijn ſtreven moet maken, zoo moet hij ook trachten, Hem in Zaligheid gelijk te worden. Dit nu kan hij ſlechts bij aannadering, en daarom kan men zeggen: God *is* Zalig

de mensch *wordt* het flechts, terwijl hij God gelijkvormig zoekt te worden. Daar deze gelijkvormigheid aan God niet zinnelijk (physisch), maar zedelijk (moreel) te denken is, wordt de mensch flechts door zedelijke volkomenheid, die wij deugd noemen, zalig: zij alleen maakt hem zalig. Wij onderfcheiden dus Zaligheid (μακαριότης, beatitudo) of inwendige tevredenheid, die ons door geene uiterlijke omftandigheden of gemis van uitwendige goederen kan ontroofd worden van *gelukzaligheid* (εὐδαιμονία, felicitas), in zoo verre de mensch ten aanzien van zijn welzijn ook afhankelijk is van zinnelijke behoeften en derzelver bevrediging: gelukzalig noemen wij dus hem, die door uit- en inwendige, of natuurlijke en zedelijke goederen beide gelukkig is.

Volgens Kant en latere aanhangers der critifche wijsbegeerte maakt Zaligheid een der hoofd-beftanddeelen van het hoogfte goed uit. De rede namelijk vordert niet alleen van den mensch, dat hij zelfs zedelijk goed worde, maar ook het zedelijk goede zoo veel mogelijk zoeke te verbreiden. Aan deze vordering echter verbindt zich de toezegging, dat de mensch dan met zich zelven en zijnen toeftand zoo te vreden zal worden, als het voor een beperkt wezen mogelijk is. Deze zelftevredenheid is Zaligheid. Zedelijke volkomenheid en Zaligheid te zamen gebragt, maken dus het hoogfte goed, of eindoel der rede uit. Fichte, die eene aanwijzing tot een zalig leven fchreef, wil dat het leven zelf de Zaligheid is: want het leven is liefde, en de geheele vorm en kracht des levens beftaat in de liefde, en ontftaat uit de liefde. Nu is liefde verder, tevredenheid met zich zelve, vreugde aan zich zelve, genot van haar zelve, en alzoo Zaligheid: hierom zijn bij hem leven en liefde en zaligheid een en hetzelfde. Het begrip van Zaligheid laat zich volgens hem flechts ontkennend (negatif) uitdrukken: wij kunnen flechts beweren, dat de zalige van fmart, van moeite, van ontbering bevrijd is; waarin zijne zaligheid zelve (pofitif) beftaat, laat zich niet befchrijven, maar alleen onmiddelijk gevoelen.

Van de vroegfte tijden af hebben de wijsgeeren over een hoogfte goed gedacht en gefchreven. *Pythagoras* meende, hetzelve in de kennis der zielsvolmaaktheden te vinden; *Aristoteles* in de deugd, gezondheid, en andere uitwendige voorregten; *Socrates* in de wetenfchappen; de *Stoïcijnen* in een leven overeenkomftig met de rede en de natuur; *Epicurus* in zinnelijk genot; *Cicero* befchreef alleen over dit onderwerp 5 boeken, en *Varro* beweerde niet minder dan bijna 300 verfchillende gevoelens te kunnen optellen. Hierin evenwel kwamen zij allen overeen dat zij het hoogfte goed in de tijdelijke of zinnelijke wereld zochten. Bekend is het, dat de openbaring hetzelve buiten de enge grenzen van een kortftondig leven plaatst, en onze onvatbaarheid, om hiervan evenredige begrippen te vormen te hulp komt door de voorftellingen van *zaligheid*, *eeuwig leven*, *koningrijk of erfenis der hemelen*, *hemelfche heerlijkheid* enz. Zij leert ons, dat

deze

deze Zaligheid bestaan zal in het genot van onmiddelijke verkeering met God en de aanschouwing zijner heerlijkheid, in de vermeerdering van onze kennis, en in den toenemenden wasdom onzer zedelijke volkomenheid en deugd.

ZALM. (*Salmo*) Dit geslacht van visschen heeft een' gladden kop, tanden in de kaken, en op de tong, in het kieuwenvlies 4—10 stralen; op het lijf achter de rugvin eene vetvin, en veelstralige buikvinnen. Bij den gewonen Zalm (*S. Salar*) steekt de snuit voorbij de bovenkaak heen; doch het zijn alleen de mannetjes, die eene omgebogen onderkaak hebben. Deze visch houdt zich voornamelijk in de noordelijke zeeën en rivieren op, en wel op sommige plaatsen, zoo als op de kust van *Labrador*, in groote menigte; leeft van kleine vischjes, insecten en wormen, en neemt spoedig in grootte toe; doch bereikt zelden eene grootere lengte dan van 6 voet, en eene meerdere zwaarte dan van 50 pond. De Zalm is een trekvisch, die tegen het voorjaar, in den tijd van het scharen, de zee verlaat, en in twee vooraan zamen loopende rijen, van 30, 40 en meer, de rivieren en vloeden optrekt, en wel tot eenen zeer verren afstand. Zij ondernemen deze togten, voornamelijk, om zich voort te planten, waartoe het wijfje met haren staart een' kuil in het zand der rivier graaft, en hierin hare kuit of eijeren legt, die dan door het mannetje met zijne hom bevrucht worden. Deze optogt in onze rivieren is tevens voor velen dezer visschen noodlottig, vermits zij alsdan in menigte worden gevangen, hetwelk meestal met netten geschiedt, en waaromtrent in ons vaderland onderscheidene wetten en verordeningen gemaakt zijn. In de zuidelijke deelen van *Europa* is de Zalm onbekend, doch in het noorden des te algemeener. Ongeloofelijk is de menigte, die in de noordelijke deelen van *Groot-Brittanje* gevangen wordt, zoo dat er zelfs Zalmvisscherijen zijn, die jaarlijks 10,400 P. st. bedragen. In *Noorwegen* is deze visscherij mede aanmerkelijk; wordende niet zelden op éénen dag over de 2,000 naar *Bergen* gevoerd. (*) Ook in ons vaderland was de Zalmvisscherij eertijds zeer belangrijk: immers in het jaar 1749 werden er, tusschen den 16den van Bloeim. en den 10den van Zomerm. dus nog 6 dagen minder dan eene maand, 952 Zalmen te *Schoonhoven* gevangen, waaruit men het bijna onbegrijpelijke verhaal kan verklaren, dat de dienstboden, weleer bij loonsonderhandeling bedongen, niet meer dan tweemaal in de week Zalm te zullen eeten.

Ofschoon deze visch versch reeds zeer veel gegeten en ook zeer hoog geschat wordt, maakt men denzelven echter ook voor langeren duur en verdere verzending door inzouting, berooking of drooging geschikt. De inzouting, bij zoo veel spaarzamer vangst, zeldzaam meer plaats hebbende, zullen wij hier alleen van het rooken spreken. Hiertoe geeft men de voorkeur aan den middelmatig grooten en vetten Zalm, die meestal beneden aan de rivier en in het begin van

(*) JACOBSON's *Techn. Wörterb. Th.* VI, *s.* 398.

van de visfcherij gevangen wordt. Dezelve wordt van buiten met eenen doek fchoon en droog afgenomen en aan den rug op de gewone wijze in twee helften gefneden. Wanneer hij zeer dik van vleesch is, maakt men eene nieuwe fnijding van den kop naar den ftaart 2 duim diep, om het zout beter te doen doortrekken, waarna de vleeschzijde met het bloed van den visch, hetwelk men daartoe bewaart, terdege beftreken wordt. Hierop wrijft men hem, zoo van binnen als van buiten, met fijn zout in, legt beide de zijden vervolgens in eenen trog, op dat het zout gedurende 2 of 3 dagen wel doortrekke, waarna de visch er wordt uitgenomen, op dunne ftokjes eenige dagen in de zon gedroogd, om ftijver en vaster te worden, en daarna in eene rookkamer, waarin een fmeulend vuur, ter voortbrenging van veel rook, is aangelegd, fomtijds, met den ftaart fomtijds met den kop omhoog, op dat met de vettigheid het zout door den geheelen visch dringe, wordt opgehangen. Dit rooken duurt 12 of 14 dagen, ook wel langer; wordende de deugd daaraan erkend, dat de visch als half doorfchijnend zij. Vervolgens wordt hij fchoon afgewreven, nog eens, ter verfrisfching en verdere opdrooging, in de lucht gehangen, en voorts op eene drooge plaats bewaard.

ZALVING. Van oudsher plagten zich de *Oosterlingen*, ter verfterking hunner leden, en verheffing hunner ligchamelijke fchoonheid, te zalven; en van hier ook, dat het zalven der bij hen geachte gasten, met welriekende oliën, onder de uitftekendfte eerbewijzen behoorde. Van deze gewoonte des gemeenen levens onderfcheidt de Mozaïfche wetgeving, in overeenkomst met andere godsdienften der oudheid, de zalving der priesters van hunne kleederen, en tot de godsdienst beftemde dingen, welke alleen met een bijzondere daartoe bereide, heilige olie gefchieden mogt, en de beteekenis eener wijding, bij uitfluiting, tot godsdienftige gebruiken had. Reeds in de oudheid befchouwde men, in dezen zin, de zalving van koningen en priesters als een fymbolisch bedrijf, hetwelk voor de gezalfden de onfchendbaarheid van het karakter hunner ambtswaardigheid, en hunne toerusting met bijzondere gaven van Gods geest, aanduidde. Van hier, dat zich koningen en priesters, bij uitftek, *gezalfden des Heeren* noemen, wier perfoon heilig en onfchendbaar, en wier aanzien in hunne ambtsbediening van God is. Ook wordt de in het oude Testament voorfpelde verlosfer, uit hoofde zijner koninklijke afkomst en waardigheid, *Mesfias*, dat is een gezalfde, genoemd. Nog tegenwoordig worden de koningen bij hunne krooning gezalfd, om aan hunne waardigheid eene godsdienftige wijding en heiligheid bij te zetten; gelijk ook nog de zalving onder de Katholijken bij de wijding van eenen priester plaats heeft, welke door eenen daartoe bevoegden bisfchop met de heilige olie gefchiedt.

ZAMPIERI (Dominico), meer bekend onder den naam van Dominichino, was een beroemd fchilder der Lombardijfche fchool. Hij

Hij werd in 1581 te *Bologna* geboren, en was een leerling van CALVART en CARACCI. Zijn talent ontwikkelde zich langzaam; doch hij vergoedde dit gebrek door aanhoudende vlijt, en verwierf zich eenen uitgebreiden roem, dien zijne kunstgenooten zoo zeer benijdden, dat zij hem deswegens vele onaangenaamheden berokkenden; zoo als ook zijn dood, dien in 1641 in het 60ſte jaar zijns levens volgde, niet onwaarſchijnlijk, aan toegebragt vergif wordt toegeſchreven. Als ſchilder ſtond deze voortreffelijke kunſtenaar bij alle deskundigen in hooge waarde, doch zijn grootſten roem heeft hij in zijne *fresco*-ſchilderſtukken behaald. Naauwkeurige teekening, wel gekozene houdingen, doch inzonderheid uitdrukking der hartstogten, doen zijn werk boven anderen uitſteken. Zijnen ST. HIERONYMUS houdt men voor een der ſchoonſte meesterſtukken van ſchilderkuhst. ZAMPIERI was tevens een groot bouwkundige: de paus GREGORIUS XIII. vertrouwde hem het opzigt over de pausſelijke gebouwen toe, en het overheerlijk paleis van ALDOBRANDINI, te *Frescati*, met deszelfs tuinen, werd naar zijn plan ingerigt, en bevat de ſchoonſte gedenkſtukken zijner meesterlijke hand.

ZAND is fijn gebroken ſteen, hetwelk, naar den aard van den ſteen, waaruit het beſtond, nu eens een mengſel is van verſchillende, dan eens van gelijkaardige, kalkachtige, of kwartsachtige ſteentjes. De laatſte worden gewoonlijk, bij uitſluiting, Zand genoemd. Hetzelve beſtaat uit enkele fijne korreltjes, die in grootte, gedaante, kleur en doorſchijnendheid zeer onderſcheiden zijn. Het fijnſte en doorſchijnendſte is het Zeebron-, Maal- of Welzand, hetwelk voornamelijk aan de zeeoevers gevonden wordt, en op het vaste land, met ſtof vermengd, het ſtuifzand maakt. Dit Zand bedekt op verſcheidene plaatſen uitgeſtrekte ſtreken, en veroorzaakt, wanneer het dik ligt, mijlen lang woeste plaatſen, daar het alleen en op zich zelf geheel onvruchtbaar is. De zandwoestijnen van *Afrika* en *Arabië* zijn door hare uitgeſtrektheid, en als Zand-zeeën door hare, den zeegolven gelijkende beweging, algemeen bekend. BRUCE geeft ons hiervan eene grootſche beſchrijving in het 3de deel zijner *Reize naar Abyssinië*.

Veelvuldig en belangrijk is het gebruik, hetwelk algemeen van het Zand gemaakt wordt: met te zware en ſtijve kleigronden vermengd, maakt het deze los, en daardoor vruchtbaar, vermits warmte, vochtigheid en de voedende deelen van den dampkring dan in dezelve beter kunnen indringen; bij de metſelkalk wordt het gevoegd als een meer verhardend cement; ook wordt het met de klei vereënigd, waaruit het grove ſteengoed gemaakt wordt, terwijl eene bijzondere ſoort den geelgieteren dient tot het vormen, en hierom ook vormzand (*arena fuſoria*) genoemd, en in den dagelijkſchen wandel *Brusſelsch Zand* geheeten wordt: en wien zijn de Zandloopers, ter verdeeling van den tijd onbekend, waarvan men zich, inzonderheid in de aloude tijden bediende, toen onze kunſtige ſlinger- en veeruurwerken nog niet bekend waren.

ZAND

ZANDBAD. Men weet, dat ſtiklucht ongeſchikt is ter ademhaling, en voor het dierlijk leven, hetwelk daardoor moet onderhouden worden, doodelijk is. Zij blijft over, wanneer men van de dampkringslucht de zuivere lucht wegneemt, hetgeen daar de laatſte alleen door vuur onderhouden en eindelijk verteerd wordt, geſchiedt door onder een molglas, van onder in eenen ſchotel met water ſtaande, ter halver wege van hetzelve een geglommen kooltje te leggen, hetwelk al de zuivere lucht verdrijft, en alleen de ſtikſtof overlaat. Men kan de zelve ook voortbrengen door het vleesch van eenig dier aan kleine ſtukjes te ſnijden, daarop, in een glazen kolfje, ſalpeterzuur, of zoogenoemd ſterk water, te doen, en hetzelve in eenen pot te zetten met zand, die van onder door vuur wordt heet gemaakt; en dit noemt men dan een *Zandbad;* wordende deze lucht door middel van eene luchtobbe in glazen opgevangen.

ZANDLOOPERS. Is de geſlachtnaam van eenige ſoorten van kleine, ſchildvleugelige torren, (*Cicindela L.*), waarvan de meesten zeer fraai geteekend en gekleurd zijn. Ofschoon zij zeer vele overeenkomst hebben met de aardtorren, zijn zij echter van dezelve door hunne grootere oogen, langere pooten, en draadvormige voelers of ſprieten, wezenlijk onderſcheiden. Deze inſecten zijn zeer verſlindend van aard, en leven van onderſcheidene andere, van welke zij zich op eene zeer behendige wijze weten meester te maken, waartoe hun verbazend hard loopen, uit hoofde van hetwelk zij zeer moeijelijk te vangen zijn, en zij bij ons den naam van *Zandloopers* dragen, bijzonder dienstbaar is. Ook kunnen zij uittermate goed vliegen. De worm, of het masker, waaruit zij voortkomen, is lang, meest wit, week, rond, met zes harde pooten, die, gelijk de kop, bruin zijn. Aan den bek zitten twee ſterke nijpers, waarvan ook het torretje is voorzien, waarmede deze worm de prooi, die hem tot voedſel moet verſtrekken, zeer zeker weet te vatten. Zij zijn zeer moeijelijk te vinden, want zij onthouden zich in een bijna regtlijnig hol of kanaal onder de oppervlakte der aarde op, en kruipen, zoo dra zij geſtoord worden, ijlings naar beneden. In die holen of kanalen tuimelen ſomwijlen kleine inſecten, die aldus eene prooi dezer wormen worden. De *Cicindela campestris* en *sylvatica* zijn, onder deze torren, bij uitſtek fraai van kleur.

ZANDREGEN. Men weet uit verſcheidene geloofwaardige waarnemingen, dat er wezenlijk Zand uit den dampkring is nedergevallen. In *Belgrado* viel in het 318 jaar der *Hegira* een roodachtig, aldaar onbekend, Zand, nadat de lucht vooraf rood gezien had. In de jaren 1744 en 1749 gebeurde er iets dergelijks te *Genua.* In de *Atlantiſche zee*, op 45° noorderbreedte en 322°, 45′ lengte, had men insgelijks, op eenen afſtand van 8 à 9 uur van het vaste land, en bij de grootſte ſtilte, eenen Zandregen, en in 1562 te *Schleuzingen* eenen kiezelſteenregen. Deze dingen ſcheiden zich, even als de luchtſteenen, uit den dampkring, nadat zij vooraf, door de eene of andere manier van verdamping, luchtvormig in denzelven waren opgenomen.

ZANG-

ZANGSPEL (*Opera*) is, in een' ruimen zin, een muzikaal drama, en dit bepaalt deszelfs geheele karakter. Het onderfcheidt zich daardoor, vooreerst, van het zoo genoemde Tooneelfpel met muzijk, waarin alleen toevallig, wanneer zoodanig ftuk geoordeeld wordt zulks te vereifchen, muzijkftukken worden ingevlochten. In het Zangfpel, of de *Opera*, maakt de muzijk wel het wezenlijke gedeelte er van uit, doch daaruit volgt niet, dat zij zich boven de dichtkunst zou verheffen, maar wel, dat beide met elkander, wederzijds, in het naauwfte verband, ftaan. Ten gevolge hiervan wordt, aan den eenen kant, de poëzij *gezang*; maar de muzijk verheft zich, aan den anderen, tot *dichtkunst* door eene levendige fchildering van de gemoedsftemming en karakters der perfonen. Het eerfte geeft aan het dramatisch gedicht van het Zangfpel een *lyrisch* karakter; want alle dichtkunst neigt door uitdrukking en fchildering van gevoel tot de muzijk, en wordt in zoo ver oorfpronkelijke *lyrifche* poëzij genoemd. Het eerfte werk van den dichter is derhalve, een zoodanig onderwerp te kiezen, waardoor de perfonen in toeftanden gebragt worden, waarin zij zich inzonderheid *lyrisch* kunnen uitdrukken, en verfcheidene aandoeningen en hartstogten, in verfchillende graden, elkanderen afwisfelen. De Zangfpeldichter moet voorts met den aard der muzijk volkomen bekend zijn, en zonder dwang, zonder zich aan een vreemd juk te onderwerpen, *muzikaal dichten*, dat is: hij moet zoo wel de dramatifche ftof, als de bijzondere deelen, in de uitvoering zoodanig behandelen, dat hij der Toonkunst gelegenheid geve, om datgene, wat de poëzij niet kan bewerken, op de haar eigendommelijke wijze uit te drukken. De muzijk moet zich dus tot de *dichtkunst*, en wel tot de *dramatifche* verheffen, waartoe vereischt wordt, dat zij voor een Zangfpel meer karakteristiek en gedrongener moet zijn, dan andere muzijk, welke zich met poëzij verbindt, en dat de gang der handeling door geene lange concertftukken geheel worde afgebroken. Verder moet een Zangftuk een algemeen, met deszelfs aard overeenkomftig, karakter bezitten, zoo als, bij voorb. *die Zauberflöte* van MOZART, niettegenftaande de ingevlochten naïve partijen zich door haar deftig, ernftig karakter van het zinnelijk, levendig koloriet van een FIGARO, of andere ftukken van dezen beroemden toonkunftenaar, op eene fprekende wijze onderfcheiden. Wijders moet het ftuk, zoo als in het Zangfpel, door muzijk afzonderlijke karakters opleveren, en hunne lyrifche alleenfpraken (*aria's*, *cavatines*, *arioso's*) en zamenfprekingen (*duetten*, *terzetten* enz.) moeten bij afwisfeling onder elkander, en met het krachtig koor, aan het geheel eene aangename verfcheidenheid bijzetten. De voorname taak, echter, van den toonzetter beftaat hierin, dat hij de in den tekst gefchetste aandoeningen, en de hartstogten der handelende perfonen, met die kracht en doordringendheid, zoo bijzonder aan de muzijk eigen, uitdrukke.

ZANGUEBAR. Een Afrikaansch kustenland op de oostkust, hetwelk zich van de kaap *Delgato* tot aan de kust van *Ajan*, in eene

lengte

lengte van omtrent 200 mijlen, langs de *Indische zee* uitstrekt. Aan de kust is de grond laag, moerassig en boschrijk, terwijl vele klippen, zandbanken en kleine eilanden den toegang aan den zeekant moeijelijk maken. In het westen verheft zich het gebergte *Lupata*, en scheidt dit land van de onbekende deelen van het binnenste van *Afrika*. De grond wordt door vele kustrivieren doorsneden, en is zeer vruchtbaar in koorn, rijst, en edele zuidvruchten: ook heeft men er overvloed aan rundvee en schapen. De bewoners, grootendeels afstammelingen der *Arabieren*, belijden de Mahomedaansche Godsdienst, en hebben hier verscheidene staten gevormd, als: *Quilow*, *Molinou*, *Juba* enz. Zij waren voorheen meestal van de *Portugezen* afhankelijk; doch zijn thans aan den *Iman* van *Maskato* onderworpen.

ZANTE. Een van de voornaamste der 7 eilanden in de *Ionische zee*, aan de kust van *Griekenland*, welke de zoo genoemde *Ionische Republiek*, of, zoo als men deze eilanden thans noemt, de *Vereenigde Staten der Ionische eilanden* vormen. Oudtijds noemde men dit eiland *Zukynthos*: het was beurtelings van de *Grieken* en *Romeinen*, en in lateren tijd van de *Napolitanen* afhankelijk; doch werd op het laatst der 14de eeuw aan de *Venetianen* onderworpen, die het meer dan 4 eeuwen in bezit hadden. In 1797 kwam het, met de overige eilanden, in de magt der *Franschen*, die ze in 1799 weder aan de *Russen* moesten inruimen. Sedert heeft *Zante* een gedeelte van de vereenigde Jonische eilanden uitgemaakt, hetwelk bij een verdrag te *Parijs*, in 1815 tusschen *Rusland* en *Engeland* gesloten, onder de onmiddellijke en uitsluitende bescherming van *Groot-Brittanje* gesteld werd, en zich zelf eene constitutie gaf, welke naderhand door *Engeland* is bekrachtigd geworden. Het eiland *Zante* is 4, volgens anderen 7 vierkante mijlen groot, en bevat na genoeg 40,000 Grieksche inwoners. Het bestaat grootendeels uit eene uitgebreide vlakte, welke zich van de noordelijke tot de zuidelijke kust uitstrekt, in het westen door eene keten heuvels, en in het oosten door den berg *Skopo*, en de bergachtige omstreken der stad bepaald wordt. Het bezit geene rivier, maar toereikende bronnen. Overal vindt men sporen van onderaardsch vuur, waarom het ook veel aan aardbevingen is blootgesteld. Merkwaardg zijn de pekbronnen, welke zich bij *Chiri*, 2 mijlen van de hoofdstad, op 3 of 4 plaatsen van een moeras, in de gedaante van kleine vijvers bevinden. De oevers en de grond zijn, namelijk, met zeer veel steenolie bedekt, welke door den lenteregen op de oppervlakte gebragt en afgezet wordt. Men verzamelt jaarlijksch 100 ton pek, die alleen tot het kalefateren van schepen gebruikt wordt. Deze pekbronnen zijn nog in denzelfden staat, waarin zij, volgens de beschrijving van HERODOTUS, in zijnen tijd waren. De ongemeen vruchtbare grond van het eiland levert aan deszelfs bewoners slechts voor 4 maanden koorn, want 2 derde van hetzelve is met wijngaarden beplant; en van hier, dat de wijn een

een zeer voornaam voortbrengfel uitmaakt; wordende jaarlijks daarvan 40,000 tonnen gewonnen. Insgelijks oogst men ieder jaar van 7 tot 8 millioenen ponden krenten in, welke grootendeels naar *Engeland* gevoerd worden: ook wint men jaarlijks omftreeks 60,000 ton olijfolie, alsmede eene aanzienlijke hoeveelheid oranje-appelen en limoenen. De bewoners zijn vlijtig, en zoeken hun beftaan in katoenfpinnerij, weverij, en aanzienlijke likeurftokerijen. De hoofdftad *Zante* ligt aan den voet van eenen berg, waarop een fort met zeer uitgebreide vestingwerken ligt, hetwelk door de *Venetianen* gebouwd werd. Zij bevat 16 à 18,000 inwoners, is in de Italiaanfche manier aangelegd, met enge ftraten, fterke gebouwen van 4 tot 5 verdiepingen hoog, verfcheidene ruime openbare pleinen, en heeft eenen levendigen handel.

ZAPPI, (GIOVANNI BATTISTA FELICE) te *Imola* in 1667 geboren, behoort onder de beste Italiaanfche dichters zijner eeuw. Nadat hij zich te *Bologna* in de regten geoefend en de doctorale waardigheid verkregen had, begaf hij zich naar *Rome*, waar hij weldra niet alleen als regtsgeleerde, maar ook als dichter fchitterde. Hij was een der ftichters van de akademie der *Arcadiërs*, bij welke hij den naam van TIRSI LEUCASTO aannam, en die tot een bijzonder fieraad verftrekte. Zijne dichtftukken kenfchetfen zich alle door een bevallig, luimig karakter; fomtijds echter zoude men hem van het te zeer gezochte en gekunftelde kunnen befchuldigen. Zijne talenten deden hem de gunst van CLEMENS XI. verwerven, welke hen op eene aanzienlijke bediening deed hopen; doch hij ftierf in 1719, voor dat hij zijn' wensch vervuld zag. Zijne gade FAUSTINA MARATTI, dochter van den beroemden fchilder CAVATIERE CARLO MARATTI, muntte niet alleen uit door hare fchoonheid, maar ook even zeer door haar dichterlijk talent. Zij droeg bij de *Arcadia* den naam van AGLOURO CIDONIA.

ZATURDAG. Deze was oudtijds aan SATURNUS gewijd, en van hier de benaming (in het Engelsch *Saturday*). Bij de Joden wordt hij *Sabbath* genoemd, en bij de *Scandinaviërs* en *Sakfen* was hij aan den God KRODO geheiligd.

ZAUNER, (FRANZ) hoogleeraar en raad van de keizerlijke akademie der beeldende kunften te *Weenen*, en federt 1806 beftuurder der daartoe behoorende klasfen van fchilders en beeldhouwers, werd omftreeks de helft der 18de eeuw te *Konutzberg* (volgens anderen te *Kruns*), in het *Duitsch-Tyrol* geboren. Zijne fterke zucht voor de beeldhouwkunst, waartoe hij reeds vroeg de grondflagen gelegd had, dreef hem in 1766 naar *Weenen*, om zich verder daarin te volmaken. Hier kwam hij arm in geld, maar rijk in geestdrift en kunstijver; arbeidde 5 jaar bij den kundigen hoogleeraar SCHLETTERER; befteedde zijne tusfchen-uren, om zich deels naar de natuur, deels naar de weinige voorhanden zijnde afgietfels der antiken te vormen, en baande zich door zijn genie, vrij van allen fchooldwang, alzoo eenen eigenen

 weg.

weg. Hij werkte onder den beeldhouwer van het hof, BOYER, aan de verfraaijing van den tuin te *Schonbrunn*, en bragt het door zijn rusteloos arbeiden zoo ver, dat hij nu wenschte, om onder zijnen eigenen naam iets ſchoons uit te voeren, waartoe hij dan ook eerlang gelegenheid vond. In den tuin te *Schonbrunn*, bij eenige fonteinen, ſtandbeelden moetende vervaardigd worden, bood ZAUNER zich daartoe bij den kunstlievenden prins KAUNITZ aan, die hem opdroeg, om binnen 15 dagen een model voor eene der fonteinen te vervaardigen; verbeeldende de 3 grootſte Oostenrijkſche rivieren, met derzelver attributen. Het model was op den bepaalden tijd gereed; werd algemeen goedgekeurd, en nu door hem in het groot uitgevoerd. ZAUNER verwierf hierdoor de gunst van de keizerin koningin MARIA THERESIA, alsmede van den prins KAUNITZ, en werd in 1776 op kosten van het hof naar *Rome* gezonden, waar hij 4 jaar zijn kunstvermogen theoretisch en practisch verder ontwikkelde. Toen hij juist ten oogmerk had, om naar *Napels* te reizen, ontving hij in 1781 het beroep van hoogleeraar in de beeldhouwkunst te *Weenen*, alwaar hij de ontaarde beoefening derzelve tot juistere beginſels terug bragt, welke hem de natuur, in vereeniging met het antike, aan de hand gaf. — Van 's mans eigene werken kent men de volgende: CLIO, de Muſe der geſchiedenis, van karrarisch marmer, in eene zittende houding, voor den prins KAUNITZ vervaardigd; de *gedenkzuil* voor de grafelijke, Frieſiſche familie te *Breslau*; vier kollosſale vrouwelijke *Cariatiden*, in het voorportaal van het paleis des graven VON FRIER, bij het *Joſephs-plein* te *Weenen* geplaatst; twee borsbeelden van keizer FRANS II., in het muſeum van gemelden graaf te vinden; de in brons gegotene, kolosſale beeldzuil, welke keizer FRANS II. voor zijnen oom JOZEF II., op het *Joſephs plein*, bij den keizerlijken burg te *Weenen*, in 1807 liet oprigten. Dit gedenkſtuk, het voortreffelijkſte van zijne hand, en mogelijk tegenwoordig het grootſte in *Europa*, moest, volgens het denkbeeld van den kunſtenaar, eenvoudig, edel en verheven zijn. Hij verkoos daartoe het oogenblik, waarop de keizer, in eene rustige houding, te paard zit, en door zijn volk, voor welks welvaart hij ſteeds zorgde, heenrijdt. Door het Romeinſche costuum, de bouworde van het voetſtuk, en de keuze der bijverſierſels, poogde hij aan het geheel eene zuivere antike gedaante te geven; terwijl de *bas-reliefs* 's vorſten liefde voor den landbouw, handel, en de wetenſchappen afbeelden. ZAUNER goot dit ſtuk in brons geheel in eene door hem zelven uitgevondene manier, merkelijk verſchillende van die, welke in het werk van MARIETTE van het ſtandbeeld van LODEWIJK XIV. is opgegeven. Men gaf hem vrijheid, om dit ſtandbeeld eerst in het klein te gieten, waarbij hij, zoo wel als in deszelfs gieting in het groot, alle verwachting overtrof. Tot dit prachtig ſtandbeeld werd, alleen voor den perſoon des keizers 354, en voor het paard 374 centenaar metaal gebruikt; terwijl in den buik van het paard 23 kloeke mannen, zonder gedrongen te wor-

worden, plaats kunnen vinden. Het gedenkſtuk voor keizer LEOPOLD II., door ZAUNER uit wit marmer gebeiteld, bevindt zich in eene der zijkapellen van de Augustijner hofkerk te *Weenen*, en vertoont dezen vorst in een harnas, en met eenen Romeinſchen mantel, op eenen Sarcophaag liggende; terwijl de treurende GERMANIA, in eenen langen rouwmantel gehuld, en met haar hoofd over hem neergebogen, zijn verlies beweent. Behalve deze kunstſtukken heeft men van ZAUNER nog verſcheidene welgelijkende, en naar levende perſonen vervaardigde borstbeelden, die alle zeer fraai zijn uitgevoerd. Hij ſtierf den 30 van Lentem. 1822, en zijn dood was voor zijn kunstvak een aanmerkelijk verlies.

ZEBRA (*Zie* EZEL).

ZECHINE, (in het Italiaansch *Zecchino*, van het woord *Zecca*, de munt, waar het geld geſtempeld wordt,) was de eigenlijke nationale gouden munt der voormalige republiek *Venetië;* doch men noemt ook bij dien naam de gouden munten van eenige andere landen, bij voorb. de Pausſelijke, Turkſche en Italiaanſche. De Florentijnſche dukaten heeten *Gigliati*, en de keizerlijke Oostenrijkſche, inzonderheid de *Cremnitſer* dukaten, dragen in *Italië* den naam van *Ungheri*. De Venetiaanſche Zechinen waren in gehalte aan de Hongaarſche gelijk, doch golden in *Venetië* meer dan deze. Ook op de nieuw geſtempelde heeft men ſteeds de oude teekening behouden, omdat de bewoners van de *Levant*, werwaarts deze gouden ſtukken in den handel veel verzonden worden, daaraan gewoon waren. Van eene Zechine is de dukaat onderſcheiden. Men heeft in *Venetië* gouden en zilveren dukaten, (*ducati d'oro* en *d'argento*), en ook in *Napels* zijn de laatſte zeer gewoon.

ZEDEKUNDE (*Ethica*, *doctrina moralis*, ook wel enkel *moraal* of *zedeleer* genoemd), beteekende vroeger de geheele werkdadige of beoefenende wijsbegeerte, en wordt ook heden niet zelden in dien zin gebruikt. Zij was dan aan de beſpiegelende wijsbegeerte tegenovergeſteld, en, terwijl deze de bepaling van den wil, de handelingen van het voorſtellings- en kenvermogen der menſchen regelde, had de Zedekunde de bepaling van den menſchelijken wil, zijn ſtreven en handelen ten onderwerp. Maar nadat onze geleerde landgenoot HUGO DE GROOT, in de 17de eeuw, de wijsbegeerte met de regtsgeleerdheid verbonden, en het natuurregt tot eene afzonderlijke wetenſchap verheven had, werd ook deze laatſte door de Zedekunde van dien tijd in den omvang van haar gebied getrokken, en meer ſtelſelmatig behandeld, waardoor zij zich zeer voordeelig van de zedeleer der oudere wijsgeeren onderſcheidde. Men begon nu meer op het onderſcheid tusſchen regt en deugd te letten en ſtelde het *geregtelijke* (juridiſche) tegen over het *deugdzame* (moreele of ethiſche), hetwelk voorheen gemeenſchappelijk onder den naam van *zedelijk* verſtaan werd. Nu werd ook aan beide derzelver wetenſchappelijke kring in de beoefenende wijsbegeerte aangewezen, en het eerſte on-

onder den titel van natuurregt, het laatſte onder dien van Zedekunde; of zedeleer, behandeld. Naardien echter zoo wel regt als deugd op de *zeden* betrekking hebben, en zoo wel het eene als het andere iets zedelijks is, willen velen de laatst genoemde wetenſchap liever *deugdleer* genoemd hebben; terwijl het deugdzame het eigenlijke voorwerp harer beſchouwing is. In eenen ruimeren zin verſtaat men derhalve door Zedekunde de geheele zedekundige wijsbegeerte (*philoſophia moralis*, *practica*), en in een' meer bepaalden zin maakt zij met de regtsleer en (volgens ſommigen) de godsdienstleer ſlechts een gedeelte derzelve uit (*ethica*, *aretologia*).

Volgens de wijze van behandeling, of den onderſcheiden aard der voorwerpen van beſchouwing, werd de Zedekunde in verſchillende onderdeelen geſplitst. Naar de meening van ARISTOTELES, dat de mensch van natuur gezellig, en zelfs uit hoofde zijner natuurlijke beſtemming voor den ſtaat geboren is, handelt de Zedekunde of over de grondbeginſelen van de vrije handelingen des *burgers als mensch* (*ethica*), of over de grondbeginſelen van de handelingen des *mensch* en *als burger* (*politica*), of over de grondbeginſelen van de vrije handelingen des *burgers als huisvader en huishouder* (*oeconomica*). Deze verdeeling hield zich, even als de geheele Aristoteliſche wijsbegeerte, langen tijd ſtaande, terwijl de Calabriſche wijsgeer CAMPANELLE haar als hulpwetenſchappen der Zedekunde en dichtkunde toevoegde. Over het algemeen onderſcheiden de oude wijsgeeren, en vooral de *Stoicijnen*, de Zedekunde niet oneigenaardig in het *leerſtellige* of *beſchouwende* gedeelte, waarin de algemeene zedelijke denkbeelden ontvouwd werden, en over 's menſchen beſtemming en het hoogſte goed gehandeld werd (*pars δογματική*) en in het *vermanende* of *beoefenende* gedeelte, waarin de algemeene en bijzondere pligten en drangredenen tot deugdsbetrachting werden opgegeven (*pars παραινετική*). Zoo deden ook vele lateren, onder anderen BUDDE, zelfs nog nadat de behandeling van het natuurregt in de Zedekunde was opgenomen, hetwelk hij dan tot het tweede gedeelte brengt. Toen MELANCHTON en andere christenzedeleeraars deze wetenſchap onbepaald op den goddelijken wil, grondden, die zich in de rede als wetgever openbaarde, en wiens beleedigd gezag ſtraffen moest of beloonen, werden de deugden tot drie hoofdklasſen gebragt, als welke alle uit des menſchen betrekking tot God, zijne medemenſchen, en de verpligtingen jegens zich zelven voortvloeijen. De latere wijsgeeren verdeelen de Zedekunde (in den meer beperkten zin genomen) in *zuivere* en *toegepaste*: de eerſte ontwikkelt de algemeene wetgeving der rede voor onze zedelijke gezindheden en handelingen, dat is, behelst eene verklaring der zedelijke begrippen en grondſtellingen, zoo als zij op redelijke wezens betrekking hebben, zonder daarbij op de bijzondere wijzigingen der menſchelijke natuur acht te geven; terwijl de laatſte meer bepaaldelijk die zedelijke begrippen en grondſtellingen

gen op de zinnelijke gesteldheid van den mensch en de daaruit voortvloeijende menigvuldige levensbetrekkingen toepast, en, naar mate hierbij of op de levensbetrekkingen in het algemeen, of meer bepaaldelijk op zekere standen en klasfen van menfchen wordt gelet, *algemeene* of *bijzondere* Zedekunde genoemd wordt.

Wanneer men de belangrijkheid dezer wetenfchap en haren onmiskenbaren invloed op het dagelijksche leven overweegt, kan het ons niet bevreemden, dat dezelve reeds van de vroegfte tijden af is beoefend geworden. De oudfte volken, *Egyptenaars*, *Perfen*, *Grieken*, hadden reeds hunne zedeleeraars, hoe zeer zij dan ook in hunne begrippen van zedelijkheid en in de opgave van zedekundige grondregelen verfchilden. De *Pythagoriërs* gaven tot den voornaamften regel van het zedelijke handelen de *geregtigheid* op, welke eene harmonifche overeenftemming der gemoedskrachten vorderde. Zijn dus des menschen begeerten en neigingen in harmonie met zijne rede, dan is hij deugdzaam; zijn zij met elkander ftrijdig, dan misdoet hij. PRODICUS uit *Ceos*, die de fchoone, door hem gevondene allegorie van HERCULES op den kruisweg, in zijne eigene leefwijze, nimmer in beoefening bragt, ftelde het *eigen nut* onbepaald tot grondbeginfel onzer handelingen, en meende, dat zelfs de goden om het nut alleen, dat zij ftichtten, vereerd werden. De eerfte, die de zedekundige wijsbegeerte uitfluitend, en met verwerping der befpiegelende, tot voorwerp zijner overwegingen koos, was SOCRATES: en wat deze eenvoudig en in den volksgeest voordroeg, werd door PLATO meer wetenfchappelijk en wijsgeerig behandeld. Geheel verfchillend in hunne Zedekunde waren twee kweekelingen van SOCRATES, ARTISTHENES, ftichter der *Cynifche* fekte, en ARISTIPPUS ftichter der *Cyrenaifche* fchool. Beider Zedekunde had de gelukzaligheid ten doel; maar in het begrip hiervan en de middelen, om er toe te geraken, ftonden zij geheel tegenover elkander. Volgens den eerften beftond de deugd in ontbering en in de hoogst mogelijke onafhankelijkheid van de zinnelijke natuur: ARISTIPPUS vond die in de eenftemmige bevrediging aller neigingen, en de meeste duurzaamheid van genot. Van hier de grondregel van den eerften: „Slechts de deugd is den mensch noodzakelijk, en zij zelve is tot gelukzaligheid toereikende;" — en van den laatften: „Zoek het vergenoegen als het ware goed, en vermijd fmart, als het ware kwaad." De zedekundige grondftellingen van EPICURUS verfchilden van de *Cyrenaifche* weinig of niet, dewijl ook bij deze het genoegen het hoogfte goed, en de fmart het grootfte kwaad is. De *Stoicynen* daarentegen rekenden genoegen en fmart tot de onverfchillige dingen (ἀδιάφορα) en noemden alleen goed, wat het doel eener gepaste *zelfliefde* niet verhinderde en overeenkomftig de natuur was.

Niet minder dan bij de oude wijsgeeren liepen de grondbeginfelen der latere Zedekunde uit een. Sommigen namelijk meenden, dat men het zedelijk goede, en hetgene daarmede beftaanbaar en eerbaar is,

 door

door een zeker gevoel der ziel onderſcheidt. Zoo dachten SHAFTESBURY, HUTCHESON, FERGUSON, HUME, HEMSTERHUIS, de zoon van den beroemden *Leijdſchen* hoogleeraar, en anderen. Nu kan het wel niet ontkend worden, dat wij door ons gevoel het eerbare en loffelijke gewaar worden, en, gelijk BORGER te regt heeft aangemerkt, de rede en het gevoel, de beide beenen zijn, waarop wij ſtaan en loopen moeten; maar wat eigenlijk op den duur eene daad lofwaardig en goed maakt, ſchijnt alleen de rede te kunnen beſlisſen. Dit is derhalve, na vele andere wijsgeeren, voornamelijk door KANT ten ſtrengſte onderzocht. Volgens hem kan alleen de rede de zedewet geven, en een mensch handelt dan *goed*, wanneer de grondregel, naar welken hij in een bijzonder geval handelt, tot eene algemeene wet, in alle dergelijke gevallen, kan gemaakt worden. En hierin hebben hem niet alleen zijne leerlingen, maar de meeste latere wijsgeeren gevolgd. Bij eene algemeene oordeelkundige vergelijking van de opgegevene en meer andere verſchillende ſtelſels, blijkt het dan ook ſpoedig, dat meest allen hierin gedwaald hebben, dat zij het hoogſte goed, uitſluitend, of in onze zinnelijke of in onze verſtandelijke, of eindelijk in onze redelijke natuur geſteld, en alzoo den band verbroken hebben, welke in dit leven al deze drie vermogens bij den mensch vereenigt. KANT doorzag dit zeer juist, en bepaalde uit dien hoofde het hoogſte goed, als zamengeſteld uit zedelijke volmaaktheid en gelukzaligheid, geheel overeenkomſtig met de Christelijke zedeleer.

Van de natuurlijke of *philoſophiſche* Zedekunde, als welke alleen door de rede kan opgegeven worden, is de ſtellige of *positive* onderſcheiden: deze toch vindt haren grond in de Openbaring, en wordt daarom ook *Christelijke Zedekunde* genoemd. Zij behoort wetenſchappelijk verbonden te worden met de wijsgeerige, doch tevens als de zuiverſte meest beoefend; en hier verdient alle aanbeveling: *System der christlichen Moral von* FR. VOLKMAR REINHARD, *Wittenberg* 1814, waarvan ook onlangs eene nederduitſche vertaling geleverd is.

ZEEBADEN. Het is reeds eene oude waarneming, dat Zeebaden voor vele toevallen heilzaam zijn, hebbende het zeewate, in dit opzigt, vele overeenkomst met verſcheidene beroemde minerale bronnen. Men heeft echter, in het begin der vorige eeuw, tot zulke baden gepaste inrigtingen gemaakt, zoo als te *Dobberan*, aan de *Oostzee* : te *Travemunde*, op het eiland *Norderney* in *Oostvriesland* ; te *Cuxhaven*, en ook aan onze vaderlandſche zeekusten. De beſtanddeelen van het zeewater zijn keukenzout, zoutzure talkaarde, een weinig gips, bitterzout en harsſtof; doch het gehalte zout is in de zuidelijke zeeën grooter, dan in de noordelijke. Bij het gebruik van een Zeebad moet men intusſchen niet alleen op de beſtanddeelen van het water acht geven, en daarna deszelfs heilzame kracht beoordeelen; maar ook op de ſterke beweging der gol-

golven, waardoor de zee werktuigelijk op de zenuwen werkt, alsmede op de met water sterk verzadigde zeelucht, die mogelijk nog andere onbekende bestanddeelen bevat.

ZEEHANDEL. Van de twee takken van koophandel, land- en zeehandel, is de laatste, in de jongste tijden, de gewigtigste geworden. Zoo lang nog de zeevaartkunde in hare kindschheid was, en de scheepvaart zich grootendeels tot de vaart langs de kusten bepaalde, bleef de Landhandel verre weg de belangrijkste, zoo als meestal in de oudheid en gedurende de middeleeuwen. Inzonderheid was het de *Middellandsche Zee*, welke in het laatst genoemde tijdvak den voornaamsten weg voor den Zeehandel vormde, die grootendeels door de aan dezelve gelegene Italiaansche en Spaansche zeesteden, en door de kleine Vrijstaten gedreven werd, maar ook daarom bij voortduring van weinig belang bleef. Eerst met het begin der 16de eeuw, en sedert de groote *Oceaan*, door de ontdekking van den zeeweg naar de *Oost-Indiën* en *Amerika*, de hoofdweg voor den Zeehandel werd, en de westelijke en zuidelijke Europesche Mogendheden (in het eerst *Portugal* en *Spanje*, en daarna *Holland* en *Engeland*) de kleine staten verdrongen, moest de Zeehandel niet alleen daardoor aanmerkelijk in belang winnen, maar ook daar door, dat dezelve van nu af, uit hoofde van het steeds toenemend gebruik van de voortbrengsels der beide *Indiën*, en het meerder gemak in derzelver vervoer, van tijd tot tijd meer een algemeene handel werd. Sedert echter de *Europeërs* den handel onmiddellijk met *Amerika* en de *Oost-Indiën* begonnen te drijven, werden door hen aldaar factorijen en volkplantingen aangelegd, en deze, zoo als de Zeehandel in het algemeen, als de voornaamste bronnen van welvaart der staten beschouwd. Inzonderheid was dit het geval sedert het midden der 16de eeuw, sedert welken tijd het handelstelsel door de meeste staten steeds algemeener en ijveriger behartigd werd. Daar echter de laatste zich steeds meer op het bezit van koloniën en den daaraan verbonden Zeehandel toelegden, werd deze eene der hoofddrijfveren van de Europesche staatkunde, en verkreeg eenen invloed zoo als nooit te voren; en bijna alle oorlogen, die in de laatste anderhalve eeuw de rust van *Europa* stoorden, ontstonden meer of min door het handelbelang.

ZEEHOND. (*Zie* Rob).

ZEEHOROLOGIE. (*Zie* Chronometer.)

ZEEKAARTEN. Zoo noemt men de afteekeningen, op eene effene vlakte, van geheele zeeën of eenig grooter of kleiner gedeelte derzelve, gelijk de landkaarten of een gedeelte des aardsbodems of denzelven geheel voorstellen. Zij worden vervaardigd ter dienste der zeevarenden, en zijn of *platte* of *wassende* (gereduceerde) Zeekaarten. Op de eerste wordt slechts een stuk van de oppervlakte der aarde als effen afgeteekend: men vindt er alleen de breedte met de lengte der plaatsen op, en de middaglijnen nemen eene regte rig-

rigting, zonder naar de polen zamen te trekken. Dit gefchiedde, opdat men den koers, dien een fchip genomen had, met eene regte lijn zoude kunnen voorftellen, waardoor de lengte of afstand van den afgelegden loop te gemakkelijker zoude afgepast worden. Naardien nu echter de graden bij de poolkringen dezelfde ruimte hebben, als bij de evennachtslijn, gebruikt men, om groote misflagen voor te komen, zekere *reductie*-tafels. Hiermede kunnen de gebreken der onderfcheiden graden, door middel van eenen maatftaf, vereffend worden: hoe dit gefchiedt, heeft P. Fournier in zijne *Hydrographia* aangetoond. Dit waren de eerfte kaarten, die de zeelieden gebruikten, en men wil, dat dezelve door de wiskunftigen van zijnen tijd zouden uitgevonden zijn. Zij zijn nogtans alleen bruikbaar bij kleinere landftreken, bij voorb. van eene baai of eenig gedeelte eener kust, en daarenboven in meer dan één opzigt gebrekkig en onvoldoende, vooral voor grootere togten. Toen derhalve de herleving der wetenfchappen in de 15de en 16de eeuw een' niet geringen invloed ook op de beoefening der aardrijks-befchrijving had, vormde Gerard Mereator, de beroemde aardrijkskundige van ons vaderland, in 1550 het eerst het denkbeeld, om de Zeekaarten te verbeteren. Hij leerde dus eenen grondflag, waarop naderhand Eduard Wright voortbouwende, op het einde der 16de eeuw, tot de uitvinding van de zoogenaamde *tafel der vergrootende* of *wasfende breedte* gebragt werd (*zie* Eduard Wright: *certain errours in navigation detectted and corrected*, 2. d. Lond. 1557): in welke vervolgens door C. J. Lastman nog eenige verbetering is gemaakt. De Zeekaarten, volgens deze tafel gemaakt, verkregen den naam van wasfende, ook wel *Mercator's* of *Wright's* Zeekaarten, en begonnen omftreeks de helft der 17de eeuw in de zeevaart gebruikt te worden. Van zoodanige kaarten gaf in het midden der vorige eeuw (1749) Brouckner een' kleinen atlas uit, die door de akademie van wetenfchappen te *Berlijn* goedgekeurd werd, en behalve eene algemeene nog 12 bijzondere kaarten bevatte. Op dezelve ftrekt men de graden der breedte des te meer uit, naar mate men de middaglijnen verder van elkander brengt: waaruit volgt, dat deze breedte-graden tegen de polen ontzettend groot worden, en de polen zelven, als welke in het oneindige wegvallen, niet gevonden worden. Het nut van deze kaarten en derzelver gebruik op zee heeft, behalve anderen, Bode in zijne *ophelderingen der fterrekunde* kortelijk aangewezen. Zij bevatten behalve de kusten, havens en monden der rivieren, alles, waarvan de kennis voor den ftuurman op zee onontbeerlijk is, als klippen, ondiepten, eilanden, zeeftroomen, enz.; terwijl daarenboven bij verfcheidene plaatfen de ftreken van het kompas zijn afgebeeld, waardoor hij, buiten ftreek geraakt zijnde, zijnen koers, zonder vele moeite, hernemen kan.

ZEEKAT, (De) of (*Sepia* Blum.) is een zonderling fchepfel, hetwelk eigenlijk onder de *mollufc. cephalopod.* behoort, en meest in al-

alle groote zeeën gevonden wordt. LINNEUS noemt de Zeekat *Polypus octopus* of *Sepia octopodia*. Zij is van 1 tot 2 voet lang, heeft een vleeschachtig ligchaam, en op den rug eene witte harde fchaal van de grootte eener hand, welk kalkachtig fchild zij jaarlijks afwerpt, en waarvoor zij een ander in de plaats krijgt. Het afgeworpene drijft op de zee, en men noemde het voorheen *meerfchuim*, alzoo men het voor verhard zeefchuim hield; doch thans noemt men het meestal *osfa fepiae*. Het wordt zorgvuldig opgevischt, deels tot pijpenkoppen en andere kleinigheden verarbeid, en deels als puimfteen gebruikt. Wanneer men het doorfnijdt, ziet men, dat het een verwonderlijk kalkaardig celgeweefsel is. Het geflacht der Zeekatten of Inktflakken onderfcheidt zich door 8 armen voor aan den kop, die aan de binnenzijde overal met zuignapjes bezet zijn, welker getal met den ouderdom van het dier aangroeit, en bij verfcheidene foorten wel tot 1,000 opklimt. De hoornachtige fnuit ligt aan het eind tusfchen de armen, en komt veel overeen met eenen papegaaijenbek; de buik bevat eene blaas, met een zwart inktachtig vocht, en is van onderen open door eene dwarsftreep aan het grondftuk, boven hetwelk eene uitvoerbuis uitfteekt. Dit vocht weten deze dieren, vervolgd wordende, naar willekeur uit te laten, en daardoor het water rondom zich zoo troebel te maken, dat men er niet kan doorzien. Met hunne armen weten zij hunne prooi zeer vast aan zich te klemmen, en zich aan verfchillende ligchamen vast te houden. Zij worden dikwijls door de mosfelen afgeknepen, of door visfchen afgebeten, maar herftellen zich. Reeds ten tijde van PERSIUS bedienden zich de *Romeinen* van het vocht der Zeekat, om er mede te fchrijven, en men meent, dat het een hoofdbeftanddeel van den Chinefchen inkt uitmaakt, die door de *Chinezen* uit opgelosten rijst en gom bereid wordt. Tegenwoordig gebruikt men het, met *bister* (roetzwart) gemengd, tot teekenen, ook in tandöpiaten. Men vangt de Zeekatten door middel van eenen fpiegel, dien men in de zee laat afdalen, en waaraan zij zich zoo vast klemmen, dat men haar er mede ophaalt.

Men heeft van het geflacht der Zeekatten meer dan eene foort, hetwelk door den hoogleeraar SCHNEIDER zeer gevoegelijk in de twee volgende gezinnen verdeeld wordt, als: in *Zeekatten met 2 armen, een' gevinden buik, en een ruggebeentje*, en 2. in de zoodanige, *die aan het grondftuk handvormige pooten, zonder armen, en vinnen en een ruggebeen hebben.* Onder de eerfte plaatst hij de gewone Zeekat (*Sepia officinalis*), met eenen zeer breeden, geronden, overal met vinnen voorzienen buik, en een groot ruggebeen, van welke foort inzonderheid het meeste *os fepiae* komt, en die de lengte van éénen voet en meer bereikt; alsmede de Spaanfche Zeekat (*S. Loligo*), waarvan de buik in een gedrongen en priemvormig, de vin hoekig en in het midden van het lijf geplaatst is, en het ruggebeen de gedaante van eene pen heeft. Onder de boven opgegevene tweede foort brengt

hij alleen de achtpootige Zeekat (*S. octopödia*), welker armen zesmaal zoo lang als het ligchaam zijn, en waarbij de zuignapjes aan den binnen kant der pooten in eene dubbelde rij ſtaan, en aan het grondſtuk trapswijze grooter worden. Van deze zuignapjes zijn er 120 paar voorhanden. Deze ſoort is om derzelver ſmakelijk vleesch zeer geacht, en wordt in vele oorden der wereld, inzonderheid in *Oost-Indië* en den *Mexikaanſchen zeeboezem*, ſomtijds van eene ongewone grootte, gevonden.

ZEELAND. Eene der provinciën van het koningrijk der *Nederlanden*, beſtaande uit de eigenlijk gezegde Zeeuwſche eilanden, *Walcheren*, *St*, *Joostland*, *Schouwen*, *Duiveland*, *Zuid-Beveland*, *Wolfaartsdijk*, thans met *Zuid-Beveland* zamengedijkt, *Noord Beveland*, *Oost Beveland*, tegenwoordig met den nieuw bedijkten *Wilhelmina-Polder* vereenigd, *Tholen* en *St. Philipsland*. Tusſchen de eilanden *Tholen*, *Schouwen* en *Duiveland*, en *Noord-* en *Zuid Beveland* loopt de Oosteram, en tusſchen *Zuid-Beveland* en *Staats-Vlaanderen* (hetwelk een gedeelte der provincie uitmaakt), en *Walcheren* de westerarm der *Schelde*, die zich hier in zee ontlast. De laatſte, *de Hont* namelijk, was in den beginne ſlechts eene gracht, door keizer OTTO III., omſtreeks 980 gegraven, en *Hotſund* (*Otto's water*) geheeten, waaruit men bij verkorting *Hont* maakt; dan eene gedurige overſtrooming ſcheurde dit kanaal open, en vereenigde het met den breedſten arm der rivier. Nog andere geduchte zeeſchaden leed *Zeeland* in 1421, 1530 en 1532, in welk laatſte jaar *Noord-* en *Zuid-Beveland* overſtroomd, de ſtad *Borſelen* vernield, en *Romerswale* tot een eiland gemaakt werd. Weinig minder was de overſtrooming van 1570, en bij die van 1808 werd *Vlisſingen* deerlijk geteisterd. Daar nu *Zeeland* ſlechts aan de westzijde, in *Walcheren* en *Schouwen*, eenige duinen heeft, zoo moet het door zware, kostbare zeedijken tegen het woeden der golven beſchermd worden; doch is ook, aan den anderen kant, door zijne ligging, bij eene goede zeemagt, volkomen tegen vijandelijken inval beſtand; en het was een ijdele ſchrik, toen de *Zeeuwen* in 1795 hun land aan de *Franſchen* en Franschgezinden te prooi gaven, hetwelk zij nimmer hadden kunnen veroveren.

Zeeland grenst ten noorden aan *Holland*, of liever aan den zeearm tusſchen de eilanden *Schouwen* en dien van *Goeree* en *Over-Flakké*, het Brouwershavenſche gat, bij *Brouwershaven*, en, meer noordwaarts, aan de *Wielingen* of *Grevilingen*; ten zuid-oosten aan *West-Vlaanderen*, en ten westen aan de *Noordzee*, en gedeeltelijk aan laatst genoemde provincie. Het bevat omtrent 53 vierkante mijlen, en tusſchen de 112 en 113 duizend inwoners. Zij waren van ouds bijzonder kloek en dapper, doch tevens opregt van aard, zoo als uit het ſpreekwoord: *goed rond*, *goed zeeuwsch*, en uit hunne nooit volprezene heldendaden in den Spaanſchen oorlog, die zij meest ter zee verrigtten, alsmede uit hunne blakende liefde voor het vaderland, waarvan zij in 1572 door het omſlaan van *Vlisſingen* den

grond

grond legden, blijkbaar is. — De grond, meest zware klei, is in *Zeeland*, eenige lage ſtreken uitgezonderd, over het algemeen zeer vruchtbaar. Men teelt er uitmuntende tarwe, rogge, gerst, haver, witte boonen (vooral in *Walcheren*), erwten, meekrap (bijzonder in *Schouwen*, *Duiveland* en *Tholen*), koolzaad, paarden- en duivenboonen, boekweit (voornamelijk in *Staatsch-Vlaanderen*), vlas, aardappelen (bijzonder in *Tholen* en *Noord-Beveland*), allerlei moeskruiden, zaden en ooft, mangelwortel en zoo genoemde paarden-peen. Tot brandſtof heeft men olmen, esſchen, elzen, en wilgen in overvloed; doch de eikenboomen zijn ſchaarsch, en aan turf ontbreekt het geheel, weshalve er vele ſteenkolen ingevoerd en gebruikt worden. Op de Zeeuwſche ſchorren, of aangroeijing van zeeſlib, groeit het zoo genoemde *zeekoraal*; eene plant, die tegen de ſcheurbuik dient, en ook als een aangenaam voedſel, zelfs ingelegd, en naar elders verzonden wordt. Uit hoofde van de menigte koornlanden is de veeteelt van minder belang, doch men vindt er vele ſchapen, bijzonder op de aangeſlibde gronden, en een goed ras van werkpaarden. De ſtroomen leveren allerlei Zeeuwſche oesters, mosſelen (beide zeer geroemd) ansjovis, roch, tongen, garnalen, enz. op. Aan de ſtranden van *Domburg*, *Westkapelle* en elders, vangt men, in ſommige jaargetijden, een vischje, *ſmelt* genoemd (zie *aldaar*), dat uit den grond gedolven of geploegd wordt, en er zoo ſpoedig weder inkruipt, dat men al ſchielijk toe moet grijpen, om het te vangen. In *Schouwen* heeft men eene menigte watervogels, en in eene kleine ſtreek zulk een groot aantal meeuwen, dat de voorbijgangers, door het geraas dezer vogels, elkander naauwelijks verſtaan kunnen. De inwoners houden hunne luchtsgeſteldheid voor niet minder gezond, dan die van *Holland*; lagchen om de vreemdelingen, die over de ongezondheid hunner provincie den mond zoo vol hebben, en beroepen zich, ter wederlegging hiervan, op hunne ſterflijsten, in vergelijking met die van de overige gewesten. (*)

De provincie *Zeeland* wordt, voor het overige, verdeeld in 5 distrieten, als: *Middelburg*, *Zierikzee*, *Goes*, *Sluis* en *Hulst*; zendt 3 leden naar de tweede kamer der Staten-Generaal; behoort tot het het 3de militair commandement, en onder het hooge geregtshof van *'s Gravenhage*. De ſtaten van dit gewest zijn zaamgeſteld uit 44 leden, van welke 6 door den adel, 20 door de ſteden, en 18 door de landeigenaars benoemd worden. De Gedeputeerde Staten beſtaan uit 7 leden.

ZEEP is eene meer of minder vette zelfſtandigheid, ontſtaande uit de verdikking eener olie of vet, door middel van ſcherp loogzout. Deze verklaring is toepasſelijk op alle ſoorten van Zeepen; en

(*) Men zie over de gezondheid van *Zeeland* den merkwaardigen brief van den Raadpensionaris VAN DER SPIEGEL, in den *algemeenen konst- en letterbode* van 1817 No. 35, den 24 van Herfstm. 1775 aan I. J. VAN DEN BOSCH, Med. Doct. in *'s Gravenhage* geſchreven.

en ofschoon olie en vettigheid zich met water niet vermengen, zoo doen zij dit volkomen, zoo dra zij tot Zeep overgebragt zijn, zonder daarom de eigenschap te hebben verloren, welke zij te voren bezaten, om vettigheden op te lossen. Het loogzout, met beide vereenigd, levert eene zachte niet bijtende en handelbare stof op, die zich gemakkelijk met vettigheid en water vermengt, en dus voor het wasschen zeer geschikt is. De verschillende soorten van Zeep ontstaan en uit verschillende vettigheden, welke men met loogzout vereenigt, en uit eene onderscheidene bewerking; doch bij allen moet eene volkomene evenredigheid tusschen het vettige en het loogzoutige plaats hebben; en hieruit volgt dus, dat tot de zeepbereiding behoort, 1. dat men eene goede en vette zelfstandigheid hebbe; 2. dat men een goed loogzoutig ligchaam verkieze; 3. dat dit loogzout bijtend en scherp zij; 4. dat de evenredigheid dezer beide ligchamen naauwkeurig bepaald worde, en 5. dat men de innerlijke vereeniging dezer beide zelfstandigheden tot Zeep volkomen volbrenge. Men kan alle vetstoffen tot Zeep gebruiken, als: dierelijk vet, traan, uitgeperste oliën, gelijk die van amandelen, hazelnoten, lijn, raapzaad, olijven, enz. Van olijfolie wordt de beste, van raapolie de gewone weeke, en uit traan de slechte en stinkende Zeep gemaakt; waarom ook het gebruik der laatste vetstof op sommige plaatsen, zoo als in *Frankrijk* en *Braband*, verboden is; gelijk ook in 1526 aan de zeepzieders te *Amsterdam* het gebruik derzelve, alsmede van reuzel of vet, ter zeepbereiding verboden werd, met last, om zich daartoe alleen van raap- of hennepolie te bedienen, welke keur, niet lange jaren verleden, nog vernieuwd is.

Men kan de Zeep, in het algemeen, in *harde* of *vaste*, en in *weeke* onderscheiden. Voor de eerste wordt vooral *soda*, of het delfstoffelijk loogzout genomen, terwijl men de potasch tot de weeke Zeep gebruikt; maar van beide loogzouten kan ook vaste en weeke Zeep gemaakt worden; maar zal het loogzout met de oliën zich vereenigen, dan moet hetzelve geen koolstofzuur bevatten, maar bijtend of scherp zijn, welk zuur aan het loogzout wordt ontnomen door de bijvoeging van versch gebrande kalk, waardoor het tot een middelzout wordt, en niet meer bijtend is. (*)

De soorten van vaste Zeep, en de wijze van bewerking, zijn bijna even onderscheiden, als de fabrijken, waarin zij voortgebragt worden; doch ons bestek gedoogt niet, om hierover uit te weiden, alzoo wij dan van de eene zeepziederij tot de andere zouden moeten overgaan, om iedere afzonderlijke wijze, waarop men vaste Zeep maakt, te doen kennen. Het volgende diene dus alleen tot een voorbeeld. Men neme 4 pond potasch, of 8 pond soda, ontbinde dezel-

(*) Om de betrekkelijke hoeveelheid van kalk en soda te bepalen, moet men ook de hoeveelheid van olie weten, welke men tot Zeep wil maken. De hr. DARET, LE LIEVRE en PELLETTIER geven dezelve in de *ann. de chemie*, *tom.* 2, aldus op: 600 pond olijf-olie; 500 soda en 500 pond versch gebrande kalk.

zelve in water, en make de loog bijtende door ongeveer 4 pond versch gebrande kalk. Na dat deze loog eenige uren gestaan heeft, laat men dezelve door eenen doek loopen, op dat de kalk terug blijve, en brengt deze loog, door uitdamping, ter dikte, dat er een ei op drijft, welke loog men dan *meesterloog* noemt, in onderscheiding van de andere, die dunne *gemeene loog* geheeten wordt. Nu neemt men van de eerste loog nog 3 pinten, en 2 pond boom-olie; mengt het zamen boven een zacht vuur, tot dat alles wel vereenigd, en het grootste gedeelte der vochten verdampt is; giet er vervolgens nog 6 pond van de meesterloog bij, en kookt het nogmaals, onder bestendig roeren, tot dat de masfa geheel doorschijnend, en zoo taai als slijm wordt. Vertoonen zich deze hoedanigheden als dan nog niet, dan giet men van de gemeene loog er allengs zoo veel bij, tot dat deze teekenen verschijnen. Smaakt de Zeep op de tong bijtende, dan voegt men er nog olie bij, en wanneer er oliedeelen in een glas met water verschijnen, waarin men een weinig Zeep geroerd heeft, moet er nog meer loog bij gedaan worden. Wanneer nu de evenredigheid tusschen de olie en de loog volkomen getroffen is, werpt men eene hand vol keukenzout in den ketel; roert alles door elkander, en laat het zoo lang koken, tot dat zich een droppel er van terstond van het water scheidt, wanneer men dien op een koud glas laat vallen. Men laat vervolgens alles bekoelen en stilstaan; schept de nu boven drijvende Zeep af; brengt die in houten vormen, welker bodem doorboord en met linnen belegd is, opdat er de loog kan doorvloeijen; neemt ze, wanneer de Zeep is hard geworden, er uit; snijdt ze in stukken van de verlangde grootte, en doet ze zachtkens opdroogen. Door Engelsch rood onder de nog weeke Zeep te roeren, verkrijgt men de Marseillaansche, rood gemarmerde, en door er fijne, gebrande bruinsteen onder te mengen, zwart gemarmerde Zeep; wordende de Venetiaansche bont gesprenkelde met indigo en konzenilje gevlekt. Door bijvoeging van welriekende oliën en wateren geeft men aan de Zeep eenen aangenamen reuk. Eene sponsachtige Zeep ontstaat, wanneer men goede witte Zeep in loog van zeezout bij een zacht vuur smelt, en zoo lang roert, tot er veel lucht mede verbonden wordt.

In *Vlaanderen*, *Picardië*, en ook in ons vaderland, heeft men uitgestrekte fabrijken van weeke Zeep, waartoe men meestal van raap- hennep- en lijn-olie, zelden van talk of bedorven boter gebruik maakt. Doorgaans doet men, ter verkrijging van eene bijtende loog, bij 30 deelen potasch, 25 deelen levende kalk. De eerste wordt vooraf fijn gestampt, en de laatste allengkens met water bevochtigd en gelescht, waarna beide in gemetselde, met cement bestrekene, bakken gedaan worden, opdat, door herhaald opgieten van water, deze stoffen volkomen worden uitgeloogd, welke loogen in de daaronder geplaatste bakken afvloeijen. De sterkte der loog wordt meestal door het hooger of lager drijven van een ei bepaald; doch dit zou naauwkeu-

keuriger door een' vochtweger gefchieden. Men doet, vervolgens, eerst de olie in den ketel, en, wanneer deze heet is, giet men er 2 of 3 tonnen loog bij; laat het mengfel zachtkens koken; doet er alsdan nogmaals zoo veel loog bij, en wanneer deze loog en de olie al kokende vereenigd zijn, ftort men allengkens de overige loog er op. Men rekent 6 of 8 uur noodig te hebben, om een kookfel de vereischte gaarte te geven, welke door kundige zeepzieders op het gezigt beoordeeld wordt; doch anderen nemen er met den proeflepel een weinig uit, en de gelijkheid, kleur, ftolling en de meerdere of mindere taaiheid der masfa toonen den graad der gaarte aan. Deze vervaardigde Zeep heeft eene bruingele kleur; doch eene ontbinding van indigo in de loog geeft er eene groene kleur aan. Zij wordt ook wel eens bruin-zwart gekleurd, door een afkookfel van galnoten en vitriool in de loog.

Wat de eerste uitvinding der Zeep betreft; deze wordt door Plinius aan de *Galliërs* toegefchreven; doch de tijd is moeijelijk te bepalen. Volgens dezen fchrijver gebruikte men talk en asch, en wel het best vet van bokken; dus fchijnt het gebruik van foda van lateren oorfprong te zijn. Wie zou echter denken, dat men de Zeep eerder als pomade, dan tot wasfching en reiniging zou gebruikt hebben; en evenwel mag men, op goede gronden, aannemen, dat de galante Romeinfche dames, en hare verwijfde minnaars, de roodgele gekleurde Zeep der *Duitfchers* lieten komen, om hare hoofdharen deze, toen voor zoo fchoon gehoudene, kleur te geven. (*) Welligt was deze Zeep met die planten geverwd, welke ook naar *Rome* tot haarverf verzonden werden. — Al zeer vroeg, in de eerfte kindschheid des menschdoms, toen men linnen, katoenen en wollen kleederen gebruikte, werden deze zeker het eerst alleen met water gewasfchen, hetwelk men gedurig herhaalde (†); zelfs in veel later tijden zal men zich vermoedelijk hiervan alleen bediend hebben, daar men toch bij de oudfte Griekfche fchrijvers, bij voorb. Homerus, geene fporen vindt, dat men iets anders gebruikt heeft. Wanneer men nu echter nagaat, dat vele planten zeepachtig zijn; aardfoorten het vet zeer goed opnemen, en als Zeep kunnen gebruikt worden; dat pis en de gal der dieren hiertoe almede gefchikt zijn, en de asch der verbrande gewasfen, door het daarmede verwante loogzout, eene zeer goede ftof ter wasfching oplevert, dan moet men befluiten, volgens den gewonen gang van 's menfchen uitvindenden geest, dat men aarde of klei het eerst ter wasfching zal gebruikt hebben, naardien de daarmede bemorste kleederen van zelven de gefchiktheid dezer ftof daartoe aan de hand gaven. Ook bediende men zich zeer vroeg van de asch van zekere plant, welke *Bor*, zoo als Job IX v. 30, of

(*) *Caustica Teutonicos accendit fpuma capillos, captivis poteris cultior esfe comis.* Martialis XIV. 26.
Femina canitiem germanis inficit herbis. Ovidius *de arte amandi*, III, 163.
(†) Zie Exodus XIX v. 10, 14 en Levitikus XI v. 24.

of elders *Borith* genoemd werd (*); en daar het loogzout, in deze asch vervat, alle vette ſmetſtof opneemt, en er eene Zeep mede vormt, zoo had men hierin eene goede ſtof tot waſching. De *Grieken* en *Romeinen* hebben zich mede van asch bediend, welke zij met kalk zelfs bijtende wisten te maken; doch zij ſchijnen niet geweten te hebben, om er het loogzout uit te trekken, en in eenen vasten ſtaat voort te brengen. Men reinigde met dit loogwater de wijn- en olievaten, en wiesch er zelfs de ſtandbeelden der Godheden mede. (†)

ZEEPLANTEN. Het is bekend, hoe zeer vele planten aan zekere ſtandplaatſen gebonden zijn. De meeste groeijen wel op den grond in het drooge; doch eenige ook onder den grond, andere altijd in zoet, en nog andere in zout water, in zeeën en meren. Deze laatſte nu noemt men Zeeplanten; ofschoon men er ſomtijds ook nog de zoodanige onder telt, die aan de zeeſtranden gevonden worden. Zij bezitten alle dit eigenaardige, dat zij, tot asch verbrand wordende, deze asch niet, zoo als die der planten van het vaste land, de gemeene potasch opleveren, maar eene andere ſoort van zoodanig loogzout, hetwelk delfstoffelijk loogzout, of *natrum* genoemd wordt. De merkwaardigſte zeeplanten vindt men onder het geſlacht *Fucus*.

ZEEREGT. Hieronder verſtaat men de plaaatshebbende zeewetten, en de kennis derzelve, welke de regtelijke betrekkingen van onafhankelijke volken tot elkander, ten aanzien van ſcheepvaart en zeehandel, bepalen. Het maakt een zeer belangrijk, practisch gedeelte van het volkenregt uit, en heeft bovenal den handel der onzijdige mogendheden in tijd van oorlog ten onderwerp. Sedert de laatſte 25 jaar zijn de grondregels van het Zeeregt, inzonderheid wat den handel in oorlogstijd betreft, van verſcheidene kanten ontwikkeld geworden, als: onder de *Engelſchen* door ROBINSON, WARD, MANIOT, HOWARD, ABBAT, HOME en DOBSON; onder de *Franſchen* door AUDOUIN, ARNOLD, RAYNEVAL, LE BEAU en BOUCHER; onder de *Italianen* door GALIANI, LAMPREDI, en AZUNI; onder de *Zweden* door CALIANDER; onder de *Denen* door SCHLEGEL, EGGERS, TETENS en SCHMIDT-PHISELDECK; en onder de *Duitſchers* door VON STECK, VON MARTENS, HOLST, GILDEMEISTER, BUSCH, NAU en inzonderheid door JACOBSON; in *Altona* (§).

Onder al deze veelzijdige beſchouwingen mangelt het echter der be-

(*) Men vindt wel in onze overzetting nu en dan van Zeep gewag gemaakt; doch overal ontmoeten wij in het oorſpronkelijke het woord *bor* of *borith*. MUNTINGHE *Geſchied. der menschheid* deel II, bladz. 73, aanm. blad. 51. GOGUET houdt deze plant voor de ſoda (*ſalſola ſoda* L.), die in *Syrië*, *Judaea*, *Egypte* en *Arabië* zeer gemeen is.

(†) PLINIUS XIV, cap. 21.

(§) Men zie zijn *Handb. des prakt. Seerecht der Engländer und der Franzoſen. Hamb.* 1805, 2 *th.*, en zijn *Seerecht des Friedens und Krieges, in Beziehung auf der Kauffahrttei-Schiffahrt. Altona* 1815.

befchaafde wereld, tot nog toe, aan een algemeen wetboek voor het Zeeregt. In oude tijden kende men het *Rhodifche* Zeeregt; in de middeleeuwen het *Confolato del Mare*, en in lateren tijd heeft ieder ter zee handelende natie een zeeregt opgefteld. De grondftelling: *vrij fchip, vrij goed*, of: *le pavillon garantit la marchandife*, welke door *Frankrijk*, reeds bij den Utrechtfchen vrede, erkend, en federt onafgebroken in de meeste verdragen der Zeemogendheden aangenomen werd, leidt, volgens JACOBSON minder tot wezenlijke regtvaardigheid, dan de grondregel van het *Confolato del Mare*, dat namelijk vijandelijke eigendom, aan boord van onzijdige fchepen, confiscabel zij. Van hier dat de *Engelfchen* een *vifitatie-regt* beweren, volgens hetwelk de beflisfing der vraag, over al of niet onzijdig, over het algemeen, van de overeenftemming der verklaring met de papieren, aan boord gevonden wordende, af hangt. Het Engelsch prijsregt is meer met de billijkheid overeenkomftig, dan tot hiertoe dat der *Franfchen*. Het zeegebied van eenen onzijdigen ftaat heeft, volgens Britfche regten, eenen omvang van 3 Engelfche mijlen. Tot het practisch ftelfel van een door zoodanige prijsraden ingevoerd Zeeregt, werd door de beflisfingen van W. SCOTT, allereerst den grond gelegd, en op zijne uitfpraak, gelijk ook op die van BIJNSKERSHOEK, POTHIER, VALIN en anderen, rust JACOBSON's theorie van de wetenfchap des Zeeregts. Behalve zijne boven aangehaalde fchriften, heeft men nog een voornaam werk van WHEATON: *A Digest of the law of maritime captures and prizes. Newyork* 1815. Dan er zal welligt nog eene reeks van jaren verloopen, eer *Engeland* afstand doet van haar aangematigd zeeregt, om aan de onzijde mogendheden allen handel te verbieden met geheele kusten en landen, die door bloote kabinetsbefluiten (op het papier) in ftaat van bloccade zijn gefteld; en een niet minder lange tijd zal er welligt verloopen, eer al de Europefche Mogendheen, het grootmoedig befluit nemen, (hoewel men zulks, uit hoofde van het Heilig Verbond mogt verwachten), om de barbaarschheid van het nieuwere volkenregt, volgens hetwelk zij de zeerooverij door *lettres de marque* (kaperbrieven) tegen burgers eener vijandelijke mogendheid wettigen, af te schaffen, en hierin het voorbeeld te volvan FREDERIK II. van *Pruisfen*, en dat der Vereënigde Staten van *Noord - Amerika*, in hunne handels-verdragen van 1785 gegeven.

ZEEROOVERIJ onderfcheidt zich van *kaperij* daardoor, dat de eerfte door vrijbuiters (*Corfaren*), onder eene willekeurige vlag en op eigen gezag, omtrent een ieder wordt uitgeoefend; terwijl de laatfte daarentegen, aan de reeders eener oorlogvoerende mogendheid tegen den vijandelijken ftaat, overeenkomftig de zeewetten, door een kaperbrief (*lettre de marque*) vergund wordt. De laatfte is eene barbaarschheid van het nieuwere Staats- en Volkenregt; de eerfte die van onzen maatfchappelijken toeftand, welke zich uit de tijden der oudfte onbefchaafdheid door alle eeuwen heen heeft ftaande gehouden. Het eenige voorbeeld, dat de ftaten zelven de kaperij als onregtvaardig verklaard

klaard en onderling afgefchaft hebben, vindt men in het verdrag van koophandel van FREDERIK II., koning van *Pruisfen*, met de Vereenigde ftaten van *Noord-Amerika*, van 1785 art. 23. Tegen de eigenlijke Zeerooverij hebben de regeringen te allen tijde nu eens meer, dan eens minder gelukkige maatregelen te werk gefteld. Eilanden in zee en bogtige kusten, zoo als in de *Levant*, in de *Perzifche* en *Arabifche* golf, in *Oost-* en *West-Indië* en in de *Chinefche* zee, waren te allen tijde, en zijn het gedeeltelijk nog, de roofnesten dezer vrijbuiters. Tegen de *Noord-Afrikaanfche* zeeroovers hebben de *Noord-Amerikanen* hunne vlag het best weten te beveiligen; terwijl de *Engelfchen* en *Hollanders*, nog voor weinige jaren, dienaangaande aan den Dei van *Algiers* eene geduchte les hebben gegeven.

ZEEVAART. De gefchiedenis der Zeevaart is tevens die van den koophandel der volken onderling en van de uitbreiding der befchaving. De *Pheniciërs* worden voor de uitvinders derzelve gehouden ten minfte zij waren de eerften, die, volgens de oude gefchiedenis, de *Middellandfche zee* tot naar *Spanje* bevoeren. Waarfchijnlijk maakte men met de kleinfte proeven een begin, en welligt gaven ftukken hout, die op het water dreven, de eerfte aanleiding tot deze, thans, zoo aanmerkelijk gevorderde kunst. De noodzakelijkheid gevoelende, om rivieren en meren over te trekken, voegde men verfcheidene ftukken hout te zamen, om dit te bewerkftelligen, en op deze wijze ontftonden fchuiten of vlotten. De eerfte vaartuigen waren uitgeholde boomftammen, waarmede men, in het eerst, langs de kusten voer: werd men door den ftorm van dezelve verwijderd, dan nam men de fterren en de zon te baat; en werden deze hemellichten door onweders of andere toevallen bedekt, dan had men een aantal vogels in voorraad, welker vlugt men volgde, om den verloren koers weder te vinden, in de vooronderftelling, dat zij, uit natuurlijke aandrift, hun vaderland weder zouden opzoeken. Na de uitvinding der magneetnaald en het kompas (*zie aldaar*), konden de zeelieden, door het laatfte, de verfchillende hemelftreken, zelfs in den donkeren nacht, vinden, en zich nu ook, buiten het gezigt van land, op de hooge zee wagen. De ontdekking der beide *Indiën* gaf aanleiding, dat men zich met meer ijver op de Zeevaart toelegde, en *Spanjaarden*, *Portugezen*, *Engelfchen* en *Hollanders* zochten haar, van dien tijd af, tot de hoogfte volkomenheid te brengen; en dit doel fchijnt bijna bereikt. De fteeds hooger geklommen fcheepsbouw-, en zeevaartkunde hebben het gevaar, voorheen aan de fcheepvaart verbonden, aanmerkelijk verminderd, en alzoo hebben de *Europeërs* de belangrijkfte ontdekkingen en veroveringen in de overige werelddeelen kunnen maken, en inzonderheid den handel tot den hoogften trap van bloei verheffen. Ter bevordering van den laatften, door de fcheepvaart, poogde men in verfcheidene landen de rivieren en zeeën door kanalen, met elkander te verbinden, en reeds KAREL *de groote*, trachtte den *Donau* met

 den

den *Rijn* en de *Main* te vereenigen. Ook in *Frankrijk* werd, onder LODEWYK XIV., ter bevordering van handel en zeevaart, het groote kanaal door *Guiene* en *Languedoc* aangelegd, om de *Atlantifche* met de *Middellandfche zee* te verbinden. Thans zijn de *Engelfchen*, door hunne voortreffelijke havens, geographifche ligging, rijke coloniën, en wel geoefende zeemagt, boven alle andere ftaten van *Europa*, in het bezit der grootfte en voordeeligfte Zeevaart, en van de meeste oorlogs- en koopvaardijfchepen; terwijl de *Franfchen*, ofschoon hunne Zeevaart, in vergelijking van vroegere tijden, thans van minder beteekenis is, echter de verdienften bezitten, dat zij onder LODEWYK XIV. de eerfte fcholen ter vorming van zeelieden aangelegd, en aan de Zeevaartkunde het eerst wezenlijke regels voorgefchreven hebben.

ZEEVAARTKUNDE. Hiertoe brengen fommigen ook de kunst om fchepen te bouwen (*zie Scheepsbouwkunde*); doch eigenlijk is zij de wetenfchap, die in den kortften tijd, op de gemakkelijkfte wijze, en langs den zekerften weg een fchip van de eene plaats naar de andere leert brengen. Men verdeelt haar in de *groote* en *kleine*. Door de laatfte verftaat men de kennis, om langs de kusten en van de eene haven naar de andere te zeilen, zoo dat men, zich al eens verder van land begevende en zijnen koers vervolgende, de plaats zijner beftemming terftond weder in het oog heeft. Hierbij is eene plaatfelijke kennis van de kusten en landen, van het dieplood en het kompas het eenige vereischte. Van meer belang is de groote Zeevaartkunde, eene wetenfchap, die de groote zeeën leert bezeilen, en dan voornamelijk in beoefening gebragt wordt, wanneer men, allen fchijn van land uit het oog verloren hebbende, dikwijls zeer langen tijd in de volle zee rondzwerft. Deze vereischt eene grondige kennis van de voornaamfte deelen der reken- wis- en fterrekunde. (*zie Stuurmanskunst*).

ZEEZIEKTE. Zoo noemt men die ongefteldheid, waarvan zeevarenden, die aan de fchommelende en flingerende beweging van het fchip niet gewoon zijn, overvallen worden. Gelijk velen, namelijk, die het rijden in eenen wagen niet verdragen kunnen, door duizeling, misfelijkheid, braking, enz. worden aangetast, zoo heeft dit ook, doch in eenen veel hoogeren graad en meer algemeen, bij ter zee reizenden plaats, en zelden vindt men iemand, die niet, ten minfte bij de eerfte zeereis, door de zeeziekte wordt overvallen; terwijl velen, die flechts kleine zeetogten doen, telkens op nieuw aan dezelve onderhevig zijn. De toevallen der Zeeziekte zelve, echter, beftaan in eene hooge mate van ongefteldheid, misfelijkheid, walging en afkeer van fpijzen, gevolgd door braking, welke wel aan den lijder eenige verligting geeft, maar dikwijls wederkomt, en inzonderheid zwakken en vrouwen fterk aantast. Al deze ongemakken nemen toe, wanneer de zieke opzit, en daardoor wordt hij genoodzaakt, om te blijven liggen; doch dezelve worden erger, wanneer

neer de zee door ſtorm onſtuimig is. Hoe lastig ook de Zeeziekte zij, oordeelt men dezelve echter niet gevaarlijk; maar men ziet in tegendeel, dat zij ophoudt, zoo dra de zieke aan land ſtapt. Keert de eetlust op de ſchepen terug, dan is dit een bewijs van beterſchap. Om de toevallen der Zeeziekte te verligten bedient men zich gewoonlijk van citroenſap met ſuiker; doch ook inwrijvingen met welriekende en geestrijke kruiden, in den omtrek van de maag, kunnen van nut zijn.

ZEGELAARDE, eigenlijk *Lemniſche aarde*, (*terra sigillata*) is een ſoort van *bolus*; een ſteen, die op het eiland *Lemnos* (thans *Stalimene*) gevonden wordt, meest leverkleurig, ſomtijds vleeschrood van kleur, dof en vettig, ſchelpachtig van breuk, glanzig en week is, ſterk aan de tong kleeft, en, wanneer men er den adem laat overgaan, een thoonlucht van zich afgeeft. De ouden ſchreven er de kracht aan toe, om het ſcherpe van bijtende vergiften tegen te gaan, bloedvloeijingen te ſtuiten, enz. Deze aarde ontving den naam van Zegelaarde, omdat men de te *Lemnos* daarvan gemaakte kogeltjes of balletjes, waarmede men, als een onſchatbaar geneesmiddel, ſterken handel dreef, door het Zegel van de plaats, waar zij gevonden werd, kenmerkte, zoo wel, om daardoor de ingebeelde waarde te verhoogen, als om derzelver vervalſching voor te komen. Ondertusſchen trok men deze aarde niet alleen uit *Lemnos*, maar over het algemeen uit het *Oosten*, en zelfs uit *Maltha*. Aan de *Armeniſche* gaf men echter, uit hoofde van hare fijnheid, den voorrang. Thans gebruiken verſtandige geneesheeren noch de Zegelaarde, noch eenige andere *Bolus*, tot geneeskundige oogmerken, alzoo men zich niet alleen van hare krachteloosheid, maar ook van hare ſchadelijkheid, overtuigd heeft.

ZEILSTEEN (*Zie* MAGNEET).

ZEIST. Een aangenaam dorp, met ruim 1200 inwoners, liggende bijna in het midden der Nederlanſche provincie *Utrecht*, 2 uur van die ſtad, in een vermakelijk boschrijk oord. Het behoorde eertijds aan het huis van den graaf van *Nasſau*; doch werd in 1752 aan een' koopman in *Amſterdam* verkocht, die het weder aan de Moraviſche broedergemeente of *Hernhutters*, welke zich voorheen te *IJsſelſtein*, 2 uur van *Utrecht*, onthielden, afstond, en die ſedert te *Zeist* eene volkplanting aanlegden, welke thans uit 300 leden beſtaat, en zich door godsdienſtigheid, goede zeden, nijverheid en werkzaamheid voordeelig onderſcheidt. De ongehuwden wonen ieder in een afzonderlijk gebouw, onder den naam van *Broeder-* en *Zusterhuis* bekend; de gehuwden in nette zindelijke huizen, ter wederzijde dezer gebouwen ſtaande. In het eerſte, namelijk het Broederhuis, vindt men een aantal fraaije winkels van allerlei goederen geplaatst, naar hunnen aard, in afzonderlijke vertrekken, en waaraan de bepaalde prijzen gehecht zijn, op welke men niet kan afdingen; terwijl het onderſte gedeelte van dit gebouw de werkplaatſen voor die koopwaren

bevat, welke door de broeders zelven vervaardigd worden. Staalwerken, verlakte en fchrijnwerkers goederen, leder, handfchoenen, was- en ander kaarslicht vindt men hier van bijzondere deugd. In het Zusterhuis worden de bewoonsters tot nuttige vrouwelijke handwerken opgeleid, en ettelijke voortbrengfels daarvan in het Broederhuis ten verkoop overgebragt. Deze beide gebouwen, met de huizen voor gehuwden (meestal winkeliers of handwerkers), benevens de nette godsdienftige vergaderplaats dezer gezindheid, maken genoegzaam een geregeld, van voren open, vierkant uit, in welks midden aan het einde zich het *Huis te Zeist* verheft, hetwelk een ruim plein vóór zich, en een' fraaijen tuin heeft, en rondom van fchoon houtgewas, breede grachten, en aangename wandelwegen voorzien is. Voor het overige vindt men in dit dorp een fraai raadhuis, en eene gereformeerde kerk, welke op eene hoogte gebouwd is, en in deszelfs omtrek verfcheidene heerlijke buitenplaatfen en wandeldreven; wordende hetzelve des zomers door vele *Hollanders*, uit hoofde van deszelfs aangename ligging en gezonde luchtftreek, zoo wel als door de naburige *Utrechtenaren* en anderen, fterk bezocht, hetgeen niet weinig aan de welvaart van deszelfs ingezetenen toebrengt. De ftraatweg van *Utrecht* naar *Arnhem* en *Nijmegen* loopt midden door het dorp, in welks nabijheid het niet minder aangename, boschrijke *Driebergen* gelegen is.

ZELFKENNIS. Deze hoogst gewigtige deugd moet, zoo wij ons zedelijk gedrag behoorlijk willen regelen, om daardoor aan onze verhevene beftemming te beantwoorden, aanvangen met ons zelven te leeren kennen. De mensch moet de eigenlijke ftudie van den mensch zijn. Deze Zelfkennis is wel moeijelijk, doch voor ieder zedelijk wezen een noodzakelijke pligt, en vordert eene aanhoudende poging, eene naauwgezette opmerkzaamheid niet alleen op onze woorden en daden, maar ook op onze geheimfte gedachten, en eene geftrenge beproeving van onze hartstogten, van derzelver voortgang, duurzaamheid en wezenlijke waarde. De noodzakelijkheid dezer Zelfkennis, zegt MONTAIGNE, blijkt daaruit, dat zelfs de Heidenen, om zich tot dezelve aan te moedigen, haar boven den tempel der wijsheid plaatften, en haar daardoor als een kort begrip van alle menfchelijke wijsheid beftemden. PLATO en SOCRATES verklaren zich uitdrukkelijk op dezelfde wijze.

ZELFLIEFDE is overmaat van eigenliefde, en ontftaat, zoo dra het medegevoel aan het genoegen of leed van anderen, door de eene of andere oorzaak, te zeer verzwakt wordt, om aan de eigenlijk gezegde eigenliefde, zonder welke geen gewaarwordend wezen beftaan kan, en die het roerfel van al onze daden is, ten tegenwigt te dienen. Deze Zelfliefde vertoont zich als *trotschheid*, wanneer zij zich boven anderen verheft; als *ijdelheid*, wanneer zij uitwendigen luister najaagt; als *hebzucht*, indien rijkdom haar doel is, waaruit dan verachting van anderen, hardheid, liefdeloosheid, ondienstvaardigheid

aan

aanmatiging, onregtvaardigheid, enz. voortspruit. Zelfliefde brengt, wanneer zij beleedigd wordt, toorn, wraak, onverzoenlijkheid en wreedheid te weeg; verwekt jaloezij, wanneer zij anderen iets, hun toebehoorende, ziet bezitten, en wordt in nijd ontstoken, als anderen datgene verkrijgen, waarnaar zij haakte.

ZELFMOORD. Het behoud van zijn eigen leven is een zedelijke pligt; want 's menschen bestaan op aarde (leven in den algemeenen zin) is de voorwaarde van zijn hooger verstandig leven, waarop zijne waarde berust, en waar aan deze geheiligd is. Iedere *willekeurige* benadeeling van zijn leven, en dus ook de langzame verkorting van hetzelve, is misdadig, en nog zedeloozer is de plotselinge, geweldige verstoring van zijn leven, welke het gevolg is van den aandrang van *zuiver willekeurige* denkbeelden, driften, neigingen en hartstogten, of de zelfmoord in eenen zedelijken zin, omdat de mensch hier uit gebrek aan achting voor zijne waarde als redelijk wezen, of uit vertwijfeling, aan dezelve datgene vernietigt, wat de voorwaarde uitmaakt, om deze zijne voortreffelijkheid in het vervolg ten toon te spreiden, en de hem verleende vermogens, overeenkomstig zijne bestemming, te ontwikkelen en aan te wenden; in één woord, omdat de zelfmoorder, door zijne vernietiging, zich zelven tevens onteert, (zich van deze zijne waarde berooft) en de pligten jegens andere verstandige wezens, en jegens den opperften Wetgever en Bestuurder van alle leven schendt. Men moet dus den Zelfmoord niet met den *vrijwilligen dood* verwisselen, welke gekozen wordt, om deze waarde te handhaven, en voor zijne gevoelens te sterven. Deze heeft in de moeijelijk te beoordeelen gevallen plaats, waarin het leven alleen, ten koste van deze waarde, zou kunnen behouden worden, en deszelfs voortduring daarmede ten eenenmale strijden zoude, of, wanneer door opoffering van hetzelve, daarentegen, een hooger zedelijk oogmerk kan worden bereikt; want het leven is geen volstrekt doel, maar slechts middel en voorwaarde, ter bereiking van hetzelve. Houdt dit derhalve op zoodanig te zijn (bij voorb. wanneer de mensch, door geweld van buiten, genoodzaakt wordt, om, tegen zijne waarde, als een verstandig en zedelijk wezen, te handelen), dan houdt ook de verpligting op, om zijn leven te behouden. Een zoodanige Zelfmoord is daarom nog niet *zuiver willekeurig*; dezelve is geen gevolg van zinnelijke driften, noch van eene lafhartige vrees voor onbevredigde zinnelijkheid, noch van waan of een twijfelmoedig geweten; maar van moed en vasten wil, om een verdienstelijk leven door den dood te verzegelen, hetzelve aan hoogere bedoelingen op te offeren, en alzoo de waarde der menschheid te handhaven. Over deze gevallen heeft men, van vroeg af, veel getwist, en de Zelfmoordenaar, zoo wel als de laffe verdediger van den Zelfmoord, hebben verscheidene drogredenen voor denzelven trachten aan te voeren, of het denkbeeld van eenen willekeurigen, opzettelijken Zelfmoord met dat van eenen vrijwilligen dood pogen

te vermengen; doch zij hebben bij verstandigen geenen invloed gehad. Eindelijk verschilt van deze beide de *onwillekeurige* Zelfmoord, dat is zoodanige, die uit eene ziekelijke physieke gesteldheid van ligchaam, welke onwederstaanbaar op den geest werkt, of uit eene soortgelijke zielsgesteldheid voortvloeit, waardoor de bewustheid van het zedelijke of onzedelijke eener daad, en dus ook het vermogen van den wil, bij den handelenden persoon, gestremd of vernietigd wordt. In de meeste gevallen, echter, werken physieke en zedelijke ziekten te zamen; en hierin ligt juist de grond, waarom wij, bij allen natuurlijken en zedelijken afkeer, in ons oordeel over den zelfmoordenaar zeer behoedzaam moeten te werk gaan. — De jongste nasporingen over dit onderwerp zijn van F. B. OSIANDER *über den Selbstmord, seine Ursachen, Arten, medicinisch-gerichtliche Untersuchung, und die Mittel gegen denselben*; *Hanover* 1813; van E. W. F. SCHULTZ, *der natürliche Selbstmord*, *Berlin* 1815, en van THIELE VON THIELENFELDS *Gründe für und wider den Selbstmord*, *Leipzig* 1817. Ook heeft Mevrouw VAN STAËL in een klein stukje: *sur le Suicide*, schoone en grondige aanmerkingen over dit onderwerp geleverd.

ZELFSTANDIGHEID. Gelijk het verstand alle voorwerpen, die zich hetzelve aanbieden, tot zekere klassen of vormen, welke daarom ook verstandsvormen (*categoriën*) genoemd worden, terugbrengt; zoo past het ook, ten aanzien van de onderlinge betrekking der voorwerpen, de denkbeelden van Zelfstandigheid en eigenschappen op dezelve toe. Wij denken derhalve bij eenig voorwerp en deszelfs kenmerkende hoedanigheden zulk eene betrekking, dat het eerste slechts als het onderwerp of subject van de laatste, en deze daarentegen slechts als eigenschappen of bepalingen (*praedicaten*) van het subject, kunnen worden voorgesteld. En daar het eerste, hoewel *met* deszelfs praedicaten, toch *op zich zelf* bestaat, noemt men het een op zich, zelf bestaand ding of *Zelfstandigheid* (*ens subsistens substantia*): terwijl de eigenschappen en bepalingen, als niet op zich zelven maar *in* het onderwerp bestaande, gezegd worden, hetzelve *aan te hangen* (*inhaerere*) of toevalligheden, eigenschappen (*accidentia*, *attributae*). Zoo is bij voorb. een boom, in zoo verre hij als afgezonderd van andere dingen en op zich zelven bestaande gedacht wordt, eene Zelfstandigheid; terwijl al hetgene als praedicaten aan denzelven kan worden toegekend, hoogte, breedte, vruchtbaarheid, sierlijkheid, enz. tot deszelfs eigenschappen of accidenten behoort.

Het zelfstandige wordt vooreerst gedacht als iets blijvends, en derhalve schrijven wij aan hetzelve *during* toe: zoo lang deze during stand houdt, denken wij ons het zelfstandige ook als onveranderlijk: de accidenten daarentegen zijn aan onophoudelijke wisseling en verandering onderhevig. Verder wordt het zelfstandige gedacht als de grondslag of drager (*substratum*) van zekere eigenschappen en bepalingen, die of zelven eenige during hebben, en dan tot het wezen (*essentia*) der Zelfstandigheid behooren, — of wisselend

lend, wanneer zij geene wezenlijke kenmerken eener Zelfstandigheid, maar de eigenlijk gezegde toevallige hoedanigheden of accidenten zijn. Wij kennen bij voorb. aan eenen boom eigenschappen toe, zonder welke hij ophoudt, een boom te zijn; maar er zijn ook hoedanigheden aan denzelven te vinden, die naderhand weder verdwijnen kunnen en tot het wezen van eenen boom niets toebrengen. Eindelijk worden de Zelfstandigheden gedacht als *eenvoudige*, die alle deeling uitsluiten, of als *zamengestelde*, die men zich voorstelt als eene meerderheid van deelbare Zelfstandigheden. Tot de laatste behooren de stoffelijke Zelfstandigheden: want wij nemen de stof (*materia*) waar, als een blijvend subject van al, wat als praedicaat tot het bestaan der dingen in de ruimte behoort, dat is: de dingen, zoo als wij die door middel der uitwendige zinnen waarnemen, zijn slechts de vormen of eigenschappen der stof, en deze, als het subject dezer eigenschappen of als de *blijvende grondslag of drager* derzelve gedacht, is dus eene Zelfstandigheid. De stof nu is voor verdeeling vatbaar, en deze deelen, voor zoo verre zij afgescheiden van andere dingen en op zich zelven in de ruimte bestaan, zijn weder iets zelfstandigs; en even als de zamengestelde Zelfstandigheid, waarvan zij de deelen uitmaken, zijn zij ook zelven weder deelbaar en dus ook zelven zamengestelde Zelfstandigheden.

Te allen tijde heeft men onderzocht, of er werkelijk ook eenvoudige Zelfstandigheden waren. Volgens Plato zijn de dingen op zich zelven geene Zelfstandigheden, maar slechts voorstellingen der rede; worden deze voorstellingen aan eene gegevene stof buiten haar verwezenlijkt, dan eerst worden zij Zelfstandigheden, en wel *ligchamelijke*, wanneer deze stof eene uitwendige en met de zinnen waar te nemen is; *onligchamelijke* Zelfstandigheden daarentegen ontstaan dan, wanneer de gegevene stof niet tot de zinnenwereld behoort. Epicurus bragt tot de eenvoudige Zelfstandigheden zijne ondeeltjes of *atomen*, die, met beweegkracht voorzien zijnde, even als de stofjes in de zonnestralen rondzweefden. Hij meende, dat uit deze alles was zamengesteld, en bouwde daarop zijn geheel wijsgeerig stelsel; dit noemt men de wijsbegeerte der ligchaamschdeeltjes of atomistich (*philosophia corpuscularis*). Later meende Leibnitz, dat men geene verdeeling der ligchamen tot in het oneindige kan aannemen, dewijl een eindig ligchaam, dat uit oneindig vele deeltjes bestaat, eene tegenstrijdigheid is, en deze stelling zich zelve wederspreekt. Hij bewees hieruit het bestaan van eenvoudige Zelfsta digheden, die hij *monaden* noemde, en hierin voornamelijk van de *atomen* van Epicurus onderscheiden zijn, dat zij al de eigenschappen der deelbare ligchamen missen, maar met voorstellingskracht zijn begaafd. Deze eenvoudige Zelfstandigheden bragt hij in zijne *monadologie* of monadenleer, tot vier soorten: eene oneindige namelijk, of de Godheid; eindige en redelijke, of de zielen der menschen; eindige en redelooze, maar met bewustzijn begaafd, of de zielen der dieren, en eindige, die noch rede

 noch

noch bewustheid bezitten, of de grondstoffen der zigtbare wereld. Daar het evenwel onverklaarbaar scheen, hoe uit zoodanige *monaden*, die volstrekt geene uitgebreidheid hebben, ligchamen kunnen te zamen gevoegd worden, die lengte, breedte en hoogte bezitten, heeft Kant bewezen, dat de geheele dwaling van Leibnitz ontstaan was door eene onjuiste toepasfing der verstandelijke overwegingsbegrippen (*logische Reflexions-Begriffe*) op de verschijnselen, waardoor hij aan hetgene blootelijk een voortbrengsel van het bespiegelend verstand was, een werkelijk bestaan in de zinnenwereld toekende.

Over het algemeen nemen wij twee eenvoudige Zelfstandigheden aan, God namelijk en de menschelijke ziel (om nu van de zielen der dieren niet te spreken, welke door velen insgelijks tot dezelve gebragt worden). Het eerste vloeit van zelf uit het regte denkbeeld der Godheid voort, maar het laatste schijnt niet zoo volstrekt zeker te zijn. Men wil dit voornamelijk daaruit bewijzen, dat hetgene in ons denkt, zich bij al, wat het denkt als onderwerp of subject, maar nooit als praedicaat van iets anders voorstelt, en dus eene Zelfstandigheid zijn moet: daar vervolgens het Ik, dat in ons denkt, zich altijd als eenheid, maar nooit als eene meerderheid van subjecten denkt, bewijst dit, dat het eene eenvoudige Zelfstandigheid is. Doch ook hier is door Kant en latere wijsgeeren aangemerkt, dat tot het denkbeeld eener Zelfstandigheid eene duurzame aanschouwing vereischt wordt: want indien ons deze niet gegeven wordt, kunnen wij iets niet als zelfstandigs waarnemen, en blijft ten opzigte van onze ziel, als welke wij door aanschouwing niet kunnen waarnemen, alles bij de bloote gedachte, waaruit nog niet de wezenlijkheid volgt. Zij verwijzen ons in dezen tot het redegeloof, dat door de duidelijkste uitspraken der zelfbewustheid ons de ziel als eene eenvoudige Zelfstandigheid doet aannemen. Descartes noemt de ziel eene *onvolkomene* Zelfstandigheid; want daar volgens hem een wezen, dat zich van zijn' geestelijken toestand door onmiddellijke gewaarwording bewust is, werkelijk bestaat, en de ziel haar bestaan door denken verraadt, is zij eene denkende Zelfstandigheid. Zij denkt en kent evenwel niet alles volkomen, zij is aan twijfeling onderworpen, en dus eene onvolkomene Zelfstandigheid. Duidelijk is het, dat deze wijsgeer eigenschap en zelfstandigheid (het denken en de ziel zelve) hier niet genoegzaam onderscheidt.

Het wijsgeerig stelsel van Spinoza, dat zoo veel aanstoot gegeven heeft, steunt alleen op het begrip, dat hij van eene Zelfstandigheid heeft. Hij ontleende dit van Des Cartès, die eene Zelfstandigheid noemt, iets dat zoo bestaat, dat het om te bestaan niets anders behoeft. Spinoza bouwde hierop voort, en nam dus maar éène oorspronkelijke Zelfstandigheid aan, de Godheid namelijk, waarvan alle andere zoo genoemde Zelfstandigheden slechts wijzigingen waren. De eigenschappen der Godheid, of der algemeene Zelfstandigheid, zijn oneindige uitbreiding (*expansio infinita*) en oneindig denken

ken (*cogitatio infinita*) : maar beide zijn een en hetzelfde en maken éêne onafscheidelijke eenheid uit. God is oneindig uitgebreid, omdat hij zich oneindig denkt, en hij denkt zich oneindig, omdat hij oneindig uitgebreid is. Alle ligchamen, die wij in de zinnenwereld waarnemen, zijn wijzigingen der godheid, aangemerkt als uitgebreid, en al wat tot de bovenzinnelijke wereld behoort zijn wijzigingen derzelfde godheid, aangemerkt als denkende. KANT heeft dit ſtelſel geheel omver geworpen door aan te toonen, dat de bepaling, welke SPINOZA van de Zelfstandigheid gaf, onjuist was. Zelfstandig noemen wij alleen iets, dat *op zich zelf* beſtaat, zonder dat daarmede het begrip van onafhankelijkheid, of het *door zich zelf* beſtaan, verbonden wordt : en dit juist was de oorzaak van SPINOZA's dwaling.

ZELOTEN, waren eigenlijk bij de Joden diegenen, welke voor de eer van God en hunnen tempel, alsmede voor hunne wetten, bijzonderlijk ijverden, en daarin dikwijls zoo ver gingen, dat zij eenen vermeenden verachter van God, of Sabbatſchender, zelfs ſteenigden, of op eene andere wijze van kant hielpen, zonder dat zij daarover eenige verantwoording ſchuldig waren. Tegenwoordig noemt men de zoodanigen *Zeloten*, die zich onbedachtzaam, en met eene onbetamelijke geſtrengheid, tot verdedigers van de godsdienst opwérpen, en tegen anders denkenden liefdeloos ijveren, en hen verketteren.

ZEND-AVESTA (levend woord) is de naam der heilige boeken, welke de nakomelingen der oude *Perſen*, de *Gebern* in *Perſië*, en de *Parſen* in *Indië*, voorgeven van hunnen godsdienstleeraar en wetgever ZOROASTER, voor meer dan 4,000 jaar, ontvangen te hebben. Engelſche en Franſche reizigers hebben reeds over de godsdienst der *Gebern*, en hunne heilige boeken eenige, maar onvolledige, berigten medegedeeld. ANQUETIL DU PERRON leerde, gedurende zijn verblijf in *Indië*, de heilige taal, waarin die boeken geſchreven zijn, en bragt, bij zijne terugkomst in *Europa*, (1762) afschriften derzelve mede, welke hij in 1771, in het Fransch, van de *Zend-Avesta* uitgaf. Naderhand verſcheen hiervan eene Duitſche overzetting van KLEUKER, onder den titel van : *Zend-Avesta*, ZOROASTERS *lebendiges Wort*, enz. 3 deel., *Riga* 1776 — 1778, en later (1789) de *Zend-Avesta* in het klein, zijnde een uittrekſel uit het werk van gemelden ſchrijver; doch al ſpoedig opperden Engelſche en Duitſche geleerden hunnen twijfel omtrent de echtheid en den ouderdom dezer ſchriften, waaruit twisten ontſtonden, waaromtrent het aanhangſel tot deze *Zend-Avesta*, enz. van KLEUKER, 1783, verder verſlag geeft. De *Zend-Avesta* beſtaat uit 5 boeken, die in de Zendtaal geſchreven zijn, waarvan men meent, dat een gedeelte derzelve door den opperregeerder der wereld, ORMUZD, aan ZOROASTER zoude geopenbaard zijn. Zij bevatten de leer van dit hoogst goedertieren wezen, van de engelen (*geniën*) des hemels, van het kwaad wezen (*Ariman*), van de belooningen en ſtraffen in eene andere wereld, enz. en werden bij de

open-

openbare godsdienst voorgelezen; terwijl een ander gedeelte uit eene verzameling van kleinere opstellen en fragmenten van verschillenden aard, bij voorb. gebeden, lofzangen aan de voornaamste geniën des hemels, zedespreuken, enz., bestaat. Deze zijn van verschillende opstellers, en in onderscheidene tongvallen geschreven. Ook bevatten deze boeken geschied- en aardrijkskundige berigten, die echter voor verschillende uitleggingen schijnen vatbaar te zijn. Vrienden van geheime wetenschappen hebben in deze boeken bijzondere verborgenheden, en de wijsheid van het oosten meenen te ontdekken.

ZENDELINGEN. Zoo noemt men, inzonderheid die Christenleeraars, welke ter voortplanting van het Christendom onder afgelegene volken, van dit heilrijk licht nog niet bestraald, gezonden worden. Reeds in de vroegste tijden van het Christendom gingen dikwijls Christenen, of uit eigen aandrang, of op last van hunne gemeenten, naar nabij- en afgelegene landen, om het Evangelie te verkondigen, en, enkele gevallen uitgezonderd, werd daardoor het Christendom nimmer door geweld van wapenen, hetwelk ook tegen het oogmerk van deszelfs gezegenden Insteller zoude geweest zijn, maar altijd door den zachten invloed der rede uitgebreid. Ook de Duitsche kerk werd door zoodanige zendelingen, die men later *Missionarissen* noemde, namelijk door Bonifacius, in de 8ste eeuw gevestigd. In de laatste eeuwen werd van de zijde der Katholijke kerk (welke echter ook de ondernemingen, om leden van de andere Christelijke gezindheden voor hunne bijzondere gemeenschap te werven, zendingen noemde) meer te dezen aanzien, dan door de Protestanten, verrigt, omdat dit met haar godsdienstig belang, met hare hierarchie, het best strookte, tot dat eindelijk *Engeland* in dezen de overhand verkreeg, en het Katholijke *Europa* met de overige deelen der wereld in meerdere aanraking kwam, dan het Protestantsche, om rede, dat de Katholijke kerk monniken had, die de paus konde zenden, werwaarts hij wilde, en eindelijk, omdat zij veel grooter rijkdommen, dan de Protestantsche bezat. De merkwaardigste zendingen der Katholijke kerk zijn die naar *China*, *Oost-Indië* en *Japan*, in welke landen echter, door *Engeland*, ten laatste het Christendom, nadat het voorheen reeds veel ingang gevonden had, weder verdrongen werd. In *China*, nogtans, en op de kust van *Coromandel* duren de gevestigde volkplantingen, ter verspreiding van het Christendom, voort; doch door de gebeurtenissen, welke de Fransche omwenteling zijn opgevolgd, werden de fondsen der zendelingen minder, en zij zijn in hunne werkzaamheden gestremd; terwijl bovendien de Katholijke kerk, thans hare oplettendheid geheel moetende bepalen tot hetgeen in *Europa* omging, slechts weinig voor de uitbreiding van het Christendom, onder Heidensche volken, konde ondernemen.

Onder de Protestantsche volken hebben de *Denen* en *Britten*, ten aanzien van het zendelingswerk zich verdienstelijk gemaakt. De door de eerste, sedert 1704, te *Tranquebar* gevestigde zendingen duren tot op den huidigen dag nog voort, en bij de reeds vroeger in *En-*

geland bestaande zendingsinrigtingen heeft zich in 1794 een uitgebreid zendelings-genootschap gevoegd, onder welks ondernemingen de zending van christenleeraars naar *Zuid-Afrika* en *Australië* merkwaardig is. Ook andere volken hebben Zendelingen buiten 'slands. *Frankrijk* heeft er in *China*, *Siam*, *Tunkin* en *Cochinchina*; de broedergemeente, *Hernhutters*, in *Duitschland* en elders, hebben er onder de meeste Heidensche volken; van ons vaderland heeft men, sedert 1802, in *Zuid-Afrika*, te *Betheldorp* en op 14 andere plaatsen, door onzen landgenoot VAN DER KEMP eene soortgelijke zendingscommissie tot stand gebragt; doch van de Portugesche zendingen naar *Afrika* en *Brazilië* is weinig bekend. Al deze inrigtingen hebben veel goeds verspreid, en wie, die slechts eenige kennis bezit van het verderfelijk bijgeloof en de zedelijke verbastering der meeste Heidensche volken, moet zich niet over de pogingen, om hen tot het wezenlijk Christendom te brengen, verheugen en derzelver verderen gelukkigen voortgang wenschen; doch alles komt aan op de leerwijze, waarvan men zich bij deze volken bedient, om hen tot echte en ware Christenen, overeenkomstig de leer van JEZUS zelven, te vormen. Eene volledige kennis der zendingen, die ook voor land- en volkenkunde hoogst belangrijk zijn geworden, benevens derzelver geschiedenis, kan men in de volgende werken vinden: *Nachrichten von der Ausbreitung des Reichs* JESU CHRISTI *überhaupt, und durch Missionarien unter den Heiden insbesondere; Elberfeld*, 1813. *Neue Geschichte der Evangelischen Missions-Anstalten zur Bekehrung der Heiden in Ost-Indien*, uit eigenhandige brieven en berigten van Zendelingen opgemaakt, waarvan in *Halle* 1813 het 65 stuk door Fr. KNAPP is uitgegeven, en eindelijk het *Magazin für die Geschichte der neuesten protestantischen Missions- und Bibelgesellschaften* van BLUMHART, *Bazel* 1816 — 1818. Behalve deze Duitsche schriften heeft men nog andere over dit onderwerp, als: CHATEAUBRIAND's *Génie du Christianisme* (door VAN KAMPEN in het Nederduitsch vertaald); *Histoire de l'établissement du Christianisme dans les Indes Orient. par les évèques et Missionaires Français, Paris* 1803; BUCHANAN's *Christian researches in Asia, London* 1811; J. CAMPBEL's (een reiziger van het Britsche Zendelingsgenootschap) *Geog. and Ethomolog. essay of Sud-Africa. London* 1815, en andere.

ZENITH. *Zie* NADIR.

ZENO. Een naam, die in de oude geschiedenis dikwijls voorkomt. Inzonderheid zijn twee wijsgeren van dien naam beroemd geworden, namelijk: ZENO, de *Eleatiker*, uit *Elea*, eene Grieksche volkplanting in *Groot Griekenland*, afkomstig, en ZENO de stichter der *Stoïsche* school, die in *Citium*, eene stad op het eiland *Cyprus*, geboren werd. De eerste (*van den laatsten zie men het art.* STOA) leefde omtrent 500 jaar voor de Christelijke tijdrekening; reisde met PARMENIDES naar *Athene*, en was een kweekeling der Eleatische school, door XENOPHANES (zie *aldaar*) opgerigt. Men schrijft aan hem de uitvinding,

al-

althans de verdere ontwikkeling, der redekunst toe, van welke hij zich, ter verdediging van het Eleatifche ftelfel, met vele fchranderheid bediende. Van zijne fchriften zijn alleen fragmenten, bij eenige fchrijvers, bewaard gebleven. Voor het overige fchetst men hem als een goed en edel man, als een' beminnaar van zijn vaderland, hetwelk hij van den tiran Elearchus poogde te verlosfen, en die, toen zijn' aanflag mislukte, alle folteringen met eene onverwinnelijke ftandvastigheid verduurde, en ten laatfte zich de tong afbeet, om zijne medepligtigen niet te verraden.

ZENO, (Apostolo) beroemd als dichter en letterkundige, had *Venetië*, in 1669, tot zijne geboorteftad. Hij ontving eene zorgvuldige opvoeding, en verrijkte zich reeds vroeg met ongewone kundigheden. Zijne eerfte vermaardheid had hij echter aan de dichtkunst te danken, waarop hij zich bijzonder toelegde; inzonderheid aan zijne *Melodramen*, toenmaals eene zeer gezochte, maar ook zeer misbruikte dichtfoort. Van meer dan éénen kant werd hem de plaats van tooneeldichter aangeboden; doch hij verkoos liever in zijn vaderland te blijven, en ondernam onder den titel van: *Giornali de letterati d'Italia*, een tijdfchrift, hetwelk nog tot heden zijne waarde behouden heeft. Nadat hij in 1725 zijne echtgenoote verloren had, ging hij, op uitnoodiging van Karel VI., als keizerlijk hofdichter, naar *Weenen*, waar zijn verblijf in het eerst weinig aangenaams opleverde; doch naderhand veranderde zijn toeftand, en hij gevoelde zich gelukkig in de gunst en perfoonlijke onderfcheiding des keizers. De goedkeuring, welke hij verwierf, fteeg met ieder nieuw Drama; terwijl hij bovendien tot historiefchrijver benoemd werd. Hij bekleedde zijne posten tot in het jaar 1729, wanneer hij dezelve, uit hoofde van zijnen toenemenden ouderdom, nederlegde, en naar *Venetië* terug keerde. De keizer, die hem als een' vriend waardeerde, liet hem zijn volle jaargeld behouden, onder belofte, van hem jaarlijks een nieuw *Melodrama* te zullen toezenden. Hier leefde hij tot in Slagtmaand 1750 in letterkundige bezigheden, in het bezit eener kostbare verzameling van boeken en munten, welke hij weinige maanden voor zijnen dood aan de orde der *Dominikanen* fchonk. Als dichter bezat Apostolo Zeno, ten aanzien van de muzikale poëzij der *Italianen*, groote verdienften, als hebbende aan hunne zangfpelen door zijne *Melodramen* eene meer regelmatige gedaante gegeven; eene verdienfte, welke zelfs door Metastasio in hem erkend wordt. Van meer en duurzamer waarde is, echter dat gene, hetwelk hij in het letter- en gefchiedkundige vak geleverd heeft, waarvan inzonderheid zijne aanmerkingen op Fontanini's *Biblioteca della Eloquenta Italiana*; zijne *Disfertationi Vossiane*; zijne bijdragen tot Forist's *Mappamondo Istorico*, en zijne levensbefchrijvingen van Sabellico, Guarini, Davila, en de 3 Manutiussen, benevens zijne talrijke, in handfchrift, nagelatene werken, ten bewijze verftrekken, waarvan de laatfte, gedeeltelijk, nog tegenwoordig de uitgave zouden waardig zijn.

ZENOBIA (SEPTIMIA). Eene beroemde en merkwaardige vorstin uit de helft der 3de eeuw, welke zich door vele uitmuntende eigenschappen, inzonderheid door mannelijken heldenmoed en eene hooge mate van fchranderheid, boven hare tijdgenooten verhief. Als gemalin van ODENATHUS, den ftichter van het *Palmyrisch* rijk in *Syrie*, nam zij, na diens dood, in 267, de regering in handen, en beftuurde hetzelve, in den naam van hare zonen, vrij gelukkig. Bij de zwakheid van den toenmaligen Romeinfchen keizer, dien hare trotschheid verachtte, had zij zich aan zijne opperheerfchappij geheel onttrokken, vergrootte haar rijk door aanzienlijke veroveringen, en nam den titel van *Koningin van het Oosten* aan. Aan keizer AURELIANUS, echter, was het voorbehouden, om haar te overwinnen: hij floeg haar leger, dat den hardnekkigften tegenftand bood, en belegerde haar eindelijk in *Palmyra*, zonder de minfte hoop op eene gelukkige uitkomst. AURELIANUS liet haar door eenen eigenhandigen brief tot de overgave bewegen, onder belofte, haar het leven te zullen fchenken; doch zij wees dezen voorflag van de hand, en antwoordde hem zeer koelbloedig, dat haar nog moeds genoeg overgebleven was, om, in een wanhopend geval, het voorbeeld van CLEOPATRA (zie *aldaar*) te volgen. De keizer hierover ten uiterfte verbitterd, waagde eenen nieuwen aanval, veroverde in 273 *Palmyra*, en nam ZENOBIA gevangen. Ofschoon wel zijn leger verlangde, dat hij haar het leven niet zou fchenken, meende AURELIANUS nogtans, dat zulk eene vrouw den dood niet verdiende. Hij nam haar derhalve met zich naar *Rome*, en zette zijnen glansrijken triumftogt in die ftad door haar nog meerderen luister bij. Zij verfcheen in eene onbefchrijfelijke pracht, in een gewaad, rijk met edelgefteenten bezet, en was aan eene gouden keten gekluisterd, die haar nagedragen werd. Hare fchoone leest, hare zwarte, levendige oogen, en majestueufe houding in haar geheele gedrag, wonnen de harten der *Romeinen*, zoo dat zij naderhand aanzienlijke landerijen in de ftreken van *Tibur* verkreeg, waarvan zij zoo vele inkomften trok, dat zij, overeenkomftig haren vorigen ftaat, konde leven; terwijl hare dochters aan de voornaamfte *Romeinen* huwden, en haar' zoon *Bubal Latth*, een klein prinsdom in *Armenië*, ten deel viel. Men meent, dat hare nakomelingfchap nog op het einde der 4de eeuw te *Rome* gebloeid heeft.

ZENUWEN en ZENUWGESTEL. Zenuwen zijn weeke, mergachtige draden in het dierlijk ligchaam, die in, met elkander gelijkloopende, bundels liggen, zoo dat verfcheidene zoodanige bundels eene Zenuw uitmaken. Ieder bundel is met een bijzonder, teeder bekleedfel omgeven, hetwelk aan de vaathuid der herfens gelijkvormig, en even als deze met bloedvaten doorweven is, welker fijnfte takken in de zelfftandigheid der Zenuwen zelven eindigen. Deze Zenuwen zijn door het geheele dierlijk lichaam verfpreid, en ftaan door menigvuldige verbindingen met elkander in gemeenfchap: alleen de herfenhuid, de dunne opperhuid, de haren en nagels hebben, ten minfte

in

in den gezonden ſtaat, geene Zenuwen. De kracht der Zenuwen is verſchillend, naar mate zich meerdere of mindere mergbundels tot éćne Zenuw vereenigen. Op bepaalde plaatſen van het ligchaam liggen verſcheidene Zenuwen zoo digt bij elkander, dat de eene aan de andere gehecht ſchijnt, en derzelver bundels zich zoodanig doorkruiſen en ineen vlechten, dat men ze niet dan met vele moeite kan van elkander ſcheiden. Dit noemt men de Zenuwvlechten, die zich voornamelijk in den onderbuik, achter de maag, en in den omtrek van de holligheid van het hart, bij de lever, de milt, het darmſcheidſel, alsmede bij het hart, enz. bevinden. De uiterſte punten der Zenuwen loopen niet alle op dezelfde wijze uit, inzonderheid die tot de zintuigen behooren. In het werktuig van het gehoor, bij voorb., verliest zich de Zenuw in eene brijachtige, rondom vochtige ſtof; de gezigtzenuw eindigt in eene mergachtige huid; die voor den ſmaak in kleine wratjes, en die voor het gevoel beſtemd zijn, loopen in de toppen der vingers uit; terwijl de Zenuwen van de ſpieren zich in derzelver weefsel verliezen, zoo dat men hare uiterſte einden niet naauwkeurig kan waarnemen.

Alle Zenuwen van het ligchaam zijn onder den naam van het *Zenuwſtelſel* begrepen. Dit hangt ten naauwſte met de herſens en het ruggemerg, als eene verlengde voortzetting der eerſte zamen, en men kan als het voornaamſte middelpunt beſchouwd worden, waaruit al de werkzaamheid der Zenuwen voortſpruit, en waarin zich alles, als in een vereenigingspunt, verzamelt. De masſa der Zenuwen zelven beſtaat voor het overige uit dezelfde mergachtige, eene ſoort van eiwitaardige, ſtof, als de herſens, welke haar voedſel uit het haar omkleedend vaatnet ontvangt. De menigvuldige arterieele bloedvaten der Zenuwen, en derzelver uitlooping in het ruggemerg, toonen ten duidelijkſte, dat de Zenuwen door hetzelve, en niet door de herſens gevoed worden, en derzelver werkzaamheid, gevolgelijk, van deze onafhankelijk is; zelfs dat iedere Zenuwpartij als een deel dier herſens kan beſchouwd worden, werwaarts zij heenloopt.

Het Zenuwgeſtel wordt bepaald door den hoogeren trap van leven, waarop het dier en de mensch ſtaat. Dezelve vorderde, namelijk, eene volkomener bewerktuiging, een ſterker ſteunſel der individualiteit, eene grootere, vrijere werkzaamheid der krachten (*functiones*) eene meer volkomenene afzondering van de geheele overige natuur, of van de buitenwereld. Deze brengt natuurlijk met zich eene ſcheiding, eene verandering in ruimte, eene willekeurige beweging, een evenwigt tusſchen de buitenwereld en het bijzonder voorwerp (*individu*), hetwelk trapswijze van eene duistere gewaarwording van zijn eigen ligchaam, en hetgeen hetzelve omringt, tot eene heldere aanſchouwing der buiten-wereld, bij den mensch tot eene duidelijke onderſcheiding derzelve van de inwendige gewaarwording, en tot bewustheid van zich zelven opklimt. Alle deze vereischten van het dierelijke en menſchelijke leven worden door het Zenuwgeſtel

voort-

voortgebragt; want, vooreerst, worden de zoo menigvuldige, op zich zelven ſtaande, (*geiſoleerde*), ten deele vreemdäardige gedaanten van het dierlijk ligchaam, dat door celweefsels, vliezen en banden werktuigelijk aaneen is gehecht, door het Zenuwſtelſel tot een zamenhangend geheel gebragt, en worden alleen door het vaatſtelſel in zoo ver met elkander verbonden, als het aan allen dat gedeelte bloed toevoert, hetwelk ieder tot derzelver onderhouding en eigenaardige verrigting behoeft; doch het is eigenlijk het Zenuwgeſtel, hetwelk aan allen het leven mededeelt, derzelver werkzaamheden regelt, tot een gemeenſchappelijk oogmerk beſtuurt, in afwisſelende betrekkingen plaatst, en derzelver wederkeerigen invloed op elkander bepaalt. Deze werkingen van het Zenuwgeſtel worden door dat gedeelte van hetzelve voortgebragt, hetwelk in den onderbuik verſpreid is, vele netten en vlechten vormt, en het voortbrengend (*reproductive*) of groeijend (*vegetative*) Zenuwſtelſel wordt genoemd, om dat de wasdom en inſtandhouding van het ligchaam door hetzelve geregeld wordt. Dit gedeelte van het Zenuwſtelſel ſtaat door middel van de Zenuwknoopen als op zich zelf, en is van dat der herſens genoegzaam afgezonderd, zoo dat het, om zoo te ſpreken, eene op zich zelve liggende ſtreek uitmaakt, welke van de herſens bijna geheel onafhankelijk is; terwijl deszelfs werkzaamheid noch door dezelve geregeld, noch gevoeld wordt. Ten tweede bewerkt een ander gedeelte van het Zenuwgeſtel de volkomenſte tegenſtelling tot de buitenwereld, de willekeurige beweging en verandering in ruimte, en de aanſchouwing der buitenwereld bij de menſchen tot bewustheid toe. Dit is het herſen- of cerebraalſtelſel, hetwelk alle Zenuwen bevat, die uit de groote en kleine herſens, en gedeeltelijk uit het verlengde merg en ruggemerg voortkomen. Derzelver verrigting hangt van den wil af, terwijl bepaalde wilsneigingen van de herſens, als uit het middelpunt, op die Zenuwen werken, die tot de te bewegen ſpieren loopen. Andere Zenuwen van het cerebraalſtelſel keeren zich naar de oppervlakte van het ligchaaam, naar de buitenwereld, om de menigvuldige indrukken van derzelver voorwerpen op te nemen, tot de herſens voort te planten, en aldaar denkbeelden te vormen. Dit zijn de Zenuwen der zintuigen, welke paarswijze van de herſens tot de onderſcheidene werktuigen der zinnen afdalen. Zoo is het eerſte Zenuwpaar voor den neus beſtemd, en wordt de Reukzenuw genoemd; terwijl zij zich in de neusholte uitbreidt, en aldaar den reuk vormt. Het tweede (*Nervus opticus*) dient voor het gezigt; is van eene aanmerkelijke dikte; loopt langs de oogholte; dringt aan de achterzijde van den oogappel door een rond, van verſcheidene gaatjes voorzien, vlies der vaste huid van den oogappel in denzelven, en vormt grootendeels de zenuwhuid van het oog, welke tot het opvangen der beelden beſtemd is, en de nethuid (*retina*) genoemd wordt. (zie *verder* GEZIGT) Het achtſte Zenuwpaar vormt de Gehoorzenuwen, welke zich in het binnenſte

van

van het oor uitbreiden, en voor de beweging der lucht vatbaar zijn. Uit de menigvuldige takken van het vijfde zenuwpaar fpruiten de Zenuwen der tong voort, waardoor de fmaak gevormd wordt. Het gevoel is, over het algemeen, de wortel van al de overige zintuigen, welke flechts bijzondere hoedanigheden en hoogere trappen van hetzelve zijn, en is inzonderheid in de opperhuid en de toppen der vingers geplaatst, als de eigenlijke werktuigen van aanraking uitmakende, waardoor de ziel het ftoffelijk beftaan en den vorm der uiterlijke voorwerpen waarneemt. Dit uitwendig gevoel wordt door verfcheidene Zenuwen, welke zich in de opperhuid uitbreiden, bewerkftelligd, en die plaatfen, waar het zich het fterkts vertoont, zijn ook van de meeste Zenuwen voorzien, welke geheele reekfen van naast elkander liggende Zenuwvlechten vormen; zoo als bij voorb. aan de lippen, de toppen der vingers enz. Eindelijk wordt nog door het geheele Zenuwftelfel, inzonderheid echter door de Zenuwvlechten, het inwendig gevoel, of gewaarwordingsvermogen, verwekt, waardoor wij van de indrukken, welke op de Zenuwen zijn veroorzaakt, bewustheid erlangen, en welk gevoel zich veel verder dan ons ligchamelijk gevoel uitftrekt.

Het Zenuwftelfel werkt derhalve van buiten naar binnen, en zoo ook omgekeerd: van buiten, door de ontvangen indrukken der zintuigen tot de herfens voort te planten en tot denkbeelden te vormen; van het *centrum* (middelpunt) tot de *peripherie* (omtrek), door van de herfens af de willekeurigfte bewegingen te verwekken; terwijl het *reproductive* (voortplantend) Zenuwftelfel, in ftille werkzaamheid, de inftandhouding van het geheele werktuig beftuurt, en, in eenen gezonden ftaat, zich alleen door de werkingen van het inwendig gevoelvermogen, door welftand, inftinct, driften, honger en dorst, en, in eenen ziekelijken ftaat, door de ontwaarwording van ongefteldheid en fmart openbaart. In de werking van het gezamenlijk Zenuwftelfel onderfcheiden wij de prikkelbaarheid of ontvangbaarheid (*receptiviteit*) en de kracht van hetzelve: van de eerfte hangt de fnelheid, en van de laatfte de fterkte en duurzaamheid van deszelfs werkzaamheid af. De kracht van het Zenuwftelfel werkt echter op geen vast punt; maar is bewegelijk en veranderlijk, zelfs in één en hetzelfde voorwerp. In den flaap, bij voorb. is de aandoenlijkheid van het herfengeftel zwakker, en die van het reproductive Zenuwgeftel daarentegen fterker. Van hier, dat de zintuigen, bij eenen gezonden flaap, rusten, en de willekeurige bewegingen ophouden; waartegen de werktuigen, tot de ademhaling, den omloop van het bloed, de fpijsvertering, afzondering en voeding beftemd, eene meerdere kracht uitoefenen; terwijl het gemeen gevoel, daarentegen, in den flaap, zich juist daardoor verheft, en levendiger wordt aangedaan, dan in eenen wakenden toeftand, zoo als bij voorb. in den droom.

Uit het tot hiertoe gezegde blijkt, dat het Zenuwgeftel een eigendommelijk leven bezit, ja dat al het leven van hetzelve uitgaat, en

en alle werkzaamheid van de ziel zelve op het leven van het Zenuwgeſtel beruſt. De werkzaamheid van het geheele werktuigelijk zamenſtel wordt door hetzelve bezield en geregeld: het gevoel, de gewaarwordig en, aanſchouwing der zinnen, het voortbrengen van denkbeelden, worden daardoor bewerkt: een levendig Zenuwgeſtel heeft in zijne werking naar beneden een vlug ligchaam, en naar boven eenen vluggen geest ten gevolge. Ook in het ſtoffelijke levert het Zenuwſtelſel een afgezonderd, in het overige werktuigelijk zamenſtel, om zoo te ſpreken, een ondergeſchoven ſtelſel op, hetwelk ſlechts met het eerſte door twee aanrakingspunten in verband ſtaat: vooreerst, om de fijnſte en teederſte takjes van het ſlagadergenſtel rondom zich te verzamelen, en om de fijnſte voedingſtof er uit te zuigen, en ten andere, om zijne bezielende kracht over het geheele werktuigelijk geſtel, vervolgens, weder te verſpreiden, en alle verrigtingen van hetzelve te beſturen, opdat zij allen geregeld aan derzelver hooger doel, de bemiddelende werking tusſchen ziel en ligchaam, ter dienſte van de eerſte, zouden kunnen volbrengen. Het Zenuwgeſtel vertoont zich dus aan ons als het wezenlijk deel van ons *ik*, en het overige ligchaam als het lijf van dit ligchaam, als een beſchutſel, als een voedend en nuttig hulſel. Zelfs het zigtbare, zich als witachtig merg vertoonend, weefsel van dit ſtelſel is ſlechts de woonplaats van den daaraan verwanten, onzigtbaren Zenuwgeest, welks hoogere natuur voor onze zinnen niet vatbaar is, en alleen de eene of andere, met de ziel verwante, aetheriſche, mogelijk wel verligchamelijkte, lichtſtof doet vooronderſtellen. Dat deze aetheriſche Zenuwgeest niet volkomen aan de tot hiertoe bekende wetten der ligchamelijke wereld gebonden is, en onder zekere omſtandigheden vrijer werkt, blijkt reeds daaruit, dat de werkkring der Zenuwaderen zich over derzelver ligchamelijk aanwezen uitſtrekt, en eene ſoort van gevoeligen dampkring van de fijne Zenuwvloeiſtof rondom zich vormt, zoo als dagelijkſche waarnemingen aan het werktuigelijk zamenſtel ſchijnen te bewijzen; ten minſte, ofschoon het ontleedmes de fijnſte Zenuwen niet in hare fijnſte takverſpreidingen kan vervolgen, is het echter meer dan waarſchijnlijk, dat de fijnſte ſpiervezeltjes ook van allerfijnſte Zenuwdraadjes worden voorzien. Ieder plekje der huid is gevoelig, niettegenſtaande zij niet van een zamenhangend deel van Zenuwmerg voorzien is, maar ſlechts een weefsel van draden bezit. Van Humbolt heeft het aanwezen van dezen gevoeligen kring van levensvloeiſtof rondom de Zenuwen, zelfs door Galvaniſche proeven, bewezen; doch men vindt daarvoor nog meer in het oog loopende bewijzen in verſcheidene verſchijnſels van het dierlijk *Magnetismus* (zie *aldaar*).

ZENUWZIEKTEN zijn zoodanige, welke haren oorſprong in het Zenuwſtelſel hebben; in eene afwijking van deszelfs bewerktuiging en verrigting van den gewonen regel beſtaan, en zich door eene ver-

ſtoring van deszelfs eigendommelijke, voor ons merkbare, werkingen openbaren. De wezenlijk plaats hebbende Zenuwziekten hebben haren grond of in eene gebrekkige bewerktuiging, of in eene verandering van derzelver krachten. Beide kunnen in elkander loopen, en ook ieder op zich zelve te gelijk voor handen zijn. Het fijne vaatvlies der zenuwhuid kan te gevoelig worden, te veel bloed en voedſel naar de zenuwen voeren, of te werkeloos zijn, waardoor de inſtandhouding der zenuwen lijdt; terwijl door eene gebrekkige opſlurping benaauwdheden, en ophooping van ſchadelijke ſtoffen in de zenuwdraden plaats grijpen, welke hardnekkige pijnen, kramptrekkingen en verlammingen veroorzaken. Is de prikkelbaarheid van het Zenuwgeſtel te groot, en daardoor dus deszelfs aandoenlijkheid ziekelijk ſterker, dan veroorzaken alle indrukken te ſchielijke en hevige gewaarwordingen, en verwekken eene ſterke, doch ongeregelde werkzaamheid. Van hier, dat gewone aandoeningen reeds ſmartelijk zijn, en voor de zinnen onaangename gewaarwordingen te weeg brengen: de denkbeelden zijn hierbij levendig en volgen elkander in eene ongeregelde orde ſchielijk op; de verbeelding is te ſterk, en de bewegingen zijn onwillekeurig, en gaan met trekkingen vergezeld. Is de kracht van het Zenuwſtelſel te veel verminderd, dan zijn ook deszelfs verrigtingen te zwak, of houden geheel op: gewone indrukken verwekken geene gewaarwordingen; de zintuigen worden ſtomp; de verbeeldingskracht wordt verlamd, en de beweging der ſpieren wordt zwakker. De krachten van het Zenuwgeſtel kunnen echter, ook zonder toe- of af te nemen, eene ziekelijke ſtemming verkrijgen, zoo dat zekere indrukken geheel andere dan de gewone werkingen te weeg brengen; en dit zijn de gewone *Idiosyncratiën*.

De merkbare ongeſteldheden der zenuwen verſchillen naar mate van zekere partijen en plaatſen, welke door dezelve inzonderheid lijden. Treft dit de zenuwen van het reproductive ſtelſel des geheelen ligchaams, dan ontſtaat er een onaangenaam gevoel, hetwelk zich naar de verſcheidenheid der deelen, onder verſchillende vormen, vertoont, als: van honger, dorst, matheid, walging, koude, hitte, angst; van eene jeukerige, trekkende, drukkende, ſnijdende, ſtekende, kloppende en knagende pijn; van eene ontwaring van doofheid en ſlapen der leden, en van het prikkelen in dezelve, alsof zij met naalden geſtoken worden. Voorts openbaren zich ook ſomtijds ongeregelde neigingen van het inſtinct, b.v. trek naar krijt, naar alles, wat zuur is, de zonderlinge lusten van vele zwangere vrouwen, ongeſteldheid van het inwendig gevoel, waardoor men zich de deelen van het ligchaam anders voorſtelt, dan zij zijn: zoo als bij voorb. het geval bij zoodanige kranken is, die zich verbeelden, dat hun ligchaam in tweeën gedeeld is, en een tweede *ik* naast hun eigenlijk ligchaam wanen te zien liggen; of dat zij uit glas of was beſtaan, of beenen van hout of stroo hebben. Ten aanzien van de ongeſteldheid der zintuigen heerscht eveneens vele verſcheidenheid, naar gelang van het verſchil

der deelen zelven, en de veranderingen in hunne zenuwkrachten. Bij velen is het gevoel in de huid zoo ſtomp, dat zij warm noch koud, hard noch zacht onderſcheiden: anderen bezitten een te fijn gevoel; reuk of ſmaak, kunnen te ſtomp of te ſcherp worden; ſommigen kunnen den reuk van zekere dingen volſtrekt niet verdragen; terwijl anderen, daarentegen, wederom zoodanigen reuk beminnen, die andere menſchen ſtuit. Op gelijke wijze is het met het gehoor geſteld; doch nog menigvuldiger zijn de verſchijnſels van ongeſteldheid aan de gezigtszenuwen, waaruit eene overmatige gevoeligheid, zoo wel als zwakheid van gezigt, geboren wordt, die de zonderlingſte verſchijnſels kunnen voortbrengen, zoo als vlekken, vonken, bogen, paarlſnoeren, en andere verſchijnſels en figuren van allerlei aard. De ongeſteldheid van ons inwendig gevoel levert, ten aanzien onzer gewaarwordingen, denkbeelden en verbeelding, dezelfde menigvuldige verſchijnſels op. Valſche voorſtellingen en gebrekkige beelden worden daardoor verwekt, die dikwijls zoo ſterk kunnen zijn, als of wij ze wezenlijk met onze oogen zagen, en, wanneer zich de ziekte tot de herſens en de werktuigen der ziel voortplant, oorzaak kunnen worden, dat de kranke zijnen ſubjectiven toeſtand, ten aanzien van de voorwerpen buiten hem, niet meer onderſcheidt; dat de ongeregelde denkbeelden zelfs over zijnen wil het gebied voeren, en de daaruit voortvloeijende begeerte in hem doen oprijzen. Van hier de ongeregelde gewaarwordingen, zonder dat zich daartoe, van buiten, genoegzame aanleidingen opdoen; buitenſporige droefgeestigheid en lusteloosheid; afwisſelende (*periodique*) moedeloosheid; angstvallige en levendige droomen; ijlhoofdigheid; de zoogenoemde nachtmerrie, en dergelijke. Menigvuldig zijn almede de verſchijnſels der Zenuwziekten in het ſpiergeſtel, welke zich als ſtuip- of kramptrekkingen vertoonen, en nu ſlechts plaatſelijk, dan eens algemeen, voorbijgaande, of aanhoudend zijn. In verſcheidene koortſen, bij voorb. bij die, waarin de zenuwen mede worden aangetast, ontwaart men eene geſtadige, ongeregelde, onwillekeurige beweging in de gezigtſpieren, en zoo ook aan andere deelen van het ligchaam, bij voorb. de zoogenoemde zenuwtrekkingen (*Sehnenhüpfen*): ook in de onwillekeurige ſpieren ontſtaan allerhande krampachtige bewegingen, als: kramp in de maag, kramptrekkende beklemmingen op de borst, in het middelrif, hartkloppingen, enz. Men kan eenen natuurlijken aanleg tot Zenuwziekten bezitten; doch zij kunnen ook ontſtaan uit eene ongeregelde leefwijze, overdrevene weelde, verwijfdheid, en bovenmatige inſpanning van het Zenuwgeſtel. De aanleidende oorzaken zijn deels in de menigvuldige invloeden der buitenwereld te zoeken, bij voorb. in de lucht en hare verſchillende vormen; haar aandeel van elektrieke ſtof; hare veerkrachtige ſpanning; derzelver graad van droogte of vochtigheid, enz. De voedingsmiddelen, bij voorb. vleesch, verhittende, gekruide ſpijzen en dranken, verhoogen de prikkelbaarheid der zenuwen, terwijl plantenvoedſel dezelve vermindert,

dert, en de meeste dierlijke en plantaardige vergiften hevige Zenuwziekten veroorzaken. Gedeeltelijk echter werken ook vreemde dingen, die zich in het ligchaam bevinden, als: wormen in het darmkanaal, befloten lucht, zelfs fcherpe onreinheden van velerlei aard, tot deze ziekten mede. Eindelijk zijn ook de aandoeningen van het ligchaam zelf, en van het geheele zenuwgeftel, dikwijls oorzaken van vele zenuwziekten, bij voorb. te veel waken, hetwelk de zenuwkracht uitput; ziekten, inzonderheid koortfen; zekere tijden bij het vrouwelijk geflacht, gedurende welke de prikkelbaarheid van het zenuwgeftel verhoogd is; infpanning der herfens door eene bovenmatige werkzaamheid van den geest; zwangerheid, en al te hevige aandoeningen en driften.

ZEOLITH, ook wel bruifende- of fchuimfteen genoemd, uit hoofde van zijne voorname eigenfchap, om op kolen voor de foldeerpijp takachtig op te blazen, zonder als tot eene paarl zamen te vloeijen. Hij is wit in velerlei verfcheidenheden van kleur; fomtijds tegelrood of ook wel groen; versch gedolven is hij meer of min doorfchijnend, en doorgaans paarlemoer-glanzig, waartegen de verweerde ondoorzigtig, aard- of meelachtig is. Meestal is hij als van uit malkander loopende ftralen zamengefteld; fomtijds bladerig; veeltijds ongevormd; dikwijls niervormig; veel ook gecristallifeerd, en dan wel meest in zeszijdige tafelen of zuilen; zelden in eene kubieke gedaante; fomtijds naaldvormig, ook wel vezelig, wanneer hij *Haar-zeolith* genoemd wordt, en meestal half hard. Zijn fpecifiek gewigt is = 2134, en het gehalte (volgens PELLETIER) van eene der *Faroe-eilanden* = 50 kiezelaarde, 20 thoonaarde, 8 kalkaarde en 22 water. Hij wordt, onder anderen, voornamelijk op *IJsland* en op de *Faroe-eilanden*, fommige ook wel in velerlei Bafalten enz. gevonden.

ZEPHYR. Een zachte, koele, aangename avondwind, eigenlijk de zuid-zuidweste wind. De naam is uit het Grieksch ontleend, en beteekent, volgens de afleiding, eenen wind, die levend maakt, om dat de planten, ten tijde, als hij begint, door de verwarmde lucht een nieuw leven ontvangen. Volgens de fabelleer der *Grieken* en *Romeinen* behoorde ZEPHYRUS onder de mindere Godheden, en was een zoon van AEOLUS en AURORA, en de minnaar van CHLORIS of FLORA. De *Romeinen* noemden hem FAVONIUS. Bloemen en aardvruchten ftonden onder zijne befcherming, en men ftelde hem voor als een' fchoon', zachtaardig' jongeling, met eenen bloemenkrans op het hoofd. Bij onze dichters komen dikwijls *Zephyrs* voor.

ZERADUSCHT. Is een naam van ZOROASTER, die in de oude *Medifche* of *Zend*-taal *Zeretuschti* genoemd wordt, dat is: gouden fter, blinkend gefternte, (*Zie* ZOROASTER).

ZERBST, de grootfte ftad van de gezamenlijke landen der huizen van *Anhalt*, ligt eene mijl van de *Elbe* in eenen vlakken, zandigen grond; heeft een fraai, buiten de ftad liggend refidentieflot; 4 voor-

fte-

steden, en 3,000 inwoners. Lutherschen en Gereformeerden zijn hier onder elkander vermengd, en de raad bestaat uit een gelijk getal leden dezer beide gezindheden. Men vindt er een goed *Gymnasium*, eene beroemde kostschool voor meisjes; benevens eene aanzienlijke goud-, zilver- en wasfabrijk, eene bierbrouwerij, en het voor de Anhaltsche en Swartzburgsche huizen ingestelde hooge geregtshof van appèl.

ZETMEEL. Wanneer men planten of gewassen fijn maakt, of den zamenhang der deelen geheel en al verbreekt, en deze pap in water kneedt en bewerkt, dan zal zich uit dit water, als het door eene zeef, ter terughouding der grove deelen, geloopen is, op den bodem van het vat eene meelachtige stof nederzetten, welke in de scheikunde onder den naam van Zetmeel (*fecula feculo*) bekend is. Dit Zetmeel is een wezenlijk bestanddeel der gewassen, en, volgens de nieuwste onderzoekingen der scheikundigen, voor het grootste gedeelte uit stijfsel zamengesteld. Niet alle planten bevatten daarvan eene gelijke hoeveelheid, noch is hetzelve in alle deelen eener plant even zeer aanwezig. De granen hebben er zeer veel van, en onder deze wel het meest de tarwe, als makende het hoofdbestanddeel van het meel uit. Ook is het rijkelijk in de bolachtige wortelen der gewassen aanwezig, en wel het meest in de aardappelen. PAYEN vond eene gelijksoortige stof in den wortel van de *dahllia purpurea*, en noemde dezelve *dahline*, terwijl ook eenige mossoorten hetzelve in eene aanmerkelijke hoeveelheid bevatten. Zoo is ook de *sago* een Zetmeel, welke van den sagopalm (*zie aldaar*) en de *saleb*, die uit de wortelen van de onderscheidene soorten van het standelkruid (*orchis*), inzonderheid de *orchis morio*, afkomstig is, welke laatste met de sago dezelfde eigenschappen bezit; maar zich van alle andere soorten van Zetmeel daardoor onderscheidt, dat deszelfs verbinding met water, met *magnesia*, *ammoniac* en potasch, eene stijve gelei vormt, die eene groote hoeveelheid water bevat; terwijl ook het brood uit den zoo scherpen en met een vergiftig sap doordrongen *manioc-wortel* (*jatropha manihot.*), insgelijks, hiertoe moet gebragt worden. De *Amerikanen* ontnemen, door wassching, zorgvuldig aan dit Zetmeel het vergiftige sap, en bakken er dan een zeer voedzaam brood van. Behalve deze en andere is sedert eenige jaren het gebruik van *arrow-root-meel* vrij algemeen. De weinige reuk aan verschillende soorten van Zetmeel eigen, schijnt door de vlugge olie te ontstaan; ten minste dit is het geval met de aardappelen, waaruit men zonder veel moeite, bij de overhaling van den brandewijn uit dit Zetmeel, eene olie verkrijgt, die, met eene ruime hoeveelheid water vermengd, ons dadelijk den reuk van aardappelen doet waarnemen.

ZEUS. Zoo noemden de *Grieken* JUPITER (*Zie aldaar*).

ZEUXIS. Een beroemd Grieksch schilder, die omtrent 400 jaar voor onze tijdrekening leefde, en *Heraclea*, in *Groot-Griekenland*, tot

tot zijne geboorteplaats had. Hij was een leerling van den Atheenschen schilder Apollodorus; bragt de schilderkunst tot eenen hoogeren trap van volkomenheid; overtrof al zijne voorgangers; wist licht en schaduw behoorlijk te verdeelen, en had een uitmuntend coloriet. Van hier, dat zijne schilderstukken zeer duur verkocht werden, en hij ten laatste er niet één meer verkoopen wilde, omdat, zoo als men zegt dat hij zich uitliet, dezelve niet te betalen waren. Zijn klimmende roem verwekte den naijver zijns leermeesters, die men meent, dat eene satire op hem vervaardigde. Zeuxis was bijzonder gelukkig in het schilderen van vrouwelijke beelden, waaronder door de oude geschiedschrijvers, inzonderheid, het afbeeldsel eener Helena, voor de stad *Crotona*, volgens anderen voor *Agrigentum*, door hem vervaardigd, geroemd wordt, en waartoe hij 5 der schoonste meisjes tot een model had uitgekozen. Niet minder vermaard is bij de oudheid zijn schilderstuk, verbeeldende Jupiter op zijnen troon zittende, en van de overige Goden omringd; doch van al deze kunstgewrochten is niets tot op onzen tijd bewaard gebleven. Zeuxis schilderde veel voor den koning Archelaus van *Macedonië*, en men telt nog onder zijne voornaamste stukken een' Hercules *in de wieg*, die de slangen verplet; een *kampvechter*, eene Alcmene, en eene Penelope. Hij schilderde langzaam, doch bragt ook daardoor zijne stukken tot meer volkomenheid, en was een getrouw navolger der natuur. Toen hij met zijnen kunstgenoot, den beroemden Parrhasius, op zekeren tijd eene wedstrijd aanving over de meerdere bekwaamheid in hun kunstvak, schilderde hij eenige druiventrosfen zoo natuurlijk, dat de vogels op dezelve afkwamen, waartegen zijn mededinger hem eenvoudig eenen tafel voorstelde, waarvoor een geschilderd gordijn, of behangsel, hing. Op het verlangen van Zeuxis, die meende, dat achter dit voorhangsel een meesterstuk van zijnen mededinger verborgen was, en hetzelve willende wegschuiven, doch slechts eene eenvoudige tafel ziende, riep hij uit: „ik ben overwonnen; „ want ik heb slechts vogels, maar Parrhasius heeft mij zelven be„ drogen." Zeuxis schijnt bijzonder uitgemunt te hebben in fruitstukken; want toen hij eens eenen jongen knaap geschilderd had, die eene mand met druiven droeg, kwamen de vogels er weder op af; doch dit voldeed hem zoo weinig, dat hij de druivenmand uitwischte, zeggende: „ wanneer de knaap even zoo natuurlijk ware ge„ troffen geweest, dan zouden de vogels hem geschuwd hebben."

ZEVENBERGEN maakt, onder den naam van een groothertogdom, een gedeelte van de Hongaarsche erfstaten, en een gedeelte van het *Oostenrijksch* keizerrijk uit. Het ligt tusschen *Hongarije*, *Wallachije* en *Moldavië*; is 36 Duitsche mijlen lang, en 33 breed; heeft eene oppervlakte van 1180 vierkante mijlen, en bevat 1,800,000 inwoners. Dit land heeft, wel is waar, aan de oost- en zuidzijde, over het geheel, hooge bergen (eene voortzetting der *Carpaten*), en ook van binnen vele bergruggen; doch is ook, juist daardoor, tege-

gen vijandelijke aanvallen zeer ſterk; heeft over het algemeen een zacht en gezond klimaat, en is vruchtbaar in wijn, koorn, tabak, tam vee, inzonderheid ſchoone paarden en wild. Men vindt er zoutmijnen, goud, zilver, koper, lood, ijzer, zwavel, vermiljoen, kwikzilver, enz. Uit hoofde van de hooge ligging des lands ontſpringen de hoofdrivieren van *Zevenbergen* alle in hetzelve, en ſtroomen naar andere ſtreken, als: de *Alt Aluta*, ten zuiden naar *Wallachije* tot den *Donau*; de *Marosch* ten westen, en de *Samosch* ten noorden, beide naar *Hongarije* in de *Theis*. Zij zijn alle bevaarbaar, en konden dit, door gepaste maatregelen, nog meer worden.

De naam van *Zevenbergen* is afkomſtig van Duitſche colonisten, die in 1142 uit de Rijnlanden kwamen, alwaar in het voormalig ſtift *Keulen* een zevengebergte gevonden wordt. Deszelfs Latijnſche benaming is *Transſilvanië*, en beteekent een land, dat aan gene zijde der Carpatiſche bergwouden en de Hongaarſche *Erdely* ligt, waardoor men een bosch- en bergachtig land verſtaat. Het maakte eertijds een gedeelte van *Dacië* uit; werd van de 5de eeuw af door verſcheidene vreemde volken vermeesterd; in 1004 door koning Stephanus I. van *Hongarije* veroverd, en voor eene provincie van zijn rijk verklaard, welke door ſtadhouders geregeerd werd; in 1535 in een ſouverein vorstendom veranderd; in 1699, bij den vrede van *Carlowitz*, onder de opperheerſchappij van *Oostenrijk* gebragt; in 1713 volkomen met *Hongarije* vereenigd, en eindelijk in 1765 door Maria Theresia tot een groothertogdom verheven. In het geheele land bevinden zich 11 koninklijke vrijſteden, 68 marktvlekken, en meer dan 1600 dorpen. De inwoners beſtaan uit 13 verſchillende volkſtammen, waarvan de *Hongaren*, *Szeckler* en *Sakſers*, welke 3 men *Vereenigde* noemt, de voornaamſte zijn. De overige natiën, die men *geduldė* heet, zijn *Wallachijers*, *Armeniërs*, *Grieken*, *Moraviërs*, *Polen*, *Rusſen*, *Bulgaren*, *Serviërs*, *Raizen*, *Joden* en *Zigeuners*. De *Wallachijers* zijn onder deze de talrijkſte: de voornaamſten onder hen zijn landeigenaars; het gemeene volk is ten hoogſte onbeſchaafd en onkundig. De *Armeniërs* en *Grieken* houden zich, uit hoofde van den handel, voornamelijk op het land op; maar onder al deze verſchillende natiën zijn de *Sakſers* de vlijtigſte, en overal vertoonen zich bij hen welvaart en eenvoudigheid van zeden; doch zij zijn achterhoudend en bedachtzaam.

De meeste fabrijken vindt men in dat gedeelte des lands, hetwelk de *Sakſers* bewonen, waarin ook *Hermannſtadt*, de hoofdſtad van *Zevenbergen*, en de voornaamſte fabrijk- en koopſtad van het groothertogdom, *Kroonſtadt*, met 30,000 inwoners, gelegen is. Over het geheel wordt *Zevenbergen* weinig meer koorn en wijn gewonnen, dan voor eigen gebruik noodig is; doch in de tabaksbouw, de runderen bij de *Wallachijers* de ſterke ſchapenteelt, zoo als ook het ſchoone ras, meestal ligte paarden, en de bijënteelt, benevens het zout, leveren artikelen van uitvoer op. De Zevenbergſche zoutwerken behoo-

hooren tot de groote zoutmijn, welke in *Wallachije* begint, en bij *Willitzka* in *Polen* eindigt. De manufacturen zijn op verre na niet toereikende voor de behoefte des lands; want men vindt dezelve alleen in de Sakfifche fteden en eenige plaatfen der *Szecklers:* zij leveren wit en geverfde linnens, lakens, wollen en katoenen ftoffen, hoeden, leder, en eenige andere voorwerpen van minder belang. De handel op *Wallachije* en andere Turkfche plaatfen is aanzienlijk doch uitfluitend in handen der *Sakfen*, *Raizen* en *Armeniërs*. Er zijn in het groothertogdom 4 bevoorregte godsdienftige gezindheden, namelijk de *Katholijken*, waartoe eenige *Hongaren*, verfcheidene *Szecklers*, en zeer weinige *Sakfen* behooren; zijnde de *Wallachijers* grootendeels, en al de *Armeniërs* met hen vereenigd: voorts de *Gereformeerden*, die deels uit *Hongaren*, deels uit *Szecklers* beftaan, de *Evangelifchen* of *Lutherfchen*, wier gezindheid de meeste *Sakfers* en eenige weinige *Hongaren* zijn toegedaan, en eindelijk de *Socianen* of *Unitarisfen*, die onder de *Hongaren* en *Szecklers* aanhangers hebben: behoorende de *Grieken*, een gedeelte der *Wallachijers*, de *Bulgaren* en *Raizen* tot de Griekfche godsdienst, en zijn niet met de Katholijken vereenigd, maar worden alleen geduld.

ZIEGLER, (FRIEDERICH WILHELM) voormaals K. K. Hof-tooneelfpeler te *Weenen*, werd in het jaar 1768 te *Brunswijk* geboren. JOZEF II. zond hem, uit hoofde zijner uitftekende talenten en fchoone geftalte, naar de voornaamfte Duitfche tooneelen, ten einde zich voor den hof-fchouwburg te vormen, aan welken hij bijna 40 jaar verbonden was. ZIEGLER was niet alleen tooneelfpeler, maar ook dramatisch fchrijver, die een geruimen tijd onder de meest geliefden behoorde, en wiens beste ftukken, zoo binnen als buiten 's lands, nog dikwijls ten tooneele worden gevoerd. Voor het overige zijn zijne aesthetifche fchriften, zijn onderwijs in de fchouwfpeelkunst, enz. van geene waarde. Hij ftierf te *Weenen* in Herfstm. 1827.

ZIEKENHUIZEN zijn beftemd, om daarin een grooter of kleiner getal van zieken op te nemen, te onderhouden, en, zoo mogelijk, te herftellen; doch ook dienen zij fomtijds, om aankomende geneesheeren aan het ziekbed zelf te onderwijzen en te oefenen, zoo als in de groote Ziekenhuizen te *Amfterdam*, *Parijs*, *Weenen*, *Berlijn* enz. Alhoewel aan dezelve vele nadeelen verbonden zijn, die niet allen kunnen ontweken worden, zoo maakten echter de voordeelen, welke zij opleverden, alsmede de behoefte, derzelver oprigting en inftandhouding noodzakelijk. Daar nu de nood de oorzaak van het aanleggen der meeste Ziekenhuizen was, zoo konden vele gebreken bij derzelver ftichting niet vermeden, en zelfs door vergrootingen en verbeteringen, in vervolg van tijd, de meesten van derzelver eerfte oprigting zelden geheel verholpen worden. Van hier, dat onder het aantal Ziekenhuizen mogelijk flechts eenige weinige zijn, die aan derzelver vereischten volkomen beantwoorden. Bij het aanleggen van een Ziekenhuis moet men inzonderheid de volgende regels in acht ne-

nemen. Het moet op eene vrije, luchtige, drooge, genoegzaam ruime plaats gebouwd worden, in welker nabijheid zich overvloed aan ſtroomend, of ten minſte welwater bevindt; want Ziekenhuizen op plaatſen gebouwd, welke bedompt en van eene geſtadige afwisſeling van lucht zijn uitgeſloten, zijn niet alleen aan de grootſte ongerijfelijkheid onderworpen, maar worden ook door bedorven lucht, en mangel aan zindelijkheid de ergſte broeinesten van kwaadaardige en aanſtekende ziekten. Bij het bouwen van een Ziekenhuis zelf moet men alles vermijden, wat deszelfs oogmerk kan tegenſtreven: de ſteenen moeten droog en vast, en niet ſalpeterachtig zijn, hetwelk de muren vochtig en koud maakt; de onkosten tot uitwendig ſieraad behooren tot inwendige gerijfelijkheid te worden aangewend. Van binnen moet een Ziekenhuis eene behoorlijke ruimte hebben, op dat de zieken niet te digt bij malkander geplaatst zijn, en de noodige toevoer van verſche lucht mogelijk zij. Voorts moeten de kagchels, of andere vuurhaarden, voor eene gelijkmatige verwarming, behoorlijk verdeeld; de ziekenvertrekken moeten niet te bekrompen, noch te laag van verdieping, het huisraad uit hard hout vervaardigd, en de bedden van paardenhaar zijn. Inzonderheid moet het gebruik van alle wollen ſtoffen vermeden worden, waarin de ſmetſtof ligter blijft hangen. De verſchillende ſoorten van zieken moeten van elkander worden afgezonderd, en van de aanſtekende verwijderd; terwijl de kranken zelven niet te zeer op een gehoopt, en het getal van geneesheeren, heelmeesters, en ziekenoppasſers aan dat der zieken moet geëvenredigd zijn, en allen behoorlijk moeten beloond worden, opdat de ſtaat eene prompte verzorging der kranken, met regt, van hen kan eiſchen. Eindelijk moet ook de ſoort van zieken, die worden opgenomen, niet van een' te verſchillenden aard zijn, en men handelt dus verkeerd, wanneer men in een en hetzelfde Ziekenhuis, bovendien van eene bepaalde ruimte, ook krankzinnigen, of ook wel zwangere vrouwen en gezonde menſchen ter verzorging opneemt: beter is het, hiervoor afzonderlijke inrigtingen daar te ſtellen, en heelkundige, venerieke, en ſchurftachtige zieken van malkander, in een daartoe geſchikt gebouw, afzonderlijk te verzorgen. Eenige der voornaamſte Ziekenhuizen in *Europa* vindt men in *Amſterdam*, *Utrecht*, *Parijs*, *Koppenhagen*, *Stokholm*, *Turin*, *Milaan*, *Weenen*, *Berlijn*, *Frankfort* aan den *Main*, *Wurzburg*, *Bamberg*, *Munchen*, en op meer andere plaatſen.

ZIEKTEKUNDE, (*Pathologie*) of verhaal der ziekten, ſtamt af van de griekſche woorden πάθος, aandoening, lijden, en λέγω ik zeg, verhaal, tel op. De geneeskunde wordt in twee hoofdtakken verdeeld, waarvan de eerſte, betrekking heeft op alles, wat den mensch in den gezonden toeſtand aangaat, en de tweede, op alles, wat van dezen gezonden ſtaat afwijkt. De Ziektekunde behoort tot dit tweede gedeelte, en leert ons den oorſprong, den aard, de oorzaken, de toevallen, de voortgangen, de bijzondere wijzigingen en de uitgan-

gen der ziekelijke aandoeningen, waardoor het menfchelijk ligchaam (en de daarmede verbondene ziel) in het algemeen, en dat van ieder in het bijzonder kan aangetast worden. De nadere verdeeling dezer wetenfchap, kan men in de daartoe betrekkelijke werken naflaan. Het fpreekt van zelf, dat deze omflagtige kennis der ziekten, rustende op het onderfcheid dat er beftaat tusfchen den gezonden en zieken mensch, eene naauwkeurige wetenfchap vooronderftelt, van den phyfiologifchen of gezonden toeftand, zonder welken, deze wetenfchap eene geleerde onzin wordt, en derzelver hoog belang in het toepasfen ter genezing geheel verloren gaat. De naauwkeurige kennis der Ziektekunde is voor den praktifchen geneesheer van het grootfte nut, daar deze, geheel en al op getrouwe waarneming, berusten moet, en geenfints losfe vooronderftellingen ten grondflag hebben mag. Als een der beste fchriften over deze wetenfchap behoort, zonder twijfel, in aanmerking te komen, dat van den beroemden voormaligen Leidfchen hoogleeraar Hieronymus David Gaubius, hetwelk, niettegenftaande de veranderingen, welke de gedaante der geneeskunde ondergaan moge, fteeds eene rijke en zuivere goudmijn van kennis en wetenfchap blijven zal, die de geneesheer nimmer zonder groot voordeel voor zich en zijne zieken, zal bezoeken, en welke eeuwen misfchien, niet zullen kunnen uitputten.

ZIEL (De) is dat betere deel van den mensch, waardoor hij in den rang van een redelijk en zedelijk, vrijwerkend wezen geplaatst, en, om daaraan te kunnen beantwoorden, met de uitmuntendfte vermogens door den wijzen Schepper voorzien is. Zij denkt, gevoelt, wil en handelt; heeft bewustheid van zich zelve; ontvangt gewaarwordingen door onze uiterlijke zintuigen, waardoor zij zich van de voorwerpen denkbeelden vormt; is onftoffelijk en onfterfelijk; is vatbaar voor eene oneindige volmaking, en bezit daartoe eene voortdurende werkzaamheid, zelfs na de floping van het ftoffelijk hulfel, waarmede zij hier op aarde omkleed is. Hare eigenlijke gefteldheid, en de wijze harer verbinding met ons ligchaam heeft ten allen tijde aanleiding tot verfchillende denkbeelden gegeven. Volgens Epicurus is de ziel eene ligchamelijke, doch hoogst fijne en bewegelijke zelfftandigheid, uit de fijnfte *atomen* zamengefteld; volgens Zeno een deel en vonk van het Goddelijk Wezen, of de ziel der wereld; terwijl anderen (zoo als Priestley in later' tijd) daartegen, de bron van 's menfchen denken en willen in de aantrekking- of afstootende kracht der ftof zochten, en fommigen, zoo als Hartley, meenden, door den invloed der zenuwen, alle inwendige verfchijnfels bij de menfchen te kunnen verklaren. Deze en andere gevoelens, die allen daarin overeen ftemmen, dat zij de werkzaamheid van 's menfchen ziel van eene grovere of fijnere ligchamelijke (ftoffelijke) zelfftandigheid doen afhangen, beftempelt men met den naam van *Materialismus*, (*zie aldaar*) waartegen, aan den eenen kant, overftaat het *Spiritualismus*, hetwelk allen invloed eener ftoffelijke zelfstandigheid op de ziel verwerpt, en, aan den ande-

deren, het psychologisch *Dualismus*, hetwelk, behalve het zamengesteld wezen, dat wij ligchaam noemen, nog een, met hetzelve verbonden, *Enkelvoudig* (onstoffelijk) wezen aanneemt, en, naar gelang het zich in dezen bij het bloote bewustzijn bepaalt, *Empirisch*, of het bestaan van zulk eene tegenstelling tusschen ziel en ligchaam, ook zonder bewustheid, latende gelden, *transcendentaal dualismus* genoemd wordt. De *Dualist* in den eersten zin beweert, behalve de enkelvoudigheid of onstoffelijkheid der ziel, ook hare zelfstandigheid, uit hoofde van welke zij, bij alle schijnbare verandering, nogtans in haar wezen altijd dezelfde blijft. Volgens de Critische wijsbegeerte kan de ziel slechts als verschijnsel, door inwendige waarneming, een voorwerp onzer kennis zijn; doch het zoude buiten de grenzen van ons menschelijk verstand loopen, en ons in eenen maalstroom van bedriegelijke sluitredenen voeren, wanneer wij omtrent haar iets verder wilden bepalen, en de eigenschappen van zelfstandigheid en enkelvoudigheid, als hoedanigheden van een wezenlijk bestaand wezen, op ons transcendentaal *ik* wilden overbrengen. (*)

ZIELKUNDE. (*zie* PSYCHOLOGIE).

ZIELSVERHUIZING. Onder de gevoelens van den toestand der zielen, na den dood, is dat der Zielsverhuizing het oudste. Men vindt hetzelve allereerst als godsdienstleer onder de *Indianen*, die, 's menschen zedelijke bedorvenheid en onmagt in dit leven vooronderstellende, de verhuizing der zielen, na den dood, in goed- of boosaardige dieren, als een middel van boetedoening en reiniging beschouwden. Van de *Indianen* ging dit gevoelen over in de geheime leer der Egyptische priesters, welke eenen tijdkring van 3,000 jaar stelde, dien ieder ziel, na den dood, in verscheidene dierlijke ligchamen, moest doorloopen, voor dat zij in de woningen der zaligen aanlandde. Op deze wijze kwamen de *Grieken* tot het geloof aan de Zielsverhuizing, welke zij *Metempsychosis* (Zielsverwisseling) en *Metemsomatosis* (ligchaamsverwisseling) noemden. PYTHAGORAS nam deze leer in zijne wijsbegeerte op, als een bewijs voor de onsterfelijkheid van 's menschen geest; want alleen deze, en niet de met den dood ophoudende zinnelijke ziel (het gemoed) zoude, naar zijn gevoelen, bevrijd van de kluisters des ligchaams, in het rijk der afgestorvenen overgaan; aldaar in eenen tusschenstaat, voor eenen langeren of korteren tijd, vertoeven, en alsdan weder andere menschelijke of dierlijke ligchamen, gedurende hun leven, bezielen, tot dat de tijd zijner reiniging geëindigd, en zijne wederkeering tot den oorsprong des levens mogelijk zou zijn. De Grieksche mysterien kleeden de Zielsverhuizing in aanlokkelijke fabelachtige verhalen, welke DIONYSOS of BACCHUS als heeren en leidslieden der zielen voorstellen. De Grieksche dichters en wijsgeeren hebben deze leer op menigerlei wijze voorgedragen. PINDARUS laat de ziel, na eenen driemaal herhaalden, onberispelijken levenswandel, op de eilanden der zaligen aanlanden. PLATO strekt

(*) Men zie: KANT's *Kritik der reinen Vernunft*, *neue Aufl.* S. 209 en verv.

ſtrekt het tijdvak, waarin zij menſchelijke en dierlijke, ligchamen moet doorwandelen, voor dat zij in den ſchoot der godheid terug keert, tot 10,000 jaar uit. PLOTINUS onderſcheidt eene verplaatſing der zielen uit onzigtbare, aetheriſche ligchamen in aardſche, en eene verhuizing uit aardſche wederom in aardſche. Onder de *Romeinen* hebben CICERO en VIRGILIUS zich op deze leer beroepen. De *Rabbijnen* ſchetſten de leer der Zielsverhuizing op eene hun eigene, zeldzame manier: zij ſtelden, dat God alleen een bepaald getal Jodenzielen geſchapen had, die derhalve altijd wederkwamen, zoo lang er Joden waren; ſomtijds zelfs tot boetedoening in dierlijke ligchamen verplaatst werden, doch alle, op den dag der opſtanding, gelouterd in de ligchamen der regtvaardigen, in het beloofde land, terug keerden. Ook de Christelijke aanhang der *Manicheërs* beſchouwde de Zielsverhuizing als een boetedoenend middel, en dit gevoelen was zeer ver verſpreid. De oude *Italianen*, de Keltiſche *Druïden*, de *Scythen* en *Hyperboreërs* kleefden hetzelve aan, gelijk het ook onder de Heidenſche natiën van het oostelijk *Azië*, de volken van den *Caucaſus*, de wilde *Amerikanen*, en Afrikaanſche Negers, onder velerlei wijzigingen, nog tegenwoordig gevonden wordt. Het gevolg hiervan was, bij de oude *Egyptenaren*, en is het nog bij de *Hindus*, dat zij zekere dieren godsdienstig vereeren, en eenen afkeer hebben van hun vleesch te nuttigen, uit vrees, dat zij den eenen of anderen bloedverwant of vriend ſomtijds mogten opeten: zelfs de *Pythagoriërs* wilden, om dezelfde reden, geen dier dooden. Ondertusſchen al de leer der Zielsverhuizing bij den verlichten Christen nooit anders dan als een droom beſchouwd worden, waarvoor hem zijn geloof aan de eeuwige voortduring in het rijk Gods eene volkomen bevredigende voldoening oplevert. Voor hem is derhalve de ware Zielsverhuizing niets anders, dan de oneindige veredeling van zijnen inwendigen mensch, of eene trapswijze nadering tot het doel der volmaaktheid. In welke vormen en werktuigelijke bekleedſels dit geſchieden zal, laat hij echter aan zijnen hemelſchen Vader over, in wiens huis vele woningen zijn.

ZIELZIEKTEN. De ziel, dat redelijk en onſtoffelijk beginſel, door God in den mensch gelegd, en, ter bereiking zijner zedelijke volmaking, met de uitmuntendſte vermogens beſchonken, ſtaat hier op aarde in een naauw, alhoewel voor ons onverklaarbaar, verband met ons ligchaam. De ongeſteldheid van het laatſte heeft op haar eenen onmiddellijken invloed, en hieruit ontſtaan, voornamelijk, de Zielziekten. Hevige hartstogten, die de rust der ziel ondermijnen, en hare geheele werking ſtoren, veroorzaken dezelve, en geven niet zelden aanleiding tot toeſtanden, waaraan men den naam van Zielziekten niet kan ontzeggen, bij voorb. hevige liefde, minnenijd, enz. Wij zullen hier alleen de twee voornaamſte opnoemen, te weten: *Zinneloosheid* en *Melancholie*, welke beide van eenen geheel tegenovergeſtelden aard zijn. De liefde, bij voorb. maakt iemand zinneloos en naar-

naargeestig, naar mate het karakter, temparement en de omstandigheden van den persoon gesteld zijn. Ook trotschheid en valsche eerzucht kunnen zinneloosheid, aanhoudenden kommer, verdriet over zwaar verlies en te leur gestelde verwachtingen te weeg brengen. De zinneloosheid, op haren hoogsten trap beschouwd, plaatst de ziel als buiten haar zelve, in eene we eld van louter verbeelding, waarin de voorwerpen van hare begeerten haar geheel vervullen, en het inwendig gevoel, het verstand en de verbeeldingskracht ten eenen maal buiten derzelver eigenlijken werkkring gerukt zijn. De zinnelooze door liefde verbeeldt zich steeds in het gezelschap van zijn geliefd voorwerp te zijn, en alles, wat hetzelve omringt, staat tot hem in betrekking. Geheel anders is het gelegen met iemand, die melancholiek is. Deze leeft, als geheel afgesneden van de wereld, alleen in zich zelven, in zijne ledige ziel, die, door kommer en verdriet neêrgedrukt, niets meer wenscht en zoekt, dan den dood. Een stik donkere nacht benevelt zijn verstand, en het vermogen van zijnen wil heeft al zijne kracht verloren; en deze alles verwoestende bron ligt alleen in zijne kranke ziel.

Alhoewel men nu hieruit kan opmaken, dat melancholie en zinneloosheid eigenlijke zielziekten zijn, kan men echter-onder deze algemeene benaming ook die van het verstand brengen, ofschoon het er alleen een' tak van uitmaakt, en het vermogen, om ons denkbeelden van iets te vormen, slechts middellijker wijze er door wordt aangetast. De ziekten van het verstand zijn zoodanige verstooringen der vrije bewustheid van ons zelven en de dingen buiten ons, waarbij de mensch, voortdurend, of voor geene levendige en bepaalde denkbeelden vatbaar is, of verkeerde, dat is met het gezond verstand geheel strijdende, bij zich zelven koestert, zonder zich van derzelver ongerijmdheid te kunnen overtuigen. In het eerste geval heeft er *zwakheid van het verstand* plaats, die, wanneer zij tot eene algemeene verstomping der vatbaarheid en eigen werkzaamheid van den geest overslaat, *domheid;* doch zoo zij zich, als kinderlijk onvermogen vertoont, om denkbeelden onder vaste begrippen te brengen, *onnoozelheid* genoemd wordt. In het tweede geval dragen de velerlei ziekelijke verschijnsels der werkzaamheden van het verstand den naam van *krankzinnig*, om dat het verstand hierbij uit zijnen eigenaardigen werkkring gerukt wordt. Blijven den kranken valsche denkbeelden, omtrent de voorwerpen en derzelver betrekkingen, gestadig bij, dan wordt de ziekte *Zinneloosheid*, bij voorb. wanneer hij waant, dat alle spijzen vergiftigd zijn, dat hij glazen beenen heeft, enz.; maar bepaalt zich de ziekte tot bovenzinnelijke voorwerpen, dan noemt men haar *razernij;* bij voorb. wanneer de kranke zich verbeeldt, dat hij omtrent eene of andere zaak, het einde der wereld, enz., hoogere openbaringen ontvangen heeft. Hebben de valsche denkbeelden tot den kranken persoon zelven betrekking, zoo dat hij waant, een keizer, koning, veldheer enz. te zijn, dan slaat zijne ziekte tot volslagen *dolheid* over.

Zeer

Zeer dikwijls zijn deze verschillende ziekten van het verstand en der verbeeldingskracht, of met één woord van de ziel, met elkander verbonden, of hebben ten minste dit gemeen, dat zij allen, zelfs wanneer zij zich afzonderlijk vertoonen, de ziekten der ziel en het wilvermogen weerstreven, waaronder zich *melancholie*, *krankzinnigheid* en *dolheid* onderscheiden, welke doorgaans hare oorzaken hebben in voorafgaande hevige hartstogten, en verstoringen van onze inwendige gewaarwordingen en neigingen; terwijl de ziekten van het verstand ten deele uit overspanning van ons denkvermogen voortvloeijen. Ondertusschen hangen deze ongesteldheden der ziel, dikwijls, niet zoo zeer van moreele, als wel van physieke, omstandigheden af, die er meestal de oorzaak van zijn.

ZIERIKZEE. Een arrondissement van de Nederlandsche provincie *Zeeland*, de eilanden *Schouwen*, *Duiveland*, *Tholen* en *Philips-eiland*, met omtrent 24,000 inwoners, bevattende; wier hoofdnering in telen van meekrap bestaat, welke hier bijzonder goed en overvloedig groeit. Ook groeit er vlas, en men drijft er handel in granen en zout: terwijl verscheidene inwoners hun bestaan zoeken in de visscherij, en het vangen of spenen der uit *Engeland* aangebragte oesters, die alsdan door het geheele land verzonden worden. Aan de westzijde wordt het door duinen beschut, doch in het midden, de *Moer* genoemd, is het zeer lang, en wordt 's winters doorgaans overstroomd. De hoofdstad van dit arrondissement draagt denzelfden naam. Zij ligt 6 uur van *Middelburg* en even zoo ver van *Bergen op Zoom*; telt ruim 6,000 inwoners, en is eene zeer oude, voorheen door handel en zeevaart bloeijende, en voor beide uitmuntend gelegene stad, die echter thans zeer verarmd is. De ingezetenen zoeken hun bestaan gedeeltelijk in den merkelijk vervallenen, schoon nog niet geheel vernietigden, koophandel in granen en meekrap, en ten deele in de visscherij en oestervangst. In de 14de eeuw was de stad *Zierikzee*, wegens het aldaar gewonnen zout, vermaard, en handelde naderhand ook sterk in zout op *Frankrijk*. Men vindt nog bij de stad eenen heuvel in *zilzout-asche* of *derrie* bestaande, waaruit in vroegere jaren het zout getrokken werd. De groote kerk in *Zierikzee* is een uitgestrekt gebouw, met een prachtig orgel, en, in het koor, met de fraaije graftombe van den ridder Konijer. De zware toren heeft slechts een vierde van de hoogte, waartoe hij is aangelegd. Ook heeft men er eene Fransche, Luthersche, Doopsgezinde en Roomsche Kerk. Uit een legaat van Mogge Pous ondersteunt men nijverheid, kunsten en wetenschappen, en verhoogt men inzonderheid aanmerkelijk het inkomen van den rector der Latijnsche scholen.

ZIGEUNERS. Een zwervend volk, omtrent welks eigenlijke afkomst verschillende gevoelens heerschen; doch hetwelk zeer waarschijnlijk uit *Azië* afstamt, en in ligchaamsvorm, spraak en zeden geheel van alle Europesche natiën afwijkt. De *Zigeuners* zijn wel door gansch *Europa* verspreid, waar hun ge-

getal door sommigen op tusschen de 7 en 800,000 begroot wordt; maar de meesten schijnen in het zuidelijk *Spanje* rond te zwerven, alwaar men hen op 40,000 schat. In *Duitschland* en *Frankrijk* vindt men ze slechts enkel gelijk vroeger in de Nederlanden; doch des te talrijker zijn zij in *Hongarije*, *Zevenbergen* en *Moldavië*, waar wel 200,000 hun verblijf houden. Nog meer ontmoet men hen in *Turkije*, inzonderheid in *Bessarabië*, de *Krim* en den omtrek van *Konstantinopel*. Zij hebben eene geelbruine of olijfkleurige huid; koolzwarte haren en oogen, en glinsterend witte tanden, weshalve verscheidene meisjes, bijzonder in *Spanje*, voor uitstekende schoonheden gehouden worden. Hierbij bezitten zij evenredige ledematen, zelfs de mannen niet uitgezonderd, die voor het overige een terugstootend, schuw voorkomen hebben. Zij hebben zelden vaste woonplaatsen: waar de luchtstreek het toelaat, (en zij geven hierom aan de zuidelijke landen de voorkeur) ontmoet men hen bij horden in bosschen en woeste plaatsen. Zelden voeren zij tenten met zich, maar beschermen zich in holen en grotten tegen de winterkoude, en bouwen aarden hutten, die eenige voeten in den grond gegraven, en van boven met zoden, op sparren gelegd, bedekt zijn. In *Spanje*, en zelfs in *Hongarije* en *Zevenbergen*, vindt men velen, die handwerken drijven: zij zijn herbergiers, paardeartsen, paardenkoopers, smeden en ketellappers, en vervaardigen ijzerwaren, spijkers en dergelijke; terwijl enkele het zelfs in de muzijk tot eenige vaardigheid hebben gebragt. Hunne vrouwen zijn in hare jonge jaren danseresfen; doch zoo dra zij ouder worden, houden zij zich doorgaans met waarzeggen op, welk handwerk zij door de geheele wereld oefenen, en hare voorname kostwinning uitmaakt. De kinderen gaan tot hun tiende jaar volkomen naakt. Hemden, hoofddeksels, kousen of schoenen kennen de *Zigeuners* niet. Hun voedsel is walgelijk: onder de moeskruiden beminnen zij uijen en knoflook, geheel overeenkomstig de zeden van het oosten; doch voor het overige is hun alle vleesch welkom, zelfs dat van gestorvene dieren; en van hier, dat eene ziekte onder het vee voor hen eene wenschelijke gebeurtenis is. In *Hongarije* werden zij, voor ruim 30 jaar, beschuldigd, verscheidene menschen geslagt en gegeten te hebben; maar deze hunne misdaad, ofschoon met de grootste gestrengheid gestraft, blijft nogtans onbewezen. Onder alle dranken geven zij aan den brandewijn de voorkeur. Tabak is hunne grootste lekkernij, en zij kaauwen en rooken dien, zoo wel mannen als vrouwen, met zulk eene graagte, dat zij er alles aan opofferen, om dezen hunnen lust te bevredigen.

De *Zigeuners* hebben geene eigenlijke godsdienst. Onder de *Turken* zijn zij *Mahomedanen*, en in *Spanje* ten minste, zoo als ook in *Zevenbergen*, volgen zij Christelijke gebruiken, doch zonder zich over eenig onderwijs, of over denkbeelden van Goddelijke zaken te bekommeren. In *Zevenbergen* laten zij hunne kinderen verscheidene

ma-

malen op verschillende plaatsen doopen, om zoo veel te meer geschenken te bekomen. De huwelijken worden onder hen op de ruwste wijze gesloten. Zich er weinig aan bekreunende, of het meisje zijne zuster of eene vreemde is, trouwt haar de jonge *Zigeuner*, zoo dra hij verkiest, gewoonlijk in zijn 14de of 15de jaar. In *Hongarije* wordt het huwelijk voltrokken door eenen jongen *Zigeuner*, die de plaats van priester vervangt. Geen *Zigeuner* trouwt immer buiten zijnen stam. Wordt hem zijne vrouw lastig, dan jaagt hij haar, zonder eenige pligtpleging, weg. Aan opvoeding wordt onder dit ruwe volk niet gedacht. Eene algemeene, bijna dierelijke, liefde voor hunne kinderen, is oorzaak, dat zij hen nooit straffen; maar dat zij, van de jeugd af, aan ledigang, dieverij en bedrog gewoon worden. Het zedenbederf is onder dit volk zoo groot, dat zij een waar genoegen in wreedheid vinden, waarom oudere en slechtere regeringen zich van hen als handlangers bedienden. Zij breken nooit bij nacht in de huizen. Hierbij zijn zij lafhartig, en stelen alleen daar, waar zij het veilig doen kunnen. Toen in eene zekere stad in *Spanje* de pest heerschte, zag men de *Zigeuners* bij geheele horden inbreken, om de weerlooze inwoners te plunderen. Bij dit alles kan men hun niet alle bekwaamheid ontzeggen. Zij zijn niet alleen zeer voorzigtig in hunne ondernemingen; maar verrigten in *Zevenbergen* het goudwasschen met vele behendigheid. In *Spanje* worden zij, uit hoofde hunner lafhartigheid, niet voor de krijgsdienst gebruikt; doch in *Hongarije* en *Zevenbergen* heeft men hen daartoe wel eens genomen, zonder dat zij echter ooit eenige bijzondere blijken van dapperheid gegeven hebben. Lang en dikwijls heeft men er aan gedacht om dit volk uit *Europa* te verbannen. In *Frankrijk*, *Spanje*, *Italië* en *Duitschland* werden reeds in de 16de eeuw wetten daartoe gegeven; maar zelfs de vervolgingen hielpen slechts voor een korten tijd, alzoo zij zich spoedig in de zuidelijke landstreken weder vertoonden. In de *Oostenrijksche staten* zeer talrijk zijnde, sloeg MARIA THERESIA eerst eenen anderen weg in, en wilde deze hare onderdanen tot menschen en burgers vormen; doch hare gemaakte verordeningen, in 1768, zonder gevolg blijvende, nam zij in 1773 tegen deze *Zigeuners* strenger maatregelen, volgens welke de kinders met geweld aan hunne ouders ontrukt, en op eene Christelijke wijze opgevoed werden. Dan ook hierdoor werd het loffelijk doel met hen even weinig bereikt, dan door de zachtere middelen der Russische regering; alleen de verstandige verordeningen van JOZEF II., sedert 1782 te hunner zedelijke en burgerlijke verbetering in *Hongarije*, *Zevenbergen* en het *Bannaat* ingevoerd, zijn niet geheel zonder gevolg gebleven.

ZIJDE is het eigendommelijk spinsel van den zijdeworm (zie *beneden*), waarmede deze zich in zijn tonnetje (*cocon*) spint. De vroegste kennis der Zijde en Zijdeweverij moet aan de *Chinezen* en *Indianen* worden toegeschreven, die reeds zeer vroeg zijden stoffen hebben voortgebragt. Bij de eerste wordt de keizerin SELINGCH, (2,600 jaar

jaar voor onze tijdrekening) voor de uitvindster der Zijdeweverij, en bij de *Grieken* PAMPHYLAE, dochter van LATOUS op het eiland *Cos*, voor hunne leermeesteres in deze kunst gehouden. De *Romeinen* kwamen laat in het bezit van Zijden stoffen, alzoo zij tot de eerste weelde behoorden, en onder keizer MARCUS AURELIUS in prijs met het goud werden gelijk geschat. Onder de *Europeërs* is de Zijdeweverij laat begonnen. Twee monniken, die zich in het begin der 6de eeuw lang in *Indië* en *Perzië* hadden opgehouden, bragten de eerste tonnetjes naar *Konstantinopel*, en leerden keizer JUSTINIANUS, hoe zijdewormen opgekweekt en behandeld moesten worden. De keizer liet hen meermalen naar *Indië* reizen, van waar zij in 555 met eene menigte eijeren terug keerden, die men in mest uitbroeide, en daarin zoo gelukkig slaagde, dat spoedig daarna in *Konstantinopel*, te *Athene*, *Thebe* en *Corinthe* de eerste zijde-manufacturen werden opgerigt; en alhoewel de kunst der zijdeteelt en zijdeweverij vele eeuwen aldaar een geheim bleef, nam echter koning ROGER van *Sicilië*, in zijnen kruistogt deze Griekſche steden veroverende, de genoemde kunst, benevens eenige zijdewevers, met zich naar *Sicilië* en *Italië* en zijn in 1130, of volgens anderen in 1148, de te *Palermo* in *Calabrië* door hem aangelegde Zijde-manufacturen in het vervolg de eigenlijke moeder-manufacturen van geheel *Europa* geweest. In *Venetië* begon men in 1309; in *Napels* eerst in 1456, de zijdeteelt, doch in *Italië* heeft zij eene aanmerkelijke hoogte bereikt. *Frankrijk* teelde wel eerst in de 15de eeuw Zijde; maar geene manufactuur heeft er meer opgang gemaakt, dan die van deze stoffe. In de 18de eeuw werd *Valencia* naast *Lyon* de grootste zijde-manufactuur-stad van geheel *Europa*, en men telde aldaar, nog voor eenige jaren, bij de 4,000 zijdeweeftouwen, behalve die, waarop hals- en zakdoeken, linten, enz. geweven werden.

In *Duitschland*, waar men reeds in de 14de eeuw de zijdeteelt beproefde en manufacturen aanlegde, slaagde men daarmede niet gelukkig; schijnende dezelve weder in verval geraakt te zijn. In de 18de eeuw, echter, heeft men in *Pruissen*, *Wurtemberg* en *Saksen* de zijdeteelt, en derzelver manufactuur weder met een gewenscht gevolg begonnen, zoo dat men, bij voorb. in *Potsdam*, in 1797, niet minder dan 306 zijde-weefgestellen telde, en van 1776 tot 1795, in al de Pruissische provinciën, 69,998 pond zijde gewonnen werd. Het was dus niet te verwonderen, dat men ook in ons vaderland ondernam, den witten moerbeziënboom aan te kweeken, en aldus de zijdeteelt te beginnen. De Hr. W. H. VAN HASSELT leverde daartoe in 1776, aan de Maatschappij der Wetenschappen te *Haarlem*, een *Dagverhaal nopens het uitbroeijen van Zijwormen en het opvoeden derzelve*; dan, ofschoon deze eerste proef, in *Gelderland* genomen, vrij wel uitviel, schijnt echter onze luchtstreek dikwijls door strenge koude en meer andere omstandighededen, niet zeer geschikt te zijn, om de zijdeteelt hier, in het groot, in werking te brengen.

De zijdeworm, die zich in een tonnetje spint, om aldaar zijne gedaanteverwisseling te ondergaan, moet in het tonnetje gedood worden, hetwelk door de hitte van eenen oven of door terpentijndamp geschiedt, omdat hij anders na zijne verwisseling, hetzelve zoude doorboren, en dus de draden breken. Men haspelt alsdan, door middel van eenen kunstigen haspel, reeds in 1272 in *Italië* uitgevonden, en vervolgens door de VAUVANCON aanmerkelijk verbeterd, (*) de Zijde van de tonnetjes af, welke in na genoeg kokend water liggen, om de gom, of het kleverige vocht, los te weeken, waarmede de draden aan elkander kleven. De korte, niet gehaspelde, Zijde wordt er eerst afgenomen, als wol gekamd, en als vlas gesponnen, en levert de *Floretzijde* op, waarvan 2 soorten zijn; eene betere, die van de bovenste draden komt, en eene slechtere, welke, na de afhaspeling, nog het vlies van het tonnetje uitmaakt, en *Waterzijde* genoemd wordt. De aldus verkregene ruwe Zijde is wit, zoo als de *Chinesche*, of geel, zoo als de gewone. De draden zijn hard en ruw op het gevoel. De eerste kan dus tot gazen van eene witte of lichte kleur, en de laatste tot zwarte of donkergroene gazen geverfd en verarbeid worden; doch men ontneemt aan de Zijde de ruwheid of hardheid, welke door een bijzonder vernis, bij dezelve aanwezig, veroorzaakt wordt, door haar, in strengen, in zeepwater te koken, waardoor het vernis ontbonden wordt, en aan de zeep smijdigheid en glans mededeelt. Voor het winden der Zijde op *bobijnen*, of klosfen, bedient men zich, of van de *Lyonner* spoelmachine, of van de *Schmagersche* wikkelmachine, welke laatste het meest in gebruik is. Het hierop volgend verbubbelen der draden geschiedt door daartoe ingerigte *Twijnmolens*, en is eene voorbereiding voor het eigenlijk twijnen op den zijden-twijnmolen; wordende zoo wel kettingzijde, (*Organsin-zijde*) als inslagzijde (*Tram-zijde*) getwijnd. Onder de gedubbleerde of getwijnde zijde behoort vooral de Piemontsche. De kettingzijde bestaat gewoonlijk uit 4, somtijds uit meer draden; de inslagzijde is niet zoo sterk getwijnd. De Zijde-weefgestellen kan men in enkele en zamengestelde onderscheiden. De eerste, waarop gladde en gekeperde stoffen worden geweven, verschillen weinig van andere; doch zijn, naar de schoonheid en fijnheid der stoffe, die men er op weeft, ook netter en zuiverder bewerkt: de zamengestelde laten zich niet wel door beschrijving kennen. De verscheidenheid van gewevene Zijde is zeer groot. Ondertusschen kan men de voornaamste zijden stoffen onder de volgende hoofdafdeelingen brengen, als: *gladde gekeperde*, *gefaconneerde*, *getrokkene*, *gebrocheerde* en *fluweelen*, die alle uit meer of minder kettingdraden bestaan, en met meer of minder kammen en schemels geweven worden. Behalve deze Zijden, weef-

(*) Men vindt van dezen verbeterden Zijde-haspel eene beschrijving en afbeelding in de *Verhandelingen der Haarlemsche Maatschappij*, D. VII, St. 2.

weefsels, waartoe men ook *gaas*, *floers*, *marli* en *krip* kan brengen, welke laatste van geheel ruwe Zijde, zoo als die van de tonnetjes is afgehaspeld, geweven wordt, zijn er nog eene menigte half-zijden stoffen, waartoe ook katoenen-, linnen en wollengaren genomen wordt; en waarbij men twee draden door eenen zijden ketting, zoo veel mogelijk, tracht te bedekken en te verbergen. Uit Zijde en wol weeft men *kordelet*, of *half-zijde-marli*, *papelin*, en *half-zijde-batavia;* uit zijde en katoen *kordelet*, *satinade*, *half-zijden gros de tour*, *half-zijden lustrina en half-zijden droguet*; terwijl tot de stoffen met den ketting van zijden en linnen inslag, inzonderheid, *half-zijden atlas*, *satinade*, *turcenelle*, *half zijden lint* of *vizel* behooren.

Om aan de zijden stoffen de hoogste schoonheid en luister bij te zetten, als zij van het weefgestel zijn gekomen, worden zij eerst, door middel van de *plakmachine*, van alle kleine vezelen en ongelijkheden gezuiverd, waarna men tot de appretuur overgaat. Om de stoffen effen te maken, mangelt men dezelve om metalen rollen; spant ze vervolgens over een met rollen voorzien raam, en brengt de tot stijving bestemde stof (*) met een sponsje op de verkeerde zijde van het weefsel, zoodanig, dat dezelve tot de regte niet kan doordringen; terwijl men deze verwarmt door eene vuurtest, die op eenen kleinen wagen onder het gespannen doek, ter gelijkvormige opdrooging, wordt heen en weder getrokken. Sommige stoffen worden op eene andere wijze behandeld. Zoo wordt bij voorb. het zware atlas alleen op heete rollen; doch het rijke droguet slechts op bloote rollen gemangeld, ten einde de ingewerkte goud- en zilverdraden neder te drukken. Om de stoffen te *wateren*, worden dezelve met water besproeid, op malkander gelegd, met een blad papier tusschen elke laag, en tusschen 2 metalen platen geperst. Naast *Engeland* schijnt ons vaderland in deze kunst beroemd te zijn, want men zendt stoffen, die goed gewaterd moeten zijn, uit *Pruissen* derwaarts.

ZIJDEN KOUSEN. Volgens TOWNSEND (†) waren de Zijden kousen in *Engeland*, tot de regering van koningin ELIZABETH, geheel onbekend; en ten aanzien van *Schotland* is er nog een geschreven brief voor handen van JACOBUS VI. (§) aan den graaf van MAR, waarin hij dezen om een paar Zijden kousen ter leen verzocht, welke de graaf had aangehad, om reden, dat hij aan den ambassadeur van *Frankrijk* gehoor stond te verleenen.

ZIJDEWORM, of *Zijderups*. (*Phalaena Bombyx*). Dit nuttig

(*) Gewoonlijk bezigt men hiertoe vischlijm, tragantgom, Senegalsche of Arabische gom, zuivere lijm, suiker, het slijm van verscheidene slijmerige zaden, als: vlooizaad, lijnzaad, kweeperen korrels, enz., en met water verdunde ossengal.

(†) *Reis door Spanje*, 3de Deel.

(§) Deze was koning van *Schotland* van 1567 — 1603, en van dien tijd tot het jaar 1625 koning van *Engeland*, *Schotland* en *Ierland*, onder den naam van JACOBUS I.

tig insect, hetwelk, zoo als wij in het vorig art. zagen, de zijde levert, behoort tot de spinnen en nachtkapellen. Het volkomen insect, de kapel, heeft uitgebreide vleugels, omtrent 1½ duim breed, en op zijn hoogst 1 duim lang, die vuil of geelachtig wit zijn, met drie lichtbruine strepen, en een mondvormig, dikwijls naauwelijks zigtbaar vlekje. Zijn eenig werk is de voortteling. Het mannetje sterft onmiddellijk na de paring; het wijfje legt eenige dagen na malkander van 3 tot 500 eijeren, en sterft dan insgelijks. De eijeren behoeven tot derzelver uitbroeijing eene warmte van 18° Fahrenheit, die daarbij binnen 4 tot 8 dagen uitkomen. In het vaderland van dit insect, de landen van *Azië*, blijven de eijeren, gedurende den Winter aan de boomen zitten, en de rupsen kruipen er in de Lente uit, wanneer de witte moerbeziënboom bladeren voor haar voedsel oplevert. De Zijderups is, gelijk andere rupsen, zeer vraatzuchtig, en daarbij zeer gevoelig voor koude, natheid en winden, weshalve warmte, eene drooge en heldere lucht, alsmede rust, voor hare aankweeking noodzakelijke vereischten zijn, buiten welke zij zouden kwijnen en sterven. De kleine rupsen zien er in het eerst zwart uit; doch veranderen meer dan eens van huid gedurende de 6 of 7 weken, dat haar leven duurt, en verwisselen, bij iedere van deze veranderingen, van kleur. Na de laatste verschijnt de rups witachtig of bruin, met eenen donkeren kop, en 6 of 7 dagen daarna bespeurt men onder den hals eene roode vlek, waaruit men kan opmaken, dat de tijd harer verandering nabij is. Zij houdt nu op met eten, even als voor de vervellingen; loopt onrustig en schielijk in het rond, en zoekt eene geschikte plaats, om zich te veranderen. Zoo dra zij die gevonden heeft, begint zij haar spinsel, waartoe zij, gelijk alle spinners onder de rupsen, eigene vaten in het lijf heeft, waarin zich, tegen den tijd der verandering, uit de voedingssappen, een kleverig, harsachtig, doorschijnend vocht afzondert. Wanneer men eene in wijngeest gedoode rups langs den rug opsnijdt, ziet men eenen bundel cilinderachtige buisjes, die er als darmen uitzien, menigvuldig door elkander geslingerd zijn, boven den grooten darm liggen, en voor aan den bek in twee zeer kleine openingen uitloopen, waardoor zich het gemelde vocht uitstort. Wanneer nu de rups haar spinsel begint, kleeft zij twee zeer kleine dropjes van dit vocht aan dat voorwerp, waaraan zij haar spinsel hechten wil; beweegt den kop heen en weder, en haspelt op deze wijze twee zeer dunne doorschijnende, spoedig in de lucht verhardende, draden uit beide openingen, die de rups zeer behendig met de voorpooten tot éénen draad weet te verbinden, en zoo tot haar oogmerk te verarbeiden. Den eersten dag spint zij slechts een onregelmatig, wijdloopig en niet zamenhangend web, hetwelk aan het eigenlijk tonnetje ter bevestiging dient. Den anderen dag trekt zij de draden om zich heen, en vormt het eironde hulsel, in welks midden zich de spinnende rups bevindt. Het spinsel wordt langzamerhand steeds digter, en eindelijk onttrekt zich het lig-

ligchaam der rups geheel aan het oog van den beschouwer. De geheele arbeid duurt tusschen de 7 en 8 dagen. Het eigenlijk tonnetje, hetwelk de zijde oplevert, bestaat uit éénen onafgebroken draad, die 900 voet lang is, van welke 180 naast elkander gelegd zijnde, eerst de breedte van eene enkele linie uitmaken. Geheel binnen in dit tonnetje of het naast rondom zich, maakt de rups, uit het overige kleverige vocht, een digt, vliesachtig hulsel, waarin noch de lucht, noch eenige vochtigheid kan doordringen, en zij zich zelve in eene nimf of pop verandert; terwijl zij voor de laatste maal hare rupsenhuid aflegt. In den staat van pop blijft zij 2 of 3 weken, waarna zij als de hierboven beschrevene kapel, door een klein rond gat, hetwelk, bij mangel aan knaagwerktuigen, waarschijnlijk door middel van een bijtend vocht veroorzaakt wordt, uit haren kerker kruipt.

ZIJN, *niet zijn.* Wij schrijven aan ons zelven en de dingen buiten ons een *zijn* of *aanzijn* toe. Nu beschouwen wij alles, wat is en door ons waargenomen wordt, of als uitgebreid of als op elkander volgend, en zeggen dus, dat het in ruimte en in tijd bestaat. De voorwerpen, die wij een bestaan in ruimte of tijd toekennen, zijn zinnelijke voorwerpen, bestaan in de zinnenwereld, en derhalve schrijven wij aan dezelve een *zinnelijk* of *betrekkelijk* Zijn toe. Hoe meer eigenschappen wij aan de ligchamen waarnemen, in des te meer opzigten zeggen wij, dat zij bestaan. Zoo kennen wij den mensch, die met zinnelijkheid, verstand en rede begaafd is, een zinnelijk, verstandelijk en redelijk bestaan toe. Daar wij evenwel ook een bestaan toeschrijven aan voorwerpen, die niet in de zinnelijke wereld door ons waargenomen worden, stellen wij tegen het zinnelijke Zijn ook een *bovenzinnelijk* of *volstrekt* Zijn over. Dit Zijn is boven tijd en ruimte verheven, of van de voorwaarden van ruimte en tijd onafhankelijk; en zoodanig een bestaan kennen wij bij voorb. der Godheid toe.

Wij zien derhalve, dat, in zoo verre wij aan de voorwerpen der zinnelijke of bovenzinnelijke wereld werkelijk een bestaan toekennen, het Zijn niet anders is dan bestaan, aanzijn, werkelijkheid (*existentie*). Dit wordt daarom het *metaphysische* Zijn genoemd en staat tegen het *logische* Zijn over. Het laatste is blootelijk Zijn in de gedachte, een gedachtworden, en dient alleenlijk tot verbinding van een onderwerp met deszelfs eigenschappen en bepalingen (*praedicaten*), zonder dat hieruit nog volgt, of dit onderwerp met deszelfs praedicaten werkelijk zóó buiten onze gedachten bestaat: bij voorb. wanneer men zegt: de ziel is sterfelijk, of, de ziel is onsterfelijk.

Tegen het *Zijn* staat het *niet zijn* geheel contradictorisch over, en komt derhalve als ontkennend in alle beteekenisfen en betrekkingen voor, waarin van Zijn gesproken wordt.

ZILLESEN. (CORNELIS) Een geschied-, staatshuishoud- en waterbouwkundige, als hoedanig hij zich, door de uitgave van onderschei-

dene schriften, aan het nederlandsch publiek heeft leeren kennen. Hij gaf in 1781, in 6 deelen, een werk in het licht, behelzende een *onderzoek naar de oorzaken van de opkomst, het verval en herstel der Vereenigde Nederlanden*, en werd, twee jaar later, tot lid van de hollandsche maatschappij der wetenschappen te *Haarlem*, en in 1823 van het bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te *Rotterdam* verkozen. Behalve het genoemde werk, schreef hij verschillende uitvoerige en kleinere staatkundige schriften, als: een *welmenende raad aan 't vaderland* in 1785; eene *wijsgeerige verklaring van de regten en pligten van een' burger*, 1796; eene *wijsgeerige beschouwing der representative regering*, en een werk in twee deelen, *de eer van het patriotismus der zeven Vereenigde Gewesten verdedigd*, dat in 1792, onder den naam van *Philaletes Batavus*, doch waarvan in 1796 eene uitgave met zijnen naam, verscheen. Op deze volgden in 1796 zijn *wijsgeerig onderzoek wegens Neerlands opkomst, bloei en welvaart, het daarop gevolgd verval, en wat nog de overgeblevene middelen van herstel zijn*; zijne *geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*, van 1793 — 1798, in 6 deelen, (van 1798 tot 1803 uitgegeven) en zijne uitvoerige *beschrijving van den watersnood in 1799*. Na dien tijd hield zich onze ZILLESEN, meestal, met onzen waterstaat onledig, en gaf vroeger een plan, ter voorkoming der overstroomingen; doch in 1817 eene *wijsgeerige staatshuishoudkunde, bijzonder voor het thans vergroote koningrijk der Nederlanden*, in het licht, waarbij hij, twee jaar later, nog een aanhangsel voegde, ook vooral op 's lands waterstaat betrekking hebbende. In 1820 liet hij hierop volgen een *wis- en natuurkundig onderzoek van de oorzaken der menigvuldige en allerschadelijkste rivieroverstroomingen, welke sedert het jaar 1784, door ijsverstoppingen, zijn voorgevallen*, en drie jaar daarna eene verhandeling *over den tegenwoordigen ongunstigen waterstaat in het noordelijk gedeelte van het koningrijk der Nederlanden*, en eindelijk in 1825, nog *iets over de natuurlijke oorzaken der steeds toenemende zeeoverstroomingen op de kusten der noordelijke deelen onzes rijks*. — Welke aanmerkingen men ook zoude kunnen maken op de middelen, door hem voorgeslagen, om 's lands finantiën te verbeteren, of deszelfs waterstaat voor rampen te behoeden, zijn doel was het welzijn des vaderlands, hetwelk hij onvermoeid, langs alle wegen, gedurende zijnen langen leeftijd, poogde te behartigen. ZILLESEN stierf te *Rotterdam* in den ouderdom van ruim 92 jaar, welke hij voor een groot gedeelte in nuttige en onvermoeide werkzaamheid doorbragt.

ZILVER. (*Argentum*) Dit afzonderlijk geslacht onder de metalen heeft eene eigenaardige witte kleur, en wordt, volgens zijne aangenomene waarde, in het dagelijksch leven naast het goud gesteld. De specifike zwaarte van het Zilver wordt; volgens BLUMENBACH, gerekend te zijn = 10,474. Het is harder dan goud; bezit eene grootere veerkracht en meer klank, en volgt in taaiheid en rekbaarheid on-

onmiddellijk op hetzelve, alzoo het mede tot de allerdunste bladen, zoo als die, welke men tot verzilveren gebruikt, kan geslagen worden; kunnende één grein eene vlakte van 288 vierkante duimen beleggen. Het is bij 1000° FAHR. of 20.° WEDGW. smeltbaar; in de hitte van groote brandspiegels wordt het vlugtig en vormt eenen witten damp.

Het Zilver wordt zoo wel gedegen als verertst, en somtijds ook vermomd gevonden. Gedegen heeft het menigerlei gedaanten; zijnde bladerig, getand, haarvormig, en even als gebreid of geweven, en enkeld ook gecristallifeerd. Het is echter nimmer geheel zuiver, maar steeds met andere metalen vermengd; terwijl men ook zeldzaam klompen van ettelijke honderden ponden aantreft; zoo als in 1729 in *Unterharz* en *Andreasberg*, welke in de kunstkamer te *Hanover* bewaard worden, en vroeger in de Saksische bergwerken, waarvan het naturaliënkabinet te *Dresden* nog een gedeelte bezit. Het meest, echter, wordt het Zilver verertst gevonden, wanneer het, overeenkomstig de verschillende ligchamen, waarmede het verbonden is, en de bijzondere gedaanten, die het er door verkregen heeft, onderscheiden genoemd wordt, als: *Arsenicaal-Zilvererts*, wanneer het met het rottekruid-metaal; *Spiesglas-Zilver*, wanneer het met spiesglas; *Bismuth-Zilver-erts* wanneer het met zwavel verbonden is, enz.

Europa bevat zeker meer Zilver dan goud. *Duitschland*, inzonderheid, is zeer rijk in dit edel metaal, en reeds in de 11de eeuw werden eenige zilvermijnen in het *Hartzgebergte* bewerkt, waarbij thans de *Saksische*, *Boheemsche*, *Oostenrijksche*, *Hessische*, *Westphaalsche* en meer andere bergwerken moeten gevoegd worden, welke jaarlijks aanzienlijke sommen opleveren. *Friberg* alleen, bij voorb., leverde in 1773 over de 400 mark fijn Zilver. De zilvermijnen in *Hongarije* en *Zevenbergen* zijn buitengewoon rijk: men rekent, dat alleen in *Neder-Hongarije* tusschen de 40 en 50,000 mark jaarlijks gesmolten worden. Zelfs het noordelijk deel van *Europa*, ofschoon anders de edele metalen in de warme luchtstreek te huis behooren, bevat zilvermijnen; gelijk *Noorwegen* bij *Konsberg*, *Zweden* bij *Sala* in *Westmanland*, welke laatste reeds in de 12de eeuw werd aangelegd, en, ten opzigte van grootte en inwendigen bouw, eene zeer merkwaardige mijn is, waarin men, onder anderen, in de laagste diepte, eenen windmolen vindt, die door eenen sterken togtwind wordt in beweging gebragt, om het water uit de mijn te voeren. Het hier verkregene fijne Zilver bedroeg in 1773 ver boven de 1800 mark.

ZILVER-GROSCHEN. Eene munt, in de *Oostenrijksche* en de *Pruissische* staten in gebruik, die de waarde heeft van 6 Nederlandsche centen.

ZILVERLING. Dus werd onder het Oude Testament ook een *Sikkel* genoemd. De gemeene had de zwaarte van een half lood, ter waarde van 36 Ned. centen; maar de heilige Zilverling van den

 tem-

tempel woog het dubbel, en had de waarde van 72 Nederl. centen, zoo dat het schandelijk loon, waarvoor JUDAS den Zaligmaker verried, slechts weinig meer dan 21 gulden bedroeg.

ZILVER-VLOOT. Zoo noemde men die vloot, welke voorheen, jaarlijks, uit Spaansch *Amerika* naar *Spanje* zeilde, en niet alleen goud en zilver, maar ook paarlen, juweelen, en andere kostbaarheden van daar derwaarts overbragt. Een zoodanige vloot veroverde de Hollandsche Vlootvoogd, PIETER PIETERSZOON HEIN (*zie aldaar*) op den 9den van Herfstm. 1628, en maakte daardoor eenen buit, die op de waarde van 11,509,524 guldens berekend werd.

ZIMMERMANN, (JOHAN GEORGE) werd in 1728 geboren te *Brugg*, eene kleine stad van het kanton *Bern*, uit een geslacht, door overgeërfde deugden roemrijk bekend. Hij begaf zich in 1747 naar *Göttingen*, om zich in de geneeskunde te oefenen, en werd aldaar in 1751 tot doctor bevorderd, bij welke gelegenheid hij openlijk zijne *Dissertatio physiologica de irritabilitate* verdedigde en in het licht gaf, en daardoor den grondslag tot zijnen volgenden roem legde. Toen hij *Göttingen* verliet, ging hij eenige maanden in *Holland* doorbrengen, en keerde vervolgens naar zijne geboorteplaats terug; doch de praktijk van deze kleine stad en haren omtrek leverde voor hem geene genoegzame bezigheid op, en hij vond ook hier voor de zamenleving dien voorraad niet, welken *Göttingen* voor hem had opgeleverd. Dit trof hem, die bovendien zeer aandoenelijk en teeder van zenuwgestel was, dermate, dat hij tot zwaarmoedigheid verviel, en meer en meer tot de eenzaamheid overhelde. Intusschen bragt deze zijne zucht geen nadeel toe aan eenige der bedrijven, waartoe zijn post hem riep: als zijne droefgeestige luimen voorbij waren, keerde zijne natuurlijke vrolijkheid weder. Aldus leefde hij 14 jaar; verdeelde zijnen tijd tusschen de beoefening en de praktijk der geneeskunde, en de fraaije letteren, en verrijkte met bijzonder veel genoegen het *Zurichs Journaal* met de vruchten zijner ledige uren. Twee der stukjes, welken hij daarin geplaatst had, maakten gerucht, namelijk: *Droom, dien hij in den nacht van den 5den van Slagtm.* 1755, *over den staat der ziel, na den dood, gehad had*, en een *ontwerp van eenen Cathechismus voor de kleine steden.* In het volgend jaar, gaf hij zijne eerste proef over *de Eenzaamheid* in het licht; een klein werkje, hetwelk hij in 1758 op nieuw onder handen nam, de schets er van uitbreidde, en bouwstoffen verzamelde tot het groote werk over dat onderwerp, hetwelk hij 30 jaar later, in 4 deelen, te *Leipzig* uitgaf, en in verscheidene talen, ook in de onze, is overgezet; zoo als ook een ander, dat in 1758 in het licht verscheen, ten titel voerende *National-stolz* (Nationale Hoogmoed), hetwelk binnen kort 4 maal herdrukt werd, en waarvan in 1769 te *Parijs* eene Fransche vertaling uitkwam. Ook schreef hij een werk, getiteld: *von der Erfahrung in der Artznei-Wissenschaft* (over de ondervinding in de geneeskunst), waarvan het eerste deel

in

in 1763 verscheen; doch voor de 2 overige, eerst 25 jaar later, door hem het plan ontworpen, en aan zijnen vriend den Heer TISSOT werd medegedeeld. Jammer is het, dat dit werk door hem, die hetzelve ontworpen had, niet is uitgevoerd geworden.

Ondertusschen beijverden zich zijne vrienden, om hem eene betere standplaats, dan die te *Brugg* te bezorgen, met dat gevolg, dat hij eindelijk in 1768 tot koninklijken Engelschen geneesheer, te *Hanover*, werd benoemd, werwaarts hij dan ook, weinig tijds daarna, vertrok. Men hoopte, dat zich nu eene gelukkiger loopbaan voor hem zoude openen; doch onaangenaamheden van onderscheidenen aard, inzonderheid de staat zijner gezondheid, verijdelden de wenschen der vriendschap. Hierbij kwam in 1770 het verlies zijner teeder geliefde echtgenoote, en de toeneming zijner kwaal, welke hem in het volgende jaar naar *Berlijn* deed reizen, om bij den heer MECKEL hulp te zoeken. Hij werd hier kort daarna geöpereerd, en genoemde heer vond het geval merkwaardig genoeg, om er een klein werkje: *de morbo herniofo congenito, fingulari et complicato*, over uit te geven, hetwelk vele nieuwe nuttige zaken bevat. Genoegzaam van zijne kwaal hersteld zijnde, bediende hij zich van de gelegenheden, die hem *Berlijn* aanbood, en maakte bijzondere kennis met den beroemden SULZER. In 1775 bragt hij eenige weken te *Laufanne*, bij zijnen vriend TISSOT, door; doch ondervond kort daarna nieuwe onaangenaamheden. Zijne dochter stierf, na 5 jaar gekwijnd te hebben, en zijn zoon werd op het einde van 1777 geheel zinneloos, en leefde sedert in eene gevoellooze krankzinnigheid. Intusschen maakte zijn werk: over *de Eenzaamheid*, waarvan in 1786 de laatste deelen verschenen, zoo wel in als buiten *Duitschland*, veel indruk: zelfs zond hem de keizerin van *Rusland* eenen zeer rijken diamanten ring, en eene medaille met hare beeldtenis, tevens met dit eigenhandig geschreven briefje: „ Aan den heer ZIMMERMANN, raadsheer en „ medicus van Zijne Brittannische Majesteit, voor de uitmuntendste „ geneesmiddelen, welke hij der menschheid gaf, in zijn boek: *over* „ *de Eenzaamheid*."

ZIMMERMANN, die intusschen eene reis naar *Postdam* gedaan had, gaf bij zijne terugkomst van daar, in 1786, zijne gesprekken met den koning uit, en tevens de bijzonderheden van een lang gesprek, voorheen gehouden, welke in 1788 gevolgd werden door een werkje, getiteld: FREDERIK de *Groote tegen den graaf van* MIRABEAU *verdedigd*, en in 1790 door een ander, zijnde *Fragmenten over* FREDERIK *den Grooten*, *als bijlagen tot de geschiedenis van zijn leven*, *zijne regering en zijn karakter*. Beide deze werkjes werden vinnig doorgestreken, hetwelk ZIMMERMANN zoo gevoelig trof, dat zijn huisselijk geluk (hij was in 1782 voor de tweede maal gehuwd) er merkbaar door gestoord werd. Hierbij kwam nog eene andere bron van onaangenaamheden, namelijk, de vorderingen van de sekte der *Illuminaten*, welke hij voor zoo gevaarlijk hield, dat hij meende alles te moeten

doen, wat hij kon, om den Duitfchen vorsten de oogen te openen, en zelfs aan den keizer LEOPOLD II., over dit onderwerp eene uitvoerige memorie zond, die hem daarvoor in eenen zeer vleijenden brief bedankte, en hem tevens eene doos, met diamanten, met zijn naamcijfer er op, toezond. Verfcheidene losfe bladen over dit onderwerp vlogen ook nog uit zijne onvermoeide pen; doch door dit eene en andere wekte hij den haat van niet weinigen tegen hem op. Zoo veel arbeids en verdriet, gevoegd bij de gedurige nederlagen, die de verbonden mogendheden van de *Franfchen* leden, ondermijnden zijne krachten, en hij zag reeds, in zijne verbeelding, het land van *Hanover* door de laatften verwoesten, en zijne woning in brand fteken. Eindelijk, vervolgd, afgemat door flapeloosheid, en door walg in het leven uitgeteerd, ftierf hij in Wijnm. 1795, in het 66fte jaar zijns ouderdoms.

ZIMMERMANN (EBERHARD, AUGUST, WILHELM VON) was een dier achtingwaardige Duitfche geleerden, die zich, door eene grondige oefening en onvermoeide vlijt, inzonderheid, onderfcheiden hebben. Zijne keuze bepaalde zich tot de aardrijks-, mensch-, volken, en dierkunde, en hij behoorde in dit opzigt, fchoon al niet onder die, welke als eigenlijke fcheppers en grondleggers hunner wetenfchap kunnen befchouwd worden, nogtans onder de zoodanigen, die zich meesterlijk het reeds voorhandene en ontdekte weten ten nutte te maken, hetzelve op eene bevallige wijze voor te dragen, en daardoor onder alle befchaafde klasfen weten te verfpreiden. Hij werd te *Beltzen* in het *Cellifche* in 1743, geboren; vormde zich op de univerfiteit te *Göttingen*, en later te *Leijden*, alwaar hij het eerst op het denkbeeld kwam, hetwelk hem bij al zijnen geleerden arbeid fteeds ten leiddraad verftrekte, om het dierenrijk naar de luchtftreek te bepalen, en op de veranderingen en verbasteringen der dier-rasfen, van den mensch af, zijne aandacht te vestigen. Door zijn eigen vermogen, en de grootmoedigheid van het Brunswijkfche hof, daartoe in ftaat gefteld, ondernam hij, tot geen gering voordeel voor de beoefening zijner wetenfchap, reizen naar *Engeland*, *Italië* en *Frankrijk*, alsmede naar *Rusland* en *Zweden*. Driemaal bezocht hij *Engeland*, en gaf zelfs in *Londen*, in 1788, zijn' *Political Survey of the prefent ftate of Europe*, met 16 ftatistifche tafelen, in het licht. Ook geraakte hij hier in onderfcheidene betrekkingen, waardoor hij fpoedig met al het merkwaardige in de natuur- en aardrijkskunde, op de *Britfche* eilanden, en in *Noord-Amerika* konde bekend worden. De vruchten zijner reize door *Italië* vindt men in zijne *allgemeine Blicke auf Italien* (1797), en in zijne verhandeling over den *Molfetta in Apulien*. In *Parijs*, waar hij zich in 1789, toen zich de eerfte bewegingen der koningsgezinden vertoonden, bevond, ontwierp hij het plan tot zijne *Geographifche Annalen*, waarvan 3 jaargangen verfchenen zijn. Een vergelijking van de Franfche ftaatsomwenteling met vroegere dergelijke gebeurtenisfen, fchoon niet

van eenen gelijken aard, als in *Amerika*, bragt hem tot het bearbeiden van een werk, getiteld: *Frankreich und die Freistaten von Nord-Amerika*, (Berlijn 1795) hetwelk later gevolgd werd door de *allgemeine Übersicht Frankreichs von* FRANZ I. *bis auf* LUDWIG XVI.; alsmede door *die Freistaten von Nord-Amerika* (1800) in 2 deelen. Het eerste is meer aardrijks- en volkenkundig, het laatste van eenen historisch staatkundigen aard.

ZIMMERMANN, die sedert 1766 hoogleeraar in de natuurkunde, bij het collegie *Carolinum* te *Brunswijk* geweest was, werd nu door zijnen vorst tot geheimstaatsraad benoemd en van zijne werkzaamheden bij het gemelde collegie ontslagen, nadat hij reeds vooraf door keizer LEOPOLD tot den adelstand was verheven geworden. Zijn belangrijkste werk als schrijver is, buiten tegenspraak, zijn *Taschenbuch der Reisen*, hetwelk van 1802 tot 1813 in 12 jaargangen verscheen, en waarin een groot gedeelte der ons bekende aarde, in eenen bevalligen en leerzamen schrijfstrant, wordt voorgedragen, en waarvan eene soort van uittreksel, met nieuwe aanmerkingen en ontdekkingen verrijkt, onder den titel: *die Erde und ihre Bewohner, nach den neuesten Entdeckungen*, in 5 deelen, in het licht gegeven is. Voorts behooren tot zijne eigendommelijke verdiensten zijne proeven over de natuur der ligchamen, namelijk: over de zamendrukkingen en veerkracht van het water, waarover hij in 1779 eene verhandeling schreef. Nog in zijnen hoogen ouderdom hield hij zich onledig met het overzetten en bearbeiden van buitenlandsche werken, welke tot zijne geliefkoosde studie betrekking hadden, en allen door hem met de grootste zorgvuldigheid werden uitgevoerd. Steeds het levendigst deel nemende in den staatkundigen toestand der wereld, was hij een volslagen vijand der Fransche overheersching, waaronder zijn Duitsch vaderland, sedert 1806, moest zuchten, en hij sprak hierover in zijne schriften met eene vrijmoedigheid, welke hem dikwijls in groot gevaar bragt. De verwachting van gelukkiger dagen, welker morgenrood hij nog beleefde, hield, onder de stormen des tijds, steeds zijnen moed staande. Hij stierf in het jaar 1815, het 73ste zijns levens, nadat hij het vorstelijk huis van *Brunswijk-Wolfenbuttel* bijna 50 jaar getrouw gediend had.

ZIN. (*Sensus*) is het algemeen vermogen van gewaarwording. Zoo dikwijls wij namelijk iets hooren, zien, ruiken, enz. en alzoo onze zintuigen door de uiterlijke voorwerpen middellijk of onmiddellijk worden aangedaan, ontvangen wij van deze voorwerpen zoodanig eenen indruk, dat er eene zekere voorstelling van dezelve in ons ontstaat, en dan zeggen wij: wij worden iets gewaar. *Gewaarwordingen* zijn dus niets dan onmiddellijke voorstellingen van iets, dat door middel van den uit- en inwendigen zin ons gemoed heeft aangedaan. Hierbij komen twee zaken in aanmerking: het voorwerp, dat waargenomen wordt, en het waarnemend onderwerp; beide zielkundig zoo naauw verbonden, dat zij zonder de gewaarwording

zel-

zelve te ſtoren, niet geſcheiden kunnen worden; doch naar mate een van beide het overwigt bekomt, draagt de gewaarwording verſchillende namen. Wanneer de ziel zich geheel tot het voorwerp bepaalt van den uitwendigen zin noemt men haar *waarneming*, en houdt zij zich alleen bezig met den indruk, dien zij zelve ontvangt, of met haren eigenen toeſtand, dan heet dezelve *bevinding* of *gevoel*. Zoo nemen wij eenig ligchaam waar, en gevoelen deszelfs tegenſtand en zwaarte; wij nemen het ſpeeltuig waar, en gevoelen de kracht der toonkunst. In zoo verre wij nu de voorwerpen gewaar worden, kunnen wij ons dezelve niet anders voorſtellen, dan wij door dezelve worden aangedaan; maar aan den anderen kant kunnen wij de voorwerpen niet anders aanſchouwen en gewaar worden, dan overeenkomſtig met de oorſpronkelijke wetten, waaraan de werkzaamheid van ons waarnemingsvermogen gebonden is. Bij iedere zinnelijke voorſtelling, derhalve, is er iets buiten ons, dat het gemoed aandoet, en iets, dat door het gemoed zelf voortgebragt wordt. Wij noemen het eerſte den *inhoud* of de *ſtoffe*, het laatſte de *gedaante* of den *vorm* der zinnelijke voorſtelling. Deze onderſcheiding echter berust alleen op de ontleding en ſcheiding van het beſpiegelend verſtand; want in de werkelijke voorſtelling zijn *ſtoffe* en *vorm* ten naauwſte verbonden.

Wij kunnen verder zoo wel uit- als inwendig iets gewaar worden. Zoo worden wij bij voorb. eenen vriend in ons zelven gewaar: en in het algemeen behoort alles, wat onmiddellijk in ons voorvalt, tot de inwendige gewaarwording. Wij onderſcheiden derhalve *uit-* en *inwendigen Zin*. Daar nu de uitwendige in zijne eenen werkzaamheid aan meer ligchamelijke zintuigen gebonden is, verdeelt men dien weder in *vijf Zinnen*, het gezigt, gehoor, reuk, ſmaak en gevoel, welke ieder hunne eigendommelijke werktuigen of organen hebben. Er zijn er, die meer Zinnen hebben willen aannemen. ROBINET, die, in navolging der *Engelſche* wijsgeeren HUME en HUTCHESON, de zedelijkheid op een bijzonder *inſtinct* in den mensch grondde, nam een' zesden Zin aan, dien hij den zedelijken of *moreelen* Zin noemde. Deze is dan aan de overige gelijk, maar edeler dan zij; en in plaats, dat de andere alleenlijk ten gebruike van elken mensch in het bijzonder dienen, is de zedelijke Zin voor het gezamelijke menschengeſlacht beſtemd. Naderhand ſchreef HEMSTERHUIS, zoon van den beroemden *Leijdſchen* hoogleeraar, aan dezen zedelijken Zin, ook zedelijk gevoel genoemd, een eigen orgaan of zintuig toe, dat hij het geweten of het hart noemt.

Wat den inwendigen Zin betreft, hiertoe behooren al de onderſcheidene vermogens van onzen geest. In zoo verre wij het vermogen bezitten, om vroegere voorſtellingen zoo blijvend bij ons te bewaren, dat het als het ware onze inwendige eigendom wordt, en wij dezelve naar welgevallen in onze gedachten kunnen terug roepen,

heet

heet de inwendige Zin *geheugen*. Heeft hierbij eene zekere herkenning der voorſtellingen plaats, zoo dat wij ons bewust zijn, dezelve reeds vroeger gehad te hebben, in zoo verre is de inwendige Zin *herinneringskracht*, en het vermogen, om de voorwerpen onzer herinnering met aanſchouwelijke duidelijkheid ons voor den geest te ſtellen, noemen wij *verbeeldingskracht*. Deze werkt ſomtijds zoo ſterk, dat wij ons niet alleen duidelijk in de gedachten terug roepen, wat wij voorheen hebben waargenomen, maar er zelfs bij toevoegen kunnen, wat wij op die wijze nog niet waargenomen hadden. Wij geven dan den inwendigen Zin den naam van *ſcheppende* verbeeldingskracht; terwijl de eerstgenoemde blootelijk *terugroepende* wordt geheeten. Daar dus de inwendige Zin, door deszelfs onderſcheidene vermogens, zich ook op verſchillende wijze uit, hebben eenige wijsgeeren, even als bij den uitwendigen Zin plaats heeft, ook meer inwendige Zinnen willen onderſcheiden, die dan insgelijks hunne bijzondere werktuigen of organen zouden hebben. Zoo nam MELANCHTON, in navolging van ARISTOTELES, een' tweevoudigen inwendigen Zin aan. De eerſte is de gemeenſchappelijke Zin of het gezond verſtand (*ſensus communis*), die de voorwerpen gewaar wordt, onderſcheidt, oordeelt en daaruit vervolgens beſluit: de laatſte is het geheugen. De eerſte heeft zijne zitplaats en werktuigen in het voorſte gedeelte der herſenen; het geheugen heeft zijne organen meer achterwaarts in dezelve. Ook BRUNO, een *Napolitaansch* wijsgeer, onderſcheidde, behalve de voorgaande, nog twee andere inwendige Zinnen, de verbeeldingskracht namelijk en het verſtand, die dan hunne werktuigen en zitplaatſen tusſchen die van den gemeenſchappelijken Zin en het geheugen hebben. Doch, om geene anderen te noemen, heeft voornamelijk GALL de ligchamelijke organen van den inwendigen Zin in de herſenen pogen op te ſporen, en wijst derhalve, in zijne *ſchedelleer*, aan de bijzondere vermogens des inwendigen Zins bijzondere gedeelten der herſenen toe. En hoewel het dan wel niet onwaarſchijnlijk zijn moge, dat zekere deelen der herſenen als eigendommelijke organen aan die onderſcheidene vermogens beantwoorden, is nogtans derzelver aanwijzing tot heden niet bevredigend geſlaagd.

ZINK, of *ſpiauter*, behoort onder de halve zoo genoemde onedele metalen. In het Latijn noemt men het *Zincum*, in het Engelsch *Spelter*, en in het Fransch *Zinc*. Men vindt het inzonderheid op den *Rammelsberg* bij *Gotzlar*, en in de *Oost-Indiën*. Het heeft eene middenkleur tusſchen het lood en tin; is breedſtralig, en takachtig van breuk; minder broos, dan de zoo genoemde overige half-metalen, en kan op de hette van kokend water tot tamelijke dunne blaadjes en draden worden uitgerekt. Het ſpecifike gewigt bedraagt van geſmolten Zink 6,862, van geſmeed Zink 7, 1 tot 7, 2. Het Zink ſmelt voor dat het gloeijend is; geeft alsdan eene blaauwachtig groene vlam; vertoont een ſterk magnetismus; heeft eene ſter-

ſterke verwantſchap met de zuren, en wordt zelfs in verdunde plantenzuren opgelost. Bij eene ſterke hitte ſtijgt er een rook om hoog, welke zich aan andere ligchamen hecht, en onder den naam van *Zinkbloem* (*flores zinci*, *oxydum zinci*) in de geneeskunde gebruikt wordt. Met gezuiverd koper gemengd, verkrijgt men de Mesſing, en 1 pond gezuiverd koper, met 8 lood Zink onder een geſmolten, levert een fraai geel koper op, dat men tot de fijnſte draden trekken kan. Door eene andere vermenging, van 1 pond gezuiverd koper en 26 lood Zink, verkrijgt men Tombak van eene ſchoone goudkleur; terwijl uit koper, zink en eenig tin het zoogenoemde prinſen-metaal bereid wordt. In *Engeland* bedient men zich ſedert korten tijd van eene zamenſtelling van Zink, om de ſchepen duurzamer en goedkooper, dan tot hiertoe met koper geſchiedde, te beleggen, en in *Boheme* heeft de technoloog Werner, onlangs, het Zink tot orgelpijpen aangewend, die men zegt, dat een zeer helder en ſterk geluid geven. In *Goszlar* geſchiedt de bereiding van dit metaal in het groot, en men drijft er eenen aanzienlijken handel mede, zoo als ook die met het Oost-Indisch Zink, *Tutanego* genoemd, niet onbelangrijk is. In *Sakſen*, *Polen* en *Hongarije* wordt mede hier en daar Zink gevonden. Ook in de zuidelijke ſtreken van ons vaderland, voornamelijk in de omſtreken van *Luik*, heeft men, gelijk algemeen bekend is, Zinkmijnen. Behalve tot de opgegeven einden, gebruikt men het ook tot het beleggen van goten, naden van daken, enz.

ZINNEBEELD. Zoo noemt men eigenlijk ieder voorwerp, hetwelk op eene zinnelijke wijze een ander, van hetzelve verſchillende, het zij een zinnelijk of geest lijk voorſtelt of aanduidt. Het laatſte is of een voorwerp, hetwelk of op zich zelf wordt voorgeſteld, en dan is het Zinnebeeld zelfstandig, en kan inzonderheid een *Zinnebeeld* genoemd worden; of het is alleen eene eigenſchap van een zoodanig, en in dit geval is het ſlechts een *bijkomend* (*adhaerent*) voorwerp, hetwelk men, in zoo ver, ook *attribuut* noemt. In eenen meer bepaalden zin geeft men den naam van Zinnebeeld aan een zinnelijk, of door een beeld voorgeſteld, voorwerp, waardoor een geestelijk, of, volgens Sulzer, iets algemeens wordt aangeduid; bij voorb. onſchuldige liefde door het beeld van eene duif.

De kunst, om zich door Zinnebeelden uit te drukken, is zeer oud. Zij werd inzonderheid door de *Egyptenaren* beoefend, wier Hieroglyphisch ſchrift voor het grootſte gedeelte zinnebeeldig was, en in de mysterien werd voortgeplant. De Zinnebeelden, welke wij in de gōdenleer en kunst der *Grieken* aantreffen, onderſcheidden zich door ſchoonheid en perſoonlijke geſtalte, en geene latere waren zoo ſprekend als deze. Wij beſchouwen derhalve deze kunst reeds in derzelver ontaarding, waarbij de zinnebeeldige voorſtelling eene ſchriftelijke verklaring of nadere bepaling noodzakelijk maakt. Dit is het geval bij de Zinnebeelden, of *emblema's* der nieuweren, waardoor men een devies of eene ſpreuk verzinnelijken, en op eene bijzondere zaak

of

of perfoon moet toepasfen, wanneer niet door de laatfte, op eene korte en zinrijke wijze, even zoo wederom een verborgen denkbeeld onthuld wordt, hetwelk met het op zich zelf fprekend beeld overeenkomt, of met hetzelve een comisch contrast bewerkt. In het laatfte geval is het een zinrijk beeld, hetwelk het oog en verftand bezig houdt. Van zoodanige Zinnebeelden, die men van de natuur, kunst en gefchiedenis ontleende, bediende men zich dikwijls op munten, gedenkzuilen, eerpoorten enz. Voor het overige behooren, in eenen meer uitgebreiden zin, ook de allegoriën, fabelen, gelijkenisfen, raadfels, enz., tot de zinnebeeldige voorftellingen.

ZINNELIJKHEID is een der drie vermogens, welke wij aan de werkzaamheid van onze natuur toekennen. Wij zijn, namelijk, werkzaam of als zinnelijke, of als verftandelijke, of als redelijke wezens; en van hier wordt der menfchelijke natuur Zinnelijkheid, verftand en rede toegefchreven (*Senfualiteit*, *Intellectualiteit*, *Rationaliteit*). Even als de beide laatfte vermogens, zoo kan ook de Zinnelijkheid van eene *theoretifche* en *practifche* zijde befchouwd worden. Wanneer wij dus fpreken van zinnelijke voorftellingen, of voorftellingen der Zinnelijkheid, wordt de theoretifche bedoeld, die dan tegen onze geestelijke natuur overftaat. Alsdan is zij het vermogen, om, in gevolge eene of andere aandoening van ons gemoed, door middel der zinnen namelijk, tot voorftellingen te geraken; zij wordt dan bij uitfluiting *zin* genoemd. (*zie aldaar*) Wanneer wij daarentegen zeggen, dat iemand, door zich aan de Zinnelijkheid over te geven, tot misdaden vervallen is, dan is dit de practifche Zinnelijkheid, waardoor wij ook fpreken van zinnelijke neigingen of neigingen der Zinnelijkheid. Even zoo noemen wij een' zinnelijken mensch niet den zoodanigen, die iets zinnelijk gewaar wordt of zich voorftelt, maar aan de Zinnelijkheid, practisch befchouwd, overgegeven of in Zinnelijkheid verzonken is; deze ftelt men dan tegen de zedelijkheid over. Tot de practifche Zinnelijkheid brengen wij de menfchelijke *drift* of *aandrift* (*instinctus*), of het vermogen, waardoor de mensch, volgens zijne dierlijke natuur, tot hetgene aangenaam is gedreven, en van hetgene onaangenaam is, terug gehouden wordt. Zij uit zich dus op eene dubbele wijze, en verfchijnt of als *begeerte* of als *afkeer*. Wij moeten echter dezelve wel onderfcheiden van den *wil* en het daartegen overftaande *niet willen*. De drift of het inftinct namelijk, voor zoo verre zij het aangename begeert en het onaangename van zich afkeert, werkt blind: de *wil* in tegendeel is het gevolg van een in beoefening gebragt verftand, en handelt dus doel- en regelmatig. De eerfte wordt door zinnelijke, de laatfte door verftandelijke voorftellingen bepaald; bij de drift is de mensch meer lijdend, door den *wil* is hij meer werkend.

In de *Kantiaanfche* of *Critifche* wijsgeerte is tusfchen Zinnelijkheid en verftand eene zeer fcherpe grenslijn getrokken, en de uitgeftrektheid van beider werking naauwkeuriger bepaald, waardoor de vat-

vatbaarheden der menfchelijke natuur en hare onderlinge betrekking duidelijker konden verklaard worden. Wel is waar hadden reeds oudere wijsgeeren, en voornamelijk de *Leibnitz - Wolfiaanfche* fchool, Zinnelijkheid en verftand eenigzins onderfcheiden; doch dit onderfcheid was flechts *logisch*, in zoo verre aan de eerfte eene *verwarde*, aan het laatfte eene *duidelijke* kennis werd toegefchreven: maar dit onderfcheid betrof geenszins de voorwerpen zelven; het bevatte geene verfcheidenheid van de voorwerpen dier kennis. Kant nam derhalve tijd en ruimte als de uiterfte grenzen van het gebied der Zinnelijkheid aan, en alle verfchijnfelen in tijd en ruimte behooren tot de zinnelijke voorwerpen. De menigvuldige aanfchouwingen en gewaarwordingen, die door de Zinnelijkheid ontftaan, en door de inbeeldingskracht tot éénheid, tot beelden bewerkt worden, kunnen eerst dan als voorwerpen worden *gekend*, wanneer het verftand dezelve overeenkomftig met de wetten en regelen, waaraan deszelfs werkzaamheid gebonden is, denkt en beoordeelt.

Het wijsgeerig ftelfel van hen, die in den mensch niets hooger erkennen dan enkel Zinnelijkheid, zoo wel in den theoretifchen als practifchen zin, wordt *Senfualismus* genoemd. Dit moge nu eenigzins gelden van den mensch, die geheel onbefchaafd en den dieren bijna gelijk is; maar wanneer wij de hoogere werkzaamheden der menfchelijke natuur befchouwen, dan vervalt deze ftelling terftond. De voorwerpen toch, die de mensch door zijne Zinnelijkheid waarneemt en zich voorftelt, weet hij zoodanig te beoordeelen, dat hier reeds meer dan de zinnelijke mensch werkzaam is. Hij vergelijkt die voorwerpen; let op hunne overeenkomst en verfcheidenheid; leidt gevolgen daaruit af; en brengt, door verbinding der onderfcheidene voorftellingen en denkbeelden, een wel zamenhangend en goed geordend geheel voort. En wanneer hij nu over de oorzaken en gevolgen der dingen nadenkt, wanneer hij onderzoekt, wat hij weten kan, doen moet en hopen mag dan blijkt het genoegzaam, dat de mensch niet flechts een zinnelijk, maar ook een verftandelijk en redelijk wezen is.

ZINSPREUK. Eene *fpreuk* is al wat gefproken wordt, bijzonder wanneer het kort is; en dus wordt eene Zinfpreuk (*fententia*) genaamd, wanneer het een' merkwaardigen zin of eene fchoone gedachte bevat. Zulke korte en zinrijke fpreuken worden uit het dagelijksch leven genomen, en beämen of ontkennen, prijzen of laken, enz. Men kan dezelve hoofdzakelijk tot drie foorten brengen. Eenige, namelijk, bevatten een kort oordeel over de beraadflagingen, handelingen en zeden der menfchen; zoo dat het als het ware zekere voorfchriften zijn, uit de fcholen der wijsgeeren ontleend. Andere Zinfpreuken bevatten korte uitfpraken over der menfchen inwendige natuur en hunne uiterlijke omftandigheden, zoo dat hierbij de redenen en drijfveren der menfchelijke plannen, gezegden en daden worden opengelegd. De laatfte foort, eindelijk, bevat zoo-

danige gezegden, welke een' bijzonder' perfoon in bijzondere omftandigheden geuit heeft, en waardoor de indruk, dien eene aangename of onaangename gewaarwording, eene onverwachte daad of een plotfeling gezigt bij hen verwekt, op het levendigfte te kennen wordt gegeven. Men onderfcheidt de Zinfpreuken ook in *fcherpzinnige*, die niet algemeen zijn, en bijzondere blijken van geest en vernuft dragen, en in *nadrukkelijke*, die eene meer ernftige wending nemen, en zich vooral door belangrijkheid van inhoud aanbevelen De vereischten eener goede Zinfpreuk zijn, dat zij *waar*, *kort* en *ontegenzeggelijk* zijn. Zij komen niet zelden voor bij de gefchiedfchrijvers, redenaars en dichters, zoo wel der oudheid als van onzen tijd; voornamelijk waren de blijfpeldichters PLAUTUS en TERENTIUS gewoon, zoodanige belangrijke gezegden aan hunne handelende perfonen van gering aanbelang in den mond te leggen, waarbij deze, de houding van gewigtige en geleerde perfonen aannemende, door de vertooning hunner wijsheid en hunne fnorkerij, algemeen gelach bij de aanfchouwers verwekken moesten.

ZINTUIGEN. Zoo worden de uitwendige werktuigen of ligchamelijke organen genoemd, waaraan onze uitwendige zin, als ftoffelijke voorwaarden zijner werkzaamheid, gebonden is. (*zie* ZIN.) Zij zijn vijf in getal: het oog is het werktuig van het gezigt; de ooren zijn het van het gehoor; de zachte huid, die het binnenfte van den neus bekleedt, en waarin de reukzenuw verfpreid is, is het werktuig van den reuk; de zenuwtepeltjes, die op en aan de tong gevonden worden, zijn het zintuig van den fmaak; terwijl dat van het gevoel door het geheele ligchaam verfpreid is. De herfenen worden het algemeene werktuig der zinnen genoemd, (*fenforium commune*) dewijl alle indrukken of veranderingen, die in de Zintuigen voorvallen, door middel der zenuwen aan de herfenen worden medegedeeld. Scheid de zenuwen van de herfenen af, dan houdt alle gewaarwording op.

Ten aanzien van de *phyfiologifche* zamenftelling van ieder werktuig der zinnen in het bijzonder, zie men: GEZIGT, GEHOOR, REUK, SMAAK en GEVOEL. Het zintuig van het gevoel bezit boven de overige die bijzondere eigenfchap, dat het de uitwendige voorwerpen, die de oorzaak van deszelfs gewaarwording zijn, onmiddellijk waarneemt; terwijl de overige Zintuigen niet de voorwerpen zelven waarnemen, maar derzelver gewaarwordingen ontftaan door tusfchenkomende middelen. Zoo raakt het licht het oog, de lucht het oor, en de uitvloeifels of riekende deelen de reukzenuwen, als de naaste oorzaken der gewaarwording; maar de zigtbare, geluidgevende en riekende ligchamen zelven zijn flechts verwijderde oorzaken, en worden niet onmiddellijk waargenomen. Zelfs is de gewaarwording van den fmaak, die eene uitwerking van het gevoel op de tong is, nog eene andere, dan die van het gevoel zelf: deze toch overtuigt ons niet zoo zeker van het beftaan der voorwerpen,

als het gevoel. Indien men iemand vooronderſtelt, die, van alle andere Zintuigen beroofd, alleen dat van den ſmaak bezit, zal hij in onzekerheid zijn, of het zure, bittere, zoete, enz., dat hij proeft, eigenſchappen van hemzelven of van andere, buiten hem beſtaande, voorwerpen zijn: want hij neemt ſlechts de eigenſchappen der dingen, niet de voorwerpen zelven, waar.

De verdeeling der Zintuigen in *hoogere* of *edelere*, waartoe die van het gehoor en het gezigt, en in *lagere* of *onedelere*, waartoe de overige werktuigen der zinnen gebragt worden, heeft haren grond daarin, dat de eerſte nader bij de hoogere werkzaamheden van den geest komen, en voornamelijk in de beoefening der ſchoone kunſten vereischt en meer en meer volmaakt kunnen worden.

Ten aanzien van het regte gebruik der Zintuigen, geven wij hier in het kort de raadgevingen van den hoogleeraar HENNERT op: 1. Al te ſterke en langdurige gewaarwordingen en hartstogten verzwakken de Zintuigen; 2. Al te ſterke inſpanning en te langdurige beoefening van een en hetzelfde Zintuig, in een en dezelfde zaak, is zeer ſchadelijk, dewijl de Zintuigen, overſpannen wordende, hunne kracht verliezen; 3. Men moet zich voor eene al te ſchielijke en onverwachte verandering van gewaarwordingen der Zintuigen wachten; 4. Onze Zintuigen worden opgewekter en vlugger, niet alleen door eene opmerkzame beſchouwing der zaken, maar ook inzonderheid door gedurige herhaling van dezelfde gewaarwording; 5. Het is dikwijls nuttig, eene en dezelfde zaak door meer dan één Zintuig te onderzoeken; 6. Ook is het goed, onze waarnemingen met elkander te vergelijken, zoo dat wij, indien zij met elkander niet overeenſtemmen, die plaatſen nog eens nazien, waar het verſchil gelegen is; 7. Indien de gewaarwording of beſtendige waarneming van anderen met de onze ſtrijdt, behoort men die gewaarwording te herhalen, althans onze Zintuigen te wantrouwen, en ons oordeel op te ſchorten; 8. Naardien eene ſterkere gewaarwording de zwakkere verdooft, behoort men die Zintuigen te verwijderen, die niets tot regt begrip der zaak kunnen te weeg brengen; 9. Men behoort de Zintuigen ongeſchonden te bewaren; de ongeſchondenheid hangt af van de goede geſteldheid en gezondheid des ligchaams.

ZINZENDORF. (NICOLAUS LUDWIG, *graaf van*) De beroemde ſtichter der bekende broedergemeente, of *Hernhutters*. Hij werd in het jaar 1700 te *Dresden* geboren, en na den dood zijns vaders, die Keur-Sakſisch-conferentie-minister was, en in hooge achting ſtond, in den *Lausitz*, op het land, ten huize zijner vrome en geleerde grootmoeder, mevrouw VON GERSDORF, opgevoed. ZINZENDORFS vroege jeugd viel juist in den tijd, waarin over de gevoelens der *Piëtisten* veel en dikwijls geſproken werd, hetwelk, gevoegd bij de omſtandigheid, dat de vrome SPENER dikwijls aan het huis van mevrouw VON GERSDORF kwam, waar dagelijks godsdienſtige

oefeningen gehouden werden, blijkbaar veel bijdroeg, om in den levendigen knaap vrome aandoeningen te verwekken, die spoedig tot eene zekere soort van dweeperij oversloegen. Deze gemoedsstemming ontving nog meer voedsel, toen hij, 10 jaar oud, in het *Paedagogium* te *Halle* onder het bijzonder opzigt van den beroemden FRANKEN gesteld werd. Hier hield hij geheime zamenkomsten ter oefening, en stichtte eene mistieke orde van *het mostaardzaad*; doch zijn oom en voogd, die anders dacht, en hem tot een werkzaam leven wilde opleiden, zond hem in 1715 naar de universiteit te *Wittenberg*; welker godgeleerde leeraars, onder den naam van Orthodoxen bekend, de hevigste tegestanders van de *Hallesche Piëtisten* waren. ZINZENDORF bleef echter onveranderlijk bij zijne denkwijze, en sloot zich op, toen in 1717 te *Wittenberg* het eeuwfeest der hervorming gevierd werd, en betreurde het verval der kerk door vasten en weenen. Bij zijne overige studien beoefende hij nog, alleen voor zich zelven, en zonder de minste opleiding, de godgeleerde wetenschappen, en besloot nu reeds, om in het vervolg in den geestelijken stand te treden. In 1719 verliet hij *Wittenberg*; deed eene reize naar *Holland* en *Frankrijk*, welke hij zelf, onder den titel van: *Attici Wallfahrt durch die Welt*, beschreven heeft; zocht inzonderheid beroemde geestelijken op, en legde zich hoofdzakelijk toe op het houden van gesprekken over godsdienstige onderwerpen. Hij werd in 1722 tot hofraad bij de landsregering te *Dresden* aangesteld; doch legde dien post in 1727 neder, in welk jaar hij aan eene gravin REUSS VON EBERSDORF huwde, en vergunde aan eenige *Moravische* broeders, wegens de godsdienst uit hun vaderland geweken, om zich op zijn landgoed *Berthelsdorf*, in den *Opper-Lausitz*, neder te zetten, waarna deze volkplanting in 1724 den naam van *Herrnhut* ontving. ZINZENDORF besloot nu, om eene Christelijke gemeente naar zijne grondbeginsels te stichten, en maakte de laatste in verscheidene, somtijds met elkander strijdende, schriften openlijk bekend; waardoor hij zich vele vijanden op den hals haalde, en de nieuwe volkplanting niet weinig verdrietelijkheden berokkende. Hij liet zich echter door dit alles van zijn voornemen niet afbrengen; besloot zelfs, om zich in den geestelijken stand te begeven, en reisde tot dat einde in 1734, onder eenen aangenomen naam, naar *Straalsund*, waar hij zich als candidaat in de godgeleerdheid liet onderzoeken, en aldaar in de stadskerk zijne eerste leerrede hield. ZINZENDORF deed sedert reizen door verscheidene landen, en trachtte, met eenen bijna ongeloofelijken ijver, leden voor zijne gemeente, die reeds zendelingen had uitgezonden, te winnen; maar vond niet overal een even gunstig onthaal: zelfs werd hij in 1736 uit zijn vaderland gebannen, op grond van door hem ingevoerde nieuwigheden, het houden van geheime vergaderingen en het verspreiden van gevaarlijke grondbeginsels; doch dit vonnis werd in 1747 weder ingetrokken.

Intusfchen had hij zich in *Berlijn* tot *Moravisch* bisfchop laten wijden ; doch daar hij hier niet openlijk durfde optreden, zoo hield hij in zijne woning afzonderlijke godsdienstoefeningen, die veel bezocht werden. In het jaar 1739 deed hij eene reize naar de *West-Indiën*, en wel naar de eilanden *St. Thomas* en *St. Croix*, om de aldaar reeds opgerigte zendelingsgenootfchappen der broedergemeente te bezoeken, en naar zijn oogmerk in te rigten, waarna hij in 1741 met een gelijk doel naar *Noord-Amerika* vertrok, werwaarts hij door zijne 16 jarige dochter verzeld werd, en waar hij ook onder fommige afgelegene Indiaanfche volksftammen zijne gemeente poogde uit te breiden. Op al deze reizen hield hij zich, behalve met openlijk Prediken en andere werkzaamheden, met het houden van briefwisfeling en het fchrijven van boeken bezig. Onder die, welke hij gedurende dezen tijd uitgaf, vonden inzonderheid het gezangboek der gemeente in *Herrnhut* en de *Wunden-Litanei* de meeste afkeuring. Toen hij in 1743 naar *Europa* was terug gekeerd, deed hij eene reize naar *Lijfland*, waar zich reeds leden zijner gemeente bevonden; doch in *Rusland* werd hem den verderen toegang belet, en hij zelfs, op keizerlijk bevel, onder het geleide van krijgsvolk, over de grenzen gebragt. Vervolgens deed hij herhaalde reizen naar *Holland* en *Engeland*, in welk laatfte rijk hij zich langer dan 4 jaar ophield, en het genoegen had, niettegenftaande hij vele tegenftrevers vond, dat de door hem alhier geftichte gemeente meer en meer werd uitgebreid, en nieuwe zendelingsgenootfchappen in andere werelddeelen, bij voorb. in de *Oost-Indiën* op *Tranquebar*, gevestigd werden. Na zoo vele bemoeijingen, ter bevordering van zijnen godsdienftigen aanhang, ftierf Zinzendorf, in het jaar 1760, te *Herrnhut*, en werd aldaar op den *Gottesacker* (kerkhof) der broedergemeente begraven. Een tamelijk onpartijdig oordeel over hem en zijne tijdgenooten vindt men in de kleine fchriften van Löns, alsmede in het *Leben des Grafen von* Zinzendorf van Reichel, te *Leipzig* in 1790 uitgegeven. (*Men vergelijke hierbij art.* BROEDERGEMEENTE.)

ZIRKOONAARDE, door profesfor Klaproth ontdekt, en waarvan dit geflacht van delfftoffen den naam voert, wordt in zwavelzuren en in geconcentreerden azijn, maar niet in loogzouten opgelost, en vertoont geen aantrekkend vermogen tot het koolzuur. Zij geeft, voor de foldeerbuis, met borax beproefd wordende, eene waterheldere parel, en wordt in 2 foorten van zoo genoemde edele gefteenten, den zirkoon en hiacint, gevonden. De eerfte is veelal bleek van kleur, meest naar het gele of blaauwachtige trekkende, zelden lichtbruin, enz. Hij is doorfchijnend, van eenen eigenen, metaalachtigen, doch eenigzins vetten glans, cristallifeert in vierzijdige zuilen, die met vier vlakken aan de zijden toegefpitst zijn. Vele Zirkonen worden fterk door den magneet aangetrokken. Hun gehalte is, volgens Klaproth, = 69 Zirkoon, 2,650 kiezelaarde, en 0,50 ijzerkalk, en

en zij wordt op *Ceilon* gevonden. (*Omtrent den* HYACINTH *zie men aldaar.*)

ZITTAU, tegenwoordig de tweede ſtad in het Sakſisch gedeelte der provincie *Opper-Lausitz*, aan de *Moldau*, welke zich nabij de ſtad in de *Neiſse* ontlast. Zij telt 7,800 inwoners, die meestal tot de Luterſchen behooren, en voornamelijk hun beſtaan in den handel vinden, waartoe de ligging der ſtad aan de zeer nabij gelegene Boheemſche grenzen, benevens de ſterke linnen- en damastweverijen der nabij liggende dorpen, genoegzame gelegenheid aanbieden. Tegenwoordig is de tranſito-handel in coloniale ijzerwaren en garens zeer levendig; doch de voorheen zeer bloeijende linnenhandel in aanmerkelijk verval. Men vindt in *Zittau* verſcheidene bloeijende inrigtingen, als: een *Gymnasium*, eene Duitſche ſtadsſchool, welke in 1811, op den voet der Leipziger burgerſchool werd ingerigt, en 800 ſcholieren van beiderlei geſlacht telt; een *Seminarium* voor dorpsſchoolonderwijzers; het met de ſtadsſchool verbonden werkhuis; het rijke *Jacobs*-hospitaal, met eene eigene kerk, enz. Onder de openbare gebouwen onderſcheiden zich de met veel ſmaak gebouwde, maar van binnen thans nog niet voltooide hoofdkerk *St. Johannes*; 3 begrafeniskerken; het tuchthuis, het eenige der provincie, en hetwelk binnen zijne muren eene eigene kerk heeft; de nieuwe ſchouwburg, en de prinſelijke ſtal met de zout- en koornmagazijnen. De ſtad heeft van binnen fraaije wandelwegen, en in hare voorſteden vindt men een groot aantal tuinen, wier bezitters ſterken handel in tuingewasſen en groenten, op 6 mijlen afſtands, naar alle kanten drijven.

ZNAIM. (*Znaym*) Eene ſtad in het markgraafschap *Moravië*, en de hoofdſtad van eenen kreits van gelijken naam. Zij ligt in eene aangename landſtreek, op eenen berg, langs welks voet de *Taga* ſtroomt, bevat 6,000 inwoners, en is vermaard wegens den wapenſtilſtand, die in hare nabijheid, den 12den van Hooim. 1809, tusſchen de *Oostenrijkers* en *Franſchen* geſloten, en den 14 van Wijnm. door den vrede van *Weenen* gevolgd werd. Aan den voet des bergs ligt eene eertijds ſchoone abdij, welke thans tot eene groote keizerlijke tabaksfabrijk is ingerigt, waaruit jaarlijks meer dan 25,000 centenaar tabak wordt afgeleverd.

ZOEGA, (GEORG) een *Deen*, een der grootſte oudheidkundigen van onzen tijd, en daarbij een der uitmuntendſte en zeldzaamſte mannen. Hij werd in 1756 in *Mögeltonder* in *Jutland* geboren; ſtudeerde te *Göttingen*, en onderſcheidde zich reeds vóór zijn 21ſte jaar door verſcheidene geleerde verhandelingen in de Duitſche en Deenſche taal. In 1777 ging hij naar *Italië*; kwam in 1779 te *Rome*, en legde zich ſedert geheel en alleen op de kennis der oudheden toe. Bij zijne komst in laatst gemelde ſtad, werd hij door den hoogleeraar ADLER aan den kardinaal STEFANO BORGIA voorgeſteld, wiens gunst en beſcherming hij eerlang verwierf. De kardinaal was zeer ingeno-

men met Egyptifche oudheden, waarvan hij eene rijke verzameling bezat, en nu werd ZOEGA, die de Koptifche taal verftond, fpoedig de OEDIPUS dezer overoude raadfels, en maakte in 1787 eene volledige verzameling van Egyptifche munten, met uitvoerige ophelderingen, door den druk bekend. De algemeene goedkeuring, welke dit, voor de gefchiedenis en tijdrekenkunde, zoo belangrijk werk ontving, maakte PIUS VI. op ZOEGA oplettend, met dat gevolg, dat hij hem den moeijelijken arbeid opdroeg, om de Obelisken te verklaren. In 1797 gaf hij, op pausfelijke kosten, zijn groot werk over dezelve, onder den titel van: *de origine et ufu Obeliscorum Romae*, in het licht en verkreeg daardoor den roem van een' der fchranderfte en kundigfte geleerden. Het mufeum van *Borgiano Veliterno* rijk in Koptifche fchriftrollen zijnde, ondernam ZOEGA het hoogst moeijelijk werk, om deze op te helderen; en het was niet voor het jaar 1810, dat de vrucht van zoo veel nameloozen arbeid konde bekend gemaakt worden. ZOEGA fchreef, in de duitfche taal, eenen oudheidkundigen wegwijzer door *Rome*, welke voor vele kunstminnende reizigers van veel belang werd; terwijl hij de aanzienlijkften derzelve in perfoon geleidde. Een grooter werk van zijne hand, hetwelk eenen rijken fchat der zeldzaamfte kundigheden bevat, is in 2 deelen in folio, in 1808, bij PIRANESI te *Rome* verfchenen, onder den naam van: *Li Bassirilievi antichi di Roma, incisi da tom. Piroli colle illustrazioni di* GEORGIO ZOEGA. In later jaren beklaagde ZOEGA zich dikwijls, dat hij den arbeid, aan de Egyptifche oudheden befteed, niet aan de Griekfche had te koste gelegd, en dit verhinderde bij hem, meer dan bij iemand anders, de uitvoering van zijn vroeger plan, om de geheele Griekfche oudheidkunde te ziften en op nieuw te bearbeiden; terwijl hij bovendien met vele hinderpalen van onderfcheidenen aard te worstelen had, die voor zijn oogmerk niet gunftig waren. ZOEGA was Deensch generaal-conful bij den kerkelijken ftaat; en weinige dagen na zijnen dood kwam het *diploma* te *Rome*, waarbij hij tot ridder van de *Danebrogs-orde* benoemd werd. Hij was voorts hoogleeraar aan de univerfiteit te *Kiel*, en lid van de akademiën te *Koppenhage*, *Göttingen*, *Berlijn*, *Siena*, *Florence*, *Rome* en meer andere, welke laatfte ftad echter zijn eigenlijke werkkring was. Hij ftierf in 1809, diep betreurd door allen, die hem kenden, en werd in de kerk *St. Andrea delle Fratte* begraven. De geheimfchrijver der Italiaanfche akademie, THIEBAUT DE BERNEAU, vervaardigde op hem eene lofrede, welke in 1809 te *Parijs* uitkwam, en eene naauwkeurige opgave zijner werken bevat; terwijl zijn welgelijkend, en uitdrukking vol portret, door zijnen landgenoot THORNWALDSEN geteekend, met eene korte befchrijving van zijn leven, bij zijn werk *Bassirilievi*, gevoegd is.

ZOET HOUT is de zoete wortel van de *Glyzyrrhiza glabra*, welke in *Spanje* in het wild groeit; bij *Bamberg* verbouwd wordt, en hare zoetigheid van eene zoete extractive ftof, of *Glykion*, ont-

leent.

leent. Deze ſtof laat zich niet zoo als de ſuiker in gisting brengen, en wordt diensvolgens door de *Engelſchen* tot het zoetmaken van bieren gebruikt.

ZOHAR, in het Hebreeuwsch zoo veel als *glans* beteekenende, is de naam van een Cabalistisch boek, waarvoor de Joden groote achting hebben, en hetwelk bij hen voor zeer oud gehouden wordt.

ZOLLIKOFER (GEORG JOACHIM) was leeraar bij de Evangeliſche hervormde gemeente te *Leipzig*, en een der uitmuntendſte Duitſche kanzelredenaars der vorige eeuw. Hij werd te *St. Gallen* in *Zwitſerland* in het jaar 1730 geboren, en had van zijnen vader, die een braaf regtsgeleerde was, en in vroegeren tijd de godgeleerdheid beoefend had, de neiging tot den geestelijken ſtand geërfd, en ontving ook van hem het eerſte wetenſchappelijke onderwijs, hetwelk hij op de ſchool zijner vaderſtad, en vervolgens op het *Gymnaſium* te *Frankfort* aan den *Main* en te *Bremen*, en ten laatſte aan de hooge ſchool te *Utrecht* verder voortzette. Kort na zijne terugkomst van de akademie werd hij (1754) predikant te *Murten* in *Zwitſerland;* doch kreeg niet lang daarna, daar hij zich voordeelig onderſcheidde, een beroep naar eene andere plaats, en in 1758 dat van leeraar bij de gereformeerde gemeente te *Leipzig*. In deze ſtad bleef hij, onder de vlijtige waarneming zijner ambtsbediening, niettegenſtaande onderſcheidene voordeelige aanbiedingen, tot aan zijnen dood, alzoo hij zich hier op een ſtandpunt bevond, van waar hij veel goeds konde werken. De plaats, waar hij thans leefde; de hoogere beſchaving der gemeente, welker leeraar hij was; zijn omgang met de meeste uitſtekende geleerden, dit alles droeg veel bij tot verdere ontwikkeling van ZOLLIKOFERS talent, en verhief hem langzamerhand tot dien trap, waarop hij zijnen hoogeren roem als kanſelredenaar tot aan het einde zijns levens gehandhaafd heeft. Gedurende zijne 30 jarige ambtsbediening heeft hij als openlijk leeraar veel goeds geſticht, niet alleen bij zijne gemeente, maar ook bij de talrijke toehoorders, die eigenlijk tot dezelve niet behoorden, inzonderheid onder de ſtuderende jeugd, die in hem, inderdaad, een moeijelijk te bereiken voorbeeld van navolging vond. ZOLLIKOFERS voordragt als kanſelredenaar was, gelijk zijn uiterlijk voorkomen, bedaard en deftig; diep in het hart dringend; overtuigend, zonder wegſlepend te zijn; niet eigenlijk *populair*, maar duidelijk en bevattelijk, en voornamelijk gerigt, om op het verſtand, en daardoor op het hart te werken. Eene zijner hoofdbedoelingen bij zijne leerredenen was, om de vooroordeelen en heerſchende gebreken des tijds tegen te werken, en juistere zedelijke begrippen te bevorderen. Hij bezat de zoo zeldzame kunst, om geheel bijzondere betrekkingen, gebreken, gewoonten, en zelfs de genoegens des huisſelijken en gezelligen levens, op den kanſel met waardigheid te behandelen. Zijn karakter, zijn openbaar en afzonderlijk leven waren volkomen onberispelijk, en hij genoot eene algemeene achting. Als een denkend geestelijke liet hij, wanneer hij, na

een zorgvuldig onderzoek, eene andere overtuiging verkregen had, met eenen vrijen geest, en zonder den minften fchroom, verfcheidene gevoelens van het oudere fteifel varen. Van zijne leerredenen zijn bijna 250 in druk verfchenen, en allen met dezelfde goedkeuring ontvangen, waarmede zij voorheen gehoord werden. Hij zelf heeft, van 1769 tot 1788, vier verzamelingen in 6 deelen er van uitgegeven, die meermalen herdrukt, en ook in andere talen overgezet zijn. Na zijnen dood werden zijne nagelatene leerredenen in 9 deelen uitgegeven; terwijl al deze verzamelingen mede onder den titel van: ZOLLIKOFERS *fämmtliche Predigten*, in 15 deelen, van 1789 tot 1804, te *Leipzig* gedrukt zijn. Hij maakte zich zeer verdienftelijk door de uitgave van een nieuw *Gezangboek*, in 1766 te *Leipzig* verfchenen, en waarvan in 1786, mede aldaar, de 8fte druk in het licht kwam. Zijn vriend WEISSE ftond hem krachtdadig in dit werk bij, waarin, behalve de verbeteringen der oude liederen, ook verfcheidene nieuwe van ZOLLIKOFER zelven, gevonden worden. Ook de door hem uitgegevene *Andachtsübungen und Gebete* bezitten eene groote waarde. Nog zijn van hem overzettingen van eenige Franfche en Engelfche werken bij voorb. *Unterhaltungen der* EMILIE; BRYDONE's *Reife durch Sicilien und Maltha*, beide *Leipzig* 1774, door hem geleverd. ZOLLIKOFER ftierf in het jaar 1788, wanneer de hoogleeraar GARVE eene uitmuntende befchrijving van 'smans karakter, ter gemelde plaatfe, in het licht gaf.

ZOMER. (De) In de taal van het dagelijksch leven verftaan wij hierdoor gewoonlijk het zachte warme jaarfaizoen, zoo omtrent van Grasm. tot Wijnm. De fterrekundige Zomer valt, wel is waar, ook in dien tijd, tusfchen de Lente en Herfst; maar heeft zijne bepaalde grenzen. Hij neemt zijnen aanvang, wanneer de zon haren hoogften ftand ten noorden van den *aequator* bereikt heeft, en dus omftreeks den 21ften van Zomerm., en eindigt, wanneer zij ten tweeden male van het jaar den *aequator* fnijdt, of, zoo als men het noemt, *de linie pasfeert*, en dus met den 21ften van Herfstmaand. Onze Zomer valt in dien tijd, waarin de aarde het verfte van de zon verwijderd, is en daardoor zich ook het langzaamst beweegt; 't welk onder anderen hieruit kan blijken, dat de middellijn der zon in den Zomer merkelijk kleiner fchijnt, dan in den Winter, en dat de zon in het noordelijke halfrond $7\frac{1}{2}$ dag langer vertoeft, dan in het zuidelijke.

Niettegenftaande den verderen afstand der zon des Zomers, zijn hare ftralen veel fterker, dan in den Winter, omdat zij in een minder fchuinfche rigting op de aarde vallen, en de zon in den Zomer veel vroeger op- en veel later ondergaat, en dus eenen grooteren boog aan den hemel befchrijft, dan in den Winter. Wanneer de zon, op hare fchijnbare baan, het keerpunt van den kreeft raakt, en dus op haar hoogst ftaat, en het langst boven den gezigteinder blijft, zou men eigenlijk de grootfte hitte verwachten; doch de ondervinding leert, dat deze gewoonlijk eerst in Oogstm. plaats heeft, en wel

op het geheele noordelijk halfrond tot eenige graden boven den poolkring. De reden hiervan is, dat de zon thans reeds langer hare kracht geoefend heeft, en binnen den poolkring, tot omtrent 10 of 12 graden van de pool, eindelijk het ijs gebroken, en het weder eenigzins zachter geworden is, zoo dat de lucht uit de noordelijke en oostelijke ftreken niet meer zoo koud tot ons komt.

ZON. (DE) Dit prachtige hemellicht, voor ons de voornaamste bron van licht en warmte, vertoont zich aan ons als eene ronde en glansrijke fchijf; doch is in der daad, volgens de gedane waarnemingen, waartoe inzonderheid de Zonnevlekken (*zie aldaar*) aanleiding hebben gegeven, een bol, die in omtrent 25½ dag om zijne eigene as draait. De betrekking, welke er niet alleen tusfchen de aarde, maar over het algemeen tusfchen alle hoofd- en bijplaneten van ons ftelsel en de Zon bestaat, kennen wij federt KEPLER, waaromtrent nader in het art. ZONNESTELSEL. Haar afstand van de aarde, welke door waarnemingen omtrent heur *parallaxis* vrij naauwkeurig is bepaald, bedraagt in een rond getal tusfchen de 34 en 35 millioen geographifche mijlen, zoo dat zij meer dan 400 maal verder dan de maan van ons verwijderd is; terwijl nogtans haar licht in 8′13″ tot ons afdaalt. Om ons een zinnelijk denkbeeld van dezen verbazenden afftand te vormen, kan dienen, dat een kanonskogel, die 600 voet in ééne feconde aflegt, omtrent 26 jaar zoude noodig hebben, voor dat hij de Zon bereikte. Hare fchijnbare middellijn is aan die van de maan tamelijk gelijk, namelijk iets over ½ gr.; doch naar mate van de onderfcheidene punten der baan, waaruit wij haar befchouwen, verfchillende, hetwelk een noodzakelijk gevolg is van de gedaante der laatfte. Daarenboven ftemmen de gevolgtrekkingen, welke wij uit de verfchillende grootte van de middellijn der Zon, met betrekking tot haren verfchillenden afstand, afleiden, volkomen met datgene overeen, wat ons daarvan uit andere gronden bekend is, zoo dat deze wederzijdfche bevestiging de bepalingen der hedendaagfche fterrekundigen hieromtrent buiten allen twijfel ftelt. De masfa der Zon verhoudt zich tot die der aarde, volgens de nieuwfte opgave der *Exposition du systême du monde*, = 337086 : 1; in hare middellijn is zij 110, aan hare oppervlakte 12,500, aan ligchamelijke ruimte 1328460 maal grooter.

Over de natuurlijke gefteldheid der Zon zijn de fterrekundigen fteeds van verfchillende gevoelens geweest. Wij willen onze lezers niet vermoeijen, met deze allen op te geven, maar zullen ons alleen tot dat van HERSCHEL bepalen. Volgens dezen beroemden fterrekundige is zij op zich zelve een duister ligchaam, dat door eenen verbazenden, geftadig met lichtende wolken vervulden, dampkring omgeven wordt, en op welks oppervlakte zich bergen en dalen, gelijk op onze aarde, bevinden: een gevoelen, hetwelk boven dat van LA PLACE, die de Zon voor een *brandend* lig-

chaam houdt, de voorkeur schijnt te verdienen, vermits het ons tot de verhevene gedachte van de bewoonbaarheid van dit hemelligchaam opvoert, welke met de wijze aanwending der ruimte door eene weldadige Almagt beter overeenkomt.

ZONDAG. De eerste dag der weke, naar de zon genoemd; om dat hij oudtijds aan HELIOS, of den Zonnegod, gewijd was. De Christenen noemen dezen dag *den dag des Heeren*, vermits hij aan de opstanding des Zaligmakers geheiligd is, en ook *Rustdag*, alzoo hij de plaats des Sabbats vervangt, welke inrigting het eerst door CONSTANTINUS *den grooten*, in het jaar 371, werd daargesteld. Vóór dien tijd vierden de eerste Christenen den ouden en nieuwen Sabbat, en wenschten de afschaffing van den eersten, om het Jodendom zoo veel te meer tegen te werken, en hunne geheele afzondering van hetzelve, ook daardoor, openlijk aan den dag te leggen.

ZONDAGSLETTER. Reeds bij de *Romeinen* werden de dagen der week door de eerste letters van het alphabet gekenmerkt. Die letter nu, welke voor ieder jaar den Zondag aanwijst, noemt men de *Zondagsletter*. Daar echter Sprokkelm. in een schrikkeljaar éénen dag meer heeft, zoo moet ook in die maand de Zondagsletter eenen dag verschuiven, om welke reden dan ook een zoodanig jaar er twee heeft, namelijk: de eerste tot den 25sten van Sprokkelm., en de tweede van den 1sten Zondag na den 25 van Sprokkelm. tot het einde van Winterm.

ZONDVLOED. Zoo noemt men in de Heilige Schrift die groote overstrooming, welke, volgens het berigt van MOZES, als een Goddelijk strafgerigt wegens de zonden, waaraan zich het menschelijk geslacht reeds in de 2de eeuw na de schepping had schuldig gemaakt, door eene bijna geheele verdelging van hetzelve gevolgd werd. Dezelve werd door eenen aanhoudenden plasregen van 40 dagen, en het daardoor opzwellen der wateren veroorzaakt; bedekte de aarde tot 15 ellen boven de hoogste bergen, en verdelgde al wat leven ontvangen had, behalve NOACH met zijn huisgezin, die zich met de zijnen, benevens een paar van ieder der hem omringende diersoorten, in een, op goddelijken last gebouwd, schip redde. Na dat deze overstrooming 150 dagen op hare hoogte gestaan had, nam zij langzamerhand weder af, en na verloop van 3 maanden, (zoo dat zij een geheel jaar geduurd had) werd NOACH door eene tweede, door hem uitgelatene duif, die met een' olijftak terug keerde, overtuigd, dat de aarde droog was, en konde aan het gebergte *Ararat*, in *Armenië*, met zijn schip landen. Deze overstrooming wordt gewoonlijk, volgens de Hebreeuwsche tijdrekening, in het jaar 1656 der wereld, volgens PETAVIUS 2327, en volgens JOH. VON MULLER 3547 jaar voor CHRISTUS geboorte bepaald.

Andere volken, waarvan de vroegere geschiedenis nog geheel in een fabelachtig kleed gehuld is, spreken van soortgelijke overstroomingen, en van geredden, wier lot in de meeste omstandigheden met het bijbelsch verhaal van de redding van NOACH overeenkomt, waaruit men

men niet zonder grond tot de algemeenheid van den Zondvloed en zijnen gemeenschappelijken oorsprong met die overstroomingen besloten heeft: ook kan men NOACH in FOHI der Chinesche, in SOTTIWRATA of SATYAVRATA der Indische, in XISUTHROS der Chaldeeuwsche, en OGYGES en DEUKALEON der Griekfche mythen weder herkennen; en zelfs spreken de verhalen der oude *Amerikanen*, inzonderheid der *Mexikanen*, van eenen zoodanigen vloed, welks geredde held, even als NOACH, de tweede stamvader van het menschelijke geslacht geworden is. Niet minder dan de overeenstemming der oude fabelachtige verhalen, kunnen ook de versteeningen en geraamten van zeedieren, die op de toppen en in het binnenste der bergen, en de sporen van dierlijke ligchamen uit de warmste landen, die in de koudste gevonden worden, ter bevestiging van het verhaal van MOZES dienen. Ondertusschen hebben GATTERER, CRAMER en anderen tegen de algemeenheid van den Zondvloed ingebragt, dat een aanhoudende regen van 40 dagen en eene algemeene overstrooming van den grooten Oceaan onwaarschijnlijk; dat de vereeniging van alle soorten van schepsels in de Ark, en derzelver voeding in dezelve gedurende den vloed onmogelijk; de verdelging van alle overige levende wezens, uit toorn over de menschen, Gode onwaardig, en eindelijk de verspreide bevolking en beschaving, welke ons de geschiedenis, weinige eeuwen na NOACH, aanwijst, onbegrijpelijk is. In der daad, er zijn niet minder gronden *tegen*, dan *voor* de algemeenheid dezer overstrooming; en daar alle berigten, die van dezelve gewag maken, blijkbaar van eenen mythischen oorsprong, en ten minste 1000 jaar later eerst ter neder geschreven zijn, zoo zal men bezwaarlijk ooit, hieromtrent, tot eenige geschiedkundige zekerheid geraken. Waarschijnlijk blijft het echter, dat eene of meer overstroomingen, welke geheele landen bedekten, wezenlijk hebben plaats gehad, daar niet alleen de opgegevene ontdekkingen der natuuronderzoekers, maar ook de gedaante der aarde, de vorming der zeekusten, en de langs dezelve tot in de zeeboezems voortloopende, merkbare aardlagen, soortgelijke geweldige omkeeringen van onze planeet aanwijzen.

ZONE. (*Zonae*) De Zonen, ook hemelgordels of luchtstreken genoemd, worden gevormd door de keerkringen, die op $23\frac{1}{2}$ graad afstand van de evenachtslijn (*aequator*), en door de poolcirkels, insgelijks op $23\frac{1}{2}$ graad van de aspunten of polen, getrokken zijn. Zij scheiden dus de aarde in 5 deelen, waarvan het eene de heete of verzengde, twee de gematigde, en twee de koude luchtstreken genoemd worden. De eerste, die tusschen de keerkringen ligt, en dus door den evenaar in twee gelijke deelen wordt gescheiden, maakt eenen band van 47 graden breedte. De grootte van deze wordt gerekend op 4,821,159 vierkante mijlen, en elken dag van het jaar zijn er bewoners dezer luchtstreek, die de zon regtstandig boven het hoofd hebben; hetwelk met hen, die digter bij de evennachtslijn wonen, tweemaal, en met hen, die juist onder de keer-

keerkringen wonen, eenmaal des jaars het geval is. Onder den evenaar hebben zij de zon op den middag gedurende zes maanden in het noorden, en even zoo lang in het zuiden, en zijn de dagen en nachten even lang: waarin evenwel ten aanzien van de overige bewoners dezer luchtſtreek, naar mate hunner meer of mindere verwijdering van den evenaar, eenig verſchil plaats heeft. De ouden hielden dezelve wegens de groote hitte voor onbewoonbaar. De gematigde Zonen, die tusſchen de beide keerkringen en poolcirkels gelegen zijn, en dus in noorder en zuider onderſcheiden worden, beſlaan ieder eene ruimte van 43 graden breedte, en worden ieder op 1,849,407 vierkante mijlen begroot. Boven de landen, die onder deze Zonen gelegen zijn, ſtaat de zon nooit regtſtandig, maar nadert dezelve alleen in eene ſchuinſche rigting. In de noorder gematigde luchtſtreek worden van den 21 van Winterm. tot den 21 van Zomerm. de dagen langer en de nachten korter, en omgekeerd van 21 van Zomerm. tot 21 van Winterm.; terwijl in de zuider gematigde luchtſtreek juist het tegendeel plaats heeft. Zoo ziet men ook in de noorder luchtſtreek de zon op den middag altijd in het zuiden, in de zuider luchtſtreek altijd in het noorden. De beide noorder en zuider koude Zonen eindelijk, die binnen de poolcirkels gelegen zijn, hebben ieder eenen omvang van 23½ graad breedte, en worden ieder op 386,105 vierkante mijlen gerekend. Daar de bewoners juist onder de polen de zon zes maanden boven en zes maanden beneden den gezigteinder hebben, duurt de dag ook zes maanden achtereen en even zoo lang de daarop volgende nacht. (*)

ZON-MIKROSCOOP (De) is niets anders dan een enkelvoudige Mikroscoop van een zeer kort brandpunt, waardoor zeer kleine voorwerpen, aanmerkelijk vergroot, op een wit doek in eene donkere kamer worden afgebeeld. Ten einde bij deze ſterke vergrooting de beelden zich duidelijk zouden voordoen, worden de voorwerpen, met behulp van het zonnelicht, door eenen ſpiegel in behoorlijke rigting teruggekaatst, en, door een bolle lins geconcentreerd, zoo veel mogelijk verlicht.

ZONNEBAAN, *Zonneweg*, (zie ECLIPTICA).

ZONNECIRKEL. (zie CYCLUS).

ZONNEDIENST. Een hoofdtak van alle oude Godsdiensten, de vereering der ſterren, of ſterrendienst. Bij de *Asſyriers* was de dienst van BAAL (BELUS); bij de *Pheniciërs* die van MAL-KARTA, of van den Pheniſiſchen HERCULES; die van den Moloch van KRONOS bij de *Grieken*, en de SATURNUS bij de de *Romeinen* eene Zonnedienst. Het ſtelſel van het Sabiïsmus (ſterrendienst) was in de meer verlichte godsdienst van den Perſiſchen ZOROASTER het zuiverst ontwikkeld: hij hield de Zon (MITHRAS) voor het goed beginſel, ORMUZ; en van hier, dat de eigenlijke Zonnedienst meer zinnelijk, en die van

(*) Een der beste geſchriften hierover zijn VAN SWINDEN's *lesſen over het planetarium, tellurium en lunarium van* HARTOG VAN LAUN.

van ZOROASTER meer geestelijk is. De Zonnedienst werd door de *Vuurdienst* vervangen, en hierom werden de Nafthabronnen in *Bactrië* en aan de *Caspische zee*, en de vuurvelden bij *Baku*, met de Zonnedienst in verband gebragt. De andere hoofdtak van alle oude godsdiensten, welke op aarde plaats hadden, was het FETICHISMUS. (*zie*: FETICHEN.)

ZONNEJAAR. De bepaling van hetzelve vorderde vele sterrekundige kennis en naauwkeurige waarnemingen. Volgens HERODOTUS waren de *Egyptenaren* de eersten, die de ware lengte van het Zonnejaar het naast bepaalden. Zij verdeelden hetzelve in twaalf maanden, ieder van 30 dagen, zoo dat hun jaar 360 dagen had. De bewoners van *Thebe* echter, die op den loop der maan geene acht sloegen, voegden er nog 5 dagen bij; doch in het vervolg van tijd merkten zij op, dat de hondster (*Sirius*), welker wederverschijning voor het opgaan der zon de overstrooming van den *Nijl* aankondigde, zich ieder 4de jaar eenen dag later vertoonde: dan daar het jaar van 365 dagen met de berekening hunner feesten in een zoo naauw verband stond, dat eene verandering hieromtrent vele zwarigheid inhad, zoo bleef het, ofschoon deze feesten jaarlijks verschoven, en in andere jaargetijden vielen, echter bij deze bepaling, tot dat *Egypte* onder de heerschappij der Romeinen kwam, wanneer JULIUS CAESAR zijne tijdsbepaling invoerde. In *Griekenland* had men nu het jaar juister op 365½ dag bepaald, en de Grieksche sterrekundige SOSIGENES had hiertoe den Juliaanschen kalender ten grondslage gelegd; doch reeds bevond de sterrekundige HIPPARCHUS in *Alexandrië*, omtrent 150 jaar voor onze tijdrekening, dat het Zonnejaar 5 minuten korter was, dan 365¼ dag, en dus maar 365 dagen, 5 uur en 55 min. bedroeg: dan zijne voorslagen ter verbetering vonden geenen ingang. De naauwkeurige waarnemingen van lateren tijd hebben echter geleerd, dat het jaar 11 min. 15 sec. korter is, dan het Juliaansche. LA LANDE bepaalt het op 365 dagen 5 uren, 48 min., 35 sec. en 30 tert., en VON ZACH op even zoo veel dagen, uren en minuten, doch 48,016 seconde, welke zoo naauwkeurig bepaalde tijdperiode het *Sterrekundige* jaar genoemd wordt, waarvan het *burgerlijke* in de almanakken wel moet onderscheiden worden. Dit laatste, omdat men de dagen niet deelen kan, heeft slechts 365 dagen, en komt derhalve met het sterrekundige jaar niet volkomen overeen, waarom men dan ook, voor de overschietende uren, min. enz. er ieder 4de jaar, in Sprokkelmaand, tusschen den 24sten en 25sten, eenen dag heeft bijgevoegd, dien men *Schrikkeldag*, en het jaar waarin dit plaats, en daardoor 366 dagen heeft, *Schrikkeljaar* noemt.

ZONNEKEERKRING. Wanneer men zich den schijnbaren jaarlijkschen loop der zon verzinnelijkt, ontdekt men, dat hare afwijking dagelijks veranderen moet, en wel tot eenen zekeren graad nu toe-, dan afnemen moet. De beide punten van den zonneweg nu, in welke de tot dus verre toegenomene afwijking weder begint te verminderen,

noemt

noemt men *zonnestilstands-punten*, omdat deze verandering in de eerste dagen naauwelijks merkbaar is, en de zon derhalve, ten aanzien harer afwijking, schijnt stil te staan. Den 21sten van Zomerm. bereikt zij het punt der grootste noordelijke (zomer-zonkeerpunt), en den 21 van Winterm. het punt der grootste zuidelijke afwijking (winter-zonkeerpunt) en maakt dus, zoo als bekend is, den langsten en kortsten dag. De cirkels, door deze punten parallel aan den aequator getrokken, heeten daarom *keerkringen*.

ZONNEN. Zoo noemen de sterrekundigen alle hemelligchamen, welke door eigen licht schitteren, en ten opzigte van elkander van plaats niet veranderen (*zie*, VASTE STERREN). Onder deze bekleedt ook onze Zon eene plaats, ofschoon hare betrekking tot het gansche wereldgebouw ons niet genoegzaam bekend is. Waarschijnlijk staat zij met alle vaste sterren in verband, en vormt met deze een geheel stelsel derzelve, die zich om eene *Centrale zon* bewegen. Volgens LAMBERT behoort onze Zon tot de vaste sterren, welker stelsel alle, buiten den melkweg verstrooid schijnende, vaste sterren vormen; doch ligt niet in het midden, maar daar, waar zich het teeken van den *adelaar* bevindt, naar den kant van den *Orion*. Hier neemt zij het centraal ligchaam aan, rondom hetwelk zich het geheele stelsel van vaste sterren langzaam beweegt. BODE brengt alle vaste sterren, buiten den melkweg, benevens deze, onder één stelsel, welks centrale Zon de *Sirius* is, en houdt de aan den Hemel naauwelijks merkbare nevelvlekken voor melkwegen en stelsels van millioenen andere Zonnen, welker glans zoodanig ineen vloeit, dat men de bijzondere sterren niet onderscheiden kan. Ook HERSCHEL is van gevoelen, dat onze Zon tot den melkweg behoort; maar schrijft voor het overige aan de vaste sterren geene eigene beweging toe, en verklaart derzelver schijnbare veranderingen door eene beweging van ons geheele Zonnestelsel naar de zijde van de sterren van *Hercules*, omdat hij gelooft te hebben opgemerkt, dat de vaste sterren naar dien kant zich iets van elkander verwijderen; doch naar de tegengestelde zijde zich meer naderen. (*Men zie verder de artikelen* ZON, ZONNESTELSEL, ZONNEVLEKKEN.)

ZONNESTELSEL. De nieuwere sterrekunde heeft zich tot het grootsch denkbeeld verheven, dat iedere vaste ster eene Zon is, waaraan men, uit hoofde der *analogie* (overeenkomst), een stelsel van omloopende hoofd- en bijplaneten kan toeschrijven. In eene meer bepaalde beteekenis, echter, verstaat men onder Zonnestelsel onze Zon met hare planeten, manen en cometen, waartoe diensvolgens, behalve een onbepaald getal van cometen, de planeten *Mercurius*, *Venus*, de *Aarde* met ééne Maan, *Mars*, *Vesta*, *Juno*, *Ceres*, *Pallas*, *Jupiter* met 4, *Saturnus* met 7, en eindelijk *Uranus* met 6 manen, behooren. Al deze planeten loopen in het geleide van derzelver manen, zoo wel als de cometen, in elliptische banen om de Zon, die in derzelver gemeenschappelijk brandpunt schittert,

en

en door hare aantrekkingskracht gene binnen hare banen houdt (*zie*, CENTRALE BEWEGING); terwijl de manen of bijplaneten, behoudens derzelver beweging met de hoofdplaneten om de zon, even zoo gelijktijdig ellipsen om de laatste beschrijven. Bovendien zijn de planeten aan eene omwentelende beweging om hare eigene asfen onderworpen, welke beweging, gepaard met de standvastige helling en rigting dezer asfen op de loopbanen, die de planeten beschrijven, tot het verheven denkbeeld der bewoondheid van al deze hemelligchamen door voelende wezens, tot welker nut deze beide inrigtingen schijnen te dienen, heeft aanleiding gegeven. Alle vorderingen in het vak der sterrekunde, bij voorb. de onlangs door LA PLACE opgemerkte omstandigheid, dat de manen van *Jupiter* nooit allen te gelijk verduisterd, en de nachten der planeet hierom van haar licht niet geheel kunnen beroofd worden, schijnen dit vermoeden te bevestigen. Het is hier de plaats niet, om in de bijzonderheden van al de verschijnsels te treden, welke ons Zonnestelsel aanbiedt, weshalve wij ons hier moeten vergenoegen, met slechts eenige der merkwaardigste op te geven. Hiertoe behoort, bij voorb. de verwonderenswaardige regelmatigheid in de verdeeling der planeten door het hemelruim. Reeds vóór de ontdekking der 4 nieuwe planeten, *Ceres*, *Vesta*, *Juno* en *Pallas*, deed de afstand der overige van de zon en van elkander, de sterrekundigen vermoeden, dat zich in deze tusschenruimten nog eene planeet bevinden moest; een vermoeden, hetwelk door de ontdekking der 4 genoemde planeten is bevestigd geworden, welke in der daad eenen evenredigen afstand hebben. Eene andere merkwaardige omstandigheid, welke insgelijks eene gelijkheid tusschen onze aarde en de overige planeten schijnt aan te duiden, is de sterke afplatting van *Jupiter*, welke even als die van onzen aardbol, van den oorspronkelijk weeken toestand en den invloed der aswenteling daarop, afhankelijk moet geweest zijn. Daar nu *Jupiter* aan eene zeer snelle wenteling om zijne as onderworpen is, zoo moet, in de vooronderstelling van de oorspronkelijke weeke gesteldheid zijner massa, deszelfs afplatting zeer aanmerkelijk zijn; en dit is ook door nadere waarnemingen alzoo bevonden. (*Men vergelijke hierbij het art.* PLANETEN).

ZONNETIJD. De zonnedag wordt bepaald door het tijdsverloop tusschen twee opeen volgende doorgangen der zon door denzelfden meridiaan of middagcirkel. Dit tijdsverloop is niet altijd even groot. Het hangt af, niet slechts van de omwenteling der aarde om hare as: maar tevens van de ruimte, die zij, gedurende zulk eene omwenteling, in hare jaarlijksche loopbaan vordert, door welke laatste beweging noodwendig veroorzaakt wordt, dat de terugkomst der zon tot denzelfden meridiaan later plaats grijpt, dan gebeuren zoude, indien de aarde geene voortgaande beweging in de ruimte had. Daar nu deze beweging niet eenparig is, en daarenboven de zon zich niet in een vlak bevindt hetwelk loodregt staat

op

op de as der dagelijkſche omwenteling, zoo kunnen die Zonnedagen, welke den zoo genoemden *waren tijd* uitmaken, niet van even langen duur zijn. De zonne- of ware tijd wordt gewoonlijk vergeleken met den middelbaren tijd; zijnde deze laatſte de tijd, die door eene zon, welke met eene eenparige beweging vooronderſteld wordt zich in den aequator te bewegen, wordt aangewezen. Het verſchil tusſchen waren en middelbaren tijd wordt *tijdsvereffening* geheeten. Hare waarde vindt men voor iederen eerſten dag der maand in nevensgaande tafel opgeteekend;

Op den 1sten	van	Louwmaand. . .	12 uur,	3′	48″
„	„	Sprokkelmaand . .	12 „	13′	56″
„	„	Lentemaand. . .	12 „	12′	42″
„	„	Grasmaand . .	12 „	4′	4″
„	„	Bloeimaand . .	11 „	56′	58″
„	„	Zomermaand . .	11 „	57′	22″
„	„	Hooimaand . .	12 „	3′	19″
„	„	Oogstmaand . .	12 „	5′	58″
„	„	Herfstmaand . .	11 „	59′	58″
„	„	Wijnmaand . .	11 „	49′	49″
„	„	Slagtmaand . .	11 „	43′	46″
„	„	Wintermaand. . .	11 „	49′	9″

waaruit men kan opmaken, wat als dan een goed uurwerk, hetwelk uit den aard van deszelfs inrigting een' eenparigen gang hebben moet, en dus met den waren tijd geene blijvende overeenkomst hebben kan, moet aanwijzen, wanneer de zon zich in den meridiaan bevindt, of wanneer het, zoo als men gewoonlijk zegt, twaalf uur is.

ZONNEVLEKKEN. Deze ontdekt men aan de zonneſchijf dikwijls, in tamelijk parallelle liniën voortgaande. Die vlekken, welke zich voor ons oog aan den oostelijken rand der ſchijf vertoonen, bewegen zich in het eerst langzaam; doch naderhand ſteeds ſneller, tot dat zij omtrent het midden der zonneſchijf komen, waar hare ſnelheid het grootſte wordt, die echter wederom afneemt, hoe meer die vlekken den westelijken rand naderen. Voorts beſpeurt men, dat zij het ſmalst zijn, wanneer zij aan het middelpunt komen, hetwelk ſchijnt te bewijzen, dat de zon een bol is, die zich naar de volg. orde der hemelteekens om hare as beweegt. Uit hoofde van dezen vorm, zien wij de zich op haar vertoonende vlekken onder ſteeds kleinere hoeken, hoe meer zij de randen van de ſchijf naderen. Voor ons zijn deze vlekken gewoonlijk 12 tot 13 dagen aan de zonneſchijf zigtbaar, waar zij, wanneer zij aan den westelijken rand voor ons oog verdwenen zijn, eerst na verloop van 14 dagen aan den oostelijken weder te voorſchijn komen. CASSINI heeft door eene groote menigte van waarnemingen bevonden, dat de tijd, waarin eene zonnevlek zich eenmaal geheel omdraait, tot dat zij zich weder op dezelfde plaats der zonneſchijf vertoont, waar men haar te voren zag, 27 dagen, 12 uren, 20 min. bedraagt, waarvan echter de op-

opgave van latere ſterrekundigen aanmerkelijk verſchillen. Daar de Zonnevlekken zich, in de eerſte dagen van Zomer- en Winterm., in regte lijnen bewegen, en deze de *ecliptica* (zonnebaan) onder eenen hoek van 7 gr. 20 min. doorſnijden, zoo volgt hieruit, dat de as der zon op de vlakte van hare baan onder eenen hoek van 82½° ſtaat. Voor het overige zijn de Zonnevlekken gemeenlijk zwart met eene lichtere ſchaduw omgeven, en dit bewijst reeds, dat zij geene bloote dampen zijn, welke zich in den dampkring der zon bevinden. Zij zijn ſomtijds grooter dan de oppervlakte der geheele aarde, en vertoonen zich nu eens in groote menigte bij elkander, en dan weder ieder afzonderlijk en verſtrooid. In 1816 nam STARK in *Augsburg* verſcheidene Zonnevlekken waar, en wel op den 4den van Hooim. 23 kleine, 10 van eene middelbare grootte, en 4 grootere, benevens 4 in den *phytospeer* der zon verdiepte vlekken, waarvan de grootſte, welker openingen echter ieder zich in eene andere gedaante vertoonden, de middellijn der aarde meer dan 6 maal overtrof; terwijl in de jaren 1779 en 1795 zich vlekken in de zon vertoonden, die, volgens naauwkeurige metingen, 3 en 6000 mijlen in middellijn hadden. In 1791 nam men eene groote vlek van 200 mill. vierkante mijlen waar, en men zag tevens 50 te gelijk aan de zonneſchijf. Ondertusſchen ſchijnt het niet, dat deze vermindering van licht ook eene afneming van warmte ten gevolge heeft; want de Zomers van gemelde jaren waren niet bijzonder koel.

ZONNEWIJZER is een werktuig, om, bij zonneſchijn, door de ſchaduw van eene ſtift of eenen wijzer, de uren van den dag te kennen. Stelt men zich in een vlak, het welk met den *aequator* evenwijdig loopt, een' cirkel voor, welks omtrek in 24 gelijke delen verdeeld is, en in welks middelpunt een ſtijl of ſtift, loodregt op het vlak van den cirkel geplaatst is, dan heeft men de eenvoudigſte ſoort van Zonnewijzers, de *aequatoriale* namenlijk, uit welke alle andere *horizontale* of *verticale*, *hellende* zoo wel als *afwijkende*, zeer gemakkelijk, hetzij door conſtructie, hetzij door berekening, kunnen worden afgeleid. Men meent, dat de Zonnewijzers allereerst, omſtreeks de 50ſte olympiade, uit *Babylon* naar *Griekenland* zijn overgebragt, en HERODOTUS is zekerlijk de eerſte onder de *Grieken* geweest, die den dag in 12 deelen verdeelde en van den ſchaduw-wijzer gewag maakt. PLINIUS ſchrijft aan ANAXIMENES, van *Milete*, een leerling van ANAXIMANDER, de uitvinding der Zonnewijzers toe. De draagbare magnetiſche zijn door den beroemden paus SYLVESTER, in de 10de eeuw, uitgevonden. SEBASTIAAN MUNSTER, van *Ingelheim*, ſchreef in de 14de eeuw de eerſte grondige aanwijzing tot het vervaardigen van Zonnewijzers; doch later heeft men verſcheidene vernuftige en ſchatbare veranderingen in dit eenvoudig werktuig gemaakt, waaronder inzonderheid de theorie van den *Azimuths-wijzer* van LAMBERT en de *aequinoctiale* minuten-Zonnewijzer van HAHN de merkwaardigſte zijn. In de vorige eeuw heeft CASSINI, op eenen horizonta-

len grond eener kerk te *Bologna*, eenen Zonnewijzer opgerigt, in welke hij eene zeer naauwkeurige middellijn trok, en vervolgens tegen het zuiden, 1000 duim boven den grond, eene fmalle opening maakte, waardoor het zonnelicht, op het oogenblik van den middag, lijnregt op deze lijn viel.

ZONSVERDUISTERING. Deze heeft plaats, wanneer de maan in dier voege tusfchen de aarde en de zon doorgaat, dat zij de zonnefchijf bedekt, waardoor zij dus alleen bij nieuwe maan kan voorvallen, en gevolgelijk de Zonsverduistering, bij het fterven onzes Zaligmakers, eene buitengewone moet geweest zijn, alzoo het op dien tijd volle maan was. Volgens onze zinnelijke waarneming fchijnt eene donkere fchijf van het westen naar het oosten voorbij de zon te gaan, en daardoor haar te verduisteren; doch die verduistering is flechts fchijnbaar, alzoo de zon, algemeen als een lichtgevend ligchaam befchouwd, aan geene eigenlijke verduistering onderhevig is. De donkere fchijf is de maan, welker duistere zijde naar onze aarde gekeerd is; terwijl zij met hare tegenovergeftelde de ftralen der zon opvangt. Noch de zon, noch de maan wordt dus hierbij verduisterd, maar de aarde, welke zich bij eene Zonsverduistering in hetzelfde geval bevindt als de maan, wanneer deze verduisterd wordt; nogtans met dit onderfcheid, dat de verduistering der aarde zelden zeer merkbaar is. Deze beide foorten van verduistering zijn of *gedeeltelijk* of *geheel*. Wanneer de fchijnbare middellijn der maan kleiner dan die der zon is, dan bereikt de punt van de kegelvormige fchaduw der maan in het geheel de oppervlakte der aarde niet; en in dit geval kan het gebeuren, dat de kleine fchijf der maan die der zon zoodanig bedekt, dat van de laatfte alleen een heldere ring te zien is. Eene zoodanige Zonsverduistering noemt men eene *ringvormige*, hoedanige in 1764 te *Kadix*, *Calais*, en te *Pello* in *Lapland* plaats had. Bij eene volkomene Zons of liever aard-verduistering, wordt het geheel nacht; de fterren worden zigtbaar, en de vogels, verward door de plotfeling invallende duisternis, fladderen angftig heen en weder en vallen op den grond; terwijl ook de overige dieren eene vreesachtigheid vertoonen, alsof er in de natuur eene buitengewone verandering ware voorgevallen; doch dit verfchijnfel is zeldzaam.

ZOOGDIEREN (*Mammalia*) maken de eerfte klasfe van het Dierenrijk uit; hebben het warme en roode bloed met de vogels gemeen; doch baren levende jongen. Derzelver hoofd-kenmerk, waardoor zij zich van alle overige dieren onderfcheiden, en waarvan ook de Latijnfche naam ontleend is, zijn de borsten of mammen (*mammae*), waardoor de wijfjes hare jongen met melk voeden, en welker getal en plaats verfchillend is: meestal is het eerfte het dubbel van de jongen, die de moeder ter wereld brengt; terwijl dezelve of aan de borst, of aan den buik, of wel tusfchen de achterbeenen geplaatst zijn.

zijn. Het ligchaam der meeste, zoo niet van alle, (*) zogende dieren, is met haren van onderscheidene sterkte, lengte en kleur bezet, welke ook bij eenigen als wol gekroesd zijn, of wel als borstels overeind staan, of eindelijk, zoo als bij de egels, enz. stijve stekels vormen. Bij verscheidene dieren zijn de haren op sommige plaatsen van het ligchaam zeer lang, gelijk de manen en de baard; bij andere, zoo als bij de paarden, honden, enz. staan zij op bepaalde plaatsen in eene tegen elkander gestelde rigting, en maken alsdan de zoo genoemde manen uit; bij vele, zoo als bij voorb. de zeehonden, verandert de kleur door den ouderdom, en zelfs zijn sommige dieren door den invloed der koude (bij ons in eenen strengen winter, doch in het noorden jaar uit jaar in) of van eene graauwe, zoo als het eekhoorntje, of van eene sneeuwitte kleur, gelijk de hermelijn.

De verblijfplaats der Zoogdieren is zeer verschillende: de meeste wonen op den grond der aarde; vele leven bijna alleen op boomen, gelijk de apen, eekhoorntjes, enz.; sommige, zoo als de mollen, onder den grond; andere nu eens op het land, dan weer in het water, gelijk de bevers en zeebeeren, en eindelijk nog andere geheel in het water, zoo als de walvisschen. Naar mate hiervan verschillen ook hunne voeten of soortgelijke bewegingswerktuigen. De meeste hebben vier voeten; de mensch heeft er slechts twee, maar heeft ook twee handen; doch de apen daarentegen hebben vier handen. Van die zogende dieren, welke zoo wel in het water als op het land leven, zijn de vingers en teenen door eene zwemhuid met elkander verbonden; bij de vledermuizen zijn die der voorpooten ongemeen lang en dun, en hebben daar tusschen eene teedere uitgespannen huid, die haar tot heen en weder vliegen dient. De voeten van vele, tot deze klasse behoorende, zeedieren zijn tot roeijen geschikt, en bij de walvisschen komen zij zelfs eenigermate met de vinnen der visschen overeen; zoo echter, dat alleen de achtervinnen zonder beenderen zijn, en niet, gelijk de vischstaarten, eene regtstandige (*verticale*), maar eene vlakke (*horizontale*) rigting hebben. Eenige weinige Zoogdieren hebben, heele en ongespletene klaauwen of hoeven; doch vele andere gespletene of in tweeën gedeelde klaauwen. De meeste gaan (inzonheid met de achtervoeten) alleenlijk op de teenen; sommige echter, zoo als de mensch, en in zeker opzigt ook de apen, beeren, olifanten, enz. zetten den geheelen voet tot aan den hiel op den grond.

De leefwijze der meeste Zoogdieren vorderde tanden tot het afbijten en vermalen van voedsel, welke dan ook in snij-, hoek- of honds-, en in maaltanden of kiezen verdeeld worden, welke laat-

(*) Zelfs de baard van den walvisch is hier en daar met haar bezet, bij voorb. aan de lippen enz.: ook heeft hij behaarde oogleden.

laatste, inzonderheid naar het onderscheiden voedsel, ook verschillend gevormd zijn. Bij de vleeschëtende, namelijk, is de kroon getakt en scherp; bij de grasëtende van boven breed en gevorkt; terwijl bij die dieren, welke uit beide bewerktuigde rijken zich voeden, gelijk de mensch, de kiezen in het midden ingedrukt, en aan de hoeken afgerond zijn. Eenige Zoogdieren, bij voorb. de olifant en narwal, hebben groote, lang uitstekende slagtanden; andere, zoo als de walrus, houwtanden. De gras- en vleeschëtende dieren zijn ook nog in andere opzigten onderscheiden; onder de eerste vindt men werkelijk *herkaauwende*, bij welke het slechts ter loops afgebetene en ingeslokte voeder, bij gedeelten, wederom door den slokdarm terug gevoerd, alsdan eerst regt doorgekaauwd, en daarna ten tweeden male doorgeslokt wordt. Tot dat einde hebben de herkaauwende dieren eene bijzondere inrigting van gebit: hunne maaltanden of kiezen zijn als met zaagvormige, dwarsche voortjes uitgesneden; derzelver kroonen liggen niet horizontaal, maar zijn schuins gekarteld, zoo dat bij die der bovenkaak de buiten- en bij die der onderkaak, de binnenzijde de hoogste is. Hierbij hebben zij eene smalle onderkaak, die eene zeer vrije, zijdelingsche beweging heeft, waardoor dan, zoo als men duidelijk zien kan, de werking dezes zonderlingen bedrijfs van dezen kant wordt tot stand gebragt. Bij dit alles komt nog bij zoodanige herkaauwende dieren, die tevens gespletene klaauwen hebben, de *vierdubbele maag*, welker inwendig maaksel en werktuigelijk zamenstel bijzonder merkwaardig is, en waarvan het oogmerk schijnt te wezen, om de voedende deelen, welke het groeijend rijk niet zoo veel als dat der dieren bevat, beter uit het voedsel te trekken.

Vele Zoögdieren zijn ook met hoornen ter hunner verdediging voorzien, waarvan het getal, de gedaante, de plaatsing, inzonderheid het zamenstel, zeer verschillende zijn. Voorts hebben de meeste Zoogdieren eenen staart, die eene verlenging van het staart- of stuitbeen, en van onderscheiden maaksel en gebruik is. Bij vele, zoo als bij de runderen en paarden, dient dezelve ter afwering van stekende insecten; bij verscheidene meerkatten en andere Amerikaansche en Nieuw-Hollandsche dieren tot eene hand, om er zich mede vast te houden, of er iets mede te grijpen, weshalve men bij deze de staart *grijp-* of *rolstaart* noemt; bij andere dieren bevordert de staart het evenwigt bij het overeind staan, zoo als bij de *Kanguroe* (*zie aldaar*), of om bij snellen loop des te beter te draaijen en te wenden, zoo als bij de katten; bij de springhazen is de staart hun behulpzaam in het springen, en bij andere dient hij tot verdediging. Wijders ziet men ook nog aan de ligchamen van eenige dieren dezer klasse bijzondere zakken of beurzen. Zoo hebben vele apen, bavianen, meerkatten, alsmede de hamster, veldmuis en anderen, wangbeursen (*thesauri*), om daarin hunnen voorraad te kunnen bewaren; terwijl bij het wijfje der buideldieren de tepels in een' bijzonderen zak of beurs

aan

aan den buik geplaatst zijn, waarin zich de zuigende jongen verbergen kunnen.

ZOÖLATRIE. Zoo heet de godsdienstige vereëring, die de Heidenen aan de dieren bewezen. Zij ontstond uit het denkbeeld der zielsverhuizing. De *Egyptenaren* hebben deze dierenvereëring het verste gedreven, zoo dat zij zelfs eenen os, *Apis* genoemd, met alle mogelijke eerbewijzen overlaadden, en meenden, dat de ziel van hunnen koning en weldoener Osiris in deze dierensoort was overgegaan. Hiertoe behoort ook voor een gedeelte de vereëring der *Fetischen*, en de eerbied, dien de *Indianen* aan eenige dieren bewezen, waarin zij meenden, dat de zielen van hunne afgestorvene bloedverwanten of vrienden misschien konden huisvesten.

ZOÖLITHEN. Eene benaming uit twee Grieksche woorden zamengesteld, waardoor men in de natuurlijke historie delfstoffelijke, dierlijke ligchaams-soorten verstaat, die somtijds gevonden worden, en voor de natuurkunde der bewerktuigde ligchamen niet onbelangrijk zijn. Zij onderscheiden zich van de zoo genoemde versteeningen (*zie aldaar*), of de ware *petrefacten*, daardoor, dat deze laatste bewerktuigde, met vreemde aarddeelen doordrongene, en door de lengte van tijd verharde, en steenachtig gewordene ligchamen zijn. Men onderscheidt de Zoölithen naar de, in de natuurlijke historie aangenomene, verdeeling der dieren, in 6 klasſen: in *Tetrapodolithen*, of fossiele zuigende diersoorten en derzelver afzonderlijke deelen, waartoe de knokken en tanden van den niet meer bekenden *Mammouth* behooren; in *Ornitholithen*, of fossiele vogelgeraamten, waarvan echter nog geene, met volkomene zekerheid, gevonden zijn; in *Amphibiolithen*, of overblijfsels van amphibiën; in *Ichthyoliten* of fossiele visschen, waarvan, in den omtrek van *Verona*, zeer wel bewaarde geraamten gevonden worden, waarbij het eene bijzonderheid is, dat zij gezamenlijk van rivier- en zeevisschen, en de laatste zelfs uit den afgelegensten *Oceaan*, afkomstig zijn; in *Antimolithen*, of fossiele insecten, die men inzonderheid in Bernsteen vindt, en, eindelijk in, *Helmintholithen*, of zulke wormen en deelen derzelve, die gedeeltelijk zeer menigvuldig gevonden worden.

ZORGKOORN, *Zorgzaad*, ook *Negerkoorn* genoemd, is een buitenlandsch, oorspronkelijk een *Indisch* graangewas, waarschijnlijk het eenige koorn in sommige deelen van *Afrika*. Het schiet op eenen wortel in buisvormige, van binnen met een week merg gevulde, halmen op, van 6 tot 8 voet hoog, en brengt rood of donker bruin zaad voort, dat driemaal zoo groot als de gewone gierst is. Men vindt dit gewas in de *Zuidzee*, *Palestina*, *Afrika* en andere heete landen zeer veel, waar men het als meel gebruikt; doch het brood er van is zeer zwaar en zwart van kleur. Tot mestvoeder voor vogels is dit koorn bij uitstek geschikt.

ZOROASTER, of ZERDUTSCH. Een leeraar der wijsheid in *Perzië*, die ten minste 550 jaar voor de Christelijke tijdrekening moet

geleefd hebben; doch zijn leven is bijna met eenen gelijken ondoordringbaren fluijer bedekt, als de geschiedenis van HERMES TRISMEGISTUS. Bij verscheidene oude volken heeft men gemeend eenen ZOROASTER te vinden; en van hier, dat velen het getal tot op 8 brengen. De Perzische ZOROASTER, van wien wij het meest weten, was een verbeteraar van de volksgodsdienst, en bragt een nieuw godsdienstig leerboek, onder den naam van *Zend-avesta*, bij een, waarover men dat artikel kan nazien. Zijne leer is nog tot heden onder de *Gebern* (*zie aldaar*) bewaard gebleven.

ZOSIMUS. Een Grieksch geschiedschrijver, die in de 5de eeuw onzer jaartelling te *Konstantinopel* leefde, en eene geschiedenis der keizers, van AUGUSTUS tot het jaar 410 na CHRISTUS, geschreven heeft, welke wij nog bezitten.

ZOUT. Onder dezen naam verstaat men in de scheikunde eene verbinding van een zuur met loog, aarde, of metaal, b. v. azijnzuur en potasch, zwavelzuur en kalk (gips), zwavelzuur en ijzer (groene vitriool) enz. De zuren kleuren de blaauwe plantensappen rood, de loogen, gelijk de potasch, groen; wanneer nu beide, met elkander vereenigd, de blaauwe kleur niet verandert, noemt men zoodanig een Zout *onzijdig* (neutraal). Men heeft echter Zouten waarin het zuur de overhand heeft, dat is, waarin meer zuur voorhanden is, dan noodig is, om dezelve onzijdig te maken, en in zoodanig geval zijn deze zouten zuur, en kleuren de genoemde blaauwe plantensappen rood: de zure wijnsteenzure potasch (*crèmor tartari*) is een zoodanig zuurzout, zoo ook de zure zuringzure potasch (zuring-zout). Omgekeerd kan ook een Zout eene overmaat van loog, aarde of metaal bevatten, in welk geval de meer genoemde blaauwe plantensappen groen geverwd worden; wel te verstaan, wanneer het Zout eene loog of aarde bevat; zoo als de onderkoolstofzure potasch, de onderkoolstofzure magnesia.

Die zelfstandigheden, welke vatbaar zijn om met zuren Zouten te vormen, noemt men Zout vatbare grondstoffen of ligchamen. In het algemeen zijn de Zouten vast, slechts weinige, zijn er, die bij de gewone temperatuur vloeibaar zijn; een enkel is vlugtig. De meeste losfen zich in water op, en schieten daaruit weder in kristallen aan, die ieder hunne bijzondere regelmatige gedaante hebben. De meeste Zouten bevatten een gedeelte water in hunne kristallen, die men kristalwater noemt. Sommige Zouten laten dit water gemakkelijk los, vooral wanneer zij in eene drooge warme lucht geplaatst zijn; zij verliezen dan hunne kristalgedaante en gaan tot poeder over: men noemt dit *verweren*; de zwavelzure soda (wonderzout) en koolstofzure soda, behooren daaronder. Andere hebben eene groote verwantschap tot het water, nemen dit tot zich en vervloeijen (*deliquesceren*) b. v. de onzijdige wijnsteenzure potasch. Het aantal Zouten is reeds aanmerkelijk, en zal welligt nog vermeerderen door de ontdekkingen, die dagelijks gedaan worden.

Vele

Vele Zouten zijn in het dagelijksch leven van veel belang, en onder alle wel voornamelijk het gewoon *keukenzout*, als het meest nuttige; zoo dat het spreekwoord te regt zegt, *dat men het boven goud moet waarderen*. Hoe zeldzaam zijn toch de volken, die van dit spijsverterend, verrottingwerend, smaakgevend Zout niet een dagelijksch gebruik maken, en hoe veel dank zijn wij dus aan onzen Hemelschen vader verschuldigd, dat hij deze edele stoffe zoo algemeen verspreid heeft. Het is toch in die groote waterkommen, de zeeën, die twee derde van de oppervlakte van onzen aardbol beslaan, overvloedig voorhanden, en wordt tevens, hier en daar, op plaatsen, ver van de zee gelegen, in eenen vasten staat aangetroffen, waarom ook het Zout in *Bron-Zee-* en *Steenzout* onderscheiden wordt. Het *Bronzout* is, over het algemeen, zuiver en rein, en wordt uit zulke bronnen gezoden, die het, in den grond gelegen, Zout opgelost met zich voeren. *Duitschland* heeft eene menigte zulke zoutbronnen, gelijk de stad *Lunenburg* jaarlijks meer dan 120,000 tonnen Zout kan leveren; terwijl de zoutbronnen in het *Maagdenburgsche* zoo rijk zijn, dat zij geheel *Duitschland* er mede zouden kunnen voeden. Het *Zeezout* wordt aan den oever der zee het eerst verkregen door het water in wijde vlakten te laten loopen, waar het zout dan op den grond terug blijft, wanneer het water door zonneschijn en wind is uitgewasemd. Men vindt vele zoodanige zoutmoerasſen, waarin het Zout bij de uitdamping van het water terug blijft, aan de kusten van de *Middellandsche zee*, aan die van *Normandië* en *Bretagne* in *Frankrijk*, en aan de zuidelijke deelen van *Groot-Brittanje*. In de meer noordelijke landen bedient men zich ook ter verkrijging van dit Zout van de bevriezing, als wanneer hetzelve zich van het bevriezend water afscheidt, en bij het onbevrozen blijven in eene groote hoeveelheid gevonden, en dan door uitdamping van het water gemakkelijk verkregen wordt. In de heetste gewesten bevat het zeewater het meeste Zout, en hetgeen in ons vaderland gebruikt wordt, is meest uit *Frankrijk* en *Spanje*, en wel van *St. Ubes*, *Cadix*, *Lisſabon*, *Cette* en andere plaatsen herkomstig. In ons vaderland wordt dit ruwe Zout geraffineerd en in ijzeren pannen gezoden, zoo als men in de Zoutkeeten zien kan. — Het *Steenzout* is in hardheid, gedaante, zuiverheid en kleur zeer onderscheiden: men vindt het graauw, geel, rood, bont en ook waterhelder, welk laatste somtijds alleen reeds in dien staat kan gebruikt worden; doch het andere moet altijd eene herhaalde zuivering ondergaan. De verkrijging van dit Zout geschiedt bergwerkelijk. Men ziet dergelijke zoutbergen in *Duitschland*, onder anderen bij de stad *Hallein*, in het *Saltzburgsche*, waar jaarlijks over de 700,000 centenaars bereid worden; als mede bij *Halle* in het *Tirolsche*, *Spanje* heeft bij *Cardona* een der grootste zoutwerken, welke men kent. Hetzelve is in eene regte lijn bij de 500 voet hoog, en bedraagt eene mijl in den omtrek. De zoutklompen hebben er eene zoodanige hardheid, dat men

men er kandelaars, doozen en dergelijke zaken uit vervaardigt, die gelijk kristal glinsteren, en in *Spanje* niet smelten, zoo als zij in een vochtig klimaat doen zouden. Te *Williczka*, in de streken van *Krakau*, ligt mede een beroemd zout-bergwerk, dat reeds sedert de 13de eeuw bewerkt is, en nog altijd schijnt onuitputtelijk te zijn. Men vindt er eene beschrijving van onder WILLICZKA.

ZOUTZUUR is een zuur, hetwelk verkregen wordt, wanneer men keukenzout met vitrioololie mengt, in eene retort heet maakt, en den opklimmenden damp in water opvangt. Het is waterhelder, meestal stroogeel van kleur, zuur prikkelende; stoot in de lucht dampen uit, heeft eenen onaangenamen reuk, en bestaat uit waterstof en een enkelvoudig ligchaam, hetwelk men voorheen *geoxideerd Zoutzuur* noemde. Dit geoxideerd Zoutzuur, of liever *Chlorine* Zoutstof, heeft in de scheikunde eene belangrijke rol gespeeld, en de voornaamste scheikundigen, gelijk DAVY, BERZELIUS, GAY LUSSAC enz. bezig gehouden. Offchoon men het nu onderling eens schijnt omtrent den aard van deze stof, is het er echter verre af, dat alles, wat hare verbinding met andere ligchaamen betreft, zoo duidelijk zijn zoude. Als grondstof van de zoo genoemde zoutzure berookingen de Chlorine kalk en de Chlorine soda, (*Chlorure de Chaux*, *Chlorure de Sode*) is de zoutstof een weldadig middel ter voorkoming of wegneming van onderscheidene soorten van besmettingen. (Men zie hierover STRATING, *Chlorine verbindingen* 1828. *Groningen*). GLAUBER haalde het gemeene Zoutzuur het eerst uit het keukenzout, en het droeg langen tijd zijnen naam; gelijk ook nog heden het overschot van het gedistilleerde, uit zwavelzuur en Soda bestaande, *Glauberzout* genoemd wordt. Het Zoutzuur wordt tegenwoordig met vrucht aangewend, om de beenderen van derzelver phosphorzure en koolstofzure kalk te berooven, waardoor de gelei terug blijft.

ZUID-AMERIKA. De zuidzijde der nieuwe wereld, of het, naar zijnen nieuwen ontdekker, eigenlijk genoemde *Amerika*. Het vormt eenen naar het zuiden spits toeloopenden driehoek van 12° noordelijke tot 52° 30′ zuidelijke breedte, (wanneer men echter de eilanden *Statenland* en *Vuurland*, aan de zuidpunt, en Kaap *Horn* er onder rekent, tot 55°), en van 18° tot 63° westelijke lengte. Het hangt met *Noord-Amerika* te zamen door de landengte van *Panama*, die hier het smalst, doch 612 voet breed is, en uit hooge rotsklompen bestaat, waardoor de doorbraak van den *Atlantischen Oceaan* in de 20 voet lager liggende *Zuidzee*, tot dus verre, verhinderd wordt. *Zuid-Amerika* bevat omtrent 350,000 vierkante mijlen; de grond verheft zich langzamerhand van de kusten der *Atlantische zee*, vooral in de lagere streken (*Los Llanos*), aan den oever der *Oronoco*, tot dat hij tot den hoogen bergketen oprijst, die aan de westkust, nergens verder dan 18 mijlen van de *Stille Zee*, weder steil afloopt. Deze keten, de *Andes*, naar het Peruaansch woord *Antis*, koper, of de *Cordilleras*, naar het Spaansch *Cordel*, dat is ketting-gebergte genoemd,

strekt

ſtrekt zich bijna over de geheele nieuwe wereld uit, van het voorgebergte *Froward* en *Pilares*, aan de *Magellaanſche ſtraat* tot aan de landengte van *Panama*, waar zij eenigermate vlakker wordt. De hoogſte bergtop, de *Chimborasſo* (*zie aldaar*), ligt in de ſtreek van *Chimbo* 1° zuidelijk, en ten noorden van denzelven de ingeſtorte vuurberg *Carguirasſo*, en andere; terwijl eene tweede bergketen met hare kruinen rondom het dal van *Quito* loopt, dat zich 7256 voet boven de oppervlakte der zee verheft, en in welke landſtreek (voorheen het koningrijk *Nieuw Granada* thans de republiek *Columbia*) de aardbevingen zeer gewoon zijn. De verſchrikkelijkſte was in 1797, waarbij op eene oppervlakte van 30 mijlen lengte en 20 breedte, in weinige ſeconden, 40,000 menſchen het leven verloren. In *Chili* vindt men 15 vulkanen, en over het geheel wordt het geheele land der *Andes* door een inwendig vuur doorwoeld: rookende zwavelvelden en zwavelbergen getuigen van de zich verſpreidende brandbare ſtoffen, welke dit land bevat; doch in plaats van lava en puimſteen, zoo als bij de vuurbergen van het zuidelijk *Europa* het geval is, wordt hier waterſtof houdende zwavel, of koolſtof houdende leem, dikwijls te gelijk, met eene verbazende menigte visſchen uitgeworpen. Ten zuiden naar de rivier *de la Plata* vindt men ook groote vlakten met ſtreken zout en ſalpeter, waar de grond, na iederen regen, geheel wit van ſalpeter aanſchiet, en ook de bronnen en rivieren zoutachtig zijn.

Er is geen land op den aardbodem, waar het rivierſtelſel zulke merkwaardige uitkomſten oplevert, als in *Zuid-Amerika*, en men verkrijgt alleen dan een duidelijk denkbeeld van de verdeeling van het geheel, wanneer men het gebied van de *Oronoco*, *Maranhon* en *de la Plata* onderſcheidt. De *Oronoco* (*zie aldaar*) vormt bij haren 50 voudigen mond eene menigte eilanden, die', niettegenſtaande zij in den regentijd wel 8 of 10 voet diep onder water ſtaan, nogtans aan eenen Indiaanſchen ſtam beſtendig ten verblijf verſtrekken. De *Maranhon* of *rivier der Amazonen;* ontſtaat uit de zamenvloeijing van de *Ucayale* en *Tunguragua;* ontſpringt in *Peru*, ontvangt meer dan 60 ſtroomen, onder anderen de *Madeira* (zoo groot als de *Donau*) en *Topayos*, die door hare menigvuldige watervallen weinig voor de ſcheepvaart geſchikt is; ontlast zich, na eenen loop van bijna 1,000 mijlen, door haren omtrent 40 mijlen breeden mond in zee, en behoudt nog op eenen aanzienlijken afſtand in zee haar zoet water. De rivier *de la Plata*, of zilverſtroom, wordt in *Braziliё*, in het zuidelijk deel van *Zuid-Amerika* gevormd door de hoofdrivieren *Paraguai*, *Parana* en *Uraguai*, waarmede zich nog andere mindere rivieren vereenigen. Zij loopt zuidelijk, en ſtort in eene breedte van 20 mijlen in zee. De *Paraguai* ontlast zich in de *Parana*, die midden door de drie armen van *de la Plata* ſtroomt, en verſcheidene watervallen heeft, waaronder de *St. Grande*, bij de thans verwoeste ſtad *Guaira*, merkwaardig is. De *Uraguai*, de zuidelijkſte der drie ſtroomen, is kleiner dan de twee overige, en ont-

ſpringt in de gebergten van *Braziliё*. Deze rivieren overſtroomen jaarlijks het land, en veroorzaken daardoor eene groote vruchtbaarheid. Behalve *de la Plata* ſtorten ook nog de *St. Franciſco*, de *Colorado-*, en de *Magdalene-ſtroom*, als groote kust-rivieren, in den *Oceaan*. De hooge vlakten zijn in *Zuid-Amerika* niet zoo uitgeſtrekt, als in *Noord Amerika*, en bevatten op zijn hoogst 40 uren in omvang; maar zij liggen hooger, en wel van 8,400 tot 9,000 voet, en worden door ongemeen diepe dalen van malkander geſcheiden. Daarentegen beſlaat de laagſte vlakte, die van *Llanos*, eene ruimte van 12,000 vierkante mijlen, van de kust-keten van *Caraccas* tot de wouden van *Guiana* en den mond der *Oronoco*. Ginds vertoont de vlakte een onafzienbaar en groen, onder water ſtaand, bosch; hier is zij over het geheel woest, en ziet men ſlechts hier en daar eenen palmſtruik. In het drooge jaargetij valt het verkoolde gras tot ſtof; de grond berst open, en de wervelwinden voeren geheele ſtofwolken om hoog, die naar de waterhoozen van den *Oceaan* gelijken. Zelfs de krokodil en boa-ſlang verſtijven, en liggen bewegingloos in het drooge ſtof, tot dat zij door den eerſten regen weder gewekt worden; doch ook dan verandert de woestijn eerlang in een welig grasveld. Inzonderheid ziet men in *Guiana* ten duidelijkſte, dat *Amerika* een land ſchijnt te wezen, hetwelk eerst laat, en lang nadat de oude wereld gevormd werd, uit de zee is opgekomen.

De luchtſtreek is in *Zuid-Amerika* over het geheel koeler, dan in andere deelen der aarde, onder eene gelijke breedte liggende; zelfs onder en in het zuiden der linie is de hitte dragelijk, omdat het land hier ſmal en hoog is. De meeste hooge bergen zijn in den heeten aardgordel met eeuwige ſneeuw bedekt; wordende de ſneeuwlinie onder den *aequator*, door HUMBOLDT, op 14,772 voet bepaald. Op de *Cordilleras*, in *Granada* en *Peru*, regent het bijna het geheele jaar. Aan de kusten regent en dondert het nooit, en in andere ſtreken wordt de warmte door de uitgebreide moerasſige, lage gronden, of door veel regen, gematigd. Zoo heeft men in den omtrek van de *Maranhon* landen, die ſlechts twee drooge en 10 regenmaanden tellen, weshalve *Guiana* voor een zeer ongezond en levensverkortend land moet gehouden worden. In het groote ſchiereiland *Patagoniё*, of het land van *Magellan*, is de lucht zeer ruw; de hemel is zelden helder; de kusten zijn bijna altijd met nevel bedekt, en ſtormen woeden er verſchrikkelijk; terwijl de dalen van de eilanden van het *Vuurland*, aan de noordzijde, in de nabijheid van hooge, kale bergen, in het midden van den Zomer met ſneeuw bedekt zijn.

De voortbrengſels der natuur regelen zich naar het eigenaardige van den grond en het klimaat. Zij zijn onder de keerkringen bijzonder merkwaardig. (*). In de landen van de *Andes* behooren onder an-

(*) Men zie BONPLANT en HUMBOLDT, *Nova genera et ſpecies plantarum quas in peregrinatione ad plagam aequinoctialem orbis novi collegerunt. Pariis* 1816, in folio.

anderen te huis de aardappelen (*folanum tuberofum*), welke rondom *Lima*, langs de kusten, en *Chili* in het wild groeijen, ook door de inboorlingen verbouwd, en *Papas* genoemd worden. Van den kina-boom kent men 14 foorten, en verzamelt jaarlijks, tusfchen den 2° en 5° zuidelijke breedte, van derzelver bast van 12 tot 14,000 centenaar, die naar *Europa* verzonden worden. Voorts vindt men hier kakao, banille, mais, vele genezende en verfplanten, en onderfcheidene foorten van hars. Bijzonder merkwaardig zijn de *Arrakatfcha*, uit welker wortelen men een meelachtig, fmakelijk voedfel verkrijgt; alsmede de waspalm, die tot de verbazende hoogte van 160 tot 180 voet opgroeit. Over het algemeen kent men in *Amerika* flechts 87 palmfoorten, welker familiën zich even zeer door derzelver nut, als door fchooneid van vorm en grootheid van waschdom boven alle andere plantgewasfen onderfcheiden. Van de *Orchiden*, het hoofdfieraad van het tropisch plantenrijk, heeft men in *Amerika* reeds 244 foorten opgefpoord. In den omtrek van den waterval van *Teguendama*, bij *Santa Fé*, vindt men eene menigte van onbekende planten en zeldzame dieren. Geheele bosfchen zijn van boomen, heesters en planten zoo digt begroeid, dat alleen wilde dieren, die water zoeken, eenige openingen daarin gemaakt hebben. *Chili* is over het geheel rijk aan geneeskundige planten, wierook en nuttige boomen, zoo als de kokospalm en ceder. In de bosfchen van *Brazilië* vindt men meer dan 80 verfchillende houtfoorten, van eene fraaije kleur, en gefchikt voor fchrijnwerkers en verwerijen. In de lage landen aan de *Oronoco* en de moerasfige kustftreken wint men de beroemde harfen, de *guajak* en *leder-* of *vederhars*, waarvan de laatfte over aarden vormen getrokken, gerookt en vervolgens als flesfchen, met andere fpecerijen gevuld, naar *Europa* verzonden wordt. De plantaadjen in *Guiana* leveren alle West-Indifche voortbrengfels zonder mest of ploeg op, en in Fransch *Guiana* wint men de voortbrengfels der *Molukken* en der eilanden in de *Zuidzee*, zoo als ook thee in *Brazilië*; terwijl men onlangs groeijende konzenilje ontdekt heeft.

Van het Dierenrijk vindt men, in de landen der *Andes*, de *Lama*, *Guanaco* en *Vicunna*, die tot het geflacht der fchapen, en de *Tapir* en *Tajasfu*, welke tot dat der zwijnen behooren. De *Jaguar*, of Amerikaanfche Tijger, is groot en woest; ook is de Amerikaanfche Luipaard voor de kudden zeer gevaarlijk. In de rivieren vindt men eene menigte *Alligators*, of Amerikafche Krokodillen, die fomtijds de lengte van 5 el bereiken. De vogels zijn in de hooge ftreken niet talrijk, maar menigvuldig van kleur en grootte, van het Kolibrietje af tot den *Condor* toe; doch het lagere land is zoo veel te rijker in gevogelte en visch. Inzonderheid is hier de walvischvangst van belang, welke in den omtrek van het Brazilifche eiland *St. Catharina* gedreven wordt. De *Manati*, of Zeekoeijen, zijn in de rivieren van *Guiana* zoo talrijk, dat de booten er door in het roeijen worden belemmerd. Op de uitgeftrekte grasvelden, tusfchen de armen van de rivier *la Plata* tot de

Ma-

Madina, welden wilde paarden en runderen, ofj duizenden door de *Europeërs* derwaarts overgebragt, en in de Brazilifche provincie *Rio-Grande* en *la Plata*, worden de laatfte, uit hoofde van de groote menigte, alleen om de huid geflagt. Vergiftige dieren vindt men inzonderheid veel op de bergen, en wel voornamelijk aan de afhellingen der *Cordilleras*, of in de *Motanna Real*, de meest vergiftige en gevaarlijkfte flangen, bij voorb. de ratelflang, de afgodsflang, de niet vergiftige *Aboma*-Slang, in *Guiana* die de dikte van een' mensch heeft, en 30 voet lang is, en meer andere; voorts fchorpioenen, padden (bij voorb. de leelijke *Rana pipa* in de *Oronoco)*, en hagedisfen. In *Guiana* zweven kapellen van onderfcheidene kleuren door de lucht, en dient de zoo genoemde lantaarndrager, door zijnen helder licht gevenden kop, den reizigers bij nacht ten gids.

Het Delfftoffelijk rijk heeft den gouddorftigen Europeër de grootfte fchatten aangewezen. In *Brazilië* vindt men de grootfte en fchoonfte diamanten, die echter voor de Oosterfche in deugd moeten wijken, voornamelijk in de bergen van *Cujabo*, enz. Men fchat derzelver jaarlijksch bedrag op 60,000 karaat diamant, alsmede op 7 millioen gemunt en goud in ftaven. In *St. Vincent* zijn goudmijnen, doch het meeste goud wordt uit het zand der rivieren gewasfchen. De overige delfftoffen, als: ijzer, tin, lood, kwikzilver, zout, enz. worden, ofschoon in menigte voorhanden, weinig gewonnen. Een der zonderlingfche verfchijnfels in *Brazilië* is de magneetberg, *Serra di Pietade*, bij *Sabara*, welks top tot in de wolken reikt. In *Columbia* en *Peru* vindt men goud- en zilvermijnen, platina, kwikzilver, zout, koper en tin, welke beide laatfte artikelen uit *Lima* naar *Europa* gevoerd worden. In *Chili* is bijna geen berg zonder goud, geene rivier zonder goudzand. De zilvermijnen liggen genoegzaam alle op de befneeuwde toppen der *Cordilleras*. Alle andere voortbrengfels van het Delfftoffelijk rijk zijn overvloedig voorhanden, alhoewel zij niet zorgvuldig gezocht worden; doch in het koningrijk *la Plata* zijn de bergwerken in evenredigheid van minder beteekenis.

Tot de oorfpronkelijke inwoners in het land der *Andes* behoort de groote ftam der koperkleurige *Peruanen*. Die voor het uiterlijke tot de katholijke godsdienst behooren, heeten *Fideles*; die de leer van den *Inca* volgen, *Barbaros*. In *Chili*, waar zij in de gebergten wonen, maken zij een groot, fterk menfchenras uit. De *Patagoniërs*, in het oostelijk gedeelte der *Andes*, leiden een zwervend leven. In *Paraguay* hebben de Jezuïten onder de wilden, welke in de digte, bij den regentijd bijna geheel onder water ftaande, bosfchen zich ophielden, volkplantingen aangelegd, en de bekeerden aan den landbouw gewend. In het land van *Magellan*, of *Patagonië*, onderfcheiden de *Spanjaards* de oorfpronkelijke bewoners in *Pampas*, landbewoners, en in *Serranos*, bergbewoners. Zij zijn goede ruiters, oorlogzuchtig, wreedaardig in den krijg, zeer vaardig in het fteenflingeren, en meestal van eene aanmerkelijke lengte. De be-

bewoners van het *Vuurland*, de *Peschereh*s, naauwlijks 2,000 in getal, zijn vrolijk van aard en dienstvaardig. In *Brazilië* behooren tot de oorspronkelijke bewoners de *Topinambuer*, ten noorden van *Tokantin*, de wilde *Quetakapen*, de *Moros-Indianen* en anderen. In *Guiana* heeten de oorspronkelijke bewooners *Kariben* en *Maipuren*, wonende in *Omegaer* aan het meer *Parima*. Behalve de *Europeërs*, (*Spanjaards*, *Portugezen*, *Franschen*, *Engelschen*, *Nederlanders*), uit welker vermenging de *Mestische* Indiaansche vrouwen ontstaan zijn, vindt men in *Zuid-Amerika* nog Joden en een groot getal *Afrikanen*, meestal Negerslaven, van welke *Maron*-Negers men de verbondene, *Vrije* Negers, aan de plantaadje *Occa* en de rivier *Saramacca*, moet onderscheiden. Zij bedragen omtrent 5,000, en zijn door de Hollandsche regering als eene vrije natie erkend geworden.

De gezamenlijke volksmenigte van *Zuid-Amerika* wordt op tusschen de 10 en 12 millioenen menschen geschat. Vrije *Indianen* zijn er over het geheel 1 millioen: zij wonen in *Guiana* in eigene landstreken, in *Peru*, *Paraguai*, *Chili*, *Brazilië* en in het land van *Magellaan*. De meesten houden zich met de jagt en visscherij onledig, of leven van den oorlog, en laten den veld- en huisarbeid aan de vrouwen over. — Eer wij van dit artikel scheiden, moeten wij nog een enkel woord hierbij voegen van de zoo belangrijke verandering, welke in dit gedeelte van dit werelddeel in de laatste jaren heeft plaats gehad.

Het is bekend dat sedert de ontdekking van *Amerika* een aanzienlijk deel, bijzonder van het zuidelijk gedeelte van dit werelddeel, aan *Spanje* behoorde. Deze coloniën nu werden op de ongehoordste wijze onderdrukt en uitgezogen; meer dan eens had men hier en daar vonken van opstand gemerkt, doch dezelve bleven smeulen, tot dat de bekende overheersching van *Spanje* door NAPOLEON in 1808, dezelve in vlam verhief; de Amerikanen verklaarden zich wel tegen NAPOLEON en voor FERDINAND VII., doch de onstaatkundige handelwijze van het regentschap van *Cadix*, deed weldra die vlam in volle woede, ten nadeele van *Spanje*, uitbarsten en reeds in 1810 werd door het congres van *Venezuela* de onafhankelijkheid van dit land uitgeroepen en weldra door de vereeniging van *Nieuw Grenada*, *Rio de la Plata*, gelijk ook van *Mexico* (in *Noord-Amerika*) gevolgd en er begon een bloedige, moorddadige strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid. De herstelling van Ferdinand VII., welke onbepaalde onderwerping eischte, maakte geene verandering en nu werd in 1815 den Generaal MORELLO met eene aanzienlijke magt afgezonden, en bragt den opstand bijna tot stilte; maar toen stond SIMON BOLIVAR op; hij verzamelde de verstrooide opstandelingen, deed wonderen van dapperheid met dezelven en in 1826 bleef, na den wreedsten strijd, aan *Spanje*, niets anders dan de eilanden *Cuba* en *Portorico* (zie *West-Indiën*), in dit werelddeel over.

Thans

Thans bevat dus *Zuid-Amerika:*

Guiana, met de Nederl. en andere Europeſche kolonien.
Columbia, gemeenebest, voorheen *Venezuela* en *Grenada*.
Braziliën, thans een constitutioneel Keizerrijk.
Peru, gemeenebest, voorheen *Neder Peru*.
Bolivia, „ „ *Opper Peru*.
Chili, „ „ *Chili*.
Paraguay, „ „ *Paraguay*.
La Plata, „ „ *Buenos Ayros* of *Rio de la Plata*.
Montvideo of *Cisplatinſche Republiek*, ook wel *Bande Oriental*, voorheen eene provincie van *Buenos Ayros*.
(Spaanſche kolonien.)
Patagonie, grootendeels nog onbekend.
De eilanden, *Vuurland*, *Falklands*, *Orlows*, enz. — Men zie verder over *Zuid-Amerika* het artikel WEST INDIEN; terwijl AZARA's *voyages dans l'Amerique meridionale*, 4 vol. *Paris* 1809, met eenen atlas, zeer belangrijk is ter nadere kennis van dit gedeelte der wereld. Eén zaakrijk overzigt van den tegenwoordigen toeſtand van geheel *Amerika*, vindt men in de *Statistik von Amerika* von Dr. ALEXANDER LIPS, *Frankfurt a/m*. 1828.

ZUID-BEVELAND. Het grootſte eiland van de Nederlandſche provincie *Zeeland*, in het arrondisſement *Goes*, hetwelk echter door overſtroomingen, vooral in 1532, een aanmerkelijk deel lands, thans ſlechts eene nuttelooze ondiepte, verloren heeft. Op dit gedeelte des eilands ſtonden weleer de ſteden *Borſelen* en *Romerswaal*; de laatſte eene aanzienlijke ſtad, door den grooten rijkdom en de buitenſporige weelde harer bewoners beruchte; doch de vloed van 1532 vernielde *Borſelen*, en ſcheidde *Romerswaal* van *Zuid-Beveland*, welke ſtad jaarlijks zoo zeer door de zee geteisterd werd, dat zij in het begin der 17de eeuw geheel geene inwoners meer had, en het overſchot der ſtad in 1634, door de ſtaten van *Zeeland*, voor *f* 540,90 c. verkocht werd. Sedert eene halve eeuw, echter, zijn van dit overſtroomde land wel 1,000 morgen door indijking herwonnen, zoo als in 1773, de *Ruisburger* polder, aan 's lands zuidoosthoek, en zelfs *Wolfaardsdijk*, hetwelk thans met het eiland is vereenigd.

Zuid-Beveland is bijzonder vruchtbaar, vooral in tarwe, en de kruinen der menigte dijken, die het geheele land doorkruiſen en zelven wel bebouwd zijn, leveren, door de koornakkers, weilanden, landhoeven, boomgaarden en houtgewas, een bekoorlijk gezigt op; doch dit ſchoone land wordt meermalen door overſtroomingen geteisterd. De hooge ſtortvloed, tusſchen 14 en 15 van Louwm. 1808, waarbij *Vlisſingen* zoo veel leed, was ook voor *Zuid-Beveland* hoogst noodlottig, en de ſchade over het geheel zoo groot, dat die, zonder de liefdadige hulp, door geheel *Nederland* betoond, niet zoude te herſtellen geweest zijn. In het volgend jaar landden hier de *Engelſchen*

en er ontſtonden beſmettelijke koortſen, die een goed gedeelte van hun leger, en vele burgers in het graf ſleepten.

De hoofdſtad van *Zuid-Beveland* is *Goes* of *Ter Goes*, naar welke laatſte benaming het geheele eiland, doorgaans, *het land van Ter Goes* geheeten wordt; en dit niet zonder reden, alzoo hieromſtreeks de vroegſte bewoners zich ophielden, gelijk men nog aan verſcheidene opgeworpene hoogten (*terpen*), waar zij bij hooge vloeden met hun vee eene ſchuilplaats zochten, zien kan. De ſtad ligt aan de noordzijde van het eiland, en telt ruim 4,400 inwoners, die meestal binnenlandſchen handel drijven. Zij heeft in deze eeuw eene nieuwe haven verkregen; doch welke weldra weder onbruikbaar geworden, maar ſedert ook op nieuw uitgediept is. Men vindt in *Goes*, behalve 2 Hervormden, 1 Roomſche kerk, nog eene Luterſche en Doopsgezinde gemeente; voorts eenige zoutkeeten en meeſtoven. De ſchutterstoren of doelen verdient opmerking. Hier ſchoot vrouw JACOBA in 1428, den papegaai, en nog (in 1818) groeit er de moerbeziënboom, van welks vrucht deze gravin gegeten heeft, en bij het zoo genoemde ſlot *Oostënde*, waar zij eenmaal woonde, gevonden wordt. Onder meer andere beroemde mannen werd JOHANNES ANTONIDES in deze ſtad geboren.

ZUID-BRABAND. Deze Nederlandſche provincie beſtaat uit een groot deel van het oude hertogdom *Braband*, benevens eenige dorpen van de graafschappen *Henegouwen* en *Vlaanderen* en het land van *Luik*. Zij grenst ten noorden aan *Antwerpen*, ten zuiden aan *Namen* en *Henegouwen*, ten oosten aan *Luik* en *Limburg* en ten westen aan *Oost-Vlaanderen*; bevat 80 vierkante mijlen en 488,927 inwoners, en heeft *Brusſel* tot hoofdſtad. De grond in deze provincie is vrij wat hooger dan in de naburige provincie *Antwerpen*; is buitengemeen vruchtbaar; voorziet genoegzaam in alle behoeften des levens, en levert inzonderheid tarwe, vlas, raap- of koolzaad, ooft, veel hout en wild op. Dit gewest heeft 16 ſteden, 320 meestal ſchoone dorpen, 150 kasteelen, 398 hofsteden, vijf groote bosſchen, één meer, dat van *Venne* en de rivieren zijn de volgende: de *Senne*, die bij *Soignies* aan een groot bosch ontſpringt, en beneden *Mechelen* in de *Dyle* valt; zijnde uit eerst gemelde rivier naar de *Rupel*, in de 16de eeuw, een merkwaardig kanaal gegraven; voorts de *Dyle*, die van *Nivelle* door *Wavre*, *Leuven* en *Mechelen* loopt, en, de *Senne* ontvangen hebbende, in de *Nethe* valt, en eindelijk de *Demer*, welke in de provincie *Limburg* ontſpringt, door *Diest*, *Sichem* en *Aerſchot* ſtroomt, en zich in de *Dyle* ontlast. Er zijn ſteengroeven te *Sartmoulin*, *Quenast* en *Molimbois*. De provincie wordt in de 3 arrondisſementen, *Brusſel*, *Leuven* en *Nivelles* verdeeld; benoemt 8 leden voor de tweede kamer van de ſtaten-generaal; behoort tot het 4de militair commandement, en onder het oppergeregtshof van *Brusſel*. De ſtaten beſtaan uit 81 leden, waarvan

door

door den adel, de steden en landeigenaars elk ⅓ verkozen worden. De gedeputeerde staten bestaan uit 9 leden.

ZUIDERLICHT is een verschijnsel in de *Zuidlanden*, dat vele overeenkomst met het noorderlicht heeft. Na dat men langen tijd in deze streken een zoodanig licht vermoed had, omdat men het noorderlicht in de noordelijke landen had leeren kennen, werd het Zuiderlicht eensklags, door de zeelieden onder COOK en FORSTER, in 1773, tusschen den 58 en 60° zuiderbreedte, werkelijk gezien, en verscheidene dagen na elkander door hen waargenomen. Volgens MOLINA wordt het Zuiderlicht, op de eilanden van *Chili*, dikwijls gezien.

ZUIDERZEE. Een groote zeeboezem van de *Noordzee*, door het doorbreken der laatste in den loop der dertiende eeuw uit het meer *Flevo* ontstaan en thans slechts van die zee door de eilanden *Texel*, *Vlieland*, *Ameland* en andere afgescheiden; zij is 20 uur lang en 70 in den omtrek; deze omtrek is bijna geheel zonder duinen en moet dus in *Holland*, *Utrecht*, *Gelderland*, *Overijssel* en *Vriesland*, door kostbare dijken voorzien worden. Zij wordt door de genoemde provincien sterk bevaren, heeft eenige banken en zoo wel als haren arm het *IJ*, veel haring en platvisch, doch behalven bruinvisschen ziet men er zelden groote visschen. Hare geduchte overstrooming in 1825 is nog versch in het geheugen.

ZUIDLANDERS. Zoo noemt men, in den uitgestrekten zin, de bewoners van al die landen en eilanden, welke aan en in de *Zuidzee* liggen; doch in eenen bepaalden zin verstaat men er de bewoners der landen van *Zuid-Europa* door.

ZUIDZEE. Ten onregte door MANGELLAAN de *Stille Zee* genoemd, is de grootste Oceaan, en grenst ten westen aan de Oostkust van *Azië*, ten oosten aan de Westkusten van *Amerika*, ten noorden aan de Aleutische eilanden en ten zuiden aan de zuidelijken *IJszee*. Zij beslaat eene oppervlakte van 2,834,000 V. M.; tegen het noorden, tusschen *Azië* en *Amerika*, wordt zij van langzamerhand naauwer en zij bevat, behalve eenige Amerikaansche groepen van eilanden, het geheele vijfde werelddeel, *Australië*. Men verdeelt de *Zuidzee*: 1. In de *Noorderzee*, tot aan den keerkring van de kreeft, gevolgelijk in den noordelijken gematigden aardgordel, met veranderlijke, doch over het geheel weste-winden; de noordsche *Archipel*, de *Ochokzkische* of *Tunguskische zee*, de *Japansche zee*, en den zeeboezem van *Korea* maken er gedeelten van uit. 2. In de *Middel-* of eigenlijke *Stille-zee*, tusschen de beide keerkringen, en dus in den heeten aardgoldel. Men heeft er oost-passaatwinden, en men vindt er de schoonste en grootste eilanden, groepen van *Australië*, en in het oosten den *Californischen* zeeboezem, benevens dien van *Panama*. En 3. In de eigenlijke *Zuidzee*, van den keerkring van den steenbok tot de zuidelijke *IJszee*: zij heeft wederom veranderlijke doch meest westelijke winden, en bevat slechts weinige eilanden.

Aan

Aan den kant van *Amerika* heeft zij flechts drie ingangen door de *Straat Magellaan*, *Straat le Maire* en beoosten om het *Staten-eiland*; de vierde benoorden om *Amerika*, is ondanks de ijverige pogingen van Ross, Parry en Franklin nog te vergeefs gezocht, doch aan den kant van *Azië* heeft zij verfcheidene ingangen, als: door de *Basf-ftraat*, *Torreftraat*, verfcheidene bij *Nieuw-Ginuea*, enz. Onder de merkwaardigheden van deze Zee behoort het lichten van het water, meestal door flijmdieren of naakte zeewormen (*molusken*) en plant-dieren (*zoophyten*) veroorzaakt, alsmede de bloedzeeën door kleine roode fchelpdieren en de ftofzeeën door eijeren van zekere zee-dieren verwekt. De menigte van ftormen en orkanen maken haar den naam van Stillezee niet waardig. Zij heeft vele riffen en koraal-banken; hare menigvuldige eilanden, zee-engten, golven, enz., kunnen wij hier niet opnoemen. Een plan om haar door de land-engte van *Panama* met den *Atlantifche-Oceaan* te vereenigen, is tot nu toe dikwerf befproken; doch nog niet tot ftand gebragt.

ZUIL. Een rond, op zich zelf ftaand, van boven dunner toe-loopend en opgefierd fteunfel in de bouwkunst. Den oorfprong der Zuilen moet men in de hooge oudheid zoeken. Waarfchijnlijk zijn de tempels de eerfte gebouwen geweest, welker groote omvang noodzakelijk maakte, dat het dak, om het tegen inftorting te be-veiligen, door regt opgaande ftutfels onderfteund werd. In *Grieken-land*, waar men hout in overvloed had, bediende men zich daar-toe van boomftammen, van welker gedaante de tegenwoordige Zui-len, buiten tegenfpraak, moeten afgeleid worden. Daar, waar men, bij mangel aan hout, dezelve in het eerst van fteen bouwde, waren zij ruwe, lompe, fteenklompen, zoo als in *Egypte*, zonder eenig fieraad of aanzien; doch die naderhand eene bevalliger gedaande ont-vingen. Men heeft onderfcheidene orden van Zuilen, als: de *Tufchi-fche* of *Toskaanfche*, *Dorifche*, *Ionifche*, *Corintifche* en *Romein-fche*, van welke de Corintifche een meesterftuk van bouwkunst is, en aanftonds, door haar fraai kapiteel en ander naar bijzondere eigen-fchappen, het oog tot zich trekt. — Men zie over den aard en bij-zondere vereischten der onderfcheidene Zuilen, Weinbrenner, *über die Säulenordnungen*, *Tübingen* 1809.

ZUIGER. (*Zie:* POMP.)

ZUIVEL-BEWERKING rust, volgens wijlen den kundigen Groningfchen Hoogleeraar, J. A. Uilkens, op de onderfcheidene beftanddeelen van de melk, welke hoofdzakelijk uit eene vette, olieachtige ftof, kaas-ftof, vlas-ftof, eiwit-ftof, melkfuiker en water beftaan. Behalve de twee eerstgenoemde ftoffen is er bij de melk nog eene andere aanwezig, die in het Duitfche *Zwitferland* den naam van *Zieger*, in het Franfch *Serai*, en in het Italiaanfch *Seiras* draagt, door azijnzuur, bij eene hoogere warmte dan 60° Reamur, ftolt, en als eene middelftof tusfchen de kaas- en eiwitftof, welke laatfte, bij eene warmte van boven de 55° Reamur, op zich zelve reeds ftolt,

kan beschouwd worden. De Zuivel-bewerking bepaalt zich niet slechts bij de afscheiding van deze stoffen, maar strekt voornamelijk, om de olieachtige in stevige boter, en de kaas en eiwitstof in vaste en duurzame kaas voort te brengen. De gemolkene melk wordt in koele vaten gestort; vervolgens, nadat zij geklensd is door eene paardenhare zeef, 24 uur in een' koelen kelder in rust gelaten, en om de de 12 uur afgeroomd, wanneer de room, in eene tien of staar gedaan wordt, om goor te worden. Op vele kleine boerderijen echter, of ook, wanneer veel vee reeds gust staat of weinig geeft, wordt de melk niet afgeroomd, maar alleen in de tien of staar gedaan, en bij goorwording gekarnd, hetwelk men in *Groningen*, *gaarslag* noemt. Met den goor gewordenen room vult men de karn ten halve, des Winters onder bijvoeging van eenig warm, het best gekookt water, (welk laatste volgens proeven van VITRINGA COULON, veel smakelijker boter, dan ongekookt water, geeft), doch 's zomers verkoelt men wel den room eerst in koelbakken. Onder het karnen vereenigd zich de zuurstof uit de dampkringslucht met de vette stof van den room, doet dezelve karrelen, en maakt er stevige boter van, welke nu uit de karn genomen, in eene vloot met zuiver koud water bij herhaling, onder gedurige doorwerking, uitgewasschen; dan met fijn zout doorkneed, en zoo lang op nieuw door bearbeid wordt, dat het zout volkomen in de boter verdeeld is.

Om het andere bestanddeel van de melk, de kaasstof, af te scheiden, gebruikt men stremsel, een aftreksel van de vierde maag van zuigkalveren, als het krachtigste middel ter afscheiding, zonder op de vlastof te werken. Voor komijn-kaas, wordt de afgeroomde melk uit de mouten in kuipen gestort; blijft daarin eenen halven dag ter bezinking staan; wordt dan zacht afgegoten in eenen koperen ketel, zoo dat het bezinksel in de kuip blijft; op het vuur tot eene aanmerkelijke warmte gebragt, en dan bij de koude melk, die reeds in de wringkuip gedaan is, gevoegd, waarna men, onder het omroeren, er de noodige hoeveelheid stremsel bij doet, en de gewrongene melk zoo lang in de wringkuip met de handen doorkneedt, tot dat het stremsel zijne volkomene werking gedaan heeft. Thans komt het kaasrunsel op een' doek in de wringkuip, om er de hui of wei uit te persen; wordt daarna in eene groote, ronde, sterke vloot met de voeten getreden, tot dat het voor den kaasvorm geschikt is. In dezen vorm, waarvan de bodem doorboord is, wordt nu eene laag kaasrunsel gedaan, en, eenig komijnzaad met het in de wringkuip overgestorte runsel wel doorgearbeid hebbende, doet men ook dit onder sterke handdrukking in den vorm bij lagen, op welke telkens eenige kruidnagelen gestoken worden, tot aan de laatste laag, die even als de onderste van ongekruid runsel genomen wordt. Hier op wordt het dekfel op den vorm gelegd, en deze alzoo onder de pers gebragt, waarna de kaas, na die eenige malen er uit genomen, op nieuw in drooge doeken gedaan en weder geperst te hebben,

ben, onder de *zakpers* gebragt wordt, om verder te zakken, en hare gedaante te bekomen. De kaas, behoorlijk uitgezet en plat gedrukt zijnde, wordt nu in bakjes in eenen langen houten trog gezet met het noodige zout bestrooid, daarna afgewasschen, met kaasverf glad gemaakt, op planken gezet, en, na de behoorlijke droogte bekomen te hebben, in de kaaskamer ten verkoop bewaard. (*)

De Zoete-melksche kaas wordt van de melk gemaakt, zoo als die van de koe komt, en bevat dus zoo wel den room als de kaasdeelen van de melk, welke door bijvoeging van stremsel aanstonds tot de noodige stijfheid wordt gebragt, wanneer de wrongel met de handen of eenen nap zachtkens doorgeroerd wordt, zoo dat de vette deelen met de hui niet verloren gaan. Eindelijk schept men er een gedeelte van de hui af; doet nu bij de aanvankelijk kaasachtige stof eenig heet water, hetwelk men er, na een kwartier uurs, weder zoo schoon mogelijk afschept; wringt vervolgens met de hand de hui er nog sterker uit; doet nu een gedeelte wrongel, dezelve met de vingers kort knijpende, in den kaasvorm; drukt die met de handen er sterk in; legt er, de vorm gevuld zijnde, een dekfel op, en bezwaart dit met het noodige gewigt ter persing. Na dat de kaas 24 uur, onder gedurige omkeering, in den vorm geweest is, brengt men dezelve uit den vorm in eene tob met pekel, die in een' koelen kelder staat; laat haar ook hierin 24 uur liggen met eens om te keeren, en brengt ze dan op de *zoutbank*; wrijft ze met zout, en doet er eene hand vol zout op, waarna eene kaas van 15 of 16 pond 4 of 5 dagen, naar mate het weer warm is, alzoo in het zout staan blijft. Na genoeg zout aangenomen te hebben, wascht men de kaas met heet water af; legt haar op planken; keert ze dagelijks om, en houdt de kaaskamer meest des daags gesloten; maar opent dezelve des avonds en des morgens vroeg. Gedurende 3 of 4 maanden moet de kaas dagelijks worden nagezien; doch na dien tijd geschiedt dit slechts eens in de week. (†) Daar nu de hui, die voor en na van de wrongel en kaas verkregen wordt, nog vele vette deelen bevat, zoo schept men deze elken morgen met een houten napje af, om er nog eene boter van te karnen, *wei-* of huiboter genoemd, die voor eenen minderen prijs, dan de roomboter, verkocht wordt.

ZUREN (*acida*). Onder dezen naam verstaat men ligchamen, die zich daardoor kenmerken, dat zij (veelal) eenen zuren smaak hebben; de blaauwe plantensappen rood kleuren; meest alle oplosbaar in water zijn, en zich met loogen, aarden en metaalverzuursels tot Zouten verbinden.

De Zuren zijn zamengestelde ligchamen, en bestaan meerendeels uit zuurstof en eene of andere zuur vatbare grondstof; b. v. zwavelzuur is zamengesteld uit zwavel en zuurstof. Voorheen meende men, dat er geen

(*) In *Vriesland* werkt men het zout door het runsel.

(†) De bereiding van andere soorten van kaas vindt men in de *prak. Anl. der Landw.* Iste D.

geen zuur zonder zuurſtof beſtond; doch men is van dit denkbeeld terug gekomen, ſedert men ontdekt heeft, dat ook de waterſtof zich met ſommige grondſtoffen verbindt tot ligchamen, die alle opgegevene eigenſchappen van Zuren bezitten, b. v. zwavel- waterſtof, (zwavel-waterſtofzuur) uit zwavel en waterſtofgaz, zamengeſteld. Om deze reden verdeelt men de Zuren in Zuurſtof-zuren en Waterſtof-zuren.

Men onderſcheidt de Zuren in zuren met een eenvoudig en een zamengeſteld beginsel. Het phosphorzuur behoort onder de eerſte, en beſtaat uit de eenvoudige grondſtof *phosphorus* en uit zuurſtof; terwijl het azijnzuur uit het zamengeſteld beginsel waterſtof en koolſtof en uit zuurſtof is zamengeſteld. De Zuren met eene eenvoudige grondſtof noemt men ook wel minerale zuren, en die met een zamengeſteld beginsel plantaardige en dierlijke Zuren. Het aantal dezer laatſte neemt dagelijks toe, zoo dat men nu reeds 102 zoo natuurlijke, als door kunst voortgebragte Zuren telt: wel. ligt zal dit getal wel verminderen, wanneer het blijkt, dat vele ſlechts wijzigingen van eene en dezelfde ſtof zijn.

Eene grondſtof kan zich in verſchillende evenredigheden met de Zuurſtof verbinden, wanneer men daardoor zelfſtandigheden verkrijgt, die in eigenſchappen zeer verſchillen; zoo b. v. verbindt zich de zwavel met eene geringe hoeveelheid zuurſtof tot zwavelig zuur, en onderſcheidt zich van het zwavelzuur, dat eene grootere hoeveelheid zuurſtof bevat, duidelijk door deszelfs vlugge, prikkelende, met brandende zwavel overeenkomende, reuk. Voorheen kende men ſlechts deze twee verbindingen, en noemde de vereeniging van eene grondſtof met de minste hoeveelheid zuurſtof een onvolkomen Zuur; terwijl men die met de meest mogelijke hoeveelheid den naam van volkomen Zuur gaf. Thans weet men, dat ſommige grondſtoffen zich in meer dan twee verhoudingen met de zuurſtof kunnen verbinden; gelijk men dan ook thans vier verſchillende vereenigingen van de zwavel met de zuurſtof heeft. De ſtaat, waarin de Zuren voorkomen, is verſchillend: ſommige zijn gazvormig, gelijk het koolſtofzuur, zwavelwaterſtofzuur; andere zijn vloeibaar, gelijk het appelzuur; terwijl er vele onder eene vaste kristalvormige gedaante voorkomen, zoo als het boraxzuur, benzoëzuur, wijnſteenzuur, enz.

ZURICH. Het eerſte der cantons van het Zwitſerſche bondgenootſchap. Het grenst aan het hertogdom *Baden*, de cantons *Schaffhauſen*, *Thurgau*, *St. Gallen*, *Zug* en *Aargau*; bevat, op 45 vierkante mijlen, 192,200 inwoners, dus meer dan 4,000 op elke zoodanige mijl, en behoort derhalve tot eene der volkrijkſte ſtreken van *Zwitſerland*. Dit canton beſtaat, behalve uit eenige bergen van eene middelbare hoogte, (waaronder zich de hoogſte top van den *Hornli* 3,590 voet boven de zee verheft), uit heuvels en vlakten. Twee bergketens, inzonderheid, loopen van het zuiden naar het noorden door het land. De uitgebreidſte en hoogere, de *Allman*,

loopt langs de rivier *Tösz*, die op dit gebergte ontspringt: tegenover deze ten westen loopt de andere bergketen de *Albis*, en beiden vormen het dal, waarin het *Zuricher* meer met zijne aangename en wel bebouwde dorpen, benevens de hoofdstad ligt. De vruchtbaarste en vlakste landstreek vindt men noord-oostelijk van het gebergte *Allman*, tusschen de *Tösz* en den *Rijn* bij *Schaffhausen*. De lucht is zacht, en de grond vruchtbaar, inzonderheid door de onvermoeide vlijt der inwoners; want in geen canton heeft de landbouw eenen hoogeren trap van volkomenheid béreikt. Behalve de graanbouw is ook de wijn-, ooft- en tuinbouw er zeer aanmerkelijk; schoone en uitgestrekte bosschen vindt men in verscheidene streken; de veeteelt is er aanzienlijk, en onder de delfstoffen telt men inzonderheid turf en steenkolen. Dan, al deze belangrijke bronnen van welvaart worden nog door de fabrijken overtroffen, die zich van tijd tot tijd van de stad over het geheele canton hebben verspreid, en voor de Zwitsersche omwenteling aan 50,000 menschen werk verschaften. Er zijn omtrent 50 Engelsche spinmachines, verscheidene katoendrukkerijen en katoen-mousseline fabrijken; doch die van zijden stoffen zijn de aanzienlijkste. — De inwoners van dit canton zijn van Duitschen oorsprong, en behooren, behalve twee gemeenten, tot de gereformeerde kerk. Deszelfs staatsbestuur is Aristo-democratisch. De regering is in handen van den *grooten* en *kleinen raad*. De eerste, uit 212 leden bestaande, maakt de wetten, en oefent de souvereine magt uit; de tweede, uit 25 leden, uit den grooten raad gekozen, zamen gesteld, bezit de uitvoering der wetten, en beslist ter laatster instantie; doch doet aan den grooten raad rekening en verantwoording wegens zijn bestuur. Twee burgemeesters bekleeden een jaar lang, bij afwisseling, het voorzitterschap in de beide raden. Over de geestelijke aangelegenheden voert de kerkenraad, over het schoolwezen de opvoedingsraad, het bijzonder opzigt. Het geheele canton is in elf districten verdeeld, waarvan ieder een opper-ambtman aan het hoofd heeft. De vrederegters maken de regtbank van eersten aanleg uit. De inkomsten van het canton bedragen 671,857 Zwitsersche franken; de uitgaven zijn iets minder. Tot de verbonds-armee levert het 3858 man, en deszelfs bijdrage in geld is op 77,453 Zwitsersche franken bepaald.

ZURICH (*de stad*), de hoofdplaats van het Zwitsersche canton van dien naam, ligt aan de snel stroomende *Limmat*, daar waar deze rivier uit het Zuricher meer komt, in eene ongemeen aangename en vruchtbare landstreek. De *Limmat*, welke in het canton *Glarus* ontspringt, in het begin de *Linth* heet, en eerst bij *Zurich* den naam van *Limmat* ontvangt, deelt de stad in twee ongelijke deelen, welke door bruggen met elkander verbonden zijn. De stad wordt door eenen wal en grachten omringd, en telt 10,600 inwoners. Onder de openbare gebouwen onderscheiden zich onzonderheid: de groote Cathedrale kerk, waarin de staatsschat bewaard wordt, en waarbij een gesticht van

koorheeren is; het aanzienlijk raadhuis; het zeer doelmatig ingerigte weeshuis, eene der fraaiste gebouwen; de beide tuchthuizen; het geheel nieuwe krankzinnigenhuis, enz. Bij het academisch *Gymnasium*, of de academie, zijn 14 hoogleeraren aangesteld. De school voor *jonge dochters*, in 1773 door den professor USTERI opgerigt, is het voorbeeld voor andere inrigtingen van dien aard geworden. Over het geheel wordt er in *Zurich* veel voor onderwijs en opvoeding gezorgd: men vindt er een staatkundig instituut; een ander voor de genees- en heelkunde met 17 hoogleeraaren; het kollegie *Humanitatis*, en andere. Ook heeft men er verscheidene letterkundige, kunst- en andere verzamelingen, bij voorb. de stadsboekerij, benevens het muntkabinet; de in handschriften rijke bibliotheek der koorheeren; eene aanzienlijke boekerij van het natuurkundig genootschap, met een kabinet van natuurlijke historie en uitmuntende werktuigen. Behalve deze bevinden zich in *Zurich* verscheidene wetenschappelijke en kunstverzamelingen onder particulieren; alsmede 4 boekwinkels, waaronder die van ORELL, FUSSLI en *Comp.* de belangrijkste is, en de grootste, zeer goed ingerigte, drukkerij van geheel *Zwitserland* heeft. De Zuricher geleerden hebben zich onder alle *Zwitsers* het meest onderscheiden. ULRICH ZWINGLIUS, wel niet in *Zurich* geboren, hield er op den 1ste van Louwm. 1519 zijne eerste leerrede, en legde hier den grond tot die hervorming, welke zich verder over *Zwitserland* verspreidde: en wie kent niet de namen van BODMER, CONRAD GESSNER, SALOMON GESSNER, HEIDEGGER, LAVATER, HIRZEL en PESTALOZZI, die hier het eerste daglicht aanschouwden, en zich ten aanzien der Duitsche letterkunde zoo beroemd hebben gemaakt. Ook de landlieden, in den omtrek der stad, bezitten ten deele eene groote mate van beschaving, waarvan HIRZEL's *philosophischer Bauer*, een voorbeeld oplevert; terwijl de inwoners derzelve eenvoudiger en strenger van zeden zijn, dan in vele andere groote steden van *Zwitserland*, en door wetten op de pracht en het burgerlijk bestuur altijd binnen zekere palen gehouden worden.

Er heerscht in *Zurich* zeer vele industrie: zij is, met de nabij gelegene dorpen, het middelpunt van vereeniging der verschillende takken van manufacturen, welke door het grootste gedeelte van het canton verspreid zijn. Die van katoenen en mousselinen zijn de gewigtigste van alle; ook die van ligte zijden stoffen zijn belangrijk, en men vindt hier voorts fabrijken van tabak, tapijten, stroohoeden, smeerkaarsen, zeep, eene klokgieterij, vele looijerijen en verwerijen, met welker fabrijkgoederen een aanmerkelijke handel gedreven wordt: ook die in granen en wijn, alsmede de verzending van goederen tusschen *Duitschland* en *Italië*, zijn zeer belangrijk. — In de stad is de *Lindenhof* eene aangename wandeling, en vóór denzelven ligt het schuttersplein op eene landtong, welke door de *Sihl* en *Limmat* gevormd wordt, met heerlijke belommerde wandeldreven, en twee gedenkteekens, ter eere van GESSNER gesticht. De omstreken van

van *Zurich* leveren mede vele bekoorlijke wandelingen en overheerlijke gezigten op, bij voorb. op den *Hutliberg*, waar men een groot gedeelte van het oostelijk *Zwitserland* overziet; bij *Regensberg*, waar men het schoonste gezigt heeft op de *Alpen*, en op den *Schnabelberg*, op welken de Zwitsersche gebergten zich duidelijk aan het oog opdoen.

ZURINGZOUT, of *Klaverzuring-zout*, wordt uit het sap van deze laatstgenoemde plant, door cristallisatie, verkregen; bestaat uit zuring-zuur en potasch met overschot van zuur, en wordt gebruikt om inktvleken, enz. van linnengoed weg te nemen. Dit zout heeft een aangenaam, smakelijk zuur: eene geringe hoeveelheid er van is onschadelijk, maar eene groote menigte, inwendig gebruikt, kan doodelijke gevolgen hebben; doch dit heeft het met alle zuren gemeen, dat het, genoegzaam verdund zijnde, zijne nadeelige werking verliest, ofschoon deze verdunning, daar het een sterk zuur is, al vrij aanmerkelijk moet zijn.

ZUTPHEN. Deze stad in een zeer vruchtbaar oord, omgeven door bevallige wandeldreven, aan de rivier den *IJssel* gelegen, behoort ongetwijfeld tot eene der oudste steden van de *Nederlanden*. Want BURCHARD, bisschop van *Utrecht*, verklaarde in 1105, dat hij de handvesten en papieren, betrekkelijk de voorregten van de Zutphensche kerk had laten vernieuwen, om dat sommige derzelve deels *door oudheid des tijds van de motte geknaagd*, deels door de nabijheid der vlammen ingekrompen waren. Zij is de hoofdplaats van het graafschap van dien naam, het welk vroeger nogtans slechts eene geringe uitgestrektheid had, doch onder het bestuur van bijzondere graven stond, van welke de laatste, GEERLAK genoemd, in 1076 de zijde van den bisschop van *Utrecht* tegen DIRK graaf van *Holland* koos, en in eenen slag bij *IJsselmonde* het leven liet. Na dezen tijd is hetzelve met *Gelderland* vereenigd onder het bestuur, eerst van graven, daarna van hertogen van *Gelre* en graven van *Zutphen*. KAREL VAN EGMONDT, meer bekend onder den naam van KAREL VAN GELDER, geene wettige nakomelingen hebbende en een erfvijand van het Oostenrijksche of Bourgondische huis zijnde, hetwelk aanspraak op deze landen maakte, wilde dezelve, en daarmede ook deze stad onder de heerschappij van *Frankrijk* brengen. In 1537 poogde hij de stad, die 400 man ter harer verdediging had ingenomen, daartoe te dwingen, hebbende het blokhuis met zijn krijgsvolk goed bezet en de stad aan de zijde der nieuwstads en larepoort belegerd, terwijl de hoofdman MEINARD VAN DEN HAM, die te *Galileën*, ter plaatse wáár thans de algemeene begraafplaats wordt aangelegd, had post gevat, den last verklaarde te hebben, om de stad te vuur en te zwaard te winnen.

Doch KAREL geen kans ziende deze bedreiging ten uitvoer te brengen, liet zich verbidden, den twist bij te leggen, ten gevolge waarvan de burgers het blokhuis, tegen de handvesten der stad en

als een werktuig der dwingelandij opgerigt, afbraken, latende den *drogenaps-toren*, die tot een doorgang naar hetzelve ſtrekte, even als tot een blijvend aandenken van hunnen moed en liefde voor de vrijheid aan het nageſlacht over.

Op den 10 Junij 1572 nam de graaf VAN DEN BERG, zwager van prins WILLEM I. bezit van de ſtad en gedoogde, dat het klooster te *Galileën*, in den jare 1455 geſticht en waar van zich de kloosterbroeders, FRANCISCANEN, genoemd obſervanten, zeer krachtig tegen de hervorming hadden laten hooren, door het krijgsvolk tot den grond toe verwoest werd. Deze daad ſchijnt het ongelukkig lot, het welk de ſtad na de verovering derzelve door DON FREDERIK, zoon van den hertog van *Alva*, op den 16 van Slagtmaand van dat zelfde jaar te beurt viel, merkelijk verzwaard te hebben; want een der broeders, hoezeer uit deze ſtad geboortig, wraak ademende over deze verwoesting, gaf aan den weifelenden DON FREDERIK den gevloekten en maar al te getrouw opgevolgden raad: *de eijeren in de pan te laten kloppen, op dat er geene kiekens van zouden komen.* Na dat bij het verloop der ſpaanſche zaken de ſtadsregering in 1579 alhier veranderd was, heerschte er in weerwil dezer ommekeer en van den geleden jammer zoo vele gematigheid in de gemoederen, dat ook nu, even gelijk de woede der beeldſtormerij in 1566 tot hier niet doordrong, ſlechts de beelden door ſtadswerklieden in ſtilte uit de kerk werden weggenomen en eendragtig werd beſloten, dat de gereformeerden de Groote en de roomſchen de Nieuwſtadskerk zouden gebruiken. In 1583 werd zij andermaal door de ſpanjaarden onder den overſten JOAN BAPTIST TAXIS bij verraſsing in genomen en niet voor 1591 door prins MAURITS voor de ſtaten vermeesterd. Gedurende dit achtjarig tijdvak der ſpaanſche onderdrukking ſteeg de ellende wederom tot zoodanige hoogte, dat volgens ſommigen het getal der afgebroken en verlaten huizen wel om de duizend beliep, eene ellende zóó groot en ongemeen, dat zij nimmer daarna, ook niet bij de inneming der ſtad door de Franſchen in 1672, ſlechts van verre met eenige gebeurtenis heeft kunnen vergeleken worden.

Onder de volgende gebouwen en ſtichtingen: als de St. Walburgs-kerk, de Minderbroeders-kerk en de Nieuwſtads of St. Jans-kerk, de twee eerſten aan de hervormden, de laatſte aan de roomsch katolijken behoorende; het oude en nieuwe Gasthuis, het Bornhof en het Ruitershofje, mitsgaders het Stadhuis en de Waag met haren fraaijen toren in het midden der markt, verdient vooral de St. Walburgs-kerk opgemerkt te worden, niet alleen om hare hooge oudheid, als reeds in 1105 op den grond van het te voren verbrande kerkgebouw geſticht, maar ook (behalve eenige andere merkwaardigheden) uit hoofde van eene oude boekerij en voornamelijk uit hoofde van de ſtukken en handſchriften op de kanſelarij dezer kerk berustende, die naar een' beredeneerden inventaris, door den Eerwaarden en zeer Geleerden Heer D. VAN WUL-

LEN

LEN daarvan opgemaakt en nog flechts kort geleden voltooid, in de best mogelijke orde gerangfchikt zijn en tot vele belangrijke gefchiedkundige en ftaatshuishoudkundige nafpooringen gelegenheid kunnen geven.

Deze ftad, hoezeer aan hare buitenzijde, vooral van den kant der Nieuwftad, nog van verfcheidene merkwaardige bouwvallen voorzien, heeft met hare ruime ftraten een zeer modern voorkomen, terwijl zelfs de markt, met zeer nette en fraaije huizen versierd, een bij uitftek vrolijk en fchilderachtig gezigt oplevert. Sedert 30 jaren is hare bevolking, bevattende thans 9070 zielen, met een aantal van ongeveer 2600 vermeerderd; een aanwas, gedeeltelijk toetefchrijven aan hare gezonde ligging, mitsgaders aan het *niet* beftaan van ftedelijke belastingen, om welke elders te ontgaan zich vele ingezetenen uit andere plaatfen hier hebben gevestigd; maar ook aan de toenemende welvaart, blijkbaar onder anderen hieruit, dat in 1828 van hier over de rivier den *IJsfel* zijn afgevaren 509 en zijn aangekomen 528 fchepen, onder de eerfte van welke geladen waren 44 fchepen met fchors, 46 met brandhout, 162 met kanthout, en 68 met duigen. Van deze laatfte voorwerpen (de duigen) zijn in dat jaar vervoerd geworden 4,177000 ftuks, voor het grootfte gedeelte met fchuiten over den *Berkel*, (een riviertje, waarop eenige molens van onderfcheidene foort ook te dezer ftede gedreven worden, en het welk de ftad in twee deelen fnijdt), herwaarts aangebragt. Behalve dezen handel in allerlei foort van hout, die van geen kleinen omvang is, heeft zich die in granen ook merkelijk uitgebreid. De reeds op deze ftad aangelegde ftraatwegen, die eene gemakkelijke gemeenfchap ten allen tijde met alle oorden des rijks daarftellen, zijn zeer bevordelijk voor haren bloei.

Eenige fabrijken, zoo als de tapijtweverij van de heeren HK. KRETSCHMER en COMP. benevens andere weverijen en fpinnerijen, gelijk ook verfcheidene leerlooijerijen, lijmziederijen, en leertouwerijen, als mede eene zeepziederij, fchijnen zich in eenen voordeeligen ftaat te bevinden. Tegen de openbare bedelarij is zorg gedragen door eene jaarlijkfche toelage, van ftadswege aan den fabrikant H. JONGBLOED verftrekt, als waarvoor de behoeftigen van werk, meestal in het fpinnen van wol beftaande, door denzelven moeten voorzien worden. De behoeftigen ftaan hier tot de bevolking der ftad als 1 tot ruim 21, gevolglijk nog geen zes van de honderd zielen uitmakende. Het lager en middelbaar onderwijs in zijnen grootften omvang, gelijk ook dat in de oude talen, onderfcheidt zich hier bij uitftek voordeelig. Behalve door een wis en aardrijkskundig inftituut en eene teekenfchool, de laatfte voornamelijk voor de bouwteekenkunde dienende, en op welke zich 41 meestal aankomende ambachtslieden bevinden, heeft zich het hier beftaande bloeijende Departement der Maatfchappij tot Nut van 't Algemeen, ook gekenfchetst door de oprigting eener volksleesbibliotheek, en van eene fpaarbank, waarbij thans 514 deelhebbers een kapitaal van ruim

f 112000 geplaatst hebben. De twee natuurkundige genootschappen: *Nut is ons doel*, en *de Struik wordt eindelijk een boom*, vinden hier genoegzame gelegenheid, om nevens elkander te kunnen bestaan, en toonen den vriend der wetenschappen wekelijks, dat ook op den Gelderschen bodem aan den regter *IJsfel*-oever, wáár in vroegere tijden, naar het oordeel van uitheemschen, de ruwere zeden als bij uitsluiting moesten gezocht worden, thans beschaafdheid en kennis bloeijen.

ZUURSTOF (*Oxygene*), is een tot hiertoe nog niet ontleed ligchaam, hetwelk in zijnen eenvoudigsten staat luchtvormig, doch in verbinding met andere ligchamen in alle gedaanten voorkomt, overal door de natuur verspreid, en een der werkzaamste is. De Zuurstof-lucht is in hare natuurlijke eigenschappen aan de gewone lucht gelijk; doch, scheikundig beschouwd, wijkt zij er ver van af. Zij bevordert het verbranden aanmerkelijk; glimmende kolen geraken er door in vlam, welke dikwijls eenen onverdragelijken glans verspreidt; dieren ademen in dezelve sneller; zij is een noodzakelijk vereischte tot de ademhaling, en dus tot het leven, als ook tot het branden; van daar de namen van levenslucht en vuurlucht haar gegeven, want slechts zij alleen, onder alle luchtsoorten, onderhoudt beide, terwijl alle overige slechts *respirabel* (ter inademing geschikt) worden, voor zoo ver zij met haar vermengd zijn. De dampkringslucht bevat van 100 deelen omtrent 22 Zuurstof, welke haar de noodige eigenschappen tot het ademen en branden mededeelen; want de overige 78 deelen stiklucht bezitten dezelve in geenen deele. Om de Zuurstof-lucht op zich zelve daar te stellen, maakt men bruinsteen, gloeijend, en vangt de zich ontwikkelende lucht in een' hydropneumatischen toestel op. Het zwarte bloed der aderen, wanneer het in de longen met deze lucht in aanraking komt, wordt rood en *arterieus* (slagaderlijk); terwijl het de overvloedige koolstof loslaat. Een ligchaam, hetwelk in de lucht brandt, vereenigt zich met deze Zuurstof onder het branden tot een nieuw product, waaraan de Zuurstof-lucht hare warmte en het brandend ligchaam zijn licht mededeelt, die zich beiden als vuur vertoonen. Daar, waar het product een vast ligchaam is, zoo als bij de *phosphor*, vermindert de omvang der lucht; maar is dit luchtvormig, dan neemt dit de verminderde ruimte in. Alle verbrandbare ligchamen vereenigen zich met de Zuurstof in eene bepaalde verhouding, of verzuring, en een en dezelfde dikwijls in verscheidene graden van verzuring: zoo verzadigt 1 deel waterstof 7,5 Zuurstof; doch zwavel 15; terwijl gelijke deelen zwavel en Zuurstof den laagsten, en 30 deelen zwavel en 45 Zuurstof den hoogsten graad van verbinding opleveren. De ligchamen, die door de verbinding met Zuurstof ontstaan, hebben nu eens onzijdige eigenschappen, zoo als het water, dan eens zijn zij zuur, en worden zuren genoemd; terwijl zij dan weer de tegen deze overstaande eigenschappen bezitten. Zoo leveren de verbrande en met Zuurstof verzadigde zwavel, *phosphor*-, *arsenik*, stikstof-zuren, de meeste metalen daarentegen *oxyden* of half-zuren op. De

De *Brit* NEWMAN heeft in 1816 een' zeer eenvoudigen toeſtel uitgevonden, waardoor hij zuurſtof en waterſtof gaz zoo ſterk mogelijk zamenperst, den ſtroom dezer gemengde luchtſoort door eene buis van $\frac{1}{10}$ duim wijd laat uitſtroomen, en dan dezelve, op gelijke wijze, als de electrieke lampen, in brand ſteekt, waardoor dan een vuurſtraal ontſtaat, welks hitte alle tot hiertoe bekende temperaturen overtreft. In overeenkomst hiermede zouden er geene onſmeltbare metalen zijn: aarden werden zeer ſpoedig in derzelver metaalachtige grondbeginſels geheel veranderd, en een diamant van 6 karaat, werd in weinige ſeconden vlugtig; terwijl ijzer en platina als was ſmolten, enz. Het gebruik van dezen toeſtel kan echter gevaarlijk zijn door de uitbarsting, die ſomtijds plaats heeft.

ZUYLEN VAN NYEVELT, (P. H. *Baron van*) in Louwmaand 1825, te *Utrecht*, in den ouderdom van 42 jaar overleden, was ridder van de militaire *Willems-Orde*, 3de klasſe, officier van het legioen van Eer, en lid van het provinciaal Utrechts genootſchap van kunſten en wetenſchappen. Nadat hij met roem de veldtogten in *Noord-Holland*, *Spanje*, *Rusland*, *Duitschland*, en laatſtelijk den veldſlag van *Waterloo* had bijgewoond, verkreeg hij het militair commandement van het Groot-Hertogdom *Luxemburg*, alwaar het luchtgeſtel zeer nadeelig voor zijne gezondheid ſchijnt geweest te zijn. Hij was een zoo vlijtig als kundig beoefenaar der natuurkundige wetenſchappen, en maakte zich bekend door zijne thermo-electriſche proefnemingen, eerst gezamenlijk met den hoogleeraar G. MOLL en den Hr. A. VAN BEEK, en naderhand alleen in *Luxemburg*, in het werk geſteld, welke in den *Algemeenen Konst- en Letterbode*, zoo wel als in de *Bibliothèque Univerſelle* en GILBERTS *Annalen der Phyſik*, zijn medegedeeld. Zelfs de laatſte maanden van zijn kwijnend leven waren nog aan gewigtige natuurkundige werkzaamheden toegewijd, welke men echter hoopt, dat door zijnen dood niet geheel zullen verloren zijn. VAN NYEVELT bezat, bij zijne menigvuldige verdienſten, een beminnelijk karakter, welk een en ander hem de liefde en hoogachting van allen deed verwerven, die hem van nabij kenden.

ZWAAN (DE) behoort tot het geſlacht van den eendvogel (*Anas*) die eenen plaatachtig getanden, van boven ronden en ſtompen bek en eene ſtompe en aan den rand ruige tong heeft. De Zwaan (*A. Cygnus* GM.) kenmerkt zich door eenen half rol-ronden, zwarten bek, eenen gelen bast en witte veren, welke bij de jongen grijs zijn; wordt overal in het noorder-werelddeel gevonden, en leeft van zaden en wortels van waterplanten. Hare darmen en vooral de blinde darm zijn zeer lang: zij wordt zeer oud; hare jongen en eijeren zijn eetbaar, en het mannetje vecht om zijn wijfje tot den dood toe. Deze ſoort, hoezeer uitwendig vele overeenkomst hebbende met de tamme Zwaan, is vooral door den loop van hare luchtpijp onderſcheiden, welke zich buigt, en door een groot gedeelte van het borstbeen henen loopt; eene

ei-

eigenſchap, welke men in de beide ſekſen aantreft, en bij de gewone Zwaan niet gevonden wordt. Zij maakt een hol wijd klinkend, en niet onaangenaam geluid, hetwelk welligt tot het verdichte gezang der ſtervende Zwanen, of den Zwanenzang, aanleiding gegeven heeft. De gewone tamme Zwaan (*A. Olor* Gm.) heeft eenen rooden bek met eenen zwarten rand, aan het grondſtuk met eene rondachtige verhevenheid voorzien, en ſneeuwitte vederen. De jongen hebben eenen loodkleurigen bek en zijn grijsachtig, en later, van eene bijzondere witheid.

De zwarte Zwaan (*Anas plutonia*, *An. atrata.*) is voor weinige jaren in *Nieuw-Holland* ontdekt; komt in grootte met de gewone Zwaan overeen; is geheel zwart, uitgezonderd de witte ſlagpennen, en heeft een' rooden bek.

De (*A. Cygnoides*) of Zwaangans, heeft eenen half rolronden bek, en dikke, en als opgezwollen oogleden. Zij houdt het midden tusſchen de Zwaan en de gans; is grijsachtig wit; behoort op *Guinea*, *de Kaap*, ook in *Siberië*, *China*, zelfs, zoo het ſchijnt, op de *Sandwichs*-eilanden van den *ſtillen Oceaan*, te huis, en wordt in onderſcheidene natuurſpelingen gevonden. Men kent het mannetje aan een pluimpje, hetwelk onder aan den bek hangt, en aan een' dikken knobbel aan de basis. Het is deze ſoort, welke, om zijne losſe en ſierlijke bewegingen en zijne bijzondere witheid, het ſieraad in onze vijvers en grachten uitmaakt. Zij leeft van visſchen en waterplanten; vliegt zeer ſnel en zeer hoog, en zwemt met ſnelheid, den wind met hare vleugels opvangende, welke zij insgelijks als wapenen gebruikt, om zich tegen hare vijanden te verdedigen; zij nestelt aan de vijvers en legt 6 of 8 grijsgroenachtige eijeren.

Eene veel zeldzamer ſoort is de *Anas Gambensis* L., welke zich onderſcheidt door hare hooge pooten, door eenen knobbel op het voorhoofd en twee dikke ſporen aan de vleugels. Zij is zwart purperachtig van kleur, van onderen wit: volgens Cuvier heeft Buffon deze ſoort verward met eene verſcheidenheid van de *A. Aegyptiaca* Gm.

ZWAARDVISCH (*Xiphias* L.) maakt een afzonderlijk geſlacht onder de Visſchen uit, en onderſcheidt zich van de overige daardoor, dat de bovenkaak in eenen degenvormigen ſnuit eindigt; de bek zonder tanden is; in het kieuwenvlies 8 ſtralen zijn, en het lijf ſpilrondachtig is. Bij den Zwaard- of Hoornvisch is de onderſte kaak ſcherp en driehoekig. Men vindt hem zoo wel in de *Noord*- als *Zuidzee*; hij wordt, (zijn zwaard medegerekend) omtrent 18 voet lang, en weegt omſtreeks 500 pond. Hij eet wier en zeeplanten; is roofziek, en wordt in *Italië* gegeten. Hiertoe behoort de *Xiphias Gladuis* L., welke eetbaar is, en in de *Middellandſche Zee* gevonden wordt.

ZWAARTEPUNT. Wanneer men eenen ſtok of eene pijp, b. v., op zijnen vinger in evenwigt legt, kunnen zij niet vallen, omdat aan

aan beide zijden van het steunpunt even veel deelen zijn, die allen door hetzelfde vermogen der aantrekkingskracht, namelijk, naar beneden worden getrokken, terwijl het eene gedeelte niet kan vallen, tenzij het andere rijze; en dit noemt men *evenwigt*. In ieder ligchaam nu is zulk een punt, rondom hetwelk alle deelen van hetzelve in evenwigt liggen, zoo dat dit punt, ondersteund zijnde, hetzij dan stok of pijp, of eenig ander, belet wordt, te vallen; en het is dit punt, hetwelk men *Zwaartepunt* noemt, omdat men zich in hetzelve de zwaarte van al de deelen des ligchaams, als vereenigd, kan voorstellen.

ZWADEN. Zoo noemen de bergwerkers zekere lucht of gazsoorten, welke dikwijls in de ertsgangen gevonden worden, bij het licht ontbranden, en daardoor voor de arbeiders doodelijk worden.

ZWALUW (De). Dit vogelgeslacht (*Hirundo*) heeft eenen zeer kleinen, krommen elsvormigen, en aan deszelfs wortel neergedrukten bek. De Zwaluwen verschillen veel van de overige dieren, niet alleen in het maaksel van ligchaam, maar ook in leefwijze, enz. Zij loopen zeer zelden op den grond, maar verrigten bijna alles vliegende of zittende, en weten met haren wijd gapenden bek zeer juist en vaardig de over het land of het water zwevende insecten, in de vlugt, op te vangen.

Van dit vogelgeslacht heeft men meer dan ééne soort, als: 1. De Huis-Zwaluw (*H. Rustica* Linn.), welker bovenlijf zwart, voorhoofd, wenkbraauwen en keel rosachtig van kleur, het overige onderste gedeelte wit, de staartpennen, uitgezonderd de twee middelste, met eene witte vlek geteekend zijn. Men vindt haar, met de 2 volgende soorten, in de geheele noordelijke wereld, ook bij ons te lande, en zij bouwt haar nest, in de gedaante van eene kom, van kleine steentjes, hooi en klei, aan de huisgevels, in stallen, schuren, en op de dorpen in de voorhuizen en onder de schoorsteenen, en legt 3 of 4 witte, roodgevlekte eijeren. 2. De Boeren- of gemeene Zwaluw (*H. Urbica*, Linn.) met ruige pooten, ongevlekte staartpennen, eenen blaauwachtigen, zwarten rug, en van onderen geheel wit. Zij legt 4 of 5 eijeren, 2 of 3 maal 's jaars, doch telkens minder, en nestelt het meest op de dorpen buiten de huizen, onder het dak, aan kerkvensters, enz. Haar nest, dat eenige jaren stand houdt, gelijkt veel naar eenen bakoven, van boven toegewelfd, en de leemkluitjes, waaruit het bestaat, zijn vrij regelmatig, bijna als kleine vierkanten, over elkander gelegd. 3. De Aard of Strand Zwaluw, (*H. Riparia*) van eene aschgraauwe kleur, en met eene witte keel en buik, nestelt aan de oevers der rivieren in leemgroeven, zandduinen, enz. en legt tweemaal 's jaars 5 of 6 witte eijeren. 4. De Chinesche Zwaluw, (*H. Esculenta*), welker staartpennen alle met eene witte vlek geteekend zijn, is zoo groot als een winterkoningje. Men vindt haar op de eilanden zoo wel aan de straat *Sunda*, als van den Indischen *Archipel*,

tot aan nieuw *Guinea*, enz. waar zij in holen aan de oevers en in de bergen de zoo beroemde Indiaansche of Tonkingsche nesten bouwt, die als eene lekkernij gegeten worden, en waarvan de stof veel van vischlijm heeft, doch voor het overige nog niet naauwkeurig bekend is. Er worden jaarlijks wel 4 millioenen van deze nesten ingezameld, die voor het grootste gedeelte naar *China* verzonden en aldaar verkocht worden. Zij legt 2 witte eijeren. En eindelijk 5. De Gierzwaluw of Langvleugel (*H. Apus*), zwartachtig van kleur, met eene witte keel, en al de 4 vingers voorwaarts gestrekt. Zij woont in alle 3 deelen der noorder-wereld, en ook bij ons; vliegt meest bij avond en 's morgens vroeg; nestelt gaarne in torens, op koornzolders en dergelijke eenzame plaatsen, en legt 3 of 4 melkwitte eijeren.

Omtrent het bekende verschil, ten aanzien van het winterverblijf onzer inlandsche Zwaluwen, is men het, naar al hetgene daarover geschreven is, nog niet volkomen eens, en het is te bejammeren, dat bij de waarnemingen, ter verdediging van het eene of andere gevoelen, niet die soorten, waarvan deze waarnemingen genomen zijn, naauwkeurig genoeg worden opgegeven. De medearbeider van BUFFON, G. DE MONTBEILLARD, bragt de gronden voor het aftrekken der Zwaluwen naar warmere landen bijeen, en ondersteunde dit zijn gevoelen in de *Histoire des Oiseaux*, tom. VI, pag. 357, enz. DAINOS BARRINGTON, daarentegen, verdedigt met veel ijver, in zijne *Miscellanies*, op bladz. 225 en volg, den winterslaap der Zwaluwen in moerassige plaatsen. Welk gevoelen nu de waarheid aan zijne zijde heeft, staat ons hier niet te onderzoeken; doch schijnt het verhuizen dezer vogelen naar warmere landen het meest waarschijnlijk te zijn. (*)

ZWAMMEN noemt men, in het algemeen, die voortbrengsels van het plantenrijk, welke of geheel uit zaden bestaan, of ten minste op een groot gedeelte harer oppevlakte zoodanige zaadkorrels voortbrengen. Zij wijken nog, bovendien, van andere gewasfen daarin af, dat zij geene groene oppervlakte, geene bladeren, noch bloesems, geene bevruchtingsdeelen, noch eigenlijke vruchten hebben. Zij ontwikkelen in de zonneschijn geene levenslucht, maar gaan spoedig tot verrotting over; bevatten wel, zoo als de overige planten, dikwijls verfstof, harsachtige bestanddeelen, enz.; doch komen voor het overige zeer na aan het dierlijke. Lang en veel heeft men getwist over de wijze van voortplanting der Zwammen; en hoezeer het van de volkomene nu wel zeker is, dat zij

(*) Men vergelijke over dit verschilstuk de verhandeling van den Hr. KLEIN, in het Nederduitsch vertaald, en geplaatst in het 2de deel der *Uitgezochte Verhandelingen*, bladz. 185—218; alsmede de in 1828, bij de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te *Haarlem* met goud bekroonde, over de gewesten, waarheen zich de bij ons bekend gewordene *trekvogels* begeven, van den Hr. H. SCHLEGEL, *Adjunct bij het koninklijk natuurk. historisch museum* te *Leiden*.

zij uit zaadkorrels ontſtaan, zoo kan men toch deze zaadkorrels op geenerlei wijze met den naam van zaden beſtempelen, omdat het denkbeeld der laatſte veel zamengeſtelder is; de zaden altijd deelen bevatten, die zich ten minſte bij het kiemen ontwikkelen, en omdat de langzame overgang der natuur van de eenvoudige tot de meer zamengeſtelde Zwammen ons tot het beſluit leidt, dat het algemeene leven in de natuur in deze ſchepſels de eerſte poging ter werktuigelijke vorming heeft aan den dag gelegd, weshalve dan ook, ter voortbrenging der eenvoudige Zwammen, alleen vochtigheid vereischt wordt.

ZWANGERSCHAP. Dit is die toeſtand eener vrouw, waarin zich in haren ſchoot een nieuw wezen zoo ver ontwikkelt, dat het, afgeſcheiden van de moeder, aan licht en lucht blootgeſteld, in de wereld beſtaan kan. De Zwangerheid begint met het oogenblik der ontvangenis, en eindigt met het tijdſtip der geboorte. Gedurende dezelve verheft zich de levenskracht voornamelijk in de baarmoeder, die waarſchijnlijk weinige dagen na de ontvangenis het bevruchte ei opneemt. De maandelijkſche afscheiding van bloed houdt nu op; maar de vaten van de baarmoeder worden wijder, bloedrijker, langer en regter; haar celachtig weefsel wordt zachter, zwamachtiger; de wanden worden dikker, en de holte wordt grooter: zij verliest hare peervormige gedaante, die zij in eenen niet zwangeren ſtaat heeft, en wordt meer kogelrond. Zij zakt, in de beide eerſte maanden der Zwangerheid, lager naar het bekken af; maar ook dan rijst zij weder, daar zij grooter wordt, tot in de achtſte maand, zoo hoog, dat men derzelver grond, in den omtrek der maag, uitwendig kan voelen, waarna zij, in de negende, weder iets lager zinkt. Onder deze veranderingen van de baarmoeder vormt zich de *embryo* (*zie aldaar*) langzamerhand, tot dat zij in de 40ſte week hare behoorlijke rijpheid verkregen heeft, om, afgeſcheiden van het moederlijk ligchaam, te kunnen leven, wanneer dan de geboorte volgt, en de Zwangerſchap geëindigd is.

Ondertusſchen is het niet alleen in de baarmoeder, bij gezonde en niet vertroetelde vrouwen, dat de levenskracht ſterker is, maar dit heeft in dien ſtaat in haar geheele werktuigelijk geſtel plaats. Zwangere vrouwen zijn alsdan moediger, mannelijker, ondernemender, dan die niet Zwanger zijn, en behouden deze eigenſchappen ook als moeder; zij worden zeldzamer door aanſtekende ziekten overvallen; de verzwakking, waaraan zij voorheen leden, ſtaat gedurende de Zwangerheid ſtil, en neemt eerst, na dezelve, zoo veel te ſterker en te ſchielijker toe. Hyſterieke vrouwen bevinden zich, gedurende hare Zwangerheid dikwijls ongemeen wel; jichtige zijn gewoonlijk van hare aanvallen geheel vrij, en vele worden zeer vet. Daarentegen gaat de Zwangerheid bij vele, inzonderheid bij zwakke, ziekelijke, vertroetelde, te jonge of oude vrouwen, met een groot aantal ongemakken gepaard, die hunnen oorſprong in de veranderde geſteldheid der

der vaten en zenuwen hebben, welker werking zich dikwijls, inzonderheid, tot de maag bepaalt, waaruit dan misselijkheid, walging, braking, bijzondere lusten na anders onverschillige spijzen, enz. geboren worden. Bovendien lijden Zwangere vrouwen dikwijls aan afwisselende smarten, voornamelijk aan de tanden, en zijn voor ziekten, welke uit eene verhoogde levenskracht voortkomen, inzonderheid voor ontstekingen, duizelingen, enz. zeer vatbaar; terwijl dikwijls de opzwelling der aders op de voeten, enz. zeer lastig is, en de werktuigelijke drukking der vergroote, en in hare ligging en gedaante veranderde, baarmoeder, niet zelden eene moeijelijke waterloozing en stoelgang veroorzaakt.

Al de opgegevene veranderingen kan men ook als teekenen der Zwangerheid aanmerken, waarbij nog komen die trapswijze, regelmatige, welke men bij de inwendige onderzoekingen van den hals der baarmoeder kan ontdekken, alsmede de verandering in de borsten, welke gedurende de Zwangerschap gewoonlijk opzwellen, en waarin zich alsdan een melkachtig vocht bevindt. Eindelijk, echter, wordt door de beweging van het kind, die de moeder in de tweede helft harer Zwangerheid ontwaar wordt, als ook daardoor, dat men bij een in- of uitwendig onderzoek het kind, of eenige deelen van hetzelve, duidelijk voelen kan, de Zwangerschap buiten allen twijffel gesteld. Hoe gewigtig het ook zij, de Zwangerheid vroegtijdig te kennen, zoo moeijelijk is dit echter in vele gevallen, en wel voornamelijk in de eerste helft, wanneer alle kenmerken derzelve bedriegen kunnen; zijnde er eene menigte ziekten in den onderbuik, welke gelijke toevallen als de Zwangerschap te weeg brengen, en ook welmet de uitdrukking van schijnbare of valsche bevruchting bestempeld worden. De Zwangerheid is aan zeer vele afwijkingen van den regel onderworpen, waarvan de oorzaken duister zijn: alleen wordt eene ontijdige en misgeboorte gewoonlijk door bekende, uitwendige aanleidingen te weeg gebragt.

ZWARTE KUNST. Is eene van de belangrijkste uitvindingen der 17de eeuw, en bestaat in eene manier van in koper te graveren, welke de gewasschen teekening zeer nabij komt. In *Italië* en *Engeland* noemde men haar *Mezzo-tinto* (heldonker of halve kleuring beteekenende); in Frankrijk *Taille d'épargne*, en *Gravure en manière noire*, en in het zuidelijk *Duitschland* den *Sammetstich*, of *geschaafde manier*. Deze kunst onderscheidt zich van het gewone graveren en etsen in het koper daardoor, dat men bij deze beide de schaduw, doch bij de Zwarte Kunst het licht in het koper arbeidt. Men bedient zich tot dezelve van eene goed gepolijste koperen plaat, waarvan men de geheele oppervlakte met een els, mes, of ander daartoe geschikt werktuig, eerst in de eene en vervolgens in de tegengestelde rigting, krast en schaaft, tot dat het geheel overal volkomen ruw, en er geheel geen glad punt meer aan te zien is, zoo dat een afdruksel er van volkomen zwart zou wezen. De plaat

wordt hierop met houtskool, zwart krijt of potlood afgewreven, en dan op dezelve met wit krijt de teekening gebragt. De omtrekken en donkerste schaduwen blijven volkomen ongeschaafd; de middeltinten worden slechts weinig, de het naast daaraanvolgende meer heldere, eenigzins meer afgeschaafd, en zoo vervolgens, tot dat eindelijk, bij de hoogste lichten, waar het papier geheel wit moet blijven, de koperen plaat weder volkomen glad gemaakt, en vervolgens afgedrukt wordt. Men kan niet wel meer dan 200 afdrukfels voor ééne plaat rekenen, waarvan de tweede 50 de beste zijn; doch men kan de plaat weder verhelpen, en er dan tot 500 van bekomen.

Voor eersten uitvinder der Zwarte Kunst houdt men L. VAN SIEGEN (van *Sichem*), oversten luitenant van *Hessen-Cassel*, die in 1643 de eerste proeve derzelve, met de beeldtenis der landgravin van *Hessen*, AMALIA ELIZABETH, genomen heeft. Van dezen leerde de keur-paltsche prins ROBERT, of RUPERT van den *Palts*, de kunst, die dezelve, ten tijde van koning KAREL II. naar *Engeland* overbragt, waar men er ongemeen veel mede ophad, en men den prins voor den eersten uitvinder derzelve trachte uit te geven. Zijn eerste stuk is een hoofd van JOHANNES, *den Dooper*; doch deze vroegste platen waren ruw en onbevallig. De *Engelschen* bragten het later in de Zwarte Kunst het verst. Van JOHN SMIDT, die in het laatst der 17de eeuw leefde, heeft men meer dan 500 platen, en hij en GEORGE WHITE vormden voor deze kunst een nieuw tijdvak; terwijl de laatste, inzonderheid door de plaat eerst te *raderen* (af te schaven), haar tot meer volkomenheid bragt. In *Engeland* heeft men zich sedert, meer dan elders, op de beoefening der Zwarte Kunst toegelegd. Bijzonder beroemd waren MAC-ARDEL, HONSTON, CARLOM, PETHER, GREEN, WATSON, HUDSON, J. SMITH en anderen; terwijl in *Duitschland*, voornamelijk BERNHARD VOGEL en PRISSLER uit *Neurenburg*, en HAID uit *Augsburg* deze kunst beoefenden. In *Frankrijk* waren SARRABAT en BOYER de eenigen, die iets van beteekenis in dezelve leverden; doch onder de *Nederlanders* onderscheidden zich VAILLANT, SCHUPPEN, DE BRUGGEN, VAN BLEECK en FABER inzonderheid in dit vak. — Door eene kunstige verdeeling der schaduwen, en de onderscheidene deelen van het stuk op verschillende platen, kan men gekleurde platen voortbrengen, die aan werkelijke schilderstukken zeer nabij komen.

ZWARTE ZEE, (De) ligt tusschen *Europa* en *Azië*, en grenst tegen het westen aan *Romanië* en *Bulgarië*, ten noorden aan *Rusland*, ten oosten aan *Mingrelië*, doch ten zuiden aan *Natolië*, en is door den *Bosphorus* met de zee van *Marmora* en hier door de *Middellandsche Zee* verbonden, van welke zij gerekend kan worden een gedeelte uit te maken, hetwelk met de *Asofsche Zee*, (den grooten noordelijken boezem der *Zwarte Zee*), de rivieren, die in de *Middellandsche Zee* zich ontlasten, ontvangt. De uitgestrektheid der

Zwarte met de *Afofsche Zee* bedraagt 11,000 vierkante mijlen. Haar water is niet zoo helder als dat der *Middellandsche Zee*, en waarschijnlijk door de groote rivieren, die zich in haar uitftorten, (de *Donau*, *Dniester*, *Dnieper*, *Don* en *Wan*) zoeter. Het ftormt op dezelve verfchrikkelijk, omdat zij van alle kanten is ingefloten, waardoor eene foort van wervelwind ontftaat. In de zomermaanden is zij, echter, over het geheel meer bedaard, dan andere zeeën; in de wintermaanden, daarentegen, voornamelijk langs de kusten, tusfchen de monden van den *Donau* tot aan *de Krim*, zelfs voor de bekwaamfte zeelieden, naauwelijks bevaarbaar. De *Zwarte Zee* ftroomt, voornamelijk uit de drooge zee van *Afof*, ten noorden tegen het zuid-westen, naar de *Tracifche* zeeëngte en den *Hellefpont*, en onderfcheidt zich ook daardoor, dat zij volftrekt geene eilanden heeft, behalve in de zeeëngte, welke de *Afoffche Zee* met dezelve verbindt. Het ontbreekt deze beide zeeën niet aan velerlei nuttige foorten van groote en kleinere visfchen, waaronder zich ook vele foorten van fteuren bevinden. Men vischt aan de kusten, voornamelijk, met eene foort van zaknet, waarin zich fomtijds, bij eenen enkelen trek, die bijna 6 uur duurt, tot 60,000 visfchen bevinden, waaronder, echter, altijd flechts weinige groote gevonden worden. Men bereidt ook hier kaviaar, vischlijm, traan, enz. De gezouten en gerookte makreelen maken in de *Krim* een gewigtig artikel van handel uit. Bij de ouden droeg de *Zwarte Zee* den naam van *Pontus Euxinus*.

ZWART-KRIJT wordt in *Duitschland* in de mijnen gevonden. De *Italianen* koopen het ruw van de *Duitfchers*, en als zij het tot teekenen gefchikt gemaakt hebben, voorzien zij er geheel *Europa* mede. Men heeft er twee foorten van, gemeen en fijn, waarvan het laatfte zeer lenig is, en zich zeer goed laat fnijden.

ZWARTSEL. Dit wordt, of door het verbranden van pijnboomhout, en hetgeen bij de teerbranderij overgebleven is, of door het verbranden van den afval der harfen, voortgebragt. In *Frankrijk*, namelijk, doet men het laatfte, in kleine ftukken, in groote ijzeren ketels; plaatst dezelve in het midden van een wel gefloten vertrek, waarvan de wanden en zolder met linnen of papier behangen zijn, en fteekt dan de hars aan, waarna een dikke rook ontftaat, die zich rondom aan de bekleedfels aanzet; en het is dit roet, hetwelk men *Zwartfel* noemt; doch dit Zwartfel (*noir de fumée*) is losfer, ligter, roodachtiger en flechter dan het Duitfche. Wanneer men zich ter verkrijging van Zwartfel van pijnboomenhout en van het overblijfsel bij de distillering van teer bedient, fteekt men deze ftoffen in eenen oven in brand, welks lange, liggende fchoorfteen in een naauwkeurig gefloten vertrek uitloopt, hetwelk van boven eene ronde opening heeft, waarover een hoog, kegelvormig opzetfel (eene muts of zak) gebragt is, waardoor de als nu gezuiverde rook zijnen uitgang vindt. De roetftof, die zich deels in

de

de kamer, deels in het dak aanzet, wordt zamengevoegd, en in houten tonnen, van onderſcheidene grootte, als Zwartſel verkocht. Het beste is het zoo genoemde *pondroet*, hetwelk zich in den zak aanzet. De grootſte hoeveelheid van dit Zwartſel wordt in *Thuringen* gebrand, van waar geheele ſcheepsladingen over *Bremen* naar *Holland*, en over *Hamburg* naar *Engeland* verzonden worden.

ZWAVEL (*Sulphur*) is een eenvoudig brandbaar ligchaam, hetwelk de natuur deels onvermengd, deels met metalen en andere ſtoffen verbonden, als delfstof oplevert. Zuivere Zwavel is geel, meer of min doorſchijnend, bros, ſmelt bij 244° FAHR. en vat vlam bij 414°. Terwijl zij brandt, ontwikkelt zij een blaauw licht, en eenen zuren verſtikkenden damp, (zwavelig zuur), die, zoo dra hij water vindt, zich daarmede vereenigt, en door toetreding van de zuurſtof uit den dampkring met dit in een volkomen zwavelzuur overgaat, hetwelk bijna zonder reuk is. De natuurlijke verbindingen der Zwavel met metalen dragen den naam van kiezen, bij voorb. ijzer-, of zwavelkies; van loodglans of van erts. Inzonderheid wordt de ijzer-kies ter afscheiding van Zwavel gebruikt; doch deze ruwe Zwavel, welke door eene bijzondere bewerking daaruit verkregen wordt, moet, wegens de onzuivere deelen, nogmaals geſublimeerd worden, om als gele Zwavel voor den handel te kunnen dienen. Het overſchot, of bezinkſel, is gewoonlijk *Oprement*, een mengſel van Zwavel en *arſenic*, hetwelk tot eene gele verwſtof gebruikt wordt. Aan eene vochtige lucht blootgeſteld, verandert de gebrande zwavelkies (zwavelbrand) hare Zwavel, alhoewel langzaam, in zuren, en haar ijzer in ijzerkalk. Geſublimeerde Zwavel is poederachtig, en wordt *Zwavelbloem* genoemd. Gelijk wij zeiden, neemt de in brand geſtoken Zwavel zuurſtof op, en gaat tot vloeibaar *zwavelzuur* over, zoo dra het zich met water vereenigt. In *Duitschland* maakt men dit zuur uit het ijzer-vitriool; in *Engeland* verbrandt men de Zwavel in looden kamers, en het zuur loopt door goten van hetzelfde metaal in ontvangers. Dit zwavelzuur verbindt zich met grondligchamen tot zwavelzure zouten; met ſoda tot glauberzout; met kalk tot gips, die in de natuur veel voorkomt; met de Zwaaraarde tot Zwaarſpaath en met de metalen tot verſchillende verbindingen. *Zwavellever* is eene verbinding van Zwavel met loogzouten, en *zwavelbalſem* eene oplosſing van Zwavel in olie. Zwavel, met waterſtof verbonden, geeft eene ſtinkende lucht van zich, en maakt een voornaam beſtanddeel uit van de zwavelbronnen te *Aken*, *Neudorf* en *Langenſeltz*. De Zwavel wordt veel als geneesmiddel gebruikt: ook dient zij voornamelijk ter bereiding van buskruid, en tot afgietſels van munten, ſteenen en antiken.

ZWAVELREGEN. Men vindt ſomwijlen, in den bloeitijd van den pijnboom, dat de kuilen, in de nabijheid van ſparrebosſchen, door ſtortregens volgeloopen, met zwavelgele bloemſtof geverwd zijn; en dit verſchijnſel noemt men dan Zwavelregen. Geloofwaardige

mannen, echter, fpreken nog van Zwavelregens, bij welke werkelijk Zwavel uit den dampkring viel, die al de eigenfchappen van de delfftoffelijke bezat. Zoo had men, volgens het *mufeum. Wormian.* (L. I. C. 11.) in 1646 te *Koppenhagen* eenen zoodanigen Zwavelregen, waarbij men onder het vallen eenen zwavelreuk opmerkte; terwijl de bijeen verzamelde Zwavel in alle opzigten met de gewone overeenkwam. In 1656 herhaalde zich dit verfchijnfel in dezelfde ftad nogmaals, wanneer de gevallen zwavel met olie zwavelbalfem opleverde. Den 24ften van Bloeim. des jaar 1801 viel bij *Raftadt* een Zwavelregen, van welks zwavel men zich tot zwavelftokken bediende. Ondertusfchen zijn deze verfchijnfels zeldzaam, en worden uit dien hoofde ook wel geheel in twijfel getrokken; alhoewel men even weinig iets tegen derzelver wezenlijk beftaan, als tegen het vallen van *meteoor-* of luchtfteenen, kan inbrengen.

ZWEDEN en NOORWEGEN. Twee vereenigde koningrijken, ook wel *Scandinavië* genoemd; zij vormen het groote fchier-eiland aan de oost-zee, dat door *Lapland* met het vaste land van *Europa* is verbonden, eene uitgeftrektheid van 13,890 (volgens anderen 16,155) vierkante mijlen bevat, en onder de 21°, 49′, 50″ oostelijke lengte en 50° 22′ — 71° 20′ noordelijke breedte gelegen is. Van *Noorwegen* reeds in een afzonderlijk art. breeder gefproken hebbende, bepalen wij ons hier alleen tot *Zweden.* Dit rijk heeft eene uitgeftrektheid van 7950 vierkante mijlen, waaronder 600 mijlen aan meren. Het ligt in het noorden tusfchen *Noorwegen* en *Rusland* (de rivier *Torneo*), heeft ten oosten den *Bothnifchen* zeeboezem, ten zuiden de *Oostzee*, ten westen de *Sont* en *Noorwegen*; wordt door graniet- en andere bergen, door meren, rivieren of elfen, en moerasfen en bosfchen doorfneden, en bijna alleen in het zuiden ontwaart men, dat dit rijk tot de gematigde Europefche luchtftreek behoort. IJzer, koper, fteenkolen, hout, rendieren, elanddieren zijn in het hooge noorden de meest uitftekende voortbrengfels van het delfstoffelijk en dierenrijk; terwijl in de zuidelijke ftreken alleen ooft, koorn, aardappelen, vlas, hennep, hop en tabak vrij goed groeijen.

Zweden telde, volgens de laatfte opgave, 2,687,457 inwoners, en de bevolking neemt, hoe meer men onzen tijd nadert, jaarlijks toe, hetwelk men aan de inënting der kinderziekte toefchrijft, die in 1779 meer dan 15,000 in 1784, 12,000, in 1801, 6,000 in 1822 flechts 11, en, in 1823 niet meer dan 37 perfonen wegrukte. Ook de landbouw is federt 25 jaar in dit rijk aanmerkelijk toegenomen, en wordt bij voortduring met ijver behartigd. Alleen de provincie *Malmoe* in *Schonen* heeft, in 1824, 243,000 ton granen, en 560,000 pinten brandewijn uitgevoerd, zoo dat *Zweden*, blijkens eene tienjarige ondervinding, zich door zijne eigene voorbrengfels kan onderhouden. De boerenftand maakt er $\frac{4}{5}$ van de geheele volksmenigte uit. Het land wordt op verfchillende wijze verdeeld, en fchoon de oude verdeeling in 4 landfchappen niet meer in gebruik is, wordt zij

nog

nog veel gevolgd; zij zijn: 1. *Zweden* op zich zelf met de 5 provinciën *Upland*, *Sudermannland*, *Nerike*, *Westmannland* en *Dalecarlië*; 2. *Gothland*, het vruchtbaarste gedeelte van *Zweden*, met 18 landhoofdmanschappen, waaronder *Schonen* met de zeesteden *Helsingeur* aan de *Sond*, de overvaartsplaats naar *Denemarken*, en *IJsstadt*, de overvaart naar *Straalsond*; 3. *Norrland*, met 7 landschappen, *Gastrickland*, *Halsingland*, *Herjedalen*, *Medelpad*, *Jämptland*, *Angermanerland*, *Westbotte*. 4. *Zweedsch Lapland*, tusschen de 16 en 1800 vierkante mijlen groot, doch hetwelk weinig voor het rijk oplevert. *Zweden* bevat 86 steden, die te zamen 248,000 inwoners tellen, waarvan *Stokholm* en *Gothenburg* de voornaamste zijn. Buiten *Europa* bezit het rijk alleen het kleine eiland *St. Barthelemy*, in de *West-Indiën*, met 8,000 bewoners.

Zweden is, ten aanzien van het rijksbestuur, eene erfelijke monarchie, bepaald door rijksstanden, die zich in vier standen, den adel, de geestelijkheid, den burger- en boerenstand onderscheiden. De koning is van de Luthersche godsdienst; begeeft alle burgerlijke en krijgsambten, waarvan alle buitenlanders gewoonlijk worden uitgesloten; doch kan, zonder toestemming der rijksstanden, geene nieuwe wetten geven, noch oude afschaffen, en is ieder 5de jaar verpligt, om de standen bijeen te roepen; maar kan dit ook binnen dien tijd doen, wanneer hij dit verkiest. De landmagt bestaat in *Zweden* uit 40,000 man geregelde troepen en 85,000 conscrits, waarvan $\frac{1}{5}$ deel der laatste jaarlijks vernieuwd wordt, zoo dat de krijgsmagt altijd voltallig is. De zeemagt bevat slechts 12 linieschepen, 14 fregatten, 28 kleinere schepen, 15 galeien, 200 kanonneerboten, met 4,700 stuk geschut en 7,200 matrozen, benevens eene reserve van 8,000 man, en 25,000 man van de marine-conscriptie, welke in 5 klasfen verdeeld wordt. *Zweden* heeft, behalve eene rijksbank, die te gelijk eene wissel- en beleenbank is, eene oost- en west-indische handelmaatschappij, alsmede een genootschap van zee-assurantie. De fabrijken zijn sedert de komst van den thans regerenden koning aanmerkelijk toegenomen. Men heeft 900 fabrijken in laken, zijden- en wollen-stoffen, leder, suiker, tabak, glas, spiegels, horlogies, papier, marmer, porphier, porselein en metalen, onder welke laatste de ijzer-fabrijken de belangrijkste zijn; leverende jaarlijks 1,400,000 centner staaf-ijzer, en 200,000 centner ijzerwaren. Volgens de uitmuntend ingerigte Zweedsche tabellen, bedraagt de jaarlijksche opbrengst van producten in dit rijk 88 millioen bankdaalders, waaronder de houtwaren op $\frac{1}{2}$ millioen het ijzer op 7,200,000, het koper op 720,000, de fabrijken en manufakturen op 12,100,000, het koorn op 50, en handel, scheepvaart, en handwerken op 17,480,000 bankdaalders berekend worden. Alle openbare lasten in geld en producten bedragen jaarlijks omtrent 14 millioen bankdaalders, hetwelk na genoeg op $5\frac{1}{2}$ van die specie voor ieder inwoner des rijks uitkomt. In het jaar 1818 had *Zweden* 1100 koopvaardijschepen, die met 9,200 zeelieden bemand waren,

en waarvan de helft in oorlogstijd tot kapers kunnen worden uitgerust.

Voor de beschaving van den geest, is in *Zweden* op velerlei wijze, door goede inrigtingen, bijzonder gezorgd. De in 1475 te *Upsala* opgerigte akademie, met 24 hoogleeraaren, bezit eene uitgebreide boekerij, eenen botanischen tuin, eene sterrenwacht, een munt- en naturaliën-kabinet, enz. De in 1666 te *Lund* gestichte universiteit, waarbij zich 23 hoogleeraaren bevinden, heeft insgelijks eene boekerij, een museum, eenen botanischen tuin en eene sterrenwacht. Beide deze universiteiten, alsmede de 12 gymnasiën, in onderscheidene steden, staan onder 11 bisschoppen, en den aartsbisschop, als hoofden der geestelijkheid. In alle steden des rijks zijn scholen; te *Carlsberg* is eene militaire akademie, te *Scura* eene vee-artsenijschool en in *Stokholm* eene akademie van krijgskundige wetenschappen. Nog werd in 1668, onder den naam van *antiquiteiten-collegie*, een genootschap ter onderzoeking der oudheden; in hetzelfde jaar een *collegium medicum*, ter bevordering der geneeskundige wetenschappen; in 1728 te *Upsala* het genootschap van wetenschappen, en in 1753 eene akademie voor dezelve in *Stokholm* opgerigt, alwaar zich tevens eene akademie voor de toonkunst en een voor de landhuishoudkunde bevinden, welke laatste door den vorigen koning, op voordragt van den thans regerenden, werd opgerigt, tegenwoordig van 's rijks wege met 160,000 daalders ondersteund wordt, en in alle hoofdsteden der provinciën onderafdeelingen heeft. Over het algemeen kan men van *Zweden* zeggen, dat het er aan geene inrigtingen ter beschaving van den menschelijken geest ontbreekt, en het door zijne ligging alle grondstoffen tot eene gelukkige middelmagt bevat, wanneer het in zijne buitenlandsche betrekkingen, tusschen *Rusland* en *Engeland*, en in zijne binnenlandsche betrekkingen tusschen aristocraten en democraten een behoorlijk evenwigt weet te bewaren, waartoe men niet ongenegen schijnt. Men vergelijke over dit rijk, behalve de bekende oudere werken, MOLBECHS *brieven over Zweden* in 1812, 3 deel, in 1818 uit het Deensch in het Hoogduitsch overgezet, en ook in onze taal uitgegeven.

ZWEEDSCHE LETTERKUNDE. Reeds onder het bewind der koningin CHRISTINA (van 1632 — 1654) scheen voor de Zweedsche Letterkunde zich eene morgenschemering te vertoonen; doch aan de ontzetting van die vorstin van den troon, hare vooringenomenheid met vreemde Letterkunde, en de oorlogen, gedurende en na hare regering, moet men het toeschrijven, dat eerst in het laatst der 17de, en de geheele 18de eeuw, zich een nieuw leven over de Zweedsche Letterkunde verspreidde. Het is waar, dat in de *Philologie* (letterkunde) weinig gedaan werd; want zelfs datgeen, hetwelk in dit vak door LORENZIUS NORRMAN, ERICH BENZELIUS, CHRISTIAN DAHL, AXEL LINDBLOM en anderen werd geleverd, was meer ten nutte van hun eigen vaderland, dan van vreemde volken. Van de *wijsgeerige* wetenschappen hebben de *Zweden* tot hiertoe alleen die bearbeid, welke op het dagelijksch bedrijf

drijf

drijf van het burgerlijk leven betrekking hebben. Wat de godgeleerdheid aangaat, is de levendige ijver voor eene nieuwe bijbelvertaling een verblijdend verschijnsel. In de *sterrekunde* heeft zich PETER WILH, WURGERTIN, overleden in 1788, bijzonder beroemd gemaakt; terwijl in de overige *natuurkundige* wetenschapen voornamelijk in de dier- en plantkunde, C. VAN LINNAEUS (1707 tot 1778) zich eenen onsterfelijken naam verworven heeft, en zich in dit opzigt J. A. MURRAY, D. C. SOLANDER, T. BERGMAN en DE GEER mede op de voordeeligste wijze onderscheiden hebben. In de *schei-* en *delfstofkunde* bezitten WALLERIUS, BERGMAN, SCHEELE CRONSTADT, URBAN, LJANNE en BROMER, vooral BERZELIUS, groote verdiensten. De *geschiedenis* werd wel door O. VAN DALIN, A. VAN RODIN en S. LAGERBRING bearbeid; maar hunne werken kan men enkel als bruikbare bouwstoffen, doch niet als voorbeelden van geschiedkundige schriften beschouwen. Aan eenen clasfieken historieschrijver zoo wel voor de eigene als vreemde geschiedenis ontbreekt het den *Zweden* geheel en al; want R. RUHS kan, uit hoofde zijner Zweedsche geschiedenis, in dezen rang niet geplaatst worden, alzoo hij een *Duitscher* van geboorte is. Misschien wordt deze gaping eerlang aangevuld door ERIK GUSTAF GEYER, professor der geschiedenis te *Upsal*, eenen man, die zoo wel door de diepte zijner wijsgeerige inzigten en den dichterlijken rijkdom zijner denkbeelden, als door grondige historiekennis, met regt onder de grootste geesten van zijn land geteld wordt. — Eerst omtrent het einde der 17de eeuw begon men in *Zweden*, om de *taal des lands* (welke een mengsel der tongvallen van de twee Germaansche hoofdstammen, de *Zweden* en *Gothen* is) grammaticaal te bearbeiden, en schreef TJÄLMAN in 1696 de eerste, en SAHLSTEDT in 1787 de beste spraakkunst; terwijl SPIEGEL in 1712, JHRE in 1769, en SAHLSTEDT in 1773 zich ten aanzien van het leveren van woordenboeken hebben verdienstelijk gemaakt. Reeds onder de regering der koningin CHRISTINA trad de vader der Zweedsche dichtkunst, GEORG STJERNHJELM, te voorschijn; en ofschoon zijn gnomisch heldendicht, de *werkkring* van HERCULES, niet de vlugt van een groot dichterlijk genie was, toonde hij nogtans daarin het krachtige der Zweedsche taal, welke het toen nog zeer aan beschaving mangelde. STJERNHJELMS navolgers verwisselden echter het wezen der dichtkunst met eene ellendige rijmelarij, en het was voor de verstandige vorstin LOUISE ULRICA bewaard, om ook in dit opzigt de beschaafster en weldoenster van haar volk te worden. Zij stichtte niet alleen de in het vorig art. gemelde akademie van fraaije wetenschappen, tot welker doel zich eerlang bijzondere genootschappen vereenigden; maar moedigde ook O. VAN DALIN ten sterksten in zijnen ijver voor de beschaving der Zweedsche taal- en dichtkunst aan, ten aanzien van welke hij zich door zijnen *Argus*, (1733) eene navolging van den Engelschen *Spectator*, ongemeen verdienstelijk maakte. Zijn voorbeeld werd spoedig, onder gelijke begunstiging en aanmoediging,

door anderen gevolgd, zoo dat *Zweden* thans bijna in alle dichtſoorten voortreffelijke werken kan aanwijzen. Voor het Epos hebben de *Zweden* eene bijzondere liefde getoond, doch het is merkwaardig te zien, hoe veel talent er vruchteloos beſteed is geworden, om een werk van blijvende en algemeen erkende waarde te ſcheppen. Behalve STJERNHJELM, DALESI, SKÖLDEBRAND en CELSIUS, die tot vroegere tijdvakken behooren, en wier epopeën geringe verdienſten bezitten, traden ſedert 1809, toen met de ſtaatsomwenteling de letterkunde eene hoogere vlugt begon te nemen, LING, WAHLBERG, de gravin D'ALBEDIJHLL en anderen met heldendichten te voorſchijn, welke, ſchoon niet ontbloot van ſchoonheden, op verre na niet beantwoorden aan de vereischten van dezen kunstvorm. Meer in den geest van HOMERUS en in zuivere hexameters is de *Wladimir de Groote*, waarmede STAGNELIUS zijne bloeijende, maar korte, loopbaan opende. De *Gustaf Vasa* van SKÖLDEBRAND, door deszelfs zoon in antike versmaat overgebragt, heeft hierbij niet gewonnen. STJERNHJELM, DALIN, SKÖLDEBRAND en CELSIUS leverden wel ernſtige *Epopeën* (heldendichten); doch zij bezitten geene waarde, waartegen GIJLLENBORGS *togt over de belt* grootere verdienſte heeft, en RUDBECK, als romantisch episch dichter eene gunſtige melding verdient. Naast deze mislukte pogingen in het ernſtige Epos, mag *Zweden* zich intusſchen beroemen op twee komike heldendichten van clasſieke waardij. Beide, de *Rimthusiade* (1820), in hexameters, en de *Ezel* (1822), in gerijmde ſtancen, van MARKALL, hebben de oneenigheden in de Zweedſche Letterkunde tot ſtof. Men beweert niet te veel, wanneer men verzekert dat deze kunstwerken, alle andere polemiſche epopeën verre overtreffen, en dat de *dunciaden* der Engelſchen en Franſchen zich geenszins met dezelve kunnen meten. Dramatisch talent heeft de Zweedſche natie nog niet getoond. De treurſpeldichters huldigen den bekrompen ſmaak van het Franſche tooneel, en onderwierpen zich ſteeds aan deszelfs willekeurige kunstregelen, doch hebben nog geen ſtuk van eenige uitſtekendheid voortgebragt. CELSIUS, DALIN, BRANDER, GIJLLENBORGH, LIDNER en PAIJKULL hebben treurſpelen vervaardigd, zoo koud en droog, dat geen beminnaar van het ſchoone dezelve lezen, veel minder op het tooneel wil zien verſchijnen. De voorſtanders der nieuwe ſchool, wier vereenigingspunt *Upſal* is, werkten in den laatſten tijd dezen wanſmaak tegen, door de vertaling der meesterſtukken van SCHILLER en GÖTHE; terwijl ſommige der hoofdwerken van den grooten SHAKSPEARE, dien koning aller dichteren, niet weinig bijdragen om de geesten uit de ſchoolſche kluisters te verlosſen, en den verhevenſten vorm der poëzij, het treurſpel, met hoogere levenskracht te bezielen. *Macbeth*, *Hamlet*, *Lear*, *Julius Cesar*, *Richard* III. en andere ſtukken, in nationalen tongval overgegoten, overtuigen thans den nadenkenden *Zweed*, dat de dichtkunst in iets anders beſtaat, dan in het nakomen van ſlaafsche wetten, en zijn de voorboden eener ſchoonere

toe-

toekomst. Het treurſpel *Engelbrecht Engelbrechtſon*, in rijmelooze jamben van ATERHJELM, houdt zich reeds, tegen de oude ſchool op het Stokholmſche tooneel ſtaande, dat voor het overige overſtroomd wordt met Franſche operetten, en ſtukken van KOTZEBUE en IFFLAND. Met meer geluk hebben DALIN, HALLMANN, MODE, KEXEL, LINDEGREN en PAIJKULL in het *blijſpel* gearbeid, ofschoon geen van hen iets zeer volkomens geleverd heeft. Beter ſlaagden KELLGREN, WELLANDER, LEOPOLD en LIDNER in het *zangſpel*, hetwelk door GUSTAVUS III. aanmerkelijk begunſtigd werd.

In alle vakken van het *lierdicht* bezit *Zweden* voortreffelijke mannen: 1. Voor de *Hymne* (loflied), CASTRIOM en den graaf. J. G. OXENSTIERNA; 2. In het *helden-gezang*, EDELKRANZ, FRANZEN, SILFVERSTOLPE, SJOBERG, STENHAMMAR en anderen; 3. In het *wijsgeerig* lied, DALIN, KELLGREN, LEOPOLD, de graven GIJLLENBORCH, OXENSTIERNA en anderen; 4. In het *kerkgezang* zijn de proeven van DEHMAN, STENHAMMAR en anderen mislukt; 5. In het vrolijke en *gezelſchapsgezang* heeft *Zweden* uitmuntende dichters in FRANZEN, CHORIUS, LINDEGREN, SILFVERSTOLPE, SJOBERG, WAHLGREN, enz.; 6. In de *romance* en *ballade* FRANZEN, SILFVERSTOLPE, STENHAMMAR, KELLGREN, LINDEGREN en KALLBERG. Zoo rijk nu de Lyriſche dichtkunst in al hare onderdeelen is, zoo weinig hebben de *Zweden* in het treur- en heldendicht iets van belang verrigt. In het eerſte vak bleven de elegiën van mevrouw NORDENFLIJCHT, waarin zij in 1745 den dood haars echtgenoots betreurde, nog ſteeds de hoofdverzameling; bezittende men van den graaf CREUZ, en van STENHAMMAR ſlechts enkele ſtukken. In het *heldendicht* bezit *Zweden* alleen den dichter G. RECHNER, die, aangemoedigd door de Zweedſche akademie, een ſtuk, zijnde een *brief* van GUSTAVUS VASA *aan zijnen pleegvader* HEMMING GADA, geleverd heeft. Voor het *herdersdicht* heeft men alleen LIDNER, terwijl de graaf CREUZ, in 1785 geſtorven, in *poëtiſche verhalen*, door zijn dichtſtuk: ATIS en CAMILLA, zich als een meesterlijk dichter heeft doen kennen. STENHAMMAR en SILFVERSTOLPE leverden ook goede *humoristiſche vertelſels;* doch alle werden, zoo wel in de epiſche als comiſche ſoort, door KAREL GUSTAVUS LEOPOLD overtroffen. De *Eſopiſche fabel* is tot hiertoe door de *Zweden* nog niet zoo gelukkig en met zoo veel vlijt, als door andere Natiën, bearbeid. Het *leerdicht* wordt door de akademie, die alleen ernſtige dichtſtukken bekroont, bijzonder aangemoedigd, zoo dat men zich niet behoeft te verwonderen, dat de *Zweden* in ieder gedeelte der leerende dichtkunst voortreffelijke mannen bezitten. In het *wijsgeerig* leerdicht munten inzonderheid uit LEOPOLD, BLOM, SILFVERSTOLPE en STENHAMMAR, welke hunne onderwerpen, *de onſterfelijkheid van den naam*, *de godsdienst en zedelijkheid*, met eenen echt dichterlijken geest, en met waardigheid bezongen hebben. In het *beſchrijvende* leerdicht leverden de beide graven OXENSTIERNA en GIJLLENBORG, de eerſte de *uren van den*

 dag

dag en *den oogst*, de laatste *de jaargetijden*, en LIDNER *jongste gerigt*; terwijl tot het *wetenschappelijk* leerdicht de proeve van GIJLLENBORG behoort, *over de dichtkunst* in 4 gezangen. Ook is de *satyre* door *Zwedens* dichters zeer gelukkig bearbeid. Reeds DALIN dreef in zijnen Zweedschen *Argus* openlijk den spot met de dwaasheden van zijnen tijd, en kort na hem trad GIJLLENBORG met zijne *satyre op zijne vijanden* te voorschijn, welke langen tijd voor een meesterstuk gehouden werd; doch KELLGREN overtrof hem in levenswijsheid en satyriek vernuft, waarin STENHAMMAR, LEOPOLD en SILFVERSTOLPE hem op zijde streefden. In de *parodie* verwierven zich HALLMAN door het *travesteren* (in een ander gewaad kleeden) van tooneelstukken, en STENHAMMAR door een gedeelte van het 1ste boek der *Aeneïde*, groote verdiensten. In het vak van *Romans* en *dichterlijke verhalen* is in *Zweden* weinig gedaan. De predikant MÖRK gaf ten tijde van den eersten bloei der Zweedsche fraaije letterkunde, in 1742, de *lotgevallen* van ADELREICH en GOTHILDA, en later zijne THECLA in het licht; doch naderhand trachtte men door overzetting van Engelsche, Duitsche en Fransche romans in deze hoofdbehoefte van den beschaafden stand te voorzien. In nieuweren tijd echter poogden WALLENBURG in eenen roman: *mijn zoon op de galeijen*, LEOPOLD in zijne *satyrieke zedelijke verhalen*, KEXELL in zijnen *Zamoleski* en zijne *novellen*, en een onbekende in een zeer zeldzaam stuk, hetwelk hij als eene *geschiedenis van het schelmenland* in 1783 uitgaf, dezen tak der fraaije letterkunde in aanzien te brengen; doch aan eenen wezenlijk echten, oorspronkelijken, Zweedschen roman, de zeden, gewoonten en het karakter der natie beschrijvende, zoo leerrijk voor andere volken, ontbreekt het tot dus ver geheel en al. Ten aanzien van den *prozaischen* schrijfstrant was OLAUS VAN DALIN de eerste, die zich door zijnen *Argus* verdienstelijk maakte, want sedert begonnen ook de schoolsche geleerden in de moedertaal te schrijven, hetwelk zij voorheen in het latijn hadden gedaan.

Het *eiland der gelukzaligheid*, een dramatisch, doch niet voor het tooneel bewerkt volkssprookje, door ATTERBOM, zoude men, om den weelderigen stijl en den gloed der dichterijke kleuren, voor een voortbrengsel der Zuidelijke muse kunnen houden, indien de diepe melancholie, welke er den grondtoon van uitmaakt, niet duidelijk het Noordsche vaderland aankondigde. Zelden zal men de kracht en de welluidendheid van het Zweedsch, in een kunstwerk van zulk eenen omvang, zoo schoon vereenigd vinden. Het is gedrukt te *Upsal*, in 2 deelen, groot 8vo, (1824—1827), en de uitvoering, op velijn papier, getuigt zeer gunstig van den voortgang der drukkunst in *Zweden*.

Ondertusschen is het getal der goede Zweedsche prozaschrijvers minder dan dat der dichters. In den *verhandelenden schrijfstrant* hebben ROSENSTEIN, LEOPOLD en THORILD zich onderscheiden, doch

in

in den briefstijl kan men alleen den graaf TESSIN noemen, alzoo GUSTAVUS III. en SCHEFFER hunne meeste brieven in het Fransch geſchreven hebben. In de *burgerlijke welſprekendheid* onderſcheiden zich TESSIN, SCHEFFER, GUSTAVUS III., en andere op eene voordeelige wijze; doch geestelijke redenaars, hoewel die in *Zweden*, zoo als overal, vele gevonden worden, waren er weinige, die zich, zoo als TOLESSON en BÄLTER onder de ouden, en LINDBLOM en LEHNBERG onder de nieuweren, boven het middelmatige verhieven. Na GUSTAVUS III., waren OXENSTIERNA en TORSTENSOHN, en de leden der akademie SILFVERSTOLPE, LEHNBERG en SCHRÖDERHEIM als lofredenaars bekend. In het vak van levens- en klasſieke geſchiedenisbeſchrijving is (*zie boven*) weinig verrigt. In de beoordeeling van het ſchoone in ſmaak en kunst heeft zich inzonderheid de dikwijls genoemde dichter, KELLGREN, bij uitſtek verdienſtelijk gemaakt, en men mag zich vleijen, dat bij de thans heerſchende zucht der Zweedſche natie voor buitenlandſche fraaije Letterkunde, zij eerlang, in dit opzigt, in den eerſten rang onder de Europeſche natiën zal kunnen geplaatst worden. *Zweden* heeft binnen kort verſcheidene uitſtekende mannen verloren, als: zijnen eerſten historie-ſchilder, den hoogleeraar BREDA, die in 1818 te *Stokholm* ſtierf; den kruidkundige SCHWARZ, de beide dichters, de graaf OXENSTIERNA en den baron ADLERBETH, den redenaar bisſchop WINGARD, en den oudheidkundige ACKERBLAD, die in 1818 te *Rome* overleed. Onder de nog levende Zweedſche dichters moeten de hoogleeraar TEGNER en LUND (een van de leden der akademie), en VAN ATTERBOM, de uitgever van eenen dichterlijken almanak te *Upſala*, geteld worden. Men beſpeurt tegenwoordig in *Zweden*, zoo wel als *Noorwegen*, veel zucht voor de Duitſche Letterkunde: de *Mesſias* van KLOPSTOCK heeft in den hoogleeraar VAN BILDSTEIN, proost in *Schonen*, eenen goeden overzetter gevonden, en de afdrukken van Duitſche clasſieke ſchrijvers bedragen in *Stokholm* reeds 66 boekdeelen. — Over het geheel verſchijnen thans in Zweden 46 nieuwsbladen, een Letterkundig blad, en verſcheidene journalen, onder welke laatſte ſedert 1819, in *Stokholm*, *de Svea* in het licht verſchenen is; zijnde een tijdſchrift voor kunſten en wetenſchappen, met verhandelingen van BAHLENBERG, HÄFENER, SCHRÖDER en anderen. In *Noorwegen* kwamen in 1819 in het licht de officieele *Noorweegſche Rijks-courant*, het *Noorweegſche Nationale blad*, en bovendien nog 7 andere tijdſchriften. Ook zijn de verzamelingen der ſchriften van twee Letterkundige genootſchappen, inzonderheid voor de Noordſche Letterkundige, belangrijk, namelijk van het *Skandinavische* en het *koninklijke Noorweegſche* genootſchap. Het getal van alle in 1818 in *Zweden* gedrukte ſchriften bedroeg 368, waaronder 91 overzettingen. — Men vergelijke hierbij het 3de deel der *brieven* over *Zweden* van MOLBECH, hetwelk een goed overzigt van de tijdperken der Zweedſche Letterkunde bevat.

Allerbelangrijkſte en naauwkeurige berigten zijn ook te vinden in het

het tijdschrift *Hermes*, *Leipzig* 1822—1823, no. 17, 20 en 22, alsmede in no. 41 der *Jahrb. der Litterat.*, *Weenen* 1828, waar men ons vermoeden omtrent prof. GEIJER zal bevestigd zien, door de aanvankelijke uitgave zijner *Historie van Zweden*, (*Svea rikes häfder*) waarvan het 1 ste deel reeds in het Hoogd. vertaald is. Bij TEGNER kan men nog aanmerken, dat zijne *Frithioffsaga* in ieder fatsoenlijk huis wordt aangetroffen; er zijn drie Hoogd. vertalingen van.

ZWITSERLAND is, in een aardrijkskundig opzigt, een der hoogste, zoo niet het hoogste land, in *Europa*, en bestaat grootendeels uit naast en op elkander staande bergen, tusschen welke zich enge dalen bevinden. De bergen zijn in lange rijen aan elkander verbonden en vele verbazend hoog. De hoogste, waartoe de *St. Gothard* (*zie aldaar*) in het kanton *Uri*, en de *Finsteranhorn* in het canton *Bern* (die 13,400 Parijssche voeten, boven de oppervlakte der zee verheven is) behooren, vindt men, behalve in de genoemde cantons, ook in het *Unterwaldsche* en *Graauwbunderlandsche* gebied. De landstreken der gewone en vruchtbare bergen zijn zeer verschillende. Die het laagst liggen, leveren digte bosschen en vette weilanden op; de middelste bestaan uit *Alpen* en zulke bergstreken, die gras ter voeding van het vee opleveren; terwijl de derde uit spitse, bijna onbeklimbare rotsen bestaat, welke of geheel kaal, zonder aarde en gras, of altijd met ijs en sneeuw bedekt zijn. De middelste streken, of *Alpen*, dienen, in den zomer, aan derzelver bewoners ter weiding van hun vee, hetwelk hier welriekende, korte en krachtige kruiden, en voortreffelijke bronnen, rivieren en beken vindt, die uit het gebergte ontspringen. De oppasfing van het vee op de bergen wordt aan *Sennen* toevertrouwd (*zie aldaar*), welke de melk, boter en kaas verzamelen, en daarvan aan de eigenaars afrekening doen of daarvoor pacht moeten betalen. De *Gletschers*, of ijsbergen, zijn of de onvruchtbare gedeelten der bergen, of ook wel de zoodanige, welke enkel uit ijs en sneeuw bestaan. Deze ijsbergen beginnen in het canton *Glarus*, loopen naar *Graauwbunderland*, van daar in het canton *Uri*, en eindigen in het canton *Bern*. De hoofd-aanleg van eenen ijsberg is een dal, welks grondslag eene rots, en waarvan de afhelling te gering is, om aan de afdalende sneeuw en het sneeuwwater eenen behoorlijken doortogt te verleenen. Hierdoor ontstaan langzamerhand groote ijs- en sneeuwklompen, die, bij hunnen val, het dal vervullen, en niet zelden vele ongelukken bij de bewoners veroorzaken. Bij deze menigvuldige afwisseling van bergen en dalen levert het grootste gedeelte van *Zwitserland* de zeldzaamste natuurtooneelen op. Men ziet aan verscheidene plaatsen, in eenen kleinen omtrek, op eens al de 4 jaargetijden, en dikwijls wandelt men in het midden van de Lente en den Zomer zoodanig, dat men met de eene hand sneeuw kan oprapen en met de andere bloemen plukken. Geen der hooge bergen is zonder watervallen, en daar men niet altijd met het

oog

oog derzelver begin bereiken kan, omdat zich de bergen in de wolken verliezen, zoo schijnt het dikwijls, alsof zij van den hemel over de rotsen heen storten. Ook de groote meren in *Zwitserland*, en de rivieren, waardoor het land van de vischvangst aanzienlijke voordeelen geniet, (ofschoon het opmerkelijk is, dat onder dezelve niet één voor schepen bevaarbare stroom gevonden wordt) vormen ten deele schoone en schilderachtige landstreken, en leveren aan het oog de bekoorlijkste gezigten. Onder de voornaamste meren behooren het *Zuricher*, 10 uren lang en 1 breed; het *meer* van *Geneve*, welks lengte 20, en welks breedte 5 a 6 uur bedraagt, en de *vier Walstädter zee*, welke alle wegens hunne heerlijke landstreken beroemd zijn. Onder de rivieren zijn de *Rijn*, de *Reuss* of *Russ*, de *Rhone* en *Tessino* de voornaamste, en de beide eerste inzonderheid merkwaardig; de *Rijn* namelijk door zijnen driemaligen rijnval (*zie aldaar*), en de *Reuss* door de zoogenoemde duivelsbrug, die in het canton *Uri*, 2 uur van *Gestinen*, over dezelve leidt, en waarvan ter zijner plaatse breeder door ons gemeld is. In of aan den voet der bergen vindt men de voortreffelijkste bronnen, alsmede koude, warme, en heilzame gezondheidsbaden. In het *Thurgausche*, een gedeelte van het *Zuricher*, *Baselsche*, *Schafhauser*, *Berner*, *Solothurner* en *Freiburger* gebied, is dit alles geheel anders; want ofschoon ook hier bergen zijn, is echter dit kleiner gedeelte van *Zwitserland* veel vlakker, en men vindt er geene *Alpen*, geene watervallen, weinig boomgewas, en in den zomer ijs noch sneeuw. Voor het overige vindt men aan den voet der bergen bouw- en weilanden, boomgewas, en wijnbergen: zelfs zijn de rotsen vruchtbaar.

Zwitserland bezit vele delfstoffen, inzonderheid kalk- en thoonaarde, schiefersteen, zwart, grijs en bruinrood marmer, porphir, albast, (voornamelijk in *Wallis*), spaath, quarz: kristallen (somtijds van 7 tot 8 centner) turfaarde, steenkolen, enz. Ook vindt men er zilver, koper, ijzeraarde, en in de rivieren goudkorrels. *Zwitserland* is bijzonder rijk in gewassen: de wijnbouw is er van veel belang, en de handel in wijnen op *Frankrijk*, *Holland* en *Engeland* zeer groot. Boomvruchten zijn er vele, doch koorn is er, uit hoofde van de menigte weilanden, niet genoegzaam. De veeteelt maakt den hoofdtak van het bestaan der ingezetenen uit: de melk, en inzonderheid de Zwitsersche kaas, is bekend en beroemd, en met de laatste drijft men eenen zeer sterken handel op *Duitschland*, *Frankrijk* en *Italië*. Onder de wilde dieren zijn de gemsen, murmeldieren en lammergieren de merkwaardigste. Onder de fabrijkgoederen en manufacturen behooren inzonderheid de Zwitsersche linnens, garens, katoenen stoffen (waaromtrent *St. Gallen* bij uitstek beroemd is) en de zijden-lintfabrijken in *Bazel*, welke voorheen jaarlijks drie millioen guldens opbragten.

Het Zwitsersch bondgenootschap is, volgens de bepalingen van het *Weener* congres, en de verbonds-akte der 22 cantons (*Zurich* 7 van

Oogstm.

Oogstm. 1815), een *Foederative* ſtaat, beſtaande uit 22 republieken, welke, ten aanzien van haar inwendig beſtuur, van elkander geheel onafhankelijk zijn, en te zamen eenen omvang van 872 vierkante mijlen, en 1,728,116 inwoners bevatten, waarvan ⅗ tot de protestanten en ⅖ tot de roomsch katholijken behooren. De Duitſche ſpraak, met eenen bijzonderen tongval, is bijna in het geheele land algemeen, met uitzondering van het *Waadland*, *Geneve* en *Neufchatel*, benevens een gedeelte van het canton *Wallis* en *Freiburg*, alwaar men Fransch ſpreekt. Het Italiaansch wordt alleen in een gedeelte van *Graauwbunderland* en in *Tesſino* geſproken; terwijl men het Romanisch aan de bronnen van den *Rijn*, en het Latijn aan de *Inn* vindt. De inkomſten door de afzonderlijke cantons bijeen gebragt, bedragen omtrent 4,300,000 gulden; terwijl de ſtaatsſchuld beloopt 3,118,380 franken. Het verbondsleger werd in Oogstm. 1816 op 67,516 man gebragt, waarvan de helft in *reſerve* is. Ieder canton wordt geregeerd naar eigene wetten, of door eenen grooten raad, die de wetgevende magt, en eenen kleinen, die de uitvoerende in handen heeft, of ook wel door de lands-gemeente en eenen landraad. In *Uri*, *Schweitz*, *Unterwalden*, *Zug* en *Glarus* is de regerings-geſteldheid geheel democratisch, doch in de overige cantons heeft men een gemengde demo- en aristocratiſche regering, welke echter zeer gematigd is. De letterkunde der *Zwitſers* is een tak der Duitſche: die van *Geneve*, *Waadland* en *Neuenburg* een tak der Franſche. *Bazel* heeft eene univerſiteit. De akademiën te *Bern* en *Zurich* bezitten wetenſchappelijke verzamelingen; terwijl *Lucern*, *Winterthur* en andere ſteden boekerijen, kunstverzamelingen, en kabinetten van natuurlijke zeldzaamheden hebben. Verſcheiden geleerde genootſchappen, inzonderheid voor de natuurlijke historie, onderſcheiden zich door hunne onvermoeide werkzaamheid. Beroemd zijn PESTALOZZI's voormalige ſchoolinrigting te *Yverdun*, thans elders door zijne leerlingen voortgezet, en FELLENBERGS landhuishoudkundig opvoedingsinſtituut te *Hofwijl*.

ZWEMMEN. Een ligchaam, uit eigen aard ligter dan het water, wordt, wanneer men het met kracht er onder dompelt, om hoog geligt, en genoodzaakt om te drijven; doch blijft het nogtans, zelfs wanneer het drijft, gedeeltelijk onder het water, hetwelk zijn onderſte deel uit zijne plaats wegrukt, en zoo veel weegt, als dat deel zelf. Ook eigendommelijk zware ligchamen drijven in het water, wanneer zij of uitgehold, of met andere ligte ligchamen verbonden zijn. Zoo drijven ſchuiten van blik, wanneer zij ſlechts zoodanig gemaakt zijn, dat zij, tot den roest toe in het water gedompeld, eene hoeveelheid water uit hun plaats drijven, die zwaarder dan de ſchuit is. Menſchen en dieren zijn ſlechts zeer weinig zwaarder dan water, meermalen zelfs iets ligter; en van hier dat de eerſte, wanneer zij verdrinken, meestal zinken, doch na verloop van eenigen tijd, wanneer derzelver deelen door het ingedrongen water merkelijk opgeblazen en geſpannen zijn, weder boven komen

en drijven. Menfchen en dieren, wanneer zij zich levend boven water willen houden, drukken door flaan en ftooten hetzelve digter onder zich te zamen, op dat het hen fterker opligte, dan ftil water. Ondertusfchen heeft de natuur zelve het dier gefchikter gemaakt tot Zwemmen, dan de menfchen, want zij heeft aan hetzelve vier voeten en eenen eenigzins langen achter overgebogenen hals gegeven, doch het hoofd, met betrekking tot het overige ligchaam, veel ligter gemaakt, dan bij de menfchen. Diegenen, welke niet Zwemmen kunnen, binden eenige met lucht gevulde blazen om het lijf, of trekken Zwemkleederen aan, die met kurk gevoerd zijn, vóór zij zich in het water begeven; waartoe ook behoort de lederen, met lucht gevulde zwem- of luchtgordel, door F. Kessler uitgevonden, welke om het lijf geflagen wordt. Soortgelijke middelen zijn wel toereikend; maar kunnen nogtans, wanneer men niet behendig genoeg is, om zich zelf te helpen, niet verhinderen, dat men fomtijds in het water omflaat, met het hoofd er onder geraakt en verdrinkt. Hierom is de Zwemkunst eene der nuttigfte, want de meeste menfchen komen, bij mangel aan dezelve, en door fchrik en ontfteltenis in het water om. Ondertusfchen verdient het nog onze opmerking, dat men menfchen, die in het denkbeeld zijn van te verdrinken, zoo lang zij zich in het water bevinden, met eene zeer geringe kracht om hoog kan halen en redden, hetwelk daardoor veroorzaakt wordt, dat de plaats, welke het ligchaam onder water beflaat, te voren water was, en derhalve door zijne zwaarte juist zoo veel water heeft moeten wegdrukken, als het ligchaam zelf groot is, en dan ook juist zoo veel tegenftand ontmoet, als het weggeftooten water weegt, waaruit volgt, dat alle ligchamen, die zich onder het water bevinden, zoo veel van hun gewigt verliezen, als het water, ter grootte van het ingedompelde, ligchaam weegt, en dus ligter worden. De visfchen hebben, om zich in het water te kunnen verheffen, eene dubbele met lucht gevulde blaas, welke zij kunnen uitzetten en zamentrekken. In het eerfte geval wordt de omvang van den visch vermeerderd, en hij rijst in de hoogte, in het laatste verminderd, waardoor hij zich in het water kan nederlaten. Alleen aan die visfchen, welke fteeds op den grond van het water zich ophouden, ontbreekt deze blaas.

ZWOL, ZWOLLE. De hoofdplaats van *Salland*, de grootfte en fraaifte ftad der Nederlandfche provincie *Overijsfel;* liggende 3 uur gaans van *Kampen* en 6 uur van *Deventer*, aan het *Zwarte Water*, een half uur van den *IJsfel*, waardoor zij met de *Zuiderzee*; en iets verder van de *Vecht*, door welke zij met de *nieuwe Vecht*, een gegraven kanaal, gemeenfchap heeft. Zij heeft buiten hare 3 poorten ruime voorfteden; bevat 12,800 inwoners, en drijft eenen vrij aanzienlijken handel, alzoo zij eene ftapelplaats is tusfchen *Holland* en *Duitschland*, hetwelk haar, bij den ftilftand des zeehandels, nog altijd een goed vertier bezorgde. *Zwol* heeft 3 Nederduitfche, 1 Franfche

Ge-

Gereformeerde, en 3 Roomschgezinde kerken: ook de Lutherfchen en Doopsgezinden hebben hier ieder een afzonderlijk kerkgebouw, en de Joden eene fraaije synagoge. De *St. Michels*-kerk der hervormden munt bijzonder uit door haren fraaijen predikftoel en orgel hetwelk 80 registers en 4276 pijpen heeft, met eenen kunftigen, fteenen wenteltrap. Haar oude toren, de hoogfte in de *Nederlanden*, ftortte in 1682 geheel in; gelijk ook die van de *lieve vrouwe* of kruiskerk, thans bij de Roomfchen in gebruik, in 1815, door den blikfem van hare fchoone fpits beroofd werd, welke echter thans is herfteld.

Men vindt in deze ftad eene Latijnfche fchool, waarin paus ADRIAAN VI., onderwezen werd; meer andere nuttige inrigtingen tot onderwijs en befchaving, en eene aanzienlijke afdeeling van de maatfchappij, tot *Nut van 't Algemeen*, benevens eene afzonderlijke, wel ingerigte fchool derzelve. Voorts verdienen het gouvernementshuis, de vergaderplaats van de ftaten der provincie, het ftadhuis, een ouderwetsch gebouw, het provinciaal tuchthuis, het wees-, gast- en vrouwenhuis; de ftadswaag, het buitengasthuis, buiten de Kamperpoort, genoemd te worden. Ook zijn er eenige fabrijken en trafijken, als: twee zoutkeeten, eene zeepziederij, azijnmakerij, fuikerraffinaderij, drie brouwerijen, vier branderijen en verfcheidene leerlooijerijen. Omtrent $\frac{3}{4}$ van de ftad ligt de zoo genoemde *St. Agnietenberg*, waarop in het midden der 15de eeuw de beroemde THOMAS A KEMPIS in het bergklooster leefde, en op welke plaats thans eene begraafplaats voor de bewoners der omliggende buurtfchappen, en eene fchool voor de kinderen der landlieden gevonden wordt. Op den *Spoelderberg* vergaderden weleer de ftaten, en werd de bisfchop gehuldigd; thans is het eene plaats van uitfpanning voor de inwoners der ftad.

ZYPE. De oudfte en grootfte bedijking in het Noordelijk gedeelte der provincie *Holland*, niet verre van *Alkmaar*. Zij is 90,60 morgen groot, werd in 1553 bedijkt, bevat heerlijk bouw- en weiland, en verfcheidene buurtfchappen; door dezelve loopt het groote *Noord-Hollandfche* kanaal.

ZYTHUM, is de naam van zeker bier in *Egypte*.

I N H O U D.

X.

	Bladz.
X	1
Xacca	—
Xanthicus	—
Xanthus	—
Xantippe	2
Xantippus	—
Xaverius (Franciscus)	3
Xeniën	—
Xenocrates	4
Xenodochiën	5
Xenophanes	5
Xenophon	—
Xenophagia	7
Xerxes	—
Xesto	—
Ximenes	—
Xistes	9
Xylopytrites	10
Xynoecia	—
Xystus	—

Y.

	Bladz.
Y	10
Yang-The-Kian	—
Yapa	11
Yard	—
Yarmouth	—
Yecolt	—
Yga	12
Ynaga	12
York	—
Young (Eduard)	—
Ypey (Nicolaus)	13
Ypey (Adolphus)	16
Yverdun	20

Z.

	Bladz.
Z	21
Zaad	—
Zaag	22
Zaandam	—
Zacharia (Just Friedrich Wilhelm)	23
Zaffa	24
Zaire	—
Zaleucus	25
Zaligheid	—
Zalm	27
Zalving	28
Zampieri (Dominico)	—
Zand	29
Zandbad	30
Zandloopers	—
Zandregen	—
Zangspel	31
Zanguebar	—
Zante	32
Zappi (Giovanni Battista Felice)	33
Zaturdag	—
Zauner (Franz)	—
Zebra (*zie:* Ezel)	35
Zechine	—
Zedekunde	—
Zeebaden	38
Zeehandel	39
Zeehond (*zie:* Rob)	—
Zeehorologie (*zie :* Chronometer)	—
Zeekaarten	—

	Bladz.
Zeekat (De)	40
Zeeland	42
Zeep	43
Zeeplanten	47
Zeeregt	—
Zeerooverij	48
Zeevaart	49
Zeevaartkunde	50
Zeeziekte	—
Zegelaarde	51
Zeilfteen (*zie:* Magneet)	—
Zeist	—
Zelfkennis	52
Zelfliefde	—
Zelfmoord	53
Zelfftandigheid	54
Zeloten	57
Zend-Avesta	—
Zendelingen	58
Zenith (*zie :* Nadir)	59
Zeno	—
Zeno (Apostolo)	60
Zenobia (Septimia)	61
Zenuwen en Zenuwgeftel	—
Zenuwziekten	65
Zeolith	68
Zephyr	—
Zeraduscht	—
Zerbst	—
Zetmeel	69
Zeus	—
Zeuxis	—
Zevenbergen	70

	Bladz.
Ziegler (Friederich Wilhelm)	72
Ziekenhuizen	—
Ziektekunde	73
Ziel (De)	74
Zielkunde (*zie:* Psychologie)	75
Zielsverhuizing	—
Zielziekten	76
Zierikzee	78
Zigeuners	—
Zijde	80
Zijden Koufen	83
Zijdeworm	—
Zijn	85
Zillefen (Cornelis)	—
Zilver	86
Zilver Groschen	—
Zilverling	—
Zilvervloot	88
Zimmermann (Johan George)	—
Zimmermann (Eberhard, August, Wilhelm von)	90
Zimmermann	91
Zin	—
Zink	93
Zinnebeeld	94
Zinnelijkheid	95
Zinspreuk	96
Zintuigen	97
Zinzendorf (Nicolaus Ludwig, *graaf van*)	98
Zirkoonaarde	100
Zittau	101
Znaim	—
Zoega (Georg)	—
Zoet Hout	102
Zohar	103
Zollikofer (Georg Joachim)	—
Zomer (De)	104

	Bladz.
Zon (De)	105
Zondag	106
Zondagsletter	—
Zondvloed	—
Zone	107
Zon-mikroscoop (De)	108
Zonnebaan (*zie:* Ecliptica)	—
Zonnecirkel (*zie:* Cyclus)	—
Zonnedienst	—
Zonnejaar	109
Zonnekeerkring	—
Zonnen	110
Zonneftelfel	—
Zonnetijd	111
Zonnevlekken	112
Zonnewijzer	113
Zonsverduistering	114
Zoogdieren	—
Zoölatrie	117
Zoölithen	—
Zorgkoorn	—
Zoroaster of Zerdutsch	—
Zosimus	118
Zout	—
Zoutzuur	120
Zuid-Amerika	—
Zuid-Beverland	126
Zuid-Braband	127
Zuiderlicht	128
Zuiderzee	—
Zuidlanders	—
Zuidzee	—
Zuil	129
Zuiger (*zie:* Pomp)	—
Zuivel-Bewerking	—
Zuren	131
Zurich	132
Zurich (de Stad)	133
Zuringzout	135

Zut-

	Bladz.		Bladz.
Zutphen	—	Zwarte Zee (De)	145
Zuurſtof	138	Zwart krijt	146
Zuylen van Nyevelt, (P. H. *Baron van)*	139	Zwartſel	—
Zwaan (De)	—	Zwavel	147
Zwaardvisch	140	Zwavelregen	—
Zwaartepunt	—	Zweden en Noorwegen	148
Zwaden	141	Zweedſche Letterkunde	150
Zwaluw (De)	—	Zwitſerland	156
Zwammen	142	Zwemmen	158
Zwangerſchap	143	Zwol, Zwolle	159
Zwarte Kunst	144	Zype	160
		Zythum	—